Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 26 (14226) ◆ 1990 чыл, февраль 1, четверг

1925 чылда үндезилеттинген ◆ Өртээ 3 көп.

Бот-орулга-чарылга: шиитпирлээр айтырыглар

БОТ-БОТТАРЫН БИЛЧИРИ ЧУГУЛА

1989 чылда тудуг комплекизиниң ажылын түңнээр база тудугжуларның мурнунда туруп турар сорулгаларны чугаалажып көөрү-биле республиканың ийи чүс ажыг партия болгаш совет ажылдакчылары, тудуг организацияларының болгаш тудуг индустриязының удуртукчулары, банк удуртукчулары эрткен субботада СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга чыылган. Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. П. Болбат аңаа илеткел кылган.

Эрткен чыл тудугжуларга берге чыл болган деп, СЭКП обкомунуң секретары А. И. Ванжа чөвүлел хуралды ажыдып тура чугаалаан. Частырыглар турганындан кол фондуларны ажыглалга киирер талазы-биле байдалды чидиглендирген турган. Маңаа үндезилеп частырыгларны ханы анализтеп көргеш, моон шын түңнелди үндүреринче А. И. Ванжа хуралдың киржикчилерин кыйгырган. Объектилерни ажыглалга киирери бүгү тудуг комплекизиниң ажылынга кол угланыышкын болган турар ужурлуг. Беш чылдың дөрт чылында доостунмаан тудуглар чүс миллион рубль четкен болгаш нормада көрдүнген деңнелинден ушчок ажа берген.

Социал-экономиктиг хөгжүлдеге когарал чедирбейн «ажыглалга киирбейн барып болур» объектилер республикада чок деп илеткелге демдеглээн. Туттунуп турар болгаш тудар деп планнап турар бүгү тудуглар чоннуң чаагай чоруун бедидеринге амыдыралчы эргежок чугула. Чижээ, чурттаар оран-бажың-биле хандырылганы деңнээр болза, Тыва Россия Федерациязында эң сөөлгү черлерниң бирээзинде турар. Моон уштунуп алыр дизе, тудуг индустриязының күчүзүн чоокку үеде улгаттырары база чаа бажыңнарны тударын, оларны ажыглалга киирерин дүргедедири негеттинип турар.

Эрткен чылдың планының күүсеттинмейн барган бир чылдагааны тудуг материалдарының чедишпезинде болган. Республикага ниитизи-биле ажыл-агый аргазы-биле тудуг тударының күсели-биле тудугнуң хемчээлиниң өзүлдези чедип алдынган-даа болза, кол керээлиг тудуг организациялары 1988 чылдаазындан-даа дора ажылдаан.

Эрткен чылын «Тыва тудуг» каттыжыышкыны 12,3 миллион рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын шиңгээдип албаанындан тудуг планы күүсеттинмейн барган. Каттыжыышкынның «Шагаан-Арыг» тудуг трези планын доңгүп-ле 63,2 хуу күүсеткен болгаш чүгле 5,7 миллион рубльдиң капитал салыышкынын шиңгээдип алган. Кызылдың бажың тудар комбинады 200 ажыг квартираны чедир бербээн.

Бо бүгү чүге чедиргенил дээрге, чылда-ла 50—55 миллион рубльди шиңгээдип алыр статузун каттыжыышкын бадыткап шыдавайн барган болгаш ийиги категорияның трезиниң деңнелинге чедир кудургайлап бадып келген. Мынчап кээрге, каттыжыышкынның аппарадының ажылдакчыларының ап турар акша-шалыңы тудуг-монтаж ажылдарының хемчээлинге дүүшпейн турар.

«Тыва агроүлетпүр тудуг», «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкыннары болгаш оон-даа өске тудуг организациялары керээлиг ажылдарның хемчээлин 1988 чылга деңнээрге, элээн кудулаткан. Республиканың чурттакчы чонунуң социал-амыдырал байдалын экижидер айтырыг бо хире чидиг тургустунуп турар үеде байдал мындыг дүвүренчиг бооп турар-дыр. Ынчангаш чурттаар оран-бажың тудуунуң программазы күүсеттинместээриниң кырында келген. Школалар, уруглар садтары, эмнелгелер, клубтар тудары оожум темпилиг бооп турар. Көдээ суурларның чаагайжыдылгазы барык-ла чоруттунмайн келген.

Объектилерни ажыглалга кииреринiң хуусаазының узап турарының чылдагааны хамыктың мурнунда кылган ажылдың төлевирин тудуг-монтаж ажылдарының хемчээлин барымдаалап төлеп турганында. Мынчап кээрге, тудугжуларның материалдыг сонуургалы чок бооп турарында. Бо бүгүнүң түңнелинде доостпаан тудугларның саны көвүдеп турар.

Чагыкчылар-биле санажылга системазы өскерилгени-биле бо чылдан эгелеп тудугга байдал өскерлир ужурлуг. Нормада көрдүнген хуусаазында объектини дужааган соонда тудугжулар алза чогуур арыг орулгазын алыр апаар. Хуусаазында дужаавайн баар болза, шак ындыг тудуг организациязын банк торгап болур. Планны болгаш кылыр ажылдарның графигин тодаргай тургускаш, ооң күүселдезин чедип алыры кончуг чугула болу бээр.

Ынчалза-даа республиканың тудуг комплекизинге үндезин өскерилгени чедип алыры кончуг берге. Чөвүлел хуралдың киржикчилери бо дугайында санал-оналынга-даа чугаалаан. Объектилерни хуусаазында ажыглалга кииррериниң чаа шыңгыы негелделеринче шилчииринге дыка хөй тудуг организацияларының удуртукчулары ам-даа белен эвес бооп турар. План тургузарда база чагыкчылар-биле керээ чарарда корум-чурум чок чорук ам-даа бар бооп турар. Республиканың чаңгыс-даа тудуг организациязы чөвүлел хурал болур хүнге чедир-ле бо ажылды кылып албаан болган. Ооң чылдагааны материалдыг курлавырларны, техниканы, ажылдаар кижи санын безин тодарадып кагбаан, контроль чурагайлары безин чокка үстүртен берип каан план бооп турарында.

Чижээ, бердинген планны күүседир дизе, экономистерниң санап турары-биле алырга, «Тыва тудуг» каттыжыышкынында барык бир муң беш чүс кижи чедишпес. Ындыг бе дээрге каттыжыышкын оларны чурттаар чер-биле болгаш тудуг материалдары чедишпезинден ажыл-биле хандырып шыдавас бооп турар. Бо айтырыгны элээн каш чыл шиитпирлеп чадажып турар.

— Программа күүсеттинген, материалдыг курлавырлар-биле хандыртынган турар ужурлуг — деп, «Тыва тудуг» каттыжыышкынының начальниги И. А. Остапец чугаалап турар. Тууйбу чеже хереглеттинерин ол тодаргай чижектерге чугаалаан. Чижээ, бир миллион рубльдиң тудуг-монтаж ажылын кылырынга беш чүс муң санныг тууйбу херек, а эрткен чылын каттыжыышкынга тускайлап берген тууйбу кончуг эвээш болган. Бо чылын байдал база-ла оон дээредевес хире. Шалың төлевириниң фондузун «ажыглавайн» турарындан «Тыва тудуг материалдары» каттыжыышкынның тууйбу заводтары продукция бүдүрерин көвүдедиринге сонуургал чок бооп турар.

Республикадан дашкаар сөөртүп эккеп турар материалдар-биле тудугларны хандырарын экижидер дугайында Тываның күрхандырылга эргелелиниң начальнигиниң бирги оралакчызы М. К. Доржукай сөс безин этпээн. Шеверлел кылыр материалдарның болгаш сантехниктиг дериг-херекселдерниң бүгү хевирлериниң талазы-биле киирген чагыглар долу хандыртынмаан. Бо организацияның багай ажылын санал берген кижи бүрүзү чемелээн. Оон туржук, «Тыва кобальт» комбинаттың директору А. А. Голиков ооң удуртуп турар бүдүрүлгезин хандырарын республикадан өске черге бээр болза, экижидир деп санал берген.

Санал берген кижилерниң чугаазы чаңгыс-ла айтырыгга доктаар болган. Ону канчаар шиитпирлеп аптарын хуралдың киржикчилеринден оки-ле билиптер кижи база чок болган.

Бодап-даа көрүңер даан. Хоорайның «адаларының» ам-даа түңнел үндүрүп чадап турары частырыгларының түңнелинде чурттаар оран-бажың программазының талазы-биле хожудаашкын 600—700 квартира, хуузунда бажың тудуп алыры ам-даа сайзыраваан, Кызыл хоорайның бадылап каан чиңгине планы чок бооп турарын Кызыл хоорküүскомнуң даргазының оралакчызы А. Д. Монгуш чугаалаан.

— Үзе бадылап каан планывыс бо чылын чок, тууйбу чедишпес, артык кезектер чок бооп турарындан машиналар болгаш механизмнер анаа туруп турар, ыяш кезип алыр участок тускайлап бээр дугайында Туранның ыяш белеткээр пунктузунга киирген айтырыывыска мынчага чедир харыы ап чадашкан бис — деп, «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының даргазы Г. М. Шубник аңаа ушкашкан.

Тудугжуларны чурттаар оран-бажың-биле, уруглар садтары-биле хандырбайн чыткаш, «Шагаан-Арыг тудуг» трестиң хөгжүлдезиниң дугайында канчап чугаа кылыр боор деп, СЭКП Улуг-Хем райкомунуң секретары А. И. Августовский чугаалаан.

Капитал септелге кылып турар үеде солуптар чуртталга фондузун тускайлап бээр айтырыг шиитпирлеттинмейн турарындан чадажып турар улус-тур бис, деп «Тыва хамааты тудуг» трестиң кол инженери В. А. Монгуш агартынган. «Тыва суг-мелиорация», «Тыва автоорук» каттыжыышкыннарының удуртукчулары Н. А. Жоголь, В. К. Трофимов база санал берген.

Чөвүлел хуралдың түңнели чүү болганыл? Мындыг айтырыгны хуралдың киржикчилери бот-боттарынга салчып турган. СЭКП обкомунуң секретары А. И. Ванжаның түңнел чугаазы маңаа харыы база бооп болур. Хуралдың киржикчилери байдал нарын-дыр деп түңнелге келген. Ынчангаш план тургузарда кончуг харыысалгалыг болур, перспективаны өөренип көөр, бодунуң хууда эрге-ажыын бодап орбайн, бүдүрүлгени калбартырының оруктарын дилеп тывар деп түңнелге келгеннер.

Михаил ГУЩИН.

АЖЫЛДЫҢ ТҮҢНЕЛДИИН БЕДИДЕР

Экономиканы структура талазы-биле эде тургузарынче, ону социал утлуг чаартырынче болгаш саң-хөөнү экижидеринче угланган хемчеглер 1989 чылда боттанган деп 1989 чылда ССРЭ-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында ССРЭ-ниң Статистика талазы-биле күркомитединиң дыңнадыында чугаалап турар. Бүдүрүлгениң чепсек-херекселдеринге бодаарга, хереглелдиң эт-херекселдерин бүдүрүп үндүрериниң темпилеринге немелде өзүлде чедип алдынган. Камгалал үлетпүрүн тайбың сорулгаларже шилчидери эгелээн. Социал адырже инвестицияны мурнадыры күштелген. Хереглелге болгаш бүдүрүлгечи эвес тудугга курлавырларның үлүг-хуузу национал орулгада эрткен 1988 чылда 82,3 хуу турган болза, 1989 чылда оон 83 хуу болган. Чоннуң чаагай чоруун бедидер талазы-биле чылда айыттынган төпчүткен хемчеглер күүсеттинген. Пенсияларның эң биче хемчээлдери өскен.

Эрткен чылын ниити национал орулга 3 хуу, бүдүрүнген национал орулга — 2,4 хуу, ниитиниң күш-ажылының бүдүрүкчүлүү — 2,3 хуу (өртектиң херек кырынга өскерлиишкиннериниң салдарын санаваска) немей өскен. Ажыл-агыйны башкарып чорударының чаа-чаа хевирлерин ажыглаары калбарган.

Ооң-биле чергелештир чуртта экономиктиг байдал нарын болуп артпышаан. Хереглел рыногунда дүшкүүрлүг чорук күштелген. Экономика хөгжүлдезиниң дүргедээшкини кудулаан. Чурттуң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң чыл планының чугула хөй көргүзүглери күүсеттинмээн.

120,8 миллиард рубль түңнүг кылдыр планнаттынган күрүне бюджединиң чарыгдалдары саң-хөөнү экижидер талазы-биле хемчеглер комплекизин чорутканының түңнелинде, 92 миллиард рубль чедир кызырылган. Күрүнениң иштики өрези 400 миллиард рубль четкен.

Саарылгадан үндүрүг 111,1 миллиард рубль түңнүг болуп бюджетче кирген, мурнундагы чылдың деңнелинден 10,1 миллиард рубль азы 10 хуу ажыг болган. Мур-

(Төнчүзү 2-ги арында).

Вероника Дотпаа — школачы чыдарындан тура мал ажылының чажыттарын билир уругларның бирээзи. Ооң ава, ачазы, кырган ада-иези — уктуг хойжулар. Чаш анай-хураганны ажаап азыраар деп чүве ындыг-ла белен эвес. Бир-бир бодаарга, чаш уруг азыраааны-биле дөмей. Чаа төрүттүнүп келгенде буттары безин сиринейнип турган чүвелер шору дорута бергеш, дешкилежип эгелээр.

Бии-Хем районнуң Сесерлиг школазының үстүкү классчылары бо үеде, хой төрүп эгелээрге-ле, күш-ажыл практиказын малчын коданнарга эрттирер. Школачыларның профуглаңмышылга деп-ле хурал-суглаага отчёттап турар, шүгүмчүледип-даа турар ажылывыстың бирээзи ол-ла болгай. Кажан кижи боду холу-биле тудуп кылып турганда, ам ажыл кандыгыл деп чүвени эскерип, билип эгелээр. Мал ажылының кичээлдерин хөй сөс чокка мындыг практика-биле солуур болза, оон түңнел үнүп болур. Практикалаан уругларның хөй кезии кала малчыннай бээр ийик. Ынчалза-даа күш-ажыл деп чүвени карак-биле көрүп, хол-биле тудуп тургаш кылырга, ёзулуг амыдыралчы практика ол болур.

ЧУРУКТА: оңгу классчы сакманчы Вероника Дотпаа.

ЧАГЫГЛАРНЫ БЕРГЕННЕР

Тыва АССР-ниң соңгулдаларының талазы-биле Баян-Тала № 64 соңгулда округундан депутаттың кандидады СЭКП Сүт-Хөл райкомунуң бирги секретары Мөңге Диинмеевич Кара-Сал-биле ужуражылга хуралы Баян-Тала суурнуң Культура бажыңынга болуп эрткен.

Ужуражылга хуралынга соңгукчулар идепкейлиг хөйү-биле киришкен.

Депутатка кандидаттың бүзүреттирген кижизи Баян-Тала ортумак школазының директору Виктор Очурович Сат соңгукчуларны М. Д. Кара-Салдың допчу намдары болгаш ажыл-чорудулгазы-биле таныштыргаш, депутаттың кандидадынга ол ылап-ла төлептиг деп чүвени бүзүретпишаан, ол дээш соңгууурунче соңгукчуларны кыйгырган. Дараазында депутаттың кандидады М. Д. Кара-Сал соңгукчуларны соңгулда мурнунуң программазы-биле таныштырган. Соңгукчулар депутатка кандидаттың дугайында эки сөстерни чугаалап, чагыгларны аңаа бергеннер. Сөс ап, чүве чугаалааннар дараазында чагыгларны киирген: совхозтуң девискээринге аалчылар бажыңы биле столоваяны, хүреш залын тударын, Кызыл-Хадының суггарылга системазын эде кылырын, суурнуң эмнелгезин 15 оруннуг кылдыр эде тургузарын, совхозка 140 оруннуг ясли-садиктиң тудуун чорударын дилээннер. Оон аңгыда, Баян-Тала көдээ Советинге автомашинаны, малчын коданнарга бир чаа автомагазинни үндүрер айтырыгны өөренип көөрүн дилеп турарлар база бар. Баян-Тала ортумак школазын чаңгыс ээлчеглиг өөренир кылдыр тургузары-биле немелде тудугну болгаш өөредилге мастерскаязын тударын, 15 малчын коданнарны электри чырыы-биле хандырары, төрүүр коданнарга бир-бир чуртталга бажыңнары, пенсияже үнер четкен малчыннарның чурттаары-биле суурга бажыңнарны тудары-биле холбашкан чагыглар база кирген.

Мөңгүн-оол КУУЛАР.

Соңгулдаларга уткуштур

СОҢГУКЧУЛАР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Кызылдың № 129 соңгулда округунуң талазы-биле РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат, Тыва АССР-ниң социал хандырылга министри С. Д. Киров-биле Кызыл хоорайда Калинин кудумчузунуң соңгукчуларының ужуражылгазы болган.

Ужуражылга хуралын хоорайның № 4 бажың эргелелиниң партия эге организациязының төлээзи А. Ф. Атаманова ажыткаш, С. Д. Кировтуң бүзүреттирген кижизи, ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү И. Д. Келик-Сеңгиге сөс берген. Ол РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат С. Д. Кировтуң допчу намдарын соңгукчуларга таныштыргаш, март 4-те болур соңгулдаларга чоннуң төлептиг оглу С. Д. Киров дээш бадылаашкынынарын бээринче соңгукчуларны кыйгырган.

Депутатка кандидат Сергей Дамбаевич Киров сөс алгаш, бодунуң программазын соңгукчуларга таныштыргаш, бир эвес депутат кылдыр соңгуур чүве болза, ол бүзүрелди ажыл-херекке шыңзыктырып, бодунуң күжүн, билиин чонга бараалгадырын хүлээнип чугаалаан.

Депутаттың кандидады соңгукчуларның хөй санныг айтырыгларынга делгереңгей харыыларны берген.

Билчит МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

Кандидаттар-биле ужуражылгалар

БӨГҮНГҮ БОЛГАШ ДААРТАГЫ ХҮН

Январьның сөөлгү хүннеринде ССРЭ-ниң улус депутады, Мугур-Аксы № 83 соңгулда округунуң талазы-биле Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат, СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин республиканың мурнуу-барыын девискээри — Өвүр, Мөңгүн-Тайга районнарның малчыннары-биле ужурашкан.

Саглы суурнуң Культура бажыңынга улус Григорий Чоодуевичини четтикпейн манаан. ССРЭ-ниң улус депутады-биле ужуражылгага «Кызыл тук» совхозтуң ажыл-ишчилери чыглып келгеш, республиканың бөгүнгү болгаш даартагы хүнүнүң дугайында айтырыгны ханы билир кижиден медээни ап, үези келген айтырыгларга харыыларны дыңнаан. Сонуургалдыг чугаа шак ажыг үеде үргүлчүлээн. Г. Ч. Ширшин Тываның ажылчы чоннарының беш чылдың дөрт чылдарында чедишкиннериниң, девискээрниң келир үеде социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарының дугайын чугаалаан.

Республиканың экономиказында таарымчалыг талаларны демдеглевишаан, девискээр бот-орулга-чарылгага белеткениринiң эргежок чугулазынче опза кичээнгейни угландырган. Ол сорулгага дүүштүр хой кежи-биле топ даараар фабриканы тудар. Аңаа республикадан дашкаар колдуунда өртек-үне чокка чоруп турар алгы-кешти боябаазырадып тургаш, ажыглалга киирер. Дүктү дыдып аргыыр пөс-таавы бүдүрүлгезин ажыдары планда көрдүнүп турар. «Тыва дагдүгү» комбинатка бо чылдың төнчүзүнде асбокартонну бүдүрүп үндүрерин эгелээри көрдүнген. Ол черлерни төлевилел күчүзүнге чедир ажылдады бээрге Тываның экономиктиг байдалы элээн экижиир. Ынчалза-даа ол ажыл-херек чоокку-даа үениң болза, домей-ле келир үениң деп чүве билдингир. Бөгүн ам ажылдап турар бүдүрүлгелерниң фонд эгидилгезин бедидери негеттинип турар. Чоннуң хереглел бараанналарын бүдүрерин көвүдедир. Продукцияның хемчээлин өстүрер курлавырларның бирээзи артык күш-ажылчы курлавырларлыг суурларга бүдүрүлгелерниң салбырларын тургузары болур. Ол чорук продукцияның көвүдээри-биле чергелештир аныяктарны ажылга тургузарының айтырыын шиитпирлээринге дузалаар.

Көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының мурнунда улуг сорулгалар туруп турарын Г. Ч. Ширшин демдеглээн. Олар база чугула —республиканың чурттакчы чонун сүт, эът, ногаа, картофель-биле четчир кылдыр хандырар. Бир эвес ону чедип алыр болза, хоорай биле көдээниң аразында чогумчалыг бараан солчулгазы тургустунуп болур. Аргалар бар черлерге малдың тус чер уксаазын арттырар болгаш ооң продуктулуун бедидер херек.

Улус ажыл-агыйынга, ылаңгыя ырак районнарга электроэнергияны алырының чаңчыл ёзугаар аргаларындан аңгыда, хаттың, хүннүң, бичии хемнерниң энергиязын кижиниң чаагай чорууңга бараан болдурарының эргежок чугулазын депутат демдеглээн.

Республиканың экономиказын көдүрериниң кол чүүлдериниң бирээзи улустарның быжыг пайыралы болур ужурлуг болбайн аан. Чүгле шуптузу чаңгыс демниг туржуп тургаш, салдынган сорулгаларны ниити күжениишкин-биле чедип алыр, чоннуң эң эки чаңчылдарын катап тургузар, кем-херек үүлгедир чорукту узуткап чок кылыр.

Чыылганнар Г. Ч. Ширшинге дыка хөй тодаргай айтырыгларны салып, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедириниң талазы-биле санал-оналын солушкан. Чижээ, Саглы ортумак школазының башкызы В. Кара-Сал көдээ национал школаларга орус дылды башкылаарының айтырыгларынга доктааган. Ортумак школа доосканнарның билииниң шынарын ам-даа бедидери чугула, чүге дээрге олар дээди өөредилге черлеринче, техникумнарже өөренип киреरде бергедээшкиннерге таваржып турар. Көдээде специалистер ам-даа чедишпес хевээр.

Григорий Чоодуевич Хандагайты — Мугур-Аксының оруун салып турар көвүрүг тудукчуларының түр турар турлаанга дүне када элээн орайтай бергенде четкен. Ол орук чер аразын элээн кызырар болгаш районнуң хөгжүлдезинге чаа тынышты ажыдар.

Г. Ч. Ширшин дараазында хүннүң эртенинде ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң Тоолайлыг бригадазының сарлыкчылары, өшкү кадарчылары — боттарының соңгукчулары-биле ужурашкан. Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидаттың бүзүреттирген кижизи Мөңгүн-Тайганың бот-орулга-чарылгалыг тудуг участогунуң начальниги Д. Б.-О. Хомушку кандидаттың амыдыралчы оруунуң дугайында чугаалаан. «Мөңгүн-Тайга районнуң экономиказын болгаш культуразын хөгжүдериниң талазы-биле хемчеглер дугайында» Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы Г. Ч. Ширшинниң идепкейлиг киржилгезин-биле хүлээп алдынганынче чыылганнарның кичээнгейин ол угландырган.

Ол канчаар күүсеттинип турарыл? Сөөлгү дөрт чылдың дургузунда районда уруглар садиктеринде оруннар саны барык ийи чартык катап өскен, спортзал, чунар-бажың, школа мастерскаялары болгаш өске-даа социал-культура объектилери туттунган. Мугур-Аксында 300 телефон дугаарлыг АТС, колбаса бүдүрер цех, ногаалар шыгжаар чер ажыглалда кирген. Үлетпүр, аъш-чем бараанннары-биле хандырылга элээн экижээн. Он-он өг-бүлелер чаа бажыңнарже көшкүлээн.

Соңгукчулар боттарының ээлчээнде чамдык чидиг айтырыгларны шиитпирлээринге дуза кадарын Григорий Чоодуевичиден дилээн. Ылаңгыя малдың одарын ажыглаарын чурумчударын, оларның шөлүн калбартырын саналдап турган. Ужуражыышкынга санал берген СЭКП Мөңгүн-Тайга райкомунуң бирги секретары В. Т. Хемер-оол, Г. Ч. Ширшин дээш бадылаашкынын бээринче чыылганнарны кыйгырган.

Г. Ч. Ширшин «Мөген-Бүрен» совхозтуң ажылчыннары-биле ужурашкаш, оларның айтырыгларынга харыылаан. Ажыл-агыйның малчын коданнарынга барып чораан. База ол ышкаш районнуң партия, совет, ажыл-агый ажылдакчылары-биле беседа кылган.

(Бистиң корр.).

ШАҢНАЛДЫ ТЫВЫСКАН

АК-ДОВУРАК. (Телефон-биле). Январь 30-де «Тыва даг-дүгү» комбинаттың күш-ажылчы коллективтер төлээлериниң хуралы Культура ордузунга болган. Ону партком секретары А. Н. Шулепов ажыткаш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондарга сөс берген. 1989 чылдың түңнели-биле ук коллектив республиканың социалистиг чарыжынга тиилекчи болуп, СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, облпрофчөвүлелдиң болгаш ВЛКСМ обкомунуң шилчиир Кызыл тугун чаалап алганы-биле холбаштыр ак-довуракчыларга изиг байыр чедиргеш, ол шаңналды тывыскан. План күүселдезинден аңгыда, комбинаттың удуртулгазы социал айтырыгларже улуг кичээнгей салып турарын эш Ч.-Д. Ондар демдеглээн.

Оон аңгыда, Чадааның № 871 национал-девискээр соңгулда округундан ону РСФСР-ниң улус депутадының кандидадынга дешпиткенинге өөрүп четтиргенин соңгукчуларга илереткеш, бодунуң программазын база таныштырган.

Хуралга «Тыва даг-дүгү» комбинаттың чиңгине директорунуң хүлээлгезин күүседип турар Г. В. Парандин, кол инженери Д. М. Свавильный, партком секретары А. Н. Шулепов олар чүве чугаалааш, коллектив моон соңгаар-даа планныг даалгаларын күүседири дээш күжениишкинниг ажылдаар дээрзин бүзүреткен.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.
Барыын-Хемчик район.

Соңгукчуларның кичээнгейинге

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызыл № 129 национал-девискээр соңгулда округунга депутаттың дараазында кандидаттары-биле соңгукчуларның ужуражылгазы болурун округтуң соңгулда комиссиязы дыңнадып тур:

Киров Сергей Дамбаевич,

Мельниченко Виталий Павлович,

Оюн Галина Ямырынзаевна,

Соколов Святослав Алексеевич,

Щербинин Александр Петрович.

Ужуражылга 1990 чылдың февраль 3-те 10 шакта СЭКП хоорkомунуң хуралдаар залынга болур.

• • •

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының талазы-биле Кызыл № 16 соңгулда округунга депутаттың дараазында кандидаттары-биле соңгукчуларның ужуражылгазы болурун округтуң соңгулда комиссиязы дыңнадып тур:

Будук-оол Кара-Сал Дамбаланович,

Грешилов Виктор Васильевич.

Ужуражылга 1990 чылдың февраль 3-те 14 шакта СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга болур.

Соңгукчуларны ужуражылга хуралдарынга идепкейлиг кээп киржирин чалап тур.

ДЫҢНАДЫГ

Кызыл хоорайның улус депутаттарының бүрүткеттинген депутаттарының кандидаттары-биле соңгукчуларның ужуражылгазы соңгулда участоктарында эгелээнин хоорайның соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

Депутаттарның кандидаттары болгаш оларның бүзүреттирген кижилери боттарының соңгукчулары-биле ужуражылгаларын информастыг пропаганда төптери-биле баш бурунгаар болур хүнүн, шагын дүтуржуп чугаалажып алыры чугула дээрзин айтып тур.

• • •

Кызыл хоорайның улус депутаттарының № 41 соңгулда округундан бүрүткеттинген хоорай Совединиң улус депутадынга кандидат Г. И. Белоногова бодунуң кандидатуразын ужулганын хоорайның округ соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

Ооң-биле холбаштыр күш-ажылчы коллективтерге, хөй-ниити организацияларынга, ортумак болгаш дээди өөредилге черлериниң коллективтеринге депутаттың кандидадынга чаа кандидатураны дешпидерин хоорайның округ соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

Хоорайның округ соңгулда комиссиязы.

РСФСР: ЧАДААНА № 871 ДЕВИСКЭЭР СОҢГУЛДА ОКРУГУНУҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДЕПУТАТКА КАНДИДАТТАР

Кызыл-Эник Кыргыс КУДАЖЫ

Кызыл-Эник Кыргыс Кудажы 1929 чылдың декабрь 13-те Улуг-Хем районнуң Ийи-Талга төрүттүнген. Шагаан-Арыгның чеди чыл школазын дооскан соонда МЧАЭ-ге, колхозка ажылдап турган.

1951 чылда Кызылдың башкы училищезин доосказ. Теве-Хөлге башкылаан. Ол 1953 чылда парлалга ажылынче шилчээн. 1956 чылга чедир «Сылдысчыгаш» солуннуң харысалгалыг секретарынга ажылдаан. 1960 чылда Кызылга пединститутту дооскан соонда «Тываның аныктары» солуннуң редакторунга томуйлаткан.

К. К. Кудажы 1964 чылда Москвага СЭКП ТК-ның чанында Партияның дээди школазын дооскан, ол-ла чылын «Шын» солуннуң редактору болган. Ооң соонда ном үндүрер черниң болгаш «Улуг-Хем» альманахтың редакторунга ажылдап турган. Сөөлгү он чылдарда Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черниниң даргазы турган.

К. К. Кудажы хөй-ниити ажылынга идепкейлиг киржип, чогаадыкчы ажыл-херекти уламчылап турар. ВЛКСМ обкомунуң бюро болгаш обком кежигүнүнге, СЭКП Тыва обкомунуң кежигүнүнге, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутадынга, Кызыл хоорай Совединиң депутадынга соңгудуп чораан. Ам ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң ревизия комиссияларының база Азия, Африка чурттары-биле эп-сеткил каттыштырылгазының совет комитединиң кежигүнү. ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, Тыва АССР-ниң Улустуң чогаалчызы, РСФСР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң шаңналының лауреады.

Кызыл-Эник Кудажы 1959 чылдан СЭКП кежигүнү.

Ол «Хүндүлелдиң Демдээ» орден-биле болгаш медальдар, хөрек демдектери-биле шаңнаткан.

• • •

1. Бистиң ниитилеливисте революсчу эде тургустуушкунну көдүрүп үндүрген болгаш ону баштап турар СЭКП-ниң авангардчы ролюн чоң ортузунга улам бедидер дээш, демократия, ажык-чарлыг чорук, партия, совет, профэвилел, комсомол болгаш хөй-ниити өске-даа органнарга альтернативтиг соңгулдалар бирги одуругга чайгылыш чок турзун дээш демиселге шиитпирлиг киржир.

2. «Бүгү эрге-чагырганы Советтерге!» деп ленинчи кыйгырыгны база катап эгидер дээш шудургу демисежир. Чер бүрүзүнге — хоорайга-даа, көдээге-даа Советтер бүгү чүвениң — черниң, сугнуң, өске-даа чүүлдерниң ээзи болган турар ужурлуг.

3. Политика талазы-биле деңэвес чорукту узуткаар дээш демисежир. Бюрократизмниң кандыг-даа илерээшкиннеринге удур туржур. Албан черлериниң бүдүрүлгелерниң удуртукчуларынга, көдээ болгаш районнар, хоорайлар Советтериниң күүскомнарының даргаларынга, министр болгаш оон-даа өрү албан-дужаалдарга партия кежигүнү эвестерни, профэвилел, комсомол кежигүннерин томуйлаары чугула. Ол ышкаш республиканың удуртулгазынга, өске-даа албан черлеринге тыва чоннуң амыдырал байдалын, дылын билир кижилерниң ажылдаарын чедип алыр.

Удуртукчу албан-дужаалдарга кижилерни томуйлаарда, соңгуурда нити чурттакчы чоннуң сан составын ханы барымдаалаарын чедип алыр.

4. Социал деңэвес чорукту узуткаар дээш демисежир. Чижээлээрге, сөөлгү үеде бүгү ажылдакчыларның акша шалыны улгаткан. Ынчалза-даа дээди эрге-чагыргада кижилерниң шалыңын хөлүн эрттир өстүрген. Мындыг чорук бистиң ниитилеливисте өртек аартап турар үеде чоннуң ортузунга социал деңэвес чорукту улам чидиглендирген. Бо чөрүлдээлиг айтырыгны чөптүг, шын шиитпирлээр дээш турушпуг киржир.

5. Көдээде кол бүдүрүкчү күш, чурттуң Аъш-чем программазының ёзулуг боттандырыкчылары болуп турар малчын кижилерже көрнүр үе келген. Малчыннарның социал байдалын экижидер талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш профоблчөвүлелдиң доктаалын амыдыралга боттандырар, республиканың эът, дүк дээн ышкаш чугула чиг эдин республикага болбаазырадып ажыглаар, кагдынган суурларга бот-орулга-чарылга кооперативтерин тургузар, оларга хуула мал өстүрер, черни аренда ёзугаар ажыглаар эргелерин бээр дугайында мурнунда көдүрттүнген айтырыгларны туюлунга чедирер дээш демисежир.

6. Тыва национал культураның эртнен төөгүзүн, чаагай чаңчылдарын болгаш төвүт медицинаның үндезиннерин шинчилээр төптү тургузар талазы-биле хемчеглер алыр.

7. 30 болгаш 40 чылдарда база 50 чылдарның эгезинде репрессияга таварышкан кижилерни агартыр, оларның ат-алдарын катап тургузар, өг-бүлелериниң кежигүннеринге моральдыг болгаш материалдыг дуза чедирер херекке идепкейлиг киржир.

8. Кем-херек үүлгедир чорукатарга, алкоголизмге, наркоманияга удур демиселди улам шыңгыырадыр айтырыгларны ам-даа доктаамал көдүрер. Ажыл чок чорукту узуткаар дээш демиселди күштелдирер. Оларның аргасүмезин негелделерин дыңнаар сорулга-биле ажылдавайн турар аныяктарның суурлар, районнар чыыштарын эрттирер айтырыгны тургузар.

9. Республиканың экономиказын, культуразын хөгжүдеринге ажыктыг ажылчыннардан, тускай эртемниглерден аңгыда, өске черлерден кээп турар кижилерниң агымын кызыгаарлаар, оларны Советтерниң чөпшээрели чокка ажылга хүлээп алыр, кирип бижиир, ээлчег чок бажың бээр чорукту шуут соксадыр хемчеглерни чедип алыр дээш ажылдаар.

10. Үлетпүрнүң, аъш-чемниң амыдыралга эргежок чугула бараанарын садарын чурумчудар, ону чүгле республиканың чурттакчыларынга садарының аргаларын дилеп тыварынга идепкейлиг киржир. Бир эвес бо хемчегни бөгүн эгелевес болза, даарта орай болур. Ховар бараанарны ээлчег чок садар чорукка удур шыңгыы демисежир.

11. Совет эрге-чагырганың чылдарында Тыва улуг-улуг чедиишкиннерни чедип алган. Ынчалза-даа төп областарга, крайларга деңнээрге, Тыва экономика, культура талазы-биле он-он чылдар чыдып калган дээрзин барымдаалааш, бир эвес чон депутат кылдыр соңгуп алыр болза, партияның болгаш чазактың удуртукчулары бистиң республикага кээп, Тыва АССР-ниң амыдырал байдалы, ажыл-ижи-биле таныжып, боттуг дузаны көргүзерин чедип алыр сорулга-биле РСФСР-ниң Дээди Совединиң, Министрлер Чөвүлелиниң мурнунга айтырыгга нары-шээр чок тургузар.

12. «Тыва АССР-де дылдар дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң республиканың бүгү чурттакчы чонунга эң чогумчалыг болуру дээш туржур.

13. Бойдус камгалалының айтырыгларын чидии-биле көдүрер. Республиканың хемнерин, хөлдерин, кижилерниң кадыкшылын экижидер черлерин чөп ажыглаар, ниити бойдусту бокталдырбас талазы-биле хемчеглер алыр.

Чимит-Доржу Байырович ОНДАР

Чимит-Доржу Байырович Ондар 1932 чылда Тыва АССР-ниң Чөөн-Хемчик районунуң Кызыл-Тайга суурунга малчын араттың өг-бүлезинге төрүттүнген.

Бодунуң күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын Ч.-Д. Б. Ондар 1960 чылда Ленинградтың М. И. Калинин аттыг политехниктиг институдун дооскан соонда эгелээн. 1960 чылдан 1964 чылга чедир Кызылдың пивзаводунга энергетика болгаш механизация талазы-биле инженеринге, «Көдээ электри тудуг» тудуг-монтаж эргелелиниң начальниигинге ажылдап турган. 1964 чылда эш Ч.-Д. Б. Ондар ССРЭ-ниң Тудуг үлетпүр материалдар министерствозунуң «Тыва даг-тудуг» комбинадының директорунга томуйлаткан. 1967 чылда Ч.-Д. Б. Ондарны «Тыва тудуг» трестиң эргелекчизинге шилчиткен. 1976 чылдың январьда ол Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызының албан-дужаалынга депшиттирген. 1977 чылдың июньда Ч.-Д. Б. Ондарны Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга томуйлаан, а 1984 чылдың декабрьда Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазынга соңгаан.

Ч.-Д. Б. Ондар РСФСР-ниң Дээди Совединиң онгу болгаш он бирги чыыштарының депутадынга, а ол ышкаш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң бүгү-ле чыыштарының депутадынга соңгудуп келген. СЭКП обкомунуң бюро кежигүнү. СЭКП-ниң XXVI съездизиниң делегадынга соңгуткан. ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездилериниң киржикчизи.

Ажыл-агый болгаш культура тургузуушкунунга үре-түңнелдиг ажылы дээш Ч.-Д. Б. Ондар Күш-ажылдың Кызыл Тук, Улустарның Найыралы, «Хүндүлелдиң Демдээ» орденнер база медальдар-биле шаңнаткылаан.

• • •

Коммунист болгаш СЭКП Тыва обкомунуң бюрозунуң кежигүнү кижи болганымда СЭКП ТК-ның «Совет улуска Кыйгырыында» болгаш РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң улус депутаттарының база улус депутаттарының чер-чер Советтериниң соңгулдаларынга Тываның область организациязының политиктиг платформазында кирген бүгү чүүлдерни бүрүн деткивишаан, оларны херек кырында боттандырарынга бүгү күжүм-биле дузалаар мен.

Амгы үеде ССРЭ-ниң Дээди Советти хоойлулар чогаадып тургузар талазы-биле улуг ажылды кылып турар. Хүлээп алдынар ук хоойлулар бүгү деңнелдерниң Советтериниң ёзулуг бүрүн эрге-чагыргалыг болурунга болгаш оларның ажылын идепкейжидеринге дузалаар. Советтерниң социал айтырыгларны эки шиитпирлептер база амыдырал-чуртталганы экижидиптер аргазы чок апарган деп санал-онал чонда тургустуна берген. Ынчангаш эрге-чагырганы бүрүнү-биле чер-чер Советтеринге шилчидип бээр, оларның бюджеттерин тургузарының, боттарының девискээрлеринге кандыг айтырыгларны кандыг хевирлиг болгаш кайызын мурнады шиитпирлээриниң талазы-биле эрге-хоойлу механизмнерин дүрген шиитпирлээри кончуг чугула боop турар. Республикаларның, тус-тус девискээрлерниң ботботтарының аразынга харылзаа тударының болгаш бараан солчурунуң чогуур механизмин ажыллап кылырын дүргедедирин чедип алыр мен.

Мени, республиканың өске чурттакчылары-биле бир дөмей, чүнүң-даа мурнунда чонну аъш-чем-биле хандырарының айтырыы кончуг дүвүредип турар. Улус ажыл-агыйының, культура тургузуушкунунуң кол айтырыгларындан аңгыда, көдээ ажыл-ишчилерниң, ылаңгыя малчыннарның, ивижилерниң, ыраккы одарларда турар мал ажылдакчыларының материалдыг болгаш амыдырал-чурттал-газының байдалдарын экижидери, кижилерниң мөзүшынар кижизидилгезин күштелдирери, корум-чурумну экижидери кончуг чугула боop турар. Оларны шиитпирлээриниң чамдык талаларынга доктаап көрейн.

Чүнүң-даа мурнунда, аъш-чем хандырылгазының айтырыы. Бо айтырыгны шиитпирлээрин дүргедедиринге, агроүлетпүр комплекизиниң бүгү адырларының материал-техниктиг баазазын быжыглаарынга чугула немелде курлавырларны дилеп тывар херек. Оңң-биле чергелештир ыраккы районнарга болгаш куду орулгалыг ажыл-агыйларга дузаны көргүзери чугула. Үлетпүр бүдүрүлгелери-биле совхозтар аразынга дорт харылзааларны тургузар. Тараачын (арат) ажыл-агыйларны хөгжүдүп болур черлерге ону хөгжүдер, кооперативтерни болгаш арендалыг өг-бүлелерни организастаар. Ажыл-агыйның чорударының бо хевирлерин республиканың барын районнарында кагдынган черлерге болгаш хонаштарга ажыглап болур. Амгы үеде көдээ өг-бүлелерниң 24 хуузу мал туттпайн, 20 хуузу огород ажылы кылбайн турар. Аъш-чем айтырыың шиитпирлээриниң бир чугула курлавыры ында деп санааш, көдээ чурттакчыларның хууда ажыл-агыйын хөгжүдеринге бүгү талалыг дузалажыр мен. 1989 чылда республиканың эът планын күүседиринге хуу кижилерниң улуг-хуузу 16,2 хуу болган. Ол дээрге 4,8 муң тонна эът ышкажыл. Мен бодап көөрүмге, мал продуктуларын белеткээр талазы-биле күрүне чагыын совхозтар, күрүне ажыл-агыйлары күүседир ужурлуг, ынчаарга хуу кижилерден садып алдынган мал продуктуларын бүрүнү-биле болбаазырадып кылгаш, республика иштинге сайгарар болза, кончуг таарымчалыг болур болгаш аъш-чем айтырыында бергедээшкиннер шиитпирлеттинер.

Ону барымдаалааш, продукция болбаазырадып кылыр улуг эвес бүдүрүлгелерни болгаш цехтерни районнар төптеринге, чамдык совхозтарга туттурар хемчеглерни алыр мен. Ол бүдүрүлгелерге ажылдаар аныяктарны өөредип белеткеп алыр болзувусса, көдээде аныктар ажылга хаара тутттуна бээр болгаш оларның келир салгалдары база-ла ол черлерге ажылдап эгелээр.

Бо бүгүнү чедип алыры-биле көдээ черлерни чаартып сайзырадыры бирги чергелиг сорулга болур. Көдээ тудугну индустриалдыг аргаже шилчидери-биле аңаа херектиг тудуг кезектери кылыр комбинатты туткаш, республикада тууйбу заводтарының күчүлерин долу ажыглап эгелээр болза, көдээ чурттакчыларның амыдырал-чуртталгазын көскүзү-биле экижидип болур. Совхозтар төптеринде чурттап турар кижилерни, ылаңгыя назылап кырый бергеннерни чаагайжыды туткан квартиралар-биле хандырып, көдээ чоннуң медицина, садыг болгаш коммунал хандырылгазын экижидерин чедип алыры чугула.

Республиканың барын талазында чурттакчылыг черлер бо үеге чедир электри-биле чедир хандыртынмаан. Бай-Тайгада малчыннар турлагларының 25 хуузу. Өвүрде чүгле 8 хуузу электри энергиязын ажыглап турар. А Мөңгүн-Тайгада электрижиттинген малчын кодан шуут чок. Ынчангаш Ак-Довурак — Кара-Хөл — Хандагайты — Мугур-Аксы аразының электри шугумунуң тудуун дүргедедирин болгаш Ишкин — Ийме — Баян-Тала аразынга автобус шимчээшкинин долгандыр чоруп турар кылдыр тургузары-биле Хемчик хемге база бир көвүрүгнү туттурарын кызыдар мен. Кызылда малчыннар гостиницазының тудуун контрольга ап, «Чедер», «Үш-Белдир» курорттарны, чер-черде аржаан сугларны ажыглаарын экижидер хемчеглерни боттандырарынга дузалажыр мен.

Национал харылзаалар талазы-биле мээң туружум чаңгыс — улустарның найыралын быжыглаар дээш туржур мен. Республикада чурттап турар нацияларның төлээлекчилериниң угаан-бодал болгаш культура талазы-биле үнелиг чүүлдерин улам сырый харылзаштырып хөгжүдеринге дузалаар мен. Соңгулдалыг органнарга удуртур ажылдарга специалист кадрларны республиканың чонунуң национал составын барымдаалап шилип алыр, таарыштыр тургузар болза эки.

Эрге-хоойлу камгалаар органнарның материал-техниктиг баазазын улам быжыглап, бүгү чонга даянып, ылаңгыя чер-чер Советтери-биле быжыг харылзаалыг ажылдап турагаш, бо талазы-биле көрдүнген хемчеглерниң боттанган турарын чедип алыр мен.

Республиканың социал-экономика болгаш культура тургузуушкунунуң чугула айтырыгларын шиитпирлээри бүгү чадаларның Советтериниң депутаттарының бир демниг ажылындан хамааржыр. Ынчангаш ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаттарындан депутаттар бөлүүн тургузар бодалдыг мен. Тус-тус адырлар аайы-биле ындыг бөлүктерни тургузар болза, элээн хөй айтырыглар чоорту тодаргай шиитпирлеттинип эгелээр. Бир эвес соңгукчулар депутат мандатты мээң бүзүрептер болза, бо туруш-биле ажылдаар мен.

Дандар-оол Көк-Хунаевич ООРЖАК

Дандар-оол Көк-Хунаевич Ооржак Чөөн-Хемчик районнуң Хорум-Даг суурга 1937 чылда малчын араттың өг-бүлезинге төрүттүнген.

Күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын ВЛКСМ Чөөн-Хемчик райкомунуң инструктору болуп 1960 чылда эгелээн. ВЛКСМ ТК-ның чанында комсомолдуң Төп школазының курстарынга өөренип киргеш, ону доосканының соонда ВЛКСМ обкомунуң инструктору болуп ажылдап турган. 1963 чылдың январьда Д. К. Х. Ооржак комсомолдуң Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретарынга соңгуткан. Комсомолга ажылын өөредилге-биле холбавышаан, 1963 чылда ол Алтайның көдээ ажыл-агый институдун ботөөредилге-биле дооскан, оон соонда Новосибирскиде партияның дээди школазынга өөренип киргеш, ону доосканының соонда СЭКП обкомунуң партийжи-организастыг ажыл килдизиниң инструкторунга ажылдап турган.

1967 чылда Д. К.-Х. Ооржак ВЛКСМ Тыва обкомунуң бирги секретарынга соңгуткан. 1971 чылда партияның Таңды райкомунуң бирги секретарынга, а 1973 чылдың июньда СЭКП обкомунуң секретарынга соңгуткан.

1987 чылдың апрельден эгелээш, Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазы болуп ажылдап турар. СЭКП обкомунуң бюро кежигүнү. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады.

• • •

Эде тургустунуушкунуң чугула айтырыглары болур партияның социал утланышкынныг политиказынга даянып, чоннуң эрге-ажыктарын, негелделерин партия, совет, ажыл-агый органнарының удуртукчуларының үе-шаанда чөптүг шиитпирлээринге идепкейлиг киржип, ол талазы-биле хыналдаларны удаа-дараа чорударын планнап турар мен.

Ажыл-агыйжы эвес, күрүнениң өнчү-хөреңгизин төт, чеглээр, эрге-дужаалын соора ажыглаар, чоннуң негелде-хомудалдарын эреңгей, дужуметсиг көөр, аныяктарны ажылга киирип алырда, оларга кичээнгей чок, кижилерниң ажылдаар эргезин кызар чоруктар-биле, чуртталга шөлүнүң хуваалдазын, чорударда социал чөптүг чорукту барымдаалавайн баары-биле эптеш чок болур мен.

Чоннуң эът, сүт-биле хандырылгазын чоокку чылдарда экижидер, совхозтарның экономиказын быжыглаар сорулга-биле мал-маган чидирер, төтчеглээр оорлаар чоруктар-биле демиселди күштелдирип, ону холга алыр болгаш ол талазы-биле хыналдаларның дээштиин бедидер.

Совхозтарның, суг ажыл-агыйының болгаш суггарылга талазы-биле каттыжыышкынның суггаттыг черлерден ногааның, картофельдиң эвээш дүжүдүн ап, ону садып сайгарып, шыгжап турарында ажыл-агыйжы эвес чоруктар-биле демиселди күштелдирер. Тывага картофельди өстүрүп ап болурунуң аргалары бар, ынчангаш чоок-кавы область, крайлардан чылдың-на муң-муң тонна картофельди республикаже сөөртүр чорукту эвээжедир херек.

Аъш-чем программазын чедиишкинниг боттандырарынга чоннуң хууда малының баш санын көвүдедири, бажыңнар чанынга шөлдерге ногаа, картофельди, катчимисти тарып өстүрерин сайзырадыры — улуг курлавыр. Дузалал ажыл-агыйын хөгжүдеринге чоннуң чүткүлү аажок идепкейжээн, ону деткип, оларга бүгү талалыг дуза чедирери эргежок чугула. Ынчангаш чугула бо ажыл-херекке тодаргай дузаны, деткимчени шылдаар шаам-биле көргүзер мен.

Бажың девискээринге огород тарып өстүреринге берге бир чүүл — суг. Ол айтырыгны шиитпирлээри-биле бугасумунну суурларга ажыглаары, демир хоорзалар дамчыштыр суг киирип азы кудук хап ал болур черлерге ону кылырын калбаа-биле нептередири чугула. Ол ажылды чурттакчыларның коллективтериниң организастап чорударынга херек кырында дузалажыр мен.

Чонну хереглел бараанналары-биле, тывылбас ховар аъш-чем продуктулары-биле хандырарында четпестерни, эрге-дужаал ажыглаар, таныш-көрүш, төрел-дөргүл тыртыжар чоруктарны болдурбазын чедип алыры-биле, ажылчын болгаш улусчу контролёрларның ол айтырыгга идепкейлиг киржилерин ажыл-чорудулгамның база бир кол айтырыы кылдыр көөр мен.

Туттунуп турар тудугларның ногуур хуусаазында, эки шынарлыг дужааттынган турарын, чоннуң хереглел бараанарын бүдүрүп, чонга садып турарын, машина-техниканың камгалалының, эдилелиниң байдалын хайгаарап, хынап көөрү дээн ышкаш экономиканың чугула айтырыглары соңгулда мурнунуң мээң программамда база көрдүнген.

Тыва АССР-ниң Күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле комитединиң санап турары-биле алырга, амгы үеде 2300 ажыг күш-ажыл кылып болур арга-шинектиг аныяк кижилер кайда-даа ажылдавайн, өөренмейн турар. Ол — республикада чидиг социал айтырыгларның бирээзи. Ынчангаш моон соңгаар школа дооскан, шериг албанындан халажып келген аныяктарны үлетпүр, транспорт, тудуг, энергетика болгаш улус ажыл-агыйының өске-даа, ылаңгыя техниктиг тускай мергежилдеринге өөретпес, оларга үе-шаанда дуза чедирбес болзувусса кем-херек үүлгедир чоруктарның санын чоокку чылдарда кызырып, ону болдурбазын чедип алыры берге. СЭКП обкомунуң эрткен чылдың декабрьда националдар аразының харылзааларын экижидер дугайында айтырыг чугаалашкан пленумунга санал бергеш, республиканың үлетпүр, тудуг, транспорт адырларында, ылаңгыя Кызыл хоорайда дээди ортумак тускай эртемниг аныяктарны кижилерни [illegible] удуртукчуларның үе-шаанда деткивейн баарын шүгүмчүлээн мен. Бо айтырыгларны чөптүг, үезинде шиитпирлээрин контрольга ап, бодумнуң ол саналдарымның күүселдезин чедип алыр дээш туржур мен.

Пассажирлер транспорту-биле ажылчы чоннуң хандырылгазын, вокзалдарның ажылын, садыг хандырылгазын, хөй-ниити чемгенилге черлериниң ажылын экижидеринче улуг кичээнгейни угландырар мен. Улус өөредилгезиниң, культураның болгаш кадык камгалалының материал-техниктиг хандырылгазын, сан-хөөзүн шын ажыглап, чарып турарын, хандырылгазын бүгү талалыг хынап көөрүн холга алыр мен.

Программада кирген айтырыгларны харылап турар эрге-дужаалдыг, харысалгалыг кижилерниң бурууз-биле күрүнеге материалдыг когарал чедирген, бар четпестерни этпейн баар таварылгада, оларның бир айдан үш ай чедир алыр шалының тырттырар ийикпе, албан-дужаалындан чайладырынга чедир хемчег алыр кылдыр ССРЭ-ниң улусчу контроль дугайында Хоойлузун ёзугаар биске берген эргелерин ажыглап, ССРЭ-ниң Конституциязын болгаш өске-даа хоойлуларны амыдыралга боттандырып күүседир дээш шылдар-ла шаам-биле кызып ажылдаар мен.

АЖЫЛДЫҢ ТҮҢНЕЛДИИН БЕДИДЕР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

нундагы чылдыынга деңнээрге, хөй орулга алдынган. Ынчалзажок, ол өзүлдениң элээн кезии өртектерни үндезин чок черге өстүргени-биле холбашкан.

Саарылгаже акша үндүрери 1988 чылдың деңнелин ашкан болгаш 18 миллиард рубль ажыр болган.

Хереглел бараанналарынга болгаш төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезинге өртектерниң херек кырынга өзүлдези 1988 чылдыы-биле деңнээрге, 2 хуу болган.

ССРЭ-ниң чурттакчы чонунуң саны 1990 чылдың эгезинге чедир 288,8 миллион кижи четкен. Чыл дургузунда чурттакчы чоннуң саны 2,1 миллион кижи өскен. Чурттакчы чоннуң өзүлдезиниң темпизиниң кудулааны чаа төрүттүнгеннерниң санының эвээжээнинден болган. Кижилерниң өзүп төрүүрүнүң ниити коэффициентизи чылда чурттакчы чоннуң төрүттүнген 1000 кижизинге хамаарыштыр 18,8 хуудан 17,6 хуу чедир кызырылган. Кижиниң назыны 69,5 чыл чедип, 1988 чылдың деңнелинге хевээр арткан.

Чурттуң күш-ажылчы курлавыры 1989 чылда 164 миллион кижи болган, чылда 0,9 миллионга өскен. Улус ажыл-агыйында 139 миллион кижи хаара туттунган. Ажылдап шыдаар арга-шинээлиг чурттакчы чоннуң ниити санындан 13 миллион хире кижи ниитилел бүдүрүлгезинче хаара туттунмаан.

Эрткен чылын күрүне бүдүрүлгелеринден болгаш организацияларындан 1,3 миллион кижи хосталган, оларның иштинден дыка хөйү амыдырал хандырылга адырының бүдүрүлгелеринче болгаш организацияларынче шилчээн.

Улус ажыл-агыйының бүгү-ле адырларында күш-ажылдың сагылга-чуруму кошкаан, ажыл шагы үзер чорук, анаа туруушкуннар көвүдээн, кадрларның ажылдан үнер-кирер чоруу улгаткан. Эрткен чылын чурттуң чамдык регионнарынга ажыл соксадыышкыннарының уржуундан 7 миллион ажыг кижи-хүнүн чидирген. Ажыл соксадыышкыннарының болуп турганындан чыл дургузунда хүннүң-не ортумаа-биле 30 муң хире кижи ажылдавайн турган. Продукцияның чүгле дөрт чидириглери (күүсеттинмээн ажылдар) 0,8 миллиард рубль болган.

Улус ажыл-агыйынга ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның айда ортумак ажыл төлевири 1988 чылда 220 рубль турганындан 1989 чылда 240 чедир көвүдээн. Кооперативтерде ажылдап турарларның айда ортумаа-биле ажыл төлевири (дакпырлап ажылдап турарлары база киириштирбишаан) 500 рубль ашкан.

Чурттакчы чон хереглелдиң ниитилел фондуларындан 187 миллиард рубль түңге төлелгелерни болгаш чиңгелделерни алган, 1988 чылдыынга деңнээрге, оон 11,6 миллиард рубль хөй. Оларның 50 хуу хирези акша төлелгелери болган.

Чоннуң акша орулгалары мурнундагы чылдаазы-биле деңнээрге, барык 64 миллиард рубльге көвүдээн, азы 12,9 хуу болган, планда көрдүнгенинден 57,7 миллиард хөй болган.

ССРЭ-ниң Ажаалга банкызының албан черлеринге чурттакчы чоннуң шыгжаткан акшазы 1989 чылда 41 миллиард рубльге өскен, болгаш 337,7 миллиард рубль четкен.

Аъш-чем продуктуларын садып алырынга ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның акша чарыгдалдары эрткен чылдаазынга деңнээрге, 4 хуу, аъш-чемге хамаарышпас бараанарны садып алырынга — 13 хуу өскен.

1989 чылдың октябрь 1-ден эгелеп назылап кырааны дээш пенсияның эң биче хемчээлин айда 70 рубль чедир өстүрген, ол чорук 20 миллион пенсионерниң материалдыг байдалын экижидер арганы берген.

Чоннуң хереглел бараанарын (арага аймаан киириштирбишаан) 423 миллиард рубльге (үүрмектеп садар өртек) бүдүрген, эрткен чылдаазынга бодаарга, оон 30 миллиард рубль, азы 7 хуу хөй болган. 1988 чылдыынга деңнээрге, даштыкыдан бараан хөй кирген, чижеглеп алырга, 8 миллиард рубль, азы 19 хуу болган.

Камгалал адырларының бүдүрүлгелеринге чоннуң хереглел бараанарын бүдүрери улгаткан. Ол бүдүрүлгелерни дамчыштыр бараанар бүдүрүп үндүрериниң өзүлдези 11 хуу болган.

Үүрмектеп садар бараан саарылгазының планы 102,4 хуу күүсеттинген, ооң ниити хемчээли 1988 чылдаазы-биле деңнээрге, 37,3 миллиард рубльге көвүдээн. Хөй-хөй бараанарны садарынга өзүлде бар-даа болза, хереглел рыногунда байдал дүшкүүрлүг болуп артпышаан. Чоннуң хереглел бараанарының шынарының багайы хөй-хөй хомудалдарны болдуруп турар.

Чурттаар оран-бажың болгаш социал-культура адырының өске-даа объектилерин тударынга капитал салыышкындан 60 миллиард хире рубль ажыглаан, 1988 чылдаазынга деңнээрге, оон 6 хуу хөй. Эрткен чылын ниити шөлү 128,1 миллион дөрбелчин метр 2,2 миллион квартира туттунган. Чуртка ниитизи-биле чурттаар оран-бажың ажыглалга киирер талазы-биле план эртип турар бо беш чылдың чылдарында бир-ле дугаар күүсеттинмээн.

Эмнелге албан черлериниң күчүзү чылда 64 муң орун кылдыр өскен, диагностика төптери калбарган. СПИД аарыгның тарап нептерээрин болдурбас сорулга-биле ханда вирус шинчилээринге 800 ажыг лабораторияны калбарткан.

1989 чылда үлетпүр бүдүрүүшкүнүнүң өзүлдези 1,7 хуу болган, ховукта продукция бүдүрүп үндүрери 2,2 хуу көвүдээн. Бүдүрүүшкүн өзүлдезиниң шоолуг эвес темпилерин колдуунда-ла 1989 чылдың ийиги чартыында үлетпүрнүң багай ажылдааны-биле тайылбырлап болур.

Экономиканың социал адырга ажыктыг кылдыр угланы бергени көргүзүп турар эрткен чылдың онзагай чүүлү болза, «А» бөлүктүң продукциязының өзүлдезиниң темпилери-биле деңнээрге, үлетпүрнүң «Б» бөлүүнүң продукциязының өзүлдезиниң темпилериниң боттуу-биле бедээни болур. Ниитизи-биле «Б» бөлүктүң продукциязының өзүлдези чылда 4,8 хуу, «А» бөлүктүү — 0,7 хуу болган.

Ажылдап турар кижиге хамаарыштыр продукцияны ажылдап кылыры 3,1 хуу өскен. Үлетпүр продукциязының бүгү өзүлдези ажылдакчыларның санын дыка кызырып тургаш, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидериниң күселии-биле хандыртынган.

Агроүлетпүр комплекизиниң продукциязының ниити хемчээли 475 миллиард рубль болган болгаш 1988 чылдаазы-биле деңнээрге, 1,9 хуу өскен. Көдээ ажыл-агыйның ниити продукциязының баш удур көрдүнгени өзүлдези чедип алдынмаан.

1988 чылда чуртка тараа, картофель, тарымал тоорук бүдүрери улгаткан, чигир свекладзының бедик дүжүдү ажаап алдынган. Күрүне курлавырынче 59 миллион тонна тараа кирген, азы күрүне чагыында көрдүнгенинге деңнээрге, оон 27,3 миллион тонна эвээш.

Ниити эвилел фондузунче эът болгаш эъттен кылган продуктулар дужаалдазының планы 1989 чылда 95 хуу, а сүт болгаш сүттен кылган продуктуларныы — 99 хуу күүсеттинген.

Улус ажыл-агыйының талазы-биле акшаландырыышкынның бүгү дөстериниң күсели-биле 1989 чылда капитал салыышкыннарының 219,4 миллиард рубли шиңгээттинген, 189,1 миллиард рубльдиң кол фондуларын ажыглалга кирген. Ынчалзажок күрүнениң капитал салыышкыннарының (бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның планнарын каттыштыр алырга) күсели-биле кол фондуларны ажыглалга киирериниң чыл планы 92 хуу күүсеттинген. Эң чугула бүдүрүлге күчүлерин ажыглалга киирер программа үзүлген.

ССРЭ-ниң девискээринде ниити күш-биле кылган 1274 бүдүрүлге бар. Оларны тударынга 60 чурттарның фирмалары болгаш организациялары киришкен.

1990 чылда ССРЭ-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң Күрүне планынга база ССРЭ-ниң Күрүне бюджединге дүүштүр айыттынган сорулгалар, ССРЭ-ниң улус депутаттарының ийиги Съездизиниң доктаалдары күш-ажылчы бүгү-ле коллективтерниң ажылының түңнелдиг чоруун бедидерин негеп турар. Чүгле ак сеткилдиг, бедик бүдүрүкчүлүг күш-ажыл 1990 чылдың күженнишкинниг сорулгаларын чедиишкинниг күүседиринң үндезини болбушаан, он үшкү беш чылда чурттуң ажыктыг хөгжүүрүнге материалдыг магадылалды тургузар.

(СЭТА).

БАЙДАЛЫВЫС МЫНДЫГ

Чыл дургузунда кылдынган ажылдарның дугайында чугааны чорудуп тура, чедиишкиннерге болгаш четпестерге доктаап чаңчыгып калган бис. Оозу харын ындыг-ла, оон башка ажылдың түңнелдери кайын билдинер деп. Мен база бо удаада ол чаңчылдан эртпезин кызыдып, чедиишкиннер база хожудаашкыннарның үнген дозүнге каксы-даа бол доктаавышаан, Бии-Хем районнуң ажыл-агыйларында байдал-биле таныштырыксадым.

1989 чылдың дургузунда районнуң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң талазы-биле тодаргай ажылдарны партия, совет органнары, күш-ажылчы коллективтер чоруткан. Алдынган хемчеглерниң түңнелинде ажылдың бүдүрүкчүлүүн, ол үе дургузунда нийти бүдүрүлгениң өзүлдезин чедип алыр аргалыг болган бис. Улус ажыл-агыйының чамдык адырлары эрткен чылда чедип алганы экономиктиг өзүлдениң темпизин улгаттырбышаан. Барааннар эргилдезиниң деңнелин 12.9 хуу бедиткен, чоннуң хереглел барааннарын 10 хуу ажыг кылдыр бүдүрген. Үлетпүр черлериниң ажылында эки тэлаже өскерилгелер бар. Олар 3232 муң рубльдиң үлетпүр барааннарының продукциязын бүдүрген. Эрткен чылга бодаарга, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү бедээн.

Ынчалза-даа акты ак деп, караны кара деп чугаалавазының аргазы чок. Хожудаашкыннарны, четпестерни база чок деп болбас. Ону дидими-биле хөйнүң мурнунга чугаалап өөренир ужурлуг бис. Келир үедеги чедиишкиннеривистиң дөзү-даа ында.

Районнуң үлетпүр комбинады, ыяш белеткээр пунктузу керээ хүлээлгелериниң талазы-биле продукция чедирер планын күүсетпээн. Пункт 1,8 муң кубометр ажыл-агый ыяжын, 0,6 муң кубометр хирээлээн материалдарны чедир бербээн. Түңнелинде 60 муң рубль чедир ажылдаттынмаан болгаш эрткен чылдыынга бодаарга, бараан продукциязын бүдүрерин кудулаткан.

Совхозтар Аъш-чем программазының боттанып ышкынынга улуг ужур-дузалыг болуп турар дээрзи билдингир. Бистиң районнуң совхозтары бо херекке эрткен чылын үлүг-хуузун киирип болурунуң аргазы турган, ынчалза-даа 1989 чыл районга кандаашкыныг чыл болган болгаш тараа культураларының, картофельдиң дүжүдү аажок чавыс болган, ынчангаш күрүнеге чаңгыс килограмм тараа-даа, картофель-даа сатпаан. Кандаашкын мал чемнериниң культураларынга база уржукту чедирген. Сиген-ширбиил болур-чогууру-биле белеткеттинип алдынмаан. Районнуң совхозтары эрткен чылын сүт бүдүрерин 701 тонна кудулаткан.

Эът, дүк садарының талазы-биле планныг онаалдаларын район чедиишкинниг күүсеткен. Садыг шугуму эрткен чылын чүгээр ажылдаан. Үүрмектеп садар бараан саарылгазын райпо 105.4 хуу күүсеткен. чурттакчы чонга пландан дашкаар 563 муң рубльдиң барааннарын сайгарган. а «Өөк» совхозтуң ажылчын коову 145,4 муң рубльдиң барааннарын чонга саткан.

Чуртталга-коммунал ажыл-агыйының девискээр-бүдүрүлге эргелелиниң, киночеткиниң ажылы экижип, чоннуң хереглел барааннарын бүдүрер черлер көвүдеп турза-даа, ажыл-агыйның чамдык адырларында байдал дүвүренчиг болуп артпышаан. Мооң мурнунда чылдарда дег районнуң тудугларында капитал салыышкыннар дээштиг ажыглаттынмайн турар. Туранда эмнелге комплекизиниң тудуунга көрдүнген акша-хөреңги чедир шиңгээттинмээн, Хадын, Тарлаг суурларда уруглар садтары ажыглалда кирбээн. Орансава тудуунга капитал салыышкынның 1,4 млн. рубльнин шиңгээдип алган, план ёзугаар 3940 дөрбелчин метр оран-саваны тудар турган, чүгле 2928 дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажыглалга киирген.

Тудуг-монтаж ажылдарының программазын кезээлиг тудуг организацияларының арзызындан АКМК, СТЭ күүседип шыдаваан. Хуу тудуг кылырының арга-шинээзи кошкак.

Шак бо каш чижектерден районда ажыл-агыйларның ажыл-чорудулгазының нийти чуруу көстүп келген боор. Кылыр ужурлуг ажылдар ам-даа хөй дээрзин база олла чижектер көргүзүп турар.

Тунгар-оол МОНГУШ.
Бии-Хем райкүүскомунуң даргазы.

АЖЫК-ЧАРЛЫГ БОЛДУРАР

●Ажылдың арга-методтары чаартынып турар бе?●

Кызылдың улусчу контролюнуң хоорайның амыдыралынга ролю кандыгыл? Бергелери чүл? Комитеттиң ажылының арга-методтары чаартынып турар бе?

Бо айтырыглар-биле бистиң корреспондентивис хоорайның улусчу контроль комитединиң даргазы В. А. ПОДРУГИНГЕ чеде берген.

— Владимир Алексеевич, баштай бодуңарны номчукчуларга таныштырып көрүңерем. Контроль ажылынга кажан, канчап чедип келген силер?

— Тывага 1955 чылда Карел-финн (ынчангы ады) күрүне университедин дооскаанымның соонда келген мен. 17 чыл иштинде Тываның геология-шинчилел экспедициязынга ажылдадым. Аңаа партия эге организациязының секретарынга соңгудуп, хоорайның партия комитединиң составынга-даа кирип, хөй-нийти ажылынга киржип чорааным-биле партия хооркомунуң кичээнгейин апкан боор мен ийин, 1972 чылда оргкилдис эргелекчизиниң олудунче мени чаладылар. Ам канчаар, ажылдай бердим. Аңаа 13 чыл ажылдааш, хоорайның улусчу контроль комитединиң даргазынга томуйлаттым. Комитеттиң штады үш кижиден тургустунган: даргазы, инспектору, техниктиг секретары. Ооң бүгү ажылы активтиң болгаш штаттан дашкаар инспекторларның дузазы-биле чоруттунар.

— Чугаа чоорту комитеттиң ажылынче шилчип келген болганда, мындыг айтырыгга дорт харыылап көрүңерем: хоорайга улусчу контроль херек бе?

— Херек дээрзи маргыш чок. Ынчалза-даа амгы бот-орулга-чарыылгаже шилчилгениң үезинде улусчу контроль херек дээрзинге хамаарыштыр чигзиниглер тургустунуп турар. Бир эвес бот-орулга-чарыылга амыдыралче долузу-биле кире бээр болза, улусчу контроль чоорту дүжүп болур-ла ыйнаан. А амдызында ажыл-агыйжы эвес, харыысалга чок чорук базым санай ышкажыл. Күш-ажылчы коллектив чөвүлели, улусчу контроль бөлүү болгаш өске-даа хыналдалар турбуже-ле.

Улусчу контроль амгы үеде чүгле арга-методтарын эвес, а структуразын база чаартыр ужурлуг. Чоокта чаа, декабрьда, СЭКП Кызыл хооркомунуң пленумунга хоорайның болгаш республиканың улусчу контроль комитеттерин кадар дугайында санал киирдим. Бо ийи комитет катчып алыр болза, оларның ажылы кошкаардан харын күштелир-дир-ле. Дөмей-ле чаңгыс хоорайда чурттап орар-дыр бис. Черле ынчаш чаңгыс бичии хоорайга, улуг эвес республикага каъткаът структураларның херээ чүл?

Ажылывыстың угланыышкыны билдингир — контроль, хыналда функцияларын боттандырары: күрүне чагыглары, планнар, хүлээлгелер канчаар күүсеттинип турарындан эгелээш, албан-дужаалын шын эвес ажыглаан чоруктарның дугайында медээлерге чедир хыналданы чорударыы, Нийтилел амыдыралының эде тургустуушкуну-биле деңге бис база чаартынып, социал адырның айтырыгларын дорт кичээнгейге ап турар бис. Ылаңгыя социал чөптүг чорукка хажыдыышкыннарны болдурбазы кончуг чугула.

— Хыналдаларыңарның түңнели-биле тодаргай хемчеглер алдынып турар бе?

— Эрткен чылын алгы заводунуң, химиктиг ашталга чериниң, Улуг-Хем ыяш ажыл-агыйының, хереглекчилер нийтилелиниң бүдүрүлге комбинадының болгаш өске-даа хоорай организацияларының ажыл-чорудуунуң иштики арга-курлавырларын тодарадырынга үлүүвүстү киирген деп болур бис. Ук хыналдаларның түңнели-биле бо черлерниң бирги удуртукчулары-биле чугаалажып, четпестерни эдип алырының талазы-биле хемчеглер алдынып турганындан оларның ажылында экижээн чүүлдер арбыдап турары өөрүнчүг. Ол дугайында катап кылган хыналдаларывыс база бадыткап турар. Ындыг-даа болза, чер-черлерде улусчу контроль бөлүктери ажылын идепкейжидип, дээштиг түңнелдерни чедип алыры күзенчиг. Ол бөлүктерде ийи муң ажыг кижи бар.

Ол ышкаш ховар барааннар саарылгазында хажыдыглар дугайында партия хооркомунуң бюрозунга чугаалаан мен. Ол дугайында дөрт адресче — Министрлер Чөвүлелинче, Садыг министерствозунче, партия хооркомунче, хоорай Совединиң күүскомунче чоруткан чагаамга хамаарыштыр хемчеглер алдынар дээрзинге идегеп олурар мен. Хажыдыышкыннар барып-барып ону кылбас ужурлуг организацияларның талазындан болурга, кижилерниң социал чөптүг чорукка бүзүрели кошкаар. Ховар барааннарның 10 хуузу Министрлер Чөвүлелиниң, Садыг министерствозунуң, хооркүүскомунуң чагаа дилеглерин ёзугаар саттынган, ол дугайында мындаа пленумга база чугаалаадым. Ындыг чүүлдер кандыг-даа дүрүмге дүүшпес, чеже-даа чемелелге чедишпес чүве-дир ийин.

— Хамык ужур удуртур-баштаар органнарның ажыл-чорудулгазының ажык-чарлыг эвезинде деп бодаар мен, аңаа хамаарыштыр силерниң бодалыңар кандыгыл?

— Хажыдыышкыннарның, албан-дужаалын соора ажыглаар чоруктарның бир чылдагааны ында дээрзи ылаптыг. Чоокка чедир-ле ышкаш (ам-даа колдуунда ындыг) удуртукчуларны чон боду соңгувайн, үстүнден олуртуп кааптар таварылгада аңаа бүзүрел дораан келбес: та кандыг кижизин олуртуп каар чүве?

Ол ышкаш партия хооркомунуң, хоорай Совединиң күүскомунуң ажыл-чорудулгазының дугайында кызылчылар орта билбезинден «хоорайның даргалары та чүнү канчап олурар, Кызылдың эрге-чагыргазы, хөй-нийти органнары чүнү-даа кылбазындан ужур-дүрүм чок чүүлдер болуп турар» дээн ышкаш каразыышкыннар, даап бодаашкыннар чон ортузунга нептерээр. Бир эвес кылыр ажылдарывыс бо, кылдынмааны бо, чылдагааны мындыг деп чонга илеткеп турар болза, өске херек.

— Ажык-чарлыг чорукту чедип алырының бир кол аргазы парлалга болгай. Ынчангаш Кызылга хоорай солуну турар болза эки деп бодаар мен. Аңаа харын улусчу контролёрларның хыналдаларын тулдур чырыдып тургай.

— Солун турарга эптиг болбайн аан. Ынчалза-даа акша-тегерикти, саазынны кайыын алырыл?

— Хоорай солунун ыяап-ла улуг болгаш хөй катап үнер кылдыр кылыры албан эвес-ле болгай. Баштайгы дээреде ийи ама саазынныг, неделяда ийи-чаңгыс-даа катап үнгей-ле. Ындыг солун турар болза, ол чарлалдардан орулганы киирип ап, чарыгдалдарын дуглаптар.

— Өөренип көөрү артык эвес хире айтырыг-ла-дыр.

— Ажы-биле чугаалаарга, ажыл-ишчилерниң кырында хынакчылар хөй-дүр харын. А партия болгаш Советтерге хамаарыштыр улусчу контроль туруп болур бе?

— Идея ёзугаар алырга, партия бодун боду контрольдаар ужурлуг. Партия кежигүннерин контрольдаарынга партия эге организациязы, бюро, партком бар-дыр.

— Улус чон оларны контрольдазын дээр болза?

— База-ла дем чугаалажып олурганывыс — ажык-чарлыг чорук херек. Партаппарат бодунуң кызыы бөлүүнде, а чон бодунун уунда болурга канчап-даа таарышпас. Чон-биле харылзаа кажан-даа үзүлбес ужурлуг.

Надежда ЭРГЕП,
чугаалашкан

Улусчу контроль

ЧУРУКТА: Кызыл хоорайның № 1 кооперация садыында ажылдап турар Екатерина Клокова биле Вера Омарова эки ажылдыг садыгжылар боорундан аңгыда, улусчу контроль бөлүүнүң ажылынга идепкейлиг киржип, даанган хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүседип турарлар.

АТ-АЛДАРЫ БЕДЭЭН

Ак-Туруг кодээ Совединге бүдүрүлге-девискээр талазы-биле комитет ажыттынгандан бээр 1 чыл болу берген. Комитеттиң кежигүннериниң саны мооң мурнунда турган 7 улусчу контроль бөлүктериниинден кызырылган.

Мооң мурнунда школапы — районнуң улус өөредилге килдизи, садыг ажылдакчыларын — кодээ Совет хынаар турган болза, ам чаңгыс комитет тургустунганындан ындыг чүүл соксаан.

Хыналдаларның түңнелдерин чонга таныштырары-биле ооң ажык-чарлыын чедип ап турар бис. Ындыг сорулга-биле алгы-кеш цегиниң, бажың эт-севи кылыр «Угулза» кооперативтиң ажыл-ижин хынааш, ооң түңнелдерин коллективтерге таныштырган. Мындыг ажылдарның дээштиин чон биле берген.

Нийтиниң малынга курлавырлаан сиген-ширбиилди төтчеглеп, 2123 рубльдиң когаралын чедиргени дээш ажыл-агыйның чамдык удуртукчуларын торгаан. Шак ол ышкаш кыштаглаашкынның ажыл-агыйда канчаар эртип турарын хынап тура, ажыл-агыйжы эвес, шүшпең чоруу дээш ажыл-агый эргелекчизи К. М. Дамбууга, прораб М. М. Моңгушка сагындырыгны кылган.

Чамдык таварылгаларда удуртукчу эштер чурум үрекчилериңге болчуксаар, улусчу контролёрларга деткимче көргүзүксевес турган болза, амгы үеде олар ажылывыстың дээштиин, шынарлыын билип, үзел-бодалдарывысты бүрүнү-биле деткип турар.

Надежда ОЧУР-ООЛ.
«Ак-Туруг» совхозтуң бүдүрүлге-девискээр талазы-биле улусчу контроль комитединиң даргазы.

ХӨЙНҮ МАНАП ТУРАР БИС

Каа-Хем районнуң улусчу контроль комитеттериниң, бөлүктериниң отчёттуг болгаш соңгулдалыг хуралдарынга сөс ап, чүве чугаалаан эштер үстүнде эгеде домакты чугаалап турар.

Хүн эрткен тудум чаа чүүлдер бистиң амыдыралывысче кирип турар. Ажылживисте өскерилгелер база чаартылгалар хөй. А Каа-Хемде байдал кандыгыл?

Районнуң улусчу контроль комитеди күш-ажылчы коллективтер-биле дугуржуп, сүмелешкеш, комитеттиң болгаш бөлүктерниң структуразын ажылдап кылган. Ону СЭКП райкому деткээн.

«Совет Тыва» совхозтуң болгаш кодээ Советтиң улусчу контроль бөлүктерин каткаш, районнуң улусчу контроль комитеди ышкаш эргелиг комитетти тургускан. Өске ажыл-агыйларда бүдүрүлге принциптерин барымдаалап, улусчу хайгыылчыларның бөлүктерин тургускан. Шак ындыг бөлүктерни девискээр принцивин ёзугаар Сарыг-Сеп болгаш Сизим кодээ Советтеринде база-ла эвилелдээн. Ындыг өскерилгелер чер бүрүзүнде болгулаан. Тоо быдаргай, аңгы-башка ажылдап турган үүрмек бөлүктерни чаңгыс черге чыып, ооң арга-шинээзин бедиткен. Шак мындыг байдалга амыдырал-чуртталгада, ажыл-иште янзы-бүрү четпестер, хожудаашкыннар-биле демисежири дээштиг болуп турар. Оон аңгыда, бөлүктерниң бот-боттарының арызынга харылзаа тударынга база эптиг.

Ажык-чарның, демократчыдылганың үезинде кижилерниң бот-идепкейи аажок бедээн дээрзин чер-черлерге

Хемчеглерни ажылдап кылган

болгулаан улусчу контроль бөлүктериниң отчёт-соңгулдалыг хуралдары бадыткап турар. Чижек кылдыр «Кызыл тук», «Ленинчи орук», «Бурунгаар» болгаш «Енисей» совхозтарга болгулаан хуралдарны алырга-ла четчир. Аңаа ажыл-ишчилер амыдыралда четпестерни сойгалап, буруулугларны дорту-биле шүгүмчүлеп, оларга хамаарыштыр дарый хемчеглерни алырын негеп турган.

«Кызыл тук» совхозтуң ажылы сегир туржук, харын-даа улам сандарап бадып чыдар. Совхозтуң удуртукчулары ажыл-агыйжы эвес, а ооң директору Е. Е. Граубергер албан-хүлээлгезин уул шыдавайн турар. Ону ажылындан дарый хостаарын өөренип көөрү чугула дээрзин совхозтуң улусчу контроль бөлүүнүң хуралынга санал бергеннер дүвүрел-биле чугаалап турган.

«Ленинчи орук» совхозтуң сиген, тараа шөлдерин Сарыг-Сеп кодээ Совединиң девискээринде чурттап турар чурттакчыларның хуу малы үргүлчү тоймап чип турар. Хуу малдың кададын организастааваанының түңнелинде ажыл-агый каражага чедип турар. Бо чылын рапстың, люцернаның, сигенниң болгаш картофельдиң дүжүдүнге хуу мал элээн улуг когаралды чедирген. Бо айтырыгны СЭКП райкомунга, райкүүскомга, АҮК-ке тургузуп турза-даа, байдалды экижидер талазы-биле кандыг-даа хемчеглер алдынмаан.

«Бурунгаар» совхозтуң улусчу контроль комитединиң отчёт-соңгулдалыг хуралынга ажыл-агыйның огород бригадазының дугайында айтырыг чидии-биле тургустунган. Хамык чүүлдүң ужуру мындыг.

П. К. Кимге баштаткан корей ногаажылар бригадазы 5 гектар черге согуна өстүрерин хүлээнип алгаш турган, боттарынга акша-хөреңги киирип алыр сорулга-биле өске черге арбуз, дыня өстүрүп, даанып алган ажылын уттуп алганының түңнелинде 3 ажыг гектар чериң согуназының дүжүдү ажаап алдынмаан. Ажыл-агый когарап артып калган, а үстүнде ногаажыларывыс арбуз, дыняның аар өртекке рынокка садыпкаш, чангылай бергилээн.

Кыдат Улус Республикадан чалаттырып келген ногаажылар-биле байдал база-ла шак ындыг болган деп болур. Оларның өстүрүп ажааганы согунаны садыг организациялары стандартка дүүшпес дээш хүлээп албаан. Ооң хараазында дыка хөй согуна доңуп үрелген.

Совхозка шак мындыг дүшкүүрлүг байдал тургустунуп келген турда, республиканың агроүлетпүр каттыжыышкыны кандыг-даа дуза чедирип шыдаваан хомуданчыг. Ажыл-агыйны согуна өстүрер кылдыр эде тургусса-даа, ооң материалдыг баазазын өөренип көрбээн.

Мооң мурнунда чылдарда совхозтуң огород бригадазы багай эвес ажылдап, чаагай дүжүттү ап турган. Оларның ажылдап турганы суггаттыг участоктарны чалаттырганнарга бергилепкеш, Каа-Хемниң солагай талазында суггат чок чер берген. Ындыг черден бедик дүжүт манаары чөгенчиг деп чүвени удуртукчулар биле тура-ла, салаазын безин сорташ кылбааннар деп, хуралга херээжен чон хомудап чугаалап турган.

«Енисей» совхозтуң директору «чай чок кижи мен» дээш улусчу контроль комитединиң хуралынга олурушпаан. Ооң адрезинге хөй шүгүмчүлелдер болурун билгенни-даа чадавас. Директор Б. Б. Трубинов күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң шиитпири чокка совхозтуң автомашиналарын, тракторларын өске черлерге садып турган. Черле ынчаш, директорнуң ажылчын чонга каржы-хажагайын хуралдың киржикчилери шүгүмчүлээннер.

Кижилерниң ажыл-ишке хамаарылгазы өскерлип, хожудаашкыннар-биле эптежир хөйнү чогун база улусчу контрольдуң дээштиг, шимчеңгир болурунга сонуургалдыын ук хуралдар херечилээн.

Шилиишкинниң байдалынга комитеттер болгаш бөлүктер даргаларынга 17 идепкейжи, принципиалдыг коммунистер, комсомолчулар соңгуткан. Бөлүктерниң составында ажылчын аңгының, албан-хаакчыларның эң мурнакчы төлээлери кирген.

Амгы үеде районнуң улусчу контроль комитеди отчёт-соңгулдалыг хуралдарга болган шүгүмчүлелдиг саналдарны күүседиринин талазы-биле тускай хемчеглерни ажылдап кылган.

Климентий ОЧУР-ООЛ.
Каа-Хем районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы.

БО АРЫНДА

- Ажык-чарлыг чорук херек
- Комитет даргазының чүүлү
- АТБ-де байдал

«Доңурган» тудуг. Кайдал?

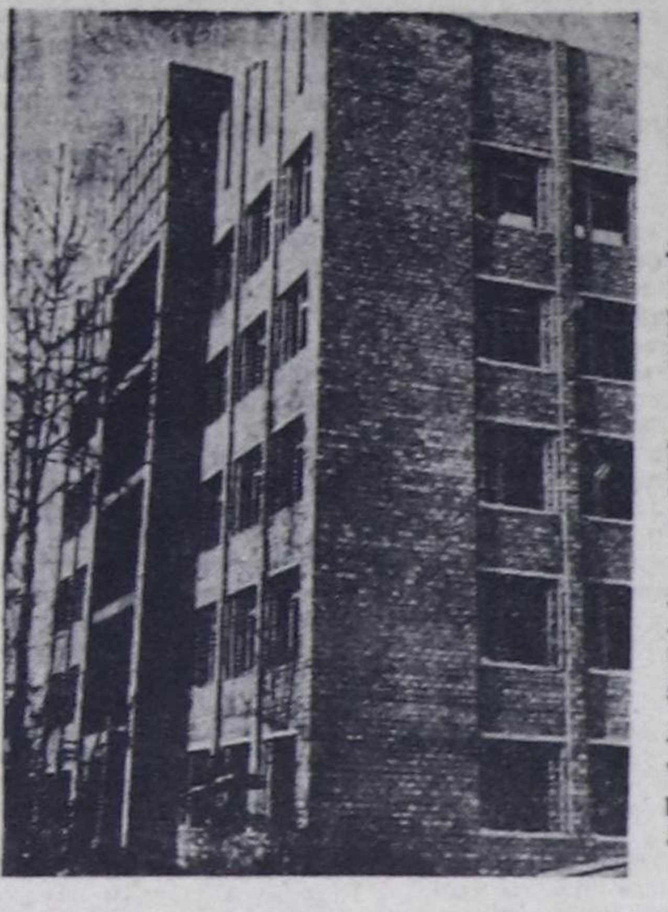

Найысылалывыста ажыглалга кирбестээш туруп берген тудугларның санын салаа базып санаар чүве болза, ийи холдуң салаалары-даа кайын четчир. Чижек кылдыр Кызылдың чаа аэропортун, типографияны, спорт корпузун алырга-ла четчир. Сөөлгүзү харын чоокку үеде ажыглалга кирер деп-ле турар, ында чымыштыг ажыл-ишче хаара туттунган тудугжуларның барааның ырактан-на көрүп болур. Ол харын эки-дир, ынчалза-даа бо тудуг планда көрдүнгенин ёзугаар алыр чүве болза, каш чыл бурунгаар-ла ажыглалга кирер ужурлуг турган.

БО ЧУРУКТА бажыңны «доңурган» тудугларга хамаарыштырар. Ол болза Кызыл хоорайның улус депутаттарының күүсекчи комитединиң административтиг бажыңы болур ужурлуг турган тудуг-дур.

Бо тудугнуң дугайында кандыг чугаалар үнүп турбады дээр. Эмнелгелер, уруглар бажыңнары тударының орнунга даргалар боттарынга чырык, чаагай ажылдаар чер тудуп ап турар деп-даа турду-ла. Чугаа чугаа-ла ыйнаан, ынчалза-даа эгелээн соонда кандыг-даа үүлени эчизинге чедирер апаар. Ажылды соксадып, «доңуруп» кааш, хемчеглерни алганывыс ол дээш сагыш амыр олурарга болур бе?

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

Кызыы ларёк, чедишпес хлеб

Хлеб—хүн бүрүде ажыглап турарывыс чемивис. Аңаа өөренчиктеп калганывыс-ла кончуг, ол чокта быдаа, муң-даа ишкенде амдан чок ышкаш сагындырар ийик чоп.

А бистиң Улуг-Хем районнуң Хайыракан суурда ийи муң ажыг кижиниң барык чартык кезии хлебке чединмейн турар. Акша-төгерик чок, ол хире ядарап калган улус чоор бе деп элдепсинче бербеңер. Хамыктың ужуру чүдел дизе мындыг.

Хлеб садып турар бичии, кызыы ларекка хлеб эккээрге, ша-даа четпес төнүп каар. Аваангыр, күштүг кижи иткилежип, тырлып чыткаш аптар, а шала шыдал чоктар куруг калыр. Эртенги машина манап артып калыр. А оон алыр. та албас чүвези, база-ла бүзүрел чок.

Машина-техникалыг улус харын ажырбас, Шагаан-Арыг кирип, мага хандыр садыгланып алгаш кээр. А кырган, чаш ажы-төлдүг, чер чедип шыдавастар канчаарыл?

Хлеб айтырыы шагдан бээр чидиг тургустунуп келген, ооң дугайында чаңгыс эвес удаа чугаалажып турбуже, байдал өскерилге чок артып-ла турар. Улуг-Хем райпозунда даргалар, улусчу контроль комитеди мындыг байдалды дарый шиитпирлеп, хөй чурттакчы чоннуг Хайыракан суурга хлеб, далган кылыглары садар тускай магазинни ажыдары күзенчиг.

Черле ынчаш суурларже хлеб чорударда чурттакчы чоннуң санын, ооң аңаа хереглелин өөренип турар боор чүве ирги бе? Шак мындыг айтырыгга Улуг-Хем районнуң райпо даргазы солун таварыштыр дарый харыылап бээр болза эки-дир. Хлебтиң чедишпес ужурунуң чылдагааннарын тайылбырлаза. Бир эвес чөптүг чылдагаан-биле болуп турар чүве болза, бистер база кижилер ышкажыл бис, ужур-чөвүн билиптер аан. А бир эвес кым-бир кижиниң ажылынга харыысалга, тоомча чок чорууунуң уржуунда мындыг четпестер болуп турар чүве болза, ол кижи ажыл шагында оочурга кижилерниң чидирген үезиниң, шыжыккан сагыш-сеткилиниң, хорадаан хөңнүнүң чажыын чандырып берип, харыысалгага онаашсын.

Даш-оол ЛОПСАН.

ЭКИ ЭДИЛЭЭР

Машина-техниканың ажыглал-кадагалалынга хамаарыштыр байдал кандыгыл дээрзин Мөңгүн-Тайга районнуң улусчу контролёрлары доктаамал хынап турар. Бо чылдың январь бирниң байдалы-биле алырга, Мөңгүн-Тайга автотранспорт бүдүрүлгезиниң балансызынга янзы-бүрү марканың 51 автомашиназы турган. Эдилээр хуусаазының төнгени-биле он автомашина үндүр бижиттинген, а бир машинаны райкүүскомнуң шиитпири-биле өске организацияга саткан. Ынчангаш амгы үеде АТБ-де 40 автомашина бар.

Улусчу контрольдуң хыналдаларындан илерээни чүл дээрге эрткен чылын автомашиналарның чүгле 44,2 хуузу ажылче үнүп турган. Ол ышкаш чолаачы кадрларның чедишпезинден чүък сөөртүр 6 автомашина ажыглал чок, аңаа турган. Байдал ындыг дүвүренчиг турза-даа, Мөңгүн-Тайга АТБ-зи (начальниги А. К. Доңгак, партия эге организациязының секретары А. С. Кара-оол) планныг даалгаларын ажыр күүседирин чедип алган. Ук коллектив чыл планын 104,6 хуу кылдыр, ооң иштинде бүгү сөөртүлгелерниң хемчээлин 104,7 хуу, а чүък сөөртүрүн 100 хуу боттандырган.

Автомашиналарны, тракторларны кадагалап, оларга техниктиг ажаалданы чорудуп турарында улуг четпестер бар. Улусчу контрольдуң район комитеди бо талазы-биле сагындырыгларны ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң директору С. Х. Монгушка, кол инженери О. В. Натпит-оолга чаңгыс эвес удаа берип турган. Ол совхозта, чижээ, мындыг четпестер бар: кайы-бир автомашинаны ажыл-агыйның хереглели-биле эде дериир дээнде КАИ инспекциязынга дилег билдириишкин киирбес, техниктиг ажаалданың чуруму сагыттынмайн турар, ооң уламындан ырак-чоок оруктарга машиналарның үрелир чоруу көвей. Кол инженерниң талазындан чолаачыларга, трактористерге негелде чавыс. Шак ындыг негелде, хыналда чок чоруктуң уржуу-биле Т-16 маркалыг бир трактор тоймаглаттынган, Улуг-Хемниң Арысканда МТЗ-80 маркалыг тракторну үрелген дээш каапкан. Ындыг хевирлиг чижектер-ле эндерик.

Мөңгүн-Тайга АТБ-зиниң эргезинде машина-техниканың эдилел-кадагалалын, ооң ажылче үнер коэффициентизин бедидер, демир-дес чыыптужаарының, гаражтарга өртке удур дериг-херекселдерни четчелеп тургузарының хемчеглерин алырын районнуң улусчу контроль комитеди харыысалгалыг кижилерге даандырган. Ол бүгүнүң түңнелдерин катап хыналдаларны чорутканының соонда үндүрер.

Адыг-Түлүш БЕГЗИ.
Улусчу контрольдуң Мөңгүн-Тайга район комитединиң хөй-нийти инспектору.

ЧӨВҮЛЕЛ, ООҢ АЖЫЛЫ

Ак-Довурак хоорайның херээженнер чөвүлелиниң ажылының бар кол угланыышкыны — чедимче чок өг-бүлелер-биле ажыл. Ол чөвүлел бодунуң хуралынга ажыл кылбас болгаш арагалаар база нарколог эмчиниң учётунда турар херээжен улустарның даңзызын көрүп, оларның-биле ажыл чорударын дугурушкан.

Чөвүлел кежигүннери шупту он үш кижи. Олар кудумчу аайы-биле ийи-ийи кылдыр хуваажып алгаш, учётта турар херээжен чон-биле чугаалажып, беседаны чорутпушаан, чамдыктарын ажылга тургузуп турар. Профилактиктиг ажылдар чорутканының түңнелинде дыка хөй не кижилерни ажылга тургускан болгаш учёттан ужулган. Ол ажылдарны чорударынга В. Н. Домашина, Т. В. Митюкова, А. С. Иргит, Н. И. Каннскина, В. П. Васильева болгаш өскелер-даа идепкейлиг киришкеннер.

Чажыргаш канчаар боор. Бистиң хоорайывыста ажыл кылбас, хөй-ниитиниң чурумун үреп турар 75 кижи бар. Он беш не нарколог эмчиниң учёдунда туруп турар. Ындыг массалыг арагалап чоруп турар улус-биле чаңгыс херээженнер чөвүлели ажылдап шыдавас деп чүве билдингир. Маңаа милиция ажылдакчыларының талазындан улуг дуза херек. Ынчалзадаа участок шагдаалары хуралга киржип, дуза чедирерин дилээрге келбес. Чай чок ажылын чугаалаар боор-дур.

Чоокта чаа херээженнер чөвүлелиниң кежигүннери Юбилейная 10 бажыңның 7 дугаар квартиразында чурттап турар Клавдия Танзыбаеваның бажыңынга чораан-нар. Чүге ижип турар сен деп айтырарга: Ижер дээш ижип турар мен. Эмнеткениниң соонда херээжен организмге араганың хоразы кайы хире болурул деп чүвени шенеп тур мен» дээн.

Нарколог эмчиниң учёдунда Елена Столярова база турар. Ол боду эзириктер сергедир черде ажылдап турар. Пенсионер Арылдай Дарыевна Самын-оол, Өшкү-Саар Дораевна Хертек, Зинаида Очукаевна Ооржак олар арагалаар болгаш бажың-балгадының иштин безин аштап арыглавас.

Арагачы нелерден бичии уруглар хинчектенир. Арагачы кижи кандыг кижизидилге ажылы чорудар боор. Роза Дунгаевна Калдар-оол — он уругларның иези. Ол ашаа-биле арагалааш туруптар. Өөнүң ишти каш-даа ажыл солаан. Кээргээштиң бир ажылга тургузуп каарга-ла, ажыл шагы үскеш база катап үндүртүр.

Үш уругну кижизидип олурар Татьяна Моисеева кайда-даа ажылдавайн турар. Бот-не кижи та чүнүң-биле чурттап олурары билдинмес. Ооң кадында эзириктер сергедир черге хонганы дээш база төлээр ужурга таваржыр.

Эзириктер сергедир черге хонуп турар не кижилер бисте хөй. Сентябрьда 6, октябрьда 8, ноябрьда 5 херээжен кижи аңаа хонган. Чамдыктары ажылдап олурган черлеринге ижиикеш, удуглап калган боор. Моон алгаш көөрге, ажылынга ээ-харысалга чок деп чүве илдең. Оларның аразында комбинаттың ажылдакчылары-даа, эмчи чериниң санитаркалары-даа барла. Оларның-биле тус черлиң партия, профэвилел комитеттери ажылды чедир кылбайн турар. Ак хоорайның херээженнер чөвүлели ажылды чорудуп эгелээн. Чөвүлелдиң кежигүннери арагачы херээжен улустарның бажыңнарынга барып, оларның-биле беседалажыышкыннарны эвээш эвес удаа чорудуп келгениниң түңнелинде В. И. Валова, В. В. Титова, М. К. Куулар болгаш өскелер-даа арагалаарын чидирип, ажылга кирип алганнар. Чөвүлел кежигүннери хоорайның иштинде профилактика ажылдарын уламчылавышаан.

Александра ГАЙНУТИНОВА.

Бодал

АЖЫЛ-БИЛЕ ХАНДЫРЗА...

Республикада кем-херек үүлгедир чорук-биле демиссел талазы-биле түр комитеттиң ажылының дугайында телевидениеге дамчыдылганы сонуургап көрдүм. Кем-херек үүлгедии республикада эң-не дүвүренчиг байдалда турары билдингир болду.

Ооң кол чылдагааны — элээн хөй аныяктар ажылдавайн турары кончуг-ла хараадачыг-дыр. Кем-херек үүлгедиглерин оларның чамдыктары кылып турар деп анализ-түңнелди үндүрүп турары шын.

Аңаа халчып чоруур аныяктарны ажылдадыр деп кыйгырыг, саналдар хөй үнүп турар. Ынчалзадаа оларны каяа ажылдадырыл, кайнаар өөредирил, кандыг аргалар барыл дээрзиниң дугайында кым-даа тодаргай санал-оналын бербейн келди.

Ажылдавайн турар аныяктарны ажыл-биле хандырып болур хире өөредилге курстарын ажытса кандыгыл деп бодалдыг мен.

Маңаа хамаарыштыр чамдык саналдарны киирикседим. Хамыктың мурнунда, чурттаар общежитиелерни тудуп белеткээр. Профтехучилищелерниң өөренир черлерин алгыдар. Шак ындыг курстар баазаларын Кызыл хоорайга, Чадаанага, Кызыл-Мажалыкка тудар болза чогумчалыг.

Бо бүгүге акша-хөреңги негеттинери чугаажок. Ол хирезинде дыка хөй министерстволар, албан черлерин каастап, септелге кылырынга хөй акша-хөреңгини чарыгдап турар. Ол чарыгдалдарны эвээжедир болза, оон камналга-даа, курлавыр-даа үнүп болгу дег. Албан черлерин алгыдарын, немелде тудуглар кылырын чүге эвээжедип болбазыл?

Ажылдаар черлер-биле хандырган соонда ажыл кылбас, маңгысталчак амыдыралдыгларны буруу шаап турбайн, оларга кеземче харысалгазын хүлээдири хоойлуда көрдүнген болгай.

Ажыл кылбас тоянчылар-биле демиселди чорудуп турар-даа болза, чамдык четпестер база бар. Маңаа бир чижектен киирейн. Өскүстер школазынга өөренип турган ийи тыва, ийи орус-оолдар Кочетов кудумчузунда № 52 бажыңның подвалынга кладовкаларны үреп киргеш, аңаа кыштааннар. Олар дүне аңаа хонгаш, эртен эрте чоруй баар турду. Ол дугайында шагдааның участок төлээзинге медеглел кылырывыска, чүтле хүндүс келгеш, кежээлерде хыналда-даа кылбайн келген.

1988 чылдың декабрь эгезинде ол оолдарны тудуп алыры-биле кожам В. И. Сомов-биле иелээн эртенгиниң 6 шактан эгелээш, манап туруптувус. Аңаа тургаш, хоорайның шагдаа черинче үш катап телефоннааш, харыы ап чадаштывыс. Республиканың иштики херектер министри В. Б. Кара-Салче ийи удаа телефон долгааныывыс соонда, 9 шак үезинде шагдаа ажылдакчылары ол оолдарны тып алгаш чоруткан мындыг чүве.

Чөөн-Хемчикте Бажың-Алаак ортумак школазын доосκан Ч. Ховалыгның дугайында чугаалаксадым. Ол 10 классты дооскаш, үш чыл ажып турар. Кызылдың эмчи училищезинге өөренир дээш кирериниң шылгалдазын ийи катап дужааган. Сөөлүнде келгеш, 20 рубль база төлээн. Шылгалдаларны багай эвес демдектерге дужааган. Ол хирезинде ону өөренир кылдыр хүлээп албаан.

Ол училищениң директция чериниң тайылбырлап турары мындыг. Училище бот-орулга-чарылганың байдалдарынче киргени-биле холбаштыр кайы район эң хөй акша шилчиткенил, ол районда хөй өөреникчилерни хүлээп алыр негелделиг. Көдээ черлерде эмчи кадрлар чедишпейн турда, акша сүрүп, улус өөредирге болур бе? Бо айтырыг талазы-биле республиканың кадык камгалал министри Н. В. Сизыхтың тайылбыр бээрин күзедим.

Үстүнде чижектерден алгаш көөрге, өскүс-чавыс уругларже, бут кырынга туруп четтикпээн, хуузунда амыдыралын тодарадып албаан аныяк кижилерже кичээнгей кошкак хевээр ышкажыл. Бир эвес оларга ажылдаар, өөренир черлерни баш удур белеткевес чүве болза, бо байдалдың өскерлири берге деп бодаар мен.

Борис БЮРБЮ.

Партия болгаш күш-ажылдың хоочуну.

Хостуг хүреш

МООЛЧЕ АЪТТАНЫПТАР

Тыва АССР-ниң хууда бирги чери дээш хостуг хүрешке маргылдаа «Херел» спортзалга болуп эрткен. Дыштаныр хүннерде көрүкчүлер хөй болган. Аңаа шупту он ажыг команда, чүс он хире мөгелер күжүн шенешкен. Чүгле Эрзин, Тожу, Мөңгүн-Тайга районнардан мөгелер кириштээн.

Маргылдааны хууда бирги чер дээш организастаанында бир сорулга бар. Аңаа күзелдиг кижилер киржир. Спортчуларның саны хөй болур ужурлуг. Бо удаада 16 спорт мастери. 21 спорт мастеринге кандидат болгаш чеден ажыг массалыг разрядтарның спортчулары киришкен.

Чиик деңзилерге хөй мөгелер хүрешкен. Деңзи аар болган тудум мөгелер саны эвээжээр. Моон алгаш көөрге, аар деңзиге хүрежир аныяк оолдар тывылбас. Чамдык аныяктар хүрежиринден ыядыр. Мага-бот сайзырадып алырын бодавас таварылгалар хөй.

Бо маргылдаага чиик деңзилерге бирги чер алган оолдарны республиканың шилиндек командазынга киирип, белеткел ажылдарын кылгаш, аңаа шүүлде оюнну кылганының соонда, оон үш кижини Улан-Баторга болур делегей чергелиг «А» категорияның маргылдаазынче чорудар. Кымның чоруурум-даа билдинмес. Маргылдаа февраль төнчүзүнде болур. Бистиң мөгелеривис февраль 20-де аъттаныптар.

Ийи хүн үргүлчүлээн маргылдааның түңнелинде деңзи аайы-биле бирги черлерни Сарыг-оол Оюн (Сүт-Хөл), Роман Сереэдар (Улуг-Хем), Сергей Ооржак (Москва), Роман Монгуш (Улуг-Хем), Радик Намажап (Кызыл), Кан-Демир Монгуш (Өвүр), Владимир Монгуш (Кызыл район) болгаш Геннадий Монгуш (Кызыл) олар алгылаан. Бирги болгаш шаңналдыг чер алган мөгелерге Тыва АССР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң өртектиг белектерин база хүндүлел бижиктерин спорттуң хоочуннары болгаш спорт ажылдакчылары база республиканың хүреш федерациязының даргазы Ш. Д. Куулар тывыскан.

Маргылдааның кандыг эрткениниң дугайында каш кижиден айтырыг салдым.

Маадыр Топуй-оол — спорт мастери: — Мен бодум хуумда шоолуг эвес деп бодап тур мен. Бистиң тренерлеривис негелде чок. Бот-боттарын таныжар болгаш «ол шыдаар» деп чугаалыг. Ынчап кээрде, хүрештиң шынар чок апар чыдары база ында. Ынчангаш өске черден улуг тренер эккээр болза эки боор. Шак мындыг турар болза, «мөге» деп адывысты чидирип болур бис.

Роман Монгуш — спорт мастери: — Чылдың-на материал баазавысты быжыглаар болза эки. Республиканың болгаш РСФСР, ССРЭ-ниң шилиндек командаларының кежигүннеринге тренировкалап кедер бөдүүн трикоарны, майкаларны бээр ужурлуг. Биске шуут чедишпес-тир. Боттарывыс диленип тыптынар улус-тур бис. Мону черле чоокку үелерде чедип алырының аргалары бар. Бистиң даргаларывыс спортчу хептерни эккелген боор. Таптыг спорт костюму садып алыр дээш чеде бээрге, чок болур чорду.

Үстүнде ийи мөгениң чугаазынга катчыр апаар. Тренерлерниң ажылдаарынга байдал таарымча чок. Олурар черлери чедишпес. Шупту-ла чаңгыс черде сыңмарлажып алган олурар. Спортчу идик-хеп чедишпейн турар. Айтырыгларны шыңгыы тургузуп турган болза, херек база өске-даа турар-ла ыйнаан.

Маргылдаа соонда чаңчыл болган 32 мөгениң хүрежин эгелээн. Бо удаада шыырак дээн мөгелер колдуу келген. Ийи чыл бурунгаар ады үнүп турган Маадыр Монгуш база хүрешкен.

Баштайгы салыгда ат-алдарлыг шыырак мөгелер боттарының онагларын чиигиби-биле октагылап алганнар. Ийиги салыгда шыырак мөгелер бот-боттарынга таварышкылаан. Ылангыя Владимир Монгуш Амир Монгушка таварышкаш, он беш хире минута тудушканнар. Түңнелинде Владимир октаан. Сүт-Хөлден келген мөге Михаил Ондар Чадаананың мөгези Алексей Хомушку-биле хүрешкеш, хевис кырындан үнгеш, эжик аксынга чедир тудушканнар. Харындаа эжиктен безин үне бер часканнар. Арай деп тургаш Хомушку мүн-не октап алган.

Эң-не аныяк мөге Аяс Монгуш Радик Намажапты шуут девидеткен. Окташкаш, иелээн ийи аңгы хевис кырынга пет дээн. Кымның-даа октааның судьялар безин билбээн. Катап салырга Радик октаан.

Үшкү салыгда Маадыр Монгуш Владимир Монгушту, Сергей Дандаа Геннадий Монгушту, Сүктер Шимет Алексей Хомушкуну, Бежендей Күжүгет Кан-Демир Монгушту тус-тузунда октагылап алган.

Дөрткү салыгда Сүктер Шимет биле Бежендей Күжүгет хүрешкен. Сүктерниң чартыктаар аргазын Бежендей билбейн барган. Чартыктаткаш октаттырган. Маадыр Монгушту Сергей Дандаа арыг октаан.

Ийи мөге арткан. Кайызы-даа Тес-Хемниң Ак-Эрик чурттуг. Бот-боттарының аргазын билчир. Удур-дедир октажып өөренгеннер. Бо удаада кымның октаарын көрүкчүлер манап органнар. Сергей Сүктерни сегирип алган. Удур-дедир арга ажыглашканының соонда Сергей илбектеп дужүрген. Иелээн ийи аңгы чаштааш, хевис кырынга час ойтур душкеннер. Кымның баштай ушканын көрүкчүлер эскербээннер. Чүгле судьялар Сергей Дандаа октаан дээннер. Ынчангаш Сергей Дандаа шүүлген. Сүктер Шимет ужүүрлешкен. Маадыр биле Бежендей үшкү-дөрткү черни алганнар.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЧУРУКТАРДА: хүреш үезинде: ужүүрлешкен мөге Сүктер Шимет.

ЧЕМПИОН ТОДАРАТТЫНГАН

Шыдыраа

Кызыл хоорайның шыдыраа клувунуң ажык чемпионады доозулган. Аңаа 32 шыдыраачы киришкен. Чемпионаттың киржикчилери ийи бөлүкке (лигага) чарлып алгаш, ойнааннар. Бирги лигага чүгле бирги разрядтың чээрби шыдыраачылары швейцар система ёзугаар маргышканнар. Чеди хонук дургузунда үргүлчүлээн күжениишкинниг болгаш чидиг демиселдиң түңнелинде бирги лигага тос салыгдан чеди чартык санныг болуп, эрткен чылын республиканың шыдыраа чемпионадынга шыдыраа талазы-биле ССРЭ-ниң спорт мастеринге кандидат нормазын күүсеткен М. Адыг-оол 1990 чылда Кызылдың шыдыраа клувунуң чемпиону болган. Ийиги, үшкү черлерни Данил Сат, Николай Онуфриев олар үлешкеннер.

Ийиги лигага ойнаан ийиги разрядтың шыдыраачыларының арaзынга М. Ондар он бир салыгдан сес чартык санны ойнап алгаш, бирги черни ээлээн. Ийиги черже П. Күжүгет үнген. Үшкү чер — Сүт-Хөл районнуң төлээзи Юрий Чанзанның үлүүнге онаашкан.

Аңаа аныяк шыдыраачылар хөйү-биле киришкен.

Алексей ДЫРТЫП-ООЛ.

«Шуугаазынның ажыы чок» деп чүүлге хамаарыштыр

ХАМЫК УЖУР — ШЫНЫН ТЫВАРЫНДА

Журналист Эдуард Донгактың «Шын» солунга январь 14-те үнген «Шуугаазынның ажыы чок» деп чүүлүнге хамаарыштыр, бодумнуң бодалдарымны, хууда хамаарылгамны илередип, чүүлдү деткип турарымны эгезинге-ле чугаалап каайн.

Чүвениң ужуру, хамыктың мурнунда репрессиялар дугайында чугаага киржип турар кижилерниң аңаа хамаарылгазында, бо талазы-биле ээлеп турар туружунда деп бодаар мен. Хөгжүлдениң кандыг-даа үе-чадазында кижи, ылаңгыя коммунист кижи, тодаргай дорт туруштуг болур ужурлуг.

Тывага болуп турган репрессиялар, дүрүм-хоойлу сагывас, кара туразында аажылаар чоруктарның фактыларының дугайында янзы-бүрү материалдар, сактыышкыннар-биле эрткен чылдан бээр таныжып, ол дугайында чугаа-соот дыңнаар болу бердивис. Оларны номчуп, дыңнап турарга ужур-утказы арай кыдыра, факт-барымдаалары эки тодараттынмаан, чигзимээр чүүлдер, ол ышкаш карартып, буруудадыр материалдар колдап турарын эскербес аргажок. Ону бижип турар авторларның маргылдаалар чорудар политиктиг культуразы куду деңнелде. төөгү-даа, архивдаа материалдарын ажыглаарында будалчак, бүзүренчиг эвес чүүлдер барын база-ла демдеглевес аргажок. Оларны эки шинчилеп, топтап сайгарып көөрге, колдуунда-ла хууда сактыышкыннар, өжээргээн сорулга колдаан, чок-ла болза, бодундан чайладыр, чок-ла болза, бодунун онзагай киржилгезин көргүзеринче угланган, «дидир-дидирге» үндезилеттинген хевирлиг боор турар.

Ол материалдарны долгандыр хоозун шуугаазынның хөйү кончуг, ооң ажыы эвээш дээрзи чөптүг. Чүүлдүң автору Э. Донгак ону шын эскерип, чогуур үезинде дидим бижээн деп демдеглекседим. «Шугум чазаарда шыгаар, шуугаар бетинде бодаңыр» деп тыва улустуң үлегер чугаазын маңаа немей бижип каары черле артык эвес боор.

Бодумнуң бо чүүлүмге парлалгага үнген материалдарга хамаарышкан бодалдарымны, санал-оналымны илередип, чамдык чүүлдер-биле канчап-даа чөпшээрежип шыдавайн, маргыжар апаарымны чугаалаайн. Хамыктың мурнунда «Тураскаал» ниитилелдиң кежигүннериниң ээлеп турар туружун, чамдык түңнелдерин ап көрээлиңер. Төөгү-биле маргыжар, төөгүнү чүгле ук ниитилелдиң кижилериниң бодап турары биле «чаартыр», чүгле оларның шын деп санааны төөгү — Тываның кара чаңгыс шын төөгүзү ол болур дээн хөөннер болза, төөгүнү эртемге болгаш барымдааларга үндезилевейн, ону бодунуң туружунче чыгаар, турамык бодал-дыр. Төөгү талазы-биле Тываның кол эртемдени, төөгү эртеминиң доктору Ю. Л. Арапчынны репрессияларны тодарадыр комиссияның кежигүнүнден үндүрер деп саналдарны кандыг үндезинге тургузуп турарларыл? Ооң бо талазы-биле туружун, эртем-билиин «шылгаар» бодап турары ол бе, азы «эпчок» кижи боор турар бе? Тывада Ю. Арапчындан өске элээн хөй төөгү эртемденнери ол талазы-биле тодаргай саналы чок. Азы түвек чогу-биле доора ийинге чыдып каары ол бе?

Шуугаазын үнүп турар маргылдаалыг айтырыгларның кол-ла чери С. К. Тоқаның репрессияларга буруулуг, буруу чогун, ооң ажыл-чорудулгазын, төөгүде ээлеп турар туружун үнелээр дугайында айтырыг ээлеп турар. «Тураскаал» ниитилел ону чаңгыс талалай кызыы көрүп, хамык-ла чүвеге ол чаас-каан буруулуг, ынчангаш бүгү-ле чүвени ооң кырынче чая каап тар хөөнүүг Тываның ажылчы чонунуң ажыл амыдыралынга, салым-чолунга ооң чедирген салдарын болгаш ачы-хавыязын чөвээр сеткил чокка төөгүден тура тыртып октаптар деп турары төөгүге таарышпас, шынчы болгаш кижизиг, чөптүг чорукка аайлашпас. Ук ниитилелдиң идепкейлиг кежигүнү, хүндүлүг Н. Л. Кунчун архив материалдары-биле ынча үе иштинде кызып ажылдап келгеш, репрессияга таварышканнарның дугайын бүзүренчиг кылдыр бижип турза-даа, ол бүгү чүүлдерниң чаңгызынга-даа ук кижилерниң салым-чолу С. К. Тоқаның кара чааскаан хүлээп алган шиитпириңден, дорт-ла айтыышкынындан, ат салган документизинден, ооң хууда киржилгези-биле шаажылалга таварышкан деп дорт барымдааны көргүзүп шыдаваан. Бодунуң чурттап, ажылдап чораан үезинден болгаш ниитилелден аңаа хамаарышпайн, хостуг чыдып каар аргажок дээрзи С. К. Тоқага бүрүн хамааржыр ужурлуг деп бодалды Н. Л. Кунчун боду айтып: «Бир эвес Тока «дыңнангыр» эвес апаар болза, ону «оруктан чайладыры» шуут аңаа чүве» — деп, «Тываның аныяктары» солунга бижээн. Ол үеде байдал нарын, берге турган дээрзин көргүскен. Ол хирезинде Н. Кунчун чүүлүнге чүгле С. К. Тоқаны буруудадып, карартырын күштелдирер дээш ол кижиниң амы-хуу амыдыралын кыжырып, ону дорамчылаар хевир-биле, ооң ажыл-чорудулгазынга хамаарышпас, өөдежок, үүрмек чижектер көргүзүп бижээнин номчуурга безин чованчыг. С. К. Тоқаны адаарга ады чок, сурaарга сумузу чок, сурас кижи, Тывыкы, Тыыкы, Тожу Тока, Кол Тока деп аңгы-аңгы аттарлыг чораан деп, ол бижээн.

Шак мындыг янзылыг кыдыра, хоомай чижектерге, үүрмек фактыларга даянып алгаш, С. К. Тоқаны төөгүге кара орукту арттырган кижи, ону ойзу адавайн, каржы түңнелди үндүрер херек деп чаңгыс талалап бадыткаарга канчап чөптүг болурул? С. К. Тоқаның бүгү эрткен оруун, ооң эки талаларын кара туравыс-биле төөгүден балап кааптар бис бе? Ам база-ла чаңгыс талалай бергенивис . ол болур боор. Ооң кажан, каяа, кандыг буруулуг болганын ам ылавылап тодарадып турар болгай.

«Тураскаал» ниитилелиниң кежигүнү, пенсионер М. Шур-оолдуң радиога чугаазында Тываның Совет Эвилелиниң составынга эки тура-биле кирер күзелин илередип турганын дыңнаваан мен дээнин дыңнааш, хоочуннуң туружун элдепсинмес аргам чок болду. Тыва чоннуң ССРЭ-ниң составынга эки тура-биле кирер дээн күзелин илереткен база ССРЭ-ниң составынга кирип алгаш өөрүшкүзүн илереткен хуралдары төрээн чуртум Бай-Тайгага бедик көдүрлүүшкүннүг. онза идепкейлиг эртип турганын дүүн чаа болган чүве ышкаш утпаан мен. Ол болуп эртип турган массалыг хуралдарга дайын үезинде болганда, үе-шаг берге, шөлээн чок-даа турган болза, чоннуң бүгү төлээлери — малчыннар, тараажылар, тайга-сындан, хем-шынаа кежир келгеп кижилер, улуг-биче назылыглар шупту-ла киржип турган. Аңаа болуп турган чалбыыштыг илеткелдерни, санал-күзелдерни утпур аргажок.

М. Шур-оол Бай-Тайга чурттуг кижи деп билир мен. Ынчан ол база-ла идепкейлиг аревэчи турган боор, аңаа канчап киришпейн, ону дыңнавайн барган болду, азы өжегерээн «уттуу-чаңнапканы» ол эвес бе? ССРЭ-ниң составынга кирип турган ыдыктыг төөгүвүс-түр. ону бо хүн шын бе, чок бе дижип, СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшинниң пленумга кылган илеткелинге Тываның ССРЭ-ниң составынга эки тура-биле киргени амыдыралчы шын оруувус, ооң төөгү талазы-биле шынныы бадыткаттынган деп айыткан чөптүг түңнелдеринге М. Шур-оолдуң удурланып турары чөптүг бе?

Солуннарга О. Ламаның, Х. Нурсаттың, Н. Кунчуннуң болгаш өскелерниң-даа чүүлдери үнген.

Ындыг материалдар парлаттынарының мурнунда Х. А. Анчима назы-хары улгадып, пенсиялай берген турза-даа. сеткил-сагыжы сергек, өөрүшкүлүг, кашпагай, бодунуң байлак дуржулгазын дамчыдып, чоннуң янзы-бүрү кезектери-биле ужуражып, чугаалажып, хөй-ниитиниң ажылынга идепкейлиг киржип турган. Бөгүн ол кударгай — барымдаа чок, чөптүг эвес халдаашкыннардан ооң сеткил-сагыжы ханы хомудаан. Болган репрессияларның дугайында көрген, билген чүвезин, С. К. Тоқаның аңаа хамаарылгазының дугайында тайылбырларны берип болур дириг херечи кижилерниң бирээзи болур аргазын ажыглаар шаг-шинээ чок орар.

Улуг назылыг хоочун коммунист Ооржак Ламаны дидим, дорт аажылыг, топтуг-томаанныг, ажылчын кижи деп хүндүлеп чордум. Бежен чылдарның эгезинде СЭКП обкомунга чолаачылап ажылдап турганын билир мен. Ынчаарда-ла О. Ламаның районнарже сөөртүп турганы сургакчылаан даргаларын «халактадып» турганын утпаан мен. Бир-ле дарганың «бачыдын» сойгалап, Тоқага билдиртип чаргылдашкан, ооң түңнелинде олары хемчег алдырып, ажыл-агыйындан дүжүртүп-даа турган чүве. Херек болза, адын адап, эргек базып санап-даа болгай. Чурум алдаан кижилерни илередири эки херек болуру маргыш чок. Ынчалза-даа бүгү назынының иштинде кижилерниң чүгле багын эскерип, четпезин касканнап, «буянныг караан базып алгаш, бузуттуг караан көрүп алгаш» чоруур болза, кижиниң сеткил-сагыжы хоозурап, эки чүве артпайн баар. Ол хире улуг назылыг, көрбээн, билбээн чүвези чок, хоочун кижиниң амгы берге үеде ажы-төлге чагып-сургап, чаптап сөглээр чүвези, буянныг чылыг чагыглары чок болза, хомуданчыг-дыр.

Мээң бо чүүлүмде айыткан бодалдарымны, маргыжып турар саналдарымны чүгле С. К. Тоқаны, Х. А. Анчима-Тоқаны камгалаар, оларның буруузун агартыр сорулга-биле бижээн деп үнелээр болза, шын эвес дээрзин сөглекседим. Оларга хамаарылгам чүгле амы-хуунуң хүндүткели эвес. Мен бодаарымга, хамык-ла ужур чүвениң шынын тыварында, кижи бүрүзүнүң олудун шын айтырында. Төөгүнү-даа, факт-барымдааларны-даа «чидиди чаныл» алгаш бодунга ажыктыг кылдыр, эде «быжары», эки бадыттыкаттынмаан чүүлдерни парлалгага дүвү-далаш-биле, буу-хаа чарлаары Тываның шынныг төөгүзүнге улуг хораны чедирер, ону чаартырынга дуза болбас дээрзин бодаза эки.

Севил ЮМБУУ.

Персоналдыг пенсионер. 1951 чылдан бээр партия кежигүнү.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 1

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.05 «Дунаевскийниң музыказы». Фильм-концерт. 10.05 «Уруглар шагы». 11.05 «Он ийи сандай». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30 «Үе». 13.00—13.30 Концерт-очерк. 15.30 Глинка. Концерт. 15.50 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Солдат мемуарлар». 1-ги фильм — «Таңкылар хыдыкчызы». 17.05 Улусчу аялгалар. 17.20 Валерий Балабановтуң плакаттазы. 17.50 А. Петренконуң киржилгези-биле фильм-концерт. 18.30 «Үе» 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.40 «Он ийи сандай». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «ХТК-89». Харьковтуң шериг-авиация инженер училищезиниң, Урал болгаш Донецкиниң политехниктиг институттарының командаларының түңнел ужуражыышкыны.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Өөредилге программазы. Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 5 класс. Сугнуң ажыглалы болгаш ооң камгалалы. 8.55; 9.55 «Аквариум». Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05 Испан дыл. 10.05 Испан дыл. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. Куш ажыл-агыйы. 11.05 Авам, ачам база мен. 12.05 Барымдаалыг фильм. 12.20 «Гангстер болбас мен, эргимим». Уран-чечен фильм. 13.30 Ритмниг гимнастика. 14.00—15.20 «Хлеб—чүве алы». 8-ки сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.20 Уругларның танцы ансамбльдериниң концерти. 17.50 Телефильм. 18.00 Ритмниг гимнастика. 18.30 «Үе». 19.00 Фигурлуг чуңгулаашкын. Европа чемпионады. Ийилеп чуңгулаары. Хостуг программа. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 Тыва АССР-ниң Күртелерадиозунуң симфониялыг оркестриниң артистериниң концерти. 20.45 Медээлер. 20.50 «Азия тову». Программада: Медээлер. Соңгулдаларның идеологтуг хандырылгазының талазы-биле айтырыглар. «Чериниң тыртышкыны». 21.20 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

21.30 А. П. Чеховтуң чогаалдарын экранчыткан. «Ыт четкен херээжен». Уран-чечен фильм. 23.00—00.10 «Юрмала-90».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

20.15 Музыкалыг телеабонемент. «Пастернактың салым-чаяаны» 21.15—21.30 «Уттундурган аттарның ээп кээп турары. Павел Флоренский».

КИНО

ФЕВРАЛЬ 1-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Хон Гиль Дон»** (Көрей Улус-Демократтыг республиканың кинозу) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан), немей кино көргүзер бичии залга: **«Зита болгаш Гита»** (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Моортайлар тудар чер»** 8.30, **«Ам черле кортпас мен»** 10.20, **«Башкарыкчының ужудуушкуну»** 12.00, 14.00, **«Мценск уездиден келген херээжен Макбет»** 15.40, 20.50, **«Соңгукчулар хуралы»** 17.20, **«Бүзээлээшкин»** 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Бүрүн аңаа мен»** 13.00, фильмнер көргүзүү 15.00, 16.40, 18.30, 20.20 шактарда.

АГААР

Республикага шокар булуттаар. Чамдык черлерге биче хар чаар. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Дүне агаарның температуразы 29—34, чамдык черлерге 20—25, хүндүс 19—24, чамдык черлерге 10—15 градус соор.

Каракка протез кылыр талазы-биле специалистер 1990 чылдың февраль 5-те Кызыл хоорайга келир. Оларны Красноярск хоорайда каракты кезип эмнээриниң микрохирургиязының областар арaзының төвүнден чалаан. Каракка протез кылдырарын күзээннер **Кызыл хоорайда № 1 поликлиниканың № 218 кабинединге келирин чалаап.** Телефону 3-20-36.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор З. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-28; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-93; Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ ролетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер

Хемчээли 2 парлалга ажазы

Тиражы 28000 экз. Чагыг № 370.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

ТС—00425

Кр.
Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 27 (14227) ◆ 1990 чыл, февраль 2, пятница ◆ 1925 чылда үндезилеттинген ◆ Өртээ 3 көп.

ЮРИСТЕР ХУРАЛЫ

МОСКВА, январь 31. (СЭТА-ның корр.). Юстиция, судтар болгаш адвокаттар коллегияларының удуртукчу ажылдакчыларының Бүгү-эвилел хуралы Москвада ажыттынган.

Чуртта боттандырып турар политиктиг, экономиктиг болгаш суд-эрге реформаларын эрге-хоойлу талазы-биле хандырарының дугайында ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездилериниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алган хоойлуларынга дүүштүр юстиция органнарының сорулгаларының дугайында айтырыгларны чугаалашкан.

Статистиканың Тыва республика эргелелиниң дыңнадыы

ТЫВАНЫҢ ЭКОНОМИКАЗЫ: чыл түңнелдери

1989 чылда Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдези

1989 чылда Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдези дараазында кол көргүзүглерлиг болган: (саннар: **1 — 1989 чылда миллион рубль-биле, 2 — херек кырында, 3—1988 чылга бодаарга, 1989 чылда, хуу-биле).**

	1	2	3
Үлетпүр продукциязы	173	182	102,7
Чоннуң хереглел бараанналарын бүдүрери (эзиртир суксуннар чокка)	80,7	80,5	100,6
ооң иштинде аъш-чем бараанннары	52,2	52,2	102,4
аъш-чемге хамаарышпас бараанннар	28,5	28,3	122,3
Көдээ ажыл-агый продукциязы	225	184	95,5
Күрүнениң төпчүткен капитал салыышкыннарының болгаш бүдүрүлгелерниң, организацияларның акша-хөреңги фондуларының күсели-биле ажыглалга кииргени:			
кол фондуларны	232[1]	193	108,6
чурттаглга бажыңнары, муң дөрбелчин метр	183[1]	185	128,4
Күрүнениң төпчүткен капитал салыышкыннары болгаш бүдүрүлгелерниң, организацияларның акша-хөреңги фондулары	266	252	110,2
Нииті ажыглалдың транспорту-биле чүък сөөртүлгези (миллион тонна)	10,4	10,8	97,1
Нииті ажыглалдың транспорту-биле пассажирлер аргыштырылгазы, миллион пассажир-километр	660	658	100,4
Күрүне болгаш кооператив садыының үүрмектеп садар бараан саарылгазы	364	370	111,4
Чонга төлевирлиг ачы-дуза чедирилгези	32,7[1]	33,2	108,0

1989 чылда экономиканы социал эде тургузар ажылдар уламчылаан. Чурттаглга бажыңнарын, нииті өөредилге школаларын, клубтарны болгаш культура бажыңнарын ажыглалга киирериниң чыл планын күүсеткен. Социал таланың объектилерин тударынга көрдүнген хөреңгини долузу-биле шиңгээдип алган. Чонга чыл планындан ажыр 6 миллион рубльдиң бараанналарын саткан, **0,5** миллион рубльдиң төлевирлиг ачы-дузазын чедирген. 1988 чылга бодаарга, совхозтарга сүт болгаш чуурга бүдүрери база садып алыры өскен.

Ооң-биле кады үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый продукциязының хемчээлдериниң талазы-биле планнаан өзүлде темпизин, үлетпүр бүдүрүлгелеринге болгаш тудуг эргенизацияларынга күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн өстүрер темпини чедип албаан. Эрткен чылга деңнээрге, тараа культураларының нииті чыылдазы эвээжээн.

Үлетпүр бүдүрүлгелериниң 22 хуузу болгаш керээлиг тудуг-монтаж организацияларының 7 хуузу карылгалыг ажылдаан.

Үлетпүр бүдүрүлгелериниң бештиң бир кезии 1989 чылда арыг орулгалардан күрүне бюджединге төлевирлерни кылган.

Республиканың улус ажыл-агыйынга ниитизи-биле арыг орулга алырының чыл планын күүсетпээн, 1988 чылга деңнээрге, ооң хемчээлин база эвээжеткен.

Касса планын колдуунда садыг орулгазындан пландан ажыр кирген хөреңгилерниң база почта бүдүрүлгелериниң ачы-дузазының күсели-биле күүсеткен. Ажыл төлевиринге күрүне банкызының кассаларындан пландан ажыр берип турган, ол чорук акшаны эргилдеже немей үндүрерин болдурган. Ооң хемчээли эрткен чылдаазындан 29 хуу бедик болган.

Социал хөгжүлде

Чурттакчы чон. 1990 чылдың январь 1-де чурттакчы чоннуң нииті саны 313,8 муң кижи, соң иштинде хоорайларныы — 149,7 муң, көдээ черлерниң — 164,1 муң кижи болган.

1989 чылда чурттакчы чоннуң саны 4,5 муң кижиге, азы 1,4 хуу өскен, хоорай чурттакчылары 4,0 муң кижиге, азы 2,7 хуу, көдээ черлерниң чону 0,5 муң кижиге, азы 0,3 хуу өскен.

1989 чылда көдээ чоннуң хоорайларже көжери уламчылаан.

1000 кижиге онаалтыр божуур көргүзүг 1988 чылга бодаарга 29,0-дан 27,5 чедир эвээжээн, өлүрүнүң көргүзүү 8,0-дан 8,7 чедир улгаткан.

Чонну ажылга хаара тутканы. 1989 чылда ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның даңзызы ёзугаар ортумак саны 127 муң кижи, азы соң мурнундагы чылдың деңнелинде бир хуу эвээш болган. 1988 чылга деңнээрге көдээ ажыл-агыйда, тудугда, транспортта болгаш харылзаада ажылдап турарларның саны эвээжээн. Кооперативтерде 5 муң ажыг кижи ажылдап турар, оларның 15 хире хуузу дакпырлап ажылдап турар.

1989 чылда күш-ажылдың сагылга-чурумунуң байдалы баксыраан, ажыл шагы үзер чоруктар көвүдээн, үлетпүрде болгаш тудугда кадрларның ажылдан үнер-кирер чоруу хөй болган.

Чоннуң орулгалары. Улус ажыл-агыйында ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның айда алыр ортумак шалыңы 1988 чылда 212 рубль турганындан 226 рубль чедир өскен.

Өг-бүле бюджеттерин шинчилээн медээни ёзугаар алырга, ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның кижи бүрүзүнге онаалтыр акша орулгалары 188 рубль болган. Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның өг-бүлелериниң тос хуузу (1989 чылдың март айда чоруткан шинчилелдиң медээзи-биле) кижи бүрүзүнге онаалтыр айда 75 рубль, 11 хуузу — 100 рубль чедир орулгалыг болган.

Республикага ниитизи-биле акша орулгаларының өзүлде темпизи чоннуң бараанналарга болгаш ачы-дуза чедирилгезинге чарыгдалдар өзүлдезинден мурнап турган: орулгалар 14 хуу өскен, а хереглел чарыгдалдары 12,7 хуу улгаткан.

1990 чылдың январь 1-де республика девискээринде Ажаалга банкызының албан черлеринге чоннуң шыгжаткан акшазы 151 миллион рубль болган, азы чыл иштинде 18 миллион рубльге өскен.

Чоннуң хереглел бараанналарын (алкоголь суксуннарының өртээ чокка) үүрмектеп садар өртек-биле 80,5 миллион рубльге бүдүрген, 1988 чылда турганындан 6,4 миллион рубль, азы 8,6 хуу хөй болган. Республиканың бир чурттакчызынга онаалтыр хереглел бараанналарын 258 рубльге бүдүрген.

Чоннуң хереглел бараанналарын бүдүрер талазы-биле чыл планын Кызыл хоорайның, Барыын-Хемчик, Улуг-Хем болгаш Эрзин районнарының бүдүрүлгелери күүсетпээн.

1989 чылда чамдык аъш-чем бараанналарын бүдүрген байдалы мындыг: **(1 — продукцияның ады, 2 — 1989 чылда херек кырында бүдүргени, 3-те — планны күүсеткен хуузу, 4 — 1988 чылга бодаарга, 1989 чылда).**

1	2	3	4
Эът (үлетпүр аргазы-биле ажылдап кылган), муң тонна	10,4	94	99,9
Колбаса кылыглары, тонна	2136	98	102
Мал үзү, тонна	523	105	93
Чалаң сүт продукциязы (сүтче шилчидерге), муң тонна	27,6	104	105
Балык продукциязы, тонна	24,2	69	79
Хлеб, хлеб-булочка кылыглары, муң тонна	32,6	97	98
Кондитер кылыглары, тонна	1894	89	112
Минералдыг суг, муң декалитр	70	101,1	7,3 катап
Эзиртпес суксуннар, муң декалитр	307	93	83

Кызыл-Мажалыктың эът комбинады эът, колбаса кылыглары бүдүрер талазы-биле доктааткан планны, Кызыл-Мажалыктың сүт заводу чалаң сүт продукциязы бүдүрер планын күүсетпээн, Кызылдың пиво заводу — эзиртпес суксуннар, «Тыва хлеб үлетпүр» каттыжыышкынның бүдүрүлгелери — хлеб, хлеб-булочка база кондитер кылыглары бүдүрер планнарын күүсетпээн. «Тыва балык ажыл-агый» каттыжыышкын чыл планын күүсетпээн болгаш 1988 чылда турганынга бодаарга, балыктан чемнер кылырын эвээжеткен.

Чоннуң аъш-чемге хамаарышпас хереглел бараанналарын 28,3 миллион рубльге, 1988 чылда турганындан 5,2 миллион рубль, азы 23,9 хуу хөйнү бүдүрген.

Аъш-чемге хамаарышпас бараанналарны бүдүрер даалганы күүсеткени: **(1 — продукцияның ады, 2-де — 1989 чылда херек кырынга бүдүргени, 3-те — план күүсеткен хуузу, 4-те — 1988 чылга бодаарга, 1989 чылда).**

1	2	3	4
Дааранылга үлетпүрүнүң продукциязы (кылган норма өртек-биле), муң рубль	939	103	107
Өйген идик, муң эжеш	105	88	96
Хөм идик муң эжеш	78	90	90
Кырындан кедер трикотаж, муң кезек	370	99,0	181
Мебель, муң рубль	2642	102	117

Чоннуң хереглел бараанналарын бүдүрер талазы-биле планнарын алгы заводу, Ак-Довурактың дааранылга-трикотаж фабриказы, машина тудуушкун заводу, «Каа-Хем» хөмүр-даш разрези күүсетпээн.

Чиик үлетпүр бараанналарын 14,8 миллион рубльге (үүрмектеп садар өртек-биле), азы ооң мурнундагы чылдаазындан 13,8 хуу хөйнү бүдүрген.

Кызылдың дааранылга фабриказы «Чаа бараан» деп индекстиг бараанналарны бүдүрүп турар. 1989 чылда ындыг бараанналарның хемчээли 1,6 миллион рубль, азы 1988 чылдаазындан 4,4 хуу хөй болган. Анняктарга болгаш улуг назылыг кижилерге дааранылга кылыгларын бүдүрери шоолуг өспээн.

Үүрмектеп садар бараан саарылгазы болгаш төлевирлиг ачы-дуза чедирилгези. Үүрмектеп садар бараан саарылгазының бадылаан планын 101,7 хуу күүсеткен. Улуг-Хем болгаш Мөңгүн-Тайга районнарының бүдүрүлгелери үүрмектеп садар бараан саарылгазының чыл планын күүсетпээн.

1989 чылда, ооң мурнундагы чылга деңнээрге, үүрмектеп садар бараан саарылгазының нииті хемчээлин 37 миллион рубльге, азы 11,4 хуу өскен.

Ниитиниң чемненилгезиниң бараан саарылгазының хемчээли 21,9 миллион рубль, азы 1988 чылдаазындан 0,8 миллион рубль хөй болган.

Хөй-ниитиниң чемненилгезиниң саарылга өзүлдезиниң темпизи бараан саарылгазының нииті хемчээлиниң өзүлде темпилеринден 7,7 пункт чыдып каап турар. Ооң түңнелинде ооң бараан саарылгазынга бот-деңзизи 1988 чылда 6,3 хуу турганындан 1989 чылда 5,9 хуу чедир кудулаан. Ниитиниң чемненилге бүдүрүлгелеринге чоннуң хереглелиниң чүгле чартыын хандырган.

1988 чылга деңнээрге мал үзүн, эътти болгаш эът, балык продуктуларын садары 2—5 хуу өскен, үнүш үзүн садары — 13, шайны садары 20 хуу өскен. Кондитер кылыгларын, чигирни, ногааларны болгаш чууртаны садары ол-ла деңнелге арткан. Чалаң сүт продукциязын, хлеб продуктуларын, ногаа консервилерин садары кызырылган. Водка садары 1,6 катап, коньяк садары 1,9 катап көвүдээн, а шампанское садары 18, вино садары 15 хуу кызырылган.

Ооң мурнунда чылга деңнээрге, 1989 чылда чонну картофель болгаш фруктулар-биле хандырары баксыраан. Күрүне болгаш кооператив садыын дамчыштыр картофельди 24 хуу, фруктуларны болгаш кат-чимисти 49 хуу эвээшти саткан.

Чоннуң акша орулгалары өзүп турар болганда, үлетпүр бараанналарын оларның садып алыр аргазы өзүп турар. Хеп чуур машиналарны, чадаг-тергелерни, мопедтерни, магнитофоннарны, фотоаппараттарны садары өскен. Каас эдилелдер кылыглары, школа кыдыраалтары, дүктен постер чедишпес бараанналарның санынга кирген. Синтетиктиг чуур чүүлдерни садары 19 хуу өскен-даа болза, оларга хереглел батпайн турар.

1989 чылда республиканың чонунга 33,2 миллион рубльдиң төлевирлиг ачы-дузазын чедирген, бо дээрге соң мурнундагы чылдаазындан 8 хуу хөй боор турар. Бадылаан планны 94,2 хуу, бүдүрүлге планнары-биле каттыштыр 101,5 хуу күүсеткен. Бүдүрүлгелер болгаш организациялар төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезиниң хемчээлиниң талазы-биле планны бадылаан пландан 2,5 миллион рубль эвээшке хүлээп алган. Чонга төлевирлиг ачы-дуза чедирериниң чыл планын Кызыл хоорайның, Мөңгүн-Тайга, Барыын-Хемчик, Эрзин, Кызыл районнарының бүдүрүлгелери чедиишкинниг күүсеткен. Чонга төлевирлиг ачы-дуза чедирериниң чыл планын он район күүсетпээн.

Туризмге, дыштанылгага, чоннуң кадыын быжыглаарынга холбашкан төлевирлиг ачы-дуза чедирилгези оожум хөгжүп турар.

Чоннуң амыдырал хандырылгазының тускайжыткан бүдүрүлгелери 8,2 миллион рубльдиң ачы-дузазы көргүс-

(Төнчүзү 2-ги арында).

[1] бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның планнарын каттыштыр алырга.

М. С. Горбачев биле Дж. Буштуң телефон дамчыштыр чугаалашканы

Январь 31-де АКШ-тың президентизи Дж. Буш М. С. Горбачевче телефоннаан. Делегей байдалының, колдуунда Европада, чугула айтырыгларның болгаш боочепсекти кызырарының талазы-биле чугаалажыышкын-нарның перспективаларының дугайында сапал-оналсолчуушкуну болган. Мальтага чедип алдынган дугуржулгага дүүштүр хөделиринге шинтпирлиин олар бадыткааш, ССРЭ биле АКШ-тың аразынга дээди деңнелге харылзааларны доктаамал тудуп турарының чугулазын демдеглээш болгаш бот-боттарын билчириниң база бир демниг хөделириниң байдалын улам быжыглаарын бадыткааннар.

(СЭТА).

ЖУРНАЛИСТЕРГЕ БРИФИНГ

ССРЭ-ниң ДХМ-ниң информация эргелелиниң начальниги Г. И. Герасимов журналистерге дыңнадыгны кылган. Си-эн-эн дээр американ телекомпаниязының Москвада турар корреспондентизи эрткен вторникте М. С. Горбачев СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары албан-дужаалдан халажып чоруур деп турар деп медээни бүгү делегейге тарадыпкан. Ол медээниң кандыг-даа барымдаа-бадыткал чогуң эргелелдиң начальниги дыңнаткан. Бразилияның президентизи Фернандо Коллор де Мелло-биле ужуражырының мурнунда журналистер-биле кылган беседазынга М. С. Горбачев ол медээниң кандыг-даа үндезиң чогун чугаалаан деп, ДХМ-ниң төлээзи дыңнаткан.

АКШ-тың күрүне секретары Дж. Бейкерниң ССРЭ-ге аян-чоруу бир хонук соңгаарлаттынган болгаш февраль 7-де Москвага болур дугайын журналистерге дыңнаткан.

АКШ-тың федералдыг бюджединде шериг чарыгдалдарын 1991 чылда 2 хуу кызырар деп көргенинге хамаарыштыр тайылбыр кылдынган. ССРЭ биле АКШ боттарының аразында кылдынган дугуржулгага дүүштүр шериг чарыгдалдарын кызырып турар. ССРЭ бо чылын шериг бюджедин 14 хуу кызырар. Ооң ачызында экономиканы хөгжүдеринге немелде акша-хөреңгилер тургустунуп келир.

(СЭТА).

КҮЖЕНИИШКИННЕРНИ КАТТЫШТЫРАР

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Делегей херектериниң талазы-биле комитединиң январь 31-де болган хуралынга Афганистанга дайылдажып чоруп тургаш туттурган совет шериглерни хостап алырының дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Афганистанга туттурган оолдарын хостадып алырын дилээн чагаалар 290 ведеи ССРЭ-ниң Дээди Совединге келген. Ол дилег чагааларда ийи кол айтырыгны тургускан: бирээде, туттунган шериглерни чуртунче чандырып чорудар дугайында чугаалажыышкыннар кылырыбиле Пакистанче делегей айтырыгларының талазы-биле бир специалисти болгаш ийиниени тускай төлээлер кылдыр сургакчылады чорудар, ийиде, туттурган шериглерни камгалап алыр талазы-биле тускай депутат комиссиязынга дузалаар база бир комиссияны тургузар.

Бирги дилегни боттандырарын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ССРЭ-ниң ДХМ-ге болгаш Совет тайбың фондузунга дааскаын, ийиги дилегни боттандырарын Делегей херектериниң талазы-биле комиссияга дааскаын хуралга дыңнаткан.

Янзы-бүрү ведомстволарның болгаш хөй-нииті организацияларының ажылын таарыштырып удуртуру-биле Афганистанга турган совет шериг контингентизиниң шериг албанныгларының херектериниң талазы-биле комиссияга дузалаар туттурган болгаш ис чок читкен совет шериг албанныгларының талазы-биле комиссияны тургузар деп шиитпир хүлээп алдынган.

(СЭТА).

КАБЕЛЬДЕР САЛЫКЧЫЗЫ

ЧУРУКТА: Адыг Николай Салчакович он чыл бурунгаар Улан-Удэге харылзаа ажылдакчыларын белеткээр техникумну дооскаш, Кызылга кээп ажылдай берген. Чаа тудугларже телефон харылзаазының кабельдерин ол салып, ону улаштырып турар.

Харылзаа белдиринге ажылдап кирген аныяктарны ол бодунуң мергежилинге өөредип, оларның-биле чурттаглга кварталдарынче чер иштибиле кабельдерни салып, бажыңнарже телефоннарны киирип, үлетпүр бүдүрүлгелерин харылзааның дерилгелери-биле хандырарын боттандырып турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Соңгулдаларга үткуштур

КИЖИ БҮРҮЗҮНГЕ ЧЕДИР ТАЙЫЛБЫРЛААР

Соңгулда комиссиялары ону кылыр хүлээлгелиг

Соңгулда кампаниязының үезинде тайылбыр ажылының кандыг талаларынче кичээнгей салза экил, агитаторларның сорулгалары кандыгыл дээрзин СЭКП Кызыл хоорковунуң идеология килдизиниң инструктору Н. А. БОГДАНОВСКАЯ мынчаар чугаалаан:

— Хоорайда чээрби чеди информация-пропаганда төвү (ИПТ) ажылдап турар. Ол төптерниң каяа турарын тодарадыр иштики, даштыкы дериин кылыр, дежурныйлаашкынны организастаар, оларга партия организацияларын быжыглаар ажылды баштай-ла кылып чоруткан. Соңгулда комиссияларының кежигүннери-биле кады төп удуртукчулары ИПТ-ниң ажылдаар шагын тодарадып, дежурныйлаашкын графигин аскан.

Информация - пропаганда төптерин быжыглаттынган участоктарының тодаргай картазын, быжыглаттынган партия организацияларының даңзызын тургузуп алган. Бүгү округтарга депутаттарның кандидаттарының допчу намдарын чыып, агитаторлар-биле ужуражыышкын үезинде соңгукчуларның киирген санал-оналдарын кыдыраалтарга демдеглеп турар. Төптүң ажылының планын база баш удур тургускан. Соңгукчулар-биле ужуражыышкыннарның графигин тургузар, суртаалчы лозуннарны парладыр ажыл база оларга онаажыр.

Төптерге информация дериглери албан турар. СЭКП обкомунуң болгаш партия Кызыл хоорковунуң соңгулда мурнунуң платформалары, соңгулдалар дугайында Хоойлу, СЭКП ТК-ның соңгулда мурнунуң Кыйгырыы болгаш өске-даа документилерни таныжарынга эптиг кылдыр азып белеткээн. Аныяк соңгукчу булуңнарын база дерээн.

Дежурныйлап орган харыысалгалыг эштер бижимел-биле-даа, телефон-биледаа кирген күзээшкиннерни, дилеглерни бижиир. Ону хамаарыштыр министерстволарга, хоорккүүскомга дыңнадып, удуртукчулар-биле ужуражыышкыннарны организастаары көрдүнүп турар.

Информация - пропаганда төптери агитаторларның сорулгаларын тодарадып, оларбиле ажылды чорудар. Ол ышкаш депутатка кандидаттың бүзүреттирген кижизинге дузаны көргүзер, соңгулда кампаниязының чоруп турарының дугайында чурттакчы чонга дыңнадыр. Кымбир удуртукчулар-биле олар ужуражып турар болза, ону организастаар хүлээлге база төптерге онаажыр.

Идеология килдизи информация-пропаганда төптериниң удуртукчуларынга болгаш агитколлективтерге удуртулга болдурар саавырларны ажылдап кылгаш, тараткан. Мурнунда дуржулганың көргүскени болза, агитаторлар соңгулда дугайында Хоойлуну тайылбырлап шыдавас, соңгукчуларның эргелери кандыг дээрзин орта билбес, соңгулда кампаниязының канчаар чоруп турарын-даа, орулгаларны-даа, нииті байдалды-даа соңгукчуларга билдилиг чугаалаар арга-шинээ чок болуп турган. Ынчангаш агитаторларны шилиирде хынамчалыг болуру чугула.

Оон ангыда агитатор участокта байдалды хандыр өөрениир ужурлуг. Хамааржыр округтарында кандидаттарның ат-фамилиязын, ажылдап турары черин, кайы коллективтен депшиттиргенин билген турар ужурлуг. Бир эвес агитатордан депутатка кандидат азы ооң бүзүреттирген кижизи сүме кадарын дилээр болза, албан дузалаар. Агитаторларга бүгү чүүлдерни тайылбырлаары, херек апарза, оларның өөредилгезин организастаары чугула болуп турар. Агитколлективтер удуртукчулары айтырыг тургустунуп келзе, төптер-биле, партия хоорокому-биле харылзажыр. Идеология килдизиниң телефоннары: 3-14-33, 3-15-98.

Коллективтен депшиткен депутаттың кандидадынга үштен хөй эвес бүзүреттирген кижи тып бээринге деткимче көргүзер, соңгулда мурнунуң платформазынче кандыг айтырыглар киирзе экил дээрзин сүмелеп болур. Бүзүреттирген кижи-биле кады чүгле информация-пропаганда төвүнге эвес, соңгукчуларның ажылдап турары күш-ажылчы коллективтерге ужуражыышкыннарны организастап болур.

Информация - пропаганда төптери соңгукчу бүрүзүнге чедер агитхуудустарны парлап кылган. Ында соңгулда кампаниязының дугайында тайылбырлап бижээн. Каш округче, кандыг округче оларның соңгуурун тайылбырлап турар. Округ бүрүзүнге каш депутат, кым соңгуткаанын орта бижиир. Ол хуудустарны агитатор кижи үш удаа чедирер, чаңгыс чедирерге, бажыңынга чок-даа турар, сургакчылай-даа берген боор. Соңгукчу кижиге четкен ол долу информация кым дээш бадылаарынга боданыр арганы бээр. Чаңгыс кандидатты арттырарын, айтырыг бар болза, кайнаар долгаарын айтыр.

Чогум кандидат дээш сурталды бүзүреттирген кижи чорудар. Ол чүгле Хоойлуга үндезилеп пропагандалаар. Мооң мурнунда ышкаш агитаторлар даңзы тургуспас. Хоойлу ёзугаар ону соңгулда комиссиялары кылыр хүлээлгелиг.

«СЫЛДЫСЧЫГАШ» ҮНҮП ЭГЕЛЭЭН

БАЛКЭ Тыва обкомунуң болгаш Бүгү-эвилелдиң пионер организациязының область чөвүлелиниң органы болур пионерлерге болгаш школачыларга «Сылдысчыгаш» солуннуң бирги номери дүүн үнген. Ооң бирги номери каас-чараш, номчуштуг солун кылдыр парлаттынган.

«Шын» солуннуң редакциязы, коллективи чаа солуннуң коллективинге, ооң номчукчуларынга — пионерлерге болгаш школачыларга «Сылдысчыгаштың» катап үнүп эгелээни-биле холбаштыр байыр чедирбишаан, солунга уругларның ынак өңнүү, дузалакчызы, сүмележикчизи болурун күзеп тур.

ТЫВАНЫҢ ЭКОНОМИКАЗЫ: чыл түңнелдери

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

кен. Чыл планын 102 хуу күүсеткен. Ооң-биле кады хууда транспорт чепсек-херекселдерин, амыдырал техниказын септээринге, техниктиг хандырылгага негелдени чедир хандырбайн турар.

Чуртталга болгаш социал-культура тудуу. Акшаландырыышкынның бүгү дөстериниң (хуула тудуг кылырын киириштирбишаан) күсели-биле нийти шөлү 199.4 муң дөрбелчин метр 3 муң ажыг квартираларны ажыглалга киирген. Ол дээрге, 1988 чылдаазындан 32,9 хуу хөй бооп турар.

Күрүнениң капитал салыышкыннарының күсели-биле нийти шөлү 185,1 муң дөрбелчин метр чуртталга бажыңнарын, ооң мурнундагы чылдаазындан 41 муң дөрбелчин метр, азы 28,5 хуу хөйнү ажыглалга киирген. Күрүне планын 101 хуу күүсеткен.

Чуртталга-тудуг кооперативтериниң тудуу четпес темп-биле хөгжүп, херек кырында ол өспейн турар. Сөөлгү ийи чылда чүгле чаңгыс бажыңны ажыглалда киирген. Аныяктарның чуртталга кооперативтери хөгжүлдени албаан. Акшаландырыышкыннарның бүгү дөстериниң күсели-биле капитал салыышкыннарының доктааткан чыл лимиттерин чүгле чуртталга тудуунга, культура албан черлерин болгаш коммунал ажыл-агый объектилерин тударынга долу ажыглаан.

1989 чылда акшаландырыышкынның бүгү дөстериниң күсели-биле 2832 өөреникчи олуттуг нийти өөредилге школаларын, 655 олуттуг назы четпээн уруглар албан черлерин, 725 кижи хүлээп алыр амбулатор-поликлиника албан черлерин, 305 орунннуг эмнелгелерни, 650 олуттуг клубтарны болгаш культура бажыңнарын ажыглалда киирген. Нийти өөредилге школаларын назы четпээн уруглар албан черлерин ажыглалга киирери ооң мурнундагы чылдаазындан кызырылган. Албан черлерин, эмнелгелерни, поликлиникаларны ажыглалга киирериниң чыл программазын күүсетпээн.

Улус өөредилгези болгаш культура. Республиканың янзы-бүрү өөредилге черлеринге 80 муң хире кижи өөренип турган. Бо өөредилге чылында бирги класстың программазын ёзугаар алды харлыг 4,4 муң уруглар, оларның 0,4 муңу — школа назыны четпээн уруглар албан черлеринде өөренип турар.

Школа назыны четпээн доктаамал уруглар албан черлеринде 24,8 муң бичии чаштар турар. Школа назыны четпээн уруглар албан черлери тудар чыл планы күүсеттинмээн. Ынчангаш ындыг албан черлери, ылаңгыя хоорайларда кончуг чедишпестеп турар. Оларда доктааткан нормадан ажыр 2,1 муң уруг турар. 10 муң ажыг бичии чаштар уруглар албан черлеринде хаара туттунмаан.

1989 чылдың сентябрь 1-де байдал-биле алырга, үш школачының бирээзи-ле ийиги ээлчегде өөренип турар. Саналга техниказы-биле хандыртынган школалар эвээш, чүгле 11 школа информатика болгаш саналга техниказы-биле хандыртынган кабинеттерлиг.

5,2 муң оолдар болгаш кыстар ортумак эртемни чедип алган. 499 кижи дээди, 821 кижи тускай ортумак эртемни чедип алган. Эрткен чылын профтехучилищелерге 1150 кижини хүлээп алган, тускай мергежилдиг 2257 кадрлар белеткеттинген. 1989 чылда дээди өөредилге черлери 692, тускай ортумак өөредилге черлери 1380 кижини хүлээп алган.

1989—1990 өөредилге чылының түңнелдери-биле алырга, дээди өөредилге черлеринден 176, тускай ортумак өөредилге черлеринден 350 кижи өөредилгезиниң кошкаа-биле үнүп чоруткан. Янзы-бүрү чылдагааннардан дээди өөредилге черлеринде 185 студент, тускай ортумак өөредилге черлеринде 194 сургуул ийиги чылда катап артып калган.

Чон ортузунда культура-чырыдыышкын ажылын нийтизи-биле 3100 муң ном фондулуг 169 массалыг библиотека, нийтизи-биле 28,4 олуттуг 197 клуб, 6 музей, 1 театр болгаш 223 киноустановка боттандырып чорудуп турар. Ооң мурнундагы чылга деңнээрге кижилерниң кино көөр чоруу эвээжээн.

Долгандыр турар хүрээлелдиң байдалы. Республиканың бүдүрүлгелери болгаш организациялары одалга системаларын дамчыштыр агаарже 36 муң тонна хоралыг бүдүмелдерни үндүрген. ол дээрге ооң мурнунда чылда турганындан 8 хуу (3,2 муң тонна) хөй болур.

Агаар бокталдырып турар черлерге «Тыва даг-дүгү» болгаш «Тыва кобальт» комбинаттар, Кызылдың бажың тудар комбинады, Тываның электри четкилери болгаш оон-даа өске бүдүрүлгелер хамааржыр. Республиканың эң улуг үлетпүр бүдүрүлгези болур «Тыва даг-дүгү» комбинат «Экология—95» программаны боттандырбышаан, бо чылын агаарже хоралыг бүдүмелдер үндүрерин 31 хуу кызырар деп планнаан болгаш бодунуң чамдык бүдүрүлге объектилериниң одалгазын төп чылыдылга системазынга кожуп эгелээн. «Тыва автотранс» болгаш «Тыва автоорук» каттыжыышкыннар база ындыг хемчеглерни ап эгелээн.

Ындыг болзажок «Тыва кобальт» комбинат агаар бокталдырарын 1,5 хуу (49 тонна), Тываның электри четкилери 13 хуу (800 тонна), а Кызылдың бажың тудар комбинады каш катап көвүдеткен.

Чоннуң кадыының камгалалы. 1990 чылдың январь 1-де байдал-биле алырга, республиканың амбулатор-поликлиника албан черлеринде 1,2 муң эмчи, 4,1 муң ортумак медицина персоналы ажылдап турар. Аарыг кижилер чыттырар. 5,7 муң орун бар. Санаторийлерге болгаш курорттарга 4 муң хире кижи кадыын экижиткен. 1989 чылда чоннуң озал-ондактан, хораннаныышкындан болгаш бертинип кемдээшкиннерден өлүр чоруу 34 хуу, хан-дамыр аарыгларындан — 10 хуу көвүдээн.

Техниктиг депшилге. Ажылдап турар бүдүрүлгелерниң техниктиг чаартылгазынга болгаш эде дериишкининге күрүнениң капитал салыышкыннарындан 38 млн. рубль ажыглаттынган, ол дээрге 1988 чылда турганынга деңнээрге 14,4 хуу хөй. Нийти капитал салыышкыннарындан ол сорулгаларга бүдүрүлгелерниң боттарының акша-хөреңгизиниң 3,5 хуузун ажыглаан.

Үлетпүр бүдүрүлгелеринде продукцияның чаа 65 хевирлерин бүдүрүп эгелээн, оларның 89 хуузу чоннуң хереглел бараанары болур. 29 янзы чаа дериг-херекселдерни ажыглап эгелээн. Депшилгелиг технологияларны шиңгээдип алыр талазы-биле 1989 чылдың күрүне чагыы 61 хуу күүсеттинген. Чаа технологияларны шиңгээдир талазы-биле чагыгларны «Тыва автотранс», «Тыва автоорук», «Тыва тараа үлетпүр» каттыжыышкыннар күүсеткен. Чогаадыкчы болгаш чаартыкчы саналдарны шиңгээдип алганындан нийтизи-биле 700 муң хире рубльдиң камналгазы алдынар.

Одалга-энергетика курлавырларын камнаар талазы-биле планныг көргүзүглер 1989 чылда күүсеттинген, ооң ачызында 1.5 муң тонна чижеглеп алдынган одаар чүүл камнаттынган.

Үлетпүр

Күрүне чагыын барымдаалап база дорт харылзааларда көрдүнгенин ёзугаар продукция бээриниң чыл планын республика үлетпүрү 98,4 хуу күүсеткен. Бүдүрүлгелерниң болгаш каттыжыышкыннарның 20 хуузу продукция чорудуп бээриниң планын үскен ийикпе. азы 3 млн. рубльдиң продукциязын хереглекчилерге чедир бербээн.

Үлетпүр продукциязын 6,6 хуу көвүдедир деп планнаан турган болза, ол көргүзүг 2,7 хуу күүсеттинген. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 2,3 хуу өскен. Ол дээрге планда көрдүнгенинден 3,6 хуу эвээш. Үлетпүр продукциязын бүдүрериниң немелде өзүлдези, ажылчыннарның саны нийтизи-биле кызырылган-даа болза, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедиткениниң күсели-биле чедип алдынган.

Арыг орулга алырының планы 13 хуу ажыр күүсеттинген, ооң мурнунда чылда турганынга деңнээрге 3,5 млн. рубль хөй болур.

Чамгык үлетпүр бүдүрүлгелериниң болгаш каттыжыышкыннарының 1989 чылда ажылының түңнелдери даразында көргүзүглер-биле тодараттынар: **бирги колонкада** — продукция чорудуп бээриниң талазы-биле керээлиг хүлээлгелериниң күүсеттингени (хуу-биле). **ийиги колонкада** — хереглекчилерге чедир чорудуп бербээн продукцияның нийти түңү (рубль-биле), **үшкү колонкада** — бүдүрүлге хемчээлиниң өзүлде темпизи (хуу-биле), **дөрткү колонкада** — күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң бедээни (хуу-биле).

	1	2	3	4
«Тыва даг-дүгү» комбинат	100	—	3.2	0.6
«Каа-Хем» разрез	100	—	— 9.5	— 5.5
«Тыва кобальт» комбинат	98	330	10.9	— 1.7
Кызылдың бажың тудар комбинады	100	—	15,1	7,3
«Тыва даг-дүгү тудугнуң» бүдүрүлге-тудуг комбинады	60,2	796	— 17,3	— 5,1
«Тыва тудуг материалдары» каттыжыышкын	100	—	5,4	— 0,7
Кызылдың дааранылга фабриказы	100	—	1,4	8,2
Кызылдың алгы заводу	84,4	404	3,3	1,0
Ак-Довурактың дааранылга-трикотаж фабриказы	98,8	25	49,5	10,1
Улуг-Хем ыяш үлетпүр ажыл-агыйы	100	—	— 3,9	— 1,9
«Тыва чурт үлетпүр» каттыжыышкыны	100	—	9,3	5,3
Автосептелге заводу	100	—	— 6,5	2,8
Ном үндүрер чер болгаш полиграфия херектериниң талазы-биле күрүне комитеди	100	—	13,7	13,7
«Тываның эът-сүт үлетпүр» каттыжыышкыны	99,7	80	30	0,1
«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкыны	99,7	80	3,0	0,1
«Тыва балык ажыл-агыйы» каттыжыышкыны	80,1	140	— 22,5	— 23,9
Кызылдың тараа хүлээп алыр бүдүрүлгези	100	—	— 5,3	2,7
«Тыва тараа үлетпүр» каттыжыышкыны	96,2	299	5,1	4,6
«Тыва арга-ыяш ажыл-агыйы» каттыжыышкыны	100	—	2,3	4,7
«Водник» күрүне кооперативи	96,7	100	— 3,1	—

Кызыл хоорайның бүдүрүлгелериниң 25,0, Барыын-Хемчиктиң — 42,9, Таңды районнуң — 20, Бии-Хем районнуң 25,0 хуузу керээде көрдүнген хүлээлгелерин күүсетпээн. Бии-Хем болгаш Тожу районнарның бүдүрүлгелери продукция бүдүрериниң хемчээлиниң болгаш күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидериниң эрткен чылда турган деңнелдеринден куду ажылдаан.

Республикага үлетпүр продукциязының кол-кол хевирлерин бүдүргениниң хемчээли 1989 чылда мындыг янзылыг болган: **бирги колонкада** — херек кырында бүдүргени, **ийиги колонкада** — планны күүсеткен хуузу, **үшкү колонкада** — 1988 чылда турганынга бодаарга (хуу-биле)

	1	2	3
Хөмүр-даш — муң тонна	1024	105	91
Нийтизи-биле сөөрткен ыяш—муң дыгый кубометр	332	90	89
ооң иштинде тудуг ыяжы	295	94	91
Дилген ыяш — муң кубометр	121	96	91
Сонга, эжик блоктары — муң дөрбелчин метр	61,4	103	114
Тудуг тууйбузу — млн. кезек	40,6	97	110
Конструкциялар, демир-бетон кылыглар — муң кубометр	100,7	84	101
Сорттуг даг-дүгү — муң тонна	148,6	104	103

Кызылдың болгаш Кызыл-Мажалыктың тууйбу заводтары, «Тыва чурт үлетпүр» каттыжыышкынының бүдүрүлгелери тууйбу бүдүрериниң, а Кызылдың бажың тудар комбинады, «Тыва даг-дүгү тудугнуң» бүдүрүлге-тудуг комбинады, «Тыва агроүлетпүр тудугнуң» демир-бетон кылыглар заводтары болгаш «Водник» күрүне кооперативи конструкциялар болгаш чыып эптээр демир-бетон кылыглар бүдүрериниң чыл планнарын күүсетпээннер.

Агроүлетпүр комплекизи

1989 чылда ажыл-агыйларның бүгү категорияларынга көдээ ажыл-агыйның нийти продукциязын бүдүрери ооң мурнунда чылда турганынга деңнээрге 4,5 хуу кудулаан, ол дээрге 8,7 млн. рубль болур. Мал ажылының продукциязын бүдүрери 2,2 хуу азы 3,4 млн. рубльге кевүдээн, а чер ажылының продукциязын бүдүрери 31,3 хуу азы 12,1 млн. рубльге кудулаан.

Көдээ ажыл-агый продукциязы бүдүрериниң нийти хемчээлинге нийтилештирген секторнуң үлүг-хуузу 59 хуу болган. Бо секторга 1988 чылда турганынга бодаарга продукцияны 7,8 хуу эвээшти бүдүрген. Ол дээрге 9,1 млн. рубль болур. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 7,2 хуу кудулаан. Баш удур кылган санаашкыннардан алырга, совхозтарның арыг орулгазы 60 млн. рубль болур. Ол дээрге 1988 чылда турганындан 26 хуу эвээш болур. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң орулгалыг чоруу 55 хуу турганындан 39 хуу чедир кудулаан.

Ажыл-агыйларның бүгү категорияларынга бүдүрген кол-кол көдээ ажыл-агый культураларының нийти чыылдазы даразында көргүзүглер-биле тодараттынар: (**бирги колонкада** 1988 чылда, **ийиги колонкада** 1989 чылда, **үшкү колонкада** — 1981—1985 чылдарда чылда ортумаа-биле, **дөрткү колонкада**—1986—1989 чылдарда чылда ортумаа-биле. Шуптузу муң тонна-биле).

агроүлетпүр комплекизи				
Тараа	193,5	131,1	119,8	175,5
Картофель	26,5	26,9	24,2	29,2
Ногаа	7,2	7,4	7,3	7,4

Эрткен чылын тараа шөлдериниң хемчээли шоолуг эвес кызырылган, ындыг болзажок тараа культураларын 62 муң тоннага (32,2 хуу) эвээшти белеткээн. 82,5 муң тонна кызыл-тас белеткеттинген, ол дээрге ооң мурнунда чылда турганынга деңнээрге 40,4 муң тонна эвээш боор турар.

1988 чылда турганынга бодаарга кол тараа культураларының дүжүдү эрткен чылын куду болган: тараа культураларының дүжүдү бир гектардан 11,6 центнер турганындан 7,9 центнер чедир, ажык-шөлге тарааан ногааларның дүжүдү 60,9 центнер турганындан 71,1 центнер чедир, кукуруза — 47,8 турганындан 41,1 центнер чедир, а чаңгыс чылдыг сигеннерниң дүжүдү бир гектарга онааштыр 10,5 центнер турганындан 9,8 центнер чедир кудулаан.

Эрткен чылын тараа белеткээриниң планы 40,6 хуу күүсеттинген азы 89,5 муң тонна тараа чедир бердинмээн. Картофель планы 42,9 хуу (20,2 муң тонна), ногаа планы 63,5 хуу (12,9 муң тонна) күүсеттинген.

План ёзугаар республиканың совхозтары 30 муң тонна тараа садар турган, күрүнеге 20 муң тоннаны саткан. 1989 чылдың дүжүдүнден картофель садарының чыл планы 38,2 хуу, ногааларны — 59,9 хуу чедир күүсеттинген.

Мал ажылының продуктуларын ажыл-агыйларның бүгү хевирлеринге бүдүрери мындыг хемчээлдиг болган:

	1988 ч.	1989 ч.	Чылда ортумаа-биле 1981—1985 ч.	Чылда ортумаа-биле 1986—1989 ч.
Эът (коң деңзизи-биле), муң тонна	23,4	23,2	18,0	22,6
Сүт, муң тонна	74,8	75,4	58,8	74,2
Чуурга, млн. борбак	60,5	60,6	34,2	57,0
Дүк (дужааган деңзизи), тонна	2224	2288	2349	2302

Республиканың совхозтары малдың болгаш куштуң кол хевирлерин согары-биле сайгарып садарының чыл планын күүсетпээн (94,4 хуу), планга 1,4 муң тоннаны чедир бербээн. 1988 чылдың деңнелинден эът бүдүрерин Бай-Тайга район 16,0, Кызыл район — 11,4, Барыын-Хемчик — 3,3 хуу кудулаткан. Ооң өске районнарның совхозтары малдың кол-кол чүзүннеринден эът бүдүрерин көвүдеткен, ынчалзажок чыл планын чүгле Бии-Хем, Таңды, Өвүр болгаш Тожу районнарның совхозтары чедир күүсеткен.

Республиканың совхозтары малдың өске хевирлерин (чылгы, теве, иви) согар кылдыр сайгарарының чыл планын база күүсетпээн, а ол ышкаш оон эът бүдүрерин 1988 чылдың деңнелинден 16,8 хуу кудулаткан.

Эрткен чылын сүт саалдазы ооң мурнунда чылдаазынга бодаарга, 0,6 муң тоннага көвүдээн-даа болза, совхозтар чыл планынга 2,5 муң тонна сүттү чедир бербээн, азы сүт бүдүрериниң чыл планын совхозтар чедир күүсетпээн. Сүт бүдүрерин 7 районнуң совхозтары көвүдеткен, ооң иштинде Барыын-Хемчиктии — 12,5, Таңдының — 9 хуута көвүдеткен. Сүт бүдүрериниң чыл планнарын Таңды, Кызыл районнарның совхозтары күүсеткен.

1989 чылда совхозтарда бир инектен чылда ортумак саалда 1907 килограмм болган, азы ооң мурнунда чылдың деңнелинден 9,6 хуу көвүдээн, 167 килограмм немешкен, ынчалзажок бир инекке онааштыр ортумак саалда планы күүсеттинмээн, 93,9 хуу болган.

Эрткен чылын республиканың совхозтарынга хой дүгүн бүдүрери 3,6 хуу, өшкү дүгү—8,8 хуу көвүдээн. Хой дүгүн бүдүрериниң чыл планы 95,4 хуу, өшкүнүү — 127,9 хуу күүсеттинген. Бир хойдан ортумак кыргылда 2,09 килограмм болган, ол дээрге ооң мурнунда чылдыындан 6,1 хуу хөй, ынчалзажок чыл планында көрдүнгенинден 7,5 хуу эвээш. Бир өшкүден кыргылда 1,04 килограмм болган, а планы — 0,8 килограмм турган.

Мал ажылының продуктуларын күрүнеге садарының хемчээлин даразында көргүскен:

	1988 ч.	1989 ч.	Чылда ортумаа-биле 1981—1985 ч.	Чылда ортумаа-биле 1986—1989 ч.
Мал болгаш куш (дириг деңзи-биле) муң тонна	28,3	29,4	24,8	28,3
Сүт, муң тонна	36,6	37,2	29,2	35,8
Чуурга, млн. борбак	46,9	48,0	25,3	44,5
Дүк (арыг чөөкче шилчидерге), тонна	1317	1380	1282	13 43

Мал болгаш куш садарының чыл планын ажыл-агыйларның бүгү хевирлери немелде даалганы санаваска 101,4 хуу күүсеткен, а немелде даалганы катай санаарга республика нийтизи-биле күүсетпээн: совхозтар чыл планының 97,6 хуузун, хуу ажыл-агыйлар 72,7 хуузун саткан.

Чурттакчы чондан нийтизи-биле 4,8 муң тонна малды садып алган, оортан 48,4 хуузу совхозтарның план күүселдезинде киир санаттынган, ындыг болганда совхозтарның чыл планының күүселдезиниң 8,6 хуузу чондан садып алган мал болгаш куш боор турар.

Республикада ажыл-агыйларның бүгү хевирлери нийтизи-биле сүт садарының планын 100,6 хуу күүсеткен, а бир эвес хуу ажыл-агыйлардан дужааган сүттү санавас болза, совхозтар чыл планын чедир күүсетпээн.

Республика дүк садарының планын 100,8 хуу күүсеткен. Нийтизи-биле республиканың дүк садар планын күүседиринге хуу ажыл-агыйлар салдарлыг болган, план ёзугаар 3,5 тоннаны садар турган, 108 тонна дүктү олар саткан. Дүк садар планныг 69 совхозтан 41 совхоз чыл планын күүседип шыдаваан.

Нийти эвилел фондузунче эът продуктуларын бээриниң планы күүсеттинмээн.

Продукция бээр малдың баш санын даразында көргүскен (январь 1-де бары, муң баш):

	Ажыл-агыйларның бүгү хевирлери 1989	Ажыл-агыйларның бүгү хевирлери 1990	Ооң иштинде чурттакчы чонда 1989	Ооң иштинде чурттакчы чонда 1990
Мыйыстыг бода мал	195,4	201,4	85,4	87,3
ооң иштинде инек	70,4	72,2	37,0	37,9
хаван	72,1	71,0	40,2	39,4
хой, өшкү	1172,9	1228,8	212,9	236,5
чылгы мал	37,2	38,4	7,8	8,5

1989 чылдың дургузунда ооң мурнунда чыл-биле деңнээрге бызааны 4,6 хуу, анай, хураганны — 6,8 хуу хөйнү алган, а хаван оолдарын доруктуруп алыры 16,2 хуу кызырылган. Совхозтарга 1988 чылда төрүүр 100 баш инекке онааштыр 70 хуу бызаа алган болза, 1989 чылда 72 хууну алган.

Совхозтар 100 баш хой, өшкүге онааштыр 81 хураган, анайны алган, ол 1988 чылга деңнээрге 7 хуу хөй.

Республиканың совхозтарынга 1989 чылдың дургузунда 6,1 муң баш мыйыстыг бода мал, 91,6 муң баш өшкү, хой өлүп хораан, ол дээрге ол-ла дараалашкаа-биле 1988 чылдаазынга деңнээрге 16 болгаш 18,7 хуу эвээш.

Чурттакчы чонда, хаванны санаваска, бүгү малдарның баш саны көвүдээн, ынчалзажок нийтизи-биле республикада малдыг өг-бүлелерниң саны ындыг-ла хөй өспээн.

1990 чылдың эгезинде байдал-биле мал фермаларында чижеглээн бир баш мыйыстыг бода малга 8.4 центнер чем единицазы онаажып турар, ол дээрге зоотехниктиг көрдүнген нормалардан дыка эвээш.

Акшаландырыышкынның бүгү үнер дөстериниң күсели-биле агроүлетпүр комплекизин хөгжүдеринге 92,3 миллион рубль түңнүг капитал салыышкыннарны ажыглаан, ол дээрге чылда көрдүнгенинден 3,3 хуу хөй болгаш 1988 чылдаазындан 2,4 хуу ажыг.

Мыйыстыг бода малга 0,9 муң башка, хой, өшкүге — 29,9 муң башка кажааларны, тараа болгаш үрезин шыгжаарынга 2,5 муң тонна, ногаа болгаш картофель шыгжаарынга хары угда 1,1 муң тонна кирер шыгжамырларны, силос болгаш сенаж тудугларын — 0,78 муң кубометрни туткан; 0,8 муң гектар чаа черлерни, 54,5 муң гектар одарларны (чаарты кылганы-биле кады) суггаттыг болдурган, ажыл-агыйлар иштиниң 17 километр хемчээлдиг автомобиль оруктарын ажыглалда киирген.

Агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларынга 66,5 муң дөрбелчин метр нийти шөлдүг чуртталга бажыңнарын, 325 орунннуг уруглар албан черлерин, 650 олуттуг культура албан черлерин, 15 кижини хүлээп алыр фельдшер-акушер пунктуларын туткан.

Болбаазырадып кылыр адырларда 1,9 миллион рубль капитал салыышкыннарын шиңгээткен, чылда көрдүнгениниң 92,4 хуузун ажыглаан. Ээлчегде 1,8 тонна мороженое бүдүрүп үндүрер цехти ажыглалда киирген. Шагаан-Арыг хоорайда чылда чижеглээн 600 септелгени кылыр нийти ажыглалдың мастерскаязын. Кызыл-Мажалыкта 10 муң кубометр шлак блоктар бүдүрер цехти ажыглалга киирери бүтпээн.

Капитал тудуг

Акшаландырыышкынның бүгү үнер дөстериниң күсели-биле 199,6 млн. рубль түңге кол фондуларны ажыглалга киирген азы чыл планын 83,6 хуу чедирген. Ооң мурнунда чыл-биле деңнээрге, кол фондуларны ажыглалга киирери 9,5 хуу көвүдээн. Кол фондуларны ажыглалга киирери деңдески эвес боор келген. Оларның 53 хуузун дөрткү кварталда ажыглалга киирген.

5 муң кубометр ыяшты аргадан уштур кучүлерни, 582 километр узун дурттуг электри дамчыдылгазының шугумнарын, 33,5 километр нийти ажыглалдың автомобиль оруктарын, 112 километр радиореле шугумнарын, Кызыл хоорайда № 3 АТС-тиң күчүзүн немей 4.5 муң номерге ажыглалга киирген. Туран хоорайда 50 ква күчүлүг подстанцияны, Кызыл ТЭС-те шакта 75 муң тонна бус бээр котёлду туткан.

Акшаландырыышкынның бүгү үнер дөстериниң күсели-биле капитал салыышкыннар 1988 чылдыы-биле деңнээрге 10,7 хуу көвүдээн болгаш 260 млн. рубль болган, чылда көрдүнгениниң 95,3 хуузу ажыглаттынган. Бүдүрүлгелер болгаш организациялар боттарының акша-хөреңгилерин 112 млн. рубльди ажыглаан, республиканың улус ажыл-агыйынга капитал салыышкынның нийти хемчээлинге оларның деңзигүүрү 1988 чылда 37,0 хуу турганындан 43,0 хуу чедир өскен.

Күрүнениң капитал салыышкынының база бүдүрүлге фондуларының акша-хөреңгилериниң көрдүнген хемчээли эрткен чылда 94,8 хуу, ооң иштинде бүдүрүлге тудугларынга — 89,6 хуу, чуртталга-хамааты тудугларынга — 105,8 хуу ажыглаттынган.

Чер-чер Советтериниң бүдүрүлгелери болгаш организациялары кол фондуларны ажыглалга киирер талазы-биле чыл планын 66,4 хуу күүсеткен, капитал салыышкыннарының көрдүнген хемчээлин 107,7 хуу ажыглаан.

1988 чылдаазы-биле деңнээрге керээлиг тудуг ажылдарының хемчээли 4,0 хуу эвээжээн, чыл планы 91,4 хуу күүсеттинген. Ийи тудуг организациязының бирээзи-ле доктааткан даалгазын күүсетпээн болгаш ооң мурнунда чылдыындан тудуг деңнелин эвээжеткен. Ажыглалга киирер тудугларга керээлиг ажылдарның планы күүсеттинмээн (96,3 хуу). Күрчагыгның тудуг объектилеринге керээлиг ажылдар 102,2 хуу күүсеттинген. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 3,9 хуу өскен.

Керээлиг ажылдарның планының күүселдези, оларның хемчээлиниң 1988 чыл-биле деңнээрге өскерилгени тудуг каттыжыышкыннарының болгаш трестериниң аайы-биле даразында сан-чурагайларга көргүстүнер:

	1	2	3	4
«Тыва тудуг» каттыжыышкын	74,4	95,7	79,9	
«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкын	96,8	88,3	118,5	
«Тыва суг мелиорация» каттыжыышкын	93,8	83,8	96,7	
«Тыва хамааты тудуг» трест	190,1	84,4	86,0	
«Тыва агроүлетпүр спецмонтаж» трест	101,6	101,7	117,4	

1) бодунуң күжү-биле кылыр керээлиг ажылдарның хемчээли;
2) планны күүсеткениниң хуузу;
3) 1989 чылдаазын 1988 чылдаазы-биле деңнээрге (хуу-биле)
4) ажыглалга киирер тудугларга керээлиг ажылдарның планын күүсеткен хуузу.

Ажыл-агый аргазы-биле тудуг кылыры оожум хөгжүп турар. Тудуг-монтаж ажылдарының нийти хемчээлинде ооң деңзигүүрү 1988 чылда 16,4 хуу турган болза, эрткен чылын 14,4 хуу болган.

Бүдүрүлгелерниң фондуларын киириштир санаарга күрүнениң капитал салыышкыннарының күсели-биле тудуп турар тудугларның доозулбааның хемчээли 1989 чылдың төнчүзүнде баш удур санаашкыннардан алгаш көөрге, 35 хуу өскен.

Транспорт болгаш харылзаа

Нийти ажыглалдың транспортун алырга, пассажир аргыштырылгазының хемчээли 1988 чылдыынга бодаарга (колдуунда ужар чүүлдүң күсели-биле) элээн улгаткан:

	1989 чыл млн. — пассажир-километр	1989 чылды 1988 чылдыы-биле деңнээрге, хуу
Транспорттуң бүгү хевирлериниң пассажир сайгарылгазы	658,2	100,4
Ооң иштинде		
автомобиль транспорту	425,5	98,1
ужар чүүл транспорту	226,7	105,6
хем транспорту	6,0	84,5

Пассажир сайгарылгазының талазы-биле күрчагыгны ужар чүүл транспорту 1,2 хуу ажыр күүсеткен, автомобиль болгаш хем транспорту чедир күүсетпээн. «Тыва автотранс» каттыжыышкынның бүдүрүлгелери хоорай автобустарының пассажир аргыштырылгазындан орулганың күрүне чагыын күүсеткен, ынчалзажок аргыштырылганың шынары негелдеге четпес. Автобустарны шугумче үндүрериниң планныг коэффициентизи четпээн, оларның шимчээшкининиң деңдескизи сөөлгү ийи чылда кудулап келген.

Чурттакчы чон самолёттарга билет садып алырда баш удур садар кассаларга бергедээшкиннерге таваржып турар. 1989 чылдың октябрьда Аэрофлоттуң кассазынга кылып чоруткан сайгарылганың түңнелдеринден алгаш көөрге, беш пассажирниң бирээзи-ле билет садып алыр дээш чаңгыс удаадан хөй катап кассага баар ужурга таваржыр, ийи кижиниң бирээзи-ле күзээни рейзинге болгаш хүнүнге билет садып ап шыдавайн турган.

Транспортта **чүък сөөртүлгезиниң хемчээли** кудулаан:

	1989 чыл, муң тонна	1989 чылды 1988 чылдыы-биле деңнээрге, хуу-биле
Транспорттуң бүгү хевирлери-биле чедирген (сөөрткен) чүък	10788	97,1
Ооң иштинде:		
автомобиль транспорту	10680	97,3
хем транспорту	100	78,9

Хем суунуң сыгындан база эжиндириишкинни дыка орай эгелээр ужурга таварышканындан Кызылдың хем пароходствозу чүък сөөртүр талазы-биле күрчагыгны күүседип шыдаваан.

«Тыва автотранс» каттыжыышкынның бүдүрүлгелери чүък сөөртүр талазы-биле керээлиг хүлээлгелерин күүсетсе-даа, Абакан станциязынга вагоннарның чүъгүн дүжүрер ажылдар чогуур үезинде боттанмайн келген. Эрткен 1989 чылда чүъгүн дүжүрбейн, вагоннарны хуусаадан ажыр туткан дээш каттыжыышкын 100 муң рубль хире түңнүг торгаалды төлээн.

Харылзаа бүдүрүлгелери 1989 чылда боттарының кол ажыл-чорудулгазындан 14,5 млн. рубль арыг орулганы алган. 1988 чылдыы-биле деңнээрге ол 8.1 хуу өзүлделиг. Чурттакчы чонга 3.0 млн. рубльге ачы-дуза чедирген, ол дээрге 1988 чылдаазындан 7,7 хуу хөй. Нийти ажыглал четкизиниң телефон аппараттарының саны чыл дургузунда 2247 санга немешкен болгаш 25 муң четкен. Квартирага телефон тургузарының талазы-биле күүсеттинмээн чагыгларның саны чүгле Кызыл хоорайда безин 5,4 муң боор турар.

СТАТИСТИКАНЫҢ ТЫВА РЕСПУБЛИКА ЭРГЕЛЕЛИ

Саналдар, бодалдар

СИЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИҢЕРДЕ: чаа рубрика

Өг-бүле ол хамык-ла чүүлдүң эгези, күрүнениң үндезин дөзү. Кижи амыдыралының хөй кезиин орта эрттирер. Мөзү-шынар туруштары орта хевирлеттинер. Ынчангаш кижизидилгениң бүгү айтырыглары ооң-биле холбашкан болганда, редакция «Өг-бүле» клувун ажыдарын шиитпирлээн.

Орта кандыг айтырыглар көдүртүнерил? Материалдарның кол угланыышкыны өг-бүлеге дузалаары, ону быжыглаары, уруглар кижизидилгези дээш ооң харыысалгазын күштелдирери. Өг-бүлениң айтырыглары нарын, хөй талалыг. Олар чаңгыс аай эвес: долу, долу эвес, хөй уруглар-лыг, чаңгыс уруглуг, уруглар чок, бай-шыырак, чедимес, чогумчалыг, чогумчалыг эвес болгаш ооң-даа ачы ылгавырларлыг. Кырган-авазы биле уруунуң уруу, адазы биле уруу кады чурттап турда, ол база өг-бүле.

Мөзү-шынар, мораль, культура талазы-биле база аңгы-аңгы өг-бүлелер турар. Ооң түңнелинде уруглар кижизидилгезиниң арга-хевирлери бир янзы болуп болур. Кижизиг, топтуг, ажыл-ишке ынак, шынчы, черинге, чонунга ынак кылдыр чажындан чаңчыктырарынга өг-бүлениң ролю үнелеп четпес. Өг-бүлениң бажың-балгат-биле хандыртынганы, материалдыг байдалы, хөй уруглар-лыг өг-бүлелерге болгаш бот иелерге дузалажыышкыны, аныяк өг-бүле айтырыглары чаа клубтуң арыннарынга чырыттынар.

Өг-бүлеге уругларны канчаар белеткээрил, ашааның болгаш кадайының аразында хүндүткелдиң, билчилгениң хамаарылгазы кандыг болурул. База айтырыг. Бо чогумчалыг болза, ажы-төлүнге эки үлегер-чижек болуру чугаажок. Хензиг чүве дээш аас былаажырындан, бот-боттарының бодалын билчип шыдавазындан чара кылаштажыр ужурга аныяктар таваржып турар. Бир эвес ажы-төлдүг турган болза, олар чартык өскүс артар. Эвээш эвес аныяк кыстар өгленмейн чыда уругланып турары бар. Бот иелерниң айтырыынга кандыг деткимче туруп болурул? Хууда амыдыралды кыдыында кижи сайгарары болдунмас. Ынчалза-даа бо айтырыглар хөй-ниитиниң деткимчезин херевлеп турар чугула социал айтырыглар.

«Өг-бүле клувунга» интернационалчы болгаш үлегерлиг өг-бүлелерниң дугайында бижиир. Өг-бүлениң сан-хөөзүн, аъш-чемин, идик-хевин холга алган ие кижизиниң харыысалгазын чугаалап тура, адалар дугайында база утпас болза эки. Хөй таварылгаларда олар чүгле алимент-биле бодунуң ада хүлээлгезин кызыгаарлап турар, оозун безин харамнанып. Өг-бүлеге кижи сеткил дыжын алыр. Ында байдал эки болза, кижи ажылынга беримчелиг болур, сеткил-хөңнү чиик болур. Өг-бүле чогумчалыгда, ниитилел чогумчалыг болур.

Өг-бүле ынакшылдан сыптаныр болганда, бо теманы оюп эртери база берге. Хууда аас-кежик тударынга кандыг факторлар дузалаарыл азы чүү доктар болурул дээрзин психологтар, эмчилер, башкылар, хоочуннар чугаалай бээринге бүзүреп турар бис. Шынчы эвес чоруктун уржуктарын билир болгай бис. Бо моральга хамааржыр айтырыг.

Өг-бүле болгаш школа, өг-бүле болгаш херээженнер чөвүлели кол оорга темалар бо болур. Өг-бүлеже күш-ажылчы коллективтерниң, хоойлу камгалал органнарының, хөй-ниитиниң кичээнгейин клуб хаара тудар боор дээрзинге идегеп турар бис.

Оон аңгы кандыг-кандыг айтырыглар тургустунуп турары номчукчуларының чагаалары сөглей бээри чугаажок. Чаа рубрикаже чалап тур бис, номчукчулар.

ИДЕОЛОГИЯ КИЛДИЗИ.

КИЖИЗИДИЛГЕ ЧҮҮДЕН ЭГЕЛЭЭРИЛ?

Сагыш човангыр, чымчак сеткил херек

ХАН ТӨРЕЛ база амыдырал туткан кижилерниң чаңгыс черге чурттап, нити от-көстүг, хөреңгилиг болу бээрин өг-бүле деп шаг-шаандан адай берген. Өг-бүлеге кижизидилге ажылы эгелээр. Аныяк салгал орта долгандыр турар болуушкуннар дугайында билиишкинни алыр, мөзү-шынар талазы-биле хевирлеттинер, улузунуң дылынга, чаңчылдарынга өөренир, күш-ажылга дадыгар.

Бистиң ниитилелде өг-бүле хүндүткелде. Эде тургустунуушкун үезинде олче кичээнгейни улам күштелдирген. Өг-бүле кэрээзи, өг-бүле фермалары нептерел, кижилерниң ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар тургустунуп турар. Амгы үеде өг-бүле айтырыгларынче экономистер, политологтар, эмчилер болгаш башкылар-биле бир дөмей сагыш салып турар апарганнар.

Ниитилелдиң үндезин дөзү өг-бүлеже кичээнгей угландырбайн турар ындыг организация чок деп болбас. Аңаа материалдыг база моральдыг деткимче көргүзер дээш хемчеглер алдынып турар. Уругларлыг өг-бүлелерге чиигелделер көрдүнген.

Бистиң республиканың чурттакчы чонунуң хар-назынын алыр болза, аныяктар колдаан. Чаш уруглар хөйү-биле немежип турар. Көдээ суурларда өг-бүлелер колдуу хөй уругларлыг. Ортумаа-биле беш-алды ажы-төлдүг. Он ажыг-даа бар.

Ол өг-бүлелер-биле ажылды чер-черде херээженнер чөвүлелдери агитбажыңнар дамчыштыр чорудуп турарлар. Оларга материалдыг деткимче, бажың-балгат-биле хандырылга, уруглар албан черлериниң тудуу, амыдырал хандырылга дээн чижектиг айтырыглар партия, совет органнарының кичээнгейиниң төвүнге турар ужурлуг. Профэвилел комитеттери, күш-ажылчы коллективтер өг-бүлелерже көрнүп, боттуг дузаны көргүзүп турар. Бо талазы-биле эки эгелээшкиннер бар.

Чылдың-на уруглар садтары, школалар немежип турар. Пионерлер бажыңнарын, хөгжүм болгаш спорт школаларын, пионер лагерьлерин төлевилеп тудуп турар. Аныяк салгалдың өөредилге, кижизидилгезинге чугула херек чүүлдерже акша-хөреңгини эвээш эвести үндүрүп турар. Ие-чаштың кадыын камгалаарынга Кызылда, Чадаанада. Туранда бичии уруглар салбырларлыг поликлиникаларның ужур-утказы улуг. Чаш уругларга орун саны ийи катап өскен.

Республиканың херээженнер чөвүлелдериниң ажылы өг-бүлени быжыглаарынче, уруглар кижизидилгезинче угланган. Аңгы-аңгы районнарда эртип турар «Мээң суурум — мээң салым-чолум», «Өг-бүле быжыгда — күрүне быжыг», «Чаңгыс өг-бүледе» деп байырлалдар чаңчыл болган. Каа-Хем, Улуг-Хем районнарда өг-бүлеже чоокшулап. оон негелде-хереглелин тодарадып. дыштанылгазын организастап турары эки.

Өвүр, Бай-Тайга, Тес-Хем, Эрзин районнарда агитбажыңнарда ажыл доктаамал апарган. Орта көрүлделерин, темалыг кежээлерни эрттирип турары солун. Чөвүлелдер боттарының ажылының отчёдун чон мурнунга берип турар. Уран чүүл көрүлдезинге-даа. кежээлерге-даа демниг киржип турган улустуң найыралы быжыгар, билчир, деткижер апаарын дуржулга көргүскен. Ылаңгыя интернационалчы коллективтерге тус-тус чоннуң чаңчылдарынга хамаарышкан кежээлер нациялар аразында хүндүткелдиң, эки хамаарылгаларның ужун салыры чугаажок.

Өг-бүле концерттери чүгле салым-чаяанныгларны илередиринге дузалап турар эвес, кады дыштанылганы организастаарынга, өг-бүле кежигүннериниң эвинге салдар чедирип турар. Ындыг концерттер Арыг-Үзүү, Арыг-Бажы, Чаа-Хөл, Ак-Туруг суурларга болуп эрткилээн. Чаңгыс чер-чурттуглары Людмила болгаш Виктор Шожуттарның, Александра Сүктермааның уруглары-биле ырлаанын, Сандан-оол Сандактың өг-бүле цирк номерин аажок сонуургап турар.

Бистиңде малчын өг-бүлелер хөй. Оларның амыдырал байдалы экижиишкинни негеп турар болгай. Херээженнер чөвүлелдери «Эң дээре малчын өг-бүле», «Үлегерлиг өг-бүле», «Үлегерлиг кодан» деп чарышты чарлаан болгаш ооң дээштиин чедип алыр сорулганы салган. Түңнелди үндүрерде, бүдүрүлге көргүзүглеринден аңгы өг-бүле кежигүннериниң аразында хамаарылгазын, уруглар кижизидилгезин база барымдаалаар.

Чамдык хөделиишкиннер, эгелээшкиннер бар-даа болза өг-бүлеже долузу-биле ээ көрнүрүн чер-черде хөй-ниити организациялары ам-даа чедип албайн турар. Өг-бүле хамаарылгаларының амгы байдалы дүвүрээзинни болдуруп турар-даа. Күрүне органнарының, хөй-ниитиниң кичээнгейинден үнмейн турар-даа болза, шиитпирлээрде ханы экономиктиг, социал айтырыгларны шиитпирлээрин негеп турар айтырыглар баш ашкан.

Ниитизи-биле амгы өг-бүлени чогумчалыг дээри берге дээрзин хөй-ниитиниң санал-оналы бадыткап-даа турар. Өгленген аныяктарның чарлыр чоруу көвүдеп турар. Уруг-дарыы эвээш, бир эвес хөй-даа болза, оларның кижизидилгезин холдан үндүрүпкен, эки үлегер көргүспес ада-иелер бар болуп турар. Амыдыралының чедимезинге сылдааш, аныяк уруглар божуур бажыңнарга уругларын каап турары бар.

Уругнуң кадыын экижидери дээрге-ле, иениң кадыын быжыглаары ол. Уруг божуур харлыг херээженнерниң хөй кезии аарып турар. Аар ажылдардан, дүнеки ээлчеглерден аңгы кадыкка хоралыг факторлар база тыптып турар. Ынчангаш уругларның кадыы кошкак, кемниг-даа төрүттүнер. Моон өске чылдагааны — иелерниң саттыг тургаш безин арагалдарыга хандыкшып, таакпылап турарында. Чаа төрүттүнген болгаш чаш назылыг уругларның хорап турарының чылдагаанын моон база көрге чазыг болбас. Бир-ле дугаарында, херээженнерниң ажылдаарынга таарымчалыг байдалды, ие-чаштың аъш-чемин, идик-хевин эмгелег, бажыңында байдалды контрольга алыры чөвүлелдерден негеттинип турар.

База бир тургустунуп келген айтырыг — ада чок уругларның көвүдеп турары. Чаңгыс кижиге уруглар кижизидери нарын болуру билдингир. Амгы үеде уругларның 20 хуузу бадылашпаан өг-бүлелерге төрүттүнүп турар. Чүге ындыгыл деп айтырыг салдынар боор. Аныяктар өг-бүле тудуп эгелеп тургаш, уругларның кижизидилгези, азыралы дээш харыысалгазын эки билбес, өг-бүле тударынга белен эвес болур. Борта эмчилер, психологтар, ада-ие тайылбыр ажылын калбартыры күзенчиг.

Бадылажырын кол чүүл кылдыр санавас, бот ие болурга чиигелделиг дээр хөөннүг улус чазып турар. Мындыг чижекти киирип көрээлиңер. Чээрби хүн иштинде Чаа-Хөл суурга он ие бот ие кылдыр бүрүткээрин дилээн. Көдээ Совет күүскомунуң даргазы аныяк ада-иелер-биле тус-тузунда ужуражып, чугаалажыр ужурга таварышкан.

Борта ада кижиниң өг-бүлеге иштики хамаарылгазы кончуг чугула. Олар уруглар ажаалда-хайгааралдазындан хоорук болур болза таарымча чок. Оолдарны ада хүлээлгеге эрте дээре белеткээри ынчангаш чугула болуп турар. Уруг көстүп келген болза, нешкилерге чөленгиш мен мен дээрзин ол медереп билген турар ужурлуг. Быжыг, эп-найыралдыг өг-бүлелерге чоруткан социологтуг шинчилелдерден илерээни болза, кажан эр кижи сагыш човаңгыр, чымчак сеткилдиг таварылгада болуп болур.

База бир шиитпирлезе чогуур айтырыг — херээжен кижиниң ийи дакпыр чүък чүктеп турары: кол ажылы болгаш бажың ажылы. Ооң ужун амыдырал хандырылга адырларын өг-бүлеже чоокшуладыр: хеп чуур, аштаар черлерни, парикмахерскаяларны, белен чем садып алыр кухняларны тургузуп, хеп чуур, дааранып машина, бок-сордурар дээн чижектиг бараанарны хөйү-биле садар. Өг-бүлениң ажылын ашаа денге үлежирин чедип алыр болза эки. Совет херээжен кижиниң неделяда 40 шагы бажың ажылынче үнүп турар.

Республиканың материал бүдүрүлгезинде хөй кезиинде херээженнер ажылдап турар. Ажылдаар черлер аттестациязын чорудар хемчеглер маажым алдынып турар. «Кадыкшыл» программазынга дүүштүр 2397 ажылдаар черлерниң аттестациязын чорудар тургаш, чүгле 654 черге чоруткан, хуу-биле алырга — 27.2 хуу. Кадыкка хоралыг бүдүрүлгелерде ажылдап турарларының 20 хуузу — херээженнер. Экологияга хамаарышкан хемчеглерге херээжен чон идепкейлиг киржип турар.

Өг-бүлениң өске-даа нарын айтырыглары чаа ажыттынган клубтуң арыннарынга чырыттынарынга бүзүреп турар бис.

Тапсия ДАВАА.
СЭКП обкомунуң херээженнер ортузунга ажыл чорудар секторунуң эргелекчизи.

Өг-бүле клуву

ИЕГЕ ЫНАКШЫЛДАН ЭГЕЛЭЭР

ФЕОДАЛДЫГ Тыва үезинде херээжен кижини «херээ чок» деп адап, мал-маган, эт-бараан дег садып, танышпас, билишпес оолду, уругну күш-биле тудуп, албадап өглеп чорааның билир бис. Ооң уламындан херээжен улус, чалыы, чараш кыстар амы-тынындан чарлып чорду. В. Ш. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизи тода чижек ол. Ол үеде херээженнер кандыг-даа эрге-медел чок чораан. Ай, хүн туттурарга безин херээжен кижи ону көрбес, өгден үнмес чорду. Оларның хостуг эргезин казып чораан каржы-хажагай эр кижилерниң кара кулу болуп чорааның «Өшкү бажы дойга кирбес, өг ээзи кижи херекке киришпес» деп чоннуң үлегер домаа чиге сөглээн.

Чамдык чалгаа, арагачы эр кижилер кады чурттап орар эжин хүндүлевес, оларның ажылынга дузалашпас, «Урууң пакалап алган-дыр, аштап көрем, кадай» — деп чыткылаар. А чамдыкта эзирип алгаш, херээжен эжинче хол дээй бээр, хоначалар дег, өөнге хонуп алгаш, эртенинде амы-хууда дыжын харап, арага сүрүп чоруптарлар ам-даа аравыста бар болдур ийин.

Ам херээженнерниң бүрүн эргелерин Конституцияда айыткан. Олар эр улус-биле деңэргелиг: соңгуур, соңгудар, өөренир, дыштаныр, ажылдаар. Херээжен кижи амыдырал-чуртталганың чалакчызы, каастакчызы. Бистиң херээженнеривисте космонавтар, маадырлар, профессорлар, чолаачылар, трактористер, эмчилер, эртемденнер дээш кымнарны чок дээр! Бистиң херээженнеривис улус депутаттарынга соңгудуп, чурттуң кандыг-даа айтырыгларын шиитпирлежип турар бүрүн эргелиглер...

Аарып-аржый бергеш, чылыг, чымчак холдуг эмчилеривиске эмнедип, аштай бергеш, доңуп-дожааш, херээженнерниң кылып кааны амданныг, изиг чемин ижип, чип, сагган сүдүн четтирер бис. Олар бисти эктивистен элетпес-даа. Херээженнер — буянныг улус. Олар кандыг-даа ажыг-шүжүгнү, аш-чутту шыдажып эртип шыдаарлар. Эр улустан дудак чок ажылдап хүнзээш, ажы-төлү дээш дүне безин орта удувастар.

Кижи бүрүзү иезинге эгиттинмес өрелиг. Кижи экибакка — чүге-даа таваржырга, оглумайлап, кызымайлап ие кижи бир дугаарында кээр...

Боданып көрээлиңер. Чүү дээш кем-херек үүлгедип, чүге-ле аваларывысты муңгарадып, оларның чүрээн ыстадып, ыгладып чоруур бис! Республикавыста чүү болуп турарын шуптувус билир бис. Чогаалчы А. Даржайның алыкчагаазын, Тываның журналистерниң материалдарын солуннардан номчуп тур бис. Байдал ол хире берге турда, эртем-билиг чедип алыр дээш кызып чоруур оолдарывыс, ылаңгыя кыс уругларывыс ам каяа барып өөренирил, ажылдаарыл, каяа ойнаарларыл? Саян артынга-даа баарга дыш бербес. Тывазынга-даа өөренирге, ажылдаарга дыш чок. Кижи кижиден сестир апарган.

Хөөкүй-ле аваларның, кыстарның, безин өөреникчи уругларның күш чогун ажыглап, оларны күштеп-күчүлеп, үштеп-топап, акымайлап, дуңмамайлап, оглумайлап алгырып, кышкырып, чаңнып, тейлеп турда-ла... амы-тынындан безин чарып каап-дырлар. Амдыызында херээжен улусту дора көрүп, бастып чорааш, алызы барып кымның-биле чурттаарларыл, ойнаар-хөглээрлерил, канчаар амыдыраарларыл?

Кем-херек үүлгедикчилерин база-ла ава төрээш, аа-сүдү-биле азырап кагды ыйнаан...

Өг-бүлеге хүндүткел авага изиг ынакшылдан эгелээр. Аваны хүндүлеңер, оолдарым. Кыс дуңмаларыңар, угбаларыңар, кыс эштериңер хүндүлеңер, оларга ынакшыңар, оолдарым. ол келир үеде авалар-дыр! Оларны ажылынче, школаже үдээлиңер, орай кежээ оруун дозуп, уткуулуңар. Эрбенниг сөс дыңнатпаалыңар, эпчок чүвеге таваржыртырбаалыңар!

Майны САЛЧАК.
Бай-Тайга район.

КОЛ ТЕМАЛАР

- Бойдузунга, черинге, чоок кижилеринге, кожаларынга ынакшыл, мораль, мөзү-шынар, арын-нүүр, буянныг чорук, харыысалга, хүндүткел, иштики культура — бо бүгү этикага, экологияга, экономикага, улустар аразында харылзааларга хамааржып турар билиишкиннер өг-бүлеге хевирлеттинер.
- Өг-бүлениң школа, күш-ажылчы коллектив, хөй-нити организациялары-биле харылзаазы быжыг болган тудум, ада-иелер уруглар кижизидилгезин ыдыктыг хүлээлгези кылдыр медереп билген тудум, аныяк салгалывыс мөзү-шынар талазы-биле кадык, төлептиг кижилер болур.
- Өг-бүлеге аъш-чем рецептилери, бажын септээринге, хеп быжарынга сүмелер албан херек.

УЛУСЧУ ПЕДАГОГИКА АЖЫКТЫГ

НИИТИЛЕЛ хөгжүлдезинге кижизидилге эргежок чугула, ооң ачызында салгалдарның аразында үзүлбес быжыг харылзаалары боттанып, ооң сайзыралы болгаш бурунгаар депшилгези чоруп турар. Кижизидилге чон-биле кады төрүттүнүп, ооң-биле кады сайзырап келгенин улуг орус педагог К. Д. Ушинскийниң дараазында сөстери бадыткап турар: «Кижизидилгени чон боду тургузуп, сайзырадып келген болгаш салгалдарның харылзааларын ол тудуштуруп турар».

Бичии чаштарның кижи болуп хевирлеттинип тургустунарынга өг-бүлениң кижизидилгези улуг ужур-дузалыг. Өг-бүле хан төрел болуп, кижилерниң амыдырал-чуртталгазын илереткен коллектив. Бичии уруглар кара чажындан тура-ла өг-бүлезинге бүгү таланың кижизидилгезин эрткен турар. Ол дээрге-ле күш-ажылдың, угаан-бодалдың, мага-боттуң, аажы-чаңның, эстетиктиг кижизидилгениң үндезиннери болур.

Өг-бүлениң ажыл-агыйынга ооң кежигүннери улуундан бичезинге чедир киржир хүлээлгелиг. Оларның аразында хамаарылгазы бот-бодун хүндүлежири, деткижери, карактап көржүрү. биче сеткилдии, күш-ажылгыры болгаш арга-мергежилин дамчыдары-биле илереттинер. Улуг кижилерниң аразында хамаарылгазындан бичии уруглар амыдырал дугайында дуржулгазын байыдып, аажы-чаң кижизидилгезин өөренип ап турар.

Күш-ажылга ынак чорук — аажы-чаң кижизидилгезиниң эң-не дээди хевири. Тыва улустуң амыдыралында күш-ажылдың кижизидилгези улуг черни ээлеп чораан болгаш уруглар бичиизинден эгелеп-ле ада-иезинге ачы-дузазын чедире бээр.

Өг-бүлеге кандыг кижизидилге алган болдур, ол бүгү назыда артар дээрзин «Кижи болуру чажындан, аът болуру кулунундан» деп үлегер домак херечилеп турар. Уругларга ада-иениң хууда үлегер-чижээ, алдарады, оларның чонга хүндүткелдии, эш-өөрүнге эптиг-ээлдээ, өг-бүлезинге хамаарылгазы кижизидилгеге улуг салдарлыг.

Кижизидилге боду анаа-ла ала-чайгаар болу бербес. Эки чаңчылдарга, ажыл-ишке, мөзүлүг аажы-чаңга өөредип сургаар. Эң-не кол чүве сагыш-сеткилдиң (иштики культура) кижизидилгези болур, ол база өг-бүлеге эгелээр.

Тыва улустуң кижизидилгезинде сагыш-сеткилдиң кижизидилгези эң-не кол черни ээлеп чораан. Уругларны бодунга чоок кылдыр, ада-иезиниң сагыш-сеткилинге, иштиң-хөңнүнге тааржыр кылдыр, улузундан чүве чажырбас, ажык чаңга кижизидери чугула. Ындыг кижизидилге чок апаар болза, оларның аразында харылзаазы, хамаарылгазы үстүп, уруглар ада-иезиниң сөс-домаан тоовастап, хайгааралдан үнүп, боттарының күзээн чүүлдерин кылып чоруп бээр. Ол чорук кем-херек үүлгедиишкининге чедирер.

Хүндүлээчел, экииргек, биче сеткилдиг, дузааргак чорук — сагыш-сеткилдиң эң-не дээди каас, чараш байлаа. Ол болза кижиниң мөзү-шынарының эң-не дээди демдээ.

Кырганнарны хумагалап, хүндүлеп, кээргээр сагыш-сеткил бистиң аныяктарывыста кижизиттинмээн. Ындыг сеткил чок болганындан аар кем-херек үүлгедиишкиннери болуп турар. Бир-тээ кижизидилге бүгү ниитиниң херээ болганда, аныяктар буруулуг, багай, шын эвес үүлгедиглер кылып турда, улуг кижилер каяа-даа, кандыг-даа таварылгада эдип, чазап, сургаар хүлээлгелиг.

Хажыдып болбас, сагып чоруур национал чаңчыл-дүрүмнеривисти ада-иелер, өг-бүлениң кежигүннери бичии кижилерге өөредип, кижизидип, олардан ону ыяап-ла күүседирин негеп чораан. Улуг-улус ол хажытпас дүрүмнерни херек кырында боттары сагып, күүседип, үлегер-чижээн көргүзүп чорааныңдан уругларның сагыш-сеткилинге, мээ-медерелинге, хан-дамырынга бүгү назыда парлаттынып артып, амыдырал-чуртталгазынга шын орукту айтып, чырыткы болуп чораан.

Кыс уругларның кижизидилгези тускай, бир янзы хевирлиг. Өг иштин аштап арыглаар, бызаа, хөй-өшкү кадарар, саар дээш, өгүң ажылын шуптузун олар кылып келген. Ие сөзүн ижип болбас. Ие кижи кыс урууп үнерге үндүр чагып, сургап, кирерге кирип сургап, кыс кижиниң канчаар олурар олудун, канчаар кылаштаар кылажын безин өөредип, сургаар чораан. Кыстар авазының чанындан ыравас, дузалажыр, алгы-кешти эттээр, идик-хепти даараар, аажок шеверлер чорду.

Иелиг кыс шевер дээн ышкаш, дааранып машина чок-даа чораан болза, иелер уругларын уран-шевер, ус кылдыр кижизидип чораан. Бызаага күш [illegible]пес чорааш-ла, инекти саап өөренип алыр турган. Оларны топтуг-томааныг, оожум, кежээ, дузааргак, күш-ажылгыр, чыткан хой тургуспас кылдыр кижизидер.

Амгы кыс уругларывыс кандыг апарганыл? Аас-дылы, ал-бодун ап чоруур байдалы, аажы-чаңы шуут өскерилген. Кыс уруг хөй-ниитиниң корум-чурумун үреп, кем-херек үүлгедип, кыс кижиниң адын бужартадып чоруур болза, чүгле иениң ёзулуг сагыш човаашкыны, кижизидилгези чок болганы, ие кижиниң буруузу. Кыс кижини кыс кылдыр кижизидер. Кыс уруун ёзулуг кыс кижи кылдыр кижизитпээн иени кандыг ие дээрил!

Ие кижи-уян, изиг баарлыг, оон сагыш-сеткили, ал-боду уруглары дээш бүгү назыда дүвүреп, хөлзеп чоруур. Шаандагы тыва иелер ус, уран-шевер, олар анаа хол кырыг олурбас, могап-шылаар деп чүве билбес, ээрер дүгүн, уштаар хураганының кежин өглер аразынга безин тудуп алган чоруур. Олар ажы-төлүнге идик-хепти кижи саналдыр будундан бажынга чедир даарап чораан.

Олар өгнүң эт-херекселин бүрүнү-биле даарап, ширтектерни, орун шывыгларын сырып, эң ылаңгыя, кадыг идиктерни аажок чараш, шевер, чиңгежек кылдыр угулзалай даарап чораан. Ындыг идиктер аажок чылыг, кандыг-даа кидис идиктиң, сапожканың херээ чок. Тыва херээжен чон ону кыжын-даа, чайын-даа кедип чорааныңдан оларның кадыкшылы эки, янзы-бүрү аарыглардан аарывайн чораан.

Ада-өгбелеривистиң кедип чораан хевинде, чип чораан аъш-чеминде бак чүү деп! Шаандагы кедип чорааныывыс хөвеңниг терлик тоннар, хөйлең-тон, хураган кежи, негей тоннарывысты кедип чоруурларның ховартааны хомуданчыг. Ында-хаая тыва национал идик-хеп, аъш-чем делгелгезинге олар көстүп келир. Тыва хепти бичиилерден эгелээш улуг улуска чедир даарап кедип эгелээри күзенчиг. Эң ылангыя, садик уруглары, школачылар, аныяктар.

Шаанда өглерге үш салгалдың кижилери чурттап, амыдырап чораан, өг бүрүзүнүң бичии уруглары хөй, ынчалза-даа хөй кижи бар деп чүве билдинмес. шимээн чок ойнаар, топтуг-томааныг, алгы-кышкы, алгыш-кырыш үндүрбес чораан. Бичии уруглар ава-ачазын аажок хүндүлээр, оларның ат-алдарын болаар, оларның мурнунга багай [illegible] кылбазын кызар чораан.

Тыва кижи оорлаар деп чүве билбес чораан. Кымның чижинин аъдын өшүүн кыйыынга, барбага суккаш. кырын базырып каар, базырыктыг, ону кым-даа оорлап чытпас. Мал-маган каш-даа хонуур чер кезип чорааш. боттары кылаштажып кирип кээр. Амгы үеде мал-маганның безин оъттап кылаштаар аргазы чок апарганы коргунчуг, багай.

Шаандагы тыва аныяктар, ылангыя херээженнер таакпы тыртпас. арага ишпес. Кандыг-бир ажылды бүдүрүп кылып алгаш, дук хап, салганда, тараа-сиген кезип алганда, чүгле улуг назылыг эр кижилер хойтпак арагазы ижип, анаа-ла хөөрежип каар. Аас-дыл үндүрүп. чаңчык-бузук кылып, шош-солаа үндүрер, ок-бижек тудар кижилер турбаан.

Тыва өг-бүлениң туружу быжыг, уругларын каап, өг-бүлези-биле будалыр чоруктар чок. өгнүң эр, херээжен ээлери бедик мөзү-шынарлыг, быжыг харылзаалыг, улуг хүндүткелдиг чораан.

Амгы үеде оорланып амыдыраар, арагадарылаар, күш-ажыл кылбас, алган калайын эттеп-соктаар, ажы-төлүн хайгааравас, кузум дег сеткилдиг, кара баарлыг, сагыш-сеткили хоозурап төнген адалар бар апарган, олар уругларынга кандыг үлегер-чижээн көргүзерил!

Тыва чуртту тудуп, сайзырадыр, тыва нацияны төлээлээр аныяк-өскен оолдар, кыстарывыс аажок дүшкүүрлүг байдалда келгенин амыдырал көргүзүп тур. Чараш, чаагай чаңчылдарны, мөзү-шынарны, улустуң төөгүзүн, национал эт-херекселдерин аныяктарга дамчыдып бербээниңден, ада-иениң ат-алдары кудулааныңдан, күш-ажыл болгаш эстетиктиг кижизидилгениң четпезинден, тыва национал чоргаарал кижизидилгезиниң чогундан амыдыралда ындыг чөрүлдээлиг байдалдар тургустунган.

Амгы аныяктарның кем-херек үүлгедир, күш-ажыл кылыксавас, чиик амыдырал сүрер, турамык, улуургак, хүндү билбес мөзү-шынарын көрүп алган чүге ынчап барган деп кайгап, харап чоруп турувуста, ол-ла бүгүнүң буруузу, чылдагааны бистиң боттарывыста, ада-иелерде.

Ада-иениң талазындан ажы-төлге ёзулуг чогуур кижизидилгениң чок болганының түңнелинде, амыдыралывыста бак-бачыттыг чүүлдерниң болуп турарының чылдагааны ында, кижизидилгеде. Ындыг болганда бо айтырыглар талазы-биле чоруттунуп турар кежээлер, конференциялар, класстан дашкаар ажылдарга хоочун кырганнарны чалап, ол ажылдарның дээштиг, кижизидикчи талазынче улуг кичээнгейни салыр херек.

Ада-иелер өг-бүлезинге, башкылар кичээлдеринге тыва чаагай чаңчылдар дугайында хүн бүрүде кижизидилге ажылын чорудуп, ол чаңчылдарга садик уругларын, школачыларны, аныяктарны, ада-иелерни өөредири негеттинип келген. Тыва дыл болгаш литература номнарын, программаларын тыважыдар, тыва чоннуң чаагай чаңчылдарының, төөгүнүң, эдилелдериниң, эт-херекселдериниң, тыва оюннар болгаш эстетиктиг кижизидилге дугайында материалдарны ынаар киирер болза эки. Тыва улустуң чаагай чаңчылдарының, ёзулалдарының дугайында тускай ному аныяктарга болгаш ада-иелерге кылдыр парлап үндүрери амыдыралга чугула херектиг болу берген.

Сөөлгү үеде «Шын» солуннуң арыннарынга ёзулуг-ла кижизидикчи, амыдыралчы, тыва улустуң чаагай чаңчыл-ёзулалдарының дугайында материалдарның парлаттынып турар апарганы солун болгаш өөрүнчүг-дүр. Ынчалза-даа эгезинде изиг-түлүк парлаттынып турган ындыг материалдар чоорту эвээжеп, көзүлбестей берген, бо ажылды ара соксадып, өжүрүп болбас. Харын-даа болза четпестерни элериниң талазы-биле янзы-бүрү мергежилдиң кижилери санал-оналын киирзе эки боор.

Седембаа ТАРААЧЫ.
Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы.

Авторнуң бодалы: чүгле бодунуң нациязының чонун хамаанчок, совет кандыг-даа сөөк кижилерни, харын-даа өске чурттуң-даа кижилерин хүндүлеп көөр апаар.

ТА КАНДЫГ АДА-ИЕЛЕР КИЖИЗИТКЕН ЧҮВЕ

«Шын» солунга кижизидилгеге хамаарышкан материалдар сөөлгү үеде элээн үнүп турар-дыр. Аныяк-өскенни чонунуң дээре чаңчылдарынга өөредир деп турары база чөп-түр.

Сөөлгү үеде автобустарга, садыгларга, кудумчуларга мөзү-шынар талазы-биле куду деңнелдиг он алды, чээрби үш хар иштинде аныяк оолдарны кижи бо-ла эскереп апарган. Моон-моон чоруп алгаш, автобустарга карман үжээр, эки-бак сөстер-биле оданыр, черле кыдыындан көрүп турарга чаржыгчыг-даа болур-дур.

Кежээликтей ийи аныяк оол садыгга кирип келгеш, бир хлеб, бир маргарин алгаш, төлевейн үнүп чыдырда, садыгжы доктаадыпкан. Кээш борбак көпеекти чоорсен дээш, тоовайн сөглеттинип шаг болду.

База бир таварылганы чугаалап көрейн. Дилги кежи бөрттүг, кеттингени шоору оол ийи шил сүт ап алгаш, база төлевейн үнүп чыда, туттурган. Оон негелде кылган улуска удурланып, ындыг багай силер деп шорлуп, ийи шил сүдүн шалага чуура шаапкаш, акшазын-даа бербейн, тавар базып үне берген. Ону соксадыптар кижи-даа тывылбас болган.

Шаанда болза ак чем төкпес дээр. Ылаңгыя кыжын соокта сүт чегей болур болгай. Мындыг-халалыг кижилер садыгжыларның ажылдаарынга шаптыктап турар боор-дур. Улгады берген аштакчы угбай доңгайып чадай-чадай. ол төгүлген сүтту чодуп турарга көөрге, кижи ырмазы сынар.

Саян артында эртем-билиг чедип алыр дээш өөренип турар аныяк тыва уругларны коргудуп. куду көрүп турар оолдарның арын-нүүрү канчап барган? Шак ындыг кашсанныг төлеп чок кижилер бүдүн чоннуң сузун базып чоруурлар. Кандыг ада-иениң азырап, кижизиткен төлдери ынчап баар чүвел? Өөренип турар ол уругларны боттарының угбаларынга, дуңмаларынга чүге дөмейлевес чүве ирги? Оларның кыс төрелдери, ада-иези билип орар ирги бе? Боттары кыс уруглар-лыг адалар болу бээрин билбейн турарлары ол бе? Бо дээрге өг-бүлеге кижизидилге албааны-дыр.

Өске улустан хүндүткел негээрде баштай боду ээлдек, кижизиг, хүндүлээчел болуру четпейн турар. Оон ындай бир элдеп чаңы бар. Оочур бажындан чүве садып аар мен дээр. Азы ховар бараан негээр. Оочурну сагынар дээрге, тывалар ындыг болгай силер дээш баар. Нациязында кандыг хамаан боор, чурум дээрге чурум болгай, бир кижиге чиигелде тургузары шын эвес-ле болгай.

Хөй-нити черинге алгы-кышкызы эмин эртир боор. Чайын бир бөлүк оолдар автобустан дүшкеш, «хемчиктер бар-дыр бе, хемчиктер бар болза, кезер-ле» дижип, алгыржып турганын дыңнаан мен. Район ылгажыр чорук ол чүвени чедир билбезинден болуп турар. Чүгле бодунуң нациязының чонун хамаанчок, совет кандыг-даа сөөк кижилерни, харын-даа өске чурттуң-даа кижилерни хүндүлеп көөр апаар.

Логита ООРЖАК.

Тиилелгениң 45 чылынга

СТАЛИНГРАД: ол канчаар болганыл?

Совет улус бо чылын алдарлыг байырлалды — Ада-чурттуң Улуг дайынынга немец-фашистиг эжелекчилерни чылча шапканының 45 чыл оюн демдеглээр. Шериг фотокорреспондентилер дайынның баштайгы хүнүнден эгелээш төнчүзүнге чедир бүгү фронтуларга Арктикадан Кавказка, Волгадан Берлинге чедир боттарының хүлээлгезин күүсеткилешаан, фронтучулар-биле кады тулчуп чоруп турган.

Ада-чурттуң Улуг дайынының ындыг фототөөгүчүлериниң бирээзи Георгий Анатольевич Зельма болур. Ол дайынчы оруун Мурнуу фронтудан эгелээн. Ынчан ону ынаар «Известия» солун сургакчыладып чоруткан. Ол аңаа чурук тырттырып чеде бергеш, Одесса хоорайны камгалажып турган. Ооң соонда чогаалчы Константин Симонов-биле каш ай дургузунда чурттуң соңгу кыдыгларын камгалашкан.

Г. Зельманың дайынчы памдарында Сталинград тулчуушкуну онза черни ээлээр. Ол аңаа 1942 чылдың июльдан эгелээш 1943 чылдың февраль 3-ке чедир чурук тырттырып, Сталинградты камгалашкан. Ооң соонда ажылының аайы-биле сургакчылап чоруп турган, Румынияны, Польшаны, Венгрияны хостаашкынга киришкен. Тиилелге хүнүн Будапештиге уткаан. Дайын соонда ол бодунуң архив материалдарындан улуг альбомнарны кылып үндүрген.

ЧУРУКТА: Г. Зельма (солагай талазында) фронтучу эжи Совет Эвилелиниң Маадыры Кучкар Дурдиев-биле.

СЭТА-ның фотохрониказы.

Дилег база харыы

КҮЗЕЛИМ БҮДЕР БЕ?

Щукин аттыг театр училищезинге дыка-ла өөреникс сээр-дир мен. Ынчалза-даа ынаар чылдың-на сургуулдар хүлээп ап турар бе? Харыылап берип көрүңерем. Ам 20 харлыг мен, азы орайтап калбаан мен бе? База каш чыл өөренир боор чүвел? Бо дугайында дыка-ла билип алыксап чор мен. Үем таанда эртпээн-не боор.

Мээң рольдарым олчаан дыка-ла ойнаксаар, дөзексээр бир артизим бар. Ол сценага үнүп кээрге-ле, хөрек-чүрээм дойлуп, караам адырбайн баар мен. «Шак ындыг уран талантылыг артист болгап болзумза» — бодаар-ла чүвем ол. Мээң ол эң-не ынак, хүндүлүг, аныяк артизим — Надежда Наксыл. Бо артисти телевизорга үндүрүп, ооң ойнааны кыска-кыска рольдарын көргүзүп берип болур бе? Ооң ажыл-ижин, черле инчеш, артист ажыл, амыдырал кандыг болурунуң дугайында кыска беседадан солун дамчыштыр кылып берип көрүңер. Кызылга шии конкурузундан эрттирип көрзе кандыгыл? Оон шилиттинген улусту өөредип чорутса. Баштай районунга, а бүгү суурлардан эки болганын республикага көргүскей-ле.

Бо бүгүнү харыылап берип көөрүңерни улуу-биле дилеп, манап артым.

Изольда ОНДАР.
Чыраа-Бажы суур.

Бо чүүлге харыыны Тыва АССР-ниң Театр ажылдакчыларының эвилелиниң харыысалгалыг секретары Дадар МОНГУШ берген:

— Щукин аттыг театр училищезинге бөлүк сургуулдарны Культура министерствозунуң тускай шиитпири-биле тыва студия кылдыр өөредип чорудуп турар. Ук училищени бир бөлүк артистер доозуп чедип келгенин барымдаалааш, чоокку үеде олче шилилге болбас. 1990 чылда Ленинградтың театр институдунче чорудары-биле бөлүк сургуулдарны уран чүүл училищезинде белеткеп турар. Оларның шилилгезиниң дугайында бо чылын солуннар арнынга каш катап чарлаая, ылаңгыя Чөөн-Хемчик районда хөй кижи бо шилилгеге кээп киришкен. Изольда кичээнгейлиг болган болза, ук чарлалдарны ыяап-ла көрген турар ужурлуг. Өөренип турар бөлүкте уругларның шуптузунуң хары чээрби иштинде.

Артист мергежилди сонуургаар хирезинде, Изольданың район төвүнге шии көрүлделериниң удаа-дараа эртип турарын билбези хомуданчыг-дыр. Ол көрүлделер баштай суурлар бүрүзүнге эрткеш, шилиттингеннери район төвүнге, оон-даа шылгарааннары Кызылга кээп, түңнел көрүлдеге киржир. Чыраа-Бажы суурнуң бодунда база улусчу театр бар. 1985-83 чылдар үезинде бо театр «Дөңгүр-оолду» ойнааш, алдаржып турганын Изольда сактып тур боор. Дөңгүр-оолдуң ролюн ынчан Мокур-оол Куулар дыка талантылыг ойнап күүсеткен. Ооң соонда-даа ук театр шиилерден үзүндүлерни, интермедияларны белеткеп, концерттерге бола киржип бээрлер.

Бо 1990 чылда республиканың эртем-методиктиг төвү шиилер көрүлделерин зоналар аайы-биле база эрттирип, оларның тиилекчилерни Кызылче чалаар. Ылаңгыя мындыг янзылыг көрүлделерни организастаар талазы-биле Чөөн-Хемчик идепкейлиг районнарының бирээзи. бот-тывынгыр артистер база бо районда эң көску, хөй.

Надежда Наксыл — талантылыг аныяк артист. Ол Кызылдың уран чүүл училищезин доскан, амгы үеде хоорай Совединиң депутады. Бойдустан төрүттүнген салым-чаяаттыг, уран талантылыг-даа болза, боду хоюок амыр-дыш чок ажылдаар. артисчи болгаш ниити билиин бедидер дээш дыка хөй литератураны доктаамал номчуп, өөренип, аныяк-даа, улуг-даа артистерниң арга-сүмезин алырындан чажам дивес кижи.

Надя моон соңгаар-даа билиин бедидип өөренир күзелдиг. Телевизорга Надеждаңы (рольдардан үзүндүлерни) көргүзерниң дугайында дилегни телевидениеже киноерни сүмеледим. Бо ажык-чарлыг үеде хамаанчок, мурнунда безин уран чүүлге сундулуг, орта өөредир сургуулдар дугайында солун, сеткүүлге үргүлчү чарлап турган. Бо айтырыглар чер-черле культура килдистери база харыылап шыдаар.

Харыы сөс орнунга

БИЖИКЧИНИҢ НЕГЕЛДЕЗИ ЧӨПТҮГ БЕ?

Бо чылдың январь 14-те «Шында» «Шуугаазынның ажыы чок» деп чүүлге бижикчи Михаил Шур-оол удурланып, аңаа харыы сөс бээрин дилеп, чагаа бижээн.

«Бо чылдың январь 14-те үнген «Шын» солунда Эдуард Донгактың «Шуугаазынның ажыы чок» деп эгелиг чүүлүнде мээң ат-алдарымга таарымча чок байдалдарны тургускан болганда, номчукчулар мурнунга бодумнуң таламдан тайылбыр бээри чугула деп санадым. Э. Донгак бодунуң чүүлүнде: «Шынап-ла, М. Шур-оол судья албан-хүлээлгезинден канчап халажы бергениниң дугайында архив документилеринде мынча диген: 1953 чылдың март 28-те болган СЭКП Тыва обкомунуң бюрозунуң 23 дугаарлыг протоколундан ушта бижилге.

М. Шур-оолдуң ажылының дугайында.

СЭКП Тыва обкомунуң бюрозунуң доктаадыры болза:

1. Арага-дарыга үргүлчү сундугуушкуну база моральамыдырал талазы-биле сандараашкыны дээш, Тожу районнуң улус судьязы хүлээлгезинден М. А. Шур-оолду хостаар».

Оон бээр мугур 37 чыл эрткенде, бир дугаарында дыңнап турарым бо. Херек кырында ындыг чүве болган болза, база катап менээ хамаарыштыр ёзулуг репрессия ол болган-дыр деп билдим. Чүге дээрге улус судьязы кижини чурум үрээни, харын-даа кем-херек үүлгеткени дээш, партия обкомунуң бюрозу азы областың кандыг-бир албан организациялары ону албан-ажылындан хостаар эргези чок. Мындыг таварылгада судья кижини чүгле РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң чөпшээрели-биле албан-ажылындан хостаар турган...»

Михаил Арапаевич хомудалынга бюронуң шиитпириниң ол-ла чүүлде парлаттынган ийиги кезээн манаа киирбээн. (**2. Тожу районнуң улус судьязының соңгулдаларын хуусаа бетинде эрттирер дугайында айтырыгны РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң мурнунга тургузарын область Совединиң күүскомунга (А. М. Чымба) дагзыр. СЭКП Тыва обкомунуң секретары А. В. Анкудинов**»). Бо ийи дугаар чүүл болгаш секретарьның адын аңаа эвес киирген турган мен.

«...Мээң күш-ажыл дептеримде Тожу районнуң улус судьязындан облкүүскомнуң шиитпирин ёзугаар хостаар деп демдеглелди дүрүм чокка кылганын билип турзумза-даа, удурланыышкын кылбааным чазыг болган — деп, автор уламчылаан. — «Контр кижи оглун ажылындан хостаар» деп демдеглелди кымлаа кылырындан кызыдып дидинмээн ышкажыл. Эң-не эптиг массалыг чылдагаан «арагалаашкын» болганын шилип алыры репрессияның база бир аргазы-ла болгай.

Оон ыңай автор М. Шур-оол репрессияларга таваржып чорбаан деп айыткан. Бир эвес автор мээң-биле чугаалашкан болза, хамык чүвени бүзүредир тө каап бээр ийик мен. Мањаа мындыг таварылганы сактыйн. 1948 чылдан 1954 чылга чедир айыыл чок чер мээң адым кырынга чажыт херек тургузуп алгаш, мынча чылдарның иштинде менче агентилерин салып, хоп-нүгүл чыгган херекти көктеп келген».

М. Шур-оолдуң чагаазы узун болганы-биле допчулап көрейн. Ол чылдарда областың айыыл чок чорук эргелелиниң ажылдакчылары ону истеп-сүрүп, Көшкендей деп агент сөс ышкындырып алыр дээш келирге, эттеп кааны тайылбырлаап. Бо болуушкуннарны билир дириг херечилер ам-даа бар, оларның-биле авторнуң чугаалажып албааның Шур-оол хомудап турар.

«Мени тудуп хоруурунуң шагы келгенде, сталинчи дүрүм чок аажылалды сойгалап илереди бергенинден «бүдүн» артканым ол. С. Токаның дугайында бодумнуң бодалдарымны солуннарга бижип, радиога, хуралдарга чугаалап турар мен. Кандыг-даа ниитилелге, күрүнеге чаңгыс кижиге чүдүүр чорук турбаан болза, репрессияның тыптып келири канжан-даа турбас дээрзин Э. Донгак чедир билбейн турар-дыр».

Михаил Шур-оол «Шын» солуннуң редакторунга билдириишкин база киирген. Оон чүгле каш одуругларны база киирейн.

«Э. Донгак мынча дээр-дир: «Обком бюрозунуң шиитпирин көрген кижи ону канчап солунга биживес мен. документ ышкажыл. Шын. Ынчалза-даа журналист кижи, **бир эвес ол ёзулуг журналист болза**, кандыг-даа документилерниң шынын, чөптүүн ылавылап алган турар ужурлуг. 1953 чылдар дээрге репрессиялар үези-дир. Улуг даргалардан кым чүну болап алган болдур, олар ону кара туразында аажылап, сталинчи, брежневчи, тожы үелер ышкажыл. Обкомнуң бюрозу Устав ёзугаар алыр болза, партия органнарының ажылдакчыларын ажылдан үндүрүп, киирер боордан башка, хоойлу органнарының ажылдакчыларын кара туразында аажылаар эргези чок. Бир эвес ынчап баар болза, ёзулуг репрессия деп чүве ол апаар.

1948—54 чылдарда мени истеп-сүрүп турганының фактылары бар-дыр. Э. Донгак ол фактыларны хынаарымга бадыткаттынмаан деп, арык-нүүр чогу-биле түңнел үндүрүп, чоңга чарлаан. Ооң түңнелинде мен ам чон мурнунга авыластыг, нүгүлдүг, кара аастыг болуп артып калганым ол ышкажыл.

Бижээн чүүлдеримни солунга парлап бээрин дилеп лим. Бир эвес силерниң таланардан ынчалбас болза, бодумнуң эргелеримни суд органнары дамчыштыр дилээр апаар мен. Ынчан айтырыг нарыыдай бээри билдингир. Суд чорудулгазының мурнунга айтырыглар, харыылар туруп келир».

Шак ындыг бижикти М. Шур-оол редакцияже база чоруткан. Ол ышкаш өске авторлардан база хомудалдар келген. Оларның чамдыктарын допчулаар апардывыс.

«Силерниң солунга чоокта чаа журналист Эдуард Донгак деп кижи мээң ашаам М. Шур-оол дугайында нүгүлдүг чүүл бижээн-дир. Арага-дарыга сундугуушкуну, мораль-амыдырал талазыбиле сандараашкыны дээш ажылдан дүжүрткен деп бижээни нүгүл-дүр. Херек кырында мээң ашаамны соңгу адазы репрессияга таваржып чорааны дээш ажылындан дүжүрген. Мени айыыл чок чорук эргелелиниң ажылдакчылары айтырып-даа турдулар. Ашаамның арага-дарыга сундугуп, мораль талазыбиле сандарап чорааның билбес мен. Корреспондент ук фактыларны кайыын билип алганыл? Ак сеткилдиг хамаатыларны арын-нүүр чок мегелеп бижиирге болур бе? Ынчангаш Донгак солун дамчыштыр буруузун Шур-оолга билиндзин.

Валентина Степановна Луканова».

Кызыл чурттуг Чойган-оол Ондар ук чүүлге кедергей удурланган. База-ла Кызыл хоорайдан Баккара Хертек ол үеде Тожу районнуң прокуратуразынга байысаакчылап турган. Шур-оолдуң репрессияларга таваржып чорааның «Тываның аныяктары» солунга шын бижээн деп бадыткап турар. Куңгуртуглан Николай Маадыр база ол чүүлге удурланып, партия архивинден алган фактыларны шын эвес деп санап турар. Ук авторларның редакцияга бижээн чүүлдериниң утказы, ниити хөөнү сугнуң ийи дамдызы дег дөмей болуп турарын мањаа чугаалап каайн.

Шак мындыг янзылыг хомудалдар келген. Чүүлдүң автору болгаш, Михаил Шур-оолдуң канчап ажылдан үне бергенин, ону СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары С. Токаның кызып-кыйып турганы шын бе дээрзин ылавылап көрээл. Шур-оол Тожу районнуң улус судьязынга 1951—53 чылдарда ажылдап турган. Ажылдап эгелээш үр-даа болбайн, күш-ажылдың сагылга-чурумун беш катап хажытканы дээш РСФСР-ниң Юстиция министерствозунуң ТАО-да эргелелиниң начальнигинге тайылбырны боду бижээн. Чүгле чеди ай дургузунда беш катап арагалаашкын дээш ажылга үнмээниниң дугайында бодунуң бижээн тайылбыры архивте бар, ында ол моон соңгаар арага-дарыга сундугарын каап, ажылга катап арттырып каарын дилеп турган. **1952 чылдың август 6-да эргелел начальнигиниң дужаалын мањаа киирейн.** (СЭКП обкомунуң бюрозунуң шиитпири 1953 чылдың март 28-те үнген болдур эвеспе. Ол арызында чүү хире үе эрте бергенин номчукчулар эскерер боор).

«Тожу районнуң улус судьязы М. Шур-оол арага-дарыга сундугуушкуну база мораль-амыдырал талазыбиле сандараашкыны дээш моон мурнунда хемчег алыскан. Ынчалза-даа ол арагалаашкынын ам-даа уламчылап, бодун болгаш улус судун бужартадып турар. 1952 чылдың май 25-те Шур-оол хамаатыы Сыдый-оолдуң бажыңынга ээрик кирип, адын бужартаткан. Ол-ла чылдың июнь 6-да Шур-оол хамаатыы Непомнящаяның бажыңынга Огнев-биле кады арагалааш, аңаа хонган. Июнь 22-де Антонованың бажыңынга арагалааш, ажылга үнмээн. Ол-ла чылдың май 30-де Шур-оолду тайылбыр алыры-биле эргелелче келдиртирге, арагалап турган болгаш, милицияның сергедилге черинге хонган.

Дужаарым болза:

Улус судьязы Шур-оолдуң үргүлчү арагалаашкыны дээш, областың улус судунуң чанында корум-чурум коллегиязынче ооң херээн шилчидер.

РСФСР-ниң Юстиция министерствозунуң ТАО-да эргелелиниң начальниги Иванов».

1953 чылдың май 21-де облкүүскомнуң 235 дугаарлыг шиитпириниңден ушта бижилге:

«Тожу районнуң улус судьязын хуусаадан эрте ажылындан хостаар болгаш чаа соңгулдалар чорудар дугайында. Ажылчы чоннар депутаттарының область Совединиң күүсекчи комитединиң доктаадыры болза:

1. Тожу районнуң улус судьязы М. А. Шур-оолду судья албан-хүлээлгезинден хуусаадан эрте хостаар.

2. 1949 чылдың август 1-деги РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыын барымдаалап. Тожу районнуң улус судьязының чаа соңгулдаларын 1953 чылдың июнь 21-де воскресеньеде чорудар.

3. «РСФСР-ниң улус судтарының соңгулдаларының дугайында Дүрүмге» дүүштүр улус судьязының соңгулдаларының белеткелин болгаш чорударын Тожу райкүүскомга (эш Биче-оол) дагзыр.

Тыва облкүүскомнуң даргазы А. Чымба, секретары М. Пахомов».

«РСФСР-ниң Юстиция министерствозунуң ТАО-да эргелелиниң начальнигиниң 1953 чылдың май 27-де үндүргени 55 дугаарлыг дужаалындан ушта бижилге:

Тыва Автономнуг областың ажылчы чоннар депутаттарының күүсекчи комитединиң 1953 чылдың май 21-де 235 дугаарлыг шиитпиринге үндезилээш, Тожу районнуң улус судьязы эш Шур-оолду 1953 чылдың июнь 1-де албан-хүлээлгезинден хостаар.

Эргелелдиң начальниги Иванов».

РСФСР-ниң Юстиция министерствозунуң ТАО-да эргелелиниң начальнигиниң 1953 чылдың июнь 5-те 60 дугаарлыг дужаалындан ушта бижилге:

«Тожу районнуң улус судьязын хуусаадан эрте кыйгыртыр дугайында.

Тожу районнуң улус судьязы М. А. Шур-оол арага-дарыга үргүлчү сундугуп, бодун болгаш улус судунуң адын баксыраткан. Соңгукчуларның негелдезин барымдаалааш, облкүүскомнуң шиитпири ёзугаар ону судья албан-хүлээлгезинден хуусаадан эрте халаан.

Дужаарым болза:

Тожу районнуң улус судьязы М. А. Шур-оолду хуусаадан эрте кыйгыртканын барымдаалааш, албан-дужаалындан КЗОТ-туң 47 дугаар чүүлүнүң «г» пунктузу-биле юстиция органындан халаар.

Дужаалды областың улус судьяларынга дыңнадыр.

Эргелел начальниги Иванов».

Шак мындыг архив материалдары бар болганда, өске тайылбырның херээ чок боор. Улус судьяларын соңгуурунуң болгаш халаарының талазы-биле ол чылдарның хоойлуларын алгаш көөрге, М. Шур-оолду судья ажылындан дүрүм ёзугаар халаан. Обкомга кадрлар айтырыын чугаалажып көөр болганда, шиитпир хүлээп алганы база чөптүг. Ону чүгле облкүүскомга дагзып каан. Ук шиитпир хүлээп алдынган соолгунде, ийи ай болгаш ону ажылындан хостаан. Ол дугайында юристерниң тайылбыры ындыг болду.

Михаил Шур-оол репрессияга таваржып чораан-чорбааның тодарадып алыры-биле, Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазының оралакчызы Чаңмыр Александрович Удумбарадан редакция дилээн. Ооң харыызы болдур:

«Шын» солунга үнген «Шуугаазынның ажыы чок» деп чүүлге М. А. Шур-оолдуң удурланыышкынынга хамаарыштыр дыңнадырывыс болза: М. А. Шур-оол 1948—52 чылдарда репрессияларга таваржып чорбаан. Кем-херек үүлгеткен дээш кеземчеге онаашпаан.

Шур-оолдуң аас-биле дыңнатканын ёзугаар ооң соңгу адазы, Бай-Тайганың Шуйга төрүттүнген Хертек Маадыр Сундуевич 1946 чылдың март 31-де оор херээ дээш бир чылда хосталгазын казыттырып шииттирген.

1952 чылдың март 21-де ТАО-нуң область судунуң шииткели-биле М. С. Хертек РСФСР-ниң КХ-ның 58—10 чүүлүнүң 1 кезээ, 58—11 чүүлү-биле 10 чылда хосталгазын казыттырып шииттирген. 1957 чылдың февральда РСФСР-ниң Дээди Судунуң Президиумунуң доктаалын ёзугаар, ук херек бадыткаттынмааны-биле күш чок болдурган».

Авторнуң харыы сөс дилээн чүүлүнге харыыны солуннуң редколлегиязының шиитпирин ёзугаар бижидим. М. Шур-оолду редколлегияга база чалаан. Оон хууда херээнге хамаарышкан архив материалдары-биле таныштырарга, ол ону хүлээп албаан. М. Шур-оолдуң тургускан негелделери чөптүг бе, ону улус судьязы албан-дужаалындан хостааны дүрүмге дүгжүр бе дээр дугайын республиканың эрге-хоойлу органнары харыылап бээр боор.

Эдуард ДОНГАК.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

СЭКП обкомунуң секретары Ш. Д. Ооржак-биле, Тываның агроүлетпүр эвилелиниң даргазы, ССРЭ-ниң улус депутады В. О. Оюн-биле ужуражылгазын 1990 чылдың февраль 3-те, субботада, эртенгиниң 10 шакта, СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдылгазын бажыңынга болур. Ужуражылганың темазы: «Аъш-чем айтырыын шиитпирлээриниң чаа аргалары». РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң, чер-чер Советтериниң улус депутаттарынга кандидаттарны, келирин күзээн бүгү кижилерни ужуражылгага киржиринче чалап турар. Тайылбыр алырынга ажыглаар телефоннары: 3-43-28, 3-43-31.

• • •

ВЛКСМ Тыва обкомунуң туризм бюрозу Румынияның дараазында эмнелге курорттарынга баарын күзээн кижилерге путёвкаларны садып турарын дыңнадып тур:

«Совата» — гинекологии аарыгларындан. Бо чылдың март 21-ден апрель 9-ка чедир.

«Калименешть» — чем хайылдырар болгаш суук чүүл ылгаар органнар аарыгларындан. Бо чылдың март 31-ден апрель 19-ка чедир.

Айтырыгларны Политиктиг чырыдылгазын бажыңында № 16 кабинеттен азы № 3-40-20 телефондан билип ап болур.

• • •

Бо чылдың февраль 1-ден эгелеп кадыкшылганың республика төвү ажылдап эгелээн. Консультация алырын болгаш эмнедирин күзээн кижилер ук төптүң психотерапевт, диетолог, акушер-гинеколог, терапевт эмчилеринге шинчидери-биле баш удур бижидип ап болур.

Оон аңгыда назы-хар талазы-биле кадыкшылга бөлүктеринге база бижидип ап болур. Ында спорт залы, сауна, бассейн, душтар ажылдап турар. Массажист база бар.

Баш удур бижидилгени дараазында адресте кылып турар: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу 10. Сонуургап турар айтырыгларыңарны № 2-23-87 телефондан билип ап болур силер.

• • •

Хоорайда бүгү видеосалоннар 1990 чылдың февраль 10-га чедир катап бүрүткээшкинни эртерин Кызыл хоорküүскомнуң саң килдизи дилеп тур. Катап бүрүткээшкинни кылдырарда дараазында документилерни эккээр:

1. санэпидстанцияның чөпшээрели;

2. күрүнениң ортке удур хайгаарал чериниң чөпшээрели;

3. кино көргүзер каттыжышкын биле дугурушкан репертуар;

4. бажыңны хөлезилеп алган дугайында керээ.

Катап бүрүткээшкинни эртпээннерин административтиг харыысалгага кийрер апаарын сагындырып турар.

• • •

«Чалыы назын» эстрада-цирк бөлүүнге ажылдаар болгаш хөгжүм херекселдери-биле аялгалар күүседир артистерни хүлээп алырын Тываның филармониязы чалап турар.

Ажыглаар чүүлдери: хөгжүмнүң орган деп херексели, фортепиано бас-гитара болгаш оон-даа өске.

Филармонияның адрези: Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, бажың № 58. ажылдаар үези 13 шактан 16 шакка чедир. Телефоннары 2-55-19, 2-49-40.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 2

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.45 Барымдаалыг телефильм. 9.05 «Кайгамчык чүүлдер аренасы». Бот-тывынгыр цирк коллективтериниң шоу көргүзүү. 9.55 «Кижи. Чер. Октаргай». 10.55 «Чыыг, чыык». Телефильм. 11.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 12.30 «Үе». 13.00—13.55 Камера делегейже көрүп тур. 15.30 Ногаан сайгылгаан. «Бодуңарда чараш чүүлге хандыкшылды оттурунар». 16.10 Индонезия. 16.55 «Овур-хевир». Үстүкү класс өөренипчилеринге литературжу сюп. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 «Фестивальдың демдектери». Улусчу чогаадылганың III бүгү-эвилел фестивалы. 19.30 Поэзия минуталары. 19.35 «Ойнаарак». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Көрүүшкүн». 23.10 «Ол болган... болган...». 23.40—00.15 «Акцент». Авторжу ыры.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 2 класс. Харда истер. 8.55; 9.55 «Кышкы хүнде». Телефильм. 9.05 Англи дыл. 10.05 Англи дыл. 10.35; 11.35 Төөгү. 8 класс. Степан Разинге удурткан тараачыннар дайыны. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 12.05 «Ыт четкен херээкен». Уран-чечен фильм. 13.30—13.55 «Бо бүгү мээң эвес». Барымдаалыг фильм. 17.00 Мультфильм. 17.10 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Видеоканал «Бис». 18.10 Крым татарларының улустуң ырыларын С. Меметова күүседир. 18.30 «Үе». 19.00 «Планета». Делегей программазы. Барымдаалыг фильм. 20.05 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.20 Медээлер. 20.25 Медээлер. 20.30 «Болчаг шагы». РСФСР-ниң улустуң артизи М. Мунзук-биле ужуражылга.

МОСКВАДАН

21.30 Бүгүдеге спорт. 21.45—00.00 Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Мурнундагызы». 1—2 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

20.20 Фигурлуг чуңгулаашкын. Европа чемпионады. Херээженнер. Хостуг программа. 21.20—21.30 Барымдаалыг фильм.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 2-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Хон Гиль Дон» (КУДР) 9.20, 11.20, 13.20, 15.00, 17.20, 19.20 (узаткан), көрүлде залынга: «Зита болгаш Гита» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: Кинолаа чыындызы 9.40. «Ак флюгер» 11.00. «Башкарыкчының ужудуушкуну» 12.40. «Элээди назылыглар болгаш хоойлу» деп киноклуб 14.50. «Америкага бир катап» (3 сериялыг) 16.30, 20.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Үш мушкетер ышкаш» (Индия, 2 сериялыг) 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Паспорт чок кижи» 14.20, көрүлде фильмнери 16.30, 18.20, 20.00 шактарда.

АГААР

Республикага булуттаар, аязыыр. Чамдык черлерге шоолуг эвес хар чаар. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Агаар дүне 31—36, а чамдык районнарга 21—26 градус соок. Хүндүс 19—24, чамдык районнарга 10—15 градус соок болур.

Кызылга чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Агаар дүне найысылалга 33—35, хүндүс 22—24 градус соок.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ ниитиижи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арнызы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 371. ТС—00427

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 28 (14228) ◆ 1990 чыл, февраль 3, суббота 1925 чылда үндезилеттинген ◆ Өртээ 3 көп.

ЧУРУКТА: Анна Илларионовна Терских — «Кызыл тараачын» совхозтуң Туран сүт-бараан фермазының бедик күш-ажылчы көргүзүглүг саанчыларының бирээзи. Эрткен 1989 чылдың түңнели-биле ол бир саар инекке онааштыр 2847 килограмм сүттү саап алгаш, саанчыларның социалистиг чарыжының тиилекчизи болган.

Дуржулгалыг саанчы чыл санында сүт саалдазын кудулатпазынче сагыш салып келген. Бодунуң дуржулгазынга аныяк саанчы уругларны болгаш оолдарны өөредип, арга-сүмени берип турар.

Бо саанчы 1990 чылдың планныг даалгазын ажыр күүседир ажыл-агыйжы сорулганы салгаш, бедиткен хүлээлгелерни алган.

— Саап турар үжен инээниң чемгерилде, ажаалдазын улам экижидер, саанчы эштерим-биле демнежип, улуг кажааның иштин курлаг тургузарын чедип алыр мен — деп, ол чугаалап турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

РСФСР-де чурттап турар хөй уругларлыг иелерге «Маадыр-ие» атты тыпсыр дугайында

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Он болгаш оон хөй уругларны божаан болгаш кижизиткен иелерни «Маадыр-ие» орден-биле шаңнавышаан, «Маадыр-ие» атты тыпсыры болза:

ТЫВА АССР-ДЕН

Кыргыс Светлана Маңылаевна — «Улуг-Хая» совхозтуң ажылчыны, Улуг-Хем район.

Оптуг-оол Мука Иргитовна — «Кызыл-Даг» совхозтуң ажылчыны, Бай-Тайга район.

Шалык Чечекмаа Шимитооловна — Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозта албан-хаакчы, Тес-Хем район.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль.

1990 чылдың январь 23.

ТУКТУ ТЫВЫСКАН

ШАГААН-АРЫГ. (Телефон-биле). 1989 чылда мал продуктуларын бүдүрерин, күрүнеге садарын ковудедир, малдың баш санын өстүрер талазы-биле социалистиг чарышка республиканың барыын талакы зоназының ажыл-агыйларындан Улуг-Хемде «Эйлиг-Хем» совхоз бирги черде болуп, СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, профоблчөвүлелдиң база комсомол обкомунуң шилчиир Кызыл тугун акша шаңналы-биле кады чаалап алган. Ол шаңналды тыпсырынга тураскааткан хурал Эйлиг-Хем суурга болуп эрткен.

СЭКП обкомунуң секретары Ш. Д. Ооржак эрткен чылын республиканың кодээ ажыл-ишчилери канчаар ажылдааның чыылганнарга таныштыргаш, ол совхозтуң коллективи бедик шаңналга төлептиг болганын чугаалааш, шаңналды тывыскан. Ук совхозка чорааш, малчыннарның, тудугжуларның, уруглар албан черлериниң ажылы-биле танышканының түңнелинге, ол ышкаш ажыл-агыйның моон соңгааргы перспективазынга база доктааган. Эң ылаңгыя суггаттыг черлерни чөп ажыглаарының эргежок чугулазын ол айыткан. Совхозта амгы үеде кыштаглаашкын организастыг эртип турар. Өшкү оолдаашкынынга белеткел кидин түлүк.

Совхозтуң ажыл-ишчилериниң мурнундан тудугжу Д. Очур, директор Т. Чечек-оол, кодээ Совет күүскомунуң даргазы К. Дакыр-оол, хоочун малчын К. Байлакай олар чүве чугаалааш, шаңналды салбас дээш Эйлиг-хемчилер улам чүткүлдүг ажылдаарын бүзүреткеннер.

Шоома ДАРЖАЙ.

Кыштаглаашкын—аңаа белеткелден хамааржыр, ону амгы байдал бадыткап турар

КОМИТЕТТИҢ ХУРАЛЫ

Февраль 1-де ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы А. И. Лукьяновтуң даргалаашкыны-биле ССРЭ-де кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демисел талазы-биле түр комитеттиң ээлчеглиг хуралы бооп эрткен.

Эрге-хоойлу камгалаар органнарның удуртукчулары—түр комитеттиң кежигүннери «Организастаан кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштелдирер дугайында» ССРЭ-ниң улус депутаттарының II Съездизиниң доктаалын боттандырар талазы-биле ап чорудуп турар хемчеглериниң дугайын илеткээннер.

Боттарының эрге-ажыынга дүүштүр садыг чурумун хажыдар болгаш ажык-кончаа сүрер чоруктар-биле демиселди күштелдирериниң дугайында айтырыг кол черни ээлээн. Бо талазы-биле ВЦСПС-тиң даргазы С. А. Шалаев, ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунуң социалистиг өнчүнү оорлаарлар-биле демисел чорудар күрүне эргелелиниң начальниги В. И. Рунышков, садыг министриниң бирги оралакчызы П. Д. Кондрашов, ССРЭ-ниң Центросоюзтуң баштаар чериниң даргазы П. С. Федирко, өскелер-даа дыңнадыглар кылган.

Бо айтырыгны комитеттиң моон мурнундагы хуралынга 1989 чылдың октябрьда чугаалажып көргениниң соонда эрткен үеде садыгда ажыл-херектерниң байдалы чүгле экижээн эвес, харын шуут баксыраан. Хереглел рыногунда ёзулуг кризис байдалы тургустуна берген. Чоокку үеде эң шиитпирлиг хемчеглерни албас болза, олар улам күштелип болур.

Амгы байдалдарда күрүне болгаш кооператив садыынның чамдык звенолары күрүне болгаш ажыл-агый аппарадының бир чамдык кезииниң организастаан кем-херек үүлгедириниң база коррупция кылырының материалдыг баазазы боор бар чыдар. Барааннарны складтарга болгаш баазаларга, чүъгүн дүжүрбээд контейнерлерге болгаш вагоннарга, магазиннерге мөөңнеп, чедишпес чорукту өжегээр болдуруп турары, бараааннарны дузалал өрээлдерден садып турар чоруктар айыылдыг боор турар.

Ындыг чорук хүн бүрүде садыгларга барып турар чоннуң улуг кезииниң дүрүм ёзугаар хомудалын болдуруп турар, тургустуна берген байдалды чон чуртта чорудуп турар эде тургустуушкунга дорт удурланыышкын кылдыр көрүп турар.

Чуртка социал-экономиктиг, политиктиг болгаш сагыш-сеткил байдалын ниитизи-биле экижидери, күрүнениң болгаш күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаары ындыг таарымча чок болуушкуннар-биле демиселди калбартырынга бирги черглиг ужур-дузалыг боор турар деп, санал бергеннер демдеглээннер.

Боттарының эрге-ажыынга дүүштүр садыг чурумун хажыдар болгаш ажык-кончаа сүрер чоруктар дээш харыысалганы күштелдирер дугайында ССРЭ-ниң Хоойлу төлевилелин чүүлдүгзүнген. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ам болур сессиязынга ону киирериң Дээди Судка болгаш ССРЭ-ниң чиңгине прокурорунга сүмелээн.

Москвага кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисел талазы-биле түр комитеттиң даргазы В. Т. Сайкинниң дыңнадыын комитет дыңнаан болгаш Москва хоорай Совединиң чоокку үеде найысылалдың чурттакчы чонунуң амыдыралынга идегелдиг айыыл чок чорукту болгаш хоойлу-дүрүмнү хандырар талазы-биле хемчеглерин чүүлдүг деп көрген.

Эрткен чылын кылган кем-херек үүлгедиишкиннериниң материалдарын болгаш бистиң чуртувуска корум-чурумну быжыглаарының өске-даа айтырыгларын база чугаалажып көрген.

(СЭТА).

АЗЕРБАЙДЖАНДА БАЙДАЛ

БАКУ, февраль 1. (Азеринформ—СЭТА). Баку хоорайда болгаш республиканың өске-даа черлеринде байдал чоорту экижип орар. Бүдүрүлге, тудуг, транспорт черлери ажылдап эгелээн. Каш хонук бурунгаар Баку хоорайның демир-оруг вокзалдарынга өскээр көжүп чоруур дээн кижилер сыңыышпас кылдыр чыглып кээп турган. Ам вокзалдар кассаларында оочур эвээжээн. СЭТА-ның корреспондентилери кассаларның бирээзинден билет садып алган херээжен кижи-биле кыска чугааны кылган. Кайнаар чоруур деп турарын олар оон сонуургап айтырган.

— Бодумга эвес, улуг оглумга билет садып чордум, а биче оглум ам дээрезинде бистиң-биле кады. «Электроцентролит» заводта ажылдап турар кижи мен. Байдал бергедей бээрге шуптувус өскээр, кайы-бир хоорайже чоруур деп турган бис. А кожа чурттап, кады ажылдап турар азербайджан эш-өөрүвүс бисти чорутпайн, камгалап турганнар. Ачам орус, авам татар кижи мен—деп, ол чугаалаан.

Баку хоорайның кудумчуларында корум-чурум тудуп турар солдаттар-биле бөлүк кижилерниң чугаалажы берген турарын бо хүннерде көрүп болур. Бакунуң болгаш республиканың удуртукчу ажылдакчылары база-ла чон-биле ужуражып чоруп турар. Бакунуң хүндүлүг хоочуннары — аксакалдар, эртем болгаш культураның ажылдакчылары база чогаадыкчы болгаш хөй-нийти организацияларының төлээлекчилери-биле Азербайджанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары А. Н. Муталибов, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Г. А. Гасанов ужурашкан.

Азербайджанның найысылалында АКШ-тың, Великобританияның, ГДР-ниң, Турцияның болгаш барыын чурттарның өске-даа информация агентилелдериниң бөлүк журналистери чеде берген.

Баку хоорайга комендант шагын кажан соксадыры деп айтырыгга, генерал-лейтенант В. Дубняк мындыг харыыны берген: «Комендант шагының чурумун чоорту соксадып эгелээриниң хемчеглери ажылдап кылдынган — бирги ээлчегде ону бир шакка кызырар, ооң соонда шериг техниказын хоорайның кудумчуларындан үндүрүп эгелээр, дараазында ээлээн үениң дургузунда боо-чепсек чок дайынчылар корум-чурум тударынга киржир болгаш байдал шуут экижий бээрге ол чурумну дүжүрер».

БЕРГЕЛЕРНИ АЖЫП ЭРТЕР

Тес-Хемде «Кызыгаар» совхозтуң аренда керээзи-биле ажылдап турар Улуг-Күзег фермазынга чорааш, кыштаглаашкынның нийти байдалы амдыызында ажырбас-тыр деп шак ынчаар көрген мен. Ында малчыннар-биле чугаалажырга база ынча дидилер. Амдыызында деп сөстүң арай иде-гел, бүзүрел чогун. Ындыг хөөн бар аа? Кыш узун. А совхозта мал чеми эвээш. Дүвүренчиг чүүл ол. Сапныг, хемчээлдиг мал чеми төнүп каар. Оон бергедээр. Олутта олча чок, чыдында чыргал чок. Ам канчаар, мал чеми чок дээш хол-даяң олурар эвес. Ак-эриктилер бо хүннерде Ак-Чыраа девискээринден сиген, хыыргыыш белеткеп турар. «О. Шынаа» улузу-биле баш удур-ла чугаалашкан, дугурушкан болза, кожаларынга олар сигенни садып болур турган. 100 ажыг тоннаны өскээр садыпкан болган-дыр.

Мал чеминиң талазы-биле байдал ындыг. А фермада кыштаглаашкын ам канчаар эртип турарыл?

Улуг инек кажаазында

Дүъш үези. Кажаага кээривиске, ында ийи трактор, сүт сөөртүр автомашина тур. Трактористер техниказын септээн, белеткээн-не хевирлиг. Кезек болганда, тракторларның бирээзи ыжын бургурады ажылдап-ла эгеледи. Даажы база аажок. Кажаада чогум ол техникалар чүнү кылып турары ол, өдек аштап арыглаан бе азы мал чеми дажыглап турар чоор бе? Чок, сөөлүнде бодап көөрүмге, тракторлар-даа, автомашина-даа аңаа хонар хевирлиг чорду.

Саанчылар шупту 4 кижи. Оларның үжү кажаада инек өдээн аштап арыглаан турлар. Оларны көргеш кээргедим: транспортёр ажылдавас, үрелгенден бээр неделя болган. 164 инек бар. А дөрт саанчыга чеже инек онаажырыл, ынча малдың өдээ кайы хирел? Өдекти хүүрек-биле болгеш, демир деспиже ургаш, оон хендир-биле дашкаар үндүр сөөртүр, берге. Шак ол херээжен малчыннарны көөрге, харын «Волгада бурлактар» деп чурук-даа сагышка кирер. Чамдык фермаларда бистиң херээжен малчыннарывыстың ажылы аар, кадыг-ла-дыр ийин. Чогум Улуг-Күзег фермазында механизмнерни трактористер боттары хайгаараар, ажылдадыр. Бо удаада мотор үрелген болгаш кылып күш четпээннер. Суг дамчыдыкчызы база ажылдавас.

Саанчылар өдекти каш шак хиреде аштап, арыглап кээрин учётчиктен айтырдым. Бир-ийи шак хире үеде арыглаарын харыылады. Моторну база өске-даа чамдык дериг-херекселдерни тыптынары-биле ферма эргелекчизи В. Нурсат Кызылче киирген. Ужуру болза, фермаларда механизацияның дериг-херекселдерин септелге-техниктиг бүдүрүлгелер харыылаар болгай. Керээ ёзугаар. А Самагалдайда ындыг бүдүрүлге бар.

Кажаада курлаг, чылыг, чырык. Эртенги саалда соонда, хүнниң байдалын көрүп тургаш, улуг инектерни 9-10 шак үезинде хүндүскү баазаже үндүрер. Кежээ 4 шакта дедир киирер. Кышкы кажаага турда, бир инекке онааштыр 5-6 килограмм комбикорм, а саалда соонда силосту бээр. Хүндүс база-ла силос, сиген каап бээр. Чогум оларның деңзизи кайы хирел дээрзин саанчылардан сонуургаарымга, 20 килограмм хире диштилер. Бис ынчан чоруп турувуста, 60 инек саар чорду. Хүнде 180—200 килограммны саап ап турар.

Бызаа кажаазында

Аңаа кире бээрге, инек кажаазындан черле ылгалдыг. Арыг агаарлыг, ыш чок. Ыржым. Чаа төрүттүнген бызаалар кажааның хүннээрек талазында. Адаанда саваңны чаа чадып, солуп каан. Кырында электри лампалары база чылыдып турар. Ол экидир. Ынчалза-даа соок кажаага малды, ооң иштинде бызааларны ажаап азыраар деп дуржулга база бар. Ынчан мал дадыккан, быжыг болур, чарыгдал эвээш үнер. Ынчалзажок мен Улуг-Күзегниң малчыннарын ынчалыңар-мынчалыңар дээр эргем чок, боттары-ла шиитпирлээй аан. Ферманың эргелекчизи Владимир Сергеевич «Тиилелге» совхозка барып, ында арендалыг фермага барып, ооң дуржулгазын көөр сорулгалыг кижи. А Кур-Чернин малчыннары инекти соок кажаага төрүдер, бызаазын база ындыг янзылыг ажаап азыраар улус. Оларның түңнели эки. Ынчангаш коллектив ол дуржулганы ажыглаар, ажыглавазын боду билзин дээрим ол.

Чаш бызааларны Севилбаа Даваа азырап турар. Бирээзинге-ле хүнде 2 литр сүт бээр. А улугларын Кызыл-оол биле Эне Сагаачыларның ажаалдазында. 80 бызаа бар. Черле бызааларга комбикорм, сула, ногаан сиген бээр. Бир эки чүүл — кылымал сүт. Бызаа ажаакчылары ону боттары-ла белеткеп алыр. Суг дамчыдар краннар ында ажылдап турду. А бызаа кажаазында четпес деп-ле көрген чүүлүм—улгады бергеннеринге каап берген сигенниң шынарының багай деп чүвезин! Хола-хараганныг ховудан кескен сиген чорду. Малчыннарның бирээзи оларны аңгылап, октагылады-даа. Чогум хола-хараган, кургаваан болза, улуг инекке магалыг-ла чем болгай, а бызаага хоржок, артында курлаг-дыр.

Арендалыг коллектив мал чемин боду белеткеп алыр турган болза, багай шынарлыг сигенни малынга кайын бээрил аан.

А өске чүүлдер?

Ферманың учётчиги А. Каадыр-оолдуң бажыңынга келгеш, малчыннарның аъш-чем хандырылгазы кандыгыл дээрзин дораан-на билдивис: стол кырынга ак-саржаг, пряник, сушки, ак хлебти, чигирни Ажымаа дораан-на салыпты.

— Автомагазин кээп тур. Хлебти район төвүнден Ак-Чыраа сууржe эккээр автомашина база биске кире дүшкеш, ферманың малчыннарынга сада кааптар — деп, Ажымаа Каадыр-оол чугаалады. Ферманың сууржугаажы улуг оруг чанында турар болгаш эптиг.

Малчыннарны хөмүр-даш-биле хандырган, а ферманың котельнаязынга ону удур сөөртүп эккеп турар. Чогум курлавыры бар. Черле харын баш бурунгаар шуптузун эвес-даа болза, одалга сезонунда чарыгдаарының чартык кезиин дүжүрүп алган болза база эки-ле. Чуртталга бажыңнары четчир, харын ийи-бир бажың хос турар.

Кыштаглаашкынны организастыг эрттиреринге коллектив хол тудуп киришкен. Чартык ай дургузунда олар бажыңнарын, кажаа-хораларны септеп белеткээн. Шилди, өске-даа материалдарны совхозу хандырган.

Улуг-Күзег фермазы арендада дээн бис. Харын эрткен чылын ол дугайын «Шынның» арнынга тодаргай бижээн-даа. Ол чаа чүүлде четпестер бо кыштаглаашкын үезинде база катап илереп үнүп келген. Сезон эгелээнинден бээр котельнаяны ийи катап доңурган. Ында ажылчыннар Олег Балган биле Кулак Ендан арендалыг коллективке хамаарышпас, чурттап турар чери база суурда.

Ферманың коллективин дүвүредип турар база бир айтырыг бар: эрткен чылын күрүнеге сүт садарының планын күүсетпээн. Чылдагааны — күш-ажылды организастааны багай. Чогумчалыг түңнел үнмээн боорга, дирекция база специалистер-даа ол ферманы мурнунда аңаа ажылдап тургаңынче шилчидер деп элээн турушкан. Ол чорук малчыннарның холун салдындырыпкан. Ам харын коллективти арендаже башкарып киирген аныяк специалист В. Нурсат катап чедип келген. Эки чүүлду эгелээш, ара каaптары хомуданчыг. Эргелекчини совхоз директорунга аппарган турда, ажыы-биле чугаалаарга, ферма өскүссүрээн турган. Владимир Сергеевичиниң дедир келгенинге малчыннар өөрүп, арендан ам-на эчизинге чедирер боор бис деп амыраан. Улуг-Күзег фермазы бот-башкарлып эгелээни аренда-биле ажылдазын, дирекция ону деткизин деп ажылчыннарның өмүнээзинден дилээн дамчыттым. Эгелээнивисти эчизинге чедирээли деп, ферманың ажыл-ишчилериниң күзели ындыг.

Ам февраль ай үнүп келген. Кыш ам-даа узун. Ол чүгле март айда төнүп калбас. Час бар. Ол база кышкы айларга хамааржыр. Фермага мал чеми-ле херек.

Седен ХЕРТЕК.

ИНЕКТИ ЧҮНҮҢ-БИЛЕ ЧЕМГЕРЕРИЛ?

Кызыл-тараачынчылар мындыг айтырыгга мунчулган

Бии-Хем районда «Кызыл тараачын» совхозтуң Туран сүт-бараан фермазының коллективи мооң мурнунда чылдарда бода малды ажаар, кадарар, семиртир талазы-биле республикага мурнакчыларның одуруундан үнмейн туржук бе? Турган, ону эки билир бис. А сүттү бүдүрер, ону күрүнеге садарының талазы-биле планныг онаалдаларын ажыр күүседип, коллективтиң ажылчын адын бедик-биле тудуп келген ийик бе? Ийе, бо талазы-биле ол ферма көскү көргүзүглерлиг — ында база маргыш чок. Хөй сүт саап, бүдүрер мурнакчы саанчылары-биле ол коллектив база-ла бай: ону оларның чыл бүрүде көргүзүп келген чедиишкиннери бадыткаар. Ынчалза-даа бөгүнгү чугаа ол мурнакчы коллективтиң күш-ажылчы чедиишкиннериниң дугайында, ында дуржулгалыг, ак сеткилдиг ажыл-ишчи саанчылар дугайында эвес. Чүге ындыгыл, чылдагааны чүдел деп айтырыглар маңаа чайгаар-ла тургустунуп келир.

Ону маңаа харыылаарын оралдажып көрээл. Бир кыш өскезинге дөмей эвес: улуг ылгалдыг. Ону мал ажылының төлээлекчилери эки билирлер. Ылаңгыя олар: «Инектиң сүдү — дылында» деп ханы утказы домакты хүн бүрү бодап чорбас-даа болза, кыштың соогу хаарып, малга чем аймаа хөйү-биле хереглеттине бээр үеде черле сактып кээрлер. Кышка удур белеткээн чем аймааның курлавыры эвээш болган тудум кодээ специалистерге хамаарыштыр ол улуг дүвүрелди болдура бээр. Ам чогум-на шак ындыг дүвүренчиг байдалче Туран сүт-бараан фермазы кирген.

Дүвүренчиг байдалче... Ол чүл? Саар инектер, чаш бызаалар кырлып турул бергени ол бе? Чок, ындыг эвес. Амдыызында ол айтырыглар тургустунмайн турар. Чугаа болза, чүгле мал чеминиң курлавырының дугайында болуп турар. Ам ону сан-чурагай дугаазы-биле көргүзээл. Совхозтуң кол экономизи В. В. Евсееваның берген көргүзүглери мындыг: эрткен чылын туранчылар 2050 тонна сүт бүдүрген. Нийти планга 63 тонна четпейн барган. А ооң мурнунда чылын олар сүт бүдүрер планын 123 тоннага ажыр боттандырган. Бо саннар безин эрткен ийи чылдың аразында кайы хире ылгал барын көргүзе берди бе? Ындыг болуру чөп. Чүге дээрге амгы хүннерде фермада малга чем бээрин ыракта кызырган.

— Сүт саалдазы чүге кудулаанныл, ооң чылдагааны чүдел? — деп коммунист саанчы Александр Иргиттен айтырарывыска:

— Бистиң коллективке сиген белеткээриниң талазы-биле тускай план бербейн турар. Бо чайын оъттуг сиген тайыс үнген. Мал чеми белеткээр тускай бригада сиген кезилдезин, силос, сенаж салырын чылдың-на чорудуп келген. Ынчалза-даа амгы үеде фермада мал чеминиң курлавыры шуут чок. Силос, саваңны Саян артында ажыл-агыйлардан садып ап, удур сөөртүп эккеп турар. Бо дүне база силос сөөртүп эккелген. Ам канчаар, малды чемгербес эвес, кандыг-даа болза, хемчээн алыр апаар. Кормоцехке силос, саваңны хээндектээш, инектерге берип турар — деп харыылады.

— Эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, байдал кандыгыл, малды канчаар чемгерерил, сүт саалдазының моон ыңай ковудей бээриниң аргазы бар бе? — деп ферманың зоотехниги К. К. Байыр-оолдан сонуургаан бис.

— Бир чемгерерде мында инектерге ортумаа-биле 22 тонна силосту, 10-12 тонна саваңны берип, чылыг суг-биле суггарып турар. Эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 1 тонна сүттү чедир саап албаан бис. Кормоцехке силос, саваңны микроэлементилер, концентраттар-биле холуй хээндектеп турар. Дүне 323 тонна силосту Саян артындан сөөртүп эккелди. Түр када-даа болза, чүгээртээр боор бис.

—Клара Кыргысовна, бызааларның ажаалда-тежээлдези кандыг боор турарыл, мал чеминиң курлавырлары чок болганда, байдал база берге боор аа?

— Нийтизи-биле аңгы-аңгы бөлүктерде 470 бызаа бар. Оларның ажаалда-тежээлдези эки. Эрткен чылдың түңнели-биле дөрт бызаа ажаакчызы бир-бир бызаа-биле шаңнаткан. Бызаалар өлүп-чыравайн турар. Оларга белеткээн эки шынарлыг сиген, немелде чемнер бар.

Совхоз эрткен чайын 15,7 муң тонна силос белеткеп алырын планнаан. А херек кырында ону чүгле 400 тонна кылдыр күүсеткен. Кайы хире четпес-тир. Оранчок! Сиген: планнааны — 3300 тонна, херек кырында —2964 тонна болган. База-ла күүсеттинмээн. Саваңны 6570 тоннаны бөлүп алырын планнааш, ону чүгле 2000 тоннага боттандарып ап шыдаан. Сенаж салырын 5000 тонна чедирер дээн, а кылдынганы — 1300-ле тонна болган. Валентина Васильевнаның адаан сан-түңнери ол-дур. Малга кыш удур белеткээй чем аймаандан планда көрдүнгениниң ёзугаар күүсеттингени чаңгыс-даа чок ышкажыл?!

Бо көргүзүглер-биле «чепсегленип» алгаш, совхозтуң кол зоотехниги Н. А. Дутовага бистиң бирээвис четкен. Нелля Андрияновнага хөй айтырыглар салбайн, тургустунуп келген дүвүренчиг байдалдың чылдагаанын оон ол айтырган.

—Амгы байдалывыстың берге, дүвүренчиг болуп турары — эрткен чылгы агаар-бойдустуң «хайы». Чай кааң болган. Сигенчирбиниш шоолуг үнмээн. Түңнели бо-дур: эвээш мал чеми белеткеттинген. Ынчангаш удур саттынар ужурга таваржып тур бис — деп ол кудай-дээрниң буруудадыр сагыштыг харыы берген.

Бистиң чамдык удуртукчуларывыста шала чиктиг чаң бар. Тараа-даа, оът-сиген-даа шоолуг эвес үнген болза, кудай-дээрден чаъс дүшпээнинге шамнай бээр аан. Ынчан ол улуг үүлерекке боттарының кайы хире үлүү киргенин, ол бачым-чымыштыг үеде кала, чүнү кылып турганын чугаалавастар болдур эвес-пе. Бии-Хем районнуң девискээри чаачал, тайга тыртым болгаш оът-сигенниң, тарааның үнери эки чер дээрзин, ону өске районнар-биле деңней бодап ора, чугаалаар апаар. Ындыг болганда оортан хол кадыыры-биле сиген кезип ап болур алаактар, оймактар тыпты бээр. Арга-эзимниң иштии-даа бар-дыр, буга-сумуннар уннары-даа четчир турган. Малчыннар сигенни эвээш-биче-даа болза, боттары белеткеп алырдыр. А ферма коллективин, совхозта аныяктарны бо ажылче чүге организастап эвилелдевейн турганыл? Олар хөй сигенни кезип, болуп, сарааттап каап болур турганнар. Адак-ла дээрге республика иштинде чооккавы черлерден сиген белеткеп алырының аргазы турган болбайн.

Шынап-ла, экономиктиг чаа реформа үезинде кымга эвээш өртек-биле садыглажыр деп бодаар силер. Айтырыг нарын болдур эвеспе. Ылаңгыя кышкы үеде мал чеминиң өртек-үнези черле талыыр. Ону дараазында сан бадыткап турар. «Кызыл-тараачын» удуртукчулары, ылаңгыя директор К. К. Лопато боду эрткен чылын Саян артында Итринск районнуң «Маяк» совхозу-биле керээ чаргаш, оон силос, сенаж, саваң садып, сөөртүп алырын дугурушкан. Саваңны ол совхозтуң бодунга пресстеп ап турган. Ооң шүүдели кайы хире болганыл? Бо талазы-биле айтырыгны совхозтуң кол экономизи В. В. Евсеевага салыр болзуңарза, ол дораан харыылавас болдур ийин. Боттарының чөгенчиин коргуспес дээни ол ийик бе, Валентина Васильевна корреспондентиниң салган айтырыынга нийти түңнү адап бербээн. Ынчалза-даа бир центнер саваңны 4 рубль 60 көпеек, бир тонна силосту 35 рубль-биле садып ап турарын ол тайылбырлаан. Хүнде 2, чамдыкта 4 чедир автомашина ынаар чорудуп тургаш, 500 тонна силос, 100 ажыг тонна сенаж, саваң сөөртүп алган. Ам ону санаптыңар, совхозтуң чарыгдалы оон үнүп кээр. Ооң-биле кады сүттү, эътти бүдүрериниң бот-үнези база өзүп турар деп чүвени утпас херек. Чайгы үеде кижи күжүн чөп ажыглавайн, иштики курлавырларны дилевейн келгениниң чаржынчыг түңнели улуг каража-когарал кылырынга ынчаар чыгай берген.

«Маяк» совхоз мал чеми бээринден ам ойталаан. Ону ында райком удуртукчулары хоруп каапкан. Кызыл-тараачынчылар ам база-ла Саян артынче ажарын дугурушкан. Совхозтуң директору Ермаковское районнуң «Ванеево» колхозу, Минусинск районнуң «Тигрицкий» совхозу-биле дугуржулга кылып аъттаныр. Ол ажыл-агыйлардан 1000-1000 тонна саваңны, 2000 тонна силосту сөөртүп алырын бодап турар. Ону бээр эккээринге база-ла хөй түңнүг акшаны харамнанмайн үндүрер апаар. Оон башка Туран сүт-бараан фермазында 8901 баш бода малды (ооң иштинде төрүүр 590 инек бар) кыштан хур-менди ажырып алыры бергедей бээр.

Эрткен чылдың частырыглары бо чылын катаптаттына бээр иргин бе? Кандыгыл, кызыл-тараачынчылар?

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.
Вячеслав МОНГУШ.
(«Шынның» корр.).

РСФСР: КАА-ХЕМ № 130 НАЦИОНАЛ-ДЕВИСКЭЭР ОКРУГУНУҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДЕПУТАТКА КАНДИДАТТАР

Владимир Баринович БАГАЙ-ООЛ

Владимир Баринович Багай-оол 1951 чылда Каа-Хем районнуң Ильинка суурга төрүттүнген. СЭКП кежигүнү, дээди эртемниг.

Күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын 1969 чылда ортумак школа дооскан соонда, Каа-Хем районнуң «Тиилелге» колхозка (амгы СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхоз) ажылдап эгелээн. Совет Армияга шериг албаны эрттиргеш, колхозунга ээп кээп, чүдүрүкчүлеп, трактористеп ажылдаан. 1973 чылда шеригниң офицер курстарын эрткеш, Ильинка ортумак школазынга эге шериг белеткелиниң башкызынга ажылдаан. 1974—1979 чылдарда Ленинградтың күрүне университединиң философия факультединге өөренип дооскан. 1979 чылда Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының марксизм-ленинизм кафедразынга башкылап ажылдап кирген. 1981 чылда Кызылдың педагогика институдунуң марксизм-ленинизм кафедразынче шилчээн. 1982—1985 чылдарда Москваның Н. К. Крупская аттыг педагогика институдунуң аспирантуразынга өөренген. Ону дооскан соонда Кызылдың педагогика институдунуң СЭКП төөгүзүнүң болгаш эртемниг коммунизм кафедразының улуг башкызы боор ажылдап турар. Эртем адын камгалаары-биле диссертацияны белеткеп турар. Элээн каш эртем ажылдарының болгаш парлалгага үнген чүүлдерниң автору.

Институтта профком даргазы, улус өөредилге болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң кежигүнү, ССРЭ-ниң Философия ниитилелиниң, РСФСР-ниң Педагогика ниитилелиниң кежигүнү.

• • •

Мээң программамның үндезини — СЭКП ТК-ның «Совет улуска» деп Кыйгырыының, ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң ССРЭ-ниң хамаатыларынга кыйгырыының кол-кол идеялары.

Депутат социал-экономиктиг хөгжүлдениң айтырыгларын шиитпирлээринге дээштиг салдарны чедирер ужурлуг. Ону боттандырарынга депутат чогуур юридиктиг эргелерлиг болур ужурлуг. Бир эвес депутат апаар болзумза, ажыл-чорудулгамга чүнүң-даа мурнунда ССРЭ-ниң улус депутадының статузунуң дугайында Хоойлуну удуртулга болдуруп, аңаа даяныр болгаш ону РСФСР-ниң база Тыва АССР-ниң онзагай талаларын удуртулга болдуруп боттандырарын кызыдар мен.

Улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле бодалдарым мындыг: соңгулдаларны альтернативтиг (шилилгелиг) үндезинге эрттирери чугула. Депутат ийи болгаш оон хөй кандидаттарның арзындан шилиттинип соңгуттунган турар ужурлуг. Депутат тус республикада, девискээрде чурттап турар кижилерден соңгуттунган турар ужурлуг. Чүгле ынчан ол ында чурттап турар кижилерниң эрге-ажыы-биле, сонуургалдары-биле тудуш, олар дээш сагыш аарыыр болур.

Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр: амгы үеде күрүне эрге-чагыргазының чер-чер органнары боттарында акша-хөреңги чок, диленикчилер боор илереп турар. Тус чер бюджединиң принципин өскертпээн шаанда ол байдалдан Советтер уштунуп шыдавас. Ынчангаш ооң девискээринде туруп турар бүдүрүлгелер болгаш организациялар чер, арга-арыг, суг, күш-ажылчы болгаш өске-даа курлавырларны ажыглааны дээш чурттакчылыг черлерниң социал хөгжүлдезинге акша-хөреңгини доктааткан хемчээлге тускайлап үндүрүп бээри чөптүг.

Бистиң чуртувуста, РСФСР-де-даа, Тывада-даа амгы үеде бир эң дүвүренчиг айтырыг болза, кем-херек үүлгедир чоруктуң өзүп турары болур. Ооң чамдык хевирлериниң талазы-биле бистиң республиканың байдалы чүден-даа артык бергедээн. Ынчангаш РСФСР-ниң улус депутаттары бо белен эвес айтырыгже доп-дораан кичээнгейни салып, кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселге боттуг үлүүн киирер ужурлуг. Бир эвес депутат апаар болзумза, айыылдыг болгаш аар кем-херек үүлгеткени дээш кеземчени улам шыңгырадырының талазы-биле саналдарны киирер мен.

Улус өөредилгезиниң талазы-биле: бодунуң өзүп орар салгалының дугайында чедир сагыш салбас ниитилел болза, ол келир үези чок ниитилел болур деп чүвени удуртулга болдурбушаан, РСФСР-ниң, ооң иштинде Тыва АССР-ниң, улус өөредилгезиниң хөгжүлдезиниң чаңгыс аай концепциязын ажылдап кылыры дээш туржур мен. Улус өөредилгезинге акша-хөреңги тускайлаарын арт-каның барымдаалаар эргижирээн принциптен шиитпирлиг адырлыр херек. Уруглар албан черлерин тударын дүргедедир, школа болгаш өөредилге черлерин чаңгыс ээлчеглиг өөренир арга тургустунар ындыг оран-бажыңнар-биле хандырар, өөредилге-материалдыг баазазын амгы үениң негелделериниң деңнелинге чедир көдүрер — бо чүүлдер дээш доктаамал сагыш салыр мен.

Социал-экономиктиг айтырыглар талазы-биле: РСФСР-ниң тус-тус девискээрлериниң социал-экономиктиг байдалын кыска хуусаада деңнештирериниң хемчеглерин алыры эргежок чугула. Ону боттандырары-биле кадык камгалалының, уругларның өлүр чоруун кызырарының, чурттаар оран-бажың-биле, аъш-чем-биле четчир хандырарының, уруглар албан черлериниң, школаларның четчириниң айтырыгларын шиитпирлээр херек. Бистиң республиканың, өске-даа девискээрлерниң экономиктиг боттускайлаң чоруун чедип алыры-биле чиг эт бүдүрүкчүлеринден продукция бүдүрүкчүлери кылдыр хөгжүүрү дээш хемчеглерни ажылдап кылырынга киржип, ол дээш туржур мен. Көдээ ажыл-агый продукциязының садып алыр өртектерин эде көрүп, өстүрериниң күсели-биле көдээниң ажыл-ишчилериниң, ылаңгыя малчыннарның шалыңын өстүрери, ооң күсели-биле оларның амыдырал байдалын бедидери дээш туржур мен.

Социал байдалдың ажык-чарлыг чоруун чедип алыр херек. Кижилер, ниитилелдиң кежигүннери бо талазы-биле байдал кайы девискээрде кандыг боор турарын билип алгаш, хуваалданың чөптүүн чедип алыр ужурлуг.

Кадр айтырыгларының талазы-биле: эрге-чагырга, эргелеп башкарылга, суд, прокуратура органнарынга, ажыл-агый, социал-культура, хөй-нийти организацияларының удуртулгазынга тус девискээрде (республикада, областа, районда) чурттап турар улустар деңдески төлээлеттинген турар ужурлуг.

Аныяктар айтырыы онзагай черни ээлээн турары черле чөптүг. Аныяк кижилерниң ажылга тургустунмааны, оларның эрге-ажыы бодап көрдүнмээнинден оларның иштинден кем-херек үүлгедир чоруктар үнүп турар. Ынчангаш оларны ажылга хүлээп алырының, билиг-мергежил бедидериниң, чурттаар чер-биле хандырарының айтырыгларын чугулалап шиитпирлээр тускай эргелерлиг организацияны тургузары эргежок чугула апарган.

Национал харылзаалар талазы-биле: ону сайзырангайжыдарының комплекстиг программазын хүлээп алыры чугула. РСФСР-ниң улустарының национал культураларының үнелиг чүүлдерин катап диргизери чугула. Шагаа болгаш Наадым байырлалдарны улустуу деп хүлээп көрүп, тускай дыштаныр хүннерде эрттирерин доктаадыры күзенчиг. Чадаананың үстүү хүрээзин чоннуң эки тура акша чыылдазының күсели-биле катап тургускаш, аңаа шажын-чүдүлгениң болгаш атеизмниң музейин тургузары чүүлдүг.

РСФСР-де болгаш Тыва АССР-де **экологтуг байдалды экижидери-биле** кандыг-даа төлевилелге чөпшээрелди бербейн барып болур ындыг эргелерлиг хамаарылга чок эксперт комиссияларын тургузары чугула: чаа тудугларны тударының талазы-биле чурттакчы чонга референдумнарны практикалаар. Чер ажыглалының айтырыгларын черниң ээзи — чер-чер Советтери холга алган турар ужурлуг.

Кой-оол Доржуевич ООРЖАК

1941 чылда Чөөн-Хемчиктиң Чадаанага төрүттүнген. СЭКП кежигүнү. Онгу классты дооскаш, башкы училищезинге өөренип кирген. Бажың-Алаак ортумак школазынга тыва дыл, литература башкылап чораан. ВЛКСМ Бай-Тайга райкомунга, партия райкомунга ажылдап турган.

1977 чылда партияның дээди школазын бот-өөредилге-биле дооскаш, Бии-Хем райкүүскомнуң улус өөредилге килдизинге баштай инспекторлап, ам бо хүннерде ында районо эргелекчилеп ажылдап турар.

Улус өөредилгезиниң тергиини, улус өөредилге ажылдакчыларының Бүгү-эвилел съездизиниң (1988 ч.) делегады.

• • •

Бистиң ниитилеливистиң чаарттынныышкыны дээш туржуп турарлар-биле демни каттыштырары, кижилерниң эрге-ажыктары дээш туржуру — мээң кол принциптерим ол.

I. Советтерниң боттуг бүрүн эргезин бадыткаары дээш шиитпирлер хүлээп алырда хөй-ниитиниң санал-оналын Советтерниң барымдаалаарын чедип алыры, бүгү чергениң удуртукчуларын альтернативтиг, дорт, чажыт соңгулда-биле чорудары — политика талазы-биле мээң чугула сорулгаларым.

II. Социал-экономиктиг айтырыглар талазы-биле дараазында чүүлдер дээш туржур мен:

кижилерниң хереглелдерин хандырар бедик бериимчелиг экономиканы тургузары; ведомство азы бөлүктүң эрге-ажыктарын барымдаалаар чорукту ажып эртери; бүдүрүлгелерниң, кооперативтерниң бот-тускайлаң чоруу; хөй уругларлыг, долу эвес өг-бүлелерниң, дайынның база күш-ажылдың хоочуннарының, инвалидтерниң база пенсионерлерниң социал камгалалдыг чоруу дээш туржуру; чурттакчы чоннуң, ылаңгыя аныяктарның күш-ажылга хаара туттунулгазы дээш узун хуусаалыг программаны тургузары дээш туржур.

Национализмниң, шовинизмниң кандыг-даа илерээшкиннеринге удур туржур мен. Бүгү нацияларның база улус чоннарның национал сагыш-бодалын, чаңчылдарын ханызы-биле хүлээп көөр мен.

III. Улус өөредилгезиниң талазы-биле дараазында чүүлдерни боттандырар дээш туржур апаар мен:

школаның ниитилелден хоорулганы ооң сайзыралынга шаптыктап турар. Школа херээн удуртурунга хөй-ниитиниң киржилгези кошкаан. Ынчангаш улус өөредилгезин удуртурун эде тургузарынга, ону башкарарын күрүнениинден хөй-нийти-күрүне хевиринче шилчитсе чогуур. Улус өөредилге талазы-биле республиканың хөй-нийти-күрүне чөвүлелин тургускаш, фондуларны хуваарын, ону сайзырадырының кол айтырыгларын, кол чүүлдерни ылавылап тодарадырын дагзыр.

Хоорайларга, республиканың районнарынга улус өөредилгезиниң чөвүлелдерин тургузарын доозар, школаларга, профтехучилищелерге уругларның база улуг улустуң кады башкарылгазынга үндезилеп, бот-башкарнырының органнарын тургузар. Аңаа пионер, комсомол организацияларын, ада-иелерни, хөй-ниитини киириштирер мен. Боттарының сонуургалдарын, шыдаар хирезин, эрге-ажыктарын барымдаалап, сургуулдарның эртем-билиг чедип алыр эргелерин боттандырары дээш туржур мен.

Школаны сайзырадып база быжыглаар дээш дараазында кол принциптерни боттандырарын чедип алыр:

республиканың социал база экономиктиг хөгжүлдезинге школаның шиитпирлиг ролюнуң дугайында хөй-ниитиниң бодалын тодаргай угланыышкынныг хевирлеп тургузар;

школаларны, уруглар албан черлерин база школадан дашкаар албан черлерин мергежилдиг кадрлар-биле бирги ээлчегде хандырар;

школаны кижизидилгениң, культура-чырыдыышкын ажылының төвү болдурар;

өөредилге черлериниң болгаш бүдүрүлгелерниң аразынга керээлер ёзугаар кадрлар белеткээринче шилчиир;

улус бүрүзүнүң национал-культура хереглелдерин барымдаалап тургаш, улус бүрүзүнүң эртем-билиг чедип алырының айтырыгларын шиитпирлээриниң, кандыг-даа нацияның кижизинге билиг чедип алырының бүрүн эргезин хандырарының, национал бот-медерелдиң магадылалын хандырар;

улус өөредилгезинге капитал салыышкыннарын улгаттырары, улус өөредилге албан черлерин бирги ээлчегде акшаландырары, ооң түңнелинде бистиң чуртувуска бир школачыга, студентиге чарыгдалдарның нормативтиг көргүзүглерин дешшилгелиг чурттарның деңнелинге чедирер.

Валентин Александрович РОЩИН

Валентин Александрович Рощин 1937 чылда Калинин облазында Кашин районнуң Отрубнево деп суурунга төрүттүнген. Орус националдыг. инженер-экономист тускай эртемниг. 1977 чылда СЭКП Төп Комитединиң чанында партияның дээди школазын дооскан. 1957 чылдан бээр партия кежигүнү.

Күш-ажылчы оруун 1956 чылда техниктиг училище доосканының соонда Рязань хоорайда аналитика-санажылга заводунга эгелээн. Ол аңаа слесарьлап ажылдап кирген.

Ол-ла чылда ону Рязань хоорайның Октябрь районунуң комсомол райкомунуң ийиги секретарынга соңгаан. 1958 чылда ол-ла районнуң комсомол райкомунуң бирги секретарынга, а 1959 чылда Рязань облазының комсомол обкомунуң ийиги секретарынга, 1961—1963 чылдарда бирги секретарынга ажылдаан.

В. А. Рощин 1963 чылда Советтер ажылынче шилчээн. Ол баштай Рязань облсоветтиң күүсекчи комитединиң план комиссиязының даргазының оралакчызынга томуйлаткан. Аңаа ол садыг болгаш чонунуң хереглел барааннарын бүдүрер талазы-биле айтырыгларны харыылап турган.

1967 чылда В. А. Рощин областың партия комитединиң чиик болгаш аъш-чем үлетпүр килдизиниң эргелекчизинге бадылаттырган.

1977 чылда В. А. Рощин СЭКП Төп Комитединиң садыг болгаш амыдырал хандырылга килдизиниң инструкторунга бадылаткан.

В. А. Рощин баштай облкүүскомга, ооң соонда партия обкомунга ажылдап турган-ла садыг организацияларының ажылын экижидеринче, чонга хереглел барааннарын бүдүрерин өстүрериниче партия организацияларының кичээнгейин угландырыя турган. Ол партияның Рязань обкомунуң кежигүнүнге, район Совединиң депутадынга соңгуттуруп чораан.

Ол партияның Төп Комитединиң аппарадынга ажылдап турган. Хереглел кооперациязының ажылын идепкейлиг чорудуп, агроүлетпүр органнары-биле быжыг харылзааны тургузуп, чонну көдээ ажыл-агый продуктулары-биле хандырар айтырыгларны чедимчелиг шиитпирлеп келген.

В. А. Рощин 1985 чылда Россияның хереглекчилер эвилелиниң даргазының бирги оралакчызынга соңгуткан. Баштай кооперацияның саң-хөө, экономика айтырыгларын харыылаар кылдыр даасан. Ол даалганы чедиишкинниг күүсеткениниң түңнелинде кооперацияның садыг организациялары быжыг саң-хөөлүг, орулгалыг угланыышкынны алган.

Сөөлгү чылдарда В. А. Рощин Россияның хереглекчилер кооперациязының белеткел талазы-биле адырын удуртуп турар.

• • •

РСФСР-ниң Дээди Совединиң улус депутады болу берзимзе, мээң чедип алыр дээш туржур айтырыгларым:

1. Чер-чер Советтериниң эргелерин калбартыр сорулга-биле «Бүгү эрге-чагырганы Советтерге!» деп кыйгырыгның кол утказын хамаатыларга долузу-биле четкен турарын хандырар.

2. ССРЭ — бистиң ниити бажыңывыс деп утканы кижи бүрүзүнге чедирер, национарларның болгаш улустарның эргелерин камгалаар, хөй националдыг чон аразынга бот-боттарынга бүзүрелди быжыглаар.

3. Чоннуң хереглел барааннарын, эң ылаңгыя көдээниң ажыл-ишчилеринге бажың херекселдерин болгаш дузалал ажыл-агыйынга ажыглаар барааннарны көвүдедир.

4. Калбак демократияны ажык-чарлыг чорукка үндезилээш, хереглел кооперациязының ленинчи овур-хевирин катап эде тургузар, хуучуларны кооперацияның ажыл-херээнге киириштирер, хереглел кооперациязынче административтиг ыйыышкынны чайладыр, юридиктиг камгалалды кооперацияга хандырар.

5. Көдээде чоннуң садыг хандырылгазын экижидер, үлетпүр, аъш-чем барааннарын, янзы-бүрү ажык-дузаны чоннуң чурттап турар черинин аайы-биле хандырар, чонга хуу чуртталга бажыңнын тударынга хереглээр тудуг материалдарын чедиштир садар кылдыр ачы-дузаны көргүзер.

6. Хамаатыларның дузалал ажыл-агыйын сайзырадыры-биле оларга биче хемчээлдиг машина-техниканы, дериг-херекселдерни, чемиишчилилгелерни, мал чемин садарын организастаар. База ол ышкаш көдээ ишчилерниң өстүрген, бүдүрген продукциязын садып сайгарар.

7. Район бүрүзүнге барааннар болбаазырадып кылыр бүдүрүлгелерниң материал-техниктиг баазазын, белеткел ажылын экижидер, кондитер, колбаса кылыглар, ээзиртпес суксуннар, консервалар кылыр бичии хемчээлдиг бүдүрүлгелерни көвүдедир, сайзырадыр.

8. Хереглел кооперациязы совхозтар, арендаторлар, тараачын ажыл-агыйлар-биле харылзааны хөгжүдүп тургаш, көдээ ажыл-агый продукциязын белеткээрин болгаш бүдүрерин көвүдедир.

9. Экологтуг байдал дугайында чонга доктаамал дыңнадыг кылыр, бойдус камгалалының хоойлуларын күүседип турарын, кижиниң экологтуг негелдезин хандырбайн турар бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, аңгы-аңгы хамаатыларга хамаарыштыр санкциялар хүлээп ап турарын чер-чер Советтеринге контрольдаар долу эргени тыпсыр.

10. Кижи бүрүзү кайа-даа — бажыңынга, кудумчуга, ажылдаар черинге бодун бүзүрелдиг болгаш айыыл чок кылдыр ап чорууру-биле хоойлу-дүрүмнү болгаш корум-чурумну бүгү талалыг быжыглаар. Чижек чорук-биле демиселге чер-чер Советтериниң ролюн бедидер.

Соңгулдаларга уткуштур

«ДЕПУТАТТАП КӨРЗҮМЗЕ ЧҮЛ?...»

РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга база чер-чер Советтеринге соңгулдалар чорударының белеткел ажылы бодунуң чугула ужур-дузалыг үе-чадазынче кирген. Ам депутаттарга кандидаттар соңгукчулары-биле ужуражып, боттарының келир үеде ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан сорулгаларны, сеткил-сагыжын чонга ажыдып, олардан чагыг-сүмелерни хүлээп ап эгелээн. Бистиң корреспондентивис Седип Монгал Тес-Хем районга баргаш ында районнуң соңгулда комиссиязының даргазы, СЭКП райкомунуң секретары С. Д. Хертек-биле ужурашкаш, чамдык айтырыгларны салган.

— Сергей Дуганович, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң улус депутаттарының кандидаттары кылдыр кымнар киргенил? Бир чамдыызының ат-бажынга, ажыл-чорудулгазынга каксы доктаап көрүңерем.

— РСФСР-ниң улус депутадынга Кызылдың № 870 девискээр соңгулда округунда үш кандидат бар. Ында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Владимир Ефимович Серяков-биле кады база ийи кижи бар. А Каа-Хем 130 дугаар национал-девискээр соңгулда округундан РСФСР-ниң улус депутадының кандидады кылдыр Роспотребсоюзтуң баштаар чериниң даргазының бирги оралакчызы Валентин Александрович Рощинни дешшиткен бис. Ында 6 район кирип турар. Ынчалзажок В. А. Рощинниң кандидатуразын бистиң район идип үндүрдү. Тодаргайлаарга, Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхоз, районнуң хереглекчилер ниитилели, районнуң эмнелге коллективи. Бис дешшидип каан бис дээш тоомча чок орар харык чок. Округта кирип турар өске районнар база боттарының кандидаттарын адаан. Альтернатива хөй. Чогум эргиде соңгулда системазын ёзугаар чаңгыс кижини тускай айтышкын-биле «дешшидип» алгаш, алгап-йөрээп турбас, ёзулуг демократия бо-дур. Чонунга «чоок», оларның амыдыралын ажыл-чорудулгазынга кол оорга кылыр, олар дээш туржуп шыдаар, күзел-чүткүлдүг кижи депутат болзун. Үш-дөрт, беш, (бирде, 10-даа ажа бээр) кижиден чон улус депутадын шилип алыр.

«Депутат чоннуң айбычызы» деп кайы шагның чечен сөзү бо үеде безин үнезин чидирбээн. Шында-ла бо кончуг харыысалгалыг, хөй күштү, үе-шакты негээр хүлээлге болгай. Ындыг турбуже, «Мени-ле соңгувайн көрүңер» деп хөй-ниитичи улуг харыысалгалыг хүлээлгеден оспаксыраар туржук, харын боттары бо ажыл-херекке бодун шенеп көөр күзелдиглер районда база тыптып турар. Чаңгыс чижек, «Кызыгаар» совхозтуң аныяк тудугжу арендатору Вадим Матпааргы Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр бодунуң кандидатуразын боду идип үндүрдү. Мындыг чүүлдүг кижи мурнунда ховар дыңнаар боор чүве болгай.

Ак-Эрик № 109 соңгулда округунуң соңгукчулары март 4-те соңгулда хүнүнде, депутаттың үш кандидадындан кайызын шилип алырын бөгүн кым-даа чугаалап шыдавас. Үш кандидат үжелээн быжыг туруштуг, бедик мөзү-шынарлыг улус. Көрүп көрүңер даан. Адааным округта Тыва АССР-ниң улус депутадының чаңгыс мандады дээш тудугжу-арендатор В. С. Матпааргы, совхозта комсомол комитединиң секретары К. М. Сады, ол-ла совхозтуң директору М. Б. Эртине туржурлар.

— Чүгле чаңгыс кандидат бүрүткеткен соңгулда округтары силерде бар бе? Тыва АССР база район, көдээ Соведи-даа чергелиг округтар дижик. Ол ышкаш депутаттарга кандидаттарның составы кандыгыл?

— Соңгулда округу делгемчээн, соңгукчулар саны көвүдээн тудум (РСФСР, Тыва АССР), бир округка бүрүткеткен депутаттың кандидаттары чаңгыска турбас дээрзин үстүнде чугаалдан эскерген боор силер. Көдээ Советтиң, бир чамдык округтарда район Совединиң улус депутаттарынга кандидаттар харын альтернатива (удурланыкчы) чок боор турар.

Депутаттарның кандидаттарының составын ам көөр чүве болза, мен чүгле район болгаш көдээ Советтерниң депутаттарының кандидаттарынга кыска анализ кылыр бодап тур мен. Оларның ниити саны эң хөй болгай. Олардан 16 кижи ажылчын, 6 кижи партия ажылдакчылары, 38 кижи партия кежигүннери, чеди кижи ВЛКСМ кежигүнү боор турар. Партия кежигүннери хөй — эки-дир. Ынчалзажок «Бүгү эрге-чагырганы — Советтерге» деп лозуң чарлаттынган бо үеде, ажылчыннарның, херээжен чоннуң, ылаңгыя комсомолчуларның Советтерже эвээш кирип турары үениң негелдезинге канчап-даа дүүшпес. Районда дешшиттирген хөй санныг район, көдээ Советтерниң улус депутаттарының кандидаттарының чүгле чээрбизи херээженнер болуп турары бистиң бодандырар ужурлуг. Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга дешшидип алганывыс ийи совхоз директорлары ол албан-дужаалды мырыңай чаа ээлээн улус болуп турары демократияны, ажык-чарлыг чорукту ажыглап билбезинвисти, азы бо удаада хөлүн эрттир ажыглапканывысты херечилеп турар эвес бе?

— Дешшидилге кандыг байдалдыг чоруттунганыл? Колдуунда ажылчын коллективтер, албан черлери боттарының депутаттарының кандидаттарын адаары чаңчылчаан чүве болгай. Чурттакчы кварталдар, хөй-нииити организацияларының боттарының идепкейи борта кандыг болганыл?

— Шын, амгы кандидаттарны ажылчы чон боттарының бактаап турары тус-тус албан черлери, организацияларның аайы-биле колдуу дешшидип үндүрген. Орта каттышпайн, чурттап турар девискээриниң кандыг-бир эки ажылдыг, хөй-ниитичи, мөзүлүг чурттакчызын депутаттың кандидадынга дешшидип алыксап, бо талазы-биле районнуң соңгулда комиссиязынга айтырыг тургузуп кээп турган кижилер база бар. Бистер ол айтырыгларның база чогумчалыг шиитпирлеттинген турарынга идигни берген бис.

— Ам мурнуңарда кандыг сорулгалар туруп турарыл, Сергей Дуганович?

— Сорулгалар улуг. Бирле дугаарында, агитаторларның ажылын бедик деңнелге көдүрер ужурлуг бис. Оон башка, «каттырынчыг» таварылгалар тура бээр боор чүве-дир. Чоокта чаа райкүүском даргазы К. Л. Лапчаа Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга дешшиткени 107 дугаар соңгулда округунуң соңгукчулары-биле ужуражыр дээш чеде бээрге, олары кандидадын «таныавас» болган. Бо чер-черлерде округ соңгулда комиссияларының даргаларының, ында көдээ Совет күүскомнарының багай ажылының түңнели-дир. Оларның эрге-хүлээлгелерин тайылбырлап, семинарны чаа эрттирдивис.

Дараазында сорулга — депутаттар-биле ужуражылгаларны организастыг эрттирери болур. РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат Тыва АССР-ниң иштики херектер министри В. Б. Кара-Сал, Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидаттар — республиканың харылзаа бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң начальниги Д. Б. Чоксум, район эмнелгезиниң кезер эмчизи Б. Т. Күржеп олар-биле болгаш ийи талага ажыктыг ужуражылгалар чоорту амыдыралдың бүгү талаларын сайгарган, ооң-биле холбаштыр бистиң мурнувуста турар сорулгаларны тодараткан ажык чугааже шилчээн. Чогум-на оларны өй-шаанда болгаш чогумчалыг шиитпирлээри келир үеги депутаттан колдуу хамааржыр чүве болганда, соңгукчуларның аңаа идегели, бүзүрели улуг дээрзин ук ужуражышкыннар бадыткаар чорду. Ужуражышкыннар бо айның 28-ке чедир дөзулган турар.

Соңгулда мурнунда депутаттарның кандидаттарынга идиг бээри-биле инициативтиг бөлүктер тургустунгулаан. Оларның ажыл-чорудулгазындан, тайылбырындан, боттарының кандидады дээш туружундан база хөй чүве хамааржыр болганда, олар база бедик харыысалгазын медерел билип турар улус. Бүгү чүүлдү март 4-те соңгулдаларга чедир арткан кыска хуусаада үре-түңнелдиг ажылдаживис көргүзе бээр-дир ийин але...

Кижи болгаш хоойлу

ЧАДААНА ХЕМДЕ ОС-ХОРУМ

Чадаана хем мээң төрүттүнген болгаш өскен черим. Элээди оол турган төрээн хемимниң эриктерин дургаар кокпалап, кодан чыдар черлерин арттырбайн кезип, катчимизин чыып чип, ооң аржаан суун ижип өстүм.

Чадаана хем бодунуң эгезин Ыдык тайгазының суг-дал-дамырактарындан алгаш, ак-көк Хемчикче шымнып кирип чыдар. Ооң каас-чараш унунда Бажын-Алаактың, Чадаананың, Хайыраканның, Теве-Хаяның чурттакчылары турлагжып, чаа амыдыралды эгелээнден бээр дыка үр үе эртти. Чоннуң эки амыдыралының база бир кол үндезини — кижини долгандыр турар бойдус. Бойдустуң авыралында Кара-Чадаананың Ыдык, Кошкарлыг, Кезек-Тайга, Шокар-Чаңгыда аң-меңниң, өзүп турары өөрүнчүг.

Чадаана бажының аң-меңи, бойдус байлаа өзүп, четчип-даа турар болза, ооң чамдык чугула адырларын камгалап карактаар, өстүрүп көвүдедир талазы-биле ажылдарның чедир чоруттунмайн турары дыка хомуданчыг. Ынчангаш маңаа бир чижектеп айтып көрейн.

Чадаананың Дөң-Хонашка чедир, Караңгы-Шиви, Бурганныг баары, Кара-Хем-Аксы, Алдыы-Элдиг-Хем, Балдырганныг, Кара-Алыр болгаш Чаш-Ыяш ол ынчаар кедерек черлерниң ыяжын кезип, Чадаана унунда хөй-хөй гектар черлерниң ыяжын калбаа-биле узуткап каапкан. Оон түңнелинде бойдуска улуг хора болуп, Чадаана хемниң суу ам үштүң ийи кезиинге кызырылган. Бир эвес дөртен чылдарны санап болза, ооң суу элбек, хемнеринге кадыргы кара шаар турган дээр болза, хоорeдиг чок. А Чайлаг-Алаак, Үстүкү-Хүрээниң чоогундан кедергей улуг белдерни тудуп турду. Бо хүннерде ында балык шуут ховартаан, суг соглуп чыдар. Мооң чылдагааны чүдел?

Мен бодаарымга, мооң кол чылдагааны — суг унунда үнген ыяшты кам-хайыра чок кезип каапканында база ону бокталдырып хирлендирип турарында. Сөөлгү чылдарда районнуң эрге-чагырга органнары, ыяш ажыл-агыйы бойдус байлаан чөптүг ажыглаар талазы-биле тодаргай ажылды чорутпаанында.

Бо хүннерде тудуг ыяжын Чадаана хемниң унундан белеткеп турарын көргеш, кижи баары ажыыр-дыр.

Чадаананың үлетпүр комбинадының Кара-Хем аксында ыяш белеткеп турар черинге күзүн чордум. Дамырак кара суглуг, ногаан чиңгистерлиг кезек черде кедергей шилгедек дыттарны болгаш шивилерни кезип каапкан болду. Аңаа ужурган ыяштарның баштарын болгаш будуктарын ол-ла черинге Чадаана хемниң суунче киир октагылапкан болду, чамдык черлерде ыяш артынчыларын, дазылдарны ос-хорум кылдыр каггылапкан. Ол чорааш, Чадаананың ыяш ажыл-агыйының Кара-Чадаанада леснигинге (адын адаваан) база ужураштым. Ында арга-ыяшты кам-хайыра чок кезип, тайганы бокталдырып, аң-даа, мал-даа оъттаар чер чок кылып турарынга хомудалым илередип чугаалаарымга, мооң мурнунда өске черге ажылдап тургаш, ында чаа келгенин, ол черлер-биле таныжып чорууп турарын ол чугаалааш, айтырыгга тодаргай харыы берип шыдавады.

Тотчеглекчи, бойдуска кам-хайыра чок чоруктуң чижээ чаңгыс бо эвес. Эрткен чылдың май айда Кара-Чадаана белдиринде инек чайлаанга «Искра» совхоз бир машина ишти дус төп каан. Аңаа инек-даа чайлаваан, а ол дусту аң-мен чылгап чайлаан. Ол чорук браконьерлерге, тотчеглекчилерге эптиг арганы болдурганын ажыы-биле демдеглээр херек.

Тайга-таксылга шөлээ-чөпшээрел чок чоруур тоянчы кижилерниң, браконьерлерниң хыдып келгениниң түңнелинде ол чоок тайгаларда тооргу, кара-куш болгаш койгун сөөлгү үеде дыка ховартаанын тус черниң чурттакчылары хомудап чугаалажып турар. А ол куштарны катап өстүрери берге деп чүве билдингир болгай.

Тыва улустуң чаңчылында болза, аржааныг база кара суглуг черлерни бокталдырбас, оон ыяш кеспес, ол хамаанчок ол черниң оът-сигенинге безин дегбес чораан. Ындыг черлерден аңгаар дугайында кымның-даа бажынга бодал кирбес турган.

Маңаа кандыг түңнел үндүрүп болурул?

Мээң бодап турарым-биле алыр болза, Чадаананың үлетпүр, бүдүрүлге черлери, албан организацияларга хамаарыштыр бо үстүнде ады үнген черлерден ыяш белеткевейн, суг уну эвес черлерден ону кезер болза, чогумчалыг деп бодаар мен. Ынчаарга Кара-Чадаана унун дургаар хорумналган ос-ыяштарны долузу-биле аштаар болза эки. Бо талазы-биле районнуң аныыр болгаш ыяш ажыл-агый черлери чогуур тодаргай хемчеглерни алыр боор деп идегээр-дир мен.

Ооржак БИЧЕ.
Эвилел чергелиг персоналдыг пенсионер.

Журналистиң демдеглелдеринден

ТЕРЕ-ХӨЛДҮҢ ДЕЛГЕМНЕРИНДЕ

Тере-Хөл — бистиң республиканың кончуг чараш бойдус чурумалдыг, ыяш, үнүжү эгээртинмес, каттооруу, аңы-меңи элбек кайгамчыктыг булуңнарының бирээзи. Ооң эң-не үнелиг болгаш эргим байлаа — кижилер. Чоокта чаа аңаа чорааш, оларның ажыл-ижи, амыдыралы-биле таныжар аргалыг болдум.

«КОШКАР-ООЛДУҢ ОРУУ»

Сарыг-Хөлдүң сүт-бараан фермазын тавараан, Тере-Хөлдүң ужу-биле эрткеш, даг белдери-биле чоорту бедип үнүп келген артывысты Чыргаланды дээр болду. Алдан чылдарның эгезинде бо арт-биле чүгле боттаң аъттыг кижилер аргыжып турган. Бистиң-биле кады чораан совхозтуң кадр килдизиниң эргелекчизи Сергей Григорьевич Чигжит бо черниң дугайында делгереңгейи-биле чугаалап берип чораан. Алдан чылдарның төнчүзүнде «Тере-Хөл» колхозтуң даргазынга Богатырь Самбуевич Кошкар-оол ажылдап келгеш, Каргыже болап чоруур машина оруун ажыдып, биче эвес хемчээлдиг ажылды кылганын караавыс-биле көрдүвүс. Б. С. Кошкар-оол (ам пенсионер Улуг-Хем районда) каяа-даа удуртур ажылдарга чораан, чуртталга бажыңнарын, оруктарны, көвүрүглерни тударынче кичээнгейни салып, аңаа бодунуң хууда тывынгыр бодалдарын, сүмелерин киирип келген, ажыл-ишчи кижи. Ооң туттурган бажыңнары, оруктары, көвүрүглери Мөңгүн-Тайгада, Бай-Тайганың Кара-Хөлде эвээш эвес. Чугаа бир-тээ, орук дугайында эгелээн чүве болганда «Кошкар-оолдуң оруун» шуут Каргы хемниң бажынга чедир кылганын баш бурунгаар чугаалап каалы. Чүктүг машина хамаанчок, удур-дедир келген аъттыг ийи кижи каржып эртип шыдавас туруттарны каалама орук кылдыр казып кылган, дыка хөй көвүрүглерни туткан. Ол оруктар-биле машиналыг чоруп турган, хөй күштү үндүргенин, магадылалдыг кылганын көрдүвүс. Оруктарны, көвүрүглерни тутканындан бээр элээн үр үе эрте бергенинден оларның чамдыктарын септээри чугула болу бергенин эскердивис.

Чыргаланды артындан куду бадыптарга малчыннарның чайлагларының делгем девискээринге, Чыргаланды суурнуң турган черинге келир. Район төвү турган черде бичии бажыңчыгаш кайы ырактан көстүп келди, чеде бээривиске, калбак хаялгардан эптеп турган, быжыг кылдыр туткан болду. Ооң байдалын алырга дыка үр туруп болур. Бо черге район төвү турган дугайында айыткан тураскаалдыг самбыраны кылгаш, аңаа азып кагза ажырбас дээрзин орта чугаалажып турдувус. Ону ук черде кээп Советтиң күүскому шиитпирлээр ужурлуг айтырыг, ону кылыр-ла болза чогумчалыг хире.

КАРГЫНЫ ӨРУ

Каргы — ол-бо талаларын янзы-бүрү ыяштар, үнүштер бүргээн кадыр дагларлыг, чараш бойдус чурумалдыг хем. Шаг төөгүден бээр тыва араттар чурттап чораан, ам совхозтуң малчыннары чурттап, ажылдап турарлар. Шээр-даа, бода-даа малга дыка таарымчалыг чер дээрзин эскердивис. Мээстери кара, дагларның арга чарыында хар чуга, одар-белчиир четчир, кара сугларлыг. Оът-сигенниң үнүжү эки, чайын опу чеженин кезип, белеткеп алырын бодуңдан хамааржыр. Одаар курган ыяш хойжуларның коданнарындан ырак эвес. Шынап-ла, магаданчыг оран чорду.

Совхозтуң ажыл-ишчилери бойдустуң чайгаар бүткен ол хайыралыг ажыктыг ажыглап, шээр малдың уксаазын экижидер, продуктулуун бедидер, баш санын өстүрер дээш шудургу ажылдап турарын малчыннарның коданнарынга баргаш бүзүреп көрдүвүс.

Каргының иштин өрү элээн өскеп ора, хем ол чарыында хойжунуң аалын көрүп кагдывыс, чолаачы машиназын олче углапты.

Хоочун малчын Борис Бүрбүевич Дагбаның өөнге бардывыс. Келген аалчыларны хүндүткелдии-биле хүлээп алгаш, аъш-чеминиң дээжизин салган. Малчыннарның ажыл-ижи, амыдыралы-биле таныштывыс. Соок чок, хар чуга кыш болганындан ниитиниң малы хүр кыштаглап турарын олар чугааладылар.

Каргы хойжу бригадазында партия эге организациязының секретары Нина Чашовна Арсылаң аңаа чедип келген, ооң ажылын сонуургадывыс.

— Партия эге организациязы коммунистер кыштаглаашкынны организастыг эрттирериниче, малдың чаш төлүн менди камгалап алырынче сагышты салып турар. Ынчангаш ниити байдалывыс багай эвес. Коданнарда мал чемнери бар шаа-биле дүжүртүнген. Хойлар төрүп эгелей берген, ооң уламындан одарын, суггадын, чемгерилгезин экижидерин шыңгыы хайгааралга алган. Сакманчыларны четчелеп турар бис — деп, ол чугаалады.

Каргы хойжу бригадазында ниитизи-биле он ийи кодан бар. Ооң алдызында төрүүр мал болду. Бистер Александр Калдаңның, Норбаа Чамыянның, Иван Артынаның, Андрей Самданның болгаш өске-даа малчыннарның өг-бүлелеринге кирип, ажыл-ижин таныжар аргалыг болдувус. Хойларның болгаш чаш хураганнарның байдалы эки, малчыннар кандыг-даа бергелерге, моондактарга торулбайн, тура-соруктуг ажылдап турарын көрдүвүс. Кодан санында-ла эки шынарлыг ногаан сиген, чарбалаан тараа, дус дүжүртүнген. Ниитиниң малын кыштан хүр ажырар, чаш төлүн ончамени доруктуруп алырының бүгү аргалары малчыннарда бар дээрзинге орта чоруп турган бүзүредивис.

ХЛЕБТИҢ ЧААГАЙЫН

Каргының хойжулары тодуг-догаа, каас-коя чурттап, амыдырап турар. Ону кирген өөвүс бүрүзү бадыткап турду.

Борис Дагбаның өөнге келиривиске, даштындан көөрге безин аянныг кылдыр быжырган хлебти кескеш, өске аъш-чем-биле кады салды. Чер аразы ыракта-даа болза, Кунгуртугнуң садыг салбырының ажылдакчылары малчыннарга хлебти үзүктел чок чедирип турары эки-дир деп бодавышаан, чыды чаагай, амданныг хлебти күзелдиивис-биле чип алдывыс. Ажыы-биле чугаалаарга, ындыг эки бышкан амданныг хлебти Кызыл хоорайның хлеб садыынга ховар садар чүве-ле болгай.

Дараазында коданда малчынның өөнге кире бээривиске, мырыңай сооваан чылыг хлебти столга салыпкан. Тергиин-не чаагай болду. Кунгүртугдан чылыг хлебти кайыын эккээр деп бодал киргеш:

— Хлебти боттарыңар быжырып турар силер бе? — деп айтырыгны салган мен.

— Ийе, бистиң черниң малчыннары хлебти шупту быжырып билир. Ырак--узак, кадыр-берт черлерге чурттап чоруур улуска хлебти сөөртүп чедирер арга бар эвес. Ынчангаш бо чаагай херекти шиңгээдип алдывыс, шуут мергежээн бис. Изиг-демирге, печкалыг бажың болза, печка иштинге быжырып алыр бис — деп, хойжу Нормаа Чадамбаевич чоргаар чугаалап олурду.

— Чайын кандыгыл? — деп айдырдым.

— Чайын база-ла хлеб чиир бис. Өг чанынга даштын печканы боттарывыс тудуп алгаш, ону ажыглаар. Ол дээрге нарын эвес, кижи бүрүзү кылып ап шыдаар бөдүүн чүве ийин.

Каргы хемниң унун дургаар киргенивис өг, бажың бүрүзүнге амданныг аъш-чем-биле кады чаагай хлебти чиген бис.

Ырак-узак одарларда ажылдап, чурттап чоруур малчын кижиге эң-не эки хоолулуг ,идегелдиг чем ол. Бистиң республиканың чамдык совхозтарының малчыннары хлебти быжырып билбези чажыт эвес болгай, ыраккы Тере-Хөлдүң хойжуларындан үлегер алыры күзенчиг-дир.

МАЛЧЫННАРНЫҢ ХОМУДАЛДАРЫ

Каргы хойжу бригаданың төвүнге — Белдирде кызылбулуңга чоок-кавының малчыннары чыглып келген. Бистиң-биле кады чораан Шынааның № 82 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат В. Ф. Чадамба-биле соңгукчуларның ужуражылгазы болган. Депутаттың кандидады бодунуң программазын чыылганнарга таныштырган.

Ужуражылгага киришкен болгаш аалынга чораанывыс малчыннар ажыл-иште, амыдыралда чамдык четпестерни чугаалап, ону экижидерде чүнү кылырының талазы-биле тодаргай саналдарын, сүмелерин киирген, чагыгларын депутаттың кандидадынга берген.

Эрткен чылын өг-бүле керээзиниче элээн хойжуларны киирип, оларның-биле керээни совхоз чарып алган. Чылдың түңнели кандыг болганыл? Бо айтырыг амга чедир билдинмейн турар. Ооң чылдагааны чүдел? Тодарадып кээрге чыл дургузунда кымның-даа совхозтан чеже хире мал чемнери, кыварчаар материалдарны алганы, транспортту ажыглааны болгаш өске-даа чарыгдалдарны үндүргени кайда-даа бижиттинмээн болган. Ынчангаш үзе санаашкын кылыры берге болуп арткан-дыр.

Хойжу Чамыян Санчыт малчыннарның амыдыралын, чуртталгазын экижидериче совхозтуң партия, профэвилел комитеттери, дирекция чогуур кичээнгей салбайн келгенин хомудап чугаалаан. Чунар, хеп чуур саваңнар, порошок аймаа келбейн турар. Малчыннарны сиген кезер, бөлдүрер машина-техника-биле хадырарын ол чугулага көрген.

Хоочун малчын Борис Дагба сөс алгаш, Тере-Хөлдүң кайгамчыктыг чараш бойдузун, аң-меңин камгалап турарында четпестерге доктааган. Ылаңгыя аң-меңни, кат, тоорукту уш-баш чок төтчеглеп турарларга удур демиселди чорударын саналдаан. Черле ынчаш, бойдусту камгалаары ук девискээрде албан, организация, хамааты кижи бүрүзүнүң ыдыктыг хүлээлгези дээрзин аңаа чугаалап айыткан. Шынап-ла, Тере-Хөлдүң чараш бойдузун, элбек аңын камгалаары, төтчеглекчилерге удур шыңгыы демиселди чорудары тере-хөлчүлерниң эң чугула хүлээлгезиниң бирээзи. Чүге дээрге ол черниң аңнаар девискээрин совхозка шилчидип берген. Ооң уржуундан бо айтырыгның көдүрлүп, ону чон бир эп-сеткилдиг деткип турары чөптүг.

Бригадада хой төрүп эгелей берген, ол чугула кампанияга белеткел кошкак болганындан төрүүр коданнарда бензин, керосин солярка чогуи, фонарьлар, батареялар чедишпезин, эрткен чылдың дургузунда кино, концерт көрбээнин, Каргы хемни кежир көвүрүгнү тудар дээн аазаашкынны күүсетпейн келгенин малчыннар хомудап чугаалаан.

Үстүнде айыткан болгаш өске-даа четпестерни эдериниң талазы-биле тодаргай дээштиг хемчеглерни алырын совхозтуң удуртулгазының төлээзи С. Г. Чигжит хойжуларга аазаан.

(Уланчылыг).

Таан-оол ХЕРТЕК,
(«Шынның» корр.).

ХЕМЧЕГЛЕРНИ АЛГЫЛААН

Бо чылдың январь 11-де «Шын» солунга Александр Хертектиң «Чөптүг негелделер» деп материалы парлаттынган. «Тээли» совхозтуң Шат бригадазында кыштаглаашкынның эртип турарын, ында четпестерниң дугайын автор шүгүмчүлээн. Ук материалды совхозтуң дирекциязынче чоруткан турган бис.

Чагааны дораан хынап көргеш, харыызын чоруткаҥын демдеглээр апаар. Ук материалды совхозтуң специалистериниң киржилгези-биле сайгарып көрген. Ында чамдык фактылар шын болганын директор биске бижээн. Көржеңи чедир кастынмаан деп турган кажааларны специалистерниң күжү-биле каскан. Ол хүн эзирик турган кадарчы Иргит Сандан-оолду совхозтан тускай комиссия баргаш, хемчегни онааган, кадарчыларның хуралынга база хемчег онааган. Кадарчы буруузун долузу-биле билинген. Автомагазин дугайында райпо-биле чугаалашкан. Малчыннарны Н. Салчактың автомагазини хандырып эгелей берген.

А мал ажылының специалистери аалдар кезивейн турары бадыткаттынмаан дээрзин А. О. Хертек дыңнаткан. Бистиң бо материалывысты үстүнде ады кирген чагаавыстың автору Александр Хертек база номчуур боор. Ынчангаш бодунуң материалында бо шын эвес дээр фактыга хамааржыштыр «Тээли» совхозтуң директору-биле чугаалажыр боор деп бодайдыр бис. Чогум оларның кайызы шынныл дээрзи илерей бээр апаар.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

Улус ажыл-агыйынга хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылын үнелеп көргениниң демдээ кылдыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзинден «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле шаңнаары болза:

КЫЗЫЛ ХООРАЙДАН

Бережецкий Виктор Иванович — пассажир автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Бологова Любовь Илларионовна — хлеб комбинадының хлеб цегиниң бригадири.

Бурнакова Кира Монгушевна — дааранып фабриканың даараныкчызы.

Бычков Иван Михайлович — харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң автобаазазының бус котёлунуң машинизи.

Верещагина Любовь Корниловна — «Тувашвейобувьбыт» бүдүрүлге каттыжыышкынының быжыкчызы.

Дворякин Сергей Никитович — «Водоканал» бүдүрүлгениң слесары.

Зубкова Анңа Михайловна — коммунал ажыл-агыйының хөй адырлыг бүдүрүлге каттыжыышкынының экономизи.

Кабак Мария Ивановна — «Тувашвейобувьбыт» бүдүрүлге каттыжыышкынының хеп быжыкчызы.

Конягин Василий Кириллович — «Тувашвейобувьбыт» бүдүрүлге каттыжыышкынының идик мастери.

Кочегарова Галина Андреевна — респотребсоюзтуң белеткелдер эргелелиниң улуг бухгалтери.

Крапивина Любовь Дмитриевна — даараныр фабриканың директорунуң оралакчызы.

Кузнецов Дмитрий Самсонович — пассажир автотранспорт бүдүрүлгезиниң контролёру.

Мазырина Тамара Борисовна — «Тыва коммунэнерго» бүдүрүлгезиниң техниги.

Мартый-оол Александра Чолдак-Караевна — респотребсоюзтуң баштаар чериниң саң килдизиниң улуг экономизи.

Муромцева Евдокия Павловна — ССРЭ-ниң ажаалга банкызының Тывада республика эргелелиниң ажылчыны.

Неумержицкий Илья Николаевич — Тываның авиабүдүрүлгезиниң инженери.

Норбу Раиса Мандар-ооловна — республиканың эртем-методиктиг төвүнүң улустуң чогаадылга болгаш культура-чырыдыышкын ажылдарының оргсекторунуң улуг методизи.

Саая Наталья Самдановна — республиканың культура ажылдакчыларының квалификациязын бедидер курстарның директору.

Самданчап Светлана Допуй-ооловна — «Тыва коммунэнерго» бүдүрүлгезиниң чылыг энерго районунуң химсуг аштаалга аппаратчиги.

Сермавкина Ольга Степановна — респотребсоюзтуң үлетпүр комбинадында бүдүрүлге-ветеринария контроль килдизиниң начальниги.

Сизин Алексей Перфилович — пассажир автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Самбуу Раиса Тартаньевна — даараныр фабрикада даараныкчы.

Трешова Нина Ивановна — Тыва АССР-ниң агроүлетпүр күрүне комитединиң мурнакчы арга-дуржулганы, эртемни нептередир болгаш пропагандалаар килдизиниң башкарыкчы агроному.

Хертек Болатмаа Хумунчуковна — чуртталга-коммунал ажыл-агыйының Кызылдың хөй адырлыг бүдүрүлге каттыжыышкынының ажылчыны.

Хомушку Кара-кыс Хертековна — хлеб комбинадында хлеб цегиниң бригадири.

Чернышова Раиса Ивановна — Тыва АССР-ниң агроүлетпүр күрүне комитединиң диспетчеризация болгаш автоматтыг системалар башкарар бөлүктүң башкарыкчы инженери.

Чихачев Петр Иванович — «Тыва автотранс хандырылга» бүдүрүлгезиниң начальнигиниң оралакчызы.

Ширнин Виктор Васильевич — харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң автобаазазында чолаачы.

Хопров Вячеслав Степанович — күш-культура болгаш спорт талазы-биле хоорай комитединиң даргазы.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Бегзи Оскал-оол Шыырапович — СЭКП XXII съездизи аттыг совхозтуң малчыны.

Ириль Кара-кыс Монгушовна — Хорум-Даг суурда уруглар садигиниң ажылчыны.

Куулар Ленмаа Аракчаевна — Чыраа-Бажы суурда уруглар садигиниң эргелекчизи.

Куулар Мөчекпен Дамдынович — «Чадаанаагропромтранс» автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Монгуш Семистей Сандановна — районнуң төп эмнелгезиниң санитарказы.

Ооржак Кызыл-оол Үгдешкиевич — Чөөн-Хемчикте ажыл-агыйлар арызында көжүп чоруур механизастаттынган колоннаның чазаныкчызы.

Пирлей Зоя Дуган-ооловна — СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң ясли-садигиниң нянязы.

Сарыглар Бапый-оол Чигжиевна — районнуң төп эмнелгезиниң ажылчыны.

Ховалыг Өнермаа Өлзеевна — районнуң төп эмнелгезинде эмчи сестразы.

Чанчын Хевер-оол Хүндүжүкович — Чөөн-Хемчикте ажыл-агыйлар арызында көжүп чоруур механизастаттынган колоннаның улуг мастери.

КАА-ХЕМ РАЙОНДАН
(«Улуг Октябрь» совхозтан)

Болдырева Надежда Васильевна — мал эмчизи.

Жуйкова Валентина Кузьмовна — ажылчын.

Кнехт Казимир Казимирович — механизатор.

Недосекин Петр Данилович — механик.

Никитин Владимир Нифантьевич — чолаачы.

Оюн Анай Аголовна — ажылчын.

Чалбакай Тансия Морунмаа — ажылчын.

КЫЗЫЛ РАЙОНДАН

Афанасьева Прасковья Васильевна — райпода ревизор.

Баданай Мешпек-оол Байкараевич — «Х Улуг хурал» совхозта пилорамщик.

Байкара Даш-оол Дөмүр-оолович — Баян-Кол ортумак школазының сантехниги.

Дензенмаа Эзир Кыргысовна — Баян-Кол ортумак школазының кижизидикчизи.

Казанцев Борис Романович — Берёзовканың бүдүрүлге-геология каттыжыышкынының ажылчыны.

Кунгушева Елизавета Владимировна — Берёзовканың бүдүрүлге-геология каттыжыышкынының ажылчыны.

Куулар Мөнен-кыс Борбашкыновна — «Тиилелге» совхозтуң саанчызы.

Монгуш Севилбаа Шевер-ооловна — «Тиилелге» совхозтуң ажылчыны.

Саая Барынмаа Көкеевна — Баян-Кол ортумак школазының техниктиг ажылчыны.

Сенди-Хуурак Татьяна Тюлюшовна — «Х Улуг хурал» совхозтуң ажылчыны.

Серээ Мария Чадамбаевна — Баян-Кол ортумак школазының чанында интернаттың ажылчыны.

Содунам Кара-Уруг Байкараевна — «Х Улуг хурал» совхозтуң ажылчыны.

Тас-оол Доржан Байкараевна — «Х Улуг хурал» совхозтуң ажылчыны.

Тыва Биче-оол Байкараевич — «Х Улуг хурал» совхозтуң чазаныкчызы.

Ховалыг Кагыл-оол Кенденович — «Тиилелге» совхозтуң тракторизи.

ТАНДЫ РАЙОНДАН

Данилов Петр Александрович — районнуң харылзаа бежириниң монтёру.

Иванова Тамара Васильевна — пенсионер.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың январь 25.

Москва. Милиция ажылдакчыларының чайгы хеп формазын В. Зайцевтиң удурткан коллективи чогааткаш, Москва хооркүүскомнуң иштики херектер эргелелиниң ажылдакчыларынга дамчыдып берген (чурукта).

СЭТА-ның фотохрониказындан.

ДУГУЙЛАРГА БЫРАЖЫПТАР ОРУК ХЕРЕК

Амгы үениң машина-техниказының дугуйларынга быражылтар эки шынарлыг оруктар херек. Шынап-ла, амгы үениң транспорт херекселдериниң дугуйларынга шыдашпайн, оруктар хуусаа четпээнде-ле үрелип, сандан үнүп турар. Шак ындыг үрелген оңгул-чиңгил оруктарны катап септээринге хөй түңнүг акша-хөреңги чарыгдаттынып турар болгай. Ол чүге ындыгыл?

Оруктарны кылып турарының шынары багай. Оларның техниктиг бедик деңнелдиг болгаш шынарлыы дээрге-ле дерип кылып каан оруктуң аңаа-ла чараш болуру эвес-тир. Автотранспорттуң шимчээшкининге болгаш чадаг кижилерниң кылаштажырынга озал-ондак болдурбазының магадылалы-дыр. Ону эки шынарлыг кылып алыр болза, сан-хөө болгаш материалдыг курлавырлар талазы-биле улуг камналгалыг болур бис. Ынчангаш орук кылырынга үндүрген чарыгдалдар дүрген эглип келир болгаш ооң беримчези-даа арбын болур. Ынчангаш амгы үениң автотранспортунуң дугуйларынга шыдажыптар эки шынарлыг оруктар херек.

Автомобиль оруктарының багай боop турарындан, районнар болгаш чурттакчылыг суурлар арызында оруктарда оңгул-чиңгил черлер хөй боop турарындан улус ажыл-агыйы чылдың-на улуг когаралга таваржып турарын билир бис. Тываның автомобиль оруктарының төлевилел-септелге-тудуг каттыжыышкынының орук тудар талазы-биле кылыр ажылдарының хемчээли улам-на өзүп программазы улгатканы билдингир болгай. Каттыжыышкынның Самагалдайда орук-септелге-тудуг эргелелиниң орукчулары чылдың-на бир миллион ажыг рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылыр оңаалдалыг. Чүгле эрткен чылын безин 1 миллион 341 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылып турган. Орукчуларның бо кылыр ажылдарының хемчээлин көргеш, орук-септелге-тудуг эргелелиниң коллективи эмин эртир бедик темп алган иргиз бе? Мындыг улуг хемчээлдиг ажыл хүлээп алгаш, кылып турар оруунуң шынарын баксырады бербестер ирги бе? Дуувааз-ла кылып, септеп-селип каан оруун кезек үе эрткен соонда орукчулар катап-ла септеп эгелей бербестер ирги бе деп айтырыглар тургустунуп кээп база болур.

Самагалдайның орукчуларының кол-ла хүлээлгези — оруктарны ажаары болгаш ооң септелгезин чорудары. Орук демдектери кадаар, пассажирлерниң автобус манаар павильоннарын тудар, элезин урар хааржактар кылыр дээш оларның кылбас-ла ажылы чок. Эрткен чылдың планныг оңаалдазын эргелелдиң ажыл-ишчилери 74 муң рубльге чедир кылбайн барган. Планныг оңаалданың күүсеттинмейн барган бир чылдагааны — Балгазында 2 дугаар орук-тудуг эргелели Шуурмак — Эрзин арызының оруун асфальтылаар оңаалдазын күүсетпейн барганынга. Бир эвес Балгазынның орукчулары Эрзин чедер оруктту асфальт-биле шыпкан турган болза, самагалдайжылар асфальтылап кылып каан орукка орук демдектери кадаар, павильоннар кылыр оңаалдазын күүсетпиттер аргалыг турган.

Ынчалза-даа планныг оңаалдазын күүседип чадап кааш, балгазынчыларже чүүй кааргa база таарышпас. Орук тудуунга ажылдаар дээш Кызылдан келген чолаачыларга ажылдаарынга болгаш чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургузуп бербээниндeн чолаачылар машина кабиназынга хонуп турган таварылгалар база тургулаан. Эртен даң бажындан кежээ орайга чедир ажылдааш, орта уйгу удуп, дыш чок хонган чолаачы кижиге даартазында бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаары берге деп чүве кымга-даа билдингир. Орукта ажылдап турар кижилерниң аъш-чеми үстү бээр таварылгалар база тургулааның эргелелдиң удуртукчулары миннип чугаалап органын база дыңналым. Келген чүъктү дүжүрерин база саададып турган болду. Эргелелдиң материал-техниктиг баазазы ам-даа кошкак дээрзин моон адаанда чижектер көргүзе бээр. Чер казар экскаватор, кран шуут чок. Черге чүък дүжүрер, көвүрүглер адаанга хоолайлар салыр автокран ол чок. Улуг тракторларны ыңай-бээр октаар дээрге, 20, 40 тонналыг күчүлүг техниказы чугула херек. Ийи хире чиик бульдозер база херек. Бо айтырыгны каттыжыышкынга тургузуп-даа келген болза, ол амдыгаа чедир шиитпирлеттинмээн. Бо бүгүнү хандырып берген болза, орукчуларның ажылы шулуай бээр ийик.

Эргелелге берген планныг оңаалданы күүсетпейн барганының бир чылдагааны автотранспорт-биле хандырылгада. Орукче сай, довурак сөөртүрүнге машиналар арбын херек. Орукчулар Кызылда техника септээр бүдүрүлге чери-биле керээлиг турган. Ынчалза-даа бо бүдүрүлге чери айда 3-4 машина чорудуп кааш, керээ күүселдезинче улуг сагыш-даа салбас болганын эргелелдиң начальниги Сергей Дажы-Балданович Монгуш хомудап чугаалап олурду. Бо чылын кайы автотранспорт бүдүрүлгези-биле керээ чарып алганын С. Монгуштан айтырарымга, ол «Тыва автотранс» каттыжыышкынының чиңгине директору А. В. Рудзинскийниң дужаалын ёзугаар бо чылын 2 дугаар автобүдүрүлгени быжыглааның чугаалаан чүве. Бо чылын 103,9 муң тонна чүък сөөртүп алыр бодап турар улус бис. Элезин, сай, демир-бетон кылыглар, асфальт-бетон, хөмүр-даш болгаш янзы-бүрү чүъктер сөөртүп алыр улус-тур бис ийин. Ону бодааш, бо чылдың январь 9-та Кызылче албан-биле киргеш, АТБ начальниги К. У. Чамыянга ужуражып чордум. «Чүлүрер чүъгүнер бар эвес, ажылдап барган чолаачыларга таарымчалыг байдал база тургузуп берип шыдавас-тыр силер» — дээш керээ чарарындан ойталаар дарга болду деп, С. Монгуш хомудап олурду. 2 дугаар АТБ-ниң удуртукчуларының орукчуларны чемелеп турарында ужур бар. Эрткен чылын орук тудуунга ажылдап келген чолаачылар машиналарының кабиназынга хонуп турганын үстүнде айыткан болгай биc. Ону бо чылын катаптавас дээш Самагалдайның орук-септелге-тудуг эргелелиниң удуртукчулары боттут хемчеглерни алыры чугула.

Орукчуларның күш-ажылын үениң негелдезинге дүүштүр организастаар сорулга-биле эрткен чылдың апрельден октябрьга чедир бот-орулга-чарылганың бирги модели-биле ажылдаарын Тес-Хемниң орукчулары шенеп көрген. Оон экиле чүве үнмээн. Ынчангаш бот-орулга-чарылганың ийиги модели-биле ажылдаары кедилиг боор деп бодааш, ону орукчулар экономиктиг өөредилгеге эргелелдиң ажылының түңнелдеринге үндезилеп, элээн каш кичээлдерни эрттирген. Ынчангаш ийиги модель кедилиг деп түңнел үндүргеш, бо чылдың январь бирден эгелеп бот-орулга-чарылганың ийиги моделинче кирген. Бо модельдиң ажыктыг, ажык чогу чыл түңнелинде көстү бээр деп орукчулар санап турар. Орукчуларның ортузунга өөредилгени эргелелдиң удуртукчулары болгаш тускай эртемниглери эрттирип турар.

Орук тудуунда ажылдап турар кижилерге ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп бербейн чыткаш, олардан бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаарын негээри берге деп чүвени эргелелдиң удуртукчулары эки билип турарын айытса чогуур. Эрткен чылын ажыл-агый аргазы-биле ийи аал чурттаар бажыңны туткан. Ам ында аныяк специалистер чурттап турар. Бо чылын Самагалдайга ийи аал чурттаар бир, Эрзинге бир бажыңны тударын эргелелдиң Папың-оол Монгушка удурткан тудугжулар бригадазы планнап турар.

Самагалдайның орукчулары бо чылын 1 миллион 340 муң рубльдиң ажылдарын кылыр сорулгалыг. Эрзин — Мөрен, Самагалдай — Ак-Чыраа арызында оруктарның септелгезин кылыр дээн чижектиг ажылдар-ла хөй. Коллективтиң мурнунда салдынган сорулгаларны боттандырарынга автогрейдеристер Каадыр Бумбажай, Сергей Имажап, бульдозерист Сергей Сарыглар төлептиг үлүүн киирип турар.

Шуурмак — Эрзин арызының оруунда ам-даа 20 километр черни асфальт-биле шывар ажыл арткан. Ону Балгазында дугаары 2 орук-тудуг эргелелиниң орукчулары кылыр. Мону асфальтылаары 1991 чылда бүрүн доосту бээр деп, Тываның автомобиль оруктарының төлевилел-септелге-тудуг каттыжыышкыны биске дыңнаткан. Ынчангаш бо орукту чогуур үезинде тудуп, ажыглалга киирер дизе, орукчуларга орук кылыр тускай техника, орук шывар эки шынарлыг тудуг материалы база орук тудуунуң технологиязының бүгү звеноларынга быжыг сагылга-чурум херек. Шак ынчан амгы үениң машина-техниказының кандыг-даа дугуйларынга быражыптар эки шынарлыг оруктар туттунар.

Манай-оол ОЮН.
(«Шынның» тускай корр.).

Аяк шайны аартап ора

АРЖЫЫЛЫҢНЫ ШЫВАДАВЫТ, ГЮЛЬЧОХРА

Кужур дуңмам, Баку кызы—
Гюльчохра, мени дыңна!
Саваажоктар үүлгедин
Сагыжымны дүвүретти.
Бажыңымче телефоннааш,
Падым барап, чөгел төттүм.
Комендант шагы турган,
Хоржок боорга, бижип ор мен.
«Кымыл бо?» — деп бодай бербе.
Кызыл чурттуг Кудай-дыр мен.
«Тунгуска хем — Енисейниң
Дуңмазы дег адыры-дыр.
«Черлик тунгус» дирткен кижи—
Сээң эжиң мен-дир мен» — деп,
Күскээр чайын Москвага,
Хүлер Пушкин чаным орта,
Кудук базып таныштым чоп.
Түрк дылдыг төрел болгаш,
Дүнелерде хоорай кезип,
Караханның концертинге
Кады таалап ордувус ийин...
Кавказта чон чаңчылдарын
Каксы-даа бол, хөөреп чордуң:
«Эрлер кажан месилдешкеш,
Эмин эртип, бижек уштуп,
Ок-боо тудуп дерзилензе,
Оожургадыы — херээженнер:
Ава кижи бажын шыпкан,
Аржыылы дег ыдык чүүл чок.
Ону черже шывадапса—
От-көс эрлер боданы бээр.
Изиг-дүрген кавказ эрлер
Иелерин дыңнап билир,
Сарыылдыглар болдур ийин» — деп,
Чаңгыс эвес чугаалаан сен.
Менди сен бе, Гюльчохра?
Менче оода «Оог!» деп көр!
Ашааң Акоп, оглуң Аскер,
Арташатта адаң-иең
Амыр-менди турулар бе?
Хүннүг черниң шүлүкчүзү—
Гюльчохра — Баку кызы!
Ава, угба, дуңмаларның
Аржыылдарын октадып көр!
Эрги чаңчыл сагып чоруур,
Эрлер бис деп бодаар болза,
Экстремисчи хөөннүглер
Эшкедээри намдаар магат.
Халас черге, тайбың өйде
Ханны черле агыспаңар!
Кужур дуңмам, Баку кызы—
Гюльчохра, мени дыңна!
Кыпсыкчылар үймээнинин
Кырындыва сугдан кудуп,
Араатанзаан хейлердиве
Аржыылыңны шывадап көр,
Аал-оран оожургазын!

Владимир СЕРЕН-ООЛ.

АРЫН-НҮҮР

Амыдырал каш-каш чаңныг:
Азып болур, тайып болур.
Чалбак чоңдан четтиниипкеш,
Салдынмаза—аас-кежии.
Ада өлүр—төлү артар.
Амыдыраар салгалы ол.
Өгбезиниң чаагай адын
Өлүрбезе — аас-кежии.
Аас-кежии — кижилерге
Арбын түңнүг акша эвес,
Артык-артык хептер эвес,

Арын-нүүрнүң бүдүнү-дүр.

ЫНДЫГ АЛЕ?

Шуурганнаан харлыг дүвү
Суур иштин силгип турда,
Чоруум кылып, калгып ора,
Согур душ боол, сеңээ диштум.
«Озуузуннуг чывар-хатка
Ошкадыптым, шо-шо» дигеш,
Чаактарың суйбай туткаш,
Часкы хүн дег, хүлүмзүрдүң,
«Агарартыр үжүп каап-тыр,
Ак хар-биле дүрбүптейн» — дээш,
Чаагыңны эриннеримниң
Чалымынга чылыткан мен.
Чыл-даа ажыр дидинмейн,
Чывар-соокту ажыгдаан мен.
Чаңгыс диттип ошкапканым —
Чалыы сени дужактап каан.
Ооң соонда чаактарыңны
Оранымның хады туржук,
Орлан, чараш оолдар безин
Ошкап чадаан. Ындыг але?

ДУРУЯА ДЕГ...

Көвей сөстер сөглевес мен,
Хөөремик деп бодай бээр сен.
Чаннып-тейлеп чаңнавас мен,
Чашпаалаан деп бодай бээр сен.
Сеткил-хөңнүм сула салып,
Сеңээ бүдүү ынакшыыр мен.
Ыракка-даа, чоокка-даа
Ындыг бодап чоруур дээн мен.
Ынакшылым улам кывар.
Ынчалза-даа ажытпас мен.
Ыстаан чүрээм хинчээн көрзүн.
«Ынаам бол» — деп чалынмас мен.
Кады чурттаан эштиг кыска
Канчап черле ынакшыыр мен.
Чааскаан арткан дуруяа дег,
Салымымга чарбаай мен аан.

Сарыг-оол КУУЛАР.

АС-КЕЖИИ ЫЯАП ТУРАР

Чечен чугаа

Сүгдер шак бо сергек карактарлыг оолду мооң мурнунда көрбээн, таныва-даа болза, чалыы кижиге бир-ле чоок сеткилдиин чүгле мендилешкен соонда эскерип эгелээн. Шоваалаң оол аэропорттуң өрээлдеринге ол-бо чедип, чаңгыс черже ужар орукташтарын дилеп турары илдең. Сүгдерниң чанынга келгеш, мендилешкеш, кайы чедерин сонуургаан. Тоора-Хем баарын чугаалаарга, аныяк оол: «Кады ужар-дыр бис, акым» — дизе-даа, таныва болгаш Сүгдерниң чанынга үр доктаавааан.

Тоора-Хем чедер самолёттуң ужар шагын ам ийи дугаар соңгаарладып турары бо. Агаар баксырааны-биле аэропортка Сүгдер каш-даа хонуп чаңчыккан. Кызылдың кедээ ажыл-агый техникумун дооскан оолду Тожуже чээрби алды чыл бурунгаар мал эмчиледип чоруткан. Ырак районга үш чыл ажылдааш, Сүгдер төрээн чери Улуг-Хемге кээп, доктаамал чурттай берген.

Костюмунуң карманындан кара шилин уштуп кээп, Сүгдер каш-даа номчааны чагаазын катап номчуй берген: «Хүндүлүг эмчи Сүгдер Доңгакович, экии! Оглувус Сүгдер медицина институдун доозуп келири бо. Ынчангаш силерни сеткилим ханызындан Тоора-Хемге келириңерни чалап ор мен. Оглувус кезер эмчи болуп келири ол. Силерни ыяап-ла чалазын деп дилээн кижи. Чедип кээп көрүңер. Силерниң буянныг сеткилиңер ачызында чырык чер кырынга төрүттүнүп кээп, ам артында дээди эртемниг боду бергенинге силерниң улуг-хуунар бедиин утпайн чор бис. Манап артывыс, Сириңмаа Кол».

Оон бээр чээрби беш чыл болганы бо. Аныяк мал эмчизи Сүгдер «Тоора-Хем» совхозка ажылдай бергеш, ивижилер аалы Өдүгенге чеде бергеш, Кол Сириңмааны бир дугаар аңаа көрген. Өдүгенге хонуктарының бирээзинде, боду ышкаш аныяк ивижи эр Сүгдерге маң-биле келгеш, чанны-ла берген:

— Кужур эмчи, оода сен дузалап көр. Кадайым өлдү, баадьı. Эъди аарааш, божуп чадай берди. Агаар чок-тур, эмчи чалаар арга чок. Дузалап көр!

Ивижиниң кээргенчиг байдалы Сүгдерни божуур кижиниң чадырынче маңнадыпкан. Улуг, чараш карактарлыг херээжен кижи божуп чадап, уё-човуур-биле, бүткүр боду көк суг апарган хилинчектенип чыткан. Чанында улгады берген херээжен чүнү-даа кылыптар арга чогун көргүзүп, чаштыг карактары-биле мал эмчизинче көрүп алган орган. Мындыг таварылгада Сүгдерден артык дуза кадыкчызы бо кадай-ла болгай, ам ол херээжен кандыг-даа дуза чогун илередип, ыыт чок орда, божуур кижи уё-човуур-биле чадыр иштин дүвүредип чыткан. Божуур үези келгени илдең, а божуушкунда бир-ле шаптык бар. Орта чүгле эмчи дузазы херек дээрзин Сүгдер медереп билген. Аныяк ивижиге чадырдан үнмезин дилээш, эмчизи рациялыг чадырже маңнапкан. Тоора-Хемге, Кызылга аарыг кижи дугайында медээ четсе-даа, агаар баксырааны-биле самолёт уштунмазын Сүгдер билзе-даа. Кызылда дүрген дуза чедирер эмчи чери-биле харылзажырын радистен дилээн.

Сүгдер бир-ле эмчи-биле чугаалажы бергеш, божуур кижиниң байдалының эң-не айыылдыг үези чедип келгенин чугаалааш, чүгле кезиишкин дузалап болурун дыңнаткан. Агаар багай дээш аныяк ие болур херээженни ышкынып алыр эвес, чүнү кылза экил. Сүгдер эмчилерден айтырган. Кызылда чугаа кылып турган эмчи рацияда мал эмчизи харылзаа тудуп турарын билип кааш, бичии када манаарын дилеп, сүмележип көрээли деп дыңнаткан. Үр-даа болбаанда рацияга чиңге, топтуг үннүг тыва кижи чугаалаңып келген.

— Орус-оол эмчи-дир мен. Байдалыңар эң-не берге-дир. Чаңгыс арга кезиишкин херек. Мал эмчизи кижи-дир сен, аныяк иени, ооң чаш төлүн камгалап алыры-биле ам чүгле дуза кадыр болур кижи чаңгыс сен-дир сен. Ынчангаш мени кончуг кичээнгейлиг дыңна...

Оон бээр чээрби беш чыл эрткени ол. Өлүм-биле кожа чыткан иени рацияның чадыр иштинге эккеп алгаш, Сүгдер Кызыл хоорайда танывазы Орус-оол деп эмчиниң доктаамал сүмези-биле, мал эмчизиниң кезиишкининге хереглээр эт-севи-биле кезип божуткаш, эртенинде агаар экижиирге, вертолёттуг эмчилер Кызылдан келгиже амызын алган. Чүгле ие эвес, а бичии чаш төл чер көрүп, чыргалдыг чурттаар аас-кежиктиг болганы ол.

Чурталгага хараадаанчыг айыыл, аас-кежик чок таварылгалар, өлүм-чидим кижи амытан-биле кезээде кожа чоруур. Ооң-биле аас-кежии кижилерден салдынмас, үргүлчү кады-кожа халбактанчып чоруур. Аныяк мал эмчизи ынчан өлүм-биле демисежип тура, чүнү кылып турганын барык сактып шыдавас. Ооң мээ-медерелинге чүгле «иешкилерниң аас-кежии бар-ла ыйнаан», база «Кызылда эмчиниң чаңгыс-даа сөзүн кулак ийи-биле эрттирбес» деп бодалдар хамык чүвени башкарып турган.

Кайда-чүде Кызылдан рация дамчыштыр үн доктаамал, шупту чүвени көрүп турганзыг: «Мынчалдың бе, Доңгакович», «Ам мынчаарын кызып көр, Доңгакович» деп аныяк мал эмчизиниң угаан-медерелин, холдарының шимчээшкинин деткээнзиг-даа, көгүткензиг-даа удуртуп турган... Эмчилер келгеш, дүрген дуза чедирер хемчеглерин алгаш, иешкилерни вертолётка олурткаш, Кызылче ужуп чоруй баарга, Сүгдер тура албас кылдыр шагзыраанын, моган-шылаанын ам эскерип, дөрде адыг кежи ширтек кырынче өлүг ышкаш, уйгуга алзып чуглу берген...

Ам ол иениң чагаазын номчуп чорууру бо. Ол чаш төл институт дооскан, дээди эртемниг кезер эмчи болганы ол-дур. Сүгдер Доңгакович ам бодунуң аттажының дээди эртем дооскан байырынче бар чыдары ол.

Амыдырал агым суг дег, чаңгыс черге турбас. Сүгдер Доңгакович төрээн черинге келгеш өгленген. Ынак эки эргелиг кызын божааш, уруун безин эмзирип көрбээн. Бергедеп божаанындан шыдашпайн барган. Ол хевээр өг-бүле тутпаан. Эрткен чылын Кызылга чорааш, согур душ болуп Тожу кызы Сириңмаага ужуражы берген. Ол боду бир шагда амы-тынын камгалап алганы херээженни танываан. Сириңмаа харын танып, маңнап келген. Сириңмаа шагдагы аныяк ивижизин, өөнүң ээзин каш чыл бурунгаар тайгага озалондактан өлгенин хомудап чугаалаза-даа, чаңгыс оглу Сүгдер келир чылын өөредилге доозуп келирин өөрүшкү-биле дыңнаткан. Олар ол хүн аалчылар бажыңынга доктаап, мага хандыр хөөрешкеннер. Оон-на түңнели боор, ол ужуражылга соонда болганчок-ла Сириңмааны сактып келир болу берген. Тожуже чалалганы ол эң улуг аас-кежии ышкаш хүлээп алган, ам аэропортта агаар байдалы манап орары бо.

Баштайгы самолётка-ла Сүгдер Доңгакович олуруптар аргалыг болган. Сергек карактарлыг оол-биле кожа олурупкаш, Тожуга барып душкеннер. Уткаан улус аразындан Сириңмааны көрүп кааш, Сүгдер Доңгаковичиниң чүрээ элдептиг хөлзээшкин-биле сога берген. Ындыг байдалды билип, кылажып аргалыг болза, оожумнадырын кызып чоруп ора. Сириңмаага деңги кады келген оол маң-биле четкеш, куспактанып канын көрүп каан. Сүгдер Доңгаковичиниң чүрээ улам дүвүреңдиг соккан. Оон бээр чээрби беш чыл эрткен. Ол ышкажыл аныяк мал эмчизиниң ынчан хуулгаазын күш-биле камгалап алган кижилери! Иешкилерни көргеш, Сүгдер Доңгакович оларга эң-не чоок ышкаш сеткил бодунда төрүттүнүп келгенин эскерген.

Иешкилер кел чыткан аалчызынче дорт-ла уткуй базыпканнар. Чалыы, чараш оол авазын мурнай кылаштап келгеш, Сүгдер Доңгаковичини дыңзыдыр куспактапкаш:

— Сүгдер Доңгакович, таныван дээш буруудатпайн көрүңер, силерни бөгүн бир дугаар көрүп турарым бо-дур. Аас-кежии черле турарынга бүзүрээр мен. Кажан-на ийик бис иешкилер салым-чолувустуң, чуртталгавыстың алыкчызы, чаакчызы силерге шак мынчаар ужуражы бээринге бүзүреп чораан бис. Чедип келгениңер дээш сеткиливистен хөлчок өөрүп тур бис. Ооң-биле, Сүгдер Доңгакович, силерни бөгүн, бо шактан эгелеп чүгле «ачай» деп адаарын чөпшээреп көрүңер.

Ол чаагай, аас-кежик долган сөстерни таалап, өөрүшкү-биле дыңнап тура, Сүгдер Доңгакович Сириңмааның чылыг, хоюг холдары шагда-ла ооң холдарын эргеледип, суйбай бергенин, Тожу кызының арыг агаарга, Өдүгенниң чуксуг тайгазынга өскен кара бажының уязында кээп хонупкан кушкашсыг, ооң хөрээнде сорунзаландыр кээп үзүп алганын, аас-кежиктен эриин ашкан чүрээн чагырып шыдавайн, ишкирнигип турарын эскерип каан.

Аас-кежии ыяап турар. Сүгдер Доңгаковичиниң мээ-медерелин, доюлган сеткилин аныяк кезер эмчиниң, ооң аттажының, Сүгдерниң, дем чаа чугаалаан сөстери эргий чүгүрүшкен: «Ачай!, ачай, ачай».

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

КИЧЭЭНДИРИГ

Хой кадарарда эктимден дүжүрбес эргижирей берген дүүргелиг мен. Ону ары черден Халбаа даайым таралап чорааш, эккеп берген. Улуг улус ышкаш тайга кезип, аңнап чоруур шаам арай четпээн болгаш, чүгле өрге, кужүгенге-ле чөп мен.

Ол шагда көвүдээни-ле ындыг турган боор, чамдык дүнелерде бөрүлер аал коданынга чоокшулап кээп, мал-маганны, ыт-кушту бола чиниледи бээр. Ынчан белеткеп каан дүүргем алгаш, хей дары-биле улай-улай даштагылапкаш, ыдымны улам хөөктүр дукпуруп, эзим-каскак чаңгылаңдыр кыйгы салгылап каарымга, ам-на шимээн чидер.

Эртенинде авам: «Оглумдаа дузазын халдады берген, ам эр болган-дыр бо!» — дээш, бажым чыттап, эргеледип каарга, өрү шураар чыгыы чоруп турар мен. Авамның берген ол аас шаңналын оскунмас дээш дүне боорга, дүктүг сыртык, хүндүс боорга, оңгар аяк эвес апарганымга чоргаарланып, хей-аъдым улам дендеп, шынап-ла, күзеглеп көшкүжеге чедир бөрүге чаңгыс анай безин алыспас апарган мен.

Бир хүн хоюмну дүштеки саалдага киирип эккелгеш, арбай далганы шыгыдып чип алгаш, дөрде ширтек кырынга таалап чыдыр мен. Авам божалаан алгыларын дырбап каар дээш угбаларым Долгар биле Силиңмаа ыяш хууңнарын алгаш, хой саап үне бердилер. Чыдып-чыдып, бир чартыымче эргилип кээримге, боомну аптарада чөлендир тургузуп каан болдум. Чамыын аңдаргаш, мажызын базарымга, шак дүштү. Оон катап база бастым: чык дарс-ла дээн! Кырымга чаңнык душкени-биле дөмей болган. Кулактарым түүгейни берген соонда, талыгыр ыракта-даа дег, мал-маган алгызының, ыт ээргизиниң аразындан: «Оглум, канчап бардың? Анаа сен бе? Ыттап көрем!» — дивишаан, авам бо кире халып келди. Угбаларым база оорга-мойнум, ужу-бажымны суйбап, үрүп-чайып-ла турлар. Чүве чугаалаар дээримге, боостаамда бир-ле чүве дуй чыдыпкан ышкаш болду.

«Аа богда! Угаан-кудум чок! Арның кончуун!» — дээш, авам аяк долу инек сүдү кудуп эккелди. Ону пактапкаш, ам харын ортаданып келген мен. Оон менче көргеш: «Боо-моңгу деп чүве ындыг айыылдыг чоор, ооң-биле моон соңгаар өлүрүшпейн чор. Кончуун көрбес сен бе?—дээш, дөрде хана бажынче айыткан.— Сээң келир мурнуңда дээвиирниң дамдылаар ойбаан алгы-биле дуглап турдум. Ынчан чазылдырган болзуңза, мени ыш-биле эрттирип алыр турган-дыр сен» — дээрге, куйга-бажым адыңайнып, эът-кежим соолаңайны берген. Шынап-ла, хана бажында кидис өттүр аяк аксы хире ойбак кылая берген көстүп тур.

Оон эгелээш-ле ок-боо меңээ от-көс-биле дөмей болу берген.

Байырлаң КЫРГЫС.
Өвүр район.

ТӨЛҮН ХОСКАН ХЕК

Тоол

Шаг-шаанда хаан кижиниң уруу эрге-чассыг өскен болгаш кара туразында аажылап, каас-коя чурттап чораан. Хаан-даа кижи болза, чаңгыс уруунуң тенек сакпайынга таарзынмаан. Хаанның уруу шак ынчаар ада-иезиниң сөс-домаан дыңнавайн тенип чорааш, сурас уруг божуп алган. Оозундан чүдексинер, хозар, холунга тутпас, эмиинге дээспес уруг болуп-тур эвеспе.

Хаан адазы, кадын иези чагып-сургап, чаннып-ээрежип чадап кааш, чаңгыс уруундан хөңнү калып келгеш:

— Мээң баштаан төре-херээмде төлүн хоскан ие кижи турбаан чүве. Бир эвес мээң уруум төрээн төлүн октап турда, өске ара-албаты чүү дээрил, төрээн төлүн шупту октап туруп бээр болза, мээң күрүмге кижи амытанның үре-салгалы үстүр апаар. Төрээн төлүнден чүдексинер чорук ара-албатыга өөредиг болур ыйнаан. Ишти-хырнындан төрээн төлүн билбес, эмиг-тежү чок, аал-чурт чок хек деп куш бол—дээш, арзылаң баштыг даянгыыжы-биле кагарга, уруг-даа бора хек боор, өг дундүүнден ужуп үне берип-тир.

Хек апарган уруг делегейни дескиндир, сктаргайны одуртур ужуп, хайгаарап чоруурга, кижи төрелгетен хамаанчок, делегейниң бүгү-ле диригамытаны ажы-төлүн чассыткан, азыраан, олары дээш амы-тынын-даа харамнанмас боол-тур.

Ажы-төлдүг амытан дег оюн-каткылыг, омак-хөглүг амытан чок болуп кээрде, хек ам-на миннип: «Мен чүден дудаан мен, чоп кончуг кара баарлыг чорааным ол, ам хаан адамга баргаш, өршээл дилеп, катап ада-иемниң чассыг уруу боол, чаш төлүмнү эргеледип, чассыдып, ие кижи болуйн» дээш кадын ада-иезиниң өөнүң дундүүндүве ужуп киргеш, көрүп олуруп-тур.

Өг дундүүнден көөрге, божуп алган чаш төлү аасүдүн эммээн, авазының арнын безин көрбээн болгаш бүрлүп калган, ада-иези ажыг-шүжүгге таварышкан, ыы-сыылыг олуруп турар боол-тур эвеспе.

Хек апарган уруг ам ада-иезиниң арнын безин көөр арга чок апарган. Хек төрээн төлүн ынчаар каапканынга хомудааш, ыңгылыг ыглап чоруп берген чүве-дир. Баштайгы төлүнүң төрээн хүнүн часпайн, адазының чуртунга чылдың кээр. Төрээн оглунуң арнын ол хевээр көрүп чадааш, өске куштар уязынга төрүп каапкаш, карак ажыт ужуп чорууп каар чүве-дир.

Борбак-оол САРЫГЛАР.
Сүт-Хөл район.

КРОССВОРД

ДООРА ДУРГААР: 4. Өг ынаазының баа. 7. Ине бүрүлүг ыяш. 8. Суртаал, өөредиг. 9. Тывада республика солуну. 10. Волганың бир адыры. 16. Ыяш чок сын, арт. 17. Тожуда чер ады. 19. Тыва төрел-бөлүк. 20. Аът дериг-херекселин азар аскы. 21. Тыва биле Красноярск крайның кызыгаарында аржаан. 22. Сан. 23. Сут үнүжү. 28. Бир тыва хөгжүм херекселиниге ойнакчы. 29. Дүлгээзиниинг стол оюну. 30. Ус оруунда суур. 32. Каа-Хемде алдын уургайы турган чер. 34. Бурят АССР-де хем. 37. Улуг аң. 38. Куйбышев хоорайның эрги ады. 39. Тур Хейердалдың хемези.

УЗУН ДУРГААР: 1. Черде эрээн хар артынчызы. 2. Соок чепсек. 3. Ак торлаа. 5. Тайга ыяжының чемижи. 6. Бичии балыктар аймаа. 11. Араатан куш. 12. Мал чүзүнү. 13. Тыва чыл санаашкынында бир чыл ады. 14. Саазын, пөс хемчээли. 15. Азырал мал төлү. 17. Калбак бүрүлүг ыяш. 18. Шериг эрге. 24. Өлүк аңчыгаш. 25. Четкер, дирең. 26. Чылдың бир үези. 28. Эрги Тывага садыг чери. 31. Бажың эдилели, эттеп хааржаа. 33. Деткиишкин, йөрээл. 35. Бир харлыг иви. 36. Соястаарлар отрядындан диринг амытан.

Кроссвордту Мыкылай САТ тургускан.

ЯНВАРЬ 13-ТЕ ҮНГЕН № 11 «ШЫНДА» ПАРЛАТТЫНГАН КРОССВОРДТУҢ ХАРЫЫЗЫ

Доора дургаар: 5. Берлин. 6. Бөлгүм. 10. Дүңгү. 11. Дерги. 12. Бижээчи. 15. Өдүген. 17. Мойнак. 18. Багана. 19. Адагаш. 23. Чөргек. 24. Салгын. 28. Аранчын. 30. Күзен. 31. Поляк. 32. Тооргу. 33. Даалга.

Узун дургаар: 1. Серге. 2. Чингис. 3. Сөгече. 4. Бүрен. 7. Шүүлде. 8. Чээрби. 9. Угудар. 13. Кержек. 14. Шылыяа. 25. Орулга. 26. Мыйгак. 27. Чехов. 29. Торга.

Төгерикте: 16. Балдырганныг.

«КАДАЙ, УЛУГ МЫЙЫТ ЫШКЫНДЫМ»

Балыктап чораш чаа келген чолаачы Кушкаш кадайынга ынча дээн. Оозу диванда чыткан боду безин тура халаан:

— Мый-ытты чоор чүвел, бужурганыр кижи мен!

— Хаа, улуг-ла мыйыт болду, черле үш килограмм хире бар!— деп, чолаачы магадаан.

— Улуу-даа, бичези-даа херек чок ийин! — деп, кадайы дедирленмишаан.— Бажынга мый-ыт тутпас деп дугурушчук бис чоп.

Кушкаш аайын тыппайн, хейде-ле каттырып дүжүрүпкен:

— Тутпас де... Ону дайнап орган болзуңза харын!..

— Барып-барып, ону бе!? —дээш, кадайының арны шыңгыы апарган.

...Чүү болганыл? Чолаачы бажыңынче кел чыда, черден мый-ыт туда шаап алгаш, ышкынып кан-дыр, ону чүге-ле хереглеп турар кижи боор деп кадайы кайгаан. Ашаа сыырткыыштап турда мыйыт чиптерге, ону ышкынып алганының дугайын чугаалаарга, мыйыт балык эъди чип көрбээн, ону безин танывас кадайы (Моол-биле кызыгаарлажып турар район чурттуг болгаш) «мый-ыт» деп билген. Шыныңда, чугаалажып-чугаалажып кээрге, Кушкаш «мый-ыт» деп сөстү шуут билбес, «моортай», «динс» деп адаарын билир болган, а кадайы уруг дээрге «мыйыт» деп балык барын билбес болган чүве-дир.

Сөс-домак эки билбеске амгы бо үеде безин мындыг болгулаар ийин.

Алексей НУГУУРАК.
Тожу район.

СОНУУРГАКТАРГА

ОДААР ЫЯШ

Бистиң чуртувуста болгаш делегейде кол одаар чүүлдер—хөмүр-даш, нефть, газ, торф эгээртинмес бе? Чок, оларның курлавыры кажан-бир шагда төнүп болур. Ынчаарда чүнү оттуларыл? Бо айтырыгга хамаарыштыр Швецияның эртемденнери амгы үеде мындыг тайылбырны кылып турар: электростанцияларга болгаш өске-даа одалга черлеринге ыяшты ажыглаары улуг чарыгдалдыг болза-даа, курлавырлары төнүп болур хөмүр-дашты, газты, нефтини, торфту камнаар сорулга-биле ыяшты одалгага колдадыр ажыглаар — ыяшты тарып олуртуп, өстүрүп ап болур, а хөмүр-дашты, нефтини, газты хоржок.

ХЕЙЕРДАЛДЫҢ ОРУУ-БИЛЕ

Норвегияның алдарлыг далай аян-чорукчузу Тур Хейердал хөй чүс чылдар бурунгаар «Пасифик» деп бичии суднозу-биле баштай Атлантика океанны, а ооң соолунде Оожум океанны эжиндирип кешкеш, Полинезияның эриктеринге четкен турган. Далай чалгыын, шуурганны бичии суднозу-биле ол шыдажып, маадырлыг орукту эрткен. Скандинав чурттарының бойдус эртемденнери болгаш бойдус камгалаар организацияларның кежигүннери Тур Хейердалдың оруу-биле ындыг аян-чорукту кылырынга амгы үеде белеткенип турар. Олар Хейердалдың суднозу ышкаш, ындыг бичии судно-биле ооң оруу-биле Полинезияның эриктеринге чедер бодап турар.

ДЕНДИИ УЛУГ АМЫТАН СӨӨГҮ

Америк эртемденнер Колорадо штаттың барыын талакы кезээнге кедергей улуг амытанның сөөгүн тыпкан. Ол амытанны эртемденнер суперзавр деп адаан. Ынчаарга суперзаврның бажындан кудуруунга чедир узуну 40 хире метр, бедии 12 метр, сөөктүң безин ниити деңзизи 30 тонна болган. Суперзавр 135 миллион чылдар бурунгаар чурттап чораан деп санап турар.

ҮНЕЛЕП ЧЕТТИНМЕС РАКЕТА

Теннис ойнаарынга алдаржаан спортсмен Борис Беккер Уимблдонга болган маргылдаага үшкү тиилелгени чедип алган сөөлүнде ракетказын (теннис маргылдаазының үезинде борбак бөмбүкчүгешти кагар херекселі) чыылганнарның аразынче шывадапкан. А ол ракета көрукчү 27 харлыг Хелен деп кыстың холунга таваржы берген. Теннис спортунга ынак кижилер ол ракетканы 30 муң фунт стерлинг акша-биле садып алырын саналдаан. Демги кыс ук ракетканы ол хире улуг өртекке безин бербээн.

(ПМА).

ТВ

ФЕВРАЛЬ 3

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Өг-бүле академиязы. 9.00 Объектив. 9.30 «Чуртта, Чер». 10.30 «Подъем» журналдың авторлары база редколлегиязы-биле бүгү-эвилелдиң номчулга конференциязы ужуражылыышкыны. 11.45 Концерт. 12.40 «Шри-Ланка: Коломбодан Галле чедир». Национал байырлал—Хамаарышпас чорук хүнүнге. 13.30 «Кадр, доктаа». Кинодопчулал. 14.30 Мульт-фильм. 14.40 «Спектр». Делегей программазы. 15.10 Киноафиша. 16.10 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Факел биле маска». (Шри-Ланка). 16.35 Леонид Быковтуң фильмнери болгаш рольдары. «Алёшканың ынакшылы». Уран-чечен фильм. 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 «Куштуң ужудуушкуну». Уран-чечен фильм. 1—2 сериялары. 21.00 «Үе». 21.30 «Ыры-89» фестивальдың түнел концерти. 23.20 Телекөрүкчүнүн спутниги. 23.35—01.30 «Ыры-89» фестивальдың түнел концертиниң уламчызы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг фильм. 8.35 Фестивальдың демдектери. 9.05 Телефильм. 9.35 «Баштайгы бааны». Уран-чечен фильм. 11.10 И. Банковский ырлаар. 11.25 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Авамның холдарын сактып чор мен». Телефильм. 12.10 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. 13.10 «Иоланта». Уран-чечен фильм. 14.30 «Совет Россия». Видеоканал. 17.00 Орус чугаа. 17.30 Фигурлуг чуңгулаашкын. Европа чемпионады. Эр кижилер. Хостуг программа. 18.30 «Үе». 19.00 «Парлалга клуву». 20.00 «Тамчыныг удуңар, чаштар!» 20.15 «Парлалга клуву». 22.30 Барымдаалыг фильм. 23.00—00.35 «Дүнеки сеанс». «Доктор Джекил биле мистер Хайдының элдептиг төөгүзү». Уран-чечен фильм.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 3-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Хон Гиль Дон» (КУДР) 9.30, 11.30, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан). «Ак далайның каткызы болгаш муңгагдалы» (мультфильм) 13.30, көрүлде залынга: «Зита болгаш Гита» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киноларчыыкдызы 8.30. «Ак флюгер» 9.50. «Башкарыкчының ужудуушкуну» 11.30, 13.20. «Бир катап Америкага» (3 сериялыг) 15.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Үш мушкетерлар ышкаш» (Индия, 2 сериялыг) 11.00, 13.30, 16.10, 18.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Мценск уездиден келген херээжен Макбет» 14.00, видеофильмнер 18.00, 20.00 шактарда.

АГААР

Республикага улуг өскерилге чок агаар болур. Хар чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 3-8 метр. Агаар дүне 33-38, чамдык районнарга 25-29 градус соок, хүндүс 19-24, чамдык районнарга 10-15 градус соок болур.

Кызылга булуттаар, аязыр. Хар чагбас. Хат кошкак. Агаар дүне 35-38, хүндүс 21-23 градус соок.

Т-150К тракторга ажылдаар трактористерниң билиг-мергежилин бедидер курстарга өөренирин күзээннерни хүлээп алырын Тыва АССР-ниң агроүлетпүр каттыжыышкынының өөредилге-курс комбинады чарлап турар. Өөрениринин хуусаазы бир ай. Кичээлдер 1990 чылдың февраль 1-де эгелээр. Өөренип кирерин күзээннер паспортун, шериг билединин, өөредип чорудар дугайында бүдүрүлге черинин бижиин эккээр.

Өөредилге-курс комбинадының адрези: Кызыл хоорай. Калинин кудумчузу, бажың № 1 «В», телефону 6-11-67.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; приемная — 3-34-28; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-16; Килдистер: аас 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; агроүлетпүр — 3-41-16; культура — 3-39-15; информация — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; типографияда — 2-27-41; солун кезбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга азмазы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкынның херектеринге талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыңы № 1.

Чагыг № 371. ТС—00430

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 29 (14229) ◆ 1990 чыл, февраль 4, воскресенье

1925 чылда үндезилеттинген ◆ Өртээ 3 көп.

Кыштаглаашкын—шыңгыы шылгалда

ЧУРУКТА: Таңды районда Салчак Тока аттыг совхозтуң аныяк хойжузу Андрей Шалгы кадайы, бичии уруу-биле.

Бо малчын алды чүс ажыг хураганны кадарып турар. Кыштаа Таңды сыннарының эдээнде, кылын харлыг черде.

Ажыл-агыйның трактористери кылын харны далбыйлап турар. Мал ажылынга сонуургалдыг болгаш кызымак эр эрткен чылдың хураганнарын колдуунда тургузу азыраарынче кирген.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

АЖЫКТЫГ ҮНҮҮШКҮН

«Алдан-Маадыр» совхозтуң малчыннарынга СЭКП райкомунуң алды кезек бөлүү чораан. Оларның составынга кижи болгаш мал эмчилери база киришкен. Үнүүшкүннүң сорулгазы—агитас-массалыг ажылды чорудары, кыштаглаашкынның эртип турарынга дуза чедирери. Чодураалыг-Сайырда хойжу бригадага СЭКП райкомунуң бюро кежигүнү, районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы Ч. А. Ондар баштаан бөлүк чораан.

Эмчилер малчыннарны, оларның уруг-дарыын шинчип, херглээн эмнерин берген, санитарлыг байдалга хамаарыштыр сүмелерни киирген. А мал эмчилери эң ылаңгыя чаш хураганнарның байдалын көрүп, эмнээрин эмнээн. А партия, совет ажылдакчылар делегейде болгаш бистиң чуртувуста болуушкуннарны, ол ышкаш соңгулдалар дугайында тайылбырлап бергеннер.

Ол үнүүшкүннерниң түңнелин совхозтуң контора зынга кээп чугаалашкан. Ниитизи-биле алырга, хойжуларның кыштаглап турар байдалы эки. Төрүүр хой орту киир оолдапкан. Хойнуң ара салыр, өлүг хураган төрүүр чоруу ийи-бир коданда бар. Хар чуга, соок шоолуг дыңзываан. Мал чеминиң курлавыры четчир. Совхозта 16 өг-бүле арендa, а 21 өг-бүле кережзи-биле ажылдап турар. Ынчалза-даа чамдык аалдарга чоруурга, «совхозувус мал чеми дүжүрүп бербес, бажың-балгат септээр материал чок, чунар-бажыңывыс белен эвес» дээр негелделер хевээр.

Мында ийи тала буруулуг: бир эвес малчын өг-бүле аренда керээзиниң дугайын эки өөренип билип алган болза, ындыг негелде тургуспас, боду-ла ажылдаар, а совхозтуң талазындан буруу база бар. Суг сөөртүр автомашина үрелгенинден элээн хой кодаинарда суг четпейн турар. Автомагазин база ындыг чылдагааннyг. Чамдык коданнарда электри моторларынга кудар бензин чок, ынчангаш караңгы.

Чаң-оол ОНДАР.
Сүт-Хөл район.

ШАХТЕРЛАР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

СЭКП ТК-ның Чиигине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. С. Горбачев февраль 2-де чурттуң кол-кол хөмүрдаш бассейннериниң шахтёрларының улуг бөлүү-биле ужурашкан. Эде тургустунуушкун, ниитилелдиң болгаш партияның амыдыралының үндезин айтырыгларының талазы-биле улуг чугаа болган.

Ол ужуражышкынга «Якутуголь» бүдүрүлге каттыжыышкынының «Нерюнгрин» разрезиниң арыглал фабриказында профком даргазы С. А. Дубинин, ол-ла каттыжыышкынның «Кангалас» разрезинде экскаватор машинизи Н. М. Пастухов, «Кочегарка» шахтаның чер чазылдырыкчызы мастер, «Артемуголь» каттыжыышкынның күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазы К. Г. Фисенко, «Свердловантрацит» бүдүрүлге каттыжыышкынының дагмонтаж участогунуң механиги А. В. Фомин боттарының бодалдарын илередип, шүгүмчүлелдерни кылбышаан, тодаргай санал-оналдарны кылганнар.

Ужуражылганың түңнелинде М. С. Горбачев чүве чугаалаан болгаш айтырыгларга харыылаан.

Ужуражышкынга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары Н. Н. Слюньков, СЭКП ТК-ның секретары И. Т. Фролов киришкен.

Ужуражышкын дугайында долу медээни солуннарга парлаар. (СЭТА).

КОМИССИЯ ХУРАЛЫ

Февраль 2-де ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел Совединиң Транспорт, харылзаа болгаш информатика айтырыгларының талазы-биле комиссиязының хуралы болуп эрткен. Депутаттар ол хуралга ниити ажыглалдың автотранспортунуң хөгжүлдезиниң келир үедеги айтырыгларын чугаалашкан.

Хуралдың ажылынга чурттуң улуг-улуг республикаларының автомобиль транспортунуң министрлери, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, Күрпланының, Күрхандырылганың, ССРЭ-ниң Өртектер талазы-биле күрүне комитединиң, ССРЭ-ниң Көдээ ажыл-агый автомобиль тудуушкун министерствозунуң, профэвилелдериниң, эртемниң, партия, совет органнарының төлээлекчилери киришкен.

Чурттуң автотранспорт харылзаазында байдалдың кончуг берге боол турары хуралдан демдеглеттинген. Чүък автомашиналарын, автобустарны болгаш чиик машиналарны бүдүрүп үндүрери чоорту кызырлып база оларга артык кезектер чедишпестеп турарындан демир-орук станцияларындан чүъктер сөөртүрү саадап, садыг черлеринге бараанар чедирери үзүктелип турар. Пассажирлер аргыштырылгазында социал нарын байдал тургустунуп келген. Септелге-ажаалданы эки чорутпайн турарындан чурттуң автопарыгы долу күчүзү-биле ажыглаттынмайн турар.

Транспорт ажылының дугайында айтырыгны чаңгыс черге, чижээ, күрүне комитединге мөөңнээр болза, ол транспорт хөгжүлдезиниң стратегтиг айтырыгларын баш бурунгаар өөренип көөр, чүък сөөртүлгезиниң база пассажирлер аргыштырылгазының талазы-биле ажылды девискээрлер аайы-биле углап-башкарар аргалыг болур. А ажыл-агый чүгүнүң сөөртүлгезин каттыжыышкыннарның, фирмаларның болгаш концерннерниң эргезинге бүрүнү-биле дамчыдып бээр.

Транспорт дугайында болгаш транспорт шимчээшкининиң айыыл чок болурунуң дугайында хоойлуларны киирер деп түңнелди хуралдан кылган. Бо айтырыгны база катап чугаалажыр.

(СЭТА).

МЕДЭЭЛЕР

ЯНВАРЬНЫЫ КҮҮСЕТТИНГЕН

Күш-ажылчы чылдың баштайгы айы доозулган.

Январь айда Кызылдың эът комбинадының коллективи канчаар ажылдааның түңнелин үндүрген.

Кол көргүзүглер багай эвес болган. Ниитизи-биле коллектив 780 муң рубльдың продукциязын бүдүрер планын күүсеткен. Улустуң хереглел бараанарын бүдүрериниң планын ажыр боттандырган.

Бирги категорияның 628 тонна эът аймаан бүдүрген. Ону планда көрдүнгенинден 178 тонназы ажыр белеткээн. Колбаса болгаш полуфабрикаттар кылыр планын база ажырган. Ай дургузунда 11 тонна чем үзүн кылган.

Январь айда 5500 рубльдиң тыва чем аймаан бүдүрген. Ам ажылчыннар тыва манчыны аңаа немей белеткеп эгелей берген.

Комбинатта алгы эттээр чаа цех ажыттынган.

Александра КОНГАР.
Кызылдың эът комбинадының улуг экономизи.

АРЕНДА АЧЫЗЫ-БИЛЕ

«Шекпээр» совхозтуң Суг-Кажаа сүт-бараан фермазында хоочун кадарчы З. Саттың удурткан звено 1989 чылда аренда керээзи-биле ажылдаан. Чаңгыс-ла звено 150 тонна сиген белеткээр планын 170 тонна чедирген, ол ышкаш сүт дужаарының чыл планын база ажыр күүсеткен.

Звенонуң кежигүннери—кадарчылар В. Монгуш, З. Сат, А. Куулар, саанчылардан З. Сат, Б. Ооржак, М. Куулар олар күжениишкинниг ажылдаан. Чүгле тос айлар түңнелинде безин звенонуң кежигүн бүрүзү немелде төлевирге 800—800 рубльди алган, а чыл санаашкыны харын саадап турар. Нипти ферма 3 муң ажыг рубльди камнап алган.

Эрес-оол СААЯ.
Барыын-Хемчик район.

«ШАЙЛААРАК»

Сүт-Хөл районнуң төвү Сүт-Хөл суурда автовокзалда Шайлаарак аттыг бичии кооператив ажыттынган.

«Шайлаарак» кооператив күрүнеден согур көпеек-даа чээли кылбааннар. Боттары амыхуузунда аъш-чеминден чонга сүттүг шайны, чыжырганa чулуун, манчы, бууза, пирогилер болгаш өске-даа янзы-бүрү амданныг чемнерни кылып садып, бараан боол, чонга таарымчалыг байдалды тургускан.

Ыңай-бээр аргышкан хөй-хөй кижилер «Шайлааарактан» аштанып-чемненип, сеткил сергек, орук-суур өөрүшкү-маңнайлыг чоруп турарлар.

Бораш ОНДАР.

1990 чылдың март 4 — соңгулдалар хүнү

Таныштырган

РСФСР-ниң улус депутадынга Шагаан-Арыг № 132 национал-девискээр соңгулда округундан кандидат, улус депутаттарының Улуг-Хем райкүүскомунуң даргазы Д. Х. Ооржак Чөөн-Хемчик районда соңгукчулар-биле ужуражып, чыылган чонга программазын таныштырган.

Ол программаның кол өзээнде социал айтырыглар салдынган. Бирээде, Советтер ажылын үндезини-биле экижидип, эде тургузары болгаш ооң ролюн көдүрери.

Оон ыңай чоннуң кадыын камгалаары, школаларның материал-техниктиг баазазын быжыглаары, чаа үениң дериг-херекселдери-биле четчелээри, ясли-садиктерниң хандырылгазы, аъш-чем курлавырларын тургузары, эмнелге, школа, ясли-садиктер тудугларын тудары дээн ышкаш айтырыглар программада кирген.

Осур-оол МОНГУШ.

АГИТАЦИЯГА АЖЫГЛААР АКША-ХӨРЕҢГИ

Округтарның соңгулда комиссиялары 1990 чылдың январь 22-де Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга кандидаттарның бүрүткелин дооскан. Сөөлгү үеде Төп соңгулда комиссиязынче депутатка кандидаттардан, оларның бүзүреткен кижилеринден соңгулда мурнунуң кампаниязынга киржип турар үезинде оларга көрдүнген ажыл төлевириниң дугайын билип алыксаан, ону тайылбырлап бээрин дилээн чагаалар, айтырыглар кээп турар.

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлунуң 7-ги кезээнде улус депутадынга кандидаттарның, ооң бүзүреттирген кижилериниң ажыл-чорудулгазынга магадылал көргүзерин тодараткан. Ол Хоойлунуң 41-ги кезээнде мынча деп айыткан: **«Тыва АССР-ниң депутадынга кандидат бүрүткел эрткен соонда соңгукчулар-биле соңгулда мурнунуң хуралдарын, митингилерин, азы телевидение, радио дамчыштыр ужуражылгалар эрттирерде, албан-бүдүрүлге ажылындан херек апарганда хостадыр болгаш оларның шалыңының ортумак төлевирин соңгулда эрттиреринге көрдүнген тускай акша-хөреңгиден төлээр».** Депутатка кандидат бо эргезин херек кырында канчаар ажыглап болурул? Ону ажыглаарының элээн каш аргалары бар. Чижээ, депутатка кандидат соңгулдалар үезинде ажылындан шуут хостадып алыр деп бодай берген дижик. Ол таварылгада ажылдап турар чериниң администрациязынга билдириишкин бижиир. Күрүне мурнунга хүлээлгезин күүседири-биле ол кижини администрация бүдүн чартык ай хуусаада ажылындан хостаар. Хоойлуда көрдүнгени-биле депутатка кандидат соңгукчулар-биле ужуражылгалар база өске-даа ажылы дээш шалыңны төлээр болганда, ооң кылып чорудуп турар ажылын шупту күрүне албан черлеринде дег, округтуң соңгулда комиссиязы хайгаараар болгаш күрүнениң соңгулдаларга ажыглаары-биле тускайлаан акша-хөреңгизиниң чарыгдалының талазы-биле юридиктиг харыысалгалыг. Ажылче үнүп турганының дугайында табельге үндезилеп, округтуң соңгулда комиссиязы кандидаттың ажыл төлевирин айда ортумак шалыңынга үндезилеп санаар. Ындыг болурда шупту коэффициент болгаш өске-даа немелде санаашкыннар 520 рубльден көвүдевес ужурлуг. Ажыл төлевирин округтуң соңгулда комиссиязы төлээр азы улус депутадынга кандидаттың ажылдап турар организациязынче дугуржулга ёзугаар соңгулда комиссиязы шилчидип бээр.

Бир эвес улус депутадынга кандидаттың ажылдап турар ажылының аайы-биле ону ажылдан шуут хостаар арга чок болза, ол ажыл төлевирин чүгле бодунуң ажылдап турар бүдүрүлге, албан чери азы организациязындан алыр. А округтуң соңгулда комиссиязы хурал болгаш ужуражылгалар эрттирери-биле өске черлерже командировкалап чоруп турган шүүделин төлээр.

Улус депутадынга кандидат чамдык хүннерде ажылдап турар кол ажылындан хостадып алгаш, ажыл шагының үезинде соңгулда мурнунуң агитациязынга киржир аргалыг апаар таварылгада канчаарыл? Ынчан бүдүрүлгениң администрациязы база округтуң соңгулда комиссиязы кайызы-даа ажылдаан үезинге дүүштүр табельди тургускаш, ажыл төлевирин чогууру-биле санаар.

Улус депутадынга кандидат анаа хоойлу ёзугаар төлеп турар ажыл төлевириниң шын-мегезинге боду шыңгыы хынакчы болур деп бодаар мен. Кандидат бүрүзү кандыг-даа акша ылап ажылдап алдынган турар дээрзин билир ужурлуг.

Улус депутадынга кандидаттың командировказы 20 хонуктан көвүдевес, ол дээш чарыгдалы ортумаа-биле 160 рубль түңнүг боор.

Улус депутадынга кандидаттың бүзүреттирген кижилери кандыг чиигелделиг болурул? «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлунуң 39 чүүлүн ёзугаар бүзүреттирген кижилерни база ажылындан хостадып ап болур болгаш ажыл төлевирин ажылдап турар чери ортумаа-биле соңгулдалар эрттиреринге көрдүнген акша-хөреңгиден санап бээр. Бүзүреттирген кижизинге төлээр акша улус депутадынга кандидаттың бодунга төлээри-биле көрдүнген акшадан эвээш болурун билип алза чогуур. Төлевирни мындыг хевирлиг тургускан, бүзүреттиргени бир кижи улус депутадынга кандидаттың дилээ-биле 2 хүн ажылдан хостадып ап, ортумак ажыл төлевири 20 рубль болур. Улус депутадынга кандидат ол акша-хөреңгини канчаар ажыглаза эптиг болурун боду көөр. Ол бүзүреттирген 3 кижизин шуптузун хары угда 2 хүн ажыл төлевирлиг хостадып ап болур ийикпе, азы кайы-бирээзин 6 хүнде ажыл төлевирлиг хостадып ап болур, оон өске аргаларны база ажыглап боор, чүгле бүзүреттирген кижилерниң ниити ажыл төлевири 60 рубльден көвүдевес ужурлуг. Бир эвес бүзүреттирген кижи соңгулда мурнунуң агитациязын эрттирери-биле командировкалаар ужурга таварышканда, бүзүреттирген чаңгыс кижиге гостиницага чурттаан шүүделин 2 хүннүң кылдыр база орук, хонук шүүдели дээш ортумаа-биле 36 рубльди төлээр.

Бистиң республикада чаңгыс ол-ла кижи РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутадының кандидадынга депшиттирген кижилер бар. Ындыг таварылгада депутатка кандидат ортумак ажыл төлевирин чүгле чаңгыс соңгулда округундан төледип алыр, командировкалаан шүүделин хурал, ужуражылга эрттирген округундан чаңгыс хемчээлдиг алыр.

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлунуң 42 чүүлү-биле депутатка кандидат бүрүткел эрткен соонда бодунуң округунуң девискээринге транспорттуң шупту хевирлеринге (таксиден өскезинге) халас чоруур. Соңгудар округунуң девискээринден өске черде чурттап турар депутатка кандидат округунче баарда, оон ээп чанып кээрде, дөмей-ле халас чоруур эргелиг.

Чаагай-оол МОНГУШ.
Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының даргазы.

НЕГЕЛДЕЛИИ-БИЛЕ

Туранның септелге-тудуг участогу эрткен чылын канчаар ажылдааныл? Мээң бо айтырыымга начальник В. Г. Зуев харыылавады. Владимир Григорьевич боттарыңар-ла болгаап, сайгарып ап көрүңер дээн хөөн-биле септелге-тудуг ажылдарының планының күүселдезин көргүскен саазынны мээң мурнумга каап берди. Номчуп таныштым. Оон кол-кол көргүзүглерни ушта бижип алдым: керээлиг кол ажылдарны 1048 муң рубльге шиңгээдип алырын боттандырбаан, 725 муң рубльдиң капитал тудуг ажылдары кылырын база-ла чедирбээн болду. Ындыг-даа болза чуртталга фондузун ажыглалга киирерин 174,2 муң рубльге шиңгээдип алган. Ону планда көрдүнгенинден 22,2 муң рубльге ажырган.

Чедиишкин удуртукчу бүрүзүн хей-аът киирер, а четпестер ооң сагыш-сеткилин дүвүредир, бодандырар. Кая-даа ындыызын билир бис. Бо удаада база ындыг болган. Септелге-тудуг участогундан район Совединиң улус депутадынга кандидат кылдыр бригадир И. Ф. Неделин депшиттиргенин сагындырып, кол-ла хереэм аңаа ужуражыры дээримге Владимир Григорьевичиниң чугаазы ам-на хөнүй берген.

Ол Неделинниң бригадазы-биле каксы таныштырды. Оларның ай санында ажылдап ап турар шалыңын-даа көргүстү. Эки чорду. Беш кижи составтыг ол бригаданың кижи бүрүзү айда 400 рубльден эвээшти албайн турар. Ортумаа-биле ындыг. Бригаданың шалыпчы, бүдүнгүр болгаш үре-түңнелдиг ажылының көргүзүү ол. Бир эвес багай ажылдыг турган болза, ажыл төлевири оон оранчок эвээш тургай эртик.

Ол бригада Туран хоорайның тайгаже талазында, дагларже эдектели берген черде, ажылдап турар. Ында олар ийи аал чурттаар бажыңның тавaан салып эгелей берген. Оларга кол берге ажыл ол. Бажың тудар чери немдик, азы оңгул-чиңгил болза, ынчан аңаа олар хөй үени чарыгдап турар. Чүге ындыгыл? Экскаватор чокта, хүүрек-биле дүрген кастынмас, бульдозер чокта — шалыпкып дескилеттинмес. Ынчангаш бо айтырыглар Туран хоорайда Рабочая № 17 соңгулда округундан район Совединиң улус депутадынга кандидат кылдыр депшиттирген Иван Фёдорович Неделинни ам безин дүвүреди берген. Биче механизация дугайында айтырыгны бодунуң коллективинге канчаар боттандырарыл? Бир эвес депутат апарза, ону шулуудадырын чугаалаан.

Иван Фёдоровичиниң программазында база бир кол айтырыг — чурттаар оран-сава. Мону чылдан чылче чылыш чок болуп келген ведомстволар мурнунга шыңгыызы-биле тургузар бодалдыг. Чааскаан-на кайын уш-баш чок булганы бээр. Хөй-ниитиниң күжүнге бүзүреп турар. Ооң кадында Туран хоорай чылдан чылче өзүп, ужу-кыдыы көзүлбес апар чыдар. Хоорайга чадаг аргыжары берге-дээн. Ынчангаш автобус аргыжылгазын тургузары — ооң бир сорулгазы.

Район Совединиң улус депутадынга кандидат дугайында бижип ора, мен ооң чүгле үш кол айтырыын ададым. Туран хоорай чурттуг чамдык номчукчулар ону номчааш, ол-даа күүсеттинмес чүүлдер болбас ийикпе дээр чадавастар. Олар-биле маргышпас мен. Ынчалза-даа ону күүседип алырынга чүгле И. Ф. Неделинниң негелделиг, кызымак чоруу эвес, а силерниң, соңгукчуларның, аңаа деткимчеңер, идепкейлиг чоруңар, ажыл-ишчи туружуңар база херек дээрзин утпаңар. Чүгле бо таварылгада ол айтырыглар долузу-биле шиитпирлеттинип болур. Ындыг болганда Иван Фёдорович дээш хөй бадылаашкын бээри арткан-дыр.

Иван Фёдорович — бригадир. Дуржулгазы улуг, ажылынга ынак. Ол үш эжи-биле — Виктор Ковалев, Сергей Карманов, Александр Шашков-биле элээн каш чыл доктаамал кады ажылдаан. Оларга бир чыл бурунгаар Григорий Дурновцев немешкен. Найыралдыг, демниг коллектив. Ооң ынчаар тургустунганынга Неделин улуг үлүглүг: эвилең-ээлдек, эш-өөрзүрек чоруу-биле. Биче сеткилдии, ишчи соруу, негелделии-биле. Ооң ындыг эки аажы-чаңы өске эш-өөрүнге үлегер-чижек апарган. Ынчангаш эвээш санныг бо коллектив көдүртүр крапы-даа, бетон хоюдут белеткээр херексели-даа чок хирезинде чурттaлга бажыңнарының тудуун саададып көрбээн. Шынары багай кургаг штукатурка, ирий бергилээн брус ыяштар аңаа кайы ырактан бо-ла «чеде» бергилээр. Ындыг тудуг материалдары — каража-дыр, когарал-дыр. Ол дээрге агаарже чашканнаан эвээш эвес түңнүг акша-көпеек ышкажыл. Ол бистиң дүвүрээливис дээрзин Иван Фёдорович чугаалап турар.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

КИЧЭЭНГЕЙГЕ АЛЫР

№ 129 национал-девискээр соңгулда округундан РСФСР-ниң улус депутаттарынга кандидат кылдыр депшиткен он беш кижилерниң үжү — В. А. Гантов, Л. И. Кремнева, А. Н. Пиче-оол олар-биле республиканың хөгжүм-шии театрының артистериниң ужуражышкыны болган. Ону соңгулда комиссиязының кежигүнү С. Моломдай ажыткаш, кандидаттар-биле таныштырган.

В. А. Гантов үлетпүр, транспорт бүдүрүлгелериниң культура албан черлеринге деткимче көргүзүп болурунуң аргаларын айтып, айтырыгларга харыылаан. Неделя солунун чүге тургуспазыл, «Тувинская правда» репрессия дугайын чүге чырытпазыл, орус труппага көрүкчүлер хаара тударынга журналистер кандыг дуза кадып болурул, шии көрген чонну чедирер автобустарны организастап болур бе, артистерниң бажың-балгады, театрның гаражы дээш өске-даа айтырыгларны салган.

Депутатка кандидат А. Н. Пиче-оол артистерни бир-ле дугаарында уруг-дарыының ада-иези кылдыр, ооң соонда культура ажылдакчылары кылдыр көрүп турарын демдеглээн. Ол бодунуң программазының кол-кол кезектери-биле таныштырган.

Аныяктарны демократичга белеткээрин ол кол деп санап турар. Үстүкү органнарның ажылын чон кайы хире үнелеп турарын билип алыр сорулга-биле социологтуг шинчилелдерни кылыр болгаш, оларның ажылынга үнелелди удуртукчу аппарат төлээлери эвес, чон бээр ужурлуг.

Соңгулда системазында четпестерни эдерин ол айыткан. Хөй сан алган кижи тиилекчи болур ужурлуг. Ол ышкаш чаңгыс кижилиг соңгулдага бадылавас, ол соңгулда эвес-тир. Солуннар, радио, телевидение хөй информацияны чонга берип турар. Аъш-чем продуктулары, чурттaлга бажыңнары, кадык камгалалы, улус өөредилгези, культура дээн чергелиг айтырыгларга хамаарыштыр өске девискээрлер-биле деңнеп тура, бүдүргенин, кылдынганын сан-фактыларга дыңнадыры албан.

Социал чоптуг чорукка, аныяк салгалдың кадыын быжыглаарынга, улус өөредилгезинге хамаарышкан чамдык бодалдарын депутатка кандидат илергейлээн.

Л. И. Кремнева чонну аъш-чем болгаш идик-хеп болгаш өске-даа барааннар-биле хандырарын экижидеринче угланган программалыг болган. Чүге садыгжылар дээре дээн тывылбас бараанарны боттары кедип алган боорул, чон мурнунче үнүп, ужуражышкыннар барып турар артистерге ол көзүлбезил деп-даа айтырыг салдынган.

Соңгулда мурнунуң ужуражышкыннарынга илереттинген чоннуң негелде-хереглелдерин депутаттар кичээнгейге алыры чугаажок.

Бистиң корр.

АЖЫЫ УЛУГ

Сүт-Хөл районнуң «Октябрь 30 чылы» совхоз эрткен чылын хуу улустан 68121 килограмм эътти садып алгаш, күрүнеге дужааган. Ол болза совхозтуң күрүнеге эът садар планының 27 хуузу болуп турар. Оон аңгыда 33169 килограмм сүттү, 8173 килограмм дүктү садып алган.

Бухгалтерия отчёдундан алдынган медээлерден алгаш көөрге, чер-черге дузалал ажыл-агыйын хөгжүдүп, ону улам нептередири—ажыл-агыйларга, бүдүрүлге черлеринге кайы хире ажыктыг-дыр дээрзи билдингир.

Орус КУУЛАР.

ДЫҢНАДЫГ

СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, партия Тыва обкомунуң бирги секретары, ССРЭ-ниң улус депутады Г. Ч. Ширшин 1990 чылдың февральдың төнчүзүнде Тыва телевидениеге ажылчы чоннуң айтырыгларынга харыылаар.

Айтырыгларны телевидение студиязынче чорударын дилеедивис.

АДРЕЗИ: Кызыл хоорай Горная кудумчузу, бажың 31.

РСФСР: КЫЗЫЛ № 870 ДЕВИСКЭЭР СОҢГУЛДА ОКРУГУНУҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДЕПУТАТКА КАНДИДАТТАР

Владимир Бораевич КАРА-САЛ

В. Б. Кара-Сал 1938 чылда Тыва АССР-ниң Бай-Тайга районунуң Кара-Хөлге төрүттүнген. 12 харлыг турда, адазы мөчээн, хөй уругларлыг чаңгыс бот иениң өг-бүлезинге өскен. 1966 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, юридиктиг дээди эртемниг.

В. Б. Кара-Сал ортумак школаны дооскан соолунде, бодунуң күш-ажылчы оруун уругларның «Сылдысчыгаш» солунунуң литература ажылдакчызы болуп эгелээн, а ооң дараазында «Тываның аныяктары» солуннуң килдис эргелекчизинге ажылдаан. ВЛКСМ ТК-ның чанында комсомолдуң төп школазынга өөренип турган. 1960 чылда Свердловскиниң юридиктиг институдунга өөренип кирген, ону 1964 чылда дооскан. Ооң сөөлүнде район прокуратуразының байысаалкчызы, прокурорнуң дузалакчызы, Тыва АССР-ниң прокурорунуң судтарга кеземче херектерин көөрүнге хамаарышкан талазы-биле улуг дузалакчызы болуп ажылдаан. 1969-70 чылдарда — СЭКП Тыва обкомунуң административтиг органнар килдизиниң инструктору. 1970 чылдың октябрьдан 1980 чылдың ноябрьга чедир — республика прокурору, юстицияның III класстыг күрүне чөвүлекчизи. 1980 чылдан бээр амгы үеге чедир Тыва АССР-ниң иштики херектер министри болуп ажылдап турар, милицияның полковниги.

В. Б. Кара-Сал Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң 4-6 чыыштарының депутады. 1970 чылдан бээр СЭКП обкомунуң кежигүнү.

Идепкейлиг, үре-түңнелдиг ажылдааны дээш «Хүндүлелдиң Демдээ» орден-биле, Ленинчи юбилей медаль-биле, «МАР-ның Чепсектиг Күштериниң 60 чылы» медаль-биле шаңнаткан.

* * *

Мээң девиз-сорулгам: сестен — ажыл-херекче шилчиири!

Мээң программам: Советтерге — боттуг эрге-чагырганы бээри. Ол чүл дээрге, анаа-ла чарлап каан эвес, а херек кырында амыдыралда бар эрге-чагырга Советтерге бар болур ужурлуг. Эрге-чагырга органнарының ролюн бедидер дугайында чараш болгаш авторитеттиг эвээш эвес чугаалар бар, доктаалдар база үнген. Ынчалзажок ук доктаалдарның чаңгызы-даа ачызынга чедир боттанмаан. Чүге дээрге чоннуң ёзулуг эрге-чагыргазының механизми ол доктаалдарда көрдүнмээн, анаа-ла чарлал хевирлиг эреңгей айтышкыннар боттуг эрге-чагырганы бербейн турар.

Хөй-хөй Советтер, ылаңгыя көдээ Советтер херек кырында ажыл-агый органнарының айбычылары болу берген болгаш шиитпирлеттинип турар айтырыгларга хамаарыштыр чогуур авторитеди, салдары чок. «Черерниң бот-башкарылгазының болгаш тус чер ажыл-агыйының ниити үндезиннериниң дугайында» ССРЭ Хоойлузун дүрген хүлээп алыры Советтерни чаартыырынче баштайгы базым болур деп санап турар мен.

Кем-херек үүлгеткен биче назылыгларның социал эргелерин, ат-алдарын камгалаары, шынчы амыдыралче ээлдирери дээш туржур мен. Таварылга болуп үүлгеттинген кем-херек оларның бүгү амыдыралынга моондак болу бээрин чайладыр херек. А назы четпээн кижини суд шиидип каан болза, кеземчениң хуусаазын ол черге чурттап турар чериниң аайы-биле, төрелдериниң болгаш чоок кижилериниң чоогунга эрттирери чүүлдүг болур.

Бир эвес депутат кылдыр соңгуттурзумза, «Профилактика дугайында» Хоойлунуң хүлээп алдынарын чедип алыр мен. Кем-херек үүлгедиишкиннерин болгаш эрге-хоойлу үрээшкиннерин болдурбазының баш бурунгаар хемчеглерин боттандырар профилактиктиг ажыл-чорудулганың киржикчилериниң эргелерин болгаш хүлээлгелерин ук хоойлуга тодаргайлаары, ол ажыл-чорудулгага янзы-бүрү организацияларның киржирин быжыглаары, удуртулганың эрге-чагырганың күүсекчи органнарынга хүлээндирери чугула.

Делгем орукту — аныяктарга. Чогум чүл ол? Ажыы-биле чугаалаарга, улгады берген назылыг кижилер бистер аныяктарның хереглелдерин, сонуургалдарын, айтырыгларын чамдыкта шын эвес билип турар-дыр бис. Кижизидилге болганчок-ла хереглекчи хөөн-биле, күш-ажылга чаңчыктырылышкын чокка чоруп турар. Аныяк кижилер бистерге бүзүревестей берген. Ындыг бүзүревес чорук ниитилел-политиктиг амыдыралче шилчип турар. РСФСР-ниң улус депутаттарынга кандидаттарның аразында ВЛКСМ-ниң чаңгыс-даа кежигүнүнүң чогу — маңаа барымдаа. Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга кандидаттар кылдыр дэпшиттирген 295 кижиниң аразында чүгле 10 комсомолчу бар.

Ажы-төлүнүң шын кижизидилгези дээш ада-иелерниң харыысалгазын бедидер үе келген деп санаар мен. Ажы-төлүн хайгааравас фактылар эвээш эвес болгай. Кижилерни, ылаңгыя аныяктарны, ажылдаар черлер-биле хандырары — амгы үеде эң чидиг айтырыгларның бирээзи. Күш-ажылкомунуң медээзин ёзугаар алырга, амгы үеде 2317 кижи, оларның аразында 18 хар чедир 651, 18-тен 30 хар чедир — 1132 кижи, 30 хардан өрү назылыг 534 кижи ниитилелге ажыктыг күш-ажылдан даштыкаар туруп турар. Чоннуң, ылаңгыя аныяктарның ажылдап-биле хандырар талаэде, күш-ажылчы чорудулганың бүгү-ле хевирлерин, кооперативтерни, хууда күш-ажылды, өг-бүле болгаш аренда керээлерин бо сорулгага дүүштүр калбаа-биле ажыглаары чугула. Колдуунда улуг эвес бүдүрүлгелерни, ылаңгыя чоннуң ус-тывыш бүдүрүлгелерин көдээге сайзырадыры — ажылдаар черлерни немей тургузарының улуг курлавыры.

Хамаатыларны бажыңбиле хандырарының айтырыын бирги ээлчегде шиитпирлээри дээш, чуртталга бажыңнарының, ниити чуртталга черлериниң тудуун хамыктың мурнунда бүдүрүлге черлериниң, организацияларның, албан черлериниң боттарының күжү-биле калбартыры чугула деп санаар мен.

Бистиң республика ам дээрезинде аграр ажыл-агыйлыг, кол адыр — мал ажылы. Үш муң тарамык черлерде, хойжулар кыштагларында 30 муң ажыг кижи ажылдап, чурттап турар. Ынчангаш көдээниң социал чаартылгазының айтырыглары чидии-биле тургустунуп турар. Көдээ черлерни үндезини-биле эде чаартып сайзырадырының 2000 чылга чедир комплекстиг тодаргай программазын ажылдап кылгаш, боттандырары эргежок чугула деп санаар мен.

Социал чөптүг чорук — бүгү кижилерге хоойлу. Материалдыг болгаш утаан-бодалдың чаагай чүүлдери четчир кылдыр тургустунмаан шаанда, социал чөптүг чоруктуң эчизинге чедир бүрүн тургустунары болдунмас деп санаар мен. Ынчангаш ол чүүлдерниң тургустунарынга, оларны чоңга чөптүг кылдыр хуваарынга бүгү күжүмнү, билиимни бээр мен. Хамаатыларның чамдык бөлүктериниң аназа алган артык эргелерин, хандырылгаларын чайладыры дээш туржур мен.

Ажык-чарлыг чорукту бүгү деңнелдерге хандырар. Шынны кижилерден чажырган херээ чок. Ынчангаш милиция ажылының дугайында чоңга чогуур үезинде үргүлчү дыңнадырын чедип алыр мен.

Национал айтырыгдан артык нарын айтырыг амгы үеде чок. Шовинистер, националистер, өжээтен экстремистер биске турбас ужурлуг. Националдар аразының харылзааларын чогумчалыг болдурар дээш туржур мен. Бо сорулганы чедип алырын өг-бүле бүрүзүнден, чаш уруг төрүттүнген хүнүнден эгелээри, уруглар садтарынга, яслилеринге, школаларга, өөредилге черлеринге, бүдүрүлгелерге болгаш албан черлеринге тодаргай боттандырары чугула. Интернационализмни быжыглаар төлээде, орус дылды өөренири калбаа-биле организастаары черле чүүлдүг болур.

Националдар аразының харылзааларынга кем-херек үүлгедиишкиннери болу берзе, коммунист кижи болганымда, ындыг фактыларны чогуур үезинде принципиалдыг ёзу-биле сайгарып көөр мен. Тывалар хоойлу-дүрүмнү орта билбес, эрге-хоойлу культуразы чавыс деп чамдыкта чемелеп турар. Ынчаарга төрээн дылының кырында юридиктиг номнар — литература амга чедир чок турда, хоойлу-дүрүмнү канчаан, кайыыртан өөренип, шиңгээдип алырыл ынчаш? Ынчангаш сода-ла кеземче, хамааты, административтиг, күш-ажыл кодекстерин, оларның үндезиннерин тыва дылга парлаарын чедип алыр сорулганы бодумнуң мурнумга салып турар мен.

Келир үениң салгалдарынга бойдусту камгалап арттырып бээри — амгы үениң эң чидиг болгаш чугула айтырыгларының бирээзи. Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларда агаарда хоралыг бүдүмелдерниң нептерээни турза чогуур хемчээлинден 3-5 катап ажыг болуп турар. Чижээ, эрткен чылын чүгле «Тыва даг-дүгү» комбинат безин 17000 тонна даг-дүгүнүң доозун болган, артынчыларын, хөөнү, хүлдү, газты болгаш хоралыг өске-даа чүүлдерни агаарже үндүр октаан. Тожу, Бии-Хем, Каа-Хем, Таңды районнарга, Кара-Хөл, Сүт-Хөл, Чагытай хөлдерге, Шивилиг аржаанынга аңмеңни, арга-ыяшты, бойдусту дерзии ёзу-биле үрегдээр фактылар эрткен чылдарда тургулаан болгаш амдаа колдуунда үргүлчүлеп турар. Ынчангаш республиканың Дээди Совединиң удуртулгазы-биле тускай бүрүн эргелиг комиссияны тургузар, чоннуң киржилгези-биле бойдус камгалалының байдалын ылаптыг тодаргайлаар, шиитпирлиг хемчеглерни алыр үези келген деп санаар мен.

Соңгукчуларга хамаарыштыр мээң ыдыктыг хүлээлгем: шынчы болгаш ак сеткилдиг болуру, хамаатыларның чөптүг негелделерин хандырарын чедип алырынга эң-не шиитпирлиг чорукту көргүзери, оларның-биле хүн бүрүде сырый харылзааны тудары, оларга даяныры болур.

Владимир Ефимович СЕРЯКОВ

Владимир Ефимович Серяков 1934 чылдың январь 1-де Омск областың Кормилов районунуң Черниговка суурга колхозчу өг-бүлеге төрүттүнген.

1941—1952 чылдарда Черниговка ортумак школазынга өөренип турган. Школаны дооскан соонда 1954 чылга чедир ол-ла суурунда Куйбышев аттыг колхозка ажылчын турган.

1954—1959 чылдарда Омскиниң С. М. Киров аттыг көдээ ажыл-агый институдунга өөренген. Аңаа өөренип турда, 1958 чылда СЭКП кежигүнүнге кирген. Институтту 1959 чылда доозарга, Тыва автономнуг областче чоруткан.

1959 чылдың сентябрьдан 1961 чылдың майга чедир Каа-Хем районнуң көдээ ажыл-агый инспекциязының кол зоотехниги ажылдаан, 1961-1962 чылдарда ол-ла районнуң «Октябрь 30 чылы» колхозтуң дуржулга ажыл-агыйының кол зоотехниги, 1962 чылдан 1966 чылга чедир Таңдының көдээ ажыл-агый бүдүрүлге эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы, начальниги. 1966 чылдан 1970 чылга чедир Тыва АССР-ниң көдээ ажыл-агый министри.

1970 чылдың февральда В. Е. Серяковту Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызынга томуйлаан. 1976 чылдың июньда ону СЭКП Тыва обкомунуң ийиги секретарынга соңгаан.

1980 — 1982 чылдарда СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниң академиязынга өөренип турган. 1982-1983 чылдарда даштыкыга ажылдаан.

1984 чылдың январьдан декабрьга чедир Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызынга ажылдаан, ооң соонда Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга томуйлаткан.

В. Е. Серяков Күш-ажылдың Кызыл Тук, «Хүндүлелдиң Демдээ» орденнерниң, медальдарның эдилекчизи. РСФСР-ниң Дээди Совединиң он бирги чыыжының, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң алдыгы чыыжының депутады.

* * *

Мээң программамның кол угланыышкыны Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин улам ыңай быжыглаарынче, республиканың чонунуң чаагай чоруун бедидеринче угланган. Ынчангаш дараазында чүүлдерни эң кол деп санап турар мен:

1. «Чурттаар оран-бажыңның тудуун, ооң иштинде кооператив болгаш хуу тудугларны тударын көвүдедир. Аңаа бүдүрүлгелерниң болгаш каттыжыышкыннарның акша-хөреңгизин колдады ажыглаар.

1990 чылда республикага 202 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн тудары көрдүнген, ооң иштинде 132 дөрбелчин метр шөлдү керээтиг арга-биле, 39,1 муң дөрбелчин метрни ажыл-агый аргазы-биле, 10 муң дөрбелчин метрни хуу улустуң күжү-биле тудар.

«Чурттаар оран-бажың — 2000» программа ёзугаар 2000 чылга чедир өг-бүле бүрүзүн аңгы бажың-биле азы квартира-биле хандырары көрдүнген. Ол сорулганы боттандырары-биле 61.2 муң квартираны дужаар ужурлуг бис.

2. Чоннуң аъш-чем хандырылгазын экижидери чугула. Ону хамыктың мурнунда совхозтарга болгаш үлетпүрнүң, транспорттуң, тудуг бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының дузалал ажыл-агыйларынга көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрерин көвүдеткениниң, а ол ышкаш күрүне курлавырларындан мал саржаан болгаш үнүш үзүн, балык продукциязын, чигирни, кондитер кылыгларын болгаш аъш-чемниң өске-даа продуктуларын тускайлааныының күсели-биле чедип алыр.

Маңаа хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агыйы база улуг рольду ойнаар ужурлуг. Мал тударын нормалаан чорукту ам дүжүрген, ынчангаш мал продуктуларын хуу дузалал ажыл-агыйларынга көвүдедир арга бар. Бажың чаның участоктарының ажыглалын экижидерге картофель, ногаа, кат-чимис аймаа немежир.

3. Чоннуң хереглел бараанпарын бүдүрерин болгаш ачы-дуза чедирилгезин көвүдедири. Бо талазы-биле комплекстиг программа республикада хүлээп алдынган. Ынчангаш 1990 чылда чоннуң хереглелиниң үлетпүр бараанпарын 7.2 миллион рубль чедир өстүрери, а ачы-дуза чедирилгезин 7 миллион рубль чедирери көрдүнген.

Ону чүнүң күсели-биле чедип алырыл? Хамыктың мурнунда чурт, чиик үлетпүрнүң чаа бүдүрүлгелериниң күчүзүн ажыглап тургаш чедип алыр. Кызылдың алгы тон фабриказының тудуу доостурунуң кырында келген, аңаа 10 миллион рубльдеп эвээш эвес түңнүг бараанпарны бүдүрер ужурлуг бис.

Аъш-чем бараанпарының бүдүрүлгезин көвүдедири-биле аъш-чем үлетпүрүнүң материал-техниктиг баазазын калбартыры эргежок чугула. Пиво заводун эде кылыры дооступ, макарон кылыгларының цеги туттунуп турар.

4. Чоннуң кадыкшылын камгалаарының деңнелин бедидери, оларны эм аймаа-биле хандырарын экижидери — кол айтырыгларның бирээзи. Инвалидтерниң, назылап кырааннарның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының хандырылгазын экижидер.

Көдээниң чурттакчы чонунуң эмчи хандырылгазын экижидери-биле фельдшер-акушер пунктуларын эмнелгениң көдээ амбулаторияляры кылдыр эде тургузары чугула. Бо чылын Кызылдың хоочуннар бажыңынга немей тудуг кылып тургаш, ону алгыдары көрдүнген. Он үшкү беш чылда Самагалдай, Сүт-Хөл, Хандагайты суурларга, Чадаана хоорайга эмнелге комплекстерин, Кызылга диагностика төвүн болгаш божулга бажыңнарын тудары көрдүнген.

5. Бойдус курлавырларын чөп ажыглаар болгаш долгандыр турар хүрээлелди камгалаар талазы-биле комплекстиг хемчеглер алыр. Ниитизи-биле статистиканың ортумак сан-медээлерин ёзугаар алгаш көөрге, Тываның агаарынче үнүп турар хоралыг бүдүмелдер чурттуң чогумчалыг районнарының-биле деңнежип турар. Ынчалза-даа күскү болгаш кышкы үелерде чурттакчылыг чамдык черлерниң болгаш Кызыл хоорайның агаар бассейнииниң байдалы дыка баксырап турар. Кызылга агаарның доозун-богу нормада кордүнгениндеп 2 катап, угар газы — 2.2 катап, хөмүрдаш хөөзү — 3—7 катап ажып турар.

Ынчангаш агаар бассейнин арыг тургузары-биле 1990 чылдан 1993 чылга чедир Кызыл ТЭС-ти калбартып тургаш, № 15, 16 котелдарның күчүзүн улгаттырар, аңаа чарыгдаар кылдыр бо чылын 1.5 миллион рубльди тускайлаан. Эртем төвүнче база «Спутник» микрорайонче чылыдылга дамчыдар шугумнуң тудуун, үлетпүр зоназының чылыдылга четкилерин төлевилээрин эгелээр. 1995 чылга чедир үлетпүр зоназының 42 котельнаяларын хаар, оларның 11-и бо чылын хагдынар.

Котельнаяларга одаар чүүлдү өрттедириниң технологиязын сайзырангайжыдар херек, ону котелдарны «хайнып турар карт» системаже шилчиткениниң, чогумчалыг хөмүрнү белеткээриниң болгаш өрттедириниң режимин өскертириниң, хөй-хөй котелдарны электри энергиязы-биле ажылдаарынче шилчидериниң күсели-биле чедип алыр. Кварталдар аайы-биле хуу бажыннарның одалгазын төпчүдер талазы-биле ажылды база эгелээр.

Автотранспорт аймаандан үнүп турар газ, бокту кандыг арга-биле эвээжедирил? Улуг-Хем кежир чаа көвүрүгнү туткаш, хоорайны оюп чоруур орукту кылгаш, автотранспорттуң чамдык кезиин газ одаар чүүлче шилчидип тургаш, газ-биле хандырылга станциязының тудуун дооскаш чедип алыр.

Суг бассейнин канчап камгалаарыл? Каа-Хемниң канализация коллекторунуң тудуун доосканының, хоорайның арыглал тудугларын калбартканының, бар тудугларның септелгезин кылганының күсели-биле.

6. Кижилерниң, ылаңгыя аныяктарның культура, мөзү-шынар болгаш интернационалчы кижизидилгезиниң айтырыгларын шиитпирлээринге идепкейлиг киржир. Кадрларны республикага, ооң дашкаар белеткээрин калбартыр. Дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлериниң материал-техниктиг баазазын быжыглаар. Күрүне университедин организастаарын чугула деп бодаар мен.

7. Хамаатыларның эргелерин болгаш хууда айыыл чок чоруун хандырары, кем-херек үүлгедир, арагалаар, наркотиктиг чүүлдер ажыглаар чоруктарга, күш-ажылчы эвес орулгалар тывар дээн оралдажыышкыннарга, ниитилелге удур өске-даа үүлгедиишкиннерге удур демисежири мээң эң кол хүлээлгелерим бирээзи.

Александр Николаевич ТИМОНИН

Александр Николаевич Тимонин 1957 чылда Башкир АССР-ниң Ишимбай районунуң Петровск суурга албанхаакчы өг-бүлеге төрүттүнген.

А. Н. Тимонин 1978 чылда Томскиниң башкарылганың автоматчыткан системалар болгаш радиотехника институдун радиоаппаратура чогаадыр болгаш бүдүрер мергежилди чедип ап дооскан. Институт дооскан соонда, ону Петропавловскиже С. М. Киров аттыг заводче ажылдадып чоруткан.

1982 чылдың апрель айдан эгелээш Тываның машина тудуушкунун заводунга цех начальнигиниң, бүдүрүлге начальнигиниң оралакчызы, бүдүрүлге начальниги, кол инженер болуп ажылдап турган. 1989 чылдың майда күш-ажылчы коллектив ону заводтуң директору кылдыр соңгаан.

А. Н. Тимонин мастерниң дузалакчызындан завод директорунга чедир орукту эрткен. Бүгү-ле ажылдап келгени албан-дужаалдарга бедик мергежилдиг специалист, билдилиг организакчы сагыш човангыр болгаш харыысалгалыг удуртукчу кылдыр бодун көргүскен. Экономиктиг, политиктиг билиглери бедик, бодунуң профессионал болгаш культурлуг деңнелин доктаамал бедидип чоруур. Заводка быжыг коллективти тургузар, улус ажыл-агыйын чаартыырының негелделерин харыылап турар амгы үениң бүдүрүлгезиниң хөгжүдериниң айтырыгларын ажылдаар талазы-биле план ёзугаар боттуг ажылды кылып турар. Бүдүрүлгениң техниктиг эдериишкиниңиниң, бүдүрүлгеге чаа дэпшилгелиг технологияны болгаш кылыгларны нептередириниң, эки социал баазаны тургузарының талазы-биле идепкейлиг ажылдап турар.

А. Н. Тимонинниң удуртулгазы-биле завод ажыл-агыйны башкарарының чаа байдалдарынче кирген, бот-орулга-чарылганы нептереткен.

А. Н. Тимонин аңгы-аңгы үелерде заводтуң профэвилел комитединиң, партбюрозунуң кежигүнүнге соңгуттуруп турган. Амгы үеде бүдүрүлгеде күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң кежигүнү.

А. Н. Тимонин ажылга чогаадыкчы ханы хандыкшылдыг, салган соруун амыдыралга боттандырарынга шиитпирлиг, ажыл-агыйжы, харыысалгалыг болгаш турушттуг. Амыдыралчы туружу быжыг.

Кады ажылдап турар эш-өөрүнүң болгаш бодунуң эрге-дужаалында ажылдап турарларга ат-алдарлыг, хүндүткелдиг, оларның-биле хамаарылгазы таарымчалыг. Боду бөдүүн, бодалдары чайгылбас эвес. Өг-бүлелиг, ийи уруглуг.

* * *

ССРЭ-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында ССРЭ-ниң Күрккомстаттың медээзи-биле 1989 чылда хереглел рыногунда байдал нарыыдаан. Экономиканың хөгжүлдезиниң дүргедээшкини чавызаан. Дыка хөй кол көргүзүглер талазы-биле чурттуң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң чыл планы күүсеттинмээн. Күрүнениң иштики өрези 400 миллиард рубль четкен. Хереглел бараанпарынга болгаш хөлезилээр ачы-дузаның өртээниң өзүлдези 1988 чыл-биле деңнээрге 2 хуу болган. Хереглел секторунда акшаның үнезиниң кудулаары уламчылап турар. Ооң түңнелинде экономикада байдал баксыраан, чаңгыс черде таптап турупкан. Удгаттырган болгаш күүсеттинмес көргүзүглерге үндезилээн планнаашкын балансылашкак эвес чорукту улам кедереткен. Продукция бүдүрериниң күрүне чагыы материал-техниктиг хандырылга-биле быжыглаттынмаан. Немелде капитал салыышкыннар бүдүрүлгениң ажыктыын бедидип шыдаваан. Чүге дээрге ёзулуг-ла акша салыр ужурлуг чүүлдү айтып бээр рынок өртек, орулга дээн ышкаш чүүлдерниң уткуштур харылзаазын өөренип көрбейн келген.

Кем-херек үүлгедир чорук көвүдеп турар.

Шалың акшазын төлээриниң чурумнары биеэги-ле хевээр, алыс түңнелдер-биле холбашпаан болгаш күш-ажылчы салыышкынны барымдаалавайн турар.

Бот-орулга-чарылга бодунуң тодаргай ээзи чок болганындан куруг хоозун чүве болуп артпышаан. Эргежок чугула бараанпар садып алыр дээрге, оларның тывылбазындан акша ужур-утказын чидирип турар апарган.

«Кижи бүрүзүнден шыдаар шаа-биле, кижи бүрүзүнге ажылдааны шаа-биле», «Бүгү эрге-чагырганы — Советтерге!», «Фабрикаларны — ажылчыннарга», «Черни — тараачыннарга!» — деп социализмниң принциптерин амыдырылга боттандырары-биле таарымчалыг байдалдарны тургузары мээң соңгулда мурнунда программамның үндезини болур. Үстүнде принциптерни хоойлужудуп тургузуп шыдаар Дээди Советти РСФСР-ге тургузар дээш идепкейлиг демисежир мен.

Алыр шалыңны кижи бүрүзүнге болгаш шуптузунга чүгле ажылдап алган шаа-биле төлээр.

Күш-ажылчы салыышкын алыс түңнел-биле үнелеттинген турар ужурлуг.

Ажылдап турар чери болгаш эрге-дужаалы хамаанчокка кандыг-даа кижи деңэргелиг турар.

Күрүне, коллектив, аренда, кооператив, хуу өнчүлерге үндезилеттинген хөй талалыг экономика дээш туржур мен.

Эрге, харыысалга каяадаа деңтурар. Янзы-бүрү өнчүнүң хевирлеринге үндезилеттинген бүдүрүлге өскелер-биле хостуг маргыжып, чижир ужурлуг. Монополия болуп тергиидээр чорукту шуут узуткаар.

Боттарының аразында чижип, маргыжып турар бүдүрүлгелериниң тыптырынга болгаш чиле бээринге күрүне контролю шаптыктавас ужурлуг.

Материалдыг курлавырларны төп план органнарының айтыышкыннары-биле эвес, а рыноктуң негелделерин ёзугаар үлээрин чедип алыр.

Өнчү дугайында айтырыгны дарый шиитпирлээри негеттинип турар. Дээди Совет эт-хөреңги талазы-биле чамдык эргелерни хоойлужудуп бадылаар ужурлуг деп санап турар мен. Бир эвес күш-ажылчы коллективтер, кооперативтер болгаш арендаторлар өнчүге хамаарыштыр боттарының эргелеринге бүзүрелдиг эвес болза, дүрген-не орулга алыр дээн идиг бериишкини кол чепсек-херекселдерни бүдүрүкчүлүг эвес ажыглаарынга чедирип, бүгү-ле орулгаларын шалың акшазынче шилчидери-биле өйлежир.

Үндүрүг онаары чугула айтырыг болуп турар. Ол политика ачы-дуза чедиреринге болгаш бараанпар бүдүреринге идиглиг болза эки. Үндүрүг төлевириниң хемчээлин ооң хуузун улгаттырары-биле эвес, а бүдүрүлге хемчээлин өстүрериниң күсели-биле чедип алыр. Күрүне бай болган тудумна, үндүрүглер улам эвээш турар ужурлуг.

Капсалыышкыннарның эң эвээш кезии бюджет дамчыштыр хувааттынар ужурлуг.

Өскерлип турар экономиктиг болуушкуннарга шыдашпайн баарларның социал магадылалын хандырары чугула. Үлетпүрге аразында чижир чорук ажыл чок калган таварылгада камгалал турарын болгаш мергежил талазы-биле белеткелди күрүне программазынга киирзе эки.

Хоозурал дүшкениниң дугайында хоойлу негеттинип турар. Ол аразында маргылдажып чижип тургаш «өрттени» берген бүдүрүлгениң эде тургустунарын база узуткаарын боттандырарынга арганы бээр.

Рынок өртектеринге реформа эргежок чугула. Чамдык бараанпарга болгаш ачы-дуза чедиреринге өртектер өстүрери өртек доктаалдырының системазын улам ыңай хаажылып, бараанпар чедишпезин кедередип турар.

Бистиң республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдези саң-хөө болгаш үндүрүг талазы-биле чаа политикага үндезилеттинген турар ужурлуг. Чээли, эгитпес кредиттер эвээш хемчээлдиг үндүрүглерниң кол ужур-утказы чүл дээрге, олар болза күрүне, кооператив, аренда өнчүлериниң янзы-бүрү хевирлеринге үндезилеп тургустунган бүдүрүлгелерни тургузарынга идиглиг болур. Олар республикада бар чиг эттн хереглел продуктузу кылдыр ажылдап турар. Ону белеткеп турар бүдүрүлгелерден кирген орулганы бир-ле дугаарында көдээ Советтер ажыглаар, ол орулганы социал адырже угландырар ужурлуг.

Черге өнчү дугайында айтырыгны үзе шиитпирлээр болгаш ону болбаазырадып турар кижиге черден алган орулганы боду баш билир эргени тыпсыр.

«Үстүнден айтыышкын бербес».

Тараачынны өөредир талазы-биле республика программалары херек.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанынга даштыкы чурттар-биле садыглажырының талазы-биле организацияларның, бүдүрүлгелерниң Даштыкы садыг каттыжыышкынын тургузар.

Республиканың кайгамчык чараш географтыг туруш байдалын ажыглап, улустар аразының туризмин эки организастаар. Ооң кирген орулганы бирги ээлчегде аъш-чем продуктуларын болбаазырадып кылыр болгаш шыгжаар дериг-херекселдер садып алырынга болгаш экология талазы-биле арыг, үлетпүрнүң эвээш материал чарыгдаар адыры болур микроэлектрониканы хөгжүдеринге ажыглаар.

ШУПТУВУСТАН ХАМААРЖЫР

Таңдыда «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының кол зоотехниги А. Н. Байгажаковка бистиң корреспондентивис ужурашкаш, ооң-биле ол ажыл-агыйда кыштаглаашкынның канчаар эртип турарының дугайын сонуургаан.

— Ажыл-агыйынарда кыштаглаашкынның эртип турарының дугайында чүнү чугаалап болур силер, ол ышкаш амгы байдал кандыгыл, Александр Никитич?

— Бисте ниитизи-биле 19600 хой, 2850 бода, 550 чылгы мал бар. Ооң иштинде 8500 хой оолдаар. Хойжулар өг-бүле болгаш аренда керээзи-биле ажылдап турар. Олар 30 кыштагда. Кодан бүрүзү кудуктарлыг. Кудуктарның чамдыызында электри дузазы-биле суг чыдар херекселдерни дерээн. Амдыызында 7 кыштагда электри чырыы кииртинмээн. Чоокку үеде оларны электрижидерн-биле хемчегни чорудуп турар. Эрткен чайын дөрт кыштагның чунар-бажыңнарының суугуларын, соңгаларының шилдерин болгаш ыяштарын оорлап аппарган. Кажааларны, бажыңнарны малчыннар боттары септээн. А суугулар кылдырары-биле чагыгны Чоннуң амыдырал хандырылгазының девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкыының септелге-тудуг эргелелинге киирерибис, демир материалдары чок болганындан ону ойталаан. Амгы үеде коданнарда байдал эки. Автомагазин аалдарга чедип турар. Почта чедирилгези амдыызында ажырбас. Хойнуң массалыг оолдаашкыны февральдан эгелээр.

— Мал чеминиң курлавырын кайы хирени белеткеп алган силер? Ол бүгү кыштаглаашкынны эрттирерин ге, малдың кыш хүр ажарынга четчир бе?

— Мал чеминиң курлавырларын малчыннар шыдаар шаа-биле белеткээн. Ниитизи-биле ажыл-агыйда 3000 тонна сиген, 1000 тонна концентрат, 5900 тонна сенаж, 1160 тонна турнепс белеткеттинген. Бо бүгүнү салап көөрге, бир малга-ла онаалтыр 14.9 центнер чем онаажыр. Еергедээшкиннерни болдурбас дээш баш удур хемчеглерни ап, чамдык ажыл-агыйлардан тараа саваңы садып аар керээни чарган.

— Фермаларда байдал-биле таныштырып көрүнерем? Сүт-саан кандыгыл, ол ышкаш саанчылар, кадарчыларның ажылдаар, дыштанырынга таарымчалыг байдалдар тургустунган бе?

— Сүттү саар, садарының-даа планын бистиң ажыл-агыйывыс эрткен чылын чедиишкинниг күүсеткен. Бир инекке онаалтыр 3400 литр сүт боор турар. Ооң аңгыда эрткен чылдың эът планынга 300 шарының диригдеңзизин 420 килограмм чедиргеш дужаадывыс. Малдың ажаалда-чемгерилгезинче кичээнгейни угландырары — фермаларда бызаа ажаакчыларының болгаш кадарчыларының кол сорулгазы. Төп фермада колдуунда хүнажыннарны үндезин кодан кылыры-биле белеткеп турар. Оларны хүнүнүң-не рацион ёзугаар чемгерип, төрүүр чоокшулай бергенде эмиглерин хол-биле нугуп, массажтап тургаш сөөлзүредир тускай массажёр-биле кыла бээр.

Олар төрүпкенде, хонукта 20 литр чедир сүттү саап ап болур. Ол бүгүнү чедип алырда, чемгерилге-суггадын шын организастаар. Черле шагдан бээр эскерип чорууруумга, чем кылдыр турнепсти ажыглап болгу дег. Ону төрүүр, чаш бызаалыг инектерге бээрге, бызааның өзүп доругарынга-даа, инектиң сүткүр болурунга-да аажок салдарлыг. Улустуң ажылдаар байдалын экижидер дээш фермаларда столоваяларны тургускан. Хадың-Аксы болгаш төп фермада оларның аъш-чемин экижидип, аъш-чем хандырылгазын күштелдирген. Ынчангаш кижи бүрүзү бажыңнарынче чанмайн-даа, аңаа чемненип ап болур. Кызыл-булуңнар, идик-хеп солуур өрээлдер ажылдап турар.

— Мал ажылында кижилерниң эң харыысаалгалыг үези кыштаглаашкын болгай, ону организастап эрттирериниң талазы-биле малчыннар ортузунда кандыг ажылдап чоруп турарыл?

— Харыысалгалыг үе, шын харын. Бистиң зооветспециалистеривистиң болгаш малчыннар, кадарчыларывыстың харыысалгазын бедиткен. Малдың чаш төлүн онча-менди камгалап ап, ооң продуктулуг чоруун бедидери болур. Ынчангаш кижи бүрүзү холу дыңзыг ажылдап, даалгазын ак сеткилдиг, чаңгыс демниг күүседири болур. Ол бүгүнү чедип алыры бистиң шуптувустан хамааржыр.

Интервьюну Вячеслав МОНГУШ кылган.

МЕДЭЭЛЕР

ЧАА АКАДЕМИЯ

Бо чылдың январь айда Омск хоорайның күш-культура институдунга Сибирьниң олимпий академиязының (СОА) тургузукчу сессиязының хуралы болуп эрткен.

Ол сессияның ажылынга тос областың, ийи АССР-ниң болгаш ийи крайның төлээлери киришкен. Кол-ла 45 төлээлер белен эвес айтырыгны шиитпирлээринге идепкейлиг киришкен.

Сессияга Сибирьниң олимпий академиязының структуразын, уставын болгаш 1990 чылда ажыл планын чугаалажып көрген болгаш бадылаан. Ол ышкаш президиумну кежигүннерин соңгаан. Ол үш кижиниң аразында Тываның төлээзи база бар.

СОА — ол дээрге тергиизээр талазы-биле хөй-ниити эки тура организация. РСФСР-ниң бүгү-россия олимпий комитединиң удуртулгазы-биле ажылдаар. СОА-ның моон соңгаар сорулгаларының дугайында чугаалаарга мынчаг. Сибирьниң спортчуларының ортузунга хөй-ниити болгаш кижизидилге ажылдарын чорудар, оларны Азия оюннарынга киириштирер талазы-биле ажылдарны амдыызындан эгелеп чорудар, ооң материал баазазын быжыктырар. Бир эвес бо айтырыгларны шиитпирлеттинер бээр болза, Тываның спортчуларының аңаа киржир аргазы бар. Азия оюннарында ча адары болгаш хостуг хүреш пеертерээн.

СОА-ның президентизинге Омскиниң күш-культура институдунуң ректору В. Д. Майестиинины, а доказынга педагогика эртемнериниң доктору Ю. П. Симаковту соңгаан.

Херел-оол ООРЖАК,
Кызылдың башкы институдунуң күш-культура кафедразының эгелекчизи, педагогика эртемнериниң кандидады.

АКШАЛАНДЫРАРЫ-БИЛЕ

Алдан маадырлар тура халышкынының дугайында кинону тургузуп, бүдүреринге акы-дуза чедирери-биле Тыва киновидеокаттыкчылыкның коллективтери 142050 дугаарлыг агар санче 15 муң рубльди шилчиткен.

Чаа кинону тургузарынга улуун республиканың эртем-методиктиг төвүнүң ажылдакчылары, филармонияның болгаш театрның коллективтери база киирген. Олар бир хүннүң шалыңын агар санче киирген. Ол ышкаш Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл районнарының организацияларны болгаш ажыл-агыйлары база тус-тузунда шилчидер болган.

Үстүнде агар санче акша шилчидери уламчылап турар. Ынчангаш чүгле күш-ажылчы коллективтер эвес, а тамааты кижи бүрүзү ооң 3—5 болгаш оон-даа хөй түңнүг акшаны шилчидип болур.

СЦЕНАРИЙЛЕРНИ ТУРГУСКАН

Национал байырлал — Шагаа февраль айның сөөлгү неделязында болур.

Аңаа уткуштур шагаа байырлалының ийи сценарийин республиканың эртем-методиктиг төвү белеткеп парлааш, районнарда культура бөлүктеринче тараткан. Шагаа үезинде тыва оюннар дугайында чуулдар культура ажылының хоочуну Иван Комбу, а Ак чылды уткуурунуң шагаа сценарийин Чүльдүм Чап бижээн.

Тыва улустуң чаңчылдарынга хамаарышкан «Хайыракан ыдыкшыдарының» байырлалын база национал чаңчыл сценарийиниң материалдарын белеткээри-биле көрээлерни методтөп чарган.

Сергей БАИР.

Кызыл хоорай.

ФЕВРАЛЬДА ГАСТРОЛЬДАР

Программазын чаартып алган коллектив — «Саян» ансамбль бо айда Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Өвүр районнарже гастрольдаар.

Режиссёр-тургузукчу Каадыр-оол Сагды биле көргүзүг белеткекчизи, РСФСР-ниң алдарлыг артизи Күжүгет Хензиг-оол (цирк болгаш эстрада көргүзүглеринге), хөгжүм үделгезин ажылдап кылдыртыры-биле композитор Владимир Токаны чалап алгаш, «Чалыы назын» деп эстрада-цирк бөлүүнүң программазын чаартып эгелээн. Ук бөлүк февраль төнчүзүнде Якут, Бурят АССР-лерже аъттаныптар.

Ыры-хөгжүм ансамбли «Аялгының» составы өскерилген, репертуары чаартынып турар.

Февральда Ростовтан, Москвадан аалчыларны манап турар бис. Уран-чечен сөс мастерлери артистер Р. Тюмечев, уран номчулгага Бүгү-россия конкурузунуң лауреады В. Завьялов, ол ышкаш Бүгү-делегей конкурстарының лауреады — скрипкачы М. Русин Тываның көрүкчүлеринге уран талантызын бараалгадыр.

Аалчылардан база бир солун чуул — Казахтың күрүнениң Абай аттыг академиктиг опера болгаш балет театрының ыраажызы, республиканың улустуң артизи Гафиз Есимовтуң (баритон) аалдап кээр деп турары. Ол ыраажыларның Барселонага (Испания) болуп эрткен Бүгү-делегей конкурузунуң, Бүгү-эвилелдиң болгаш республика конкурстарының лауреады. Ооң репертуарында — опералардан болгаш опереттталардан арийлар, орус болгаш казах композиторларының чогаалдары, орус база казах улустуң ырлары кирип турар.

Сергей ӨЛЗЕЙ-ООЛ,
Филармонияның хөгжүм редактору.

ӨӨРҮНЧҮГ БОЛДУ

Бо чылдың эгезинде телевизорга «Юрмала-90» деп дамчыдылганы сонуургап көрдүм. Дамчыдылгага бистиң аныяк артизивис Борис Салчактың киришкенин хөлчок сонуургадым. «Душ» деп ыры ырлады.

Ынчалза-даа шилип алган ырызының аялгазы дүрген, сөзү база билдинмес болганы арай-ла сеткилимге таарышпады ийин. Амгы үениң ырылары ындыг апарган чүве-дир ийин. Бир-тээ, ол хире улуг черге ырлаар, бүгү чуртка көзүлдүр бараан болур кижи чараш, сөс, домаа билдингир, аялгазы аянныг ырыдан шилип алган турган болза аар деп дыка-ла күзедим.

Бүгү-эвилел чергелиг ыры конкурузунга аныяк артистерниң киржип турары черле эки-дир. Оларга чедиишкиннерни күзевишаан, чараш ырыларын дыңнаксаар мен.

Сүрүң КАРА-САЛ,
Чолаачы.

Чөөн-Хемчик район.

ҮНЕЛЕВЕС АРГА ЧОК

Аныяк эртемден Валентина Сюзюкейниң радиога, телевизорга дамчыдылгаларын дыңнап, республика солуннарынга-даа бижээн материалдарын номчуп, ооң тыва хөгжүм херекселдериниң талазы-биле эртем-шинчилел ажылдарын сонуургап турар мен.

Ооң бижээни «Тыва хөгжүм херекселдери» деп номун хөлчок сонуургап номчудум. Ол номну номчуп турумда, чаш шаамның чылдагында ада-өгбемниң ойнап чорааны эткир үнүг бызаанчызы, шелер-хомузу караамга көстүп, оларның мыңгылыг чараш үнү сеткил-сагышты доюлдуруп кээп болду.

Ол номда онзагай демдеглексеп каар чүүлүм — тыва хөгжүм херекселдерин тайылбырлап бижээш, чурууп чурулуп көргүзүп кааны. Бистиң үениң чамдык 40—50 харлыг улузу болгаш амгы үениң аныяк-өскени ол херекселдерни ылгаштырбас боор чадавас. Национал хөгжүм херекселдериниң талазы-биле баштайгы эртем ажылы ол деп үнелээр мен.

Нина ОНДАР.

Кызыл хоорай.

САЛЫМ-ЧАЯАННЫГЛАРНЫ ИЛЕРЕДИР

СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдылышкын бажыңынга бо чылдың февраль 17-де тыва улустуң ырыларының «Декей-оо» аттыг байырлалы болур. Улусчу чогаадылга болгаш культура-чырыдылышкын ажылдарының эртем-методиктиг төвүнде киллис эгелекчизи Сергей Байыр-биле бистиң корреспондентивис чугаалашкан.

— Улустуң ырыларының «Декей-оо» деп байырлалының кол сорулгазы кандыг ирги?

— Улусчу чогаадылганың үшкү Бүгү-эвилел фестивалынга кириштир Тиилелгениң 45 чыл оюнга тураскааткан улустуң тыва ырыларының күүседикчилериниң көрүлде-конкурузун эрттирер бис. Кол сорулга — ыры уран чүүлүн хөгжүдери, улустуң тыва ырыларын пропагандалаары болгаш аныяк күүседикчилерни илеретип тывары.

— Ыры байырлалының киржикчилеринге хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Көрүлде-конкурска бот-тывынгыр 120 артист район бүрүзүнден киржир. Аңаа чаңгыстап, ийилеп, үштеп, дөрттеп болгаш ыры-хөгжүмнүг ансамбль болуп киржип болур. Бир райондан он чедир ыраажы киржир. Кижи бүрүзү ийи аңгы ырыны күүседип болур. Ол ышкаш бир чугула сагыш салыр чүүл — хөгжүм-биле үделге. Тыва национал хөгжүм херекселдерин ажыглаары күзенчиг.

Ол ышкаш ыры байырлалынга киржип келген бот-тывынгыр артистерниң идик-хеп каастаглазын база көөр.

— Түңнелди канчаар үндүрерил, жюри тургустунган бе?

— Ыры күүседикчилериниң байырлалын түңнеп тургаш, репертуарның уран-чечен болгаш утка-шынарлыг болурунче улуг кичээнгейни салыр бис. Ол ышкаш күүседикчиниң сцена культуразын, күүселдениң шынарын, ырының төөгүлүг үнезин барымдаалап көөр апаар. Тиилекчилерни дипломнар, хүндүлел бижиктер болгаш өртектиг бараннар-биле шаңнаары көрдүнген.

Жюриниң даргазы Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы болгаш артизи, композитор Ростислав Кенденбиль, ооң оралакчызы республиканың культура министриниң оралакчызы Лилия Борисова, а кежигүннери Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы А. А. Панов, Тыва АССР-ниң болгаш РСФСР-ниң улустуң артистери К. Н. Мунзук, Н. Ө. Өлзей-оол болгаш өскелер-даа кирип турар. Ол ышкаш делегей конкурстарының лауреады, ыраажы С. Намчылак, Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу И. Салчак база жюри кежигүннери. Ынчап кээрге жюри шыырак кижилерден тургустунган болгаш түңнел үндүрүп турда, улуг маргылдаа үнмес деп бодаар мен.

— Ыры байырлалының киржикчилери Кызылга качан чедип келирил, ыраажыларның тускай даңзызы бар бе?

— Бисте баш удур кылган даңзы чок. Районнарга болуп эрткен көрүлде-конкурстуң тиилекчилери келир. Олар Кызылга февраль 16-да чедип келир. Ыры көрүлде-конкурузун байырлыг байдалга ажыдар бис. Көрүлдениң чапсар үезинде тыва национал хептерниң көрүлдези база болур. Киржикчилерни тыва шай манап турар. Ынчангаш район бүрүзүнден келген бот-тывынгыр артистерниң көрүлде-конкурска чедиишкинниг болуп, «Декей-оо» ыры байырлалынга идепкейлиг киржирин күзедим.

БАЗА БИР ЧАА ҮН

Республиканың херээжен чогаалчыларының санынга Ленинград хоорайда эмчилер билин бедидер институттуң ординатуразында өөренип турар, моон мурнунда Мөңгүн-Тайга район эмнелгезинге уруглар эмчизи болуп ажылдап турган Зоя Шомбуловна Донгак база кирип турар. Ол чооктэ чаа шүлээзлеп чораан, редакцияга кээп, бөлүк шүлүктерни арттырып кагды. Олардан дараазында шүлүктерни силерге таныштырар-дыр бис.

БЕРГЕ ШЫЛГАЛДА

Эмчи эртем чедип аарда,
Эртемнерден — анатомия
Эң-не берге турганын ам
Эпти бо-ла сактыр-дыр мен.
Кижиниң хөй сөөктериниң
Оңгак-дөстээн өйдүктүрүп,
Он-он катап суйбап оргаш,
Химиренип адын сактыр.
Тыва, орус, латин дылга
Сөөктүң адын билбес болза,
Тывызыксыг башкы ынчан
Сөөлгү катап «өөрен»-не
дээр.
Ылавылааш, кедизинде
Шылгалданы эртип алгаш,
«Шыдаптым!» деп
чоргааралдан
Ындынныг-ла апаар ийик
мен.

ДУН УРУГ

Аас-кежик идегели —
Айы келген бичии чаштың
Ава-биле хини тудуш
Аяар өзүп мандывышаан.
Чаяаганы кышкы бир хүн
Оорга биле ижин дүвү
Шактап аарып, ыстап-
шылап,
Олуртунмас болу берген
Амдыы чаа-ла чилигге киир
Аартыры намдай чоруй.
Тынарынга бачым турган
Дыкпыш хөрээ хозааш
кынган.
Харамдыгып турган ие
Карактары чырый берген:
Чаращсынып чаптап орар
Чанында бо чаштыг болган.

ЧАҢГЫС СӨС

Чаңгыс сөстен
Сагыш-сеткил,
Чараш чечек
Чазылган дег,
Чалбыышталып
Чалгынналыр.
Чаңгыс сөстен
Сагыш-сеткил,
Чаа балыг
Саргааны дег,
Сарыннальп
Саймаарал боор
Эшке-өөрге,
Эргиминге
Эпчок сөстү
Эдипкештиң
Эпчоксунмайн,
Өршээл диле!

ЫРЛАЖЫЫЛЫ

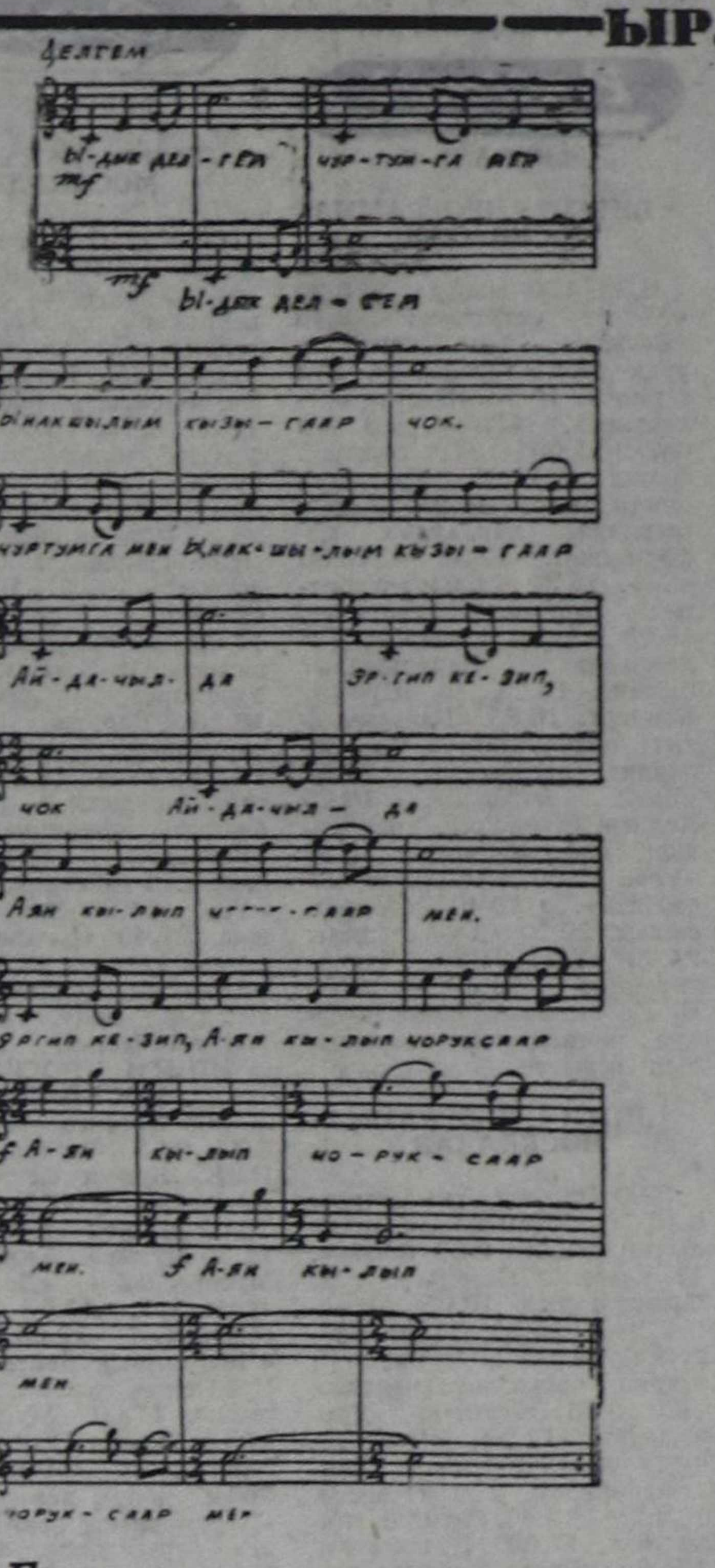

ЫНАК ЧУРТУМ

Аялгазы Д. ХҮРЕШ-ООЛДУУ.

Сөзү Д. ДЫРТЫКТЫЫ.

Ыдык делгем чуртумга мен
Ынакшылым кызыгаар чок.
Айда-чылда эргип кезип,
Аян кылып чоруксаар мен.

Тараа, сиген, сүрүг малын,
Тайга-сында эртинезин
Санап, түңнеп бижип четпес,
Чаяалгалыг эргим чуртум.

Өскен-төрээн оранымга
Өпейлеткен оглу болгаш
Өөрүшкү, чоргааралдың
Өндүр ырын бараалгаар
мен.

Болган таварылга

«МӨҢГҮЛЕККЕ» ТӨРҮТТҮНГЕН...

Кызылдың «Мөңгүлек» аалчылар бажыңынга дүнеки ыржымны чап-чаа төрүттүнген чаш кижиниң алгызы үрепкен. Чанында өрээлдерде кожалар чүү болганын билбейн, девидеп маңнап-ла турганнар. Аалчылар бажыңының ажылдакчылары мындыг таварылга болганын шуут билбес.

Февральдың 2-де, дүнекиниң 00.20 шак турда, 520 дугаар өрээлден медээ келген.

Л. С.-тиң эдди аараан. Дүрген дуза чедирер машинаны долгаарып дилээннер.

— 03 бе?

— Ийе.

— «Мөңгүлек» аалчылар бажыңынче далажыңар! Бир херээжен кижиниң эдди аараан — деп, Алла Васильевна долгаан.

Ол дүне ажылдап турган дежурныйлар ыңай-бээр маңнажып эгелээн. Бирги каъттан Нина Федоровна Хморенко беш дугаар каътка чедир маңнап үне бергенин безин эскербээн. Чүс килограмм хире кижиниң көдүрлүп үнер деп чүвезин бодап көрүңер даан. Кайы хире берге-дир. Пат боорда чорааш үнүп кээрге, чаш кижи ыглап чыткан.

Халывышаан баргаш аржыылга ораай тудупкан. Ол аразында Алла Васильевна Логвиненко хинин кескен. Нина Федоровна Хморенко чылыг сугга чуп эгелээн. Любовь Матвеевна Осипенко биле Тамара Александровна Пусть тазка суг кудуп чыткаш, тен алганнар.

Кадайлар девидеп маңнажып турда, «Дүрген дуза чедирер» машина бо келген. Эмчи кирип кээрге, хамык чүве шагда-ла болу берген болган.

— Бо назынымда кижи божудуп, хин кезип чорбаан мен. Бир-ле дугаар мындыг таварылганы көрдүм. Канчаар кескенимни безин эскербедим. Кара угаан-биле кылдым. Чаш кижини көөрүмге, дораан-на шимчеп эгелээн. Өөрүүрүм аажок болду. Бо аалчылар бажыңында чеди чыл ажылдап тур мен. Ындыг чүве черле болбаан — деп, А. В. Логвиненко өөрүшкүлүг чугаалап орду.

— Ындыг таварылга черле турбаан. Мен бо черде сес чыл ажылдап келдим — деп, Т. А. Пусть улашты.

— Аржыыл-биле холун ораап алгаш, чылыг суг-биле чуп турумда-ла, солагай талакы холун ушта соп эккелген. Кончуг шыырак хире болур кижи чорду. Ооң адын Тиилелге деп адап алза — дээш, беш уругларның иези Н. Ф. Хморенко каттырып-каттырып чугаалаар болду.

Чаа төрүттүнген тыва чаштың хинин кескен иези А. В. Логвиненко болган. Чашты хүлээп алган кижилер украиннер. Украин улус-биле тывалар чүгле дайынга эвес, а тайбың үеде безин дузалажып, камгалажып чоруур-дур бис. Ёзулуг интернационалчы деп чүве ол-дур ийин.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

СЕТКИЛДИҢ КЫВЫСКЫЗЫ

«Ис чок оруктар» деп барымдаалыг тоожудан

...1967 чылдың күзү чүве. Кызылдың № 2 школазынга өөренип турган мен. «Ала-боралап» шүлүк шорбалап эгелээн үем база ол. Ынчалза-даа чаш кижиниң шүлүктеринде кем бар эвес, көргенин, билгенин дужуруп бижип каар, кээргенчиг болгай. Ынакшыл, күштүг сеткил хөлзээшкинни деп-даа чүве орта билбес, эскерзедаа, дамчыдып билбес, сөс чегей. «Сайлык», «Койгун», «Көжер-оол», «Чадаг-терге» деп шүлүктерим аттары-ла боттарын тайылбырлап турар ышкажыл. Ол шүлүктер соонда барып «Улуг-Хем» альманахка үнгүлээн харын. Уруглар шүлүктеридир ийин але. Школада база өөрелип турар апарган чорду ийин.

Ынчан-на сеткилим хаңызында кандыг-бир «күштүг», «бедик» тургузуглуг, «шыңгыы» чогаалдан бижизимзе деп бардамнап күзеп турган мен. Ону боттандырары кайы хире берге дээрзин утпаан мен. Аңаа хөй билиглер, дуржулга херек. Ынчангаш өөреникчи бодумга чегенип, чалданып турдум. Ол ышкаш кайы хире хөй сеткил-сагыш уяралы дүлгээзиннер, аарышкылар, өлзээшкиннер чаш чүректи оя чивес деп? А ол чокта— шүлүк чок. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, сеткил-сагышка поэзияны хөөнвеп, кыпсып бээр— кывысказы херек. Маңаа кандыг-бир кижи, болуушкун илиг салдап берип болур.

Меңээ ындыг таварылга учуралганда чедип келген. Бир-ле кежээ школавыска Ленинградтың театр институдунуң практикант студентилери концерт көргүскен. Баштай эштерим оолдар-биле тезиптер бодаан бис: театр— кино эвес, ынаа солун чүү деп. Ынчалзадаа кижизидикчи башкывыс Зоя Михайловна бисти кымыштырбаан. Школаның хуралдаар залы — шыгырт. Артистер ойнап эгелээн. Ам көөрүмге Кадр-оол Сагды Люндуп Солун-оол, Мария Солун-оол (ооң ам бистиң аравыста чогу хомуданчыг), Роза Чооду (Серен-оол) суглар-дыр ийин бо. Ынчан Дарый артисти дыка-ла чарашсынган мен ийин. Оларны ам бүгү Тыва билир, шупту ат-алдарлыг, мергежилдиг артистер апарган. Оларның шуптузунуң ажылын үнелээр, хүндүлээр, ынак кижи-дир мен. Кымның кандыг рольду, кажан, канчаар ойнааның безин билир мен. Театрның чаңгысдаа премьеразын эрттирбээн боор мен деп бичии мактанып каайн...

Ийет, 1967 чыл. Орай күс. № 2 школаның хуралдаар залы. Практикант артистер дыка-ла солун, онза ойнап, ырлажып турдулар. Адыш частаашкыннары, катпы-хөг диңмирээр. Ынчалза-даа удавааңда үш чүс ажыг өөреникчи хенертен тынмайн барган дег, ыржым апарган. Шала чолдаксымаар, тырың мага-боттуг, шыңгыы болгаш чайгамчык эрзиг, чараш арынныг, хып турар дег чиңиг кылан карактарлыг артист үнүп келгеш Сарыг-оолдуң «Саны-Мөгезин» номчуй берди. Ооң кедергей кылан кара, согун дег шиш баштыг «стиль» дээр майыктажын сонуургап көрүп олур мен. Эгезинде сонуургаваан мен «Саны-Мөгени» кым номчуваан боор. Ынчалза-даа улатпаанда кичээнгейим улгадып, артистиң үнүнүң сөглеп четпес онзагай, каазы бичии чүрээмге дээп, хаара туду могулептиг чагыыңа эгелээн. Мен бодаарымга амтыгаа дээр ындыг күштүг хайгааашкынге таварышпаан кижи мен. Адының ынчап эш сеткилдиң аң баштайгы ылап кээргели оттуп келгенин утпайн чоруурум ол ирги бе?

Канчаар-даа туттунган налап каап мен, караам чазы боттары-ла ага берген. Тынмыжым тыдып, боостаамга кара чүве турупкан. Мээң мурнумда артист эвес, а Саны-Мөге боду турган ышкаш апарган... Караам чажын чанымда эштеримден чажырып, доңгайып алгаш, иштимде: «Сөксап көрүңер, номчуваңар, акый! Мынчаар ыглап алган кижи эштеримге кочулаткай мен. Мени бичии кээргеп көрүңер» деп боданып, чаңнып, диштерим ызырнып олур мен. Караам чивеңнедиримге, чажы кургавас. Чодуптайн дээримге, эскертине бээр. Улуска кошкак, багайым көргүзер эвес мен. Үне маңнай бээр дээримге, эжикти Зоя Михайловна дуй туруп алган.

Оон карак уштап көрүп олурарымга, чанымда эштерим база шужүгейнчип олурар дивес силер бе. Ынчан харын доңгайып алгаш, чоттунуп, сегереп алган мен.

Артист номчуп доозупкан соонда, зал кезек када ыржым хевээр турган. Оон адыш часкаашкыны чирт-ле диген. Ол мөгейгеш, ажыт кире бээрге-даа, чеже-даа катап чалап, номчуттувус... Ону дүүн чаа-ла болган дег сактып чор мен. Ол кайгамчык салым-чаяанныг артистиң ады — Хертек Шириин-оол!

Ол үеден бээр бодум хуумда шүлүктерни, шүлүглелдерни, тоожуларны, чечен чугааларны, памфлеттерни эвээш эвести бижидим. Маңаа бичии чажылым ажыдыптайн: шүлүүм бижип алгаш, ону иштимде Шириин-оолдуң үнү-биле номчуп шенеп көөр мен. Таарыжыр болза, экизи ол. Оон үнү бүгү-ле мээң бижээн ажылдарымда сиңип калган дээр болза, хөөредиг болбас боор. Мээң сеткилимде поэзияның чулазын кывыскылаан кижилерниң бирээзи ол ийин.

Москвага, Ленинградка, Воронежке, Ярославльга, Бакуга, Алма-Атага, Улан-Үдэге, Барнаулга дээш өске-даа хоорайларның театрларынга шилилерни көрүп чордум. Ат-сураглыг актёрларның оюнун көрүп, мага ханган мен. Ылаңгыя Москвага театрдан колдуу үнмес, бар-ла артык акшам ынаар чарыыр турдум. Чамдык театрларның швейцарлары мени таныыр, халаска-даа кириптер. Ону ажыглап, өөм ээзин-даа, эш-өөрлерим-даа халаска киирип турдум. Чүдек чүве-дир ийин. Ынчалза-даа, ам канчаар, студент, ийи-үш ажы-төлдүг кижиге Москваның театрларының өртээ «аарышкылыг».

Меңээ бүзүреп боор силер, Хертек Шириин-оолду кандыг-даа «улуг» актёрдан дора эвес деп санаар мен. Ооң актёр амплуазы ол хире улуг, ханы-дыр. Бис, тывалар, чамдыкта алдынны холадан ылгап билбес-тир бис ийин. Тывавыста ол хире чергелиг актёр барын ам-даа ёзулуг эскербээн бис. А Улан-Үдэде азы Алма-Атада ол-ла чергениң, харын оон куду-даа амплуалыг актёрлары улустуң артистери деп аттыг боор чораан. Бисте Шириин-оолдуң бары — бирээде, чоргааранчыг, ийиде, коргунчуг-дур. Чүл дээрге, Шириин-оол бодунуң бүгү-ле чаагай актёр шынарларын көргүзүп шыдаваан. Аңаа ёзулуг улуг роль таваржыр бе? Маңаашкын, дилээшкин — аар-берге болгай. Аңаа чергелештир таптаашкын үезиниң бюрократсыг чаңчылдары, эреңгейлээшкин: актёрлар, режиссёрлар, администрация аразында чөрүлдээлер — ол бүгү уран чүүлге, чогаадыкчы салым-чаяанга кайы хире хирлиг, бужар шаптыктыг деп?

Чок, ол меңээ ол бүгүнүң дугайында чүнү-даа ыттаваан. Бис таптыг хөөрежип-лаа көрбээн бис. Ол чаргы-чаалы кылыр хөңнү чок, чоргаар, хедер кижи чорду. Ол-даа харын диригкижиниң чаңы, сеткили-дир. Шириин-оол кандыг болдур, ынчаар хүлээп көрүп, билип, үнелээр ужурлуг бис. Ону «томаартыр», «эдехере тыртар» деп кордааңдаа херээ чок...

«Хайыраан ботту» катап тургузуп эгелей бергени өөрүнчүг-дүр. Мен ооң үш-дөрт-даа вариантыларын көрген мен. Хам-оолду кымдаа Көк-оол дег ойнай албас. Калдайны кым-даа Екатерина Кенденбиль дег ойнап шыдавас. Караны — Кара-кыс Мунзук мөңге диригжидип каан. Ол ам — классика-дыр, эталон. Ол — маргыш чок!

А Кенден-Хууракты — амдыызында Шириин-оол дег кым-даа ойнаваан. Чүге дээрге, Шириин-оолдуң Кенден-Хуураа — чүгле аңгы дайзыны, бай, дүжүмет эвес. Шаанда, хувискаалчы көдүрлүүшкүн үезинде, Кенден-Хууракты овур-хевирин көргүзери бөдүүн, белен турган: кээргел чок, дүржок, дайзын, маңгыс — бо-ла! А Шириин-оол ону амгы үениң психологтуг мерелеп билиишкини-биле чаарты ойнап, көңгүс өске Кенден-Хууракты көргүзүп шыдаан. Кенден-Хуурак — чүнү мурнай кижи болгай! Ол чеже-даа бай болза — Карага ынак кижи-дир. Ол үениң байдалын бодап көрүңерден. Бай кижи, ядыы кыс, ынакшыл, өскерлиишкин... Ам безин харыызы чок ынакшыл кайы хире аар уржуктарга чедирип болур ийик. Маңаа аңгы демисели чокка-ла — өскүстер, өлүм-чидим, хай-халап үнүп болур. Ол шагда шупту-ла байлар ылап-ла ядыы кыстарны калайланып ап турган дээр болза, бүзүревес мен. Харын ызыгуууртан бай кижи ылап-ла ызыгуууртан уктуг кижи-биле кудалажыксаар турган эвес бе? Бо шииде дыка нарын психологтуг байдалдар бар-дыр ийин. Амгы көрүкчү бодун Кенден-Хууракты орнунга кылдыр бодап, шенеп көрзүн. Бир эвес Кара өлбээн болза, кандыг турган деп? А Седип — чүге ынак эжин көре тура-ла, өске кижиге берипкенил? Мында база-ла логика эвээш апаар-дыр.

Драматург В. Көк-оолдуң бо гениалдыг шиизинге хамаарыштыр төнчү чокка маргыжып болур. Маңаа, Кенден-Хууракты ролюнга, «аңгы дайзыны» деп таптаган хевир-майыктан уштунуп, кижилерниң ниити сеткил тургузуунга, психологтуг байдалдарынга чоокшулаштыр ойнаарын бир-ле дугаарында Хертек Шириин-оол шенээн деп бодаар мен. Аңаа ынчаңгы режиссёр Петренко (кужур чок апарган) база элээн салдарлыг болган боор. Шынап-ла харын, Гамлет база-ла ызыгууртан, бай кижи болгай але...

Шириин-оолдуң Кенден-Хуурааның сценага көстүп келгеш, ыыт чок кезек турары безин дыка хөйнү чугаалап, төөгүп, сеткил-чүрээ доюлган дег. Мында Кенден-Хуурак чүгле «калчаараан бай» эвес а өзү-баарын ажыңнадыр хүннеп турар ынак эр, Караның ашаа кылдыр көстүр. Кенден-Хуурак көстүп кээрге, көрүкчүлер безин ылым-чылым апаар ийик. Ооң көрүжү безин эът-кешти соолаңнадыптар аан. Ындыг Кенден-Хуурак — тергиин дидим, ханы угаап-бодааш тывышкын апарган.

Шириин-оол ышкаш актёрларны «дилээшкинниг» деп адаар. Олар доктаай берген, «турум» дээр актёрларга көөрде үргүлчү-ле чаа овур-хевирлерни, билиишкиннерни, философчу тургузугларны тып турарлар. Олар чокта — театр чок. Бисте улуг актёр Хертек Өлбезекович Шириин-оол бар дээш дыка өөрүп, чаа-чаа тывыышкыннарын магадап эскерер кижи-дир мен Аңаа улуг-улуг чедиишкиннерни, чогаадыкчы тывыышкыннарны күзедим.

Игорь ИРГИТ,
Литератор.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ

Понедельник

ФЕВРАЛЬ 5

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 8.55 Фигурлуг чунгулаашкын. Европа чемпионады. Көргүзүглүг чунгулаашкыннар. 11.25 Эртем-тайылбырлыг кино допчулалы. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30 Н. Метнер. Концерт. 13.00—13.30 «Кижиге дээвиирниң херээ чүл». Барымдаалыг фильм. 15.30 «Адазының херүүнүң изин». 16.05 Барымдаалыг фильм. 16.25 Уругларга дамчыдылга 17.25 Депшилге. Информация. Реклама. 17.55 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.00 Фигурлуг чунгулаашкын. Европа чемпионады. Көргүзүглүг чунгулаашкыннар. 18.30 «Үе». 19.00 Фигурлуг чунгулаашкынның уланчызы. 21.00 «Үе» 21.30 П. И. Чайковский. «Евгений Онегин». Фильм-шии. 00.10. 01.00 «Бистиң өреливис». «Гжель деп чүл ол?».

ИИЙГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Төөгү. 9 класс. Декабристерниң тура халыышкыны. 9.05 Итали дыл. 10.05 Өг-бүле академиязы. 10.35; 11.45 Биология. 7 класс. Мөөгүлер. 10.55 Уруглар сеансызы. «Сылдысчыгаш». Школачыларга эртем-тайылбырлыг журнал. 12.05—13.25 «Човуланның дөвүнчүүнде». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 17.00 ССРЭ-ниң улустуң артизи Стефания Станютаның дугайында фильм-концерт. 18.10 Мультфильм. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Хүлүмзүрүг». Уругларга дамчыдылга. Туран хоорайның бот-тывынгыр уруглар театрының шиизи. 19.30 Уругларга фильм. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Тыва черде». Программада: «Улус депутаттарынга кандидаттар дугайында чугаалап тур бис». «Чонга барааннарны хөйнү бүдүрер». 20.50 Киножурнал.

МОСКВАДАН

21.00 Чиик атлетика. ССРЭ чемпионады. 21.50—22.55 «Оожум истелге». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

19.00 Мустай Карим. 19.50 «Пламя» ансамбльдиң концерти. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — 21.00 «Вулканнар чуртунче ногаан попугай дилеп». Телефильм.

Вторник

ФЕВРАЛЬ 6

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Хөглүг старттар». 9.15 «Васька» Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 10.20 «Бистиң өреливис». «Гжель деп чүл ол?». 11.05 «Ол болган... болган...» 11.25 Уругларга дамчыдылга. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30 — 13.00 «Үе». 15.30 Фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. 16.00 «Аайы тывылбас Галимзянов». Барымдаалыг фильм. 16.25 Ф. Шуберт. Концерт. 16.55 «Кайгамчыктыг ортулуктар». Чаа Зеландия дугайында. 17.55 «Экии, музыка!». 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 «Аныяктар медээчизи». 19.40 Мультфильм. 20.00 «9-кү студия». 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 — 23.50 В. Добрынин композиторнуң чогаадыкчы ажылының кежээзи.

ИИЙГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Физика. 11 класс. Лазерлер. 9.05 Француз дыл. 10.05 Француз дыл. 10.35; 11.40 Биология. 6 класс. Үнүштүң урезин чокка өзүп көвүдээри. 10.55 Эрудиттер. Дамчыдылга. 12.00 «Човуланның дөвүнчүүнде». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.15 — 13.45 Ритмниг гимнастика. 17.00 Мультфильм. 17.20 «Братиславаның хөгжүмнүг байырлалдары» фестивальдың концерттери. Б. Барток. Концерт. 18.00 Ритмниг гимнастика. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия төвү». Программада: «Соңгулдаларга уткуштур». «Ачы-буян». «Кеземче хрониказы». 19.30 Медээлер. 19.35 Барымдаалыг фильм. 19.50 Чарлалдар, реклама. «Декей-оо». Тыва улустуң ырларының байырлалынга.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Кедээниң амыдыралы». «Улус депутаттарынга кандидаттар дугайында чугаалап тур бис».

МОСКВАДАН

21.30. — 22.40 «Өлүрүнге чедир чеди шак». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

19.00 РСФСР-ниң алдарлыг артизи Б. Феоктистов (дошпулуур) ойнаар. 19.10 Таджик ССР-ниң Күртелерадиозу. «Рогун — амыдыраарынга эрге». 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Россияның карманы». Телефильм. Нижегородская ярмарканың төөгүзүнүң дугайында. 20.35 — 21.30 Музыкалыг телеабонемент. «Бистиң чевистиң хөгжүмчүлери. Пианист Н. Штаркман.

Среда

ФЕВРАЛЬ 7

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Экии, музыка!». 9.05 «Васька». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 11.25 «Делегейни дескиндир». Альманах. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30 «Үе». 13.00 — 13.25 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Факел биле маска». (Шри Ланка). 15.30 Телефильм. 16.00 В. Кандинскийниң делгелгезинде. 17.00 Бүгү үелерниң музыказы. И.-С. Бах. 17.25 Уругларга дамчыдылга. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 «Делегей судалы — 90». Бис болгаш экономика. 19.50 «Васька». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Катпы бажы каткан эвес». 23.35—00.25 «Авамның холдарын сактыр-дыр мен». Барымдаалыг телефильм.

ИИЙГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.45; 9.35 Физика. 9 класс. Н. Е. Жуковский база ооң ажылдары. 9.05 Немец дыл. 10.05 Немец дыл. 10.35; 11.35 Музыка. 5 класс. М. П. Мусоргский — «Делгелгеден чуруктар». 11.05 Бистиң садывыс. 12.05 — 13.15 «Човуланның дөвүнчүүнде». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.15 Украин ССР-ниң Күртелерадиозу «Мээң черим. Мээң чонум хеми». 18.00 «Карак чивеш аразы болгаш үе» барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва черде». Программада: «Улус депутаттарынга кандидаттар дугайында чугаалап тур бис». «Ачы-дуза чедирилгезиниң албан черлери». Делегей байдалының дугайында беседа. 19.35 Медээлер. 19.40 Чарлалдар. 19.45 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Овур-хевир». Уран-чечен публицистиг видеоканал. 21.05 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

21.15 Телефильм. 21.30 «Амуланга». Уран-чечен фильм. 22.45 Улусчу аялгалар. 23.00 — 00.45 Баскетбол. Р. Корачының кубогу. Эр кижилер. ЦСКА — «Босна». (Югославия).

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

19.00 Телефильмнер. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Чоруу чогунгур Новиков». Телефильм. 20.35—21.15 Музыкалыг телеабонемент. «Бистиң үевистиң хөгжүмчүлери».

Четверг

ФЕВРАЛЬ 8

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Левша» ансамбльдиң концерти. 8.55 «Васька». Уран-чечен фильм. 2-3 сериялары. 11.25 Уругларга дамчыдылга. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30—13.00 «Үе». 15.30 Тиилелгениң 45 чылынга. Барымдаалыг фильмнер. «Чөөн форт», «Прохоровка чоогунда шол». 16.20 Музыка эртинези. Г. Свиридов —«Пушкинниң веногу». Ниити ырыга концерт. 17.10 Барымдаалыг телефильмнер. 18.10 Мультфильм. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 хар чедир база оон улуг назы». 19.40 «Васька». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «7 Симеоннар чурттап чораан» барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 23.10 — 00.15 Балет, балет.

ИИЙГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.45; 9.35 Бойдус эртеми. 5 класс. Ильменск заповедникче аянчорук. 9.05 Испан дыл. 9.55 «Бүгүдени биликсеп тур мен». Киножурнал. 10.05 Испан дыл. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. «Баштайгы аң-араатан база чүгле олар эвес...» 12.05 «Човуланның дөвүнчүүнде». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 13.35—14.05 Ритмниг гимнастика. 17.00 Мультфильм. 17.40 Телефильм. 18.00 Ритмниг гимнастика. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия төвү». Программада: «Соңгулдаларга уткуштур». «Шагаан-арыгжылар чүге доңуп турарыл?». 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар, реклама «Декей-оо».

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Хол бөмбүү. Кубок эдилекчилериниң кубогу. Эр кижилер. «Динамо» (Москва облазы) — «Мавсиконо» (Италия). 21.00 А. Шнитке. Концерт. 21.30 — 22.55 «Фруза». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

19.00 ССРЭ-ниң улустуң артизи Л. Сметанниковтуң концерти. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Пятница

ФЕВРАЛЬ 9

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.00 «Васька». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 10.15 Туркменияның хөгжүмнүг аас чогаалы. 10.45 «...16 хар чедир база оон улуг назы». 11.30 «Чуртта, Чер!». 12.30— 13.00 «Үе». 15.30 «Үш кооперативке соната». Грузияның кооперативтериниң дугайында барымдаалыг телефильм. 15.55 Чуваш АССР-ниң Күрүнениң танцы болгаш ыры ансамблиниң концерти. 16.40 «Чазылдырыышкын 5 шакта болур». Уран-чечен фильм. 17.45 Философчу беседалар. Орус философия болгаш амгы үе. 18.30 «Үе». 19.00 Мультфильмнер. 19.05 Делегей конкурстарының лауреады Д. Хворостовский ырлаар. 19.45 «Васька». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Көрүүшкүн». 23.10 «Ол болган... болган...» 23.35 — 00.35 РСФСР-ниң улустуң артизи Э. Грачының концерти.

ИИЙГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.45; 9.35 Бойдус эртеми. 2 класс. Хоорайда база суурда кыштың күш-ажыл. 9.05 Англи дыл. 9.55 «Бүгүдени биликсеп тур мен». Киножурнал. 10.05 Англи дыл. 10.35; 11.35 Төөгү. 8 класс. XVII чүс чылдың орус культуразы. 12.05 — 13.10 «Човуланның дөвүнчүүнде». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 17.00 Мультфильмнер. 17.25 Эвенкилерниң амыдыралының, ажыл-ижиниң дугайында барымдаалыг фильм.

КЫЗЫЛДАН

17.55 Барымдаалыг фильм. 18.05 Медээлер. 18.10 Медээлер. 18.15 «Тыва телевидение чалап тур». Аныяктар видеоканалы.

МОСКВАДАН

19.15 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Спартак» —«Химик». Чапсарда (20.00) — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.00 Бүгүдеге — спорт. 21.15 «Совет патриот». Киножурнал. 21.30—23.35 «Дүн ортузунда белек». Уран-чечен телефильм. (Болгария). 1-2 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

17.55 Латвияның Күртелерадиозу. «Үс ажылдың алдын үндезини». 18.30 «Үе». 19.00 — 19.15 Суворов дугайында барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү.

Суббота

ФЕВРАЛЬ 10

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Фильм-концерт. 9.25 Бистиң садывыс. 9.55 «Кижи институду». 10.55 «Дириг амытаннар оранында». 11.55 «Борис Пастернак». Төрүттүнгенинден бээр 100 чыл болганынга. 13.00 Тиилелгениң 45 чылынга. 5 сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Үе бисти шилип алган». 1-2 сериялары. 15.20 «Таиланд: чаңчылдар болгаш амгы үе». 15.50 Өг-бүле экраны. «Француз дыл кичээлдери». Уран-чечен телефильм. 17.30 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Оркестрниң үделгези-биле». (Швейцария). 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Мультфильм. 18.55 «Миллионну кайгап оорлаптарыл». Уран-чечен фильм. (АКШ). 1-2 сериялары. 21.00 «Үе». 21.30 Телекөрүкчүнүң спутниги. 21.45 «Ырлажыылынар, өңнүктер». 23.40— 00.35 С. Лем — «Бутерброд». Телешии.

ИИЙГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бирги рейс». Уран-чечен телефильм. 9.30 Мультфильмнер. 9.50 «Челюскинчилер». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 10.55 «Юрмала-90». 12.15 «Бис биле, бис ышкаш, бистен дээре кыл». ГДР-ден дамчыдылга. 13.15 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Москва) — «Крылья Советов». 14.30 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 «Чөөн Сибирь». Киножурнал. 17.10 Депшилге. Информация. Реклама. 17.40 «Мен эмчи мен». Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.30 «Үе». 19.00 Бүгүдеге педагогика. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Бир эвес силерниң харыңар...» 21.00 «Виват, Россия». «Нева хемниң орфейлери». 21.40 «Таанда, ол-ла Татьяна бе?» Барымдаалыг телефильм. 22.40 «Джаз сылдыстары». Д. Браун база О. Лундстремге удурткан оркестр. 23.50 «Дүнеки сеанс». «Ыпакшыл дугайында баллада». Киноконцерт. 00.20 —01.50 «Алдын аңнарның чыскаалы». Уран-чечен фильм.

Воскресенье

ФЕВРАЛЬ 11

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 «Спортлото» тиражы. 8.30 Ритмниг гимнастика. 9.00 «Эртен эрте». Уругларга дамчыдылга. 10.00 Ада-чуртунга бараан болуру. 11.00 Эртенги хөглээшкинниг программа. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 «Музыкалыг киоск». 13.00 Тиилелгениң 45 чылынга. 5 сериялыг уран-чечен телефильм. «Үе бисти шилип алган». 3-кү сериязы. 14.05 «Чер — бистиң ниити бажыңывыс». деп фотоконкурс. 14.10 «Кадыкшыл». 14.55 «Баллада». Фильм-концерт. 15.45 «Кедээден дамчыдылга». 16.45 «Ырыны сактып ал». Улуг кижилерге база уругларга. 17.00 Уругларга информастыг-публицистиг программа «Марафон-15». 18.30 «Бо бүгү мээңии эвес». Барымдаалыг фильм. 19.00 «Россини Версальда». Концерт программазы. 19.55 «Удур туруушкун». 5 сериялыг уран-чечен телефильм. 21.00 «7 хонук». 22.00 «Мөңге чүүлдер дугайында бодалдар» 22.15 П. И. Чайковскийниң шупту симфониялары. Симфония № 4. 23.10—01.00 «Оларны Юрмала илереткен». Хөгжүмнүг программа.

ИИЙГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.30 «Мордасова ырлап турда». Фильм-концерт. 9.10 «Бистиң дүвүреливис чери» деп бөлүктен телефильм. Воронеж облазында арыг дугайында. 9.40 «Челюскинчилер». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 10.45 «Контакт». Телеочерк. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 Мультфильм. 12.45 Белорус ССР-ниң Күртелерадиозу. В. Смольский. «Шаандакы легенда». Фильм-опера. 14.30 Видеоканал. «Совет Россия». 17.00 «Планета». Делегей программазы. 18.00 «Киносерпантин». 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Киносерпантин». 21.00 «7 хонук». 22.00 — 00.15 «Киносерпантин». «Гангстерлер оскээр ойнаар». «Деррик» сериядан уран-чечен телефильм. (ГФР.).

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

РЕСПУБЛИКАНЫҢ «ХҮНДҮЛЕЛДИҢ ДЕМДЭЭ» ОРДЕННИГ ТЫВА ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫНЫҢ 1990 ЧЫЛДЫҢ ФЕВРАЛЬДА РЕПЕРТУАРЫ

Февраль 2-де. М. Салтыков-Щедрин. «Хөлегелер» (орус бөлүк). Эгелээри 18.30 шакта.

Февраль 4-те. Тоол «Кайгамчыктыг Василиса» (орус бөлүк). Эгелээри 12 шакта.

Б. Бомарше .«Фигароның кадайлацганы» (орус бөлүк). Эгелээри 18.30 шакта.

Февраль 9-та. А. Емельянов. «Чуртталгадан ойталавас сен» (орус бөлүк). Эгелээри 18.30 шакта.

Февраль 10-да. Салтыков-Щедрин. «Хөлегелер» (орус бөлүк). Эгелээри 18.30 шакта.

Февраль 11-де. Тоол. «Кайгамчыктыг Василиса» (орус бөлүк). Эгелээри 12 шакта.

Февраль 14-те. Ч. Ондар. «Ханныг истер» (тыва бөлүк). Эгелээри 18.30 шакта.

Февраль 17-де. О. Фельцман. «Донна Люция азы ачылыг-ла угбаяа». (тыва бөлүк). Эгелээри 18.30 шакта.

Февраль 18-те. Н. Гернет. «Аладдинниң илбилиг деңи» (тыва бөлүк). Эгелээри 18.30 шакта.

Февраль 18-те. У. Шекспир. «Он ийиниң дүнези» (тыва бөлүк). Эгелээри 18.30 шакта.

Февраль 23-те. Ч. Ондар. «Ханныг истер» (тыва бөлүк). Эгелээри 18.30 шакта.

Февраль 25-те. Г. Канчели. «Хануманың төөредиглери» (тыва бөлүк). Эгелээри 18.30 шакта.

Февраль 27-де. Бенефис «Донна Люция» Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Ч. Б. Монгуш. Эгелээри 18.30 шакта.

Бо чылдың февраль 24-те 14 шакта **№ 4 профтехучилищеге ук өөредилге чериниң тургустунганындан бээр 25 чыл болган оюнга тураскааткан юбилейжи байырлыг хурал болур.** Училищени дооскаганнарны болгаш аңаа ажылдап чораан башкыларны училищениң байырлалынга киржиринге чалап тур бис.

Бистиң адресивис: Калинин кудумчузу 1.

* * *

Февраль 4-те 14 шакта Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга **«Ажыл-агыйы механизмин болгаш экономиканы эргелеп башкарарын эде тургузары»** деп темага лекция болур. Лектор — экономика эртемнериниң кандидады, Новосибирскиниң улус ажыл-агыйы институдунуң башкызы **А. И. КРОПАЧЕВ.**

«Билиг» ниитилелиниң республика организациязының баштаар чери.

* * *

Тываның «Орбита — сервис» деп техниктиг төвү Кызыл районнуң чурттакчыларының радиотелеаппаратураларын бажыңнарынга барып септеп берип турарын чарлап тур. Чагыгны **№ 3-29-60** телефон дамчыштыр кылыр азы Бухтуев кудумчузунда 3 дугаарлыг бажынче чорудар. Чагыгта ат-сывын, адрезин ыяк айыткаш, телевизорунуң чүзү канчап барганын (козулбес, шуут чырывас, үнү чок) бижип каар.

Үнүүшкүннүң графиги

Суклан, Элегес-Аксы — айның бирги, үшкү вторниктери.

Баян-Кол, Терлиг-Хая — айның бирги, үшкү средалары.

Черби, Кара-Хаак — айның бирги, үшкү четвергтери.

Кур-Чер, Шамбалыг — айның бирги, үшкү пятницалары.

Тыва улустуң «Декей-оо» деп ырызын күүседир ыраажыларның **көрүлде-конкурузун** Кызыл хоорхүүскомнуң культура килдизи бо чылдың **февраль 10-да 12 шакта** «Тыва тудуг» каттыжыышкынының кызыл-булуңунга эрттирер.

Ыраажылар, үш кижи составтыг ыраажылар, ыраажылар ансамбльдери көрүлде-конкурска киржир. Бөлүк киржикчилер саны 10 кижиден хөй болбас.

Программага ийи янзы хевирлиг солун ырлар күрер.

Дараазында адрести ёзугаар чагыгларны хоорхүүскомнуң культура килдизинде хүлээп ап турар: **Кызыл партизан кудумчузу, бажың № 11, телефону 3-45-21.**

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалы чурттуң техниктиг дээди өөредилге черлеринге кирерин белеткээр кежээки болгаш бот-өөредилгелиг 6 ай хуусаалыг курстарга хүлээп алыышкын эгелээнин чарлап тур.

6 ай хуусаалыг кежээки курстарга өөренгени дээш 55 рубльди, бот-өөредилгелиг, хыналда-тайылбырлыг курстарга — 45 рубльди, тайылбыр чок курстарга 15 рубльди төлээр.

Билдириишкинни филиалдың директорунуң адынга бижиир болгаш өөредилгениң өртек-хөлезиниң институттуң кассазынга төлээнинин азы № 141307 агар санче шилчиткенинин дугайында квитанцияны эккээр.

Өөредилге бо чылдың январь 2-де эгелээн.

Филиалдың адрези: 667001. Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу 4, кабинет 405.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 4

«НАЙЫРАЛ»: «Хон Гиль Дон» (КУДР)—9.30, 11.30, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда. **«Бела далай чанынга катпы болгаш ажыг-шүжүг»** —(мультфильм) — 13.30 шакта. **Видеозал: «Зита биле Гита»** (2 сериялыг)—10.00, 13.00, 16.00 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР: Киночыынды —8.30. **«Ак флюгер»**—9.50, **«Башкарыкчының ужудуушкуну»** — 11.30, 13.20, **«Америкага бир катап»** (3 сериялыг) — 15.10, 19.00 шактарда. **Видеозал:** Киночыынды — 10.00, **«Капуциннер бульварындан кижи»**—11.00, 15.00, **«Палермонуң чүс чылы»** — 13.00, 21.00. **«Гангсээң сууң бокталган-дыр»** — 16.30. **«Куда альбомунда фотография»** — 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Билдинмес ортулук»** — 9.50, **«Үш мушкетер ышкаш»** — (Индия)— 11.30, 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Моортайлап дүжер чер»** — 12.00. **«Мценск уездиниң Макбет агайы»**—14.00, 16.00, **Видеофильм** — 18.00, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ к/б: «Бирээ, ийи —ажыг-шүжүг айыыл эвестир».— 10.00, 18.00. **Кызыгаарлаан амыдырал»**—16.00, 18.00 шактарда.

ФЕВРАЛЬ 5

«НАЙЫРАЛ»: «Хон Гиль Дон» (КУДР)—9.30, 11.30, 13.30, **«Иисустуң амыдыралы»** (АКШ, 2 сериялыг)— 15.30, 18.30, шактарда. **Видеозал: «Кандагарга дадыккаңнар»** — 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Бүрүнүбиле анаа мен»—17.30, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Дискоңуң танцычызы» (Индия, 2 сериялыг) — 14.20, 17.10, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Ужуралдар оранында», «Башкарыкчының ужудуушкуну» — кино клуб—9.00, 14.50, **«Кара бөрү»** — 10.50, 12.40, **«Нокдаун»**—18.40, **«Канчалза-даа сеңээ чүнү-даа чугаалавас мен»** — 16.40, 20.20 шактарда. **Видеозал:** Киночыынды — 10.00, **«Чүс солдат, ийи кыс»** — 12.00, **«Палермонуң чүс хүнү»** — 14.00, **«Асса»** (2 сериялыг) — 15.20, **«Куда альбомунда фотография»** — 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Мценск уездиниң Макбет агайы».— 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

ЧАЛАДЫВЫС

1990 чылдың январь 29-та А. П. Чеховтуң төрүттүнген хүнүнден бээр 130 чыл оюн демдеглеп эрттирген. Чамдык кижилер ооң чогаалдарынга ынак болгаш кезээде «оруум айтыкчызы» деп чоруур. Бистиң библиотекавыс база ооң адын эдилээн. Антон Павлович «мээң чогаалдарымны чеди чыл, улуг-ла дизе, чеди чартык чыл номчааш, ооң соонда уттуптарлар ыйнаан» деп чугаалап чораан.

Чоп оон чогаалдарынга ынак болгаш бөгүнге чедир номчуп келген.

Чеховтуң дугайында, ооң чогаадыкчы чоруун, амыдыралын билип алыры-биле бистиң библиотекавыста бар номнарны делгээн бис. Чеховтуң чогаалдарының идейлиг утказын, чогаадыкчы чоруун хөйү-биле билип алыр дизе, ооң допчу намдарындан эгелээш хандыр өөренир, амыдыралга херек чүүлдерин оон билип ап болур.

Ооң чогаалдарын номчуп ора, ниитилелге кижиниң ажык-дузазын, культурлуг аажы-чаңын хөйү-биле сактып алыр. Чехов ам-даа бистиң-биле кады чурттап чоруур. Чехов-биле таныжарынче чаладывыс.

Эмилия ХОВАЛЫГ.
Библиотекарь.
Кызыл хоорай.

«Америкада оочур чок дижир». (Москвага оочурларның бирээзинге дыңналган чугаадан)

БАЗА КАТАП ООЧУР ДУГАЙЫНДА, БО УДААДА — АМЕРИКАДА

Ийет, Америкада оочурлар база бар, ынчалзажок олар бистииинге көңгүс дөмейлешпес болбайн аан. Бирээде, иткилежир, бар шаа-биле мурнун былаажыр, хөрээн мурнадыр, дүржоктаныр чоруктар ында чок. Оочурда турар кижилерниң аразы чартык метр хире хос болур. Чурум үрээр чорук оочурда кымның-даа бажынга кирбес. Бир эвес хай боол, чурум үрээшкини болур болза (колдуунда-ла даштыкы кижилер багай чаңын бо-ла көргүзе бээр), оочурга турган улус аажок хөлзей бээрге, чурум үрекчизин садыгжы-даа, банкының албан-хаакчызы-даа садыглаттырбайн баар. Аргажок апарган тавырылгала шагдаа кыйгыртыр, чурум үрекчизин кудумчуже ол анаа-ла үндүрүп каар ийикпе, торгаашкын-биле коргудуп чорудуптар.

Америк улуг хоорайларның чурттакчылары оочурларга үр турар ужурга база таваржып турар. АКШтың эң улуг хоорайы боор Нью-Йорктуң чурттакчыларының оочурларга хилинчектенип турарынче «Нью-Йорк таймс» солун кичээнгей салбайн баар арга чок болган, ол улуг солун чоокта чаа редакция чүүлүнге мынча деп бижээн: «Нью-йоркчулар оочурларга хөй-ле үе-шакты чидирип турар-дыр, өске хоорайларда американнарга бодаарга, олардан-даа артык үе-шакты чидирип турар ышкаш. Олар автобустарже кирерде, демир-орук билеттери садып алырда, театрларда туалеттерже кирерде, метроже жетоннар алырда, лотерея билеттери садар дээнде, концерт-спорт комплекизинге бүгү-ле көргүзүглерже, а ол ышкаш кафеден эртен чемненирде олар оочурлап алган тургулаардыр». Шыны-биле алырга, американнарның мындыг онзагай чоруун солун эскерип бижээн: оларга бирги чергениң эргежок чугула хире эвес чүүлдери дээш олар изигде-даа, соокта-даа шак-шагы-биле оочурга турарынга беленнер. Ол дээрге солун кино көргүзүп турар кинотеатрже оочур-даа боол болур, бир ай эрте бээрге, ону көөр кижи чок апаар, а чартык чыл эртерге, видеокассета кылдыр ону магазин бүрүзүнге сада бээр. Хөй-хөй американнар боттарының чаңчыкканы-биле бүгү-ле чүвеге, харын оочурга безин бир дугаар болурун күзээрлер деп, «Нью-Йорк таймс» солун ындыг түңнелге келген.

«Шереметьево-2»-ге улуг оочур дээш бисти улус чөптүү-биле чемелеп турар. Ынчалзажок эрткен чылын Нью-Йоркта Джон Кеннеди аттыг делегей аэропортунга мээң эскерген чүүлүм бистиң корум-чурумувустан шуут дора чорду. Нью-Йоркка ажылдаары-биле чедип келген корреспондентиниң өг-бүлезин манап турган бис. Каайлы чериниң залындан кижилер үзүк-соксаал чок шууужуп үнүп-ле тур. А самолёт шагда-ла хонупкан болзажок. бистиң маңаанывыс улузувус алага барган. Адак соонда бистиң корреспондентивис кадайы база уруглары-биле чилчии үзүлген бо үнүп келди. Паспорт болгаш каайлы хынаар черлерге оочурга ийи шак хире турган болдулар. Аэропорт бажыңының чанында такси доктаар черде оочурга кижилер база удур немежипле турду. Таксистер (оларның аразында ооң мурнунда совет хамаатылары болуп турганнар база бар) пассажирлерниң дилээн черлеринче барбастар. чүге дизе ынаар баары оларга ажык чок деп. нью-йоркчулар хомудап турарлар.

Америкага магазиннерге оочур ээлеп кааш, оон өскээр чоруп болбас. Чүгле беш минута болгаш безин чедип келгеш, ол-ла турган оочуруңарга дедир туруп алыры берге. Бичии када чоруур апарган тавырылгада шилип алган барааныг тергежигежиңерни арттырып каар силер. Оочур чок садыглап алырынга бичии уруглар база дуза болбас. Инвалидтерде артык эргелер база чок. Чээли карточкаларының дузазы-биле садыглажыр кассаларның чанынга оочур мырыңай эндерик болур, чүге дизе аңаа документилер хынаар, чээли кылдыртыр компанияларже телефоннаар.

База бир улуг оочур бар, ол дээрге — автомобильдер тырлыышкыны-дыр. Американнар эртен ажылче орукка чоруурда болгаш оон ажылдан дедир кээрде шуут хинчээн көөр. Бир-ле катап Джон Кеннеди аттыг ол-ла аэропортче машиналыг чоруур херектиг апарган мен. Субботта чүве. Ынчан машиналар моондак чок чоруп турган. Ынчалзажок чоруур деп турумда, суггур чаашкын кудуп эрткен чүве. Суг туннельдерни хөме алган. Бүгү-ле оюп эртер оруктарны автомашиналар одуругладай дүй турупкан. Эртер үг чок. Үскүлешкен-даа, чайылган-даа, өрттенген-даа машиналар бар. Алгы-кышкы, үё-човуур...

Чедишпес чоруктуң эвес, а автомашиналарны эндере бүдүрериниң дайлымы-биле тывылган ындыг оочурларның чуртка чедирген чидирии чеже дээр. Чүгле 29 хоорайга (Нью-Йорк, Вашингтон, Чикаго болгаш Бостон хоорайларны ынаар киир санаваска) ындыг янзылыг тырлыышкыннарның уржуундан бо чылдың эгезинде чидириг 24 млрд. доллар болган. Аңаа ажылдан озалдаар чорук, кывар чүүлдүң артык чарыгдалы, транспортка озал-ондак болур таварылгаларның бедик деңнелиниң уржуундан амы-тын камгаладылгазының өзүүшкүнү хамааржыр.

Ынчангаш Америкада оочур база бар ышкажыл, саваң азы арага дээш бистиң оочурлап турарывыс ышкаш, ындыг эвес, оон шуут сыр өске-дир. Улуг оочурга турары халааданчыг, шыланчыг болбайн аан. Бүгү-ле чүвениң аяңын бодаарга, биске оочур ам-даа үр уламчылаар апаар-дыр, ынчангаш бо талазы-биле америк дуржулгазы ажыглазывысса эки боор.

Юрий БЕСПАЛЬКО.
(СЭТА).

Нью-Йорк — Москва.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

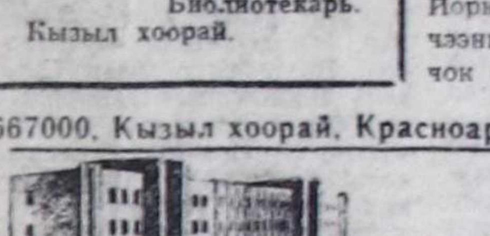

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-28; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-83 Килдистер: ◆ ажтыйжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-18; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргаңда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ааязы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 372. ТС—00432

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 30 (14230) ◆ 1990 чыл, февраль 6, вторник ◆ 1925 чылда үндезилеттинген ◆ Өртээ 3 көп.

СЭКП ОБКОМУНДА

РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларының идеологтуг хандырылгазының талазы-биле районнуң партия организацияларының ажылының дугайында партияның Чөөн-Хемчик райкомунуң отчёдун СЭКП обкомунуң секретариады дыңнаан.

РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң соңгулдаларының идеологтуг хандырылгазының талазы-биле тодаргай ажылды Чөөн-Хемчик районнуң партия организациялары чорудуп турарын хүлээп алдынган доктаалда демдеглээн. Соңгулда кампаниязының организастыг хемчеглериниң, идеологтуг хандырылгазының планнары бадылаттынган, партия организацияларының, чер-чер Советтериниң сорулгалары тодаргайлаттынган. СЭКП райкомунуң пленумунга политиктиг платформаны хүлээп алган.

Организас-пропагандистиг болгаш агитас-массалыг ажылды районга хандырарынга 17 агитколлективтерни тургускан, соңгукчуларның 117 булуңнарын, информас-пропагандистиг 12 төптерни белеткээн. Партия эге организацияларының секретарьларының, парторганизациялар секретарьларының оралакчыларының, агитпунктулар эргелекчилериниң болгаш агитаторларның семинарларын эрттирген. Ажылчы чоннуң политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгезиниң системазынга соңгулдалар дугайында хоойлуларның чүүлдерин өөренген, ажылды эки тургузар талазы-биле конкурсту районнуң соңгулда участоктарының аразынга чарлаан.

Ооң-биле чергелештир соңгулда кампаниязының идеологтуг хандырылгазының талазы-биле районнуң партия организацияларының ажылында улуг четпестерниң барын СЭКП обкомунуң секретариады демдеглээн. Партияның область организациязының соңгулда мурнунуң политиктиг платформазын СЭКП райкому, партия эге организациялары кошкак пропагандалап, тайылбырлап келген, организастыг болгаш агитас-пропагандистиг хемчеглерниң бадылаттынган пландарының күүселдези канчаар чоруп турарын четпес контрольдап турар. «Хөндергей», «Чыраа-Бажы», «Большевик» совхозтарның партия организациялары агитколлективтер-биле, депутаттарга кандидаттар болгаш оларның бүзүреттирген кижилери-биле ажылче четпес кичээнгейни угландырып келген, агитколлективтерни чамдык черлерде чаартпаан болгаш бадылаваан, соңгукчулар клубтарын, хөй-нитиниң политиктиг төптерин көскү агитация-биле деривээн.

Чурттакчылыг черлер болур Теве-Хаяда, Бажың-Алаакта, Хайыраканда информас-пропагандистиг төптерни чаңгыс хепке кутканы ышкаш дерээн, ол төптер соңгулда кампаниязының утка-шынарын болгаш идейлиг угланыышкынын долу хемчээлге көргүспейн турар. Идеологтуг ажылда таарымчалыг чаартылгалар бар болза-даа ол чугула ажылды колдуунда эрги байдал-биле чорудуп турар. Кижилер-биле тус-тузунда ажыл соңгулдаларның идеологтуг хандырылгазының үндезини кылдыр тургустунмаан. Ол ажылдың кошкак бергениниң, кандидаттарны депшидерниниң үе-чадазында хайгааралдың хандыртынмаанының, идепкей чок туруштуң түңнелинде Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга 20 кандидаттарның иштинде чүгле 3 ажылчын, 2 херээжен кижи бар болган.

Мал кыштаглаашкыныныӊ, хойжуларның, малчыннарның күш-ажылының болгаш амыдырал-чуртталгазының айтырыгларынче эвээш кичээнгейни соңгулда мурнунуң ажылының үезинде угландырып турар. Чоннуң культура, социал амыдырал негелделерин хандырары-биле холбашкан бүдүрүлгелериниң, организацияларның ажылында четпестерни СЭКП райкому, райкүүском оожум чайладып турар. Районда кем-херек үүлгедиишкиннериниң деңнели бедик болуп артпышаан. Бирги ээлчегниң эргежок чугула бараанарының чедишпезинге, солуннарны, журналдарны чогуур үезинде эккеп бербезинге, радио, телефон харылзаазының четпезинге хамаарыштыр таарзынмаан хөөннерни кижилер илергейлеп турар.

Партия эге организацияларының соңгулда мурнунда ажылын идепкейжидер талазы-биле эргежок чугула бүгү-ле хемчеглерни алырын партияның Чөөн-Хемчик райкомунга СЭКП обкомунуң секретариады дааскан. Агитация ажылынга удуртукчу кадрларны калбаа-биле киириштирер, соңгукчуларның чагыгларын, хомудалдарын болгаш саналдарын демдеглеп бүрүткээриниң, оларны дүрген болгаш ылаптыг сайгарарының, алдынган хемчеглер дугайында чонга дыңнадырының быжыг системазын бүгү чер болганга тургузар.

Социал-экономиктиг нарын айтырыгларны кичээнгейлиг болгаш дүрген сайгарып шиитпирлээрин, хандырылганы экижидеринге, чуртталга бажыңнарын, чугула хереглелдиң бараанарын хуваарда социал чөптүг чорукту сагыырынга хамаарыштыр чоннуң тодаргай негелделерин хүн бүрүде сайгарып көөрүн СЭКП райкомунга, партия эге организацияларынга сүмелээн.

Кижилерниң шыжыгыышкынын, национал сагыш-сеткилин ажыглаарын оралдажыр, хоозун аазаашкыннар бээр, барымдаа-фактыларны хажыдар кижилерге дээштиг харыыны берип, чугаалажыышкыннарны бүзүрелдиг барымдаалар-биле кылып шыдаар аргалыг кижилерге даянмышаан, пропаганда ажылын чорудар. Ажылдың чаңчыл болу берген хевирлери-биле чергелештир, кижилерни тус-тузунда кижиздер, оларга тайылбыр бээр ажылды колдадыр чорудар, соңгулда мурнунуң ужуражыышкыннарын билдилиг эрттирер, хуудустарны болгаш плакаттарны парлап үндүрерин чогуур үезинде дүрген организастаар. Чурттап турар чериниң аайы-биле, ылаңгыя агитквартираларга чоннуң янзы-бүрү бөлүктериниң ортузунга ажылды улам-на күштелдирер.

Соңгукчуларның доктаамал ажылдаар клубтарын, агитация болгаш хөй-нитиниң политиктиг төптерин культура бажыңнарының, клубтарның, кызыл-булуңнарның баазазынга организастаар. Агитаторларның, агитколлективтерниң ажылдаарынга эргежок чугула байдалдарны тургузар талазы-биле хемчеглерни алыр, районнуң амыдыралының дугайында тайылбырлыг болгаш информастыг материалдар-биле оларны хандырар.

Аныяк соңгукчулар-биле, комсомолчулар-биле ажылче онза кичээнгейни угландырар. Аныяк соңгукчуларның клубтарын, хөй-нитиниң политиктиг дискуссия клубтарын тургузарынга дузалаар.

Соңгулда мурнунуң кампаниязын «Ленинчи орук» солунга болгаш тус чериниң радио дамчыдылгазынга чырыдар талазы-биле негелдени күштелдирер. Улус депутаттарынга кандидаттарның чугааларын, парлалга конференцияларын, «төгерик столдарны» солуннуң арыннарынга, тус чериниң радио дамчыдылгазынга организастаар, кандидаттарның соңгулда мурнунда демиселиниң чоруп турарын үргүлчү чырыдар, соңгукчуларның айтырыгларынга харыыларны бээр.

ЧУРУКТА: Бии-Хемде «Ээрбек» совхозтуң хойжузу Галина Кызыл-ооловна Дондуп өөнүң ээзи Каң-оол Дондуп-биле элээн каш чыл малчыннап турар. Хой ажылын хөгжүдеринге күш-ажылчы үлүүн киирип келген бо хойжулар эрткен чылдарның бирээзинде чүс башка онааштыр чүс хураганны алган.

Олар Ээрбектиң Шаалаашта кыштаан. Кадыр мээстерлиг одарларже Каң-оол Дондуп хойларын кадарып үнер. Галина Дондуп сакманчылар-биле төрээн чаш хураганнарны ажаап, чемгерерлер. Бо кыштың соок хүннеринде ажылынга олар кызымак болбушаан, хураган бүрүзүн онча-менди ап турарлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ПРОГРАММАЗЫНГА НЕМЕЛДЕ БОЛУР

ТЭЭЛИ. Шуй суурнуң Культура бажыңынга ол кежээ чон арбын чыылган. Шуй № 36 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат «Мурнакчы» совхозтуң чолаачызы Кара-оол Севээноолович Доңгак-биле соңгукчуларның ужуражыр дээш чыглып келгени ол.

Депутатка кандидаттың бүзүреттирген кижизи совхозтуң кол инженери Ч. К. Монгуш депутатка кандидаттың допчу намдары-биле соңгукчуларны таныштырган. Ооң соонда К. С. Доңгак сөс алгаш, бодунуң соңгулда мурнунуң программазы-биле соңгукчуларны таныштырган. Кандыг айтырыгларыл? Совхозта чер ажылын хөгжүдер сорулга-биле, аренда керээзин нептередир херекке депутатка кандидат үлүүн киириштирер. Дузалал ажыл-агыйын хөгжүдер айтырыг— программада база чугула черни ээлеп турар. Ооң аңгыда машина-техниканың ажыглалы, бо адырга ажылды аренда аргазынче шилчитсе деп айтырыгны ол тургузуп турар. Хөй-ниитиниң корум-чурумун быжыглаары-биле холбашкан хемчеглер ооң программазында база чугула черни ээлеп турар.

Депутатка кандидаттың программазынга хамаарыштыр соңгукчулар санал берген. Чижээ, суурда херээженнер чөвүлелиниң даргазы Т. Х. Оолак сөс алгаш, К. С. Доңгак — депутатка төлептиг кандидатура дээрзин демдеглээш, школа тудуу-биле холбашкан айтырыгны шиитпирлежиринге ооң киржирин сүмелеп, дилээн. Күш-ажылдың хоочуну С. Б. Майны депутатка кандидатты школага башкылап, ооредип чораанындан ооң дугайын эки билир болгаш кандидат бүзүрелге төлептиг кижи деп чүвени чыылганнарның мурнунга чугаалаан.

Ужуражылга хуралынга оон-даа өске саналдар кирген. Депутатка кандидат соңгукчуларның чагыг-сүмезин хүлээп алган, ол чүүлдер — ооң программазынга немелде болур.

Бистиң корр.
Бай-Тайга район.

РСФСР: ЧЫЛДЫҢ ТҮҢНЕЛДЕРИ

Социал эде кылыышкыннарның, экономиканың структуразын эде тургузарының болгаш саң-хөөнү экижидериниң талазы-биле комплекстиг хемчеглерни эрткен чылын Россия Федерациязынга боттандырып чоруткан деп 1989 чылда социал-экономиктиг хөгжүлдениң дугайында республиканың Статкүркомунуң дыңнадыында чугаалап турар. Национал орулганың хереглелге болгаш бүдүрүкчү эвес тудугларга ажыглаан курлавырларының үлүү 1988 чылда 80 хуу турган болза, ол 81 хуу болган. Үүрмектеп садар бараан саарылгазының болгаш төлевирлиг ачы-дузаның хемчээли өскен. Чурттакчы чоннуң амыдырал деңнелин бедидер талазы-биле чылдың төпчүттүнген хемчеглерин боттандырган. Ажыл-агыйны чорударының чаа хевирлери шиңгээдип алдынган.

Нииити национал продукт (өртектерниң херек кырында өскерилгениниң салдарын санаваска) 3 хуу, бүдүртүнген национал орулга — 2,3 хуу өскен. Нииитиниң күш-ажылының бүдүрүкчүлүү 2,2 хуу бедээн. Аңаа үндезилеп национал орулганың немей өзүлдези 96 хуу хандыртынган.

Ындыг-даа болза республикада экономиктиг байдал нарын болуп артпышаан. Экономиктиг өзүлдениң чылда планнаттынган темпилери чедип алдынмаан. Хереглел рыногунуң болгаш чоннуң акша орулгазының деңдески эвес чоруу улгаткан. Тудугда, транспортта ажыл-херектиң байдалы дорайтаан. Ажыл-агыйжы эвес, төтчеглекчи, күш-ажылдың болгаш күрүнениң сагылга-чурумун хажыдар чоруктарның түңнелинде болуп турар чидириглер кызырылбайн турар.

1989 чылда РСФСР-ниң Күрүне бюджеди орулгалар талазы-биле күүсеттинген. Саарылга үндүрүүнден бюджетче 57,1 миллиард түңнүг рубль (планны 102,7 хуу күүсеткен), күрүне бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының арыг орулгазындан (орулгазындан) төлевирлери—24,3 миллиард рубль түңнүг (101,5 хуу) кирген. Арыг орулга талазы-биле чыл планы 11 миллиард рубльге ажыр күүсеттинген.

Чурттакчы чоннуң акша орулгазының өзүлдези биле бараан бүдүрүлгезиниң болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң аразында деңзигүүрнүң хажыдыышкыны, хандыртынмаан негелдениң хемчээлин 95 миллиард рубль чедир көвүдеткени инфляция чорудулгаларын дорайтадырынга чедирген. Бараанарның болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң өртээниң херек кырында немей өзүлдези 1988 чылдыынга деңнээрге, 2,6 хуу болган, а чоннуң хандыртынмаан негелдезиниң өскенин барымдаалаарга, хереглекчилер рыногунда инфляцияның хемчээли 7,9 хуу өскен.

РСФСР-ниң чурттакчы чонунуң саны 1990 чылдың эгезинде 148,1 миллион кижи турган. Эрткен чылдың дургузунда чурттакчы чон 0,7 миллион кижиге өскен, 1988 чылда 0,6 хуу турган болза, 0,5 хуу өскен. Чурттакчы чоннуң санының немей өзүлде темпизиниң кызырылган чоруу колдуунда төрүттүнүп турар кижилерниң санының —184 муң кижиге эвээжээниниң түңнелинде болуп турар. Кижилерниң өлүр чоруунуң деңнели колдуунда ол хевээр арткан.

1989 чылда РСФСР-ниң күш-ажыл курлавырлары 87 миллион кижи кылдыр санаттынып турган болгаш чыл дургузунда 0,2 миллион кижиге немешкен. Улус ажыл-агыйында 75 миллион кижи хаара туттунган. РСФСР-ниң девискээринге чыл төнчүзүнде 100 муң ажыг кооперативтер ажылдап турган, оларда барык 3 миллион хире кижи (дакпырлап ажылдап турарлар-биле кады) ажылдап турар. Олар 27 миллиард рубльдиң продукциязын ажылдап кылган (ачы-дузаны чедирген).

Үлетпүрде болгаш тудугда ажыл шагының чидирии 1989 чылда 20 миллион ажыг кижи-хүнү болган, ол дээрге хүннүң-не ажылдаар черлерге 90 муң кижиниң турбааны ол. Республиканың 34 девискээринге забастовкалар болган, ажыл шагының чидирии 1,2 миллион кижи-хүнү болган, 98 миллион рубльдиң продукциязы чедир алдынмаан. Ол чидириглерниң -90 ажыг хуузу Коми АССР-ниң болгаш Кемерово областың бүдүрүлгелеринге онаажыр.

Чурттакчы чон хереглелдиң нииитилел фондузундан 109 миллиард хире рубльдиң төлевирлерин болгаш чиигелделерин алган, ол дээрге 1988 чылдаазындан 7 миллиард рубль хөй. Оларның чартык кезии акша төлевирлери болган. Чоннуң акша орулгазы 1988 чылдаазынга деңнээрге 40,7 миллиард рубльге көвүдээн, азы 14,2 хуу болган. Хереглел чарыгдалдарының немей өзүлде темпизи 10,7 хуу болган.

Чоннуң хереглел бараанарын бүдүрери (үүрмектеп садар өртектер-биле алырга) 220 миллиард рубль болган, соң иштинде аъш-чем бараанары — 66,8 миллиард, эзиртир суксуннар—28,9, аъш-чемнии эвес бараанар — 124,4 миллиард рубль. Боттандырып чорудуп турар конверсияның байдалдарында үлетпүрге көөрде, камгалал адырларының бүдүрүлгелеринге чоннуң хереглел бараанарын бүдүрери элээн бедик темпилиг өскен. Бо бүдүрүлгелерниң талазы-биле бараан бүдүрүлгезиниң өзүлдези 11,5 хуу болган.

Чиик үлетпүрге аар өртектиг кылыглар бүдүрүп үндүрери көвүдээн. Өртээн улгаттырып каан бараан бүдүрери 13 хуу өскен. Ынчанмыже өске бараанар бүдүрүлгези херек кырында 1988 чылдың деңнелинде арткан. Чиик болгаш пөс-таавы үлетпүрүнүң бүдүрүлгелери хөвеңдүк, торгу пөстер, дүктегер аржыылдар, эр, херээжен уктар, бичии уруглар колготкилери, плащтар, курткалар, хөм, кидис болгаш чугага кидис идиктер бүдүрер талазы-биле чыл онаалдаларын күүсетпейн барган.

Үүрмектеп садар бараан саарылгазының планы 101,8 хуу күүсеттинген, ооң нииити хемчээли 1988 чылга көөрде, 20,6 миллиард рубльге (10 хууга) өскен. Бараан саарылгазының 5 миллиард рубль чыгам немей өзүлдезин бараан садып алырының ортумак бөлүктээн үүрмектеп садар өртектерин улгаттырганының күсели-биле; 6,1 миллиард рубльди эзиртир суксуннар сатканындан киирип алган.

Чамдык бараанарны чонга садары көвүдеп-даа турар болза, хереглел рыногунда байдал дүшкүүрлүг болуп артпышаан, садыпкы дег бараан садып алыкчының негелдезинден чыдып каап турар. 238 хоорайлардан алган медээлерни ёзугаар алырга, хынап көрген чурттакчылыг суурларның үштүң бирээзинде-ле эът болгаш колбаса кылыгларын, дөрттүң бирээзинде-ле саржагны талон ёзугаар хуваап турар. Кондитер кылыглары, чигир, кырлыг-кара крупазы, кат-чимис, ногаа аймаандан кылган консервалар, шай ховар бараанарның санында кирип турар.

Колхоз рыногунда өртектер 1988 чылдаазынга деңнээрге эрткен чылын 7 хуу өскен.

Даарап каан, трикотаж кылыгларның болгаш идик аймааның дыка хөй хевирлеринге оочур улуг-даа болза, ону үзүктелиишкининиг садып турар. Пөстерге (ылаңгыя дүктен кылган пөстерге) садып алыкчыларның хереглелин хандырарында кончуг берге байдал тургустунган. Амыдыралга ажыглаар техникага, теле-радиоаппаратурага, мебельге, обоилерге, (хана шагар саазыннарга), кассеталарга, долгаар будильниктерге, шактарга, гальваниктиг элементилерге болгаш батареяларга хереглелди хандырып шыдаваан. Таакпы кылыглары, школачылар кыдырааджы, парфюмер-косметика бараанары садыгга үзүктелиишкинниг кээп турар.

Ассортимент аайы-биле буруңгаарлаашкынны болгаш сайгарылганың структуразының өскерлиишкинин барымдаалап көрүп турар күрүне, кооператив садыындан болгаш колхоз рыногундан бараан садып алырының ортумак өртээниң өзүлдези 1989 чылда 102,9 хуу болган.

Чурттаар оран-бажың болгаш социал-культура адырының объектилерин тударынга 41,5 миллиард рубльдиң капитал салыышкыннарын ажыглаан, республиканың улус ажыл-агыйының талазы-биле инвестицияларның нииити хемчээлинге оларның үлүү 30 хире хуу болган. Акшаландырыышкынның бүгү-ле үнер дөстериниң күсели-биле нииити шөлү 69,8 миллион дөрбелчин метр 1,2 миллион ажыг чаа квартираларны ажыглалга киирген. Чурттаар оран-бажың тударының чыл планы күүсеттинмээн. Социал-культура объектилерин ажыглалга киирер план күүсеттинмээн. Армян ССР-ниң чер шимчээшкининден качыгдаан районнарынга РСФСР-ниң тудуг организациялары 1989 чылда 102,2 муң дөрбелчин метр нииити шөлдүг чурттаалга бажыңнарын, 1,5 муң өөреникчи олуттуг нииити билиг школаларын, школа назыны четпээн уругларның 140 орунннуг албан черлерин туткан; 11,6 муң дөрбелчин метр нииити шөлдүг чурттаалга бажыңнарын, 3,4 муң өөреникчи олуттуг нииити өөредилге школаларын, школа назыны четпээннерниң 700 орунннуг албан черлерин, 420 олуттуг профессионал-техниктиг өөредилге черлерин катап тургускаш, ажыглалга киирген. Ынчалзажок чылда көрдүнген даалгалар чедир күүсеттинмээн.

РСФСР-ниң өөредилге черлеринде 55 миллион кижи өөренип, мергежилин бедидип турар.

Чоннуң эмнелге хандырылгазының чаа хевирлери тургустунган. Ооң-биле чергелештир, эмнелге хандырылгазында боттуг өскерлиишкиннер болбаан. Аарыыр чоруктуң РСФСР-де деңнели чуртта эң-не бедик деңнелдерниң бирээзи болуп турар. Эм аймаа болгаш микрохирургия херекселдери-биле эмнелге албан черлерин хандырарының айтырыы республикада амдаа нарын болуп артпышаан.

1989 чылда 1,6 миллион кем-херек үүлгедиишкиннери демдеглеттинген, ол дээрге мурнуку чылдаазындан үштүң бир кезии хире хөй болуп турар. Кем-херек үүлгедиишкиннериниң чедигизиниң бирээзи-ле —аар кем-херек үүлгедии, үштүң бирээзи-ле илереттинмээн.

Бойдус камгалаар хемчеглерге (ыяш ажыл-агыйынга чарыгдалдарны киириштирерге) чарыгдалдарның нииити түңү 8 миллиард хире рубль, ооң иштинде күрүнениң капитал салыышкыннары 1,7 миллиард рубль болган. Бойдус камгалалының улуг объектилери ажыглалга кирген. Ынчалзажок экологтуг байдалга боттуг өскерлиишкин болбаан.

Республиканың үлетпүрүнге бүдүрүлге хемчээлдериниң болгаш күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң немей өзүлдезиниң үштүң бир кезии хирези эртем-техниктиг чедиишкиннерни шиңгээдип ажыглааның күсели-биле хандыртынган. Ажыы бедик, принципиалдыг чаа техниканы бүдүрериниң хемчээли болгаш улус ажыл-агыйынга чорудуп бээр кылдыр күрчагыгда көрдүнген даалгалар күүсеттинмээн.

РСФСР-ниң девискээринге 1989 чылда 16 миллион тонна хире одалга-энергетиктиг курлавырлар (одаар чүүлге чижек кылдыр санаан), 2,1 миллион тонна металл камнаттынган. Материалдарның болгаш одалга-энергетиктиг курлавырларның эң чугула хевирлерин камнаар талазы-биле планныг көргүзүглер күүсеттинген. Ынчалзажок курлавыр камналгазынга үндезин эргилде болдунмаан. Бүдүрген национал орулганың энергия болгаш металл хемчээлиниң чарыгдалы беш чыл планында көрдүнгениниден оожум кызырлып турар.

Күрчагыгга дүүштүр болгаш дорт харылзаалар ёзугаар продукцияны чорудуп бээр талазы-биле үлетпүрде керээлиг хүлээлгелер 98,6 хуу күүсеттинген. 6,5 миллиард рубльдиң продукциязын хереглекчилерге чедир бербээн (1988 чылда 5,0 миллиард рубльдиң продукциязы чедир бердинмээн турган). Бүдүрүлгелерниң болгаш каттыжыышкыннарның 19,7 хуузу керээ сагылга-чурумун үрээн.

Үлетпүр продукциязын 1989 чылда бүдүргени 1,4 хуу, а ону ортумаа-биле хонукта бүдүрүп үндүргени— 1,9 хуу өскен. Үлетпүрде «А» бөлүктүң продукциязының немей өзүлдезиниң темпилеринге деңнээрге, «Б» бөлүктүң продукциязының немей өзүлдезиниң темпилериниң боттуу-биле бедик болганы экономиканы социал адырга ажыктыг кылдыр эде угландырганын көргүскен эрткен чылдың чугула онзагай чүүлү болган. Чыл дургузунда нииитизи-биле «Б» бөлүктүң продукциязының немей өзүлдези 5,2 хуу, «А» бөлүктүң—0,3 хуу болуп турар.

Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 3,4 хуу өскен. Продукция хемчээлиниң бүгү өзүлдезин ажылчыннарның санын дыка кызырып тургаш, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидериниң күсели-биле чедип алган.

Материал-техниктиг хандырылга организацияларының мөөңнеп садыглаар аргазы-биле бүдүрүлге-техниктиг ужур-дузалыг продукцияларны 23 миллиард рубльге сайгарган, үлетпүр бүдүрүлгелери хостуг сайгарар аргабиле 37,3 миллиард рубльге сайгарган.

1988 чылга деңнээрге, агроүлетпүр комплекизиниң продукциязының нииити хемчээли 2 хуу өскен. 1989 чылда көдээ ажыл-агыйның нииити продукциязының өзүлде темпизин план ёзугаар 4,7 хуу өстүрер турган болза, херек кырында ооң хемчээли чүгле 1 хуу өскен. Хөй-нииитиниң көдээ ажыл-агыйында күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 3 хуу өскен. Колхозтар болгаш совхозтар 22 миллиард рубльдиң арыг орулгазын алган, орулгалыг болуруның деңнели 32 хуу болган.

1988 чылга бодаарга, тараа культураларын, ооң иштинде чиңге-тарааны болгаш кырлыг-караны, чигир свеклазын, тарымал тооруктуну хөйнү чыып алган. Ооң-биле кады ристи, картофельди, ногааларны, фруктуларны болгаш кат-чимисти эвээшти алган. Күрүне курлавырларында 31 миллион тонна тараа кирген, бо дээрге күрүне чагыында көргенинден 16,5 миллион тонна (35 хуу) эвээш боор турар. Көк-тараа, рис, арбай, сула садып алыры кызырылган.

1989 чылда республиканың 15 девискээрлериниң колхозтарынга, совхозтарынга болгаш ажыл-агыйлар аразының бүдүрүлгелеринге эът бүдүрерин эвээжеткен. Кижи бүрүзүнге онаашкыр эът хереглээри 73 килограмм (чаг чокка болгаш ийиги категорияның субпродуктулары натура ёзугаар—67 кг) болган, сүт — 389 килограмм, чуурга — 317 борбак болган. Республика нииити эвилел фондузунга мал продуктулары бээр күрүне чагыын күүсеткен.

1988 чылга деңнээрге, республиканың агроүлетпүр комплекизинге көдээ ажыл-агыйның машиналарының хөй хевирлерин бээри кызырылган. Көдээ ажыл-агыйга минералдыг чемишчидилгелер болгаш мал чеминге химиктиг немелделер бээриниң керээлиг хүлээлгелерин күүсетпээн.

Көдээ ажыл-агыйны бүдүрүлгениң чепсек-херекселдери-биле хандырар адырны киириштир, агроүлетпүр комплекизин хөгжүдеринге акшаландырыышкынның бүгү үндезиннериниң күсели-биле 37 миллиард ажыг капитал салыышкыннарын азы улус ажыл-агыйында оларның нииити хемчээлиниң 27 хуузун ажыглаан.

1989 чылда РСФСР-ге капитал тудугга акшаландырыышкынның бүгү үндезиннериниң күсели-биле 137,5 миллиард рубль капитал салыышкыннарын шиңгээдип алган, 118,2 миллиард рубль өртектиг кол фондуларны ажыглалга киирген. Күрүнениң капитал салыышкыннарының нииити хемчээлинге капитал тудугну акшаландырарынга бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның хууда хөреңгилериниң үлүү 1988 чылда 43 хуу турганындан 50 хуу четкен.

Ам ажылдап турар бүдүрүлгелерни техниктиг эде дериириңге болгаш чаартырынга күрүнениң 33 миллиард рубль ажыг капитал салыышкыннарын (бүгү чарыгдалдарның барык чартык кезиин) бүдүрүлгени хөгжүдеринге ажыглаан, бо дээрге 1988 чылдаазындан 3 хуу хөй боор турар. Тудугда күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү бедээн, тудуг-монтаж ажылдарының бот-үнези чиигеткен.

Күрүнениң капитал салыышкыннарының күсели-биле (бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның пландарын түңнештиргени-биле) кол фондуларны ажыглалга киирериниң чыл планы 95 хуу күүсеттинген, ооң мурнунда чылдыы-биле деңнээрге ажыглалга киирген 2,0 млрд. рубльге эвээжээн.

Тудуг-монтаж организацияларының күүсеткен керээлиг ажылдарының хемчээли 66 млрд. рубль болган (чыл планының 98 хуузу). Тудуг комплекизиниң керээлиг организацияларының чартыындан хөй кезии тудугларны ажыглалга киирериниң программазын күүседип шыдаваан. Тудуг фронтузун кызырар талазы-биле хемчеглер боттанмаан.

Республиканың улус ажыл-агыйынга нииитизи-биле ажыглаттынган күрүнениң капитал салыышкыннарының хемчээли кол фондуларны ажыглалга киирерин 18 млрд. рубльге ашкан, ол чорук доостунмаан тудугларның улам көвүдээринге чедирген.

Транспорттуң бүгү хевирлериниң пассажир сайгарылгазы 682,8 млрд. пассажир-километр болган. РСФСР-ниң девискээринге пассажир сайгарылгазының талазы-биле күрчагыгны ужар чүүл транспорту 4 хуу ажыр күүсеткен, демир-орук транспорту — 1,7 хуу чедир күүсетпээн. Пассажир хандырылгазының шынары экиживейн турар. Нииити ажыглалдың транспортунда чүък сөөртүлгезиниң хемчээли кызырылган.

1989 чылда РСФСР-ниң девискээринде туруп турар бүдүрүлгелер болгаш организациялар даштыныже үндүр садар кылдыр 40 млрд. рубльдиң продукциязын берген. Дорт харылзааларның шугуму-биле даштыкы садыглажыышкын сайгарылгазы 1,5 млрд. рубль түңнүг, ооң иштинде экспорт — 0,6 млрд. рубль түңнүг болган. 1989 чылдың декабрь 1-де байдал-биле РСФСР-ниң девискээринде кады ажыглалдың 848 бүдүрүлгелери бар кылдыр санаттынган.

* * *

1990 чыл совет кижилерниң амыдыралының улам улуг деңнелин хандырып шыдаар чаа, кадык-чаагай база шалкын хөгжүлделиг экономикаже шилчилгениң чылы болур ужурлуг. Планнар кужениишкинниг. Ону боттандырып чорудуп турарының үезинде Россия Федерациязының ажыл-ишчилери ажыл-агый чорудулгазының чаа аргаларын улам шиитпирлиг шиңгээдир, бүдүрүлге харылзааларын эде тургузар ужурлуг. Бөгүнде, дем каттыжылгазы, сагылга-чурум болгаш бедик харыысалга кажангызын-даа артык чугула херек.

(СЭТА).

Бистиң кандидаттарывыс

«БҮГҮ КҮЖҮМНҮ БЭЭР МЕН»

Депутатка кандидат-биле интервью

Округ комиссиязы Шагаан-Арыгның № 132 национал-девискээр округундан РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр үш кижиниң бирээзинге Улуг-Хем райкүүскомунуң даргазы Дандар-оол Хаянгырбаевич Ооржакты бүрүткээн. Оон-биле бистиң корреспондентивис Кодур-оол Оюннуң интервьюзун моон адаанда парладывыс.

— Силерни бүрүткээн комиссияның хуралынга олурушкан мен, Дандар-оол Хаянгырбаевич. Силерниң-биле кады Таңды районнан кол эмчиниң оралакчызы Марта Сувандиевна Суваңны болгаш Чөөн-Хемчик районнан эртем ажылдакчызы Каадыр-оол Алексеевич Бичелдейни бүрүткеди. Шуптуңар чонуңар дээш туржуп чоруур төлептиг кижилер-дир силер. РСФСР-ниң улус депутады болу бээр арганарны кандыг деп бодаар силер?

— РСФСР-ниң улус депутадынга кордакчыларның арга-шинээзи деӊ деп бодаар мен. Соңгукчуларымга күүсеттинмес чүүлдер аазавас мен. Бүгү-ле чүве соңгулда мурнунуң демиселинден хамааржыр. Кайы кандидат соңгукчуларын бүзүредип ап шыдаар болдур, тиилелге ооң талазынга боор.

— Дугаары 129 национал-девискээр соңгулда округундан РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр 15 кижини бүрүткээн, Федерацияда ниитизи-биле бир мандатка 8 кижи кордап турар, силерниң округуңарда үш кижи-дир силер. Ынчаарга Улуг-Хем районда Тыва АССР-ниң улус депутадынга 13 мандаттың 7-зи альтернатива чок болуп турар. Ону канчаар үнелеп көөр силер?

— Бирээде, ол дээрге эде тургустунуушкун чылдарында таптаашкын үезиниң хадыыларлан турарының херечизи-дыр. Ийиде, чер-черлерде күш-ажылчы коллективтерниң кошкак ажылы-дыр. Чижек кылдыр «Ак-Тал» совхозту ап көрээли. Ол бүгү төөгүзүнүң дургузунда Тыва АССР-ниң улус депутады кылдыр бодундан кижи депшитпээн. Бо удаада база ындыг болган. Альтернатива чок кандидаттар дээрге-ле, ол черлерде политиктиг идепкейи чавыс соңгукчулар-дыр. Ынчалза-даа бо чорук депшиткен кижизинге хүндүткел болгаш идегел база боор болур. Оон аңгыда мындыг бир чүүлдү кайгаар-дыр мен. Моон мурнунда Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутады турган, округтарынга кандыг-даа ажыл чорутпайн, соңгукчулары-биле безин ужурашпаан кижилерни чамдык улус база катап соңгуп ап турар боор-дур. Канчап черле кезевес чоор, ону билип шыдавас-тыр мен. Силерниң салган айтырыыңарга чаңгыс домак-биле харыылаар дизе бо-дур: альтернатива чок тиилелгениң орнунга, чидиг демисел үезинде аштырыышкын дээре.

— Дандар-оол Хаянгырбаевич, силерни Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчылары, «Найырал» совхозтуң ажыл-ишчилери, Хову-Аксының ажылчыннары кандидат кылдыр депшиткенин билир мен. Ынчалза-даа чамдык кижилер мынча деп айтырып турар-дыр: баштайгы ийи черден депшиткенин билип болур, ынчалза-даа ону арт-сын ажыр Хову-Аксыдан, барып-барып, өске районнуң девискээринден, канчап депшиде берген чоор?

— Ол айтырыгга харыы бөдүүн чүве. Бистиң «Ак-Тал» совхозувус район төвүнден ырак, Хову-Аксындан чоок. Ынчангаш чамдык социал айтырыглар шиитпирлээрде, Таңды район-биле харылзажы бээр улус бис. Чижээ, Ак-Тал суурнуң эмнелгезин Хову-Аксынга кошкан бис. Харылзааны хаңыладырының өске-даа айтырыгларын өөренип көрдүвүс. Хову-Аксы суурнуң чурттакчыларының дузалал ажыл-агый тударынга «Ак-Тал» совхозтуң киириштирип турар үлүү улуг. Кобальт комбинады-биле бистиң ооң-биле кожа чыдар ажыл-агыйывыстың кады ажылдажылгазы мындыг чүүлге чедирген деп бодаар кижи чордум.

— Программаңардан каш сөстен номчукчуларга таныштырып көрүңерем, Дандар-оол Хаянгырбаевич.

— Бир эвес мени РСФСР-ниң улус депутады кылдыр соңгуп алыр болза, Советтерге эрге-чагырганы бүрүнү-биле бээр дээш демиселге бүгү күжүмнү бээр мен. Бир эвес улус депутаттарының Совети бодунуң девискээринге ёзулуг ээ апаар болза, кандыг-даа күчүлүг министерство болгаш [illegible]ство ооң чөпшээрели чокка ажыл-чорудулгазын кыла албас.

Улуг-Хем, Таңды болгаш Чөөн-Хемчик районнарның социал айтырыгларын шиитпирлээринге үлүүм киириштирер мен. Бай-Хаак, Хову-Аксы суурларда, Шагаан-Арыг, Чадаана хоорайларда эмнелгелерниң материал-техниктиг баазаларын быжыглаар, карак аарыглары эмнээр лазерлиг төптү организастаар ажылдарга дорт киржилгелиг болур мен. Үстүнде үш районга хамаарыштыр компьютерлиг техника-биле чепсегленген эмнелге-профилактиктиг төптү Улуг-Хем районнуң Хайыракан суурга ажыдар апаар. Чурттуң аъш-чем программазының күүселдезинге үлүүвүстү киириштирбишаан, ногаа консервалаар цехти ажыдар бис.

— Соңгулда мурнунуң демиселинге чедиишкиниг болуруңарны күзеп каар-дыр бис.

— Четтирдим.

КҮҮСЕДИРИН ААЗАП ТУРАР

— Алыс чуртум Сесерлиг, бо кадай база аңаа өскен — мындыг улуг бис — деп, «Саян» совхозтуң хойжузу С. Д. Боон (чурукта) мээң баштайгы айтырыымга ынчаар харыылааш, уламчылады. — Эрткен чылын үш кодандан үзе сүрүп алган хураганнарывыс даштың өдекте турары ол-дур. Элээн хөйү маагылыг болган. Чупкан соовуста, читти. Ам тургузу азырап турар бис. Оларның күш-деңгели аңгы-аңгы. Сиген четчир. Эккеп берип турар. Бодум чайын алды тонна сиген белеткеп алдым. Чарбаны совхозтан бир тонна ажыгны садып, эккеп алган бис.

Малды канчаар ажаар-тежээрин, одарны канчаар ажыглаза экил дээрзин Салчак Дылбаевичиден айтырган херээ чок. Хөөредип канчаар: ол ону беш салаазы дег билир. Бөгүнгү хураганнарын кадарар мурнунда бо өг-бүле он ажыг чыл төрүүр хой, а ооң соонда база бир ол хире үеде ирт кадарып чораан.

Аал кодан̃ының девискээринде харны хөртүктей хадып каапканын, ындыгдаа болза аңаа мал кадарар болза кандыгыл дээрзин сонуургаарывыска, Салчак Дылбаевич мынча дээн:

— Бо хар адаанда мал оъттаар оът-сиген чок. Мал одары кызыыдаан. Ону удуртукчулар билир турган-ла. Эрткен күзүн маңаа ийи кодан эккеп каан. Кыжын мал кыштаар чер-дир бо деп та чүге билбес чүве ийик. Ана кара элдеп чүве боор. Бир кодан хуу хой турду. Совхоз ажылчыннарының малы-дыр ийин. Өске 1000 ажыг иртти Көк-оол Моңгуш күзедир кадарган. Ол мээң бо бажыңымга чурттап, ынча малды одарладып кээрге, чүү артар деп. Одар-белчиирни шуут дамдыктадып каапканнары ол. Чүгле мал одарынга хумагалал чок эвес, а кылыр ишке тура чогувус база кончуг-дур. Бо кажааны көрүңер даан: чаа тудуп доосту. Күзүн көрген болзуңарза, шаараш чүве-ле болгай. Манзалар-биле дуй хап, эптеп тургаш, чылыглап алганым ол ышкажыл.

Хойжунуң бажыңы чылыг. Оттулар хөмүрү четчир. А шала кежээ бичии моторун ажылдадыптар: ынчан телевизордан солун дамчыдылгаларны, кинону өг-бүле көрүп алыр.

Салчак Дылбаевичиниң ажылы, хууда амыдыралы ындыг: өске хойжулардан ылгалыр чүве чок. Ам аңаа ооң хөй-ниитичи чорууну харыысалгалыг базымы эгелээр. Эш-өөрү, чуртташтары ону Өөк суурда Беспалов № 29 соңгулда округундан район Советиниң улус депутадынга кандидат кылдыр депшидип үндүрген. Улуг бүзүрелди көргүзүп, аңаа идегеп турар болганда, соңгукчулар-биле ужуражылгалар үезинде чүнү чугаалаарын, кандыг айтырыгларны шиитпирлээринге киржирин ол бодап орар.

Амыдыралга боттанмас хире айтырыгларны ол «оюп» каапкан. Программазынга анаа-ла бүттүнмес чүүлдер киирип алгаш, хей черге аазаашкын кылырындан ол ойталаан. Ам ооң кол-кол кылдыр хуваап бодап алган айтырыглары чүл? Он алды чыл партстажтыг коммунист, бир дугаарында, хойжуларның акша-шалыңын улгаттырар, шөлээ үезин узадыр талазы-биле хемчеглерни алыр бодалдыг. Бо айтырыгны партия организациязының хуралынга тургускаш, оон кандыг-бир түңнелди үндүрер дээн. Чүге черле ындыгыл? Ары хүнну бадыр, ажыг соок кышты төндүр хойну уйгу, чыдын чок кадарып, карактап чоруур кижилерниң шалыңы, шөлээзи чүге эвээжил? Ону болур-чогуурубиле шиитпирлеп шыдаар арга дугайын ол утпайн турар.

База бир бодал бар. Совхозтуң бүгү хойжуларының коданнарын электри чырыы-биле хандырар күзелдиг. Ону ол күүседип алырынга бүзүрелдиг.

Суурда улуг назылыг кижилер эвээш эвес. Оларның пенсиязының түңү чер албас. Ынчаңгаш ол кижилерни оттулар ыяш, хөмүр-биле доктаамал хандырарын чедип алырын программазында ол киирип алган. Хөй чылдарда совхоз бүдүрүлгезинге ажылдааш, ылаңгыя хойжулап чорааш, суурда кире бээр бажыңы чок арткан, азы тар, соок бажыңчыгашта чурттап олурар Очур Маады, Өвей Маады ышкаш кижилерге чурттаар оран-сава тып бээр арганы Салчак Дылбаевич депутат апарза күүседирин аазап турар.

Чеди ажы-төлдүң ачазы, ажылга кызымак, бодундан негелделиг кижиниң программазының кол-кол чүүлдерин номчааш, ооң соңгукчулары Салчак Дылбаевич Боон дээш бадылаашкын бээринден кайын дадагалзай бээрлер. Ону деткиир болгай аан.

Ол кыштагдан чоруур деп турувуста, Долума Салчаковна хомудал кылды:

— Уругларывыс улуглары өг-бүлелиг. Ынчалза-даа ам школада 9, 6, 2 класстарда үш киживис өөренип турар. Интернатта турар. Хандырылгазы багай апарды. Идик-хеп-биле. Бо өрү класста ийи кижививиске күскү, кышкы тоннар, идиктер бербээн. Боттарывыс садып бердивис. Эрткен чылдан бээр ынчап барды...

Аңаа харыыны ол школада интернат эргелекчизи бергей аан.

Улуг хойжу тура:

— Ачам, авам хойжу чораан. Тос алышкы бис. Шуптувус хой малдап маңаа өскен бис... Оон ыңай бир негелде бар. Эрткен күстен бээр совхозтуң кол зоотехниги Олег Даңгаа бистиң кыштаавыска келбеди. Шуут чиде берди-ле бо.

Специалист кижи малчыннар-биле ындыг харылзаалыг боор болур бе, ынчаш?

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ҮҮЛЕ БҮТСҮН

Ынчан хөгжүм-шии театрынга Тываның улустуң чогаалчызы К. К. Кудажының юбилейинге тураскааткан кежээ болуп турган. Сураглыг чогаалчывысты сценаның дөрүнде бедик дүжүлгеде чалап олуртуп каан. Театрның артистери аныяк кыстар ону холундан чедип алгаш, үдеп чоруп турдулар. «Тыва» ансамбльдиң артистери олургулапкан аян тудуп, бир янзы байыр чедирген. Ынчан ол ансамбльди Тываның Композиторлар эвилелиниң ансамбли кылдыр чарлааның сеткилим, шынап-ла, ханган. Кымныы болуру эки билдинмес аныяк бөлүктү бир кижи төл кылдыр азырап алган ышкаш сагындырды.

Ийе, «Тыва» ансамбльдиң төрүттүнген чылы база 1989 чыл-ла болгай. Тургустунган соон дарый бо коллектив Тываның делгемнерин кезип каапкан. Барбаан районнары ховар-ла боор. Ол ансамбльдиң дугайында «Шынның» номчукчуларының бижээн чагааларын барык район санындан алган бис. Кижилерниң үнелели чаңгыс: дузалаар, деткиир, херек болза, акша-хөреңгини-даа киириштиреринге беленин концерттерни көрген чон илередип турган. Ол дугайын эрткен күзүн хөгжүм-шии театрынга ансамбльдиң концертин көрген улус изиг күзел-биле чугаалап турганын база дыңнаан мен.

Тыва улустуң музыка уран чүүлүнде база бир үнелеп четпес эртине — сыгыт, хөөмей, каргыраа аймаан ажыглап тургаш, чонувустуң үе-дүптен бээр туруп келген чаңчылдарын чоңга, ылаңгыя аныяк-өскенге таныштырып, пропагандалаарындан артык чүү турарыл! Аас чогаалындан, ук төөгүзүнден чараш чүүлдерни салгап албайн чыткаш, ону ажы-төлүвүске өөретпейн тура, боттарывысты ёзулуг патриоттар, культурлуг кижилер дээр бис бе?! Көрүңер даан, ол ансамбльде киржип турар оолдар кайы хире сеткил-сагыш көдүрлүүшкүннүг, чоргааралы хайныккан, тура-соруктуг ойнап турарлар-дыр. Эр-хейлер!

Оларның чамдыктарының эртем-билиг четпези шын-на ыйнаан харын, ынчалза-даа ол ажып эртип болур моондак-тыр. Хамык ужур аныяктарның хөңнүн кагбайн тура, боттуг дузаны чедирип, оларны деткиири, ону кылып каар болзувусса, бир шагда биске «четтирдивис» дээрлер черле тыпты бээр.

«Тыва» ансамбльди чүгеле алгап турар кижи болду бо деп элдепсинмеңер. Ол ансамбльди организастажып, таарыштыр тургузушкан кижиниң дугайында каш сөс сөглексээш, ынчалдым. Тыва АССР-ниң Композиторлар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы, Тываның эртем-шинчилел институдунуң сектор эргелекчизи Зоя Кыргысовна Кыргыстың дугайында чугаалап турарым ол. Ол — Ленин № 9 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат. Зоя Кыргысовна үстүнде ансамбльди тургузушкан, ону шын-на сеткили-биле деткип, дузалап турар кижи. Ансамбльдиң мурнунда шиитпирлээр, кылыр ужурлуг айтырыглар он-он. Ансамбльге хамаарыштыр чогуур хүлээп көрүүшкүн ам-даа чедип алдынмайн турар деп, ол боду меңээ чугаалап орду. Чүге ындыгыл? Аңаа чаңгыс сөс-биле харыылаары берге.

Бисте чамдыкта ындыг чаңчыл бар. Дидим базымнар кылырындан сестир, эки чүвени дораан сегирип алгаш, делгем орукче салып үндүрерин бодавас, ол-бо чүүлдерге чылдак каккаш, дораан дедир частыр. Национал чаңчылдарны тарадып нептередир, ону аныяктарга өөредип, суртаалдаар деп сорутдап турар ийик бис чоп.

Тыва херээженнерде бир дугаар, амдыызында дыын чаңгыс уран чүүл эртемнериниң кандидады З. К. Кыргыс-биле чоокта чаа ужурашкаш, бо бүгү айтырыглар дугайын чугаалажып ордувус. Улус депутадынга соңгудуптар болза, Зоя Кыргысовнаның программазының кол өзээ — амыдыралга боттандырар дээш туржур эң кол айтырыглары: тыва улустуң культуразын бедидериниң, тыва музыканы сайзырадырының айтырыглары. Уран чүүл училищезинге композиторлар, музыковедтер белеткээр салбырны ажыдарының айтырыын тургузуп шиитпирлежир, аңаа киирип алгы дег салым-чаяанныгларны удур илередип тывар. Хөөмейжилерниң социал айтырыгларынче сагыш салыр, оларга пенсияже үнер назынының хуусаазын, ооң айтырыгларын шиитпирлээринге идепкейлиг киржир.

Республиканың музыка, уран чүүл школаларынга уругларны сыгыт, хөөмей чижентиг хевирлерге өөредип көрзе дээрге, бо талазы-биле шыырак билиглиг, тускай эртемниг кадрларывыс чок болур. Бо айтырыгже база кичээнгей салыр бодап турар.

Кызыл районнуң Баян-Кол суур чурттуг, Кызылдың уран чүүл училищезинге өөренип кирген. Улан-Удэге культура институдун дооскан соонда, Тываның эртем-шинчилел институдунга литература секторунга ажылдай берген. Москваның Гнесиннер аттыг музыка-педагогика институдунуң аспирантуразынга өөренип кирген. Тыва музыканың аас чогаал материалынга диссертация бижип, эртем адын камгалаан.

Эртемденниң ол талазы-биле бижээн ажылдары хөй. Ам бо хүннерде Сибирь улустарының аас чогаалының хөй томнуг эртем ажылын тургусчуп ажылдап турар.

Тыва улустуң музыказынга хамаарышкан идепкейлиг пропаганда ажылын чорудуп турар. Хөөмей, сыгытты ам чүгле бисте эвес, харын даштыкы чурттарда, ылаңгыя АКШ-та онзагай сонуургал-биле көрүп, аңаа хамаарышкан шинчилел ажылдарын-даа чорудуп турар ышкажыл. Сөөлгү ийи чылда Зоя Кыргысовна совет-америк ийи экспедицияга киришкен, эрткен чылын АКШ-ка Денвер хоорайга улуг симпозиумга чораанын номчукчулар дыңнаан боор.

Совет-америк экспедициязга киришкениниң түңнелинде, эртем-шинчилел талазы-биле дөрт альбом, 1,5 миллион тиражтыг дискини АКШ-ка үндүрген болду. Англи дылда бижип каан ажылды-даа меңээ көргүсту. Чүүлдүң адаанда Кыргыс Зояның ады база кирип турар. Бо безин өртемден З. К. Кыргыстың тыва культураны делегейге пропагандалаарынга киирип турар үлүү-дүр.

Россияның композиторларының VI съездизинден келген соонда ооң бодалдарын сонуургаарымга, мону чугаалаан кижи. Кандыг-даа чоннуң салгалынга дамчыдып бээр ужурлуг чаагай чаңчылдары, эртине байлактары турар. Аныяктарны аңаа өөредири, ону хүндүлээринге чаңчыктырары чугула дээрзин ол съездиге база демдеглеп турган. Чуртувустуң чамдык девискээрлеринде национал арааызында харылзааларны чидиглендирерин оралдажып турар апаргылаан амгы бо үеде, бо айтырыгның салдар чедирер ужур-дузазы улуг болуп турар. Чаңчылдарны билбес, тоор көрбес чорук, кижилерниң бот-боттарын хүндүлешпезинге-даа чедире берип чадавас.

«Тыва» ансамбль композиторлар съездизиниң үезинде Москваага 2-3 удаа ойнаан. Ансамбльдиң онзагайын «Вечерняя Москваа» бижигилээн чорду. Даштыкыже үндүрер ансамбльдер аразынга безин бо аныяк коллективти киирип болур деп саналдаашкынга канчап өөрүвес боор.

Төрээн булуңувустуң кайгамчык чараш бойдус чурумалын биске келир туристерге сонуурганчыг, чараш, солун, көрүштүг кылдыр — ажык дээр адааның музейлери кылдыр тургузуп ап болурунуң идеязын ол бодап турар. Аржаан сугларывысты-даа бир янзы ажыглаза. Тывага туризмни бүгү талазы-биле сайзырадырын планнап көрүп турар төлээде, ол база үнелиг бодал болгу дег.

Кылыр ажыл-ла хөй. Четтигер апаар. Ынчанмас болза, шынап-ла, канчаар деп. З. К. Кыргыстың сагыш салыр чүүлдери-ле хөй: эртем ажылы, Композиторлар эвилелин башкарары, «Тыва» ансамбль-биле кады ажылдажылгазы, өг-бүлези. Салган сорулгазынга чүткүлдүг, амыдыралга кызымак, бөдүүн, топтуг бо кижиге чоруу чогуурун, үүлези бүдерин күзээр-дир мен.

Эртем ажылын ам-даа уламчылап, эрте-бурунгу уран чүүлүвүстүң онзагай хевири — хөөмей, сыгыт дугайында монография-даа бижиттине бээрин канчап билир. Эртемденниң үре-түңнелдиг ажылдаарынга аалының ишти Амир, школачы кызы Киразы база хей-аът киирип чоруурлар.

Бопуймаа ДИРЧИН.

СОҢГУКЧУЛАР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Кызылдың Горький № 26 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидаттар — чуртталга коммунал ажыл-агый бүдүрүлге каттыжышкынының слесарь-сантехниги П. О. Байыр-оол болгаш Кызылдың № 9 ортумак школазының директорунуң өөредилге-кижизидилге ажылының талазы-биле оралакчызы Х. Б. Ооржак оларның соңгукчулар-биле ужуражыышкыны болуп эрткен.

Округтуң соңгулда комиссиязының даргазы Н. Ф. Жидков чүве чугаалааш, Хүрең Бораевна Ооржактың бүзүреттирген кижизи — ол школаның башкызы И. И. Шимитке сөс берген. Х. Б. Ооржактың допчу намдарын соңгукчуларга ол таныштыргаш, соңгулдалар хүнү — март 4-те төлептиг кандидат дээш бадылаашкынының бээринче ужуражыышкынының киржикчилерин кыйгырган.

Петр Ондарович Байыр-оолдуң бүзүреттирген кижизи Д. Е. Петрик сөс алгаш, кандидаттың намдарын соңгукчуларга таныштырып, ажылчын аңгының төлептиг төлээлекчизиниң кандидатуразын деткииринче соңгукчуларны кыйгырган.

Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидаттар боттарының программалары-биле чыылганнарны таныштыргаш, кылып турары болгаш моон соңгаар кылыр деп турары ажылдарының дугайын чугаалааннар. Пенсионер Н. В. Анищенко, В. И. Шевчук, Т. П. Доңгак, П. Серчанов, О. Л. Ооржак, А. К. Бакулин болгаш оон-даа өскелер ол ужуражыышкын хуралынга санал берип, чаа туттунган микрорайонда четпестерни дарый чайладыр, соңгукчуларның чагыгларын күүседир дээш кызып ажылдаарын депутатка кандидаттардан дилээн. Аңаа чагыглар база хүлээп алдынган.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

ИДЕГЕЛДИ ШЫНЗЫДАР

Тываның харылзаа шугумунда 2 муң ажыг кижи ажылдап турар. Чартык кезии найысылал Кызыл хоорайда. Бо хөй кижилиг улуг коллектив чылда безин 16 миллион рубль арыг орулганы киирип ап келген. Бо 12-ги беш чылда харылзааның янзы-бүрү хевирлериниң кол адырларын улам экижидер сорулга салдынган, амыдыралга боттанып турар. Чижээ, республиканың бүгү чурттакчы чонунуң 99,7 хуузу телевидениениң бирги, а 87 хуузу ийиги программаны көрүп турар. Ам удавас мугур-аксыжылар биле тоора-хемчилер аалдарынга шайлап, чемненип ора, Кызылдың дамчыдылгаларын көөр арганы алыр. Бисте телевизор көрбейн турар суур хамаанчок, бригада безин чок. Чадаана хоорай биле Сарыг-Сеп суурда үш каът, иштинде ажылдаарынга таарымчалыг чүүлдер-биле дериттинген харылзаа бажыңнары туттунган. Чаа тургустунган Сүт-Хөл районда тудуг-суур ындыг улуг хөгжүлдени ап четтикпезежок, ийи каът даш почтаалыг. Тес-Хем районнуң төвү Самагалдайда харылзаачылар ийи-үш чавыт тар бажыңнарда сыңмарлажып турарындан ажылдаар байдал нарын. Бо суурга келир 1991 чылда районнуң харылзаа бажыңының таваа салдынар. Акшазын тускайлаан...

Салаа базып санаар чүве болза, Тываның харылзаачыларында күш-ажылчы чедиишкиннер хөй. Ооң-биле чергелештир четпестерни база чок деп болбас. Дарый шиитпирлезе чогуур айтырыглар хүн бүрү немежип турар. Самагалдай биле Ак-Эрик суурларның аразы чоок. Ол хиреде телефон харылзаазы багай. «Кызыгаар» совхозтуң директору М. Б. Эртине Самагалдай-биле харылзажыр дээш чадажып орда, ооң чиик машиназы аңаа чеде бээр хире үе эрти. Шуут харылзаа чок бе дээрге, бар ышкаш, а бар бе дээрге, бир ындыг. Самагалдайдан долгап келген кижи барык өөнде кожа орган эжи-биле гаалашканындан дудак чокка чугааны кылып алыр. Ындыг хиреде, Самагалдай Ак-Эрикти «хүлээп алыр хоңну чок». Үндүр долгаттынмас.

Авторнуң чүге Тес-Хем талазының харылзаазын элээн шөйүп бижип эгелээнин номчукчу ам эскерип каары чугаажок. Чүге дээрге үстүнде сан-фактылар бир ужуражылгадан алдынган. Ужуражылга боорда 106 дугаар соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат, республиканың бүдүрүлге-техниктиг харылзаа эргелелиниң начальниги Дүгержап Братович Чоксум-биле ужуражылга чүве. Ол эртен септелге-техниктиг бүдүрүлгениң шору делгем кызыл-булуңунга чүгле ол организацияның эвес, а кожазында ат-бажы база-ла «септелге» деп сөс-биле эгелээр тудуг участогунуң база суг ажыл-агыйының коллективтериниң төлээлекчилери айыттынган шагында чыылгаш олурупкан.

Ужуражылга хуралы бүзүреттирген кижиниң чугаазы-биле эгеледи. Самагалдайның 106 дугаар соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга депшиттирген ийи кижиниң бирээзи — республиканың бүдүрүлге-техниктиг харылзаа эргелелиниң начальниги Д. Б. Чоксумнуң бүзүреттирген ийи кижизиниң бирээзи Тыва АССР-ниң Күртелерадио комитединиң корреспондентизи, ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү Светлана Баировна Данзын-оол чугаазының эгезинде чүге ол депутаттың кандидадының бүзүреттирген кижизи апарганыл деп чүвеге доктаады. Чүге дээрге Тыва телевидениениң белеткээн дамчыдылгаларын, республика радиозунуң материалдарын харылзаачылар эфир дамчыштыр биске — чонга чедирер. Дамчыдылганың шыгжарын олар — харылзаачылар «каастаар». Дараазында ол депутаттың кандидадының чогум чүү кижил, кел чыдар март 4-те болур соңгулда хүнүнде депутаттың мандадын аңаа бүзүреп, «тыпсып» болур бис бе деп чүвени угаадыр сорулга-биле ооң ажыл-ишчи оруунга тодаргай саннарны адап, фактыларны киирип тургаш, делгереңгей доктаады.

Улаштыр депутаттың кандидадының ийи дугаар бүзүреттирген кижизи районда радиоорганизатор база-ла ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү, эгелеп чоруур чогаалчы Моторк Айыжыкович Тирчин сөс алгаш, депутаттың кандидадының бүзүреттирген кижизинге ушкажын, чылыг сөстерни чугаалааш, залда олуруп турар соңгукчуларны март 4-те Д. Б. Чоксум дээш 100 хуу бадылаашкынны бээринче кыйгырды.

Ам депутаттың кандидадын чыылганнар чылыы-биле уткуп алды. Ол республиканың харылзаа шугумунда чедиишкиннерниң, бо хөй кижилиг, адырлыг улуг коллективтиң мурнунда чаа үнген чылда туруп турар сорулгаларының дугайында чугаалады.

Депутаттың кандидадының, бир эвес ол депутат апаар чүве болза, соңгукчуларының ажыл, амыдыралын экижидер дээш чүнү-чүнү кылыр деп турарын, бодунуң мурнунга кандыг сорулга салып алганын база бо бүгүнү амыдыралга боттандырар дээш кандыг күжениишкин-биле, канчаар ажылдаар деп турарын илеткээниниден каш чижек-фактыларны киирикседим. Чижээ, «Доораазындан харап көөрге торгу хээлиг Самагалдай, топтавы-ла көрбээн кижи довурактыг дээр-ле боор оң» деп ырлажып чорууруувус Самагалдайның туруш байдалынче, кудумчуларынче, ооң арыг-силиинче, чурттакчы чонунче бистиң кичээнгейивисти угландырды. Асфальт чок кудумчуларда довурактыы билдингир. Ону ооң асфальтыладыр деп турарының чылдагааны чүгле ында эвес. Ол — бир дугаарында, хоорай, суурларывысты улам аян-шинчи киирер, чаагайжыр деп турарының бир херечизи болур ужурлуг. Ынчангаш депутаттың кандидады келир беш чылда район төвүнүң кол-кол кудумчуларын асфальтыладыр деп аазаашкынны берди. Чүгле аазап каан эвес, а орта акша-көпеекти кайының тускайлаарын, ажылчын күштү кайыын тып алырын, бо дээш кымнар-биле чугаа кылып турар кижил дээш дөгерезин төөгүп берди.

Бир-тээ, чугаа хоорай, суурларның аян-шинчизинче угланган чүве болганда, ооң бир маңаа хамаарыштыр чугаалаан чугаазын, салган сорулгазын борта киирикседим. Кызыл-биле деңнешпес дээрден башка, Самагалдайны база «хөө, хөмүр тудуп чиириинче» бар чыдар. Депутаттың кандидады моон мурнунда өске албан, организация, бүдүрүлге черлери-биле таныжып чорда, чоп ол айтырыгны база чидиг-биле тургускан турган. Ынчангаш ол ону чавырылдырарынга хамаарыштыр шагда ажылдап эгелей берген кижи болду. Баштай район төвүнде улуг, биче одалга черлерин санап көрген. Самагалдай хире бичежек, чаңгыс суурда безин... 44 чер бар болган. Чамдыктарын келир чайын хаар, азы биригээр чугаалаарга, улгаттыр каттыштырар. Маңаа чижек кылдыр мындыг чүүлдү киирейн. Ол ужуражылга хуралын даргалап эрттирип турган СТБ-ниң директору В. В. Эренчин чылыг үе-шаг келирге ТСУ биле суг ажыл-агый черлери чаңгыс ниити чылыдылга төптүг болур бис деп чугаалаан. Ында безин ийи котельная хагдынар.

Чүгле самагалдайжыларга эвес, а бүгү Тес-Хем районнуң ажыл-ишчилериниң амыдыралынга идиг бээр база бир факт бар. Чаңгыс Тестиң эвес, а бүгү Тываның алдарлыг оглу, баштайгы тыва ужудукчу Чооду Кидисейниң төрүттүнгеш, эр боор өзүп, ужар хемениң башкарыкчызы болур бүдүүзүнге чедир чурттаан чери дөө ол Берт-Даг ол. Самагалдай-биле ол-ла Берт-Даг аразында бичии, бистиң адап чаңчыкканывыс ёзугаар «кукурузник» хамаанчок, а күчүлүг ТУ-лар, ИЛ-дер безин хонуптар шөл четчир. Ол хирезинде самолет боже ушпастаан. Огулуг чылдагаан чок. Ынчангаш Самагалдай чоогунга аэропорт туттуруп бээринге дузалажырын соңгукчулар диледи. Дүгержап Братович бо айтырыгны шагда-ла кичээнгейиниң төвүнге ап алган кижи болду. Айтырыгны Кызылда авиабүдүрүлге черинге тургузуп каапкан. Кол чүве акша бар. Ам туттурар улус херек. Шак мындыг чаа эмнелге, почта туттурар дээш чонның чагыглары хөй. Оларның ол чагыгларын күүседириниң бүрүн аргалары депутаттың кандидадында бар хире. Чугаа кылдынган, санаашкыннар чорутттунган. Ынчангаш депутаттың кандидадының амыдыралчы чугаазын чон ооң барган албан черлеринге онза кичээнгейлиг дыңнаар болгаш улуг чүүлдүгзүнүүшкүн, өөрүшкү-биле хүлээп ап, деткимчени бээр боор чорду.

Седип МОНГАЛ.
(«Шынның» корр.).

РЕДАКЦИЯДАН: С. Д. Монгал бо чылдың эгезинден Эрзин, Тес-Хем районнарда «Шынның» корреспондентизи болуп ажылдап эгелээн. Журналистика талазы-биле дээди эртемниг.

Журналистиң демдеглелдеринден

ТЕРЕ-ХӨЛДҮҢ ДЕЛГЕМНЕРИНДЕ

БАЛЫКТЫГ БААР СИЛЕР БЕ?

Кызылдан Кунгуртуг суурга чеде бээривиске каш-даа кижи бо айтырыгны салган.

— Алдыы, Үстүү Балыктыгларның хойжуларының, сарлыкчыларының ажылы-ижи, амыдырал-чуртталгазы-биле таныжар бис — деп, дидим харыылап чордувус.

— Ам дээрезинде орук эки-дир, чайынды эвээш, соок база чок, хүннеш-даа четкеш, ээп кээп болур — деп, бир чамдыктары чугаалаар болду.

Ону дыңнааш, баштайгы үеде ол черни билбес кижи оруу магалыг, кадыр-берт эвес чер-дир кылдыр бодаар турдум. Херек кырында ындыг эвес, суурдан чүс ажыг километр ырак черде, суу доңмаан хем, кара суглар кежер, кышкы хемниң чүгле дожунуң кыры-биле өскээр, чайындыга таваржып берге оруктуг оран болган-дыр. Часкы, чайгы, күскү үеде ынаар машина углавас-даа, чүгле боттаң аъттыг, вертолёттуг чоруур. Шак мындыг берге оруктуг черде малчыннарга чедип шыдаар ирги бе, азы кандыг ирги дээн сеткил-биле бистен айтырып турганын сөөлүнде угаап билген бис.

Алдыы, Үстүү Балыктыгларже ийи-чаңгыс машинаның аргыжарының бергезин барымдаалааш, малчыннарже бир демниг комплекстиг үнүүшкүн кылыры шиитпирлеттинген.

Чугула херегледдиң бараанннары, аъш-чем аймаа, мал чемнери, кывар-чаар материалдар, көжер кинонуң, совхозтуң бот-тывынгыр артистериниң дериг-херекселдери, кижиниң болгаш малдың эмнери, библиотеканың номнары шупту машиналарда чүдүртүнген. Бот-тывынгыр артистер садыг, эмнелге, библиотека, кино ажылдакчылары болгаш өскелер-даа орук чорууруңга белен болган, чагыларын, дүктүг тоннарын кеткеш, чадагай машиналар кырынга олурупканнар. Кадыр-берт, оңгул-чиңгилдиг, малгаш-баларлыг оруктарга торулбас күчүлүг дөрт «Урал», совхоз директорунуң машиназы Балыктыг кайы сен дээш чорупкан.

Ол-бо талаларын кадыр даглар хаажылаан, мөңге ногаан хадылар, пөштер база дыттар, хадыңнар болгаш өске-даа янзы-бүрү ыяштар каастаан чараш бойдус чурумалдыг Балыктыг хемниң дожунуң кыры-биле элээн чорул оргаш, ам-даа суу доңмаан (кыжын доңмас) Оюмнуң хеминге кээп үскен бис. Күчүлүг «Уралдар» тоор эвес, хемниң кыдыында метр чыгыы хире бедик эриктелген доштарны буза баспышаан, хемниң суун өрүкуду сүстүрүп, чүткүдүп тургаш, үне халды берип болур таарымчалыг эрикти тып алгаш, ол талазынче кеже бергеннер. Совхоз директорунуң «чиик-каразы» хемни кежип шыдаваанындан, дедир чанар ужурга таварышкан.

Үстүү Балыктыгның бажы Чодумай-Аксынга кежээликтей чедип келген бис. Ында каш чуртталга бажыны, эргижирээн кызыл-булуң бар чер болду. Комплекстиг үнүүшкүннүң кежигүннерин январьның дөртен градус ажып турганы соогу-даа коргудуп шыдаваан. Олар аалдарны дургаар кирип, мал чемнерин үлей дүжүрүп берип чораан. Кунгуртугнуң участок эмнелгезиниң кол эмчизи Каадыр-оол Меңниг-оол бодунуң онаашкан херээнге мергежээн, ажыл-ишчи кижи болган. Барган, кирген аалдарынга, өг-бүлелеринге кижилерниң кадыын ол шинчип, сүмени берип, эмнерин садып сайгарган. Бот-тывынгыр артистер концерт үндүреринге белеткенип кирипкеннер.

ТУРА-СОРУКТУГ МАЛЧЫННАР

Балыктыглар — совхозтуң эң-не хөй малдыг бригадазы. Ында он сес кодан шээр мал, беш кодан сарлык бар. Ону бергелерге торулбас, тура-соруктуг, ажыл-ишчи малчыннар кадарып, өстүрүп турарын көрүп, оларның-биле чугаалаштывыс.

Сарлык кадарчызы Балчын Кенденниң ажыл-ижи-биле таныжкан бис. Сарлык кадарып эгелээнинден бээр чээрби үш чыл четкен, мал ажылынга ажылдаан стажы оон-даа хөй кижи болду.

Бо ырак-узак, орук-чирик чок черде чурттап, ажылдап чоруур малчыннарның ажылын ол онзалап чугаалаар болду. Кышкы үеде боже машиналар аргыжар мал чемнери, үлетпүр, аъш-чем бараанннары сөөртүп бээр боордан өске, чазын, чайын, күзүн ынаар машина-балгат углавас, чүгле аът кужу-биле амыдырап улус-тур. Ынай-бээр чайлаглап, күзеглеп, чазаглап кожерде аътка чүдүрнүр, ону мунар. Ынчангаш малчын кижиниң кол транспорту аът болуп турар. Малчын бүрүзү элээн каш шанактыг, аъттарлыг, ынай-бээр чоруурда орта школа назыны четпээн уруглары-биле кады олургаш, чоруптарлар. Совхозтуң бот-тывынгыр уран чүүл коллективиниң киржикчилери Үстүү болгаш Алдыы Балыктыгга ийи черге концерт көргүскен, малчыннар ырак-даа черде чурттап турар болза аңаа уругларын шанактап алгаш чедип кээр чорду. Концерт, кино көрүп, кичээлдеп турда орайтай бээр, ындыг-даа болза, малчыннар «Дүпле орай бар эвес» дээн сосилга, омакхөглүг шанактарынга олургаш, чаныптарлар.

Балыктыгның малчыннары эрткен чылын чамдык багай эвес көргүзүглерни четип алганын бригадир Даваа Хеймер-оол бистерге чугаалап олурду. Мурнакчы хойжу Андрей Дангыр-оол төрүүр чүс баш хойдан 100 хураганы менди доруктургаш, күш-ажылчы маргылдаага бирги черни ээлээн. Хойжу Альберт Намгай чарышка ийиги черни алган. Сарлык кадарчыларындан Нюра Бар-Хөө эки көргүзүглүг болган. Бригадир ажылдаа-ла чаа үш ай чедип турар. Красноярскиниң удуртур ажылдакчылар белеткээр техникумун дооскаш, ажылдай берген. Даандырган ажылдың харыысалгазын эки билир, биче сеткилдиг, тура-соруктуг, эрестиг кижи болду. Аныяндан-на хойжулап эгелээн, мал ажылынга сундулуг, бригадирлеп шылаар кижи дээрзин ол черниң улустары бүзүредип турду.

Балыктыг бригадазының ажыл-ишчилери күш-ажылды организастаарының депшилгелиг аргазы — аренда керээзинче шилчиириинге белеткенип турарлар. Бо чылын төрүүр чүс баш кыс малдан ортумаа-биле 85 хураганы, 75 сарлык бызаазын менди доруктурар, бир хойдан 1.3 кг дүктү кыргып алыр сорулганы салган, ону күүседир дээш шалыпчы ажылдап турарлар.

Эглип-эглип бады келген
Эртинелиг Балыктыгны
Эдээн дургаар шуужуп
оъттаан

Эрээн шокар малымайны.

Шак ындыг сөстүг уяранчыг аялгалыг ырыны Алдыы, Үстүү Балыктыгларның кара мээстеринде кадарчылардан дыңнап болур.

ЧӨПТҮГ НЕГЕЛДЕЛЕР

Алдыы, Үстүү Балыктыгларның малчыннарының ажыл-ижи, амыдыралы-биле ийи хүн таныжып, чугаалаштывыс. Шынааның № 82 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат, «Шын» солуннуң редактору В. Ф. Чадамба, «Тере-Хөл» совхозтуң партком секретары А. К. Бегзи, республиканың агроүлетпүр эвилелиниң мал ажылының кол зоотехниги К. Т. Чаш, совхозтуң профэвилел комитединиң даргазы Дүдүп Шимит, кадр килдизиниң эргелекчизи Сергей Чигжит болгаш өскелер-даа аңаа чеде бергеш, ийи кезек черге малчыннар-биле ужуражып, ажык чугааны кылган.

РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтеринге улус депутаттарының соңгулдаларының, совхозтуң ажыл-агыйының амгы байдалының дугайында дыңнадыгларны чыылганнарга кылган. Совхозтуң чаа удуртулгазы Балыктыгга малчыннарның амыдырал, чуртталгазын экижидеринче сагыш салып, бо чылын 7 чуртталга бажыңын, 5 чунар бажыңны, 3 хой кажаазын болгаш өске-даа чүүлдерни кылырын дыңнатканы өөрүнчүг болган. Ооң соонда Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат В. Ф. Чадамбаның ажыл-чорудулгазын, допчу намдарын бүзүреттирген кижи соңгукчуларга таныштырган. Депутаттың кандидаты бодунуң программазын чоңга чугаалап берген.

Ужуражылгага дыка хөй малчыннар санал бергеш, боттарының ажыл-ижин таныштыргаш, амыдыралга таваржы бээр бергелерин, четпестерни, хомудалдарын, негелделерин ажыт-чажыт чокка чугаалап турганнар. Малчыннар Очур Аракчаа, Очур Комбу, Елизавета Сундуй, Нюра Бар-Хөө, Очур Долума, Кыргыс Херел, Намгай Маадыр, Кол Дывый, Хуужугур Сегбе, Ирина Бандан болгаш өскелер-даа чүве чугаалааш, Балыктыгның малчыннарының ажылдаарынга, чуртталгазынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынче сагыш салырын совхозтуң дирекциязындан шыңгыы негээн. Бригаданың төвүн тургускаш, орта эмнелге пунктузу, магазин, кызыл-булуң болгаш өске-даа объектилерни доктаамал ажылдаарын чедип алырын, ону электрижидерин, чугаалажыр радио харылзаазын тургузарын чугулага көргеш, бо бүгүнү кылыптарга амыдыралды, ажыл-ишти экижидеринге улуг салдарлыын айыткан нар. Амгы үеде Кундус-Аксында, Чодумай-Аксында ийи кызыл-булуң бар деп санап турар, олар херек кырында септеттинмээн, соңгалары дежик, печкалары чок, деритинмээн, ойнаар херекселдер, номчуур номнар, солуннар чок болуп турар. Ону экижидеринче совхозтуң парткому, бригаданың партия эге организациязы кичээнгей салбаан. Мал ажылының специалистериниң четпес ажылын шүгүмчүлээн, олар аът мунуп алгаш коданнар кезивейн, ажыл-херекче ханылап кирбейн турар. Эрткен чылын малчыннар өг-бүле керээзинче шилчээн турган, ооң түңнели кандыг болганы билдинмес, ам-даа санаашкын кылбаан. Совхозтуң экономистери, специалистери малчыннарның экономиктиг билиин бедидеринче сагыш салбайн келгенинден оларның билии чавыс болуп турар, амгы үеде бо чугула айтырыгже кичээнгей салырын, аренда керээзинче шилчииринин белеткел ажылдарын чорударын малчыннар шыңгыы негээн. Коданнарда туткан чуртталга бажыңнарының шынары багайындан аңаа чурттаары берге, ол четпести эдерин чугула деп санаан.

АРЕНДАТОР БОЛУКСААРЛАР

Республиканың агроүлетпүр эвилелиниң мал ажылының кол зоотехниги К. Т. Чаш малчыннарга аренда керээзиниң ажык-дузазының, олче шилчиирде чорудар белеткел ажылдарының, ону амыдыралга боттандырарының, экономиктиг санаашкыннарны кылырының дугаайында делгередиг тайылбырны кылып, өөреткен. Бо чаа херектиң чер болганда нептередири ийикпе хойжулары, сарлыкчылары солуннардан кичээнгейлиг номчуп, радиодан дыңнап турары аңаа илерээн. Ооң уламындан дыка хөй айтырыгтар салганнар.

Сарлык кадарчызы Очур Комбу аренда керээзиниң чажыттарын эдээш өөренип алганы илдең болган. Ындыг-даа болза дыка хөй айтырыгны кол зоотехниктен ол салып, аренда керээзиниң талазы-биле билиин улам байыткан.

— Совхозтуң экономистери, специалистери бистерниң экономика талазы-биле билиивисти бедидер дээш сагыш салып өөредип турган чүве болза мындыг хөй айтырыг билдинмес чүүлдер кайын турар ийик — деп, Комбу Серенович чугаалап турду.

Малчынның ол чугаазы чөптүг. Шынап-ла, экономиктиг билиглерни нептередири бо хүннерде чугула айтырыг болур, кижи бүрүзүнге эки көргүзүглерни чедип алырынга, толуг-догаа чурттаарынга ол дузалаар.

Балыктыгның малчыннары аренда керээзин эки өөренип алгаш, бо чылын олче шилчиирин шиитпирлээн.

«ТЕРЕ-ХӨЛДҮҢ ЧАЛГЫГЛАРЫ»

Совхозтуң Культура бажыңының чанында агиткультбригаданы ынчаар адаар. Олар чайның изии, кыштың соогу-даа дивейн, малчыннарның коданнарын кезип, солун программалыг концертти көргүзүп чоруурлар.

Бо удаада ыраккы Балыктыгның малчыннарынга ийи концертти бот-тывынгыр артистер көргүскен. Концерт «Чаартынган чер» деп ырыхөгжүмнүг монтаждан эгелээр. Ында Совет эрге-чагырганың чылдарында Кунгуртугга болган үндезин чаартылгаларның, совхоз бүдүрүлгезиниң мурнакчыларының ажыл-ижиниң, Тере-Хөлдүң чараш бойдузунуң, бай байлааның, элбек аң-меңниниң дугайында уран чечени-биле илереттинген.

Агиткультбригаданың кежигүннериниң саны хөй эвес, чүгле сес кижи. Оларның ырлаар, шүлүктээр, танцылаар, шоодутлар чугаалаар талантылыг болганы-биле программазы байлак, доктаамал чаартынып турар. Ооң уламындан концерт солун, амыдыралчы.

Мында талантылыг кижилер эвээш эвес. Аңаа Ли Сүрүңмааны бир дугаарында хамаарыштырып болур. Ол дээрге ырлаар, гитаралаар, шүлүктээр, сыгыртыр боттывынгыр артист болду. Артур Тожу оон чыда калбас. Ол ырлаарынга кончуг хандыкшылдыг оол болду. Анна Күнчүн, Виктор Базыра, Очур Долума, Михаил Дүдүп, Кыргыс Кара-кыс, Татьяна Хуужугур солун номерлерни көргүскен, оларны малчыннар диңмиттиг адыш часкаашкыннары-биле уткуп турганнар.

Бот-тывынгыр артистер Балыктыгдан келгеш, эртенинде Каргының малчыннарынга концерт көргүскеш келгеннер.

КҮЧҮЛҮГ «УРАЛДАРНЫҢ» ЭЭЛЕРИ

Күчүлүг «Уралдар» Кунгуртугнуң кадыр-берт оруктарынга шуут торулбас чорду. Ооң чылдагааны эрестиг, кежээ чолаачыларда дээрзи шын чорду. Бистер Балыктыг өрү оларның-биле кады чорааш, ажыл дээнде могаарын, доңарын, аштаарын билбезин бүзүреп көрдүвүс. Эрестиг-ле эрлер-дир! Ындыг кижилер турда ажыл бүдүнгүр болбайн канчаар. Оларга Александр Чыпсыныы, Тимур Доржуну, Федя Сендини болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур.

Тере-Хөлдүң делгемнеринде тура-соруктуг кижилер амыдырап, чурттап турарын бүзүрээн көрдүвүс. Үүлгедиг бүтсүн, тере-хөлчүлер!

Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Театр болгаш көрүкчү

ЧАЛАТКАН РЕЖИССЁРНУҢ ИСТЕРИ

Республиканың «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг хөгжүм-шии театрынга кол режиссёрлап ажылдап турган РСФСР-ниң болгаш Бурят АССР-ниң уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы, Бурят АССР-ниң күрүне шаңналының лауреады Николай Ефремович Логачев Чылгычы Ондарның «Ханныг истер» деп шиизин театрның сценазынга ажылдап тургускан. Ону көрүкчүлер бедик-биле үнелээн. Улан-Удэ хоорайдан барык-ла чалаттырып келген Николай Ефремович ийи чыл дургузунда театрның чогаадыкчы ажыл-ижинге эвээш эвес үлүг-хуузун киириштирип, бодунуң уран талантызын көргүскеш, көрүкчүлерниң хүндүткелин чаалап алган.

Ол Г. Лорканың «Ханныг куда», Вл. Серен-оолдуң «Иелерниң шииткели», Ю. Хмельницкийниң «Донна Люция азы ачылыг-ла угбаяа», М. Рамазанованың «Күскежик», А. Емельяновтуң «Чуртталгадан ойталавас сен» болгаш оон-даа өске шиилерни театрның сценазынга ажылдап тургускан. Бо шиилерни чоң улуг сонуургал-биле көргеш, өөрүп четтиришкинниң чылыг сөстерин режиссёрга илередип-даа турган. Ылаңгыя «Донна Люция азы ачылыг-ла угбаяа» деп шиини көрүкчүлер катап-катап кээп, көрүп турдулар. Ук шииниң кол рольдарын Орлан Дамба-Хуурак, Альберт Хомушку, Айдың Мортай-оол олар ойнап турган дээрзин Тываның ырак районнарында безин көрүкчүлер билир апарган. Ылаңгыя аныяк артист Орлан Дамба-Хуурактың херээжен кижиниң ролюн чедимчелиг күүсеткенин чоң бедик-биле үнелээн. Ол ышкаш Николай Логачевтуң тургусканы драматург Чылгычы Ондарның «Ханныг истер» деп шиизин хөгжүм-шии театрынга көрүкчүлер көргеш, дыка-ла сеткили ханган.

Режиссёрнуң чогаадыкчы ажыл-ижинге ук шииниң автору Ч. Ч-Д. Ондар болгаш А. С. Серен улуг үлүг-хуузун киириштирип, белеткел ажылын демниг-биле чоруткан. Бо шиинге хөгжүм-шии театрының тыва болгаш балет бөлүүнүң артистери база Кызылдың уран чүүл училищезиниң сургуулдары киришкен. Шииниң кол рольдарында РСФСР-ниң улустуң артистери Е. Кенденбиль, Б. Бады-Сагаан, РСФСР-ниң алдарлыг артизи Солун-оол Люндуп, Тыва АССР-ниң алдарлыг артистери Т. Ондар, Д. Барыңмаа, Р. Серен-оол болгаш оон-даа өске аныяк артистер хаара туттунган. Олар көрүкчүлерни уран талантызы-биле өөрткен. Ол дугайын солуннар арыннарынга чырыткан.

Чоскармаа ОНДАР.

ЧУРУКТА: «Донна Люция азы ачылыг-ла угбаяа» деп шииниң баштайгы үндүрүлгезиниң соонда режиссёр Н. Е. Логачевтуң аныяк артистер Луиза, Айдың Мортай-оолдар-биле чугаалажып олурары.

Ю. КОСАРЬКОВТУҢ тырттырган чуруу.

ШИИ БҮРҮЗҮ ТӨӨГҮЛҮГ

Республиканың хөгжүм-шии театрының чогаадыкчы ажылынга кол-ла черни ооң шилээн репертуары, чогаадыкчы бөлүктер-биле кады кылган ажылы база көрүкчүлер-биле тудуш харылзаазы ээлээр. Ынчангаш тыва театр уран чүүлү бедик харыысалгазын салбайн, хүлээлге аайы-биле чоннуң идегелин өөртүп, оларны бедик культурага, эки аажы-чаңга, чаңчылдарга кижизидип, өзүп олурар чаа салгалдары-биле орус, тыва, даштыкы классиктиг чогаалдардан, шиилерден репертуарны тургузуп, бараан болуп турар. Театрның ажылының кол дөзү артистер болгай. Олар улуг күжүн, чогаадыкчы мергежилин үндүрүп, көрүкчүлерниң хүндүткелин чаалап ап келген.

Амгы театр сезонунда драматург Ч. Ондарның Тываның эрткен төөгүзүнден үндезилеп бижээни «Ханныг истер» деп шиизин тыва артистер бөлүүнүң күжү-биле улуг дуржулгалыг режиссёр Н. Е. Логачев тургускан. Ук шиини Кызылга чоң каш удаа көрген болгаш солуннарга чедер-четпезин илередип, үнелелди берген. Ылаңгыя төөгү эртемнериниң кандидады М. Маңнай-оолдуң ук шиинге хамаарыштыр солунга бижээн төөгү талазы-биле хажыдыышкынныг четпестерни айытканын театрның уран чүүл чөвүлели өөренип көргеш, эдиглерни кылыр деп шиитпирлээн.

Репертуарга көрдүнген, очулдурган, утка-шынарлыг шиилерни чоңга чеже-даа бараалгадып турзувусса, биске амгы үеде кол сорулга уран-чечен, национал тыва шиилерни сценага тургузуп, ынаар кол угланыышкынны салып, бодувустуң тыва уран чүүлүвүстүң кол өзээнче ханылап кирерин болур. Ол ындыг болур-даа ужурлуг. Олу бистен үе болгаш амыдырал негеп турар-дыр. Амгы үениң байдалы, негелделери херекке кайын албайн баар ийик бис.

Ооң-биле кады эрткен үеже, ооң эгээртинмес байлаанче хая көрнүр үе база келген-дир. Ооң чугула ажыктыг чүүлдерин ушта тыртып, амыдырал-биле холбап үнелезивиссе! Ол база келир үе-дир. Театр уран чүүлүнге бистиң ачылыг кижилеривистиң эгелекчи чоруун, талантызын, мергежилин, оларның кылган ажылдарын тыва уран чүүлдүң өзээ деп билип тура-ла, эчизинге чедир ажыглавайн, үнелевейн турганывыс хомуданчыг. Ол дээрге, «Хайыраан бот», «Самбажык», «Дөңгүр-оол», «Ботталган күзел», «Чүткүл», «Чечен биле Белекмаа», «Кызыл үер» деп шиилер-дир. Ол дээрге Ш. В. Көк-оол, К., М. Мунзуктар, А. Б. Чыргал-оол, Н. Ө. Өлзей-оол, С. А. Сарыг-оол, С. Б. Бүрбү, О. Ө. Сагаан-оол болгаш өске-даа ужуктуг дазылдар-дыр. Улуг эгелекчилерге даянып алгаш, келир үеде салгалывыска дамчытпышаан, арттырып каар үре-түңнелдиг ажылдарывыс ол болур. Бодувустуң эрткен төөгүвүстү үнелеп көрбейн, олче сагыш салбайн турганывыс-биле амыдыралдан чыдып каап турганывыс бо-дур.

Көрүкчү бүрүзү театр ажылында кандыг-кандыг четпестер, челиишкиннер, дилээшкиннер болуп турарын кичээнгей-биле эскерип көөр. Ынчанмайн канчаар, амыдыралдың, ажыл-агыйның база ниитилелдиң чаа үе-чадаже шилчип бар чыдарының негелдези ындыг. Театрның чогаадыкчы ажылының үнези чүге кудулааныл? Көрүкчүлер чүге эвээш кээп турарыл? «Хайыраан бот», «Самбажык» болгаш оон-даа өске шиилерни тыва ёзу-биле чүге эде тургуспазыл? Оларның салымы кандыгыл?— дээн айтырыгларны, негелделерни көрүкчүлер-биле конференциялардан, ужуражыышкыннардан, солуннардан удаа-дараа дыңнап келген бис. Ынчангаш айтырыгларга ёзулуг харыыны бээри-биле коллективке сайгарылганы чорудуп, четпестер-биле ажылдар кылдынып, ажылды үндезини-биле эде тургузарынга бар аргаларны, хемчеглерни дилеп тып эгелээн бис. Ажыл-херекти чаажыдарының аргаларынче чооккуу үеде шилчиир айтырыг шыңгыызы-биле тургустунуп келген. М. М. Мунзуктуң удуртулгазы-биле күрүне чагыын ёзугаар февраль айда «Хайыраан ботту» катап тургузуп, боттандырып эгелээр. Ону чүгле сцена кырынга эвес, а телекино кылдыр база тырттырып кылыр. Бөдүн чылдың репертуарында М. Кежелдейниң «Үш эртемниг оол» деп тыва тоолдардан укталган тоол-шиизин режиссёр И. Лопсаң белеткеп эгелей берген. В. Серен-оолдуң «Эне-Сай Мерген» деп улуг шиизин база планда киирген. Маңаа чүгле тыва репертуар-биле кызыгаарлаттынмайн, очулдурган-даа шиилерден база орус бөлүктүң Розовтуң «Бурулуттар», Чеховтуң водевильдерин тургузарын база айтып каайн.

Ам бүгү талазы-биле театрга хамаарыштыр көрүкчүлерден үнелиг, ажыктыг, өөредиглиг ажык чугааны манаар апаар. Бистиң ажылывысты үнелеп, улуг ачы-дузаны чедирип турар көрүкчүлер-биле сеткилимни өйүп чоруур бодалымны үлежикседим. Бистер чамдыкта кандыг-бир эрткен үениң-даа дижик, азы ханы уткалыг, философчу-даа очулдурган шиилерни көргүзе бээр бис. Ынчап кээрге, чамдыктарывыс көрбес, чалгаараар, хөңнү калыр, азы чок болза шиилерниң аттарын барымдаалап көөр боор чүве-дир. Ол черле шын эвес, бис кижилерниң аажы-чаңынга, кижизидилгезинге, мөзү-шынарынга өөредиглиг, дээштиг, шиитпирлеп чадап чоруур айтырыгларынга дээштиг, бодандырар шиилерже көрүкчүлерни чалап турар бис. Эрткен чылын украин драматург А. Салынскийниң «Дөрт байысаалга» деп сталинчи репрессия үезинде херек чок черге шииттирген кижилерниң эрткен оруун көргүскен шиини республиканың каш-даа районнарынга көргүстүвүс. Нарын байдалдыг шиини үстүкү классчыларга база улуг улуска көргүспүшаан, сайгарылганы кылырывыска, чоң сонуургап, амыдыралга кедүрлүп келген айтырыгны чөптүү-биле деткиир болдулар. Бис эрткен төөгүвүстү билбес-тир бис, билир-даа болзувусса, чажырып келген бис. Чонувустуң чурттап эрткен оруунче хая көрнүп, ындыг чораан-дыр бис деп ам-на билип эгелээн бис. Бөдүүн чоң ол хире билип, деткип турда, а найысылалывыс Кызылга чаңгыс-ла катап ойнадывыс, көрүкчүлер эвээш болган. Ол дээрге театрның административтиг бөлүүнүң чурттакчылар-биле ажыл кылбайн, херекке албааның түңнели. Ийи-ле кижи киржикчилиг ук шиини найысылалдың кайы-даа булуңнарынга чораш, кандыг-даа аудиторияга бараалгадып, көрүкчүлер-биле ажылды хөй катап кылып болурунуң аргазы турбуже, ону херекке албааны хомуданчыг. Чогаал биле төөгүнү шүүштүрүп көрген болза, кижилерниң сагыш-сеткилин доюлдуруп, ак биле караны ылгап билип албас бе?! Хөглүг-баштак, ыр-шоорлуг, детектив шиилер херек болбайн канчаар. Ынчалза-даа ооң-биле чергелештир кандыг-даа шиини чаңгыс аай көөр болза, театр биле көрүкчүнүң харылзаазы быжыгып, ол ажыктыг, үнелиг түңнелге чедирөр. Республиканың хөгжүм-шии театры көрүкчүлерниң сеткилин хомудатпас дээш чаа ёзу-биле ажылдап эгелээн. Ынчангаш шии бүрүзүн көрүкчүлерниң көрген турары күзенчиг.

Дарый МОНГУШ.
Тыва АССР-ниң театр ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар чериниң кежигүнү, Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи.

АЖЫЛЫ ЭКИЖЭЭН

Бо хүннерде «Каа-Хем» хөмүр-даш разрези дең-дески ажылдап турар болу берген. Мооң мурнунда чылдарда январьның чыккылама соогунда хөмүр-даш чүдүрүп алыр дээн машиналар узун оочурга турупкаш, хөй үешак чидирип турганын билир болгай бис. Садып сайгарар кылдыр белеткеп каан хөмүр-даш чедишпейн баар чоруктар кайы хөй турган. Ынчангаш разрезтиң коллективи берге байдалга таваржып-даа турган-на болгай. Машиналарны аңаа тургуспас дээш хөмүр-даш чыдар черлерниң кырында довураан чедир аштап албайн чыткаш-ла, машиналарны чүдүрүп турганындан улуг хемчээлдиг сай-довурак безин хөмүр-даш-биле кады чүдүртүне бээр турган.

Ам ындыг чорук болбастаан. Хөмүр-даш чүдүрер оңгарда улуг-ла дизе чээрби шаа машина ээлчег манаан турар, ол безин чалсар үезинде ындыг. Хөмүр-дашты бир айда четчир кылдыр курлап каан.

Мында кижи кайгаар чүве чок. Эрткен чылдың ноябрь айда безин оочур манап үр турар-дыр бис деп, чолаачылар хомудап турган болдур ийин. Мооң мурнунда разрезке барган машиналар хөмүр-дашты чаңгыс оңгардан чүдүрүп ап турган болза, ам ооң санын көвүдеткен. Херек апарганда хөмүр-даш чүдүрер черлерниң санын көвүдедип болур арга база бар.

Транспортту үр тудуп турбазы-биле хөмүр-даш казыкчылары хөмүр-даштың бот-үнезин өжегерээн улгаттырган. Хөмүр-даш чүдүреринге экскаваторлар немей тургузуп, он-он муң тонна хөмүр-дашты складче дажыглаарынга база-ла акша-көпеек чарыгдаар апаар болгай.

Ынчалза-даа хөмүр-даш разрезиниң коллективи херегленкчилерниң талазындан харыы хемчеглерге база идегеп турар. Чүге дээрге хөмүр-даш чүдүрер талазы-биле чингелделер түр када хемчег болбас ужурлуг. Чүвениң ужуру чүл дээрге, бөгүн көргүзүп турар немелде ачы-дуза чедирилгези хөмүр-даш өртээнге кирбейн турар. Ынчап кээрге шахтёрлар карылгалыг боол турар ышкажыл. Ол каражаны канчап эгидип алырыл? Одаар чүүлдү хөйнү хереглеп турар черлерге чарыгдалдарны дуглаарын саналдаар-дыр деп бодал тыптып келгени ол. Разрезтиң экономистериниң санап турарын ёзугаар алырга, херегленкчилерге-даа, разрезке-даа мооң ажыы бар боол турар. Кыштың чыккылама соогунда мотор өжүрер эвес, автомашиналарның моторун ынчаар ажылдадып келирге, чүс-чүс тонна бензин болгаш дизель одаар чүүл «хилис» баар чорук чидер. Чолаачылар хөй үе-шак-даа чидирип турбас, хөмүр-даш сөөртүрүнге эвээш машиналар хереглеттинер апаар. Бо айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээр болза, дыка хөй акша-хөреңгини камнап аптар арга тургустунуп келир. Хөмүр-даш чүдүрүп алыры-биле хүннүң кээп турар хөй машиналарны ийиден алды шак чедир аңаа тургузуп келириниң орнунга ээлчег дургузунда бир-ийи экскаваторнуң аңаа туруушкунун төлептери чиик-даа болбас деп бе? Чөптүг санал деп бодаар мен. Херегленкчи бүрүзү чүгле бодунуң эрге-ажыын бодааш, бо саналды хүлээп албайн баар болза, багай-дыр-ла.

Разрезтиң директору В. В. Тропинниң чугаалап орары-биле алырга, хөмүр-даш тывыкчылары херегленкчилер мурнунга өрелиг арт-пас бодап турар. Кылаштап чоруур экскаватор машинизи Хапыр-оол Амыр-Ашанович Ооржак ышкаш, эрес-кежээ мастерлер турда, машиналар ээлчег манап, үр туруп бербес-ле боор дээрзинге бүзүрээр мен. Ол бодунуң дузалакчызы Виктор Андреевич Чумарин-биле ээлчег нормазын доктаамал ажыр күүседип турар. Олар эрткен чылдың планныг онаалдазын барык он ийи хууга ажыр боттандырган. Эжишкилерниң шудургу ажылының ачызында дыка хөй тонна одаар чүүлдү немей каскан. Бир тонна хөмүр-даш тып алыр дээш он-он ийи катап хөй даг породазын эжер ужурга таваржып турар.

ЧУРУКТА: кылаштап чоруур экскаватор машинизи Х. А.-А. Ооржак бодунуң дузалакчызы В. А. Чумарин-биле.

Михаил ГУЩИННИҢ сөзү болгаш фотозу.

ПОЧТАЧЫ

Анай Доос-Караевна Монгуш күш-ажылчы базымын өскен-төрээн чери Өвүрүнге эгелээн. Ол садиктерге үр ажылдаан. Амгы ажылдап турар чери харылзаа шугумунга тос чылдың нүүрүнде ажылдап чоруур. Эртенги даң хаязындан кежээкиниң сылдыстары үнгүжеге бодунуң хуваалдазын ёзугаар харыылап турары Дружба, Малчын, Октябрьская кудумчуларында ийи чүс өрегелерге база албан черлеринге, организацияларга почтаны чедирип турар. Ажылдап турар организациязының, райкүүскомнуң профэвилел обкомунуң хүндүлел бижиктери-биле, социалистиг чарыштың тиилекчилериниң хөрек демдектери-биле доктаамал шаңнадып келген.

Ажылдап турар ажылындан аңгыда, хөй-ниитиниң ажылдарының идепкейлиг киржикчизи.

Намажап КУУЛАР.

Кызыл аэропортундан 1990 чылда самолёттарның ужударының РАСПИСАНИЕЗИ

(Москва шагы-биле)

Самолёттарның чедер черлери	самолёттарның хевири	рейстиң №	ужудар хуусаалары	ужудар хүннери	ужуп үнер шагы	чедер шагы	дедир келир рейс №	ужуп үнер шагы	Кызылга келир шагы	Билет өртээ
Абакан	«Ту-154»	162	с 08.01 по 28.05 с 02.06 по 11.09 с 16.09 по 30.12	1 2, 6, 7 7	10.10	11.00	161	07.40	08.30	12
Абакан	«Ту-154»	164	с 04.01 по 27.12	4	10.10	11.00	163	07.40	08.30	12
Абакан	«Як-40»	663	с 01.01 по 03.06 и с 04.10 по 31.12 с 05.06 по 30.09	4, 7 2, 4, 7	04.00	04.50	664	09.20	10.10	12
Абакан	«Як-40»	641	с 01.01 по 14.06 и с 14.09 по 31.12 с 15.06 по 10.09	1, 5 хүннүң-не	11.40	12.30	Пролет			12
Абакан	«Л-410»	617	с 16.10 по 31.12	хүннүң-не	06.00	07.00	618	07.45	08.45	12
Абакан	«Л-410»	607	с 02.01 по 31.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	11.10	12.10	608	12.55	13.55	12
Абакан	«Л-410»	609	с 02.01 по 31.12	хүннүң-не	12.00	13.00	610	13.45	14.45	12
Абакан	«Ан-24»	374	с 01.07 по 31.08	хүннүң-не	06.10	07.15	373	04.30	05.35	12
Барнаул	«Як-40»	679	с 01.01 по 14.05 и с 16.10 по 31.12 с 15.05 по 14.06 и с 11.09 по 15.10 с 15.06 по 10.09	2, 6 2, 6 2, 4, 6, 7	08.20 03.45	11.35 05.35	680	12.15 06.30	15.25 08.20	24
Бийск	«Як-40»	663	с 01.01 по 03.06 и с 04.10 по 31.12 с 05.06 по 30.09	4, 7 2, 4, 7	04.00	06.40	664	07.30	10.10	19
Бурен-Бай-Хаак	«Ан-2»	653	с 02.04 по 30.05 и с 01.11 по 01.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	05.00	06.05	654	06.10	07.00	7
Иркутск	«Як-40»	683	с 01.01 по 31.12	хүннүң-не	05.00	07.00	684	10.45	13.00	23
Иркутск	«Як-40»	695	с 01.01 по 31.12	1, 5	17.10	19.10	696	01.00	03.15	23
Кара-Хөл	«Ан-2»	627	с 02.01 по 31.12	1, 3, 5	05.10	07.20	628	07.30	10.00	14
Кара-Хөл	«Ан-2»	629	с 02.01 по 31.12	2, 4, 6	05.10	07.30	630	07.40	10.15	14
Красноярск	«Як-40»	178	с 01.01 по 30.06 и с 01.09 по 31.12 с 01.07 по 31.08	1, 2, 3, 4, 5, 6 1, 2, 3, 4, 5, 6	03.50	05.15	177	11.30 12.50	12.45 14.05	17
Красноярск	«Як-40»	174	с 01.01 по 31.12	хүннүң-не	03.20	04.45	173	05.30	06.45	17
Красноярск	«Як-40»	180	с 01.01 по 31.12	хүннүң-не	07.30	08.55	179	09.35	10.45	17
Красноярск	«Як-40»	172	с 01.01 по 31.12	хүннүң-не	11.30	12.55	171	13.30	14.45	17
Красноярск	«Як-40»	176	с 01.01 по 30.06 и с 11.09 по 31.12 с 01.07 по 10.09	хүннүң-не хүннүң-не	13.45 17.40	15.10 9.05	175 175	02.40 02.40	04.00 03.55	17
Красноярск	«Як-40»	182	с 01.01 по 31.12	хүннүң-не	11.50	13.15	181	13.55	15.10	17
Красноярск	«Як-40»	184	с 01.06 по 30.09	хүннүң-не	07.20	08.45	183	09.30	10.45	17
Красноярск	«Як-40»	186	с 01.01 по 31.12	7	10.50	12.15	185	13.00	14.15	17
Красноярск	«Як-40»	188	с 01.07 по 10.09	хүннүң-не	13.45	15.10	187	15.50	17.05	17
Кемерово	«Як-40»	679	с 01.01 по 14.05 и с 16.10 по 31.12	2, 6	08.20	10.05	680	13.50	15.25	19
Кемерово	«Як-40»	685	с 15.05 по 14.06 и с 11.09 по 15.10 с 15.06 по 10.09	2, 6 2, 4, 6, 7	09.20	10.40	686	11.20	12.45	19
Кемерово	«Як-40»	681	с 01.01 по 30.06 и с 11.09 по 31.12 с 01.07 по 10.09	1, 5 1, 3, 5	08.20	10.05	682	13.05	14.35	19
Кызыл-Мажалык	«Л-410»	615	с 02.01 по 31.12	хүннүң-не	05.20	06.10	616	06.40	07.30	11
Кызыл-Мажалык	«Л-410»	669	с 02.01 по 31.12	хүннүң-не	08.30	09.20	670	09.50	10.40	11
Кызыл-Мажалык	«Л-410»	667	с 02.01 по 31.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	05.50	06.40	668	07.10	08.00	11
Кызыл-Мажалык	«Ан-2»	627	с 02.01 по 31.12	1, 3, 5	05.10	06.40	628	08.10	10.00	11
Кунгуртуг	«Л-410»	677	с 02.01 по 31.03 и с 01.06 по 31.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	09.40	10.25	678	10.40	11.25	12
Кунгуртуг	«Ан-2»	665	с 02.04 по 31.05	1, 2, 3, 4, 5, 6	04.20	05.35	666	05.45	07.10	12
Кунгуртуг	«Л-410»	655	с 01.01 по 31.03 и с 01.06 по 31.12	1, 3, 5	07.10	07.55	656	08.10	08.55	12
Минусинск	«Л-410»	651	с 02.01 по 30.04 и с 15.09 по 31.12 с 01.05 по 14.09	2, 4 1, 2, 3, 4, 5	09.00	10.00	652	10.20	11.20	13
Москва	«Ту-154»	162	с 08.01 по 28.05 с 02.06 по 11.09 с 16.09 по 30.12	1 2, 6, 7 7	10.10	19.10	161	23.50	08.30	72
Москва	«Ту-154»	164	с 04.01 по 27.12	4	10.10	19.10	163	23.50	08.30	72
Мугур-Аксы	«Л-410»	637	с 02.01 по 31.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	06.10	07.50	638	08.05	10.15	14
Мугур-Аксы	«Л-410»	631	с 02.01 по 31.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	06.20	07.30	632	09.20	10.25	14
Мугур-Аксы	«Л-410»	623	с 07.01 по 31.12	7	09.30	11.05	624			14
Новокузнецк	«Л-410»	649	с 02.01 по 14.05 и с 15.09 по 31.12 с 15.05 по 14.09	1, 3, 5, 6 хүннүң-не	09.00 04.55	11.40 06.45	650 650	12.20 07.25	14.50 09.10	17
Новосибирск	«Як-40»	621	с 01.01 по 31.12	хүннүң-не	04.40	07.25	622	08.20	11.05	22
Новосибирск	«Як-40»	641	с 01.01 по 14.06 и с 14.09 по 31.12 с 15.06 по 10.09	1, 5 хүннүң-не	11.40	14.40	642	15.30	17.30	22
Саглы	«Ан-2»	635	с 02.01 по 31.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	07.30	09.20	636	09.30	11.20	12
Саяногорск	«Л-410»	619	с 02.01 по 31.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	11.20	12.20	620	12.50	13.40	10
Свердловск	«Ту-154»	162	с 08.01 по 28.05 с 02.06 по 11.09 с 16.09 по 30.12	1 2, 6, 7 7	10.10	15.35	161	03.15	08.30	47
Сарыг-Сеп	«Ан-2»	653	с 02.04 по 30.05 и с 01.11 по 01.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	05.00	05.30	654	06.30	07.00	4
Сарыг-Сеп	«Ан-2»	639	с 02.01 по 31.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	04.55	05.25	640	06.10	06.40	4
Сыстыг-Хем	«Ан-2»	643	с 02.01 по 31.12	2, 4, 6	09.15	10.25	644	10.35	11.45	9
Сизим	«Ан-2»	639	с 02.01 по 31.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	04.55	05.45	640	05.50	06.40	5
Тоора-Хем	«Л-410»	691	с 02.01 по 31.03 и с 01.05 по 31.12	хүннүң-не	05.40	06.15	692	06.30	07.35	8
Тоора-Хем	«Л-410»	693	с 02.01 по 31.03 и с 01.05 по 31.12	хүннүң-не	08.05	08.40	694	08.55	09.30	8
Тоора-Хем	«Л-410»	611	с 02.01 по 31.03 и с 01.05 по 31.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	10.15	10.50	612	11.55	12.30	8
Тоора-Хем	«Ан-2»	647	с 02.01 по 31.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	05.05	06.05	648	07.35	08.35	8
Тоора-Хем	«Ан-2»	645	с 02.01 по 31.12	1, 3, 5	09.15	10.15	646	11.15	12.15	8
Томск	«Як-40»	681	с 01.01 по 30.06 и с 11.09 по 31.12 с 01.07 по 10.09	1, 5 1, 3, 5	08.20	11.20	682	12.00	14.35	21
Торгалыг	«Ан-2»	635	с 02.01 по 31.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	07.30	08.20	636	10.30	11.20	7
Тээли	«Л-410»	637	с 02.01 по 31.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	06.10	07.10	638	08.45	10.15	12
Тээли	«Ан-2»	629	с 02.01 по 31.12	2, 4, 6	05.10	06.50	630	08.20	10.15	12
Тээли	«Л-410»	623	с 07.01 по 31.12	7	09.30	10.30	624			12
Улан-Удэ	«Як-40»	683	с 01.01 по 31.12	хүннүң-не	05.00	08.30	684	09.20	13.00	27
Хамсара	«Ан-2»	647	с 02.01 по 31.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	05.05	06.45	648	06.55	08.35	12
Хандагайты	«Ан-2»	635	с 02.01 по 31.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	07.30	08.45	636	10.05	11.20	9
Хову-Аксы	«Л-410»	625	с 02.01 по 31.12	1, 3, 5 2, 4, 6	05.35 05.35	05.55 05.55	626	06.10 09.45	06.30 10.00	4
Хову-Аксы	«Л-410»	673	с 02.01 по 31.12	хүннүң-не	10.50	11.10	674	11.25	11.45	4
Хут	«Ан-2»	643	с 02.01 по 31.12	2, 4, 6	09.15	09.55	644	11.05	11.45	6
Шушенское	«Як-40»	621	с 01.01 по 31.12	хүннүң-не	04.40	05.20	622	10.20	11.05	10
Шушенское	«Л-410»	687	с 15.05 по 14.09	хүннүң-не	10.10	11.00	688	11.30	12.20	10
Шушенское	«Л-410»	649	с 01.01 по 14.05 и с 15.09 по 31.12	1, 3, 5, 6	09.00	09.50	650	14.00	14.50	10
Чита	«Як-40»	695	с 01.01 по 31.12	1, 5	17.10	21.40	696	22.30	03.15	33
Челябинск	«Ту-154»	164	с 04.01 по 27.12	4	10.10	15.35	163	03.15	08.30	46
Ырбан	«Ан-2»	645	с 02.01 по 31.12	1, 3, 5	09.15	10.40	646	10.50	12.15	9
Ырбан	«Л-410»	611	с 02.01 по 31.03 и с 01.05 по 31.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	10.15	11.15	612	11.30	12.30	9
Эрзин	«Л-410»	661	с 02.04 по 15.09	1, 2, 3, 4, 5, 6	11.00	11.30	662	11.45	12.15	8
Эрзин	«Л-410»	671	с 02.01 по 31.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	04.30	05.00	672	05.15	05.45	8

Тайылбыр: расписаниеде ужудар хуусаалар деп графаның адаанда «с 08.01 по 28.05» дээн чүүлдү январь 8-тен май 25-ке чедир деп билип алыр.

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫ ДАЙЫНЧЫЛАР ШКОЛАЗЫ

Кызылдың № 12 школазынга интернационалчы дайынчылар-биле болгаш Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин күүседип турган ээп келбээн дайынчыларның ада-иези-биле ужуражылганы школаның администрациязы болгаш республиканың шериг комиссарияды кады эрттирген. Аңаа чалаттырганнарның хой кезии келген.

Ужуражылганы школаның директору В. К. Левашов ажыткан. Афган дайынынга тулчуп турган, ээп келбээн оолдарның иелерин президиум столунга чалап олурткан.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. Е. Серяков сөс ап, чуве чугаалаан. Ол интернационалчы дайынчыларга болгаш оларның өг-бүлезинге чедирер келдерел дугайында чугаалаан. Ооң иштинде хоорайларга болгаш республика иштинге автобустарга халас чоруур талазы-биле доктаалды Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели хүлээп алганын таныштырган. Тыва АССР-ниң социал хандырылга министри С. Д. Киров интернационалчы дайынчыларның музейин кылыр талазы-биле айтырыгны көдүрүп турган. Ол он ийи дугаар школага ийи катап кээп турган, музейни болгаш тураскаал тургузары-биле чугааны кылганын чыылганнарга чугаалаан. Ону чон бедии-биле үнелээн. Тыва АССР-ниң шериг комиссары В. И. Козлов афган черге интернационалчы хүлээлгезин күүседип турган амы-тынын берген сол..ттарга кыска характеристиканы берип турган, оолдарны эки аа-кыжаңга болгаш оларның интернационалчы хүлээлгезин күүсеткени дээш амы-тынын бергеннерни эки кижизиткени дээш ада-иелерге өөрүп четтиргенин илереткен.

Афган дайынындан ээп келбээн оолдарның иелери А. М. Толстикова, Ч. С. Норбу, Б. С. Долгар, республиканың күш-ажылдың болгаш дайынның хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Т. Ч. Норбу, интернационалчы дайынчы Л. Кара-оол, эки турачы Г. Доваадор болгаш өскелер-даа сөс ап, өөрүп четтиргенин школаның администрациязынга илереткеннер.

Кызыл хооркүүском даргазы Д. Л. Тиимей «Интернационалчы дайынчылар» аттыг № 12 школа» деп бижээн адрести школаның директорунга тудускан. Школаның ады ынчаар тывылган.

Ооң соонда ада-иелерни класстарга аппаргаш, кайы класстың кымның ады-биле адаарының дугайында таныжылга болган. Класстың өөреникчилери келген ада-иелер-биле ужуражып, оларга белеткеп алган концертин көргүскеннер.

Дүштеки чем соонда, пресс-конференция болган. Аңаа интернационалчы дайынчылар тураскаалын тургузар айтырыгны чугаалашкан. Ол чедир шиитпирлеттинмээн.

Ол дугайында материалды солунунуң чоокку номеринге чырыдар.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 6

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Хөглүг старттар». 9.15 «Васька» Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 10.20 «Бистиң өөрелеривис». «Гжель деп чүл ол?». 11.05 «Ол болган... болган...» 11.25 Уругларга дамчыдылга. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30 — 13.00 «Үе». 15.30 Фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. 16.00 «Аайы тывылбас Галимзянов». Барымдаалыг фильм. 16.25 Ф. Шуберт. Концерт. 16.55 «Кайгамчыктыг ортулуктар». Чаа Зеландия дугайында. 17.55 «Экии, музыка!». 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 «Аныяктар медээчизи». 19.40 Мультфильм. 20.00 «9-ку студия». 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 — 23.50 В. Добрынин композиторнуң чогаадыкчы ажылының кежээзи.

ИИИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Физика. 11 класс. Лазерлер. 9.05 Француз дыл. 10.05 Француз дыл. 10.35; 11.40 Биология. 6 класс. Үнүштүң үрезин чокка өзүп көвүдээри. 10.55 Эрудиттер. Дамчыдылга. 12.00 «Чөвуланның дөвүнчүүнде». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.15 — 13.45 Ритмниг гимнастика. 17.00 Мультфильм. 17.20 «Братиславаның хөгжүмнүг байырлалдары» фестивальдың концерттери. Б. Барток. Концерт. 18.00 Ритмниг гимнастика. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия төвү». Программада: «Соңгулдаларга уткуштур». «Ачы-буян». «Кеземче хрониказы». 19.30 Медээлер. 19.35 Барымдаалыг фильм. 19.50 Чарлалдар, реклама. «Декей-оо». Тыва улустуң ырларының байырлалынга.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Кодээниң амыдыралы». «Улус депутаттарынга кандидаттар дугайында чугаалап тур бис».

МОСКВАДАН

21.30. — 22.40 «Өлүрүнге чедир чеди шак». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 РСФСР-ниң алдарлыг артизи Б. Феоктистов (дошпулуур) ойнаар. 19.10 Таджик ССР-ниң Күртелерадиозу. «Рогун — амыдыраарынга эрге». 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Россияның карманы». Телефильм. Нижегородская ярмарканың төөгүзүнүң дугайында. 20.35 — 21.30 Музыкалыг телеабонемент. «Бистиң чевистиң хөгжүмчүлери. Пианист Н. Штаркман.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 6-ДА

«НАЙЫРАЛ»: **«Хон Гиль Дон»** (КУДР) 9.30, 11.30, 13.30, **«Иисустуң амыдыралы»** (АКШ, 2 сериялыг) 15.30, 20.30, көрүлде залынга: **«Кандагар-биле өрттенгеннер»** 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Кара бөрү»** 9.00, 12.40, **«Тоол» клуб:** **«Сапыктыг моортайның чаа ужуралдары»** 10.50, 14.50, **«Сеңээ черле чүнү-даа чугаалавас мен»** 16.40, 20.20 (узаткан), **«Илбичи»** 18.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ: **«Чыланнар турлаа бужар шынаалар»** 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

Кызыл хоорайның агаар-бойдузун экижидеринге бүдүрүлгелерниң, албан организация черлериниң болгаш тус-тус хамаатыларның акша-хөреңгилерин мөөңнээри-биле төп экология фондузунуң тургустунганын хооркүүском дыңнадып тур. Экии тура-биле ук фондуга чыгдынган акша-хөреңгини хоорайның агаарын арыг тургузарын хандырар болгаш бойдус камгалалының талазы-биле өске-даа тускай сорулгалыг хемчеглерге ажыглаар.

Найысылалдың экологтуг байдалын экижидеринге дузалаар күзелдиг кижилер акшаны № 142351 агар санче шилчидип болур.

ХООРКҮҮСКОМ.

Кызылдың № 81 тудуг эргелели дараазында мергежилдиң специалистерин болгаш ажылчыннарын ажылче чалап тур: кол бухгалтер (шалыңы 230 рубль), инженер-геодезист (шалыңы 200 рубль), инженер-энергетик (шалыңы 180 рубль), мастер (шалыңы 190 рубль), бедик мергежилдиг ажылчыннар.

Бот кижилер общежитиеге чурттаар, өг-бүлелиг улус оочур ёзугаар квартира-биле хандыртынар.

Бистиң адресивис: Кызыл, Интернациональная кудумчузу 117. Телефон № 3-30-81. № 5 автобус-биле «Баня» дээр автобус доктаар черге дүжер.

Тыва улустуң «Декей-оо» деп ырызын күүседир ыраажыларның **көрүлде-конкурузун** Кызыл хооркүүскомнуң культура килдизи бо чылдың **февраль 10-да 12 шакта** «Тыва тудуг» каттыжыышкынының кызыл-булуңунга эрттирер.

Ыраажылар, үш кижи составтыг ыраажылар ыраажылар ансамбльдери көрүлде-конкурска киржир, бөлүк киржикчилер саны 10 кижиден хөй болбас.

Программага ийи янзы хевирлиг солун ырлар кирер.

Дараазында адрести ёзугаар чагыгларны хооркүүскомнуң культура килдизинде хүлээп ап турар: **Кызыл партизан кудумчузу, бажың № 11, телефону 3-45-21.**

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26. ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82. ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ нам тайжи амыдырал — 3-36-82. 3-36-25. идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98. 3-41-23. ◆ үлетпүр — 3-34-49. 3-36-73. ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03. 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга аамазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 373

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 ч. февраль 7 среда № 31 (14231)

1925 чылдан үндезилеттинген

Өртээ 3 кеп.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң Пленумунуң дугайында ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

1990 чылдың февраль 5-те СЭКП Төп Комитединиң ээлчеглиг Пленуму ажылын эгелээн. Пленумга чугаалажып көөрү-биле дараазында айтырыгны киирген:

Партияның XXVII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелиниң дугайында.

Бо айтырыг талазы-биле Пленумга илеткелди СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев кылган.

Пленумнуң ажылында СЭКП-ниң төп органнарының составында кирбейн турар эвилелдешкен республикаларның компартияларының, партия крайкомнарының, обкомнарының болгаш округ комитеттериниң бирги секретарьлары, эвилелдешкен республикаларның Дээди Советтериниң Президиумнарының болгаш Министрлер Чөвүлелдериниң даргалары, партия хооркомнарының, райкомнарының, партияның улуг эге организацияларының парткомнарының секретарьларының бөлүү, а ол ышкаш министерстволарның, төп ведомстволарның, чогаадыкчы эвилелдерниң болгаш организацияларның удуртукчулары, эртемденнер, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң, массалыг информация чепсектериниң төлээлекчилери, чурттуң чамдык хөмүр-даш бассейннериниң шахтёрлары киржип турар.

Санал бергеннер: Украинаның Компартиязының Киев хооркомунуң бирги секретары А. И. Корниенко, СЭКП Москва обкомунуң бирги секретары В. К. Месяц, Узбекистанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары И. А. Каримов, ССРЭ-ниң Улус өөредилге талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Г. А. Ягодин, Ленинград хоорайда «Ижорский завод» бүдүрүлге каттыжыышкынның партком секретары Ю. П. Архипов, СЭКП Москва хооркомунуң бирги секретары Ю. А. Прокофьев, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазының оралакчызы Т. Г. Иванова, Белоруссияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары Е. Е. Соколов, Донецк областа «Артем хөмүр-даш» бүдүрүлге каттыжыышкынының «Кочегарка» шахтазының мастер-чазылдырыкчызы К. Г. Фесенко, Латвияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары Я. Я. Вагрис, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Тудуг болгаш архитектура талазы-биле комитединиң даргазы Б. Н. Ельцин, СЭКП Соңгу-Осетин обкомунуң бирги секретары А. С. Дзасохов, Украинаның Компартиязының Киев обкомунуң бирги секретары Г. И. Ревенко, ССРЭ-ниң камгалал үлетпүр министри Б. М. Белоусов, Польша Республикада ССРЭ-ниң Онза болгаш бүрүн эргелиг элчини В. И. Бровников, Молдавияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары П. К. Лучинский, СЭКП Ленинград обкомунуң болгаш хооркомунуң бирги секретары Б. В. Гидаспов, Украин ССР-ниң Эртемнер академиязының президентизи Б. Е. Патон, Саратовтуң электроагрегат бүдүрүлге каттыжыышкынының улуг мастери В. А. Шабанов, Азербайджанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары А. Н. Муталибов, В. И. Ленин аттыг «Челябинскиниң трактор заводу» бүдүрүлге каттыжыышкынының партком секретары В. М. Платонов, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков, Москваның М. В. Ломоносов аттыг күрүне университединиң партком секретары И. И. Мельников, СЭКП Иваново обкомунуң бирги секретары М. А. Князюк, ССРЭ-ниң даштыкы хелектер министриниң бирги оралакчызы А. Г. Ковалев, ССРЭ-ниң культура министри Н. Н. Губенко, Куйбышев областа «Прогресс» заводтуң партком секретары В. В. Козленков.

Пленумнуң материалдарын бүрүнү-биле «Правда» солунда база допчулалын массалыг информацияның өске-даа чепсектеринде парлап турар.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелин чедир ажылдап кылыр база чугаалажып турар айтырыг талазы-биле Пленумнуң доктаалын белеткээр редакция комиссиязын Пленум тургускан.

Февраль 6-да Пленум ажылын үргүлчүлээн.

• • •

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелин чедир кылыр талазы-биле редакция комиссиязының хуралының дугайында

Февраль 5-те М. С. Горбачевтуң даргалаашкызы-биле редакция комиссиязының бирги хуралы болуп эрткен.

СЭКП Төп Комитединиң Пленумунга 1990 чылдың февраль 5-те М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ илеткели

Эштер, коммунистерниң, бүгү совет ниитилелдиң улуг сонуургал болгаш деспейн манап турганы кончуг чугула Пленумга чылдып келген бис дээримге чөпшээрежир боор силер деп бодай-дыр мен. ТК-га боттарының саналдарын болгаш күзелдерин илереткен муң-муң чагаалар СЭКП кежигүннеринден болгаш партия кежигүнү эвестерден, партия организацияларындан болгаш комитеттеринден, күш-ажылчы коллективтерден, ажылчыннардан болгаш тараачыннардан, интеллигенциядан, эртемденнерден, хоочуннардан болгаш аныяктардан келген. Телеграммалар ам-даа кээп турар. Амыдыралдың негеп турары эң чугула айтырыгларны янзы-бүрү туруштардан, чидиг-биле база сонуургалдыг-биле чугаалажып көрүп турган хуралдарның, митингилерниң херечилери боттарыңар база болган силер. Оларның киржикчилери боттарының бодалдарын база-ла партия Төп Комитединге чедирерин күзеп турган.

Бо бүгү чүүлдерни кады алырга бир янзы онза чүүл болган. Эде тургустунуушкунуң, демократчыдылганың болгаш ажык-чарлыг чоруктуң байдалдарында бистиң ниитилеливисте болган болгаш болуп турар ханы өскерилгелер ында илерээн. **Коммунистерни болгаш чурттуң бүгү хамаатыларын бөгүн дүвүредип турар кол-ла чүве болза, эде тургустунуушкунуң салым-чолу, революстуг чаартылгаларның эң харысалгалыг амгы үе-чадазында чурттуң салым-чолу болгаш СЭКП-ниң ролю** боор турар.

Ниитилел СЭКП-ниң туружун билип алыксап турар болгаш бистиң Пленумувустуң бүгү ужур-дузазы ооң-биле тодараттынар. Аңаа белеткел чоруп турар үеде бистиң мурнувуска **партияның XXVIII съездизин эрттирер хуусааның дугайында айтырыг** база катап туруп келген.

Төп Комитет эрткен чылдың декабрьда съездини чыылдырарын чыл чартыы хуусаада чоокшуладыры эргежок чугула деп көрген болгай. Ынчалза-даа болуушкуннарның амгы мындыг темп-биле хөгжүп турарын барымдаалааш, бо айтырыгже эглип көөр апарган. Бүгү байдалдарны өөренип, коммунистерниң болгаш партия организацияларының чагааларын чугаалажып көргеш, Политбюро силерни чугаалажып көрзүн дээш СЭКП-ниң XXVIII съездизин бо чылдың июнь айның төнчүзүнде, июль айның эгезинде эрттирер деп саналды киирип турар. Бо саналды ТК-ның Пленумунга хүлээп алыр дээрзинге бүзүреп турар бис.

Ооң-биле кады съездиге, бистиң бодалывысты ёзугаар алырга, платформа болгаш СЭКП-ниң чаа Уставының талазы-биле калбак дискуссиялыг, ёзулуг долу отчёт-соңгулда кампаниязы партияның бүгү звеноларынга эрткен турар ужурлуг. Отчёттар болгаш соңгулдалар үезинде кадр талазы-биле өйү келген айтырыгларны шиитпирлээр, партияның соңгулдалыг чаа органнарын тургузар. Бо дээрге съездини эрттирерингe шуут сыр өске байдал болур.

Съездиге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелин амгы бо Пленумга хүлээп алыр апаар бис. Оон бир ай эртерге, аргалыг-ла болза, үш неделя эртерге, оон черле орайтавайн, чаа Уставтың төлевилелин чугаалажып көөрү-биле база ону бүгү улус чугаалажып көрзүн дээш парладыры-биле чаа Пленумга база катап чыглыр апаар боор бис.

Съездиге белеткел шиитпирлиг үе-чадазынче кирген деп чугаалап болур. Партия съездизин эрттирерин чоокшуладыры чүге эргежок чугула апарганын база ооң кол сорулгазын бистиң канчаар билип турарывысты тодаргай көөр херек. СЭКП эде тургустунуушкунуң эгелекчизи, ооң концепциязының болгаш политиказының ажылдап кылыкчызы болган. Аңаа үндезилээш, чуртта амыдыралдың бүгү талаларын болгаш чоннуң бүгү кезектерин хаара туткан ханы революстуг чаартылгалар калбарган.

Ниитилелди чаартырынче, социализмниң күчүзүн ажыдарынче орукту ажыткан. Партия чуртка тургустунуп келген херегледи болгаш делегейниң амгы үедеги хөгжүлдезиниң боттуг чүүлдерин теорияга болгаш политикага илергейлеп шыдаан. Эде тургустунуушкунуң калбарып турар үезинде дүрген, хемчээлиниң талазы-биле анаа эвес, чаа өскерилгелер боoп турар. Ындыг чүүлдер күрүне болгаш хөй-ниити институттарының мурнунга, СЭКП-ниң мурнунга чаа-чаа негелделерни тургузуп турар. Алыс утказы-биле алырга, бис ам эде тургустунуушкунуң чоруп турар үезинде болган өскерилгелерни, сөөлгү үеде тургустунуп келген айтырыгларны барымдаалап, партия бодунуң политиказын байлакшыткан турар ужурлуг ындыг үеде келген бис.

Маңаа тавааргаар болза, озалдыг, чыдып каап, инициативаларны чидирер болзувусса, СЭКП-ниң бодунгадаа, ооң эгелээни революстуг чаартылгаларның салым-чолунга-даа каражa таварыштырып болур. Политбюро айтырыгны ынчаар тургуспушаан, байдал эмин эрттир берге деп көргүзерин, ол шиитпирлерни ондактыг кылдыр көөрүн бодавайн турар. Бис кандыг үеде чурттап турарывысты кандыг сорулгаларны шиитпирлеп турарывысты билген турар, платформа төлевилели-биле бистиң демиселивиске чаа идигни бээр ужурлуг бис. Төп Комитеттиң Пленумунга бо документини эки кылып, ажылдап көрээлиңер.

Съездини чыылдырарын чоокшуладырының негеп турар айтырыгның ийиги талазы болза, бир эвес партия чогууру-биле эде тургустунуп шыдаар, амгы үениң байдалдарында политиктиг ажылдың уран аргазын шиңгээдип алыр, эде тургустунуушкуннуң бүгү күштери-биле чедиишкинниг кады хөделип шыдаар болза, партия политиктиг авангард болур хүлээлгезин күүседип шыдаар дээрзин билген турары база чугула.

Чүгле ажылдың методтарынга, партияның иштики бот-харылзааларынга багай салдар чедирген эвес, харын идеологияга, угаан-бодалга, социализм дугайында бодалдың бодунга багай салдар чедирген, ону авторитар-бюрократтыг система-биле холбаштырган бүгү чүүлдерден арыгланыры эргежок чугула — ол дээрге партияны чаартырының үндезин айтырыгыдыр. Платформада мынча дээн: **бистиң эчис сорулгавыс — ол болза, кижиге бүзүрелдиг, демократтыг социализм.** Ажылчын аңгының болгаш бүгү ажыл-ишчилерниң эрге-ажыктарын илередип, Маркс, Энгельс, Лениннiң өндүр улуг өөредиинге даянмышаан, СЭКП социалистиг идеяларны амгы үениң боттуг чүүлдеринге таарыштыр болгаш чээрбиги чүс чылдың канчаар-даа аажок улуг дуржулгазын өөренип көрүп, чогаадыкчы арга-биле хөгжүдүп турар.

Чүдеп ойталаар ужурлуувусту платформада тодазы-биле айыткан. Он-он чылдар дургузунда чаңчылчый берген кезээде шынныг, шуут өскерилбес кылдыр соора билдинип турар идеологтуг чүүлдерден, иштики политикага эргижиреп майыктал берген чүүлдерден болгаш делегейде революсчу чорудуушкуннарга, ниитизи-биле делегей хөгжүлдезинге хамаарыштыр эргижирээн үзел-бодалдардан ойталаар ужурлуг бис. Делегей сайзыралының ниити агымындан социалистиг чурттарны аңгылаштырарынга, хөгжүлдениң оруктарын бистииңден өске социал делегей-биле доктаамал удур туржуушкуннуң хевири кылдыр билиринден ойталап турар бис. Шагда-ла баш бурунгаар чогааттынган болгаш массаларның чогаадыкчы ажыл-ижин дыка кызыгаарлаар ужурлуг дөзевилел ёзугаар социализмни тургузуп болурунуң дугайында угаап бодаашкындан ойталап тур бис; массаларның шиитпирлекчи ролюнуң дугайында дыка-ла хөй чугаалап келген бис, а херек кырында социалистиг хөгжүлдениң ол, шынап-ла, тодарадыкчы күжүн херекке албайн турган бис.

Партияның чаартылгазы дээрге күрүне болгаш ажылагый органнары-биле ооң харылзаазынга үндезин өскерлиишкиннерниң болур дээни ол, оларны командылап башкарарындан болгаш оларның хүлээлгелерин күүседиринден ойталаар дээни ол. Чаартынып турар ниитилелге партия чүгле демократтыг ёзу-биле хүлээп көрдүнген күш кылдыр туруп болур болгаш бодунуң авангардчы ролюн чүгле ынчаарда күүседип шыдаар. А ол дээрге ооң туруш байдалы конституцияжы хоойлужудулга-биле чыгаттынмас ужурлуг дээни ол. Бодунуң удуртукчу байдалы дээш СЭКП-ниң туржур апаары чугаажок, ынчалза-даа чүгле демократтыг чорудулгалардан эртпейн, хоойлу-дүрүм болгаш политиктиг талазы кандыг-бир артык эргелерден ойталап, бодунуң программазын саналдап, ону өске ниитилел-политиктиг күштер-биле дискуссиялар үезинде камгалап база оларның-биле күжүн каттыштырып, массалар ортузунга доктаамал ажылдап, оларның эрге-ажыктарын база херечгелдерин барымдаалап турган, ону чорударын ол бодап турар.

Бистиң ниитилеливисте чоруп турар калбак демократчылга-биле кады аңгы-аңгы политиктиг бодалдарның өзүлдези болуп турар. Янзы-бүрү ниитилел-политиктиг организациялар болгаш шимчээшкиннер тыптып кээп турар. Ындыг чорудуушкун кандыг-бир үе-чадада партияларның-даа тургустунарынга чедирип кээп болур. Ындыг чаа байдалдарны өөренип көрүп ажылдаарынга, ССРЭ Конституциязының болгаш ооң бадыткап бижиглааны ниитилел тургузуунуң туружунда туруп турар бүгү организациялар-биле кады ажылдаарынга база оларның-биле чугаа чорударынга СЭКП белен. Ооң-биле кады амгы үндезин өскерилгелиг үеде сырый каттыштырыкчы, демнештирикчи рользду күүседип, бүгү чоннуң чаагай чоруу дээш эде тургустунуушкунуң хөгжүлдезин СЭКП хандырып шыдаар дээрзин ажыы-биле чугаалап тур бис.

Партияның чаартылгазы дээрге ооң бүгү талалыг, ханы демократчыдылгазыдыр, ол дээрге **демократчыдылганы, партийжи массаларның эрге-чагыргазын онзалай көрүп, демократтыг централизмниң принциптерин эде көөр дээни ол.**

Ындыг байдал СЭКП-ниң чаңгыс аай бүдүн организация кылдыр быжыгарынга идиг бээр, чонга ооң ат-алдарын бедидер. Бо талазы-биле бурунгаар улуг базым съезд мурнунуң отчёт-соңгулдалыг кампаниязының үезинде-ле съездиниң делегаттарының соңгулдаларынга кылдынар ужурлуг. Соңгулдалар үезинде шиитпирлиг роль коммунистерге, партия эге организацияларынга онаажыр, шынап-ла, ёзулуг соңгулдалар болур ужурлуг деп партия кежигүннериниң хөй санныг негелделерин чүүлдүг деп санап турар бис.

Эштер! Келир үеде сорулгаларны тодарадып тура, чүнү барымдаалаанывысты, кандыг боттуг чүүлдерни өөренип көргенивисти айтып көрейн. Бир эвес эң улуу, эң ниитизи-биле чугаалаар чүве болза, ниитилелдиң амгы байдалы бурунгаар шимчээшкинни хандырып болур аажок улуг аргалар-биле чергелештир боттуг айыылдыг чүүлдерниң бар боoп турары-биле онзагай. Оларның кайызы-даа амгы үеде бистиинде бар.

Эде тургустунуушкуннуг чорудулгаларның хөгжүлдезиниң уламчылап, чоннуң аажок улуг энергиязын хостуг болдуруп турары-биле ындыг аргалар тургустунуп келген. Амгы үеге чедир эде тургустунуушкунуң эң чугула түңнели — платформада база ынчаар айыттынган — ол болза ниитилелдиң бектелгеден хосталганы боoп турар, ооң ачызында сая-сая совет кижилер боттарының хамаатылыг мөзү-бүдүжүн тыпкан болгаш күрүне башкарылгазын боттарының холдарынга ап эгелээн. Ындыг угланыышкын моон соңгаар оон-даа улгадыр, ынчангаш алызында барып партияның эгелээни ажылдың чедиишкинниг болурунуң магадылалы ында болгаш оон коргуп девидээниниң херээ чок. Чаа экономиктиг, политиктиг структураларның тургустунуп болгаш хевирлеттинип турарының чорудуушкуну ол-дур. Чоннуң идепкейин көдүрерингe, амыдыралдың бүгү адырларынга эде тургустунуушкуннуг чорудулгаларны калбартырынга болгаш ханыладырынга таарымчалыг байдалдарны ол база тургузуп турар.

Ооң-биле кады эде тургустунуушкунуң оруу-биле чоруп ора, чуртка таварышкан сандараашкын, бистиң бодап турганывыстан оранчок ханы болгаш нарын болганын херек кырында көрдүвүс. Ынчангаш чуртта болуп турар чүүлдерниң дыка хөйүн ооң-биле тайылбырлап болур. Ниитилел организмниң иштинге он-он чылдар дургузунда чыглып, мөөңнелип келген айтырыглар болгаш чөрүлдээлер дашкаар үнүп келген. Эде тургустунуушкунуң чорудулгазының үезинде соора бодаашкыннарның болгаш частырыгларның бар болганы хомуданчыг, ынчангаш олар база байдалды улам нарыыдатканнар. Байдал ам социал дүшкүүрлүг чорук болгаш дүвүрээзин-биле демдеглеттинип турар. Хол салдынганының болгаш чөгел төнгениниң демдектери коступ келген. Чөрүлдээлиг, ынчалза-даа боттуг байдал мындыг-дыр. Тургустунуп келген бергедээшкиннерни боттарының ажыктыг кылдыр ажыглаар, боттуг айтырыгларны, ажылишчилерниң хомудалдарын соора ажыглаар, оларны өскүдер, бодамча чок чүве кылыр авантюристер тыптып кээп болур, партия ону өөренип көөр ужурлуг. Ындыг айыылдың демдектери, ооң иштинде сөөлгү бо хүннерде база илдеңи-биле коступ кээп турар.

Тодаргай-ла девидээшкин, дүжүп берикчи болгаш узуткакчы чоруктарның хөөннери илдең коступ кээп турардыр. Ол дээрге чүгле партияга эвес, харын бистиң бүгү ниитилеливиске биче эвес айыыл-дыр. Эмин эрттир хандыр ап, социалистиг тургузуну эге үндезиннерин кошкадып турар-дыр бис, эрги корум-чурумнарже дедир кирериинден аңгыда, бергелерден уштунуп үнериниң өске аргазы чок дээр янзылыг чугааларны чамдык кижилерден дыңнап турар бис. Социалистиг тургузуну күчүзүн ажыдып ажылдадырынче угланган реформалар буурап дүшкен, чуртту камгалап алырының кара чаңгыс аргазы ону капитализастаарында болур деп сыр өске хөөннерни илергейлээн чугааларны өске кижилерден база дыңнап турар бис.

Политиктиг бөлүктер аразынга чүгле теоретиктиг маргылдаалар азы бодалдар солчулгазының дугайында чугаа турган болза, бо дугайында чугаалавайн барып болур турган ийик. Ынчаарга үндезин чок ындыг бодалдар ниитилелге нептереп, эвээш эвес кижилерни будалдырып, политиктиг байдалга багай салдарны чедирип, эде тургустунуушкун чорудулгазының шын перспективазынга орукту билип алырынга моондактап турар. Бистер тодаргай билип алыр ужурлуг бис: консервативтиг-даа, чөөн үзелдиг радикал-даа утка-шынарлыг политиктиг угланыышкыннарның бужыгарының чорудулгазы сөөлгү үеде дүргедей берген. Ынчангаш политиктиг тодаргай угланыышкыннарны берип шыдаар, революстуг чаартылгаларның алыс болгаш амгы сорулгаларын долгандыр ниитилелдиң кадык бүгү күштерин сырый каттыштырар аргалыг партия ТК-ның платформазы ам амыдыралчы эргежок чугула дээрзин база катап онзалап демдеглээр бодай-дыр мен, эштер.

Социализмни чаартырының оруунга совет ниитилелдиң чоокку үеде болгаш стратегтиг сорулгаларын шын шиитпирлээрин хандырары саналдап киргенивис платформаның өзээ болуп турарынче силерниң кичээңгейиңерни угландырар бодаан мен. 1917 чылдың октябрьда кылдынган шилип алышкынга, социалистиг идеяга шынчы болуп артып турар бис, ынчалзажок ону догматиктиг ёзу-биле билиринден чайлап, кижилерниң боттуг эрге-ажыктарын схемалыг мүңгашталыышкынче кииреринден ойталап турар бис. Чаагай үүле дораан-на бүде бээр деп хензиг-даа хоозун ынаныш болгаш бодал чокка социал чөптүг чоруктуң принцивин амыдыралга сонсаал чокка боттандырар сорулганы салып турар бис. Эрткен үениң хоозун угаазылалдарын болгаш идеологтуг янзы-бүрү будалдырыышкыннарны бурууташпышаан, өске ниитилелдерде, оларның экономиказында болгаш социал адырында, политиктиг амыдыралында, бүдүрүлгени болгаш амыдыралды организастап турарында, эртеминде, техниказында, культуразында, угаан-бодал болгаш интеллектуалдыг чогаадылгазында үнелиг бүгү-ле чүүлдерни ажыглап турганш, социал чөптүг чоруктуң принцивин амыдыралга боттандырар бодап турар бис.

Платформаның тургустунганының онзагай байдалынче кичээңгейни угландырган боор силер. Кижи болгаш ооң чаагай чоруу партия политиказының төвүнде амгы үеде туруп турарын болгаш моон соңгаарда кезээде турар апаарын, социалистиг орук-биле шимчээшкинниң чедиишкиннери хамыктың мурнунда ол хемчээкчи-биле үнелеп көрдүнер ужурлуг дээрзин материалга айтыры безин принципиалдыг чугула ужур-дузалыг болур деп санап көрген бис. Платформада тайылбыр совет кижиниң политиктиг болгаш социал-экономиктиг эргелеринден, кижиниң хостуундан эгелээн.

Хамаатыларның эргелерингe улаштыр кижилерниң угаан-бодал мөзү-шынарын байлакшыдар, ниитилелдиң эртем-билиин болгаш ниити культуразын бедидер талазы-биле хемчеглерниң комплекизин хүлээп алырының эргежок чугулазы онзалап көрдүнгенин эштер эскерген боор деп бодай-дыр мен. Хөгжүлдениң бо фактору ырак эвес эрткен үеден бээр ийиги черге болуп, үлетпүр өзүлдезиниң саннарынга немелде кылдыр көрдүне бергени хомуданчыг-дыр. Ооң уржуунда шыңгыы хожудаашкынга таварышкан бис. Ук хожудаашкын ам-даа үр үеде бисче салдарлыг болур. Информатиканың үезинде эң-не үнелиг капитал — ол дээрге билиг, эртем-билиглерниң болгаш чогаадыкчы бодаашкынының делгем болуру дээрзин өскелерден орайтап билген эвес-ле болгай бис. Хилис эрте берген чүүлдерни чедип алыр төлээде, эртемге, өөредилгеге, культурага, уран чүүлге — кижини алдаржыдып, чаагай болдурар болгаш ооң күш-ажылының бүдүрүкчүлүүн хары утга көвүдедир бүгү-ле чүүлдерге акша-хөреңгилерни амгы үеде харамнанган херээ чок.

Перспективтиг айтырыглар-биле чергелештир чурттуң амгы байдалы-биле холбашкан соңгаарладып болбас сорулгаларны платформаның төлевилелинде база көдүрген. Ол дээрге принципиалдыг ужур-дузалыг. Хөгжүлдениң кризистиг байдалының 1989 чылда соксаарынга идегээн бис, ынчалзажок эки талаже эргилдениң болдунмааның сөөлгү үениң болуушкуннары көргүскен. Эрткен чылда **аңыл-агый хөгжүлдезиниң** чоокта чаа парлаттынган түңнелдери экономикада болдунуп турар болуушкуннарның чөрүлдээлиин база катап илереткен. Бир талазында, ажыл соксадыышкыннарының, националдар аразының чөрүлдээлериниң, сагылга-чурумунуң кошкай бергениниң, ажыл-агыйжы эвес чоруктуң болдурганы улуг когаралдар турза-даа, чамдык көргүзүглер талазы-биле улуг эвес өзүлде бар. Аъш-чем аймаан, чоннуң херелгел бараанарын хөй бүдүрген. Өске талазында, херелгелдиң садыг рыногунуң улам ыңайгы дорайтаашкынын, чедишпес чоруктуң болгаш ээлчег манаарының өскенин, рубль-биле садып алырынга хамаарыштыр ооң үнезиниң кудулаашкынын көрүп турар-дыр бис. Ажытталчак экономиканың ээлеринниң болгаш кем-буруулуг кижилерниң идепкейжээни-биле байдал нарыыдап, улам ханылап турар.

Ыланғыя аъш-чемге хамаарышкан байдал совет кижилерниң дыка таарзынмас чоруун болдуруп турар. Бо талазы-биле айтырыгны принципиалдыы-биле тургузар херек. Чаартыкчы аграр политиказын ажылдап кылгаш, ол дээш март Пленумунга бадылаан бис. Аъш-чем талазы-биле кризистен уштунуп үнериниң боттуг оруун айтыр дешпилгелиг политика кылдыр ону санап турар бис. Пленумнуң бадыткааны кол чүүл — ол дээрге чер ажыл-агыйын чорударының янзы-бүрү хевирлерин ажытлаарынга кандыг-даа кызыгаарлаашкыннарны соксатканы-дыр. Хөй коллективтерниң дуржулгазынга үндезилээш, ындыг түңнелди кылган. Аъш-чем садыының рыногунда нарын байдалды херек кырында чайладырын чамдык областар чедип ап шыдаан.

Ынчалза-даа чурттуң масштабы-биле алырга, шыңгыы эргилде болбаан. Ооң чылдагааны чүдел дээрге чер-черлерде чамдык улус ажыл-агыйның башкарарының эрги туруштарында болгаш методтарында тут-туруп алган хевээр туруп турарлар.

Ийе, курлавырлар-даа, техника-даа чедишпес, черле харын социал чаартылгаларны өске хемчээлдер база өске темпилер-биле чорудар ужурлуг турган. Ол шупту шын. Ынчалза-даа ажылдың эгезинге кодээде бүдүрүлге хамаарылгаларын тургузар ужурлуг турган-дыр ийин. Ам ажыл-херек болза, хамыктың мурнунда төпте болгаш чер-черде бистиң кадрларывыстың туружунда үскеш турупкан. Ол дээрге ажыл-агыйжы эвес, а политиктиг айтырыг. Чер ажылдыгларының оруундан хамык-да шаптараазыннарны чайладыр, оларның холдарын чежер херек. Платформаның төлевилелинде айтырыг шак-ла ынчаар тургустунган.

(Төнчүзү 2-ги арында).

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ илеткели

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Аъш-чем дээрге хереглел рыногунуң чогумчударын шиитпирлээр айтырыгларның чүгле чамдыы-дыр. Чоокку ийи чылдың соңгаарладып болбас сорулгалары кылдыр саң-хөөнү база акша саарылгазын кадыкшыдар, рубльдиң садып алыр арга-шинээн быжыглаар талазы-биле хемчеглерниң комплекизиниң ужур-дузазын төлевилелде айтып турар.

Ынчаарга бо айтырыглар талазы-биле кайы хире тодаратканы ажыктыгыл деп биске дискуссия база болду. Бистер канчаарга-даа партийжи платформа дугайында, политиктиг угланыышкыннар дугайында чугаалажып турар болганывыста, улус депутаттарының Съездизинге чугаалашканы чазактың программазында кирген ол чүүлдерни катаптаан ажыы бар бе. Бо айтырыгларны принципиалдыг айтыышкыннар хаара тудупкан ышкаш-тыр. Ынчалза-даа оларның чидии аажок, кижилер оон тодаргай чүүлдү тыппайн, таарзынмайн барып болур. Ынчангаш санал-бодалдарны солчуп, бо талазы-биле тодаратканы дээре боор.

Маңаа мынчага чедир шиитпирлиг чорук биске болбаан болгаш ону ажып эртер херек. Чугаа болза, эң ылаңгыя, экономиктиг хамык реформавыстың ол дээш чаңгыс черге таптап туруп бергени кол четпес звенозунуң — өртек тургузарының системазының дугайында чоруп турар. Ол айтырыгны шиитпирлээрин дүргедедири эргежок чугула. Ынчаарга партия маңаа принципиалдыг туружунга артар: өртек тургузарының реформазын чорударда, ол чорук чурттакчы чоннуң, эң ылаңгыя эвээш хандыртынган бөлүктерниң амыдырал деңнелинге салдарлыг болбас кылдыр чорудар херек.

Ажыл-агыйжы эвес чоруктуң шыдажыр аргажок илерээшкиннери-биле моон соңгаар эптежир харыывыс чок. Оларга шуут-ла каттырынчыг хуулар турда, кредиттерден ажыктыг чүүлдү манаар эргевис бар бе? Бисте дээрге кайыын-даа, делегейниң чаңгыс-даа чуртундан тыппас, шак ындыг хуулар кредитте бар. Ол кредиттерни кым-даа эгидерин бодавас, ындыг боор-дур, чүге дээрге ол хуулар, шынын чугаалаарга, чүнү-даа өскертпес-тир. Ынчангаш кредит ажылдавас, рубль ажылдавайн турар. Ол ынчап болбас чүве-дир!

Улус ажыл-агыйында бараан-материалдыг курлавырлар чыл санында-ла миллиард-миллиард рубльге көвүдеп турары черле болур бе ынчаш? Бүдүрүлгелерде нормативтен 200 база 240 миллиард рубль курлавырларны адап турар апарды. Ооң-биле кады курлавырлар чедишпес деп бүгү чуртта шимээн-чугаа чоруп турар. Ол хамаанчок, рынокта бөдүүн барааннар безин чок-тур. Ынчаңгаш ам бүдүрүлгеге чеже херегил, ол хире курлавырларлыг турарынга идиг бериптер ужурлуг, а артканнарындан адырлыр, ындыг механизм база-ла чок-тур.

Тудугну үр тудар чорук турда, экономиктиг реформаның чедиишкининге идегеп болур бе ынчаш? 1990 чылдың план төлевилелин чугаалажып турда, капитал тудугнуң хемчээлин моон соңгаар кызырып болбас деп. Күрпланның төлээлекчилери, төлептиг үлегер-чижек камгалаан чүве дег, кайы хире камгалап турганын сакты-дыр бис. Чүгле эрткен чылын безин доозулбаан, нормадан артык тудуглар национал орулганың 5/4 кезээн сиңирип апкаш, 20 млрд. рубльге көвүдээн. Тудуг материалдарының рыногу тергиин бергедеп, а садыгның чагыглары, бөдүүн санаашкын-биле безин алырга, 3 млрд. рубльге чедир хандыртынмаан турда-ла, ындыг болган. А чугаа болза, бараанның дөрт саарылгазының дугайында, чурттакчы чонда акша курлавырларының дугайында чоруп турар болгай.

Чедир ажыглавайн турар курлавырларның шак мындыг сан-түңүн мен курлавыр камналгазының, продукцияны кадагалап шыгжаарының болгаш болбаазырадырының, дагын артынчыларны болгаш өске-даа чүүлдерни ажыглаарының талазы-биле чижектерни уламчылап болур мен. Ында чидириглериниң хемчээли оон-даа артык. Шак мындыг байдал моон соңгаар шуут-ла турбас ужурлуг. Бистер бистиң экономикавыстың шак ындыг хоочураан аарыгларындан чүгле бурунгаарлап, экономиктиг реформага дүүштүр бот-орулга-чарылгалыг хамаарылгаларны шиңгээдип тургаш, ынчан чайлап болур бис. Командылаар арга-биле канчап-чоор шимчедир дээр хамык-ла оралдажыышкыннар — ол дээрге болбаан чүүл-дүр, эштер, ол дээрге шагда-ла, он-он чыл мурнунда-ла ажылдавастаан болгай. Ындыг болганда, амгы үеде шуут бүтпес. Ажылдың шак мындыг угланыышкынының талазы-биле улус ажыл-агыйын башкарарының хамык-ла эшелоннарында, күш-ажылчы бүгү коллективтерде ажылдың тодаргай планнары турар ужурлуг.

Эштер, экономикада байдалдан дээре эвес, Совет федеративтиг күрүнениң келир үезин дээп турар, националдар аразының харылзааларында тыптып келген чамдык аажок нарын айтырыглар-биле бистиң ниитилеливис сагышсырап турар. Маңаа бистер бөгүн чугаалажып көрүп турарывыс документиниң төлевилелин чогаадып кылып тура, национал айтырыг талазы-биле сентябрь (1989 ч.) Пленумунуң хүлээп алганы платформазынга даянып турган бис.

Национал айтырыг талазы-биле платформа бистиң федерациявысты эде тургузарынга эге бааза боор болур деп санап турар бис. Ооң-биле кады сөөлгү үеде тывылган чаа чүүлдерни барымдаалаарын база оралдажып турган бис. Совет федерацияның керээлиг принцивин улам ыңай хөгжүдериниң аргаларын болгаш эргежок чугулазын съезд мурнунуң платформазында айтып турар. Федеративтиг харылзааларның аңгы-аңгы хевирлериниң ажылдаарынга аргаларны тыпсып турар эрге-хоойлу байдалдарын тургузарының дугайында кол кезиинде чугаа чоруп турар. Совет күрүнениң бүдүн-бүрүн чоруун болгаш чаңгыс эвин сагывышаан, национал амыдыралдың аңгы-аңгы талаларын, хөй янзы чүүлдерин сайзырадыры дээш туржуп турар бис.

Национал харылзааларының талазы-биле сөөлгү үеде тургустунган байдалдар болгаш нептерээн чүүлдер биске шыңгыы бодаңыр арганы берген дээрзин билип турар мен. Федерацияның долу күжүн канчаар ажыдарыл, бо сорулгаларга кандыг базымнарны кылза чогуурул деп айтырыгларга чогумчалыг харыы дилээшкиннери-биле чергелештир чуртта улуг дүвүрелди болдурган, чогуур үнелел болгаш түңнел бербейн барып болбас хөй-ле ындыг чүүлдер тыптып келген. Улуг бергелер, хөй удурланыышкак саналдар турза-даа, бо талазы-биле бодамчалыг болгаш харысалгалыг ажылдаары чугула деп билиишкин партияда болгаш ниитилелде тургустунуп турар деп бодап тур мен. Сепараттыг националисчи, оон туржук, экстремисчи лозуңнар болгаш кыйгырыглар бисти кайнаар чедирип болурун, кижилерге, улустарга, ниитизи-биле бистиң күрүневиске кандыг уржукту чедирип болурун улам ханы медереп билип турар апарган.

Национализм, шовинизм, сепаратизм-биле демисел дээн ышкаш ындыг айтырыгларга принципиалдыг болур ужурлуг бис. Ындыг болбушаан, ооң-биле кады национал кавының айтырыглары ылап бар, оларны кым-даа чогаадып албаан, эде тургустунуушкуннуң оруктарынга оларны шиитпирлээри чугула дээрзин ханы медереп билири чугула. Эвилелдиң болгаш республикаларның харылаар айтырыгларын тускайлаар, оларның политиктиг болгаш экономиктиг бот-тускайлаң чоруун херек кырында быжыглаар, национал автономияларның эргелерин калбартыр талазы-биле шиитпирлерни дүрген хүлээп алыр болзувусса-ла, бүгү дылдарны болгаш культураларны чайгылыш чок сайзырадыр талазы-биле хемчеглерниң комплекизин дүрген боттандырар болзувусса-ла, чаа Совет федерацияның аажок улуг артык күжүн кижилер херек кырында дүрген көрүп каар.

Ол бүгүнү янзы-бүрү сепаратистер, шовинистер, националистер көөчүт эки билип, улустарның национал бот-медерелиниң өзүп турарын боттарының хуу эрге-ажыынга ажыглаарынче далажып турар. Оларның мурнуку сорулгаларын күүседир арга бербейн баар эде тургустунуушкунга согугну таварыштырарын олар оралдажып турарлар. Бо айтырыгны бөдүүн, чиик кылдыр көрүп болбас херек.

Мындыг чүүлдер сөөлгү үеде Азербайджанда болгаш Арменияда болуушкуннарга илдени-биле көстүп эгелээн. Бо чөрүлдээлерниң бүгү төөгүзүн бөгүн тодаргай коптарган хереэ чок боор. Ол шагдагы үеден эгелээн болгай. Чүгле айтырыгның принципиалдыг талазынче силерниң кичээңгейиңерни угландырап бодап тур мен. Чөрүлдээниң төвүнче Даг-Карабах кирген-дир. Ол автономнуг областың экономиктиг болгаш культурлуг хөгжүлдезинде дыка нарын айтырыглар чыылган, оларны шиитпирлээр талазы-биле Төп Комитет болгаш чазак улуг хемчеглерни алганын утпаан боор силер. Байдалдың экижииринге ынанып болур апарган, ол берге айтырыгны шиитпирлээриниң илегели көстүп келген. Ынчалза-даа ол перспектива ийи республиканың база ДКАО-нуң чамдык күштеринге таарымча чок апарган. Эде тургустунуушкун боостаада чыдыпкан сөөк ышкаш, демократчыдылга болгаш ажыкчарлыг чоруктан коргар, хоойлу хүлээп албас кижилерге ол таарымча чок апарган. Экономиканың ажытталчак талаларының төлээлекчилериниң — националдар аразының көзүн янзы-бүрү аргалар-биле өөскүдүп база национал катап тургустунуушкун деп лозуң-биле чагдынып алгаш, күрүне органнарынче ыйыдыышкын кылып турар ёзулуг мафияның дугайын чугаалап турарым ол.

Ыйыдыышкынга алзып, боттарының туруштарын чоорту дүжүп берип турганы ийи республиканың эрге-чагыргаларынга болгаш партия органнарынга алдар чок херек харын. Азербайджанның болгаш Арменияның интеллигенциязының дыка хөй төлээлекчилериниң байдалды шын үнелеп, болуп турар чүүлдерниң ёзулуг чылдагааннарын сайгарып база болуушкуннар үезинде төлептиг салдарны чедирип шыдаваан хомуданчыг. Ол үеде эде тургустунуушкунга удур, бөлүглешкен күштер башкарыкчы туруушту ээлеп ап, кижилерни сыр өске орукче киир төөредиптер ажыл-херекти кылып шыдааннар.

Бо айтырыг ышкаш ындыг улуг кичээңгей негээр айтырыг сөөлгү ийи чылда Москвага турбаан боор деп чугаалаар ужурлуг мен. Баштай төп Даг-Карабахты долгандыр үнген чөрүлдээни тиилээннер-даа, тиилеттиргеннер-даа чок болур кылдыр таарыштырып шиитпирлээр деп бодап турган. Оон башка өжээнзирек болгаш күш дөгээр чоруктарның чаа чалбыыжы хөрлээлээр, когаралдар болгаш чидириглер үнүп кээр. Байдалдың дыка чидигленген үелеринде-даа бис ынчаар ажылдап турган бис. Ынчалза-даа болуушкуннар соксадып шыдаттынмаан. Эрткен чылдың төнчүзүнде байдал дыка нарын турда ийи республиканың дээди эрге-чагыргаларының органнары байдалды оон-даа улам чидиглендирер шиитпирни хүлээп алганнар. Ийи республиканың аразынга ёзулуг дайын үнеринге байдал чедер дей берген. Чепсектиг бөлүктерниң үскүлежиишкиннери ийи таладан эгелээн, боо-чепсекти ээлеп ап, шериглерниң болгаш корум-чурум камгалалының органнарының турар черлеринче халдаашкыннар кылып турган, демир болгаш шоссе оруктарны бүзээлээр чоруктар күштелген. Бакуга үрегдекчилерниң хөделиишкиннери дерзиизи-биле ылгалып турган. Бир эвес баштай Даг-Карабахка болгаш ооң чоогунда районнарга, ооң соонда Бакуга онза байдалды тургуспаан болза, он-он эвес, а муң-муң кижилерниң ханы төктүр ийик. Чугаа колдуунда моон дугайында болуп турар.

Бо чүүлдерниң долу анализин бо Пленумга кылыр сорулга салдынмайн турар, ынчалза-даа бо талазы-биле бөдүүн тайылбырлар болгаш чиик шиитпирлер чок дээрзин чугаалаары чугула. Нацияларның болгаш националдар аразының харылзааларының хөгжүлдезиниң бүгү айтырыгларын эде тургустунуушкуннуң, ниитилелди чаартырының, демократтыг диалогтуң аргазы-биле шиитпирлээр ужурлуг дээрзи кол кичээндириг болур.

Күш-биле хөделириниң, террор аргаларын ажыглаарының, чонну коргударының болгаш эрге-чагыргаларже ыйыдарының семээшкиннери — бо дээрге үш-үдүрүм байдалче орук, ол кандыг-даа эки чүвеге чедирбес. Чурттуң кайы-даа девискээринге мындыг чүүлдерни болдурбазы-биле бүгү чүүлдерни кылыры эргежок чугула.

Партия, совет, күрүне органнарының, бистиң кадрларывыстың, интеллигенциявыстың ролю кайы хире бедик болгаш харысалгалыг боор турары моон улам-на илдең. Мындыг чүүлдү тодаргай чугаалаар апаар: принципиалдыг туруштардан чайлап турар кижи хожудаңгай хөөннерге алыскан азы оон эрткеш, националисчи халыыдаашкынга алзып турар кижилер политиктиг амыдыралдан уштунуп каар. Бистиң кадрларывыстың чүгле принципиалдыг туружу эвес, а кижилерни дүвүредип турар практиктиг айтырыгларны шиитпирлеп шыдаар аргазы онза чугула боор турар. Бо ийи республиканың кайызында-даа эде тургустунуушкуннуң чорудуглары кайы хире бергедээшкиниг база аарышкылыг чоруп турарын билип турар бис. Националисчи күштерниң боттарының соондан кижилерни эдертип апкан чылдагааныының бирээзи ында. Мында бистиң бодап көөр чүүлдеривис база бар. Республикаларга эде тургустунуушкуннуң чорудуунга дээштиг салдар чедирер, ооң талалакчыларын деткиир дээш төп бодунуң аргаларын база ат-алдарын чедир ажыглавайн барган боор.

Шиитпирлиг хөделиишкиннерниң түңнелинде халаптың улам айыылдыг болурун чайлатканым ооң мурнунда чугааладым. Хөй-хөй муң кижилерниң айыыл чок чоруунга кыжаныг турган, ол дээрге хүлээп алган шиитпирлерниң кол чылдагааны ол. Ынчаарга херектиң ужуру чүгле ында база эвес, националисчи, антисоветчи бөлүглежиишкиннер Конституция ёзугаар тургузугга ажыы-биле халдап, эрге-чагыргаже чүткүдүп, демократия тургузарынче эвес, а каржы-хажагай күштүң болгаш калчаараашкынныг национализмниң диктатуразын тургузарынче кызыдып турду. Ол дээрге херек кырында алыр болза, күш ажыглап эргилде кылырының семээшкини-дир — оон аңгы чүү-даа эвес. Ону чедип алыры-биле бүгү тургузуглар, чүнүң-даа мурнунда шериг талазы-биле тургузут белеткеттинге турган. Ынчаарга чамдык политиктиг күштер Азербайджанның улусчу фронтузунуң ол кезээ-биле дылдажырын кызыдып турганын ап көөр болза, ол күштер чүнү чедип алыр сорулгалыг турганын көргүзүп турар-дыр.

Ол халаптыг хүннерде боттарының чоок кижилерин ышкынган болгаш боттары халапка таварышкан бүгү армян, азербайджан, орус болгаш өске-даа нацияларның кижилеринге сагыш-сеткилден кажыдалды илергейлеп турар бис. Партия болгаш совет чазак дезип чоруткааннарның үлүг-хуузун чиигедир, оларның чаагай амыдыралче эглиринге дузалаар дээш бүгү болдунар чүүлдерни кылыр.

Совет Армияның база ИХМ-ниң иштики шериглериниң солдаттары болгаш офицерлери чоннуң мурнунда бедик харысалгалыың көргүзүп, эрес-дидимин база быжыг туруштуун илередип, хан төгүүшкүнүнүң улам өөскүүрүн чайлаткан, муң-муң кижилерни камгалап ап, девискээрге байдалдың намдаарынга аргаларны тургускан. Ам кол чүве ийи республиканың улустарының, оларның партия болгаш күрүне удуртулгазының нүүрүнде. Оларның хөделиишкининден кадык-чаагай амыдыралдың катап кайы хире дүрген тургустунары база онза байдалды соксадыры хамааржыр. Оон аңгыда, Даг-Карабахтың айтырыгларын — оода чадаарда соңгаарлаттынмас, бирги ээлчеглиг айтырыгларын — ол ышкаш ону долгандыр тургустунуп келген айтырыгларны Азербайджанның бүдүн-бүрүн болурун кириштирбишаан, Конституцияда көрдүнген принциптерни хажык чокка сагывышаан дүрген-не шиитпирлээр дээш бүгү чүүлдерни кылыр херек.

Эштер! Эде тургустунуушкун дээш демиселдиң үтшии бисти чаа улуг-улуг шиитпирлерге чедирип келген. ССРЭ-ниң Дээди Соведи чоокку үеде өнчү дугайында, чер дугайында, тус черниң бот-эргелелиниң база тус чер ажыл-агыйының, үндүрүг системазының, эвилелдиң болгаш республикаларның харылаар айтырыгларын аңгылаарының дугайында хоойлуларны болгаш өске-даа үндезин хоойлужудулга актыларын хүлээп алыр. Политиктиг реформаның ийиги үе-чадазы калбарган, ол республикаларда болгаш чер-черде эрге-чагырга органнарын хевирлеп тургузарын хаара туткан. Чаа совет федерацияның боттуг хевири илереп кел чыдар. Херек кырында алыр болза, бистиң бүгү политиктиг, экономиктиг база ниитилел амыдыралывыстың чаа хевирлери тургустунуп турар. Ында эрге-чагырга органнарының чаа системазы база бар, ол ханы демократияга болгаш бот-башкарылганың эге үндезиннериниң хөгжүлдезинге дамчып турар.

Ниитилел, шынап-ла, шынар талазы-биле чаа байдалче шилчип турар. Ынчалзажок партияның сагыштыы-биле эгелеп чоруткаңы чорудуглар, олар боттуг эки түңнелдерни бере бээр деп чүве база маргыш чок, ам безин көрүп тур бис — олар ол-бо чайгылыышкыннардан, эргелеп башкарылганың суларзарындан, хоорулдуруккчу хөөннерден магадылаттынмаан. Ниитилелде бо чүүлдер ам безин илереп турарын айтыр апаар, олар бузурел чок чорукту кижилерге тывылдырып, дүвүрээзинни үндүрүп турар-дыр. Стратегтиг сорулгаларны барымдаалап, бөгүнүң боттуг байдалын кичээңгейге ап көргеш, эрге-чагырганың үстүкү кезээнге эде таарыштырылганы чорударының эргежок чугулазы илереп келген. Ол эде тургустунуушкун чорудугларының шапкын байдалын хандырар, ооң дедир ээлбезин магадылаар ужурлуг. Ооң-биле чергелештир ол чарылдырыкчы хөөннерни чавырылдырарынга салдар чедирер, ниитилелдиң чаартылгазын нарыыдадып база шаптыктап турар чүүлдерге моондакты салыр ужурлуг. Чугаа болза, экономикада база националдар аразының харылзааларында кижилерниң айыыл чок чоруунга, корум-чурумга, сагылга-чурумга хамаарыштыр боор турар чорудулгаларның ажыл дугайында боор турар.

Бо айтырыгның калбаа-биле сайгартынып турганын база катап чугаалаар херек. Хоойлужудулга органнарының ролюн бедидер, партия болгаш күрүне органнарының эрге-хүлээлгелерин тодарадып аңгылаар сорулгаларга дүүштүр кылдынган чүүлдерни кижилер деткип турар. Ынчаарга шиитпирлиг хемчеглерни алыр ужурлуг байдалдарда чогуур хөделиишкиннерни кылбайн турарынга таарзынмайн турар чоруктар база илергейлеттинип турар. Эде тургустунуушкун политиказын амыдыралга боттандырары-биле эргежок чугула эрге-хүлээлгелерни холга алыр президент чериниң албаны тургузар дугайында айтырыг тургустунуп турар. Платформаның төлевилелинде ол дугайы каксы айыттынган дээрзи билдингир, ында соңгаарладыышкын чокка хөделириниң дугайы онзалап демдеглеттинген. Ол айтырыгны Төп Комитеттиң бо Пленумунга чугаалажып көөр болза эки деп бодап тур мен. Эде тургустунуушкуннуң хөгжүлдезин, ооң-биле холбаалыг планнарның болгаш бодалдарның күүселдезин буураашкынга таварыштырар эрге бисте чок.

Политиктиг болгаш эрге-хоойлу реформаларының өске айтырыгларынга ам тодаргай доктаавас мен, чүге дээрге ол дугайы платформаның төлевилелинде кол-колдап-даа бол, долузу-биле бердинген. Ол чүүлдер оон бээр эрткен үениң дургузунда бистиң ниитилеливистиң чыып алган дуржулгазын өөренип көрүп тургаш, партияның XIX конференциязының негелделеринге дүүштүр кылдынган. Бистиң хөгжүлдевистиң кол угланыышкыны демократчыдылгада, эрге-хоойлулуг күрүнени болгаш бот-башкарылгалыг социалистиг ниитилелди тургузары боор артар.

Эштер! Платформаның төлевилелинге эде тургустунуушкуннуң делегей байдалынга хамаарылгалыг талазының дугайын, бистиң даштыкы политиктиг стратегиявысты тодарадып турар делегей байдалынга хамаарыштыр бистиң амгы үедеги көрүүшкүнүвүстүң дугайын ыяап-ла чугаалаар турганы тодаргай билдингир. Делегей херектеринге Совет Эвилелиниң чаа бодаашкынынга үндезилеттинген угланыышкынны партияның XXVII съездизинден күштүг идигни алган, даштыкы делегей-биле харылзааларның өскерлип турары-биле чергелештир улам долу болгаш тодаргай хевирни ап, боттаныышкынының оруктарын херек кырында тып ап турар.

Ооң үндезиннери болгаш принциптери 1988 чылдың төнчүзүнде Каттышкан Нациялар Организациязынга бердинген турган. Чаа даштыкы политика бүгү улустуң өмүнээзинден улус депутаттарының Съездизиниң болгаш Дээди Советтиң документилеринде хоойлу ёзугаар быжыглаттынган. Делегей ажыл-чорудулгазының амгы болгаш чоокку келир үедеги бүгү угланыышкыннарының сорулгалары платформаның төлевилелинде айыттынган. Ынчангаш бистер XXVIII съездиге уткуштур чоруп ора, бодувустуң чогаадыкчы, ёзулуг-ла эде тургузукчу даштыкы политикавысты бадыткап турар бис. Ол бүгү делегейде улуг деткимчени болгаш хүлээп көрүүшкүннү алган болгаш делегей байдалын көскүзү-биле экижидеринге тодаргай салдарны берген. Шынап-ла, ындыг политика бистиң иштики негелде-хереглелдеривиске дүгжүп, совет күрүнениң делегей туружун болгаш алдар-хүндүзүн быжыглап, бүгү делегейге эки харылзааларны тургузарынга дузалап, кижи төрелгетенниң хөгжүлдезиниң тайбың үе-чадазын чоокшуладып турар.

Биске ам кол чүве — чепсегленииишкинни дүжүрериниң дугайында чугаалажыышкыннарны бурунгаарладыры, делегей хөгжүлдезиниң шиитпирлиг участоктарынга чугаалажыышкыннарны болгаш бот-боттарын билчир чорукту ханыладыры, Европа бажыңын тудуп тургузар херекте баштайгы чедип алдынган чүүлдерни калбартырынга болгаш быжыглаарынга бүгү талалыг дузалаары болур. Маңаа дүүштүр чоон Европаның чурттары-биле эвилелчи харылзааларны сайзыраңгайжыдары чугула, чүге дээрге ол чурттарга ындыг чүүл кончуг негеттинип турар. Ындыг көрүүшкүннү ол чурттарның чаа удуртулгазы хүлээп көрүп, эвилелчи харылзааларны сайзыраңгайжыдарынче угланган базымны кылып турар.

Айыыл чок чоруктуң база камгалалдың айтырыгларынга хамаарыштыр СЭКП-ниң принципиалдыг көрүүшкүннери платформаның төлевилелинде кылдынган болгаш шериг реформазын чорударының чугулазы айыттынган. Ынчангаш ол айтырыгның ийи-бир талазынга доктаар бодап тур мен. Тургустунуп кээп турар бодалдарны өөренип көрүп тургаш, чугаалажыышкыннарга дүүштүр чепсегленииишкинни дүжүреринче угланыышкынны моон-даа ыңай чорудар деп санап турар бис. Делегей байдалың боттуу-биле өөренип көрүп тура, бистер ооң хөгжүлдезинде эки чүүлдерни болгаш бар боор турар айыылды база кичээңгейге ап турар бис. Ийет, делегейде байдал сөөлгү чылдарда экижээн, ындыг болзажок, дайын айыылы ам-даа бар боор арткан. Американың Каттышкан Штаттарының болгаш НАТО-нуң чүгле камгалакчы доктриналары болгаш концепциялары күштүг боор артып калбаан, оларның армиялары болгаш шериг бюджеттери бар боор турар. Ынчангаш эки белеткеттинген болгаш чепсегленген Чепсектиг Күштер биске херек. Оларны сайзыраңгайжыдары, эде тургузары негеттинип турар, ындыг болзажок, оларны четчелеп тургузарының принциптерин өскертиринге, ниитизи-биле оларның тургустунуушкунун чаартырынга кончуг харысалгалыг болур херек, ону делегейде тургустунуп кээп турар байдалдың өскерлиишкиннеринге дүүштүр кылыры кончуг чугула.

Шериглерниң санын база шериг чепсээн кызырарын боттандырып эгелээни-биле болгаш ону ам-даа уламчылаары-биле холбаштыр чамдык айтырыглар тургустунуп кээп турар. Чижээ, ол чорук чурттуң камгаланыр аргазын кошкадыр бербес бе деп чигзиниишкин тургустунуп кээп турар. Чепсектиг Күштерни кызырарын болгаш эде организастаарын чурттуң четчир хемчээлдиг камгалалының, идегелдиг камгалалының принциптеринге дүүштүр боттандырып турарының дугайында ам-даа тайылбыр ажылын кылза чогуур боор.

Чамдык социал айтырыглар, ылаңгыя курлавырже үнген болгаш халажып чоруткан шериг албанныгларның болгаш өске-даа кижилерни чурттаар чер-биле хандырар, оларны ажылга тургузар талазы-биле айтырыглар чидии-биле тургустунуп турар. Ону Камгалал министерствозу чааскаан шиитпирлеп шыдавас. Бо чидиг айтырыгларны шиитпирлээри-биле чазак элээн хөй шиитпирлерни хүлээп алган, ынчалзажок офицерлерниң база оларның өг-бүлелериниң сөөлгү үеде социал талазы-биле камгалал чок апарган хевирлиг чоруун болдурбазы-биле ам-даа хөй чүүлдерни кылыры чугула апарган. Ол шиитпирлерниң күүселдезин чедип алыр херек. Шериг албанныгларның болгаш оларның өг-бүлелериниң, курлавырже үнген офицерлерниң болгаш прапорщиктерниң социал камгалалының талазы-биле тускай программаны ажылдап кылгаш, хүлээп алыры чугула апарган боор.

База бир чугула айтырыг. Ол армия болгаш флот амыдыралын массалыг информация черлеринде чырыдып турарынга хамааржыр. Ону чырыдарда шыынчы, Совет Армияга, солдаттарның болгаш офицерлерниң дайынчы ажыл-хереэнге хамаарыштыр хүндүткелдиг болур херек. Армияга удур пропаганда-биле чөпшээрежип болбас ужурлуг бис. чон ындыг чүүлге чөпшээрешпес болгаш ону ынчалдырбас-даа. Ынчаарга ол дээрге бистиң армиявыстың ажыл, амыдыралының айтырыглары ниитилелге демократчы ёзу-биле чугаалажып болбас чүүл дээни ол эвес-ле болгай.

Эштер, бодумнуң чугаамның эгезинде ниитилел хөгжүлдезиниң амгы үе-чадазында, эде тургустунуушкун үезинде, партия, күрүне база ажыл-агый органнарының аразында эрге-хүлээлгелерни аңгылап турар байдалдарда партияның ниитилелге ролюн эде көөрүнге хамаарыштыр бадыткалдарны чугааладым. Бо үндезин айтырыг талазы-биле туруушту тодарадып алыры чугула дээрзи чугаажок. Ынчалзажок принципиалдыг ёзу-биле алырга партияның иштики эде тургустунуушкунунга хамааржыр айтырыгларны платформага киирбейн барып болбас бис. Ону кылбас болза, партия амгы байдалдарда авангардчы политиктиг күш болур күчүзүн боттандырып шыдавас. Маңаа хамаарыштыр элээн каш саналдарны платформада киирген. Партияның иштики амыдыралынга хамаарышкан бүгү чүүлдер долузу-биле ооң Уставынга кирген турар ужурлуг дээрзи билдингир. Ындыг болзажок, чугаа болза СЭКП-ниң чаа ролюнуң дугайында боор турар чүве болганда, кол-кол чүүлдерни платформага киирер ужурлуг апарган.

Партияны эде тургузарының эге баштайгы кол идеязы, ол дугайын база катап чугаалаксап тур мен, эштер — **партийжи массаларның эрге-чагыргазын бадыткап тургузары болур.** Маңаа холбаштыр партия эге организацияларының ролюн чаа ёзу-биле медереп билип алыр ужурлуг бис, аңаа дараазында чүүлдер хамааржыр: партияга хүлээп алыышкын болгаш сон үнери, партия дадывырын ажыглаары, партияның политиктиг авангардчы болур чаа ролю-биле холбашкан сорулгаларны боттандырары дээш оон-даа өске хөй чүүлдер. Район болгаш хоорай звеноларының ролю база-ла чаа ёзу-биле эде тургустунар, оларның эргелерин калбарткан. Бүгү деңнелдерниң партия органнарын тургузарының системазынга коммунистерниң үзе шиитпирлээр эргезин хандырар өскерилгелерни киирер ужурлуг бис.

Соңгулдаларның Уставта быжыглаттынган чаа, ажыктыг механизми база херек. Ол дугайын партия тургузуушкунунуң айтырыгларының талазы-биле чугаалажып көрген соонда аңаа хамаарышкан саналдарны ТК-ның кежигүннеринге болгаш Пленумнуң киржикчилеринге дамчыдып бээр деп дүгүрүшкен бис.

Бүгү соңгулдалыг органнарның үстүнден эгелээш, адаанга чедир коммунистерге, а аппараттың — соңгулдалыг органнарга контрольдаттынган болгаш отчеттуг болурунуң дугайы чаа Уставка тодаргай айыттынган турар ужурлуг. Партияның иштики амыдыралы, ооң ажыл-чорудулгазы доктаамал болгаш системажыттынган үндезинге ооң политиказын чогаадып тургузар чорудулгаларга киржир арганы СЭКП кежигүннеринге бербейн турары бисти шагдан бээр дүвүредип келген. Ол дугайы хөнү-биле чугаалаттынып келзежок, ынча деп чугаалаары ышкаш, четпестерни эдип алыры аңаа-ла күзээшкиннер боор артып калган. Ол идеяны херек кырында боттандырар төлээде кандыг механизм херегил деп чүве эчизинге чедир ам-даа боттанмаан. Партияның чаа Уставын белеткээр съезд мурнунуң дискуссиязынга чугаалажып көөр ужурлуг чугула айтырыгларның бирээзи ол.

Мен болзумза, айтырыгны төлевилел чергелиг кылдыр мынчаар тургузар ийик мен — үстүнде турар органнарның, оон туржук, Төп Комитеттиң боэзин ажылынга коммунистерниң салдарлыг болуру боттарының төлээлерин бо органнарже чорудар арга оларга кайы хире хандыртынарындан, ёзулуг-ла удуртукчу кылдыр, эде тургустунуушкуннуң идепкейлиг талалакчылары кылдыр кымнарга идегелди көргүзериндеш шиитпирлиг-биле хамааржыр апаар. Партияның, СЭКП ТК-ның безин кады санаарга, бүгү-ле соңгулдалыг органнарга эң-не идепкейлиг, партияда алдысураа билдингир апарган мурнакчы ажылчыннарны болгаш тараачыннарны эң хөйү-биле кириштирери дээш санал-оналывысты бээр ужурлуг бис, мен аңаа бүзүрээр мен. Ийиде. Партияның удуртулгазының, ТК-ның болгаш ооң соңгуп ап турар органнарының ажыл-чорудулгазын моон мурнундаагызындан артык ажыкчарлыг болдурары хандыртынган турар ужурлуг. Ынчап, Лениниң чугаалааны дег, шынап-ла, харын коммунистер бүгү чүүлдү билип алган туруп болур болгаш бүгү-ле чүүлдү медерелдии-биле угаап, түңнел үндүрүп, санал-оналын киирип болур апаар ийик.

Политиканы хевирлээринге коммунистерниң боттуг киржилгезин калбартыры-биле кайы-бир девискээрге хамаарыштыр ниитилел хөгжүлдезиниң янзы-бүрү айтырыгларының талазы-биле боттарының платформаларын чогаадып кылып алыр арганы партия органнарынга берип турарывыс база чүүлдүг деп бодаар мен. Бо документилерни белеткээринге, оларны чугаалажып көөрүнге болгаш хүлээп алырынга коммунистер боттуу-биле киржир аргалыг болур кылдыр ажылды чорудар херек.

Партийжи демократияның айтырыглары ооң-биле кызыгаарлаттынмас-ла болгай. Чамдык санал-оналымны чугаалап кааш, съезд мурнунуң санал-онал солчулгазының үезинде оларны ханызы-биле ажылдап кылырынче кичээңгейни угландырар бодаан ийик мен.

Партияның дээди кезектериниң структуразын өскертир дугайында санал-оналдар платформаның төлевилелинде кирип турар. Чаартылгаларга белен чорукту чаа-чаа аттар-биле бадыткап каарында эвес деп чүве билдингир. Ол санал-оналдарның алыс утказы — партияның үстүкү черлеринге, ооң удуртукчу звеноларынга демократия факторун күштелдирери. Ооң-биле чергелештир ажылдап турар коллективтер болганда, оларның ажыл-чорудулгазын чорударынга эки байдалдарны тургузуп бээр.

Партия Төп Комитединиң санын чүге кызырар ужурлуг апаарыл деп айтырыг тургустунуп кээп база магат. Ону чугаалажып көрээлиңер харын. Хамыктың мурнунда ТК-ны доктаамал үндезинге ажылдаар орган болдурар дээш ону барымдаалаан бис. Чуртка эрге-чагырганың партия-күрүне системазының херек кырында илередикчизи боор турган Төп Комитетти тургузарының албан-дужаал барымдаалаар принцивинден ойталаар херек. Шак мындыг харылзаа колдуунда-ла аппарат дамчыштыр эвес, а Төп Комитеттиң соңгуттурган кежигүннерин дамчыштыр чоруттунар апаарга ТК-ның партия организациялары-биле доктаамал харылзаазын быжыглаарынга бо бүгү идиглиг болур дээрзин медереп билип турар бис. Олар ынчан бүгү партияның политиктиг ажылдакчызы болу бергеш, ооң комиссияларының кайы бирээзиниң ажылынга шупту киржи бээрлер.

Партияның төп аппарадының дугайында маңаа чугаалап кагза чогуур боор. Партияның ролю өскерилгени-биле шынар составының талазы-биле сыр өске аппарат херек апаар деп чүве билдингир. Дорту-биле чугаалаарга, ол аппарат ТК-ның дузалакчызы болур ужурлуг, ооң контролюнуң адаа-биле ажылдаар ужурлуг.

Төп Комитеттиң сөөлгү чылдарда ажылының түңнелдеринден алгаш көөрге, соңгувайн томуйлаар эргени аңаа бээри эргежок чугула деп түңнелге чедирип кээп турар. Устав ёзугаар тодаргай кызыгаарлап каар болбайн канчаар. Ооң-биле чергелештир шак бо таварылгада СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидаттар институдун чок кылыр.

Платформаның төлевилелинде салдынган өске айтырыгларга доктаавас мен. Коммунистерни, бүгү совет кижилерни дүвүредип чоруур эң чугула айтырыгларга харыылапкы дег документини нитти күш-биле чогаадыптар боор бис дээрзинге Политбюро идегеп турар. Бо бүгүнүң түңнелинде чуртта эде тургустунуушкуннуң чорудулгалары чаа күчүлүг идигни алыр.

ДЫҢНАДЫГЛАР

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле хоорайның соңгулда комиссиязы Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарынга № 41 соңгулда округунга дараазында кандидаттарны 1990 чылдың февраль 2-де бүрүткээн:

Агбан Ирина Ивановна, 1939 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, № 1 школаның өөредилге эргелекчизи;

Шишкин Валерий Иванович, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ыяш ажыл-агый каттыжыышкынның директорунуң оралакчызы.

• • •

СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңы февраль 10-да, суббота соңгукчулар клубунуң ээлчеглиг ужуражыышкынынга «Тыва тараа үлетпүр» каттыжыышкынның чиңгине директору А. А. Рудольф, хлеб заводунуң, ъът. сүт комбинаттарының директорлары В. А. Тян, Б. А. Конуспаев, В. И. Федотов олар-биле ужуражыышкын болурун дыңнадып тур.

Ужуражыышкынче ол бүдүрүлгелерниң продукциязы-биле хоорайның болгаш республиканың чурттакчы чонун хандырып турарының, оларның моон ыңай хөгжүлдезиниң айтырыгларын сонуургап турарларны чалады. Боттарыңарның айтырыгларыңарны, саналдарыңарны болгаш сүмелериңерни 3-43-28, 3-43-31, 3-41-59 телефоннар дамчыштыр баш удур дамчыдып болур силер. Эгелээри 10 шакта.

• • •

Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарынга № 47, 48, 49, 52 соңгулда округтарының талазы-биле кандидаттар С. Ч. Оюн, Г. Н. Ширипей, У. Ш. Ондар, Б. О. Салчак, М. М. Фирсова, Н. Н. Макаренко оларның-биле ужуражыышкын 1990 чылдың февраль 10-да 14 шакта кедээ ажыл-агый институдунуң филиалының бажыңынга болурун улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле хоорайның соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

Соңгулдаларга уткуштур

ЧЕДИИШКИННИ КАДРЛАР ШИИТПИРЛЭЭР

Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат-биле интервью

Партияның чиңгине шугумун чогаадыкчы ёзу-биле чорудар арга-шинектиг, туруштуг кижилер комитеттерни баштаан турарын партия кичээнгейге алган.

Салган ол сорулгаларны шиитпирлээри-биле чүнү кылып турарын билип алыры-биле дараазында айтырыгларны партия Өвүр райкомунуң бирги секретары А. С. Дембирелден бистиң корреспондентивис салган.

— Партияның ленинчи принциптеринге үндезилеттинген, эде тургустунуушкунуң сорулгаларынга дүүшкен партияның кадр политиказын СЭКП ажылдап кылган болгай, ону күүседир дээш партия райкому ажылының стилин, арга-методтарын эде тургузуп, сайзыраңгайжыдып турары чугаажок. Бо дугайында биске кысказы-биле тайылбырлап берип көрүңерем, Анатолий Салчакович.

— Кадр политиказы болза, СЭКП-ниң программалыг эчис сорулгаларын боттандырарының шиитпирлиг чепсээ. Ынчангаш партия райкому СЭКП-ниң XXVII съездизиниң болгаш партия Төп Комитединиң январь (1987 ч.) Пленумунуң шиитпирлерин күүседир талазы-биле районнуң партия организациязының сорулгаларының дугайында айтырыгны партия райкомунуң пленумунга чугаалашкан. Кадрларны шилиир, ажылга таарыштыр тургузар, өөредип, кижизидип турарын шүгүмчүлекчи ёзу-биле ханы анализтеп чугаалашкаш, кадрлар-биле ажылды экижидериниң хемчеглерин ажылдап кылган доктаалды хүлээп алган. Ону боттандырар дээш ажылдап турар бис. Районнуң мурнунда салдынган экономиктиг болгаш социал хөгжүлдениң сорулгаларын дүрген база чедиишкинниг шиитпирлээри кадрларның чогумчалыг ажыл-чорудулгазындан улуу-биле хамааржыры хөйге билдингир. Ону барымдаалааш, партия райкому, оон бюрозу база партийжи организастыг болгаш кадр ажыл комиссиязы кадрлар-биле ажылды экижидер дээш тодаргай хемчеглерни ап турар. Районнуң партия, совет, профэвилел органнарының, улус ажыл-агыйының бүгү адырларының удуртукчуларында, специалистеринде политиктиг, ниити билии шыырак, эки мөзү-шынарлыг, чон-биле ажылдап билир, организакчы, инициативалыг эштерни күш-ажылчы коллективтерниң кежигүннериниң, партия эге организацияларының саналдарын, сүмелерин барымдаалап тургаш депшидип киирген. Удуртукчуларның 70 ажыг хуузу коммунистер. 60 ажыг хуузу дээди эртемниг. Ылаңгыя совхозтар директорлары — дээди эртемниг специалистер. Дыка хөй коллективтер боттарының удуртукчуларын, специалистерин, бригадирлерин депшидип үндүргеш, соңгуп алганнар. Ол үеде удуртур ажылче депшидип турар кижизиниң ажылында, аажы-чаңында, амыдыралында чединишкиннерни, четпестерни илередир, саналдарын, сүмелерин киирер. Ол болза, соңгудуп турар кижилерге четпестерни эдип алырынга дузалаар, моон соңгаар бот-инициативалыг, ээ-харысалгалыг ажылдаарынга идигни бээр. Ооң уламындан соңгудуп алган удуртукчуларының хөй нуруузу чоннуң идегелин бүзүредир дээш ак сеткилдиг ажылдап турарлар. Оларга «Ак-Чыраа» совхозта партбюро секретары Түлүш Алдын-оол, «Коммунизмче орук» совхозта күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазы Салчй-оол Шойдак, Саглы ортумак школазының директору, ССРЭ-ниң улус депутады Марый-оол Дондуп болгаш өскелер-даа хамааржыр.

— Кадрларның даандырган ажыл-херээнге харысалгазын, инициативазын бедидер дээш партия организациялары кандыг хемчеглерни ап турарыл?

— Эде тургустунуушкунуң, чаартылгаларның үезинде бо чугула айтырыг деп санап турар бис. Удуртукчу-даа, специалист-даа кижи бүрүзү эде тургустунуушкунну калбартырынга, ханыладырынга боду хууда үлүүн, салыышкынын киирери оларның ыдыктыг хүлээлгези болгай. Ындыг-даа болза, партия райкому, партия эге организациялары даандырган ажыл-херек дээш кадрларның инициативазын, харысалгазын, билиин, мергежилин бедидери, оларга деткимче, дуза көргүзери албан деп санап турар бис. Удуртукчуларның, специалистерниң отчёттарын, дыңнадыгларын пленумнарга, бюроларга, партком, партия хуралдарынга дыңнаарын практикалап турар бис. СЭКП райкомунуң бюро кежигүннериниң, коммунистерниң отчёттарын дыңнаарын чугула көрген. Районнуң АҮК даргазы Ш. Кууларның партияның район конференциязынга болган шүгүмчүлелдиг саналдарны күүседир дээш кандыг хемчеглерни ап турарының дугайында отчёдун партия райкомунуң бюрозунга дыңнаан. Ол ышкаш район прокурору М. Санчайның, «Ак-Чыраа» совхозтуң директору Д. Майындының болгаш өскелерниң-даа отчёттарын дыңнаан, характеристикаларын бадылаан. Ажылдың мындыг хевири хүлээп алган шиитпирлерни күүседиринге, кадрларның харысалгазын бедидеринге дузалап турар.

СЭКП райкомунуң секретарьлары, килдистер эргелекчилери коммунист-удуртукчулар, парткомнар, партия эге организациялар секретарьлары коммунистер-биле хууда беседалажып, оларның ажыл-ижиниң, амыдыралының, хөй-ниитиниң херээнге киржилгезиниң дугайында чугаалажырын практикалап турар. Ажыт-чажыт чок чугаа ажыл-херекти ханы, шүгүмчүлекчи ёзу-биле анализтээринге, четпестерни эдеринче, бот-идепкейин, ээ-харысалгазын бедидеринге, төлептиг аажы-чаңныг болурунга салдарны чедирип турар.

СЭКП райкомунуң бюро, райкүүском кежигүннери, килдис эргелекчилери күш-ажылчы коллективтерге, чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле ужуражылгаларны эрттирип, боттарының ажыл-чорудулгазының дугайында отчёттарын берип, ажылчы чоннуң негелделерин, саналдарын, сүмелерин, шүгүмчүлелдерин дыңнап турар. Ажылдың мындыг хевири эде тургустунуушкунның кол шимчедикчи күжү — чоннуң амыдыралын улам эки, ханы билип алырынга, социал айтырыгларны шиитпирлээрде чүүже кичээнгей салырынга дузалаар.

— Партия эге организациялары кадрларны шилип алырынче, ажылга таарыштыр тургузарынче, кижизидеринче хүн бүрү сагыштты салып турары хөйге билдингир. Ындыг-даа болза, ол дугайында каш сөстен чугаалаары эргежок чугула деп бодай-дыр мен.

— Ол-даа чөптүг боор. Чүге дээрге эде тургустунуушкунуң кол звенозу — партия эге организациязы болгай. Бүгү-ле айтырыгларны ында шиитпирлеп, күүседип турар. Районнуң партия эге организациялары кадрлар-биле ажылды үндезинин-биле эде тургузар дээш хемчеглерни ап турарын ажыы-биле чугаалаар апаар. Социал-экономиктиг хөгжүлдениң бүгү айтырыгларының чедиишкинниг шиитпирлеттинери чүгле олардан хамааржыр. Ынчангаш ону эң-не чугулага көрүп турар бис. Кадрлар-биле ажылды экижидер дээш «Ак-Чыраа» совхозта партбюро, Хандагайты, Солчур, Торгалыг ортумак школаларында, районнуң кижи эмнелгезинде партия организациялары элээн хемчеглерни ап турарындан ында удуртукчулар, специалистер даандырган херекти бедик харысалгалыы-биле күүседип, күш-ажылдың сагылга-чурумун, корум-чурумну быжытлаары-биле демиселди күштелдирген нер.

— Кадрларны өөредири — эң чугула айтырыгларның бирээзи. Анатолий Салчакович, бо талазы-биле чүү кылдынып турарыл?

— Партия, совет, ажыл-агый органнарының удуртукчуларының, кол болгаш ортумак звенонуң специалистериниң, бригадирлериниң, малчыннарның политиктиг болгаш экономиктиг билиглерин бедидеринче сөөлгү үеде доктаамал кичээнгейни салып турар бис. Ылаңгыя экономиктиг өөредилгеге ажылчы чоннуң сонуургалы улгаткан. Ол болза бот-орулга-чарылганы, бригада, өг-бүле, аренда кезээлериниң нептереп турары-биле холбашкан. Ындыг болганда экономиктиг өөредилгениң кичээлдери совхозтарда, бүдүрүлгелерде, тудуг болгаш өске-даа организацияларда эртип турар. Район төвүнге партия-ажыл-агый активиниң школазының, экономиктиг өөредилгениң кичээлдери ай санында болуру чаңчыл болган. Билиг-мергежил бедидериниң курстарынче, семинарларже кадрларны доктаамал өөредип чорудуп турар бис. Чурттуң дээди, ортумак өөредилге черлеринде шуут өөренип база бот-өөредилге-биле дужаап турарлар эвээш эвес. Партияның Новосибирскиде дээди школазында 3 кижи өөренип турар.

— Кадрлар-биле ажылда кандыг четпестер барыл?

— Кадрларны шилип ап, ажылга таарыштыр тургузуп, өөредип, кижизидип турарывыста четпестер эвээш эвес. Ооң уламындан онаашкан ажылын амгы үениң, эде тургустунуушкунуң негелделеринге чедир күүсетпес кадрлар бары чажыт эвес. Партийжи, күш-ажылчы сагылга-чурумну, корум-чурумну үрээр, арагалаар, ажылынга ээ-харысалга чок ийи-чаңгыс кижилер илереп турар. Шак ындыг төлеп чок дөрт коммунисти эрткен чылын партиядан үндүрген. Районда малчын кадрлар чедишпейн турар. Ажыл чок аныяктар бар-даа болза, оларның малчыннап ажылдаарынга таарымчалыг байдалды совхозтар тургузуп шыдавайн турар. Кадрлар-биле ажылда өске-даа четпестер бар, ону эдериниң хемчеглери ажылдап кылдынган.

— Анатолий Салчакович, Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат болгай силер. Моон соңгаар ажыл-чорудулгаңарның программазында кадрлар-биле ажыл бир кол черни ээлеп турар боор аа?

— Ийе, шын-на чугааладыңар. Депутатка соңгувайн-даа баар болза, бирги секретарь кижи болганымда кадрлар-биле ажылды экижидери мээң ыдыктыг хүлээлгем, хүн бүрү чорудар ажылым чүве. Ажыл-чорудулгамның чедиишкинниг болуру ында деп санап чоруур мен.

«Шынның» корреспондентизи Таан-оол ХЕРТЕК беседалашкан.

«Эт багы ээзин муңгарадыр»

Бо үе-шагда бистиң амыдырал-чуртталгавыста ниити өскерлиишкиннер, эде тургустунуушкун болуп, чаа чүүлдер немежип турда, мен база ол бүгүге мага ханып ажылдап, чурттап чор мен. Бо чагаамны база чогум-на аңаа үндезилеп, чонум-биле сүмележип, ылаңгыя бурунгуларның аажы-чаңы, арттырып каан тураскаалы, эрткен оруу балалбазын дээш ону үениң негелдези-биле улам-на сайзыралырын кызыттым. Ынчалзажок амыдыралга дүүшпес чүүлдерниң бар болуп турарынга сеткилим таарышпас-тыр, караам дестирер, чаржынар ужурга таваржып тур мен.

Ойзуп-кыйзып турбайн, шыны-биле дорт бижиийн. Бистиң Бай-Хаак суурнуң садыгларында тыва национал эдилелдерниң чамдыктарын чонга садары-биле садыгларда киирген. Чулар хевирлиг чүүлдүң өртээ 112 рубль. Чүге «хевирлиг» дээрим ол? Чүге дизе бо чуларда узун-дын, чушкуузунда то чок. Мындыг чуларны канчаар эдилээрил? Машина азы чадаг-терге садып алган дижик бис. Руль (дын) чокта канчап эдилээр бис? Ооң өртээн тургузуп турар чер, ол эдилелдерни кылып, бүдүрүп турар кижилер таанда ону билбези ол чүве бе?

База бир чижек. Моюндуруктуг шыва тыва тон. Өртээ 80 рубль. Ону быжып, даарап, каастап кааны чегенчиг. Өөктер буттарын шавыштыр даарааш, ону борбак өлзей удазын-биле эвес, анаа-ла калбак пөс-биле илип каан, базырткы даараваан. Мындыг хевирлиг эт-херекселдерден ... шагның үлегер домаа дедир болу бергени бо: «Эт багы ээзин муңгарадыр».

Амгы үеде национал чаңчылдарның, ёзулалдарның экизин кижизидилгеге ажыглаар, оларны улам сайзыраңгайжыдар, тыва дылды хандыр өөренир, национал эт-херекселди нептередир деп негелде тургустунуп турда, бо четпестер ооң үнезин чидирип, сорулгазының чүгле акша-көпеекче угланганы ол эвес деп бе? Чулар кылырынга бир хомут кулаа кирер, ооң өртээ 7 азы 9 хире рубль болгай, а ол белдирлиг «дөңгүр», читке чок чуларның өртээ 112 рубль канчап чеде бергенил. Белдирлери мөңгүн, алдын бе дээрге, анаа-ла ак демир.

Өске черлерден келген, Тываның национал кылыгларын садып алыр сонуургалдыг, күзелдиг кижилер бо эдилелдерни алыры чегенчиг-ле. Ынчангаш республикада ус-тывышта ажылдап, ооң өртек-үнезин тургузуп турар эштер оларны бир-тээ, чонга тарадып нептередир деп турар чүве болганда, депшилгелиг эш өөрнүң бодал-сүмезин өөренип көрзе, оларны канчаар эдилээрин, даараарын, кылырын телевизорга тайылбырлап көргүссе кандыг боор. Хөгжүмнү — игилди, бызаанчыны тепке чокка кылбас. А эът херекселдерин кылган, тон даараан, саткан эштер боттары бир дугаарында оларны эдилээр болза, ынчан кайы хире улуг частырыг кылганын билип каар чадавас.

Соян ЗАЙЦЕВ.
Таңды район.

ДЕПУТАТКА КАНДИДАТ БҮРҮЗҮ БИЛГЕН ТУРАР УЖУРЛУГ

Амгы үеде кайы-даа чаданың улус депутаттарының кандидаттары дээш агитация ажылы калбарган. Депутаттың кандидаттары соңгукчулары-биле ужуражып, боттарының программаларын таныштырып турар. Ооң-биле кады кандидаттар дугайында көскү агитация база-ла калбарып эгелээн. Бо бүгүге үнүп турар акша-хөреңги кайыын алдынып база кандыг янзылыг ажыглаттынып, канчаар ажыглаттынар ужурлугул дээрзин тайылбырлап бээрин «Шынның» корреспондентизи Сандро МААДЫ Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле төп соңгулда комиссиязының даргазы Чаагай-оол Серенович МОНГУШТАН дилээн.

— Соңгулда кампаниязы бодунуң эң сөөлгү шиитпирлиг үе-чадазынче кирген. Ынчангаш депутатка кандидаттарның, оларның бүзүреттирген кижилериниң болгаш оларны деткиир бөлүктерниң арткан үеде кандыг янзылыг ажылдаанындан ниити соңгулдалар болгаш кандидаттарның депутатка соңгудар-соңгутпазының дугайында айтырыг кончуг хамааржыр. Ынчаарга депутатка кандидатты бүгү ниитиге агитастап таныштырарда, оларның программаларын пропагандалаарда болгаш черле ынчаш кандидатты деткиирде бүгү чүүлдерни хоойлуда көрдүнген негелделерге дүүштүр чорутпас болза, ооң бүзүреттирген кижилери, ону деткип турар бүдүрүлгелер, хөй-ниити организациялары, деткимче бөлүктери болгаш хамаатылар бөлүктери бодунуң кандидадын багай чүвеге таварыштырып болур. Ол бүгү ажыл хоойлуда көрдүнгенин ёзугаар кылдынмас болза, депутат мандат дээш демисел-чижиишкинден кандидатты соңгулда бетинде-ле чайладып болур.

Ол дугайын «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлунуң 14-кү чүүлүнүң ийиги пунктузунда тодаргай айыткан. Төп соңгулда комиссиязынга тургустунуп кээп турар айтырыглардан алырга, хоойлунуң негелделери хажыттынып болур кол-ла чүүлдерниң бирээзинге соңгулдаларны эрттирерин акшаландырарынга, тодаргайлаарга акша-хөреңгини кайыын алырының база канчаар чарыгдаарының дугайында айтырыг боор турар. Оон тургустунуп кээп турар чылдагааны мындыг янзылыг: Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң алдыгы чыыжының он бирги сессиязы «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлуну 1989 чылдың ноябрь 4-те хүлээп алган. Оон соонда шоолуг эвес үе эрткенде ССРЭ-ниң улус депутаттарының ийиги Съездизи «Соңгулда системазының айтырыгларының талазы-биле ССРЭ Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер дугайында» ССРЭ Хоойлузун хүлээп алган. Бо ийи хоойлуда соңгулда кампаниязын акшаландырар айтырыг талазы-биле бот-боттарынга дүүшпес чүүл тургустуна берген. Ол чүл дээрге мындыг янзылыг:

Тыва АССР-ниң соңгулдалар дугайында хоойлузунуң 13-кү чүүлүнде «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларынга белеткел-биле болгаш оларны эрттирери-биле холбашкан чарыгдалдарны чүгле күрүнениң соңгулдалар эрттиеринге көрдүнген акша-хөреңгилериниң күсели-биле боттандырар.

Депутаттарга кандидаттарны бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның, кооперативтерниң, күрүне болгаш хөй-ниити органнарының, тус-тус хамаатыларның акшаландырарын азы оларга материалдыг деткимче көргүзерин болдурбас.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга кандидаттар, оларның бүзүреттирген кижилери болгаш соңгукчулар соңгулдаларны белеткээринге база эрттиреринге чарыгдалдар үндүрбес» деп, а ССРЭ Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер дугайында Хоойлуда «Улус депутаттарынга кандидаттар соңгулда кампаниязынга дең үндезинге киржир.

Улус депутадынга кандидат бүрүзүнге деңбайдалдарны хандырар соңулга-биле соңгулдаларны белеткээри-биле болгаш эрттирери-биле холбашкан чарыгдалдарны чогуур соңгулда комиссиязы күрүне күселинден, а ол ышкаш бүдүрүлгелерниң, хөй-ниити организацияларының, хамаатыларның эки тура-биле киирген дадывырларындан тургустунар чаңгыс аай фондудан дуглаар» деп айыткан.

ССРЭ Конституциязының негелделери чурттуң бүгү девискээринге күштүг болган төлээде ам үстүнде адаттынган черлер болгаш тус-тус хамаатылар соңгулдалар эрттиреринге үнер чарыгдалдарны дуглаарынга киржир эргелиг апарган.

Маңаа хамаарыштыр билип алза чогуур кол чүүл эки тура дадывырын кайы-бир депутатка бербес, а ооң округунуң соңгулда комиссиязының ниити агар санынче шилчидери болур. Ниити фондуже шилчидери дээрге-ле кандидаттарның соңгулда кампаниязынга киржиринге деңбайдалдарны тургусканы ол болур.

Үстүнде адаттынган черлер болгаш хамаатылар акша-хөреңгини ниити фондуже шилчитпейн, бодунуң кандидады дээш агитацияга ажыглап эгелээр болза, Хоойлунуң негелдези үреттинер. Ындыг таварылга дугайында кайы-бир округтан депутаттың кандидадынга депшиттиргеннерниң бирээзинден хомудал кээр болза, округ соңгулда комиссиязы бүдүрүлгелерниң, хөй-ниити организацияларының база хамаатыларның боттарының акша-хөреңгизи-биле агитастап эгелээн кандидадынга бирги сагындырыгны бээр эргелиг.

Чурттуң саң-хөө байдалы берге боор турзажок соңгулдаларны демократчы, ажыкчарлыг эрттиреринге, депутаттың кандидаттарын пропагандалаарынга деңбайдалдарны тургузарынга четчир хемчээлдиг акша-хөреңгини күрүне үндүрүп берген. Ынчангаш кандидаттарның ажыл, амыдыралының программаларының дугайында янзы-бүрү хемчээлдиг немелде хуудустарны болгаш өске-даа материалдарны парладып туруп бээр болза, соңгулда дугайында ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң хоойлуларында айыттынган чүүлдерге дүүшпейн барып болур. Төп соңгулда комиссиязы чогуур айтыышкын-дугуржулга чокка янзы-бүрү хемчээлдиг болгаш хевирлерлиг көскү агитацияны кандидаттарга тураскаадып үндүрүп туруп бээрин хораан.

Ынчаарга ССРЭ болгаш Тыва АССР-ниң конституцияларында үстүнде көргенивис карышкактыг апарган чүүлдү өөренип көргеш, Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле төп соңгулда комиссиязы кандидаттар дугайында машинага каккан болгаш хол-биле бижээн хөй эвес санныг чарлалдарны, хуудустарны, кыйгырыгларны кылып болур деп тайылбырны берген.

Кандидаттың бүзүреттирген кижилериниң база оларны деткип турар кижилерниң соңгулдалар дугайында хоойлуларда болгаш чарлыктарда айыткан чүүлдерни билбейн, ук чүүлдерге таарышпас хөделиишкиннерни кыла бээр-даа болза, кандидат ол дээш дөмей-ле харысалганы хүлээр апаар.

Ынчангаш соңгулда кампаниязынга хамаарышкан айтырыглар талазы-биле сүмени Төп комиссиядан ап турары кончуг чугула.

ЧҮРЭЭВИСТИҢ ОДУ-БИЛЕ

Кылып орар чугула ажыл-херээвистен бичии када-ла чардыгыпкаш, сактып кээр болзувусса, херээжен кижиниң мөге-шыырак-даа эвес эгиннеринде чеже чүък чүдүртүнгенин санаары безин берге. Херээжен кижиниң арын-шырайы, кеткен хеви, дурт-сыны ниитилелдиң кандыг байдалдыын сөс чокка-ла көргүзүптер дээрзи маргыш чок. Иштики сагыш-сеткилдиң байлаа ооң арын-шырайын чараш кылыптар — ниитилелде эртем-билиг, культура дугайында сагыш човаашкын кудуку деңнелде эвес дээрзиниң херечизи ол. Ооң кеткен хеви бистиң экономикавыстың кандыг байдалдыын чугаалап кээр, а ооң чоргаар, хөнү дурт-сыны — херээжен кижиге хамаарылгавысты ажыдып бээр. Ам сактып кээлиңер: далажып-эшкедээр дээш хөрээн мурнаткан, оочурга салбараартыр иттирип алган, сооктa тайгыр салыктар кеткилепкен, аар сумкалар көдүрген кымнар ийик? Оон кедерезе арага-дарыга тутту рупкан, сактыр-бодаар чүвези-даа чок, амыдыралче, бодунче хол чаңгыпкан херээженнер бар болгай. Ава кижи арагалап эгелээри дег айыыл кайда боор. Ол дугайында мындаа чоокта чаа болган Кызыл хоорайның херээженнер чөвүлелиниң отчёт-соңгулдалыг конференциязынга санал берген кижилер улуг дүвүрел-биле чугаалап турду.

Назы четпестер ортузунга ажыл чорудар инспектор Татьяна Демкина хоорайның херээжен чонунуң аразында уругларын ээн өгге кескинди хлеб чокка каапкаш, арагалап чоруурларның дугайында чижектерни киирип тургаш чугаалаарга, муңгарал, дүвүрел кижиниң хөрээн өйүп келир.

Милицияның дежурныйынче орай кежээ телефон долгап келгеннер: кожазында бажыңда бичии урут үзүксоксаал чок кежээ дургу ыглап келген. Милиция ажылдакчылары аңаа чеде бээрге, орунда чүнү-даа билбес авазы, чанында чанагаш чаш уруу, шалазында долдур суглуг ваннаны чыткан. Канчап харын чаяан боол чаш төл аңдарылбаан чүве ийик — хөөкүйнүң аксының кежии-ле турган боор: «Бичии озалдаан болзувусса, чаштың мөчүзүн ваннадан тып алыр турган бис» — деп, инспектор чугаалап турду. Ооң соонда ол ие уруун милицияга беш хонганда сүрүп чедип келген. «Уруунар канчалган деп бодадыңар?» — деп оон айтырарга, «Кады ишкен эштерим аппарган, эккээрлер ыйнаан дээш манап олурдум» дээн. Бо хевирлиг чижектерни маңаа киирер болза солун арны аңаа кая четчир. Ындыг херээженнерни иелер кылдыр бодаар дээрге-даа бодаттынмас. Херээженнер чөвүлелдери ындыгларга дузалажып, оларны баларлыг шалбаадан уштуртар талазы-биле бүгү күжүн салыр ужурлуг.

Ада-иелерниң ажы-төлүнге үлегериниң дугайында, херээженнер чөвүлелдериниң профэвилел организациялары-биле харылзааларының дугайында Н. Филимонова, Н. Антуфьева, М. Ондар, Н. Кремнева болгаш өскелер-даа саналдааннар. «Бис» дээр өг-бүле клувунуң хоорайга өг-бүле төвүн тургузар дээн идеязының дугайында журналист Надежда Антуфьева чугаалаан. Ооң дүрүмүн ажылдап кылгаш, хоорхүүскомче берип каан. Черле ынчаш өг-бүле айтырыгларынга херээженнер чөвүлелдери бо турарындан артык шиитпирлиг рольду көргүзер ужурлуг.

Эмчи Лариса Кудряшова «Бот-боттарывыска камныг эвес-тир бис, а ону бистиң уругларывыс көрүп турар болгай. Хөй чүве иелер, бистерден хамааржыр» деп чугаалаан. Кызылга аныяктар бажыңып тудары чугула дээрзин Лариса Ондаровна саналынга онзагайлаан. Хоорайда культурлуг дыштанырынга бааза болгаш байдалдар кончуг чегей.

Херээженнер эмчизи Татьяна Махагарова өг-бүлени планнаарынга хамаарыштыр үнүп турар санал-оналдарга дүүштүр бодунуң хайгааралдарын, бодалдарын чугаалаан. Херээженнер боттарың камнанып билбес. Адазы билдинмес (сурас дижиривис) төрүттүнүп турар уруглар Кызылда 21 хуу, көдээде 18 хуу, түңнелинде — уруглар бажыңынче дужааттынып турар, кагдынып турар уруглар ол ышкажыл. Ынчангаш бистиң үевисте өг-бүлени планнаары кончуг чугула дээрзи илдең-дир. Азырап-даа, кижизидип-даа шыдавас хиреде бажың долдур ажы-төл төрээн херээ чок. Төл өстүрери улуг харысалга дээрзин утпаза чогуур.

Журналист Артык Ховалыг чогаадыкчы чоруктуң херээженнер ортузунда сайзыралының, ооң айтырыгларының дугайында саналынга чугаалаан. Кижилерниң угаан-медерелинге чогаадып чоруур херээжен кижи хөй бодалдарны тывылдырып, сагыш-сеткилин хөлзедип чоруур. Чүге дээрге ие херээженниң делегейже көрүжү онзагай, уян-чымчак, чараш-чаагай, ачы-буянныг. Шак ындыг онзагай ылгалдыг көрүштү чогаалчы херээжен бодунуң кымга-даа дөмейлешпес, катаптаттынмас үнү-биле илередип эккээр. Ынчангаш хоорайга чогаадыкчы херээженнерниң клувун ажыдары чугула дээрзин ол саналынга чугаалаан.

Конференцияга илеткел кылган Галина Стародубцеваның бодалы-биле херээженнер чөвүлелдери амыдыралдың бүгү адырларын хаара тудуп күш четпес. Ол ындыг болбайн аан. Ынчангаш херээженнер чөвүлелдеринге өске хөй-ниити организацияларының улуг дузазы, бүгү талалыг деткимчези херек. Саналдарның дыка хөйү илеткелчиниң бодалы-биле дүгжүп турар.

Хоорайның херээженнер чөвүлелдериниң ажыл-херээ улам көскү, дээштиг бедик болзун дээр болза, херээженнерниң боттарының идепкейжи, мөзү-бүдүштүг, кижизиг чоруу улуу-биле негеттинер. Өгнүң одун херээжен кижи көзеп, чылыг шайы, эриг баары-биле чоок кижилериниң чүрээн чылдып чоруур. Ону утпайн, өөвүстүң одун чүрээвистиң оду-биле деңге хөрлээледип чоруур болзувусса, тодуг, чылыг, таптыг байдал, чараш аянзынчы, кижизиг хамаарылга бисти кажан-даа кагбас.

Надежда ЭРГЕП.

«Эде тургустунуушкунга дуза чедирип болур мен»

Ленинград университединиң доозукчузу, Нобель шаңналының лауреады, сураглыг америк экономист В. В. Леонтьев аллан ажыг чыл эрткениниң соонда ол дээди өөредилге чериниң эртем чөвүлелиниң хуралынга бир дугаар олурушкан. Аңаа «Ленинград университединиң хүндүлүг доктору» деп атты тывыскан.

— Мен кажан-даа ССРЭ талазы-биле специалист боон чорбаан мен. Ынчалзажок бүгү чуртталгам иштинде силерниң чуртуңарда чүү болуп турарын сонуургап келген мен. Ам аас-кежиктиг мен деп чугаалап болур мен: ам чүгле хайгаарак чы эвес, а эде тургустунуушкун-биле холбашкан чорудугларга, экономиктиг айтырыгларга дуза чедириптип болур мен — деп, университеттиң эртем чөвүлелинге чугаазынга Нью-Йорк университединиң профессору чугаалаан.

Экономика талазы-биле бодунуң ажылдарында тепчүткен планнаашкынны ажылдакчыларның инициативазы-биле холбаарын чугулалап көрүп турар специалист ниитилел системазының болчукчузу эвес, а шинчилекчизи болгаш теоретиги болур ужурлуг деп санап, ындыг углуг ажылдап чоруур.

— Бистиң университедивисти доосказ эртемден, хөй-ниити болгаш политиктиг ажылдакчы Василий Васильевич Леонтьевтиң экономиктиг теориязын дыка хөй чурттарда чедиишкинниг ажыглап турар. Бистиң чуртувуска ооң ажылдарын дыка улуг озалдаашкынныг хүлээп көрүп турары хомуданчыг. Ам бис эртем кады ажылдажылгазының чедиишкинниг болурунга бүзүреп турар бис — деп, ЛКУ-нуң ректору, ССРЭ-ниң ЭА-ның корреспондент кежигүнү С. П. Меркурьев чугаалаан.

ЧУРУКТА: В. В. Леонтьевтиң университетке чорааны чүгле эртемденнер эвес, а парлалга ажылдакчылары база кичээнгей салган.

(СЭТА-ның фотохроиниказы).

СООК КЛУБ, СОЛУН КОНЦЕРТ

Чоокта чаа бистиң Хандагайты суурга бот-тывынгыр уран чүүлдүң удуртукчузу Анатолий Саттың «Челээш» агиткультбригадазы уран талантызын бараалгаткаш барган. Бистиң суурнуң улуг, биче чону шии, концерт келирге, сонуургалдыг, артистерни хүндүлээр чон. Ол кежээ көрүкчүлерниң хөйүндеп зал долу, олуттар чедишпес болган. Суурнуң чону аалчыларның концертин сонуургап көрген.

Агиткультбригаданың артистери чүгле ырылар-биле кызыгаарланмайн, таалаңныг сыгыт, хөөмейни база бараалгаткан.

Культура бажыңының ажылдакчыларының дежурныйлаашкын кылбаанындан ийикпе, азы от салыр эштерниң харысалга чогундан ол хүн клуб соок болган. Сандайга олурарга, хаарып, чиңнеп турар. Ажыы-биле чугаалаарга, одалга системазы чарылган турган. Бир эвес концерт арай солун эвес турган болза, залга кижи артпас, шупту чылыг, чырык бажыңнарынче тарап чангылай бээр турган боор. Артистер сооктан чалданмайн, программазын төндүр көргүзүп шыдашканнар. Көрүкчүлер база артистерниң сеткилин хомудатпайн, чамдык номерлерни безин катап-катап дилеп турдулар.

Көрүкчү-даа болзумза, бот-тывынгыр артистерниң мурнунга човаан сеткилим илередип, буруу херектиминиип, солун концерти дээш өөрүп четтиргенивисти чаңгыс сууржуларым мурнундан илередип, буянныг ажыл-херээнге чогаадыкчы чедиишкиннерни күзедим.

Урана ОНДАР.
Өвүр район.

МЕЖЕГЕЙНИҢ АЛГАКЧЫЗЫ

Сураглыг ыраажы улус черле ындыг боор ийин: чонда нептерээн кандыг-бир билдингир ырыны адап, азы аллгалай каапдарга, ооң «кол» күүседикчизиниң, бирээр чугаалаарга, «ээзиниң» арын-шырайы кижиниң бодалынга чуруттунуп, ат-бажы тодарап келир. Ниикээ, кайгамчыктыг «Интернационалды» Н. Ө. Өлзей-оолдуң даады күүсеткеш турарынга пат чаңчыгып калган бис. «Бай-ла Хемчиимни» К. Н. Мунзуктан эки ырлаар кижи бар деп бе? «Улуг-Хемим — Енисейим» (Х. Б. Конгар), «Сулико» (В. Монгалбии)... дээш республика чергелиг хоочун ыраажыларның кайы-кайызының репертуарының өзээ болган ыры хөй. Улуг-Хемге таваңгайлаан,

ооЙ,
Улуг Ийим, кадыр Ийим,
оой.
Уруг чаштан ойнап өскен,
оой.
Улуг шынаа Межегейим,
оой.

Межегейни билбес кижи дөө кайда, Таңды районда деп бодаары чөп. Шынында-ла ол Бай-Хаак чаңы Таңды-Уула сынныарындан тепкеш, Кызылда сад арыынга барып таваңгайлаан чүве бооп-тур. Ылап ындыг дээрзин чоннуң бир эң ынак ырызы болу берген улустуң бо ырызында база бир одуруг тода херечилээр: «Каа-Хемге таваңгайлаан, оой, калбак шынаа Межегейим, оой». Улусчу бо чараш ырының чонга нептерээринге идиг берген болгаш бербишаан чоруур бир хоочун ыраажының хоюг үнү чоокта бир эртен радио дамчыштыр тоорук-туг Тожуга, ээрерген Эрзин-Теске, кобальтылыг Хову-Аксыңга, тараалаң Таңдыга... чаңгыланыш турда, ооң аал-оранынга ыраажы-биле хөөрежип орган мен. Билип каапканыңар чадавас. Ол Болдукпан Дадар-оолович Оюн дээрзи ылап. Бистиң адап өөренип калганывыс ёзугаар — «Болдукпан артист». Шынында ол артист мергежилге кала-даа өөренмээн кижи чүве-дир. Ол хирезинде кезек чылдар дургузунда эгээртинмес, байлак талантызын өргүн чонга өргээш барган. Ынчан чүгле Тыва иштин эргий кезээн эвес, а кожа-хелбээ Хакас автономнуг область, Бурят, Якут АССР-лер, Алтай край, чурттуң улуг хоорайлары: Новосибирск, Красноярскиден эгелээш, акы-дуңма Моол Арат Республиканың делгемнеринге чедир «Межегейин» бадырган. Ооң репертуары байлак: тыва, орус ыры хөй дээрзин билир улус сактыр, өскелери хүннүң чыгыы республика радиозундан ам-даа дыңнааш бадыткаар. «Чоннуң үнү», «Родина», «Төрээн Тывам», «Совет Эвилелиниң хамаатызы мен», «Межегей»... Даңзылаар болза, узай бээр. Үстүнде чедип-барып чораан черлеринде улус-чонга ырлап берип чораан кол ырлары ол.

— Силерни бо мынчаар чылгычылап чораан дээр шын бе?— деп, бичиимде дыңнааным бир чүүлдү тодараттым.

— Барык-ла шын чүве. Кандыг тыва эр кижи аътка ынак эвес боор. Ылаңгыя бо аът чылы үнүп келирге, шаг-төөгүде акыларымга чылгы хавыржып, ээер, чүген шыңгырады чел-зип чораан ховуларым, мал күзеттеп хонуп турган, одаг чылыынга демгилеримниң дилээн ёзугаар шыдаар шаам-биле «бадырып» турганым дүүнгү чүве дег сагындырар ийин. Чогум чылгычы мергежилди амыдыралымның судалы кылдыр шилип албадым. Бир эки хүн чаңгыс чер-чурттугларым, ха-дуңмам: «Межегейивисти оран-чуртувуска ам-даа эки алга, алдаржыт-ла, оол» дээш Кызылче аъткарыпкан.

Оларның ол оюн-баштааның чартык-чамдызын-даа бол күүседир аргалыг болган мен дээрзин дем чугаамдан эскерген боор силер. Четкен черимге-ле «Межегейни» ырлап чордум. Кызылга башкы сургуулунга кезек өөренип турганш-даа, ылаңгыя орта концерт-эстрада бюрозунга ажылдай бергеш, 1954 чылда Москва четтим. Ынчан профессионал сценага ажылдаалак турган мен. Бүгүроссияның бот-тывынгыр уран чүүл көрүлдезинге төрээн Тывамны төлээлеп чедер аас-кежиин меңээ таварышкан. Оон ук көрүлдениң лауреады боол ээп келиримге, профессионал артистер-биле кады ажылдадып каан. Улус-чонумга элээн каш чылдарда ынчаар бараан болганымның ачы-хавыязы кылдыр меңээ Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы деп бедик атты тывыскаңынга сеткил-сагыжымда чоргаарланып, ол чарлык-бижикти өөм дөрүнде, эң-не хүндүлүг черде чалап, шыгжап-кадагалап чоруур мен.

Мында чугаа чорул турар, ылаңгыя кедээ тыва чоннуң ынак ыраажызы, улустуң ырыларының күүседикчизи Болдукпан Дадар-оолович Оюн үстүү Межегейниң Уургайлыга төрүттүнген. Бо чер шаг-төөгүден бээр алдын-мөңгүн баштадыр казымал байлак үүжелеп алган чыткаш, Уургайлыг деп атка четкен. Ам ында үстүндээлеринден бичии-даа дудак чок улуг эртинени ол «хойлап» алгаш чыдарын чон билир. Ийет, Уургайлыгның родонуг аржааны республикада туржук, Абаканда, Шушенскоеде, Саяногорскиде, Минусинскиде дыргын тараан. Республиканың бүгү районнарын санаваска, чогум-на бо черлерден кадыкшылын экижидип келген улуг-биче улус-чон аңаа хөй болур чораан. Болдукпан Дадар-оолович төрээн чуртунга даады баарынга ынак. Бирээде, ооң чаяттынган салымы, кежии уран чүүл-биле сырый холбашкан, хөй чылдар иштинде ижигип чурттай бергени Тыва АССР-де төөгүлүг, ыдыктыг черлерниң бирээзи Суг-Бажының (Кочетово) Культура бажыңының чанында тургустунган «Коңгургай» улусчу чогаадылга ансамблиниң доктаамал киржикчизи, эң аллар-аттыг, хоочун артизи. Уургайлыг аржааны район төвү Бай-Хаакты Суг-Бажы-биле тудуштурган орук аксында турар чер, ынчангаш «Коңгургайжылар» шагның чаагай диртекен чайгы шаанда аъдының аксын ынаар шеле сонтарынга чаңчыга бергеннер. Телекөрүлде чок, солун, сеткүүлдү дорт чедирбес черде турар дыштаныкчылар аңаа өөрүвейн, чүге өөрүүр деп.

Ийиде, аныяк-чалыы шаанда өл-шык, кыш-чай дивейн үргүлчү узун орукка аъттыг, чадаг чорул чорааш, кадыын кошкадып алган кижиге төрээн оран-чуртунуң аржаан-суглары дег эм-таң кайда боор. Ооң кадында, хар-назы база улгаткан. Чаа үнген бо аът чылында 65-тээр. Бо дээрге хүндүлүг дыштанылгаже үнгеш безин беш чыл болу бергени ол. Болдукпан Дадар-оолович — «саазын тутса бижээчи, самбың тутса санакчы» диртекеннерниң база бирээзи. Пенсия үнгүже төрүмелинден ус-шевер, уран холдарының ажылын көрүп, чазаныкчылап ажылдаан. Ам кадыынга, назынынга чалынмайн, өөнде дааранып олурар. «Кадай-биле өг-бүле кооперативи ажыдып алдывыс ышкаш чүл» — деп баштактаныр. Дааравас чүвези чок: шай, дус хаптары, бичии уругларга хөм идиктер, хөвеңниг тоннар, дүктүг чучактар. Чамдызын улус чагаан, а колдуунда боттарының ийи оол, ийи кызының ажы-төлдеринге бир-ле чүвени ора-сомалаан орар. Инезин ужуктааш, чүскүүн салаазынга суккаш, карааның шилин кеткеш, олуруптарга көөрге, олуду-даа, даараныр ажылга мергежили-даа Ногаановнадан калышпас.

Бурун тыва чаңчыл-биле өг-ээлериниң хүндүлээчели капсырлажы берген хире. Ак чемге, аяк шайы аас дегбээним шаанда чугаа хөнүвес, мындыг. Кезек үе иштинде хөөрешпээн чүүлдеривис барык артпаан... Мээң чугаа эреп орар улуг эжимниң кедүрбээн хөнээ, көрбээн, барбаан чери-даа ылап чок кижи чорду ынчаш. Ол хирезинде сеткил-хөңнү аргажок биче. Кышкы сооктa далаш-биле тон эгинге салбайн, дашкаар мени үдеп үнүп келгеш, бир шагда чаңгыс хөнектен шайны ижип, чаңгыс ажыл-үүлени бүдүрүп чораан уран талантылыг дуңмалары, эштери Өшкү-Саар Куударга, Суртаал-оол Монгушка, Галина Сапоговага, Иван Позднеевке байыр чедиререн дилээн кижи. Ол дилегни күүседири белен болган. Чүгле база бир өске кижини мен черле көрүп көрбедим, аңаа ужуражыры база берге кижи болду эвеспе. Чүү-даа болза, ооң-биле харылзаа тудуп турар журналист К. Чооду аңаа чагаа дамчыштыр Дадар-ооловичиниң байырын чедирген. Ол амгы үеде Ленинградта чурттап чоруур, Октябрь Революциязы орденниң эдилекчизи, тыва поляржы В. К. Чооду болган. Шагда Москва көрүлдезинге олар нелээ барып киришкен улус чүве-дир.

Седип МОНГАЛ.

Чер бүрүзүнде милиция ажылдакчылары совет хоойлу-дүрүмнү камгалап, хөйнииттиниң корум-чурумун тударынга, кем-херектерни илередип тодарадырынга үлүүн кирип турарлар. Олар хайгаараар болгаш истээр ажылдарындан аңгыда, чайлыг үелеринде уран чүүл көргүзүглеринге база киржип, боттарының уран талантызын ажылчы чонга бараалгадып турарлар.

ЧУРУКТА: Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң коллективинде уран талантылыглардан тургустунган «Декей-оо» агитбригаданың ойнакчылары орус болгаш тыва ырларының күүселдезиниң үезинде. Оларның ыры болгаш танцы ансамбли каш чыл бурунгаар тургустунуп, сураглыг берген.

Оңдар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

ХООЧУННАР МАРГЫЛДААЗЫ

Хоочуннар аразынга спортчу маргылдаалар «Чыраа-Бажы» совхозтуң төвүнге, ында ортумак школаның спорт залынга болуп эрткен. Аңаа районнуң хоорай, суурларындан хоочун спортчулар чыглып кээп, маргылдааларга киришкен.

Хол бөмбүүнге, стол теннизинге эр, херээжен улустуң командалары киришкен. А шыдыраага чүгле эр улус ойнаан.

Команда аайы-биле болган маргылдаалар бүдүн хүн үргүлчүлээн. Шеми, Бажың-Алаак суурларның, Чадаана хоорайның командалары организастыг киришкен. Шыдыраага А. С. Ховалыг, М. Б. Донгак, Д. А. Монгуш, Д. О. Куулар чараш кештер көргүзүп, шыырак ойнаан.

Стол теннизинге эр улустан Спартак Ооржак («Чыраа-Бажы» совхоз), Сүрүң-оол Ондар (Чадаана хоорай), херээженнерден Чечек Монгуш («Чыраа-Бажы» совхоз) олар шаңналдыг черлерни ээлээн. «Чыраа-Бажы» совхозтуң директору Макар Бавукович Донгак бо маргылдааның үш хевиринге, а ол ышкаш СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң бирги секретары Василий Дүдүкпенович Монгуш идепкейлиг киришкен.

Команда аайы-биле шыдыраага бирги черни Чадаана хоорайның, ийигизин — райпо коллективиниң, үшкүзүн — «Чыраа-Бажы» совхозтуң спортчулары ээлээн. Хол бөмбүүнге, стол теннизинге бирги черни шөлдүң ээлери ап үнген. Ынчангаш олар ниити бирги черже үнер аргалыг болган. Тиилээн командага дипломнарны, өртектиг белектерни тывыскан.

Осур-оол МОНГУШ.
Чөөн-Хемчик район.

СОНУУРГАП НОМЧУДУМ

Михаил Сундуйнуң «Эки турачы аъттыг эскадрон» деп номун бо чыл эгезинде сонуургал-биле номчудум. Ук номдан билип алган чүүлдеримни өг-бүлемге, эш-өөрүмге тайылбырлап-даа турдум. Чижээлээрге, СЭКП Кызыл райкомунда ажылдап турар оглумга Тываның экер-эрес ээрлериниң дугайын допчулай чугаалап бээримге, өөрээн сеткили-биле хүлээп алды. Шериг-патриотчу кижизидилге ажылын дорт харыылап турар кижиге ол ном сонуурганчыг болбайн канчаар.

Бо ном талазы-биле өөрээн сеткилимни ол-бо районнарда чурттап турар төрелдеримге . дыңнадып, олар-биле өөрүшкүм үлежип, номну номчуурун, уруг-дарыынга садып бээрин-даа сүмелээн мен. Автор аныяктарга үнелиг тураскаал арттырып каап-тыр.

Михаил Белекпенович Сундуй январь төнчүзүнде 70 харлаан. Үнелиг ному дээш авторга өг-бүлем мурнундан байыр чедиририн, ооң ам-даа хөй чылда чурттаарын солун дамчыштыр күзедим.

Эки турачы Чарык-Карак Ондарның дайын соонда кылып чораан ажылы билдинмес дээн болду. Улуг-Хемниң Арыг-Бажынга чаа тургустунган Дмитров аттыг колхозка чолаачылап турганын билир мен. Ооң соонда Кызылга иштики херектер органынга ажылдай берген, шагдаа хептиг чорааныy база көрген мен. Ооң дугайын Сүт-Хөл чурттуг мөге Сүүр-оол Ондар кончуг эки билир ийин.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Каа-Хем район.

ЧУРУМЧУДАР

Хүреш болгаш аът чарыжының дугайында чагаалар солуннуң редакциязынга хөйү-биле кээп турар. Авторларның хөй кезии болуп эрткен маргылдааларның дугайында бижээш, боттарының санал-оналын киирип, чүнү канчалза экил деп сүмени берип-даа турар. Ам чамдык авторларның чагааларын сайгарып көрээл.

Бистиң бижикчивис **Саяю Түлүш** (Сүт-Хөл) «Наадырал» шаңнал дээш болган хүрешке моол мөгелер көрүштүг болган дээрзин бижээн. Идик-хеви бир аай, угулзалыг кадыг идиктиг, хүрежир дээш девип үнерде сүүр тейлиг бөргүн ыяап-ла чедип алгаш девип үнүп кээр, хүрежир деп барганда, ол бөртту мөге салыкчызы кижи уштур чаңчылдыг. Девиири чараш, далаш чок. Хүрежип тургаш, ийи-үш чедир аргаларны улай-улай кылыр. Бистиң мөгелеривис салык идиктерлиг үнүп келгеш, хүрежип тура эжиниң ододазынче тевер. Мындыг таварылгаларны бо-ла көөр эвес.

Авторнуң бижип турары кончуг шын. Идик-хеп талазы-биле бистиң мөгелеривис ам-даа чедир хандыртынмайн турар. Спорт ниитилелдери чагыгларны өй-шаанда кылбас. Ону хөйү-биле даараткаш, садыгларга киирери күзенчиг. Ам школачыларның программазында тыва хүрешти кииргени-биле биче размерлиг содак-шудакты даарадыр талазы-биле Улус өөредилгезиниң министерствозу болгаш «Трудовые резервы» эки тура спорт ниитилели хемчегни алыр боор.

Девип билбес мөгелер дугайында **Александр Ооржак** (Кызыл), **Аракчаа Ондар** (Чөөн-Хемчик), **Биче-оол Сат** (Сүт-Хөл) болгаш өскелер-даа бижип келген. Ол хүрежир кижини хей-аът киирер, психология талазы-биле өөредиглиг, көрүкчүлерге көрүштүг. Чамдык мөгелер девиирде анаа орү шураар, чамдыктары ужур эдерип ийи холун көдүргеш, чаа ужуп өөренип чоруур куш оглу дег далбаңайнып каар. Ол черле чараш эвес.

Мөге кижи бодунуң магабодунга таарыштыр содак-шудактыг болурундан аңгыда, чараш девип өөренир. Бо талазы-биле хөй хүннүң ажылын чорудар. Девиирин ыяк өөренир. Хүреш үезинде чараш девиир мөгелерни көрүп, олардан үлегер алыр ужурлуг.

Мөге салыкчыларының дугайында айтырыгны Тес-Хемден **Ч. Сундуй** бижээн. Ооң бижип турары-биле алырга, душкан-на кижини мөге салып көр дээр. Ындыг мөге салыкчылары боттарының хүлээлгезин билбес, анаа-ла мөгезин долгандыр кылаштап турар. Ону хей-аът киирбес, аргалар айтып бербес. Ындыг мөге салыкчызы чалгааранчыг.

Шынап-ла, мөге салыкчызы кижи сценада артист-биле дөмей болур ужурлуг. Баштай мөгениң ат-бажын бижээн саазынны алгаш, ооң чер-чуртун, чедиишкиннерин чарлаар, ону девип үндүрериниң мурнунда содактың багларын дыңзытчыр, удурланыкчызының ажыглаар аргаларын сүмелээр, ынчаптарга мынчаптар сен суг деп чагыгылаар. Мөгезиниң девип үнериниң мурнунда бажында бөргүн уштуп алыр. Мөгези үр тутчуп туруп бээрге, ону үзүүргедир, бир эвес октап алган болза, мөгези девип дооскан сөөлүнде бөргүн кедиргеш, олудунче культурлуг ёзу-биле үдеп каар. Бир эвес мөгези октаттырыпкан болза, довураан какташкаш, чагыгны бергеш, үдеп каар. Мөге салыкчылары ол бүгү чүүлдерни билири күзенчиг. Оларны маргылдаа эгелээриниң мурнунда бир, азы ийи хүннүң семинарын чорударын республиканың хүреш федерациязы өөренип көөрүн дилеп каары артык эвес.

Судьялар дугайында айтырыглар база хөйү-биле тургустунуп турар. Чамдык судьялар боттарының мөгелеринче көрбейн, оларның октажыпканын билбейн баарлар. Ындыг таварылгада мөге салыкчыларындан айтырар ужурга таваржыр. Ол көрүкчүлерге сонуурганчыг эвес деп, Кызыл районнан **Кушкаш-оол Иргит** бижээн. Ол ышкаш судья-информатор кижини тускай олуртса чүл дээн айтырыгларны база көдүрүп турар. Судьяларның талазындан чая шиидер чүүлдер барын номчукчулар бижип, хомудап турар. «Азия төвү» шаңнал дээш болган хүрешке Москвадан келген мөге октап турда-ла чая шииткеш, өске мөгеге тиилелге берип турганын хомудап бижээн.

Ындыг чүүлдерниң болуп турары көрүкчүлерни дүвүредип чоруур. Ол таварылгалар чер-черге база болгулай бээр. Бо таварылгада стол артында олуруп турар судьяларның ак сеткилинден, арын-нүүрүнден кончуг хамааржыр. Ону чедип алырда спорттуң удуртукчулары кымны судьяладырын өөренип көөр херек. Ынчангаш бо демократтыг болгаш ажык-чарлыг үеде судьялардан эгелээш, спорт ажылдакчыларынга чедир эде тургустунуп, ёзулуг шынчы, ак сеткил-биле спортка шиидиглерни кылырын чедип алыр ужурлуг.

Хоочун бижикчи **Биче-оол Сат** хар-назы аайы-биле мөгелерни хүрештирерин бижээн. Наадымга хоочун мөгелерниң хүрежин организастаарын саналдап турар. 40-50, 50-60 болгаш 60-дан өрү назылыг мөгелерни хүрештирип, оларның арга-дуржулгазын аныяктарга өөредирин күзээн номчукчулар кайы хөй. Ол дугайында **Альберт Ондар, Биче-оол Сат, Сарыг-оол Хертек, Уван-оол Монгуш** болгаш өскелер-даа бижип турар. Шынап-ла, хоочун мөгелер сөөлгү үелерде көзүлбестээн. Алдан чылдарда Тожунуң мөгези Самыйлык, Өвүрден Шалыыр Доржу, Чөөн-Хемчиктен Аскиров, Барыындан Дүктүг-Ары Тываның 20 чыл оюнда 50-60 харлыг тургаш, хүрежип кээп турдулар. Олар бирги-ийиги салыгларда октадып көрбээннер. Чамдыктары боттарының суурларынга 60 харлыында шүглүп турду. Дүктүг-Ары алдан харлыында бодунуң сууру Шекпээрге шүүлгенин ол черниң чурттакчылары билир-ле болгай. Ол боду уктуг мөге деп чүвени херечилеп турар. Ынчалза-даа ооң оолдарындан чаңгыс-даа кижи хүрешпес. Ол чүл? Ашак оолдарын өөретпээн бе? Чок. Ол чугаалап чораан. Оолдарында ындыг салым чок болганы ол-дур.

Сөөлгү чылдарда хоочун мөгелер бистиң аравыста көвүдээн. 40 болгаш 50 хар ажа берген мөгелерге Кара-Кат, Өлзей-оол, Дапыл Ооржактар, Сүр-оол Ондар, Калин-оол Куулар, Биче-оол Монгул-оол, Кара-оол Шагдыр, Даш-оол Куулар дээш оон-даа өскелер хамааржыр. Олар чүге маргылдааларга киришпес апарган? Ыядыры ол бе, азы боттарының арга-дуржулгазын аныяктарга көргүспес дээни ол бе? Хоочун мөгелер бо допчулалды номчааш, оон түңнелди үндүрүп, «ижээп» чыдарын каар боор деп идегел бар.

Шаанда мөгелер хүрежип доозуп турда, чарыштырган аъттар база келир турган. Ол дугайында бижикчилер хөйү-биле бижээн. Наадым болурунуң бүдүүзүнде аъттыы канчаар чарыштырарын **С. Ондар** (Улуг-Хем) бижээн. Тыва улус каш мөгениң канчаар хүрежирин, ооң үе-шагын ол хире болур эвеспе оң деп угаап бодап тургаш, аът чаржыр хемчээлди база билир турган. Ынчангаш мөгелер хүрежин доозарга, баштайгы аът эртип келир.

Аът чарыштырар черни баш удур белеткээр, ооң сай-дажын аштаар. Мындыг ажылдарны баш удур чорударын номчукчулар бижээн. Эрткен чылын аът чарыжы бир-ле дугаарында март 8-те Дөге-Баарынга болган. Аңаа Кызыл хоорайның болгаш төп районнарның аъттары келген. Моон кандыг түңнелди үндүрүп болурул?

Чагаалар допчулалы

Чазын аът чарыштырарга таарымча чок. Орук аштаттынмаан болур. Аныяк оолдар күрүнениң Тывада уксаажыдылга чылгы ажылагыйы черинге келгеш, идепкейин үндүрген. Ооң директору А. С. Нүрзет деткээн. Амгы үеде аът чарыштырар черни ол коллектив дилеп тып турар. Моон соңгаар аът чарыжын эрттирер черлерни баш удур аштап, хемчээлин тодарадыр.

Мооң мурнунда чылдарда чамдык мөгелер чер кезип хөй шүүлгеш, шаңналга аът алгаш чоруп турган, азы аът бербеске, хорадап чоруп турган деп бижээнин номчукчулар билир боор. Чамдык улус удурланып, чамдыктары деткип турган болгай. Мөге кижини чалаан болза, та хүрешсин, та хүрешпейн судьялап, бодунуң арга-дуржулгазын аныяктарга айтып берип турзун — ол дугайында боду шиитпирлээр апаар. Ону кым-даа хорувас. Бир эвес тус черниң эрге-чагыргазы бодунуң суурундан мөге кижи үндүрүп алыр дээр болза, келген мөгелерни хүрештирерин-хүрештирбезин ында тургускан судья коллегиязы, азы комиссия боттары шиитпирлезин. Ол айтырыглар талазы-биле үстүнден кандыг-даа айтыышкын берип турбаан-на болгай. Ол дугайын эки сактып алыры күзенчиг.

База бир айтырыг — шаңнал дугайында. Кандыг мөгени чүнүң-биле шаңнаарын тус черде үндүрүп каан комиссия шиитпирлээр. Экономика талазы-биле совхоз санап тургаш, шаңналга аът бериптерге, хемнелдее бербес-ле болгай. Ол айтырыгны база көдүрүп турду. Эрге-чагырга холунда болза, канчаар кылырын боттары шиитпирлезин. Чүгле хоойлудан эртип болбас ужурлуг.

Таңды болгаш Тожу районнарга шүүлген мөгелерге хөй, өшкү, ужүүрлешкен мөгелерге дагаа-даа берип турду. Кым-даа өкпелевээн болгай. Чонга сонуурганчыг болур чоржук. Ол дугайында солуннарга база бижээн.

Моон кандыг түңнелди үндүрүп болурул? Республика чергелиг маргылдааларга бирги чер алган спортчуга 30 рубль, хоорай болгаш район чергелиг маргылдааларга 20 азы 15 рубль түңнүг белектер бээрин тускай доктаалда үндүрген болгай. Ол доктаалды база барымдаалап көөрү күзенчиг.

Ынчалза-даа хүреш болгаш аът чарыжы — тыва улустуң шаандан тура ынак оюну. Чүгле ол дээш шаңналды тус черниң эрге-чагыргазы шиитпирлээр апаар.

Сөөлгү үеде хүреш болурга чурум чок апар чыдарывыс мырыңай чаржынчыг. Эрткен чылын болган маргылдааларга канчалчык?

Бо бүгү болуп турар чүүлдер ийи-чаңгыс кижилерден эгелеп турар. Чанында олурган «өөскүдүкчү» кижини канчап чугаалап, холундан тыртып каап шыдавас боор. Бистиң бо хулиганчы үүлгедиивисти өске черден келген улус кайгаар болгай. Каяа-даа чорааш, кижи бүрүзү бодун холга ап, туттунуп билир херек.

Допчулалды Монгуш Өлзей-оол кылган.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 7

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Эки, музыка!». 9.05 «Васька». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 11.25 «Делегейни дескиндир». Альманах. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30 «Үе». 13.00 — 13.25 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Факел биле маска». (Шри Ланка). 15.30 Телефильм. 16.00 В. Кандинскийниң делгелгезинде. 17.00 Бүгү үелерниң музыказы. И.-С. Бах. 17.25 Уругларга дамчыдылга. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 «Делегей судалы — 90». Бис болгаш экономика. 19.50 «Васька». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Каткы бажы каткан эвес». 23.35—00.25 «Авамның холдарын сактыр-дыр мен». Барымдаалыг телефильм.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.45; 9.35 Физика. 9 класс. Н. Е. Жуковский база ооң ажылдары. 9.05 Немец дыл. 10.05 Немец дыл. 10.35; 11.35 Музыка. 5 класс. М. П. Мусоргский — «Делгелгеден чуруктар». 11.05 Бистиң садывыс. 12.05 — 13.15 «Човуланың довунчунде». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.15 Украин ССР-ниң Курттелерадиозу «Мээң черим. Мээң чонум хеми». 18.00 «Карак чивеш аразы болгаш үе» барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва черде». Программада: «Улус депутаттарынга кандидаттар дугайында чугаалап тур бис». «Ачы-дуза чедирилгезиниң албан черлери». Делегей байдалының дугайында беседа. 19.35 Медээлер. 19.40 Чарлалдар. 19.45 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Овур-хевир». Уран-чечен публицистиг видеоканал. 21.05 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

21.15 Телефильм. 21.30 «Амуланга». Уран-чечен фильм. 22.45 Улусчу аялгалар. 23.00 — 00.45 Баскетбол. Р. Корачының кубогу. Эр кижилер. ЦСКА — «Босна». (Югославия).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Телефильмнер. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Чоруу чогунгур Новиков». Телефильм. 20.35—21.15 Музыкалыг телеабонемент. «Бистиң үевистиң хөгжүмчүлери».

КИНО

ФЕВРАЛЬ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Шушпак аалчылар бажыңы» (Индия, 2 сериялыг) 9.20, 16.10, 19.00, **«Хоойлуда оорлар»** (16 хар четпээннер кирбес) 12.10, 14.10, **көрүлде залынга: «Таңцуй, таңцуй»** (Индия, 2 сериялыг) 9.40, 12.40, 15.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Тоол» киноклуб: «Сапыктыг моортайның чаа ужуралдары» 9.00, 10.50, **«Кара бөрү»** 12.40, **«Хон Гиль Дон»** 14.30, 19.10, 21.00, **«Интердевочка»** (2 сериялыг) 16.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Нокдаун» 13.30, 15.20, **видеофильмнер** 17.00, 18.40, 20.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Чыланнар турлаа бужар шынаалар» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

АГААР

Бөгүн республикага шокар булуттаар, чамдык черлерге быскан хар чаар. Барыын чүктен хаттың күжү секундада 3-8 метр чедер. Агаарның температуразы хүндүс 16-21, чамдык районнарга — 9-14 градус, дүне — 25-30, чамдыктарынга — 16-21 градус соор.

Мөңгүн-Тайга районнуң Мөген-Бүрен кодээ Советиниң күүскомунуң сүлделиг таңмазы читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-93; Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга ямазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 373 ТС—00224.

✓ Кр.
Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 ч. февраль 8
четверг
№ 32 (14232)
1925 чылдан үндезилеттинген
Өртээ 3 кәп.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң Пленумунуң дугайында

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

1990 чылдың февраль 6-да СЭКП ТК-ның Пленуму партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелин база ол айтырыг талазы-биле СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачевтуң илеткелин чугаалажып көөрүн уламчылаан.

Санал бергеннер: ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының оралакчы президентизи, Атомнуг энергияның И. В. Курчатов аттыг институдунуң директору Е. П. Велихов, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы В. И. Воротников, Тюмень областа «Нижневартовскнефтегаз» бүдүрүлге каттыжыышкынының партком секретары Ю. А. Ганьковский, Эстонияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары В. И. Вяляс, СЭКП ТК-ның секретары Е. К. Лигачев, СЭКП Свердловск хооркомунуң бирги секретары В. Д. Кадочников, Украинаның Компартиязының ТК-зының бирги секретары В. А. Ивашко, Иркутск областа Коршуновск даг-болбаазырадылга комбинадының экскаватор машинизи А. П. Мясников, Казахстанның Компартиязының ТК-зының ийиги секретары В. Г. Ануфриев, ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри Э. А. Шеварднадзе, «Советская культура» солуннуң кол редактору А. А. Беляев, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Аъш-чем болгаш садып алыышкын талазы-биле күрүне комиссиязының даргазы В. В. Никитин, Татар АССР-де улуг чүък сөөртүр автомобильдер кылып бүдүрер талазы-биле Камск каттыжыышкынның партком секретары В. А. Вылегжанин, СЭКП ТК-ның секретары В. А. Медведев, Арменияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары С. Г. Арутюнян, СЭКП Курск обкомунуң бирги секретары А. И. Селезнев, СЭКП ТК-ның секретары Н. Н. Слюньков, Узбекистанның Компартиязының Каракалпак обкомунуң бирги секретары С. Д. Ниетуллаев, адырлар аразының «Карактың микрохирургиязы» эртем-техниктиг комплекизиниң чиңгине директору С. Н. Федоров, СЭКП ТК-ның секретары А. Н. Яковлев, СЭКП Калинин обкомунуң бирги секретары Н. Ф. Татарчук, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының экономика килдизиниң академик-секретарының хүлээлгезин күүседип турар С. С. Шаталин, Грузияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары Г. Г. Гумбаридзе, ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазы В. А. Крючков.

СЭКП ТК-ның Пленуму февраль 7-де ажылын үргүлчүлээн.

• • •

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелин чедир ажылдап кылыр талазы-биле Редакция комиссиязының хуралдарының дугайында

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелиниң талазы-биле Пленумнуң киржикчилериниң кииргилээни санал-оналдарны М. С. Горбачевтуң даргалаашкыны-биле комиссияның хуралдарынга февраль 6-да чугаалажып көөрүн уламчылаан.

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНГА САНАЛ-ОНАЛДАР

Санал-онал солчуушкунун ажыткан Украинаның Компартиязының Киев хоорукомунуң бирги секретары **А. И. Корниенко** Киевтиң Артем аттыг бүдүрүлге каттыжыышкынының ажылчыны коммунист Игнатенконуң бир чыскаал-митинг соонда М. С. Горбачевка чагаазын номчаан: «Мен хөй чыл стажтыг коммунист мен. Митингиниң киржикчилериниң угаан-сарыылдыг чорукчеэжы-биле, партийжи ёзу-биле кыйгырар сорулгалыг индирден дидимнелип сөс алдым. Ынчалза-даа мээң үнүмну сыгыт болгаш черликсиг алгы-кышкы базып каан. Коммунистерни шуут чок кылыр дээн бүгү чүктен кыйгырыглар дыңналып турду. Корткаңымдан ам-даа деткерлип чадап тур мен. Бистиң сандарап турар күрүневисте чүү болуп турар чүвел бо? Кайнаар бар чыдарывыс ол? Социалистиг күрүнениң салым-чолунуң дугайында, шынчы ажыл-ишчи чоннуң салым-чолунуң дугайында ам-даа орай эвесте шыңгыызы-биле бодап, соңгаарладып болбас чугула үндезин хемчеглерни Силерниң, Михаил Сергеевич, чурттуң удуртулгазының алыр үези келбээн эвеспе? Үени эрттирипкеш, социализмниң улуг күш-биле чаалап алган чедиишкиннерин чидирери мыя бо келген. Чон ол дээш кажан-даа Силерни оршээвес».

Бистиң чуртта социализмниң салым-чолу дээш сеткилден сагыш човаашкын долган шак мындыг бодалдар сөөлгү үеде бөдүүн кижилерден үнүп турарын оратор айыткан. Ындыг чагаа-ларның тодаргай чылдагааны тус черниң партия болгаш Совет органнарының ажылында четпестерден үнүп турары база чугаажок. Оларның дугайында ТК. чазак кежигүнү бүрүзү. Бөгүнгү Пленумнуң киржикчизи кижи бүрүзү боданыр ужурлуг.

Эде тургустунуушкуннуң чылдарында кылдынган частырыглар дээш, эде тургустунуушкун чорудулгаларын удуртурда болур-чогуур дес-дараалашкак эвес болгаш шиитпир чок чоруу дээш, ниитилел хөгжүлдезиниң чугула айтырыгларының талазы-биле чамдык туруш чок болганы дээш ажылчы чон бөгүн СЭКП ТК-га, ооң Политбюрозунга, тус черниң партия органнарынга шыңгыы негелдени тургузуп турарлар. Эде тургустунуушкуннуң эрткен беш чылдарында харыылап чадап каан хөй айтырыгларга харыыны олар Пленумдан манап турарлар.

Саналдап киирген платформа төлевилелиниң чүүлдери чаа болгаш үениң негелдезинге дүгжүп турарын ол демдеглээн. Ол дээрге ниитилелдиң демократчыдылгазынга болгаш бот-башкарылгага, кижиге хамаарылгага, кижиниң хостуг болуруның эрге-хоойлу үндезиннерин тургузарынга, даштыкы политиктиг ажыл-чорудулгага чаа бодаашкыннарны бадыткаарынга хамаарышкан чүүлдер-дир.

Ооң-биле чергелештир төлевилелдиң дыка хөй чүүлдери ханы анализти болгаш чедир ажылдап кылыышкынны негеп турар. Бир дугаарында ол партияның чаартыныышкынының дугайында кезекке хамаарժыр. Киев хоорукомунуң бирги секретарының бодап турары-биле, ол кезик-чамдык көстүр, партияның эде тургустунуушкунунуң концепциязын долузу-биле хаара туттпайн турар. Кезекти немеп, калбартып, харын-даа аңгы документ кылдыр ылгаары чугула.

Бистиң чаартынган ниитилеливиске партияның туружу болгаш ролю — СЭКП-ниң эде тургустунарының үндезин айтырыгларының бирээзи болур дээрзин демдеглээн. Партияның удуртукчу ролю кандыг-бир конституция болгаш эрге-хоойлу магадылалы-биле хандыртынмас дээрзи билдингир. Ооң ужурунда СЭКП өске политиктиг күштер-биле юридиктиг деңэргелиг болур ужурлуг. Өске талазында, бодаашкынның боду болгаш совет ниитилелдиң хөгжүлдезиниң төөгүзү партияга онзагай черни берип турар. Эрге-чагырганы кара чааскаан холга алыры-биле эвес, а социализмниң салым-чолу дээш төөгүлүг харыысалгазы дээш онзагай. Социалистиг идеалдар дээш чайгылыш чок туржур шак ындыг өске күш бөгүнде чок. Өске ниитилел-политиктиг организациялар-биле болгаш шимчээшкиннер-биле кады СЭКП чүгле күрүне база ниитилел херектерин башкарарынга киржир деп платформаның тезистеринде бижээни-биле сөс алган эш чөпшээрешпээнин илереткен. Харын-даа демократтыг ниитилелге ажыглап болгу дег бүгү-ле эргежок чугула аргаларны ажыглап турган, ниитилелге бодунуң авангардчы, каттыштырыкчы ролю дээш туржуру чугула.

Партияның идей-кижизидилгелиг ролюнга хынамчалыг туруш платформада чогу дүвүредип турар. Бүгү идеологтуг салдарларга ажык ниитилелге санал-оналдарның плюрализмин чарлапкан бис. Бо байдалдарда партия улам дыңзыг күш-биле улустарның угаанынга болгаш сагыш-сеткилинге салдар дээш демисежир ужурлуг. Бөгүн чугула болуп турар айтырыг: массаларны үзел-бодал талазы-биле, угаан-бодал талазы-биле, идеология талазы-биле кым углаарыл? Мээң-шынарның үнелиг чүүлдериниң бууралшкыны болуп турар бүзүрел чок чорук, кем-херек үүлгедиишкини, хай чок, чүнү-даа кылып болур дээн хөөннер нептереп турар. Ылаңгыя ол аныяктарга хамаарժыр. А бис чүнү кылып турар бис? Шажын пропагандалап камгаланып турар бис. Маркстың, Энгельстиң, Ленинниң идеялары биске канчап херек чок апарган болду?

Партияда идеологтуг эки платформа чок болуп турары илдең. Коммунистер шын айтырыг салып турар: чүге партия, ооң Төп Комитеди чамдыкта камгаланыр туруш ээлеп турарыл, плюрализм үезинде чүге бодунуң тода бодалы чогул, чүге улуг угаан-бодал курлавыры бар турда, бис теория талазы-биле хол даяң апарган бис, делегейде бир дугаар пролетариатчы партияның баштыңчызын олутту шын эвес ээлээн деп дужур октаар деп турар, марксизм-ленинизмни, социализмниң идеязын амыдыралчы харык чок деп чарлаксап турар эмин эрткен радикалдарның оралдажыышкыннарын чүге билбээчеңнеп орар бис? Прибалтикада, Ферганада, Тбилисиде, Закавказьеде болуушкуннарга чүге чогуур үезинде политиктиг үнелелди бербейн, өскелерге мурнадып турар бис?

Амгы үеде кандыг күштерге даянырын ТК тодаргай эки билбейн турар деп бодал база тургустунуп кээрдир. Платформа төлевилелинде революстуг чаартыныышкын оруунга ниитилелди каттыштырарының сорулгалары шын салдынып турар. Ынчалза-даа чамдык күштерден шиитпирлиг-биле адырлыры, ол дугайында ажыы-биле чугаалаары чугула.

СЭКП ТК-ның кежигүнү, СЭКП Москва обкомунуң бирги секретары **В. К. Месяцка** сөс берген. ТК-ның бо Пленуму партияга, эде тургустунуушкуннуң херээнге чугула ужур-утказыг деп, ол чугаалаан. Чуртта байдал аажок нарын. Ак сеткилдиг ажыл-иш, организастыг чорук, сагылга-чурум амгы үеде чугула эвес апарган-даа ышкаш. Шупту-ла боттарының кичээңгейин ындында-ла бай эвес күрүне бюджедин, чедишпес аъш-чем курлавырларын, чамдыкта харын ажылдап алдынмаан безин орулгаларны канчап-ла таарыштыр үлежип алырынче угландырган. А ону үлештирери улам-на нарыыдап, улам-на бергедеп бар чыдар. Бистиң бүгү-ле чөрүлдээлеривис, ниитилелде дүшкүүрлүг байдал, партия болгаш совет органнарга көзүлдүр-ле бүзүревес чоруктар моон үнүп турар.

Бистиң ниитилеливис шилип алыышкынның мурнунда туруп турар — чок-ла болза, ол доктаамал эвес байдалдың болгаш эрге-чагырга чок чоруктуң, социал аар-берге силгиишкиннерниң оруу-биле чоруур, чок-ла болза, бүгү кадык күштерни каттыштырган, социализмни оскертиишкиннер болгаш хажыдыышкыннардан арыглап, демократияның база кижиге буянныг чоруктуң принциптеринге ону чаартырының оруун шилип алыр.

Партияның Москва область организациязы ийиги орук дээш туржуп турар. 356 муң ажыг коммунистерниң болгаш партия кежигүнү эвестерниң киржилгези-биле эрткен маргылдаалыг чугаалажыышкыннарга илереттинген туружувусту эде тургустунуушкунну ханыладырының болгаш практика кырынга боттандырарының талазы-биле ходелиишкиннеривистиң программазында айыткан бис. Марксизм-ленинизмниң туруштарынга быжыы-биле турарын, ниитилелге партияның удуртукчу ролю дээш туржурун областың парторганизациязы шиитпирлиг-биле медеглээн. Амгы үеде чонну каттыштырып, ону шилчиишкинниг үениң бергелерин ажып эртеринче көдүрүп, чуртту дүшкүүрлүг байдалдан үндүрүп шыдаар ындыг күш азы хөй-ниити шимчээшкини СЭКП-ден өске чок дээрзинге бүзүрелдиг бис. Ол ындыг үндезин чүүлдүң XXVIII съездиге СЭКП ТК-ның платформазында айыттынмааны хомуданчыг. Санал берген эштиң бодалы-биле алыр болза, ук документиге чаартынган социалистиг ниитилелдиң тургузуушкунунга чаартынган партияның ролюн болгаш туружун тодазы-биле айтыры чугула, чүге дээрге үндезинниг тайылбырларның тодаргай эвези, оларны боттандырарының дээштиг механизминиң чогу болгаш ам безин шагда-ла тургустунган янзы-бүрү шимчээшкиннерниң, эвилелдерниң, каттыжыышкыннарның, фронтуларның болгаш өске-даа ындыг хевирлиг бөлүглежиишкиннерниң хөй бооп турары партияны бодун кандыг-бир боттуг күш кылдыр чидиреринге чедирер болгаш ол политиктиг шимчээшкинниң кыйыынга артып каап болур.

Дүргени-биле өскерлип турар байдалды өөренип көрүп турган, партия ажылының стилин болгаш арга-хевирлерин эде тургузарын, боттарывыстың күштеривисти эде мөөңнеп, теоретиктиг болгаш практиктиг баазаны чаа боттуг идеялар болгаш аргалар-биле долдурарывысты амыдырал шиитпирлии-биле негеп келген. Бодунуң авангардчы ролюн партия өскелерни мурнап орар эгелээшкин, боттуг үре-түңнелдиг ажыл-херектер-биле быжыглаар ужурлуг. Ол чокта бодунуң атталдарын, бодунуң удуртукчу байдалын СЭКП катап тургузуп шыдавас.

Подмосковьениң коммунистери үстүкү партия комитеттери болгаш чер-черлерде партия организацияларының аразында удурдедир харылзааларны шиитпирлии-биле оскертири, оларның эргелерин улгаттырары, партияга хүлээп алырынга, ооң хүрээлеңиндеп үндүреринге, организастыг структураларны чаартырынга, партия дадывырларын ажыглаарынга, соңгулдалыг органнарның база оларның аппараттарының ажыл-чорудулгазын контрольдаарынга хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээринге боду баш миннир аргаларны оларга бээри дээш туржуп турар. Ынчалза-даа бир эвес партийжи кадрларның адын баксырадырынга, нүгүлдээшкиннерге, эде тургустунуушкунга партияның ролюн чавызадыр чоруктарга удур шиитпирлии-биле турушпас болзувусса, партия ажылын шынар талазы-биле чаа деңнелче көдүрүп шыдавас бис.

Амгы үеде коммунистер дорту-биле айтырып турарлар: чүге СЭКП Төп Комитеди, партия комитеттери камгаланыр туруштарны ээлеп, демагогтарга болгаш хажыдыкчыларга чогуур ойтур шаваашкынны бербейн турарыл, кармактарында партийжи билеттерни шыгжап чорза-даа, партияның шугумунга удур туржуп турарлар-биле чүге эптежип турарыл? Туруштарны тодаргайы-биле ээлеп, кымны кым дээрзин чугаалаар үе келген! Кым шынап-ла эде тургустунуушкуннуң талалакчызыл, а кым ажык-чарлыг чорукту боттарының бөлүгленикчи политиктиг идээргээшкинин боттандырып аар дээш, эрге-чагырганы дорту-биле эжелеп аар дээш ажыглап турарыл.

СЭКП эде тургустунуушкунну эгелээн болгаш баштаан болганда, ол ооң мурнуку одуруунга чоруур ужурлуг. Төп Комитеттен, партияның бүгү-ле удуртукчу органнарындан коммунистерниң хөй кезии чогумна ону негеп турар. Бо айтырыг талазы-биле тускай резолюцияны хүлээп алырын сөс алган эш саналдаан.

Платформаның 1985 чылдың апрельге чедир канчаар чурттап турган ийик бис, шак ынчаар моон соңгаар чурттап болбас дээн чүүлүн бистиң областың партия организациязы долузу-биле чүүлдүгзүнүп деткип турар. Политиктиг, экономиктиг, национал харылзааларга демократчыдылгаже угланыышкын бодун шынзыдып турар. Амгы үеде болуп турар чүүлдерниң дыка хөйү, эштер, янзы-бүрү бөлүглежиишкиннерниң болгаш социализмге удур угланыышкынныг эвилелдерниң удуртукчуларының билдилии-биле өөскүдүп турары анаа эвес чүткүлүнүң, эрге-чагырга чок чоруктуң хемчээл чок калбарып турарынга аажок дөмей-дир. Ол бүгү чүүлдер кижилерниң угаан-медерелинге аажок күштүг психологтуг базыышкын боор, оларның чөптүг килеңин болгаш удурланыышкынын тывылдырып турар. Билбес мен, чазып турарым-даа чадавас, эштер, ол дээрге совет чоннуң чаагай чоруу дээш СЭКП ТК-ның 1985 чылдың апрель Пленумунуң чарлааны демократия-даа, ажык-чарлыг чорук-даа эвес-тир.

Бистиң шиитпирлиг эвес чоруувус кошкак чорук кылдыр хүлээп алдынып, харыысалга чок чоруктуң болгаш чүнү-даа канчап болуруның көвүдээринге идиг берип турар. Херек эмин эрттир нарыыдаан. Беш чылдың дургузунда экономикага мапап турганывыс эки түңнелдерни чедип албаанывыстың бир кол чылдагааны ол эвес ирги бе. Бистиң амыдыралывыста анаа-ла боттуг чүүлдер апарган сагылга-чурум чок, организас чок чоруктар, бүдүрүлгениң деңдески чорууну үрээшкиннери садыгларның делгиирлеринге аъш-чемни болгаш бараанларны немевес, чуртталга болгаш өске-даа социал объектилериниң тудуун дүргедетпес, эмчи, амыдырал хандырылга болгаш коммунал хандырылгазын экижитпес, ниитизи-биле чуртту нарын байдалдан үндүреринге идиг бербес. Корум-чурумну быжыглаарының, доктаамал тайбың байдалды тургузарының, социал камгалалды болгаш чурттаарының айыыл чок чорууну хандырарының талазы-биле дээштиг хемчеглерни алырын чон чөптүү-биле негеп турар.

Ынчангаш XXVIII съездиге ёзулуг-ла эрге-хоойлулуг, ёзулуг-ла улусчу хөй националдыг күрүнени тургузарының тодаргай программазы-биле партияның кээрниң ужуру-даа ында.

Съездини эрттирериниң хуусаазын чоокшуладырының дугайында саналды сөс алган эш деткээн, а партияга отчёт-соңгулдалыг кампанияны съезд соондадаа эгелеп болур деп, ол санап турар.

Республика бүрүзү ботдогуннаан, бот-тускайлаң турар ужурлуг ындыг федерация дээш, чаартынган СЭКП-ниң чаңгыс эви дээш Узбекистанның коммунистери болгаш ажыл-ишчилери чаңгыс аай бодалдыг дээрзин Узбекистанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары **И. А. Каримов** чугаалаан. Бир эвес болуушкуннарны мурнавайн, чер-черлерде партия организациялары үези келген айтырыгларны үзе шиитпирлевейн олурар болза, ону өскелер холга аптарга, ол чорук билиш чок уржуктарны эккеп болурун сөөлгү айларның дүшкүүрелдиг байдалы көргүзүп турар.

Чурттуң чонунуң дузазы-биле Узбекистанда күштүг бүдүрүлге тургустунза-даа, ооң-биле чергелештир чагырып-дужаар политика республиканың экономиказының чаңгыс талалыг, чүгле чиг эт уштуп алырынга үндезилеттингенинге, чоннуң хереглелинче угланмааңынга онза буруулуг дээрзин оратор улаштыр айыткан. Чижээ, көдээ ажыл-агыйның кол продукциязының 80-90 хуузу болбаазыраттынмайн, республикадан дашкаар үнүп турар.

Бодунуң үезинде республиканың мурнунга полит-экономиктиг чугула сорулга салдынган турган: бистиң чурттуң хөвең тывыжынга хамаарышпас чорууп тургузар. Ол сорулга боттанза-даа, чуртта тараа, эът база өске-даа продукцияның талазы-биле чүү-даа чедип алдынмаан. Ооң түңнелинде, бистиң республикавыс мал продукциязы хамаанчок, ногаа, чимис аймааның ажыглалынга болгаш көдээниң социал хөгжүлдезиниң талазы-биле чуртта эң сөөлгү черлерниң бирээзинде турар деп, Узбекистанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары уламчылаан.

Республика бүрүзү бодунуң сайзыралын боду баш билип тодарадыр дугайында бодалды деткивишаан, бот-акшаланыышкын, бот-башкарылгаже кирип тура, республиканың тевиш алыр социал-экономиктиг баазазының байдалы өөренип көрдүнмейн турарын чугаазынга ол демдеглээн.

СЭКП ТК-ның платформазының кижиниң ажылдаар эргезиниң магадылалын камгалаар дугайында кезээн анализтеп тура, Узбекистанда ажыл чоктарның саны 1 миллион чеде бергенин ол дыңнаткан. Ынчангаш ажыл чоктарга кезек үеде амыдыраарынга дузаламчы тыпсыр дугайында саналды киирген.

Чурттуң ажыл-агый чорудулгазының болгаш башкарылгазының чаа механизминче шилчилге эде тургустунуушкуннуң салым-чолунга шиитпирлекчи ужур-утказыг дээрзин оратор түңнеп чугаалаан. Ынчалгажок, ооң бодалы-биле, чаа экономиктиг системада чарт тодаргай болгаш билдингир эвес чүүлдер бар. Узбек ССР-ниң экономиктиг боттускайлаңының болгаш бот-акшаланыышкынының дугайында, кажан ол эвилел бюджединден бо чылын 3 млрд. рубль немей акшаландырыышкынны ап турда, канчап чугаалаарыл? Ол дээрге республика бюджединиң 30 хуузу-дур. Ооң-биле ол өске айтырыгны доннаштырган: Ортаакы Азияда эң сайзыраан хөвең чиг эди ышкаш көдээ ажыл-агый продукциязынга төлевирни эде көөрү онза чугула.

Платформаның төлевилелинде көрдүнгени ышкаш, чер болгаш чер иштиниң байлактарынга хамаарыштыр бөдүүнчүткен дүрүм бойдус байлаан ажыктыг ажыглаарынга салдар чедирбес дээрзин ол база катап сагындырган.

Бөгүн бистиң федерацияның чаартыныышкыны болгаш СЭКП-ге эде тургустунуушкун-биле холбашкан бүгү шыңгыы айтырыгларга тодаргай быжыг турушту ээлээри чугула. Харалаан, бар бергелерни болгаш шиитпирлеттинмээн айтырыгларны ажыглап, эде тургустунуушкуннуң, демократияның лозуңнары-биле шыптынып алгаш, байдалды дедирлендирип, политиктиг эрге-чагырганы холга алыр дээш күженип турарларга хамаарыштыр чарт туруш платформада тодараттынмаанынга сеткили ханмааның бирги секретарь илереткен.

Башкарып турар политиктиг күш болганда СЭКП чуртта байдал дээш харыысалганы чүктээр апаар. Ынчалзажок партия кадр политиказын холундан ышкынып тар болза, эде тургустунуушкуннуң эгелекчизи деп туружун ол төнчүзүнге чедирбейн барып болурун билээ чогуур. Ооң-биле холбаштыр мындыг айтырыг тургустунуп келир: партиядан үнери политиктиг кандыг-даа уржук эккелбес деп чүүлдү платформага канчап айтырыл?

Платформада мерген угааттынган чүүл. СЭКП ТК-ның кежигүнү, ССРЭ-ниң улус өөредилгезиниң талазы-биле күркомунуң даргазы **Г. А. Ягодиннин** бодалы-биле алырга, төвүнде кижи, ооң аас-кежии болгаш чаагай чоруу турар, канчап-даа оларның-биле чөпшээрешпейн барып болбас. Кижиге ынак чоруктуң сорулгаларындан аңгыда, ында өске сорулгаларны салбайн турары. Ол дээрге концепцияның чугула чедиишкини. 20 чылдарның болгаш ооң соонда чылдарның удуртулгазының частыры — марксизмден ырааны, чүвени чүгле бодунуу-биле билип, харын-даа бүгү чүве чүгле чаңгыс кижиден хамааржыр дээн бодал. Ынчан ындыг теория практикадан чугула апарган. Аартаан, орбак-дыдык бюджетти хоойлу-дүрүм дузазы-биле ужуктап алырын кызыдып турган, шак-ла ындыг частырыгны кылып турар эвес бис бе деп айыылзыныышкынны оратор илереткен. Бүдүрүлге адырында кижиниң дугайында чугаалажыр болгаш ол бүдүрүлгени экижидериниң аргаларын тыварының орнунга дендии чугула, дендии херек чидиг, ынчалза-даа дөмей-ле ийиги чергениң боор артар, эң ылаңгыя хамык чүве чедишпейн турда, хуваалданың айтырыгларынга доктаай бердивис.

Президентиниң албан-дужаалының дугайында платформаның идеязын идепкейлии-биле деткипринче кыйгырган, коллективтиг удуртулганың уржуктарының дугайында ол сагындырган. Чурттуң келир болгаш амгы үези дээш долу харыысалгалыг болур албан-дужаалды, ындыг кижини тодаргайлаар херек деп, ол чугаалаан. Президентини дорт болгаш бүгү-ниити чажыт бадылаашкын-биле соңгуп ап болурун ол илереткеш, ону улус депутаттарының Съездизинге кылгаш, а Конституцияга ооң албан-дужаал күүседир үезин ылаптыг тодаргайлааш, президентиниң ажыл-чорудулгазын хынаар аргазын тывар, чүге дээрге бистиң төөгүвүс, кыска-даа болза, улуг частырыглар-биле байлак деп, ол демдеглээн.

Күрүне дугайында чүүлдер концепцияга ам-даа тода болур ужурлуг. ССРЭ — эки тура-биле тургустунган ниитилел. Камгалал, даштыкы херектер, чаңгыс аай энергия системазы дээш өске-даа айтырыгларны шиитпирлээринге ажыктыг боорга, каттыжып ап турар бис. Эвилел кылдыр каттыжып ап тура, тодаргай хүлээлгелерни боттарывыска алыр ужурлуг бис. Чүгле бис эвилелге кирер эвес, а бисти эвилелге база хүлээп алыр болгай. Ооң негелделери база билдингири-биле тодараттынган турар ужурлуг.

Социалистиг күрүнениң бүгү девискээринге кол чүүл — кижиниң эрге-ажыы тодараттынар ужурлуг. Шуптувуска чаңгыс аай, кандыг-даа ылгал чокка!

Ийи дугаар айтырыг — күрүне дылы.

База бир чүүл — Совет Эвилелиниң бүгү девискээринге күрүне тургузуунуң хевирлериниң деңэргелии. Кайы-даа областа сөөк-язы ылгажыр чоруктуң чок болуру.

Платформада кижиже кол кичээнгей салганы-биле күркомитет даргазы чөпшээрешкеш, бир эвес кижиниң амыдыралының деңнели ооң күш-ажылы, харыысалгазы, корум-чуруму-биле эвес, а экономикадан дашкаар хуваалда-биле тодаргайлаттынар болза, чаңгыс-даа базым бурунгаарлап шыдавас бис деп демдеглээн.

Харыысалгалыг албан-дужаалдарны шынчы эвес, багай кижилерден камгалаар херек. Ол камгалал хоойлу-дүрүм ёзугаар болур, ынчалза-даа ол кол нуруузунда ооң ажылын камгалааны азы ниитилелди багай ажылдакчыдан камгалааны болур ужурлуг.

Эрге-чагырганың органнарынга болгаш партияның удуртулгазынга бүзүревес чоруктуң дээди чадазынга ам-даа четпээн, ынчалза-даа ол айыылдыг чүүлге чоокшулап келген бис деп, Ленинградтың «Ижор завод» бүдүрүлге каттыжыышкынының партком секретары **Ю. П. Архипов** чугаалаан. Шиитпирлиг билдилиг ажыл-чорудулгазын чон — чазактай болгаш улус депутатта-

(Уламчызы 2-ги арында).

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНГА САНАЛ-ОНАЛДАР

(Эгези 1-ги арында).

рындан, а коммунистер — партиядан манап турар. Чоп эде тургустунуушкунну деткип турар, ынчалза-даа партияны деткээни ол эвес деп, оратор санаан. Партия хүрээлеңинден үнгеннерге айтырыг салырга, а СЭКП-ден үнүп турарларның саны көвүдеп орар, оларның хөй кезии партияга болгаш ооң удуртулгазынга бүзүревейн барганындан үнген болган.

Бүзүрелди чаалап алырынче баштайгы базым, оода чадаарда ону чавырылдырарының аргазы хөй партиялыг системаны хүлээп алыры дээш. Конституцияның алдыгы чүүлүн күш чок болдурары дээш база партияның шиитпирлиг реформазын чорударынга дорт хамаарылгазын бөгүнгү Пленум тодарадыр ужурлуг.

Пленумга ийи документини хүлээп алырын ол саналдаан. Бирээзи — XXVIII съездиге белеткел үезинде СЭКП-ни демократчыдарынче угланган шуут политиктиг ужур-дузалыг. Өскези — организас ужур-дузалыг — СЭКП-ниң XXVIII съездизин белеткээрин болгаш эрттирериниң чуруму. Чогум-на ол үе-чададан партияның салым-хуузу, эде тургустунуушкуннуң салым-хуузу хамааржыр.

Партияда кризисти демдеглээриндеп аңгыда, съезд мурнуу чарыында СЭКП-ниң ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннары платформага илереттинген турар ужурлуг деп, оратор санап турар. Ооң үндезинни кылдыр Москвада болгаш өске-даа хоорайларда партийжи клубтарның база организацияларның конференциязынга январь 21-де хүлээп алганы демократтыг платформаны ап болур. Съездиниң белеткээриниң чурумунга хамаарыштыр ТК-ның кежигүннеринден база чалаттырганнардан соңгулда комиссиязын съездиниң белеткээр болгаш эрттирер оргкомитетти соңгуп алыры-биле тургузар деп, ол саналдаан. СЭКП ТК-ның аппарадының кезиин оргкомитетке кииргеш, съездиниң белеткелин оргкомитетке дагзыр.

Үш ай хуусаа иштинде партийжи округтар аайы-биле съездиниң делегаттарының дорт соңгулдаларын чорудар, съездиниң хүн чурумун белеткээр талазы-биле саналдарны долуу-биле тодарадыр, ол ышкаш СЭКП-ниң Программазының болгаш Уставының төлевилелдерин белеткээр.

Устав өзугаар съездини белеткээр ужурлуг СЭКП ТК-га бүзүрел чок чорук кылдыр ону көре бербезин ол чугаалаан. Кол документилерни съездиге белеткээриниң онза эргелиг эвес, а альтернативтиг аргазын тыварынче бо санал угланган. Төп Комитет документилер талазы-биле бодунуң вариантыларын база саналдап болгай.

Съездини ийи чадалыг кылдыр эрттирерин саналдап турар: ону май айның төнчүзүнде эгелээр, альтернативтиг документилерни чугаалажып көөр, төлевилелди баштайгы номчулга соонда хүлээп алыр, ону бүгү партияга чугаалажып көөрү-биле чарлаар, съездиниң ажылын түр соксадыр. Бир ай болгаш, июнь айның төнчүзүнде съездиниң ажылын уламчылаар, төлевилелдерни чугаалажып көргениниң түңнелдери-биле партияның Программазын болгаш Уставын хүлээп ап, удуртур органнарны соңгуп алыр.

Пленумдан үндезиниңг шиитпирлерни коммунистер идегел-биле четтикпейн манап турар. Партияны арттырып алыр арга бар, ону эрттирип болбас деп, автор демдеглээн.

Бөгүн чүгле партияның ээлчеглиг съездизинге белеткел дугайында айтырыг сайгартынып турар эвес, а партияның политиктиг салым-чолу шиитпирлеттинип турар деп, СЭКП Москва хоорайның бирги секретары **Ю. А. Прокофьев** чугаалаан. Ону чедип алырының сорулгаларынга болгаш аргаларынга туружунуң тодаргайы херек. Бөгүн тодараттынмас болзувусса, даарта орай апаар. Партия ол хамааныок демократчылалга чорудуундан безин халаптыы-биле чыдып калган, ниитилелдиң чаартыкчы темпизинден чыдып каап турар.

Бөгүнгү амыдырал партийжилерни болуп көрбээн шимчээшкинге чедирген, партияны сандаргай байдалдан чайладыры-биле бот-дилээшкиннерже коммунистерни оттурган. Амгы политиктиг системага СЭКП-ниң ролюнуң болгаш туружунуң дугайында найысылалдың партия организацияларында дискуссия эде тургустунуушкунга партияның принципиалдыг туружунуң, ол ышкаш ооң программалыг документилериниң ужур-утказының талазы-биле тодаргай саналдарны берген. Чурттуң оон-даа өске парторганизацияларында байлак материал чыдтынган.

Ол бүгү ТК-ның удуртулгазынга билдингир, ынчалза-даа бисте берген документ алыышкын-ла бисти ийи чыл дедир тыртып турар, партияның XIX конференциязынче.

Чүнүң-даа мурнунда ол партия дугайында кезекке хамааржыр. ССРЭ Конституциязының 6-гы чүүлүнге хамаарылганы тода илередири, СЭКП ону эде көөр деп турар дээрзин медеглээр чугула. Пленумнуң мурнундан хоойлужудулга органнарынче чогуур саналды киирерин коммунист депутаттарга дагзыр болза эки-дир, ооң ышкаш шөөр болза, партияга дадагалзаглыг хамаарылга күштелип болур.

Бодувустуң платформазында бис чүнү-даа мурнай политиктиг боттуг чүүлдерни барымдаалаар ужурлуг бис: ниитилеп херек кырында хөй партиялыг байдалда, политиктиг чидиг удур туржуушкунда, эрге-чагырга дээш дошкун демиселде чурттап турар. Социализмге удур туруштуг күштер каттышкылган чуртта хөделип, олар демиселди дүрүм чок чорудуп турарлар. Партияның стратегиязын бо үеге дүүштүр ажылдап кылыр херек. Дыка хөй тавараалгада баш удур сайгартпышан турар апарган партия эге организацияларының эргелерин калбартыр дугайында айтырыгны херек кырында ботандыралы-биле съездиге чедир шөйген херээ чок: партияга хүлээп алырын база ооң үнерин, секретарьлар болгаш партия комитеттериниң кежигүннерин база бюро соңгууруң ажылдаар, партияның кежигүн дадывырының 50 хуузун партия эге организацияларынга арттырарын. «Партийжи массалар эрге-чагыргазы» декларация эвес, а партийжи шиитпирлерни ажылдап кылырынга болгаш хүлээп алырынга коммунист бүрүзүнүң боттуг киржилгезин магадылаар механизмни бызыктырары эргежок чугула.

Бирги черлелиг айтырыг — съездиге делегаттар соңгуру. Москваның партия эге организацияларының секретарьлары делегаттарны дорт, чажыт, альтернативалыг соңгууру дээш, тус черниң партия органнарының соңгулда эрттирериниң механизмин боттары тодарадып алзын дээш саналын бердилер. Ол саналдар чурттуң хөй регионнарында коммунистерниң сеткил-хөөнүнге дүгжү бээр боор деп билип тур мен. XXVIII съездиниң июньдан орайтатпайн эрттирер дээн эгелээшкинин, М. С. Горбачевтуң саналын деткиже, делегаттар соңгулдазын үезинде чогумчалыг доосса эки деп бодап тур мен.

Аппаратты кызырар, шынарлыг чаартыр, аппараттың структураларын болгаш саны, ооң ажыл төлевирин бот-тускайлаң тодарадыр эргени партия комитеттеринге бээр дээн коммунистерниң чугула негелдезин өөренип көөр херек деп, найысылалдың партия организацияларының удуртукчузу уламчылаан. Партия бюджединиң дугайында кезек база чугула херек.

Партияның төп органнарын тургузар талазы-биле саналдар удурланышкак болуп турар. Бир эвес съездилер аразында партийжи ниити конференцияларны эрттирери сүмелеп турар чүве болза, кооптациялыг демократтыг эвес механизмниң херээ чүл? РСФСР-ниң коммунистеринге дээди удуртукчу органны эвилелдениң өске республикалардан эштер чүге соңгуур ужурлуг чүвел, мырыңай элдептиг.

Документилер, мурнуңдала хевээр, аппараттың кабинеттеринге төрүттүнүп турар-дыр дээрзин көскү шыңжыыл. ТК-ның комиссиялар хуралдаарын платформаны баш бурунгаар сайгарып чугаалашкан. Партийжи массаның хөй муң санал-оналын өөренип көөр, тодаргай турушту ээлээр турган, ында ниити сорулга салган, оларның шиитпирлээрн тодаргай эвес перспектива болуп турар.

Бистиң чүве бар чыдарывыс дээш чоп хөлзеп турар. Күш-ажылчы чурттакчы чоннуң социал камгалалының херээнге дүжүп беришкин кылбас ужурлуг бис. Ынчангаш айтырыгларның айтырыы — чаартынып турар партияның идейлиг үндезиниң тодарадыры. Политиктиг плюрализм дээрге бүгү-ле чүвени хаара туткан чүве эвес-тир. Ылчыннаар үе эрткен. Идейлиг чаңгыс аай чорук чидирип тура, партия бодунуң кезиин база чидирип турар.

Сөөлгү айларда болуушкуннар бистен өскерилгени неген турар деп, оратор түңнелинде чугаалаан. Бис идейлиг хеделиишкиниң партиязы болур ужурлуг бис. Өскерилгелерни чүгле күзевейн, а оларны боттандырар ужурлуг бис.

Партия дугайында айтырыгларны чугаалажып, сайгарып турарын каза-даа дыңнап болур, ынчалза-даа ооң кандыг болурунуң дугайында аңгы-аңгы бодалдар-биле чергелештир ниитилелдиң мурнунга дараазында айтырыгны чүткүлдүг-биле болгаш шиитпирлиг-биле тургузуп турар апарган: ниитизи-биле черле партия турар ужурлуг бе? СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазының оралакчызы **Т. Г. Иванова** бодунуң саналын ынчаар эгелээн. Партияга эде тургустунуушкунну партияны эде тургузары-биле солуур күзелдиг күштер идепкейин кодуруп турар, оларның ол сорулгазы ооң ажыл-чорудулгазының идейлиг үндезиннеринге хамааржышкан болбаш даа деп, ол демдеглээн. Съездиге белеткелдерге хамааржышкан айтырыглар чеже-даа аңгы-аңгы болур болза, делегаттарны соңгуурунга болгаш удуртукчу органнарга хевирлел тургузарынга коммунистер ниити чаңгыс турушту болур ужурлуг. Ындыг туруш бар-даа. Чоннуң херегленгелдерин илередип, ооң эрге-ажыктарын камгалап, ниитиледе болуп турар өскерилгишкинниг байдалдарга өй-шаанда чогуур болгаш шын үнелелди берип шыдаар боттуг ажыл-чорудулганың партиязы боор, партия бодунуң ат-алдарын чүгле ынчан камгалап база быжыглап шыдаар. Ынчангаш СЭКП ТК-ның политиктиг платформазы чүгле келир үениң болгаш үр хуусааның сорулгаларының программазы болбас ужурлуг. Платформа ам дораан бирги ээлчегде кылыр ужурлуг хемчеглерниң база мобилизастакчы күжү болур ужурлуг.

Саналдаттынган төлевилел каттыжыышкынче болгаш чогаадыкчы ажыл-ишче угланган деп, оратор санап турар. Кижилерниң амыдыралчы күзел-чүткүлдеринде-даа ол коддуңда илередип турар. Ынчалза-даа документиде саа-саа коммунистерниң-даа, бүгү чоннуң-даа чогум-на четтикпейн манап турар чүүлү четпейн турар: бодунуң программныг угланыышкыннарын партия канчаар чедип алыр бодап турары? Чаа байдалдарда партия канчаар ажылдаар ужурлугул? Документини тодаргай эдилге-чазалгалар-биле немей долдурарын ол саналдаан.

Саналдың улуг кезээн Россия Федерациязының мурнунда туруп турар айтырыглар ээлээн. Ниити каттыштырып турар эгези чок болганда, республиканың партийжилери чарлаттынган болгаш СЭКП-ниң амыдыралынче боттуу-биле кирип турар демократтыг принциптерни боттандырар аргазы чок боор турар. СЭКП ТК-ның Россия Бюрозун соңгуп алганы, санал берген эштиң бодалы-биле, Төп Комитетке ат-алдарны немевээн, а хол-ла чүве — Бюро партийжи амыдыралга бодунуң салдарын чедиреринң талазы-биле эвилелдешкен республикаларның ТК-лары-дег деп эргелиг болурунга бүзүрээн берге. Ол айтырыг ажык нарын болза-даа, бо талазы-биле коммунистерниң санал-оналдары дыңнаар болза эки болгу дег. Съездини эрттирериниң хуусаазының кандыг-даа барымдаазы чокка, СЭКП-ниң Россия конференциязын эрттиргеш, өске-даа чугула айтырыглар-биле чергелештир бо айтырыгны база чугаалажып көөр болза эки. Ооң белеткелин ТК-ның Россия Бюрозунга дагзып каап болур ышкаш.

Республиканың Белоруссияның Компартиязы, республиканың партия организациязы деп синонимнерни бо-ла ажыглап турар бис деп, СЭКП ТК-ның кежигүнү, Белоруссияның Компартиязының ТК-ның бирги секретары **Е. Е. Соколов** чугаалаан. Ааза амыдыралдың денгелге оңу тайылбырлап, билип ап болур. А политика талазы-биле алыр болза, ол сөстерниң домейлешкээн чүге немелде тайылбырлар-биле хүлээп ап болур. Чаа статус республиканың партия организациязынга эвес, чогум-на Белоруссияның Компартиязынга эргежок чугула. Республиканың коммунистери ынчан чаа шынарлыг боор, политиканың чүгле күүседикчилери эвес, а харын эгелекчилери, тургузукчулары болур. Ооң кадында республиканың Компартиязының долу эргелери эң долу болур ужурлуг — бүгү-ле организас-структурлуг, кадрлар, саң-хөө айтырыгларын шиитпирлээр эргеден политиктиг программалыг документилерни хүлээп алырынга чедир.

СЭКП-ниң Программазын катаптаар болганда, Белоруссияның Компартиязынга программа херек чок деп, чамдык кижилер ынча дижир. Ол ындыг харын, принципиалдыг айтырыглар талазы-биле карышкак чүүлдер турбас ужурлуг. Мээң туружум мындыг: мен — республиканың Компартияларының бот-тускайлан болуру дээш мен, ынчалза-даа — оларны аңгылаштырарынга, СЭКП-ге федерализмге удур мен.

Оон-биле кады национал-төөгүлүг, политиктиг, социал-экономиктиг онзагай чүүлдерни өөренип көрбейн баар болза,— бюрократтыг централизмге шилчиир дээш ол болур. «Республиканың компартиялары хууда программалыг, оон-биле кады өске-даа политиктиг документилерлиг боор болур» деп платформаның төлевилелинге киир бижиирин ол саналдаан. Уставка хамаарыштыр чугаалаар болза, ооң бодалы-биле, чурттуң бүгү коммунистеринге ол чаңгыс ап болур ужурлуг.

Платформаның төлевилелинде партияның демократчыдарының угланыышкыннары элээн долу айыттынган-даа болза, ооң чамдык чүүлдери тодаргай эвес боор турар. Чижээлээрге, үстүкү партийжи органнарның ажыл-чорудулгазынга партия эге организацияларының боттуу-биле салдар чедирериниң дугайында чүүлдер дыка ниити, тодаргай эвес.

Чүнүң дугайында чугаалап турарым ол? Амгы нарын, берге болгаш бистен чаңгыс аай чорукту негеп турар үеде демократтыг централизм ышкаш ындыг нормадан, адакы органнарга үстүкү органнарның шиитпирлериниң албан болурундан ойталаарының ажыды бар бе? Ооң-биле кады ол норманың шуут дүрүмнээ эмин эртир шыңгыс чоруу дыка көскү. Бодап көөрге, партийжи комитеттерниң шиитпирин партия эге организацияларының хөй кезиниң «ратификастап» болурунуң механизмин партияның ниитки амыдыралынга киирер болза эки ышкаш. Ынчалза-даа ындыг байдал партияның соңгулдалыг органнары — съездилерге, конференцияларга хамааржышпас болур болбайн аан.

Ажык чоруктуң байдалын тургузары, партийжи документилерни ажылдап кылырынга коммунист кижи бүрүзүнүң киржип болур аргазының калбарыышкыны партийжи шиитпирниң чаңгыс аайлыг болурунуң, партияның политиктиг организация боор чаңгыс аай болурунуң дугайында айтырыглар-биле хүн айтырыынче киирерин неген келген.

Партийжи шиитпирниң чаңгыс аай болуру сагылга-чурумну быжыглавас болза болдунмас деп, оратор уламчылаан. Дараазында ленинчиг бодалды соксаал чок катаптаар ужурлуг бис: сагылга-чурум чок партия — ол партия эвес-тир. Ол дугайында СЭКП ТК-ның платформазынга катаптаза артык эвес боор.

Эде тургустунуушкун үезинде бис шуптувус өскерлип, өөренип турар бис. Ынчалза-даа чаңчылчаан чүүлдерни үрээри, чаа аргаларны болгаш шиитпирлерни дилеп тывары дээрзе-ле мурнунда турган бүгү-ле чүүлдерни узуткаар, бир таладан өске талаже халымактаар дээни ол эвес-ле болгай.

Платформа — политиктиг документ. Ында бистиң ниитилеливиске аңгы-аңгы кылдыр хүлээп алдынар хууда онүү дээн кижи тывар чүүл бардыр. Ону ажыглаарының талазын улам тодаргайлаар болза эки болгу дег. Бистиң улустарывыс он-он чылдарның дургузунда «ниитилелге бодундан хөйнү бээр» деп үзел-бодалга кижизиттинип келген. Өөнү-херенгиниң кандыг хевирлерин болгаш ооң кайы хире хемчээлдиг болурун, социализмниң аргаларын долузу-биле ажыдар дизе, оларның кайы хире кезиин холбаштырып болурун чон боду шиитпирлезин.

Эрге-чагырга чок чоруктуң демократчылалгазы — бистиң чуртувуста тургустунуп келген байдалды чамдык публицистер ынчаар адап турарлар. Мында хөөредикнен чүүлдер бар. Ынчалза-даа ынчаар чугаалаарының барымдаазы бисте чок деп чугаалап база шыдавас-та болгай бис. Күштелип орар корум-чурум үрээшкиннеринден, аймак-сөөктер аразында үскүлежишкиннерден чон туруптар. Буруу чок кижилерниң хан-чиниң төктүп турар. Тус-тус бүдүрүлгелер хамааныок, бүдүн-бүдүн девискээрлер неделяжар, айлар дургузунда ажылдавайн турар.

Төп эрге-чагырганы күштелдиреринн байдал неген келген.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының, СЭКП ТК-ның Чиңгине секретарының чоон мурнунга, партия мурнунга харысалгазы ажык улуг. Ынчалза-даа ол харысалгага ооң бүрүн эргелери дүгжүп турар бе? Күрүнениң баштыңы — удуртукчу партияның баштаңнызы база ол — демократтыг институттарга чөрүлдешкен чүүлдерни болдурбайн, эде тургустунуушкунуң эрге-ажыктарынга, совет чоннуң эрге-ажыктарынга эргежок чугула бүрүн эргелиг боор болурунуң дугайында чугаалап турарым бо.

Пленумнуң ажылынга шахтёрлар делегациязының киржип турарының фактызы болза демократчылалганың оруу-биле шимчээшкиниң демдээ-дир деп, Донецк областа «Артемуголь» бүдүрүлге каттыжыышкынының «Кочегарка» шахтазының мастери **К. Г. Фесенко** адаан.

Эде тургустунуушкун эргежок чугула, ону ам кижи бүрүзү билип турар. Эде тургустунуушкунну партия саналдаан. Партия амгы үеде кандыг-бир билдиимес байдалда туруп турар болу бергенинин чылдагааннарын тодаргайлаар херек деп, шахтёр уламчылап чугаалаан.

Документ-биле таныштывыс, ынчалзажок ооң чамдык чүүлдери арай чигзинчиг-дир. Чижээ, экономиканы радикализм дугайында. Радикализм болза хамыктың мурнунда ажык-чарлыг чорукка, демократияга ажыглаттынган турар ужурлуг деп, ажылчыннар санап турар. Эрге-хоойлу баазазы, эргежок чугула механизмнер чокта бистер, ажылчыннар, экономиканы бир таладан бир талаже ужуруп турар-дыр бис.

Шахтёрлар болза ажыл соксадыкчылары болгаш чазылар, а ажыл соксадыышкыннары экономиканы божаңнаткан деп чугаалаарын болдурбас херек. Чогум-на ажыл соксадыышкыннарының ачызында эде тургустунуушкун дазылдаңып быжыккан, кодурулген, ол дазылдайыышкын быжыгар болза, эде тургустунуушкунуң чорудулгазы бүдер. Ажыл соксадыышкыннарын болдурбазының аргазы бар турган. М. С. Горбачев барып чорда, тус черниң аппарат ажылдакчылары байдалдың шынын чажырган, ооң-биле беседаларга кижилерни баш бурунгаар белеткээннер. Ынчаарга байдалдың шынын чугаалаан болза, ажыл соксадыышкыннары болбаан турар ийик.

Конституцияның 6-гы чүүлүнүң дугайында амгы үеде хөй чүүлдерни чугаалап турар-дыр деп, шахтёр демдеглээн. Ону тодаргай билдир херек: амгы үеде ниитиледе онзагай эргелерни партияга эвес, а ооң аппарадынга быжыглаан-дыр. Мен ааза коммунист кижи мен, менде удуртукчу кандыг-даа роль чок. Удуртукчу ол роль аппаратта, ооң удурланыкчы консервативтер чоруунуң уржуундан эде тургустунуушкунуң шимчевейн турар. Ынчаарга демократтыг бүгү шимчээшкиннерни аппарат бодунга кыжаныышкын кылдыр көөрү турар. Ынчангаш ат-алдарын партия чидирип турар, ону кым баксырадып турар-дыр? Аппарат.

Амгы үеде соңгулда мурнунуң кампаниязы чоруп турар. Бистиң хоорайывыста партия органнарының төлээлекчилери ажылчыннар-биле маргылдаа кылырындан быдап, өске округтарже шилчип чоруп турар. Бистер ажылдап турар бис, аппарат оюннарынга киржир чайывыс чок, а партия аппарады соңгулдаларга белеткелди контролдап турар. Бодувустуң төлээлекчилеривисти өске округтарже арай боорда шилчидип турар бис. Ынчаарга чамдык округтарга аппарат төлээлекчилерин, өскелеринде — ажылчыннарны депшидип турар. Ол дээрге ону чоп деткивес арга-методтар-дыр.

Партаппаратты бактап, ооң адын баксырадып турар деп, маңаа эш Месяц чугаалады. Силер кедээ ажыл-агыйны башкарып турган болгай силер, магазиннерде аъш-чем ам эмгежок-тур бе? Силерниң аталдарыңарны кым-бир кижи баксырадып турар деп канчап чугаалап болурул?

Кандыг-даа революция почтаны, телеграфты ээлеп алырындан, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, информастан дыңнадырындан эгелээр деп, бистер бичии турувуста-ла, өөредип турган. Ынчаарга амгы үеде бүгү информация партия аппарадының холунда, ол ону ажыглаарының өөренип алган. А чер-черде бистер информацияны херек кырында албайн турар бис.

Ажылчын аңгының, тараачыннарның, инженер-техниктиг ажылдакчылар төлээлекчилериниң чоокта чаа болган Бүгү-эвилел чөвүлел хуралын ажык-чажыт шиичилиг белеткээн деп, оратор шүгүмчүлээн. Өскерип каапкан информацияны Чиңгине секретарьга аппарат берип кааш, а ооң сөөлүнде шиитпирни соора хүлээп алганлыр деп, ону бурууладып турар. Чер-черде бүгү чүве эки, эде тургустунуушкун болур-чогуур-биле бүттүнүп турар деп чугаалааны аппаратка ажыктыг болурдур. Ынчалзажок ооң уржуундан амыдыралдан хоорулчак, бүттүнмес шиитпирлер хүлээп алдынып турар.

СЭКП Төп — Комитединиң болгаш ооң Политбюрозунуң ажылынга ажык-чарлыг чорукту калбартыры эргежок чугула деп, ажылчын санап турар. Демократчыдылганын негелдезин партия хамыкты мурнай кодурген болганда, ол бир дугаарында боду эде тургустунар ужурлуг деп, ол демдеглээн. Ооң оңу кылып четтикпээни партияга идегелдиң божаңнадып турар-дыр. Партия округтарының айы-биле Чиңгине секретарының болгаш Политбюро кежигүннерин кады бүгү удуртукчуларны дорт соңгуур херек. Анаа бодунуң коммунистер удуртукчунуу үнелеп билир аргалыг.

Бистиң адап турарывыс ышкаш, бистиң президентивисте боттуг эрге-чагырга бар бе? — деп, шахтёр айтырган. ССРЭ-ниң улус депутаттарының боттарывыс соңгаан бис, ынчаарга ажылдаарыңда чугаадан өске кандыг-даа түңнел чок-тур. Хоойлулар болур-чогууру-биле дараалаштыр хүлээп алдынмайн турар, а ооң сөөлүнде боттуг амыдыралда көзүлбейн турар. Чүгле президент ажыл-чорудулгазы кылыр Михаил Сергеевичте бир эвес дагзыр болза, кандыг-бир чүүлдү чедип алыры чегей-ле боор, чүге дизе хүлээп алдынган шиитпирлерни боттандырарының механизми чок-тур. Партияның структураазы эргижирээн, партия аппарады кызырар, хоорайларда партия райкомнарын болгаш областар төптеринде хоорномнарны дүжүрер херек.

М. С. Горбачев-биле чоокта чаа чугаалашкаш, туруштарыг тодаргайлаан болгаш бистиң кужениишкиннеривистиң холбаштырарын шиитпирлээн бис деп, чугаалыштың түңнелинде шахтёр демдеглээн. Ажылчын шимчээшкиниң черле чогумчалыг, бодунуң ширээзин оскунуптарыдан сезинген чүгле аппарат оортан коргуп болур.

Ниити чугаадан тодаргай ажыл-херекче кирер деп чүвени республиканың коммунистери деткип турар деп, СЭКП-ниң Төп Ревизия комиссиязының кежигүнү, Латвияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары **Я. Я. Вагрис** чугаалаан. Чугула айтырыгларны бистер партияның дээди органнарының болгаш күрүне удуртулгазының мурнунга чогуур үезинде шыңгыы тургускан турган бис деп, ол бот-шүгүмчүлелди кылган.

Ниити партийжи чугула документилерни эвилелдешкен республикаларның компартияларының төлээлекчилерин киириштирбейн, Москвага белеткеп кылыр практиказы бистер таарзынмайн турар бис. Чижээ, бөгүн чугаалажып көөр турарывыс партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазын бистер маңаа бүрүткээшкин үезинде бир дугаар көрдүвүс. Ону ажылдап, сайгара бодап көөрүнге бис херек-ле болгай.

Оратор эде тургустунуушкунуң чугула сорулгаларынга Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин үндезин-биле чаартырын, бызыг керээ үндезининге республикаларның бот-тускайлаң чоруун хандыраларының айтырыгларын, демократчылалганы болгаш партияның бодунга эде тургустунуушкунуң хамааарыштырган.

Эвилелдиң айтырыгларынга ол доктаагаш, чурттуң чамдык районнарында байдалды боттуу-биле алгаш көөрге, кайы-бир республикаларның эвилелден үнүп чоруурунуң чурумун тодараткан хоойлуну хүлээп алыры чугула апарган деп чугаалаан. Ол айтырыгны шиитпирлээрин эвилелге кандыг ийзылыг кады, чөптүг арга-биле база ап сеткилдиг болгаш бүтүдениң база республика бүрүзүнүң чаагай чоруу дээш канчаар чурттаарывысты дугайын хоойлужудуп тодарадып алырындан эгелээр ужурлуг бис. А ооң соонда эвилелден үнүп чоруурун, эт-херекчини үлежип хувааржыр дээш, өске-даа айтырыгларны шиитпирлээр арганы тывар апаар. Национал-дар бот-догуннаар эргезин чийтылтыг чок хүлээп көөрү-биле чергелештир турушту болгаш чогумчалыг турушту ээлээр база хоорулдурукчу угланыышкыннарга удур демисежири партияның хүлээлгези болур. Алыс сеткилден бир эпче быжыг чүгүл чокка бот-боттарынга идегел, соңуургал чокка эрге-хоойлулуг демократчы ниитилел болгаш күрүне тургустунмас. Ынчаарга СЭКП ТК-ның платформазында эвилелдиң чаа тургузуг-хевири ындыг-ла тодаргай эвес кылдыр көргүстүнген-дир. Ынчангаш оратор СЭКП-ниң XXVIII съездизинге чедир эвилел дугайында хоойлуну азы эвилел дугайында чаа керээни ажылдап кылгаш, хүлээп алыры чугула деп санаан.

Үндезин экономиктиг реформаның айтырыгларынга ол тодаргай доктааган. Бистиң федерациявыстың чаартыышкынының база интеграцчы чорудулгаларның экономиктиг үндезини — бүдүрүлгелерниң, республикаларның, девискээрлерниң аразында дорт керээлер негелдези-биле ажылдаары. Ниити эвилел рыногун тургузары деп чугаалажып-ла турар, а херек кырында деп байдалдыг болгаш негелдени кээрнээрни чарып алыры болгаш оларны сагып ажылдаары кончуг берге боор турар. Чүге дизерге чамдык республикаларны, чижээ, Прибалтиканың эрге-ажыктары долу кичээнгейге алдынмайн турар. Чазак ындыг керээни чарындан ам-даа ойталап турар дээш, ол ону чидин-биле шүгүмчүлээн. Харын-даа республикага көрген мал чеминге херегжээ тараны чорудуп бээрин кызырбышаан, республикага торгаалды онааштурар. Ол бүгүнүң түңнелинде республика эвилелге, ылаңгыя Ленинградка эът, сүт чорудуп бээриниң саналдазын күүседип күш четпейн турар. Мал продукциязының талазы-биле күрүне чагыын күүседирин республика-даа, эвилел-даа бир чергелиг соңгурадылыг болур ужурлуг. Ол дээрге ажыл-агыйның башкарып чорударынга чаа байдалдарында экономиктиг харылзааларны эде айтырылы болур. Ооң-биле чергелештир бистер платформаның төлевилелинде төпте федерацияда кирип турар улустарның үндезин эрге-ажыктарындан өске эрге-ажык чок деп кыйгырышын барымдаалап турар болгай бис.

Оратор партияның бодун үндезини-биле чаартыр үе келген, бир эвес оңу кылбас болза партия амыдыралдан хоорлу бээр деп бодалды бүрүнү-биле деткээн. Совет Латвияда хөй партия дугайында айтырыг теория талазы-биле тургустунуп турган болза, ам боттуг чүүл апарган деп, ол чугаалаан. Латвияның Компартиязы амгы үеде хөй партиялыг байдалда ажылдап турар. Дээди Советке болгаш эрге-чагырганың чер-чер органнарынга соңгулдаларга белеткел янзы-бүрү политиктиг күштерниң чидиг демиселиниң байдалында эртип турар. Эрге-хоойлулуг демократчы ниитилелди тургузар деп бодаар болзувусса, парламент ажыл-чорудулгазының негелделерин шиитпирлээр алыр ужурлуг бис. Партияны демократчыдарының, ону гуманизмниң болгаш демократчы социализмниң принциптерин сагып шыдаар организация болдурары санал-оналдарның янзы-бүрү болурун, оларны хостуу-биле илередирин болгаш янзы-бүрү туруштарны камгалаарын негээр деп, ол түңнелинде чугаалаан.

СЭКП ТК-ның кежигүнү, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Тудуг болгаш архитектура айтырыгларының талазы-биле комитединиң даргазы **Б. Н. Ельцинге** сөс берген. Партия бөгүн кризис кызыгаарында келген, ону ааза бодунуң эргижирээн чүүлдерден адырлыр хөйнү чок чоруу-биле, партияны демократчыдар талазы-биле таваар болгаш шиитпир чок чоруу-биле, бодунуң иштинге эде тургустунуушкун кылыр күзел чогу-биле. Төп Комитеттиң амгы составы база чедиришкен. Партияның үр үе иштинде кара чааскаан чагырга тудуп келгени ону бюрократтыг структура болдурган, ол чорук чуртту ээ дора байдалга, а чонну, сан-он миллион кижилерни ядаралга чедирген. Ынчангаш ол дээш харылаар апаар. Партия Төп Комитединиң составы харылаар, Политбюро кежигүннери харылаар. Политбюро составында ажылдап ол азы бо участогун даандырган кижи бүрүзү харылаар ужурлуг, мурнунда турганы ышкаш, чүгле бир дугаар кижи чааскаан эвес.

Партия бодунуң салдарын болгаш ат-алдарын улам-на чидирип турар, ол дугайын бөгүн улус чугаалап тур. Колдуунда ында аа эң сөөлгү арга арткан ыңар. Демократтыг чаа үндезинге, шынап-ла, ылаптыг чаартылыышкын херек. Чаа платформаның төлевилели (орайтадып киирген-дир) эрги өзу-биле кылдынган, ында чаа чүве чок деп чугаалап албас бис. Чаа чүүлдер, а чамдык туруштары депшилгелиг-даа чүүл бар. Ынчалмыже ниитизи-биле алыр болза, ону ийи хол бижээн ышкаш сагындырар: оң-даа, солагай-даа. Оларны — чөөн-чү, барыштың талаларны кайы-бирээзинге дүжүп берип тура, эптештирер дээр оралдажыышкынның үргүлчү болуп турган ышкаш.

Бодунуң хууда туружунга база партийжи клубтарның болгаш парторганизацияларның январьда болган бүгү-эвилел конференциязының декларациязынга даянгаш, санал берген кижи чамдык бодалдарын чугаалаан.

Бирээде. Демократтыг централизм принцивинден ойталаар, ону партияга эзугаар плюрализм, эвээш кежигүннүң эргелеринниң магадылалдарын хандырар, санал-оналдарның хостуун, партия кежигүнүң бодунуң туружун, кижиниң политиктиг эргелерин болгаш хостаалгаларын камгалаарын хандырар ниити демократтыг принциптер-биле солуур.

Ийиде. Эрге-чагырганың чепсээ болуп турар аппараттан ойталаар, соңгулдалыг органнарның болгаш партияның эге организацияларының секретарьларының чөвүлеглерин күжү-биле партияга бот-башкарылганың демократтыг принциптеринче шилчир.

Үште. Чаңгыс партиялыг болуру дээш туржуп турар партиядан хөй партиялыг болурунга чөпшээрежип турар партиянже шилчилгени боттандырар, ол партиялар болгаш хөй-нити организациялар дугайында хоойлуга дүүштүр ажылдаарынга белен болур ужурлуг. Дээди орган — улус депутаттарының Съездизи, ынчангаш СЭКП, өске-даа партиялар ышкаш, ооң мурнунга хоойлужудулга өзугаар отчеттуг болур ужурлуг.

Дөртте. Ужур эдерткен чаңгыс эп-сеткилдиг чоруктуң принцивинден ойталаар, туруштарның, атыннарын, платформаларның янзы-бүрү болурун база фракцияларның бот-тускайлаң болурун хүлээп көөр, олар партияның съездилеринге болгаш соңгулдалыг органнарынга боттарының санынга дүүштүр үлүглүг төлээлеп кирер.

Беште. Хоойлу саналдап киирер инициатива чурумун өзугаар СЭКП ТК ССРЭ Конституциязының 6-гы чүүлүнден боду ойталап турар деп тодаргай чарлаар.

Алдыда. Тус чер башкарылгазының органнарын тургузары-биле чергелештир, партияга горизонталдыг структураже чоорту шилчир, азы өскээр чугаалаарга, сорулга, эрге-хүлээлге база девискээр принциптерин өзугаар коммунистерни каттыштырар.

Чедиде. Съездиже, конференцияларже, чер-чер болгаш төп органнарже соңгулдалар, партияның дээди органнарын киириштир удуртукчуларны соңгуур — дорт, чажыт, деп болур, оларны партийжи девискээр округтарынга эге организациялардан альтернативалыг үндезинге чоруткан турар ужурлуг.

Сесте. Массалыг информацияның партийжи чепсектерин чүгле съездиге азы партия конференциязынга чагыртыр кылыр. Солунның, журналдың, телевидение редакциязының кол редакторун ажылга арттырар азы оон үндүрер дугайында шиитпир партия комитеттериниң секретарьларының туразындан хамааржыр болуру канчап-даа таарышпас. Номенклатурадан ойталаар, чер-чер Советтериниң азы улус депутаттарының Съездизиниң эрге-хүлээлгезинге хамааржыр деңнелдиг удуртукчуларын томуйлаарының азы соңгуурунуң айтырыгларынче кириппес. Партияга бүгү-ле артык эргелерден ойталаар.

Тоста. Партия бюджедин чүгле алааңдан өру шиитпирлер-биле тургузар болгаш чарыыр, бүгү-ле чарыгдалдарны партия эге организациялары эң шыңгыы контрольдап турар. Ораторнуң бодалы-биле алырга, дадывырларның хемчээлин база эвээжедири эргежок чугула, дадывырларның хөй кезиин партия эге организацияларынга арттырар.

Онда. Күрүнени база ааза дүүштүр СЭКП-ни тургузарының унитарлыг принцивинден улустарның база республикаларының компартияларының эки тура эвилелинче шилчир, бо чүүл Россияның Компартиязынга база хамааржыр. СЭКП ТК-ның Россия Бюрозун дүжүрер. ТК-ның амгы составы партияга 4-5 чыл хожудаан чаартылганы, өзүлүг демократтыг, үндезин чаартылганың чорудун, ооң платформазын эде көрүп, соңгулдаларны болгаш съездини эртирип шыдавас боор деп санап турарын санал берген кижи чугаалаан. Улустуң мананышкыны ойун эртип идегел, бүзүрели баксырап турар, ынчангаш күске чедир ону шеглеп тудары берге. Партияның съездизин майжиже чылдырар дугайында саналды ол деткээн. Эге организацияларны, янзы-бүрү платформаларны төлээлээн оргкомитетти XXVIII съездиниң белеткээри-биле тургузар, ааза партияда, политикада, идеологияда, ниитиледе кризистиг байдалды чугаалажып көөр, партияның чаартылганының өскерткен платформазын хүлээп алыр.

СЭКП Соңгу Осетин обкомунуң бирги секретары **А. С. Дзасохтуң** бодап турары-биле алырга, М. С. Горбачевтуң илеткели дискуссияга делгем орукту ажыткан болгаш партияның бодун шынар талазы-биле соңгаарлатпайн чаартыр херек дээр бодалга эккээрдир. Ол дээш демиселдиң политиктиг сорулгаларын база үе-чадаларын далаш чокка, аймааравайн, мугуртавайн-даа тодарадып алыры чугула. Мооң-биле холбаштыр мурнувуста улуг стратегтиг ужур-дузалыг сорулга — СЭКП-ниң чаа Программазын чогаадып кылыр ажыл туруп турар болганда, платформаның төлевилелинде көрген идеяны ааза шилчилге үе-чадазы кылдыр көөрү чугула деп санаан.

Бир эвес бистер боттарывыстың хүрээлениишке чидиг шүгүмчүлелин, негелделиг чорукту арттырган, партияның бүгү-ле эшелоннарынга база звеноларынга СЭКП-ниң ролюн чамдыктар чедир үнелевейн тур, ам кым-на-бир кезек улус арттыр үнелеп тур дээр карашынышкын хостуг ындыг мораль-сеткилдиг климадын тургузарының ыяап-ла доғум кадар болзувусса, ол сорулгага улуг чедиишкиннерлиг боор болур бис. Партияның база чер-черде партия комитеттериниң ат-алдарының кудулалыышкынының чылдагааннарын чүгле ынчалдыр сайгарып билип ап болур.

Партияның ниитиин амыдыралын таарыштырарының эргежок чугула хевири болур демократтыг централизмни чаартып көөрү партияга база хөй-ниитиниң ортузунга-даа улуг соңгуургалдар хайыштырары чугаажок. Лениннин соонда ол

(Уланчызы 3-кү арында).

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНГА САНАЛ-ОНАЛДАР

(Уланчызы. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

принципти каржызы-биле өскерти берген болгаш ол шуут-ла бодунга удурланышкан чүүл апарган.

Санал берген ораторнуң бодалы-биле алырга, чугаалажылганың, өске сеткилдиг болгаш өске бодалдыгларга шыдамык, оларны дыңнаар чорук, оппозиция-биле кады ажылдаары кандыг-даа демократчы организастыг партияның эргежок чугула шынары болур магалыг үлегер-чижек турган, партияның төөгүзүнде ол үениң политиктиг дуржулгазы харын катап платформада эглип турар-дыр.

Коммунистиг идеяларның үнезиниң мырыңай кудулааның оратор дүвүреп чугаалаан. Ынчангаш ооң бодалы-биле алырга, партияның бүгү угаан-сарыылын социал хөгжүлдениң амгы үедеги концепциязын ажылдап кылырынче мөөңнээри тергиин чугула боор турар. Ынчангаш марксисчи өөредигни коммунистерниң шиңгээдип алыры бо хүнде чидиг политиктиг дискуссия үезинде чүс чылдарның эгезинде турганындан ийикпе, азы Октябрьның сөөлүнде дораан турган үеде турганындан дудак чок, харын-даа чугула боор чадавас.

Партияда эде тургустунуушкун дээрге чүгле организас-структура талазы-биле хемчег эвес, харын — билиглерни амгы үежидеридир деп, оратор санап турар. Ооң-биле холбаштыр ол удуртукчу кадрларны өөредирде кызы ведомство ажыын бодаар чоруктан уштуварын кыйгырган.

Соңгу Осетияның коммунистериниң удуртукчузу оон аңгыда эрге-чагырганың дээди органының баштыңының бүрүн эргелери-биле холбашкан айтырыгга доктааган. Социалистиг ниитилелге демократтыг чорудугну хандырар сорулга-биле күрүне эрге-чагыргазының баштыңының конституцияда көрдүнген эргелерин калбартырын амыдырал бөгүн шыңгыы негеп келген.

Национал политика болгаш ол талазы-биле платформаның төлевилелинде кезээнге хамаарыштыр чугаалап тура, оратор ол чугула адырга партияның тура-соруундан база хөделиишкининиң чаңгыс аай чорууундан эде тургустунуушкунуң салым-чолу улуу-биле хамааржыр дээрзин айыткан. Мурнунда турган болгаш амгы бар бергелерни ажыглааш, ажык-чарлыг чорук, демократия деп алгаш; национал-дар аразында удурланышкак чорукту киткедип турар күштерни принципиалдыг ёзу-биле көөр херек. Платформаның төлевилелинде нацияларның бот-тускайлаң чорууунуң дугайында чүүлдерни деткээш, ооң-биле кады автономнуг тургузуглар дугайында пунктулар эмин эрттир ниити, чаңгыс аай боол турарын чугаалаан.

ТК-ның амгы Пленуму партияны каттыштырарынга дөгүм болур, эде тургустунуушкунну баштаар аргашинекке бүзүрээр, шак ындыг арганы бээр программаны саналдаар ужурлуг деп, СЭКП ТК-ның кежигүнү Украинаның Киев обкомунуң бирги секретары **Г. И. Ревенко** медеглээн.

Социалистиг идеяны ботандырарының оруктарын дилеп тып турарывыс үеде социализмниң чаа овур-хевириниң эртемге үндезилээн утка-шынарын көргүзер херек деп, ол уламчылаан. Ол чокка коммунистер болгаш партия кежигүнү эвестер политиктиг угшиин чидириптер-тирлер.

Политиктиг системаның реформазын ханыладырының үезинде партияның турар чериниң дугайын чугаалавышаан, бөгүнде-даа партияны долгандыр душкуурлуг чорукту тургузарынга, политиктиг авыяастаашкынга уржук боор турар Конституцияның 6-гы чүүлүнге хамаарыштыр СЭКП ТК-ның платформазынга тода айтырып оратор саналдаан. Съездиниң политиктиг документилерин чогаадып кылырда, ооң чүүлдерин чаа хоойлуларның төлевилелдери-биле — хамыктың мурнунда ССРЭ-де өнчү дугайында, чер дугайында, а ол ышкаш федерация дугайында ам болур хоойлулар-биле дорт харылзаштырганы дээре.

Бүгү партияның ажылының кол угланыышкыны кылдыр шырак Советтерни хевирлеп тургузарын бодаар херек. Советтерниң бүгү-ле хевирлеринде, оларның составында коммунистерниң саны аңгы-аңгы турда, хөй-нинти организацияларынга база бот-башкарылгалыг хевирлерге, оон иштинде ажыы-биле реакцылыг турушта турарларга хамаарыштыр партияның тактиказы кандыг болур ужурлугул дээрзин шагда-ла тодарадып алыр турган.

Партияның иштики амыдыралын чаартыры партияның идея болгаш организас талазы-биле чаңгыс эвин хандырар ужурлуг база коммунист бүрүзү бодунуң арга-шинээн боттандырып шыдаар аргалыг болур чаа Уставты чогаадып кылбаан шаанда болдунмас.

Платформаның төлевилелинде көрген партияның дээди органнарының структуразын деткивишаан, оратор оларны тургузарының чурумун өскертир дугайында саналды киирген. Республикаларның компартиялары, ооң бодалы-биле алырга, боттарының төлээлекчилерин СЭКП ТК-га дорт төлээледип чорударлы эки болгу дег.

Партия эге организацияларының ролюн черле эде көргени дээре деп-даа санал үнген: олар бот-тускайлаң болур, кежигүнге хүлээп алырын, үндүрерин-даа дорт шиитпирлээр кылдыр эрге бээр. Оон аңгыда партия кежигүнү кижи бир буду-биле СЭКП-ге, а өскези-биле кандыг-бир политиктиг организацияга турарын болдурбас херек. Партияның бүгү-ле соңгулдалыг органнарының база ТК секретарындан эгелээш, эге организацияның секретарынга чедир отчёттуг болурунуң дугайында айтырыгны тургусканы черле чөп дээрзин оратор деткээн. Партийжи удуртукчуларны дорт, чажыт бадылаашкын-биле альтернативалыг турар кылдыр бүгү коммунистерниң киржилгези-биле соңгуур кылыр херек.

Советтерге соңгулдаларның дуржулгазын, бистиң партиявыстың будүш-шинчизин өөренип көргеш, партияның бүгү-ле соңгулдалыг органнарынга, дээди удуртукчу органнарынга чедир ажылчыннарның болгаш тараачыннарның төлээлериниң нормазын база көөрү чугула деп, оратор чугаалаан. Партияның бюджедин долузу-биле ажыдар, алаңдан өрү ону тургузар, съездилерге, конференцияларга, партия комитеттериниң пленумнарынга бадылаар, партияның акша-хөреңгизиниң чарыгдалының дугайында коммунистерниң мурнунга отчёттаар.

Чуртта аажок шалыпкыны-биле өскерлип турар болуушкуннар, партияның чаңгыс эвин үреп турар чүүлдерниң өзүүшкүнү съездиниң хуусаазын база партияның отчёт-соңгулдалыг бүгү кампаниязының хуусааларын чөөкшуладырын негеп турар деп, **Г. И. Ревенко** түңнелинде айыткан.

Кежээки хуралга саналдар бээри үргүлчүлээн.

* * *

Пленумга февраль 5-те, хүннүң ийиги чартыында бир дугаарында камгалал үлетпүрүнүң министри **Б. М. Белоусов** санал берген. Чугаалажып көрүп турарывыс СЭКП ТК-ның платформазы политиктиг болур ужурлуг дээрзинге чөпшээрешпес мен деп, ол медеглээн. Социал-экономиктиг болгаш политиктиг айтырыглар бот-боттарының аразында холбаалыг, деткижип турарлар.

Ону бис үлетпүрден, ооң иштинде ооң эң организастаттынган, балансылаттынган база бедик мергежилди негээр камгалал үлетпүрү ышкаш ындыг кезээнден көрүп болур бис. Бис ам-даа улуг бергедээшкиннерге таварышпайн ажылдап турар-даа болзувусса, амгы үениң бүгү шылгалдаларын эртип, ажыл-агыйы механизмин чаартыры, рынок харылзааларын организастаары, бүдүрүлге болгаш социал харылзааларны демократчыдары ышкаш өскерлиишкиннер-биле база холбаалыг апарган бис. Бүдүрүлгениң ажыктыының кудулааны, экономиканың сулараалы элээн каш чылдагаанналыг боор турар.

Чүнүң-даа мурнунда бис ажыл-агый механизмин эде тургузарының чорудуунче эргелеп башкарылганың экономика талазы-биле ажылдап кылдынмааны, юридиктиг болгаш эрге-хоойлу нормалары чок байдалында, кадр составы белеткеттинмээн үеде киирген бис. Оон аңгыда төп экономиктиг албаннар чедир бодаттынып кылдынмаан нормативтиг актыларны база документилерни киирип турган, олар чедимче чок салдарлыг боол келген. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өзүлдезинден хоорук шалың өзүлдезин болдурган, продукция бүдүрерин өстүреринден болгаш ооң бот-үнезиниң чиигедиринден хамаарылга чок арыг орулга алыр байдалдарны тургускан. Бүдүрүлгелерге долу бот-башкарылганы тывысканы, куржагыгга оларның харысалгазын хандырбааны, оон мурнунда турган харылзааларны үскени чедиишпес чоруктун улам ханылаарынга, бүдүрүлгениң чүүлдешкек чорууунун буурааарынга чедирген. Бо бүгү чүүлдер бистиң шуптувуска илден.

Оон ыңай оратор адырның тодаргай айтырыгларынга доктааган. Шериг бүдүрүлгезин тайбың үгже шилчидери бөгүнде онза чугула сорулга боол турар. Экономиканың байдалын экижидеринге ол шилчилге эргежок чугула, ооң-биле кады ол шиитпирлеттинери берге бөлүк айтырыгларны тургускан. Шериг бүдүрүлгезин тайбың үгже шилчидери дээрге-ле чүгле даалгаларны бижип кааш, оорган чарыгдалдар чокка чаагай кежиктерни ап болур ындыг чүүлдүр дээн ышкаш бодал дыка неттерээн. Ынчалзажок эргежок чугула акша-хөреңгилерни, дериг-херекселдерни бербээн шаанда, ол сорулганы күүседири база кончуг берге.

Камгалал үлетпүрү валюта талазы-биле боду хандыртынып шыдавас болгай. Шериг бүдүрүлгезин тайбың үгже шапкын шилчидеп турар үеде валюта хандырылгазының чурумун киирери чугула. Ол ышкаш ССРЭ-ниң үлетпүрүнүң камгалал адырларының тайбың үгже шилчилгезиниң дугайында хоойлуну ажылдап кылыр, чугаалажып көөр болгаш хүлээп алыр үе келген хире деп, саналдакчы чугаалаан. Камгалал үлетпүрүнге аъш-чем эвес бараннарны база хамааты продукцияны бүдүрери ажыглаттынып турар материал-техниктиг курлавырларның бир аңгы өскерилгезин база чайгаар негей бээр. Бо айтырыглар бисте чедир бодаттынып кылдынмаан.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазының саналдап киирген төлевилелиниң «Дээштиг план-рынок экономиказы дээш» деп кезээнде ооң сорулгалары шын тодараттынган деп, саналдакчы түңнелинде демдеглээн.

Чугаалажып турар документини бо хевээр хүлээп алыр арга чок, ону катап шыңгыызы-биле эде ажылдаары чугула деп саналдаан кижилерге СЭКП ТК-ның кежигүну; ССРЭ-ниң Польшада элчини **В. И. Бровиков** каттышкан. Ооң хөлүн эртир лозуңнураа, харын-даа чамдык көөргеттинген чүүлдер, эрткен үени, ыланғыя амгы үени үнелеп турар ында шын эвес чүүлдер, идейлиг холумак чүүлдер болгаш теоретиктиг тодаргай чүүл чогу партияның программалыг документизи болур арганы бербейн турар. Ол документ хүн бүрүнүү байдалдыг болгаш бистиң политикавыстың чүгле бо хүнгү негелделерин хандырар дээн хевирлиг бодал тыптып кээр-дир.

Документиде эде тургустунуушкунга хамаарыштыр мактаашкыннар, ырак-та эрткен үеге хамаарыштыр шугүмчүлээшкиннер болгаш келир үедеги каас лазаашкыннар эмгежок, ынчалза-даа амгы үедеги, кажан-бир шагда эвес, а эде тургустунуушкун чылдарында болдурган частырыгларның үнелели херек кырында чок болуп турар. Сөөлгү үеде бис бодувустуң ажылывысты боттарывыстың үнелээшкиннеривисти эвес, Барыын чүктүң дээргилериниң канчаар үнелээрин бодаар апарган бис. Платформага-даа оон чайлап шыдаваан-дыр бис.

Чоп эде тургустунуушкун дээш туржуп турар деп бадыткаарын оралдажып турар бис, а кандыг эде тургустунуушкун дээш туржуп турарыл? Беш чыл бээин эки четпээнде, бистиң чуртувусту кризистиң аспаанче киирген, анархиянының калчаараашкынынче, экономиканың сандараашкынынче, бүгү-ниити хоозуралче болгаш мөзү-шынарның будалыышкынынче чыгап келген эде тургустунуушкун дээш бе? Байдал мындыг турда, чон «ону деткип турар» деп чугаалаар болза, мөзү-шынарга таарышпас, бети дээрге политика талазы-биле ыят чок чорук болур. Аңаа чон удур, ону улам ыткыр кылдыр чугаалап турар.

«Эде тургустунуушкун» деп билиишкинни революсчу чаартылгаларның ёзулуг талалакчылары-даа, реакционерлер-даа, Совет Эвилелиниң өнүүктери-даа, ооң дайзыннары-даа, социализм дээш туржуп турарлар-даа, аңаа удур бүгү назынында демисежип келгеннер-даа бир дөмей чедиишкинниг ажыглап турар. Бо бүгү чүүлдер бистиң партиявыстың болгаш күрүневистиң удуртукчуларының кылган алдагдалдарының түңнели-дир.

Ындыг алдагдалдарның бирээзинге элчин чуртка сагылга-чурумну болгаш корум-чурумну тургузуп албайн, ниитилелди тигин-биле демократчыдып эгелээнин адаан. Сагылга-чурум демократия чокта туруп болур, а сагылга-чурум чокта демократия канчап-даа турбас, чүге дээрге ол ниитилел-политиктиг сандараашкынга чедирер.

Барыын чүктүң бисти кончуг идепкейлиг мактап турар удуртукчулары ону база тергиин эки билип турарлар оларның күрүнезинге, аңгы талазы-биле эрге-ажыктарынга хензиг-даа айыыл диргелип кээр болза, олар боттарының чуртунга каржы болгаш шиитпирлиг хөделир болгай. Ындыг таварылгада Буш-даа, Тэтчер-даа оларның дугайында чүү деп-даа бодаарын тоор эвестер. Оон чижээ — Панама. Англияга забастовка шимчээшкинин баскан чорук болгаш өске-даа чүүлдер-дир.

Мындыг таварылгаларда «Сталинчи арга-методтар ажыглап шыдавас бис...» дижир болгай бис. Олче чыгаары, ынчаар кылырынче кыйгырары, шынап-ла, угаан-сарыыл чок чүүл болур. Ынчалза-даа бодун болгаш бодунуң күрүнезин хүндүлээр эрге-чагырга бодунуң хоойлуларын хүндүлээринче албадаар ужурлуг. А бистер дээрге хөделиишкиннерде тоомча чок чоруктарны бүгү улуска дегейленген сөс кырында идепкейлиг чорук-биле солуп, а күрүнеге удур, ниитилелге удур чүүлдерни доза шаап шыдавас шиитпир чок болгаш дидим эвес чоруктарны, харын-даа кемхерек үүлгедиишкиннерин өске, янзы-бүрү бодал-саналдыг чорукка, саналдарның, харын-даа хөделиишкиннериң аңгы-аңгы болурунга шыдажып турарывыс деп санап турар бис.

Чиг хоойлулар хүлээп алган чорукту саналдакчы частырыг деп чугаалаан. Чижээ, алкоголизмге удур хоойлужудулга, кооперация дугайында хоойлу. Шашлыктардан эгелээш танкылар садар кылдыр неттерээн ол кооперацияның аазаттынганынга шуут чөрүшкек чүүлдү эккелген. А өске хоойлулар болгаш шиитпирлер — бүдүрүлге дугайында, аренда дугайында, хууда күш-ажыл чорудулгазының дугайында хоойлулар. — олар бодап кылдынганы ышкаш ажылдап турар бе?

Дүргедээшкинниң идеяларындан хенертен ойталаан бис, а ону чарлаарда база ындыг далаш болган бис. Ону шын кылган бис, чүге дээрге экономикада карак чивеш аразында болу бээр кайгамчык чүүлдер турбас. Бир-тээ, ындыг болганда, политикада-даа, ооң иштинде экономика адырында-даа далаш, бодамча чок чорук чегенчиг түңнелдерге чедирер.

Чарлаанывыс демократия политиктиг адырда бүгү чүүлдерни чогуур черлеринге тургузуптар, а рынок экономиканы экижидер деп идееп турган бис. Бир-тээ, бүгү чүүлдер сыр дедир болганда, буруу төптүң удуртукчуларында эвес, а чер-черлерде күүседикчилерде дей берген. Ынчап баар деп билбээн бис дижир. Дээди чагырганың ажылдакчыларынга элдептиг туруш-тур ол. Бистиң бүгү четпестеривисти «каргыштыг эрткен үеге» шамнаары ам мода апарган. Херек кырында бис дүүнгү хүнүң быдаазын эвес, бөгүнгү эде тургустунуушкунуң хайындырган кадыын чип турар бис.

Бо бүгү чүүлдер дээш ТК кежигүннери, депутаттар түс-туста боттарының албан-дужаалдарының аайы-биле харыылаар ужурлуг деп, оратор санап турар. Чуртта болуп турар бүгү чүүлдер дээш харыылаар апаар. Ону бистен коммунистер манап турар. Бистиң кол халавыывыс чүл дээрге, күрүнеге болгаш партияга эрге-чагырганы чаңгыс кижиге тыпсыр чаңчылывыстан чарлып чадап турарывыс болур. Ажыл-херектерни эпти-ле билдилиг эвес, кедизин бодавайн, Адачурттуң чаагай чоруу дээш эвес, өскелерниң, харын-даа бодувустуң хуу-даа чаагай чорууувусту бодап, удуртуп турар бис.

Оратор мындыг санал киирген: программалыг документ — платформадан президент дугайында, партияның даргазының болгаш оралакчыларының дугайында чүүлдерни уштур, чүге дээрге херектиң ужуру бо албан-дужаалдарда, кабинеттерге кандыг чаа өскерилгелерни кылырында эвес болгай. Херектиң ужуру чүдел дээрге, партияның канчаар ажылдаары болгаш кандыг политиканы ооң чорудары, кандыг сорулгаларны шиитпирлээри. Бо чүүлдерни бистиң платформавыска тодаргай чугаалаар херек.

Бурунгаар чаа-чаа идеяларже чүткүл, байдалды мурнаан турар ажыл херек. Политика талазы-биле өттүр көрүүшкүн, байдалды баш бурунгаар тодарадыр чорук, дүрген болгаш шиитпирлиг хөделиишкин, айыттынган чүүлдү боттандырарынга карак кызыл чорук бисте четпейн турар. СЭКП ТК-ның кежигүнү, Молдавияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары **П. К. Лучинскийниң** бодалы ындыг. Чугаалаан чүүллерин Молдавияның политиктиг амыдыралындан алган тодаргай чижектер-биле бадыткап көргүспүшаан, кандыг-даа айтырыгларны шиитпирлээрде, чогум-на шиитпирлиг эвес, шүшпең болгаш чылзыр чорук бистиң хөй-хөй чедимче чок чүүлдеривистиң үндезини ында болуп турар деп, ол демдеглээн.

Республикага ниитилел-политиктиг ёзулуг сандараашкынныг байдал турда, кадрларны таарыштыр тургускан. «Чүвениң байдалы бергедевээн шаанда» дээр чугааның чаңчыл болу бергени хараадаңчыг. Молдавияда болуп турар чорудулгалар, ораторнуң бодалы-биле алырга, чуртта-даа, ол ышкаш Европада-даа политиктиг ниити байдал-биле сырый холбашкан болуп турар. XXVIII съездиге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилели байдалды анализтээринге, партияның улам ыңайгы стратегиязын болгаш тактиказын ажылдап кылырынга бурунгаар шыңгыы базым болур деп чугаалааш, амгы үеде бистиң ниитилеливистиң чурттап эргин турары чидиг байдалдарның талазы-биле тодаргай илереттинген туруш документиде чок-тур деп, ТК-ның кежигүнү демдеглээн. Болуушкуннарның ёзулуг ужур-дузалыын колдуунда-ла шуут хөлү эрте бергенде үнелеп көөр-дүр бис.

Хөй партиялыг болур чорук дугайында чугаалап турагаш, алыс утказы-биле алырга, СЭКП-ниң иштинде болгаш ниитилелде ол ам бодарап эгелей берген деп, санал берикчизи медеглээн. Чүгле чаңгыс аай эвес, харын чамдыкта удурланышкак бодалдарны, идейлиг сорулгаларны, тактика талазы-биле чөрүшкек туруштарны партияның удуртулгазы-биле каттыштырар чорукка чүге таваржып турар бис? Баштай аңгыланып алгаш, а ооң соонда каттыжар херек деп ленинчи үзел-бодал методологтуг боттуг стратегия болуп, мурнунда дег ол-ла хевээр арткан деп, ол санап турар. Ийи партиялыг системалыг ындыг чурттарның дуржулгазы кичээнгейни база хаара тудуп турар.

«Партия кымнарның эрге-ажыктарын илергейлеп турарыл?» деп тема талазы-биле быжырымчалыг дискуссияны чорудар дээн саналды Молдавияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары деткээн.

Президент дугайында айтырыг— ёзу барымдаалаан херек эвес-тир. Хоойлу-дүрүмнү быжыглаары болгаш кедизинде барып, президентини бүгү чоннуң соңгуурубиле ол холбашкан.

Конституцияның 6 дугаар чүүлүнге хамааржып турар төлевилелдиң ол кезээниң эдилгези, ораторнуң бодалы-биле алырга, коммунистерге дуза чедирериниң улуу дужамык халдадыр чүүл болуп турар, чүге дизе партияны эң дээди кылдыр ниитилелге чыгап турар, ол чорук удурланышкынны чайлаш чок болдурар. ТК-ның чогум-на бо Пленуму Үндезин Хоойлудан ону үндүрер дээш бир аай деткиир ужурлуг. Чүге дээрге партияның салым-хуузун хамыктың мурнунда партия боду шиитпирлээр ужурлуг.

Эвилелдешкен республикаларның компартияларының бот-тускайлаң болуруунуң айтырыының талазы-биле чогумчалыг чүүлдер илеткелде хөйү-биле киргендир деп, оон ыңай ол чугаалаан. Республикаларның компартияларының эвилелин чаңгыс аай идейлиг үндезинге тургузарынче дидим чорур херек, негелде-даа ындыг. Федерацияның салым-хуузунга хамаарыштыр чүл дизе, ында чаңгыс арга — эвилелдиң чаа керээзинге үндезилеттинген тускай догуннаан күрүнелерниң эвилелин тургузарыдыр деп, ол медеглээн. Айтырыгларны чүгле шын тодарадыр херек, оларны канчаар шиитпирлээнин республикалар төпче дамчыткан турар. Ол болза чурттуң камгалалының, транспорттуң, харылзааның, энергетиканың дугайында болгаш чамдык өске-даа айтырыглар боол болур. Эвилел керээзинден аңгыда, республикаларның онзагай байдалдарын тодарадып бижээн чогуур протоколдарга ат салдынган турар ужурлуг. Ол чорук, ораторнуң бодалы-биле алырга, төп-биле харылзааны-даа, бот-боттарынга бүзүрелди-даа быжыглаар.

Экономика дугайында айтырыгларга доктааааш, ол айтырыгларның чидиг тургустунганы онза хемчеглерни алырын негеп турар чадавас деп, ол демдеглээн. Кижилер эртенги хүнүнге бүзүрелин чидирип, коргуушкун адаанда чурттап турар ындыг байдал дүвүрээзинни база болдуруп турар. Чугаа болза ниитилелге шыңгыы корум-чурумну хандырарының дугайында чоруп турар. Чуртка хөй-ниити парламентизин, «төгерик стол» тургузарын саналдап турар, бүгү-ле шимчээшкиннерниң, фронтуларның, эвилелдерниң төлээлекчилерин, чурттуң удуртулгазының төлээлерин олче чалаар. Күш түрүүр болгаш массалыг корум-чурум чок чорукту болдурбас, амыр-дыштыг болур чорукту хандырар дээш бүгү-ле күштер-биле чугаалажыышкын эргежок чугула.

СЭКП-ниң Ленинград область комитединиң бирги секретары **Б. В. Гидаспов**тун бодалы-биле алырга, ажык-чарлыг болгаш демократияның үезинде чуртта байдал кандыгыл, кайнаар бар чыдар бис, бисти кым баштап чорууруул, чоокку айларда бисти чүү манап турарының дугайында шын кижилерге эки билдинмес, мындыг чугаа элдептиг-даа магатчок.

Хүн эрткен тудум политикада болгаш экономикада байдал нарыыдап бар чыдар, платформаның төлевилели күзенчиг чүүлдерни бербейн турар. Ооң чылдагааннары хөй, ынчалза-даа кол чүве мында — эрге-чагырганың күүсекчи органнары долузу-биле сандараан, күрүнени башкарары бергедеп бар чыдар, министерстволар — долу саймааралда. Чер-черлерде Советтер хоойлу-дүрүм-даа талазы-биле, херек кырында-даа эрге-чагырга чок, партияны удуртулгадан чоорту ырадып бар чыдар. Дээди Советтиң хүлээп ап турары хоойлуларга политиктиг үнелел чок. Партия аппарадын эде организастаан, адырлар аайы-биле партийжи удуртулгадан ойталаан. Ооң орнунда кым-даа, чүү-даа дээш харыылавайн турар ук-бажы билдинмес тургузуг. Партия эге организацияларының ролю сөс кырында. Удуртукчуларны соңгуп алыр апарганда, партияның кол бызы кадрлар-биле ажыл кошкаан. Эрткен чылын Ленинградка үлетпүр планныг онаалдаларны арай деп-ле күүсеткен, а январьның күүсеттинмээн деп, обкомунуң бирги секретары айтырыгларны сайгарып тура, демдеглээн. Экономиканы экижидериниң, үлетпүрде, көдээ ажыл-агыйда ажыл-херектерни чүгээртедириниң кезик-чамдык хемчеглерге үндезилеттинген рецептилери дээштиг түңнелдерни бербейн турар болгаш чоокку үеде бербес-даа.

Национал халапты чайладыр дээн чүткүл ооң мурнунда ажыглаттынмайн турган хемчеглерни алырынга чедирген. Бир эвес партияның удуртукчу авторитедин ниитилелге көдүрбес болза, сандараашкынга чедирер.

Чүгле партия удуртукчу, организакчы күш, күрүнениң үндезини, социалистиг хөгжүлдениң магадылалы кылдыр ТК платформага тода болгаш билдингир-биле көргүзер ужурлуг турган, оон өске орук чок, чүгле партияның Политбюродан партия эге организацияларынга чедир идепкейлиг ажыл-чорудулгазы байдалды чогумчудуп болур деп, оратор чугаалаан.

Чер-черлерде байдал дээш, хамыктың мурнунда бистер харыысалгалыг бис деп чүвени билир бис, ынчалза-даа партия бодунуң инициативазын, туружун оскунуп турар деп, ол уламчылаан. СЭКП-ниң тургузуунга болгаш удуртукчу звеноларынга чаартыышкынның мурнунда турар бис. Долу, шиитпирлиг болгаш дарый чаартыышкын — мында М. С. Горбачевтуң тезистериниң талазында мен.

Партияның иштинге кадрлар айтырыын кол чүүл кылгаш, март-апрельде XXVIII съездини чыылдырарының, а ооң соонда отчёт-соңгулдалыг кампанияны чорударының дугайында Ленинградтың коммунистериниң саналын обкомнуң бирги секретары дыңнаткан. Ийи дугаар гариантыга удурланмас-даа болза, Ленинградка отчёт-соңгулдалыг партийжи конференцияны 1990 чылдың март-апрельден соңгаарладып болбас деп, ол демдеглээн. Ону муң-муң коммунистер болгаш партия эге организациялары негеп турар, чүге дээрге олар партияның область комитединиң ажыл-чорудулгазынга таарышпайн турар. XXVIII съездиге чедир Россияның коммунистериниң съездизин чыылдыры эргежок чугула.

Партияның удуртукчу ролю дээш туржуп турар бис деп, ол түңнелинде чугаалаан. Чүгле ылап шын билип алдынган база бистиң идеологиявыска илереттинген ажылчы чоннарның эрге-ажыы кижилерниң караанче дорт көөр арганы коммунистерге бээр.

СЭКП ТК-ның кежигүнү, Украин ССР-ниң Эртемнер академиязының президентизи **Б. Е. Патоннуң** саналын ёзугаар алырга, съезд мурнунуң платформазында эртемни болгаш эртем-техниктиг депшилгени хензиг черде киирген. А ол дээрге үндезин айтырыг болгай. Бистиң амгы үеде Барыын чүктүң чурттарынга бырашпайн турар чылдагааныывыс болза, эртем-техниктиг революцияның долу күчүзүн сөөлгү он чыл дургузунда долу ажыглап шыдавайн турарывыс болур. Технологтуг сайзыралывыс ам-даа куду деңнелде. Ооң деңнелин бедидер дизе, үндезин болгаш дузалал шинчилелдерни хөгжүдер херек. Ол дээрге, эртем техниктиг депшилгени дүргедедириниң эргежок чугулазын база катап демдеглээри эвес-тир, ындыг чаагай чүүлдерни хөй чугаалап келген, а ажыл-херек чогуваан.

Ынчангаш эртемниң, эртем-техниктиг депшилгениң ролюн платформага чүгле киирер эвес, ону коммунистерниң угаан-медерелинге программалыг негелде кылдыр киирер херек. Күрүне болгаш ажыл-агый адырларында ажылдап турар коммунистер эртем-техниктиг депшилгени дүргедедириниң айтырыгларын мурнады көөр, чурттуң улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга ону херек кырында боттандырар ужурлуг.

Хөй санныг бергелер-биле хүн бүрүнүн депшилгениниң үезинде бистиң эртемивиске таарымча чок чүүлдер көвүдевезин дээш баш бурунгаар дыңнадыр ужурлуг. Ол ындыг болбайн турар. Чамдык эртемденнер ол дугайын чугаалап турза-даа, ооң үнүн дыңнаар кижи ховар.

Эде тургустунуушкун эртемденнерже кичээнгейни салбайн келген. Ынчангаш чамдык эртемденнерниң-даа, будун-бүдүн институттарның-даа ажылын үнелээриниң чурумун өскертир херек. Оларның үндүрген түңнелдерин барымдаалаарының чурумун база өскертир.

Ниитилел эртемденнерин партия мораль талазы-биле деткиир, оларның сагыш-сеткилин көдүрер ужурлуг. Боттуг эртемге үндезилээн билиглер кижилерниң сагыш-сеткилинге салдар чедирер күчүлүг чепсек болур дээрзин утпаалыңар.

Пленумче аъттаныр бетинде, бистиң каттыжыышкынывыстың цехтерде партия организацияларының секретарьлары-биле ужурашкан мен деп, СЭКП-ниң Төп Ревизия комиссиязының кежигүнү, Саратовтуң электроагрегат бүдүрүлге каттыжыышкынының улуг мастери **В. А. Шабанов** чугаалаан, партияны, бүгү чуртту чаартырын бөгүнгү Пленум дузалаар боор дээрзинге идегелин олар дыңнаттылар. Коммунистиг партияның салым-чолунуң, ниитилелге ооң ролюнуң, партияның чорудуп турары эде тургустунуушкуннуң дугайында секретарьлар дүвүрел-биле чугаалап турдулар.

Чамдык көскү эртемденнер неформалдар-биле, янзы-бүрү националистер болгаш ажытталчак экономиканың тывылдырыкчылары-биле каттыжып алгаш, чуртту буржуаз реформаторларның оруунче чыгап турар-дыр. Олар хуу өнчүнү, политиктиг анархияны катап тургузарын, партияның чаңгыс демин сандарадырын оралдажып турарлар.

Ажылчыннар аңаа таарышпайн турар. Социал-экономиктиг тургустунган бо байдалдарда туруштубыжыглаар, перспективаны тодарадыр, эде тургустунуушкунуң өзүп орар күштерин өскээр аппаар дээннерни шиитпирлиг буруу шавар херек деп санап турар бис.

Марксисчи-ленинчи өөредигниң, социалистиг шилилгениң шынныынга, Совет эрге-чагырганың 70 чыл дургузунда чедип алган эки чүүлдеринге ёзулуг коммунист кижи чигзинмес. Алдагдалдар бар болбайн аан. Оларны эрте берген деп болбас, мурнувуста база ажыл улуг. Ынчалза-даа стратегия тодараттынган, чурт шимчеп эгелээн. Темпини дүргедедир херек, маңаа партия организациязы бүрүзү идепкейлиг болуру чугула.

Саратов областың партия организациязында ындыг программа ажылдап кылдынган деп, оратор уламчылаан. СЭКП-ниң область организациязы ажылчы чоннуң бүзүрелин практиктиг ажыл-херектер-биле, ажык туруш-биле шынзыдар дээш оралдажып турар. Партия ажылдакчылары чер-черлерге барып, салдынган сорулгаларны коммунистерге тайылбырлап турар. Партия эге организацияларының чогаадыкчы аргаларын канчап долу ажыглаарыл дээн ышкаш чугула айтырыгларны бодүүн коммунистер салып турар.

Чамдык кижилер демократтыг централизмни буруу шаап, ону демократтыг чөпшээрежилгениң принциптери-биле солуурун саналдап турар. Ынчалза-даа туугай митингилээр демократизм боттуг түңнелдерни көргүспейн келгенин практика бадыткаан болгай. Централизмден ойталаар чорук ниити партияның шугумун ажылдап кылырынга уржуктуг. А сагылга-чурумну кошкадыр болза ооң боттаныышкыны болдунмас.

Партийжи массаларның эрге-чагыргазын СЭКП-ге тургузары — ол дээрге ийи талалыг чорудулга. Соңгулдалыг партия органнарының кежигүннериниң ролюн болгаш харысалгазын бедидер, оларны партия эге организацияларының хүн бүрүдеги контролюнга тургузар херек. Ол бүгү чүүлдерни Уставтың чогуур нормалары-биле хандырар херек. Соңгулдалыг органнарның кежигүннериниң статузун ажылдап кылыр болгаш бадылаар херек. СЭКП ТК, Төп Ревизия комиссиязы база аңаа хамааржыр.

Амгы үеде партияның хүрээлениң быжыглаарындан, чонну СЭКП-ни долгандыр эде тургустунуушкунуң платформазынга үндезилеп сырый каттыштырарындан онза сорулга чок деп, саналдакчы демдеглээн.

Саратов областың коммунистериниң, бүгү ажылчы чонунуң өмүнээзинден ол забастовка шимчээшкинин эгелээринден дадагалзаарынче ол чурттуң күш-ажылчы коллективтерин кыйгырган.

Республикада тургустунган байдалды чугаалап тура, Азербайджанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары **А. Н. Муталибов** бүгү чүвени ам-даа сайгарып көөру чугула, чон шынны билип алыр ужурлуг, ол билип алыр-даа дээрзин айыткан. Январь болуушкуннарының дөзү, ооң бодап турары-биле алырга, эде тургустунуушкуннуң баштайгы чалгыында Даг-Карабахка тургустунган чөрүлдээден эгелээн болгаш ийи чоннуң аразында кажан-даа мынчаар өскүп көрбээн үскүлежиишкинге чедирген. Херек кырында хамааты дайыны чоруп турар болгаш ону армия безин соксадыры берге.

Болуушкуннарның чылдагааны ДКАО-нуң девискээрин былаашканында дээрзинге кым-даа чигзинмейн турар деп, оратор уламчылаан. Азербайджан-биле тургустунган экономиктиг харылзааларны үскеш, канчап-даа тургаш, Арменияның составынга кирер сорулга салдынганы билдиктир. Совет чурттуң төөгүзүнде туруп көрбээн бо болуушкунга эгезинден тура принципиалдыг партийжи болгаш күрүне талазындан үнелел бербээнин болгаш чогуур шыңгыы хемчеглер албааның ол хомудап чугаалаан.

Ооң чугаазында Азербайджанның Компартиязының национал соңуургал камгалап шыдаар арга чогу, төпче көрнүп алгаш олуралы республиканың партия организациязының ат-алдарын кудулаткан болгаш чон-биле ооң аразы ыраан деп бодал илерээн. Ол кезек үеде политиктиг эрге-чагырганың аргажогун көргүскен. Ынчалза-даа азербайджан чоннуң социалистиг идеалдарынга шынчызынга чигзиниг турбас деп, ол демдеглээн.

Корум-чурумну быжыглаарының чугулазын чугаалап тура, бөгүн алдынып турар хемчеглер, көстүп келген экижиишкин моон соңгаар удур туржуушкундан чайлаарынга дузалаар дээрзин ол айыткан. Ооң бодап турары-биле, чеже-даа чидиг болгаш дүшкүүрлүг болза, Азербайджанга болган чүүл бистиң ниитилелге бир мөзүлеш демократияның тургустунарының берге байдалының түңнели болган. Демократчыдылга байдалдарында чамдык күштер бодун дыка хостуг ап турарын, өскелери чүгле карартыышкынга таваржып турарын ол чугаалаан.

Чурттуң чамдык черлеринде неформалдар шимчээшкини эрге-чагырганың барык чергелешкек органнары апарганын минниш чугаалап тура, ол чүгле партия организацияларының кошкаандан база чазыындан эвес, ниитизи-биле оларның ажыл-чорудулгазының дугайында хоойлужудулганың чогунда деп, ол түңнээн.

Платформа төлевилелинде хөй-ле удурланышкак чүүлдерни ол тып алган: бир талазында, аңгылаттынарынга чедир нацияларның бот-башкартынар эргезин бадыткап турар, өске талазында — ындыг оруктуң ажык чогунуң дугайын бүзүредир партияның хүлээлгезиниң дугайында чугаалап турар. Борта тода болгаш ийи утка чок билиишкин херек. Төлевилелде партияның ролю демократчы ёзу-биле хүлээп алдынган политиктиг баштыңчы болур деп айыткан, ынчалза-даа чоокку үеде шиитпирлеттинмес социал хөй айтырыгларның мурнунга ооң удуртукчу ролюн ниитилелге камгалап арттырып алырынга бүзүрел эвээш. Партия социал-экономиктиг программаларның боттаныышкынын чедип алыр дээн болза чүү дээр. Курлавырлар камгалазындан эгелээш конверсияга чедир шуптузун санап каан-дыр. Ынчалза-даа ол партияның келир үедеги ажыл-чорудулгазынга кирбейн турар. Өнчү дугайында айтырыгны үндезини-биле шиитпирлеп албайн, азы чогуур корум-чурумну хандырып албайн тургаш, ажыл-агыйны башкарып чорударының чүгле план болгаш рынок аргалары-биле экономиканы кадыкшыдар дээн чүткүл чартык-чамдык хемчеглер кылдыр көстүр-дүр.

(Уланчызы дараазында номерге үнер).

Чаа рубрика: **ДИСКУССИЯ ИНДИРИ**

Эде тургустунуушкунуң амгы үе-чадазында дыка хөй билиишкиннерни, үнелиг чүүлдерни эде угаап көрүп, үениң байдалының аайы-биле оларга үнелелди берип турар. Албан сагып турган ужур-дүрүмнерниске ам шүгүмчүлекчи ёзу-биле хамаарылгалыг болуп, чоннуң санал-оналын өөренип көөрүнге демократияның янзы-бүрү аргаларын ажыглап турар бис.

Амгы үениң чидиг айтырыгларынга хамаарыштыр хөй-ниитиниң, чоннуң янзы-бүрү категорияларының үзел-бодалын, саналдарын, негелде-херекгелин билип алыры, орта дааның ажылдаары негеттинип турар. Төп парлалгага националдар аразында харылзааларга болгаш партияның ниитилел амыдыралынга туружунга хамаарыштыр дискуссиялар чорупт турар.

Национал айтырыг — хынамчалыг көрүштү, кичээнгейни негеп турар эң чидиг айтырыгларының бирээзи. Борта чагырыш дужаар арга шуут таарышпас. Кайы-даа нацияның кижизи аңгы дылдыг, чаңчылдарлыг, шажын-чүдүлгелиг. Нацмя бүрүзүнүң бо эртинелерин хүндүлеп көөрү дээрге нациялар аразында билчилгениң, бот-боттарын байытчырының үндезини болур.

Кандыг-даа айтырыг тургустунуп келгенде, чон-биле сүмележир, ооң санал-оналын алыр дээш, партия калбак массалар-биле харылзаазын амгы үе-чадада улам быжыглап турар. Чоннуң көөрү шолбан караа дээр. Редакцияга кээп турган чагаалардан оларны чүү айтырыг сонуургадып турарын база билип ап болур. Национал дыл, чаңчылдар колдаан.

Дыл, чаңчылдар талазы-биле практиктиг конференциялар эрткилээн, сүмелер ажылдап кылдынган. Бо талазы-биле тодаргай хемчеглер алдынып турар. Номчукчулар ажыктыг сүмелерин элээн киирилээн. Национал культураның, тус черниң кадрларын белеткээрниниң, төөгүнүң болгаш шажын-чүдүлгениң айтырыгларының талазы-биле санал, бодалдар тургустунуп турар. Шынны тыварынга янзы-бүрү санал, бодалдарның шүүштүрүлгези база дузалаар. Ынчангаш «Шынның» арыннарынга бо айтырыгларга хамаарыштыр дискуссия индирип ажыдып турар.

Амгы үеде чурттуң кайы-даа булуңунда дуган, хүрээлерни катап тургузуп, чүдүлгелиг кижилерниң буянныг чорукка, тайбың камгалалынга, ниитилелдиң мөзү-шынар кадыкшылышкынынга киирип турар үлүүн айтып, оларны хөй-ниити ажылынга кириштирип турар. Бурганга чүдүүр болган соонда бистиң дайзынывыс-тыр деп бодаары шын эвес. Чүдүүр-чүдүвези хамааты кижиниң Конституцияда көрүп каан эргези-дир.

Үениң чаартынып турары-биле ажылдың хевирлерни эде көөрү негеттинип турар. Ол кандыг болурул? Кижиниң эргелеринге хамааржып турар бо чижектиг айтырыгларны таптаашкын үезиниң туружу-биле көрбейн, хоозун бодаашкыннар кылдыр санавайн, ону эртем ёзузу-биле хандыр тайылбырлаары чугула.

Соңгулда кампаниязының үезинде ооң эртип турарынга хамаарышкан санал-онал солчуушкунун база өске-даа чүүлдерни бо рубриканың адаанга парлаар.

Идеология килдизи.

АКТЫ АК ДЭЭР, КАРАНЫ КАРА ДЭЭР

Эде тургустунуушкунга хамаарыштыр чамдык айтырыгларга бодумнуң бодалымны илередикседим. Адаанда одуругларны бижииримниң мурнунда турнугуушкун чылдарында ажылдап чораан болгаш эрги туружун камгалап турар кижи-дир деп бодай бербезин сагындырып кагзымза, артык эвес боор деп бодайдыр мен.

Партияның XXVII съездизиниң соолунде бүгү чуртка демократияны, ажык-чарлыг чорукту калбартканы болгаш ажыл-агыйның удуртулгазынга чагырар, дужаар чорукту соксатканы дыка-ла таарымчалыг болган. Ооң-биле чергелештир бо таарымчалыг байдалдарны өскээр ажыглаар чоруктарның туруп кээринге мен хомудаар-дыр мен. Ылангыя демократияны ажыглап алгаш, чамдык «ааспырак» кижилер эрге-чагырга органнарында ажылдап турар кижилерниң сөс-домаан дуй шаварын бодаар, чөңгээлей аарак айтырыглар салыр, «демократия калбак-ла болгай, мени канчаптарыл бо» дээн чижектиг хөөнүн көргүзер, ындыг чоруктарны хуралдарга, чыыштарга олуржуп турган. эпти-ле көөр, дыңнаар-дыр мен. Мен ону хүндүткел чок, турамык чорук деп санаар-дыр мен.

Бот-башкарылгага сылдап алгаш, удуртур. баштаар черлериниң ажылдакчыларының арга-сүмезин тооп көрбес, «бодум билир мен» дээр шын эвес хөөннерге алзып, ажыл-агыйга когарал чедирер чоруктарның тыптып кээп турарын база шын эвес деп санаар мен. Маңаа бадыткал кылдыр эвээш эвес чижектерни киирип болур мен. Ынчалза-даа чоң ону эскерип билип турар болгай деп идегээш, чаңгыс-ла чижектен киирип каайн.

Эрткен 1989 чылдың сентябрь ортан үезинде «Улуг-Хем» солуннуң редакциязынга кире бээримге, ооң ажылдакчылары мынча дижип чугаалаштылар: «Совхозтарның тараазы үгдерэп бышкаш, бажында дүжүткүр улуг чемнии черже тоглап эгелээн, партия райкому, райкүүском чогуур үезинде тавычалааш, (аңгылап кескеш) бастырып алыңар деп сүмелээрге, дакпыр ажыл кылып, хөй чарыгдал үндүрүп турбайн, чаңгыс аай быжа бээрге, дорт кезип аар бис дээш тоовааннар. Ам күскү чаашкын-биле адаандан удур чаштап үнгеш, улам көгерип турар апарган» диштилер. Чамдык ажыл-агый удуртукчулары үстүнде удуртур черлерниң ажылдакчыларының сүмезин «ажыл-агыйны холгаарлады» дээр хөөннер, мен бодаарымга база шын эвес. Бир эвес партия райкомунуң секретары азы райкүүском даргазы совхоз директорунга «бо машинаңны мынаар чорут, ол тракторуңну ынаар чорут» деп баар болза холгаарлаашкын болур деп, мен ынчаар-ла билир-дир мен. Ынчангаш ажыл-агый удуртукчуларынга үстүнде удуртур, баштаар черлерниң чогуур угланыышкыннарны берип, удуртуру албан апаар.

Ажык-чарлыг чорукка хамаарыштыр С. К. Токаның ажыл-чорудулгазының дугайында январьның 12-де «Шынга» Каа-Хемден бижикчи эш Доржу Барымзаның «Кылганын ыттавас арга чок» деп эге-биле бижээн чүүлүн номчааш, чөпсүнер чордум. Төөгүнү хандыр сайгарып, тодаргай барымдааларны тып, албайн тургаш, сагыш даап, буруудадыр, бижииринче далажыр чорук канчап-даа таарышпас деп бодаар мен. Ооң ажылдап эрткен чылдарында Тываның бүгү ажыл, амыдыралы ийи-чаңгыс кижилерниң сагынгап күзелиниң аайы-биле боопт турган дээр болза база шын эвес.

С. К. Тока Тываны дөртен ажыг чылдар иштинде башкарып келгенин кым билбес боор. Ол чылдарны Тываның чону амыр-тайбың, каалама ак орук-биле эртип келбээн-не болгай. Тывага аңгы демисели, быдаргай, көшкүн амыдыралдыг араттарны сууржуң амыдыралче шилчидери, культура хөгжүлдези дээш, өске-даа хөй адырлыг экономиктиг болгаш социал-политиктиг айтырыгларны шиитпирлээринге С. К. Токаның киирген үлүүн улуг деп билир мен.

Тывага улусчу эрге-чагырга улуг Лениниң национал политиказының ачызында, орус чоннуң деткимче, дузазы-биле тускай доругнааныы канчап билбес бис. ССРЭ-ниң хөй национал улуг өг-бүлезинге каттыжып киргенивистен соңгааң сайзыралывыстың шуудаанын канчап уттур бис.

С. К. Токага Социалистиг Күш-ажылдың Маадырынга чедир чазактың дээди шаңналдарын таварылга боопт тывыспаап-на болгай. Мен ооң дорт удуртулгазынга база ажылдап чордум, кадрлар шилир, кижизидеринге оваарымчалыг болгаш бедик мергежилдиг кижи деп билир мен. Чонунга чоок, оларның-биле чугаалажып билир, оюн-баштактыг, чазык чорааның кады ажылдап чорааны хоочуннар эки билирлер.

Чамдык эштер С. К. Токаның тураскаалып ап каар дугайында саналдарын база киирип тургулааннар болгай. Мен бодаарымга, ооң ажыы бар боор бе. Шаандакы хааннарның безин тураскаалдары туруп турар-дыр, ол база тургай-ла. Күрүнеден хөй чарыгдал үндүрүп тургаш кылып каан чүве төөгүге артар-ла ыйнаан.

Мен С. К. Токаны бүрүнү-биле агартыр дээш эвес, түңнелдиг ханы сайгарылга болбаанда-ла, буу-хаа чүве бижиир кижилер бар боорга, аңаа таарзынмайн саналымны киирдим. «Сут көрбейн идиниң ужулба, даг көрбейн эдээң азынма» деп үлегер домак бар болгай. Бо айтырыглар талазы-биле чазак комиссиязы ажылдап турар чүве болганда, ак-каразы тодарап-ла кээр ыйнаан.

Аваа МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

ЧҮГЕ ЭВЭЭЖИЛ?

Республиканың чурттакчы чонунуң 51 хуузу херээжен болуп турда, амгы соңгулда кампаниязының үезинде бүрүткеттинген депутаттарның эвээш кезии олар болуп турарының чылдагааны чүдел? РСФСР-ниң алды округунда депшиттирген дөртен үш кандидаттың 12 хуузу, Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидаттары ийи чүс тозан беш кижиниң чүгле алданы херээжен чон болганын солундан номчаан мен. Ол дээрге оларның ажыл-ижин, идепкейлиин, уруглар кижизидилгезинге киирип турар үлүүн үнелеп көрбейн турары ол деп бодаар мен.

Ылангыя бөдүүн ажылчын турар саанчылар-биле дөмей бистер, садыгжылар, база шоодай-шоодай бараан-нарны дажыглап, савалаар ужурга таваржып турар бис. Саанчы, тудугжу, садыгжы, хлеб быжырыкчызы, повар дээш өске-даа мергежилдиң кижилеринден депутат болуп турар улус ховар-дыр. Бир хүн садыгга хлеб сатпайн баарга, садып алыкчылар айтырыгны дораан тургузар. А садыгжыларның ажылдаарынга таарымчалыг байдал тургустунган бе дээрзин, бажың-балгат-биле хандырылгазын кым-даа ындыг-ла кончуг сонуургавас.

Бир эвес ниитизи-биле кижизидилге ажылын экижидер, өг-бүлени кадыкшылап херээжен кижини деткизе. Олар, бир эвес депутат болу бээр болза, амыдыралды эки билир болгаш ажылчын кижиниң сонуургалын камгалаар дээш бүгү күжүн бээрлер. Улуг күрүне ужурдузалыг нарын айтырыгларны шиитпирлежи албас деп бодап турар болза, ол шын эвес. Күрүнениң күжү — чонда. Орта бүзүрээр. ооң саналын тооп көөр болгаш чоннуң сонуургалдарын камгалап шыдаар ындыг эрге-чагырга биске херек.

Херээжен чонну дүвүредип чоруур айтырыглар хөй. Хол-биле кылыр аар ажыл кылып турар кижилер чежел? Аар бидон көдүрүпдар деп бодаар болза, херээженнер айтырыгларынче сагыш салыр апаар бис. Моон соңгаар депутаттар депшидерде, күш-ажылчы коллективтер херээжен улусту утпазын күзээр-дир мен. Оларны эскерип көөрү черле артык эвес. Черле албан-дужаалы-биле бүгү айтырыгларга киржир ужурлуг даргалар ооң кырынга немей депутат болурга, арай чиктиг. Ол мээң, бөдүүн ажылчын кижиниң, хууда бодалым-дыр. Белеткел орту чедип турда, миннип келген бе дизе база хөңнү. Ону чугаалаары орай эвес-ле боор.

Логита ООРЖАК.
Садыгжы.

ПАРЛААРЫ КҮЗЕНЧИГ

Төп солуннарда, журналдарда Барыын Европа чурттарының дугайында элбээ-биле чырыдып турар-дыр. Черле ынчаш, төп парлалгага үнүп турар солун болуушкуннарны очулдуруп-даа тургаш, номчукчуларга сонуургатса кандыг боор.

Делегей байдалының дугайында бистиң көдээ черде лекция, пропаганда тайылбыр массалыг ажыл кызыы чорупт турар боор-дур.

Бистиң «Ак-Туруг» совхозтуң төвү Ак-Туруг суурда «Билиг» ниитилелиниң кежигүннери, башкылар, интеллигенция-даа барла чүве-дир. Ол хиреде суурнуң улуг, делгем, чараш клувунга бо эрткен чылдарда-даа, ам-даа болза, лекция, беседа номчуп турган чаңгыс-даа лектор, агитаторларны көрбедим.

Бо талазы-биле парторганизацияларыптан бадылап быжыглап каан лекторлар бар-ла чүве ыйнаан, олар ат азынган кижилер боор деп шүгүмчүлекчи байдал-биле чугаалаза чазыг эвес боор.

Амгы бо соңгулдаларның изиг түлүк кампаниязы чорупт турда безин, соңгулда дугайында тайылбыр массалыг ажыл мында чорутпайн турар-дыр, соңгулда округтарында депутатка кандидаттарның депшилгези, бүрүткели доозулган болгай. Ол хиреде кайы округта кымнарны депшиткен, бүрүткээн деп чүвени чамдык округтарның соңгукчулары билбес-тир бис.

Базыр-Сады МОНГУШ.

● Демократия кандыг болурул?

● Соңгулда кампаниязынга хамаарыштыр бодалдар.

● Херээженнерге деткимче херек.

Эки кижилер дугайында

«ЧАА-ЛА ДЭЭН БОЛГАЙ МЕН»

Хүреш доосту бергенде, чадаглап калган бис.

— Мен шүглүп чоруур шаамда маңаа ийи-үш машина белен манап турар, мээңинге олур — деп, мурнун былаажыр, амыр чүвеле болгай — дээш, ол каттырды.

Ооң үнүнде хомудаан сеткилди черле эскербедим, бодун кыжыртынып турар хире болду.

Кижи амытанның бүдүжү база элдеп боор чүве-дир ийин. Кижи ат-алдарлыг, эки чорда, ооң чанынга ээртинип чоруур «өңнүктери»-ле хөй болур, а каң-жан, халайып, баксыраарга, та кайнаар кире бээр чүве ийик, читкилей бээр. Назы-хары дөгээш, хүрешпейн барган дээрден башка, Федор Хаажыкпановичиде «халайган», «баксыраан» чүү деп, мөге ат-алдарын хирчамга бораштырбайн, тюлунга чедир тутчуп келген эр-ле болгай.

Кандыг-бир чүүлге салым-чаланныг чамдык кижилер ол чаяанының ачызы-биле амыдыралынга бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузуп аптар боор ийин. Кижи амыдыралга кажараар-ла чүве ыйнаан, оларны чүү деп буруудадыр боор. Мен бодаарымга, Федор Хаажыкпанович бодунуң салым-чаянын ажыт-каны хүрештен хуузунда кандыг-даа ажык-кончаа эревейн, хүрешти чүгле хүреш дээш аңаа ынак болуп арткан, аңаа кайгамчык бердинген кижилерниң бирээзи. Хүн бүрүнүң амыдыралынга ол ышкаш чөпшүл кижи ховар-ла боор. «Чаа-ла дээн болгай мен» деп бо-ла чугаалаар кижи. Ынчап-ла «чаа» деп чораш, кады-кожа чораан эштеринге кажарладып-даа алган болур, оозун кээп каттырып-каттырып хөөрээр.

Фёдор-биле кады кожа чораан кижилерниң сагыш-сеткилиниң чайгаар-ла ажык болуруп, бирээни хөөреп оргаш, сагыжында өскени шыгжап алгаш артып калбазын эскерип келген мен. Ооң хүрежи база бүдүжү ышкаш ажык, ак сеткилдиг, ёзулуг эр шинчилиг.

Хүн бүрүнүң амыдыралынга чөпшүлү кончуг-даа болза, содагланган хевис кырынга үнүп келген соонда, Фёдор ышкаш «дедир-бак» кижи база ховар-ла. Саян артында улуг хоорайларга хүрежип чораш, баштайгы салыгда-ла бертингеш, «дүжүп беривит» деп көгүдерге-даа, алдырбайн, кара албан-биле октап алгаш, чокшур чедип. «бистиң мөгевисти октаар болзуңза, кара шөрун эвеспе!» деп кыжанып кээрге, өш-биле октааш, маска садып карманнап алгаш, дезип чорупт-даа турган чери бар.

Каш чылда чүвел, Москвадан улуг даргалар келирге, бир-ле көдээ аалга шайладып турган улус эвеспе. «Тывалар эът чип турда халаптыг улус боор. Бо дээрге бистиң улуг мөгелеривистиң бирээзи-дир. Баарында чыткан деспиде эътти дөгерезин чиптер эвеспе, көөр силер дээрге. «өлүпкен» мен. Бертинип кал часкаң болбас мен бе» — деп, ол каттырып олурар. Бижек чайып чораш, чонун «алдаржыдып» чораан эвес, эът чип чораш, чонунуң ат-алдарын камгалап чораан эрни чүү дээр боор — ёзулуг эр-ле-дир.

«Ол үезинде таптыг деткимче берип турган болза, Фёдор делегей-даа чемпиону турар-дыр ийин» деп мөге оолдарның-даа, хүрештиң бүгү чажыттарын билир кижилерниң-даа чугаазын бо-ла дыңнап келдим.

Бистиң республикадан ол спорт мастери деп атты бирле дугаар чедип алган кижилерниң бирээзи. «Урожай» ниитилелдиң Төп чөвүлелиниң үш дакпыр чемпиону чорду. Бүгү-эвилел чергелиг маргылдааларга каш шаңналдыг черлер ап келгенин, хостуг, бурят хүрештерге, бодунуң дензизинге, тыва хүрешке Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк зоназынга, республикага, районга каш катап чемпионнаанын санааш, ол боду безин будалып олурар. Бистиң баштайгы мөгелеривисти өөреткен, кижизиткен башкы Изаил Хусаинович Хасановка база мөгейип чоруулуңар.

Хүрежип чораан чылдарында Фёдор чүгле октап эвес, октадып база чораан болбайн аан. Ынчалза-даа элдеп чүве, октатканын-даа хөөрээрге, октаан шинчилиг болур, кандаай чүве ийик. Чурттар аразының маргылдаазынга турк мөгеге таваржы бергенин мынчаар сактып олурар: «Ол кончуг туругуң үне халып келгеш, хевис кыдыынга олура дүшкеш, тейлей бээрге, агарты «өлүп» калган мен. Халып келген соонда, мени кайы-даа талазынче октаарга, чүгле өезм агараңнаар, халап чоор. Хүрештин баштайгы чартыы дооступ турда, та каш сан ойнадып алган кижи мен, уттундурган. Чапсарда тренерим чанымга келгеш, «будун киир базып шыдавас кижи сен бе» дээш, аржыылын арнымче октапкаш, кылаштап чоруй барган. Хорадай берген мен. Чапсар соонда туругум база-ла хөме таварып кээрге, шынап-ла киир баскаш, аңдара соптарымга, хөөкүй эрниң ооргазы хевиске дегген, та дегбээн чүве. арыг тиилелгени меңээ тывыскан болбас ийикпе».

Бодап көөрге, ынчан дөзүнде бир деткимче берип турар кижилигде, улуг маргылдааларга киржип, бодун көргүзүп болур аргалыг турган хире. Фёдорну аржыыл-биле «сокку-лап» турган «Урожай» ниитилелиниң Төп чөвүлелиниң улуг тренери Брагер Израильче үне берген соонда, ону улуг маргылдааларже шоолуг-ла келдирбестей берген. Ооң соонда Моолга барып хүрежип чорда, Фёдор Хаажыкпановичини моолдар харын: «бистиңинге артып калгаш, тренерлеп көр» деп шаангы киргеннер чораан.

Ову хүрештен албан ёзузу-биле үдеп, улуг байыр-чыскаал-даа кылбаан, боду-ла эскет чокка, хүрештен чоорту үне берген. Кевин-херекчок чүве тоовас, ажык аажызы-биле Фёдор Хаажыкпанович аңаа улуг-ла ундараваан боор. Ам бо хүннерге чедир ол бистиң аравыста тренерлеп чоруур-ла-дыр. Таңдының «Тиилелге» совхозунга ажылдап турда. ол совхозтуң оолдарының хостуг хүреш командазы кезек када республикага ырмазын сып-ла турду ийин.

Сөөлгү чылдарда ССРЭ-ниң бирги чери дээш хостуг хүреш маргылдаалары колдуу-ла Сибирьниң хоорайларынга болур апарган. Фёдор Хаажыкпанович чылдың-на ол маргылдааларны көөр дээш, кара албан-биле чорупт каар чаңныг кижи.

Фёдор Хаажыкпанович Ондар ам бистиң районувустуң бир бичии сууру — Бижиктиг-Хаяда чурттап, ажылдап турар. Дыңнаарга, райподан бараан чүдүрүп чедире берген таныыр, танывазы оолдарны-ла: «Шайлап алыңар, кайызын боор» дээш, садыг чанында бичии борбак бажыңынче чалап турган боор-дур. Төрелзирек, чонзурак деп чүвези база кайгамчык кижи. Кадайы Сарыглар кижи болгай, фамилиязы-ла дөмей болган чүве боор оң, бо-ла арагалап кылаштап чоруур, чонга кагдырган бир ашак ужуп калган чыдырда. оттурарга, «катың-дыр мен» дээрге, бажыңга эккеп, шуглап алган-даа турар чүвези бар. Кижилерниң аразында төрел харылзаалары безин чидер чыгыы апар чыдар бо кончуг доңгун үеде үстүнде чаңгыс чижектен безин дыка ханы утказыг түңнелдерни үндүрүп болур.

Ат-алдарның чүгү аар болгай, ону шыдаар-ла кижи эдилеп шыдаар. Ярыгын ышкаш бедик. чаагай эвес-даа болза, Фёдор Хаажыкпанович бодунуң республиказының иштинге четчир ат-алдарны эдилеп чораан, ёзулуг кижизиг мөзү-шынарын ышкынмайн эдилеп арткан. Мен бодаарымга, амыдыралда эң-не улуг үнелел алыр кол чүве бо-ладыр.

Ф. Х. Ондарны улуг спорттан үдээр дугайында айтырыгны Тыва АССР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитеди чугаалажып көөр үези келбээн бе? Кижи дугайында сагыш човаашкынны утпаза чогуур.

Алексей БЕГЗИН-ООЛ.

ЧУРУКТА: Ф. Х. Ондар
Чылбак-оол КАРА САЛДЫН тырттырган чуруу.

Чарлалдар бюрозу

1990 чылдың февраль 11-де, воскресеньеде, Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажылдакчылары-биле ужуражылышкын болур. Аңаа республикада болгаш Кызыл хоорайда эрге-хоойлу үрээр чоруктар-биле демиселдиң байдалының дугайында айтырыгларны чугаалажыр.

Ужуражылышкынга киржиринче Кызылдың чурттакчыларын Политиктиг чырыдыышкын бажыңы болгаш «Перспектива» дээр соңгукчулар клуву чалап тур.

Ужуражылышкын 10 шакта эгелээр.

• • •

1990 чылдың февраль 10-да, 10 шакта, СЭКП хоорkомунуң хуралдаар залынга Кызыл хоорайның №№ 4, 24, 29, 88, 108, 115, 122, 123, 135, 175, 181 болгаш 188 соңгулда округтарындан Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарынга депшиттирген кандидаттарның соңгукчулар-биле ужуражылышкыны болурун хоорайның соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

№ 140 агар сан

Закавказьеден көжүп чоруткан өг-бүлелерге дузаламчы көргүзери-биле республиканың Күрбанк эргелелинде болгаш банк албан черлеринде № 140 агар санны ажыткан.

Шериг албанныгларның Азербайджандан көжүп чоруткан өг-бүлелеринге хире-чергеңер-биле дузаламчыны көргүзеринче силерни кыйгырып тур бис.

№ 4 фотография чери

Кызыл хоорайда Кечил-оол кудумчузунуң 9 дугаар бажыңында 21 өрээлде № 4 фотография чери пленка адаанга фото-портреттерни белеткээрниниң ачы-дузазын көргүзүп турар. Улуг эвес хемчээлдиг эрги фоточуруктардан дүжүрүп тыртыргаш, улуг хемчээлдиг фото-портреттерни силерге кылып бериш болур. Өңнүг-даа, кара-даа чуруктарны чагыдып ап болур силер. Ол-ла фотография чериңде диргиг амытаннарны, бойдус чурумалын көргүскен фото-эстампыларны садып ап болур.

Тайылбыр алырда 2-16-21 телефонче долгаар.

Республиканың районнарында чурттап турар кижилер чагыгларны районнарда амыдырал хандырылга эргелелдерин дамчыштыр чагыдып ап болур.

• • •

Бо чылдың февраль 24-те 14 шакта № 4 профтехучилищеге ук өөредилге чериниң тургустунганындан бээр 25 чыл болган оюнга тураскааткан юбилейжи байырлыг хурал болур. Училищени дооскаңнарны болгаш аңаа ажылдап чораан башкыларны училищениң байырлалынга киржиринче чалап тур бис.

Бистиң адресивис: Калинин кудумчузу 1.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 8

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Левша» ансамбльдин концерти. 8.55 «Васька». Уран-чечен фильм. 2-3 сериялары. 11.25 Уругларга дамчыдылга. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30—13.00 «Үе». 15.30 Тиилелгениң 45 чылынга. Барымдаалыг фильмнер. «Чөөн форт». «Прохоровка чоогунда шөл». 16.20 Музыка эртинези. Г. Свиридов — «Пушкинниң венгогу». Ниити ырыга концерт. 17.10 Барымдаалыг телефильмнер. 18.10 Мультфильм. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 хар чедир база оон улуг назы». 19.40 «Васька». Уран-чечен фильм, 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «7 Симеоннар чурттап чораан» барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 23.10 — 00.15 Балет, балет.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.45; 9.35 Бойдус эртеми. 5 класс. Ильменск заповедникче аян-чорук. 9.05 Испан дыл. 9.55 «Бүгүдени биликсеп тур мен». Киножурнал. 10.05 Испан дыл. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. «Баштайгы аң-араатан база чүгле олар эвес...» 12.05 «Човуланның дөвүнчүүнде». Уран-чечен фильм, 4-кү сериязы. 13.35—14.05 Ритмниг гимнастика. 17.00 Мультфильм. 17.40 Телефильм. 18.00 Ритмниг гимнастика. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия төвү». Программада: «Соңгулдаларга уткуштур». «Шагаан-арыгжылар чүге доңуп турарыл?». 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар, реклама «Декей-со».

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Хол бөмбүү. Кубок эдилекчилериниң кубогу. Эр кижилер. «Динамо» (Москва облазы) — «Мэвсиконо» (Италия). 21.00 А. Шнитке. Концерт. 21.30 — 22.55 «Фруза». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 ССРЭ-ниң улустуң артизи Л. Сметанниковтуң концерти. 20.00 — 20.15 «Тамчы[illegible] удуңар, чаштар!».

КИНО

ФЕВРАЛЬ 8-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Пушпак аалчылар бажыңы» (Индия, 2 сериялыг) 9.20, 12.10, 19.00, «Хоойлуда оорлар» (16 хар четпээннер кирбес) 17.00 «Аныяк болуру белен бе» — «Шил нарын бажың» 15.00, Көрүлде залынга: «Танцыла-ла танцыла» (2 сериялыг) 9.40, 12.40, 15.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Сапыктыг моортайның чаа ужуралдары» 9.00, «Кара бөрү» 10.50, «Башкарыкчының ужудуушкуну» 12.40, «Хон Гиль Дон» (КУДР) 14.30, 16.30, 21.00, «Интеркыс» (2 сериялыг) 18.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Нокдаун» 13.30, 15.20, видеофильмнер 17.00, 18.40, 20.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Пиццерияны дамчыштыр харылзаа» (Италия) 15.00, 17.10, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Мценск можудан келген херээжен Макбет» 17.30, 19.30 шактарда.

АГААР

Республикага шокар булуттаар. Биче хар чаар. Барыын чүктен хаттың дүргени секундада 3—8 метр. Дүне агаарның температуразы 24—29, чамдык черлерге 15—21, хүндүс 16—21, чамдык черлерге 9—14 градус соок болур.

Кызылга шокар булуттаар. Хүндүс чагбас. Дүне биче хар чаар. Дүне 24—26, хүндүс 18—20 градус соок.

Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидаттар М. М. Сүге-Маадыр, В. А. Асонычев-биле болгаш Кызыл хоорсоветтиң улус депутаттарынга кандидаттар-биле ужуражылгаже соңгукчуларны Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Рабочий № 7 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы чалап тур.

Ужуражылга 1990 чылдың февраль 10-да 14 шакта № 4 школага болур.

ОКРУГ СОНГУЛДА КОМИССИЯЗЫ.

ДЫҢНАДЫГЛАР

СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңы февраль 10-да, субботада соңгукчулар клувунуң ээлчеглиг ужуражылышкынынга «Тыва тараа үлетпүр» каттыжышкынның чиңгине директору А. А. Рудольф, хлеб заводунуң, эът, сүт комбинаттарының директорлары В. А. Тян, Б. А. Конусласв, В. И. Федотов олар-биле ужуражылышкын болурун дыңнадып тур.

Ужуражылышкынче ол бүдүрүлгелерниң продукциязы-биле хоорайның болгаш республиканың чурттакчы чонун хандырып турарының, оларның моон ынай хөгжүлдезиниң айтырыгларын сонуургап турарларны чалады. Боттарыңарның айтырыгларыңарны, саналдарыңарны болгаш сүмелериңерни 3-43-28, 3-43-31, 3-41-59 телефоннар дамчыштыр баш удур дамчыдып болур силер. Эгелээри 10 шакта.

• • •

Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарынга № 47, 48, 49, 52 соңгулда округтарының талазы-биле кандидаттар С. Ч. Оюн, Г. Н. Ширшей, У. Ш. Ондар, Б. О. Салчак, М. М. Фирсова, Н. Н. Макаренко оларның-биле ужуражылышкын 1990 чылдың февраль 10-да 14 шакта көдээ ажыл-агый институдунуң филиалының бажыңынга болурун улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле хоорайның соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ ажы-төрүл амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга арыны
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 374. ТС — 00229.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 ч. февраль 9 пятница
№ 33 (14233)
1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң Пленумунуң дугайында

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

1990 чылдың февраль 7-де СЭКП ТК-ның Пленумунга партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелин болгаш ол айтырыг талазы-биле СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачевтуң илеткелин чугаалажып көөрү уламчылаан.

Пленумга санал бергеннер: Таджикистанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары К. Махкамов, ВЛКСМ ТК-ның бирги секретары В. И. Мироненко, Киргизияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары А. М. Масалиев, ВЦСПС-тиң секретары Г. С. Баштанюк, улус депутаттарының Москва хоорай Совединиң күүскомунуң даргазы В. Т. Сайкин, «Туркменгазпром» бүдүрүлге каттыжышкынының өрүмнекчи мастери А. Б. Шалыев, Конституция хайгааралының комитединиң даргазы, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Урал салбырының философия болгаш эрге-хоойлу институдунуң директору С. С. Алексеев.

Пленумга тургускан редакция комиссиязының мурнундан Г. П. Разумовский сөс ап чүве чугаалаан.

Пленум редакция комиссиязының саналдарын бүгү талалыг чугаалажып көргениниң соонда киирген сүмелерни болгаш чугаалажып көргениниң түңнелдерин барымдаалааш, чедир ажылдап кылган партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелин чүүлдүг деп көрген (парлалгага парлап үндүрер) болгаш бо айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

Литваның Компартиязының XX съездизиниң шиитпирлери-биле холбашкан айтырыгларны чугаалажырын Пленумга уламчылаан.

Бо айтырыг талазы-биле СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев чүве чугаалаан.

Пленумга саналдааннар: Литваның Компартиязының ТК-зының бирги секретары А.-М. К. Бразаускас, Литваның Компартиязының (СЭКП-ниң платформазында) түр ТК-зының секретары М. М. Бурокявичус, СЭКП Вологда обкомунуң бирги секретары В. А. Купцов, Латвияның Компартиязының Рига хоорокомунуң бирги секретары А. П. Клауцен, Литваның Компартиязының (СЭКП-ниң платформазында) түр ТК-зының секретары В. Н. Швед, Пермь хоорайда «Ф. Э. Дзержинский аттыг машина тудуушкун заводу» бүдүрүлге каттыжышкынының эдикчизи Н. М. Ершова, СЭКП ТК-ның секретары А. Н. Яковлев, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы, ССРЭ-ниң Курплан даргазы Ю. Д. Маслюков, Литваның Компартиязының ТК-зының секретары Ю.-В. Ю. Палецкис, Литваның Компартиязының (СЭКП-ниң платформазында) түр ТК-зының секретары В.-Ю. Ю. Кардамавичюс, СЭКП ТК-ның секретары Е. К. Лигачев.

Пленум бо айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган, ону парлалгага парлаар.

СЭКП ТК-ның Пленумунга М. С. Горбачев түңнел сөс ап, чүве чугаалаан.

СЭКП ТК-ның Пленуму ооң-биле бодунуң ажылын дооскан.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелиниң дугайында

СЭКП Төп Комитединиң Пленумунуң 1990 чылдың февраль 7-де доктаалы

1. Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелин Пленум киржикчилериниң чугаалажып көргенин база киирген саналдарын барымдаалааш, чүүлдүг деп санаар.

2. Партия организацияларынга, коммунистерниң болгаш бүгү ажылчы чоннарның ортузунга калбаа-биле чугаалажып көөрү-биле партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелин парлалгага үндүрер.

Литваның Компартиязының XX съездизиниң шиитпирлериниң дугайында

СЭКП Төп Комитединиң Пленумунуң 1990 чылдың февраль 7-де доктаалы

1. СЭКП ТК-ның Пленуму Литваның Компартиязының XX съездизиниң хүлээп алган шиитпирлерин Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязындан ооң организас-политиктиг үнүп чоруткаңы кылдыр санап тур.

Партияның чаңгыс эвин үреп база совет федерацияны, ниитилелди бүрүнү-биле чаартыр чорудулгаларга улуг хораны чедирип турар болганда Пленум ындыг хөделишкиннерни буруу шаап тур.

2. Литваның Компартиязының (СЭКП-ниң платформазында) түр ТК-зын тургузуп алган, интернационализмниң принциптеринге бердинген чоруун камгалап арттырган болгаш бистиң хөй националдыг эвилеливистиң бүгү улустарын каттыштырып турар СЭКП-ниң демократчыдып база чаартып турар байдалдарда революсчу чаартылгаларны боттандырары дээш туржуп турар литва коммунистерни Пленум деткип тур.

ЛКП-ниң (СЭКП-ниң платформазында) түр ТК-зының практиктиг ажыл-чорудулгазынга эргежок чугула бүгү дузаны көргүзерин болгаш аңаа чогуур материалдыг болгаш саң-хөө байдалдарын тургузарын Пленум СЭКП ТК-ның Политбюрозунга дагзып тур.

3. Литваның Компартиязының XX съездизиниң шиитпирлериниң СЭКП-ниң Программазынга болгаш Уставынга хамаарышкан чүүлдерин СЭКП-ниң XXV111 съездизинге чедир түр соксадырынче, ол үндезинге СЭКП-ниң платформазында турар Литваның Компартиязы-биле чергелештир СЭКП-ниң XXV111 съездизинге делегаттарны соңгуп алырынче Литваның бот-тускайлаң Компартиязында кирген литва эштерни Пленум база катап кыйгырып тур.

СЭКП ТК-ның съездиге уткуштур ажылдап кылган платформазының төлевилелин чугаалажып көөрүнге киржиринче, литва улустуң, бистиң хөй националдыг бүгү куруневистиң, революсчу эде тургустунуушкуннуң салым-чолу дээш боттарының төөгүлүг харысалгазын медереп билиринче Литваның коммунистерин Пленум кыйгырып тур.

СЭКП ТК-ның Пленумунга санал-оналдар

(Уланчызы. Эгези № 32 «Шында»).

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформа төлевилелинде каттыжышкынның коммунистериниң киирген санал-оналдары кирип турарынга таарзынганын «В. И. Ленин аттыг Челябинскиниң трактор заводу» бүдүрүлге каттыжышкының партком секретары **В. М. Платонов** чугаалаан.

Төлевилел партияда, ниитилелде чыылган шупту айтырыгларны чедир чырытпайн турар. Чүгле коммунистерниң эвес, партия кежигүнү эвестерниң идегелин ол шынзытпайн турар.

Бо четпести чүгле дискуссия, калбак альтернативтиг үндезинге чамдык айтырыглар талазы-биле коммунист бүрүзү-биле чугаа, азы партияның XXVIII съездизинге чедир партияга референдум дамчыштыр долдуруп болур деп, оратор санап турар. Партияның чаа Уставының төлевилелин чугаалажырда, ындыг туруштү ажыглап болур.

Өске хөй-нити организацияларындан демократчыдылга айтырыгларының талазы-биле партия, Төп Комитет чыдып каап турар. Ынчангаш платформа төлевилелинге ССРЭ-ниң Дээди Совединге партияның төлээлекчилериниң, ол ышкаш чазак черинде ажылдап турар коммунистерниң ажыл-чорудулгазының программазы болур чугула хемчеглерни киирер болза эки.

Эде тургустунуушкуннуң болгаш экономикада демократчыдылга чорудулгаларының дугайында чугаалап тура, улус ажыл-агыйының дыка хөй бергелери төптүң билдилиг эвес чоруундан, кылган частырыгларындан чамдыкта болуп турарын ол айыткан. Шалың хемчээлин кызыгаарлавас кылып кааны чамдык адырларда ёзулуг сандараашкынны тургускан. Автотракторнуң эртем институдунуң Челябинск салбырында, чижээ, дыка хөй ажылдакчыларның айда шалыңы 13 муң рубль чедип турар. Ындыг эде тургустунуушкун ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның удурланыышкынын база килеңин болдуруп турар. Н. И. Рыжков чыл бурунгаар чазак хуралынга ол айтырыгны база көдүрүп турду. Ынчалза-даа байдалды эдеринге бүдүн чыл херек болган.

Девискээр бот-орулга-чарылгазынга таарзынмайн турарын ол илереткен. Ораторнуң бодалы: бот-орулга-чарылганың амгы хоойлужудулга төлевилелинде кирип турар хевири — ол кошкаашкынче болгаш кызыы чорукче дорт орук, а төптүң аъш-чем продуктулары-биле, чоннуң херегле барааннары-биле девискээрлер боттары хандыртынар дээн төптүң негелделерин төптүң частырыы дээш харысалганы түс черниң органнарының кырынче чая каар дээн оралдажыышкыны кылдыр көрүп болур. Платформаның үшкү кезээнге экономика айтырыгларын тодаргай бижиирин партком секретары сүмелээн.

Төп Комитеттиң чамдык сөөлгү чылдарда хүлээп алгылаан шиитпирлерин партия организациялары хүлээп албайн турарын ол чугаалаан. Дыка хөй коммунистер СЭКП ТК-ның (апрель 1989 ч.) Пленумунуң эргежок чугулазын билбейн турар. Кодээ ажыл-агый талазы-биле болган СЭКП ТК-ның (март 1989 ч.) Пленумунуң кошкак деңнелдиин демдеглеп турар. СЭКП ТК-ның Россияның бюрозун тургузар дээн (декабрь 1989 ч.) Пленумунуң шиитпирлеринге удурланыышкыннар бар. Мындыг айтырыглар талазы-биле партия организациялары-биле сүмележири чугула.

Чылдагааннарны шын билип алырынга болгаш кайы-бир удуртукчунуң билдилиинге үнелел бээрде, СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң чамдык кежигүннериниң тодаргай айтырыглар талазы-биле туружун билип алыры коммунистерге кончуг чугула. Экономика чорудутлары нарын болгаш берге болуп турар, ынчалза-даа ТК-ның секретары, Политбюро кежигүнү эш Слюньков бо талазы-биле чүнү-даа чугаалавайн турар. Ооң туружун бис билбес бис. Идеологияның дыка хөй айтырыгларының талазы-биле эш Медведевтиң туружун билбес бис. А билип алыры чугула. Чамдык областарда партия организацияларының кризистиг байдалының дугайын Политбюро кежигүнүнге кандидат эш Разумовскийниң ыыттавайн турары чиктиг. Улус депутаттарының Съездизинге эвээш эвес таварылгаларда уш-баш чок шүгүмчүлеп, партияны карартып турда, СЭКП-ниң эрге-чагырганың дээди органында төлээлеп турар Политбюро кежигүннери, депутат-коммунистер ыыт чок олуруп турары коммунистерниң болгаш партия кежигүнү эвестерниң элдепсинишкинин, таарзынмаанын болдуруп турар. Парлалгада оларны чидии-биле шүгүмчүлеп турда, Политбюро кежигүннери чүге ыыт чок олуруп турары билдинмес. Е. К. Лигачевтуң адрезинге чеже шүгүмчүлел болду — ол бүгү түңнел чок-тур. Төп Комитет ону чок болза, бодунуң ат-алдары-биле деткиир, чок болза, үндезин чок буруудадыышкыннарны удур шавар, чок болза, организастыг түңнел кылыр. Чүге дизе, ындыг материалдар бүдүн партияже хөлеге октап турар.

Челябинск областың коммунистериниң, Челябинск трактор заводунуң парторганизациязының санап турары-биле, СЭКП ТК, Политбюро ажык-чарлыг чоруктуң база демократияның үлегерин көргүспейн турар деп, партком секретары демдеглээн.

СЭКП ТК-ның (январь 1987 ч.) Пленумунуң шиитпирлерин, ооң бодап турары-биле алырга, амыдыралдан хоорук анаа-ла теория болган. Удуртукчу кадрлар үргүлчү солчуп турар. XIX партконференцияның негелделерин херек кырында кадрлар шилиир ажылга ажыглавайн турар. Ынчангаш кадрлар айтырыы төлевилелге долу болгаш тода чырыттынар ужурлуг, ындыг кезек шуут чок болуп турар.

СЭКП удуртукчу партия, чоннуң политиктиг авангарды бооп арткан бе? Коммунистиг идеалдарның туруштарында биеэги хевээр быжыг турбушаан бе азы социал-демократияның талазынче чайгылып бар чыдар эвес ирги бе? Рыноктуг экономиканың тургустунуп турарының социал болгаш политиктиг түңнелдерин долузу-биле баш удур утаап билип шыдаар бе? Ол үндезинге чоннуң 1917 чылдың октябрьда-ла шилип алганы социал чөптүг чоруктуң ниитилели тургустунар бе, азы оон кандыг-бир өске чүве болбас ирги бе? Ол айтырыгларның артында — СЭКП-ге таварышкан бергелерниң кол чылдагааннары деп, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Н. И. Рыжков** бодунуң чугаазын эгелээн. Ооң бодалы-биле алыр болза, ол айтырыгларга харыыны партиядан дашкаар эвес, а ооң бодунуң иштинден дилээр апаар. Оларның шиитпирлээшкининиң ам-даа эртпээн бис, ооң шиитпирлээшкини бистиң мурнувуста — СЭКП-ниң иштики амыдыралын болгаш ажыл-чорудулгазын үндезини-биле чаартырының оруунда.

Чаартынып турар партия бодунуң эгелээшкини-биле эрткен үеде кылдынган таарымчалыг эвес чүүлдерден эң шиитпирлиг-биле болгаш ак сеткилдиг-биле чарлыр ужурлуг: күчүлеп өлүрүүшкүннерни күчүлеп өлүрүүшкүннер дээр, чудурук байларның хөреңгизин хавырып турганын — ниитилелге удур ужур-дүрүм чок чүүлдер дээр, дайзын дирткен кижилер-биле демиселди — акы-дуңмаларынга удур кем-херек үүлгединишкини деп дорту-биле адаар апаар. Ындыг чүүлдерниң мурнунга коммунистерниң салгалдарының он-он чылдар дургузунда кылып келген эки чүүлдери тодазы-биле көстүп келир ужурлуг.

Санал берикчи хөй партияларның дугайында айтырыгга доктаагаш, ол айтырыгны сайгарып көөрүнден оранчок озалдап калганывысты айыткан. Херек кырында олар шагда-ла бар болгай. Мындыг байдал турда, партия бодунуң платформазынга ол анаа эвес онзагай айтырыгга хамаарыштыр бодунуң туружун тодаргайы-биле айтыр ужурлуг. Маңаа дорт харыыдан коммунистер чайлап шыдавас. Коммунистер ниитилел-политиктиг өске-даа тургузутлар-биле ажылдаарының болгаш кады чурттаарының берге оруун эртер апаарлар деп, санал берген эш санап турар. Ол бүгү чүүлдер иделгелдиг хоойлу-дүрүм үндезинниг боор болгаш янзы-бүрү «псевдо» база «ультра» дээп чижектиг шимчээшкиннерниң тыптып кээрин болдурбас боору чугаажок, чүге дээрге ындыг хевирлиг шимчээшкиннер ниитизи-биле ниитилелге-даа, тус-тус хамаатыларга-даа хоралыг чүүлдерни чедирип болурлар, харын-даа шагда-ла чедирип эгелээннер.

Улусчу эрге-чагырганың органнарының чуртта тып-тып кээп турар ниитилел-политиктиг шимчээшкиннерниң сорулгаларын тодазы-биле илередип, кайда, шынап-ла, ёзулуг демократияның сорулгалары салдынып, а кайда депшилге орнунга үрегдекчи, хоозурадыкчы хөделишкиннер колдап турарын чоңга ажыы-биле чугаалаар үези келген.

Социал-экономиктиг адырларга хоойлужудулгаже улуг кичээнгейни чөптүү-биле салып тура, чуртка хөй-нити харылзааларын таарыштырар ужурлуг хоойлу-дүрүм актыларын белеткээр талазы-биле ажылды аажок оожум чорудуп турарывысты санал берикчи айыткан.

Сөөлгү чылдарның дыка хөй халаптары партия, совет болгаш ажыл-агый органнарының хүлээлгелерин аңгылаарын оожум болгаш чөрүлдээлерлиг чорудуп турарывыс-биле дорт харылзаалыг. Бир эвес партия комитеттери девискээрлерниң социал-экономиктиг хөгжүлдезин удуртурунуң чаңчыл болган арга-хевирлеринден чарлып эгелээн болза, Советтер болгаш оларның күүсекчи комитеттери ону хүлээп алырынга белен эвес болганнар.

Партияның политиктиг удуртукчу бооп канчаар ажылдаар ужурлуун мынчага чедир ёзулуг тодарадып албааныывыстан ындыг бергелер тургустунуп кээп турар деп, чазак баштыңчызы санап турар. Районнарның, хоорайларның, областарның партия комитеттери чер-черлерде совет органнарның ажылын катаптавышаан, ажыл-агый айтырыгларын шиитпирлевишаан хевээр.

Эрге-чагырганың хоойлужудулга болгаш күүсекчи органнарының дыка хөй шын, эки шиитпирлери төпке база чер-черлерге аажок берге боттанып азы саазын кырынга чүге артып каап турарыл? Ооң кол чылдагааны, Советтерде болгаш оларның күүсекчи органнарында эргежок чугула ёзулуг түрүүргек бүрүн эргелерниң чок боор турарында деп, санал берикчи санап турар. Бодунуң салдар чедирер аргаларындан чарлыр хөңнү чок партийжи органнарның буруузу ол-дур деп санап турарлар-биле чөпшээрешпес мен. Хамык-ла ужур чартык чүс чылдар дургузунда хевирлеттинип, быжыгып тургустунуп келген партия-чазак удуртулгазының механизминде. Кажан чуртка националдар аразынга үскүлежиишкиннер, ужур-дүрүм чок ажыл соксадыышкыннары болуп турда, кажан республикалар эвилел хоойлуларын чүгле оларга таарышпас дээш күүсетпейн барып болур турда, экономиктиг, социал болгаш өске-даа айтырыглар шиитпирлеттинмес.

Чүс-чүс муң орап-чуртундан десکеннер төрээн оран-савазы чок арткаш, оларга хуула айыыл чок чорукту болгаш оларның эт-севиниң камгалалын хандырып шыдаваан дээш күрүнени буруудадып турарлар деп, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы бодунуң саналының түңнелинде чугаалаан. Аймак-сөөктер аразынга өжээншежилгени өөскүткени дээш харысалга онаарының дугайында хоойлу-дүрүмнер бар-даа болза, олар ажыглаттынмайн турар. Корум-чурум үрээшкиннери-биле демисел дугайында хоойлу-дүрүмнер бар, ынчалза-даа оларның дээштиг чоруу аажок баткан, чүге дээрге эрге-хоойлу камгалаар органнар кандыг-даа

(Уланчызы 2-ги арында).

Соңгукчуларга чедип ужурашкылаан

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Чадааның № 871 девискээр соңгулда округундан депутаттың кандидады, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар Чөөн-Хемчик районнуң совхозтарынга, бүдүрүлгелеринге болгаш организацияларынга чедип, бодунуң соңгукчулары-биле ужурашкан.

Баштай ол «Чыраа-Бажы» совхозтуң Хорум-Даг кооперативиниң Дөң-Терек сүт-бараан фермазынга барган. Коллективтиң кежигүннери инек кажаазының иштинде саалда аппараттарының чанынга депутаттың кандидадын долгандыр турупкан. Кооперативтиң даргазы Попов Монгуш фермада ажылдап турар кижилерниң ажыл-ижин, амыдырал-чуртталгазын таныштырган. Кышкы ажаалда-хайгааралды, чемгерилгени экижиткен түңнелинде, инекке онааштыр сүт саалдазы 7 литрден батпайн турарын дыңнаткан. Ч.-Д. Б. Ондар бодунуң программазын допчузу-биле чугаалап берген. Эрткен чылын инекке онааштыр сүт саар талазы-биле районда саанчылар чарыжынга ийиги черни алган Ложка Ховалыг эки ажылы дээш Москва баар халас путёвка-биле шаңнаткан, хоочун саанчы Севилбаа Ховалыг санал берип, кандидады дээш чаңгыс кижи дег бадылаашкынны бээринче эштерин кыйгырган.

Оон чоруткаш, Хорум-Даг суурга барган. 1938 чылда туткан школа бажыңының эргижирээнин кандидат көрүп бүзүрээн. Культура бажыңынга ужуражылга орай дүнеге чедир үргүлчүлээн. Соңгукчулар идепкейлиг киржип, ында суггарылга системазын эде дерип, чер ажылын хөгжүдер, сүт-бараан фермазынга инек төрүдер, чаш бызаалар тургузар кажааларны, уруглар садын тудар ажылдарны чоокку үеде планга киирерин кодээ Советтиң күүскомунуң даргазы Чүдүй-оол Куулар база Делег-оол Куулар саналдаан. Башкы Часыыдак Куулар 10 башкы бажың чок турда, Улус өөредилге министерствозу сагыш салбайн турарын шүгүмчүлеп, чаа школаны тударын депутаттың кандидадынга чагаан.

Дагыр-Шеминиң сүт-бараан фермазынга ужуражылга база эрткен. Саанчылар айтырыгларынга билдингир, долу харыыларны алган. Чыраа-Бажы — районда хөй чурттакчылыг суурларның бирээзи. Ында Культура бажыңынга кижи бажы кизирт чыылган. Кодээ Советтиң күүскомунуң даргазы О. Д. Кара-Сал хуралды ажыткаш, бүзүреттирген кижизи Д. С. Куууларга сөс берген. Депутаттың кандидадының ажыл-ижин, допчу намдарын таныштырган. Ч.-Д. Б. Ондарның программазында малчыннарның социал байдалын экижидер талазы-биле тодаргай хемчеглер киргенин улуг сонуургал-биле дыңнаан. Соңгуп алыр болза, Кызыл хоорайга малчыннарга тускай аалчылар бажыңын туттурарын, назылап кыраан, азырадыкчы чок малчыннарже онзагай көрнүрүн аазаан. Ол ышкаш чиг этти республика иштинге болбаазырадып кылыр талазы-биле чижектерни айытканы солун болган. Тон кылыр фабриканы туттуруп эгелээнин дыңнаткан. Муң тонна хире дүктү саткаш, республика 40 миллион рубльди киирип ап турар. Чоокку үеде ындыг бүдүрүлгелерни ажыдар дээш туржурун программазында айыткан. Кызылдың эът комбинадынга эъттен консерва кылыр цехтиң тудуун доосказ, бүдүрген продукцияны өске черлерже үндүр сөөртүрү. Ак-Довуракка шифер бүдүрүлгезин кылып, оон орулга киирип алыры база көрдүнген. Бо ажылдарны боттандырарынга үлүг-хуузун киириштирер дээш туржур. Ак-Довурак — Кара-Хөл — Хандагайты — Мугур-Аксы аразының электри шугумнарының тудутларын дүргедедир, Ишкин — Ийме — Баян-Тала аразынга автобус эргижилгезин боттандырары-биле Хемчикке көвүрүг туттурар планнарынга база доктааган.

Тыва дылды күрүне дылы болдурар, национал кадрларны депшидер, тыва чоннуң чаагай чаңчылдарын нептередир талазы-биле оралдажырын программазында киргенин чугаалаан.

Чыргакы район төвүнден ырак. Ооң кодээ Совединиң девискээринде 202 өреге санаттынып турар. Ч.-Д. Б. Ондар аңаа баргаш, автопаркты, ортумак школаны, магазинни көрген. Кежээзинде соңгукчулар-биле ужурашкан. Элдиг-Хемниң дузалал школазы ол-ла кодээ Советке хамааржыр болгаш оон 25 километр тайга черде турар. Ынаар электри шугумун чорудар талазы-биле чагыгны база хүлээп алган.

Район төвү Чадаана хоорайга ужуражылга онзагай байдалга эрткен. Соңгулда кампаниязының эртип турар амгы үе-чадазында депутаттарга кандидаттар-биле ужуражылгаларны ажыглааш, коллективтер удуртукчуларындан болгаш чоңдан хоорайны хөгжүдер талазы-биле хөй санныг саналдар, дилеглер киирген. Хоорküүском ону өөренип көргеш, РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле № 871 соңгулда округунуң комиссиязын дамчыштыр депутаттың кандидады Ч.-Д. Б. Ондарның киржилгези-биле республиканың удуртур органнарының харысалгалыг ажылдакчыларын, чамдык министрлерни чалап алгаш, чон мурнунга «төгерик столду» организастаарын дүтүрүшкан.

Ол хүн район төвүнүң Культура бажыңынга чон кажангызындан-даа хөй чыылган. Баштай кандидат-биле ужуражылганы эрттиргеш, чон «төгерик столду» долгандыр олурупкан удуртукчулар министрлерге хөй айтырыгларны салып, харыыларны алган. Хуралдың киржикчилери шиитпирни хүлээп ап, Чадаана хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели тускай доктаалды хүлээп алыр талазы-биле деткимче көргүзерин депутаттың кандидадындан дилээн.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» тускай корр.).

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНГА САНАЛ-ОНАЛДАР

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

кызыгаар чок чүгүмчүлелдерге ажыы-би[illegible] бастырып алганнар. Чаң[illegible] сөс-биле чугаалаарга, ол[illegible] чүүлдер база амгы [illegible]де бирги чергениң сору[illegible]ры апарган. Ынчалза-даа күүсекчи эрге-чагырганың [illegible]м бар хоойлу-дүрүмнерин ажыглап корум-чурумну тургузар дээн кандыг-даа оралдажыышкыннары каяа-даа демократилже халдаашкын, ажык-чарлыг чорукче шаап халдаашкын кылдыр көрдүнер апарган. Ол-ла үеде эрге-чагырга органнарының ужур-дүрүм чок чүүлдерни болдурбас дээш чазактың шиитпирлиг хемчеглер албайн турарын чон, чөптүг-биле хүлээп албайн турар.

Байдал аажок нарын апарган, оон үнүп болурунуң аргазы чүгле бүгү эрге-чагырга органнарының хөделиишкиннериниң чайгылыш чогунда, чурттуң хамаатыларын камгалаарының талазы-биле күрүнениң хоойлу-дүрүм аргаларын долузу-биле ажыглаарында деп, чазак санап турар. Ниитилел ындыг угланыышкынны деткиир дээрзинге оратор бүзүрелдиг.

Төп Комитеттиң эге организацияларның үнүнге дыңнангыр боор эгелээни экидир деп, МКУ-нуң партокомунуң секретары **Н. И. Мельников** демдеглээн. Ындыг байдал моон соңгаар норма апаар ужурлуг.

Амгы үеде кайы-бир кижиге демократияның ажыктыг чоруунуң дугайында тайылбырлаары арай кенен болур ужурлуг, чүге дээрге ниити демократтыг кол болдаларны улустарның хөй кезии деткип турар. Ынчалза-даа тодаргай айтырыглар ам-даа артпышаан: съездиже делегаттарны канчаар соңгуурул, партия организацияларынга ээлчеглиг соңгулдаларны кажан эрттирерил, съездиниң бодун канчаар болгаш кажан эрттирерил? Азы мындыг айтырыг: ТК кежигүннериниң, ооң Секретариадының болгаш Политбюрозунуң үзел-бодалдарын ДХМ-ниң төлээлериниң тайылбырларындан эвес, а оларның боттарындан кажан билип ап эгелээр бис? Бис ТК-дан хөрек чуруктар делгелгезин эвес, бистиң-биле кады сеткили аарып, маргыжып, частырыгларны кылып турар-даа чадавас, ынчалза-даа эң нарын, принципиалдыг айтырыгларны шиитпирлээр дээш дилээшкиннерни кылып турар дириг кижилерни көрүксеп турар болгай бис.

А XIX партконференцияның «Ажык-чарлыг чорук дугайында» резолюциязын ТК күүседип турар бе? Аңаа харыыны съезд бээр апаар.

Эге организацияларда дорт соңгулдаларның дугайында чүге ындыг чүткүлдүг чугаалажып турарыл деп, айтырыгны санал берген эш салган. Ындыг орук-биле үзел-туружу бөдүүн коммунистерге чоок кижилер соңгуттурар. Оон аңгы база бир чылдагаан бар: партияның салым-чолун, чурттуң келир үезин тодаргайлап тургузуп шыдаар кижилерге бүзүрексеп турар бис. Бүзүрел дугайында айтырыг — ол дээрге партияның амыдыралының дугайында айтырыг-дыр. Удуртукчу бүрүзүнүң анализинден болгаш үнелелинден чайлап [illegible]ыдаар бис. Партияның арыг болур чоруу чогум-на ында.

Университетке мындыг санал үнген: партийжи удуртукчу бүрүзү аппараттың парторганизациязының учёдунга эвес, кандыг-бир улуг партия эге организациязының учёдунга турар ужурлуг.

Делегаттар корпузун тургузуп хевирлээриниң чорудулгазы шагда-ла эгелээн. Янзы-бүрү каттыжыышкыннар болгаш клубтар тургустунуп турар болгаш моон соңгаар-даа тургустунар. Маңаа боттарын өскелерден эки кылдыр көөр, кандидаттарга боттарының талазында янзы-бүрү үнелелдер бээр хевирлиг чүүлдерге таваржыры күзенчиг эвес. Ындыг үнелелди коммунистер боттары соңгулдалар ёзугаар бээр ужурлуг.

Университеттиң коммунистериниң удуртукчузу чугаалажып турар документини чамдык айтырыгларга тода харыы бербейн турар, эмин эрттир узун деп шүгүмчүлээн. Платформа Россияның Коммунистиг партиязының дугайында айтырыгга база харыы бээр ужурлуг.

Платформаның төлевилелин сайгарып тура, санал берген эш эртемниң, улус өөредилгезиниң болгаш культураның ролюн партияның болгаш чазактың удуртукчу органнарының талазындан чедир өөренип көрбээнин демдеглээн.

Бодунуң саналының түңнелинде чуртта болуп турар болуушкуннарга хамаарыштыр ТК-ның тайылбыры болганчок-ла озалдай бээриниң болгаш ол болуушкуннарның ужур-утказын чедир үнелевейн баргылаарының дугайында дыка хөй коммунистерниң бодалдарын чугаалаан. Ындыг чугула айтырыгларның шиитпирлээшкинин соңгаарладып болбас, оларны дарый шиитпирлээр херек.

Чуртта тургустунуп келген байдал чонну [illegible] дүвүредип турар. Бир эвес мындыг байдалдыг турар болза, партия, чурт канчап баарыл, экономикада болгаш политикада үй-балай чоруктарны чок болдуруп шыдаар арга-шинек партияда база чазакта бар бе? Ындыг айтырыгларны бөдүүн кижилер салып турар деп, СЭКП ТК-ның кежигүнү, СЭКП Иваново обкомунуң бирги секретары **М. А. Князюк** саналынга чугаалаан. Ооң санап турары-биле алырга, чүгле партияга болгаш удуртулгага удур туржуп турар күштерниң хөделиишкиннеринден эвес, а партия Уставының база программныг документилерниң күүсеттинмейн турарындан база национал айтырыг талазы-биле партияның платформазының боттанмайн турарындан чуртта политиктиг байдал чидигленип турар. Партияда бөлүглежип аңгыланыксаар ажыл-чорудулга херек кырында бар. Партияны политиктиг аренадан, чурттуң удуртулгазындан ап октаарын, марксизм-ленинизмни узуткаарын чүткүдүп турар кижилер коммунистерниң аразында бар. Митингилээш туруп бээр, янзы-бүрү чугаа-соот кылыр чоруктар дээрге санал-оналдарның плюрализми эвес, а партияның иштинде политиктиг демисел, идея талазы-биле сандараашкын-дыр.

Партия Төп Комитеди-биле анаа коммунистерниң, чазак биле чон аразының харылзааларын быжыглаары-биле Политбюроның болгаш чазактың кежигүннери боттарының, Төп Комитеттиң болгаш чазактың ажыл-чорудулгазының талазы-биле күш-ажылчы коллективтерге база партия эге организацияларынга отчёттарын бээр болгаш платформаның тайылбырлаашкынын чорудар деп шиитпирни бо Пленумдан хүлээп алырын ол саналдаан. А коммунистерниң киирген санал-оналдарын партияның удавас болур съездизиниң хүлээп алыр документилериниң үндезини кылдыр алыр, ук документилерге амгы үе-чадада партияның политиктиг угланыышкынының кол-кол чүүлдерин тодаргай айтыр. Бо хевирлиг тодаргай ажылдарны кылган соонда партия организацияларынга отчёттарны болгаш соңгулдаларны эрттирип болур.

Чурттуң чамдык девискээрлеринде, ылаңгыя Азербайджанда, боор турар болуушкуннар эрге-чагырга дээш ажыы-биле демисежип эгелээн политиктиг күштерниң чуртта хөделип чорупл турарын бадыткаан. Чамдык черлерде херек кырында ийи эрге-чагырга тургустуна берген. Бо чергелиг үүлгедиишкиннер чонга, ылаңгыя херээженнерге болгаш бичии чаштарга аар уржуктарны таварыштырып турар. Ынчангаш дүшкүүрлүг чоруктарны тургузуп турар кижилерни чон мурнунга ажыы-биле адаар, оларның үзел-бодалдарын сойгалап илередир болгаш националисчи, экстремисчи бөлүктерни болгаш организацияларны тарадыр үе келген деп, ол саналдаан.

Литваның Компартиязының XX съездизиниң хүлээп алган шиитпирлеринге доктаагаш, М. С. Горбачевтуң ол республиканың чону, күш-ажылчы коллективтери-биле ужуражыышкыны тодаргай түңнелдерни бербээн, чүге дээрге СЭКП ол болуушкуннардан кончуг соңнап хөделип эгелээн деп демдеглээн. Бо берге байдалдарда СЭКП-ниң платформазында артып калган коммунистерге практиктиг дузаны көргүзери кончуг чугула. Оларның массалар ортузунга ажыл чорудар, эде тургустунуушкунга киржир эргезин арттырар, съездизин чыылдырарынга, удуртукчу органнарын соңгуп алырынга дузалаар, материалдыг хөреңгилерин арттырып бээр дээн чергелиг хемчеглерни алыр херек.

Партияның чаа Уставынга партия организацияларының бот-тускайлаң болгаш бот-эргелеп башкартынар эргелерин, хостуг санал-онал солчулгазы кылып болурун быжыглап киирер херек деп демдеглээн.

Оратор оон ыңай областың мурнунда туруп турар сорулгаларга доктааган.

СЭКП-ниң Төп Ревизия Комиссиязының кежигүнү, даштыкы херектер министриниң бирги оралакчызы **А. Г. Ковалев** бистиң чуртувуста боттанып эгелээн эде тургустунуушкунну даштыкыда кандыг янзылыг көрүп турарынга доктаагаш, партияда болгаш ниитилелде байдалдың чүге чидигленип турарынга хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илереткен. Бүгү нацияларның болгаш биче улустарның онзагай чүүлдерин ыяап-ла өөренип көөрү чугула. Ынчангаш чаа ажылдап кылдынар нити-эвилел керээзинге нациялар, республикалар болгаш тус-тус девискээрлер аразында харылзааларның онзагай чүүлдерин бердынгалап көөр болза эки. Бүгү чүвени чаңгыс аайжыдар болза, ол амыдыралчы эвес болур.

Ниитилелдиң дээди эрге-ажыктарынга чөрүү бээр чүүлдерни болдурбазын магадылаан хоойлужудулгаларны ажылдап кылыры чугула апарган. Ындыг эргени Дээди Советтиң Даргазынга база тыпсып болур. Ынчангаш президентиниң нүүрүнде күрүне бажыңының албан-дужаалын тургузар дугайында саналды ол деткээш, аңаа долу эргени тыпсып бээрин саналдаан. Чүге дээрге, чурттуң президентизи совет кижилерниң бүрүн-долу идегел-бүзүрелин чедип алган болгаш иштики база даштыкы амыдыралдың сүдалын холда тудуп орар кижи-дир.

Оратор съездиге платформага мындыг чүүлдү киирерин саналдаан: өске партиялар туруп болур деп тезисти чаа Конституцияга киирерингe партия удурланмайн турар.

СЭКП ТК-ның платформазы дээрге чурттуң, ол ышкаш ооң культуразының салым-хуузун шиитпирлеп болурунга идегелдиң документизи-дир. Бөгүн шупту чүвеге партияны чемелеп турары дээрге сөс биле ажыл-херектерниң дүүшпейн турары ол-дур деп, ССРЭ-ниң культура министри **Н. Н. Губенко** чугаалаан. Культураның болгаш төөгүнүң тураскаалдарынга хайыра чок хамаарылганы төлевилел буруу шаап турар-дыр. Чылдың-на төөгүнүң болгаш культураның 12 тураскаалы үрелип турар, а төөгүлүг тураскаалдарны чаартырынга акша-хөреңгиниң хемчээли 1986 чылга деңнээрге, беш катап көвүдээн. Чоннуң культуразының дазылы кургаан. Национал дылдар ядараан. Школалардан — уран чүүл, хоорайлардан — архитектура, амыдыралдан чаагай чаңчылдар үнүп чоруткан. СЭКП-ниң шиитпирлери саазын кырында артып турда, чон культурада чидириглер дээш партиядан негээр эргелиг деп, министр санап турар. Культура дугайында айтырыгны Ленин бүгү политиканың төвүнге салып турган деп, ол уламчылаан. Культура чогу дээрге чуртка кижини кижиге ынак болдурарынга, экономиканы сегидеринге, национальдар аразында айтырыгны шиитпирлээринге орукта тамы-дыр.

Өөредилге, чырдыышкын, культура айтырыгларынга хамаарыштыр платформада чөрүлдээлиг чүүлдер барын ол айыткан. Ол айтырыгларны шиитпирлээринге чарыгдалдарны көвүдедирин төлевилелде айыткан, Айтматовтуң, Рыжковтуң комитеттери, шупту чогаадыкчы эвилелдер, Культура министерствозу Дээди Советтиң План-бюджет комиссиязы-биле культура айтырыгларын шиитпирлээринге чоннуң, бүдүрүлгелерниң дээш өске-даа черлерниң чыганы акшадан, дедир эгидиишкин чокка культурага үндүрген акшаландырыышкындан үнген акша-хөреңгиден үндүрүгнү тыртпазын дээш демиселди чорудуп келген. Чогаадыкчы эвилелдерниң бүдүрүлгелериниң орулгазындан үндүрүгнү тыртпазын деп саңхөө ажылдакчыларынга угаадырын ийи ай иштинде кылып келдивис. Түңнел чаңгыс хуу-ла хире.

Министерство, бүдүрүлге, организация, район бүрүзүнге культура бюджеди турбас болза, эрге-хоойлулуг күрүнени тургузуп шыдаар кандыг-бир политиктиг культура дугайында чугаалаан херээ чок деп, ол демдеглээн.

Эвилелдиң болгаш эвилелдешкен республикаларның культура дугайында хоойлуларының үндезинин ажылдап кылырының дугайында чугаа чоруп турар. Культурадан акша-хөреңги үндүрүп алыр дээн чүткүлден, национализмден, административтиг системадан культураны чүгле хоойлу камгалап шыдаар. Чүгле хоойлу бюджеттиг азы бюджеттен дашкаар акшаландырыышкынның үнер черин тодарадып болур. Бөгүн чуртта ажыл төлевириниң ортумак хемчээли 240 рубль, а культурада оон ийи катап эвээш, чижээлээрге, библиотекарьның, музей ажылдакчызының — 90 рубль.

Чогум-на СЭКП хоойлунуң эгелекчизи боор болур. Ол дээрге улуг политиктиг айтырыг. Партияның удуртукчуларының чугаазындан алырга, культура политиказында чаа чүүл бар-дыр. Ону чаңгыс документ кылдыр чыгаш, боттандырар херек. Культура СЭКП-ниң политиказының чөленгиижи болур ужурлуг деп, министр демдеглээн.

Багай чаңчылдардан адырлып алыры кайы хире берге деп чүвени эде тургустунуушкунның чижектеринден көрүп тур бис. Маңаа хамаарыштыр алырга, «СЭКП чаңгыс эп-сеткилдиг кижилерниң эки тура организациязы, оон үнгени кандыг-даа политиктиг болгаш хамааты ужуктар чок болур» деп платформаның төлевилелинде айытканы кончуг чугула. Ол чүүл бажыышкынны чок болдурар.

Дыка хөй кижилерниң партияны бөгүн канчаар көрүп турары магазиннерниң делгиирлериниң куруглаашындан, кем-херек үүлгедир чоруктуң кедерей барганындан, амыдырал деңнелиниң кудулаанындан, национальдар аразында чөрүлдээлерден хамааржып турар, деп Куйбышевте «Прогресс» заводта партком секретары **В. В. Козленков** чугаалаан. Кандыг-бир шиитпирни хүлээп ап турар үеде ооң уржуктары кандыг болурул деп чүвени чүге баш бурунгаар чугаалап каап турбазыл деп, коммунистер болгаш партия кежигүнү эвестер айтырып турар. Ат-сураглыг эртемденнер, янзы-бүрү эртем төптери болгаш институттарла чуртта эндерик ышкажыл. Партияның шак мындыг берге, нарын байдалга таваржып келгени эде тургустунуушкунның эртемге үндезилеттинген концепциязының, политиктиг угланыышкынны чорударынга партияның удуртулгазының туруш чогунуң болгаш шиитпир чогунуң түңнели ышкажыл деп чүве ам билдингир-дир.

Ажылда четпестерни, частырыгларны болгаш харыыдаа сандараашкынны партийжи ёзу-биле үнелеп көргени кайыл, ол дээш кымны хемчег алганыл? Бүгү-ле четпестерни өлген кижилерже болгаш буянныг дыштанылгаже үнген кижилерже чүге чууй каап турар бис? А бөгүн амыр-менди амыдырап, ажылдап чоруур Төп Комитет болгаш Политбюро кежигүннериниң хөй нурулузу маңаа хол-биле киришпээн деп бе? Ындыг турбуже, Политбюроның, Төп Комитеттиң чамдык кежигүннери, чамдык обкомнар секретарьлары болгаш өске-даа партия ажылдакчылары ажылга шыңгыы четпестерни болдуруп-даа база ам-даа болдуруп турар хиреинде-ле пенсияже хүндүткелдии-биле үдедип каар боор-дур. Эде тургустунуушкун чылдарында хүлээп алган шиитпирлерни бууратканы дээш кымга хемчег көргүскенил?

Камгалал бүдүрүлгелериниң баазазынга агроүлетпүрүнүң чагыгларын күүседир тускайжыткан заводтарны тургузары ажыктыг болгу дег деп, ол саналдаан. Амгы үениң байдалдарында эң-не үнелиг чүүл — камгалал заводтарынга ажылдап турган бедик мергежилдиг кадрларны ажылга камгалап арттырып алыры болур.

2000 чылга чедир чурттаар өрээ-бажың программазы күүсеттинне бээри кандыгла болду деп чигзинмишаан, бо болгаш бо хевирлиг өске-даа чижектер Төп Комитеттиң ажыл-чорудулгазын коммунистерниң таарымча чок деп көөрүнге чедирип турар, амгы үеде партияның удуртулгазының ажыл-чорудулгазын үнелеп көөрү эргежок чугула апарган деп, санал берген оратор оон ыңай чугаалаан. Шак мындыг байдал турда, партияның иштики амыдыралын демократчылдар талазы-биле канчап черле хемчег албайн баар чүвел деп чүве аңаа коммунистерге билдинмейн турар. Партияның иштики демократиязын улам ыңай хөгжүдер, партия эге организацияларынга СЭКП кежигүннериниң идепкейин болгаш харыысалгазын бедидер сорулга-биле партийжи эргелеп башкарылганың хөй чадаланчак чоруун чок кылырын, партия эге организациязынга дорт четпейн турар чадаларны ап каапкарын саналдаан. Берип каан бүрүн эргелеринге дүгжүп турар болза, партия эге организациязының хүлээп алган шиитпирлерин партияның үстүкү органнары күш чок болдурбас ужурлуг. Отчёт-соңгулдалыг кампания эгелээр мурнунда удуртур органнарны соңгуур талазы-биле чаа саавырны ажылдап кылгаш, ону күштүг болдурары чүүлдүг боор турар. ТК-ның бүгү секретарьларының болгаш өске-даа деңнелдиң ажылдакчыларының соңгулдаларын шилип алыр кылдыр. Депшиттирген кандидаттарның ажылдап турар организацияларының санал-оналын база өөренип көөр кылдыр чорудар ужурлуг. СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегаттар депшидериниң болгаш соңгуурунуң чуруму эге организация бүрүзү бо кампанияга киришкен турарын хандырар база ажык-чарлыг, дорт болгаш шилип алыр кылдыр чоруттунган турар ужурлуг. Кежигүннериниң саны төлээлер соңгуурунуң нормазындан ажып турар улуг партия эге организацияларынга делегаттарны дорт соңгуур эргени бээр болза эки.

Партия бюджедин хамаарышкан комитеттерниң пленумнарынга ажык-чарлы-биле чугаалажып көөрүн болгаш болдаарын санал берген кижи саналдаан. Райком эргелиг партия комитеттеринге бодунуң бюджедин, штадын, аппарадының структуразын, а ол ышкаш кежигүн ладывыры төлээнинден кирип турар акша-хөреңгини хуваарының чурумун эде көөр эргени бээр херек.

Элээн чок XXVIII съездиниң ийи үе-чадалыг эрттирери — ниитилел амыдыралының амгы байдалдарында СЭКП-ниң ролюнуң болгаш туружунуң дугайында айтырыгны найда чугаалажып көргеш, Конституцияның 6-гы чүүлүнге үнелелди бээр, хөй партиялыг болуруның, фракция болгаш оон өске-даа хөй айтырыгларның дугайында аңаа чугаалажып көөр. Съездиниң бирги үе-чадазында СЭКП Уставының болгаш Программазының төлевилелдерин хүлээп алыр болгаш оларны оон ыңай чугаалажып көөр кылдыр эге организацияларга бээр деп, Ленинградтан келген Ижорск заводунда бодунуң эжиниң саналын Куйбышевтен келген партком секретары деткээн. Политбюроның болгаш Төп Комитеттиң составын чаартыр талазы-биле организастыг айтырыгны база аңаа көөр: бистиң идеологтуг корпузувустуң — эш Медведевтиң, экономистерниң — эш Слюньковтуң адының кырынга шүгүмчүлелди Пленумга маңаа чугаалады. Төп Комитеттен хамаарылга чок болгаш съездиге соңгуттурар Төп Контроль Комиссиязын катап тургусса чогуур деп, ол саналын түңнээн.

* * *

Февраль 6-да эртен СЭКП ТК-ның Пленумунга М. С. Горбачевтуң илеткелиниң талазы-биле санал беришкини уламчылаан.

СЭКП ТК-ның кежигүнү, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының оралакчы президентизи **Е. П. Велихов** партияга бүзүрел дугайында айтырыгга доктааган. Бо айтырыг эде тургустунуушкунның түңнелинде тывылган, мооң мурнунда ындыг айтырыг турбаан деп, ол чугаалаан.

Бүзүрел дугайында айтырыг дээрге ниитилелдиң болгаш партия кежигүннериниң канчаар-даа аажок өскен чогаадыкчы идепкейиниң түңнели-дир. Бүзүрел дээрге эң чугула политиктиг капитал-дыр. Бүзүрелдиң үндезини чүгле шынныг чорукта болур ужурлуг. Чаартынган, чаа партияга ниитилел бодунуң бүзүрелин көргүзер боор деп бодап турар мен. Эрге-чагырганың монополиязының дугайында айтырыг база-ла бүзүрел-биле холбашкан. Ындыг болзажок, монополизм монополизмни боттандырып турар организацияга-даа, ниитилелге-даа багай салдарны чедирип келген дээрзин төөгү көргүскен. Соңгулдалыг эрге-дужаалдарны ээлээриниң хуусаазы кайы хире боор болурул дээрзин база чугаалажып турдувус. Амгы үеде партия-биле кагжып шыдаар, партиядан дашкаар күштер ниитилелде бар бе, чок бе дээрзин чугаалаары берге, ындыг күштерниң бары чогенчиг-ле боор. Бир эвес партия чогумчалыг хөделир болза, бодунуң салдар-хамаарылгазын болгаш ужур-дузазын камгалап ап шыдаар деп бодаар мен.

Коммунистиг партия-биле адааннажыксаар кандыг-бир өске партияның орнунга ийи коммунистиг партия турар болза, ажырбас деп бодаар мен, олар кайызы-даа социалистиг платформалыг болур ужурлуг.

Фундаментальдыг эртемнерниң хөгжүлдезиниң айтырыгларынга доктаагаш, ССРЭ-ниң ЭА-зының оралакчы президентизи эртемнер хөгжүлдезинге хамыктың мурнунда кагжыкчы, чарыштыг эгелерни деткиири чугула деп демдеглээн. Кагжыкчы, чарыштыг чорук канчаар-даа аажок чугула, хөгжүлдеге идиг бээр арга болур. Ындыг аргадан ойталаан культуралар буурап дүшкен дээрзин төөгү көргүскен. Ынчангаш бистиң бүгү шиитпирлеривис конкуренцияны деткиириче, совет адааннажылганы хөгжүдеринче угланган болур ужурлуг. Ажыл-агыйның адааннажыкчы, кагжыкчы удуртукчузунуң ат-алдарын бедик тудар, ону хоойлу талазы-биле камгалаар херек. Рынокче саат чокка шилчиири база эргежок чугула, ону бүгү-ле адырларга харыугда эвес, тус-тус «кезектер» аайы-биле база кылып болур.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү. РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы **В. И. Воротников** ылаңгыя чагырганың бүрүн эргелериниң дугайында айтырыгга доктааган. Демократия, хосталга дээрге эде тургустунуушкунның эң чугула негелделери, олар чокка эде тургустунуушкун боттанмас. Ынчалза-даа демократия база-ла чогуур кызыгаарларлыг, ол кызыгаар дээрге күрүне, хоойлу, эрге-дир, ындыг турбуже, хоойлуну херекке албас, эрге-чагыргаларның айтыышкыннарын күүсетпес, күрүнениң үндезин дестерин бужаңнадырын оралдажыр чоруктар бар.

Чуртка президентиниң эрге-дужаалын тургузар дугайында платформада киирген идеяны шын деп санал турмен, ол чорук күрүне эрге-чагырганың быжыглаар болгаш демократияны камгалаар.

Чуртту экономиктиг кризистен дүрген үндүрер дээр болза, акша реформазын чорударын дүргедедири чугула. Мөөңнеп садар барааннар өртектерин, чамдык барааннарның үүрмектеп садар өртектерин болгаш белеткел барааннарының өртектерин эде көөр херек. Чурттакчы чоннуң четпес хандырылгалыг, эвээш акша-шалыңныг кезектеринге чогуур күрүне дотациязын тургузар херек. Хамаатыларга үндүрүг онаарының чурумун база өскертир херек, ол реформаны саададып болбас. Кым хөй өнчүлүг, хөй акша-шалыңныг болдур, ол хөй үндүрүг төлээр ужурлуг.

Хуу өнчүге хамаарыштыр ораторнуң чугаалааны болза, бистиң экономикавыстың хемчээли канчаар-даа аажок улуг болганда, ооң иштинге шоолуг эвес, оонак хуу өнчү чогуур ажыкты берип болур. Ынчалза-даа оонак хуу өнчүнү чөпшээрээр бе, чөпшээревес бе дээрзиниң дугайында айтырыгны шиитпирлээр апаар, ону кончуг кичээнгейлиг өөренип көөр херек.

Идеологтуг албан черлериниң ажылын идепкейжидери эргежок чугула. Идеология ажылында четпестер кончуг хөй. Ында эргижирээн схемалар, дөгейленчек чорук ам-даа бар. Партияның идеяларын болгаш политиказын массаларга болур-чогууру-биле чедирип шыдавайн турар бис.

Россия Федерациязында социал-психологтуг өскерлиишкиннер шапкын чоруп турар. Россияның (ылаңгыя орус улустуң) бот-медерели оларның кыстырып, кыйдырганын медерел билири-биле кады өзүп, быжыгып турар. РСФСР-ниң экономика талазы-биле тускайлаң болурунуң, ооң иштинде чамдык национал-девискээр каттыжыышкыннарының байдалының, Эвилелдиң составынга Россия Федерациязының политиктиг тускай догуннаашкынының айтырыглары чидии-биле тургустунуп турар.

Бөгүн дыка хөй политиктиг бөлүглежиишкиннер — «чөөн үзелдиг» экстремистерден эгелээш, консерваторларга чедир «россия көзерни» боттарынга ажыктыг кылдыр ойнаар бодап турарлар. Национал сеткил-хөөннерни ажыглаан экстремисчи агымнар Россияга база тургустунуп болурунуң айыылы бар апарган. Ынчангаш шак ол национал «көзерни» ол күштерден ушта шаавары чугула.

СЭКП ТК-ның Россия бюрозун тургусканы чөптүг херек болган деп, оратор санаан. XXVIII съездиниң эртериниң мурнунда Россияның партия конференциязын чыылдырар, аңаа Россия Федерациязының партия органнарының тургузуунуң дугайында айтырыгны чугаалашса чогуур деп, оратор саналдаан.

«Нижневартовскнефтегаз» бүдүрүлге каттыжыышкынының партком секретары **Ю. А. Ганьковский** сөс алгаш, партияда дискуссия кидин-түлүк чоруп турар, аңаа коммунистер аңгы-аңгы бодалдарын илередип, партия органнарын, аппаратты чидии-биле шүгүмчүлеп турар болгаш партияда байдалды экижидерин оралдажып турар деп чугаалаан. Партияга реформаның, эде тургустунуушкунның дугайында чогумчалыг, үндезин шиитпирлерни ТК-ның амгы составы хүлээп алыры чогенчиг-ле боор деп, дыка хөй кижилер чигзинип турар. Амгы мөзүзүнүң, идеологиязының талазы-биле бистиң партиявысты ажылчын аңгының партиязы деп ооң Уставында бижээн болзажок, партияның удуртур органнарының составында ажылчыннарның хуузу чүгле 11-ден бичии-ле хөй. Ындыг төлээлелге дыка хөй ажылчыннарны кайгадып турар деп, ол уламчылаан. ТК-ның кежигүннери турган дыка хөй кижини пазыдап кыраан, боттарының хүлээлгелерин күүседип шыдавас апарган дээш ТК-ның составындан үндүрген апрель Пленумун (1989 чыл) утпаан бис. Оон бээр чыл безин четпээн. А амгы үеде ТК-ның составында 38 пенсионерлер бар-дыр. ТК-ның составының чартыындан хөйү төп органнарже 1961—1981 чылдарда соңгуттурган, оларның 55-тен ажыг хуузу 60 хар ашкан. ТК-ны эрге-дужаал барымдаалап тургускан-дыр деп, коммунистер чугаалажып турар. Ук шүгүмчүлел чүгле ТК-га эвес, чогуур аппараттың бодунга таарымчалыг кылдыр соңгуп тургузуп алганы обкомнарга, хоорткомнарга, окружкомнарга база хамааржыр. Удуртур партийжи органнарны соңгуур талазы-биле ТК-ның чоокта чаа хүлээп алган саавыры эргижирээн.

ТК-ның бюджединиң дугайында чугааны улус аастан дужурбес апарган, ону оң-даа, солагай-даа таладан шүгүмчүлеп турар дээрзи шагда-ла билдингир. Партияның үндезини партия эге организациязы болур деп чугаалажып турар бис. Ол хирезинде Төп Комитеттиң составында кара-ла чаңгыс партком секретары бар. Амыдыралдан, бөдүүн партия кежигүннерин сагыш човап турар чүүлдеринден ТК-ның хоорук боор турар чылдагааннарының бирээзи ол эвес чүве бе?

Съездиниң делегаттарын партия округтарының талазы-биле дорт соңгуур дугайында чамдык партия организацияларының саналын бистиң партия эге организациязы бүрүнү-биле деткип турар. XXVIII съезд бистиң чуртка хөй партийжи системаны катап тургузарының эгезин салыр дээрзин хүлээп көрзе чогуур. Россия боду компартиялыг болур ужурлуг. Россияның күрүне-даа, партия-даа талазы-биле тускай тургузуглуг болур эргезин казып болбас.

М. С. Горбачевче көрүнгеш, ораторнуң чугаалааны болза, силер чүгле Чиңгине секретарь туруңарда партияда чаа идеялар төрүттүнүп, чаартылганың чаа ажылдары чоруттунуп турар деп идегеп турган бис. А ам болза харыугда дөрт эрге-дужаалдыг-дыр силер. Чамдык кижилер силерниң ындыг хөй эрге-дужаалдыг болуруңарга таарыжыл, оларның чаңгызында-даа орта кылбазын, чаңгызынга-даа үе-шагы чедишпезин деп бодап турар байдалдыг. Ук айтырыгны чугаалажып, шиитпирлээр болза эки деп бодаар мен.

Нижневартовскиниң нефтижилериниң социал болгаш экономиктиг амыдыралының чамдык айтырыгларынга доктаагаш, оратор «партия шиитпирлээн», «партия чоруткан» деп эреңгей чугаа кылып турбайн, кым кандыг шиитпир хүлээп алганын тодаргай ылгаары чугула: ТК-ның Пленуму бе, Политбюро бе, Секретариат бе дээрзин ылгаары чугула деп чугаалаан. Ындыг болур болза, кым чүнү шиитпирлээнил, чүү дээш харыысалгалыг болурул дээрзи чүгле коммунистерге эвес, ажылчы чонга база билдингир болур ужурлуг.

Дараазында санал берген Эстонияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары **В. И. Вяльястың** чугаалааны болза, чуртка-даа, партияга-даа эде тургустунуушкунну дүргедедириниң эргежок чугулазын хайгыышкыныг, хөй-хөй чөрүлдээлерлиг амыдырал боду негеп келген. Партия аңаа-ла ёзу барымдаалаан эвес, а ниитилелдиң ёзулуг политиктиг авангарды болурун, чоннуң бүзүрелин чедип алыр дээш эде тургустунуп, чаартынарын күзеп турар дээрзин улус билир. Ол бүгү чүүлдер даартагы хүннүң таваңгайын салып турар амгы бо харыысалгалыг үе-чадада чүгле онза оваарымчалыг болурун эвес, революсчу ёзу-биле онза шиитпирлиг болурун негеп турар. Дөгейленген методтарны, казарма социализминиң эргижирээн моделиниң чаңчыл апарган чүүлдерин ап октаар херек.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге киирер деп турар платформаның төлевилели бөгүнгү хүннүң негелделеринге болгаш сорулгаларынга дүгжүп турар-дыр, ынчалза-даа делегейде болгаш чуртта чаа байдалды өөренип, барымдаалап көрген дидим чүүлдер-биле холбаштыр ук документиде эвээш эвес декларативтиг чүүлдер база бар-дыр. Ораторнуң бодалын ёзугаар алырга, үндезин чаартылгаларже чүткүл барын бар, ынчалза-даа ооң-биле чергелештир эрги принциптерден чарлыксавас, бүгү-ле кол күштерге таарыжыр, кандыг-ла-бир универсалдыг, бүгүдеге таарымчалыг төлевилел тургузар дээр күзел база бар боор турар. Чурттуң амыдыралының кол айтырыгларын үндезинни-биле чаарты шиитпирлээринге бистиң эде тургустунуушкунувустуң дидим эвес боор турар чылдагааны ында эвес деп бе? Ол чорук ниитилелде бүзүрел чок чорукту, кончуг айыылдыг, дүшкүүрлүг байдалды болдуруп турар.

Эде тургустунуушкуннуң төп айтырыы болза, бистиң федерациявысты, партиявысты чаартыры, республикаларның күрүне статузун тодаргайлаары болур ужурлуг деп, Эстонияның компартиязының ТК-зының бирги секретары медеглээн. Ону шиитпирлээрин саадаткан чорук чуртта чарылдырыкчы чоруктарны күштелдирген. Ындыг чарылдырыкчы чоруктар бистиң республикада база бар боор турары хомуданчыг деп, ол чугаалаан.

Ийи чыл бурунгаар Эстония бодунуң Прибалтикада кожалары-биле кады Эвилел керээзин чарарының эргежок чугулазының дугайында айтырыгны көдүрген. Ук айтырыгны платформаның төлевилелинде чогумчалыг шиитпирлээнинге оратор сеткил ханганын илереткен. СЭКП ТК-ның платформазы дүүн чаа-ла «хоржок» дидиртип турган дыка хөй чүүлдерни, оларның иштинде төрээн дылын болгаш культуразын нацияларның камгалаар эргезин хүлээп көрүп турар-дыр, ол черле кончуг шын-дыр. Ындыг чүүлдерни бис моон мурнунда-ла хүлээп көрген болзувусса, шынныг чүүлдерге орукту ажыдып берген болзувусса, национал демократтыг шимчээшкиннерни бистиң дайзыннарывыс деп санаваан болзувусса, дыка хөй дүшкүүрлүг чоруктарга болгаш халаптарга таварышпас турган ийик бис.

Экономиканы башкарарын децентрализастаары чугула. Ооң-биле холбаштыр төп биле республикаларның аразынга эргелерни болгаш хүлээлгелерни тодаргай ылгаар херек. Чижээ, ол-бо республиканың чери, ооң ажык-байлаа аңаа хамаарышпас болза, ону кандыг тускай республика дээр боор. Ол бүгү чүүлдер республиканың бүрүн эргелериниң болгаш тускайлаң чоруунуң магадылалдарын чедип алырынче бисти албадап турар.

Бис бот-боттарывысты билбес чыгыы улус-тур бис, бистиң аравыста харылзаалар барык чок-тур, ындыг болганда, кандыг ындыг партийжи интеграция, партийжи бүзүрел турар боор деп, оратор түңнелинде чугаалаан. Бүзүрел чокка, бот-боттарын хүндүлешпес болза, боттарының тодаргай байдалдарынга дүүштүр тускайлаң хөделир эрге чокка чаңгыс эп деп чүве турбас. Ынчангаш эвилелдешкен республикаларның компартияларының тускайлаң болурунуң дугайында шиитпир онза политиктиг ужур-дузалыг. Платформаның партия дугайында ол кезээн бис деткип турар бис. Эвилелдешкен республикаларның компартияларын СЭКП-ниң төп органнарының талазындан карактап хайгаарап турганы шын эвес турган.

Съездиге ооң даргазын болгаш дарганың ийи оралакчызын соңгуп алза чогуур деп саналды оратор деткээн. Ооң бодалы-биле алырга, партияның ханы демократчыдылгазы чайгылыш чок принцип болур ужурлуг.

Бистиң амыдыралывыста эң-не үнелиг чүүл совет кижилерниң даартагы хүнүнге кезээде бүзүрели деп, Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары **Е. К. Лигачев** чугаалаан, ынчангаш ол социализмниң онзагай талазы болур.

Ам бистер оон хөй чүвени чидирип турар-дыр бис. Эде тургустунуушкуннуң баштайгы ийи чылдарында чамдык шимчээшкин сөөлүнде экономика кудулап эгелээн, национальдар аразында алгыш-кырыш хан төгүүшкүнүнге четкен, кижилер коргуп эгелээн, а чамдык черлерде херек кырында ийи чазак тургустунган.

Эде тургустунуушкун — ол боттуг болуушкун-дур, аңаа альтернатива турбаан болгаш чок. Ындыг турбуже, Политбюро биле чазак эде тургустунуушкуннуң бодалдарын боттандырарынга шыңгыы частырыглар кылган дээр дугайында саналга каттыжар-дыр мен. Бир дугаарында, хереглел рынногун дедир организастаарынга чедирген акша массазының үер-чайык дег өзүлдези-дир. Чаа ажыл-агый харылзааларынче шилчип кирериниң чорудулгазы шуут белеткеттинмээн болган. Чогуур экономиктиг башкарылгалар системалары, эрге-хоойлу механизми тургустунмаан. Ооң-биле кады бисте экономиктиг чаартылгалар эртем-техниктиг депшилге-биле таптыг харылзашпаан. Чуртта берге байдалдың чылдагааннарының аразында күрүнениң сагылга-чурумунуң кошкааны база бар. Ынчалза-даа демократия ол чокта болдунмас.

Кандыг-даа таварылгада, барып-барып политикага, сөс-биле ажыл-херекти карыштырып болбас. Аъш-чем хандырылгазы — эң кол чүүл болур, ынчалза-даа ам көдээ ажыл-агый мурнунда чылдарга бодаарга, материал-техниктиг курлавырларны эвээшти ап турар. Аграр секторга хамаарылга шак мындыг болуп турда, чурттуң аъш-чемни четчири-биле кажан алыры билдинмес ышкажыл.

Бистинде чидиг айтырыглар сайгарып чугаалажырынга хөй үе үнүп турар, ынчалза-даа шиитпирлиг хөделиишкиннер четпейн турар. Чоннуң амыдыралының деңнелин, ылаңгыя оон эвээш орулгалыг кезектериниң амыдыралының деңнелин кудулаарын болдурбайн чыда, эң-не чоокку үеде акша реформазын, өртек болгаш үндүрүг онааштырылгазының реформазын чорудар.

Националисчи, сепаратчы, социализмге удур илерээшкиннерниң күчүлүг күштери эде тургустунуушкунга, Совет Эвилелинге кол, өлүмнүг айыылды тургузуп турар дээрзин амыдырал көргүскен. Социализмге, Ада-чуртка боттуг айыыл бо-дур.

(Төнчүзү 3-кү арында).

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНГА САНАЛ-ОНАЛДАР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги 2-ги арыннарда).

Чамдык кижилерниң чоннуң кичээнгейин өске талазынче угландырарын, ниитилелге хоозун бодалдар тургузарын оралдажып турары шын.

Хөй-хөй коммунистерниң ТК-ның платформазының төлевилелинче партияның чаңгыс эвииниң дугайында дүрүмнү долузу-биле киир бижиир дээн саналын деткиирин күзээр-дир мен. Айтырыгларның айтырыы — партияның хүрээлеңин идея болгаш организация талазы-биле быжыглаары, СЭКП-ниң хөй-ниити организациялары, ажыл-ишчилерниң, аныяктарның шимчээшкиннери, каттыжыышкыннары-биле харылзааларын күштелдирери. Социализмге удур, националисчи организацияларда киржип турар кижи СЭКП-ниң хүрээлеңинге артып каап болбас деп негелдени чөптүг деп санаар мен.

Партияның съездизин эрттирериниң хуусааларын чоокшуладырының, съездиже делегаттар соңгулдазын демократчы альтернативтиг үндезинге чорударының, бистиң партия эге организацияларывыстың, партийжи комитеттеривистиң эргелерин калбартырының, эвилелдешкен республикаларның компартияларының бот-тускайлаң чорууңуң дугайында саналдарны шиитпирлии-биле деткип тур мен. Төпте болгаш чер-черлерде партия организациялары кижилерни дүвүредип турар айтырыглар талазы-биле шиитпирлер хүлээп алырын озалдадып турар дугайында шүгүмчүлелди хүлээп албайн барып болбас.

Мен бистиң партиявыстың аморфа организациязынче, политиктиг клубче шилчий бээринге удур мен. Демократтыг централизмниң принцивин эде көөрү, ону ленинчи билиишкин-биле долдурары негеттинип турар дээрзи билдингир. Айтырыгларны хостуу-биле чугаалажырынга, коммунистерниң болгаш партия кежигүнү эвестерниң хүлээп алдынган шиитпирлерни чайгылыш чогу-биле шиитпирлээриниң талазы-биле саналдарын калбаа-биле сайгарып көөрүнге байдалдарны тургузар херек.

База бир чүүл дугайында — Европада байдал дугайын чугаалавайн барып болбас-тыр мен. Диргелип кел чыдар айыылды — Германияның каттыжыышкынын, а херек кырында чугаалаарга, ГДР-де байдалды бистер анаа кайгап олурбас ужурлуг бис. Кончуг улуг экономиктиг болгаш шериг күчүлүг Германияның делегей ареназынга көстүп кээрин көрбейн баар болза, өршээттинмес частырыг болур. Дайын соолунде кызыгаарларны эде көөрүнүң дугайында айтырыгны, чаа Мюнхенни болдурбазын буруу шаварынга калбак эвилелдиң, бүгү демократчы күштерниң боттуг күжениишкиннери херек. Бо чаа айыылды медереп билир болгаш ооң дугайын чонга база партияга долу үн-биле чугаалаар үе келген боор.

Боттуг ажылды кылып чорудары, эде тургустунуушкуннуң ажыл-херектерин боттандырары дээш ажылдаары хөлчок күзенчиг-дир дээрзин чүрээмниң ханызындан ажыы-биле чугаалаксадым деп, оратор демдеглээн. Ол чүве бүде бээр, партия эде тургустунуп турар, ол улуг тынгаш, бодунуң съездизинче демократияның болгаш тургустунуушкуннуң платформазы-биле бар чыдар дээрзинге бүзүрээр мен.

Чүгле эрткен үеде эвес, а харын эде тургустунуушкуннуң чорупп турар үезинде частырыгларны болдурганы, экономикага болгаш саң-хөөге кризисти, ховар бараанар садыглаашкынын, күш-ажылчы эвес орулганы чедип алырын, барык-ла кеземче чок кем-херек үүлгедиишкиннерин болдурганы дээш удуртукчу партияга хомудал бар. Ол дугайын СЭКП-ниң Свердловск хоорkомунуң бирги секретары В. Д. Кадочников медеглээн.

Аъш-чем программазын шиитпирлээриниң дугайын чугаалап тура, мында көскү бурунгаарлаашкын чок деп, оратор демдеглээн. Хөй саныг хуралдар, семинарлар болган. Төп Комитеттиң март Пленуму илегелдерни бүзүретпээн. Болбаазырадылганын болгаш кадагалалдын (шыгжамырның) чээрби чыл бурунгаар турул келген материалдыг баазазын быжыглаарының орулгазын платформада киирбеени хомуданчыг. Кижилер хоойлу-дүрүм-биле быжыглаттынган партияны эвес, а ооң удуртукчу ролюн көзеп турар. Коммунистер болгаш партия кежигүнү эвес кижилер Политбюро кежигүннери Лигачевтуң, Медведевтиң, Разумовскийниң аттарын хожулаашкыннарга хамаарыштыр адап турар.

Ниитилел-политиктиг байдал кедергей чидигленген үеде XXVIII съездиге платформаны чугаалажып көөр ужурга таварышкан-дыр бис, ынчаарга бистиң Ада-чуртувустуң салым-чолунда ындыг эргилделиг үе-чадаларда, кажан Ленин дириг турда, политиктиг байдал, күштерниң деңзигүүрү дендии дүрген солчуп турган дүшкүүрлүг үеде партийжи съездилерни чыл бүрүде чыылдырып, а оларның арасында партконференциялары эрттирип турган деп, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, Украинаның Компартиязының ТК-зының бирги секретары **В. А. Ивашко** онзалап демдеглээн. Амгы байдалдарда ленинчи ол практикаже кирери, партияның дээди, чүгле дээди эвес, харын өске-даа органнарының ажылын уламна шапкынчыдып, күштелдирери чугула турган ийик.

СЭКП турар бе, турбас бе, бистиң хөй националдыг Ада-чуртувусту канчап хевээр арттырып камгалаарыл, амыдыралдың бүгү-ле адырларынга эргилделиг үндезин экижиишкинни канчап хандырарыл, ниитилелге быжыг туруштуг байдалды канчап чедип алырыл? Партия кежигүннериниң амгы үеде харыызын манап турар айтырыглары бо-дур. Партийжи съездини эрттирериниң хуусаазын бээр чоокшуладыр дугайында коммунистерниң негеп турарының ужуру чогум-на шак ында. Бир эвес ук айтырыгларга харыыны тыппас болзувусса, саналдаттынган платформаны күүседир чайывыс-даа чок, ону күүседир кижи-даа турбас дээрзин дорту-биле айтыр херек.

ТК-ның платформазының чугаалажып көрдүнүп турар төлевилелинде айыттынган алыс болгаш амгы сорулгаларны боттандырары элээн үр үени негээр апаар. Ооң-биле чергелештир чуртта, ниитилелде байдал нарындыр. Эвээш эвес айтырыгларны соңгаарладыышкын чокка бөгүн шиитпирлээри негеттинип турар. Чуртта байдалды, бирги ээлчегде экономикада байдалды чогумчалыг болдуруп, быжыглаар талазы-биле тодаргай политиктиг угланыышкыннарны ТК-ның платформазының төлевилелинге немеп киирери эргежок чугула деп, оратор санап турар.

Экономикада байдал улам дорайтап турар, ооң чылдагааны — экономика эрге-чагыргазы чок чоруктуң тургустунуп келгени, ону эрге-леп башкарарының эрги методтары чайлаттынган, рынок садыы ам-даа ажылдап эгелевээн, эргежок чугула күрлавырлар-биле рынок хандыртынмаан, а ооң уржуунда ажытталчак экономика кедергей өөскүй берген. Бүгүдеге ам билдингир «Ант» кооператив бо чылын даштыкыже 5 миллион кубометр ыяшты үндүр садарын планнап турган. Донецкиниң шахталарында шахтерлер айыыл чок болурунуң дүрүмнерин үреишаан, ажылдап турар, чүге дээрге ыяш материалдары чок.

Украинаның Компартиязының удуртукчузунуң бодалын ёзугаар алырга, экономиканы экижидериниң кара чаңгыс шын программазын эш Рыжков ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге кедүрген. Ынчангаш ол программаны боттандырып эгелээр херек.

Эчизинге чедир ажык болгаш ак сеткилдиг болурунче СЭКП ТК-ның кежигүнү, Иркутск обласка Коршуновскиниң даг байлаа болбаазырадыр комбинадының экскаватор машинизи **А. П. Мясников** кыйгырган. Социализмниң чамдык чурттарында болуушкуннарны барымдаалап көрбүшаан, бистиң партиявыстың, ниитизи-биле социалистиг шилип алыышкынның моон соңгааргы салым-чолунуң дугайында дорту-биле ылаптыг шиитпирлээри эргежок чугула болуп келген-дир, эде тургустунуушкуннуң ындыг үе-чадазында келген-дир бис деп, ол чугаалаан.

Ниитилел чаартылгазының чорудулгазы чөрүлдээлиг болуп, экономикада үрегдээшкинниг, божаңнадыышкынныг болуушкуннарның өзүлдези-биле капсырлажып турар. Уржуктарын баш бурунгаар эскерери безин болдунмас социал чаза тепсиишкинниң күжү моон нелбишаан. Националдар арасының чөрүлдээлериниң өөскүүшкүнү-биле байдал улам ханылап турар. Дүүшпес болгаш билдинмес байдал илдең көстүп келген: бир талазында, эрге-хоойлулуг күрүнени тургузарын долгандыр пропагандисчи кыйгы күштелген, өске талазында, — күрүнениң болгаш кижилерниң дүрүм ёзугаар үндезин эрге-ажыктарын күрүне органнарының камгалаарының эрге-хоойлу талазы-биле арга-шинээзи чок болуп турар.

Партияның бодунда байдалды санал берген ажылчын нарын болгаш чөрүлдээлиг-дир деп демдеглээн. Бүдүрүлгениң болгаш мөзү-шынар кижизидилгезиниң участоктарынга эде тургустунуушкунну хөй-хөй партия организациялары баштап шыдавас болу берген, ниитилелде демократтыг чорудулгалардан олар хожудап эгелээн. Төп Комитеттиң, ооң Политбюрозунуң болгаш аппаратының талазындан чер-черде болуушкуннарны үнелеп көөрде хожудаашкыны, чуртта болгаш партияда байдалды экижидер талазы-биле практиктиг хемчеглерни боттандырарынга шиитпирлиг эвес чорукту болдуруп келгенин демдеглээр херек. Чер-черде партия органнарын шүгүмчүлеп турары база чөптүг.

XXVIII съездиге СЭКП ТК-ның платформазын чедир ажылдап кылырда болгаш хүлээп алырда, онза кичээнгейни угландырар ужурлуг эң чугула чүүлдерге ажылчын доктааган. Бирээде, партияның марксисчи-ленинчи интернационалдыг үндезинин быжыглаарының, ооң чаңгыс эвин камгалаарының ылаптыг магадылалын платформага тодаргай айтыр. Боттарының хевиишкиннери-биле СЭКП Уставындан херек кырында боттарын дашкаар байдалга тургускан СЭКП кежигүннеринден идея болгаш организас талазы-биле аңгыланыр дугайында айтырыгны шиитпирлээр үе шагда-ла келген. Фракцылыг чорукту партияга хоойлужудар, партийжи хүрээлеңни чарылдырарынга ону ажыглаар дээн оралдажыышкыннарны эң-не шүгүмчүлелчи ёзу-биле көөр херек. Демократтыг централизмниң ленинчи концепциязын катап тургузары чарлыышкындан партияны камгалаарының идегелдиг магадылалы болуп, ук концепция бир талазында, хөй нуруузунуң дээди эргелиин, эң калбак демократияны болгаш ажык-чарлыг чорукту, саналдарны илергейлээриниң бүрүн долу хостуун хандырар, өске талазында, эвээш нуруузунуң магадылалдарын болгаш эргелерин тодаргай бадыткаар ийик.

Ийиде, ниитилелдиң политиктиг структуразынга чаартынган партияның ээлээр туружу болгаш ролю СЭКП ТК-ның платформазынга тодаргай айыттынган турар ужурлуг. Хөй партиялыг системаже шилчииринге чурт ам-даа белен эвес дээрзинге бүзүрээр мен. Хөй партиялыг системаже шилчиир болза, ниитилелде социал дүшкүүрлүг чорукту болгаш эрге-чагырга дээш демиселди улам-на күштелдирер, өскүдер апаар.

Үште, соңгулдалыг органнарга болгаш аппаратка хамаарыштыр партийжи массаларның тергииделин хандырары, шиитпирлерни хүлээп алырынга болгаш күүседиринге, кадрларны шилииринге база таарыштыр тургузарынга идепкейлиг салдарны чедирер арганы коммунист бүрүзүнге бээри эргежок чугула.

Дөртте, чаа байдалдарда партийжи органнарның эргелерин болгаш хүлээлгелерин тодаргайлаарының кол айтырыгларының бирээзи — оларны политиктиг удуртулганың органнары болдурарының чорудулгазы күштелип турар.

Партияның ээлчеглиг XXVIII съездизин бо чылдың июньдан орай эвесте, а парторганизацияларга отчёт-соңгулдалыг кампанияны — съездини соолунде эрттирер дугайында Приангарьениң коммунистериниң саналын Иркутск областың төлээлекчизи дамчыткан.

Казахстанның компартиязының ТК-ның ийиги секретары **В. Г. Ануфриевтиң** бодалы-биле алырга, кончуг чугула пленумга белеткел далаш эрткен. Төлевилелди каш-ла кижи ажылдап кылган, ону ТК-ның аппарадының продуктузу деп чугаалап болур. Партияже көрүшкүн бедиктен хайгаарал хевирлиг. Ынчангаш дыка хөй чүүлдер көзүлбейн артып калган. Ооң ажытталчаа, эреңгейи, ында философияның колдааны, адылының каас-коязы-биле кижи бүрүзүнге билдинмези илдең. Экономиканың кризизиниң чоокшулап кел чыдарынга удуртулга бодунуң туружун чидирип, чартык-чамдык хемчеглер ап турганы националдар арасында чөрүлдээлерге, ажыл соксаадыышкыннарынга чедирген. Политиктиг реформа партияны экономиканы башкарарындан ыратканындан эгелээш, чаа аргаларны Советтерге тып шыдавайн барганындан экономиканы башкарары бергедээн. Удуртукчуларның арга-дуржулга чогу, чамдыктарының ханы билиг чогу аңаа база салдар болган.

Бөгүнгү байдалдарны көрүп тургаш, партияның кежигүн бүрүзү партияның политиказынга салдар чедирип, ооң соңгулдалыг органнарын тургузар, аңаа киржип болур апаарының аргаларын тывар херек деп, ол чугаалаан.

Съездиниң делегаттарын дорту-биле соңгуп алырының дугайында саналдарны оратор деткээн. Демократтыг база ажык-чарлыы-биле соңгуткан делегаттар корпузу партияның шупту кежигүннериниң сагыш-бодалын илередип шыдаар деп, ол демдеглээн.

Федерализмниң принциптеринден ойталааш, Казахстанның коммунистери организастыг, кадр, саң-хөө айтырыгларынга Программаның болгаш Уставтың негелделеринге дүүштүр, компартияларның эрге-ажыктарын калбартырын негеп турар. Боттарының программазын ажылдап кылырының, съездилерни, конференцияларны чыылдырарының, референдумнарны эрттирериниң, партиялар арасында харылзааларны тургузарының эргелерин республикаларның партия организацияларынга быжыглаар херек. СЭКП биле компартияларның арасында харылзаалар партийжи чыгаашкынга эвес, а бот-боттарын хүндүлежириниң, кады ажылдаарының үндезининге тургустунар ужурлуг деп, оратор санап турар.

Казахстанның компартиязының ТК-зының ийиги секретары СЭКП ТК-ның килдистериниң девискээрлер аайы-биле секторларының ажылын эде тургузарын, оларны тургузарда секторларның составынче компартияларның төлээлерин киирерин саналдаан.

Партияның ролюнуң дугайында платформада чөрүлдээлиг чүүлдерни ол айыткаш, шилчиишкинниг үе дугайында чүүлдү киирерин саналдааш, экономиканың чаа хоойлулары ажылдап эгелевээн шаанда партия бодунуң удуртукчу ролюн күүседир ужурлуг деп чугаалаан.

Хөй партиялыг системага хамаарыштыр турушту тодаргайлаар ужурлуг деп демдеглээш, объективтиг байдалды билип, тыптып келген партиялар-биле кады ажылдажылганы эгелээриниң чугулазын, ол дугайында платформага киирерин саналдаан.

Съездини чыылдырарының хуусаазын чоокшуладырының чугулазын демдеглээн, чүге дизе ТК болгаш Политбюронуң амгы составы чурттуң салым-хуузунга улуг салдарлыг айтырыгларны шиитпирлеп болурунуң авторитедин чидирген.

Партияның чаңгыс демниг чоруун сандаратканы, идеологтуг частырыглар, чөөн Европада болуушкуннар дээш харысалгалыг кижилерден айтырар үе келгенинче оратор кичээнгейни угландырган.

Ангола, Эфиопия, Никарагуа, Вьетнам, Куба дээш даштыкы чурттарга экономиктиг дузага хамаарыштыр айтырыгларны тодаргайлаарын, ол ышкаш ажыл-херекти сандараткан, партияның ат-алдарын баксыраткан кижилерни ТК-ның составындан үндүрерин ол негээн.

Платформаның төлевилелинде демократтыг социализмче шилчилге үезинде партияның удуртулгага алыр кол шиглери кирген деп, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри **Э. А. Шеварднадзе** чугаалаан. Эде тургустунуушкун ам чүгле бодувустуң иштики херээвис эвес апарган. Эргиде бис ниити делегейге удурланышкак тургаанывыстың уржуундан биске бүзүрел кошкаан турган. Бодунуң чонунга безин каржы күрүнеден канчап кортпас боор? Ам делегейде биске хамаарылга өскерилген. Шак ындыг эки өскерилгелер тургузукчу чугаалажыышкыннарның ачызы-биле болдунар аргалыг болган. Ооң артында чурттуң удуртулгазының, партия ТК-ның Чиңгине секретарының канчаар-даа аажок улуг ажылы туруп турар.

Эде тургустунуушкунну Европаның политиктиг тургузуунуң бузулганы дээш буруудаткан херээ чок. Ону күчүлээшкин-биле эптежип шыдаваан чоннарның күзели бускан. Күш-күчүге үндезилеттинген социализмге бүзүрел 1985 чылда эвес, а 40 чылдарның төнчүзүнде-ле божаңайны берген.

Чаа байдалдарда чөөн Европаның чурттары бистиң-биле кады-кожаның эптиг харылзаазын тудуп, Варшава Керээзиниң кежигүннери хевээр артпышаан, экономиктиг кады ажылдажылгага эштеривис болуп турар. Ынчалзажок, шимчээшкинче хөй массалар кирип, реваншизмниң хөлегези чаңгыс эптиң болгаш каттыжылганың идеялары-биле туттунчупкан чорупп турар. Чөптүг чоруктуң күзээшкинин политиктиг өжээнниң күзели-биле холушкан. Герман айтырыының ам тургустунган байдалы кызыгаар эде көөрүнүң айыылдыг идегелин оттурган. Амгы кризистиң кызыгаарын согуушкун чок эртип алза-ла, Европа чоннарының шуптузунга таарымчалыг ниити бажыңны тудуп ап болур.

Чуртувустуң иштинде болуушкуннарны ниити-европа база делегей байдалынга үндезилей көөрүвүстүң чылдагааннары хөй деп, оратор айыткан. Ынчангаш бо үзел-туруштан Литваның компартиязының XX съездизиниң шиитпирлерин көөрүн саналдап тур мен. Литов өңнүктер боттарын СЭКП-ге чөрүштүр салыксаанынга бүзүревес мен. Ынчалза-даа литов эштериниң хамык чүвени база катап деңзилеп көөрүн, Европаның саймаараашкыны олчаан туруп берзе, силерге кайы хире берге болурун сагындырыксадым. Бо айтырыгны делегей болгаш Европа байдалындан хоора көрбези чугула.

Бистер улуг кыжаныгларның база ылаптыг айыылдарның делегейинде чурттап турар бис. Ынчангаш каттыжып алырывыска боттарывыска эки дээрзин утпазы чугула.

«Советская культура» солунуң кол редакторы, СЭКП-ниң Төп ревизия комиссиязының кежигүнү **А. А. Беляев** демократия корум-чурум чокта, хоойлу сагылгазы чокта болдунмас дээн Польшада элчин эш Бровниковтуң бодалынга каттыштым деп чугаалаан. Ынчалза-даа ооң саналының бир черинде бодалдар холчу берген деп көрдүм.

Чеден чыл иштинде буржуаз барыын пропаганда боттарының чоннарының мээ-медерелинче Октябрьга, социализмге, совет кижиге көөр хөөн чок чорукту сиңирип келген. Хөй чылдарда Совет Эвилели каржы, күш дөгээр чоруктуң сүлдези болуп келген. Ам харын чүгле беш чылдың дургузунда безин чаа бодаашкын, улусчу дипломатияның принциптери, ажык харылзаа ол бодалдарны үзе шапкан.

Термоядролуг халапты, үрегдекчи чепсегленииш кинни чаа байдал доктааткан. Тургустунуп келген эптиг байдалдарны садыглажыышкын чорударынга, каттышкан бүдүрүлгелер тургузарынга, чоннуң амыдыралын экижидеринге кончуг багай ажыглап турар бис.

Чоннуң СЭКП-ге бүзүрели баткан дугайында сагыш човаашкыннар бо индирден каш-даа дыңналды. Чүү чүве аңаа аарышкылыг согугларны кылып турарыл? «Волгага» колбаса болгаш хааржак-хааржак арага чүдүрген Черниговтуң чамдык чилбиленген партия, совет ажылдакылары, Япониядан эрги «Тойоталар» садып алыр дээш ажылчыннар орнунга аян-чорук кылып чораннар партияның адын чүдередип турарлар.

«Правдага» парлаттынган «Алиевщина» деп чүүл шуптувусту кайгаткан. Шак ындыглар партияга бүзүрелди үзе шаап турарлар. Ынчангаш пленумнуң саналы кылдыр партияга удуртукчу кижилерниң баятсыг, бардам чоруу кежигүн болуру-биле чүүлдешпес дээрзин бижип алырын солунуң кол редакторы дилээн.

СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, ССРЭ-ниң Министрлерлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы **В. В. Никитин** платформада кирген чамдык чаа чүүлдерге доктааган. Чижээ, платформада: бистиң идеалывыс — гуманныг демократтыг социализм деп бижээн. Ынчаарга ындыг социализмге хамаарыштыр бердинген характеристика амгы үениң кандыг-даа ниитилелинге, харын-даа социалистиг угланыышкын чок ниитилелге безин таарыжып болур. Социализм дугайында янзы-бүрү тодарадыышкыннарны билир амгы салгалдың кижилеринге партияның ажыл-чорудулгазының дээди эчис сорулгазы улам тода билдинген турар ужурлуг. Ынчаарга коммунистиг идеалдар дугайында билиишкин канчап баарыл? Ол билиишкиннер ис чок чиде бербес деп бодаттынып турар.

Оон ыңай «күш-ажылчы хуу», «бөлүк», «үлүг-хуузун киириштирген өнчү», «бот-башкартынар община», «бот-башкартынып турар ниитилел», «долу үнелиг автономия», «бодунга хамаарылгалыг организациялыг болгаш сагылга-чурумнуг фракция» дээн чергелиг чаа билиишкиннер платформада кирип турар. Ораторнуң саналы-биле алырга, оларның шуптузун партия документизинге киирген херээ чок.

Платформаның чамдык чүүлдери таарымча чок кылдыр тургустунган деп, ол чугаалааш, дараазында чижектерни көргүскен. «Интернационализмге бердинген коммунистерге чурттуң бүгү улустарының эрге-ажыктары бир дөмей үнелиг» деп бижээн. Ынчаарга интернационализмге бердинмээн коммунистер база бар чүве бе деп айтырыг тургустунуп кээр. «Коммунистер администрацияның ажылын эвес, а ону удуртуп турар кижилерниң ажылын коммунистиң канчаар ажылдап турары кылдыр хынап болур». Ынчаарга коммунист эвес кижилер удуртуп турар черлерниң ажылынга хыналда кылырының ажыы чок апаар ышкажыл.

Ол ышкаш партияны демократчыдып турар амгы байдалдарда Россия бюрозун Төп Комитеттиң Пленумга соңгуп турары база билдинмес. Россиядан ТК-га төлээлеп кирер составтың кандыг янзылыг болуру доктаадып тургустунмаан. Бо айтырыгны Россияның коммунистери боттары шиитпирлеп ап болбас чүве бе?

Оратор оон ыңай Литваның коммунистери-биле ужуражып чугаалажып турганының дугайын дыңнаткаш, эде тургустунуушкуннуң чорупп турарының амгы байдалдарынга ук республиканың чонунуң таарзынмайн турарын чугаалаан. Эки ажылдап билир ак сеткилдиг кижилер ажыл-агыйжы эвес болгаш харыысалгазы, сагылга-чуруму чок чүүлдерден адырлып алырын күзеп турар. Ону чедип алырынга төптүң ыйыдыышкыны шаптыктап турар деп санап турар. Литов коммунистерниң хөй кезии СЭКП-ниң платформазынга дедир ээп кээр бе азы оларның үлегерин өске республикаларга эдере бербес бе деп айтырыглар тодаргай базымнар болгаш хөделиишкиннерден база кандыг платформа ажылдап кылдынарындан кол хамааржыр.

Оратор агроүлетпүр комплекизиниң чамдык айтырыгларынга доктаагаш, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң аъш-чем болгаш продукция белеткелиниң талазы-биле комиссиязын тургусканын артык звено деп санаан.

Партия эге организациялары партияның үндезини болур деп Уставта айыткан-даа болза, олар амгы үеге чедир чүгле күүседикчиниң ролюн ойнап турар деп, улуг чүък машиналары бүдүрер талазы-биле Каманың бүдүрүлге каттыжыышкынында партком секретары **В. А. Вылегжанин** саналын эгелээн. Амгы структура мындыг янзылыг тургустунган: Төп Комитет — обком — хоорком — ажыл-агый удуртукчузу. Парторганизациялар төлевилелди чугаалажып көргеш, саналын киирип каары-биле өйлежип турар. ТК-да оларның төлээлекчилери чок. СЭКП ТК-ның кежигүннери тодаргай партия организацияларында быжыглаттынмаан. Партияның удуртукчулары улуг парткомнарның секретарьлары-биле сөөлгү беш чылда чаңгыс-даа катап ужурашпаан.

Бо чылдың январь 1-де байдал-биле алырга, КамАЗ-тың партия организациязында 11.725 коммунист бар. Эрткен чылын партиядан 268 кижи үнүп чоруткан. Оларның хөй кезии үр чылдарда партия кежигүнү боон келген бедик мергежилдиг, сагылга-чурумнуг кижилер. Партия документилериниң чамдык чүүлдерин хүлээп көрбейн турарын, СЭКП-ниң ажыл-чорудулгазының практиказынга таарзынмайн база партияның иштики ажылынга киржиринге калбак эргени бербейн турарын олар боттарының билдириишкиннеринге бижээн болгулаар.

КамАЗ-тың коммунистери чүгле партияны чаартып тургаш, чуртту кризистен уштуп болур деп кыйгырыгны партия Төп Комитединче чоруткан. 1990 чылдың апрельде партияның XX Бүгү-эвилел конференциязын чыылдыргаш, аңаа платформаның болгаш чаа Уставтың төлевилелдерин чугаалажып көөрүн, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң соонда партия билеттерин солууурун болгаш отчёт-соңгулдалыг кампанияны чаартынган организас-идейлиг үндезинге эрттирерин саналдап киирген бис деп, ол чугаалаан.

Каттыжыышкынның коммунистери партия дадывырының хемчээлин өскертирин саналдап турар. Ону шалыңның 3 хуузу эвес, а бир хуузундан тыртар ийикпе, азы ажылдап турар кижилерден 5—10 рубльди, а пенсионерлерге, студентилерге болгаш ажылдавайн турар коммунистерге 1 рубль хемчээлге доктаадыр болза эки. Партияның хоочуннарынче кичээнгей салырын, оларны санаторийлерге, дыштанылга бажыңнарынга дыштандырып турарын азы ук черлерни интернат-бажыңнар кылдыр эде организастаарын ол саналдаан.

Ооң бодап турары-биле алырга, партияда херек кырында хөй партиялар тургустуна берген. Ынчангаш платформаны съездиге хүлээп алган соонда олардан адырлып алыр болза эки. Чуртка болгулаан политиктиг болуушкуннарга үнелел бээри-биле «Партияда амгы байдал дугайында» тускай доктаалды хүлээп алырын ол саналдаан.

Бодап көөрүмге, бистиң ниитилеливистиң хөгжүлдезиниң эң нарын берге үезинде чедип келгенивиске, а эде тургустунуушкун аар-берге шылгалдаларның үезинче киргенинге дадагалзап турар кижи чок боор деп, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары **В. А. Медведев** чугаалаан.

Туразында аажылаашкыннарның болгаш чаңгыс черге таптаашкыннарның он-он чылдарының дургузунда моон-даа соңгаар уламчылап, шөйлүр болза, чүге-даа деңнээр аргажок аар-берге таварылгаларга чедирип болур хире байдал тургустунуп келген. Чөөн Европаның чурттарының чижээнге ону аажок тода көрүп турар бис. Ынчалза-даа чогум-на эде тургустунуушкун дыка хөй айтырыгларны көдүрүп кээр, чаа демократтыг механизмнерни болгаш структураларны тургузар, болуушкуннарның эң аар-берге боон болур хевирин, чуртка ёзулуг айыыл-халапты чайладыр арганы берген дээрзинге ТК-ның секретары быжыг бүзүредиг.

Тургустунуп келген байдалдан үнүп болурунуң аргазы платформаның төлевилелинде айыттынган деп, ол санап турар. Доктаамал деңдески эвес байдалдан ниитилелди бурунгаар шимчээшкинниң улам шиитпирлиг оруу-биле үндүрери чугула. XXVIII съездиге белеткелдерниң, съездиниң бодунуң үезинде демократтыг социализмниң дээштиг ниитилел-политиктиг болгаш экономиктиг механизмнерин тургузарының оруу-биле бурунгаар шиитпирлиг базым кылдынган турар ужурлуг.

Партияның удуртукчу политиктиг күш боон артып каап болурунуң айтырыы ол-дур. Реформаларның үндезинниг болгаш ооң-биле кады чайгылыш чок болуруп, оларны контрольдаарын хандырар дээр болза, бүгүдеге хүндүткелдиг, ооң-биле кады демократтыг болгаш чоннуң мурнунга бедик харысалгалыг эрге-чагырга херек. Ынчангаш ооң-биле чергелештир күрүнениң бүрүн эргелерин калбартырының, эргелеп-башкарылганың президентилиг хевирин киирериниң дугайында платформаның чүүлүн принципиалдыг ужур-утказы деп, ол санап турар. Партияның баштыңчызы чуртка дээштиг ажыктузалыг дээди күрүне эрге-чагыргазын баштаар ужурлуг.

Ооң-биле кады партияның бодун чаартырының талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни алыры эргежок чугула. Ол конституция дүрүмүн ёзугаар эвес, бодунуң ажылдап кылганы болгаш чонга саналдааны политиказы дээш чондан алганы мандат ёзугаар удуртукчу болур ужурлуг. Бодунуң боттуг ажыл-чорудулгазы дээш база болбайн аан. ССРЭ Конституциязының алдыгы чүүлүн эде көөр апаары чугаажок.

Партияга аңгы-аңгы санал-оналдарның хостуг болурун хандырарынга оратор доктаап, өскелерден ылгалдыг бодалдарны бир эвес олар партияның идей-политиктиг үндезиннеринге хамаарышпайн турар болза, хүндүлеп көөр апаар дээрзин чугаалаан. Чаа бодал бүрүзүнүң шуптузунуң-на шын болбазы чугаажок. Ынчангаш хостуг чугаалажылганың, барымдаа бодалдарны деңнештирип көөрүнүң эргежок чугулазы моон үнүп кээп турар.

Соңгулдаларга хамаарышкан, ооң кадында ам болур съездиже делегаттар соңгуурунга хамаарышкан айтырыгларга база ол доктааган. Шынап-ла, өскелерниң мурнунга ат-алдарлыг, хүндүткелдиг, бедик мергежилдиг кижилерге, эде тургустунуушкуннуң шынчы талалакчыларынга орукту ажыдары, соңгулдаларны кандыг-бир оюнче шилчитпези чугула.

Моон соңгааргы ханы эде тургустунуушкунга партияның идеологтуг ажылының база хереглелдиг боон турарын ол айыткан. Эде тургустунуушкуннуң чылдарында чонга медээ чедирериниң адырларында ажык-чарлыг чоруктуң, демократчыдылганың талазы-биле өскерлиишкиннер ниитизи-биле ажыктыг боон турар. Эде тургустунуушкуннуң бир чугула түңнели болгаш онзагай талалары ол болур дээрзи чугаажок.

Ынчалза-даа идеология ажылында аажок шыңгыы айтырыглар ам-даа дыка хөй. Ол адырны удуртурунуң эрги системазы буурап дүшсе-даа, чаа ындыг система ам-даа тургустунмаан.

Ажык-чарлыг чоруктуң шылгалдазын чамдык редакциялар төлептиг ажып эртип шыдаваан. Ынчангаш чамдык редакцияларның чонга бодун эки кылдыр көргүзүксээри алызында барып политиктиг шуугаазыннарже, даап бодаашкыннарже, чамдыкта харын күткүүшкүннерже, ужур-утказы билдинмес үш-удурум чүүлдерни тарадырынче шилчий бээриниң чылдагааны ында деп, ТК-ның секретары санап турар. Бистиң эң кол эртинелеривисче — Ленинче, Октябрьже, социалистиг шилип алыышкынывысче шүгүмчүлелдиг халдаашкыннар көвүдеп орар.

Ынчалза-даа чуртта болуп турар бүгү-ле таарымчалыг эвес чүүлдерни массалыг информация органнарынче чууй каарының кандыг-даа барымдаазы чок. Олар бис-биле кады чурттап турар, бистиң ниитилелдиң кезээ болганда, ниитилеливисте болуп турар чүүлдерни чырыдар-ла апаарлар болгай. Идеологтуг бир демниң, көөргедикчи чаңгыс аай болгаш тамчыктыг чоруктуң үези эрткен. Чаа байдалдарда парлалгага идейлиг салдар чедирериниң, хөй-ниитиниң бодалдарынга даянган удур-дедир чугаалажылгаларның, үзел-бодал илередиишкиннериниң ролю улгадып орар. Маңаа бистиң чөлеңгииживис — партийжи парлалгавыс.

Арменияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары **С. Г. Арутюнянга** сөс берген. Эде тургустунуушкунну эгелээн партияны бөгүнде чер болганга консервативтиг күш кылдыр көргүзерин кызыдып турары хараадаанчыг факт боон көстүп тур. Оон эрткеш, «эде тургустунуушкун» деп билиишкинни партиядан хоорул кааптарын кызыдып турар-дыр. Чуртта байдалды эмин эртир каарарты көргүспес дээр чүве болза, ону эмин эртир бедүүнчүдү көргүскен херээ база чок. Бистиң девискээривисте байдал чүгле дүвүренчиг эвес, а кес кырының шугумун шуут ажып эрткен. Даг-Карабах АО-нуң армян чурттакчы чонунуң эде тургустунуушкундан дээтелип үнген күзел-соруу илерээшкинин Армян ССР-ниң кожазында республиканың девискээринче чыржаалаашкыны кылдыр хүлээп көрген. Ынчалзажок ДКАО-нуң айтырыы — девискээр чаргызы эвес-тир. Ону Армения көдүрбээн, а Даг-Карабахтың чону боду көдүрген. Ынчаарга ооң ужур-утказы болза, чоннуң бот-догуннаашкынының айтырыы-дыр. Сумгаитке армяннарже массалыг халдааашкын автономия биле эвилелдешкен республиканың арасында хамаарылганың айтырыын националдар арасында чөрүлдээже шилчиткен. А Арменияга удур экономиктиг блокада нациялар арасында чөрүлдээни республикалар арасында чөрүлдээже шилчиткен.

Сумгаитке болган чүүлдүң соонда бистиң бо тайбың амыдыралывыска туруп көрбээн чүүл — оран-савазындан десиннер тыптып келди. Массалыг информацияның чамдык чепсектериниң көргүзүп турары дег, Арменияда болгаш Азербайджанда болуушкуннарны бот-боттарынга дөмей дээр болза, ол дээрге хөй-ниити бодалын будалдырар дээни ол ийик. Кожа республикаларда болуп турар болуушкуннар бот-боттарының арасында чеже-даа холбаалыг болза, олар дыка улуг ылгалдыг. Бакуга, Нахичеваньге, Ленкораньга болгаш өске-даа черлерге болгулаан чүүлдерни кожалар арасында кандыг-даа чөрүлдээлер-биле тайылбырлаары болдунмас болгаш оларны агартып болбас.

Республиканың партия организациязы байдалды холдан салбас, сагыш-сеткилдиң килеңниг алдагдалынга алыспас дээш дыка улуг күжениишкинни үндүрер ужурга таваржып турар. Республика элээн хөй айларның дургузунда бүзээлел байдалында. Бис тып-тып кээп турган эрге-хоойлуга дүүшпес хөделиишкиннерни агартыр бодавайн турар бис, ынчалзажок боо чепсегленир чоруктарны чайладып шыдаваан бис. Ында төөгүнүң кичээндириглеринге даянган дуржулга, бөгүннүң боттуг байдалындан үнген бот-камгалалдың хөделиишкини база бар. Ынчаарга кижилер оларны шериглер камгалап кирипкенин көрүп кааш, оларның хөделиишкиннерин идепкейлиг деткип, хавырып алган боо-чепсээн эки тура-биле дужаап эгелээн. Азербайджан улус биле экстремистер бот-боттарынга чүүлдешпес деп чүвени билип турар бис, ынчангаш республикалар арасында билчиишкин дээш туржуп, кайы-кайывыска таарыжыр оруктарны дилээр апаар бис. Ынчалзажок нациялар арасында чөптүг чорукту чедип алыры берге болгаш нарын деп чүве билдингир. Тургустунуп келген байдалдарда удур туржуушкунну улам чидиглендирбес дээш боттуг орук — Даг-Карабахты түр үеде төпке дорт чагыртыры. Бо бүгү айтырыгларны ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ам болур сессиязынга тускай чугаалажып көөрү чугула.

СЭКП Курск обкомунуң бирги секретары **А. И. Селезновтуң** бодап турары-биле, платформа төлевилели бодунда чаа, демократчы эвээш эвес чүүлдерни сиңирген. Ооң-биле кады ында ажылчын аңгының болгаш тараачыннарның эвилелиниң үндезиннериниң болгаш хевирлериниң дугайын ыттавайн турар.

Ол оон ыңай бодунуң саналынга эртемге үндезилеген, практикага шенеттинген кадр политиказының эргежок чугулазын айыткан. Ындыг чүүлдер платформада чок. Специалистер белеткелиниң дугайында чугаалап тура, ол дээди школаның эде тургузулгазының үезинде ийи айтырыгже кол кичээнгейни угландырганын сагындырган. Ол дээрге компьютержидилге болгаш өөредилгениң гуманныг угланыышкыны-дыр. Ынчалзажок компьютерлер шуут-ла чедишпес, а өөредилге планнары ол-ла хевээр арткан. Дээди өөредилге черинге мурнукузу дег амгы бүдүрүлгени эртем ёзугаар организастаарын шиңгээдип ап шыдавас сен. Оларның доозукчулары бот-орулга-чарылганың үндезиннерин чедир билбес, социал психология, бүдүрүлге социологиязының дугайында шуут курук боон турар.

Февраль 6-ның кежээки хуралынга илеткел талазы-биле санал-онал солчулгазы уламчылаан.

Бистиң календарывыс

Улуг шүлүкчү Борис Леонидович Пастернактың төрүттүнген хүнүнден бээр 100 чыл оюн поэзияга ынак кижи бүгүдези бөгүн демдеглеп эрттирип турар. ЮНЕСКО-нуң шиитпири ёзугаар бо 1990 чылды Пастернак чылы кылдыр чарлаан. Шүлүкчүнүң байырлалынга белеткел үезинде ооң төрүттүнген черинде чогаалчының салгалының талазы-биле тускай комиссия ажылдап турган.

Юбилей бүдүүзүнде чурулга уран чүүлүнүң А. С. Пушкин аттыг музейинде «Пастернак делегейи» деп делгелге ажыттынган. Шүлүкчүнүң хуузунда эдилеп чорааны эт-севин, фото-чуруктарын, хол-биле бижээн чүүлдерин болгаш янзы-бүрү чылдарда үнгүлээн шүлүктер чыындыларын, сагыш-сеткил болгаш сонуургал талазы-биле шүлүкчүге чоок чурукчуларның ажылдарын, чогаалчының адазы — Л. О. Пастернактың чуруун ында делгээн.

Шүлүкчүнүң төрүттүнген хүнүнде Переделкинога ооң мемориалдыг музейин ажыдарын планнаан. Ол музей литература музейиниң филиалы болур.

ЧУРУКТА: Борис Пастернак кадайы Е. В. Пастернак болгаш оглу Женя-биле. Бо чурукту 1924 чылдың сентябрьда М. С. Наппельбаум тырттырган.

СЭТА-ның фотохрониказы.

Борис Пастернак 100 харлаар

Шылгараңгай совет шүлүкчү Борис Леонидович Пастернактың (1890-1960) төрүттүнген хүнүнден бээр 100 чыл оюн бо чылдың февраль 10-да ооң кайгамчык талантызының мөгейикчилери бүгү делегейге демдеглээр. Уран сөстүң тулган мастери, еврей уктуг-даа болза, орус культураның, орус чечен чогаалдың төлээлекчизи болуп төөгүге ады арткан Б. Пастернак совет чурттуң ёзулуг патриоду, төлептиг хамаатызы чораан.

Шүлүкчү болуп бодунуң чогаадыкчы оруун эгелээш, элээн хөй лирика номнарын бижээн. «1905 чыл», «Лейтенант Шмидт» деп шүлүгледери, «Мээң угбам — чуртталга» деп шүлүктер ному оңза сурагжаан. Гёте-ден, Петефиден болгаш Европаның өске-даа чогаалчыларындан, грузин дылдан очулгаларны кылган. «Доктор Живаго» деп Россияга революция үезинде чурттуң болгаш кижилерниң салым-чолунуң дугайында поэтиктиг дылдыг, философчу утказылыг романы дээш Нобель шаңналының лауреадынга депшиттирген. Таптаашкын үезиниң байдалы-биле ол романны ынчан Совет Эвилелинге парлаарындан ойталаан болгаш, чогаалчы боду ук шаңналдан «ойталаар» ужурга таварышкан. «Доктор Живаго» авторнуң төрээн чуртунга чүгле 1987 чылда эң баштай парлаттынган.

Борис Пастернак — онзагай алн-хөөннүг шүлүкчү. Тыва номчукчу бодунуң дылынга ооң-биле таныш эвес. Ынчалза-даа улуг чогаалчы бистерге база чоок, төрээн болу берип, Есенин, Блок, Маяковский, Твардовский оларның аттары дег, ындыг билдингир апаары черле чайлаш чок.

Бөгүн сураглыг шүлүкчүнүң бир шүлүүн чогаалчы Николай Кууларның очулгазы-биле силерге таныштырар-дыр бис.

Борис ПАСТЕРНАК.

КЫШКЫ ДҮН

Хамык черге, бүгү чүкче
Хайжок дүвү хадаан.
Колдуда дег, столда лаа
Хондур чырып кыпкан.
Чайыг үзүт, ымыраа-сээк
Чалбыышче ушкан дег,
Чоок-кавы хары чыглып,
Соңгаже ужуккан.
Уран дүвү кылаң шилге
Угулзалар сиилбээп.
Колдуда дег, столда лаа
Хондур чырып кыпкан.
Чайыннпалган дээвиржже
Хөлегелер чылып,
Салым-чолдар, холдар,
буттар
Хөөңнежип сырташкан.
Шаладыва ийи идик
Уштунуп кээп дүшкен.
Узун дүне колду үзү
Чаштар дег, дамдылаап.
Бүдээли ак, караңгы дүн
Бүгүдени бүргээн.
Колдуда дег, столда лаа
Хондур чырып кыпкан.
Азыгда хат лааже үрген,
Ынакшылдың оду
Ангел ышкаш, чалгыннарын
Ыдыктай көдүрген.
Медээ-даажок дүвү хадаап
Февральда үргүлчү
Колдуда дег, столда лаа
Хондур чырып турган.
* * *
Кым-даа келбес бажыңымда
Дыкпыш имир. Чүгле
чаңгыс
Кышкы хүн-не көжегезин
Тыртпаан соңгам ойбаанда тур.
Өлүгеп, ак борбаандылар
базып,
Өрү-куду шыварацнаан.
Чүгле дээвиир, хардан
өске
Чүү-даа чогул — дээвиирлер, хар...
Эпир чылгы уяралым,
Аңгы бир кыш болуушкуну
Эргип келгеш, улай бөөлдээр,
Ак шаң хыраа улай
сиилбиир.
Хевээр арткан буруум
болуп,
Келдеретпейн шымчып
кээрлер.
Чоңгу безин тыптыр эвес,
Соңгам дошка кыстырып
аар.
Хенертен-не пөстер херлип,
Дывыржыгдан хөлбеңней
бээр.
Дыыжы шыпшың хемчээй
Келир ой дег, кирип кээр
сен.
Борбаандылар дааараан
пөстен
Бодараан хеп кеткен ышкаш,
Элдепейлеп кыяңнавайн,
Эжиим ажып, көстүп кээр
сен.
Очулдурган Николай
КУУЛАР.

ЧУРУКТА: Б. Пастернактың Переделкинога ажылдап турган кабинединде шагы биле будуунуң шили. Бо эдилелдер чурулга уран чүүлүнүң А. С. Пушкин аттыг музейинде «Пастернак делегейи» деп делгелгеде экспонаттар болуп кирген.

И. ЗОТИННИҢ фотозу.
СЭТА-ның фотохрониказы.

Бодалдар, саналдар

ДАЛАШПАЗА

Шивилиг аржаанының дугайында бо чылдың январь 3-те «Шын» солунга профэвилелдериниң область чөвүлелиниң секретары Ч. С. Монгуштуң материалын хынамчалыг номчудувус. Ол кайгамчык аржаанның келир үезиниң кандыг болурунга сагыш човап, автор чоннуң саналын айтып турары чөп-түр. Бир-тээ, бистерге ол байлак булуң дорт хамааржыр, районувустуң девискээринде болганда, ооң салым-чолунуң кандыг болурунуң дугайында боттарывыстың саналоналывысты киирбейн баар аргавыс чок.

Ийе, кадыын эмнедирибиле Чүгле Тывадан эвес, а Саян ындыындан дыка хөй улус кээп, дыштаныр ап турарын чылдың-на көөр болгаш билир, ол дээш чорр-гаарланыр улус-тур бис. Маңаа, аржаанга, чылда ортумаа-биле 4 муң хире кижи кээр, харын оон-даа хөй чадавас. Ук материалдан Шивилиг аржаанынга кандыг-кандыг аарыглардан эмненип ап болурун билип алдывыс. Черле чонга дыка ажыктыг тайылбыр болганы чугаажок.

Мактанмайн чугаалаарга, бистиң районнуң чогуур органнары аржаанга келген улуска таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш чамдык эки ажылды чорудуп турар апарган. Ачы-дузаны-даа чедирип турар апарды. Шивилигге дыштанып, эмнедип кээр кижилер ам чүгле акша-төгериктиг чедип кээр болза, ажырбас деп болур.

Шивилигге курорт туттуна берзе, чоннуң амгы үеде кирип турар шөргаларынга кирип эмненирин хорувас, харын ону немээр чыгыы кылдыр, ол ышкаш «Чедер» биле «Үш-Белдир» курорттарның путевкаларын шуптузун Тываның профоблчөвүлели үлээр апаар деп, Красноярск курорт чөвүлелиниң даргазы эш Каргаполовтуң аазаашкызын ол-ла «Шын» солунда бижээн чорду. Ооң ынчаар тайылбырлаары кончуг шын. Өске тайылбыр турбас-даа ужурлуг.

Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, Шивилигге курорт тударынга далашкан херээ черле чок. Чүге дээрге экономиктиг ниити байдалывыс бо хире дөвүнчүктеп келгенде, ол аржаанга курортту ынча-мынча түңнүг тудар деп төлевилеп-даа кагза, ону ындыг белен кайын тудуп шыдаар бис, ол хамаанчок, «Үш-Белдир» биле «Чедерни» чадап тур бис ышкажыл. Ынчангаш амдыызында Шивилигже сагыш човавайн, ам ажылдап турар үстүнде адааныв ыс ол ийи курортче сагыш салза эки боор ийин.

Ажыы-биле чугаалаарга, бистиң малчыннарывыска соңгаар курорттап, дыштанып алыры берге. Путёвка бар-даа болза, ынаашпастары база бар, колдуунда-ла дыл билир, шыдалдыг кижилер соңгаар курорттар баар болгай. А малчыннар кандыг-бир арга тыптып кээрге, аржааннарже сыңныр.

Республика чоорту бот-башкарылга, бот-орулга-чарылгаже кире бергенде, боду хандыртынар аргалыг апарганда, экономикавыс, ажыл-агыйывыс бир аайлажы бээрге, чүгле Совет Эвилелинге ажыглаар эвес, а харын бүгү делегейниң чонунга бараан болу бээр Шивилигге курортту тударын үе боду-ла негей бээр оң.

Михаил ИРГЕК, Конзай ЛАМАЖЫК, Ыпын-оол САЛЧАК болгаш өскелер-даа, шупту 7 кижи ат салган.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 9

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.00 «Васька». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 10.15 Туркменияның хөгжүмнүг аас чогаалы. 10.45 «...16 хар чедир база оон улуг назы». 11.30 «Чуртта, Чер!». 12.30— 13.00 «Үе». 15.30 «Үш кооперативке соната». Грузияның кооперативтериниң дугайында барымдаалыг телефильм. 15.55 Чуваш АССР-ниң Күрүнениң таңцы болгаш ыры ансамбльның концерти. 16.40 «Чазылдырыышкын 5 шакта болур». Уран-чечен фильм. 17.45 Философчу беседалар. Орус философия болгаш амгы үе. 18.30 «Үе». 19.00 Мультфильмнер. 19.05 Делегей конкурстарының лауреады Д. Хворостовский ырлаар. 19.45 «Васька». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Көрүүшкүн». 23.10 «Ол болган... болган...» 23.35 — 00.35 РСФСР-ниң улустуң артизи Э. Грачының концерти.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.45; 9.35 Бойдус эртеми. 2 класс. Хоорайда база суурда кышкы күш-ажыл. 9.05 Англи дыл. 9.55 «Бүгүдени биликсеп тур мен». Киножурнал. 10.05 Англи дыл. 10.35; 11.35 Төөгү. 8 класс. XVII чүс чылдың орус культуразы. 12.05 — 13.10 «Човулаңның довунчууунде». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 17.00 Мультфильмнер. 17.25 Эвенкилерниң амыдыралының, ажыл-ижиниң дугайында барымдаалыг фильм.

КЫЗЫЛДАН

17.55 Барымдаалыг фильм. 18.05 Медээлер. 18.10 Медээлер. 18.15 «Тыва телевидение чалап тур». Аныяктар видеоканалы.

МОСКВАДАН

19.15 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Спартак» — «Химик». Чапсарда (20.00) — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.00 Бүгүдеге — спорт. 21.15 «Совет патриот». Киножурнал. 21.30— 23.35 «Дүн ортузунда белек». Уран-чечен телефильм. (Болгария). 1-2 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.55 Латвияның КүртеLерадиозу. «Ус ажылдың алдын үндезини». 18.30 «Үе». 19.00 — 19.15 Суворов дугайында барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: **«Пушпак аалчылар бажыңы»** (2 сериялыг) 9.20, 16.10, 19.00. **«Хоойлуда оорлар»** (16 хар четпээннер кирбес) 12.10, 14.10, көрүлде залынга: **«Танцуй, танцуй»** (2 сериялыг) 9.40, 12.40, 15.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Аленканың чечээ»** 9.00. **«Кара бөрү»** 10.20. **«Башкарыкчының ужудуушкуну»** 12.10. **«Хон Гиль Дон»** 14.00, 16.00, 20.50. **«Интеркыс»** (2 сериялыг) 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Ак флюгер»** 14.20. **«Аас-кежиктиг болуруң күзээр мен»** (Югославия, 16 хар четпээннер кирбес) 16.20. **«Америкага бир катап»** (АКШ, 3 сериялыг, 16 хар четпээннер кирбес) 18.30 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Нокдаун»** 15.00, 19.00 (узаткан). **«Пиццерияны дамчыштыр»** (Италия) 16.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: **«Дельфин алгызы»** 18.00, 20.00 шактарда.

АГААР

Республикага шокар булуттаар, бичии хар чаар. Барыын чүктен хаттың дүргени секундада 10 метр. Дүне агаарның температуразы 24—29, чамдык районнарга 15—20, хүндүс 14—15, чамдык черлерге 5—10 градус соок болур.

Кызылга шокар булуттаар, хар чагбас, хат кошкак. Дүне 24—26, хүндүс 13—15 градус соок болур.

ӨДҮГЕН: социал айтырыглар

АМЫДЫРАЛДЫҢ ӨҢНЕРИ

2: Ивижилерниң кышкызы

(Эгези № 15 «Шында»).

Улуг-Даг бригадазының он ийи өрегезин бүрүткээримге, үжү — он чыл болган пенсионерлер, ийизи — беш чыл ажылдаан, өскелер — чаа барган болду. Хоочуннар «Тоора-Хем» совхозтуң ивижилеринде база эвээш. Бис ону «Аныяктар көвүдээн эки-дир» дижип турар бис. Ол аныяктарның солчуру хөй, ооң уламындан ивиге үр ажылдаар кижи ховар. Ооң колчылдагааны — ёзулуг тайга тожулары эвээжээн, чаа барган улус тайга амыдыралынга ижигип шыдавайн турар. Ивижилерниң кадайлары болгаш ажы-төлү пургулайында суурга турар болганда, өг-бүлелерниң кежигүннериге ийи аңгы чурттаарының бергези кымга-даа билдингир. Оларның хөй кезииниң уругларының саны ийи-бирден эртпес. А Дооранга бир кадай суурда уруун чугаалааш, «Кудээм тайгага иви кадарып турда, уруум өске кижи-биле өгленип алды ышкажыл» — деп хомудап орду. А мээң аъш-чем чедишпезин, ажыг соокту бергезинип органым — хей чүве-дир ол. Оон артык бергелер бар чүве-дир.

«Шаг-шаандан кылып келген ажылының эвээзээни, чурттуң өске булуңнарындан хөй акша сүрүп келген улустуң чалгыы тус черниң чурттакчыларын чаңчылчаан ажылындан кызып үндүрүпкен. Ооң түңнелинде балык ажылы шиилттинген кижилерниң хереэ апарган. А чурттакчыларның аңныыр тывыжының кирижилгези халаптыг биле кызырылган». ССРЭ-ниң улус депутады Е. А. Гаерниң бо чугаазы тожуларга дорт хамааржыр. Олар чүгле чаңчылчаан ажылын оскуруган эвес, өске ажылдар база тыппастааннар. Аңаа барган кижи ону суг болгаш агаар борттарындан-на эскерип эгелей бээр. Район төвүнде чудурукчулаар болгаш от салыр чижектиг черлерге, шын, ооң үндезин чурттакчылары көстүр. Тус черниң чонун ажылга колдадыр хүлээп алыр дугайында айтырыг көдүрүп, хуралдарга чугаалажып турган хирезинде, албан болгаш бүдүрүлге черлериниң удуртукчулары ону херекке албайн турар. Чижээлээрге, «Азас» заповедниктиң 44 ажылдакчызының чүгле 4-ү тыва, оларның ийизи чыл чедир ажылдап турар, ийизи чаа кирген. Ийизи — чолаачы, бирээзи — арга даамалы.

Суурларда эртем-билиглиг тус черниң чурттакчылары бар-даа болза, оларны чүгээр ажылга хүлээп алыры дыка кызыы. Бо амыдыралчы айтырыгны хуралдарга тускай (шиитпирлер-даа, даңзы-даа бар) чугаалажып турда безин ындыг. Социал деңэвес чорукту болдурбазының талазы-биле СЭКП-ниң платформазының чүүлдүг айтыышкыны мында хүлээп алдынмайн турар. Амыдыралдың өске-даа талаларында база ындыг. Бисте «Кызыл дептерде» кирген ак болгаш хүрең адыгларны, өске-даа ховар аңнарны болгаш куштарны камгалаар дээштиг шиитпирлер хүлээп алдынган. Ынчалза-даа тус черниң чурттакчыларының амыдыраар эргезин камгалаар хоойлу чок дээрзин ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң индиринден эвенк депутат М. И. Монгонуң чугаалааны черле чөп. Бо чугаа чүгле тожуларга эвес, бистиң республиканың алыс чурттакчыларының шуптузунга хамааржыр.

Ыраккы Чөөн чүкке кандыг-даа интервенциядан дора интервенция ынаар хөй министерстволарның болгаш ведомстволарның «Бис бойдустан хайыра манап шыдавас бис, ону оон алыры — бистиң сорулгавыс» деп кыйгырыгның адаа-биле шургуп киргени деп чугаа база улус депутаттарының Съездизиниң индиринден дыңналган. А тожулар ындыг байдалды боттары көрүп, «аалчыларның» бойдуска-даа, кижиге-даа камхайыра чогунга ырмазы сынып, соңгу далайларны долдуруп турар улуг хемниң бажын камгалаар дээш кышкызын төп тур. Шынап-ла, ол черниң хамык байлаа кайыл? Ол байлактан кирген орулга кайыл? Аңдан-даа, алдындан-даа адыш оюу хире чүве ховар. Салдап бадырган ыяштан-даа, сайлап чоруткан тооруктан-даа тус черниң чонунга «хап-сава дуву» барык чок. Эрткен чылын, райстаттың демдеглелинден алырга, районга 6 тонна аң эъди болгаш 5,8 тонна чаа балык сайгартынган. Ону кижи бүрүзүнге үлээр болза, амзам безин четпес. Чүс-чүс тонна чемден чурттакчыларга «хайырлааны» ол-ла-дыр. Ооң орнунга район Кызылдан хек балык самолёт-биле дажыглаар ужурга таваржып турар.

Ыяш белеткели, аңныыр-тывыш, черле үлетпүрде тус черниң чиңгине чурттакчылары база ховар. Оларны ол ажылдарга киириниң орнунга, тус-тус кижилерни чурттуң кайы-даа булуңундан самолёт, вертолёт-биле дажыглап, кандыг-даа чарыгдал шеглевейн турар. Ооң уламындан чижээлээрге, «Май 1» совхозтуң 263 ажылчынының бирээзи-ле айда эрткен чылын 130 рубль ажылдап алган. Оозуң безин ай-айы-биле ап чадап турар. А үлетпүрнүң 181 ажылчынының бирээзи-ле 294 рубль алган. А чалаттырып кээп турар аалчылар чежени ажылдап ап турарыл? Диксондан келген В. И. Тузиков бир сезонда 922 рубльдиң өлүүн дужааган. Ынчалзажок тожунуң аңчылары 40-50 киш кежи дужаап турда, Василий Изотович чүгле ийини дужааган — күрүне өртээ эвээш дээрзин ол эки билир. 1987 чылда ооң хоругулуг үеде аңнааш, туттурганы база бар. А дараазында чылын база-ла аңныыр сезону эвес үеде, эжи Б. Ф. Матвеев-биле вертолёт-биле октадып алгаш, хөй какпа салып алган турда база туткан. Ооң дараазында чылдың эгезинде В. Тузиков тайгада олчаан болган. Боозун чаңгыс эвес катап хавырткан, штрафтаткан, ынчалза-даа ооң боозун эгидип берип, камгалап турар кижилер бар. Ындыг Тузиковтар хөй. Тожу улузунуң чугаазындан алырга, өскээртен келген кижи хол куруг черле чанмас.

Ол арызында тайганың ёзулуг чурттакчылары төрүмелинден чаңчыккан ажылындан хоорлуп, амыдыралынга чедимчестеп келген. Ызыгуурундан ивижи Дамчыл Тока безин «Боомонгу чогундан ивилеримни бөрүге чидиртип, муң-муң түңнүг өреге дүштүм. Бо тайгага ону чүнүң-биле төлээр мен?» — деп орду. Шынап-ла, өске черниң кижизи мал-даа өстүрүп, тараа-даа тарып, чүнү-даа кылып турган. Өрезинден адырлып алыр, а мында өре төлээр туржук, хүнде чиптер хлеб, ижиптер сүт көстүр эвес. Мээң кармавымга чыпшына берген чораан чаңгыс мылчырык конфетаны дөрт-беш ивижиниң камныг үлежип, салааларының баштарын чылгап турганы ам-даа караамда олчаан. Ооң кадында оларның амыдыраар девискээрин кызырып, аргыжар оруун кызыгаарлап каапкан. Бичии-ле эпчок болур болзуңза, «аалчыларның» ыттарынга чаза соктуруп, оларның боозунуң бажынга барып магатчок сен. Ындыг байдалга таваржып турган улус ында хөй.

Эрткен чылын тайганың чамдык девискээрлерин тус черниң чурттакчыларының аңнаарынга, каттаарынга болгаш тооруктаарынга чөпшээрээн. Ону чугаалаары безин чиктиг: бодунуң-на өг-өргээзинге амыдырап-чурттаар эргезин хораанын катап келдередир дээрге аан. Ынчалза-даа ол эргезин тожулар баштайгы чылда ажыглап шыдавааннар — белеткел чок, ок-чемзек, боо тывылбаан. Бо чылын оларның база улуг идегели чок — аңныыр-тывыш черлериниң ажылдакчылары чаңчыга берген аңнаштыг черлерин каар туразы чок, дөмей-ле чаржалажып чедип кээр. Өскээртен кээр, вертолёт-биле октадыр кижилер та чеже болур чүве. Ырмазы сынган бо чонну бузүредири белен эвес. Ча, ооң кырынга оларның балык чиир аргазы база бергедээн: хамык хөлдер Кызылдың балык заводунуң эргезинде кирген, а ол Тожудан балыкчылар-даа албас, ол черниң чонун хөлдерже-даа чоокшулатпас. Районда балыкчылар ниитилелиниң кежигүннери чүгле дадывыр төлээр, оларга тускайлаттынган Мөөн-Хөл болгаш өске-даа хөлдерге оларның кестүр эргези чок.

Эрткен күзүн соңгаартан келген он беш кижинин «Азас» заповедниктиң конторазының артынга ооң удуртукчуларын манап, үш хонганын Тоора-Хемниң чурттакчылары билир, мен бодум ол улустуң доскаарлар ап чораанын көрдүм деп, хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Василий Тамдын-оол чугааланды. Ол улустуң сүт-биле-даа, агаар-биле-даа чаңгаы билдинмейн барган. Ол-ла үеде Чернобыльдан үш кижи «Заповедникке ажылдаар улус бис, Окаемов бисти «чорутту» дижип, эмнелгеге шинчиткен. Демги улустуң ам кайдаазы билдинмес, азы тайгалап алгаш чанышкан бе? Одессада чурттап турар Сергуннуң (мурнунда Тожуга аңныыр-тывыш ажыл-агый кооперациязын даргалап турган) ийи оглу-биле олча хайып келгенин Кол Арбын-оол болгаш өске-даа кижилер көрген. Черле оон-моон хайдынып кээр улустуң көвүдээнин, оларның деткимчезиниң күштүүн тожулар кайгап турар. Вертолётка октадып алгаш, суг-биле-даа чанып турарлары бар. Сал даггаш, мыйыс чүктээн, кат чыгган, боо туткан кижилер бо черни, бо улусту амыратпастаан. Тываның иштинден безин маңаа кээп турар улус хөй. Вертолет, мотохеме, машина болгаш боомоңгунуң дааш-шимээни, чыт-бузу, черле кижилерниң көскүлени аң-меңге болгаш балык-байлаңга эки чүве көргүспейн турар. Ынча хөй орт, чиксэлээрге, кижи кирери хоруглуг болгаш үргүлчү кадарып турар заповедник иштинге боду хып турбас-ла болгай. Байдал мындыг турда, тус черниң чонунга ындыг тоянчылар тудар документ болгаш эрге бербээн, чонну ынаар хаара тудар ажыл сула, харын, оларның боттарынга каразыыр сагыш бар. А херек кырында оларың караа тодуг, хүнде хырнынга чиңриниден арттыр олча сүрбес болдур ийин. Харын, байлакты камгалаар, Тайганың тайгазындан хондур-дүндүр чоруп келгеш, тоянчыларның аңнап, балыктап турганын безин суурга дыңнадып кээр. Ынчалза-даа оларның «Барып тудуп көрүңер, оршээп көрүңер!» дээн кыйгызын райкүүскомнуң болгаш ооң аң, балык камгалаар органнары дыңнавас, чылдагааннап эрттириптер таварылгалар хөй.

Тожунуң черин аңныыр-тывыш ажыл-агый кооперациязы, «Сыстыг-Хем» курлетпүр ажыл-агый, Кызылдың балык заводу, «Улуг-Хем» ыяш белеткээр чер, заповедник болгаш өске-даа черлер продукция бүдүрер чепсек, ажылдаар чер кылып алган.

А тус черниң үндезин чурттакчыларын ынчаар кызып үндүрүптерге таарыжыр бе ынчаш? Ол улусту чүге ол черлерге ажылдатпайн, аңнатпайн, балыктатпайн, ыяш белеткетпейн турарыл? Үлетпүр улузунуң шалыңы үш чүс чедип турда, совхозтар ажылчыннарының чүге чүгле бир чүс ажыг болуп турарыл? Эки бажыңнар, эки хандырылга, ажылдаарынга болгаш чурттаарынга таарымчалыг байдал кымдал? Эрткен чылын районнуң бир чурттакчызынга онаажыр ачы-дуза чедирилгези 21 рубль болган дээндир, ооң совхозтарның бөдүүн ажылчыннарынга, ылаңгыя малчыннарга болгаш ивижилерге деңзигүүрү чүү хирел? «Кадык камгалал», «Чуртталга бажыңы-2000» программалар бо улуска хамаарыштыр кандаар боттанып турарыл? Өөлчеглиг шөлээ алыры, эмнедири уруг-дарыгга болгаш дөргүл-төрелге чедери тайга улузунга дыка берге. Тайга чонунуң амыдыралын шинчилээр студентилер экспедициязын организастаар үе келген.

Тайгага ыяш сөөрткен машиналарга таварыштывыс. «Совхозтуң ыяжын арттырбастады. Чаңгыс ыяшты алырда, онну ужурар улус бо. Ону орукче үндүрерде, муң-муң шетти кыра бастырып кааптар, озалып калган чыдар. Арга турган черлер ховулар болу берген» — деп, кады чораан оорум хараадап чорду. Алыындан үрегдээри хөй, акша-төгерик база бербес, хүн санында совхоз девискээринче, бо улустуң коданынче улам ханылап турарга, хараадаанчыг болгаш хомудаачыг болбас арга чок. «Тожудан ыяш белеткээр планның деңкезиин кызырар херек» — оларның күзели бо. Эрткен чылын сугнуң сыыгап, чүък болгаш улус сөөртүр судноларның моондакталып турганы, агаар арыглаар арга-ыяштың көзүлдүр эвээжеп, черниң болгаш сугнуң бокталып келгени, шынап-ла, кымнын-даа кышкыртыптар хире апарган.

Кандыг-даа эртине, чеже-даа алдын бар болза, суг бажын черле чазарлап, боктадырып болбас. Чоннун мындыг чаагай чаңчылын Тожуда келген организациялар үреп турар. Кызыл-Даштыгның геология партиязының ыяш дилер цеги ол пөштерни ужуруп, Ойнааның алдын казар артели хөй ыяш чок кылып, Алгыяктың алдын тывар артели хемниң суун өске уи кылгаш, ынаар чайып, Хараал алдын уургайын улуг орук кылып, бойдуска хораны болгаш когаралды чедирип келген. Ол дээш торгаткан акшазын-даа төлевээн, эде кылдырткан ажылын-даа эгелевээн. Сугнуң күштүг хирленгениниң болгаш бокталганының дугайында дүвүренчиг телеграммалар республиканың Улусчу контроль комитединде-даа, Министрлер Чөвүлелинде-даа бар. Чүгле Алгыякта безин казар, үзер болгаш чүдүрер чээрби хире күчүлүг тракторлар дүн-хүн барымдаалавайн ажылдап турар. Кывар-чаар материалдар доскаарлары каш кезек черде оваалаңган, оон-даа, тракторлардан-даа суг үстелип турар. Сугга ажылдаарга, кывар болгаш чаар материалдар дамдылавас техниканы тывары берге. Ындыг байдал сал даар черлерден-не көстү бээр.

— Амыдыралга таарымчалыг чер хоорай деп санап турар бис. Ойнааның чүс кижи кире бээр столоваязын, иштинде эштир хөөлбектиг чунар-бажыңын, чымчак пөштен чараштап кылган эт-херекселин, тускай үлегер-биле туткан бажыңнарын магадаар-дыр мен — деп, бойдус камгалалының район комитединиң даргазы Д. Х. Мылдык чугаалап орду. — Ында ажылчыннар он беш хонгаш-ла солчуп турар, ынчалза-даа оларның хөй кезии чанмас, каттап азы тооруктап, тайгалап артып каар. А ажылдаанда чамдык хүннерде бир муң рубль чедир ажылдап алтар улус болду.

Девискээр чаңгыс районнуу, а каш хонуктап кээп турар аалчылар-биле тус черниң чиңгине чурттакчыларының аразында ылгал чүү хире-дир? Тожуларның, ылаңгыя тайга улузунуң аңаа шыызыгары берге. Ынча хөй эртиненин, ынча хөй байлактың, ынча хөй кежиктиң аразынга чурттап келгеш, ол бүгүнүн ээзи болуп шыдавас деп чүвенин кончууң. А келген улус черлер аттарын безин айтырып албайн, боттарынын туразы-биле адап, документилерде бижыглап апкан, чижээлээрге, Азаста мыс Красный камень, озеро Мысовидных... Ол черниң чурттакчыларындан оода каш кижини ажылга хүлээп ап, азы ында шагтөөгүден салгал дамчып чурттап келген чон-биле харылзаалыг турган болза, чоннуң хомудалы-даа чок турар. Тожунуң байдалы-даа чүгээр турар ийик. А ол байдал бойдуска хамааржыр. Дараазында чугаа оон дугайында болур дээрзи билдинер берген боор.

Чооду КАРА-КҮСКЕ.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-93; Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга ады
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыынын херектерииниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 374. ТС — 00229.

Индекс 54[2]4

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 ч. февраль 9 пятница № 33 (14233)

1925 чылда үндезилеттинген

Өртээ 3 кап.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң Пленумунуң дугайында ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

1990 чылдың февраль 7-де СЭКП ТК-ның Пленумунга партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелин болгаш ол айтырыг талазы-биле СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачевтуң илеткелин чугаалажып көөрү уламчылаан.

Пленумга санал бергеннер: Таджикистанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары К. Махкамов, ВЛКСМ ТК-ның бирги секретары В. И. Мироненко, Киргизияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары А. М. Масалиев, ВЦСПС-тиң секретары Г. С. Баштанюк, улус депутаттарының Москва хоорай Совединиң күүскомунуң даргазы В. Т. Сайкин, «Туркменгазпром» бүдүрүлге каттыжыышкынының өрүмнекчи мастери А. Б. Шалыев, Конституция хайгааралының комитединиң даргазы, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Урал салбырының философия болгаш эрге-хоойлу институдунуң директору С. С. Алексеев.

Пленумга тургускан редакция комиссиязының мурнундан Г. П. Разумовский сөс ап чүве чугаалаан.

Пленум редакция комиссиязының саналдарын бүгү талалыг чугаалажып көргениниң соонда киирген сүмелерни болгаш чугаалажып көргениниң түңнелдерин барымдаалааш, чедир ажылдап кылган партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелин чүүлдүг деп көрген (парлалгага парлап үндүрер) болгаш бо айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

Литваның Компартиязының XX съездизиниң шиитпирлери-биле холбашкан айтырыгларны чугаалажырын Пленумга уламчылаан.

Бо айтырыг талазы-биле СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев чүве чугаалаан.

Пленумга саналдааннар: Литваның Компартиязының ТК-зының бирги секретары А.-М. К. Бразаускас, Литваның Компартиязының (СЭКП-ниң платформазында) түр ТК-зының секретары М. М. Бурокявичус, СЭКП Вологда обкомунуң бирги секретары В. А. Купцов, Латвияның Компартиязының Рига хооркомунуң бирги секретары А. П. Клауцен, Литваның Компартиязының (СЭКП-ниң платформазында) түр ТК-зының секретары В. Н. Швед, Пермь хоорайда «Ф.Э. Дзержинский аттыг машина тудуушкун заводу» бүдүрүлге каттыжыышкынының эдикчизи Н. М. Ершова, СЭКП ТК-ның секретары А. Н. Яковлев, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы, ССРЭ-ниң Күрплан даргазы Ю. Д. Маслюков, Литваның Компартиязының ТК-зының секретары Ю.-В. Ю. Палецкис, Литваның Компартиязының (СЭКП-ниң платформазында) түр ТК-зының секретары В.-Ю. Ю. Кардамавичюс, СЭКП ТК-ның секретары Е. К. Лигачев.

Пленум бо айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган, ону парлалгага парлаар.

СЭКП ТК-ның Пленумунга М. С. Горбачев түңнел сөс ап, чүве чугаалаан.

СЭКП ТК-ның Пленуму ооң-биле бодунуң ажылын дооскан.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелиниң дугайында

СЭКП Төп Комитединиң Пленумунуң 1990 чылдың февраль 7-де доктаалы

1. Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелин Пленум киржикчилериниң чугаалажып көргенин база киирген саналдарын барымдаалааш, чүүлдүг деп санаар.

2. Партия организацияларынга, коммунистерниң болгаш бүгү ажылчы чоннарның ортузунга калбаа-биле чугаалажып көөрү-биле партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелин парлалгага үндүрер.

Литваның Компартиязының XX съездизиниң шиитпирлериниң дугайында

СЭКП Төп Комитединиң Пленумунуң 1990 чылдың февраль 7-де доктаалы

1. СЭКП ТК-ның Пленуму Литваның Компартиязының XX съездизиниң хүлээп алган шиитпирлерин Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязындан ооң организас-политиктиг үнүп чорутканы кылдыр санап тур.

Партияның чаңгыс эвин үреп база совет федерацияны, ниитилелди бүрүнү-биле чаартыр чорудулгаларга улуг хораны чедирип турар болганда Пленум ындыг хөделиишкиннерни буруу шаап тур.

2. Литваның Компартиязының (СЭКП-ниң платформазында) түр ТК-зын тургузуп алган, интернационализмниң принциптеринге бердинген чоруун камгалап арттырган болгаш бистиң хөй националдыг эвилеливистиң бүгү улустарын каттыштырып турар СЭКП-ниң демократчыдып база чаартып турар байдалдарда революсчу чаартылгаларны боттандырары дээш туржуп турар литва коммунистерни Пленум деткип тур.

ЛКП-ниң (СЭКП-ниң платформазында) түр ТК-зының практиктиг ажыл-чорудулгазынга эргежок чугула бүгү дузаны көргүзерин болгаш аңаа чогуур материалдыг болгаш саң-хөө байдалдарын тургузарын Пленум СЭКП ТК-ның Политбюрозунга дагзып тур.

3. Литваның Компартиязының XX съездизиниң шиитпирлериниң СЭКП-ниң Программазынга болгаш Уставынга хамаарышкан чүүлдерин СЭКП-ниң XXV111 съездизинге чедир түр соксадырынче, ол үндезинге СЭКП-ниң платформазында турар Литваның Компартиязы-биле чергелештир СЭКП-ниң XXV111 съездизинге делегаттарны соңгуп алырынче Литваның бот-тускайлаң Компартиязында кирген литва эштерни Пленум база катап кыйгырып тур.

СЭКП ТК-ның съездиге уткуштур ажылдап кылган платформазының төлевилелин чугаалажып көөрүнге киржиринче, литва улустуң, бистиң хөй националдыг бүгү күрүневистиң, революсчу эде тургустунуушкуннуң салым-чолу дээш боттарының төөгүлүг харысалгазын медереп билиринче Литваның коммунистерин Пленум кыйгырып тур.

СЭКП ТК-ның Пленумунга санал-оналдар

(Уланчызы. Эгези № 32 «Шында»).

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформа төлевилелинде каттыжыышкынның коммунистериниң киирген санал-оналдары кирип турарынга таарзынганын «В. И. Ленин аттыг Челябинскиниң трактор заводу» бүдүрүлге каттыжыышкынының партком секретары **В. М. Платонов** чугаалаан.

Төлевилел партияда, ниитилелде чыылган шупту айтырыгларны чедир чырытпайн турар. Чүгле коммунистерниң эвес, партия кежигүнү эвестерниң идегелин ол шынзытпайн турар.

Бо четпести чүгле дискуссия, калбак альтернативтиг үндезинге чамдык айтырыглар талазы-биле коммунист бүрүзү-биле чугаа, азы партияның XXVIII съездизинге чедир партияга референдум дамчыштыр долдуруп болур деп, оратор санап турар. Партияның чаа Уставының төлевилелин чугаалажырда, ындыг турушту ажыглап болур.

Өске хөй-нииити организацияларындан демократчыдылга айтырыгларының талазы-биле партия. Төп Комитет чыдып каап турар. Ынчангаш платформа төлевилелинге ССРЭ-ниң Дээди Совединге партияның төлээлекчилериниң, ол ышкаш чазак черинде ажылдап турар коммунистерниң ажыл-чорудулгазының программазы болур чугула хемчеглерни киирер болза эки.

Эде тургустунуушкуннуң болгаш экономикада демократчыдылга чорудулгаларының дугайында чугаалап тура, улус ажыл-агыйының дыка хөй бергелери төптүң билдилиг эвес чорууңдан, кылган частырыгларындан чамдыкта болуп турарын ол айыткан. Шалың хемчээлин кызыгаарлавас кылып кааны чамдык адырларда ёзулуг сандараашкынны тургускан. Автотракторнуң эртем институдунуң Челябинск салбырында, чижээ, дыка хөй ажылдакчыларның айда шалыңы 13 муң рубль чедип турар. Ындыг эде тургустунуушкун ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның удурланыышкынын база килеңин болдуруп турар. Н. И. Рыжков чыл бурунгаар чазак хуралынга ол айтырыгны база көдүрүп турду. Ынчалза-даа байдалды эдеринге бүдүн чыл херек болган.

Девискээр бот-орулга-чарылгазынга таарзынмайн турарын ол илереткен. Ораторнуң бодалы: бот-орулга-чарылганың амгы хоойлужудулга төлевилелинде кирип турар хевири — ол кошкаашкынче болгаш кызыы чорукче дорт орук, а төптүң аъш-чем продуктулары-биле, чоннуң хереглел бараанналы-биле девискээрлер боттары хандыртынар дээн төптүң негелделерин төптүң частырыы дээш харысалганы тус черниң органнарының кырынче чая каар дээн оралдажыышкыны кылдыр көрүп болур. Платформаның үшкү кезээнге экономика айтырыгларын тодаргай бижиирин партком секретары сүмелээн.

Төп Комитеттиң чамдык сөөлгү чылдарда хүлээп алгылаан шиитпирлерин партия организациялары хүлээп албайн турарын ол чугаалаан. Дыка хөй коммунистер СЭКП ТК-ның (апрель 1989 ч.) Пленумунуң эргежок чугулазын билбейн турар. Көдээ ажыл-агый талазы-биле болган СЭКП ТК-ның (март 1989 ч.) Пленумунуң кошкак деңнелдиин демдеглеп турар. СЭКП ТК-ның Россияның бюрозун тургузар дээн (декабрь 1989 ч.) Пленумунуң шиитпирлеринге удурланыышкыннар бар. Мындыг айтырыглар талазы-биле партия организациялары-биле сүмележири чугула.

Чылдагааннарны шын билип алырынга болгаш кайы-бир удуртукчунуң билдилиинге үнелел бээрде, СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң чамдык кежигүннериниң тодаргай айтырыглар талазы-биле туружун билип алыры коммунистерге кончуг чугула. Экономика чорудуглары нарын болгаш берге болуп турар, ынчалза-даа ТК-ның секретары, Политбюро кежигүнү эш Слюньков бо талазы-биле чүнү-даа чугаалавайн турар. Ооң туружун бис билбес бис. Идеологияның дыка хөй айтырыгларының талазы-биле эш Медведевтиң туружун билбес бис. А билип алыры чугула. Чамдык областарда партия организацияларының кризистиг байдалының дугайын Политбюро кежигүнүнге кандидат эш Разумовскийниң ыттавайн турары чиктиг. Улус депутаттарының Съездизинге эвээш эвес таварылгаларда уш-баш чок шүгүмчүлеп, партияны карартып турда, СЭКП-ни эргечагырганың дээди органында төлээлеп турар Политбюро кежигүннери, депутат - коммунистер ыыт чок олуруп турары коммунистерниң болгаш партия кежигүнү эвестерниң элдепсиниишкинин, таарзынмаанын болдуруп турар. Парлалгада оларны чидии-биле шүгүмчүлеп турда, Политбюро кежигүннери чүге ыыт чок олуруп турары билдинмес. Е. К. Лигачевтуң адресинге чеже шүгүмчүлел болду — ол бүгү түңнел чок-тур. Төп Комитет ону чок болза, бодунуң ат-алдары-биле деткиир, чок болза, үндезин чок буруудадыышкыннарны удур шавар, чок болза, организастыг түңнел кылыр, чүге дизе, ындыг материалдар бүдүн партияже хөлеге октап турар.

Челябинск областың коммунистериниң, Челябинск трактор заводунуң парторганизациязының санап турары-биле, СЭКП ТК, Политбюро ажык-чарлыг чоруктуң база демократияның үлегерин көргүспейн турар деп, партком секретары демдеглээн.

СЭКП ТК-ның (январь 1987 ч.) Пленумунуң шиитпирлерин, ооң бодап турары-биле алырга, амыдыралдан хоорук анаа-ла теория болган. Удуртукчу кадрлар үргүлчү солчуп турар. XIX партконференцияның негелделерин херек кырында кадрлар шилиир ажылга ажыглавайн турар. Ынчангаш кадрлар айтырыы төлевилелге долу болгаш тода чырыттынар ужурлуг, ындыг кезек шуут чок болуп турар.

СЭКП удуртукчу партия, чоннуң политиктиг авангарды боор арткан бе? Коммунистиг идеалдарының туруштарында биеэги хевээр быжыг турбушаан бе азы социал-демократияның талазынче чайгылып бар чыдар эвес ирги бе? Рыноктуг экономиканың тургустунуп турарының социал болгаш политиктиг түңнелдерин долузу-биле баш удур угаап билип шыдаар бе? Ол үндезинге чоннуң 1917 чылдың октябрьда-ла шилип алганы социал чөптүг чоруктуң ниитилели тургустунар бе, азы оон кандыг-бир өске чүве болбас ирги бе? Ол айтырыгларның артында — СЭКП-ге таварышкан бергелерниң кол чылдагааннары деп, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Н. И. Рыжков** бодунуң чугаазын эгелээн. Ооң бодалы-биле алыр болза, ол айтырыгларга харыыны партиядан дашкаар эвес, а ооң бодунуң иштинден дилээр апаар. Оларның шиитпирлээшкинин ам-даа эртпээн бис, ооң шиитпирлээшкини бистиң мурнувуста — СЭКП-ниң иштики амыдыралын болгаш ажыл-чорудулгазын үндезини-биле чаартырының оруунда.

Чаартынып турар партия бодунуң эгелээшкини-биле эрткен үеде кылдыңган таарымчалыг эвес чүүлдерден эң шиитпирлиг-биле болгаш ак сеткилдиг-биле чарлыр ужурлуг: күчүлеп өлүрүүшкүннерни күчүлеп өлүрүүшкүннер дээр, чудурук байларның хөреңгизин хавырып турганын — ниитилелге удур ужур-дүрүм чок чүүлдер дээр, дайзын диртиген кижилер-биле демиселди — акы-дуңмаларынга удур кем-херек үүлгедиишкини деп дорту-биле адаар апаар. Ындыг чүүлдерниң мурнунга коммунистерниң салгалдарының он-он чылдар дургузунда кылып келген эки чүүлдери тодазы-биле көстүп келир ужурлуг.

Санал берикчи хөй партияларның дугайында айтырыгга доктаагаш, ол айтырыгны сайгарып көөрүнден оранчок озалдап калганывысты айыткан. Херек кырында олар шагда-ла бар болгай. Мындыг байдал турда, партия бодунуң платформазынга ол аңаа эвес онзагай айтырыгга хамаарыштыр бодунуң туружун тодаргайы-биле айтыр ужурлуг. Маңаа дорт харыыдан коммунистер чайлап шыдавас. Коммунистер ниитилел-политиктиг өске-даа тургузуглар-биле ажылдаарының болгаш кады чурттаарының берге оруун эртер апаарлар деп, санал берген эш санап турар. Ол бүгү чүүлдер иделдиг хоойлу-дүрүм үндезинниг боор болгаш янзы-бүрү «псевдо» база «ультра» дээн чижектиг шимчээшкиннерниң тыптып кээрин болдурбас боору чугаажок, чүге дээрге ындыг хевирлиг шимчээшкиннер ниитизи-биле ниитилелге-даа, тус-тус хамаатыларга-даа хоралыг чүүлдерни чедирип болурлар, харын-даа шагда-ла чедирип эгелээннер.

Улусчу эрге-чагырганың органнарының чуртта тыптып кээп турар ниитилел-политиктиг шимчээшкиннерниң сорулгаларын тодазы-биле илередип, кайда, шынап-ла, ёзулуг демократияның сорулгалары салдынып, а кайда депшилге орнунга үрегдекчи, хоозурадыкчы хөделиишкиннер колдап турарын чонга ажыы-биле чугаалаар үези келген.

Социал-экономиктиг адырларга хоойлужудулгаже улуг кичээңгейни чөптүү-биле салып тура, чуртка хөй-нииити харылзааларын таарыштырар ужурлуг хоойлу-дүрүм актыларын белеткээр талазы-биле ажылды аажок оожум чорудуп турарывысты санал берикчи айыткан.

Сөөлгү чылдарның дыка хөй халаптары партия, совет болгаш ажыл-агый органнарының хүлээлгелерин аңгылаарын оожум болгаш чөрүлдээлерлиг чорудуп турарывыс-биле дорт харылзаалыг. Бир эвес партия комитеттери девискээрлерниң социал-экономиктиг хөгжүлдезин удурттурунуң чаңчыл болган арга-хевирлеринден чарлып эгелээн болза, Советтер болгаш оларның күүсекчи комитеттери ону хүлээп алырынга белен эвес болганнар.

Партияның политиктиг удуртукчу боор канчаар ажылдаар ужурлууң мынчага чедир ёзулуг тодарадып албаанывыстан ындыг бергелер тургустунуп кээп турар деп, чазак баштыңчызы санап турар. Районнарның, хоорайларның, областарның партия комитеттери чер-черлерде совет органнарның ажылын катаптавышаан, ажыл-агый айтырыгларын шиитпирлевишаан хевээр.

Эрге-чагырганың хоойлужудулга болгаш күүсекчи органнарының дыка хөй шын, эки шиитпирлери төпке база чер-черлерге аажок берге боттаныр азы саазын кырынга чүге артып каап турарыл? Ооң кол чылдагааны, Советтерде болгаш оларның күүсекчи органнарында эргежок чугула ёзулуг түрүүргек бүрүн эргелерниң чок боор турарында деп, санал берикчи санап турар. Бодунуң салдар чедирер аргаларындан чарлыр хөңнү чок партийжи органнарның буруузу ол-дур деп санап турарлар-биле чөпшээрешпес мен. Хамык-ла ужур чартык чүс чылдар дургузунда хевирлеттинип, быжыгып тургустунуп келген партия-чазак удуртулгазының механизминде. Кажан чуртка националдар аразынга үскүлежиишкиннер, ужур-дүрүм чок ажыл соксадыышкыннары болуп турда, кажан республикалар эвилел хоойлуларын чүгле оларга таарышпас дээш күүсетпейн барып болур турда, экономиктиг, социал болгаш өске-даа айтыглар шиитпирлеттинмес.

Чүс-чүс муң оран-чуртундан дескеннер төрээн оран-савазы чок арткаш, оларга хуузда айыыл чок чорукту болгаш оларның эт-севиниң камгалалын хандырып шыдаваан дээш күрүнени буруудадып турарлар деп, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы бодунуң саналының түңнелинде чугаалаан. Аймак-сөөктер аразынга өжээннежилгени өөскүткени дээш харысалга онаарының дугайында хоойлу-дүрүмнер бар-даа болза, олар ажыглаттынмайн турар. Корум-чурум үрээшкиннери-биле демисел дугайында хоойлу-дүрүмнер бар, ынчалза-даа оларның дээштиг чоруу аажок баткан, чүге дээрге эрге-хоойлу камгалаар органнар кандыг-даа

(Уланчызы 2-ги арында).

Соңгукчуларга чедип ужурашкылаан

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Чадааның № 871 девискээр соңгулда округундан депутаттың кандидады, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар Чөөн-Хемчик районнуң совхозтарынга, бүдүрүлгелеринге болгаш организацияларынга чедип, бодунуң соңгукчулары-биле ужурашкан.

Баштай ол «Чыраа-Бажы» совхозтуң Хорум-Даг кооперативиниң Доң-Терек сүт-бараан фермазынга барган. Коллективтиң кежигүннери инек кажаазының иштинде саалда аппараттарының чанынга депутаттың кандидадын долгандыр турупкан. Кооперативтиң даргазы Попов Мөңгүш фермада ажылдап турар кижилерниң ажыл-ижин, амыдырал-чуртталгазын таныштырган. Кышкы ажаалда-хайгааралды, чемгерилгени экижиткен түңнелинде, инекке онаaштыр сүт саалдазы 7 литрден батпайн турарын дыңнаткан. Ч.-Д. Б. Ондар бодунуң программазын допчузу-биле чугаалап берген. Эрткен чылын инекке онааштыр сүт саар талазы-биле районда саанчылар чарыжынга ийиги черни алган Ложка Ховалыг эки ажылы дээш Москва баар халас путёвка-биле шаңнаткан, хоочун саанчы Севилбаа Ховалыг санал берип, кандидады дээш чаңгыс кижи дег бадылаашкынны бээринче эштерин кыйгырган.

Оон чоруткаш, Хорум-Даг суурга барган. 1938 чылда туткан школа бажыңының эргижирээнин кандидат көрүп бүзүрээн. Культура бажыңынга ужуражылга орай дүнеге чедир үргүлчүлээн. Соңгукчулар идепкейлиг киржип, ында суггарылга системазын эде дерип, чер ажылын хөгжүдер, сүт-бараан фермазынга инек төрүдер, чаш бызаалар тургузар кажааларны, уруглар садын тудар ажылдарны чоокку үеде планга киирерин көдээ Советтиң күүскомунуң даргазы Чүдүй-оол Куулар база Делег-оол Куулар саналдаан. Башкы Часыыдак Куулар 10 башкы бажың чок турда. Улус өөредилге министерствозу сагыш салбайн турарын шүгүмчүлеп, чаа школаны тударын депутаттың кандидадынга чагаан.

Дагыр-Шеминиң сүт-бараан фермазынга ужуражылга база эрткен. Саанчылар айтырыгларынга билдингир, долу харыыларны алган. Чыраа-Бажы — районда хөй чурттакчылыг суурларның бирээзи. Ында Культура бажыңынга кижи бажы кизирт чыылган. Көдээ Советтиң күүскомунуң даргазы О. Д. Кара-Сал хуралды ажыткаш, бүзүреттирген кижизи Д. С. Кууларга сөс берген. Депутаттың кандидадының ажыл-ижин, допчу намдарын таныштырган. Ч.-Д. Б. Ондарның программазында малчыннарның социал байдалын экижидер талазы-биле тодаргай хемчеглер киргенин улуг сонуургал-биле дыңнаан. Соңгуп алыр болза, Кызыл хоорайга малчыннарга тускай аалчылар бажыңын туттурарын, назылап кыраан, азырадыкчы чок малчыннарже онзагай көрнүрүн аазаан. Ол ышкаш чиг эттиң республика иштинге болбаазырадып кылыр талазы-биле чижектерни айыттканы солун болган. Тон кылыр фабриканы туттуруп эгелээнин дыңнаткан. Муң тонна хире дүктү саткаш, республика 40 миллион рубльди киирип ап турар. Чоокку үеде ындыг бүдүрүлгелерни ажыдар дээш туржурун программазында айыткан. Кызылдың эът комбинадынга эъттен консерва кылыр цехтиң тудуун дооскаш, бүдүрген продукцияны өске черлерже үндүр сөөртүрү. Ак-Довуракка шифер бүдүрүлгезин кылып, оон орулга киирип алыры база көрдүнген. Бо ажылдарны боттандырарынга үлүг-хуузун киириштирер дээш туржур. Ак-Довурак — Кара-Хөл — Хандагайты — Мугур-Аксы аразының электри шугумнарының тудугларын дүргеддир, Ишкин — Ийме — Баян-Тала аразынга автобус аргыжылгазын боттандырары-биле Хемчикке көвүрүг туттурар планнарынга база доктаагаан.

Тыва дылды күрүне дылы болдурар, национал кадрларны депшидер, тыва чоннуң чаагай чаңчылдарын нептередир талазы-биле оралдажырын программазында киргенин чугаалаан.

Чыргакы район төвүнден ырак. Ооң көдээ Совединиң девискээринде 202 өреге санаттынып турар. Ч.-Д. Б. Ондар аңаа баргаш, автопаркты, ортумак школаны, магазинни көрген. Кежээзинде соңгукчулар-биле ужурашкан. Элдиг-Хемниң дузалал школазы ол-ла көдээ Советке хамааржыр болгаш оон 25 километр тайга черде турар. Ынаар электри шугумун чорудар талазы-биле чагыгны база хүлээп алган.

Район төвү Чадаана хоорайга ужуражылга онзагай байдалга эрткен. Соңгулда кампаниязының эртип турар амгы үе-чадазында депутаттарга кандидаттар-биле ужуражылгаларны ажыглааш, коллективтер удуртукчуларындан болгаш чондан хоорайны хөгжүдер талазы-биле хөй санныг саналдар, дилеглер киирген. Хоорkүүском ону өөренип көргеш, РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле № 871 соңгулда округунуң комиссиязын дамчыштыр депутаттың кандидады Ч.-Д. Б. Ондарның киржилгези-биле республиканың удуртур органнарының харысалгалыг ажылдакчыларын, чамдык министрлерни чалап алгаш, чоң мурнунга «төгерик столду» организастаарын дүүрушкан.

Ол хүн район төвүнүң Культура бажыңынга чон ажаангызындан-даа хөй чыылган. Баштай кандидат-биле ужуражылганы эрттиргеш, чоң «төгерик столду» долгандыр олурупкан удуртукчулар министрлерге хөй айтырыгларны салып, харыыларны алган. Хуралдың киржикчилери шиитпирни хүлээп ап, Чадаана хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели тускай доктаалды хүлээп алыр талазы-биле деткимче көргүзерин депутаттың кандидадындан дилээн.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» тускай корр.).

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНГА САНАЛ-ОНАЛДАР

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

кызыгаар чок шүгүмчүлелдерге ажыы-биле бастырып алганнар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ол бүгү чүүлдер база амгы үеде бирги чергениң сорулгалары апарган. Ынчалза-даа күүсекчи эрге-чагырганың ам бар хоойлу-дүрүмнерин ажыглап корум-чурумну тургузар дээн кандыг-даа оралдажыышкыннары кая-даа демократияже халдаашкын, ажык-чарлыг чорукче шаап халдаашкын кылдыр көрдүнер апарган. Ол-ла үеде эрге-чагырга органнарының ужур-дүрүм чок чүүлдерни болдурбас дээш чазактың шиитпирлиг хемчеглер албайн турарын чоп, чөптүг-биле хүлээп албайн турар.

Байдал аажок нарын апарган, оон үнүп болуруунуң аргазы чүгле бүгү эрге-чагырга органнарының хөделиишкиннериниң чайгылыш чогунда, чурттуң хамаатыларын камгалаарының талазы-биле күрүнениң хоойлу-дүрүм аргаларын долузу-биле ажыглаарында деп, чазак санап турар. Ниитилел ындыг угланыышкынны деткиир дээрзинге оратор бүзүрелдиг.

Төп Комитеттиң эге организацияларның үнүнге дыңнангыр боор эгелээни экидир деп, МКУ-нуң парткомунуң секретары **И. И. Мельников** демдеглээн. Ындыг байдал моон соңгаар норма апаар ужурлуг.

Амгы үеде кайы-бир кижиге демократияның ажыктыг чоруунуң дугайында тайылбырлаары арай кенен болур ужурлуг, чүге дээрге ниити демократтыг кол бодалдарны улустарның хөй кезии деткип турар. Ынчалза-даа тодаргай айтырыглар ам-даа артпышаан: съездиже делегаттарны канчаар соңгуурул, партия организацияларынга ээлчеглиг соңгулдаларны кажан эрттирерил, съездиниң бодун канчаар болгаш кажан эрттирерил? Азы мындыг айтырыг: ТК кежигүннериниң, ооң Секретариадының болгаш Политбюрозунуң үзел-бодалдарын ДХМ-ниң төлээлериниң тайылбырларындан эвес, а оларның боттарындан кажан билип ап эгелээр бис? Бис ТК-дан херек чуруктар делгелгезин эвес, бистиң-биле кады сеткили аарып, маргыжып, частырыгларны кылып турар-даа чадавас, ынчалза-даа эң нарын, принципиалдыг айтырыгларны шиитпирлээр дээш дилээшкиннерни кылып турар дириг кижилерни көрүксеп турар болгай бис.

А XIX партконференцияның «Ажык-чарлыг чорук дугайында» резолюциязын ТК күүседип турар бе? Аңаа харыыны съезд бээр апаар.

Эге организацияларда дорт соңгулдаларның дугайында чүге ындыг чүткүлдүг чугаалажып турарыл деп, айтырыгны санал берген эш салган. Ындыг орук-биле үзел-туружу бөдүүн коммунистерге чоок кижилер соңгуттурар. Оон аңгы база бир чылдагаан бар: партияның салым-чолун, чурттуң келир үезин тодаргайлап тургузуп шыдаар кижилерге бүзүрексеп турар бис. Бүзүрел дугайында айтырыг— ол дээрге партияның амыдыралының дугайында айтырыг-дыр. Удуртукчу бүрүзүнүң анализинден болгаш үнелелинден чайлап шыдаар бис. Партияның арыг болур чоруу чогум-на ында.

Университетке мындыг санал үнген: партийжи удуртукчу бүрүзү аппараттың парторганизациязының учёдунга эвес, кандыг-бир улуг партия эге организациязының учёдунга турар ужурлуг.

Делегаттар корпузун тургузуп хевирлээриниң чорудулгазы шагда-ла эгелээн. Янзы-бүрү каттыжыышкыннар болгаш клубтар тургустунуп турар болгаш моон соңгаар-даа тургустунар. Манаа боттарын өскелерден эки кылдыр көөр, кандидаттарга боттарының талазында янзы-бүрү үнелелдер бээр хевирлиг чүүлдерге таваржыры күзенчиг эвес. Ындыг үнелелди коммунистер боттары соңгулдалар ёзугаар бээр ужурлуг.

Университеттиң коммунистериниң удуртукчузу чугаалажып турар документини чамдык айтырыгларга тода харыы бербейн турар, эмин эрттир узун деп шүгүмчүлээн. Платформа Россияның Коммунистиг партиязының дугайында айтырыгга база харыы бээр ужурлуг.

Платформаның төлевилелин сайгарып тура, санал берген эш эртемниң, улус өөредилгезиниң болгаш культураның ролюн партияның болгаш чазактың удуртукчу органнарының талазындан чедир өөренип көрбээнин демдеглээн.

Бодунуң саналының түңнелинде чуртта болуп турар болуушкуннарга хамаарыштыр ТК-ның тайылбыры болганчок-ла озаллай бээриниң болгаш ол болуушкуннарның ужур-утказын чедир үнелевейн баргылаарының дугайында дыка хөй коммунистерниң бодалдарын чугаалаан. Ындыг чугула айтырыгларның шиитпирлээшкинин соңгаарладып болбас, оларны дарый шиитпирлээр херек.

Чуртта тургустунуп келген байдал чоннуу кончуг дүвүредип турар. Бир эвес мындыг байдалдыг турар болза, партия, чурт канчап баарыл, экономикада болгаш политикада үй-балай чоруктарны чок болдуруп шыдаар арга-шинек партияда база чазакта бар бе? Ындыг айтырыгларны бөдүүн кижилер салып турар деп, СЭКП ТК-ның кежигүнү, СЭКП Иваново обкомунуң бирги секретары **М. А. Князюк** саналынга чугаалаан. Ооң санап турары-биле алырга, чүгле партияга болгаш удуртулгага удур туржуп турар күштерниң хөделиишкиннеринден эвес, а партия Уставының база программныг документилерниң күүсеттинмейн турарындан база национал айтырыг талазы-биле партияның платформазының боттанмайн турарындан чуртта политиктиг байдал чидигленип турар. Партияда бөлүглежип аңгыланыксаар ажыл-чорудулга херек кырында бар. Партияны политиктиг аренадан, чурттуң удуртулгазындан ап октаарын, марксизм-ленинизмни узуткаарын чүткүдүп турар кижилер коммунистерниң аразында бар. Митингилээш туруп бээр, янзы-бүрү чугаа-соот кылыр чоруктар дээрге санал-оналдарның плюрализми эвес, а партияның иштинде политиктиг демисел, идея талазы-биле сандараашкын-дыр.

Партия Төп Комитеди-биле анаа коммунистерниң, чазак биле чон аразының харылзааларын быжыглаары-биле Политбюроның болгаш чазактың кежигүннери боттарының, Төп Комитеттиң болгаш чазактың ажыл-чорудулгазының талазы-биле күш-ажылчы коллективтерге база партия эге организацияларынга отчёттарын бээр болгаш платформаның тайылбырлаашкынын чорудар деп шиитпирни бо Пленумдан хүлээп алырын ол саналдаан. А коммунистерниң киирген санал-оналдарын партияның удавас болур съездизиниң хүлээп алыр документилериниң үндезини кылдыр алыр, ук документилерге амгы үе-чадада партияның политиктиг угланыышкынының кол-кол чүүлдерин тодаргай айтыр. Бо хевирлиг тодаргай ажылдарны кылган соонда партия организацияларынга отчёттарны болгаш соңгулдаларны эрттирип болур.

Чурттуң чамдык девискээрлеринде, ылаңгыя Азербайджанда, боор турар болуушкуннар эрге-чагырга дээш ажыы-биле демисежип эгелээн политиктиг күштерниң чуртта хөделип чоруп турарын бадыткаан. Чамдык черлерде херек кырында ийи эрге-чагырга тургустуна берген. Бо чергелиг үүлгедиишкиннер чонга, ылаңгыя херээженнерге болгаш бичии чаштарга аар уржуктарны таварыштырып турар. Ынчангаш дүшкүүрлүг чоруктарны тургузуп турар кижилерни чон мурнунга ажыы-биле адаар, оларның үзел-бодалдарын сойгалап илередир болгаш националисчи, экстремисчи бөлүктерни болгаш организацияларны тарадыр үе келген деп, ол саналдаан.

Литваның Компартиязының XX съездизиниң хүлээп алган шиитпирлеринге доктаагаш, М. С. Горбачевтуң ол республиканың чону, күш-ажылчы коллективтери-биле ужуражыышкыны тодаргай түңнелдерни бербээн, чүге дээрге СЭКП ол болуушкуннардан кончуг соңнап хөделип эгелээн деп демдеглээн. Бо берге байдалдарда СЭКП-ниң платформазында артып калган коммунистерге практиктиг дузаны көргүзери кончуг чугула. Оларның массалар ортузунга ажыл чорудар, эде тургустунуушкунга киржир эргезин арттырар, съездизин чыылдырарынга, удуртукчу органнарын соңгуп алырынга дузалаар, материалдыг хөреңгилерин арттырып бээр дээн чергелиг хемчеглерни алыр херек.

Партияның чаа Уставынга партия организацияларының бот-тускайлаң болгаш бот-эргелеп башкартынар эргелерин, хостуг санал-онал солчулгазы кылып болурун быжыглап киирер херек деп демдеглээн.

Оратор оон ыңай областың мурнунда туруп турар сорулгаларга доктааган.

СЭКП-ниң Төп Ревизия Комиссиязының кежигүнү, даштыкы херектер министриниң бирги оралакчызы **А. Г. Ковалев** бистиң чуртувуста боттанып эгелээн эде тургустунуушкунну даштыкыда кандыг янзылыг көрүп турарынга доктаагаш, партияда болгаш ниитилелде байдалдың чүге чидигленип турарынга хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илереткен. Бүгү нацияларның болгаш биче улустарның онзагай чүүлдерин ыяап-ла өөренип көөрү чугула. Ынчангаш чаа ажылдап кылдынар нити-эвилел керээзинге нациялар, республикалар болгаш тус-тус девискээрлер аразында харылзааларның онзагай чүүлдерин барымдаалап көөр болза эки. Бүгү чүвени чаңгыс аайжыдар болза, ол амыдыралчы эвес болур.

Ниитилелдиң дээди эрге-ажыктарынга чөржү бээр чүүлдерни болдурбазын магадылаан хоойлужудулгаларны ажылдап кылыры чугула апарган. Ындыг эргени Дээди Советтиң Даргазынга база тыпсып болур. Ынчангаш президентиниң нүүрүнде күрүне баштыңының албан-дужаалын тургузар дугайында саналды ол деткээш, аңаа долу эргени тыпсып бээрин саналдаан. Чүге дээрге чурттуң президентизи совет кижилерниң бүрүн-долу идегел-бүзүрелин чедип алган болгаш иштики база даштыкы амыдыралдың судалын холда тудуп орар кижи-дир.

Оратор съездиге платформага мындыг чүүлдү киирерин саналдаан: өске партиялар туруп болур деп тезисти чаа Конституцияга киирерингe партия удурланмайн турар.

СЭКП ТК-ның платформазы дээрге чурттуң, ол ышкаш ооң культуразының салым-хуузун шиитпирлеп болурунга идегелдиң документизи-дир. Бөгүн шупту чүвеге партияны чемелеп турары дээрге сөс биле ажыл-херектерниң дүүшпейн турары ол-дур деп, ССРЭ-ниң культура министри **Н. Н. Губенко** чугаалаан. Культураның болгаш төөгүнүң тураскаалдарынга хайыра чок хамаарылганы төлевилел буруу шаап турар-дыр. Чылдың-на төөгүнүң болгаш культураның 12 тураскаалы үрелип турар, а төөгүлүг тураскаалдарны чаартырынга акша-хөреңгиниң хемчээли 1986 чылга деңнээрге, беш катап көвүдээн. Чоннуң культуразының дазылы кургаан. Национал дылдар ядараан. Школалардан — уран чүүл, хоорайлардан — архитектура, амыдыралдан чаагай чаңчылдар үнүп чоруткан. СЭКП-ниң шиитпирлери саазын кырында артып турда, чон культурада чидириглер дээш партиядан негээр эргелиг деп, министр санап турар. Культура дугайында айтырыгны Ленин бүгү политиканың төвүнге салып турган деп, ол уламчылаан. Культура чогу дээрге чуртка кижини кижиге ынак болдурарынга, экономиканы сегидеринге, националдар аразында айтырыгны шиитпирлээринге орукта тамы-дыр.

Өөредилге, чырыдыышкын, культура айтырыгларынга хамаарыштыр платформада чөрүлдээлиг чүүлдер барын ол айыткан. Ол айтырыгларны шиитпирлээринге чарыгдалдарны көвүдедирин төлевилелде айыткан, Айтматовтуң, Рыжковтуң комитеттери, шупту чогаадыкчы эвилелдер, Культура министерствозу Дээди Советтиң План-бюджет комиссиязы-биле культура айтырыгларын шиитпирлээринге чоннуң бүдүрүлгелерниң дээш өске-даа черлерниң чыганы акшадан, дедир эгидиишкин чокка культурага үндүрген акшаландырыышкындан үнген акша-хөреңгиден үндүрүгнү тыртпазын дээш демиселди чорудуп келген. Чогаадыкчы эвилелдерниң бүдүрүлгелериниң орулгазындан үндүрүгнү тыртпазын деп саң-хөө ажылдакчыларынга угаадырын ийи ай иштинде кызып келдивис. Түңнел чаңгыс хуу-ла хире.

Министерство, бүдүрүлге, организация, район бүрүзүнге культура бюджеди турбас болза, эрге-хоойлулуг күрүнени тургузуп шыдаар кандыг-бир политиктиг культура дугайында чугаалаан херээ чок деп, ол демдеглээн.

Эвилелдиң болгаш эвилелдешкен республикаларның культура дугайында хоойлуларының үндезинин ажылдап кылырының дугайында чугаа чоруп турар. Культурадан акша-хөреңги үндүрүп алыр дээн чүткүлден, национализмден, административтиг системадан культураны чүгле хоойлу камгалап шыдаар. Чүгле хоойлу бюджеттиг азы бюджеттен дашкаар акшаландырыышкынның үнер черин тодарадып болур. Бөгүн чуртта ажыл төлевириниң ортумак хемчээли 240 рубль, а культурада оон ийи катап эвээш, чижээлээрге, библиотекарьның, музей ажылдакчызының — 90 рубль.

Чогум-на СЭКП хоойлунуң эгелекчизи боор болур. Ол дээрге улуг политиктиг айтырыг. Партияның удуртукчуларының чугаазындан алырга, культура политиказында чаа чүүл бар-дыр. Ону чаңгыс документ кылдыр чыгаш, боттандырар херек. Культура СЭКП-ниң политиказының чөлеңгиижи болур ужурлуг деп, министр демдеглээн.

Багай чаңчылдардан адырлып алыры кайы хире берге деп чүвени эде тургустунуушкунуң чижектеринден көрүп тур бис. Манаа хамаарыштыр алырга, «СЭКП чаңгыс ап-сеткилдиг кижилерниң эки тура организациязы, оон үнгени кандыг-даа политиктиг болгаш хамааты уржуктар чок болур» деп платформаның төлевилелинде айытканы кончуг чугула. Ол чүүл базыышкынны чок болдурар.

Дыка хөй кижилерниң партияны бөгүн канчаар көрүп турары магазиннерниң делгиирлериниң куруглаанындан, кем-херек үүлгедир чоруктуң кедереп барганындан, амыдырал деңнелиниң кудулаанындан, националдар аразында чөрүлдээлерден хамааржып турар, деп Куйбышевте «Прогресс» заводта партком секретары **В. В. Козленков** чугаалаан. Кандыг-бир шиитпирни хүлээп ап турар үеде ооң уржуктары кандыг болурул деп чүвени чүге баш бурунгаар чугаалап каап турбазыл деп, коммунистер болгаш партия кежигүнү эвестер айтырып турар. Ат-сураглыг эртемденнер, янзы-бүрү эртем төптери болгаш институттарла чуртта эңдерик ышкажыл. Партияның шак мындыг берге, нарын байдалга таваржып келгени эде тургустунуушкунуң эртемге үндезилеттинген концепциязының, политиктиг угланыышкынны чорударынга партияның удуртулгазының туруш чогунуң болгаш шиитпир чогунуң түңнели ышкажыл деп чүве ам билдингир-дир.

Ажылда четпестерни, частырыгларны болгаш харылдаа сандараашкынны партийжи ёзу-биле үнелеп көргени кайыл, ол дээш кымны хемчег алганыл? Бүгү-ле четпестерни өлген кижилерже болгаш буянныг дыштанылгаже үнген кижилерже чүге чүүй каап турар бис? А бөгүн амыр-менди амыдырап, ажылдап чоруур Төп Комитет болгаш Политбюро кежигүннериниң хөй нуруузу манаа хол-биле киришпээн деп бе? Ындыг турбуже, Политбюронуң, Төп Комитеттиң чамдык кежигүннери, чамдык обкомнар секретарьлары болгаш өске-даа партия ажылдакчылары ажылга шыңгыы четпестерни болдуруп-даа база ам-даа болдуруп турар хирезинде-ле пенсияже хүндүткелдии-биле үдедип каар боор-дур. Эде тургустунуушкун чылдарында хүлээп алган шиитпирлерни буураткан дээш кымга хемчег көргүскенил?

Камгалал бүдүрүлгелериниң баазазынга агроүлетпүрнүң чагыгларын күүседир тускайжыткан заводтарны тургузары ажыктыг болгу дег деп, ол саналдаан. Амгы үениң байдалдарында эң-не үнелиг чүүл — камгалал заводтарынга ажылдап турган бедик мергежилдиг кадрларны ажылга камгалап арттырып алыры болур.

2000 чылга чедир чурттаар оран-бажың программазы күүсеттине бээри кандыгла болду деп чигзинмишаан, бо болгаш бо хевирлиг өске-даа чижектер Төп Комитеттиң ажыл-чорудулгазын коммунистерниң таарымча чок деп көөрүнге чедирип турар, амгы үеде партияның удуртулгазының ажыл-чорудулгазын үнелеп көөрү эргежок чугула апарган деп, санал берген оратор оон ыңай чугаалаан. Шак мындыг байдал турда, партияның иштики амыдыралын демократчылдар талазы-биле канчап черле хемчег албайн баар чүвел деп чүве аңаа коммунистерге билдинмейн турар. Партияның иштики демократиязын улам ыңай хөгжүдер, партия эге организацияларынга СЭКП кежигүннериниң идепкейин болгаш харыысалгазын бедидер сорулга-биле партийжи эргелеп башкарылганың хөй чадаланчак чоруун чок кылырын, партия эге организациязынга дорт четпейн турар чадаларны ап каапгарын саналдаан. Берип каан бүрүн эргелеринге дүгжүп турар болза, партия эге организациязының хүлээп алган шиитпирлерин партияның үстүкү органнары күш чок болдурбас ужурлуг. Отчёт-соңгулдалыг кампания эгелээр мурнунда удуртур органнарны соңгуур талазы-биле чаа саавырны ажылдап кылгаш, ону күштүг болдурары чүүлдүг боор турар. ТК-ның бүгү секретарьларының болгаш өске-даа деңнелдиң ажылдакчыларының соңгулдаларын шилип алыр кылдыр, депшиттирген кандидаттарның ажылдап турар организацияларының санал-оналын база өөренип көөр кылдыр чорудар ужурлуг. СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегаттар депшидериниң болгаш соңгуурунуң чуруму эге организация бүрүзү бо кампанияга киришкен турарын хандырар база ажык-чарлыг, дорт болгаш шилип алыр кылдыр чоруттунган турар ужурлуг. Кежигүннериниң саны төлээлер соңгуурунуң нормазындан ажып турар улуг партия эге организацияларынга делегаттарны дорт соңгуур эргени бээр болза эки.

Партия бюджедин хамаарышкан комитеттерниң пленумнарынга ажык-чарлыы биле чугаалажып көөрүн болгаш бадылаарын санал берген кижи саналдаан. Райком эргелиг партия комитеттеринге бодунуң бюджедин, штадын, аппарадының структуразын, а ол ышкаш кежигүн дадывыры төлээнинден кирип турар акша-хөреңгини хуваарының чурумун эде көөр эргени бээр херек.

Ээлчег чок XXVIII съездиниң ийи үе-чадалыг эрттирерин — ниитилел амыдыралының амгы байдалдарында СЭКП-ниң ролюнуң болгаш туружунуң дугайында айтырыгны майда чугаалажыл көргеш, Конституцияның 6-гы чүүлүнге үнелелди бээр, хөй партиялыг болурунуң, фракция болгаш оон өске-даа хөй айтырыгларның дугайында аңаа чугаалажып көөр. Съездиниң бирги үе-чадазында СЭКП Уставының болгаш Программазының төлевилелдериң хүлээп алыр болгаш оларны оон ыңай чугаалажып көөр кылдыр эге организацияларга бээр деп, Ленинградтан келген Ижорск заводунда бодунуң эжиниң саналын Куйбышевтен келген партком секретары деткээн. Политбюронуң болгаш Төп Комитеттиң составын чаартыр талазы-биле организастыг айтырыгны база аңаа көөр: бистиң идеологтуг корпузувустуң — эш Медведевтиң, экономистерниң — эш Слюньковтуң адының кырынга шүгүмчүлелди Пленумга манаа чугаалады. Төп Комитеттен хамаарылга чок болгаш съездиге соңгуттурар Төп Контроль Комиссиязын катап тургусса чогуур деп, ол саналын түңнээн.

* * *

Февраль 6-да эртен СЭКП ТК-ның Пленумунга М. С. Горбачевтуң илеткелиниң талазы-биле санал бериишкини уламчылаан.

СЭКП ТК-ның кежигүнү, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының оралакчы президентизи **Е. П. Велихов** партияга бүзүрел дугайында айтырыгга доктааган. Бо айтырыг эде тургустунуушкунуң түңнелинде тывылган, моон мурнунда ындыг айтырыг турбаан деп, ол чугаалаан.

Бүзүрел дугайында айтырыг дээрге ниитилелдиң болгаш партия кежигүннериниң канчаар-даа аажок өскен чогаадыкчы идепкейиниң түңнели-дир. Бүзүрел дээрге эң чугула политиктиг капитал-дыр. Бүзүрелдиң үндезини чүгле шынныг чорукта болур ужурлуг. Чаартынган, чаа партияга ниитилел бодунуң бүзүрелин көргүзер боор деп бодап турар мен. Эрге-чагырганың монополиязының дугайында айтырыг база-ла бүзүрел-биле холбашкан. Ындыг болзажок, монополизм монополизмни боттандырып турар организацияга-даа, ниитилелге-даа багай салдарны чедирип келген дээрзин төөгү көргүскен. Соңгулдалыг эрге-дужаалдарны ээлээриниң хуусаазы кайы хире боор болурул дээрзин база чугаалажып турдувус. Амгы үеде партия-биле кагжып шыдаар, партиядан дашкаар күштер ниитилелде бар бе, чок бе дээрзин чугаалаары берге, ындыг күштерниң бары чөгенчиг-ле боор. Бир эвес партия чогумчалыг хөделир болза, бодунуң салдар-хамаарылгазын болгаш ужур-дузазын камгалап ап шыдаар деп бодаар мен.

Коммунистиг партия-биле адааннажыксаар кандыг-бир өске партияның орнунга ийи коммунистиг партия турар болза, ажырбас деп бодаар мен, олар кайызы-даа социалистиг платформалыг болур ужурлуг.

Фундаменталдыг эртемнерниң хөгжүлдезиниң айтырыгларынга доктаагаш, ССРЭ-ниң ЭА-зының оралакчы президентизи эртемнер хөгжүлдезинге хамыктың мурнунда кагжыкчы, чарыштыг эгелерни деткиири чугула деп демдеглээн. Кагжыкчы, чарыштыг чорук канчаар-даа аажок чугула. Хөгжүлдеге идиг бээр арга болур. Ындыг аргадан ойталаан культуралар буурап дүшкен дээрзин төөгү көргүскен. Ынчангаш бистиң бүгү шиитпирлеривис конкуренцияны деткиириңче, совет адааннажылганы хөгжүдериңче угланган болур ужурлуг. Ажыл-агыйның адааннажыкчы, кагжыкчы удуртукчузунуң ат-алдарын бедик тудар, ону хоойлу талазы-биле камгалаар херек. Рынокче саат чокка шилчиири база эргежок чугула, ону бүгү-ле адырларга харыугда эвес, тус-тус «кезектер» аайы-биле база кылып болур.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы **В. И. Воротников** ылаңгыя чагырганың бүрүн эргелериниң дугайында айтырыгга доктааган. Демократия, хосталга дээрге эде тургустунуушкунуң эң чугула негелделери, олар чокка эде тургустунуушкун боттанмас. Ынчалза-даа демократия база-ла чогуур кызыгаарлардыг, ол кызыгаар дээрге күрүне, хоойлу, эрге-дир, ындыг турбуже, хоойлуну херекке албас, эрге-чагыргаларның айтыышкыннарын күүсетпес, күрүнениң үндезин дөстерин божаңнадырын оралдажыр чоруктар бар.

Чуртка президентиниң эрге-дужаалын тургузар дугайында платформада киирген идеяны шын деп санап тур мен, ол чорук күрүне эрге-чагыргазын быжыглаар болгаш демократияны камгалаар.

Чуртту экономиктиг кризистен дүрген үндүрер дээр болза, акша реформазын чорударын дүргедедири чугула. Мөөңнеп садар барааннар өртектерин, чамдык бараанарның үүрмектеп садар өртектерин болгаш белеткел бараанарының өртектерин эде көөр херек. Чурттанчы чоннуң четпес хандырылгалыг, эвээш акша-шалыңныг кезектеринге чогуур күрүне дотациязын тургузар херек. Хамаатыларга үндүрүг онаарының чурумун база өскертир херек, ол реформаны саададып болбас. Кым хөй өнчүлүг, хөй акша-шалыңныг болдур, ол хөй үндүрүг төлээр ужурлуг.

Хуу өнчүге хамаарыштыр ораторнуң чугаалааны болза, бистиң экономикавыстың хемчээли канчаар-даа аажок улуг болганда, ооң иштинге шоолуг эвес, оонак хуу өнчү чогуур ажыкты берип болур. Ынчалза-даа оонак хуу өнчүнү чөпшээрээр бе, чөпшээревес бе дээрзиниң дугайында айтырыгны шиитпирлээр апаар, ону кончуг кичээнгейлиг өөренип көөр херек.

Идеологтуг албан черлериниң ажылын идепкейжидери эргежок чугула. Идеология ажылында четпестер кончуг хөй. Ында эргижирээн схемалар, дөгейленчек чорук ам-даа бар. Партияның идеяларын болгаш политиказын массаларга болур-чогууру-биле чедирип шыдавайн турар бис.

Россия Федерациязында социал-психологтуг өскерлиишкиннер шапкын чоруп турар. Россияның (ылаңгыя орус улустуң) бот-медерели оларның кыстырып, кыйдырганын медереп билири-биле кады өзүп, быжыгып турар. РСФСР-ниң экономика талазы-биле тускайлаң болурунуң, ооң иштинде чамдык национал-девискээр каттыжыышкыннарының байдалының. Эвилелдиң составынга Россия Федерациязының политиктиг тускай догуннаашкынының айтырыглары чидии-биле тургустунуп турар.

Бөгүн дыка хөй политиктиг бөлүглежиишкиннер — «чөөн үзелдиг» экстремистерден эгелээш, консерваторларга чедир «россия көзерин» боттарынга ажыктыг кылдыр ойнаар бодап турарлар. Национал сеткил-хөөннерни ажыглаан экстремисчи агымнар Россияга база тургустунуп болурунуң айыылы бар апарган. Ынчангаш шак ол национал «көзерин» ол күштерден ушта шавары чугула.

СЭКП ТК-ның Россия бюрозун тургусканы чөптүг херек болган деп, оратор санаан. XXVIII съездиниң эртериниң мурнунда Россияның партия конференциязын чыылдырар, аңаа Россия Федерациязының партия органнарының тургузуунуң дугайында айтырыгны чугаалашса чогуур деп, оратор саналдаан.

«Нижневартовскнефтегаз» бүдүрүлге каттыжыышкынының партком секретары **Ю. А. Ганьковский** сөс алгаш, партияда дискуссия кидин-түлүк чоруп турар, аңаа коммунистер аңгы-аңгы бодалдарын илередип, партия органнарын, аппаратты чидии-биле шүгүмчүлеп турар болгаш партияда байдалды экижидерин оралдажып турар деп чугаалаан. Партияга реформаның, эде тургустунуушкунуң дугайында чогумчалыг, үндезин шиитпирлерни ТК-ның амгы составы хүлээп алыры чөгенчиг-ле боор деп, дыка хөй кижилер чигзинип турар. Аңгы мөзүзүнүң, идеологиязының талазы-биле бистиң партиявысты ажылчын аңгының партиязы деп ооң Уставында бижээн болзажок, партияның удуртур органнарының составында ажылчыннарның хуузу чүгле 11-ден бичии-ле хөй. Ындыг төлээлелге дыка хөй ажылчыннарны кайгадып турар деп, ол уламчылаан. ТК-ның кежигүннери турган дыка хөй кижини назылап кыраан, боттарының хүлээлгелерин күүседип шыдавас апарган дээш ТК-ның составындан үндүрген апрель Пленумун (1989 чыл) утпаан бис. Оон бээр чыл безин четпээн. А амгы үеде ТК-ның составында 38 пенсионерлер бар-дыр. ТК-ның составының чартыындан хөйү төп органнарже 1961—1981 чылдарда соңгуттурган, оларның 55-тен ажыг хуузу 60 хар ашкан. ТК-ны эрге-дужаал барымдаалап тургускан-дыр деп, коммунистер чугаалажып турар. Ук шүгүмчүлел чүгле ТК-га эвес, чогуур аппараттың бодунга таарымчалыг кылдыр соңгуп тургузуп алганы обкомнарга, хоорkомнарга, округкомнарга база хамааржыр. Удуртур партийжи органнарны соңгуур талазы-биле ТК-ның чоокта чаа хүлээп алган саавыры эргижирээн.

ТК-ның бюджединиң дугайында чугааны улус аастан дужурбес апарган, ону оң-даа, солагай-даа таладан шүгүмчүлеп турар дээрзи шагда-ла билдингир. Партияның үндезини партия эге организациязы болур деп чугаалажып турар бис. Ол хирезинде Төп Комитеттиң составында кара-ла чаңгыс партком секретары бар. Амыдыралдан, бөдүүн партия кежигүннерин сагыш човап турар чүүлдеринден ТК-ның хоорук боор турар чылдагааннарының бирээзи ол эвес чүве бе?

Съездиниң делегаттарын партия округтарының талазы-биле дорт соңгуур дугайында чамдык партия организацияларының саналын бистиң партия эге организациязы бүрүнү-биле деткип турар. XXVIII съезд бистиң чуртка хөй партийжи системаны катап тургузарының эгезин салыр дээрзин хүлээп көрзе чогуур. Россия боду компартиялыг болур ужурлуг. Россияның күрүне-даа, партия-даа талазы-биле тускай тургузуглуг болур эргезин казып болбас.

М. С. Горбачевче көрүнгеш, ораторнуң чугаалааны болза, силер чүгле Чиңгине секретарь туруңарда партияда чаа идеялар төрүттүнүп, чаартылганың чаа ажылдары чоруттунуп турар деп идегеп турган бис. А ам болза харыугда дөрт эрге-дужаалдыг-дыр силер. Чамдык кижилер силерниң ындыг хөй эрге-дужаалдыг болуруңарга тааржып, оларның чаңгызында орта кылбазын, чаңгызынга-даа үе-шагы чедишпезин деп бодап турар байдалдыг. Ук айтырыгны чугаалажып, шиитпирлээр болза эки деп бодаар мен.

Нижневартовскиниң нефтижилериниң социал болгаш экономиктиг амыдыралының чамдык айтырыгларынга доктаагаш, оратор «партия шиитпирлээн», «партия чоруткан» деп эреңгей чугаа кылып турбайн, кым кандыг шиитпир хүлээп алганын тодаргай ылгаары чугула: ТК-ның Пленуму бе, Политбюро бе, Секретариат бе дээрзин ылгаары чугула деп чугаалаан. Ындыг болур болза, кым чүнү шиитпирлээнил, чүү дээш харыысалгалыг болурул дээрзи чүгле коммунистерге эвес, ажылчы чонга база билдингир болур ужурлуг.

Дараазында санал берген Эстонияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары **В. И. Вялястың** чугаалааны болза, чуртка-даа, партияга-даа эде тургустунуушкунну дүргедедириниң эргежок чугулазын хайгыышкынныг, хөй-хөй чөрүлдээлерлиг амыдырал боду негеп келген. Партия аңаа-ла ёзу барымдаалаан эвес, а ниитилелдиң ёзулуг политиктиг авангарды болурун, чоннуң бүзүрелин чедип алыр дээш эде тургустунуп, чаартыкаларын күзеп турар дээрзин улус билир. Ол бүгү чүүлдер даартагы хүнның таваңгайын салып турар амгы бо харыысалгалыг үе-чадада чүгле онза оваарымчалыг болурун эвес, революсчу ёзу-биле онза шиитпирлиг бөлүрун негеп турар. Дөгейленген методтарны, казарма социализминиң эргижирээн моделиниң чаңчыл апарган чүүлдерин ап октаар херек.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге киирер деп турар платформаның төлевилели бөгүнгү хүннүң негелделеринге болгаш сорулгаларынга дүгжүп турар-дыр, ынчалза-даа делегейде болгаш чуртта чаа байдалды өөренип, барымдаалап көрген дидим чүүлдер-биле холбаштыр ук документиде эвээш эвес декларативтиг чүүлдер база бар-дыр. Ораторнуң бодалын ёзугаар алырга, үндезин чаартылгаларже чүткүл барын бар, ынчалза-даа ооң-биле чергелештир эрги принциптерден чарлыксавас, бүгү-ле кол күштерге тааржыр, кандыгла-бир универсалдыг, бүгүдеге таарымчалыг төлевилел тургузар дээр күзел база бар боор турар. Чурттуң амыдыралының кол айтырыгларын үндезини-биле чаарты шиитпирлээринге бистиң эде тургустунуушкунувустуң дидим эвес боор турар чылдагааны ында эвес деп бе? Ол чорук ниитилелде бүзүрел чок чорукту, кончуг айыылдыг, дүшкүүрлүг байдалды болдуруп турар.

Эде тургустунуушкунуң төп айтырыы болза, бистиң федерациявысты, партиявысты чаартыры, республикаларның күрүне статузун тодаргайлаары болур ужурлуг деп, Эстонияның компартиязының ТК-зының бирги секретары медеглээн. Ону шиитпирлээрин саадаткан чорук чуртта чарылдырыкчы чоруктарны күштелдирген. Ындыг чарылдырыкчы чоруктар бистиң республикада база бар боор турары хомуданчыг деп, ол чугаалаан.

Ийи чыл бурунгаар Эстония бодунуң Прибалтикада кожалары-биле кады Эвилел керээзиниң чарарының эргежок чугулазының дугайында айтырыгны көдүрген. Ук айтырыгны платформаның төлевилелинде чогумчалыг шиитпирлээнинге оратор сеткил ханганын илереткен. СЭКП ТК-ның платформазы дүүн чаа-ла «хоржок» дидиртип турган дыка хөй чүүлдерни, оларның иштинде төрээн дылын болгаш культуразын нацияларның камгалаар эргезин хүлээп көрүп турар-дыр, ол черле кончуг шын-дыр. Ындыг чүүлдерни бис моон мурнунда-ла хүлээп көрген болзувусса, шынныг чүүлдерге орукту ажыдып берген болзувусса, национал демократтыг шимчээшкиннерни бистиң дайзыннарывыс деп санаваан болзувусса, дыка хөй дүшкүүрлүг чоруктарга болгаш халаптарга таварышпас турган ийик бис.

Экономиканы башкарарын децентрализастаары чугула. Ооң-биле холбаштыр төп биле республикаларның аразынга эргелерни болгаш хүлээлгелерни тодаргай ылгаар херек. Чижээ, ол-бо республиканың чери, ооң ажыкбайлаа аңаа хамаарышпас болза, ону кандыг тускай республика дээр боор. Ол бүгү чүүлдер республиканың бүрүн эргелериниң болгаш тускайлаң чоруунуң магадылалдарын чедип алырынче бисти албадап турар.

Бис бот-боттарывысты билбес чыгыы улус-тур бис, бистиң аравыста харылзаалар барык чок-тур, ындыг болганда, кандыг ындыг партийжи интеграция, партийжи бүзүрел турар боор деп, оратор түңнелинде чугаалаан. Бүзүрел чокка, бот-боттарын хүндүлешпес болза, боттарының тодаргай байдалдарынга дүүштүр тускайлаң хөделир эрге чокка чаңгыс эп деп чүве турбас. Ынчангаш эвилелдешкен республикаларның компартияларының тускайлаң болурунуң дугайында шиитпир онза политиктиг ужур-дузалыг. Платформаның партия дугайында ол кезээн бис деткип турар бис. Эвилелдешкен республикаларның компартияларын СЭКП-ниң төп органнарының талазындан карактап хайгаарап турганы шын эвес турган.

Съездиге ооң даргазын болгаш дарганың ийи оралакчызын соңгуп алза чогуур деп саналды оратор деткээн. Ооң бодалы-биле алырга, партияның ханы демократчылгазы чайгылыш чок принцип болур ужурлуг.

Бистиң амыдыралывыста эң-не үнелиг чүүл совет кижилерниң даартагы хүнүнге кезээде бүзүрели деп, Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары **Е. К. Лигачев** чугаалаан, ынчангаш ол социализмниң онзагай талазы болур.

Ам бистер оон хөй чүвени чидирип турар-дыр бис. Эде тургустунуушкунуң баштайгы ийи чылдарында чамдык шимчээшкин сөөлүнде экономика кудулап эгелээн, националдар аразында алгыш-кырыш хан төгүүшкүнүнге четкеп, кижилер коргуп эгелээн, а чамдык черлерде херек кырында ийи чазак тургустунган.

Эде тургустунуушкун — ол боттуг болуушкун-дур, аңаа альтернатива турбаан болгаш чок. Ындыг турбуже, Политбюро биле чазак эде тургустунуушкунуң бодалдарын боттандырарынга шыңгыы частырыглар кылган дээр дугайында саналга каттыжар-дыр мен. Бир дугаарында, хереглел рыногун дедир органнзастаарынга чедирген акша массазының үер-чайык дег өзүлдези-дир. Чаа ажыл-агый харылзааларынче шилчип кирериниң чорудулгазы шуут белеткеттинмээн болган. Чогуур экономиктиг башкарылгалар системалары, эрге-хоойлу механизми тургустунмаан. Ооң-биле кады бисте экономиктиг чаартылгалар эртем-техниктиг депшилге-биле таптыг харылзашпаан. Чуртта берге байдалдың чылдагааннарының аразында күрүнениң сагылга-чурумунуң кошкааны база бар. Ынчалза-даа демократия ол чокта болдунмас.

Кандыг-даа таварылгада, барып-барып политикага, сөс биле ажыл-херекти карыштырып болбас. Аъш-чем хандырылгазы — эң кол чүүл болур, ынчалза-даа ам көдээ ажыл-агый мурнунда чылдарга бодаарга, материал-техниктиг курлавырларны эвээшти ап турар. Аграр секторга хамаарылга шак мындыг болуп турда, чурттуң аъш-чемни четчири-биле кажан алыры билдинмес ышкажыл.

Бистиинде чидиг айтырыглар сайгарып чугаалажырынга хөй үе үнүп турар, ынчалза-даа шиитпирлиг хөделиишкиннер четпейн турар. Чоннуң амыдыралының деңнелин, ылаңгыя ооң эвээш орулгалыг кезектериниң амыдыралының деңнелин кудулаарын болдурбайн чыда, эң-не чоокку үеде акша реформазын, өртек болгаш үндүрүг онаашкынының реформазын чорудар.

Националисчи, сепаратчы, социализмге удур илерээшкиннерниң күчүлүг күштери эде тургустунуушкунга, Совет Эвилелинге кол, өлүмнүг айыылды тургузуп турар дээрзин амыдырал көргүскен. Социализмге. Ала-чуртка боттуг айыыл бо-дур.

(Төнчүзү 3-кү арында).

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНГА САНАЛ-ОНАЛДАР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги 2-ги арыннарда).

Чамдык кижилерниң чонунуң кичээнгейин өске талазынче угландырарын, ниитилелге хоозун бодалдар тургузарын оралдажып турары шын.

Хөй-хөй коммунистерниң ТК-ның платформазының төлевилелинче партияның чаңгыс эвиниң дугайында дүрүмнү долузу-биле киир бижиир дээн саналын деткиирин күзээр-дир мен. Айтырыгларның айтырыы — партияның хүрээлениң идея болгаш организация талазы-биле быжыглаары, СЭКП-ниң хөй-ниити организацияларынга, ажыл-ишчилерниң, аныяктарның шимчээшкиннери, каттыжыышкыннары-биле харылзааларын күштелдирери. Социализмге удур, националисчи организацияларда киржип турар кижи СЭКП-ниң хүрээлеңинге артып каап болбас деп негелдени чөптүг деп санаар мен.

Партияның съездизин эрттирериниң хуусаазын чоокшуладырының, съездиже делегаттар соңгулдазын демократчы альтернативтиг үндезинге чорударының, бистиң партия эге организацияларывыстың, партийжи комитеттеривистиң эргелерин калбартырының, эвилелдешкен республикаларның компартияларының бот-тускайлан чоруунуң дугайында саналдарны шиитпирлии-биле деткип тур мен. Төпте болгаш чер-черлерде партия организацияларының кижилерин дүвүредип турар айтырыглар талазы-биле шиитпирлер хүлээп алырын озалдадып турар дугайында шүгүмчүлелди хүлээп албайн барып болбас.

Мен бистиң партиявыстың аморфа организациязынче, политиктиг клубче шилчий бээринге удур мен. Демократтыг централизмниң принцивин эде көөрү, ону ленинчи билиишкин-биле долдурары негеттинип турар дээрзи билдингир. Айтырыгларны хостуу-биле чугаалажырынга, коммунистерниң болгаш партия кежигүнү эвестерниң хүлээп алдынган шиитпирлерни чайгылыш чогу-биле шиитпирлээриниң талазы-биле саналдарын калбаа-биле сайгарып көөрүнге байдалдарны тургузар херек.

База бир чүүл дугайында—Европада байдал дугайын чугаалавайн барып болбас-тыр мен. Диргелип кел чыдар айыылды — Германияның каттыжыышкынын, а херек кырында чугаалаарга, ГДР-де байдалды бистер анаа кайгап олурбае ужурлуг бис. Кончуг улуг экономиктиг болгаш шериг күчүлүг Германияның делегей ареназынга көстүп кээрин көрбейн баар болза, өршээттинмес частырыг болур. Дайын сөөлүнде кызыгаарларны эде көөрүнүң дугайында айтырыгны, чаа Мюнхенни болдурбазын бүрүү шаарынга калбак эвилелдиң, бүгү демократчы күштерниң боттуг күжениишкиннери херек. Бо чаа айыылды медереп билир болгаш ооң дугайын чонга база партияга долу үн-биле чугаалаар үе келген боор.

Боттуг ажылды кылып чорудары, эде тургустуушкуннуң ажыл-херектерин боттандырары дээш ажылдаары хөлчок күзенчиг-дир дээрзин чүрээмниң ханызындан ажыы-биле чугаалаксадым деп, оратор демдеглээн. Ол чүве буде бээр, партия эде тургуступ турар, ол улуг тыңгаш, бодунуң съездизинче демократияның болгаш тургустуушкуннуң платформазы-биле бар чыдар дээрзинге бүзүрээр мен.

Чүгле эрткен үеде эвес, а харын эде тургустунуушкуннуң чорупа турар үезинде частырыгларны болдурганы, экономикага болгаш сан-хөөге кризисти, ховар бараанныр садыглаашкынын, күш-ажылчы эвес орулганы чедип алырын, барыкла кеземче чок кем-херек үүлгедиишкиннерин болдурганы дээш удуртукчу партияга хомудал бар. Ол дугайын СЭКП-ниң Свердловск хоорткомунуң бирги секретары **В. Д. Кадочников** медеглээн.

Аъш-чем программазын шиитпирлээриниң дугайын чугаалап тура, мында кескү бурунгаарлаашкын чок деп, оратор демдеглээн. Хөй санныг хуралдар, семинарлар болган. Төп Комитеттиң март Пленуму идегелдерин бузуретпээн. Болбаазыралыганың болгаш калагалаллың (ыыгжамырның) чээрби чыл бурунгаар туруп келген материалдыг баазазын быжыглаарының сорулгазын платформада киирбеэни хомуданыг. Кижилер хоойлу-дүрүм-биле быжыглаттынган партияны эвес, а ооң удуртукчу ролюн көзеп турар. Коммунистер болгаш партия кежигүнү эвес кижилер Политбюро кежигүннери Лигачевтиң, Медведевтиң, Разумовскийниң аттарын кожулаашкыннарга хамаарыштыр адап турар.

Ниитилел-политиктиг байдал кедергей чидигленген үеде XXVIII съездиге платформаны чугаалажып көөр ужурга таварышкан-дыр бис, ынчаарга бистиң Ада-чуртувустуң салым-чолунда ындыг эргилделиг үе-чадаларда, кажан Ленин дириг турда, политиктиг байдал, күштерниң деңзигүүрү дендии дүрген солчуп турган дүшкүүрлүг үеде партийжи съездилерни чыл бүрүде чыылдырып; а оларның аразында партконференцияларны эрттирип турган деп, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, Украинаның Компартиязының ТК-зының бирги секретары **В. А. Ивашко** онзалап демдеглээн. Амгы байдалдарда ленинчи ол практикаже кирери, партияның дээди, чүгле дээди эвес, харын өске-даа органнарының ажылын улам-на шапкынчыдып, күштелдирери чугула турган ийик.

СЭКП турар бе, турбас бе, бистиң хөй националдыг Ада-чуртувусту канчап хевээр арттырып камгалаар-рыл, амыдыралдың бүгү-ле адырларынга эргилделиг үндезин экижидиишкинни канчап хандырарыл, ниитилелге быжыг туруштуг байдалды канчап чедип алырыл? Партия кежигүннериниң амгы үеде харызын манап турар айтырыглары бо-дур. Партийжи съездини эрттирериниң хуусаазын бээр чоокшуладыр дугайында коммунистерниң негеп турарының ужуру чогум-на шак ында. Бир эвес ук айтырыгларга харыны тыппас болзувусса, саналдаттынган платформаны күүседир чайывыс-даа чок, ону күүседир кижи-даа турбас дээрзин дорту-биле айтыр херек.

ТК-ның платформазының чугаалажып көрдүнүп турар төлевилелинде айыттынган алыс болгаш амгы сорулгаларны боттандырары элээн үр үени негээр апаар. Ооң-биле чергелештир чуртта, ниитилелде байдал нарыыдыр. Эвээш эвес айтырыгларны соңгаарладыышкын чокка бөгүн шиитпирлээри негеттинип турар. Чуртта байдалды, бирги ээлчегде экономикада байдалды чугумчалыг болдуруп, быжыглаар талазы-биле тодаргай политиктиг угланыышкыннарны ТК-ның платформазының төлевилелинге немеп киирери эргежок чугула деп, оратор санап турар.

Экономикада байдал улам дорайтап турар, ооң чылдагааны — экономика эрге-чагыргазы чок чоруктуң тургустунуп келгени, ону эргелеп башкарарының эрги методтары чайлаттынган, рынок садыы ам-даа ажылдап эгелээн, эргежок чугула курлавырлар-биле рынок хандыртынмаан, а ооң уржуунда ажытталчак экономика кедергей өскүй берген. Бүгүдеге ам билдингир «Ант» кооператив бо чылын даштыкыже 5 миллион кубометр ыяшты үндүр садарын планнап турган, Донецкиниң шахталарында шахтерлер айыыл чок болурунуң дүрүмнерин үревишаан, ажылдап турар, чүге дээрге ыяш материалдары чок.

Украинаның Компартиязының удуртукчузунуң бодалын ёзугаар алырга, экономиканы экижидериниң кара чаңгыс шын программазын эш Рыжков ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездинге кодурген. Ынчангаш ол программаны боттандырып эгелээр херек.

Эчизинге чедир ажык болгаш ак сеткилдиг болурунче СЭКП ТК-ның кежигүнү, Иркутск областа Коршуновскиниң даг байлаа болбаазырадыр комбинадының экскаватор машинизи **А. П. Мясников** кыйгырган. Социализмниң чамдык чурттарында болуушкуннарны барымдаалап көрбүшаан, бистиң партиявыстың, ниитизи-биле социалистиг шилип алыышкынның моон соңгаарғы салым-чолунуң дугайында дорту-биле ылаптыг шиитпирлээри эргежок чугула болуп келген-дир, эде тургустуушкуннуң ындыг үе-чадазында келген-дир бис деп, ол чугаалаан.

Ниитилел чаартылгазының чорудулгазы чөрүлдээлиг болуп, экономикада үргедээшкинниг, божаңнадыышкынныг болуушкуннарның өзүлдези-биле карсыралажып турар. Уржуктарын баш бурунгаар эскерери шиип болдунмас социал чаза тепсишкинниң күжү мөөңнелбишаан. Националдар аразының чөрүлдээлериниң өзүушкүнү-биле байдал улам хаңылап турар. Дүүшпес болгаш билдинмес байдал илден көстүп келген: бир талазында, эрге-хоойлулуг күрүнени тургузарын долдадыр пропагандысчи кыйгы күштелген, өске талазында, —күрүнениң болгаш кижиниң дүрүм ёзугаар үнделериниң эрге-ажыктарын күрүне органнарының камгалаарының эрге-хоойлу талазы-биле арга-шинээзи чок болуп турар.

Партияның бодунда байдалды санал берген ажылчын шарын болгаш чөрүлдээлиг-дир деп демдеглээн. Бурунгениниң болгаш мозункар кижизидилгезиниң участоктарынга эде тургустуушкунну хөй-хөй партия организациялары баштап шылавас болу берген. Ниитилелде демократтыг чорудулгалардан олар хожудап эгелээн. Төп Комитеттиң, ооң Политбюрозунуң болгаш аппаратының талазындан чер-черде болуушкуннарны үнелеп көөрде хожудаашкынны, чуртта болгаш партияда байдалды экижидер талазы-биле практиктиг хемчеглерни боттандырарынга шиитпирлиг эвес чорукту болдуруп келгенин демдеглээр херек. Чер-черде партия органнарын шүгүмчүлеп турары база чөптүг.

XXVIII съездиге СЭКП ТК-ның платформазын чедир ажылдап кылырда болгаш хүлээп алырда, онза кичээнгейни угландырар ужурлуг эң чугула чүүлдерге ажылчын доктааган. Бирээде, партияның марксисчи-ленинчи интернационалдыг үндезинин быжыглаарының, ооң чаңгыс эвин камгалаарының ылаптыг магадылалын платформага тодаргай айтыр. Боттарының хөделиишкиннери-биле СЭКП Уставындан херек кырында боттарын дашкаар байдалга тургускан СЭКП кежигүннеринден идея болгаш организас талазы-биле аңгыланыр дугайында айтырыгны шиитпирлээр үе шагда-ла келген. Фракцылыг чорукту партияга хосийлужудар, партийжи хүрээлениң чарылдырынга ону ажыглаар дээш оралдажыышкыннарны эң-не шүгүмчүлелчи ёзу-биле көөр херек. Демократтыг централизмниң ленинчи концепциязын катап тургузары чарлыышкындан партияны камгалаарының идегелдиг магадылалы болуп, ук концепция бир талазында, хөй нуруузунуң дээди эргелиин, эң калбак демократияны болгаш ажык-чарлыг чорукту, санал-оналдарны илергейлээриниң бүрүн долу хостуун хандырар, өске талазында, эвээш нуруузунуң магадылалдарын болгаш эргелерин тодаргай бадыткаар ийик.

Ийиде, ниитилелдиң политиктиг структуразынга чаартынган партияның ээлээр туружу болгаш ролю СЭКП ТК-ның платформазынга тодаргай айыттынган турар ужурлуг. Хөй партиялыг системаже шилчииринге чурт ам-даа белен эвес дээрзинге бүзүрээр мен. Хөй партиялыг системаже шилчир болза, ниитилелде социал дүшкүүрлүг чорукту болгаш эрге-чагырга дээш демиселди улам-на күштелдирер, өскүдер апаар.

Үште, соңгулдалыг органнарга болгаш аппаратка хамаарыштыр партийжи массаларның тергиидели хандырары, шиитпирлерни хүлээп алырынга болгаш күүседиринге, кадрларны шилиринге база таарыштыр тургузарынга идепкейлиг салдарны чедирер арганы коммунист бүрүзүнге бээри эргежок чугула.

Дөртте, чаа байдалдарда партийжи органнарның эргелерин болгаш хүлээлгелерин тодаргайлаарының кол айтырыгларының бирээзи — оларны политиктиг удуртулганың органнары болдурарының чорудулгазы күштелип турар.

Партияның ээлчеглиг XXVIII съездизин бо чылдың июньдан орай эвесте, а парторганизацияларга отчёт-соңгулдалыг кампанияны — съездини сөөлүнде эрттирер дугайында Приангарьеның коммунистериниң саналын Иркутск областың төлээлекчизи дамчыткан.

Казахстанның компартиязының ТК-ның ийиги секретары **В. Г. Ануфриевтиң** бодалы-биле алырга, кончуг чугула пленумга белеткел далаш эрткен. Төлевилелди каш-ла кижи ажылдап кылган, ону ТК-ның аппаратының продуктузу деп чугаалап болур. Партияже көрүүшкүн бедиктен хайгаарал хевирлиг. Ынчангаш дыка хөй чүүлдер көзүлбейн артып калган. Ооң ажытталчаа, эреңгейи, ында философияның колдааны, дылының каас-коязы-биле кижи бүрүзүнге билдинмези илдең. Экономиканың кризизиниң чоокшулап кел чыдарынга удуртулга бодунуң туружун чидирип, чартык-чамдык хемчеглер ап турганы националдар аразында чөрүлдээлерге, ажыл соксалдыышкыннарынга чедирген. Политиктиг реформа партияны экономиканы башкарарындан ыратканындан эгелээш, чаа аргаларны Советтерге тып шыдавайн барганындан экономиканы башкарары бергедээн. Удуртукчуларның арга-дуржулга чогу, чамдыктарының ханы билиг чогу анаа база салдар болган.

Бөгүнгү байдалдарны көрүп тургаш, партияның кежигүн бүрүзү партияның политиказынга салдар чедирип, ооң соңгулдалыг органнарын тургузар, аңаа киржип болур апаарының аргаларын тывар херек деп, ол чугаалаан.

Съездиниң делегаттарын дорту-биле соңгуп алырының дугайында саналдарны оратор деткээн. Демократтыг база ажык-чарлыы-биле соңгуткан делегаттар корпузу партияның шупту кежигүннериниң сагыш-бодалын илередип шыдаар деп, ол демдеглээн.

Федерализмниң принциптеринден ойталаашт, Казахстанның коммунистери организастыг, кадр, саң-хөө айтырыгларынга. Программаның болгаш Уставтың негелделеринге дүүштүр, компартияларның эрге-ажыктарын калбартырын негеп турар. Боттарының программазын ажылдап кылырының, съездилерин, конференцияларны чыылдырарының, референдумнарны эрттирериниң, партиялар аразынга харылзааларны тургузарының эргелерин республикаларның партия организацияларынга быжыглаар херек. СЭКП биле компартияларның аразында харылзаалар партийжи чыгаашкынга эвес, а бот-боттарын хүндүлежириниң, кады ажылдаарының үндезининге тургустунар ужурлуг деп, оратор санап турар.

Казахстанның компартиязының ТК-зының ийиги секретары СЭКП ТК-ның килдистериниң девискээрлер айы-биле секторларының ажылын эде тургузарын, оларны тургузарда секторларның составынче компартияларның төлээлерин киирерин саналдаан.

Партияның ролюнуң дугайында платформада чөрүлдээлиг чүүлдерни ол айыткаш, шилчиишкинниң үе дугайында чүүлдү киирерин саналдааш, экономиканың чаа хоойлулары ажылдап эгелевээн шаанда партия бодунуң удуртукчу ролюн күүседир ужурлуг деп чугаалаан.

Хөй партиялыг системага хамаарыштыр туружу тодаргайлаар ужурлуг деп демдеглээш, объективтиг байдалды билип, тыптып келген партиялар-биле кады ажылдажылганы эгелээриниң чугулазын, ол дугайында платформага киирерин саналдаан.

Съездини чыылдырарының хуусаазын чоокшуладырының чугулазын демдеглээн, чүге дизе ТК болгаш Политбюроның амгы составы чурттуң салым-хуузунга улуг салдарлыг айтырыгларны шиитпирлеп болуруның авторитедин чидирген.

Партияның чаңгыс демниг чоруун сандаратканы, идеологтуг частырыглар, чөөн Европада болуушкуннар дээш харысалгалыг кижилерден айтырар үе келгенинче оратор кичээнгейни угландырган.

Ангола, Эфиопия, Никарагуа, Вьетнам, Куба дээш даштыкы чурттарга экономиктиг дузага хамаарыштыр айтырыгларны тодаргайлаарын, ол ышкаш ажыл-херекти сандараткан, партияның ат-алдарын баксыраткан кижилерни ТК-ның составындан үндүрерин ол негээн.

Платформаның төлевилелинде демократтыг социализмче шилчилге үезинде партияның удуртулгага алыр кол шиглери кирген деп, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри **Э. А. Шеварднадзе** чугаалаан. Эде тургустунуушкун ам чүгле бодувустуң иштики херээвис эвес апарган. Эргиде бис ниити делегейге удурланыышкак тургаувыстың уржуундан биске бүзүрел кошкаан турган. Бодунуң чонунга безин каржы күрүнеден канчап корткас боор? Ам делегейде биске хамаарылга өскерилген. Шак ындыг эки өскерилгелер тургузукчу чугаалажыышкыннарның ачызы-биле болдунар аргалыг болган. Ооң артында чурттуң удуртулгазының, партия ТК-ның Чиңгине секретарының канчаар-даа аажок улуг ажылы туруп турар.

Эде тургустунуушкунну Европаның политиктиг тургузуунуң бузулганы дээш буруудаткан херээ чок. Ону күчүлээшкин-биле эптежип шыдаваан чоннарның күзели бускан. Күш-күчүге үндезилеттинген социализмге бүзүрел 1985 чылда эвес, а 40 чылдарның төнчүзүнде-ле божаңайны берген.

Чаа байдалдарда чөөн Европаның чурттары бистиң-биле кады-кожаның эптиг харылзаазын тудуп, Варшава Керээзиниң кежигүннери хевээр артпышаан, экономиктиг кады ажылдажылгага эштеривис болуп турар. Ынчалзажок, шимчээшкинче хөй массалар кирип, реваншизмниң хөлегези чаңгыс эптиң болгаш каттыжылганың идеялары-биле туттунчупкан чоруп турар. Чөптүг чоруктуң күзээшкини политиктиг өкээниң күзели-биле холушкан. Герман айтырыышының ам тургустунган байдалы кызыгаар эде көөрүнүң айыылдыг идеезин оттурган. Амгы кризистиң кызыгаарын согуушкун чок эртип алза-ла, Европа чоннарының шуптузунга таарымчалыг ниити бажыңны тудуп ап болур.

Чуртувустуң иштинде болуушкуннарны ниити-европа база делегей байдалынга үндезилеп көөрүвүстүң чылдагааннары хөй деп, оратор айыткан. Ынчангаш бо үзел-туруштан Литваның компартиязының XX съездизиниң шиитпирлерин көөрүн саналдап тур мен. Литов өңнүктер боттарын СЭКП-ге чөрүштүр салыксаанынга бүзүревес мен. Ынчалза-даа литов эштериниң хамык чүвени база катап дензилеп көөрүн, Европаның саймаараашкынын олчаан туруп берзе, силерге кайы хире берге болурун сагындырыксадым. Бо айтырыгны делегей болгаш Европа байдалындан хоора көрбези чугула.

Бистер улуг кыжаныгларның база ылаптыг айыылдарның делегейинде чурттап турар бис. Ынчангаш каттыжыш алырывыска боттарывыска эки дээрзин утпазы чугула.

«Советская культура» солунуң кол редактору, СЭКП-ниң Төп ревизия комиссиязының кежигүнү **А. А. Беляев** демократия корум-чурум чокта, хоойлу сагылгазы чокта болдунмас дээн Польшада элчин эш Бровниковтуң бодалынга каттыштым деп чугаалаан. Ынчалза-даа ооң саналының бир черинде бодалдар холчу берген деп көрдүм.

Чеден чыл иштинде буржуаз барыын пропаганда боттарының чоннарының мээ-медерелинче Октябрьга, социализмге, совет кижиге көөр хөөн чок чорукту сиңирип келген. Хөй чылдарда Совет Эвилели каржы, күш дөгээр чоруктуң сүлдези болуп келген. Ам харын чүгле беш чылдың дургузунда безин чаа бодаашкын, улусчу дипломатияның принциптери, ажык харылзаа ол бодалдарны үзе шапкан.

Термоядролуг халапты, үргедекчи чепсеглениишкинни чаа байдал доктааткан. Тургустунуп келген эптиг байдалдарны садыглажыышкын чорударынга, каттышкан бүдүрүлгелер тургузарынга, чоннуң амыдыралын экижидеринге кончуг багай ажыглап турар бис.

Чоннуң СЭКП-ге бүзүрели баткан дугайында сагыш човаашкыннар бо индирден каш-даа дыңналды. Чүү чүве аңаа аарышкылыг согугларны кылып турарыл? «Волгага» колбаса болгаш хааржак-хааржак арага чүдүрген Черниговтуң чамдык чилбиленген партия, совет ажылдакылары, Японияданэрги «Тойоталар» садып алыр дээш ажылчыннар орнунга аян-чорук кылып човааннар партияның адын чүдередип турарлар.

«Правдага» парлаттынган «Алиевщина» деп чүүл шуптувусту кайгаткан. Шак ындыглар партияга бүзүрелди үзе шаап турарлар. Ынчангаш пленумнуң саналы кылдыр партияга удуртукчу кижилерниң баяатсыг, бардам чоруу кежигүн болуру-биле чүүлдешпес дээрзин бижип алырын солунуң кол редактору дилээн.

СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы **В. В. Никитин** платформада кирген чамдык чаа чүүлдерге доктааган. Чижээ, платформада: бистиң идеалывыс — гуманныг демократтыг социализм деп бижээн. Ынчаарга ындыг социализмге хамаарыштыр бердинген характеристика амгы үениң кандыг-даа ниитилелинге, харын-даа социалистиг угланыышкын чок ниитилелге безин таарыжып болур. Социализм дугайында янзы-бүрү тодарадышкыннарны билир амгы салгалдың кижилеринге партияның ажыл-чорудулгазының дээди эчис сорулгазы улам тода билдинген турар ужурлуг. Ынчаарга коммунистиг идеалдар дугайында билиишкин канчаар баарыл? Ол билиишкиннер ис чок чиде бербес деп бодаттынып турар.

Оон ыңай «күш-ажылчы хуу», «бөлүк», «үлүг-хуузун кириштирген өнчү», «бот-башкартынар община», «бот-башкартынып турар ниитилел», «долу үнелиг автономия», «бодунга хамаарылгалыг организациялыг болгаш сагылга-чурумнуг фракция» дээн чергелиг чаа билиишкиннер платформада кирип турар. Ораторнуң саналы-биле алырга, оларның шуптузун партия документизинге киирген херээ чок.

Платформаның чамдык чүүлдери таарымча чок кылдыр тургустунган деп, ол чугаалааш, дараазында чижектерни көргүскен. «Интернационализмге бердинген коммунистерге чурттуң бүгү улустарының эрге-ажыктары бир дөмей үнелиг» деп бижээн. Ынчаарга интернационализмге бердинмээн коммунистер база бар чүве бе деп айтырыг тургустунуп кээр. «Коммунистер администрацияның ажылын эвес, а ону удуртуп турар кижилерниң ажылын коммунистиң кандыг ажылдап турары кылдыр хынап болур». Ынчаарга коммунист эвес кижилер удуртуп турар черлерниң ажылынга хыналда кылырының ажыы чок апаар ышкажыл.

Ол ышкаш партияны демократчыдып турар амгы байдалдарда Россия бюрозун Төп Комитеттиң Пленумга соңгуп турары база билдинмес. Россиядан ТК-га төлээлеп кирер составтың кандыг янзылыг болуру доктаадып тургустунмаан. Бо айтырыгны Россияның коммунистери боттары шиитпирлеп ап болбас чүве бе?

Оратор ооң ыңай Литваның коммунистери-биле ужуражып чугаалажып турганының дугайын дыңнаткаш, эде тургустуушкуннуң чорупа турарының амгы байдалдарынга ук республиканың чонунуң таарзынмайн турарын чугаалаан. Эки ажылдап билир ак сеткилдиг кижилер ажыл-агыйжы эвес болгаш харысалга, сагылга-чурум чок чүүлдерден адырлып алырын күзеп турар. Ону чедип алырынга төптүг ыйыдыышкыны шаптыктап турар деп санап турар. Литов коммунистерниң хөй кезии СЭКП-ниң платформазын дедир ээп кээр бе азы оларның үлегерин өске республикаларга эдере бербес бе деп айтырыглар тодаргай базымнар болгаш хөделиишкиннерден база кандыг платформа ажылдап кылдынарындан кол хамааржыр.

Оратор агроүлетпүр комплекизиниң чамдык айтырыгларынга доктаагаш, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң аъш-чем болгаш продукция белеткелиниң талазы-биле комиссиязын тургусканын артык звено деп санаан.

Партия эге организациялары партияның үндезини болур деп Уставта айыткан-даа болза, олар амгы үеге чедир чүгле күүседикчиниң ролюн ойнап турар деп, улуг чүък машиналары бүдүрер талазы-биле Каманың бүдүрүлге каттыжыышкынында партком секретары **В. А. Вылегжанин** саналын эгелээн. Амгы структура мындыг янзылыг тургустунган: Төп Комитет — обком — хоорком — ажыл-агый удуртукчузу. Парторганизациялар төлевилелди чугаалажып көргеш, саналын киирип каары-биле ойлежип турар. ТК-да оларның төлээлекчилери чок. СЭКП ТК-ның кежигүннери тодаргай партия организацияларында быжыглаттынмаан. Партияның удуртукчулары улуг парткомнарның секретарьлары-биле сөөлгү беш чылда чаңгыс-даа катап ужурашпаан.

Бо чылдың январь 1-де байдал-биле алырга, КамАЗ-тың партия организациязында 11.725 коммунист бар. Эрткен чылын партиядан 268 кижи үнүп чоруткан. Оларның хөй кезии үр чылдарда партия кежигүнү бооп келген бедик мергежилдиг, сагылга-чурумнуг кижилер. Партия документилериниң чамдык чүүлдерин хүлээп көрбейн турарын, СЭКП-ниң ажыл-чорудулгазының практиказынга таарзынмайн база партияның иштики ажылынга киржиринге калбак эргени бербейн турарын олар боттарының билдириишкиннеринге бижээн болгулаар.

КамАЗ-тың коммунистери чүгле партияны чаартып тургаш, чуртту кризистен уштуп болур деп кыйгырыгны партия Төп Комитединче чоруткан. 1990 чылдың апрельде партияның XX Бүгү-эвилел конференциязын чыылдыргаш, аңаа платформаның болгаш чаа Уставтың төлевилелдерин чугаалажып көөрүн, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң соонда партия билеттерин солуурун болгаш отчёт-соңгулдалыг кампанияны чаартынган организас-идейлиг үндезинге эрттирерин саналдап киирген бис деп, ол чугаалаан.

Каттыжыышкынның коммунистери партия дадывырының хемчээлин өскертирин саналдап турар. Ону шалыңның 3 хуузу эвес, а бир хуузундан тыртар ийикпе, азы ажылдап турар кижилерден 5—10 рубльди, а пенсионерлерге, студентилерге болгаш ажылдавайн турар коммунистерге 1 рубль хемчээлге доктаадыр болза эки. Партияның хоочуннарынче кичээнгей салырын, оларны санаторийлерге, дыштанылга бажыңнарынга дыштандырып турарын азы ук черлерни интернат-бажыңнар кылдыр эде организастаарын ол саналдаан.

Ооң бодап турары-биле алырга, партияда херек кырында хөй партиялар тургустуна берген. Ынчангаш платформаны съездиге хүлээп алган соонда олардан адырлып алыр болза эки. Чуртка болгулаан политиктиг болуушкуннарга үнелел бээри-биле «Партияда амгы байдал дугайында» тускай доктаалды хүлээп алырын ол саналдаан.

Бодап көөрүмге, бистиң ниитилеливистиң хөгжүлдезиниң эң нарын берге үезинде чедип келгенивиске, а эде тургустунуушкун аар-берге шылгалдаларның үезинче киргенинге дадагалзап турар кижи чок боор деп, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары **В. А. Медведев** чугаалаан.

Туразында аажылаашкыннарның болгаш чаңгыс черге таптаашкыннарның он-он чылдарының дургузунда моон-даа соңгаар уламчылап, шөйлүр болза, чүге-даа деңнээр аргажок аар-берге таварылгаларга чедирип болур хире байдал тургустунуп келген. Чөөн Европаның чурттарының чижээнге ону аажок тода көрүп турар бис. Ынчалза-даа чогум-на эде тургустуушкун дыка хөй айтырыгларны көдүрүп кээр, чаа демократтыг механизмнерни болгаш структураларны тургузар, болуушкуннарның эң аар-берге боор болур хевирин, чуртка ёзулуг айыыл-халапты чайлаар арганы берген дээрзинге ТК-ның секретары быжыг бүзүрелдиг.

Тургустунуп келген байдалдан үнүп болурунуң аргазы платформаның төлевилелинде айыттынган деп, ол санап турар. Доктаамал деңдески эвес байдалдан ниитилелди бурунгаар шимчээшкинниң улам шиитпирлиг оруу-биле үндүрери чугула. XXVIII съездиге белеткелдерниң, съездиниң бодунуң үезинде демократтыг социализмниң дээштиг ниитилел-политиктиг болгаш экономиктиг механизмнерин тургузарының оруу-биле бурунгаар шиитпирлиг базым кылдынган турар ужурлуг.

Партияның удуртукчу политиктиг күш бооп артып каап болурунуң айтырыы ол-дур. Реформаларның үндезинниг болгаш ооң-биле кады чайгылыш чок болурун, оларны контрольдаарын хандырар дээр болза, бүгүдеге хүндүткелдиг, ооң-биле кады демократтыг болгаш чоннуң мурнунга бедик харысалгалыг эрге-чагырга херек. Ынчангаш ооң-биле чергелештир күрүнениң бүрүн эргелерин калбартырының, эргелеп-башкарылганың президентилиг хевирин киирериниң дугайында платформаның чүүлүн принципиалдыг ужур-утказы деп, ол санап турар. Партияның баштыңчызы чуртка дээштиг ажыктузалыг дээди күрүне эрге-чагыргазын баштаар ужурлуг.

Ооң-биле кады партияның бодун чаартырының талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни алыры эргежок чугула. Ол конституция дүрүмүн ёзугаар эвес, бодунуң ажылдап кылганы болгаш чонга саналдааны политиказы дээш чондан алганы мандат ёзугаар удуртукчу болур ужурлуг. Бодунуң боттуг ажыл-чорудулгазы дээш база болбайн аан. ССРЭ Конституциязының алдыгы чүүлүн эде көөр апаары чугаажок.

Партияга аңгы-аңгы санал-оналдарның хостуг болуруун хандырарынга оратор доктаап, өскелерден ылгалдыг бодалдарны бир эвес олар партияның идей-политиктиг үндезиннеринге хамаарышпайн турар болза, хүндүлеп көөр апаар дээрзин чугаалаан. Чаа бодал бүрүзүнүң шуптузунуң-на шын болбазы чугаажок. Ынчангаш хостуг чугаалажылганың, барымдаа бодалдарны деңнештирип көөрүнүң эргежок чугулазы моон үнүп кээп турар.

Соңгулдаларга хамаарышкан, ооң кадында ам болур съездиже делегаттар соңгуурунга хамаарышкан айтырыгларга база ол доктааган. Шынап-ла, өскелерниң мурнунга ат-алдарлыг, хүндүткелдиг, бедик мергежилдиг кижилерге, эде тургустуушкуннуң шынчы талалакчыларынга оруктуажыдары, соңгулдаларны кандыг-бир оюнче шилчитпези чугула.

Моон соңгаарғы ханы эде тургустунуушкунга партияның идеологтуг ажылының база хереглелдиг бооп турарын ол айыткан. Эде тургустунуушкуннуң чылдарында чонга медээ чедирериниң адырларында ажык-чарлыг чоруктуң, демократчыдылганың талазы-биле өскерлиишкиннер ниитизи-биле ажыктыг бооп турар. Эде тургустунуушкуннуң бир чугула түңнели болгаш онзагай талалары ол болур дээрзи чугаажок.

Ынчалза-даа идеология ажылында аажок шыңгыы айтырыглар ам-даа дыка хөй. Ол адырны удуртурунуң эрги системазы буурап дүшсе-даа, чаа ындыг система ам-даа тургустунмаан.

Ажык-чарлыг чоруктуң шылгалдазын чамдык редакциялар төлептиг ажып эртип шыдаваан. Ынчангаш чамдык редакцияларның чонга бодун эки кылдыр көргүзүксээри алызында барып политиктиг шуугаазыннарже, даап бодаашкыннарже, чамдыкта харын күткүүшкүннерже, ужур-утказы билдинмес үш-үдүрүм чүүлдерни тарадырынче шилчий бээриниң чылдагааны ында деп, ТК-ның секретары санап турар. Бистиң эң кол эртинеливисче — Ленинче, Октябрьже, социалистиг шилип алыышкынывысче шүгүмчүлелдиг халдаашкыннар көвүдеп орар.

Ынчалза-даа чуртта болуп турар бүгү-ле таарымчалыг эвес чүүлдерни массалыг информация органнарынче чууй каарының кандыг-даа барымдаазы чок. Олар бис-биле кады чурттап турар, бистиң ниитилелдиң кезээ болганда, ниитилеливисте болуп турар чүүлдерни чырыдар-ла апаарлар болгай. Идеологтуг бир демниң, көөргедикчи чаңгыс аай болгаш тамчыктыг чоруктуң үези эрткен. Чаа байдалдарда парлалгага идейлиг салдар чедирериниң, хөй-ниитиниң бодалдарынга даянган удур-дедир чугаалажылгаларның, үзел-бодал илередиишкиннериниң ролю улгадып орар. Маңаа бистиң чөлеңгииживис — партийжи парлалгавыс.

Арменияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары **С. Г. Арутюнянга** сөс берген. Эде тургустуушкунну эгелээн партияны бөгүнде чер болганга консервативтиг күш кылдыр көргүзерин кызыдып турары хараадаанчыг факт бооп көстүп тур. Оон эрткеш, «эде тургустунуушкун» деп билиишкинни партиядан хоорул каапкарын кызыдып турар-дыр. Чуртта байдалды эмин эрттир каарты көргүспес дээр чүве болза, ону эмин эрттир бедүүнчүдү көргүскен херээ база чок. Бистиң девискээривисте байдал чүгле дүвүреңчиг эвес, а кес кырының шугумун шуут ажып эрткен. Даг-Карабах АО-нуң армян чурттакчы чонунуң эде тургустунуушкундан дээштелип үнген күзел-соруу илерээшкинин Армян ССР-ниң кожазында республиканың девискээринче чыржаалаашкыны кылдыр хүлээп көрген. Ынчалзажок ДКАО-нуң айтырыы — девискээр чаргызы эвес-тир. Ону Армения кодурбээн, а Даг-Карабахтың чону боду кодурген. Ынчаарга ооң ужур-утказы болза, чоннуң бот-догуннаашкынының айтырыы-дыр. Сумгаитке армяннарже массалыг халдаашкын автономия биле эвилелдешкен республиканың аразында хамаарылганың айтырын националдар аразында чөрүлдээже шилчиткен. А Арменияга удур экономиктиг блокада нацилар аразында чөрүлдээни республикалар аразында чөрүлдээже шилчиткен.

Сумгаитке болган чүүлдүң соонда бистиң бо тайбың амыдыралывыска туруп көрбээн чүүл — оран-савазындан дескеннер тыптып келди. Массалыг информацияның чамдык чепсектериниң көргүзүп турары дег, Арменияда болгаш Азербайджанда болуушкуннарны бот-боттарынга дөмей дээр болза, ол дээрге хөй-нити бодалын будалдырар дээни ол ийик. Кожа республикаларда болуп турар болуушкуннар бот-боттарының аразында чеже-даа холбаалыг болза, олар дыка улуг ылгалдыг. Бакуга, Нахичеванинге, Ленкораньга болгаш өске-даа черлерге болгулаан чүүлдерни кожалар аразында кандыг-даа чөрүлдээлер-биле тайылбырлаары болдунмас болгаш оларны агартып болбас.

Республиканың партия организациязы байдалды холдан салбас, сагыш-сеткилдиң килеңниг алдагдалынга алыспас дээш дыка улуг күжениишкинни үндүрер ужурга таваржып турар. Республика элээн хөй айларның дургузунда бүзээлел байдалында. Бис тып-тып кээп турган эрге-хоойлуга дүүшпес хөделиишкиннерни агартыр бодавайн турар бис, ынчалзажок боо чепсегленир чоруктарны чайладып шыдаваан бис. Ында төөгүнүң кичээндириглеринге даянган дуржулга, бөгүнүң боттуг байдалындан үнген бот-камгалалдың хөделиишкини база бар. Ынчаарга кижилер оларны шериглер камгалап кирипкенин көрүп кааш, оларның хөделиишкиннерин идепкейлиг деткип, хавырып алган боо-чепсээн эки тура-биле дужаап эгелээн. Азербайджан улус биле экстремистер бот-боттарынга чүүлдешпес деп чүвени билип турар бис, ынчангаш республикалар аразында билчиишкин дээш туржуп, кайы-кайывыска тааржыр оруктарны дилээр апаар бис. Ынчалзажок нацилар аразында чөптүг чорукту чедип алыры берге болганнарын деп чүве билдингир. Тургустунуп келген байдалдарда удур туржуушкунну улам чидитлендирбес дээш боттуг орук — Даг-Карабахты түр үеде төпке дорт чагыртыры. Бо бүгү айтырыгларны ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ам болур сессиязынга тускай чугаалажып көөрү чугула.

СЭКП Курск обкомунуң бирги секретары **А. И. Селезновтуң** бодап турары-биле, платформа төлевилели бодунда чаа, демократчы эвээш эвес чүүлдерни сиңирген. Ооң-биле кады ында ажылчын аңгының болгаш тараачыннарның эвилелиниң үндезиннериниң болгаш хевирлериниң дугайын ыттавайн турар.

Ол оон ыңай бодунуң саналынга эртемге үндезилеңген, практикага шенеттинген кадр политиказының эргежок чугулазын айыткан. Ындыг чүүлдер платформада чок. Специалистер белеткелиниң дугайында чугаалап тура, ол дээди школаның эде тургузулгазының үезинде ийи айтырыгже кол кичээнгейни угландырганын сагындырган. Ол дээрге компьютержидилге болгаш өөредилгениң гуманныг угланыышкыны-дыр. Ынчалзажок компьютерлер шуутла чедишпес, а өөредилге планнары ол-ла хевээр арткан. Дээди өөредилге черинге мурнукузу дег амгы бүдүрүлгени эртем ёзугаар организастаарын шиңгээдип ап шыдавас сен. Оларның доозукчулары бот-орулга-чарылганың үндезиннерин чедир билбес, социал психология, бүдүрүлге социологиязының дугайында шуут куруг бооп турар.

Февраль 6-ның кежээки хуралынга влеткел талазы-биле санал-онал солчулгазы уламчылаан.

Бистиң календарывыс

Улуг шүлүкчү Борис Леонидович Пастернактың төрүттүнген хүнүнден бээр 100 чыл оюн поэзияга ынак кижи бүгүдеэн бөгүн демдеглеп эрттирип турар. ЮНЕСКО-нуң шиитпири ёзугаар бо 1990 чылды Пастернак чылы кылдыр чарлаан. Шүлүкчүнүң байырлалынга белеткел үезинде ооң төрүттүнген черинде чогаалчының салгалының талазы-биле тускай комиссия ажылдап турган.

Юбилей бүдүүзүнде чурулга уран чүүлүнүң А. С. Пушкин аттыг музейинде «Пастернак делегейи» деп делгелге ажыттынган. Шүлүкчүнүң хуузунда эдилеп чорааны этсевин, фото-чуруктарын, хол-биле бижээн чүүлдерин болгаш янзы-бүрү чылдарда үнгүлээн шүлүктер чыындыларын, сагыш-сеткил болгаш сонуургал талазы-биле шүлүкчүге чоок чурукчуларның ажылдарын, чогаалчының адазы — Л. О. Пастернактың чуруун ында делгээн.

Шүлүкчүнүң төрүттүнген хүнүнде Переделкинога ооң мемориалдыг музейин ажыдарын планнаан. Ол музей литература музейиниң филиалы болур.

ЧУРУКТА: Борис Пастернак кадайы Е. В. Пастернак болгаш оглу Женя-биле. Бо чурукту 1924 чылдың сентябрьда М. С. Наппельбаум тырттырган.

СЭТА-ның фотохрониказы.

Борис Пастернак 100 харлаар

Шылгараңгай совет шүлүкчү Борис Леонидович Пастернактың (1890-1960) төрүттүнген хүнүнден бээр 100 чыл оюн бо чылдың февраль 10-да ооң кайгамчык талантызының мөгейикчилери бүгү делегейге демдеглээр. Уран сөстүң тулган мастери, еврей уктуг-даа болза, орус культураның, орус чечен чогаалдың төлээлекчизи болуп төөгүге ады арткан Б. Пастернак совет чурттуң ёзулуг патриоду, төлептиг хамаатызы чораан.

Шүлүкчү болуп бодунуң чогаадыкчы оруун эгелээш, элээн хөй лирика номнарын бижээн. «1905 чыл», «Лейтенант Шмидт» деп шүлүглелдери, «Мээң угбам — чуртталга» деп шүлүктер ному онза сураглаан. Гётеден, Петефиден болгаш Европаның өске-даа чогаалчыларындан, грузин дылдан очулгаларны кылган. «Доктор Живаго» деп Россияга революция үезинде чурттуң болгаш кижилерниң салым-чолунуң дугайында поэтиктиг дылдыг, философчу уткалыг романы дээш Нобель шаңналының лауреадынга деншиттирген. Таптаашкын үезиниң байдалы-биле ол романны ынчан Совет Эвилелинге парлаарындан ойталаан болгаш, чогаалчы боду ук шаңналдан «ойталаар» ужурга таварышкан. «Доктор Живаго» авторнуң төрээн чуртунга чүгле 1987 чылда эң баштай парлаттынган.

Борис Пастернак — онзагай аяң-хөөнүг шүлүкчү. Тыва номчукчу бодунуң дылынга ооң-биле таныш эвес. Ынчалза-даа улуг чогаалчы бистерге база чоок, төрээн болу берип, Есенин, Блок, Маяковский, Твардовский оларның аттары дег, ындыг билдингир алаары черле чайлаш чок.

Бөгүн сураглыг шүлүкчүнүң бир шүлүүн чогаалчы Николай Куударның очулгазы-биле силерге таныштырар-дыр бис.

Борис ПАСТЕРНАК.

КЫШКЫ ДҮН

Хамык черге, бүгү чүкче
Хайжок дүвү хадаан.
Колдуда дег, столда лаа
Хондур чырып кыпкан.
Чайын үзүт, ымыраа-сээк
Чалбыышче ушкан дег,
Чоок-кавы хары чыглып,
Соңгаже ужуккан.
Уран дүвү кылаң шилге
Угулзалар сиилбээн.
Колдуда дег, столда лаа
Хондур чырып кыпкан.
Чайыннаалган дээвиирже
Хөлегелер чылып,
Салым-чолдар, холдар, буттар
Хөөңнежип сырташкан.
Шаладыва ийи идик
Уштунуп кээп дүшкен.
Узун дүне колду үзү
Чаштар дег, дамдылаан.
Будээли ак, караңгы дүн
Бүгүдени бүргээн.
Колдуда дег, столда лаа
Хондур чырып кыпкан.
Азыгда хат лааже үрген,
Ынакшылдың оду
Ангел ышкаш, чалгыннарын
Ыдыктай көдүрген.
Медээ-даажок дүвү хадаан
Февральда үргүлчү
Колдуда дег, столда лаа
Хондур чырып турган.
* * *
Кым-даа келбес бажыңымда
Дыкпыш имир. Чүгле чаңгыс
Кышкы хүн-не көжегезин
Тыртпаан соңгам ойбаанда тур.
Өлүген, ак борбаандылар базып,
Өрү-куду шываранңаан.
Чүтле дээвиир, хардан өске
Чүү-даа чогул — дээвиирлер, хар...
Эмир чылгы уяралым,
Аңгы бир кыш болуушкуну
Эргип келгеш, улай бөөлдээр,
Ак шаң хыраа улай сиилбиир.
Хевээр арткан буруум болуп,
Келдеретпейн шымчып кээрлер.
Чоңгу безин тыптыр эвес,
Соңгам дошка кыстырып аар.
Хенертен-не пөстер херлип,
Дывыржыгдан хөлбеңней бээр.
Дыыжы шыпшың хемчээй базып,
Келир ой дег, кирип кээр сен.
Борбаандылар дараан пөстеп
Бодараан хеп кеткен ышкаш,
Элдепейлеп кыяңнавайн,
Эжиим ажып, көстүп кээр сен.

Очулдурган Николай КУУЛАР.

ЧУРУКТА: Б. Пастернактың Переделкинога ажылдап турган кабинединде шагы биле будуунуң шили. Бо эдилелдер чурулга уран чүүлүнүң А. С. Пушкин аттыг музейинде «Пастернак делегейи» деп делгелгеде экспонаттар болуп кирген.

И. ЗОТИННИҢ фотозу.

СЭТА-ның фотохрониказы.

Бодалдар, саналдар

ДАЛАШПАЗА

Шивилиг аржаанының дугайында бо чылдың январь 3-те «Шын» солунга профэвилелдерниң область чөвүлелиниң секретары Ч. С. Монгуштуң материалын хынамчалыг номчудувус. Ол кайгамчык аржаанның келир үезиниң кандыг болурунга сагыш човап, автор чоннуң саналын айтып турары чөп-түр. Биртээ, бистерге ол байлак булуң дорт хамааржыр, районувустуң девисксээринде болганда, ооң салым-чолунуң кандыг болурунуң дугайында боттарывыстың саналоналывысты киирбейн баар аргавыс чок.

Ийе, кадыын эмнедирибиле Чүгле Тывадан эвес, а Саян ындындан дыка хөй улус кээп, дыштанып ап турарын чылдың-на көөр болгаш билир, ол дээш чоргаарланыр улус-тур бис. Маңаа, аржаанга, чылда ортумаа-биле 4 муң хире кижи кээр, харын оон-даа хөй чадавас. Ук материалдан Шивилиг аржаанынга кандыг-кандыг аарыглардан эмненип ап болурун билип алдывыс. Черле чоңга дыка ажыктыг тайылбыр болганы чугаажок.

Мактанмайн чугаалаарга, бистиң районнуң чогуур органнары аржаанга келген улуска таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш чамдык эки ажылды чорудуп турар апарган. Ачы-дузаны-даа чедирип турар апарды. Шивилигге дыштанып, эмнедип кээр кижилер ам чүгле акша-төгериктиг чедип кээр болза, ажырбас деп болур.

Шивилигге курорт туттуна берзе, чоннуң амгы үеде кирип турар шоргаларынга кирип эмненирин хорувас, харын ону немээр чыгы кылдыр, ол ышкаш «Чедер» биле «Үш-Белдир» курорттарның путевкаларын шуптузун Тываның профоблчөвүлели үлээр апаар деп, Красноярск курорт чөвүлелиниң даргазы эш Каргаполовтуң аазаашкынын ол-ла «Шын» солунда бижээн чорду. Ооң ынчаар тайылбырлаары кончуг шын. Өске тайылбыр турбас-даа ужурлуг.

Бистиң бодап турарывысбиле алырга, Шивилигге курорт тударынга далашкан херээ черле чок. Чүге дээрге экономиктиг ниити байдалывыс бо хире дөвүнчүктеп келгенде, ол аржаанга курортту ынча-мынча түңнүг тудар деп төлевилепдаа кагза, ону ындыг белен кайын тудуп шыдаар бис, ол хамаанчок, «Үш-Белдир» биле «Чедерни» чадап тур бис ышкажыл. Ынчангаш амдыызында Шивилигже сагыш човавайн, ам ажылдап турар үстүнде адааныывыс ол ийи курортче сагыш салза эки боор ийин.

Ажыы-биле чугаалаарга, бистиң малчыннарывыска соңгаар курорттап, дыштанып алыры берге. Путёвка бар-даа болза, ынаштастары база бар, колдуунда-ла дыл билир, шыдалдыг кижилер соңгаар курорттар баар болгай. А малчыннар кандыг-бир арга тыптып кээрге, аржааннарже сыңныр.

Республика чоорту ботбашкарылга, бот-орулга-чарылгаже кире бергенде, боду хандыртынар аргалыг апарганда, экономикавыс, ажыл-агыйывыс бир аайлажы бээрге, чүгле Совет Эвилелинге ажыглаар эвес, а харын бүгү делегейниң чонунга бараап болу бээр Шивилигге курортту тударын үе боду-ла негей бээр оң.

Михаил ИРГЕК, Конзай ЛАМАЖЫК, Ыпын-оол САЛЧАК болгаш өскелер-даа, шупту 7 кижи ат салган.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 9

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.00 «Васька». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 10.15 Туркменияның хөгжүмнүг аас чогаалы. 10.45 «...16 хар чедир база оон улуг назы». 11.30 «Чуртта, Чер!». 12.30— 13.00 «Үе». 15.30 «Үш кооперативке соната». Грузияның кооперативтериниң дугайында барымдаалыг телефильм. 15.55 Чуваш АССР-ниң Күрүнениң танцы болгаш ыры ансамблиниң концерти. 16.40 «Чазылдырыышкын 5 шакта болур». Уран-чечен фильм. 17.45 Философчу беседалар. Орус философия болгаш амгы үе. 18.30 «Үе». 19.00 Мультфильмнер. 19.05 Делегей конкурстарының лауреады Д. Хворостовский ырлаар. 19.45 «Васька». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Көрүүшкүн». 23.10 «Ол болган... болган...» 23.35 — 00.35 РСФСР-ниң улустуң артизи Э. Грачының концерти.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.45; 9.35 Бойдус эртеми. 2 класс. Хоорайда база суурда кышкы күш-ажыл. 9.05 Англи дыл. 9.55 «Бүгүдени биликсеп тур мен». Киножурнал. 10.05 Англи дыл. 10.35; 11.35 Төөгү. 8 класс. XVII чүс чылдың орус культуразы. 12.05 — 13.10 «Човуланның дөвүнчүүнде». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 17.00 Мультфильмнер. 17.25 Эвенкилерниң амыдыралының, ажыл-ижиниң дугайында барымдаалыг фильм.

КЫЗЫЛДАН

17.55 Барымдаалыг фильм. 18.05 Медээлер. 18.10 Медээлер. 18.15 «Тыва телевидение чалап тур». Аныяктар видеоканалы.

МОСКВАДАН

19.15 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Спартак» — «Химик». Чапсарда (20.00) — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.00 Бүгүдеге — спорт. 21.15 «Совет патриот». Киножурнал. 21.30— 23.35 «Дүн ортузунда белек». Уран-чечен телефильм. (Болгария). 1-2 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

17.55 Латвияның Күртелерадиозу. «Ус ажылдың алдын үндезини». 18.30 «Үе». 19.00 — 19.15 Суворов дугайында барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Пушпак аалчылар бажыңы» (2 сериялыг) 9.20, 16.10, 19.00, «Хоойлуда оорлар» (16 хар четпээннер кирбес) 12.10, 14.10, көрүлде залынга: «Танцуй, танцуй» (2 сериялыг) 9.40, 12.40, 15.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Аленканың чечээ» 9.00, «Кара бөрү» 10.20, «Башкарыкчының ужудуушкуну» 12.10, «Хон Гиль Дон» 14.00, 16.00, 20.50, «Интеркыс» (2 сериялыг) 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ак флюгер» 14.20, «Аас-кежиктиг болурун күзээр мен» (Югославия, 16 хар четпээннер кирбес) 16.20, «Америкага бир катап» (АКШ, 3 сериялыг, 16 хар четпээннер кирбес) 18.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Нокдаун» 15.00, 19.00 (узаткан), «Пиццерияны дамчыштыр» (Италия) 16.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Дельфин алгызы» 18.00, 20.00 шактарда.

АГААР

Республикага шокар булуттаар, бичии хар чаар. Барыын чүктен хаттың дүргени секундада 10 метр. Дүне агаарның температуразы 24—29, чамдык районнарга 15—20, хүндүс 14—15, чамдык черлерге 5—10 градус соок болур.

Кызылга шокар булуттаар, хар чагбас, хат кошкак. Дүне 24—26, хүндүс 13—15 градус соок болур.

ӨДҮГЕН: социал айтырыглар

АМЫДЫРАЛДЫҢ ӨҢНЕРИ

2: Ивижилерниң кышкызы

(Эгези № 15 «Шында»).

Улуг-Даг бригадазының он ийи өрегезин бүрүткээримге, үжү — сен чыл болган пенсионерлер, ийизи — беш чыл ажылдаан, өскелер — чаа барган болду. Хоочуннар «Тоора-Хем» совхозтуң ивижилеринде база эвээш. Бис ону «Аныяктар көвүдээн эки-дир» дижип турар бис. Ол аныяктарның солчуру хөй, ооң уламындан ивиге үр ажылдаар кижи ховар. Ооң кол чылдагааны — ёзулуг тайга тожулары эвээжээн, чаа барган улус тайга амыдыралынга ижигип шыдавайн турар. Ивижилерниң кадайлары болгаш ажы-төлү нургулайында суурга турар болганда, өг-бүлелерниң кежигүннеринге ийи аңгы чурттаарының бергези кымга-даа билдингир. Оларның хөй кезииниң уругларының саны ийи-бирден эртпес. А Доораңга бир кадай суурда уруун чугаалааш, «Күдээм тайгага иви кадарып турда, уруум өске кижи-биле өгленип алды ышкажыл» — деп хомудап орду. А мээң аъш-чем чедишпезин, ажыг соокту бергезинип органым — хей чүве-дир он, оон артык бергелер бар чүве-дир.

«Шаг-шаандан кылып келген ажылының эвээжээши, чурттуң өске булуңнарындан хөй акша сүрүп келген улустуң чалгыы тус черниң чурттакчыларын чаңчылчаан ажылындан кызып үндүрүпкен. Ооң түңнелинде балык ажылы шилиттинген кижилерниң херээ апарган. А чурттакчыларның аңныыр тывыжынга киржилгезин халаптыы-биле кызырылган». ССРЭ-ниң улус депутады Е. А. Гаерниң бо чугаазы тожуларга дорт хамааржыр. Олар чүгле чаңчылчаан ажылын оскунган эвес, өске ажылдар база тыппастааннар. Аңаа барган кижи ону суг болгаш агаар порттарындан-на эскерип эгелей бээр. Район төвүнде чүдүрүкчүлээр болгаш от салыр чижектиг черлерге, харын, ооң үндезин чурттакчылары көстүр. Тус черниң чонун ажылга колдадыр хүлээп алыр дугайында айтырыг көдүрүп, хуралдарга чугаалажып турган хирезинде, албан болгаш бүдүрүлге черлериниң удуртукчулары ону херекке албайн турар. Чижээлээрге, «Азас» заповедниктиң 44 ажылдакчызының чүгле 4-ү тыва, оларның ийизи чыл чедир ажылдап турар, ийизи чаа кирген. Ийизи — чолаачы, бирээзи — арга даамалы.

Суурларда эртем-билиглиг тус черниң чурттакчылары бар-даа болза, оларны чүгээр ажылга хүлээп алыры дыка кызыы. Бо амыдыралчы айтырыгны хуралдарга тускай (шииттирлер-даа, даңзы-даа бар) чугаалажып турда безин ындыг. Социал деңг эвес чорукту болдурбазының талазы-биле СЭКП-ниң платформазының чүүлдүг айтыышкыны мында хүлээп алдынмайн турар. Амыдыралдың өске-даа талаларында база ындыг. **Бисте «Кызыл дептерде» кирген ак болгаш хүрең адыгларны, өске-даа ховар аңнарны болгаш куштарны камгалаар дээштиг шииттирлер хүлээп алдынган. Ынчалза-даа тус черниң чурттакчыларының амыдыраар эргезин камгалаар хоойлу чок** дээрзин ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң индириинден эвенк депутат М. И. Монгонуң чугаалааны черле чөп. Бо чугаа чүгле тожуларга эвес, бистиң республиканың алыс чурттакчыларының шуптузунга хамааржыр.

Ыраккы Чөөн чүкке кандыг-даа интервенциядан дора интервенция ынаар хөй министерстволарның болгаш ведомстволарның «Бис бойдустан хайыра манап шыдавас бис, ону оон алыры — бистиң сорулгавыс» деп кыйгырыгның адаа-биле шургуп киргени деп чугаа база улус депутаттарының Съездизиниң индириинден дыңналган. А тожулар ындыг байдалды боттары көрүп, «аалчыларның» бойдуска-даа, кижиге-даа камхайыра чогунга ырмазы сынып, соңгу далайларны долдуруп турар улуг хемниң бажын камгалаар дээш кышкызын төп тур. Шынап-ла, ол черниң хамык байлаа кайыл? Ол байлактан кирген орулга кайыл? Аңдан-даа, алдындан-даа адыш оюу хире чүве ховар. Салдап бадырган ыяштан-даа, сайлап чоруткан тооруктан-даа тус черниң чонунга «хап-сава дүвү» барык чок. Эрткен чылын, райстаттың демдеглелинден алырга, районга 6 тонна аң эъди болгаш 5,8 тонна чаа балык сайгартынган. Ону кижи бүрүзүнге үлээр болза, амзам безин четпес. Чүс-чүс тонна чемден чурттакчыларга «хайырлааны» ол-ла-дыр. Ооң орнунга район Кызылдан хек балык самолёт-биле дажыглаар ужурга таваржып турар.

Ыяш белеткели, аңныр-тывыш, черле үлетпүрде тус черниң чиңгине чурттакчылары база ховар. Оларны ол ажылдарга киирериниң орнунга, тус-тус кижилерни чурттуң кайы-даа булуңундан самолёт, вертолёт-биле дажыглап, кандыг-даа чарыгдал шеглевейн турар. Ооң уламындан чижээлээрге, «Май 1» совхозтуң 263 ажылчынының бирээзи-ле айда эрткен чылын 130 рубль ажылдап алган. Оозун безин ай-айы-биле ап чадап турар. А үлетпүрнүң 181 ажылчынының бирээзи-ле 294 рубль алган. А чалаттырып кээп турар аалчылар чежени ажылдап ап турарыл? Диксондан келген В. И. Тузиков бир сезонда 922 рубльдиң өлүүн дужааган. Ынчалзажок тожунуң аңчылары 40-50 киш кежи дужаап турда, Василий Изотович чүгле ийини дужааган — күрүне өртээ эвээш дээрзин ол эки билир. 1987 чылда ооң хоруглуг үеде аңнааш, туттурганы база бар. А дараазында чылын база-ла аңныр сезону эвес үеде, эжи Б. Ф. Матвеев-биле вертолёт-биле октадып алгаш, хөй какпа салып алган турда база туткан. Ооң дараазында чылдың эгезинде В. Тузиков тайгада олчаан болган. Боозун чаңгыс эвес катап хавырткан, штрафтаткан, ынчалза-даа ооң боозун эгидип берип, камгалап турар кижилер бар. Ындыг Тузиковтар хөй. Тожу улузунуң чугаазындан алырга, өскээртен келген кижи хол куруг черле чанмас.

Ол аразында тайганың ёзулуг чурттакчылары төрүмелинден чаңчыккан ажылындан хоорлуп, амыдыралынга челинместеп келген. Ызыгуурундан ивижи Дамчыл Тока безин «Боомоңгу чогундан ивилеримни бөрүге чидиртип, муң-муң түңнүг өреге дүштүм. Бо тайгага ону чүнүн-биле төлээр мен?» — деп орду. Шынап-ла, өске черниң кижизи мал-даа өстүрүп, тараа-даа тарып, чүнү-даа кылып турган. Өрезинден адырлып алыр, а мында өре төлээр туржук, хүнде чиптер хлеб, ижиптер сүт көстүр эвес. Мээң кармаңымга чышшына берген чораан чаңгыс мылчырык конфетаны дөрт-беш ивижиниң камныг үлежип, салааларының баштарын чылгап турганы ам-даа караамда олчаан. Ооң кадында оларның амыдыраар девисксээрин кызырып, аргыжар оруун кызыгаарлап каапкан. Бичии-ле эпчок болур болзуңза, «аалчыларның» ыттарынга чаза соктуруп, оларның борзунуң бажынга барып магатчок сен. Ындыг байдалга таваржып турган улус ында хөй.

Эрткен чылын тайганың чамдык девисксээрлерин тус черниң чурттакчыларының аңнаарынга, каттаарынга болгаш тооруктаарынга чепшээрээн. Ону чугаалаары безин чиктиг: бодунуң-на өг-өргээзинге амыдырап-чурттаар эргезин хораанын катап келдередир дээрге аан. Ынчалза-даа ол эргезин тожулар баштайгы чылда ажыглап шыдавааннар — белеткел чок, ок-чемзек, боо тывылбаан. Бо чылын оларның база улуг идегели чок — аңныыр-тывыш черлериниң ажылдакчылары чаңчыга берген аңнаштыг черлерин каар туразы чок, дөмей-ле чаржалажып чедип кээр. Өскээртен кээр, вертолёт-биле октадыр кижилер та чеже болур чүве. Ырмазы сынган бо чонну бүзүредири белен эвес. Ча, ооң кырынга оларның балык чиир аргазы база бергедээн: хамык хөлдер Кызылдың балык заводунуң эргезинде кирген, а ол Тожудан балыкчылар-даа албас, ол черниң чонун хөлдерже-даа чоокшулатпас. Районда балыкчылар ниитилелиниң кежигүннери чүгле дадывыр төлээр, оларга тускайлаттынган Мөөн-Хөл болгаш өске-даа хөлдерге оларның көстүр эргези чок.

Эрткен күзүн соңгаартан келген он беш кижиниң «Азас» заповедниктиң конторазының артынга ооң удуртукчуларын манап, үш хонганын Тоора-Хемниң чурттакчылары билир, мен бодум ол улустуң доскаарлар ап чорааанын көрдүм деп, хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Василий Тамдың-оол чугаалады. Ол улустуң сүт-биле-даа, агаар-биле-даа чанганы билдинмейн барган. Ол-ла үеде Чернобыльдан үш кижи «Заповедникке ажылдаар улус бис, Окаемов бисти чорутту» дижип, эмнелгеге шинчиткен. Демги улустуң ам кайдаазы билдинмес, азы тайгалап алгаш чаныпкан бе? Одессада чурттап турар Сергуннуң (мурнунда Тожуга аңныр-тывыш ажыл-агый кооперациязын даргалап турган) ийи оглу-биле олча хайып келгенин Кол Арбын-оол болгаш өске-даа кижилер көрген. Черле оон-моон хайдынып кээр улустуң ковүдээнин, оларның деткимчезиниң күштүүн тожулар кайгап турар. Вертолётка октадып алгаш, сүт-биле-даа чанып турарлары бар. Сал дагган, мыйыс чүктээн, кат чыгган, боо туткан кижилер бо черни, бо улусту амыратпастаан. Тываның иштинден безин маңаа кээп турар улус хөй. Вертолет, мотохеме, машина болгаш боомоңгунуң дааш-шимээни, чыт-бузу, черле кижилерниң коскүлеңи аң-меңге болгаш балык-байлаңга эки чүве көргүспейн турар. Ынча хөй өрт, чижээлээрге, кижи кирери хоруглуг болгаш үргүлчү кадарып турар заповедник иштинге боду хып турбас-ла болгай. Байдал мындыг турда, тус черниң чонунга ындыг тояанчылар тудар документ болгаш эрге бербээн, чопну ынаар хаара тудар ажыл сула, харын, оларның боттарынга карзыыр сагыш бар. А херек кырында оларның караа тодут, хүнде хырнынга чииринден арттыр олча сүрбес болдур ийин. Харын, байлакты камгалаар. Тайганың тайгазындан хондур-дүндүр чоруп келгеш, тояанчыларның аңнап, балыктап турганын безин суурга дыңнадып кээр. Ынчалза-даа оларның «Барып тудуп көрүңер, өршээп көрүңер!» дээн кышкызын райкүүском болгаш ооң аң, балык камгалаар органнары дыңнавас, чылдагааннап эрттириптер таварылгалар хөй.

Тожунуң черин аңныр-тывыш ажыл-агый кооперациязы, «Сыстыг-Хем» күрүлетпүр ажыл-агый, Кызылдың балык заводу, «Улуг-Хем» ыяш белеткээр чер, заповедник болгаш өске-даа черлер продукция бүдүрер чепсек, ажылдаар чер кылып алган.

А тус черниң үндезин чурттакчыларын ынчаар кызып үндүрүптерге таарыжыр бе ынчаш? Ол улусту чүге ол черлерге ажылдатпайн, аңнатпайн, балыктатпайн, ыяш белеткетпейн турарыл? Үлетпүр улузунуң шалыңы үш чүс чедип турда, совхозтар ажылчыннарының чүге чүгле бир чүс ажыг болуп турарыл? Эки бажыңнар, эки хандырылга, ажылдаарынга болгаш чурттаарынга таарымчалыг байдал кымдал? Эрткен чылын районнуң бир чурттакчызынга онаалтыр ачы-дуза чедирилгези 21 рубль болган дээндир, ооң совхозтарның бөдүүн ажылчыннарынга, ылаңгыя малчыннарга болгаш ивижилерге деңзигүүрү чүү хирел? «Кадык камгалал», «Чурттаалга бажыңы-2000» программалар бо улуска хамаарыштыр кандаар боттанып турарыл? Ээлчеглиг шөлээ алыры, эмнедири уруг-дарыгга болгаш дөргүл-төрелге чедери тайга улузунга дыка берге. Тайга чонунуң амыдыралын шинчилээр студентилер экспедициязын организастаар үе келген.

Тайгага ыяш сөөрткен машиналарга таварыштывыс. «Совхозтуң ыяжын арттырбастады. Чаңгыс ыяшты алырда, ону ужурар улус бо. Ону оруңче үндүрерде, муң-муң шетти кыра бастырып кааптар, озалнаалып калган чыдар. Арга турган черлер ховулар болу берген» — деп, кады чораан өөрүм хараадап чорду. Алырындан үрегдээри хөй, акша-төгерик база бербес, хүн санында совхоз девисксээринче, бо улустуң коданынче улам ханылап турарга, харааданчыг болгаш хомуданчыг болбас арга чок. «Тожудан ыяш белеткээр планның дең кезиин кызырар херек» — оларның күзели бо. Эрткен чылын сугнуң сыыгап, чүък болгаш улус сөөртүр судноларның моондакталып турганы, агаар арыглаар арга-ыяштың көзүлдүр эвээжеп, черниң болгаш сугнуң бокталып келгени, шынап-ла, кымны-даа кышкыртыптар хире апарган.

Кандыг-даа эртине, чеже-даа алдын бар болза, суг бажын черле чазарлап, бокталдырып болбас. Чоннуң мындыг чаагай чаңчылын Тожуда келген организациялар үреп турар. Кызыл-Даштыгның геология партиязының ыяш дилер цеги ол поштерни ужуруп, Ойнааның алдын казар артели хөй ыяш чок кылып, Алгыяктың алдын тывар артели хемниң суун өске үн кылгаш, ынаар чайып, Хараал алдын уургайын улуг орук кылып, бойдуска хораны болгаш когаралды чедирип келген. Ол дээш торгаткан акшазын-даа төлевээн, эде кылдырткан ажылын-даа эгелевээн. Сугнуң күштүг хирленгениниң болгаш бокталганының дугайында дүвүренчиг телеграммалар республиканың Улусчу контроль комитединде-даа, Министрлер Чөвүлелинде-даа бар. Чүгле Алгыякта безин казар, үзер болгаш чүдүрер чээрби хире күчүлүг тракторлар дүн-хүн барымдаалавайн ажылдап турар. Кывар-чаар материалдар доскаарлары каш кезек черде оваалланган, оон-даа, тракторлардан-даа суг үстелип турар. Сугта ажылдаарга, кывар болгаш чаар материалдар дамдылавас техниканы тывары берге. Ындыг байдал сал даар черлерден-не көстү бээр.

— Амыдыралга таарымчалыг чер хоорай деп санап турар бис. Ойпааның чүс кижи кире бээр столоваязын, иштинде эштир хөөлбектиг чунар-бажыңын, чымчак пөштен чараштап кылган эт-херекселин, тускай үлегер-биле туткан бажыңнарын магадаар-дыр мен — деп, бойдус камгалалының район комитединиң даргазы Д. Х. Мылдык чугаалап орду. — Ында ажылчыннар он беш хонгаш-ла солчуп турар, ынчалза-даа оларның хөй кезии чанмас, каттап азы тооруктап, тайгалап артып каар. А ажылдаанда чамдык хүннерде бир муң рубль чедир ажылдап аптар улус болду.

Девисксээр чаңгыс районнуу, а каш хонуктап кээп турар аалчылар-биле тус черниң чиңгине чурттакчыларының аразында ылгал чүү хире-дир? Тожуларның, ылаңгыя тайга улузунуң аңаа шынзыгары берге. Ынча хөй эртинениң, ынча хөй байлактың, ынча хөй кежиктиң аразынга чурттап келгеш, ол бүгүнүң ээзи болуп шыдавас деп чүвениң копчуун. А келген улус черлер аттарын безин айтырып албайн, боттарының туразы-биле адап, документилерде бижыглап апкан. Чижээлээрге, Азаста мыс Красный камень, озеро Мысовидных... Ол черниң чурттакчыларындан оода каш кижини ажылга хүлээп ап, азы ында шаг-төөгүден салгал дамчып чурттап келген чон-биле харылзаалыг турган болза, чоннуң хомудалы-даа чок турар. Тожунуң байдалы-даа чүгээр турар ийик. А ол байдал бойдуска хамааржыр, дараазында чугаа ооң дугайында болур дээрзи билдинге берген боор.

Чооду КАРА-КҮСКЕ.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; приемная — 3-34-26; харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; оралакчылары — 3-45-93; Килдистер: шаг тайгыжа ажылдар — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; совет тургузуу — 3-41-23; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; агроүлетпүр — 3-41-16; культура — 3-39-15; информация — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; өөредилге — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээлə 2 парлалга ... Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектеринде талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 374. ТС — 00229.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 ч. февраль 10 суббота № 34 (14234)

1925 чылда үндезилеттинген

Өртээ 3 кеп.

СЭКП ТК-ның Пленумунга М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ
1990 чылдың февраль 7-де чугаазы

Бис ам ТК-ның декабрьда ээлчег чок Пленумунга чугаалажып турган, ара үзүп, ону чугаалажып көөрүн ТК-ның кежигүннериниң. ТК-ның Чиңгине секретарының Литваның Компартиязынга, республикага четкеш келгениниң соонда катап эглир дээн айтырыывысты доозар ужурлуг бис. Бо айтырыг талазы-биле кысказы-биле илеткээрин чөпшээреп көрүңер.

Кысказы-биле чугаалап тур мен, чүге дээрге ТК-ның Пленумунуң даалгазы-биле чоруттунуп турган ажыл парлалгага чырыттынып турган. А бис бөгүн Литваның Компартиязының XX съездизиниң шиитпирлери-биле холбаштыр тургустунуп келген айтырыгны сайгарып көөрүн доозар ужурлуг бис.

Ынчан, сактып тур боор силер, бо айтырыг талазы-биле чидиг маргылдаалыг чугаа болган, аңгы-аңгы бодалдар болгаш принципиалдыг үнелээшкиннер бердинген болгай. ТК-ның Пленумунга бистиң үндүрген шиитпиривисти база катап сагындырар бодай-дыр мен, ол дээрге — Литваның Компартиязының XX съездизиниң шиитпирлери организастыг болгаш устав ёзугаар туруштан алырга күш чок, олар республиканың чүгле иштики амыдыралынга хамааржыр эвес, а бистиң бүгү партиявыстың эрге-ажыктарынга хамааржып, ооң чаңгыс эвинге кыжаныгны тургузуп турар.

Ынчалзажок бис алыс сөөлгү түңнел үндүрериндең дадагалзаан бис, ынчаар кылганывыс шын-даа боор деп бодай-дыр мен. Ынчан Пленумнуң киржикчилериниң бөлүүн ынаар чорудуп, аңаа баргаш коммунистер-биле, ажылчы чон-биле ужуражыышкыннарга айтырыгларның бүгү комплекизин база катап чугаалажып көөрүн шиитпирлээн бис. Ындыг ажыл кылып чоруттунган. Республикага мээң-биле кады эштер Медведев, Маслюков, Фролов, Велихов, Григорьев, Колесников, Купцов, Ягодин, Ульянов, Каримов, Олейник олар чораан.

Бис республиканың 15 хоорайларынга болгаш районнарынга чедип, коммунистер, хоочуннар, эртемниң болгаш культураның ажылдакчылары, шериг албанныглар-биле, бүдүрүлгелерниң база организацияларның дөртен ажыг коллективтериниң төлээлекчилери-биле ужурашкыладывыс. Республиканың партия активиниң хуралын эрттирген. Ниитизи-биле алырга, бүгү Литва-биле бүгү талалыг сайгарылгалыг, ажык, улуг чугаа болган деп болур, чүге дээрге хуралдарга, ужуражыышкыннарга, безин чадаарда кудумчуларга, чүү болуп турганын массалыг информацияның чепсектерин дамчыштыр көргүзүп турган.

Бистиң ужуражыышкыннарывыс болгаш маргылдааларывыс кандыг байдалга эртип турганын чугаалавайн барып болбас мен. Оларга эвээш эвес чөрүлдээлиг, удурланышкак чүүлдер турган. Ооң-биле чергелештир бис ылаңгыя баш удур көрдүнмээн ужуражыышкыннарга, күш-ажылчы коллективтерге барган үеде канчаар-даа чажыртынмаан ак сеткилдиг хүлээп алыышкынны, сонуургалды көрдүвүс. Республиканың чурттакчы чонун «Саюдистиң» удуртулгазы бистиң баарывыстың мурнунда бисти «кожа чурттуң президентизи-биле чугаалажыышкыннарга» дег кылдыр хүлээп алырынче кыйгырып турган. Ужуражыышкыннар ындыг байдалдыг эвес болган.

Бистиң чуртувустуң бөгүнгү чугула айтырыгларының дугайында дорт, ажык чугаа бооп турган. Өске республикаларга, улустарга, ниитизи-биле чуртка, эвилелге хамаарыштыр хүндүткел чок чорукту бис эскербедивис. Ынчалзажок чамдыкта шыңгыы, харын-даа шириин шүгүмчүлелдерни дыңнаары аар болганын база айтыр апаар. Ниитизи-биле алырга, ол бүгү биске болуп турар чүүлдерни ханы билип алыр, оон эрткеш кижилерниң сеткил-хөөнүн билип алыр арганы берип турган.

Бар аргазы-биле ажык болгаш калбак санал-онал солчулгазы республикада кижилерниң хөй кезии эде тургустунуушкуннуң туружунда деп чүвени херечилеп турду. Ынчалзажок литва ниитилелдиң аңгы-аңгы күштери ол билиниишкинге боттарының утказынарын, боттарының сорулгаларын киирип турар-дыр. Чамдык кижилерниң эде тургустунуушкунну республиканың эвилелден үнеринге чедир аңгыланыышкынның оруу-биле чорудар дээн күзели тодазы-биле көстүп келген. Ындыг болза-даа оларның бир кезээ, бир талазы-даа дээй-ле бис, дөмей-ле эвилел-биле харылзааларның туружунда артпышаан болдур ийин. Шак-ла ынчаар чаартынган партияның болгаш эвилелдиг федеративтиг күрүнениң составында кирип турар эвилелдешкен республикаларның бүгү коммунистериниң ниити кужениишкиннери-биле чаартылганың сорулгаларын шиитпирлеп болурунга бүзүрелдиглерниң быжыг туружу база тодазы-биле илереп келген.

Чамдыкта шуут удурланышкак туруштарны өөренип көрүп, СЭКП ТК-ның декабрь Пленумунуң түңнелдери хүлээп алдынган. Бир таладан ону Москваның талазындан эрги ёзуга бердинген чоруктуң илередии кылдыр тайылбырлаар оралдажыышкыннар бар. Өскезинден — Литваның Компартиязының эвээш эвес кезээ, республиканың ажыл-ишчилери ТК-ның Пленумнарының материалдарын СЭКП-ниң чаартылгаже, дешпилгелиг өскерилгелер дээш туржуп турар бүгү-ле кижилер-биле чугаалажырынче чүткүлүн илереткен деп санап турарлар.

Амгы үеде республикада тускайланыксаар хөөннерниң колдап турарын хомудал-биле демдеглээр апаар. Литва ниитилелдиң элээн хөй кезии бир янзылыг национал онзагай сеткил-хөөн көдүрлүүшкүнүнүң байдалында туруп турар. Ооң деңнели аажок бедик, ооң ужурундан кандыг-даа тайылбыр-барымдаалар безин хүлээп алдынмайн турар. Национал сеткил-хөөнге дээптер хууда ажык сүрген мегелээшкиннерниң ол чүүлге хөй болганы билдингир-ле эскертинип турар. Республикада улам күштүг апар чыдар таарымчалыг эвес угланыышкыннарның үндезиннери дыка хөй таварылгаларда мооң мурнунда шиңгээттинип келген чаңгыс аай күрүне системазында ёзулуг федерализмниң чок бооп турганында дээрзин Литваже ТК-ның Пленумунуң киржикчилериниң үнүүшкүнү, аңгы-аңгы деңнелдерге ужуражылгалар болгаш беседалар көргүскен. Ол база боттуг чүүл-дүр. Социализмниң сталинчи хажыдыышкыннарының уржуу төпке бүзүревезиниң, аңгыланыр күзелдиң үрезиннериниң өзүп үнеринге эң таарымчалыг байдалды тургускан. Мында аңаа немээр, оон казыыр чүү-даа чок.

Ооң-биле кады, мооң мурнунда-ла чугаалаан болгай мен, хөй-ниитиниң бодал-сагыжын тодаргай сорулга-биле, чамдык чүүлдерже кичээнгейни сагыштыы-биле угландырып тургаш, хевирлеп тургузарының, ону национал медерелди өскээр ажыглап, сеткил-хөөн хөлзээшкининиң агымынче киирериниң чижектери база бар. Аңгыланыышкынның ажыктыг талаларын тайылбырлаары колдуунда-ла дөмей — хөй-ле тодарадыышкыннар-биле сөстерниң өске утказын ажыглааны-биле онзагай бооп турар болгаш оон-даа өске. Оон-биле кады дараазында чүүлдерни кым-даа ажыт-чажыт чокка чон-биле чугаалашпайн турарын эскердивис — амгы үеде эвилел-биле харылзаалар деп чүл, бир эвес оларны үреп эгелээр болза, республика-биле-даа, чон-биле-даа чүү болурул, оларның уржуктары Литвага болгаш эвилелге кандыг болурул, ол айтырыгларга тодаргай харыы бериксевейн турарлар.

Бодап көөрге, ол биске база түңнел болур ужурлуг-дур, эштер. Бисте тайылбыр-барымдаалаар хөй, шупту-ла кижилер херектиң ужур-утказын билзин дээш статистика медээлериң парлаары чугула турган-дыр. Чамдыктарын билирим, а өскелерин аңаа билип алганым профессорлар болгаш академиктерниң биске-даа, литва хөй-ниитиге-даа аажок бүзүренчиг, тодаргай чүнү-даа чугаалаванын айтыр ужурлуг мен. Оларның барымдаа көргүзүүшкүннерин, кол ужур-утказын айтыр чүве болза, шагда-ла бүгүдеге билдингир чүүлдер чыындызы болган. Чуртта болуп турар чаартыышкыннарның шапкын эвес бооп турары республикада болуп турар чаартылгаларны оожумнадып турарының дугайында бодалды катап-катап-ла чүткүлдүг-биле идип үндүрүп турарында. Литвада болуп турар эде тургустунуушкуннуг чорудулгаларның ужур-утказы чаңгыс чүүлге — национал аңгыланыышкынның, республиканы ССРЭ-ниң составындан үндүрериниң эргежок чугулазынга кээп турар.

Ындыг хөөннер Компартияда база колдаан. Ол шынап-ла ындыг, дорту-биле чугаалаайн — ол айтырыгны ниитилелче-даа, партияже-даа кыдыындан күткүдүп киирген. Ам барып ону эрги, буржуазтыг Литва-биле холбаалыг, ынчан эжелеп турган экономиктиг үзел-бодалдары болгаш политиктиг байдалы-биле холбаалыг кижилер күткүдүп киирген. Адалары болгаш кырган адалары дешпилгелиг дээр хире эвес күштер-биле кады ажылдап турган кижилер мурнуку одуругларже үнүп кээп, удуртукчу рольду холда алганнар.

Съездиниң шиитпирлери партияга кажангызындан-даа артык бедик деңнел-чаданы хандырып берген деп, Литвага биске чугаалап турдулар. Шынап-ла, ындыг бооп чадавас. Ынчалза-даа ол ындыг улуг ат-алдар, хүндүткел принципиалдыг туруштарның камгалалы-биле эвес, а олардан аңгыланып, тускайланчак хөөннерге чыпшыланнаашкыннарның, националисчи хөөннерге дүжүп бериишкиннерниң түңнелинде чедип алдынган дээрзин аңаа барып, байдал-биле дорт таныжканывыс көргүскен. Ооң түңнели — Компартияның херек кырында чарылганы, ооң ийи талазының хевирлеттинип тургустунганы. Литваның Компартиязының удуртулгазы боттарының чорудуп турар угланыышкынының айыылдыг бооп болурун биеэги хевээр-ле экиле угаап билбейн турар хевирлиг-дир. Дыка хөй болуп турар чүүлдерни олар амгы үеде чүгле боттарының республиказында калбарып турар политиктиг демиселдиң, сеткил-хөөн көдүрлүүшкүннериниң туружундан көрүп турарлар. А айыыл бар, ооң бары-биле чөпшээрежир апаар. Ынчалза-даа ол бүгү чүгле Компартияга, ооң политиказынга, стратегиязынга, тактиказынга хамааржыр эвес-ле болгай. Бодап көөрге, мында бүгү-ле чүүлдер эчизинге чедир бодап көрдүнмээн болгаш бодаттынмаан хевирлиг-дир.

Аңаа чоруп тургаш, бис каяа-даа, кажан-даа биске дараазында чүүлдү көргүзүксеп турарын эскерип, билип турдувус: ынчаар шиитпирлеп алган бис, оон өске шиитпир турбас ужурлуг. Бистиң ужуражылгаларывыстың үезинде киирттинип турган шынныг барымдааларның салдарындан Компартияның XX съездизиниң хүлээп алганы шиитпирлерниң шынныынга дадагалзаашкыннар калбарып эгелевес ирги бе деп хөлзээшкинниң эш Бразаускас болгаш өске-даа эштер көргүзүп безин турганнар болдур ийин. Литваның Компартиязындан эштеривиске эде тургустунуушкуннуң, бистиң шупту улустарывыстың федерациязының салым-чолу дээш бистиң ниити харысалгавыстың дугайында. эш хуузунуң ёзузу-биле база катап чугаалап каар ужурлуг бис деп бодаар-дыр мен. Литваның девискээринде өске чоннарның төлээлери хөйү-биле чурттап турар болганда, ол шупту чоннарга хамаарылгалыг. Ол бистиң күрүневистиң кезии-дир.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге белеткел-биле, СЭКП-ниң платформазын ажылдап кылыры-биле холбашкан айтырыгларның сайгарылгазы СЭКП-де болгаш Совет федерацияда ханы чаартылгаларга хамаарыштыр Литваның коммунистериниң болгаш ажылчы чонунуң дадагалзаашкынын, дүвүрелин чавырылдырарынга улуг аргаларны ажыткан.

Олар сеткил-хөөннүң болгаш байдалдың даржылгазы-биле ук съездиге келген деп чүүлдү билдивис. Боданырынга үе турган, ынчангаш ханы чаартылгалар эде тургустунуушкуннуң политиказы-биле, федерацияның болгаш СЭКП-ниң бодунуң чаартылгазы-биле хандыртынар деп түңнелди олар үндүрер дээрзинге идегээр апаар бис. Эрткен үениң дургузунда бис чаа фактыларның херечилери болдувус: Арменияга болгаш Азербайджанга болуушкуннар бир талазында — эвилелдешкен республикаларның бот-догуннаашкынын хандырарын, өске талазында — долу күштүг федерацияны камгалаары дээш туржурунуң кайы хире шынныын көргүзүп турар. Өске хамаарылга баш удур чугаалаттынмас уржуктар-биле килдеңнээштиг. Бодап турарымга, ам шагда-ла билдингир апарган уржуктар-биле. Болдунган чүүл — айыылдыг орук дээрзин көргүзүп турар.

Литваның Компартиязының чоокта чаагы пленумунуң Литва КП-ниң программазын болгаш статудун СЭКП-ниң эде тургустунарының модель-хевири кылдыр хүлээп көөр дээн саналынга чогуур үнелелди бээр ужурлуг бис. Төнчүзүнге чедир барымдаалыг болуру чугула. Ол дугайында Литва КП-ниң удуртулгазында эштер база бодап турар-дыр. Ол угланыышкынныг базымнар моон-даа соңгаар кылдынар болза, ол шын улуг базымнар деп чугаалаар-дыр мен. Оларның ол саналында чөптүг үндезин база бар. Хамык ужур Литва КП-ниң документилерин СЭКП-ниң модели кылдыр көөрүнде эвес. Кол-ла чүве — литва коммунистерниң, партияның XXVIII съездизинден хагдынмайн турарында. Бөдүүн эвес-даа болза, кады ажылдажылганың бир хевирин саналдап турар улус-тур.

Кайы-даа таварылгада Төп Комитет болгаш съезд кандыг-даа саналды өөренип көөрүнге белен. Ол дээрге ук саналдарның мурнунга дүжүп берип, ыыт чокка хүлээп алыр дээни ол эвес. Чок, ону бис сайгарып, чугаалажып көөрүнге белен бис.

Мээң-биле кады чораан эштер база бадыткаар боор: партия, совет ажылдакчыларының, ажыл-агый удуртукчуларының, чогаадыкчы интеллигенцияның аразында мөзү-бүдүштүң базыышкынының эң берге үелеринде безин харыысалгазын чидирбейн, интернационалчы турушка быжыг турганнар хөй дээрзинге бүзүредивис. Литвага хөй улус-биле ужурашкан бис, эштер Бразаускас, Бурокявичюс бис-биле кады чоруп турган. Оларның хөй кезииниң туружунуң дугайында чугаалаар болза, эштер компартияның бот-тускайлаңының чүгле чаартынган СЭКП-ниң хүрээлеңинге хандырып болур дээрзин илергейлеп турарлар. Азы XXVIII съездиниң билдингир платформазының доктаалдарында кирген бистиң ниити туружувусту тургузуп турар чүүл ол. Олар партияның, федерацияның чаартынары, эвилелдешкен республикаларның эргелерин калбартыры, демократчыдылга, ниитилелди болгаш националдар аразында харылзааларны эрткен үениң бүгү-ле чедимче чок болуушкуннарындан адырары дээш туржуп турар. Ол дээрге кым-бир кижиниң даап бодаашкыны ышкаш, дүүнгү хүнүң туружу эвес, а эде тургустунуушкун чорудуунуң агымынче кирип турар перспективтиг туруш-тур деп чугаалаар херек. Совет Эвилелинден үнер деп чүвениң айыылдыын кижилер ханыладыр сайгарып билген тудум, Литваның коммунистериниң ол кезиниң талалакчылары хөй болур. СЭКП-ниң платформазында Компартияның туружун ажылчын аңгының дыка хөй улуг интернационалчы коллективтерин аңгылап турар деп чугаалаар херек.

Кээп турар медээлерниң бадыткап турары чүл дизе, СЭКП-ниң платформазында Литваның КП-зин республиканың ниитилел-политиктиг амыдыралындан үндүрерин оралдажып турар, харын-даа ону хоойлудан дашкаар чарлаарының кыжаныы дыңналып турар деп чүвеге бистиң хамаарылгавыстыы кысказы-биле-даа бол чугаалаары эргежок чугула боор деп санап тур мен. Ынчангаш ол эштерге байдал ында белен эвес. Делгем орукче үндүре берип болуру принципиалдыг турушка үндезин чоннуң сонуургалдарын олар камгалап турар. А оларны саттыныкчылар деп чүгле чарлавайн турар.

Ынчангаш Литваның Компартиязын болгаш ооң мында олуруп турар удуртукчуларын боданырынче, байдалдан уштунуп үнер арга дилээринче чалап тура, СЭКП-биле харылзааның туруштарында арткан эштерге, ооң-биле кады деткимче көргүзер ужурлуг бис деп бодап тур мен.

Тургусканывыс эге тезисче эглип келийн: кижи бүрүзүнге эң чугула болганда туттунуп, хүндүлеп, кичээнгейлиг болуп көрээлиңер. Дүвүрелди оожургадырын кызыттывыс, чоруптувус, кижилер-биле чугаалаштывыс, ол шын хемчег болган. Ынчалза-даа бот-тускайлаң Компартия тургузуп алырының дугайында Литваның Компартиязының XX съездизиниң шиитпирлери — ол дээрге организас болгаш политика талазы-биле СЭКП-ден аңгыланырынче угланган базым-дыр. Ол республика — Совет Эвилелиниң тургустунган кол кезээ, ында янзы-бүрү националдарның совет кижилери чурттап турар деп чүвени билип, барымдаалап, тургустунган байдалдан үнериниң болуп болгу дег оруктарын тодарадыр херек. Чүгле түр ТК-ның эвес, харын-даа Литваның Компартиязының талазындан кады ажылдаар дугайында медеглелдерин барымдаалап көөр ужурлуг.

ТК-ның Пленуму Литваның Компартиязының XX съездизиниң доктаалын СЭКП-ниң Программазынга болгаш Уставынга удурланышкак деп көргеш, ону күш чок деп санаарынга, азы СЭКП-ден аңгыланы берген бот-тускайлаң партияның чарлаттынганынга политиктиг хамаарылгазын илередиринге бүгү үндезиннер бар, ынчалзажок партияның, харын-даа ниитизи-биле ниитилел амыдыралынга чөптүг эвес уржуктары-биле бо арга, бистиң бодап турарывыс-биле, дыка хөй чүүлдерге чөрүшкек боор. Бо таварылгада тыптып келир удур туржуушкун аңгыланыышкынны улам ханыладып, республикалар аразынга национал харылзааларны чидиглендирер ийик. Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, чугаалажыышкыннарны чорудуп, дилээшкиннерни кылып турган, тургустунган кризистиг байдалдан үнүп болурунуң аргалары бисте ам-даа бар деп чүвени онзалап демдеглексеп тур мен, эштер. Эде тургустунуушкунуң эң шиитпирлиг үе-чадазынче, политиктиг платформаның баазазынга партияны чаартырынче кирип, партияның XXVIII съездизинче чоруп орар-ла болгай бис.

Литваның Компартиязының XX съездизиниң шиитпириниң дугайында СЭКП ТК-ның Пленумунуң доктаалының төлевилели номчуттунган. Бирээде, М. С. Горбачевтуң болгаш ТК-ның декабрь Пленумунуң бөлүк киржикчилериниң Литва ССР-ге чорааның дугайында информациязын дыңнааш, СЭКП-ниң чорудуп турары эде тургустунуушкун политиказын республикада деткип турарын аңаа чоруп турган үеде Литваның ажылчы чону-биле болган ужуражыышкыннар, санал-оналдарның ажык солчулгазы, келген хөй санныг чагааларның болгаш телеграммаларның ниити байдалы бадыткап турар дээрзин Пленум демдеглеп тур.

Ийиде. ЛКП-ниң XX съездизин СЭКП-ге бактаап турганда чыылдырганын база ооң делегаттары СЭКП-ниң составындан Литваның Компартиязының үнер дугайында айтырыгны шиитпирлээринге бүрүн эргези чок болганын барымдаалааш, ЛКП-ниң съездизиниң резолюциязында СЭКП-ниң Программазы болгаш Уставы Литваның Компартиязының организацилларынга күш чок болган деп чүүлүн, а ол ышкаш партияга бактаап киреринге хамаарыштыр ЛКП-ниң уставының болгаш статудунуң чамдык чүүлдерин (олар болза СЭКП-ниң эвес, Литваның Компартиязының кежигүннери болуп турар деп статутта бижээн болгай) СЭКП ТК-ның Пленуму партияның XXVIII съездизинге чедир түр соксаткан.

Литваның Компартиязының ТК-зының пленумунга болган санал-оналдарны барымдаалап көргеш, ол дугайын демдеглээн болгай мен, ЛКП-ниң XX съездизиниң документилерин, программаны болгаш статутту партияның XXVIII съездизинге санал кылдыр көөр.

Литваның Компартиязының (СЭКП-ниң платформазында) түр ТК-зының ажылынга деткимчени көргүзер, ооң ажыл-чорудулгазынга эргежок чугула байдалдарны тургузар хемчеглерни алыр.

СЭКП ТК-ның тургузары чурумга дүүштүр республиканың партия организацияларындан СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегаттар соңгуурун, чорударын СЭКП Төп Комитеди Литваның Компартиязының ТК-зынга болгаш Литваның Компартиязының (СЭКП-ниң платформазында) түр ТК-зынга сүмелээн.

Үште. Пленумнуң чүүлдүг деп көргени съезд мурнунуң дискуссиязынга киирер политиктиг платформага, партияның өске-даа документилеринге үндезилеп, республиканың коммунистериниң болгаш партия организацияларының туружун Литва ССР-де ниитилел-политиктиг байдалды экижидер сорулга-биле чоокшулаштырар ажылды уламчылаарын ТК-ның Политбюрозунга СЭКП ТК хүлээндирген.

Эде тургустунуушкуннуң сорулгаларынга болгаш социалистиг идеалдарынга литва коммунистер бердинген, төөгү талазы-биле бодунуң харысалгазын медереп билип, литва чоннуң революстуг чаалап алыышкыннарын чидирерин болдурбас, СЭКП-ниң чаартырынга, быжыг болгаш турушттуг үндезинге улустарның хостуг эки тура эвилелин быжыглаарынга үлүүн киириштирер дээрзинге СЭКП ТК бүзүрелин илергейлеп турар.

Шак ындыг туруш-биле XXVIII съездиге чедир компартияларның удуртукчу ийи органнарының — Литваның Компартиязының ТК-зының болгаш Литваның Компартиязының (СЭКП-ниң платформазында) түр ТК-зының ажылдаары көрдүнген.

Сүмелеп турар ол шиитпир, бир эвес хүлээп алдынар чүве болза, республиканың коммунистеринге, бүгү Компартияга XXVIII съездиниң ажылынга киржир, боттарының төлээлерин делегаттап чорудар арганы бээр-дир. Литва Компартияның удуртукчу органнары кайызы-даа ол сорулга-биле, девин чугаалааным ышкаш, съездиге киржир делегаттар соңгулдазын чогуур чурумга дүүштүр чорудар.

Ындыг болганда, Литваның бүгү коммунистеринге, ылаңгыя бодунга хамаарыштыр бөгүн тодаргай түңнел үндүрүп албаан кижилерге, съезд мурнунуң документилеринге үндезилеп, СЭКП кежигүнүнге, Литва Компартияның салым-чолунга бодунуң хамаарылгазын база катап деңзилеп көөр, бодунуң шилип алыышкынын боттандырар арганы бээр ийик.

Тургустунуп келген байдалдардан уштунарының оруктарын кады дилээринге ол аргаларны литва эштер ажыглаар боор дээн бодал-биле, эжикти бүзүрел-биле ажык арттырып каалыңар. Ол чүүл оларның боттарындан улуу-биле хамааржыр, ынчалзажок бистен база хамааржыр.

Литваның Компартиязының XX съездизиниң ындыг шиитпирлерни хүлээп алырынче албадаан чылдагааннарны чайладырының аргаларын эде тургустунуушкунче угланыышкындан дедир шимчээринден эвес, а партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның политиктиг платформазында тодараттынган угланыышкыннарга кужениишкиннерни оон ыңай улам мөөңнээринден дилеп тывар деп бодалды мурнуку хевээр барымдаалап турар бис.

Бо айтырыгны ындыг туруштан шиитпирлезе чогуур деп саналдап турар.

СЭКП ТК-га ужуражылга

СЭКП Төп Комитединге партия райкомнарының болгаш хоорнкомнарының СЭКП ТК-ның февраль Пленумунуң ажылынга киришкен бирги секретарьлары болгаш партия эге организацияларының секретарьлары-биле ужуражылга февраль 8-те болган.

Ужуражылгага СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев чүве чугаалаан.

Эрткен Пленумнуң түңнелдериниң, аңаа чүүлдүг деп хүлээп алдынган партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелиниң, отчёт-соңгулдалыг кампания болгаш партияның съездизинге делегаттар соңгуурунуң чурумунуң талазы-биле хостуг санал-онал солчулгазы болган. СЭКП-ниң, чүнүң-даа мурнунда ооң партия эге организацияларының идепкейлиг киржилгези чокка эде тургустунуушкун чедиишкинниг болбас дээрзи демдеглеттинген. Партияның удуртукчу органнары-биле ооң кудуку звеноларының, коммунистерниң калбак массаларының аразында көстүп келген хоорлуушкунну ажып эртер дээш бүгү чүвени кылыр херек.

Ужуражылгага Н. Н. Слюньков, Г. П. Разумовский, Ю. А. Манаенков киришкен.

Ужуражылга дугайында тодаргай отчётту «Правда» солунга парлаар.

СЭКП-ниң Төп Ревизия Комиссиязының хуралы

СЭКП-ниң Төп Ревизия Комиссиязының февраль 7-де болган хуралынга комиссияның 1989 чылда ажылының түңнелдерин болгаш 1990 чылда ооң сорулгаларын чугаалажып көрген.

Хуралды ажыдып тура, СЭКП-ниң Төп Ревизия Комиссиязының даргазының оралакчызы А. А. Низовцева партияның XXVIII съездизинге СЭКП-ниң платформазының төлевилелин чугаалажып көрген СЭКП ТК-ның февраль (1990 чыл) Пленуму партияның болгаш чурттуң амыдыралынга чугула политиктиг болуушкун болган деп чугаалаап. Комиссия бодунуң ажылын Пленумнуң шиитпирлеринге дүүштүр тургузар ужурлуг.

Комиссия бодунуң ажылын СЭКП-ниң Төп Ревизия Коммиссиязының 1988 чылдың ноябрь 28-те хүлээп алганы ревизия ажылынга эде тургузукчу чорудулгаларны идепкейжидериниң болгаш ханыладырының, партияга сагылга-чурумну болгаш корум-чурумну быжыглаарының, ревизия ажылынга ажык-чарлыг чорукту калбартырының дугайында шиитпирин боттандырарынче угландырып келгени дыңнадыгда демдеглеттинген. Комиссияның ажыл планы күүсеттинген. Төп Ревизия Комиссиязының болгаш ооң бюрозунуң хуралдарынга төп партия парлалгазының чамдык редакцияларының ажылчы чонунуң чагаа-бижиктери-биле ажылын, СЭКП ТК-ның Ниити килдизиниң справка-хүлээп алыышкын чериниң ажылын, бюджет күүселдезин, СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниң институдунуң ажыл-чорудулгазын болгаш өске-даа айтырыгларны чугаалашкан. Ревизия ажылын сайзыраңгайжыдар, ооң ажык-чарлыг чоруун калбартыр талазы-биле чер-черде партия организацияларынга методиктиг дузаны көргүзүп турган.

Төп Ревизия Комиссиязының 1990 чылда (партияның XXVIII съездизинге чедир) ажылының планын хуралга бадылаан. Ооң ажылының кол утказын СЭКП ТК-ның февраль (1990 чыл) Пленумунуң шиитпирлеринге дүүштүр партияны чаартыр талазы-биле хемчеглерни боттандырарынга комиссия кежигүннериниң ажылын идепкейжидеринче, СЭКП-ниң XXVIII съездизинге белеткелче, СЭКП-ниң чаа Уставынга саналдап киирер контроль-ревизия айтырыгларын белеткеп кылырынче угландырган.

(СЭТА).

СЭКП ТК-ның Пленумунга М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ
1990 чылдың февраль 7-де түңнел чугаазы

Партия Төп Комитединиң Пленумнарының хуралдаар залынга бо үш хүн дургузунда бооп келген улуг чугааны доозар болганда, хөй-ле чугаа кылып турбайн, каш-ла сөстен чугаалаайн. Чугаалажып көргенивис бүгү-ле айтырыгларның талазы-биле Пленумга болган маргылдаа бистиң чугаалажып көргенивис документилерниң болгаш айтырыгларның хемчээлиниң-даа база чаазының-даа талазы-биле кончуг-ла дүүшкек болду деп бодаар-дыр мен. Бо Пленумну мынчаар үнелеп болур: чуртта байдал-биле холбаштыр, эде тургустунуушкунуң чорудулгаларының канчаар чоруп турары-биле холбаштыр черле ниитизи-биле ТК-ның, партияның канчаар-даа аажок улуг сагышсыралын болгаш дүвүрээшкинин болдурган. Эде тургустунуушкунуң бүгү-ле чорудулгаларын Пленум кам-хайыра чок шүгүмчүледи, маңаа үндезилеп алгаш, чүнү, канчаар кылырывысты тодаратты. СЭКП ТК-ның платформазында киирип кааныывс политиктиг угланыышкыннарда ону база киирген.

XIX партия конференциязының резолюцияларын ажылдап кылганывыстың соонда, бүгү ТК дерин төп тургаш, бо документини ажылдап кылганы база бир таварылга ол боор. Моон кончуг чугула түңнел үндүрүп турар мен: маңаа илереттинген бүгү-ле идепкейлиг чорук, мерген сөстер, хөөннер партия дугайында, эде тургустунуушкунуң салым-хуузунуң дугайында, эде тургустунуушкуннуң кончуг харысалгалыг бо үе-чадазында башкарыкчы партияның талазындан политиктиг шын угланыышкынны бээр дугайында сагыш салыышкын-дыр.

Санал-оналдар чүүл-бүрү-дээ болган болза, а ол илдең көстүп тур ышкажыл, ширбий шаап турган-биле дөмей, сыр дедир-даа туруштар турду-ла (туттунуп шыдавас кижилер-даа турду-ла, ону өршээп болгай!) соңгаар тыртпас, а бурунгаар тыртар дешпилгелиг документ херек дээрзинге бүгү эштер чаңгыс эп-сеткилдиг болду деп бодаар-дыр мен, эштер. Мен бодаарымга, шак ындыг санал-онал колдап турду. Дедир эглир дугайында кыйгырыглар база тургулаан-даа болза аан.

Чаа механизмнер ажылдап четтикпейн турда, ажылдың кандыг-бир участокталарынга эрги механизмнерден бир-ле чүвени ажыглаптарынче албадап кээр чүүлдер база

(Төнчүзү 2-ги арында).

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ түңнел чугаазы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

тургулаар болгай деп бодаар-дыр мен. Бистиң улуг чуртувуска эде тургустунуушкуннуң чорудулгазын шимчедип болгу дег удуртулга болгаш чепсек-херексел чокта ниитилелди октап болбас-ла болгай. Ынчалза-даа хөй нуруузунда санал-оналы мындыг болду — СЭКП ТК-ның платформазында ону быжыглап каан, эде тургустунуушкуннуң, ниитилелди чаартырының база СЭКП-ни чаартырының оруктарынга үези келген айтырыгларны шиитпирлээр херек. Ол кол чүүл.

Ийиги бодал бо, ону медальдың ийиги талазы деп чугаалаар ийик мен. Шиитпирлиг хөделир херек деп чүвени бис ам чүгле угаанывыс-биле эвес, бүгү сагыш-сеткиливис-биле билип турар бис. ТК, чазак, Дээди Совет хөделир апаар. Оларга даалга берип турарывыс ол дивейн-дир мен. Бис бодувустуң туружувусту чугаалап турарывыс ол. А эң кол чүве, ол бүгү органнарда бактаап турар коммунистер ол үнелелди барымдаалап хөделир ужурлуг. Үе чидирбес ужурлуг бис. Партия Төп Комитединиң адресинге чептүг-биле чугаалаан-дыр: Ам озалдап болбас, арыг бодалдарывыска артары-биле, оларны быжыглаар болгаш дедир бодалдарны ажып эртер болгаш дуй шавар сорулга-биле хайым, чаңгыс талалыг эвес, нарын ажыл-чорудулганы удуртур херек.

Чазакта коммунистер база хөделир херек. Бо Пленумга платформаны сайгарып чугаалажып турар үеде бис оларның үзелин дыңнавадывыс дээрзин, чазакта ажылдап турар партия кежигүннеринге эштер шын сагындырган деп бодап тур мен. Ындыг чугаа улус депутаттарының ийиги Съездизинге болган дижип турлар. Ол барымдаа эвес-тир. Маңаа база чугаа херек турган. Чазак ам практиктиг хөй ажыл-херек кылып турар болганда, ооң чугаалаптар чүвези бар. Бүгү партияга уг-шиг бээр, ол херектерни деткиир, быжыктырар дээш ТК кежигүннеринге ол базымнарны хынаары чугула турган. Чүнүң-даа мурнунда Съездиниң чүүлдүг деп көргени программаны бистиң деткээнивис дугайын чугаалаар херек. Бүгү тодаргай чүүлдү олар тода база долу билип алзын дээш, ТК кежигүннеринге, партия комитеттериниң секретарьларынга оларны чедирериниң арга-хевирлерин чазак тыптар деп бодап тур мен.

Эде тургустунуушкуннуң өзек айтырыгларының талазы-биле чугула шиитпирлерни, чуртта байдалды орталандырарын оон улустуң манап турары Дээди Советке база хөделир апаар. Коммунистер бүгү-ле участоктарга идепкейлиг болгаш дээштиг ажылдаар ужурлуг. Күштерни эде тургузуп тургаш, каттыштырары база эде тургустунуушкунну болгаш практиктиг ажыл-херектерни шиитпирлии-биле бурунгаар чылдырары биске чугула. Ийиде, ол-дур.

Эде тургустунуушкуннуң каъттарынче ханылап киргенивис тудум, каът бүрүзүнге дегген тудум, удурдедир туржуп турар талаларның туруштары, сонуургалдары билдинип орар. Ол мында ындыг болуп турарын көрдүвүс. Ол бистиң ниитилеливистиң бүгү амыдыралының илерели-дир.

Мында санал-оналывыс солчуп, берге дискуссия-биле түңнел үндүрүп турарывыс чамдыкта бистиң бодувустуң сеткил-сагыжывыска база дээп турар. Бо залдан чидиг сөстер чаңгыланып тур. Ынчалза-даа келзе-келзе кол чүведе үстүктүвүс ышкаш — дешпилгелиг түңнелде. Ынчангаш ол түңнелдиң баазазынга ажыл-херектерни мөөңнээр херек.

Дискуссия болган. Шиитпир хүлээп алдынган. Программа бадылаттынган. Уг-шиг бар. Кымның чүнү эдипкенин, ооң кымны «шыкпыыштааныл» сактып турбайн, ажылдаар херек. А бисте ындыг специалистер бар болдур ийин! Дискуссия дээр өй-тап чүүл чоруп турар, санал-оналдың плюрализми дээрге биригээр бодал-дыр, ол дээрге чаа ёзу-биле көрген демократтыг централизм-дир — бо чүүлге канчап-даа чаңчыгып чадап тур бис ийин. Ол ажык дискуссиялар-дыр, олар чурттуң салым-чолу, а ооң деңзизин алыр болза делегейниң база салым-чолу шиитпирлеттинип турар үеде, эде тургустунуушкуннуң үндезин айтырыглары дээп ышкаш ындыг чугула айтырыгларны чугаалажып турар. Бот-боттарынга дүжүп берип, сеткил-сагыжывысты камнап, кээргеп турар арга маңаа турар бе? Ол бүгү ырап чораан болгаш дедир келбес ужурлуг. Даап бодаан херек чок; моон-биле херек бүдүрүп болур, а дөө ол-биле хоржок деп аан. Бистер шуптувус кадыг болур ужурлуг бис, эгин кожа туруп алгаш, хөделир херек! Эвилелдер, бөлүглежиишкиннер кылып чарылбас аан! Ынчаар болзувусса, партияны-даа, чуртту-даа ат кылганывыс ол.

Политбюро кежигүннериниң аразынга болган дискуссия дугайын чугаалаксадым. Политбюронуң үре-түңнелдиг ажылынга бөгүн шаптыктаптар чөрүшкектер чок дээрзин шахтёрлар-биле ужуражып тургаш, шынын чугаалаан мен. Бодалдарның демисели бар, дискуссия улам чидип орар, ол билдингир.

Эш Мальков, Политбюрода аңгыланы берген чорук бар, чүү-даа чүве буурап баксыраан деп чигзиниишкин кымга-даа турбазын дээш ону чугаалап тур мен. Ындыг чүве чок, ындыг чүүл тыптып келбезин дээш кызыдар херек. Бистер амгы үеде ТК-да, Политбюрода, бүгү партияда кончуг шыңгыы шылгалданы тудуп турар бис, ынчангаш чогуур деңнелге турар херек.

Ол «чогуур деңнел» дугайында каш сөс. Алексеевтиң маңаа чугаалаан чүүлдерин кончуг-ла таарзынып дыңнадым. Ол чүгле юрист эвес, философчу көрүүшкүннүг кижи-дир. Ындыг шынарлар — бодунуң бодалдарын тодаргай, билдингир кылдыр илередип билири болгаш калбак хемчээлдии-биле бодап көөрү кижиге кезээде ажыктыг. Мен ол дугайын чугаалаан мен, ону Конституция хайгааралының комитединиң даргазының албан-дужаалынга дешшидип турувуста, мен аңаа ындыг янзылыг характеристиканы берген мен.

Сергей Сергеевичиниң бодалынга чүге таарзынып турар мен. Бистер шыңгыы эргилделиг үе-чадада келген болгаш кончуг нарын болуушкуннарда хаара туттура берген бис, чүнү кылып турарывысты база ооң кандыг түңнелдер тургустунуп кээрин бүрүнү-биле эки үнелеп ап күш четпейн турар бис. Аграр айтырыгларның аар чүъгүнүң болгаш социал-экономиктиг байдалдың чидиглениишкинни бисти чай алдырбайн чыттыр базып турары база бир бергедеп турар чүвевис ол. Бистер хөй чүүлдерниң өйүн эрттирипкен болгаш байдалды нарыыдадыпкан бис. Ол бүгү чүүлдер херек кырында туруп турар, ындыг болзажок олар бисти шын оруктан чайлатпас ужурлуг. Ол чорудулганы сайгара бодап көөр «бедик» биске турар ужурлуг. Социалистиг делегейде делегей хөгжүлдезинче эргилде, чаартыкчы чорудулгалар боол турар. Эш Шаталинниң чугаалааны ышкаш, бистер ам-даа хөй чүүлдерни кылыр болгаш чүнү кылып турарывысты тодарадып, угаап билип алыр ужурлуг бис. Келир үениң шын иле-демдектерин тургузуп турар бис, маңаа тактика талазы-биле частырыг кылбазы, бактажып аңгыланы бербези болгаш өскелерни коргуда бербези чугула.

Бир эвес бистер болуушкуннарны ындыг бедиктен үнелеп көөр болзувусса, таарымчалыг көрүүшкүн-дүр. А бир эвес ол болуушкуннар меңээ кандыг хамаарылгалыг апаарыл, соң даарта канчап баар ирги мен деп бодалдарны барымдаалай бээр болза... Ынчангаш мен Политбюрога үргүлчү мынча деп чугаалай бээр мен: бисте кончуг нарын айтырыг тургустунуп турар-дыр, бөгүнгү албан-дужаалдарывыс дугайын сагынмаалынар, даарта канчап баар ирги бис деп бодаваалыңар, чүге дээрге чугаа чурт дугайында, соң хөгжүлдезиниң оруктарының дугайында боол турар-дыр деп аан:

Биске ындыг бедик ам дээрезинде тургустунмайт турар. Бөдүүн шиитпирлер хүлээп алыксап турар кижилер хөй, а ындыг шиитпирлер база тывылбайн турар. Бөдүүн шиитпирлер тывылбас болгаш тыптыптыпдаа келбес ындыг үе-чадада туруп турар бис. Чүвени эки билбес бөдүүн кижи бирээде, ийиде, үште, дөртте чүнү кылырын салаа базып айтып берип тургаш, тодаргай харыыдан бериңер деп дилеп кээрге, ону билип болгай-ла. Популистер ёзулуг-ла ындыг чүүлдү кажарлап ажыглап турар. Башкарыкчы партия, бистиң чуртувус дээн ышкаш ындыг чуртка, ол орукче кажан-даа кирип болбас ужурлуг. Бистер делегейде, чуртта боол турар болуушкуннарны, ооң амгы байдалын, перспективазын кончуг тода көрүп билген турар ужурлуг бис.

Мен бодаарымга, кол чүүлге бистер ам дээрезинде частырыг кылбаан бис. Ындыг болзажок чогуур хемчеглерни ап чорударынга частырыгларны болдуруп, хожудаашкынны кылган бис, чорудулгаларны, ылаңгыя экономиктиг реформага, бир дески чорударын хандырбаан бис. Ол бүгү ажыл-херээвисти нарыыдаткан, политика талазы-биле согугларны берип турар. Ындыг болзажок ол дээрге бистиң үймеп дүвүрээривистиң, «дузалаңар» деп алгыра бээривистиң чылдагааны эвес-тир. Кайы-бир кижи «чечентелип турган күрүнени буурадып дүжүрдүлер» деп-даа чугаалап турар, а өске-бир кижи оон дора-даа кылдыр сөглегилеп орар. Олар ынча деп тура-ла, ооң соонда эде тургустунуушкун дээш туржуп турар бис, ырбакчылар эвес бис дигилей бээрлер. Херек кырында олар ёзулуг-ла ырбакчылар! Ол дээрге дүжүп берикчи хөөн-дүр.

Шыырак-ла Пленум болуп эрти, ооң кылган түңнелдери-даа улуг. Ындыг болзажок бир эвес бистер платформаның үндезининге бүгү кадык-чаагай болгаш эде тургузукчу күштерни партияга каттыштырбас, платформада кирген политиктиг айтыышкыннарывысты, планнарывысты шиитпирлиг бурунгаарлатпас болзувусса, ол бүгү үре-түңнелди бербес.

Силер мени деткип тур боор силер дээрзинге идегеп, бүзүреп турарымны илерединсеп тур мен: бистиң нийти херээвисти, эде тургустунуушкуннуң херээн, социалистиг ниитилелдиң чаартырының херээн шиитпирлиг бурунгаарладыр дээш бистер ам боттарывыстың харыысалгавысты улам тода билип алган бис, чепсегленип алганывыс-даа эки!

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНГА САНАЛ-ОНАЛДАР

Февраль 6-да хүннүң ийиги чартыында Пленумга СЭКП-ниң XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазын болгаш бо айтырыг талазы-биле М. С. Горбачевтуң илеткелин чугаалажып көөрү уламчылаан.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары **Н. Н. Слюньков** чүве чугаалааш, амгы үениң социал-экономиктиг политиказының программазын платформа төлевилелинде кииргенин демдеглээн болгаш эртем-техниктиг депшилгениң стратегтиг сорулгаларын шиитпирлээринге күрүнениң дорт салдар чедирер политиказының дугайын аңаа немей киирери чугула дээрзинге Б. Е. Патоннўң саналынга каттыжып турарын демдеглээн. Ораторнуң бодалын ёзугаар алырга, моон уштунар байдалды экономиктиг реформаның бот-бодунга холбашкан ийи угланыышкыннарындан дилээри чугула боол турар.

1989 чылдың декабрьда болган СЭКП ТК-ның Пленумунга чазактың программазынга хамаарыштыр бодумнуң кылганым шүгүмчүлелдеримни болгаш саналдарымны ам катаптавас мен. Олар күштүг боол артар. Хереглел рыногунда чүү боол турарыл? Күрүнениң талазындан чогуур таарыштырылганы кылбаанындан чоннуң банкыларда агар саннарында салыышкыннары будун чартык катап өскен, а оларның шыгжатпаан, холда тудуп турар акшазы үштүң бир кезиинге өскен. Акшаның ындыг чыылдазы хереглел рыногун сандараткан, садыг баартактарындан бүгү бараанарны арыдыр аппарган, социал дүшкүүрлүг чорукту тургускан. Ассортимент ёзугаар садар 1200 чүүл бараанарның 1150-и ам ховар бараанар апарган. Чазактың ап турар хемчеглери четпес, ажыы эвээш, чогуур үезинде болбайн турар.

1986 чылда тудугга нептередип эгелээн «Чаа механизм» деп чүүл экономикага болгаш хереглел рыногунга улуг караманы таварыштырган. Ол болза чүгле хоозурадыр, чарыгдалы улуг механизм болган. Ооң түңнелинде доозулбаан тудуг безин күрүнениң капитал салыышкыннарындан 4 чыл иштинде 60 миллиард рубль чеде берген.

Бараан саарылгазынга 40 миллиард рубльди немей бээр херек. Ол берге-даа болза болдунуп болур. Тудуг материалдарын хереглел ёзугаар бээр. Оругларны ажылдың түңнелдери-биле холбаштырары. Бо дээрге чаа эвес айтырыг. Чүгле январь айда күш-ажыл төлевириниң фондузунуң өзулдези 10 хире хуу болган. Чоннуң холунда чыылган акшаны сайгарары. Амгы үеде чоңда 165 миллиард рубль чыылган. Ону сайгарбас болза рыноктуң байдалы экижидип шыдавас.

Чуртта күрүне страхованиези будулчак байдалда. Бир эвес страхование херээн эде тургузар болза немелде 4-5 миллиард рубльди мобилизастап болур. Күрүне баштының эргелерин күштелдирер, оон бүрүн эргелерин калбартыр. Партияның XXVIII съездизин чыылдырар хуусааны бээрледир талазы-биле саналдарны оратор деткээн.

СЭКП ТК-ның амгы Пленуму бистиң партиявыска кончуг нарын болгаш харыысалгалыг үеде эртип турар деп, Узбекистанның Компартиязының Кара-Калпак обкомунуң бирги секретары **С. Д. Ниетуллаев** чугаалаан. Социал-экономиктиг болгаш национал арзазының айтырыгларын чогуур үезинде шиитпирлевейн турганының ужурунда чурттуң ниитилел-политиктиг амыдыралында шиитпирлеттинмээн айтырыглар тургустунуп келген.

Национализмниң илерээшкиннери, антисоциалистиг кыйгырыг салган чугаалар, чөпшээревээн митингилер чеже-даа боол турда, оларга чогуур ойтур шавыышкынны бербээнинден кара туразында аажылалдар уламчылап турар. Бис ажыкчарлыг чорук дээш туржуп турар бис, чаңгыс талаже чайгылган ажык-чарлыг чорук-биле чөпшээрежири берге. ССРЭ-ниң Күрүне тугун болгаш Владимир Ильич Ленинниң портреттерин бастып дорамчылааныгың фактыларын массалыг информация чепсектери аажок тода көргүскен хирезинде, аңаа бодунуң хамаарылгазының дугайында чаңгыс сөс-даа ыыттавайн баар чоруктар-биле канчап эптежир бис. Бистиң пропагандисчи, идеологтуг болгаш организакчы ажылывыста четпестер эндерик, оон ужурунда ниитилел-политиктиг ажылда байдал баксырап турар.

Бистиң бөгүнгү Пленумувустуң шиитпирлерин, партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазын кижилер четтикпейн манап турар. Платформада айыткан чүүлдер чүгле теоретиктиг чүүлдер-биле долдунган эвес, а боттуг байдалды барымдаалаан, амыдыралдың негелделеринге дүгжүп турар, партияны болгаш ниитилелди чаартыр талазы-биле СЭКП ТК-ның туружун тодаргай көргүскен турар ужурлуг. Төлевилел ол негелделерге дүгжүп турар бе? Бүгү бөлүктер талазы-биле дүүшпейн турарын оратор чугаалаан. Чижээ, биске республикаларның чаартынган федерациязы херек, ындыг таварылгада национал эрге-ажыктарның, нация бүрүзүнүң деңэргезин барымдаалаар апаар. Мону платформа төлевилелиниң бешки кезээнде канчаар көргенин сайгарып көөлү. Бир талазында, ында чурттуң бүрүн-бүдүн болур принцивин камгалаарын, хостуг болгаш деңэргелиг улустарның федерациязы кылдыр көөрүн демдеглеп турар-дыр. Өске талазында, совет федерациязын тургузарда эвилелдешкен республикаларның болгаш эвилелдиң аразында таар жыр харылзааларны барымдаалаар дээн-дир. Ынчаарга платформаның төлевилелинде бижип кааны ышкаш, национал автономияның бүгү хевирлериниң бот-тускайлан чоруунуң чаа деңнели, оларның суверенитедин быжыглаарының, автономнуг республикаларның, автономнуг областарның, автономнуг округтарның тускайлан чоруун быжыглаарының чаа деңнели чүү боор турар чүве ирги? Долу эргелиг автономия алыр хирезинде эвээш санныг деп санадып турар улустар кымнар чүве ирги? Адактын соонда, автономияның ындыг долу үнелиг боол турарының ужур-утказы чүү ирги? Бо дээрге анаа эвес айтырыглар эвеспе.

Автономнуг тургузуглар эвилелдешкен республикалар-биле кады федерацияның кежигүнү бөлбушаан, ССР Эвилелиниң чаа Керээзин ажылдап кылырынга киржир ужурлуг деп оратор саналдаан.

Автономияларның политиктиг болгаш экономиктиг эрге-ажыктарын камгалаарының тургустунуп турар механизми, а ол ышкаш экономиктиг база социал адырны удуртуруңуң ниити принциптерин таарыштыр ажыглаары оларның партия организацияларының болгаш комитеттериниң эргелерин тодарадырың база негеп турар.

Ынчангаш автономнуг республикаларның партия комитеттериниң эргелерин болгаш бот-тускайлаң чоруун калбартырының айтырыгларын СЭКП ТК-ның платформазынга тодараткан болза база чогумчалыг болур турган ийик деп, партия обкомунуң бирги секретары демдеглээн. Оларның сан-хемчээлин тодараткаш, партия төп органнарының составынче болгаш эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларынче төлээлекчилерин дорт чорудар арганы оларга бээри чугула.

Партияның иштики амыдыралының кол принциви — демократтыг централизмни хажыдар чоруктуң чүге чедирип болурун саналдакчы Арал далайның таварышкан халавының чижээнге көргүскен. Барык чаңгыс салгал назыны хире үеде-ле далайның девискээринде сугнуң мурнундагы хемчээлиниң чүгле үштүң бир кезии арткан. Далай дүвүнүң 3 миллион гектар хире чери хоозураан. Хем суунуң шынары шуут баксыраан, черниң үнүш-дүжүткүр чоруу кудулаан.

Арал чоогунуң республикаларында экологтуг байдалды үндезини-биле экижидер дугайында СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы хүлээп алдынган соонда чоннуң сагыш-сеткили аажок кодурулген, ынчалзажок ооң күүселдезиниң үезинде ол документиниң күштүг болуп боттанырынга кижилер чигзинип эгелээн. Улус ажыл-агыйын эргелеп башкарарының чагырып-дужаар системазы Каракалпакияның чурттакчы чонун амыдыралдың шаандан бээр тургустунган хевирин херек кырынга чидиреринге чедирген, балыктудар болгаш судно кылыр ажылдар уттундурган, алгы-кеш бүдүрүлгези сандараан.

Регионнуң чурттакчыларының дуза ээрэн дилээн ук система хандырбаан. Кичээнгей салбас, дүлей чүве дег чоруктун кежегезин чүгле эде тургустунуушкун хере ажыдыпкан.

Чуртта экологтуг байдалды платформага илередип көргүзери чогумчалыг болгу дег, амгы үеде кижилерниң ол бүгү дүвүредип турар болгай.

Национал-девискээр тургузугларның ниитилел-политиктиг хөгжүлдезиниң аңгы-аңгы деңнелин эскерип коруп, ооң уламындан социал-экономиктиг айтырыгларның шиитпирлеттинмейн турарын кичээнгейге алырының чугулазын айытпышаан, эвилелдешкен республикаларның болгаш автономияларның эге турууштарын, оларның деңнештирерин чугулазын демдеглеп, а ол ышкаш ону боттандырарының аргазын платформага илередир дугайында саналды ол киирген.

Пленумда олуржуп турарымга өөрүүр-дүр мен, ол дээрге 1985 чылдың апрель-диң түңнели кылдыр билип тур мен деп, адырлар аразының «Карантың микрохирургия» эртем-техниктиг комплексизиниң чиңгине директору **С. Н. Федоров** бодунуң саналын ынчаар эгелээн.

Чугаалажып турар платформавыс ийи аңгы бодалга эккээр-дир: баштай магадаашкын тыптып келир, ооң соонда ол кандыг-ла-бир бузүревес чорук-биле солуттуна бээр-дир. «Бөрүлер-даа тодуг-догаа, өшкү, хой-даа онча-менди тургайлар аан» дээзиг, бириктиртинмес чүүлдерни — шаандагы, эргижирээн принциптерни болгаш чаа ёзу-биле угаап бодаашкынның каттыштырар дээн утка платформада киргени-биле ындыг боол чадавас.

Кижиге буянныг демократтыг социализмге тодарадыгны берип тургаш, кижиге буянныг демократтыг социализмни нептерединиң төптен албадаашкылыг методтуң ындыг чамдык ёзузу-биле платформа сиңникен-дир деп, оратор демдеглээн. Бүгү-ле чүвени партия кылып турар, бүгү-ле чүвеже ол холгаарлап турар. Бистиң партиявыстың теоретиктериниң болгаш практиктериниң уламчылап турары шенелделериниң идепкей чок хайгааракчызы болбушаан, кижи ол чорудулгага киржиринден хоорулган болуп турар-дыр.

Платформада бүгү-ле кыйгырыглар сталинчи экономиктиг монополия-биле демисежиринче угланганды, а ол хирезинде ленинчи чаа экономиктиг политика дугайында чүнү-даа чугаалаваан. Чүге ону катап тургуспас бис? Күрүне өнчүзүнүң хууда өнчү-биле чаржалажып чижи бээринден Ленин кортпайн чораан. Бодунуң чижээнге даянып алгаш, хостуг рынокта хуузунда кандыг-даа өнчүге шуут хөңнү чогун чиңгине директор медеглээн. Коллективтиг өнчү, аңаа сонуургалдыг чон ындыг өнчүлүг болуп турар,— ол дээрге доктаадыр аргажок тергиин улуг күш-түр.

Платформада күүседири дыка берге хөй-ле сорулгалар салдынган-дыр. Кол-кол айтырыгларны аңгылаар болза эки. Өнчү дугайында болгаш чер дугайында, рынок дугайында, партияга болгаш ниитилелге демократия дугайында айтырыглар биске эң-не кол айтырыглар ол-дур. Ындыг турбуже, ол айтырыглар чиге тодараттынмаан, чурттуң хамаатылары чогум-на ол айтырыглар талазы-биле тода билиишкинни Пленумдан манап турар болгай. 1917 чылда партияның идеяларының тода-чигезин сактып көрээлинерден: черни — тараачыннарга, эрге-чагырганы — Советтерге, фабрикаларны — ажылчыннарга. Ол лозунгаларны бөгүн чоп күүседип болбас деп бис. Чүгле бичии ылгалдыг дээрден башка ужур-дузазын чидирбээн ышкажыл: өнчүнү эрге-чагырганың партийкин-бюрократчы командазындан алыр апаар.

Төп Комитеттиң командылал составын база эде көөрү чугула. Ол бодунуң назы-харының аайы-биле, биологтуг болгаш физиологтуг арга-шинээ-биле эде тургустунуп, чаа идеяларны хүлээп ап, оларны идепкейлиг боттандырып шыдаар бе? Партия ТК-ны болгаш ооң Политбюрозун черле элээн аныякчыдары чугула.

Реформаларның хуусаалары платформага тодарадыры чугула. Кижиниң амыдыралы дыка кыска, назы-хары мен ышкаш дөгүп, 60 ажа берген кижилер Октябрьның экономиктиг болгаш политиктиг идеяларының боттаныышкынын көрүксээр боор-дур. Платформада айыттынган бүгүле өскерилгелер болгаш реформаларны 5 чылда, улуг дизе-ле, 10 чылда күүсеткен турар ужурлуг бис. Маргыжып шуугажырынга бисте үе чок, ажылдаары чугула.

Бистиң чөөн талавыста турар күрүнелерде боол турар болуушкуннар бистиң кичээнгейивисти база-ла хаара тудуп турар деп, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары **А. Н. Яковлев** саналының эгезинде чугаалаан. Ол чурттарда кончуг нарын чорудулгалар болуп турар. Дүвүрээзиниг ындыг медээлер оон 1953 болгаш 1956 чылдарда, 1968 чылда, 1980 чылда дыңналып кээп турган. Ылаңгыя герман айтырыг кончуг нарын кылдыр тургустунуп турар. Бо бүгү чүүлдерниң талазы-биле идепкейлиг политика-дипломаттыг ажыл чоруп турар.

Ол бүгү чүүлдерге бистиң хамаарылгавыс дугайында айтырыг тургустунуп турар. Дорт түңнелдер кылыры ам-даа эрте, бүгү чүве ам-даа эки билдинмес. Бистер социал шилилгениң хостуунуң дугайында принципти 1985 чылда чарлаан болгай бис. Ынчангаш хостуг чоруктуң болгаш демократияның принциптерин чарлап турар амгы үевисте өске чурттарга ону хоруп болбас-ла болгай. Ам дээрезинде биске бир кол чүүл тодаргай билдинип турар: ол болуушкуннарны кичээнгейлиг хайгаараар апаар, ылаңгыя бистиң чуртувустуң айыыл чок болурунуң туружундан аан.

Платформаның төлевилелин ол деткээш, ында кирип турар чаа чүүлдерге — кижиниң, ооң чогаадыкчы чоруунуң болгаш сөзүнүң хостуунуң, өнчү болгаш бараан-акша харылзааларының, рыноктуң, кедээде чаа бүдүрүлге харылзааларының болгаш кедээни бирги ээлчегде сайзырадып хөгжүдериниң, күш-ажылчы өнчүнүң, политиктиг плюрализмниң, ниитилелге партияның ролюн чаа билиишкин-биле тургускаанның, эрге-чагырганың бүгү структуралары өскертиринин башкартыылга дугайында айтырыгларга тодаргай доктааган.

Платформаны чөөн-даа, барыын-даа үзелдер-биле кылып тургускан дээш шүгүмчүлеп турар. Ону ынчаар тургусканы багай эвес, харын эки чүве-дир деп, ол санаан. Чүге дээрге ында партияның чогумчалыг политиктиг төвүн тургузарыга, СЭКП-ның иштинде туруп турар бүгү күштер, а ол ышкаш ниитилелде бар эде тургузукчу хөөннүг бүгү күштер болгаш шимчээшкиннер-биле бот-боттарының аразында дугуржулга болгаш кады ажылдажылганы кылып болурунга дузалаар аргалар кирген. Эде тургустунуушкун амгы үеде кончуг бергедээшкинге таваржып турар, ол боду база-ла чөрүлдээлерлиг. Эде тургустунуушкун экономикага, политикага, чоннуң болгаш партияның амыдыралының бүгү талаларынга үндезин реформаларны чарлааш база оларны эгелээш, барыын-даа, чөөн-даа таладан шүгүмчүлелдиң одунга таваржып турар. Барыын үзелдиглер ону кончуг революсчу-дур деп санап турар, а чөөн үзелдиглер ону кончуг консервативтиг болгаш шүшпең деп санап турар.

Платформаны партияның XXVIII съездизинге чугаалажып көөрү-биле киирер деп бадылап тура, бир кол чүүлдүң дугайын сагышка бодап арттырып алза эки: платформаның алыс утказы дээди деңнел эвес, а кудуку деңнел-дир деп чүвени. Ол кудуку деңнелдей оон ыңай кудулап болбас — батай чүүлдер тургустунуп келир.

Чурттуң дээди эрге-чагыргазын быжыглаар, президент тургузар дугайында саналды ол деткээн. Ниитилелде болгаш партияда боол турар болуушкуннарны кандыг янзылыг үнелээринге хамаарыштыр бодунуң бодалдарын ол илереткен. Биске чүвени боттуу-биле көөр чорук, үнелелдерни угаан-сарыылдыг кылыры болгаш боол турар бүгү чүүлдерни шыны-биле чугаалаары амгы үеде, тынар агаар ышкаш, чугула херектиг боол турар. Мөгүдеп дүвүрээн херээ чок, ындыг чорук — уш-баш чок деэжиишкинниң болгаш аштырышкынның баштайгы демдээ болур. Партия болгаш ниитилел буурап дүжериниң кырында келген деп саналга каттышпас мен, деп СЭКП ТК-ның секретары чугаалаан. Биске тургустунуп келген берге байдалдан чаа чүүлдер тыптып тургустунар. Ындыг болзажок болуушкуннардан хожудаар, кезик-чамдык шиитпирлер хүлээп ап, чайгылып туруп бээр болзувусса, айыылдыг байдал тургустунуп кээп болур. Мындыг берге байдалдарда бот-боттарывысты эш хуузу-биле билчип ап турарывыс, санал-оналдарывысты дыңнажырывыс, боттарывыска хүндүткелдиг болурувус кончуг чугула.

Эш Бровиковтуң саналының чамдык чүүлдеринге каттышпайн турарымны дыңнадыр бодап тур мен деп, ол чугаалаан. Силерни мен кончуг эки билир мен, Владимир Игнатьевич. Делегей хереектерин силер эки сайгарып билир силер. Ынчаарга силерниң саналыңарда делегей аренназынга Төп Комитет болгаш ооң Политбюрозу чүнү-даа кылбаан дээн хөөн бар болду. Делегейде кайы хире нарын болуушкуннарның боол турарын эки билир болгай силер. Эде тургустунуушкуннуң даштыкы политиктиг түңнелдерин чүгле мактап чугаалап болбас-ла болгай. Ындыг болзажок кижи төрелгетенниң тайбың хөгжүлдеже кирип эгелээнин бүгү делегей хүлээп көрүп турар.

Амгы үениң онзагай чүүлү чүл дээрге эде тургустунуушкуннуң, ооң угаан-бодал болгаш политиктиг түңнелдериниң ачызында чыдып калган бүгү чүүлдер бүстүп дүжүп эгелээни болур. Партияның XXVIII съездизи эде тургустунуушкуннуң баазазынга сырый каттыжышкынның болгаш дидим бурунгаарлаашкынның съездизи болур ужурлуг, а түскайланып чарлып эгелээриниң съездизи эвес. Ындыг арганы платформаның төлевилели берип турар. Амгы үеде кол политиктиг айтырыг — ол арганы ажыглаарындан хожудап чыдып калбазы болур деп, ол түңнелинде чугаалаан.

Чуртта бүгү чүве алачайгаар болуп турар, эргечагырга сандараан дээрзиниң дугайында бодал хөй кижилерде тыптып келген деп, СЭКП ТК-ның кежигүнү, партияның Калинин обкомунуң бирги секретары **Н. Ф. Татарчук** чугаалаан. Чуртта корум-чурум баксыраан, бөлүк-бөлүү-биле хээлиленир, организастаан кем-херек үүлгедиишкиннери, бойдустуң үнелиг байлактарын хоступу-биле садар чорук уламчылавышаан.

Политиктиг ажылды чорудары бергедеп келген. Бистиң партиявыс чоннуң мурнунга ат-алдарын чидирбишаан. Эде тургустунуушкуннуң аазаан чүүлдериниң чамдызы беш чыл иштинде боттанмаан.

Коммунистерниң партия ажылдакчыларының бодалы-биле алырга, партия биле Советтер органнарының ажыл-чорудулгазы аңгылаттынмаан. Ооң түңнелинде бүгү-ле четпестерге партияны чемелеп турар. Амга чедир чер-чер Советтериниң, бот-башкарылга дугайында хоойлулар хүлээп алдынмаан, чер-чер Советтериниң күүсекчи органнарының тургузуу ажылдап кылдынмаан, а ийи ай болгаш Совет эрге-чагырганың органнарын тургузуп эгелээр болгай. «Улус депутаттарының Советтери» деп чүүлдү партияның платформазының төлевилелинге шыңгыызы-биле быжыглаарын демдеглээн. Советтерниң үстүнде айыткан чүгула документилери хүлээп алдынган турзун дээш составынга аргадуржулгалыг Советтер ажылдакчылары кирер ажылчын бөлүкту тургузарын ол саналдаан. Чүгле ынчан Советтер чоннуң күзелин илередип шыдаар, боттарының холунга күрүнени башкарарының тынын алыр.

Бөгүн чоннуң партияга бүзүрели аъш-чем болгаш эргежок чугула хереглелдиг барааннары-биле кижилер чүү хире хандыртынган болурундан хамаарыжыр деп, ол чугаалаан. Эде тургустунуушкуннуң беш дугаар чылында хамык чүвениң чүгле нарыыдааның чугаалап болур бис. Бо чылын 66 миллиард рубльдиң хереглел бараанарын бүдүрүптервиске бузүревейн турарлар.

Ораторнуң чугаазы-биле алырга, экономиктиг реформаны боттандырып турары улам доргайтаан, төп органнарның ролю болгаш харыысалгазы кошкаан. Хереглел секторунуң ажыкдужуунге таарыштыр экономиканы эде тургузар деп платформада бижээн. Канчаар, кандыг арга-биле, чүү хире хуусаада чорударын айыттынмаан.

Бистиң партиявыс улам шиитпирлии-биле хөделир, ооң одуругларын быжыглаар херек, ооң органнарының политиктиг болгаш социал камгалалы чугула деп, ол чугаалаан. Чуртка корум-чурумну тургузар дээш тодаргай хемчеглерни алыр херек. Бир эвес херек болза, байдалды нарыыдадып турар янзы-бүрү шимчээшкиннерниң, каттыжышкыннарының, фронтуларның ажыл-чорудулгазын соксадыр. Хөй-ниитиниң болгаш күш-ажылдың корум-чурумунуң суларааның доктаадыр херек.

Пленумнуң бо киржикчизиниң бодалы-биле алырга, Совет Армияда партия ажылынга политиктиг үнелелди бээри негеттинип келген. Байдал ында дүвүреңчиг. Эштер Язов биле Лизичевтиң аттарынга хөй шүгүмчүлел бар.

Июнь-июль айларда XXVIII съездини дарый чыылдырарын, ооң мурнунда Бүгү-российн партконференциязын Россияның партийжи органнарының тургузуун тодарадыры-биле чыылдырарын Калинин областың коммунистериниң мурнундан ол саналдаан.

Чүвени хөөретпейн, мээң чугаалаар деп бодаан чүүлүм болза, амгы үеде чугаа болза, социализмни, коммунизмни болгаш өске-даа кандыг-бир «...измни» камгалаарының дугайында чугаа чорбайн турар, амгы үеде чугаа болза, бис бодувустуң чонувусту, нациявысты камгалаар ужурлуг бис дээрзиниң дугайында боол турар, ынча дээш, мен бистиң улуг чуртувустуң бүгү улустарын бодап турарым бо деп, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының экономика салбырының академик-секретарының хүлээлгелерин күүседип турар **С. С. Шаталин** чугаалаан.

Ооң бодалы-биле алырга, платформаның ниити үнелээшкинни шүгүмчүлекчи ёзулуг болур ужурлуг. Платформада дыка хөй «византийжи чажыттар», чедир чугаалаваан чүүлдер бар-дыр. Платформаны амыдыралга боттандырарының аргаларын айытпаан-дыр. Платформада кол-кол билиглерни ылаптыг тодаратпаан-дыр. Оларның эң колу болза социализм дугайында билиг болгай. Ындыг болзажок, социализм деп чүл дээрзин платформада чугаалаваан-дыр.

Платформаның дыка хөй чүүлдери чедимче чок бижиттинген. Ол бүгү коммунистерниң угаан-бодал шыдалын түңневаан-дыр.

Платформада СЭКП-ниң монополисчи чоруу хөй черни ээлээн-дир. А СЭКП-ге ындыг монополисчи чоруктуң херээ чок. Социал-демократияга СЭКП-ниң хамаарылгазы чижектиг ындыг чугула айтырыгны платформада безин тургуспаан. «Социал-демократтыг социализм биле «коммунистиг» социализмниң канчап чарылгазының дугайында айтырыгны ында ыыттаваан, анаа-ла «чажырып каан-дыр».

Чоннуң социал талазы-биле камгалалдыг болурунуң, үндүрүг оналдазының, депшилгелиг системазының, хостуг экономиктиг чарыштың үндезининге политиктиг демократияның, социал чөптүг чоруктуң болгаш экономика талазы-биле ажыктыг чоруктуң дыка хөй айтырыгларын социал-демократия шиитпирлеп шыдаан дээрзин платформада ыыттаваан-дыр. Платформа база бир өске «социализмни» — национал-социализмни — фашизмни канчаар көрүп турарын ыыттаваан, улуг орусчу шови-

(Уламчызы 3-кү арында).

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНГА САНАЛ-ОНАЛДАР

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

нистер российжи үндезинге национал-социализмни тургузар деп шиитпирлээнин херекке албаан-дыр. Оратор Россияның компартиязын тургузар болгаш Россияның Эртемнер академиязын тургузар деп саналдарга удур боор турарын чугаалаан.

Регионалдыг бот-орулга-чарылга дугайында айтырыгны платформа тодаргай тургуспаан-дыр деп, ол санаан. Хөй партияларлыг болур чоруктуң хамык чүвени шын шиитпирлээриниң дүлгүүрү эвес дээрзин платформа шын айыткан. Ынчалза-даа чаңгыс партиялыг болур чорук база-ла хамык чүвени шын шиитпирлээриниң — террорну болдурбазының, чоңга удур кем-херектерни үүлгетпезиниң, ниитилелди сандараашкынга таварыштырбазының аргазы эвес-тир дээрзин платформада чугаалаваан-дыр.

Эде тургустунуушкунну ниитизи-биле СЭКП эгелээн деп платформада бадыткааны шын эвес. Ораторнуң бодалы-биле алырга, эде тургустунуушкунну бүгү СЭКП эгелээн эвес, а СЭКП-ниң депшилгелиг күштери эгелээн боор турар.

Партия ажылдакчыларының болгаш өске-даа эрге-чагырга органнарының ажылдакчыларының шалыңын өстүргенин академик шын эвес деп санаан. Ол частырыгны эдери эргежок чугула деп, ол чугаалаан.

Ажылчын аңгының-даа, чурттакчы чоннуң өске-даа кезектериниң, тодаргайлаарга, бүгү чоннуң эрге-ажыктарын хандырар ындыг партия турбас. Ындыг партиялар чок. А платформада ук айтырыгны база-ла шын эвес көрген. «Бүгү эрге-чагырганы — Советтерге, черни — тараачыннарга, фабрикаларны — ажылчыннарга» деп платформада бижээн тезистерге доктаагаш, академик: «а интеллигенцияга чүнү бээр чүвел?» деп айтырган. Партияны-даа, ниитилелди-даа чара шаап турар ындыг лозуңнарның херээ чок деп, ол кыйгырган.

Ооң мурнунда сөс алган Польшада ССРЭ-ниң элчини В. И. Бровиковтуң саналын ол бүгү талазы-биле чедимче чок деп санаан.

Үндезини-биле чаа, дидим политиктиг идеяларның тып-тып кээп боттаныры чайгылыш чок болгаш быжыг күзел-соруктуг ниитилел угаан-бодалының демократчыдылгазы база хостуг болуру — амгы үеде эргежок чугула чүүлдер ол деп, Грузияның Компартиязының бирги секретары **Г. Г. Гумбаридзе** санап турар. Республиканың компартиязының ТК-зының чоокта чаа эрткен пленумунуң дугайында чыылганнарга чугаалап тура, аңаа Грузияның Компартиязының XXVIII съездизин эрттирериниң хуусаазын апрельче шилчидер дугайында шиитпирниң хүлээп алдынганын ол дыңнаткан.

Ук съездиге сайгартынып көрдүнер ужурлуг айтырыгларның СЭКП ТК-ның платформазының төлевилели-биле бүрүн дүгжүп турары ол айтырыгларның бистиң бүгү партиявыска эң чугула боор турарын херечилеп турар деп, ол чугаалаан. Оларның шиитпирлээшкини-биле партияның келир үедеги ат-алдары-биле-даа, ниитилелдиң болгаш партияның моон соңгааргы чаартылгазы-биле-даа дорт холбаалыг. Платформада саналдаттынган шынар талазы-биле организас-структурлуг чаартыышкыннар — шиитпирлиг хемчеглерниң болгаш политиктиг чаартыкчы үзелдерниң херечизи боор турар. Совет удуртулганың чаа даштыкы политиктиг угаап бодаашкыны кижиге буянныг демократтыг социализмниң принциптеринге ооң шынчызын бадыткап турар. Шак-ла ындыг чайгылыш чок чорук иштики херектерге, ооң иштинде партияның иштики амыдыралынга база эргежок чугула. Партияның чаартылгазынга шаптыктап турар чүүлдерниң дугайында чугаалап тура, санал берикчи партийжи албан-дужаал аайы-биле чагыртырының эргижирээн комплекизин мынчага чедир хүлээп ап келген байдалдарывысты үндезини-биле чок кылырының эргежок чугулазын айыткан. Дыка хөй чылдар дургузунда партийжи органнарның харыысалгазы колдуунда-ла оларның эргелериниң боттаныышкыны-биле дүгжүп келген. Политиктиг болгаш хууда ямбызын чидирери берге болбайн аап, ынчалза-даа амыдыралдың болгаш чаа өзү-биле угаап бодаашкынның демократтыг тургузуун шак ындыг болур ужурлуг деп хүлээп алыры удуртукчу коммунист бүрүзүнүң хууда үзели болур ужурлуг.

Политиктиг плюрализм, хөй партиялыг система дээн ышкаш амыдыралдың боттуг апарган чүүлдери партийжи платформага эң тодазы-биле айыттынган турар ужурлуг. Чаа ниитилел-политиктиг күштериниң ортузунга элээн коскуг рольду ойнап турар национал шимчээшкиннерден эвилелдешкен республикаларның компартиялары хоорук болза, ындыг чорук партия организацияларының аңгыланырынга, политиктиг эгелекчи чүүлүн чидиреринге [illegible] болур.

Бир эвес күрүне тургузуунуң сталинчи чаңгыс аай моделинден шынап-ла хоорлуп, ооң ойталаар дээр болза, платформада айытканы ышкаш, национал-күрүне тургузугларынга амыдырал тургузуунуң хевирлерин шилип алырынга ёзулуг хосталганы бээри чугула, коммунистерге чогаадыкчы калбак шилиишкиннерниң аргазын бээр, республикаларның компартияларының ажыл-чорудулгазынга артык кызыгаарлаашкыннарны болдурбас ужурлуг бис.

Грузияда грузиннер болгаш абхазтар, орустар болгаш осетиннер, гректер, курдтар болгаш еврейлер, өске-даа улустарның төлээлекчилери-биле кады чартык миллион хире армяннар, 300 муң ажыг азербайджаннар чурттап турар. Закавказьениң акы-дуңмалышкы республикаларында болуп турар чүүлдер биске база балыгларны чедирип, сеткиливиске аажок аарышкылыг дүвүрээзинни болдуруп турар деп, бирги секретарь онзалап айыткан. Ол дээрге бистиң амыдыралчы эң чугула ниити айтырыгларывыс-тыр, оларны шиитпирлээринге кады ажылдажылга, тургустунуп келген нарын айтырыгларны шиитпирлээринге эш хуузунуң чугаалажылгазы болгаш дилээшкиннер эргежок чугула.

Партияның XXVIII съездизинге политиктиг платформаны бүгүде улус чугаалажып көөр кылдыр киирерин бүгү совет кижилер манап турар деп, ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазы **В. А. Крючков** демдеглээн. Кризис болуп турар үеде ооң ниитилелге сырый катыштырылгалыг салдарын чедир үнелээри берге. Бистиң ниитилеливистиң бүгү кадык күштерин тургузукчу сорулгаларны чедип алырынче мөөңнээри — амгы үе-чадада партияның кол сорулгазы.

Эде тургустунуушкун херек. Ниитилелди революсчу ёзу-биле чаартырының лозуңун көдүрүп тура, кончуг шыынныг херек кылган-дыр дээрзин социалистиг чурттарда болуушкуннар бүзүредип турар.

Бистер политиктиг демисел үезинче херек кырында кирипкен бис, бистиң хөй-хөй кагжыкчыларывыс аңаа удур кандыг-даа арганы ажыглап турар-дыр. Күрүне-национал тургузуглары, күш-ажылчы коллективтер, аныяктар бөлүктери, массалыг информация чепсектери демисел ареназы апарган. Шак ындыг демиселге бистер белен эвес болган-дыр бис.

Чөөн-радикал үзелдиг, социал-демократчы хевирлиг, националисчи, коммунизмге удур, харын мырыңай шажын чүдүлгелиг күштер амгы үеде тодазы-биле көскүлең апарган. Оларның хөй кезииниң ажыл-чорудулгазының ужур-утказы хоозурадыкчы, социализмге удур. Бир эвес олар мооң мурнунда эде тургустунуушкун адаанга чыскаалып турган болза, ам нургулайында-ла СЭКП-ниң политиказын буруу шаап, эрге-чагырганы эжелеп алырынче ажыы-биле чүткүп турар. Олар ниитилелге моральдыг согугну таварыштырып, совет кижилерни, коммунистерни, оларга таарышпас өске-даа улустарны өлүрүп чидирерин кызыдарлар. Экстремистер боттарының ужур-дүрүм чок хөделиишкиннери-биле Арменияның, Азербайджанның, Даг-Карабахтың улустарының угаан-сарыылынга кемниг салдарны чедирбишаан. ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазы ол регионда сөөлгү үеде болуп турар болуушкуннарны, совет-иран кызыгаарының азербайджан участогунда байдалды сайгарып чугаалаан. Улусчу фронтуң баштыңнары кызыгаарда корум-чурум чок байдалды удуртуп турар. Амгы үеде Күрүнениң айыыл чок чорук комитеди Совет Эвилелиниң кызыгаарында байдалды ханызы-биле шинчилеп эгелээн деп, ол чугаалаан. 1990 чылдың дургузунда кызыгаар камгалалының чаа концепциязын ажылдап кылырын ол аазаан.

Эде тургустунуушкун, ооң идеялары, ону боттандырарының аргалары — ол дээрге корум-чурум чок, харыысалга чок чорукту, экстремизмниң илерээшкинин ажыглаарының аргазы эвес-тир. Экстремистерни суртаал-биле оожуктуруп шыдавас дээрзи билдинигир. Ол ону чүгле өскүдер. Бистер шуптувус айтырыгларны, ооң иштинде хүннүң чидиг социал айтырыгларын, политиктиг арга-биле шиитпирлээр дээш туржур бис. Бир эвес ындыг чепсек күш четпес хире болза, күш дөгээшкинниң күш-биле доктаадыр апаар. Хоойлу-дүрүм камгалаар органнар маңаа бодунуң ролюн ойнаар ужурлуг. Ындыг турбуже, бир талазында, оларның чамдыкта шиитпир чок, дуржулга чок чоруу, өске талазында, идегелдиг хоойлужудулганың чок болуп турары бо органнарның ажылынга багай салдарлыг [illegible].

Оожургаашкын, тоомча чок чорук улуг хемчээлдиг халапка чедирип болур. Чамдык регионнарда болбас ужурлуг болуушкуннар болуп турар-дыр. Совет эрге-чагырганың чеден ажыг чылдарында багай човулаңга таварышкан муң-муң демисчилер тывылган. Биске экстремизмниң оруунче кирген организацияларның ажыл-чорудулгазын хоруп болгу дег хоойлу херек-тир.

Айыыл чок чорук органнарынче халдаашкыннарның күштелгениниң дугайын чугаалап тура, хоойлу-биле шыынныг чорук чекистерниң амыдыралының чижек-нормазы апарган органнарның төөгүзүнден шын түңнелди үндүрген болгаш ооң уржуктарын утпас бис дээрзиниң дугайын дыңнаткан. Оратор ооң-биле кады чамдык четпестер дугайын база айыткан. Чамдыкта шиитпир чок, демиселди политиктиг чепсек-биле чорудуп шыдавас апаар-дыр бис дээн.

Бис ёзулуг демократия, тайбың, совет кижилерниң дыжы, хөй-ниитиниң корум-чуруму, кижилер коргуш чок чурттазын дээш туржур бис деп, оратор демдеглээн.

Платформаның саналдап киирген төлевилелиниң дугайын чугаалап тура, ооң конструктивтиг үндезинин багай эвес деп, ол көрген. Кандыг-даа удурланыкчы күш митингилерге лозуңнар салырындан аңгыда, оон эки платформа саналдап шыдавас.

ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазы саналын төндүрүп тура, партия аппаратының болгаш «партажылдакчылар» дугайында айтырыгга доктааган. Партия аппаратының ажылдакчыларының хөй кезии — эки белеткелдиг, эртем-билиглиг, дуржулгалыг эштер, эң-не кол чүве — ак сеткилдиг кижилер-дир. Олар боттарын ажыл-херекке долузу-биле берипкеннер. Ширээзинден так туттунупкаш, олуттарын кымга-даа чайлап бербес кижилер деп бодаар болза, шын эвес боор. Херек ынчаар тургустунмаан! «Аппаратчиктер» дээр кижилерниң хөй кезии бөгүн аппараттан чоруй баарынга белен болгаш боттарының амыдыралын материал-даа, мораль-даа талазы-биле хандырып шыдаарлар. Оларның ажылы — дыштаныр хүннер чок, чиик эвес күш-ажыл.

Аппарат ажылдакчыларының ажылында четпестер база бар. Кижилер-биле харылзаазы ам-даа дыка кошкак, улустарга белен дуза катпас.

Февраль 7-де болган эртенги хуралга саналдарны СЭКП ТК-ның кежигүнү, Таджикистанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары **К. Махкамов** ажыткан. СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелин партияны чаартырының болгаш партияның база бүгү ниитилелдиң моон соңгааргы хөгжүлдезиниң оруун айтырының ажыл-херээн түңнээн, политиктиг улуг ужур-дузалыг документ деп, ол адаан. Ол дээрге сайгарып чугаалашканының болгаш эдилге кылганының соонда, болунуң съездизинче партияның киирип болуру ёзулуг кол үндезини ол болур.

Сталинизм үезинде, а ооң соонда таптаашкын чылдарында эвээш эвес частырыглар, социалистиг тургузуушкуннуң ленинчи принциптеринге дорт хажыдыышкыннар болгулаан. Ол бүгү дээш партия бодундан харыысалганы чайлатпайн турар, чайладыр эргези-даа чок. Эде тургустунуушкуннуң байдалдарында безин партийжи дыка хөй кадрларның удуртулганың эрги методтарындан адырлып чадап турары чемелелдиң барымдаазы болуп хевээр турбушаан.

Ынчалзажок Октябрь революциязындан тура, партияның инициативазы-биле эгелээн эде тургустунуушкун чылдарында чедип алдынган бүгү-ле чүүлдерни херекке албазын оралдажыр чоруктар элдепсинчиг болуп турар болгаш бүгү чүвени шыйып каантарының оралдажыынга шиитпирлиг удурланырывысты негеп турар. Эде тургустунуушкуннуң дедир ээлбезиниң, ону айыттынган сорулгаларга чедирериңге эргежок бүгү-ле чүүлдерлиг, Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин чаа үндезинге камгалап арттырар база быжыглаар кара чаңгыс боттуг күштүң магадылалы — партияның адын баксырадыр, ону сандарадыр дээн янзы-бүрү оралдажыышкыннарны шиитпирлии-биле буруу шаап турарын Таджикистанның коммунистериниң удуртукчузу дыңнаткан.

Сайгартынып турар документ талазы-биле ол элээн каш бодалдарын чугаалаан.

Платформаның төлевилелинде чогаадыкчы ажылдың хостуг болурунуң дугайында чугаалап турар черинде мынча дээн: культура адырының хөй янзылыын деткип тура, партия бо-ла үеде гуманныг критерийлерни камгалаар база культурага садыглажыр арга социализмге таарышпас. Кончуг-ла үезинде чугаалаан-дыр. Сөөлгү чылдарда чуртта бистиң культуравыстың гуманныг принциптеринден элээн тая бергенивис илдең апарган. Кинотеатрлар экраннарындан, янзы-бүрү видеосалоннардан, телевизорлардан күштеп-күчүлээшкин, порнография (эр-херээжен харылзаа-биле холбашкан чүүлдерни ыят чогу-биле көргүзери), үй-балай, бистиң ниитилел амыдыралынга таарышпас чүүлдер совет көрүкчүнүң кырынче тө тыртынып келген. Бо бүгү ылаңгыя Ортаа Азия республикаларының онзагай байдалдарынга дыка таарышпас, ооң уламындан ылаңгыя аныяктар болгаш элээдилер ортузунда кем-херек үүлгедир чорук көвүдеп турар. Ындыг фильмнерни соортуп эккеп көргүзерин хоойлу-дүрүм ёзугаар соксадыр ужурга таваржып тур бис. Ындыг хоойлу төлевилели ажылдап кылдынып турар. Бир-тээ, ындыг, демейлешкек фильмнерни чуртта база бүдүрүп эгелей берген чүве болганда, ындыг хемчеглерни эвилел чергелиг кылдыр база ап чорудар боор деп идегеп турар бис.

Күш-ажылга эрге боттандырыышкынының магадылалын быжыктырар» дугайында дүрүм платформаның төлевилелинде четче тодаргай эвес кылдынган деп бодап турар бис. Бо болгаш моон өске-даа бедик индирлерден Таджикистанда болгаш ооң кожалары республикаларда чурттакчы чоннуң ниитиниң күш-ажылында хаара туттунмайн турар кезээн ажылга тургузарының айтырыглары чаңгыс эвес удаа көдүртүнүп келген. Бүгү-эвилел программазы чокта бо айтырыгны шиитпирлээри болдунмас. Ынчангаш ол хире берге, эң чугула айтырыгга партияның хамаарылгазы платформа төлевилелинге тода болгаш чиге айыттынган турар ужурлуг.

Съездилер аразында партийжи ниити конференциялар эрттирериниң, аңаа органнарның удуртукчу составын катап соңгуп болурунуң дугайында күзээшкиннерниң төлевилелде чугаалаттынганынга холбаштыр алыр болза, кооптацияны киирерииниң ажыы чок-ла-дыр. Оон аңгыда, XXVIII съездиге делегаттарның бүрүн эргезиниң хуусаазының дугайында айтырыгны база чугаалашса эки-дир.

Коммунистиг партия — чаңгыс аай үзелдиглерниң эки тура организациязы болур болгаш оон үнери политиктиг азы хамааты кандыг-даа уржук болдурбас деп төлевилелде чугаалап каан. Ынчалза-даа амыдыралга бис мындыг байдалга база таваржып турар бис, назы-хары дөгүй бергеш, чамдык коммунистер — партияның хоочуннары калыкшылының байдалы-биле чамдыкта партия эге организациязының ажыл-чорудулгазынга доктаамал киржир арга чок болу бээр. Олар кандыг-даа таварылгада партиядан үнүп чорууруң күзевестер. Оларны билзе чогуур. Ол байдалдарны өөренип көргеш, партияның назы-хары дөгээн хоочуннарынга СЭКП-ниң хүндүлүг кежигүннери деп атты тыпсырын саналдап тур мен.

Сөөлгү үеде партия-күрүне аппаратының болгаш удуртукчу ажылдакчыларга чиигелделер дугайында айтырыг удаа-дараа көдүртүнүп турар апарган. Харыысалгалыг чамдык эштер ол айтырыгны бюрократияга удур демиселге боттарының тугу кылып ап турар, а тускай тудуглар, «тускай херегледиң» өргээлери дээн ышкаш дамчыыр чугаа чоңда нептерээн, удуртукчуларга, партия ажылдакчыларынга деп турары ол-дур ийин.

Чиигелделер талазы-биле Дээди Советтиң комиссиязы ажылдап турар, ынчалза-даа ол бүгүнү хоойлу-дүрүм ёзугаар канчаар көрүп турарын чоңга тайылбырлаар, чарлаар болза эки-дир.

СЭКП ТК-ның кежигүнү, ВЛКСМ ТК-ның бирги секретары **В. И. Мироненко** аныяктарның айтырыгларынга доктааган. Чүү-даа чүве өскерилбес дээр бодалдан адырлыр хөңнү чогу, шиитпир чок болгаш чайгылчак чорук аныяктарның аразынга харыы хөделиишкиннерни болдурган, аныяктарның ортузунга байдалды чидиглендирген.

Аныяктар чүнү күзеп турарыл? Эң-не кол чүве — сөс-биле ажыл-херектерниң карышпазын. Эрге-чагырганы Советтерге херек кырында дамчыдарын, коммунистер ылап-ла шынчы чоруктуң үлегерин көргүскеп турарын күзээрлер. А партия эрге-хоойлу ёзугаар эвес, а херек кырынга политиктиг мурнакчы күш боорун. Эвилел албадал-биле эвес, а ында кирип турар республика бүрүзүнүң, эң-не эвээш санныг-даа чон болза, эрге-ажыктарын хүндүлеп көөру-биле күштүг боорун күзээрлер. Эрге-чагырганы кандыг-бир черниң улустарның эрге-ажыын илередиринге бүрүн эргелиг болур чоруктуң чок болурун, хоойлу-дүрүм мурнунга шуптувус дең боорун күзээрлер.

Социал чөптүг чорукту болгаш шынны ол күзеп турар. Ол бодунуң эрге-ажыын боттандырарын күзеп турар.

Платформа чүнү сүмелеп турарыл? Бюрократчы системадан — демократияже, бюрократчы төпчүдүлгеден — партияның иштики демократиязынче, экономикага бүрүн эргелерден, аңаа кижиниң ролю шиитпирлиг дээн чүүлден — ооң хоойлуларын сагыырынче шиитпирлиг базымны кылырын сүмелеп турар.

Платформаның төлевилелинде ийи черде партия биле комсомолдуң харылзааларының дугайында чугаалап турар деп, оратор уламчылаан. Колдуунда шын. Ынчалза-даа комсомол организацияларының, оларның парлалга органнарының чаңчыл ёзугаар эвес ажыл-чорудулгазынга шыжыгыышкын ында илдең. Шупту чүве эки эвес боору чугаажок, ынчалза-даа партия комитеттерин, Төп Комитетти база шиитпирлиг эвес, шушпең чорук дээш шүгүмчүлээни хөй таварылгаларда шуут-ла биликсээр хөңнү чок азы таарзынмас чүүлге таварыштырып турар.

Ийет, ол дээрге биске чаңчыкпаан чүүл-дүр. Партия биле аныяктарның эвилелиниң аразынга харылзааларга ол аңаа деп бодаар мен. Комсомолдуң удатпас болур съездизинге платформаны чугаалажып, тускай резолюцияны, партияның съездизинге боттарывыстың саналдарывысты ажылдап кылыр бис. Ынчалзажок бо дораан партияның ВЛКСМ болгаш Ленин аттыг пионер организациязы-биле харылзааларын тодаргайлаар күзелин платформага көргүзер херек. Бодунуң политиказын ажылдап кылырынга, ону боттандырарынга оларны хаара тудар херек.

Депутат коммунистерни, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң кежигүннерин үшкү сессияга аныяктарның күрүне политиказын чугаалажып көөрүн деткииринче кыйгырган. Хоойлу-дүрүм инициативазы кылдыр ол документилерни ВЛКСМ ТК-зы эрткен чылдың чазынында-ла белеткеп каан. Ол дээрге комсомолдуң чугула политиктиг акциязы болур. Ону тооп көрбейн турары хомуданчыг. Политиктиг демиселдиң чидигленип турар үезинде аныяктарны боттарының сорулгаларын боттандырарынга ажыглаарын күзээр күштер тыпты бээр. Аныяктардан хая көрнү берген партия дээрге-ле аныяктар организациялары чок, келир үези чок партия-дыр.

Сөстү Киргизияның Компартиязының бирги секретары **А. М. Масалиевке** берген. Эде тургустунуушкун эгелээнден бээр удавас беш чыл болур деп, ол чугаалаан. Чуртта ханы өскерлиишкиннер болуп турар. Ооң-биле чергелештир экономикада болгаш социал адырда көскү экижиишкиннер чок. Националдар аразында харылзаалар дыка чидигленген. Эң хомуданчыг чүве — ниитилелдиң политиктиг авангарды — Коммунистиг партияның ат-алдарының бадып турары. Мындыг чогумчалыг эвес байдалда ооң ажыл-чорудулгазын үндезини-биле өскертирин көрүп турар СЭКП-ниң XXVIII съездизинге платформа төлевилелин хүлээп алыр ужур биске таваржып турар-дыр. Платформа ёзугаар партия бодунуң башкарыкчы туружундан болгаш эрге-чагыргазындан эки тура-биле адырлып турар-дыр. Ынчалза-даа ол ниитилелге бодунуң авангардчы ролю дээш туржур ужурлуг.

Ол сорулга эң нарын дээрзин дорту-биле чугаалаайн. Ниитилелди каттыштырар күш болур партияның моон соңгаар ат-алдарының бадары дээрге ниитилелге, бистиң хөй национал күрүневистиң буурап дүжеринге кыжаныг дээрзин бис тода билген турар ужурлуг бис. СЭКП ТК, Дээди Совет болгаш Министрлер Чөвүлели, чер-черде партия организациялары ынчангаш экономиктиг тургузуушкуннуң удуртулгазындан хосталбышаан, эрге-чагырганы долузу-биле холга ап турар Советтерниң туружун, эргелерин база хүлээлгелерин быжыглаар талазы-биле дарый хемчеглер алыр болза эки. Маажымнап болбас, оон башка чурт моон-даа берге байдалга таваржып болур.

Чуртта болуп турар чүүлдер дээш бистер шупту харыылаар ужурлуг бис деп, оратор демдеглээн. Чидиг, кол айтырыгларны бис эвээш чугаалажып турар бис бе? СЭКП ТК-ның Пленумнарын, ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездилерин, Дээди Советтиң сессияларын, Министрлер Чөвүлелиниң хуралдарын ап көрүңер. Сөөлгү чылдарда орта эвээш эвес улуг айтырыгларны чугаалажып көрген болгаш чугула шиитпирлер хүлээп алдынган. Ынчалза-даа олар боттанмайн турар.

Эде тургустунуушкун дугайында, амыдыралды демократчыдар дугайында бис хөй-ле чугаалап, ниитилелге сагылга-чурумну, корум-чурумну быжыглаар талазы-биле эвээш ажыл кылып турар-дыр бис. Транспортта айыыл-халапты, корум-чурум үрээшкиннерин, чоннуң херэглел барааннарын чедир бербээниниң дугайында чеже чугаалажып кээр бис? Эки талаже өскерлиишкиннер ынчангаш кончуг эвээш-тир.

Бистиң чуртта продукцияның дыка хөй хевирлери чедишпейн турар, чедишпес продукцияны чиижең өртекке садар чорук кедерээн. Ону ажыглап алгаш, чамдык ак сеткилдиг эвес кижилер чоннуң күсели-биле байып ап турар. Ол дээрге кымга-даа чажыт эвес чүве-дир. Чамдык хоойлуларның күүсеттинмейн турары чаа документиге улустуң бүзүревес чоруун болдуруп турар. Чуртта шиитпирлезе чогуур дыка хөй айтырыглар бар. Оларны митингилер-биле, чыскаалдар-биле, ажыл соксадыышкыннары-биле азы боо-чепсек-биле шиитпирлевейн, бедик бүдүрүкчүлүг күш-ажыл-биле, бедик организакчы чорук-биле, хөй-ниити организацияларының ролюн болгаш харыысалгазын бедидери-биле шиитпирлээр херек.

Чер-черлерде чаа-чаа хөй-ниити шимчээшкиннериниң, янзы-бүрү каттыжыышкыннарының, эвилелдерниң тып-тып турарын телевидение, радио, парлалга хүн бүрү дыңнадып турар-дыр. Ол бүгү демократия дижип, ону эде тургустунуушкуннуң ачызы дижип турар-дыр. Ол бүгү каттыжыышкыннар, эвилелдер ол-бо айтырыгларны шиитпирлээринге дуза боор турар эвес, харын хора чедирип турарлар. Оларның хөй нуруузу политиктиг лозуңнарны идип үндүрүп турар. Оларның ажыл-чорудулгазы ниитилелди кошкадырынче, экономиканы сандарадырынче, политиктиг системаны буурадырынче угланган. Ындыг турбуже, бис ук айтырыгларга СЭКП ТК-ның болгаш чурттуң чазааның тодаргай принципиалдыг туружун көрбейн турар бис.

Эрге-чагырга дээш хайыра чок демисел чорүп турарын көрбес арга чок. Амдызында совет кижилерниң хөй нуруузу партияны деткип турар, партия бүгү байдалды өскертип шыдаар боор деп бодап турар.

Партия комитеттериниң аппаратын эмин эрттир үрдүнчек, хөй ажылдакчыларлыг, бюрократчы деп чугааны бола дыңнап болур. Ында чамдык шын чүүлдер бар боор. Шынап-ла, инструктор, сектор эргелекчизи, килдис эргелекчизиниң оралакчызы, килдис эргелекчизи, партия комитединиң секретары деп хөй чадалыг системалыг болгай бис. Партия удуртулгазының хөй чадалыг чорууң чок кылыры аппараттың ажылын экижидер деп бодаар мен. Экономикага, социал адырга чогумчалыг өскерлиишкиннер болзун деп бодаар болза, төпке-даа, чер-черлерге-даа бүгү күжениишкиннерни каттыштырар херек. Оон башка платформа ажык болбас. Улус хей-ле мегелеттирип каар.

СЭКП ТК-ның кежигүнү, ВЦСПС-тиң секретары **Г. С. Баштанюктуң** чугаалааны болза, кижилер ындыг-мындыг эки өскерлиишкиннер болур деп аазаашкынга кончуг бүзүрээн, ынчалза-даа амыдырап, чурттаары улам бергедеп бар чыдар. Ынчангаш ол чорук кижилерниң сеткил-хөөнүнге багай салдарлыг боол турар. Корум-чурум кошкаан, социал дүшкүүрлүг чорук өспүшаан. Чуртту улам-на хүлүй тудуп бар чыдар кооператив шимчээшкининде хажыдыышкыннарны, чиижең чорукту, хээлилээр болгаш хээлиленир чорукту болдуруп турар шын эвес, хөлегеленчек экономикага хамаарыштыр партияның туружун платформага тодаргай айтыр ужурлуг.

ВЦСПС-тиң секретары партия биле профэвилелдериниң аразында харылзааларга тускай доктааган. Профэвилел шимчээшкининде тургустунган байдалдан ниитилелдиң чогумчалыг болур чоруу хөйү-биле хамааржыр. Ниитилелге профэвилелдериниң ролюн болгаш ээлээр ужурлуг черин чурттуң ажылчын шимчээшкининиң ёзулуг катап тургустунуушкуну-биле, массаларның идепкейиниң канчаар-даа өзүүшкүнү-биле хемчээр херек.

Организастаттынган ажылчы чоннарның ортузунга политиктиг салдар-хамаарылга дээш демиселди эң-не янзы-бүрү чаа-чаа организациялар, каттыжыышкыннар эгелээн.

Амгы профэвилелдеринден аңгыда, оон өске база бир профэвилелдерин тургузар херек деп сорулганы олар салып турар. Оларның суртаалчылары хоорайлар болгаш бүдүрүлгелер кезип, парлаттынган чүүл-бүрү материалдар тарадып, материалдыг, саң-хөө дузазын, ооң иштинде даштыкыдан безин дуза чедирериниң аргаларын тургузуп турар. Олар ажылчын коллективтерже уламна сиңнигип кирерин оралдажып турар. Ажылчын коллективтерде хөй-ниити структуразын шимчетпейн, боттарының политиктиг эчис сорулгазынче угланган чүүлдер-биле солууру оларның кол сорулгазы боол турар.

Бир эвес шак ындыг күштерге алзыптар болзувусса, ажылчын шимчээшкинге партия бодунуң ат-алдарын-даа чидирер, ооң харыысалгалыг үе-чадазында эде тургустунуушкунга ол эттинмес согугну бээр. Шахтёрларның чоокта чаа болгулаан ажыл соксадыышкыннары эң-не дүвүренчиг медээ болду. Профэвилелдериниң быжыг турушту эвезин, харын-даа ажылчы чоннарның эң чугула эрге-ажыы дээш туржуп шыдавазын ажыл соксадыышкыннары көргүскен.

Профэвилелдери чүнүң-даа мурнунда бодунуң эге структуразынга даянып алгаш, бот-тускайлаң хөделир болгаш чамдык бюроларның азы комитеттерниң командалаары удуртулга болдурбайн, а партияның программныг документилерин удуртулга болдурар ужурлуг.

Биригээр чугаалаарга, хөй-ниити организациялары-биле ажылдың политиктиг методтарынче шилчиири — эки чаагай күзээшкин эвес, а эргежок чугула апарган негелде-дир. Ооң-биле холбаштыр платформаның төлевилелинге мындыг чүүлдү киирерин оратор саналдаан: «профэвилелдери ажылчы чоннуң эрге-ажыы дээш ажылдаар, оларның күш-ажылчы болгаш социал экономиктиг эргелерин камгалаар, эки чурттанга дээш чаңгыс эптиг болурунче ажылчы чоннуң күзел-чүткүлүн илередип турар бот-тывынгыр, бот-тускайлаң хөй-ниити организациязы болган турар деп партия көрүп турар. Хөделдирикчи баг, СЭКП-ниң болгаш ажылчы чоннуң калбак массаларының аразында холбаачы звено кылдыр профэвилелдерин мооң мурнунда ынчаар көрүп турганындан партия ойталап, профэвилел организациялары-биле харылзааны чагырып дужаар арга-биле көрүп турганын шиитпирлии-биле буруу шаап тур».

Партияга көргүскен идегел хуусаа чок боол болбас деп, ол түңнелинде демдеглээн. Ниитилелди демократчыдаларының чорудулгалары улам күштелип бар чыдар байдалдарда политиктиг эрге-чагырга тергиидээн турзун деп кордавайн-даа, ынчалза-даа организастыг болгаш идея талазы-биле арга-шинек чок чорукту көргүспейн, бистер, коммунистер, партияның авангардчы ролюн бадыткаарывыс эргежок чугула деп чүве шуут-ла билдинигир апарган-дыр.

Бистиң Пленумувус онза байдалда болгаш кончуг онза чугула айтырыглар талазы-биле чыглып келген-дир, деп СЭКП ТК-ның кежигүнү, Моссовет күүскомунуң даргазы **Б. Г. Сайкин** демдеглээн. Партия болгаш чурт политиктиг болгаш экономиктиг системаның эң берге кризизинге таваржып турар. Бистиң ниитилелдиң удуртукчу күжү боол турар партиявыс ол дээш чоң мурнунга чүгле харыысалгалыг болур эвес, харын моон уштунуп үнүп алырының аргазын тывар ужурлуг дыка хөй чидиг айтырыглар-биле ускүлежип келген-дир.

Ынчанмыже платформаның төлевилелинде эң чугула дыка хөй айтырыгларга харыы бердинмээн-дир. Эде тургустунуушкуннуң эрткен оруунуң чогуур анализи кылдынмаан-дыр, ам болур деп турар партияның онза съездизинге боттуг саналдар эвээш-тир. Эде тургустунуушкун үезиниң частырыгларын, оларның авторларын адап, амгы байдалды шүгүмчүлекчи ёзу-биле анализтеп көөр турган. Эде тургустунуушкунну эгелеп, ынаар чонну көдүрүп тура, политиктиг болгаш экономиктиг айтырыгларны бот-боттары аразында харылзаалыг кылдыр шиитпирлээрин чедир ажылдап кылбайн барганын, каш-ла кижилер шиитпирлеп каар турганын чугаалаарындан ТК дидинмейн барганын борта чугаалаар турган. А политика дээрге — ол чүнүң-даа мурнунда уржуктарны баш бурунгаар-ла өттүр көөрүнүң уран аргазы-дыр. Бистер ам кээп далаш хүлээп алдынган шиитпирлерниң уржуун көрүп турар-дыр бис.

Бүгү бүдүрүлгелер, кооперативтер, эртем албан черлери экономика талазы-биле бир дөмей байдалдарга турар кылдыр экономиктиг реформаның шак ындыг моделин ажылдап кылыры чугула деп, оратор чугаалаан. Ажыл-агыйны башкарып чорударының янзы-бүрү хевирлеринге күш-ажылдың дең эвес төлевири ак сеткилдиг ажыл-ишчи кижилерниң килеңнээшкинин болдуруп турар.

Ёзулуг-ла чөптүг социалистиг ниитилелди тургузуп ап болгу дег соңгаарладып болбас, шиитпирлиг хемчеглер алдынган соонда экономиктиг байдалды өскертип, социал дүшкүүрлүг чорукту чавырылдырып, эде тургустунуушкунга идегелди эгидип ап болур.

Амгы социализмниң концепциязы херек. Партияның улуг эртем потенциалы бо айтырыг талазы-биле амдызында чогуур түңнелдер бербээн. Командылап, чагырып дужаар система-биле, бюрократчы чорук-биле демиселди чамдык кижилер эрге-чагырга дээш, политиктиг ажылдан СЭКП-ни чайладыры, чаа эрге-чагырганы тургузары дээш демиселдиң бир хевири кылдыр ажыглап турар.

Бир эвес бис СЭКП-ниң удуртукчу партия кылдыр арттырарын күзээр болзувусса, бистиң парлалгавыс партияның идеяларын, ооң политиказын пропагандалаар ужурлуг. Хөй партиялыг болза эки бе, азы чаңгыс партиялыг болза эки бе дээр дугайында айтырыг талазы-биле база Конституцияның 6-гы чүүлүнүң талазы-биле тодаргай турушту ээлээр херек.

Хөй-ниити организацияларының, партияларның дугайында бүгү чүүлдерни эрге үндезининге тургузар хоойлуларны хүлээп алырын дүргедетсе чогуур.

Нацияларның аңгыланып-даа болур бот-башкартынар эргезиниң ленинчи принцивинге партияның шынчызының дугайында төлевилелде чугаалаан чүүлдү мен деткип тур мен. Бистиң эвилеливис республикаларның эки тура-биле каттышкан эвилели болур ужурлуг. Россия бодунга онзагай эргени негевейн турар, ол ылап-ла дең эргелиг, ылап-ла тускай догуннаан республикаларның аразынга ылап-ла дең эргелиг болгаш ылап-ла тускай догуннаан республика болурун күзеп турар. Россияның партия органы кандыг болур ужурлугул: СЭКП ТК-ның Россия бюрозу болур бе азы партия Төп Комитеди болур бе дээрзин Россияның коммунистери чоокку үеде бүрүң тодарадыр ужурлуг.

СЭКП-ниң Төп Ревизия комиссиязының кежигүнү, «Туркменгаз үлетпүр» бүдүрүлге каттыжыышкынының өрүмнекчи мастери **А. Б. Шалыев** эде тургустунуушкун, кандыг-даа чаа чүүлдер-биле бир дөмей, доктар-моондактарга болгаш удурланыышкынга таваржып турарын билир бис деп чугаалаан. Шак бо берге үеде бис аңгадап, девидевейн, алгырып-кышкыра бербейн, бүгү күжүвүстү кадып алгаш хөделир ужурлуг бис. Аңаа тодаргай программа херек. Бистиң туружувусту көргүскен политиктиг платформа чогум-на харын партияның болгаш социализмниң келир үези дээш коммунистерниң күжениишкиннерин быжыглаарынче, эрес-шудургу ажыл-ишче оларны мобилизастаарынче угланган.

Бистиң республикада чаартылганың чорудулгазы онза нарыыдаашкыннар чокка чогумчалыг чорүп турар. Бо беш чылдың эгезинден эгелээш национал орулганың немелде өзүлдези он бирги беш чылда чедип алган деңнелден дыка бедик болган. Кижилерниң сагыш-сеткили серген, социал политиктиг идепкейи өскен.

Бот-орулга-чарылга республика деңнелинге болур-чогуур түңнелдерни берзин дээш социалистиг бүдүрүлге дугайында хоойлуну хүлээп алырын дүргедедир херек деп, Туркменияның коммунистериниң төлээлекчизи чугаалаан.

Республикада националисчи идеяны суртаалдап турар кижилер база бар дээрзин амыдырал көргүскен. Олар боттарының амы-хууда эрге-ажыктарын бодааш, чоннуң национал чоргааралын, национал сеткил-хөөнүн боттарынга ажыктыг кылдыр ажыглаарын оралдажып турарлар.

Ниитилел улуг болгаш нарын үени чурттап эртип турар деп, ССРЭ-ниң Конституция хайгааралының комитединиң даргазы **С. С. Алексеев** чугаалаан. Социализм буураан деп чугаалап турар кижилер-биле чөпшээрешпезин ол илереткен. Бистиң чуртувус ышкаш, шак ындыг улуг чуртка бир системадан өске системаже шилчиишкин анаа-ла амыр, бөдүүн чүве эвес дээрзи билдинигир.

Аренда дугайында хоойлу чуртта күүсеттинмейн турар деп Комитет даргазы медеглээн. Херек кырында боттуг экономиктиг эрге-чагырганы чедип алырының херээн коммунистер баштаар болза, партияның ат-алдары онза өзер.

Бис күрүнени быжыглаар ужурлуг бис. Чүге дээрге хамык чүвени чогумчудар кол күш күрүне-ле болгай, ол амдызында дыка кошкак боол турар. Бистиң күрүне органнарывыс чамдыкта эң бөдүүн, эң белен айтырыгларны безин шиитпирлеп шыдавайн турар. Чамдык кижилер ол дээрге демократияның хөгжүлдезинде ынчап барган-дыр дижип турар. Демократияның хөгжүлдези чокка чүве бүтпес харын. Ынчалза-даа демократияның хөгжүлдези эрге-хоойлулуг күрүнениң быжыгыышкыны-биле деңге чоруур ужурлуг. Дээди Советке ол угланыышкынга чамдык базымнарны кылган. Ылаңгыя суд реформазының талазы-биле чугула хемчеглерни алган. Корум-чурум камгалаар органнарны моон соңгаар-даа быжыглаар херек.

Пленумнуң хүн чурумунуң бирги айтырыын чугаалажыры ооң-биле доозулган.

(СЭТА).

ИЙИ ЧЕЧЕННИҢ МАРГЫЖЫ

— Аксың чоп үстүгүл?
— Аганактың эъдин чидим.
— Арган-дыр бе, семис-тир бе?
— Бижээм чидиг, эскербедим.

* * *

— Хемчик хемни кешкен сен бе?
— Хеме-биле кешкенне мен.
— Шапкын-дыр бе, эскердиң бе?
— Шала кежээ ожаавaан-мен.
— Кажан кештиң?
— Кавайлыымда.

* * *

— Бээр кээрде кайыын келдиң?
— Бээжинден бээр келдим.
— Ырак чер бе, чоок чер бе?
— Ырлап чораaш эскербедим.

* * *

— Алаак даанга чүге шаптың?
— Анайларым дозуп чордум.
— Аданым чоп шалбаладың?
— Анай-биле салчай каалтым.

Борбак-оол САРЫГЛАР.

ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР

Алдын аяк амдан киирбес,
Ажырымчы ажырганын
билбес.
Чаг чирткенге чалчывас,
Тоттурарга дорамчылавас.
Тоткан кижиге,
Тогду хойнуң кудуруу
кадыг.
Балды чокта бызаң болбас,
Маска чокта дарган
болбас.
Сава чокта суглаттынмас,
Самбың чокта
санаттынмас.
Инек мыйызынга хар
ызырынмас,
Ишти бакка кежик
шиңгээвес.
Кадар оътка инек
ызырынмас,
Каржы кижиге эш
ызырынмас.
Карак каскаш, кускун
тотпас,
Хан ишкеш, бөрү тотпас.
Хурал хөйде ажыл
хөнүвес,
Хуна хөйде анай өспес.

Самбуу КУУЛАР.

Кыска одуруглар

Кым багайыл?

Күске ээзирик келгеш, Дииске шорулган:
— Дүүн хуралга мени шүгүмчүледиң, ашак?!
— Ужуру ындыг чүведир ийин, дуңмай.
— Сени мен ам чиптейн бе?
— Багай даайын ынчаарга кайын боор, чээн.
— Кым багай чүве-дир, ашак?
— Ээзириң улуг-дур, удуп сергеп көр, хеймер.

Ээзирээнде күске дег коргунчуг амытан чок.

Чидириг

Төтчеглекчи тепкиниште ээзирик ыглап олурган. Кожазы кээп чугаалаптыр:
— Боо хавыртып алгаш, ынча дыка качыгдаарга болур бе, кожа. Ижерин соксаткаш, иштен кылганың дээре эвеспе.
— Оон дора: боо-даа канчаар, ийи киш кежинге кадайым орнаптым. Ооң соонда бажың иштин төндүр иштим.
— Чүге?
— Киш кежин бүдүү садыпкаш, арагалап турумда, алган кадай-даа, ажы-төл-даа чок. Каггаш чоруткан. Ыы... ыы... Салымымны!

Николай ООРЖАК.

ШАҢНАЛ

Чечен чугаа

Алды чыл бурунгаар бистиң коллективти башкарары-биле депшип келген даргам чүве. Ол үжен харның бозагазын чаа-ла ашкан боор. Келген үезинде ол хурал болурга, улус мурнунче үнүп келгеш, пөрүк чаш уруглар дег кезек када куду көрүп алган турза-ла турар, оон бажын дырбанып база шаг болур. Хепхенертен ол бар-ла шаа-биле каттырып эгелээр деңер даан. Ынчан ооң хүн дег хүлүмзүрүүн хүннүң көөр турган бис. Ынчан даргавыс-биле дем каткаш, «демниг сааскан теве тудуп чиир» дижири ышкаш, хайым хемни-даа сыгадыптар, кадыр дагны-даа дескилептер турдувус.

Ам дээрге даргавыс эде тургустунган. Элдеп чүве, ийи чылдан бээр даргавыстың үнелиг хүлүмзүрүүн көрбестей берген бис. Үргүлчүле ажынган, кончуттунган, арын-шырайы дүндүгүр апарган чоруур, дүннүң дүмбейи-биле дөмей-ле. Даргавыс канчап ынчаар хенертен өскерли бергенин бистер пат-ла кайгаар апарган бис. Чаңгыс баштан ийи баш улам эки дээр. Даргавыска ажылагыйжы сүмелер-даа кадар дээш дидинмес бис. Ол ону дыңнавас-даа, чүгле бодум билир мен дээр апарган.

Буруулуг, буруу чок-даа кижилерге деңге ажынар, хөректенир, бакка боолаткан мажаалай-даа сагышка киргилээр деңер даан. Бистер база-ла даргавыстың ол чаңынга чоорту чаңчыга берген бис. Дарга кижи черле ынчап баар чүве ыйнаан дижип кааш, алдыы, үстүү эриннеривисти шоочалааш, дүлгүүрүн кармактап алгаш оргулаар апарган бис. Олче сөс сөглээн ажыы чок. Кабинетче бакылап ора-ла, «уволнять» (үндүрер) деп чаңчыккан сөзүн алгырып кирип орар дарга-ла болгай. Ажылдан үнерге, ажы-төл аштай бээр, суксай бээр. Ынчангаш даргавыстың кончуттунган сөстери бир кулаавыстан киргеш, бирээзинден үнүп турар апарган дивес силер бе?!

Бир-ле катап даргамга кирери албан, ажыл-агыйжы айтырыглыг апарган мен. Даргамның өрээлиниң эжиинге келгеш, кезек када диттип чадап, чүрээм соодуп тур мен. Че-че ыңай, соонда болгай аан, аза албадаан, авам айбылаан эвес деп-даа боданып, арай-ла чайгылып каап, ында-даа чок, мында-даа чок тур мен де. Ам канчаар аяар соктааш, кирдим-не.

Даргам хаваан дүйүп алган, ширээзиниң артында чиик саадап олур. Бажының дүгүн көөрүмге суг, каржыланган Казараа ыдымның сирти-ле!

— Че чүл?! Чүге келдиң? Ажыл шагының үези эвес чүве бе? Кижиге ажыл кылдырбас кандаай чүве сен! — дээш, менче удур көрнүп кээрге, карактары үзер буганыы-ла!

Кезек харлыга берген тур мен, чүрээм соомда келгеп ышкаш болган. Ынчап турумда, эжик ажыттынза-ла, райкүүском төлээзи дарга кижи кирип ор. Хенертен даргамның хүн дег чырык хүлүмзүрүг өрээл иштин чырыдыпкан деңер даан! Демги дарганы дөрже чалады. Сандайындан безин тура халып келгеш, ол кижиге мөгейген тур. Хүлүмзүрүүр хамаанчок, харын-даа каттырып тур. Келген дарга:

— Ажылчынның чоруун чогудуп бериптиңер бе? — деп турза-даа:

— Соонда болгай аан, хүн ийис — дээш, аяар чылбыртып үнүпкен мен.

Чүге дизе даргамның хүн дег хүлүмзүрүүн ийи чыл иштинде көрбээн-не болгай мен. Бо дээрге аът, шарыдан артык шаңнал ышкажыл!

Дээр аяс-ла турзунам!

Чиңмит ӨӨЛЕТ.

ЭЗЕҢГИҢ ДЫҢЗЫДЫ ТЕП

Тыва-даа, орус-даа дылдарга чурук каасталгазы чараш номнар үнүп келирге, чурукчузу кым эвес дээш сонуургап көре бээр бис. Ынчан «чурук каасталгазы В. Донгактыы» дээн домакты бо-ла номчуур бис. Эң ылаңгыя чоокта чаа үнгүлээн Монгуш Доржунуң «Сыргалар», Кызыл-Эник Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп номнарын чурукчу Владимир Донгак билдилиг-ле каастап чураан.

Ол чурулгадан аңгыда шүлүк бижииринге ынак. Шүлүктериниң баштайгы чыындызын белеткеп турар.

Поэзияның могаг билбес аъдының ээеринде бызыы-биле олурупкаш, эзеңгилерин дыңзыды теп алган аныяк шүлүкчүге ак орукту күзевишаан, ооң шүлүүн номчукчуларга бараалгаттывыс.

А Ъ Т

Эрес эрлер кайыын дөзер
Эмдик дивес,
шавылдыырлааш
олуруптар,
Салгын үндүр мөөп маңнааш,
Чаажыгып, холга кирер мал-ла болгай—
хөөкүй аът аан.

Карандыктар сүрүп чорбас,
Харлыг черни
казып-казып
оъттап алыр
Хайыралыг эжин танааш,
Кандыг ийик, ораны бээр чаңныг шежик—
хөөкүй аът аан.

Дагалыг-даа, дага чок-даа,
Тайбазын-на,
ушпазын-на
бодап чоруур.
Тайга-сыңга, ырак-чоокка
Даады-ла чорук кылыр хөлгевис ийик—
хөөкүй аът аан.

Чылгычы эр сыдым октааш,
Чыраа-саяан,
кашпагайын
шилип мунар
Чылдыргыыжын, суглук дээрбээн
Шыңгырады самнап чоруур ышкажыгай —
хөөкүй аът аан.

Чайын, кыжын көшкүн чонум
Чарлып болбас
багдан салбас
ынаныжы,
Шанак-терге чүъгүн сөөртүп,
Шаандан биске ажыын чеже көргүспээн дээр—
хөөкүй аът аан.

ДИАГНОЗУ: «К. К.»

Шоодуг

Семис-оол эртен оттуп кээрге, бажының аарыыры дендии. Мырыңай чарлы берги дег кынныып кээр. «Дүүн кежээ хөлүн эрттир шелипкен-дир мен, аа халак» деп ол бодаан. Бажының аарыырын намдадып алыр эм дилеп, эм-таң чыдар хааржакчыгашты барып чиңчерлей берген. Ооң холунга эът изиин хынаар градусник туттунуп келген. Шак-ла ынчан ооң «аарыг» бажынга кончуг-ла кажар бодал чык-ла дээн. Градусникти хойлай каапкаш, Семис-оол бажыңындан үне халаан. Орукка чоруп ора, кажар бодалды боттандырарының чажыт планын тургузуп алган.

Эмнелгеге кирип келгеш, тон уштур чер чанында көрүнчүкке көрдүнгеш. Боду безин таныыр ат чок хапыгыр-ла арынныг болган. «Ангиналаан, бажы аараан, эъди изээн кижиниң арын-шырайы ындыг болур ужурлуг-даа» деп, ол таарзынып бодаан.

Кирер дээн эмчизиниң өрээлиниң аксынга келгеш, сөөлгү кижини айтырып, ээлчег ээлеп алган. Манап турар аразында даштыгаар үнгеш, улус көрбес черге баргаш, хойлап алган градусниги уштуп эккелгеш, күштүг силгий каапкаш көөрге, меңгүн суу чүгүргеш, 39 деп санның дужунга кончуг таптыг доктаай берген болган. Семис-оолдуң сеткили ханып, таалайын так кылган.

Ээлчээ кээрге, эмчиниң өрээлинче Семис-оол арай дидим эвес кирип, сандайның кып-кыдыынга ужазын үстүрүп, олуруп алган.

— Чүңер аарып тур? — деп, эмчи айтырган.

— Грипптээн...азы ангиналаан хевирлиг кижи-дир мен, эмчи — деп, Семис-оол арай тыртылып харыылаан. — Хондур удувадым. Бажым аарыыры буступ чаштаар чыгыы ийин...

— Аарыг кижиниң эъдиниң изиин хынаптыңар — деп, эмчи сестрага чугаалаан.

Сестраның тутсуп берген градуснигин иштики хойнунда карманында чажырып алган градусниги-биле бүдүү солуй тыртып алгаш, оозун колдуунче сугга каапкаш, Семис-оол ылым-чылым-на барган.

Бичии болганда эмчи сестразы уруг:

— Градуснигиңер каям — дээн.

Семис-оол «чажыт» градуснигин тутсу каапкан.

Сестра уруг градусникти көрүп көргеш:

— Ам чаа үнген аарыг кижиниң оскунупкан градуснигин силерге берипкен-дир мен. Ма, бо градусникти суп алыңар — дээн.

Семис-оолдуң дылы агарып калган. Аарыг кижиниң оскунупкан градуснигин солуп алыр дээрге, ол та каш градусту айтып турар чүве деп, ол девидеп боданган. Дүвүрээн бот, дүктейген баш дээш, сестраның тутсуп берген градуснигин колдуктапкаш, багаай апарган олурган...

Сестра уруг Семис-оолдан градусникти ап, ону көргеш:

— Эъди көңгүс изиг эвес кижи-дир, эмчи — деп чугаалаан.

— Бээр келиңерем — дээш, эмчи Семис-оолдуң боостаазын хынап көргеш, чугаалаан. — Аксыңарның арагазыын аа.

Семис-оол аас ашпаан.

Эмчи саазынга чүве бижээш, тутсуп берген. Семис-оол номчуп көөрге, «Диагнозу К. К» деп каан болган.

— Ужурун билбедим, эмчим — деп, Семис-оол айтырган. — Чүү дээн чоор, ындыг диагноз-биле ажылдач хостап болур чүве ирги бе?

— «К. К.» дээрге, көңгүс кадык дээни ол-дур — деп, эмчи чугаалаан. — Ындыг диагностуг кижини ажылындан хоставас, ооң боостаазын-даа, бажын-даа эмневес...

Владимир ОНДАР.

КҮСКЕ КӨРДҮҢЕР БЕ?

Басня-тоол

Шаанда шагда эвес, амгы шагда-даа болгай аан. Күскелер күрүнезиниң бир аймаан Кара-Күске баштап турган чүвең иргин. Алызындан хаан уктуг болгаш, ол бодунуң аймааның сеткил-сагыжын-даа хомудатпаан, боду кара-даа болза эрге-дужаалын өскээр ажыглаваан. Бир катап ону өске аймакче элчиннедип чорудуптарга, ам кымны баштыңчы кылдыр соңгуп алырыл деп айтырыг тургустунуп келген чүве-дир. Салым-чаяанныг, сагыжы ак, эки-бакты ылгап билир Сарыг-Күскени аймактың баштыңчызынга күскелер бир үн-биле соңгуп алган. Ол база хаан уктуг болгаш аймаан чаа-ла уштап-баштап кирипкен чүвең иргин.

Сарыг-Күске аймак баштыңчызы апарган деп дыңнааш, «Ак-Күске» ишти ирип, адааргап, муңгарап эгелээн. Бир-ле хүн ооң бажынга кара бодал төрүттүнүп келген. Сарыг-Күскени, беш мегени, алды арганы ажыглап, хоптап, мегелеп тургаш, дүжүлгезинден чалараадыптар-дыр деп кара сагышка алыскаш, артында-ла дартайтыр ыжа берген.

Удавaанда күскелер хаанынга холунун үжүүн кызып-кызып өскертип каан чагаа ужуп келген. Ында мынчаар айыткан: «Кара-Күске аймак баштыңчызындан элчиннеи бээрге, Сарыг-Күске деп чүве ооң олудунда саадапкан-дыр эвеспе. Ол хемниң сарыг суунга кедергей ынак амытан дээрдир, ынчангаш силерниң ат-алдарыңарга таарышпас болду-ла бе. Сарыг-Күске дагыр салаа талазын тыртар дээри ышкаш бодунуң таңмазын саазын бүрүзүнде базып туруп берди ышкаш. Ол күскени дүжүлгеден дүжүрзе эки боор. Бир эвес ынчанмас болзуңарза, аймактың улусчу чыыжындан бир күскеден ооң орнунга чорудуптар бис.

Улусчу чыыштың идегелдиг кулу «Ак-Күске» шын мен».

Күскелер хааны баштыгла чүве ыйнаан. Ол Ой-Күскени келдирткеш чугаалаан: — Бистиң күрүнеде ак күске чок чүве болгай. Бо дээрге сагыжы кузум дег, кара баарлыг, адаарганг, арын-нүүрүн артында кагган кортук, ажык-чарлыг өйде безин ат-сывын безин чажырар мегечи күске-дир. Доп-дораан тывыңар. Ындыгларның бистиң күрүневиске ажыы чок! Дужаалды дарый күүсеткеш, меңээ илеткээр силер — деп, хаан чарлык болган.

Чер кулактыг «Ак-Күске» хаан чарлыын салгын дамчыштыр дыңнап кааш, ак өңүн кара дозу-биле будуп алган, хөйге көзүлбезин кызып, кедеңгирлеп чоруп турар апарган дижир. А силер дас кара өңнүг күске көрдүңер бе?

Сарыг-оол КУУЛАР.

Чарлалдар вюрозу

Соңгукчуларнын кичээнгейинге

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Ровно № 29 соңгулда округундан улус депутадынга дел-шиттирген кандидаттар Ф. А. Гайбура, Е. И. Гребенников, В. М. Дюкарев, Б. И. Игнатов, Б. А. Конусаев, А. А. Лихицкий, П. Ф. Мошкарев, Н. И. Осипенко, Б. С. Самарин, Б. Т. Санчы, В. Г. Фроленко олар-биле соңгукчуларның ужуражылышкыны болурун округ соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

Ужуражылышкын «Тыва суг мелиорация» каттыжылышкынының бажыңынга февраль 10-да 15 шакта эгелээр.

Округ соңгулда комиссиязы.

* * *

Тыва АССР-ниң улус депутадынга депшиттирген кандидаттар В. И. Каң-оол болгаш А. К. Ооржак-биле соңгукчуларның ужуражылышкыннары февраль 10-да автоорук техникумунга 14 шакта, февраль 17-де көдээ ажыл-агый институдунуң общежитиезинге 12 шакта эгелээрин округ соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

Февраль 17-де 12 шакта автоорук техникумунга Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат Д. Л. Тинмей соңгукчулар-биле ужуражыр.

* * *

Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарынга кандидаттарның база оларның бүзүреттирген кижилериниң ээлчеглиг ужуражылгазы округтар аайы-биле дараазында хүннерде болурун **хоорайның соңгулда комиссиязы дыңнадыр тур:**

1990 чылдың февраль 13-те — бирден чүс дугаарга чедир округтарның кандидаттары болгаш оларның бүзүреттирген кижилери.

1990 чылдың февраль 14-те — 101-ден 200 дугаарга чедир округтарның кандидаттары болгаш оларның бүзүреттирген кижилери.

Ужуражылышкыннар 16 шакта СЭКП хооркомунуң хуралдаар залынга болур.

№ 4 фотография чери

Кызыл хоорайда Кечил-оол кудумчузунуң 9 дугаар бажыңында 21 өрээлде № 4 фотография чери пленка адаанга фото-портреттерни белеткээриниң ачы-дузазын көргүзүп турар. Улуг эвес хемчээлдиг эрги фото-чуруктардан дүжүрүп тырттыргаш, улуг хемчээлдиг фото-портреттерни силерге кылып берип болур. Өңнүг-даа, кара-даа чуруктарны чагыдып ап болур силер. Ол-ла фотография чериндеи диріг амытаннарны, бойдус чурумалын көргүскен фото-эстампыларны садып ап болур.

Тайылбыр алырда 2-16-21 телефонче долгаар.

Республиканың районнарында чурттап турар кижилер чагыгларны районнарда амыдырал хандырылга эргелелдерин дамчыштыр чагыдып ап болур.

* * *

Бо чылдың февраль 24-те 14 шакта **№ 4 профтехучилищеге ук өөредилге чериниң тургустунганындан бээр 25 чыл болган оюнга тураскааткан юбилейжи байырлыг хурал болур.** Училищени дооскаңнарны болгаш аңаа ажылдап чораан башкыларны училищениң байырлалынга киржиринче чалап тур бис.

Бистиң адрезивис: Калинин кудумчузу 1.

ЧАЛАП ТУР

Февраль 18-те 12 шакта Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузунда № 1 бажыңда типография клувунга Тываның эки тура «Мемориал» («Тураскаал») ниитилелдиң чоокку үеде кылыр ажылының дугайын чугаалажыр. Орта шагда репрессияга таварышкан кижилер азы оларның төрелдери, өске-даа аңаа сонуургалдыг кижилерни кээп киржирин чалап тур бис.

«Мемориал» ниитилелиниң эргелели.

№ 1 профтехучилище «С» категорияның чолаачыларын белеткээр беш ай хуусаалыг курска өөренирин күзээн кижилерни хүлээп ап эгелээн. Аңаа 17 хардан 7 ай ажа берген назылыг аныяк оолдарны хүлээп алыр.

Өөренгени дээш 243 рубль 80 көпеекти төлээр. Немелде төлевир киирген кижилерни общежитиеге тургузар болгаш хүнде дөрт катап чемгерер.

Айтырыгны дараазында черлерден билип ап болур: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 34, телефон № 3-27-88. Күш-ажылга киирип алыр талазы-биле республика төвү. **Кызыл хоорай, Салчак Тока кудумчузу 14. Телефон №№ 3-00-57, 3-06-55.**

телевидение

ФЕВРАЛЬ 10
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Фильм-концерт. 9.25 Бистиң садывыс. 9.55 «Кижи институду». 10.55 «Диріг амытаннар оранында». 11.55 «Борис Пастернак». Төрүттүнгенинден бээр 100 чыл болганынга. 13.00 Тиилелгениң 45 чылынга. 5 сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Үе бисти шилип алган». 1-2 серияларлы. 15.20 «Таиланд: чаңчылдар болгаш амгы үе». 15.50 Өг-бүле экраны. «Француз дыл кичээлдери». Уран-чечен телефильм. 17.30 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Оркестрниң үделгези-биле». (Швейцария). 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Мультфильм. 18.55 «Миллионну канчап оорлаптарыл». Уран-чечен фильм. (АКШ). 1-2 серияллары. 21.00 «Үе». 21.30 Телекөрүкчүнүң спутниги. 21.45 «Ырлажыылыңар, өңнүктер». 23.40— 00.35 С. Лем — «Бутерброд». Телешии.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бирги рейс». Уран-чечен телефильм. 9.30 Мультфильмнер. 9.50 «Челюскинчилер». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 10.55 «Юрмала-90». 12.15 «Бис биле, бис ышкаш, бистен дээре кыл». ГДР-ден дамчыдылга. 13.15 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Москва) — «Крылья Советов». 14.30 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 «Чөөн Сибирь». Киножурнал. 17.10 Депшилге. Информация. Реклама. 17.40 «Мен эмчи мен». Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.30 «Үе». 19.00 Бүгүдеге педагогика. 20.00 «Тамчыктыг удунар чаштар!». 20.15 «Бир эвес силерниң харыңар...» 21.00 «Виват, Россия». «Нева хемниң орфейлери». 21.40 «Таанда, ол-ла Татьяна бе?» Барымдаалыг телефильм. 22.40 «Джаз сылдыстары». Д. Браун база О. Лундстремге удурткан оркестр. 23.50 «Дүнеки сеанс». «Ынакшыл дугайында баллада». Киноконцерт. 00.20 —01.50 «Алдын аңнарның чыскаалы». Уран-чечен фильм.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 10

«НАЙЫРАЛ»: «Аазат пай» 9.30, 11.30, 17.10, 19.10 шактарда. **Кино өңнүктериниң клуву** 15.20 шакта. **«Мен ам кортпастай берген мен»** (уругларга) 13.30 шакта. **Видеозал** **«Ынакшылдың күжү»** (2 сериялыг) 9.10, 12.00, 15.00, 18.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Аленканың чечээ»** 9.00, **«Кара бөрү»** 10.20, **Башкарыкчының ужудуушкуну»** 12.10, **«Хон Гиль Доп»** 14.00, 16.00, 20.50, **«Интеркыс»** (2 сериялыг) 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Хоойлу-биле камгалаанган оорлар»** 12.40 шакта. **«Америкага бир катап»** (3 сериялыг) 14.30, 18.30 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Нокдаун»** 14.00 шакта. **«Ынакшылдың күжү»** (2 сериялыг) 15.50, 19.00 шактарда.

—————— *Чурукчунуң эскерии*

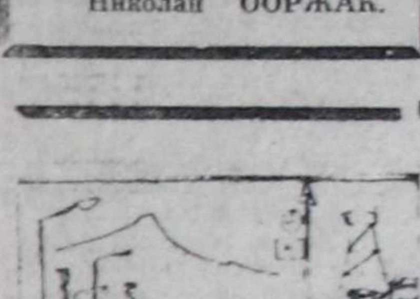

Алгыш-кырыш

**Сураг баргаш, «Сарала» кээр,
Шупту улус ынаар чүткүүр.
Автобустар чоруп турда,
Алгыш-кырыш улам дендээр.**

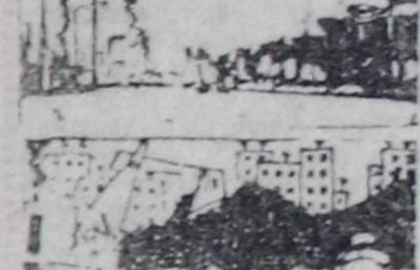

Канчап чанар

**Эртине-даш дилээн ышкаш,
Элдептиглер хоорайда бар.
Каскан чери — оваа-оваа,
Канчап олап чанарыл че?**

Кара ыш

**Кара-кара булуттар дег,
Караңгы ыш шуглаптарга,
Хоорайга келген улус
Хондур чунгаш, чадажырлар.**

Александр ОЙДУПТУҢ чураан шоодуг чуруктары.

сонуургактарга

Каттыржыңар

Карак чажын төгүлгүже каттырары ажыктыг бе азы хоралыг бе?

Бо айтырыгга харыы бээри-биле испан эртемденнер шинчилел ажылдарын кылып чоруткан. Каткы кижиниң бүгү организмин «силгипкен» ышкаш кылыптар деп олар түңнээн. Каткы организмниң биологтуг ажыл-чорудулгазын дүргедедир, хөрек клетказының болгаш чүректиң шыңганнарын быжыктырар.

Рентген дузалаан

Швейцар хоорай Базельде ювелир магазиниңиң ээзи бир британ туриске үнелиг билзек карaзый берген.

Каразыттырган кижиниң полиция участогунга эккелгеш, оон чүнү-даа тыппаан. Буруулуг болганын ол кижиге билингеш, салып чорудуптар деп турда, полиция ажылдакчызының бирээзи ону рентгенге көөрүн сүмелээн. Оорнуң улуг хырнында үш муң швейцар франк өртектиг билзек бар болганы тодараан.

Эң узун

Чер кырынга чурттап чораан эң узун кижи чоокта чаа Мапутуга мөчээн. Ооң узуну ийи метр 70 сантиметр. 45 харлыг Габриэл Мондлане бодунуң бажыңының чанынга ??чок кээп душкенинден бажы кемдээш өлген.

Машиназынга сыңмаан

47 харлыг Норин Плеттс 17 муң фунт стерлинг-биле садып алганы каас-коя «Роллс-ройс» дээр машиназынга сыңмаан. «Чаңгыс-даа машинага сыңып кирип чадашканым ол-дур» деп ол хомудаар. Англи хоорай Саутгемптон чурттуг ол кижиниң узуну — 1,88 метр, деңзизи — 164 килограмм. Автомобиль аңаа хууда чорук-херек бүдүреринге херек. Япон бир фирмага чагыг ёзугаар кылдырып алганы «Вольво» харын делгем болза-даа база-ла тар болган: хөрек кежилдир багланып аар шавылдыыр кыска, бажы салон дээвиринге үзүп турар, руль хөрекке чыпшыр дээп турар.

Чемге—чечектер

Японияның көдээ ажыл-агый министерствозу чемге ажыглаар чечектер тарып өстүрер талазы-биле тускай программаны ажылдап кылган.

Хризантема, роза болгаш харын-даа ыдыктыг сакура дээн ышкаш чечектерни чемге ажыглаары Японияда мода апарган. Ресторааннарда чем бүрүзүнге гвоздиканы азы лаванда хандызын немеп турар.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-93; Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ өөредилге — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун кедбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга арын

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1

Чагыг № 375. ТС — 00235

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
март
7
среда
№ 55 (14255)

1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

ШЫН ОРУК ШИЛИТТИНГЕН

Март 4. РСФСР-ниң, Москва хоорайның, Октябрь районнуң Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Москваның Октябрь районнуң № 11/311 соңгулда округу. Маңаа М. С. Горбачев өг-бүлезиниң кежигүннери-биле кады чедип келген.

Күрүнеде бирги кижиниң кажан-даа, каяа-даа салым-хуузу ындыг — кичээнгейниң төвүнге турар. СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының келирин хөй санныг совет болгаш даштыкы корреспондентилер манап турган.

Бир янзы парлалга конференциязы бадылаашкын хааржааның чанынга, Михаил Сергеевич бюллетеньнерни хааржакче суптары билек, дораан эгелээн болгаш дараазында өрээлге уламчылаан. Ол аңаа ССРЭ-ниң Төп телевидениезиниң айтырыгларынга харыылаан.

Аңгы-аңгы чурттарның массалыг информация чепсектериниң төлээлекчилери боттарының мурнун былаашпышаан, Михаил Сергеевич үнер эжикче чоокшулап, доктаап чорда, интервьюну ап турганнар.

Часкызыг хүнзээректээн кудумчуга ону журналистер база манап турган. «Бисче, солагай талаже кээп көрүңер!» — деп бир таладан чалаарга, өскезинден — «Бистинче, оң талаже!» — деп үзе кирип турган.

«Мээң оруум колдуунда ортузу-биле чүве» — деп, М. С. Горбачев хүлүмзүрүпшаан, холу-биле улуг хаалга уунче айыткан. Ынчалзажок ол доктаап, ол-бо талаларындан айтырыгларга харыылаан.

Сонуурганчыг, билчиишкинниг чугаа болган. Ол бистиң ниитилеливистиң бөгүнгү эң чугула айтырыгларынга ханы сонуургалды көргүскен.

Бирги чергелиг кылдыр көдүрткүнгени айтырыгларының бирээзи — ССРЭ-ге Президент албан-дужаалды тургузуп турары. Конституцияның чогуур чүүлдерин өзугаар, бир эвес оларның талазы-биле Дээди Советтиң чугаалажып көргени саналдарны ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи деткиир болза, Президентиге кандидатты канчаар идип үндүрерин болгаш соңгуурун ол тайылбырлааш, ол албан-дужаалга ооң кандидатуразын идип үндүрерин ол чүү деп көрүп турарыл деп айтырыгга харыылаан. Ойталаар бе азы чок бе?

Ойталавас мен деп, ол харыылаан. Бистиң чурттап эртип турарывыс мындыг үеде бодумнуң хүлээлгемден ойталап шыдавас мен. Ынчалзажок канчаар шиитпирлээри — чоннуң херээдир.

Оон ыңай ол Президент эрге-дужаалды киирери демократтыг чорудугларны, төпчүдүлгеден чайлаарын таарыштырар, ол бүгүнү деңнештирип турар арганы тывар деп немей тайылбырлаан.

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретарының албан-хүлээлгези канчап барып болурул деп оортан айтырган. Ол албан-хүлээлгеге болгаш партия-биле холбашкан бүгү чүүлдерге хамаарыштыр шиитпирни XXVIII съезд үндүрер апаар деп, Михаил Сергеевич тайылбырлаан.

— Съездиге киирип турар Демократтыг платформа-биле чөпшээрежип турар Силер бе?

М. С. Горбачев: Партияның салым-чолунуң дугайында сагышсырап чоруур бистиң эштеривис, коммунистер, ону идип үндүргенин билир болгай силер. Ол ийи платформаның кайызында-даа дөмейлешкек чүүлдер бар. Элээн каш принципиалдыг дүүшкек эвес чүүлдер база бар. Ында фракция дугайында чорул турар чугааны ынча дээрим ол-дур ийин. Демократтыг централизмниң принцивин эде угаап көөрдүр дээрзин бистер СЭКП ТК-ның Платформазында бижип алган бис. Партияны демократия принциптеринге дүүштүр эде тургузарын чугулалап көрүп турар болгаш ынчаар ужурлуг-даа бис. Ол дээрге эң кол чүүл-дүр. Ео таварылгада партия бүгү ниитилелге үлегер-чижээн көргүзер ужурлуг. Ынчалзадаа сөөлгү он чылда болуп көрбээн чүүлдү, альтернативтиг платформаларны идип үндүрүп болгу дег, ээлел турушталарны деңнештир көрүп болгу дег, партийжи дискуссияларны кылып болгу дег ындыг демократчыдылганы баш удур көрүп турары ол-дур. Амыдыралдың аңгы-аңгы адырларының болгаш партияның ажыл-чорудулгазының талазы-биле айтырыг-харыыларны, референдумнарны чорудуп болур база арга бар.

Демократчыдылга партия эге организацияларының, район звеноларының эргелерин калбартыры болуп илереп келири онза эргежок чугула. Кижилер-биле кожа, чер-черлерге аан. Бо болза кончуг шыңгыы эргилде. Мында удурланышкак чүүлдер чок.

Ынчалза-даа ленинчи авангардчы партияның туружунга артып каар деп турарывыс черге, ол дээрге бистиң концепциявыс-тыр. Чүгле ында удурланышкак чүүлдер бар, демократтыг платформа парламент хевириниң партиязының дугайында чугаалап турар болгай. Ындыг болганда мында удурланышкак чүүлдер бардыр. Эң кол чүүл ол-дур. Парламент хевириниң партиязы дээрге ол шуут-ла өске херек-тир. Оортап ажылдың элээн өске хевирлери болгаш методтары тыптыр.

Бо бүгү коммунистерге аңгы-аңгы турушталарны чугаалажып көөр, угаап бодаар болгаш съездиге солун бодалдарлыг чеде бээр арганы берип турарын силерге чугаалаксадым. Ол дээрге эде тургустунуушкуннуң чедиишкини ышкажыл.

— Партияны чарылдырар хире чылдагааннар бар бе дээрзинге хамаарыштыр Силерниң бодалыңар кандыгыл?

М. С. Горбачев: Кончуг улуг чылдагааннар көрбейн турар мен. Бир эвес аңгы-аңгы бөлүктерниң талазындан бодун тогдунар кандыг-бир негелделер тургустунуп кээр болза, ол канчап-даа чарылдырыышкын эвес болур. Партияда ону харындаа сырый каттыштырарының, быжыглаарының талазы-биле хөөн-бодалдар быжыгып турар. Чаартынган партияның, эштежилгениң принциптеринге үндезилеттинген аан.

— Компартия соңгулдалар үезинде хөй бадылаашкын алыр дээрзинге бүзүрээр силер бе?

М. С. Горбачев: Соңгулдалар түңнелдери-биле бе? Коммунистер аңаа калбак төлээлелгелиг болур боор деп бодап турар мен. Ынчалза-даа маңаа коммунистерни партия кежигүнү эвестерге удур тургуспас ийик мен. Чүвениң ужуру улам чоокшулажылгада деп көрүп турар мен. Чоннуң бүгү массазы-биле коммунистерниң улам чоокшулажылгазы дээрим ол-дур ийин. Ынчангаш хуулар аңаа тодарадылга утпалыг болбас. Чүгле коммунистер эвес, хөй-хөй кижилер, харын-даа бүгү ниитилел хөй сүмелерни берип, бистиң ниитилеливисте кижилер партия дээш, ооң салым-чолу дээш сагыш аарып турары дээрге-ле, чоп партияның ажыл-чорудулгазы-биле эде тургустунуушкуннуң чедиишкинин база холбап турар-дыр. Ол дээрге чөптүг чүүл-дүр. Ынчалзадаа ону өскертири, чаартыры, ооң методтарын база амгы үениң байдалынга дүүшкек болдурары коммунистерниң амгы салгалының херээ болур.

— Бо соңгулдалар эде тургустунуушкунга болгаш ниитилелдиң чаартылгалар дээш шиитпирлиг-биле турлужуп турар күштеринге үндезин эргилделиг болур деп бодап турар силер бе?

М. С. Горбачев: Мооң мурнунда эрткен болгаш бис ке дээди эрге-чагырганы чаа принциптерге хевирлеп тургузар арганы берген соңгулдалар-биле кады республика деңнелинге эрге-чагырга органнарының, чер-чер Советтериниң тургустунуп турары бо соңгулдалар ол чаа Советтерге улуг эргелерни хүлээдип берип турарывыс-биле холбаштыр эде тургустунуушкуннуң хөгжүлдезинге аажок шыңгыы өскерлиишкиннерлиг чүүл болур ужурлуг деп бодап турар мен. А район, хоорай, бүдүрүлге бүрүзүнүң социал-экономиктиг планнарынга боттуг түңнелдерни эде тургустунуушкуннуң дүрген-не берип эгелээрин чон манап турар болгай.

Соңгулдалар мурнунда эрткен чыскаалдар дугайында айтырыг база салдынган.

Чуртка чугаалажыышкыннарның уламчылаашкыны дээш мен деп, М. С. Горбачев харыылаан, ынчалза-даа месилдежиишкинге удур мен, ооң шиитпирлиг удурланыкчызы мен. Ындыг чүүлдер бистиң төөгүвүсте хөй-ле боол тургулаан. Эде тургустунуушкуннуң принциптеринге, бурунгаар шимчээшкинниң, бистиң бүгү ниитилеливистиң эде тургустунуушкуннуң сорулгаларын чедип алырының принциптеринге бүгүдени эвилелдеп-каттыштырар дээш турлуп турар мен. Алыс түңнелинде, эде тургустунуушкуннуң бээр чүүлдери бистиң бүгүдевиске ажыктыг болур.

Прибалтика республикаларының темазы база оюп эртинмээн. Болуушкуннар ам канчаар хөгжүп болурул?

М. С. Горбачев: Прибалтикадан эштер-биле Эвилелге харылзааларны моон соңгаар канчаар чорударының дугайында маргылдаалыг чугааны чорудуп турар бис. Кераалиг эге чүүлдер эде көдүнер ужурлуг дээн чүүлдерге бистиң бодалдарывыс дугжуп турар. Мында аңгы бодалдар чок. Ол эде көрүүшкүннүң, чаа кераалиг эгелерниң ужур-утказы кандыг болур ужурлугул дээн айтырыгларга хамаарыштыр санал-онал солчур, чугаалажыр ужурлуг чүүлдер бар. Ооң кандыг болуп турарын баш удур чугаалаксавайн тур мен, бүдүн сөөлгү неделя дургузунда ол республикаларның барык бүгү төлээлери-биле ол айтырыг дугайында чугааларны чорудуп келдим. Бистиң федерациявыска чаа идигни берип боор болур шиитпирлерни тывар боор бис деп бодап турар мен.

— Сөөлгү Пленумга бистиң даштыкы политикавыс шүгүмчүлелге таварышкан болгай, ону канчаар көрүп турар силер?

М. С. Горбачев: Политиканың кандыг-даа угланыышкынында ышкаш, чедиишкиннер-даа, кандыг-бир чедир кылдынмаан чүүлдер, частырыглар бар боор болбайн аан. Ынчалза-даа чамдык саналдар-биле чөпшээрежип шыдавас мен. Ол ийи санал, оларны бергеннериниң чүвени чедир билбезин болгаш ханы бодавазын херечилеп турар. Чаа угаазылаашкын бистиң чуртувуска-даа, бүгү делегейге-даа чүден артык улуг аргаларны берген дээрзинге бүзүрелдиг мен, аңгы-аңгы лагерьлерде эвес, а сайзыралдыг чаңгыс ниитилелде, чаңгыс делегейде чурттап турарывысты угаап биле берген бис.

Румын радионуң болгаш телевидениениң корреспондентизи Александр Штарк бо хүннерде М. С. Горбачевтан интервью алыр дээш Москваже албан-биле келген, ынчалза-даа шак-ла ындыг сорулгалыгларның хөй болганындан чүгле чаңгыс айтырыг салып шыдаан: революсчу румын чонга чүнү чугаалап болур силер?

Менден, бистиң бүгү чонувустан мынчаар дамчыдыңар деп, Михаил Сергеевич харыылаан: «Бүгү совет кижилерниң сагыш-бодалын илередип турарымга бүзүрелдиг мен: революсчу чаартылгаларның оруунче кирген румын чонга эп-сеткил каттыштырылгазын илередип тур мен. Силерде-даа, бистиннде-даа шупту-ла чүүлдер белен эвес чоруп турар, берге-даа, ындыг-даа болза, шын орукту шилип алганывыска бүзүрелдиг мен. Чүгле экини күзедим».

Соңгулда участогунуң девискээриниң даштынга база бир беседа болган — журналистерниң соонда М. С. Горбачев-биле чугаалажыр аргалыг болган москвачылар-биле. Маңаа база-ла хүнүң эң чугула айтырыгларының талазы-биле сонуургалдыг чугаа болган.

Бүгүде-биле байырлажып тура, Михаил Сергеевич мынча дээн: «Шилип алган оруумга бүзүрелдиг мен. Ол ындыг амыр белен эвес дээрзи чугаажок: нарын-берге шилип алыышкын, нарын-берге орук. Ынчалза-даа шын орукта бис дээрзинге бүзүрелдиг мен. Ынчангаш тургустунуп келген байдал чеже-даа нарын болза, күзел ханмааның хомудалдары илереттинип турза-даа, деткимчени билип, көрүп тур мен. Эргелеп башкарылганың чамдык хевирлеринден, командылап-дужаарындан чарлып турар болгай бис, а чаа аргалар-биле ам-даа ажылдап эгелевээн бис. Ынчап кээрде бүгү-ле чүве чүден туттунуп, буурап дүшпейн турарыл? Чоңдан болбайн канчаар. Өзүлүг деткимче митингилерге бар-ла шаа-биле алгырарында эвес — ол дээрге ужур эдерткен деткимче-дир — а кижи бодунуң эктинге чүктеп деткип, кажан ону бодунга ап турарында. Ол дээш бистиң чонувуска өөрүп четтириишкиним илередип турар мен».

Репортажты СЭТА-ның тускай корр. Людмила Шведова биле Виктор Безбрежный кылган.

МОСКВАДА ЧЕДИП КЕЛГЕН

Совет удуртулганың чалааны-биле ГДР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Х. Модров албанның ажылчын аян-чоруун кылып Москвада март 5-те чедип келген.

Аэродромга ону ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков, албанның өске-даа кижилери уткаан.

Аэропортка ГДР-ниң болгаш ССРЭ-ниң күрүне туктарын көдүрген.

(СЭТА).

КЕЖЭЭНИҢ КЫЙГЫРЫЫ — ИЕ БОЛГАШ ӨГ-БҮЛЕ

Хоорайның херээжен чонунуң Март 8-ке тураскааткан байырлыг хуралы дүүн хөгжүм-шии театрынга болган. Кызыл, ногаан ийи оң хуудусчугаштар залга ужуга берген: «Эргим херээженнер — кызылчылар! Могаг чок күш-ажыл-биле ава чүрээниң часcыдыының кижини чараш чүүлге хаара тудары дег, часкы хүннүң чылыг херелдери бойдусту оттуруп турар.

Эде тургустунуушкуннуң бо харысалгалыг үе-чадазында силерниң сагыш човангыр чоруунар, ава угаангырыңар өг-бүлеге база коллективке чогумчалыг мораль байдалды тургузарынга улуг салдарны чедирип болур. Бистиң амыдыралывыска часcыдыг, кичээнгей, буянныг болгаш чаагай чорук хөй болуп, кижилерни өөртсүн. Эштеривис! Чаңгыс хоорайда чурттап турарывыс херээженнер! Демивис каткаш, каржы чорукка, корум-чурум үрээшкининге удур чүректеривис чалынын бараалгадыылыңар. **Хоорайның херээженнер чөвүлели»**.

Байырлыг кежээге келген кижи бүрүзүнге бо сөстер чоок, билдингир. Мурнундагы хевирлерден уштунуп, ону «Херээжен болгаш өг-бүле» деп кыйгырыгның адаа-биле бир янзы эрттирген.

Сценаже Маадыр-иелер Д. Д. Дегени, А. А. Самсонованы, профэвилелдерниң Бүгү-эвилел спартакиадазының өг-бүле старттарының киржикчизи М. Ф. Варениктти, улус депутаттарының Кызыл хоорай Советинге соңгуткан депутат он бир херээженнерни чалаан.

Өг-бүлезинге, хөй-ниити херээнге чедиишкиннерин, аас-кежикти күзээн соонда, оларның кижи бүрүзүнге хөгжүм байыры чедирип, ырларны, шүлүктерни хоорай ансамблиниң, Пионерлер бажыңының уран чүүл киржикчилери бараалгаткан.

(Бистиң корр.).

КЫМ ЭЭ БОЛУРУЛ?

СЭТА-ның парламент корреспондентилери Кремльден дамчыдып тур

Дээди Советтиң сессиязы март 5-те ажыттынып турда, дыка-ла аар болган. Келген кижилер саны эвээш, он шак үезинде чүгле 346 депутат келген, а шиитпир хүлээп алырынга 361-ден эвээш эвес депутат херек. Ол дээрге кончуг багай чүүл-дүр. Чүге дээрге парламент ол хүн ССРЭ-де өнчү дугайында Хоойлуну чугаалажып көөр ужурлуг. Ол дээрге эң чугула эрге-хоойлу актыларының бирээзи. Келбээннерниң аттарын «Известия» солуңга парлаар дижип-даа турган, бөлүктер удуртукчулары дораан-на депутаттары-биле харылзашкан. Баштайгы чалсар соонда 358 кижи чеде берген.

Ынчалза-даа үе манаар эвес, парламент «ССРЭ-де өнчү дугайында» Хоойлу төлевилелин чугаалажып көөрүнче кирипкен. Ол төлевилелди хүлээп алырынга үштен эвээш эвес номчулга херек дээрзин депутаттар күзүн-не чугаалап турган. Шынап-ла, ындыг болган.

Октябрьда баштай чугаалашкан соонда, ону Дээди Совет бүгү чоннуң чугаалажып көрүүшкүнүнче үндүрген. Чоңдан 10 муң ажыг саналдар болгаш сүмелер кирген. Альтернативтиг документилерни Прибалтика республикалары болгаш Экология болгаш бойдус курлавырларын чөп ажыглаар айтырыглар талазы-биле комитет база белеткээн. Олар саналдарның дыка хөйүн февральда болган чугаа үезинде төлевилелдиң чаа эдилгезинге киирген. Дискуссия база чиңг болган, аңаа 40 ажыг депутат киришкен. Ол саналдарны өөренип көөрүн комиссияларга болгаш комитеттерге даашкан турган, олче эглип келгени бо.

Бо дээрге чедир ажылдап кылдынган төлевилел дээрзин даргалакчы А. И. Лукьянов демдеглээн. Документини чедир ажылдаан түңнелдериниң дугайында Хоойлужудулга, эрге-хоойлу сагылгазы болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле комитеттиң даргазы Ю. Х. Калмыков илеткээн. Чидиг маргылдаа үезинде чамдык айтырыглар талазы-биле чөпшээрежилгелер-даа, дугуржуп шыдавааныныс-даа чүүлдер тургулаан деп, ол чугаалаан. Хамыктың мурнунда хоойлу төлевилелиниң ады. Чүгле сөөлүнде барып «Өнчү дугайында хоойлужудулганың үндезиннери» деп адаар санал кирген. Ол ышкаш хуу өнчүнүң хевирлеринге хамаарыштыр база маргылдаалар турган дээрзин ол чугаалаан.

Төөгүнүң болгаш культураның тураскаалының кандыг өнчү болурунга хамаарыштыр дээн ышкаш культура айтырыгларының талазы-биле өске-даа саналдарны ажылдап кылдынган төлевилелде киирген дээрзин ол демдеглээн.

Ооң соонда санал-онал солчуушкуну эгелээн.

Бо дээрге чүгле экономиктиг эвес, политиктиг хоойлу дээрзин дыка хөй эштер демдеглээн, чүге дээрге өнчү дугайында айтырыг — эрге-чагырга дугайында айтырыг-дыр. Аңаа хамаарыштыр шуут сыр дедир-даа саналдар үнүп тургулаан. Өнчү дугайында хоойлуну бо хевээр хүлээп алыр болза, социализмден шуут хоорулчак апаар деп-даа турар кижилер бар болган.

Хуу өнчүнү хоойлужудуп киирер чорук ажытталчак экономикага сундулугларга орук ажыттынар деп чамдык депутаттар, ылангыя депутат В. Е. Курташкин саналдаан. Аңаа бадыткал кылдыр чамдык документилерден одуруглар-даа киирип турган. ССРЭ-ниң Статкүркомунуң чыындызында эрткен чылын ажытталчак экономика өзугаар хамаатыларның алган орулгазы 60 миллиард рубль болган дээрзин көргүскен. Ооң иштинде самогон хайындыргаш сайгарганындан 23 миллиард рубльди киирген.

Аңгы-аңгы саналдарны берип турза-даа, депутаттарның хөй кезии Хоойлу төлевилелин дарый хүлээп алырының чугулазын демдеглеп турганнар.

Саналдар доозулган соонда кежээки хуралга бадылаар деп шиитпир хүлээп алдынган. Шиитпир хүлээп алырынга четчир кижилер саны база немешкенин бүрүткел көргүскен. Бадылаашкын соонда депутаттар ССРЭ-ниң Дээди Совединиң «Азербайджан болгаш Армян ССР-лерде байдал болгаш ол девискээрге байдалды чогумчалыг болдурар талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалын чугаалажып көөрүнче кирген. Ол айтырыгны Дээди Советтиң Президиумунуң хуралынга чугаалашкан дээрзин А. И. Лукьянов дыңнаткан.

Ындыг турбуже, изиг дискуссия база хөрлээлээн, ол эртенги хуралдың төнчүзүнге чедир үргүлчүлээн.

(СЭТА-ның корр.).

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдалар талазы-биле Кызыл № 870 девискээр соңгулда округунга бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында округ соңгулда комиссиязының

ДЫҢНАДЫЫ

Кызыл № 870 девискээр соңгулда округунуң талазы-биле бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында участоктарның соңгулда комиссияларының протоколдарын чугаалажып көргеш, округ соңгулда комиссиязының дыңнадыры болза:

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгукчуларының даңзызында 97572 кижи кирген, бадылаашкынга 76404 кижи, азы 78,0 хуузу киришкен.

3692 соңгулда бюллетенин күш чок деп санаан.

Соңгукчуларның бадылаашкыны мынчаар хуваалган:

Депутаттың кандидаттарының фамилиязы, ады, адазының ады	Улус депутаттарының кандидаттары дээш бадылаашкын бергеннерниң саны		Улус депутаттарының кандидаттарынга удур бадылааннарның саны	
	саны	хуузу	саны	хуузу
Кара-Сал Владимир Бораевич	32353	42,3	40359	52,8
Серяков Владимир Ефимович	28332	37,1	44380	58,1

«РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» РСФСР Хоойлузунуң 53 чүүлүнге үндезилээш, соңгукчуларның чартыындан хөй бадылаашкынны депутаттарга кандидаттарның албааны-биле Кызыл № 870 девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы айыттынган соңгулда округунга соңгулдаларны катап эрттирерин округтуң соңгукчуларынга дыңнадып тур.

Округ соңгулда комиссиязы.

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдалар талазы-биле Чадаана № 871 девискээр соңгулда округунга бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында округ соңгулда комиссиязының

ДЫҢНАДЫЫ

Чадаана № 871 девискээр соңгулда округунуң талазы-биле бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында участоктарның соңгулда комиссияларының протоколдарын чугаалажып көргеш, округ соңгулда комиссиязының дыңнадыры болза:

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгукчуларының даңзызында 75352 кижи кирген, бадылаашкынга 68255 кижи, азы 90,6 хуузу киришкен.

6335 соңгулда бюллетенин күш чок деп санаан.

Соңгукчуларның бадылаашкыны мынчаар хуваалган:

Депутаттың кандидаттарының фамилиязы, ады, адазының ады	Улус депутаттарының кандидаттары дээш бадылаашкын бергеннерниң саны		Улус депутаттарының кандидаттарынга удур бадылааннарның саны	
	саны	хуузу	саны	хуузу
Кудажы Кызыл-Эник Кыргыс	21959	32,2	39961	58,5
Ондар Чимит-Доржу Байырович	20032	29,3	41888	61,4
Ооржак Дандар-оол Кок-Хунаевич	15164	22,2	46756	68,5

«РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» РСФСР Хоойлузунуң 52 чүүлүнге үндезилээш, округтуң соңгулда комиссиязы депутаттың даразында хөй бадылаашкыннарны алган кандидаттарынга катап бадылаашкынны 1990 чылдың март 18-те эрттирерин шиитпирлээн:

Кудажы Кызыл-Эник Кыргыс—21959

Ондар Чимит-Доржу Байырович—20032

Округ соңгулда комиссиязы.

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдалар талазы-биле Каа-Хем № 130 национал-девискээр соңгулда округунга бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында округтуң соңгулда комиссиязының

ДЫҢНАДЫЫ

Каа-Хем № 130 национал-девискээр соңгулда округунуң талазы-биле бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында участоктарның соңгулда комиссияларының протоколдарын чугаалажып көргеш, округ соңгулда комиссиязының дыңнадыры болза:

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгукчуларының даңзызында 42364 кижи кирген, бадылаашкынга 37880 кижи, азы 89,4 хуузу киришкен.

3307 соңгулда бюллетенин күш чок деп санаан.

Соңгукчуларның бадылаашкыны мынчаар хуваалган:

Депутаттың кандидаттарының фамилиязы, ады, адазының ады	Улус депутаттарының кандидаттары дээш бадылаашкын бергеннерниң саны		Улус депутаттарының кандидаттарынга удур бадылааннарның саны	
	саны	хуузу	саны	хуузу
Багай-оол Владимир Баринович	17257	45,5	17316	45,7
Ооржак Кой-оол Доржуевич	3010	7,9	31563	83,3
Рощин Валентин Александрович	11315	29,8	23258	61,4

«РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 52 чүүлүнге дүүштүр округтуң соңгулда комиссиязы депутаттың даразында хөй бадылаашкыннарны алган кандидаттарынга катап бадылаашкынны 1990 чылдың март 18-те эрттирерин шиитпирлээн:

Багай-оол Владимир Баринович—17257

Рощин Валентин Александрович—11315

Округ соңгулда комиссиязы.

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдалар талазы-биле Кызыл-Мажалык № 131 национал-девискээр соңгулда округунга бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында округтуң соңгулда комиссиязының

ДЫҢНАДЫЫ

Кызыл-Мажалык № 131 национал-девискээр соңгулда талазы-биле бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында участоктарның соңгулда комиссияларының протоколдарын чугаалажып көргеш, округ соңгулда комиссиязының дыңнадыры болза:

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгукчуларының даңзызында 35161 кижи кирген, бадылаашкынга 32685 кижи, азы 92,9 хуузу киришкен.

2984 соңгулда бюллетенин күш чок деп санаан.

Соңгукчуларның бадылаашкыны мынчаар хуваалган:

Депутаттың кандидаттарының фамилиязы, ады, адазының ады	Улус депутаттарының кандидаттары дээш бадылаашкын бергеннерниң саны		Улус депутаттарының кандидаттарынга удур бадылааннарның саны	
		хуузу	саны	хуузу
Борарган Кан-оол Саалевич	7867	24,1	21834	66,8
Кашпык-оол Семен Хавыяевич	4777	14,6	24924	76,2
Монгуш Владимир Саганович	10493	32,1	19208	58,7
Соржу Сара Сульдумовна	2051	6,2	27650	84,5
Стал-оол Юрий Тулушович	2573	7,9	27128	83,0

«РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» РСФСР Хоойлузунуң 52 чүүлүнге дүүштүр округтуң соңгулда комиссиязы депутаттың даразында хөй бадылаашкыннарны алган кандидаттарынга катап бадылаашкынны 1990 чылдың март 18-те эрттирерин шиитпирлээн:

Монгуш Владимир Саганович—10493.

Борарган Кан-оол Саалевич—7867.

Округ соңгулда комиссиязы.

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдалар талазы-биле Шагаан-Арыг № 132 национал-девискээр соңгулда округунга бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында округтуң соңгулда комиссиязының

ДЫҢНАДЫЫ

Шагаан-Арыг № 132 национал-девискээр соңгулда округунуң талазы-биле бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында участоктарның соңгулда комиссияларының протоколдарын чугаалажып көргеш, округ соңгулда комиссиязының дыңнадыры болза:

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгукчуларының даңзызында 40191 кижи кирген, бадылаашкынга 35261 кижи, азы 87,7 хуузу киришкен.

2731 соңгулда бюллетенин күш чок деп санаан.

Соңгукчуларның бадылаашкыны мынчаар хуваалган:

Депутаттың кандидаттарының фамилиязы, ады, адазының ады	Улус депутаттарының кандидаттары дээш бадылаашкын бергеннерниң саны		Улус депутаттарының кандидаттарынга удур бадылааннарның саны	
	саны	хуузу	саны	хуузу
Бичелдей Каадыр-оол Алексеевич	18353	52,0	14177	40,3
Ооржак Дандар-оол Хаянгырбаевич	6583	18,7	25947	73,6
Суваан Марта Сувандиевна	5471	15,5	27059	76,8

«РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» РСФСР Хоойлузунуң 48 чүүлүнге үндезилээш, РСФСР-ниң улус депутадынга Шагаан-Арыг № 132 национал-девискээр соңгулда округунга 1950 чылда төрүттүнген, ТДЛТЭШИ-ниң улуг эртем ажылдакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайда чурттап турар **Бичелдей Каадыр-оол** Алексеевич соңгуткан.

Округ соңгулда комиссиязы.

Часкы тарылгага белеткел

ҮРЕЗИННЕРНИ ААРЫГЛАРДАН КАМГАЛААР

Тараа культураларының дүжүткүрүн бедидериниң бир курлавыры — аарыгдан болур чидириглерни кызыгаары. Бистиң республиканың ажыл-агыйларынга тарааны калбарган аарыглары — өртеңнээри болгаш дазылының ирири боор турар. Ооң аңгыда, тарааның бажы кадып өртеңнээр чоруктарны чылдың-на илередип турар бис. Бо үстүнде адааныывыс аарыглардан каража шуут-ла карааңка илдең. Ооң аңгыда, бүдүү болур чидириглер база бар. Ол чүл дээрге, үрезинниң өзүп үнер хире-шинээ эвээжээри, чаа өзүп үнүп олургаш, ара кадып каары болур-дур. Дазылы ирий бергенде, үрезинниң чамдызы хөрзүнге чыда-ла өлүп каар. А чамдыктары өзүп үнүп келзе-даа, ооң дазылы кошкаар болгаш кадык үрезинге бодаарга, ел-шык база чемиштиг чүүлдерни дыка чоктаар, аңаа негелдези улгадыр.

Сөөлгү үш чылдың дургузунда станцияның ажылдакчылары ол аарыгларның тыптып турарын хайгаарап көөрге, үрезинде база дазылда халдавырлар чоорту көвүдеп турар болган, ынчангаш ол чорук черле дүвүрээзиниг.

Эрткен чылын республикага ниитизи-биле тараа культураларының 86,9 муң гектар шөлдерин хынап көрген. Ол дээрге тарылга шөлүнүң 58,9 хуузу-дур. Ооң түңнелинде чүү илерээнил? Хынап көрген бүгү шөлдүң 47,3 хуузу азы 46,6 муң газында аарыглар халдаан болган. 1988 чылда турганынга бодаарга, өртеңнээр болгаш дазылы ирир аарыглардан тараа шөлүнүң хораннаганы ийи катап көвүдээн. Эң ыланчыя кызыл-тас баштыңның өртеңнээри 1988 чылда 0,03 хуу турган болза, эрткен чылын 0,14 хуу, а арбайның 0,06-дан 0,1 хуу четкен, суланы база ындыг хевирлиг. Ол ышкаш тараа бажының кадаңнаары (арбайны) 0,3-тен 0,78 хуу чедир көвүдээн. Ынчангаш 1989 чылда тараа бажы өртеңнээр аарыгдан ниити республика 7914 центнерни чедир албаан, ооң акша-биле өртээ 101248 рубль чедип турар.

Үнүш камгалал албанының специалистери эрткен чылын ажыл-агый бүрүзүнге үрезин материалын кадыкшылдар талазы-биле сүмелерни берген. Ында кол-ла чүүлдүг үрезинни хораннаарынче кичээнгей салзын деп айыткан бис. Ынчалза-даа чамдык ажыл-агыйлар үрезинни хораннаарының технологиязын сагывайн барган. Республиканың үнүш камгалал станциязының контроль-токсикология лабораториязының медээзин ёзугаар алырга, норманы «Енисейде» 50, «Дөң-Терезинде» 60, «ҮТКА 25 чылы» биле «Тииелге» совхозтарда 67-67, «Хадыңда» 80 хуу кудулаткан, бо ат-даңзыны ам-даа уламчылап болур. Чүгле үстүнде чижектерден алырга, технологияны кайы хире хажыдып турар-дыр бис? Хораннаан үрезинниң 40 хуузун азы 11,7 муң тонназын хынаан хирезинде ындыг болган. Ниитизи-биле 21 совхоз үрезин хораннаарының нормазын хажыттан. Каа-Хем, Улуг-Хем, Тандуы Бии-Хем, [illegible] районнуң [illegible] сорттуң ап, [illegible] лаарындан ситталаан. Хораннаттынмаан 5 муң ажыг тонна үрезинни чашкан. А Кызыл районнуң совхозтары чүгле дээди сорттуң үрезинин хораннап белеткээн турган.

Шак ындыг чылдагааннарның уламындан «Революцияның чалбыыжы» совхоз 830 гектарга тараан суулазын үндүр бижиир ужурга таварышкан. А Дуржулга станциязы сула биле арбайның элита үрезиннерин чедир хораннаванындан куду шынарлыг болгаш эвээш саныг дүжүттү алган. Улуг-Хемде «Ак-Туруг» совхозтуң 186 тонна суулазының 30 ажыг хуузу өртеңнээр аарыгга таварышканындан негелдеге дүүшпес үрезин болган. Шак ындыг багай шынарлыг үрезин-биле чаштырап болза, ниити дүжүттүң 80—90 хуузун чедир албайн барып болур, ындыг байдалдыг үрезин мал чеминге база таарышпас, чүге дизе өртеңнээр аарыгга таварышкан тараа хоралыг. Ынчангаш ону, чижээ, шээр малга чиидиртир болза, төрүүрлери шупту ара салыр, ооң аңгыда, чаш анай-хураган өлүр, хораар, малдың чүзү аарыыр, а мыйыстыг бода малдың сүдү эвээжээр, черле ниитизи-биле ооң организми сулараар.

«Хөндергей» биле «Сүт-Хөл» совхозтарының арбайының үрезининде база-ла өртеңнээр аарыг бар болган.

Шак ындыг аарыг тараан шөлдерниң хемчээли улгадыр турарының база бир чылдагааны болза, үрезинни кургаг арга-биле хораннап турарында. Ооң четпези чүл дээрге үрезинни ындайбээр дажыглап, чүдүрүп-дүжүрүп, чажып турда, препарат хадып каар. Ынчангаш ындыг арганы ажыглавазын совхозтарга сүмелээн турбуже, үрезинниң 66 хуузун шак-ла ындыг арга-биле хораннаан.

Бистиң республикада үрезинни хораннаарынга кол-ла препарат гранозон турда, эрткен чылын үрезинниң чүгле 82,3 хуузун ооң-биле хораннаан. Ол препарат үрезинниң өртеңнээр болгаш кадаңнаар аарыынга удур кол-ла хереглээр, эң дээштиг дээрзин совхозтарның агрономнарынга база катап сагындырып каар бодап тур бис. Гранозон-биле үрезинни часкы тарылга эгелээриниң мурнунга чедир бир ай азы бүдүн чартык ай арткан турда хораннаар. Бо таварылгада ол препарат аарыгның өскүдүкчүлери-биле үр үеде холужар болгаш оларны чоорту узуткап кааптар. Ооң аңгыда, үнүштүң өзер шынарын экижидер.

Кызыл-тастың, арбайның бажы өртеңнеп аарыырынга удур витатиурам, витавакс, байтан, бенлат деп препараттарны база калбаа-биле ажыглап болур.

Үрезинни шынарлыг болгаш ыңаныштыг кылдыр белеткеп алырда, препараттарны өттүрүп, шыгыдып алыр херек. Суспензия, хоюг порошок — бо чүүлдерни харыктыра холзааш, бир тонна үрезинге 10 литр оңгар кылдыр белеткеп алгаш, оон чаштырар, холуур. Үрезинге эки чыпшынзын дээр болза, тускай чыпшынар чүүлдү холуп алыр, агрономнар ону билир.

А үрезинни хораннаарының дээре-ле аргазы болза, көвүктелдирикчини ажыглаары болур, ынчан көвүк үрезинни шыва ап, каъттал бээр.

Олар үрезинниң картынга быжыы-биле чыпшына бээр, ынчангаш халдавырлыг чүүлдерден база камгалаар. Бо арганы ажыглаарга, долгандыр турар бойдуска, хораннаар болгаш чажар ажылчыннарга хора чок, үнүштүң өзүп үнер шынары база экижиир. Көвүктелдирер чүүл кылдыр поливинил спиртин сугга 5 хуу кылдыр холуур азы натрий дузунун суг-биле холумаан ажыглаар болза эки.

Ам часкы тарылгага үрезин белеткээриниң харысалгалыг үези келген. Хүн дурту узап, чылый берген. Ынчангаш шаңнарга ажылды катап организастаар, ие черивисти чөп ажыглаары-биле, үрезинни шын болгаш шынарлыг кылдыр хораннап белеткеп алыр ужурлуг бис.

Галина ОСИНЦЕВА.
Республиканың үнүш камгалал станциязының специализи.

Шынар — ажылдың көрүнчүү

ХЫНАЛДАЛАРДАН ИЛЕРЭЭНИ

Тыва АССР-ниң Хлеб быжырар болгаш макарон кылыр бүдүрүлгелериниң девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының бүдүрүлгелериниң чокга берип турар продукциязының шынарының дугайында шүгүмчүлелдиг-даа, макталдыг-даа чагаалар республика солуннарынга моон мурнунда парлаттынып турганын билир бис. Бо удаада стандартчыдылганың болгаш метрологияның Тывада төвүнүң ажылдакчыларының эрткен чылын чоруткан хыналдаларын маңаа түңнээр бодадым.

Эрткен чылдың дургузунда төптүң ажылдакчылары 13 хыналда чоруткан. Ниитизи-биле хынап көрген хлеб-булочка болгаш кондитер кылыглары 66,4 тонна. Оларның 39,4 тонназы стандарттарның негелдезинге дүүшпес болган. Бирээлдээр чугаалаарга, 32,9 тонна хлеб, 3,4 тонна булочка кылыглары, 1,6 тонна пряник дүүшпес болганы ол.

Кызылдың хлеб быжырар комбинадында болгаш Чадааның хлеб заводунда байдал кончуг дүвүренчиг. Бо бүдүрүлгелерниң продукциязының барык 70 хире хуузун бракталап ужурга таварышкан бис. Кызылдың хлеб быжырар комбинадынга эрткен чылын үргүлчү барып, хыналдаларны кылып турдувус. Маңаа тос катап хыналда чоруттувус. Комбинаттың хлеб быжырыкчыларының 51 тонна хлеб-булочка кылыгларын хынап көөрүвүске, соң 35,5 тонназының быжырганы шынары багай болду. Бирги, ийиги сорттуң ак далганындан быжырган 29,7 тонна хлебти дузун чедир кагбаан болган. Бо бүгүнүң түңнелинде хлеб быжырар комбинаттың сайгарылга планы күүсеткен дугайында отчёдундан 7,9 муң рубльди казып ужурга таварышкан бис. Ооң аңгыда, көк-тараа биле кызыл-тас далганындан быжырган 69,5 тонна хлебти план күүсеткениниң дугайында отчёттан казаан. Бо хлебти быжырарда чигир безин кемевейн, рецептизин сагывайн барганы республиканың Улусчу контроль комитединиң чоруткан хыналдазындан илерээн. 2,5 тонна булочка кылыгларындан 1375 килограмм булочканы бракталаан. Ол булочкаларның ажыткызы эмин эрте берген, чамдыктарын чедир быжырбаан, чиг болган.

Быжырган баранка кылыгларының шынары база багай болганы хыналдалар үезинде илерээн. Оларның хевир-дүрзүзү чок, кырын чаап кагбаан. Баранка бүдүрериниң технологиязын сагывайн турарының база бир херечизи ол боор турар. Быжырарынга белен кылдыр ажыдып каан далганны изиг буска бустаар ажылды кылбайн турары база илерээн.

Булочка кылыглары быжырарда, аңаа каар чигир, дрожжи, үс болгаш дус хемчээр херекселдер чок боор турар. Дусту ээлдир безин албайн далганга каап турар. Булочка кылыр цехти улай тудар ажыл чооккy хүннерде доозулган болгаш баранка бүдүрер чаа шугумну эптеп дерип турар. Мону кылып апкан соонда бистиң салыглары ыска шынары эки баранкалар кестүп кээр дээрзинге бүзүрел болур.

Шынары багай продукцияны бүдүрүп турарының чылдагааны чүдел? Мындыг айтырыг албан тургустунуп келир. Технологтуг чорудулгаларны канчаар сагып турарын база белен продукцияның шынарын эки хынап көрбейн турарындан шак мындыг четпестер үнүп кээп турар. Кээп турар чиг эттиң шынарын хынаарын доктаамал чорутпайн келгенин маңаа айтып кагза черле артык эвес боор. Чүгле далганның шынарын хынаар (ону безин орта кылбас), продукцияның шынары багай боор турарының бир чылдагааны ында. Алыр акша-шалыны эвээш болурга, технолог тускай эртемниг специалистер хлеб комбинадынга ызырынмайн турар. Олар материалдыг талазын бодааш, цехтерде ажылдай бергилээн. Оларның оозу база-ла чөптүг. Мында алыр шалын ийи катап улуг.

Шынары чок, үрей кылган хлеб-булочка кылыгларының дугайында чугаалап көрейн. Кандыг-даа бүдүрүлгеге үрей кылыптар чорук черле тургулаар. Хлеб быжырар бүдүрүлге черлерин база-ла ындыг. Ынчалза-даа брак продукция бүдүрерин болдурбас дээш бүгү-ле хемчеглерни алыр херек. Кызылдың хлеб быжырар комбинады эрткен чылын брак продукция бүдүргениниден 68,7 тонна хлеб-булочка кылыгларын садып алыкчыларга чедир бербейн барган. Шынары багай, үрей кылган продукцияның чамдызын малчемн кылдыр ажыглаан. Хлеб быжырар цехте автоматчыткан деңзилер чок боор турарындан чарыгдаан далганны ээлчег санынга учёткa албайн келген. Кызылдың хлеб комбинадын четир деривзанде хүлээп алганындан шынары багай хлеб быжырар ужурга база таваржып турар. Хлеб быжырар цехте сагыыннадыр черни безин кылбаан.

Э. М. Попуунуң удуртуп турары Чадааның хлеб заводунга хынап көргенивис хлебтиң 68 хуузун бракталаан бис. Мында ажыткан далганны хол-биле былгап турар. Ынчалза-даа хлебтиң шынары ындыг-ла кончуг эки эвес. Хынаан хлебтерниң ажыткызы эмин эрте берген болган. Бо заводка районнуң санэпидстанциязы база хыналда чоруткан. Ынчан база элээн хөй хлебтиң ажыткызы хөлүн эрте берген болган. Стандартка дүүшпес, шынары багай 4 тонна 430 килограмм хлебти хлеб заводунуң план күүсеткен отчёдундан казаан.

Ак-Довурактың хлеб заводунда байдал моон шоолуг-ла дээредевес. Хлеб заводунуң бүдүрген продукциязындан элээн хөй хлёбти болгаш пряникти бракталаан. Ажылчын хандырылга килдизиниң магазиннериниң бирээзинге кирген дээди сорттуң далганындан быжырган хлебтиң болгаш пряниктиң шынары багай болган. Шынарлыг продукция бүдүрер таарымчалыг байдал хлеб заводунда тургустунмаан. Пряник кылырының технологиязын сагывайн турары база илерээн. Пряниктерни сорттавайн турар болгаш, хааржактарга салгаар тургаш, саазын шоолайларга суп турары илерээн. Хлеб заводунда продукцияның шынарын хынаар лаборатория ажылдавайн турар. Технолог кижи база чок. Хемчээр херекселдер орта ажылдавас. Быжырып турар хлеб-булочка кылыгларының температуразын хынаар херекселдер ажылдавас.

Каттыжышкынның бүгү бүдүрүлгелериниң быжырып турар хлевиниң шынары багай дээр болза, шын эвес апаар. Бүдүрүп турар продукциязының шынары ээш кызып ажылдап турар бүдүрүлгелер чок деп болбас. Бай-Хаактың хлеб заводунуң продукциязын 1988 чылда хынап турувуста, көргенивис продукцияның 100 хуузун бракталап турдувус. Ам мында байдал экижээн деп болур. В. А. Папуш маңаа директорлап эгелээн соонда далганны ажыглаарын хол-биле кылып турар апарган. Ынчангаш хлебтиң шынары-даа, амданы-даа экижээн. Хлеб заводунуң ийи магазинни ажыткаш, аңаа хлеб садарын организастаан. Оларның бирээзин хлеб заводунуң бодунда ажыткан. Оругдазыг ажылдаарынга бо база-ла ишгилг боор турар. Ынчалза-даа хлеб заводунуң ажылында четпестер ам-даа бар.

Туранның хлеб заводунуң ажылында эки чүүлдер барын демдеглезе чогуур. Хынап көргенивис хлеб-булочка кылыгларының 8,6 хуузу стандартка дүүшпес болган. Чаңгыс-ла четпес чүве — лаборатория ажылдавайн турары. Быжырып турар хлебтиң температуразын хынаар приборларны суугуларда тургузуп-даа каан болза, олар үрелик боор турар. Каттыжышкынның бүгү хлеб заводтарында бо үстүнде адааным четпестер шуут-ла «аарыг» болу берген. Шак мындыг үүрмек четпестерни дарый эдип алыр болза, хлеб-булочка кылыгларының шынарыдаа экижиир, садып алыкчыларның чемелиг сөзүн хлеб быжырыкчылары дыңнавас ийик.

Александра МИРОНОВА.

Стандартчыдылганың болгаш метрологияның Тывада төвүнүң күрүне инспектору.

ЧЕРИВИСТИ КАНЧААР АЖЫГЛАП ТУРАР БИС

«Черниң ээзи болур. Черни — тараачынга». Шак мындыг сөстерни сөөлгү үеде бо-ла дыңнаар, номчуур апардывыс. Ол дээрге анаа эвес таварылга-дыр, черивистиң дүжүткүрү-даа баксыраан, тарылга шөлдери ээнзирээн, октаттынган. Маңаа мен үндезин чок сөстер эдер бодавайн-дыр мен, бадыткалым бар. Мурнунда бистиң республикавыстың хензигдаа хемчигештериниң унунга чеже хире суггаттыг черлер турбады дээр. Арыкты кызыл хол-биле каскан. Аңаа инженерлер-даа киришпээн. Тывадаа, орус-даа чоң ындыг арык-сумуннарны хемнерден казып үндүргеш, тараа, ногаа тарып, чаагай дүжүттү өстүрүп турдувус. Дүжүт бир гектардан 150—200 центнер, азы 28—33 гектар чедип турган чүве. Чер-даа четчир. Бистиң чуртувус мурнунда дайын үезинде безин тарааны даштыкыдан садып албайн турган. Четчир болгаш артар харын.

Мени ам дүвүредип турар айтырыг — суггат чок хөй-ле хову-шөлдерни тарып, аңдарып турарывыс. Баштайгы чылдарда харын оон шору дүжүттү ап турган бис. Чажыт эвес. А ам? Чашпан тудуп чээн азы чамдыкта ол безин үнмес хову-шөлдерни көрүнерем. Бо Кызыл хоорайның чоогунда асфальтылыг оруктуң ол-бо талазында «Сукпак» совхозтуң тарылга шөлүн көрээлиңерем. Чүү бар-дыр? Чамдык дилиндектер шуут-ла элезин апарган. Ол хиреде ону чылдың-на тарып-ла, тарып-ла туруп берди. Кым-даа ону болгааныңар дивес.

Үжен чыл мурнунда Кызыл чоогу ховулардан сигенни совхозтар-даа база улус хуузунда малынга-даа белеткеп кезип ап турду. А ол ховуларга чеже хире инек мал оъттап турган деп бодаар силер? Беш муң чыгыы боор ийин. Ам дээрге «Сукпак» совхоз боду мал чеми белеткеп алыр харыы чок, кооператив кежигүннери ажыл-агыйлардан сөөртүп эккелгени база тараадан кылган комбикорм-биле инээн чемгерип турар. Ол тарааны даштыкыдан улуг өртек-биле садып алганы база бар чадавас. «Сукпактың» шак ындыг «кээргенчиг» ховуларын көргеш, аңаа хөрзүн-довурак быжыглаар ырей деп сигенден тарып кагза деп бодаардыр мен ийин. Бир эвес ол черге ёзулуг ээ турган болза, чугаажок ынчаар-ла.

Суггат чок черлерни тарып аңдаргаш, та чеже хире тонна кара хөрзүнну чидирип турар бис. Ону кым санаан боорул аан! Оон ыңай бо минералдыг чемишчидилгени ажыглаарынга шуут-ла удур кижи мен. Ол чокка-ла бир эвес черни ээ ёзу-биле ажыглаар болза, эки дүжүттү ап болур-дур ийин. Ол дугайында улустуң хууда дузалал ажыл-агыйы бадыткаар. Оон аңгыда, ону ажыглаарының норма-чижээн база барымдаалавас-тыр бис. Ынчангаш нитраттар көвүдээн деп ында-мында чаргылдашкан-даа турар-ла бис. Минералдыг чемишчидилгеден картофельдиң чамдызы өлүп каар чүве. Шак ындыг хоран-химикаттардан ховуларның ээзи чараш кужувус — тогдуктар канчанган-дыр. Кырлып калган, бары бээр-даа келбестээн. Чараш торлаалары бистиң тываларның «семис-кушкаш» дээр кушкаштары кайыл? Улуг-Хемниң ортулуктарынга уя тудар кастарывыс көзүлбес. Хадың, Ак-Хөл хөлдерни куштар каггаан.

Мен бодаарымга, черни эки-ле эдилеп турарлар — хуу огородтуг, дачаларлыг улус ол-дур. Ынчаарга ам дузалал ажыл-агыйга чер чөпшээредип алырының бергезин чүү дээр силер. Ындыг черлерни сайлыг, элезинниг шөлдерден, ховулардан үндүрүп берген аттыг болур ышкажыгай. Мээң бо бодалымны дачалыг улус бүрүн деткиир.

Дачага азы огородка өдеккөржең, кара хөрзүн эккеп алырының кайы хире бергезин улус шупту билир. Эвээш орулгалыг улус олче кордаандаа херек чок. Эң ыланчыя пенсионерлер. Чамдыкта эшөөрлер дача кылыр дээш черни алгаш, материал, хөрзүн чогундан өдек сөөртүп алыр дээш чадашкаш, ол черин каап-даа турар-ла-дыр.

База бир айтырыг бар: кым деп угаан-сарыылдыг кижи дачага 0,06 гектар черни бээр деп бодап тыпкан дээр силер?! Беш-алды кижилиг өг-бүлелер канчаар, ооң чүнү алырыл? Өг-бүледе улустуң санын барымдаалап тургаш, дача участогун үндүрүп берзе?

Бир катап Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели Хадын биле Дус-Хөлдү долгандыр 1-1 километр камгалал зоназын тургускан дугайында доктаал хүлээп алган. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ол хөлдерни камгалаар дээн. А кым ону харыылаар, күүседирил? Ол доктаал боттанып турар бе ынчаш? Чок, кымдаа тооваан. Доктаал аңаа саазын кырында арткан. Ол хөлдерни долгандыр аалдар малын кадарбышаан-на хевээр, дыштанып барган улус бойдустуң ол кайгамчык тураскаалдарын чүдетпишаанна хевээр. Ырак эвесте өзүп үнүп турар погаан хадылардан аңаа эккеп тарыза. Ынчан ол хөөлбектер-хөлдер улам чараш, дыштанылганың ёзулуг-ла төптери апаар.

Мурнунда Кызыл чоогунга бичии колхозтар тарылгага шөлүн суггарып, эки дүжүттү ап туржуктар чоп. Ам база-ла хайдан үнген. Ындыг черлерни Кызыл хоорккүүскомга берзе? Аңаа организациялар, бүдүрүлгелер база хоорайның чурттакчы чону дузалал ажыл-агыйдан сайзыратсыннар. Ол шөлдерни арендалыг коллективтерге дүрүм ёзугаар шилчидип бээр-дир че. Чеже-ле шуугажыр боор, хол-биле тудуп кирер-дир. Оон башка чугаа-биле бодувусту чемгере албас бис, чүгле ажылдап кирер, ол-ла. Хоойлу бардыр.

Ефим КУРНОСЕНКО.
Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

Ийи-бир чыл болгаш Тываның найысылалының чөөн талазынга, Улуг-Хемниң кыдыынга кайгамчык чараш орду бедип үнүп кээр. Ол дээрге Кызыл хоорайның, харын мырыңай республиканың шупту пионерлериниң ордузу боор.

Пионерлер бажыңын Тула хоорайның Л. В. Петров удурткан бот-орулга-чарылгалыг участогунуң тудугжулары тудуп турар. Ооң тавааны салып дооскаш, ханаларын оранчок бедиди туда бергеннер. Тула хоорайның тудугжулары-биле кады бо чугула тудугда тыва тудугжулар база ажылдап турарлар. Оларның бирээзи Владимир Ондар. Павел Похоцкий, Владимир Гамаев дээш өске-даа тудугжулар пионерлер ордузун дүрген тудуп доозар дээш ажылдап турарлар.

ЧУРУКТАРДА: Туланың тудугжулары ажылдап турлар; оларның аразында Владимир Ондар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган фотолары.

Чуттуг чунар-бажың

Шуй суурнуң чунар-бажыңы орта ажылдавас, санитарлыг байдалы багай. Шалада плиталар бузук, бустаныр черниң эжиниң тудазы чок, ооң иштинде шалада шаараш ыштар хап каан. Бичии кижилер ынаар будун супкаш, бертинип болур.

А кол айыылдыг чүүл дизе, чунар-бажыңдан агып баткан хирлиг суг даштын оңгарны долгаш, кыжын безин доңмас кара суунуң бажынче агып кирип чыдар. Хирлиг сугну совхозтуң база чурттакчы чоннуң хуу малмаганы ижип турар.

Сүрүң ДАДАР-ООЛ.

Херээженнер чөвүлелдеринде

ДАРГАЗЫ ТУСКАЙ ШАЛЫҢНЫГ

«Мурнакчы» совхозта херээженнер чөвүлели — суурнуң амыдыралынга ёзулуг-ла бир кол черни ээлеп турар организация. Чөвүлелдиң 14 кежигүнүн 14 агитквартирада быжыглаан. Олар чурттап турар кварталында өг-бүлелерниң амыдырал-чуртталгазы-биле чоок таныжып, бажыңы бүгүдези-биле быжыг харылзааны тудуп турарлар. Ыланчыя уруг-дарыының кижизидилгезинче кичээнгей салбас, ажыл чок, арагалаар болгаш корум-чурум үрепки дег кижилерни учётка ап, суурда участок төлээзи база кодээ Совет-биле сырый харылзааны тудуп турар.

Агитквартаалдар аайы-биле дежурныйлаашкынны организастаан. Дежурныйлар дүнеки үелерде ол-ла кварталынга чурум үрээшкини болгаш оорларга удур демиселди чорудар.

Херээженнер чөвүлелиниң удуртулгазы-биле кышкы үелерде суурда коллективтер аразынга уран чүүл көрүлдезин организастап чоруткан. Субботаларда Культура бажыңынга чаңгыс сууржуларының концерттерин көрүп, оларның уран талантызын магадап көөрү дег солун чүве кайдал? Уруглар садының, контора ажылдакчыларының концерти дыка-ла солун болган. Коллективтерден шилиттинген номерлерни өске районнарже үнүп ойнадырын планнаан.

Херээженнер чөвүлели чоннуң чүгле уран чүүлче хаара тударыы-биле кызыгаарлаттынмайн турар. Чайгы үеде мал чеминиң белеткелинге идепкейлиг киржирин чаңчылчаан. Амгы үеде чаш малды хорамча чок камгалап алыры-биле сес агитквартираны төрүүр кызаннарда быжыглаан.

Моон мурнунда херээженнер чөвүлелиниң даргазынга хөй-ниитичи кижини анаа-ла туугай соңгуп ап турган болза, ам ында хостаткан, тускай шалыңныг кижини тургускан. Совхозтуң дирекциязының бо талазы-биле шын шиитпир хүлээп алганын деткиир апаар. Херээженнер чөвүлелиниң даргазынга мурнунда оон идепкейжизи чораан ачыяк кыс Оолак Чимисмааны суурнуң чону бир үн-биле соңгаан. Ол кончуг хөй айтырыгларны бут кырынга тургузуп, үениң негелдезинге дүүштүр ажылдаар дээрзинге бүзүрел улуг.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Бай-Тайга район.

ЧАА ЧҮҮЛДЕР

Херээженнер чөвүлелдери хөй-ниити амыдыралынга, кижилерни чараш аажы-чаңга чаңчыктырарынга болгаш оон-даа өске дыка хөй айтырыгларны дорт харыылап турар болганда, оларның ниитилелге ролю улуг. Бисте хостуг үени, дыштанылга, байырлалдар хүннериң чоңга ажыктыг болдурар сорулга-биле агитквартиралар дамчыштыр кежээлерни боттарының шилип алган темазынга эрттирери хуваатынган.

Бай-Тал суурда шупту 20 агитквартира бар. Херээженнер чөвүлели 20 активтиг, 11 кежигүннүг ажылдап турар. Суурувуста темалыг дыштанылга кежээлерин эрттирери уламчылап турар.

Амгы үеде кол сорулгавыс — улусчу чаагай чаңчылдарны, ёзулалдарны непередип, аныяктар, школачылар ортузунга оларның кижизидикчи утка-шынарын калбартып, пропаганда ажылдарын чорудары. Чижээ: «Чалыы шаавыстың ырлары болгаш танцылары» деп кежээни школа коллективи эрттиргени солун болган. Бо кежээге башкылар 4 салгалга үстүп алгаш, боттарының үезинде ырлап чораан ырларын, ол үениң танцыларын чыл, үе аайы-биле көргүскени солун болган.

«Мөңгүлек», «Сайзанак», «Мир», «Херел» агитквартираларының даргалары (Светлана Биче-оол, Татьяна Аракчаа, Валентина Салчак, Тамара Дүпчүн) «Бурун Тывага келин кысты айтырары», «Оваа дагыыры», «Суг бажын дагыыры», «Шагааны эрттирери» деп сценажыткан оюн-көргүзүглерни организастаан. Бо оюн-көргүзүгге өөреникчилерни хаара тудуп турары черле эки. «Меңги», «Ай» агитквартираларының (даргалары Маңмаа Биче-оол, Байлак Хертек) аразынга болган «Хөглүг старттарны» чоң соңуургаан. Темалыг дыштанылга кежээлери болурга, чоннуң идепкейи бедип, залга олуруп алгаш, үлегер доманктажып, тывызыктажып, аразынга кожамыктар ырлаары чаңчыл болган.

Бо чылын ажылывыста чаа эгелээшкин — назы-хар барымдаалавас отрядтарны чоокта чаа агитквартираларга тургусканывыс. Агитквартира ажылынга чүгле улуг улус эвес өөреникчилерни база киириштирип, харын-даа агитквартираның ийи дугаар даргалары кылдыр соңгуп алган. Бо отряд өөреникчилерден тургустунуп, херээженнер чөвүлелинге улуг дузаны чедирип эгелей берген.

Мурнуку чылдарга бодаарга, бо чылын агитквартираларда политиктиг өөредилге экижээн. Пропагандист агитатор башкылар Н. Намчылова, С. Комбу, С. Конгар, З. Хертек темаларын амыдырал-биле холбап тургаш ажылчын кижилерге билдингир кылдыр тайылбырлап, өөредип турары эки. Ынчалза-даа чамдык агитатор башкылар быжыглаан агитквартиразының ховар аалчылары болуп турары хомуданчыг.

Херээженнер чөвүлелиниң ажылы чоруп турза-даа, чамдык ажылдарны чедир кылбайн турарывысты айтыр апаар. Ол чүл дээрге — кижизидилге айтырыы. Кижизидилге бистиң ажылывыстың кол чүүлү болур. Ол кымны-даа оюп эртпес ужурлуг айтырыг-дыр. Суурувуста хөй-ниитиниң сагылга-чурумун үрей бээр чоруктар бо-ла таварышкылаар. Кижизидилге ажылының суларгай байдалын херечилеп турары ол-дур деп бодаар бис. Херээженнер чөвүлелинге совхозтуң дирекциязы, кодээ Совет боттарының улуг-хуузун киирип, байгы-ла шаа-биле дузалажып, деткимчени берип турарлар. Шиитпирлежир айтырыглар, чедип алыр сорулгалар ам-даа бистиң мурнувуста.

Татьяна МААДЫР-ООЛ.

«Бай-Тал» совхозта херээженнер чөвүлелиниң даргазы.

Бай-Тайга район.

«ТЫВА СИСТЕМА» ДУГАЙЫНДА

Бистиң республикада «Тыва системалар» деп организация тыптып келген. Ооң ажыл-чорудулгазының дугайында тайылбырлап бээрин дилээн чагаалар редакцияга кээп турар. Ол дугайын тайылбырлап бээрин ооң директору К. Ч. Монгуштан бистиң корреспондентивис дилээн.

— Кызыл-оол Чимит-Доржуевич, силерниң бо удуртуп турарыңар организация Тывада чоокта чаа тургустунган. Ооң структуразының дугайында чугаалап көрүңерем.

— Бистиң организациявыстың тускай ады — «Тыва системалар» эртем-техниктиг төп дээр. Ол үш аңгы организацияның «төвү — ССРЭ-ниң электротехниктиг приборлар үлетпүрүнүң министерствозунуң «Система» эртем-бүдүрүлге каттыжыышкынының, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының клиниктиг шенелде медициназының институдунуң болгаш улус депутаттарының Кызыл хоорккүскомунуң (саң-хөө болгаш ажыл-агый айтырыглары харыылаар). Эртем-техниктиг төп 1988 чылдың декабрь айда тургустунган.

— Төптү кым канчаар удуртуп турарыл?

— Бистиң тургусканывыс эртем-техниктиг төп амдыызында директорлуг, эртем талазы-биле ийи удуртукчулуг, оларның бирээзи Сергей Алексеевич Степчук, өскези — медицина эртемнериниң доктору Сергей Влагилович Казначеев.

— Төптүң кол сорулгазы чүл?

— Бистиң кол сорулгавыс үстүнде адааным ийи институттуң эртем талазы-биле бар аргаларын херек кырында ажыглаары, боттандырары болур.

Бистиң бо эртем-техниктиг төвүвүсте кирип турар ССРЭ-ниң Электротехниктиг приборлар үлетпүрүнүң министерствозунуң «Система» эртем-бүдүрүлге каттыжыышкыны Совет Эвилелиниң Уралдан бээр Сибирьде болгаш Ыраккы Чөөн чүкте эң улуг институт болур. А клиниктиг шенелде медициназының институду (удуртукчузу академик В. П. Казначеев) кижиниң кадыкшыл байдалын улам быжыктырар талазы-биле ажылдарны чорудуп турар. Ында аарыг улустарны эм ажыглавайн эмнээрин, улусчу болгаш чөөн медицинаның нептереңгей болгаш чаа аргаларын ажыглаарын, янзы-бүрү оъттардан болгаш үнүштерден эм кылырын, ине-биле болгаш магнитотерапия-биле эмнээриниң аргаларын шиңгээдип турар.

— Эрткен чылда кылдынган ажылдар дугайында чугаалап көрүңерем.

— Эрткен чыл бистиң ажыл-чорудулгавыстың эң баштайгы түңнелдерин берген. Ниитизи-биле 15 миллион рубль түңнүг ажылдар кылдынган. Чагыкчыларывыстың арасындан Казах ССР-ниң Күрагроүлетпүрү хөй хемчээлдиг ажылдарны күүседирин дилээн чүве. Ол ажылдарны башкарып турар киживис С. А. Степчук. Кол кылып турар ажылывыс — колхоз-совхозтарга болгаш материал-техниктиг бааза черлеринге автоматчыткан медээлер бээр системаларны тургузары боор турар. Ол ажылдарны бистиң ында филиалывыс күүседип турар.

— Тыва АССР-ге хамаарыштыр кандыг ажылдарны кылган силер?

— Республиканың бүдүрүлгелеринге болгаш албан черлеринге, организацияларынга медээлер бээр автоматчыткан чамдык системаларны кылган бис. Садыг министерствозунуң баазазында, авиабүдүрүлгеде, электри четкилеринде, улус чырыдыышкын черлеринде, кадык камгалалының организацияларында кылып турар ажылдарны бо хүннерде бистиң ажылдакчывыс Николай Монгушевич Дыртый-оол удуртуп турар.

— Бо чылын бистиң республикага хамаарыштыр кандыг чүүлдерни кылырын планнап турарыл?

— Бир дугаарында, Тываны телефакс харылзаазынче киирер бис.

ИНТЕРВЬЮ

Телефакс дээрге япон аппараттыр, электроннуг. Ооң дузазы-биле тускай документилерни, чагааларны, төлевилел шыйыгларын болгаш өске-даа чүүлдерни каш-ла минута иштинде өске черже чорудуптар. Чижээлээрге, Кызыл-Мажалыктан азы ында бир бүдүрүлгеден Кызылче, Москваже болгаш өске-даа хоорайларже, чурттарже-даа документилерни телефакс шугуму-биле чорудуптар арга тургустунар. Ол тускай документ кылдыр санаттынар. База бир чижек. Кызылдан бир документини районче дамчыдып бээр дээн болза, ол районда телефакстың дугаарын моон долгап алгаш, дамчыдып бээр дээн документини телефаксче (аппаратче) суптарга, мында телефакс ук документиде бижиттинген чүүлдү боду номчупкаш, ону санныг медээлер кылдыр ажылдааш, телефон каналы-биле районда телефаксче чорудуптар. Өскээр чугаалаарга, телевизорда ышкаш кылдыр дамчыдыптар.

— Телефакс япон аппарат деп чугаалаан болгай силер, ооң өртек-үнези кандыгыл, өске ажы бар бе?

— Бистиң акшавыс-биле алыр болза, бир телефакстың өртээ 23-тен 29 муң рубль чеде бээр. Совет-япон каттышкан бүдүрүлгелер таварыштыр ону садып каан. Бир эвес Кызылга улуг телефакс азы лазерлиг электроннуг парлалга аппарады тургузуптар болза, «Шын», «Тувинская правда» болгаш республиканың оон-даа өске солуннарын районнар төптеринге бичии хемчээлдиг кылдыр үндүрүп болурунуң аргалары бар. Ажылдарның бирги чадазы ол. Ону харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелели-биле кылырын дугурушкан бис.

Ынчаарга ажылдарывыстың ийиги ээлчээнде, чугаалааным телефакстар-биле кожа электроннуг саналга машиналарын тургузар бис. Ону бүдүрүлгелерге, школаларга база ажыглап болур. Ынчан электроннуг почта Тываның иштинге тургустуна бээр. Ону 1991 чылда ажыглалга кириптерин планнап турар бис.

Үшкү ээлчегде, тургустунган телефакстарга, ЭСМ-нерге немей телевидениениң видеосистемаларын коштунар. Ынчан чүгле документилер эвес, харын шимчеп көстүп турар медээлерни телевизорга дорт дамчыдып болур апаар. Чижээлээрге, хуралдардан, байыр-наадымдан, мурнакчы дуржулга солчулгазындан болгаш оон-даа өске.

Бойдусту ажыглаарының, экологтуг медээлерни алырының спутник харылзаазын эрткен чылдан эгелеп кылып эгелээн. Ол болу берген соонда, харның кылынын, үнүш-дүжүттүң байдалын, суг улгадып, үерлээриниң, өрт айыылының кайда болуп турарының дугайында дүрген медээлерни ап, ону санап турар апаар бис. Ол чорук ажыл-агыйларга, ылаңгыя, арга-ыяш ажыл-агыйынга дыка дузалыг.

— Кызыл-оол Чимит-Доржуевич, харылзаа талазы-биле кысказы-биле чугаалаарга ындыг-дыр, а медицина талазы-биле чүнү кылып болурул?

— Аңаа хамаарыштыр аңгы-аңгы бүдүрүлгелер-биле керээ чарган бис. Эрткен чылын «Тыва даг-дүгү» комбинаттың удуртукчулары-биле дугурушкаш, чамдык ажылдарны кылдывыс. Ол чүл дээрге кижилерниң кадыының ниити байдалдары, оларны бүдүрүлгеге таарыштыр тургузары база ол талазы-биле профилактика ажылын болгаш ук бүдүрүлгениң күш-ажылчы курлавырларының деңнелин тодараткаш, аңаа акша-хөреңгини канчаар чарыгдаарының санаашкыннарын кылып берип турар бис. Кижиниң кадыкшылының ниити экономиказын санап көөр. Чижээ, 100 кижиниң арасындан 10-у шуут кадык болур. Чамдык хыналдалардан илерэп кээри — 50 хуузу аарыыр деп барган, 40 хуузу хоочураан аарыглыг кижилер апарган болур. Бир эвес, бүдүрүлге чери профилактика ажылын чорударынга 1 кижиге снааштыр 1 рубль чарыгдаар болза, оон беш рубльдиң экономиктиг орулгазы бүдүрүлгеге чоорту кирип келир. Ажылчын күштү бүдүрүлгеге катап тургузары кол айтырыгларның бирээзи болгай.

— Кандыг хыналдалар чоруттунганыл?

— Чамдык түңнелдерден алгаш көөрге, дыка хөй кижилер ажылдап турар ажылынга психология талазы-биле черле таарышпас боор чорду. А кедээден келген аныяктарның таарыжыр ажылы электрониканы, нарын технологияны күүседири боор турар. Чүге дээрге олар кедээге даашынмээн чок черге өскен болгаш ындыг. Чижээлээрге, Кызылда машина тудуушкун заводунга кедээден келген аныяк оолдар дыка таарыжып ажылдаар боордур, а хоорайга өскен аныяктарның психологиязы бүдүрүлгеге шоолуг таарышпас. Кижилерни ажылга хүлээп алырда, чаа бүдүрүлгелер ажыдарда чоннуң психологиязын өөренип көөрү кончуг чугула.

Чөөн чүктүң улусчу медициназының талазы-биле чүнү чугаалап болур силер?

— Кызылга Чөөн чүктүң улусчу медициназының төвүн тургузуп алырын бодап турар бис. Кыдаттың улусчу медициназының Ляонин академиязындан 9 профессор мартта Кызылга келир. Оларның ийизи — ине-биле, ийизи — үнүш-биле, ийизи — чем-биле эмнээр, ийизи — аарыг тывар болгаш бирээзи эм кылыр плантация тургузар болгаш оон эмнер белеткээр. А аарыг тывар кижилер улустуң караан көрүп, судалын тудуп аарыын илередир. Олар биске бир чыл ажылдаарлар. А ажылдаар черлерин Кызыл хоорком болгаш «Тыва даг-дүгү» комбинат тодарадыр. Бо талазы-биле совет специалистер 1 ай чедир хуусаалыг командировкалап кээп ажылдаар.

Тываның болгаш Сибирьниң чонун эмнээринге Крымга, Сочиге болгаш өске-даа черлерге профилакторийлерни, санаторийлерни садып азы арендалаарының аргазын көөр бис.

— Чоннуң угаан-бодал сайзыралын, оларның чаңчылдарын байыдып көдүрериңге хамаарышкан чүүлдерни кылып болур силер бе?

— Төптүң ажылдап алган акшазы-биле Культураның совет фондузун дамчыштыр Москвага, Надя Рушеваның өөренип турган школазынга, ооң музейин тургузар бис. Маңаа спонсор (акшаландырыкчы) кылдыр кирип турар бис. Чүге дизе, «Сопот-89» деп делегей конкурузунга спонсорлап америк ыраажы Эндрю Вайттың джаз-шоу концертин Москвага, Ленинградка, Ригага, Ереванга көргүзеринге киришкен бис. Ол бир талазында, бистиң эртем төвүвүске ат-алдарны чедирер чадавас. А Тывавыстың уран чүүлүн, культуразын делегей аренازынче көдүрериңге идиг бээр сорулгалыг бис.

Композитор А. Б. Чыргал-оолдуң ажылдарын чыып, ону парлап үндүреринге дузалаар деп турар бис. «Тыва» ансамбльдиң артистеринге идик-хепти, хөгжүм херекселдерин садып алырынга, оларның даштыкыга ажылдаарынга идиг бээр. Кызылда уруглар садынга 20 муң рубль өртектиг компьютерни белекке бердивис.

Бо хүннерде «Путешествие по Туве» деп фотоальбомну даштыкыга парладыры-биле белеткеп алдывыс. «Лекарственные растения Тувы» деп альбомну база кылып турар бис.

Бо айда Москвага УАЧД-ниң «Кадыкшыл» павильонунга «Эм ажыглавайн кижини эмнээри» деп садыг делгелгезин ажыдар бис, аңаа улусту эмнээрин көргүзер. Москвага кадыкшыл төвүн база ажыдарын планнаан.

«Шынның» корр. Виктор КАРА-САЛ беседалашкан.

ЧАМДЫК ЧҮҮЛДЕРНИҢ — НЕГЕЛДЕЛЕРИН ШЫҢГЫЫРАТКАН

«Садыгга кажарлаар болгаш чиижең садыг кылыр чоруктар дээш харыысалганы күштелдирер дугайында» РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы парлалгага үнген. Ооң-биле холбаштыр СЭТА-ның корреспондентизи РСФСР-ниң юстиция министриниң бирги оралакчызы Ю. Д. СЕВЕРИН-биле ужуражып беседалашкан.

— Юрий Дмитриевич, ук документиниң чырыкче үнүп келгениниң чылдагааны чүде ирги?

— Республиканың хереглел рыногунда байдалдың нарыыдааныының хараазы-биле ховар бараанныр хуваарынга таарымча чок болуушкуннар нептереп, садыг дүрүмнерин хажыдар таварылгалар көвүдээн. Чижээлээрге, садыг болгаш ниитиниң чемненилге черлериниң ажылдакчыларынга садыг дүрүмнерин хажытканы дээш эрткен чылын административтиг харыысалга онаар чорук 1988 чылга деңнээрге, 2,5 катап хөй болган. Ол-ла үе дургузунда садыг чорудар кылдыр тургуспаан черлерге садыглаар таварылгаларның саны 84 хуу өскен. Ленинградта болгаш Россия Федерациязының өске-даа регионнарында ындыг янзылыг байдал илереттинген.

Чоннуң хереглел бараанын чиижең ёзу-биле садып саарар чорук массалыг байдалдыг апарган. Бараанны садып алгаш, оон аар өртекке саарар организастыг бөлүктер көстүп келген.

1988 чылдан 1989 чылга чедир үеде чиижең садыг кылыр чорук дээш судтарга административтиг чурум-биле хемчег алысканнарның саны 23 хуудан 34 хуу чедир көвүдээн. Ынчалзажок ол чорук байдалды чавырылдырарынга салдар чедирбээн. Харын-даа чамдык кижилерге ажыктыг апарган, чүл дизе ээзэш эвес штраф-торгаалды төлеп каапкаш, чиижең ажыл-чорудулганы уламчылап болур, чүге дээрге ажык-кончаа сүрер чорук чарыгдалдарны дуглап турган.

«Садыгга кажарлаар болгаш чиижең садыг кылыр чоруктар дээш харыысалганы күштелдирер дугайында» Чарлыкты 1990 чылдың февраль 27-де РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хүлээп алырынга ол чорук база чылдак болган.

— РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң ук Чарлыында чаа чүү барыл?

— Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң саналдарын, ажылчы чоннуң хөй санныг чагааларын барымдаалап көргеш, садыг талазынга хоойлу-дүрүм үрээни дээш штраф-торгаалдарның хемчээлдерин Чарлыкта элээн бедиткен, буруулугларның эт-хөреңгизин эң-не калбаа-биле хавырар, материалдыг үнелиг чүүлдерни хуваары-биле холбашкан ажыл-чорудулгага оларның турарын азы албан-дужаалдарга ажылдаарын хоруур арга Чарлыкта көрдүнген, өске-даа хемчеглерни күштелдирген.

Тодаргайлап чугаалаарга, албан-дужаал ээлевейн турар ажылдакчыларның садыг азы ниитиниң чемненилге черлериниң складтарындан, баазаларындан, бүдүрүлгелерниң (организацияларның) дузалал шыгжагалдарындан бараанны садканы азы садып алыкчылардан бараанны чажырганы дээш административтиг чурум ёзугаар онаар штрафты 10 катап улгаттырган (50-ден 500 рубльге чедир). Ындыг чорукту дагын кылыр болза, муң рубль чедир штрафтаар. Ындыг хемчег мурнунда көрдүнмейн турган чүве. Бодунуң албан-ажылын ажыглап алгаш, үстүнде айыттынган чоруктарны албан-дужаалдыг кижи кылыр болза, аңаа дораан-на кеземче харыысалгазы онаар дээрзин эскерип каан боор силер. Ол дээш кеземчени — эдип-чазаар ажылдардан хосталгазын чыл чедир казыыр кылдыр, а штрафты 500-тен муң рубль чедир бедиткен. Ындыг чоруктар баш удур дугуржулга ёзугаар азы чаңгыс удаа эвес кылдынган болза, ол дээш хосталгазын казып шиидери көрдүнген.

Мурнунда ол дээш шииттирип чораан кижилер складтардан, баазалардан, дузалал шыгжаглардан бараанны садканы, улуг түңге (2 муң болгаш оон-даа хөй) кылганы дээш чеди чыл чедир хосталгазын казыдып шииттирер азы үштен беш муң чедир рубльге штрафтаттырар. Ындыг чоруктар дээш, ынчалзажок онза улуг түңге (2500 болгаш оон-даа ажыг рубль түңге) кылдынган болза, улам аар хемчег — 10 чыл чедир хосталгазын казып шиидери Чарлыкта көрдүнген. Мурнундагы хоойлуда ындыг хемчег көрдүнмээн.

Бичии чиижең чорук дээш үш муң рубль чедир түңге, тодаргайлаарга, мурнукузундан 3 катап хөй, а база катап кылыр болза, муң рубльге (түңүн беш катап улгаттырган) торгаттырар. Ажык-кончааның хемчээли чүс рубль ашпас болза, ындыг таварылгаларда ол хемчеглерни онаар. Бир эвес чиижең хөделиишкиннерниң түңнелинде ол чүс рубль ажа бээр болза, хоойлу-дүрүмнү үрээни дээш аңаа кеземче херээн онаар.

Баш удур дугуржулга ёзугаар азы организастыг бөлүк кижилерниң, а ол ышкаш күрүне, кооператив болгаш хөй-ниити өске-даа хевирлерни ажыглап тургаш, чиижең садыг кылыр чорук дээш бедиткен харыысалганы доктааткан.

— Чарлык кажан күштүг болуп эгелээрил, силерниң-биле алырга, чиижең садыг кылыр чорук дээн ышкаш, ниитилелге ындыг кемниг үүлгедиглер-биле демиселге ооң ужур-дузазы кандыгыл?

— Чарлыкты парлалгага үндүрген үезинден эгелээш, ону күштүг болдуруп эгелээр. Төп парлалгага, ылаңгыя «Советская Россия» солунга, ол март 2-де парлаттынган. Ол дээрге март 2 хүнүнүң соонда хоойлу-дүрүм үрээннерге чаа Чарлык ёзугаар харыысалганы онаар дээни ол-дур.

Чоннуң хереглел бараанынга чедишпес чорук амдыызында ажып эртинмээн шаанда, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы садыгга корум-чурумну тургузарынга чугула хемчег болур. Ынчалзажок чиижең садыг кылыр чорук болгаш садыг дүрүмнерин хажыдар чоруктар-биле демисел — чүгле хоойлу-дүрүм органнарының эвес, а улус депутаттарының Советтериниң, садыг ведомстволарының, хөй-ниитиниң болгаш чурттакчы бүгү чоннуң херээ дээрзин эскерип билзе чогуур.

ЛЕНИНГРАД. Шеригниң чепсек-херекселдерин кызырганының ачызында Ленинградтың оптика-механика каттыжыышкыны тайбың херээнге ажыглаары-биле 30 миллион ажыг рубльдиң продукциязын бүдүрүп үндүрген.

Эрткен чылын бүдүрген үлетпүрнүң продукциязы 13 хуу улгаткан болгаш эртем аппаратуралары микроскоптар, эмнелгеге хереглээр техника, телевидение дериг-херекселдери болуп турар.

Фото-чуруктар тырттырарынга хандыкшылдыгларга фотоаппаратура чаартынып, ооң ассортиментизи көвүдеп турар. Чаа-чаа фотоаппаратура, оларның модельдери көвүдээн. Ооң үндүрген продукциязы 60 ажыг чурттарже үндүр саттынып турар, ооң иштинде Англияже, ГФР, Канада, Индияже чорудуп турар.

ЧУРУКТА: чаа «Смена» аппарат.

Мынчалза кандыгыл?

МООНДАК БОЛУРУ ЧАЙЛАШ ЧОК

Эът белеткээр сорулгалыг-даа, спортчу-даа аңчыларның кижи бүрүзү улуг, семис-шыырак аңнарны боолап аарын кызыдар болгай. Ол дээрге чылдың-на «хоочураан» аарыг дег апарган. Оон аңгыда, эрткен үезинде, часкы мыйыс үезинде аңнаашкыннар база бар болгай.

Ындыг таварылгада чылдың-на улуг, шыырак чедишкен аңнарның бажы улам эвээжеп, оларның өзүлдези, эдержилгезиниң шынары кудулап турар. Аңаа чергелештир төтчеглекчи чоруктан база-ла аңнар когараар.

Сөөлгү чылдарда республиканың девискээринде черлик хаван өскен. Кыс хаван 5—12 чедир оолдарлыг болур. Соок кышты хаван оолдары ажып шыдавас, колдуунда-ла 70—80 хуузу кырлып калыр. Ындыг таварылгага Бүрен-Хемниң Артышка аңнап чораш таварыштым. Бир өзенге улуг хаваннарның изинге таварышкаш, истей бердим. Кылын харда чудук сөөрткен дег чара чүткүдүп чоруткан. Чыдынынга чоокшулап орумда, улуг хаваннар хойгаш дезе берди, а оолдары артып калган. Боом белеткээш, дааш үндүрүп, шимээргээримге-даа тоовас. Чүге улуглары-биле дезе бербеди деп кайгавышаан, чаныынга келиримге, чеди хаван оглу чыткан хевээр-ле доңуп өлген болду. Аңнаашкын фондузунга улуг когарал. Өске регионнарда-даа, даштыкы чурттарда-даа сентябрь, октябрь айларда хаван оолдарының 20—30 хуузун аңнап турары шын. Бистиинге база ынчаар аңназа кандыгыл?

Үнелиг киш, сарыг кундус аңнаарынга чөпшээрээн лицензияларның ажыглалы база-ла шын эвес деп хуумда санап чоруур мен. Күскү аңныыр сезонунда аңчы кижилер-биле керээни бир-ле дугаарында аңныыр-тывыш ажыл-агыйлары чарып алыр ужурлуг. Ийе, ол билдингир. Керээде каш киш кежи, азы кундус кежи дужаары көрдүнген. Ынчалза-даа аңчыларның кайы хире олчалыг болганын, «кара рынокче» саткан, сатпаанын хынап, контрольдаары канчап-даа боттанмайн турар. Мээң сүмем болза, кажан аңныыр сезону келгенде, үнелиг өлүктүң лицензиязын аңчы кижиниң холунга бээрде, өртектиг садар болза эки болгу дег. Чижээ: Монгуш керээде көрдүнгени-биле 10 киш кежи дужаар. А лицензияның өртээн бирги сорттуң кежиниң өртээниң 50 хуузу кылдыр доктаадыр. Кажан сезон төңгенде, ук аңчы 10 кишти аңныыр-тывыш ажыл-агыйынга кээп дужаарга, бодунуң киирген орулгазын төлеп бээр апаар. Бир эвес ындыг хемчег-биле ажылдаар болза, үнелиг кештерниң «кара рынокче» кирери чавырлыр.

Альберт САНЧАТ.

КҮШ-АЖЫЛЧЫ ӨГ-БҮЛЕ

Ажылчын аңгының төлептиг кижилери кезээде ниитилелдиң хүндүткелдиг төлээлекчилери болур дээрзин Совет күрүне бедик-биле үнелеп, оларның кежиктиг күш-ажылының ачызы — амыдыралдың чаагайжыдылгазынга херии базымнарны немеп турарын билир бис.

Шак ындыг төлептиг ажыл-ишчилер бистиң республикавыстың хөй адырлыг ажыл-агыйларында эңмежок.

Ындыгларга хамаарыштыр Барыын-Хемчик районнуң хереглекчилер ниитилелиниң ажылчыны Күжүгет Шеверроолович Сарыг-оолду адап көрейн.

Ол кызымак күш-ажылчы кижи хереглекчилер ниитилелиниң дузалал ажыл-агый черинде барык-ла бүгү назынында ажылдап келген. Кадайы Валентина Сарыг-оол база күш-ажылга ынак ие кижи болгаш, оларның өг-бүлези бүрүнү-биле күш-ажылга бердинген. Олар чыл санында-ла 10-дан 20 чедир хаванны хереглекчилер ниитилелиниң шугумунга аъш-чемге хереглээр азы орулгалыг садарынга семиртип азырааш дужаап турарлар. Ондан чээрби чедир дээрге-ле баш саны чылда өзүп турарының херечизи. Бо кызымак өг-бүле шак-ла ындыг өг-бүлелер-биле кады, Барыын-Хемчик райпозунуң ниитиниң чемненилге чериниң эът-биле хандырылгазынга эвээш эвес үлүүн киириштирип турар. Бо хире төлептиг ажыл-ишчилерниң хууда амыдырал-чуртталгазының байдалынче шоолуг кичээнгей салбас чорук хереглекчилер ниитилелинде бар. Бөдүүн, кем чок мындыг ишчи өг-бүлениң уругдарының болгаш боттарының чуртталга байдалынче болур-чогуур-биле деткимчени көргүзер ужурлуг. Ынчангаш Күжүгет Сарыг-оолдуң өг-бүлезин тус черинге кичээнгейге алыр боор деп идегедим.

Сериң-оол САРЫГЛАР.

Улуг Тиилелгениң 45 чылынга

КОМИССАР ДУГАЙЫНДА СӨС

•ОЧЕРК•

(Эгези № 53 «Шында»).

Узун орук эрткен аъттыг походтуг маршттың-даа база кадыг-дошкун тулчуушкуннар сөөлүнде-даа дыштаныглга үезинде Байысклан баштаан нам бюрозунуң кежигүннери: капитан Кечил-оол, аревэ организакчызы Алдын-оол, старшина Тежээкей, улуг сержантылар Беленей, Севил, дайынчы Дыртык-оол болгаш агитаторлар взводтарга, салбырларга политбеседаларны эгелээр турган.

— Оларны баштай Совинформбюронуң дыңнадыгларындан, Кызыл Шеригниң дайынчыларының эрес-маадырлыг чоруктарындан эгелээр турган бис — деп, комиссар сактып чугаалап чораан. Тыва эки турачыларны составынга хүлээп алганы аъттыг шериг корпузунуң база дивизиязының политкилдис начальниктери комиссарлар, полковниктер Ф. С. Плантов, В. Е. Нитавщиков, 31-ги полктуң комиссары майор И. В. Бликов, парторг капитан Г. П. Автулов дайынчылар ортузунга политиктиг ажылды канчаар чорутса экил дээрзиниң дугайында сүмелерни Байысклаңга бо-ла бээр.

Майор Бликов политиктиг ажылга ленинчи айтыышкынның кол өзек кылдыр алырын аңаа сүмелээн. Хамааты дайынның чылдарында Владимир Ильичиниң айтыышкынынга үндезилээш кылдынган, фронтуларга нептерээн турган эң чугула Угуулганың дугайын ол онзалап чугаалап берген. Мындыг одуруглар бар: «Эргим эш коммунист! Сен тулчуушкунче хамыктың мурнунда киргеш, эң сөөлүнде үнер ужурлуг сен. Сени фронтуже кызыл шеригиги эш-өөрүңнү кижизитсин дээш чоруткан. Ынчалзажок кандыг-даа үеде, кайы-даа боо-чепсекти ажыглап, боолап билир болгаш коммунист болуп чурттап билириңден аңгыда, харын-даа ылаптыг өлүм-даа билир дээрзин бодуңнуң үлегер-чижээң-биле көргүзер ужурлуг сен». Бо дээрге бистиң эскадронуң хууда составының 70 хире хуузу боор турар нам кежигүннеринге дорт хамааржыр-дыр дээрзин бодавышаан, Байысклан сөс бүрүзүн далаш чокка демдеглеп ап олурган.

Ийи комиссар чавыс чер бажыңчыгашка ынчан дыка хандыр хөөрешкен. Монгуш Даңзыновичиниң эктинче часкагылааш, Бликов эки турачыларның назы-хары, аажы-чаңы, эртем-билии аңгы-аңгы болгай, кижилер-биле чугаалажырда, ол бүгүнү барымдаалаары, бодунарның улузунарның шаандакы эрес-маадырлыг чоруктары база турган-на болгай, оларны база ажыглаза чогуур дээрзин сүмелээн.

Полк комиссарының сүмелерин дамчыдары-биле Байысклан ол-ла дораан взводтар, салбырлар командирлерин, нам бюрозунуң кежигүннерин агитаторларны чыгган. Олар изиг, дыкпыш чер бажыңчыгашты долдур олурупкаш, ооң чугаазын кичээнгейлиг дыңнап олурганнар.

— Черле ынчаш, эштер, политбеседаларга ажыглаар ужурлуг чүүлдер хөй-дүр. «Дайынчы аъттыг шериг» солунундан чугула чүүлдерни дайынчыларга тыва дылга очулдуруп номчуп берип болгай. Комиссарның сүмелериниң дугайын чугааладым — дээш, ол элээн хандыр бодангылаан соонда, хандыкшылдыг уламчылаан:

— Шаанда революция мурнунда каргыс дерзии феодалдарга удур хостуг эргешөлээ дээш эрес-дидим тура халыышкынны үндүрген бистиң алдарт[illegible] бурунгуларывыс — алдан-маадырларның база 1912 чылда маньчжур эжелелден Моолду хостажыр дээш Ховду хоорайынга киришкен эки турачы тываларның интернационалчы хүлээлгезин эрес-дидим күүсеткениниң дугайы болгаш хамааты дайынның чылдарында дайзыннарга удур Тывага коргар чүрек чок тулчуп турган Кочетовтуң, Кравченконуң орус, тыва кызыл партизаннарының эрес-маадырлыг демиселиниң дугайы дээш өске-даа чугаалал болур чүүлдер хөй...

Комиссар-биле кожа олурган капитан Түлүш Балданович Кечил-оол:

— Полк комиссарының сүмелери-даа, маңаа эш Байыскланның-даа чугаалаан чүүлдери кончуг чугула-дыр, ол бүгүнү бистиң кирип турарывыс шериг кезектеривистиң дайынчы амыдыралы-биле, Кызыл Армияның дайынчыларының болгаш офицерлериниң чижеглээр чүве чок маадырлыг чоруктары-биле сырый холбаары эң чугула боор, эштер — деп немеп каан.

Эскадронга Билчиир-оол, Ойдупаа, Севил, Алдын-оол, Чамзырын, Нордуп, Тежээкей ышкаш политиктиг сөстү дамчыдарының, оларны сорук киирериниң хөй-хөй ёзулуг мастерлери-агитаторлар турган. Отрядтың аревэ организакчызы Оюн Төлепович Алдын-оолдуң беседалары онзагай чедингир, тывынгыр боор турган. А ону чамдык гвардейжилер «Политик дарга» дээр апарганнар.

Дээштиг, чедингир политбеседалардан аңгыда, чамдыкта хана солунну база үндүргүлептер болгаш өткүт, чидиг, хоюг ырлар, оюн-тоглаа, хөглүг-баштак чугаалар кадыг-берге тулчуушкун соонда аажок туруп, могап шылаан эки турачыларның түр дыштанган черлеринге удаа-дараа чаңгыланып, оларны сорук киирип чораан. Кажан отряд Ковровка дайынчы белеткел эрттирип турда-ла, нам, аревэ организациялары бот-тывынгыр уран чүүл коллективин организастааш, аңаа ырлаар, танцылаар, шүлүк номчуур хөөмейлээр эң талантылыг кижилерни хаара тудкан. Норжун Кыргыс, Дарья Куулар ышкаш аянныг, хоюг үннүг санитаржы кыстар:

Амыр чыргал бүрген шыпкан
Амы-тындан артык Төрээн чурт
Чамык оглун дөгерезин
Кайыын тура кыйгырып тур

— дээш «Тулчуушкунче!» деп ырыны эгелептерге, ону барык-ла бүгү эки турачылар шупту аажок бедик көдүрлүүшкүннүг ырлап бадырыптар. «Чылча шавар» болгаш өске-даа дайынчы ырларны олар база-ла ынчаар ырлап чорааннар. А оларның өске бир ынак ырында мындыг одуруглар бар:

Ырак черже поход кылып
Үнүп чоруп кагдым.
Ынак сарыым аржыыл чайып
Үдеп туруп калды...

Концерттерге өткүт ырлар, уран номчулгалар, хөглүг танцылар, хөөмей-сыгыт чаңгыланып уламчылай бээр. Ындыг үелерде олар-биле кожа чораан өске эскадроннарның дайынчылары болгаш офицерлери бо-ла четкилеп кээр болгаш ол оюн-тоглааны аажок сонуургап, магадаар турган.

Кандыг-даа үеде эш-өөрүн чалгааратпас, хөглеткен чоруур Доңгак Таржа, Саая Соспукай ышкаш эвээш эвес хөглүгбейлер эки турачыларның арасынга база чораан.

— Доңгак Хорун-оолович Таржаның оюн-баштактары, каттырынчыг чугаалары та кайыын кээр чүве ийик төктүп турганы-биле дөмей, хөглүг-ле эш чораан чүве ийин — деп, комиссар сактып чугаалап чораан.

Шавылыырын тыртып алгаш
Кайда чортуп чор сен, уруг,
Шарабаарың тырыжа берген
Кайда чаңнап ор сен, уруг

— суг-суг дээш Таржа өске-даа баштак кожамыктарны аянныг кылдыр бадырыптарга, өөрү аажок сонуургап, чир-шоң кылдыр каттырыжыр.

Полктуң өске эскадроннарында ышкаш, тыва эки турачыларның ортузунга политиктиг кижизидилге ажылының кайы хире бедик деңнелге тургустунганының дугайын ынчангы нам бюрозунуң болгаш кежигүннериниң ниити хуралдарының республиканың партархивинде кадагалаттынган протоколдары, политмассалыг ажылдың планнары, намга кирген дайынчыларның өргүүделдери бадыткап турар.

— Сагыш-сеткилде уттунгурбас арткан таварылгалар-ла хөй — дээш, Байысклан Чадаана чурттуг Монгуш Калдының дугайын чугаалаан чүве. Ону кандидаттан нам кежигүнүнге хүлээп алып турда, улуг Совет чурт дээш амы-тынымны харам чокка бээринге белен мен дээрзин даңгыраглаан. Сөөлүнде бир кадыг-дошкун тулчуушкун үезинде дайзынның огу ооң оң талакы караның дөзүнден киргеш, кулак артындан үне берген.

— Немецтерниң тенек огу бажымче дээпти, оолдар, а мен оларга каң октан хойладыптайн — дээш, Калдың оңгудан үне халааш, маңнаптар дей бээрге, өөрү тудкаш, салбаан. Ону дедир оңгуже киир сөөртген, бажын шарып берген. Ооң караа-даа, бажы-даа ажырбаан. Удаваанда сегип алгаш база катап дайынчы турушту ээлепкен. Сөөлүнде ол өөрү-биле кады Тывага ээп келгеш, төрээн черинге назылап кырыгыже чедир чурттап, ажылдап чораш мөчээн... Фронтуга намга кирген эки турачыларның өргүүделдериниң алыс утказы дөмейлешкек: тулчуушкунче намга кирип алгаш кирерин күзеп тур мен. Дайынчы хүлээлгемни эрес-дидим күүседир, Ленинниң чурту совет чурт дээш амы-тынымны бээринге белен мен — деп бижип турганнар.

Сергей ШОЙГУ.
(Уланчылыг).

КАТТЫЖЫЫШКЫНДАН ТУРГУЗУП АЛЗЫВЫССА

Тудугжуларның профессионал-техниктиг № 4 училищезиниң общежитиезинде бо хүннерде 430 кижи чурттап турар. Оларның 40 хуузу чартык, будун өскүстер болгаш адап өөренгенивис-биле «берге» кижизидилгелиг дээривис уруглар чурттап турар. Оларның-биле канчаар ажылдап турар бис? Хүнүн ийиги чартыны өөредилге кичээлдери эртип турганы-биле дөмей чугула. Ийн дугаар деп адаарывыс хүн чурумунуң дугайында айтырыг чаңгыс эвес удаа көдүртүнүп келген. Ол дээрге хүннүң ийиги чартынында сургуулдарның кандыг-ла-бир чүвеже чаңгыс гай комплекстиг хаара туттунган турары-дыр ийин. Бо айтырыгны нийти республика конференциязынга болгаш методиктиг секцияларга база көдүрүп турган. Ынчалза-даа ол шиитпирлеттинмейн артпышаан. А ол дээрге кежээки үелерде сургуулдарның хоорай кезип толавазы-биле, ажыктыг ажылга хаара туттунмайн барбазы-биле холбашкан чугула айтырыг-дыр.

Уругларның боттарының күзели-биле общежитиеде сонуургалдар клуву кижизидикчилерниң болгаш сургуулдарның боттарының удуртулгазы-биле ам үшкү чылында ажылдап турар. Кижизидикчи башкы Г. П. Чигридованың удуртканы «Ровесник» киноклуб. Сургуулдар боттары кинопрокатка баргаш, бүгү айлар учёдун ёзугаар фильмнерни шилип алыр. Ол фильмнерни нийти училищеге болур хемчеглерге ажыглаар. Фильмниң утказының допчулалын база сургуулдар боттары кылып турар. Киноклубтуң-на ачызы боор, хуралдаар зал черле ээн турбас-тыр.

Ийиги клуб — «Лада». Ону кижизидикчи А. С. Яцук удуртуп турар. Клубка эртип турар кичээлдерден уруглар хөйнү билип ап турар. Кежээ баарда канчаар белеткенирил, кым-бир кижиге белек бээр апарганда ону канчаар шилип белеткээрил? Аалчыларны канчаар уткууру? Косметиканы ажыглаары, баш дүгүн эдип-чазаары база мода болгаш оон-даа өске айтырыгларга чогумчалыг харыыларны уруглар ап турар. А кол-ла чүве — уруглар аъш-чем белеткээринге хөлчок сонуургалдыг болуп турарлар. Салаттарны, торттту уруглар боттары кылып, каша, мүн хайындырарындан эгелээш, чигирзиг янзы-бүрү чем белеткеп бышырарынга чедир нарын чемнерни уруглар кылып турар апарган. Училищеге болган дыштанылга кежээлеринге уруглар аъш-чем делгелгезин организастап эртирип турар.

Үшкү клуб шыдыраага ынактарныы. Бо клуб кандыг-даа үеде ажык турар. Клуб кежигүннери колдуу оолдар.

Бо өөредилге чылында ажыттынган база бир клуб бар. Ону аныяк кижизидикчи Нина Ойнарова удуртуп турар. Клуб кежигүннери чечектер өстүрүп, училищени болгаш общежитиени шимеп турар.

Клуб бүрүзүнде шиитпирлезе чогуур айтырыглар бар. Сонуургалдар клубтары дээрге-ле сургуулдарның үени хилис эрттирбезинче, бир-ле чүвеже хаара туттурган турарынче базым болур.

Уругларның мөзү-шынар талазы-биле хоозурап орары чажыт эвес. Ооң чылдагааныңга шуптувус — ада-ие, школа, нийтилел буруулуг. Езу барымдаалап кылдынып турар чүве хөй болдур ийин. Уруглар ону көрүп турар, боттарыныы-биле билип турар. Чербиниң интернадынга ажылдап турганш, хөйнү көрген мен. Боттуң талазындан шыдамык чорук чугула, а уругларга сагыш-сеткилдиң чылыы чүден чугула. Мастер Татьяна Донгаковна Чечекпаа училищеде ажылдап турар. Ооң уругларже алгырып турганын дыңнап көрбээн мен. Чербиниң, Кызылдың школа-интернаттарын дооскаңнарга ол дээди күш-ажылдың үнези билдингир. Кижиниң мөзүзүнде ол эки чаңчылдың үлегери салгакчыларга сиңнигип артып каар. Сени төрээн иезигилештир хүлээп ап, хүндүлеп, өөрүшкүзүн, муңгаралын деңге үлежир дээш уруг сенче уткуй базып орар болза, ынчан ёзулуг кижизидикчи сен. Кижизидикчиге кол чүве — билири база камгалаары. Кезедирип кижизидилгениң бир хевири кылдыр билип, ынчаар соора ажылдап чоруур педагогтар база бар.

Чаңгыс кижизидикчиге 75 сургуул — ол аар чүък. Ынчалза-даа кижизидилге-биле холбашкан ажылдар общежитиеде чоруп турар. Тываның хөгжүм-шии театрынга болуп турар шиилерни бистиң сургуулдар көрүп турар. Среда, улуг-хүнде фильмнер болур. «Кадыкшыл» университет доктаамал ажылдап турар. Ону Кызылдың № 1 поликлиниказында эмчи В. В. Капошина удуртуп турар. Планда көрдүнгенин ёзугаар эмчилер кээп, лекция, беседаны кылып берип турар. А эрге-хоойлу органнары-биле мынчага дээр харылзаа тудуп чадаштывыс.

Кижизидикчилер секциязының методиктиг каттыжыышкыны ажылдап турар. Чыл санында дыка хөй общежитиелерге баар улус-тур бис. Эки дуржулганы нептередип алыр дээш кызып-ла турар бис. А кижизидикчилерниң методиктиг секцияларын кайыын-даа тыппаан бис. Бо чылын кижизидикчилер секциязының хоорайның методкаттыжыышкынын черле тып аар боор бис деп идегээн бис. Ынчалза-даа ындыг каттыжыышкын чок болду. А хоорайда чеже общежитие барыл? А бисте кады шиитпирлеп аптар хире чеже айтырыг чок дээрил? Ындыг каттыжыышкын турган болза деп дыка-ла күзээр мен.

Анна ЯЦУК.
Кижизидикчи.

МУРНАКЧЫ КИНОМЕХАНИК

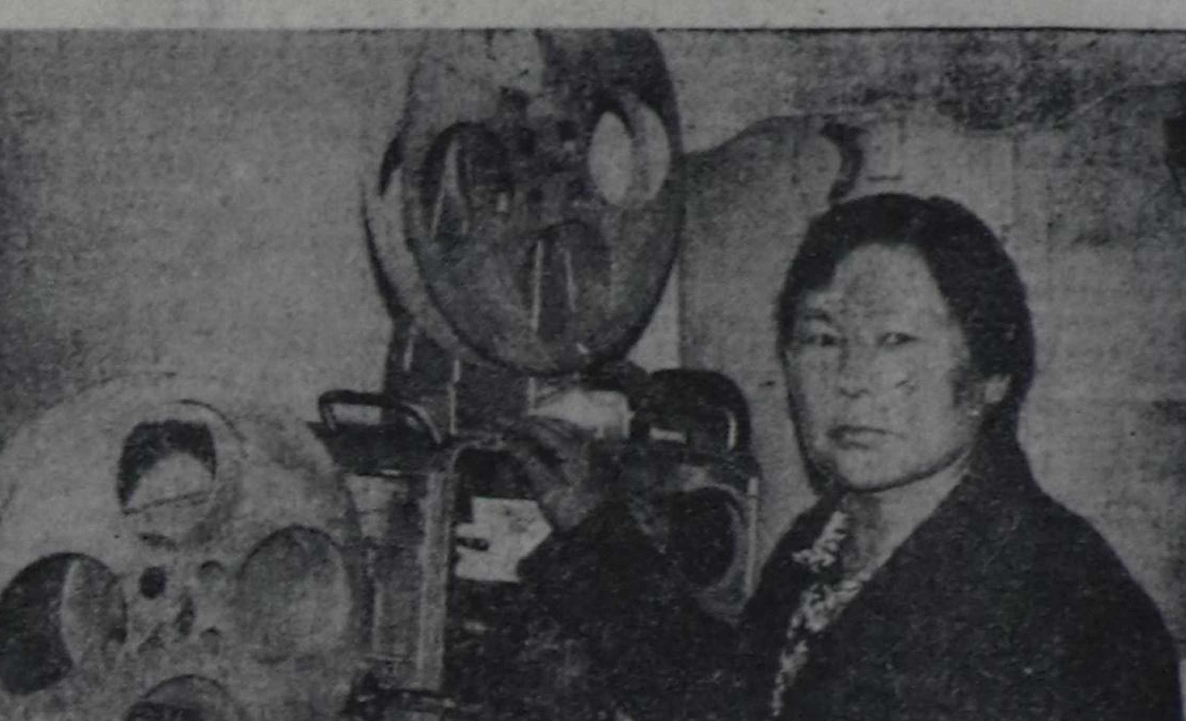

Шуй суурда ажылдап, чурттап чоруур Сендажы Донгаковна Дамбылдың мергежили — киномеханик. Ол 1965 чылда Кызылга киномеханиктерниң түр курузун доозарының бетинде мал ажыл-агыйынга ажылдап чораан. Херээжен кижи кандыг-даа ажылды кылып, күүседип шыдаар деп чүвени ол ажылдап келген үезиниң дургузунда бадыткап шыдаан.

Бай-Тайга районнуң кино четкизиниң дирекциязы Сендажы Донгаковнаны күш-ажылга чедиишкиннери база кызымак ажыл-ижи дээш чаңгыс эвес удаа шаңнап, мактап келген. 50 харның бүдүүзүнде хоочун 1989 чылда районнуң киномеханиктериниң ортузунда социалистиг чарышка ийиги черни ээлээн.

Дадар-оол СҮРҮҢ.
Чурукту автор тырттырган.

ЭМНЕЛГЕГЕ ЭСКЕРИГЛЕР

1. ОЛ-ЛА БЕ?

Узун болгаш чиңге болганындан ындыг чүве ийикпе, ол салааларның ээлгирин! Оргамны өрү-куду суйбагылаарга, ол арыг салаалар чүгле хоюңнаар: охалээй-охалээй, ол-ла! Ам-даа, ам-даа. Чылыын. Чымчаан. Тааланчыын. Хамык эът-кежим, судал-дамырым, черле бүгү мага-бодум чоорту сударап бада берди. Таптыын. Онзазын! Ой, халак, ол-ла бе, Клавдия Илларионовна?

Сестрам мээң оргамга салган бумбалар изин дескилештир суйбап, ол черлерни кургадыр чодуп бергеш, дараазында өрээлинче далажыпты. Оон мээң эвес, өске кижиниң оргазын суйбаар. Ам канчаар «Четтирдим!» деп сымыранып, чедиишкиннер күзээр бо-ла.

2. ЧАЯ-ЧАСКААР

Чая-Часкаар. Каракшылдиг, бичежек боттуг бо сестраны бо өрээлде кады чыдар эжим Баян-биле иелээн ынчаар адап алган бис. Өске улус, ыланғыя ол боду, ону билбес. Ооң чогум ады — Екатерина Алексеевна.

Чаш уруг эргеледири, ужазынче оожум часкагылаптар таварылга база бар ышкажыткай. Бо сестра база ындыг, холу чаяага «пыт!» дээн соонда, шприц шагдала кире берген болур. Бир хол-биле чала тудуп, өске хол-биле шприцти киир идип чытпас, көңгүс билдинмес. Часкыды-Часкаар деп аты улам таарыжыр.

Сестралар дүне кижини үш-дөрт катап оттуруп сыкыртыр. А Екатерина Алексеевнаның мени оттуруп-даа, сыкыртып-даа турганын эскербээн мен. Ооң мени дүне сыкыртып турганын эртен орун кырынга артып калган борбак-борбак хөвеңнерден билип ап турдум. Чиик-ле холдар.

3. СЫЛДЫСТАР САНАТТЫНМАС

1965 чылда Кызыл-Сугүг Баян-Колда Мендот деп бижикчиниң колхозта хаван ажылчыны дугайында чагаазын солунга ажылдап киирген мен. Оон бээр та чеже кижиниң, та чеже чагаазы мээң холум дамчыштыр парлалгага үнген чүве? Бо сестраларның чаңгыс мени безин хонукта он ажыг катаг сыкыртып турарын көргеш, бодумнуң ажылымның деңней бодавас аргам чок болду. Оон үжен ажыг чылдар дургузунда үзүктел чок ажылдап келген Екатерина Шимитовнадан айтырдым:

— Силерниң каш кижиниң чеже катап сыкыртканыларны санап көрген болза аа?

— Чаңгыс бегүн чаңгыс силерни безин он ажыг катап сыкыртыр-дыр мен. А бо чыдар улус-биле катай чүс ажыг сыкыртыр. Ой, та каш кижини, чеже катап сыкырткан мен, ону билир кижи чок — дээш, соңгаже көрүндү. Ынаар дээрде сылдыстар чиверишти, а сылдыстар санаттынмас болгай.

4. ЭР-ХЕЙЛЕР!

«Турза — улуг, тутса — мөге». Бо үлегер домакты сактып кээримге, Максим Горькийниң бижээни херээжен тыва кижиниң ол чаагай чаңчылдары караамга көстүп кээр. Бо эмнелгеге мага-боду бо үлегер домактан укталган кыс бир эртен көстүп келди. Сестрам ол деп бодаан мен:

— Училище дооскаңнар ол бе, дуңмам?

— Чок, ам-даа бичии кижи-дир мен, чаа-ла он тос харлыг. Мында шала чуп тур мен.

Боткур уруумнуң чүве чугаалаарының онзазын: айтырымны чаңгыс сөс-биле харыылааш, өскезин боду тайылбырлай бээр. Аныяктар шуптузу ындыг болган болза, дыка-ла эки-дир ийин.

Уруумнуң ады Аяна. Алдан-Маадыр чурттуг. Башкы институдунуң ийиги курузунга өөренип тургаш, эмчиге элээн үр чыткан. Ам катап ол курстуң эгезинден өөренир. «Аарыг мен дээш аваа олурбаан, аалынче-даа чанмаан, ажыл-даа холуваан. Эр-хей!

5. ӘЗУЛУГ ААРЫГ

— Бо чурукта адыг эвес, а ховартаан тооргу деп аңдыр. Бистиң чонувус ындыг ылгалдыг безин аңнарны танывастаан, черивистиң ядарап келгени ол хиредир — деп, орундан турбас Даржаа Эрестол бир эртен чаа солун тудуп алган маңнап келди. — Мен ажырымчы төтчеглекчилерниң октапкан «үүжелеринге» база таварыжып турдум. Ындыг кижилерге боо тудуспас херек.

«Азас» заповедниги дугайын солундан номчаан Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры оон бээр орунга үр чытпастаан, чугаа-сооду-даа тайгаже углаңыр апарган. Сактырымга, ооң эмчиге чыткан аарыы аарыг эвес, а тайгада байдал оон ёзулуг аарыы ол ышкаш.

6. ДУЖУНГЕ-ДАА КИРБЕС

— Эки хондуңар бе, адар? Сегип тур силер бе?

Варвара Ермиловнаның тывалаары-даа, сагыш човангыры-даа аажок. Ол үстүнде айтырыгларны эртенниң-не салыр. «Таңды-Уланың эдектеринде» болгаш өске-даа номнарның автору Михаил Пахомов база тывалаар. А хоочун хойжу Дондуп Тарааның уруу Любовь Дондуповнага өөнүң ээзи Валерий Варламов уруг-дарыы болгаш авазы-биле кады Сарыг-Септен бола келир. Мында кандыг-даа нацияның, кандыг-даа мергежилдиң, кайыын-даа келген улус бар. Эмнелге ажылдакчылары база ындыг. Ону мен эскердим, а оларның боттарының дүжүнгеде-даа ол кайы кирер.

7. ЭМ-ТАҢДАН АҢГЫДА

Маргарита Монгушовна, Константин Ховалыгович, Виктор Анатольевич болгаш өске-даа эмчилерниң, Людмила Николаевна ышкаш сестраларның, черле эмнелгениң бүгү ажылдакчыларының аарыг кижиге сагыш салыры дыка-дыр. Сактырымга, мен човууртаарымга, деңге човуургаар, сыкыртырда аарзынарымга, караан шийиптер. Олар чүгле холу, аас-сөзү, эм-таңы-биле эвес, ээлдек-эвилең чаңы, сеткил-сагыжы-биле база аарыгны намдадып, сегидип, экиртип турарлар. Ынчангаш оларга четтирдим дивес аргам чок.

8. «ЫНДА-ДАА ЧОК...»

СЭКП райкомнарының бирги секретарьлары болгаш совхозтарның партком секретарьлары-биле кады 1984 чылда Бийск чораан мен. Ында колхозтарның болгаш совхозтарның сүт-бараан фермалары боттары эмнелгелиг, чыда эмнедир өрээлдиг чорду. Аптекалары безин бисте район аптекаларындан дудак чок. Бистиң саанчыларывыс, кадарчыларывыс, өске-даа малчыннарывыс база ындыг эмнелгелерлиг болур ужурлуг. Совхоз төптеринде эмнелгелерни экижидип алыр болза, ол-ладыр ийин. Ынчан олар Кызылда ИХМ, АТБ эмнелгелери-биле дөмейлежи бээр болгай.

Бо эмчиге чыдырымда чамдык даргалар (В. Е. Серяков, К. А. Маспык-оол) кежээ 7-8 шак үезинде азы оон-даа орай келгеш, хондур сыкыртып, эмнедип алгаш, эртен ажылдап чоруп турду. Хүндүс эмчилээр чай чок, хурал-суглаа, улусчон хүлээп алыр. Москва болгаш өске черлер-биле чугаалажыр, бүдүн республиканың ажыл-херээн башкарар, ырак районнар кезиир, улуска дүне болгаш дыштаныр хүннерде эмненири эптиг. Ынчалза-даа бо эмнелгени малчыннарга бээр дижип турар, ол малчыннарга-даа, даргаларга-даа (улус ынча дижир, а мында шупту улус ажыл-агыйның хоочуннары болдур ийин), таарымчалыг болур бе ынчаш?

Бо эмнелгеде 1200 кижи эмнедип турар, шиитпир боттаны бээрге, хоорайның эмнелгезинге ол хире кижи немежир. А мында 20 кижи чыдар, ол хире орун чаңгыс районнуң безин малчыннарынга чедишпес. Ооң уламындан артыктажыышкыннар, хомудалдар туруп келбес бе? Эмчилер база эвээш, оларның чамдыызы өске эмнелгелерден кээп, кежээкиниң дөрт шактан соңгаар ажылдап турар. Чамдык шинчилгелерни өске эмнелгелерге эртер, ынаар машина маңаар таварылгалар база бар. Көдээден келген улуска хонарчыдар чер база херек. Мынчап кээрге, бо эмнелге кымга эптиг, кымга ажыктыг апаар-дыр? «Ында-даа чок, мында-даа чок...» деп ырыыс сагышка кирер чүзүл?

Эскериглерим мындыг болду.

Чооду КАРА-КУСКЕ.
Журналист.

«Шынга» парлаттынган соонда

БУРУУЛУГЛАРГА ХЕМЧЕГ ОНААГАН

«Хагдынган интернат» деп материал эрткен чылдың декабрь 22-де солунга парлаттынган. Ооң автору солуннуң корреспондентизи Александр Хертек Бай-Тайгада Тээлиниң № 1 ортумак школазының интернадында тургустунуп келген четпестер дугайын бижээн. Чүнүң-даа мурнунда интернатта соок, кижизидилге ажылы кошкак, ажылдаар ужурлуг кижизидикчилерниң, няняларының саны хөй, чамдыкта ажылга харыысалга чок, бир няня арагалап турган дээн ышкаш чүүлдер ол материалга кирген турган.

Ооң хыналдазын СЭКП райкомунуң идеология килдизинден киржилгелиг кылдыр комиссияны тургускаш хынаан түңнелинде, четпестер бадыткаттынган. Бо шүгүмчүлелге харыыны солунга парлаттынган материал соонда, ийи ай болганда райкүскомнуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Е. Ш. Сат чоруткан.

Ол харыыда кол чүү демдеглеттингенил? Кижизидилге ажылының кошкаа, материалдыг баазаның багайы, одалга системазының багайындан соок турганы бадыттаттынган. Материалдың бөдүн районо чөвүлелинге чугаалажып көрген. Буруулуг кижилерни хемчег алган. Интернатка ажылды нийтизи-биле багай удуртуп, кижизидилге ажылын сулараткаңы дээш интернат эргелекчизи Н. С. Оңгай-оолду ажылындан хостаан, ооң орнунга М. И. Содунамны томуйлаан.

Школа директору А. Б. Сааяга сөөлгү доңгулданы, кижизидикчи башкылар М. М. Ооржакка, А. Х. Какаевага, Д. А. Хертекке доңгулданы онааган.

Интернатка хонмайн баар турган дүнеки няняны школага сайгаргаш, штат кызырганы-биле ажылдан үндүрген. Няняларны, кижизидикчи башкыларны штатка дүүштүр база кызыргылаан. Кыс уругларга солуп кедер иштики хептерни берген.

Эртен, кежээ школачылар чедир чемненмейн турганы база шын болган. Суурда чурттап турар уруглар эвээш чемненип келир. Мону өөренип көргеш, келир өөредилге чылында чүгле интернатка чыдар уругларны чемненир кылдыр доктаадып алыр болза эки. Хлеб хөөдер дрожжини узаткан хүн белүүнге берип турганын меню тургузуп турган кижилер бадыткаан. Артыкка үндүр бижип турган таварылга база шын болган.

Интернатка чурттап турган уругларны соок болганындан бир ай иштинде тарадыр ужурга база таварышкан. Амгы үеде системаны экидир кылган, уруглар чыдар өрээлдер чылыг.

Харылзаа—почтачы—номчукчу

ЧОН-БИЛЕ ТУДУШ

Почтачы — харылзаа белдирлеринде болгаш ооң салбырларында кол кижилерниң бирээзи. Чүге дээрге чоннуң чагаа-бижиктерин, солун, сеткүүлдерин үезинде чедирбейн барган дижик. Ол чурттакчыларның иштинден кым-бир кижи дораан эпчок медээни дыңнадып кээр. Ооң ажылы чон-биле доктаамал тудуш деп чүвениң херечизи моон-на көскү. Бир эвес почтачы эки ажылдап турган болза, чурттакчылар база-ла боттарының үнелелин бере бергилээри чугаажок.

Почтачының ажылынга хамаарылгазын харыылап турар девискээриниң чурттакчылары эскерип, аңаа үнелел бээри черле чөптүг. Маңаа Саглы суурда 1986 чылдан бээр почтачылап ажылдаан Валентина Дортаевна Кууларның ажылын чижеглекседим. Ол харылзааның ажылында өскерлиишкиннерден чыда калбайн, солун, сеткүүлдер чагыдылгазында кандыг чаартылгалар барын билип, чонга тайылбырлап турар. Сөөлгү чылдарда төп солуннар, журналдарның ажылын бир янзы өскерткен. Парлалга чагыдылгазын-даа болза, барык чыл дургузунда чорудар апарганы — чонга таарымчалыг байдалды тургузуп турарының бир онзагай талазы. Чеди ай дургузунда айда бир экземпляр парлалганы чагыдып алыр арга кандыг-даа мергежилдиң кижилеринде тургустунган. Ынчангаш сагылжылар 1989 чылга бодаарга, 1990 чылдың чагыдылгазынга идепкейлиг киришкен. Төп солуннарны безин чагыдып алыры массалыг болу берген. Чижээлээрге, «Аргумент и факты» безин 26 өреге номчуп турар. «Известия» болгаш «Комсомольская правда» солуннарны 28 өг-бүле чагыдып алган. Чурттакчылар чурттуң болгаш республиканың иштинде болуп турар чаартылгаларны чогум-на парлалга дамчыштыр билип ап турар болгай.

Мурнуку чылдарга бодаарга, Хандагайтыдан Саглыже почта чедирилгези экижээн. Ында 300 өрегениң чагыдылгазы моон ачызында үезинде чедиртинип турары-даа чурттакчыларга таарымчалыг. Өреге бүрүзүнүң кежигүннериниң мергежилдери аңгы-аңгы. А оларның солун, сеткүүлдерге сонуургалдары база янзы-бүрү. Өг-бүледе кежигүн бүрүзү боттарының туралаан чагыдылгаларын алыр чүве болганда, ону чаңгыс почтачыга тарадып чедирери безин амыр эвес. Ынчангаш бо ажылга кызымак кижи болгаш Валентина Куулар шыдажып турар. Ооң ажылынга чүткүлдүүн чурттакчылар эскерип, чылыг сөстерни чугаалап турар.

Кады ажылдап турар эш-өөрү ооң ажылынга кызымаан үнелеп, ай, кварталдарда аас байырын чедирип, чамдыкта шаңналдарны-даа тыпсып турар. Өг-бүлениң ээзи Каң-оол — совхозта слесарь. Ол уругларының авазының ажылын чай чогун пат билир болгаш, бажыңбалгат ажылынга дузалажыр, чамдыкта элээди кыс уруглары-даа авазынга дузалажып кириптер. Ынчангаш уруглары авазының ажылын чоок билир апарган. Чоннуң чагаа-бижиктерин, дүрген чедирер телеграммаларны база солуннарны үезинде саадал чокка чедирер дээш сагыш салырлар. Хандагайтыдан почта чедирилгезин эки тургусканы оларның ажылынга чурттакчылардан эпчок чемелээшкиннер болбазынга улуг дуза дээрзин Валентина Куулар чугаалап орар.

Удавас 1991 чылдың чагыдылгазы эгелээр. Аңаа идепкейлиг тайылбыр ажылын чон ортузунга чорудары почтачыдан хамааржыр. Ынчангаш келир чылдың чагыдылгазындан кижи бүрүзү база чыдып калбазын дээш В. Куулар улам кызымак ажылдаар дээрзинге идеген болур.

Марта КУУЛАР.
Күш-ажылдың хоочуну.
Өвүр район.

ТВ

МАРТ 7

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Электрилиг кадарчы». (Венгрия). 9.05 «Шарлоттаның кольези». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 10.10 «Делегейни дескиндир». Альманах. 11.10 Бичии концерт. 11.25 Уругларга дамчыдылга. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30—13.00 «Үе». 15.30 «Иванушка чурттап чораан». Телефильм. 15.50 «Чер бистиң нийти бажыңывыс» фотоконкурс. 15.55 «Силер мону шыдаар силер». А. Дерябинниң эмнээр талазы-биле чаа аргазының дугайында. 16.40 «Оперетта, оперетта...» 17.55 «Чер дугайында». Телеочерк. 18.30 «Үе». 19.00 РСФСР-ниң улустуң артизи А. Стрельченко. 19.40 «Чоруу чогаан херээженнер». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 20.55 Делегейниң херээженнер хүнүн — Март 8-ке тураскаатткан байырлыг хурал. ССРЭ-ниң Күрүнениң академиилиг Улуг театрындан дамчыдылга. 22.30 «Үе». 23.00 «Танцы, танцы, танцы». Кишинёвка профессионал бал танцычыларының бүгү-эвилел чемпионады. 23.45—23.55 Улуг кижилерге мультфильм. «Леопардка бажын».

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35; 9.35 Информатиканың болгаш саналга техниказының үндезиннери. 11 класс. Херек эмгелээшкини болгаш ЭСМ. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Музыка. 5 класс. А. П. Бородиниң музыказында маадырлар овур-хевирлери. 11.10 «Чылыг хлеб». Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 «40 харлыында база күзеп болур». Уран-чечен телефильм. (ГДР). 17.00 Уругларга фильм. «7-ден 12-ге чедир». 18.15 «Аныяк назы».

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.50 «Тыва черде». Март 8 — Делегейниң херээженнер хүнү». Медээлер. 19.25 Медээлер. 19.30 «Херээженнерни камнаңар». Делегейниң херээженнер хүнү — Март 8-ке тураскааткан дамчыдылга. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. Чапсарда (21.30) — Киножурнал. 23.00—01.00 «Иллюзион». «Чочара». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Бүгүдеге спорт. 19.15 ССРЭ улустарының 7-ги кышкы спартакиадазы. Коньки спорту. 19.45 «Идеяның өртээ чежел?». Телефильм. 20.15—20.30 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО

МАРТ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ынакшыл болгаш бүзүре» (Индия) 1-2 сериялары. 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда. **ВИДЕОЗАЛ: «Папоротник хөлегези»** 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Навигаторнуң ужудуушкуну» 9.00, 14.30 шактарда. **К/б «Тоол»** 10.50, 12.40 шактарда. **«Султан Бейбарс»** 1-ги сериязы. 15.20, 20.20 шактарда. **«Удуур черлиг вагон»** (16 хар чедир) 19.00 шакта.

«КАА-ХЕМ»: «Султан Бейбарс» 1-2 сериязы. 13.40, 16.20, 19.00 шактарда. **«Бриллиантылыг хол»** 14.20 шакта. **«Бичии Вера»** 16.10, 19.00 шактарда.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАЛГА

Тываның көдээ ажыл-агый техникуму 1990-1991 өөредилге чылында хүндүскү салбырынга дараазында мергежилдер аайы-биле өөренирин күзээн өөреникчилерни хүлээп алырын чарлап тур:

10 класс дооскаңнарны «Ветеринария», «Көдээ ажыл-агый продукцияларын бүдүрериниң технологиязы болгаш организациязы», 8 класс дооскаңнарны тускай эртеминиң талазы-биле «Көдээ ажыл-агый механизациязы», «Көдээ ажыл-агыйны электрижидери болгаш автоматизастаары», «Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинде бухгалтер учёду».

8.10 класс дооскаңнарны бот-өөредилге салбырынга дараазында тускай эртемнерни чедип алыры-биле хүлээп алыр: «Көдээ ажыл-агыйны электрижидери болгаш автоматизастаары», «Зоотехник», «Көдээ ажыл-агыйны механизастаары», «Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинде бухгалтер учёду».

8 класс дооскаңнар, өөренип кирерин күзээннер дараазында эртемнерге экзаменнер дужаар: орус дыл (диктант), математика (аас-биле), 10 класс дооскаңнар «Ветеринария», «Зоотехник», «Көдээ ажыл-агый продуктуларының бүдүрүлгезиниң технологиязы болгаш организациязы» тускай эртемни чедип алырын күзээннерге литератураға (чогаадыг), химия (аас-биле).

10 класс дооскаңнар «Көдээ ажыл-агыйның механизациязы», «Көдээ ажыл-агыйны электрижидери болгаш автоматизастаары», «Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинде бухгалтер учёду» мергежилди чедип алыр дээннер дараазында эртемнерге экзаменнер дужаар: литератураға (чогаадыг), математикага (аас-биле).

Билдириишкинге кожар чүүлдер:

1. Эртеминиң дугайында документ (боду-биле).
2. Совхозтан өөредип чоруткан бижик.
3. Эмчи шынзылгазы, форма № 086 ёзугаар.
4. Характеристика.
5. Чурттап турар черинден шынзылга.
6. Ажылдап турар черинден шынзылга.
7. Күш-ажыл дептеринден ушта бижидилге.
8. 6 фото-чурук, 3-4 хемчээлдиг.

Хүндүскү салбырга кирериниң билдириишкиннерин 1990 чылдың май 1-ден июль 15-ке чедир, бот-өөредилге салбырынга март 15-тен декабрь 20-ге чедир хүлээп алыр.

Хүндүскү салбырга кирериниң экзаменнери 1990 чылдың июль 15-тен июль 30-ге чедир, бот-өөредилге салбырынга май 15-тен май 17-ге чедир, июнь 12-ден июнь 14-ке чедир, сентябрь 17-ден сентябрь 19-ка чедир, октябрь 23-тен 25-ке чедир хүлээп алыр.

Хүндүскү салбырга хүлээп алганының дугайында 1990 чылдың август 1-ден 5-ке чедир, бот-өөредилге салбырынга хүлээп алган дугайында «Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинде бухгалтер учёдунга» хүлээп алганын сентябрь 27-ден 29-ка чедир, «Көдээ ажыл-агый механизациязы», «Көдээ ажыл-агыйны электрижидери болгаш автоматизастаары», «Зоотехник» салбырынга кирериниң дугайын 1990 чылдың декабрь 25-тен 30-ге чедир билип алыр.

Адрези: 667001, Кызыл, Дружба 2 а. Телефоннары: 3-25-53, 3-25-70.

ЧАЗАЛГА

Бо чылдың март 3-те үнген «Шын» солуннуң 3-кү арнында 1989 чылда Чөннүң Бүгү-эвилел чизезиниң чамдык түңнелдериниң дугайында статистиканың республика эргелелиниң чуулунде хоорай черлерде 3545 өг-бүле чурттап турар деп чүүлдү 35451 өг-бүле деп эде номчуур.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ♦ редактор — 3-43-34; ♦ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ♦ приемная — 3-34-26; ♦ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ♦ оралакчылары — 3-45-83; Килдистер: ♦ авторлар амыдыралы — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ♦ совет тургузуу — 3-34-98; 3-41-23; ♦ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ♦ агроүлетпүр — 3-41-16; ♦ культура — 3-39-15; ♦ информация — 3-37-11; ♦ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ♦ очулга — 3-34-93; ♦ корректорлар — 3-37-11 ♦ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ♦ солун келбейн барганда — 2-32-75 ♦ бухгалтерия — 3-43-41

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга арыгы
Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 385. ТС—00127

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 ч. февраль 11 воскресенье № 35 (14235)

1925 чылда үндезилеттинген

Өртээ 3 кап.

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНГА САНАЛ-ОНАЛДАР

СЭКП ТК-ның Пленумунга февраль 7-де Литваның Компартиязының XX съездизиниң шиитпирлери-биле холбашкан айтырыгларны сайгарып чугаалажырын уламчылаан.

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары **М. С. Горбачев** бо айтырыг талазы-биле чүве чугаалаан,

Литваның Компартиязының ТК-ның бирги секретары **А-М. К. Бразаускаска** сөс берген. Ол мынчаар чугаалаан: Литваның Компартиязы боду программалыг, уставтыг болгаш өске-даа политиктиг документилерлиг, бот-тускайлаң политиктиг партия апарган. Ол кандыг-бир чаңгыс кижиниң хуузунда сонуургалының күжү-биле эвес, а партия эге организацияларының инициативазы-биле болган. Олар бо айтырыгны шагдан бээр көдүрүп, эгелекчилер боор келген.

Бир эвес партия чогуур үезинде баш удур өттүр көрүп, эргежок чугула политиктиг шиитпирлерни хүлээп аптар харыктыг болза, чүгле ынчан политиктиг күш болуп, чүгле шак ынчан ниитилелге чогумчалыг рольду ойнаар болгаш аңаа салдар чедирип шыдаар. Өскээр чугаалаарга, партия болуушкуннарның кудуруунга эвес, а бажынга чоруур ужурлуг. Литваның Компартиязының XX съездизиниң шиитпирлери биске, литов коммунистерге, ниитилелден тодаргай деткимчени алыр арганы берген дээрзин шак мындыг бодал-биле демдеглээр апаар.

Кандыг-даа политиктиг организацияның, харын мырыңай партияның сорулгазы — ниитилелге тыптып келген сонуургалдарны өй-шаанда угаап билири, оларны боттандырарынга хемчеглерни хүлээп алыры, программа болгаш концепция күжү-биле кижилерни албадавазы, а харын политиканы оларның чөптүг негелделериниң үндезининге тургузары болур. Ындыг арга — бистиң политиктиг системавыста чаа, чаңчыл болбаан арга болур болгаш ону кижи бүрүзү хүлээп албайн турар. Чамдык кижилер эрги ёзу-биле, эрги үзел-бодал-биле дээр чүве бе, эрги чаңчыл-биле ажылдап, дедир тыртып турар болбайн аан. Чок, ооң эң-не депшилгелиг кезектери кандыг-бир чүвени демократчы ёзу-биле, медерел-биле чедип ап тура, кезээде кончуг шын болуп турар дээрзин бистер ханызы-биле бүзүрээн бис.

Национал катап төрүттүнүүшкүннүң идеязы, күрүне ёзузунуң катап тургустунганы бөгүн республикада кижилерниң хөй кезиинге тодарадыкчы чүүл болу берген. Ынчалза-даа Литвада хөй-хөй кижилер ону чедип алырының оруктарын аңгы-аңгы билип турар. Маңаа хамаарышкан саналдар янзы-бүрү. Ындыг турбуже, Литваның чурттакчыларының хөй кезии бистиң Компартиявыстың лозуңунга каттыжып турар. Бис ону чажырбайн турар бис, бот-догуннаашкын чок Литва — келир үе чок Литва-дыр.

Айтырыгны шак мынчаар тургусканы кижи бүрүзүнге билдинмес. Бистиң республикавыста чурттавайн турар кижилер ону шуут билбес. Бот-догуннаан Литваны катап тургузарының стратегтиг сорулгаларын боттандырбышаан, компартия бо орукту боду тускай үе-чадаларлыг, дес-дараалашкак ажыл-чорудулга кылдыр бодап турар.

Бөгүн кол чүве — экономиктиг бот-тускайлаң орукту чедип алыры, ёзулуг политиктиг плюрализмни болгаш парламентичи демократизмни бадыткаары болур. Бис чаагай күзел-сорукка, бот-боттарын билчир чорукка үндезилеттинген, тайбың, парламентичи, конституциялыг орукту шилип алган бис. Өске методтарга бодаарга, ол бо хүнде бодунуң перспективтиин бадыткаан. Боттарывыстың партнерларывыс-биле экономиктиг харылзааларны үзер, тургустунуп келген экономиктиг интеграцияны үрээр деп турар деп чугаа дыңнааш, пат-ла элдепсинер-дир бис. Чугаа көңгүс өске чүве дугайында болуп турар.

Совет Эвилелинге рынок харылзааларынга, бот-боттарынга ажыктыг экономиктиг сорулгаларга үндезилеттинген экономиктиг харылзааларны тургузары эргежок чугула. Чүгле рынок харылзаалары, бистиң бодап турарывыс-биле алырга, улустарның кады ажылдажылгазының магадылалы болур.

Бисти деткип турар хөй-хөй чагааларны алган болгаш ам-даа албышаан бис деп, оратор чугаазын уламчылаан. Ындыг турбуже, бис бөгүн бисти билбейн баар, өжээннешкек чоруктарга хөйү-биле таваржыр-дыр бис. XXI чүс чылче медерелдиң шынар талазы-биле өске деңнели-биле, кады ажылдажылганың, бот-боттарынга бүзүрежилгениң болгаш хүндүлежириниң принциптери-биле базып кирзе чогуур боор деп санаар бис.

Партияда чүү болуп турары — саналдарның аңгылашкаан көрбейн барып болбас. Литваның Компартиязы база бодунуң туружун тудуп турар. Ол дээрге — хоозураашкын эвес болгаш аңгыланырынче кыйгырыг эвес, а дилээшкин-дир, ол чокта депшилге туруп болбас.

Ынчангаш СЭКП-ниң эде тургустунуушкунун боду үе-чадаларлыг, онзагай талаларлыг болгаш чөрүлдээлерлиг ажыл-чорудулга ышкаш кылдыр бодаар-дыр бис. Республика бүрүзүнүң онзагай талазын, тургустунуп келген ниитилел-политиктиг байдалды, компартияга бот-тускайлаң чорукту чедип алырынга беленин өөренип көөрү негеттинип келген.

Бөгүн Литваның бот-тускайлаң Компартиязының составында мооң мурнунда турган составтың 40 хуузу бактаап кирген. Бодун тодарадып алган коммунист бүрүзү, бодунуң адын салып кирип албаан-даа болза, Литваның Компартиязының программазын болгаш уставын удуртулга кылдыр хүлээп алган. Ол бүгүнү партия хуралдарынга бижип, бүрүткеп турар. Бо ажыл-чорудулганы бис Михаил Сергеевичиниң болгаш бөлүк эштерниң келиринге чедир, чылдырган пленумга чедир үр хуусаада озалдаткан бис. Ынчалза-даа партия организациялары боттары база инициативазын көргүзүп турар, ынчангаш бис ол фактыларны чүгле демдеглеп алыр-дыр бис.

СЭКП ТК-ның чугаалажып турар айтырыг талазы-биле доктаалының төлевилелинге хамаарыштыр бодунуң саналын илередип тура, оратор факт боттанган-дыр деп чугаалаан. Компартия организастыы-биле тургустунуп турар. Бөгүн бо ажыл-чорудулганы боттуу-биле соксадып азы СЭКП-ниң XXVIII съездизинге чедир соңгаарладып каап болур турган дээрзин бодаары безин берге-дир. Бис республикада өске партия тургузуп турар бистиң партия талазы-биле эштеривис-биле чөрүлдээ кылбайн турар бис. Кандыг-даа таварылгада ону болдурбас. Боттарының саналдарын солуннарга-даа бижип, телевидениеге-даа чугаалап турар кижилер бар болбайн аан. Ынчалза-даа Литваның Компартиязының талазындан оларга удур кандыг-даа базымнар кылбайн турар.

Республикада, Литваның Компартиязында тургустунуп келген байдалды шыңгыызы-биле өөренип көөрүн болгаш СЭКП-ниң XXVIII съездизинге чедир кандыг-даа шиитпир хүлээп албазын оратор чугаазының төнчүзүнде Пленумга саналдаан.

Пленумнуң киржикчилери Литваның Компартиязының ТК-ның бирги секретарының санал берип турар үезинде оон чамдык айтырыгларны салган. Чижээ, М. С. Горбачевтуң «Литваның Компартиязының коммунистери СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттар соңгуур бе?» деп айтырыынга оратор: «Аңаа дорт харыы бээри берге боор» деп чугаалаан. Г. К. Крючков «Саюдиске» хамаарылгазын сонуургаан. Ооң чамдык удурткучулары бот-тускайлаң хамаарышпас Литвага коммунистерниң кылыр чүвези чок, келир соңгулдаларны «Коммунистер чок Советтер дээш» деп лозуңнуг чорудар бис деп ыят чок чугаалап турарлар. Бөгүн депутаттарга кандидаттарның 60 хуузу — коммунистер, оларның кезии республиканың Дээди Совединиң депутаттары болур аргалыг деп, А-М. К. Бразаускас харыы берген. XX съездиниң соонда Литваның Компартиязының рейтинги кончуг бедик апарган. Бирги секретарының чугаазы-биле алырга, чоннуң хөй кезектери коммунистерни деткип турар. «Саюдистиң» удурткучуларының чамдызы — коммунистер, съездиге оларны ТК-ның составынга соңгуп алган, олар идепкейлиг ажылдап турар болгаш Литваның Компартиязының туружун камгалап турарлар.

«Саюдис» — канчалза-даа республикада чоннуң хөй кезииниң хөөнүн илергейлеп турар организация-дыр. Ону билир херек. Бир эвес бо организация-биле ниити туруш дилээр болзувусса, ынчан республикага аңаа байдалды тудуп болур.

«Кажан Конституция өскерли бээрге, улус депутаттарының келир Съездизинге А.-М. К. Бразаускастың туружу кандыг болурул?» деп айтырыгны С. И. Гуренко сонуургаан. «Чөпсүнер. Бүгү-ле чүвени чөпсүнер мен» деп, А.-М. К. Бразаускас харыылаан. Бистиң республикада 6-гы чүүлдү солуп каапкан.

СЭКП ТК-ның секретары М. С. Горбачевка, СЭКП ТК-ның болгаш ооң Политбюрозунуң кежигүннеринге Литва ССР-ге барып чорааны дээш өөрүп четтиришкинни илереткеш, Литваның Компартиязының (СЭКП платформазында) түр ТК-зының секретары **М. М. Бурокявичюс**, ооң бодап турары-биле алырга, кол политиктиг айтырыг талазы-биле, тодаргайлаарга, Литва чогум кандыг орук-биле чоруп, хөгжүүр апаарының талазы-биле чамдык бодалдарын илереткен. Ол-ла айтырыг-биле Литвага коммунистиг шимчээшкин база холбашкан боор турар.

Республиканың партия удуртулгазы Литваның Компартиязының бот-тускайлаң болурун болгаш эде тургустунуушкунун ооң СЭКП-ден башкаланыры, а Литваның амыдыралының чаа боттуг чүүлдери болза, Совет Эвилелиниң составындан дашкаар, хамаарышпас литва күрүнени тургузары болур деп, көрүп турарын оратор чугаалаан. Литваның Компартиязының сепаратисчи чамдык кезээ Литва ССР-ниң социалистиг күрүне тургузуун хүлээп көрбейн турарын документилер херечилеп турар. Олар революстуг күштерниң 1940 чылда тиилелгезиниң мурнунда турган күрүне тургузуун катап эгидер дээш оралдажып турар. Литваның эрткен үезин катап тургузарынче консервативтиг күштерниң чүткүп турарының дугайын Литваның Компартиязының XX съездизиниң болгаш ооң өске-даа чыыштарының документилери чугаалап турар. Ол документилерде «литва национның күрүнезин чидиргенинге хамаарылгалыг бүгү чүүлдерни» буруу шавар болгаш «1940 чылда литва национның күрүнезин узуткаарының үезинде кылдынган... идепкейлиг дузаламчы дээрге, кем-буруулуг үүлгедиишкин болур» деп чугаалап турар. 1940 чылда Литвага совет эрге-чагырганы катап тургускан литва улустуң революстуг, антифашистиг күштерин ынчаар бактап турар-дыр. Хамаарышпас литва күрүнени катап тургузарынга чүгле СЭКП-ден хамаарылга чок. Литваның Компартиязы чедирип болур дээр бодалды сыгап турар.

Литваның коммунистериниң хөй кезииниң СЭКП-ден башкаланып чарлыры дээрге, Литваның Компартиязының хөй-хөй чылдарда туруп келген революстуг, интернационалчы турушаарынга согуушкун, ол дээрге Россияның коммунистиг организациялары-биле, эвилелдешкен республикаларның Компартиялары-биле Литваның коммунистериниң идея-организастыг чаңгыс эвинден ойталаашкын кылдыр санап турар бис деп, ол уламчылаан.

Литваның Компартиязының удуртулгазы үр үениң иштинде боттарының сепаратисчи хөделиишкиннерин чажырып, чүгле СЭКП ТК-ның удуртулгазын эвес, харын база Литваның коммунистерин астырып келген. Эчис кол сорулга — ССРЭ-ниң составындан дашкаар хамаарышпас литва күрүнени тургузары болур деп чүвени Литваның Компартиязының ТК-зының январь пленумунуң материалдары көргүзүп турар. Литваның улусчу сейминиң Литвага совет эрге-чагырганы чарлаарының болгаш Совет Эвилелиниң составынга Литва ССР-ниң каттыжып кирериниң талазы-биле төөгүлүг шиитпирлериниң күш чок болдурарының дугайында бөлүк хоойлуларны база белеткеп алган. Оларны «Саюдистиң» баштыңнары, Литва ССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң кежигүннери Литва ССР-ниң Дээди Совединиң февральда болур сессиязынга саналдап киирер деп турарлар.

Сепаратисчи күштерниң ындыг туружу төөгүнүң боттуг чүүлдери-биле дүүшпейн-даа турар. Бирээде, ССРЭ-ниң составынга Литва хоойлу ёзугаар кирген. Ийиде, 1940 чылдың чайынында болуушкуннар Германия-биле ССРЭ-ниң аразында 1939 чылдың керээлери-биле холбашпайн турар.

Бөгүн орус нацияны көөр хөөн чок чорукту өскүдүп турар кижи, орус база ССРЭ-ниң өске-даа улустарындан литва улусту чарарын күзеп турар кижи литва улуска оңгар казып турар дээрзинге ханызы-биле бүзүрээр мен.

Ораторнуң бодап турары-биле алырга, Литва ССР-биле Совет Эвилелиниң аразынга конституция меселдежиишкинин олар Литва ССР-ниң чурттакчыларын Совет Эвилелинге удур тургузар дээш, литва улустуң чоргаарланып чорууру национал сагыш-сеткилин ажыглааш, национализмни өскүдүп, диргизер болгаш ону кара сагыштыг сорулгаларга ажыглаар дээш кара өжегээр үндүрүп турар.

Литвада нарын политиктиг байдалдың чылдагааннарының бирээзи болза, Литваның Компартиязының удуртулгазының кылганы политиктиг болгаш идеологтуг алдагдалдары боор турар. Оратор бодунуң ындыг бодалын бадыткаары-биле элээн хөй тодаргай чижектерни көргүскен.

Литва ССР-ниң боттуг социалистиг күрүне болур бот-догуннаашкыны ССРЭ-ниң составынга-даа чедип алдынып болур болгаш ССРЭ-ниң федеративтиг тургузуу ленинчи номналды ёзугаар чаартынган туруп болурунга бүзүрээр бис, чогум-на ынчангаш бис Литва ССР-ни ССРЭ составынга тургаш, улам хөгжүдери дээш чүткүп турар бис деп, ол медеглээн. Бо дээрге Литваның коммунистерин ийи кезекке чарып турар кол айтырыг боор турар болгай. Бо айтырыг талазы-биле оларның аразынга кандыг-даа эп-чөп турбас ужурлуг. Ооң ужурундан бис Литваның Совет Эвилелиниң составынга артары дээш демисежип турар бис.

Бис Литваның Компартиязының удуртулгазын, олар база-ла Литваның ССРЭ составынга хөгжүүрү дээш турушуп турарын боттарының программазы болгаш статузу-биле бүгүдеге, ажыы-биле чарлаарынче кыйгырып турар бис. Литваның эрге-чагыргазы бажында турар ажылдакчылары эде тургустунуушкун дээрге Совет Эвилелин сандарадыр дээни олдур деп канчап черле бодап турарларыл? Төөгү кымга-даа, кажан-даа ындыг базымнар дээш өршээл бербес болгай.

Амгы үеде коммунистерниң болгаш партия организацияларының платформалар аайы-биле ийи чарлыр чоруу боттанып чоруп турар. Ол дээрге адаандан эгелээн чайгаар болуушкун-дур. Литваның СЭКП составындан дашкаар Компартиязы бодунуң статузун удуртулга кылдыр тургаш, партия эге организацияларындан эгелээн, районнар болгаш хоорайлар организацияларынга чедир бодунуң партийжи структуразын тургузарын улам шапкынчыдып турар. СЭКП кежигүнү коммунистер база-ла боттарының партийжи структуразын тургузуп турар. Литваның Компартиязының (СЭКП платформазында) Вильнюс, Шяуляй, Алитус хоорукомнары тургустунган. Каунас, Клайпеда хоорайларда болгаш өске-даа кедээ районнарда организакчы комитеттер тургустунуп, олар хоорайларның, районнарның партия конференцияларын белеткеп турар. 1990 чылдың январьның 20-де литва чурттакчыларының эң хөй кезиниң чурттап турары партияның кедээ районнар организацияларын колдуг төлээлеттирген партия активиниң республика чөвүлел хуралы болган. Ол коммунистер СЭКП-ниң шугумун чайгылыш чокка камгалаар апаарын медеглээн-нер.

Бистер онза байдалдарда ажылдап турар бис. Ол дээрге Литваның чаа тургустунган Компартиязының практиктиг ажыл-чорудулгазын бодунуң улам-на демократчыткан статузу, тодаргайлаарга, уставы-биле чорудуп эгелээни-дир. Чогум-на ооң ужурундан партийжи амыдыралдың чамдык айтырыгларын бистиң республикада тургустунган байдалдарга таарыштыр, улам-на таарымчалыг кылдыр шиитпирлээрин СЭКП ТК-дан дилеп турар бис, чүге дээрге СЭКП-ниң амгы үеде Уставын ёзугаар алыр болза, Литваның Компартиязының (СЭКП платформазында) амыдыралының өйү келген айтырыгларын шалыпкыны-биле шиитпирлеп шыдавас апаар бис. Ынчалза-даа эң-не кол чүүл — СЭКП ТК-ның Пленумунуң документилеринге Литваның Компартиязының (СЭКП платформазында) херек кырында бар боор ажылдап турарын хүлээп көөрү болур. Бир эвес Литваның Компартиязының (СЭКП платформазында) политиказынга деткимче чок болур, СЭКП-ниң Литвада партия организацияларынга тодаргай хамаарылга, Литвада СЭКП кежигүннериниң социал камгалалының базымнары чок болур болза, ынчан СЭКП, Литвадан он-он муң коммунистерни оскунар апаар. Ооң түңнелинде, СЭКП ТК-ның Литвада политиктиг баганазы кызыылаар, СЭКП-ниң Литвада политиктиг күжү дыка кошкаар, СЭКП-ниң Литва ССР-ниң хамаатыларының мээ-медерелинге политиктиг салдары эвээжээр. Ол бүгү республикада политиктиг кризисти моон-даа артык ханыладыр.

Литвада национал айтырыг база бар боор турар. Ол чорук Литваның девискээринде чурттап турар орус болгаш польша чурттакчыларның хөй кезиин дүвүредип турар. Шыныг эвес чоруктарга хомудалдар дыка хөй боор турар. Республикада тургустунган байдалдан дыка хөй, ылаңгыя орус национал кижилер коргуп турарлар. Литва дылдың күрүне статузун шиитпирлээн, ынчалза-даа Литвада орус болгаш польша дылдарның юридиктиг статузу ам-даа шиитпирлеттинмээн. Республиканың Компартиязының удуртулгазы бо айтырыгларның талазы-биле чогуур деңнелдиг эвес болганы илерээн.

Бодумнуң саналымны доозарда, Литвада херек кырында ийи Компартияның туруп турарын чугаалап каарын күзеп тур мен, ынчангаш СЭКП ТК Совет Литвада байдалды шын тодарадып көргеш, оларның бар боор турарын хүлээп алыр ужурлуг деп, оратор демдеглээн. Ынчалза-даа Литваның Компартиязының XX съездизиниң документилериниң принципиалдыы-биле тодарадып көөрү чугула.

Литваның Компартиязы (СЭКП платформазында) республикада социал базалыг. Ооң хүрээлени өзүп көвүдээр апаар. Республика амыдыралында ооң политиктиг салдары база-ла чоорту улгадып турар. Ол республиканың национал онзагай чоруун барымдаалавышаан, литва улустуң болгаш Литваның девискээринде чурттап турар улустарның эрге-ажыктарынга, бүгү Совет Эвилелиниң эрге-ажыктарынга-даа дүүштүр бодунуң политиказын чорудар апаар.

Күш-ажылчы коллективтерге, Литваның партия организацияларынга болуп эрткилээн ужуражыышкыннарга киржип чораан, СЭКП ТК-ның кежигүнү, СЭКП Вологда обкомунуң бирги секретары **В. А. Купцов** республикада байдал дугайында чүве чугаалаан. Ооң чугаазы-биле алырга, мурнунда турганынга көөрде байдал элээн нарын болуп турар. Өске черлерниинде-биле бир дөмей, ында бергелер эвээш эвес болбайн аан — ону чөптүү-биле угаап билир херек — боттарывыстың иштики айтырыгларывысты база. Төптен негелделер, хомудалдар кончуг хөй-дүр. Республиканың төөгүлүг эрткен үези-биле холбаштыр байдал онза нарыыдап турар. Бистиң эде тургустунуушкуннуг үевисте безин эвээш эвес частырыглар болгулаан. Эң кол чүве — Литваның удуртулгазының төптүң деңнелинге чедир көдүрген айтырыглары үезинде шиитпирлеттинмейн турар. Ол чылдагаан ёзугаар Москва-биле чөпшээрешпезиниң айтырыглары мөөңнелген, харын-даа төптү удурланыкчызы ышкаш кылдыр көөр хөөн тургустунган. Ынчангаш Москваның хүлээп көрүп турар бүгү-ле чүүлдеринге бүзүревес, кандыг-ла-бир аарыглыг чигзиниишкинни болдуруп турар. Ол чылдагаан-биле СЭКП ТК-ның декабрь (1989 ч.) Пленумунуң үнелелдери болгаш түңнелдери шүгүмчүлекчи ёзу-биле болгаш консерватизмниң илерээшкини ышкаш кылдыр хүлээп алдынган.

Литваның Компартиязының XX съездизиниң шиитпирлерин эдерер дээш туруш турум хевээр артпышаан болгаш ол хевээр артып турар. Партияның сандараашкыны, национал ылгал талазы-биле ниитилелдиң аңгылаңышкынын уламчылавышаан. Политиктиг бүгү күштерниң удур туружу болгаш оларның эде тургустунуушкунуң сорулгаларын принципиалдыы-биле биликсевейн турары бөгүн организастаттынган бүгү шимчээшкиннерде болгаш политиктиг партияларда чүгле чаңгыс угланыышкын-биле тода өзүп турар — Литваның национал тускайланырынче, ооң ССР Эвилелинден үнеринче, Компартияның СЭКП-ден дашкаар ажылдаарынче. Республикада бөгүн тургустунуп турар байдалдың утказы мындыг-дыр. Бүдүн 1989 чылдың дургузунда Литваның Компартиязының удурткучуларының партия Төп Комитединиң кежигүннери-биле кылып келген оюнунуң шуптузун бо түңнелден көөр херек.

Саналдакчының бодалы-биле алырга, болуп турар чүүлдерни ханызы-биле угаап бодаптар арга республикада чок болуп турар. Литва күрүнениң хамаарышпас чоруун катап тургузар сорулга үргүлчү-ле төөгү-биле, хосталга дугайында туугай билиишкин-биле, хамаарышпас чорук-биле, ниитилелдиң социал-экономиктиг хөгжүлдезин херекке албайн турары-биле холбажып турар. СЭКП-ден аңгыланып алырын Компартияның ат-алдарын көдүреринге кара чаңгыс арга деп база ооң салдарын ниитилелге, чүнүң-даа мурнунда соңгулда кампаниязының үезинде тарадыры деп көрүп турар.

Массалыг информация чепсектериниң барык кол кезии ооң эргезинде туруп турар «Саюдис» деп эки организастаттынган шимчээшкинниң ол идеяларның кол шимчедикчи күш боор турарын дыка хөй литов коммунистер партия Төп Комитединиң кежигүннеринге чедирерин дилеп турар деп саналдакчы уламчылаан. А оларның дорт күүседикчилери Литваның Компартиязының удурткучулары боор турарлар. СЭКП-ден чарлып чорууруның дугайында шиитпирни олар сагыштыы-биле хүлээп алганнар болгаш ону чүгле эрткен чылдың декабрьда эвес, ындыг шиитпир ооң мурнунда шагда-ла тыптып келген. Ооң үндезининде чүгле партияның эрге-ажыктары эвес, а хууда сорулгалар, компартияга болгаш республикага удурткучу турушаарны ажелеп алыр дээн күзел туруп турар, ол чүүлдер XX съездиге болгаш республиканың Дээди Совединиң сөөлгү сессиязынга долузу-биле бадыткаттынган. Компартияның (бот-тускайлаң) «Саюдис»-биле демин каттыып турарының, тускайланыышкынга таарымчалыг болур дээш ниити партийжи эрге-ажыктарны-даа уттупканының ёзулуг чылдагааны ында.

Вологда обкомунуң бирги секретары чугаалажып турар айтырыг талазы-биле чамдык саналдарны киирген. Тургустунуп келген байдалды өөренип, республикада ийи партияның барын хүлээп көөрүн саналдааш, оларның аразында кандыг-даа эптежилге туруп болбас, деп ол чугаалаан.

Ам эң кол чүве — эң чоокку үеде СЭКП-ниң туружунда турар Литваның Компартиязының организастыг хевирлеп тургустунуушкунга, практиктиг ажыл-чорудулгазынга эргежок чугула бүгү дузаны көргүзери болур. Оларның талалакчыларынга удур нүгүлдээшкиннерниң, политиктиг ыйыдыышкыннарның кампаниязы эгелээн. Партия кежигүннери, шыны-биле алыр болза, шилип алыышкынның мурнунда туруп турарлар: чок-ла болза, боттарының үзел-бодалдарын ажыт-чажыт чокка чугаалааш, политиктиг ыйыдыышкынга таваржыр, чок-ла болза, политиктиг туруш чогун көргүзер апаар. Ол бүгү чүүлдер чамдык коммунистерниң СЭКП-биле организастыг харылзааларны үзериниң багай салдарын билип турза-даа, бот-тускайлаң партияны деткип турарының дугайында чугаалаарынга

(Төнчүзү 2-ги арында).

ТӨЛЕВИЛЛЭЭН ПРОГРАММА ЁЗУГААР

УЖУДУУШКУН БАШКАРАР ТӨП. (СЭТА). «Мир» орбита комплексинге 2,5 тонна ажыг янзы-бүрү чүъктерни чедире берген «Прогресс М-2» автоматтыг транспорт кораблиниң ужудуушкуну доозулган. Февраль 9-та, Москваның-биле 5 шак 33 минута турда ону комплекстен аңгылаан, ооң соонда ол Черже дүжүп бадарының траекториязынче шилчиттинген, агаарның дыгый каъттарынга киргеш, өрттенген.

Александр Викторенко биле Александр Серебровтуң космоста ээлчээ уламчылап турар. Экипажтың эрткен неделяда ажылының программазынга медицина-биология болгаш астрофизиктиг шинчилелдер кирип турган. Космонавтылар «Квант» деп чаа модульда тургускан душ тургузуун шенеп чунган.

Деңзи чок байдалдарда галлийниң арсениди дээр полупроводник бүдүмелди алыр сорулгалыг февраль 6-да эгелээн шенелделер «Галлар» тургузугда уламчылап чоруп турар. Ол технологтуг чорудулганың көрдүнген хуусаазы 120 шак.

Медицина хыналдаларының түңнелдерин ёзугаар алырга, ийи космонавтының кайызының-даа кадыының байдалы эки.

Байконур космодромда башкарылгалыг «Союз ТМ-9» корабльди ужудуп үндүреринге белеткел дооступ турар. Кол болгаш солукчу ийи экипажтың составында кирип турар космонавтылар А. Соловьев, А. Баландин болгаш Г. Манаков, Г. Стрекалов олар Байконурда чеде берген, кораблин хүлээп алган. Корабльди февраль 11-де Москваның-биле 9 шак 16 минутада ужудуп үндүрери көрдүнген.

ЧАЗАК КОМИССИЯЗЫНДА

Чернобыльга болган аварияны узуткаарынга дорт киржип турган кижилерден оларның медицина болгаш социал хандырылгазын экижидеринге хамаарышкан айтырыгларны тургускан саналдар болгаш дилеглер хөйү-биле кээп турарын өөренип көргеш, Чернобыль АЭС-ке болган аварияның уржуктарын узуткаар талазы-биле чазак комиссиязы ону Украин ССР-ге болган ээлчеглиг хуралынга январь айда чугаалашкан.

Комиссияның даргазы, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. Х. Догужиев болгаш комиссияның өске-даа кежигүннери ССРЭ-ниң Медицина эртемнериниң академиязының Киевте радиация медициназының Бүгү-эвилел эртем төвүнге чораан болгаш эртемденнер, радиацияга таварышкан кижилер болгаш оларны эмнеп турар эмчилер-биле ужуражып чугаалашкан.

Ооң соонда ол айтырыгларны Чернобыль хоорайга Чернобыль АЭС-тиң администрациязының база хөй-нити организацияларының, «Припять» эртем-бүдүрүлге каттыжыышкынының, «Чернобыль» хөй-нити организацияның болгаш элээн хөй министерстволарның база ведомстволарның төлээлекчилериниң киржилгези-биле чугаалажып көрген.

Чернобыль АЭС-ке болган аварияны узуткаарынга киржип турган аараан болгаш инвалид болган кижилерниң медицина база социал хандырылгазын экижидер талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылгаш, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге киирип кээрин комиссия хамаарышкан министерстволарга, ВЦСПС-ке, хөй-нити организацияларынга дааскан болгаш ооң күүселдезин контрольга алган.

(СЭТА).

ССР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРОКУРАТУРАЗЫНДА

Февраль 8-те ССР Эвилелиниң прокуратуразынга коллегия хуралы болуп эрткен, аңаа ССРЭ-ниң чиңгине прокурорунуң чанында онза чугула херектер талазы-биле истекчилер Т. Х. Гдлян биле Н. В. Ивановтуң болдурганы хоойлу-дүрүмнүң каржы үрээшкиннериниң дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Гдлянның бөлүүнге ажылдап турган чамдык истекчилерниң, ол херек талазы-биле хайгаарал боттандырып турган прокурорларның болгаш өске-даа ажылдакчыларның хоойлу-дүрүмнү хажыдып турган фактылар истээр херекти баштап турган ССРЭ прокуратуразының эргелел начальниги В. И. Илюхин дыңнадыг кылгаш, Гдлян биле Ивановтуң база оларның бөлүүнүң өске-даа истекчилериниң хоойлу-дүрүмнүң негелделерин үрээр чоруктарны база кижилерниң ат-нүүрүн дорамчылаар чоруктарны хөй удаа болдуруп турганының фактылары илереттинген деп медеглээн. Истелгези сес ай ажыг үеде үргүлчүлеп келген бо херекти сайгарып тура, 500 ажыг кижиниң өчүүн алган, хөй санныг нүүртештирилгелерни кылган болгаш улуг хемчээлдиг документилерни катап сайгарган.

ССРЭ-ниң улус депутаттары боор турар Т. Х. Гдлян биле Н. В. Ивановту албан дужаалындан хостаар болгаш оларны хоойлуда көрдүнгенинге дүүштүр харыысалгага кииреp дугайында чөпшээрежилгени алыры-биле бо айтырыгны ССРЭ-ниң Дээди Соведиге тургузар деп шиитпирни коллегия хүлээп алган.

Гдлян биле Ивановтуң бөлүүнүң хоойлу-дүрүм үреп турганын истээр херекти доозар талазы-биле тодаргай хемчеглерни коллегия айыткан, прокурор хайгааралында улуг четпестерниң барын демдеглээн.

Коллегияның ажылынга Т. Х. Гдлянның баштап турганы истелге бөлүүнүң ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан материалдарны хынап турган комиссияларның даргалары ССРЭ-ниң улус депутаттары Р. А. Медведев, В. А. Ярин, а ол ышкаш ССРЭ-ниң чамдык улус депутаттары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Ажыкчарлыг чорук, хамаатыларның эргелери болгаш негелде-хомудалдарының талазы-биле комитединиң кежигүннери Ю. Ю. Соколова, Н. И. Игнатович, Б. С. Сафаров, хөй-нити организацияларының, массалыг информация чепсектериниң төлээлекчилери киришкен.

(СЭТА).

ЧҮТКҮЛГЕ ШАПТАРААЗЫННАР

Дүвүренчиг байдал Таңды районнуң ССРЭ-ниң 50 чылы совхозта тургустунган. Баштайгы үеде слесарьлар болгаш механизаторлар техника септээриниң талазы-биле графикти сагывайн турган болза, ам көңгүс өске. Тып алган артык кезектер төнген. Кызылдың септелге-техниктиг бүдүрүлгезинче К-700 деп ийи тракторну чоруткан. Бөгүнге чедир турбушаан. Коробканың артык кезектери чок болуп турарындан ол ийи трактор септелге санынга кирбейн турар.

Совхозтуң механизаторлары боттарының шаа-биле болдунар чүүлдерни шуптуун кылып алган. Мастерскаяның иштиарыг-силиг, чырыкты четчири-биле киирген. Септелге үезинде токарь, мотор болгаш инструмент цехтери эки ажылдап турар. Ында эң-не бүзүрелдиг кижилер хаара туттунган. Кандыг-даа үеде ол цехтерниң удурткучулары дузаны көргүзер. Мастерскаяда четпес чүве чүгле одалга багай. Мооң мурнунда аңаа Сергей Макаров ажылдап турган. Ол кижини бригадир кылдыр депшидип чорудупкан. Аңаа ажылдаары-биле аныктар чалаарга, ынавас. Септелге үезинде ол цех эң-не чугула болуп турар.

Бүдүрүкчүлүг ажылдап турар кижилерге Сергей Сельянов, Виктор болгаш Валерий Гольцовтар хамаарыжыр. Септелгени дүрген доосказ, техниканы бедениниң шугумунга тургузар дээш механизаторлар чай чок ажылдап турар.

(Бистиң корр.).

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНГА САНАЛ-ОНАЛДАР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

оларны чедирип кээп турар.

ССР Эвилелиниң составындан үнериниң механизминиң дугайында Хоойлунуң төлевилелин дүрген ажылдап кылыры чугула деп, база ол чугаалаан. Аңаа бүгүле айтырыгларны ханызы-биле өөренип көрүп, республиканың девискээринде орус дылда чугаалажып турарларның социал камгалалының дугайында айтырыгны аңаа киирерин утпаза чогуур.

Ук айтырыг талазы-биле бөгүнгү Пленумнуң шиитпирлерин коммунистер болгаш ажыл-ишчилер чүгле Литвада эвес, өске-даа девискээрлерде манап турарлар деп, бодунуң чугаазын Латвияның Компартиязының Рига хооркомунуң бирги секретары **А. П. Клаусен** ынчаар эгелээн.

Бистиң республикавыста компартияга удур боттуг күш Латвияның улусчу фронтузу боор турар. Бир талазында, демократияның ажык-чарлыг чоруктуң чалгыынга, өске талазында, национал бот-медерелдиң өзүлдезинге тыптып келген улусчу фронт баштайгы үе-чадазында эде тургустунуушкунну, Горбачевтуң адын, чаартылгаларны алгап турган. Ынчалза-даа эрткен чылдың күзүнүнде эрткен улусчу фронтунуң ийиги съездизинге ооң барыын үзелдиг кезээ — бодунуң программазында 1940 чылга чедир турган күрүне тургузуун катап тургузарын ажыы-биле киирген, Латвияның национал хамаарышпас чоруу дээш шимчээшкин тиилеп үнген. Азы буржуазтыг тургузугну катап тургузар дээни ол-дур. Бодунуң съездизиниң соонда улусчу фронтунуң удуртукчулары Латвияның Компартиязын бодунуң удурланыкчызы деп бүгүдеге чарлаан. Амгы үеде улусчу фронтунуң удуртукчуларының партияның хүрээлениинден үнер чоруу уламчылап, республиканың Компартиязынга бодун боду тарадыр дугайында кыйгырыглар көвүдеп турар.

Латвияның улусчу фронтузу ол дээрге — партия эвес, шимчээшкин-дир деп, ооң удуртукчулары медеглеп турарлар. Ындыг турбуже, ол аажок шыңгыы организае тургузуглуг, быжыг корум-чурумнуг күш. Удуртукчу органнарының хуралдарынче колдуунда-ла өске улус киирбес. Хүлээп алдынган шиитпирлерни чайгылыш чок күүседири албан боор турар.

Улусчу фронт-биле демиселдиң дугайында чугаалап тура, ам дээрезинде улусчу фронтунуң чедиишкиннериниң көзүлдүр-ле хөй боор турарын партияның Рига хооркомунуң секретары миннип чугаалаан. Шак ынчаар эрткен чылын ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларынга ниитизи-биле бүгү республикага фронт тиилээн. Амгы үеде Рига хоорайның район Советтериниң улус депутаттарының хөй кезии—улусчу фронтунуң төлээлери. Тургустунуп келген айтырыгларны шиитпирлээрин, бодунуң чонунуң эрге-ажыктарын камгалаарын олар мурнукузундан шынар талазы-биле эки чорудар деп санал-биле оратор чөпшээрешпейн турар. Чижээлээрге, Ленин район Совединиң чаа соңгуткан депутаттары, бирги сессиязынга-ла кандыг-бир тус кудумчунуң адын солуурунуң эвес, а бүдүн районнуң адын солуур дугайында кампанияны эгелээннер. А ол дээрге — социал политиктиг чаартылгаларның чүгле эге кезээ-дир.

Бистиң гуманныг чаалап алышкыннарывысче, амыдыралывыстың тургузуунче арын-нүүр чок ажык шаап халдаашкын эгелээн. Герман фашизмниң талазынга тулчуп турган латыш легионерлер бистиң фронтучуларывыс-биле кады бир деңге дөмей чиңгелделерни ажыглаар ужурлуг чүве деп айтырыг сөөлгү үеде тургустунуп турар апарган. Хамаатыларның эргелерин кызагдай бээр хире негелделер кирип турар хоойлу-жудулга актыларын бистиң республикаларывыста хүлээп алдынганының. Совет Армняга хамаарыштыр тургустунуп келген байдалдар дугайын хооркомунуң бирги секретары сагындырып чугаалаан. Чаа моральдыг бистиң эжиктеривисте бөгүн херек кырында соктап келгенин ол дыңнаткан.

Республиканың Дээди Совединге соңгулдаларга белеткелдер чоруп турар. Республиканың парламентизиниң хөй кезиин ээлеп алгаш, ооң соонда, аңаа даянып, ниитилел тургузуунга тодаргай өскерилгелерни чорудар сорулганы Латвияның улусчу фронтузунуң салып турары чажыт эвес.

Республиканың Компартиязы мындыг байдалдарда чүнү көрүп турарыл? Пленумнуң бир киржикчизи айтырыгны ынчаар тургускаш, аңаа дараазында харыны берген: Компартия бодунуң туружундан дужуп берип турар, шуптең, оожум хөделип турар. Республиканың Компартиязының ТК-зының эрткен айда болган пленуму ооң XXV съездизинге идепкейлиг белеткелдерниң эгезин салган. Ынчалзажок ооң шиитпирлери-биле чөпшээрешпейн турар бөлүк коммунистер ол пленумнуң соон дарый, республиканың «хамаарышпас» Компартиязын катап тургузар сорулгалыг организастыг комиссияны тургузарын чарлаан.

Хөй-ниитиниң бодалдарының, ниитилелдиң үнелиг чүүлдериниң каракка көзүлдүр-ле өскерлип турарын, республиканың чурттакчы чонунуң хөй кезииниң марксичи-ленинчи идеологияга, социализмге бүзүрел чок апарганын, СЭКП-ге, бистиң эвилеливиске хамаарыштыр таарзынмайн турар хөөннерниң көвүдеп турарын оратор түңнелинде чугаалаан. Ындыг байдалды ол — хөй-ниитиниң саналдар чедирер күштү холда алганнарга — массалыг информацияның чепсектери-биле холбаштырган. Латвияның Компартиязының чугула бо участокта эргези бо хүннерде херек кырында өске күштерже— тодаргайлаарга, Латвияның улусчу фронтузунуң талалакчыларынче шилчий берген.

Массалыг информацияның чепсектериниң ажылынга чогуур салдар чедирбейн турарывысты коммунистер бо-ла чемелей бээр. Оларның оозу шын болбайн канчаар. Ынчалзажок хамык ужур чүгле бистерде эвес дээрзин санал берикчизи демдеглээн.

Эде тургустунуушкунувустуң таарымча чок чамдык чүүлдерин, чурттуң аңгы-аңгы регионнарында националдар аразында тургустунуп келген чөрүлдээлер дугайын хөй-ле чугаалап, национализмниң, шовинизмниң өзүп турарын демдеглеп, айтып турар бис. Ынчалзажок бо бүгү чүүлдерниң чүге ынчаар болуп турарының чылдагааннарының дугайын кончуг эвээш чугаалап, турар-дыр бис. Ханы болгаш шынныг анализ, чедимче чок чүүлдерниң тодаргай адрестерин чокка, чуртта байдалды таарымчалыг кылдыр тургузар, ниитилелдиң сандарап, буурап бар чыдарын доктаадыр хемчеглерни ажылдап кылыры болдунмас.

Литваның Компартиязының (СЭКП-ниң платформазында) түр ТК-зының секретары **В. Н. Швед** сагышка кирбес бир чижек чугаалаан. Литваның Компартиязының бот-тускайлаң болуру дээш шимчээшкинниң үндезилекчизи профессор С. Уосис кем-херек үүлгедиишкиннери эмин эртип барган болганда, чаартынган партияга ооң кылыр чүвези чок деп чылдак каккаш, неделя бурунгаар партбиледин дужаапкан. А XX съезд доозулган хүнден бээр дөңгүп-ле бир ай эрткен хирезинде-ле ындыг болду. Ынчан съездиге ол кончуг-ла идепкейлиг саналдап турган чүве.

Бөгүнде шак ындыг таварылгаларның саны эндерилген. Компартияны берге байдалга таварыштырып кааш, харысалгадан чайлаарын оралдажып турары ол-дур. Литваның Коммунистиг партиязы сандараашкынны ажып эртпээни ол бе деп айтырыгга харылалкы дег барымдааны бо, фактылар берип турар-дыр деп, оратор санап турар. Черле ынчаш ооң ажыл-чорудулгазының эде тургустунуушкунунга хамаарыштыр алыр болза, бо дээрге эде тургустунуушкун эвес-тир, а туружундан дужуп бериишкин, эчис-сорулганы, идеяларны болгаш лозуңнарны солааны ол-дур дээн санал-биле чөпшээрешпес арга чок.

XX съездизиниң шиитпирлериниң түңнелинде тыптып келген Литваның эде организастаан Компартиязының болгаш СЭКП-ниң аразында принципиалдыг чөрүлдээлерниң дугайында чугаалааш, оларның кол-ла утказы эвилелден дашкаар болур бе, азы эвилелге артар бе деп айтырыгга үзүп турар деп, санал берикчизи демдеглээн.

Ануы

Ынчангаш XX съездиниң шиитпирлериниң чүгле Устав ёзугаар үнелелин эвес, харын-даа ооң идей-политиктиг үнелелин СЭКП ТК-ның Пленумунуң доктаалынга берген турары кончуг эргежок чугула боор турар. Бо айтырыгларга ийи утканы болгаш тодаргай эвес, ужуру билдинмес чүүлдерни канчап-даа болдурбас херек.

Республикада СЭКП кежигүннеринге хамаарыштыр тодаргай санал-оналдан бээр болза эки боор. Коммунистер шуптузу СЭКП кежигүннери болуп артпышаан боор турар-дыр, биригээр чугаалаарга, Литваның Компартиязында статус-кво хевээр артып турар. Ынчалза-даа ол ындыг эвес. XXVIII съездиге делегаттар соңгулдазын катай чорудар деп саналдап турар-дыр, а ону организастап кылыры безин берге.

Болуушкуннарның канчаар калбарып турарын түңнеп чугаалап тура, партияда сандараашкын республикада болгаш ниитизи-биле ниитилелде байдалды нарыылаткан деп, түр ТК-ның секретары демдеглээн. Эрге-чагырга органнарының бүгү деңнелдеринде сандараашкын болган.

Республиканың коммунистерниң бот-башкарнырының чорудулгазы дээн чижектиг эң чугула политиктиг айтырыгга хамаарыштыр СЭКП-ниң платформазында турар Литваның Коммунистиг партиязы тодаргай эвес байдалда турарындан коммунистерни оскунар ужурга таварып турар деп, оратор демдеглээн. Каш кижи санныг партия кежигүннерлиг районнарда безин хооркомнарлыг болгаш райкомнарлыг Литваның эде организастаттынган Коммунистиг партиязының талалакчыларын кижи адаарга боор чүве-дир. Барык чүс муң чыгам коммунистер мынчага чедир чүнү-даа шилип албаан.

Тус черге хамаарышкан бүгү айтырыгларны боттары шиитпирлээр эргени быжыглаар күзелин саналдакчы илергейлээн. Партияның организастаарының чүгле кол-кол принциптери СЭКП-ниң чаа Уставынга кирген турар, а эвилелдешкен республикаларның компартияларының тактиказын, тус чер айтырыгларын бот-тускайлаң тодарадыр ужурлуг деп идеяны ол деткээн.

XX съездизиниң шиитпирлери эде тургустунуушкунга согуг боор турарын болгаш башкаланыксаар хөөннүг боор турарын, а ооң программныг документилери — алыс утказындан алырга, СЭКП-ниң идей-политиктиг үндезиннеринден ойталаашкын боор, СЭКП-ни буруудадырынче базым болгаш ону компартияларның эвилел кылдыр эде организастаар дээн оралдажыышкыннар-дыр деп, Пленумнуң доктаалынга айтып каарын Литваның Коммунистиг партиязының түр ТК-зының секретары демдеглээн.

СЭКП ТК-ның кежигүнү, Пермьниң «Ф. Э. Дзержинский аттыг машина тудуушкун заводу» бүдүрүлге каттыжыышкынының эдикчизи **Н. М. Ершова** индирге үнген чылдагаанын тайылбырлап тура, мынча дээн: «Литвада байдалды сайгарып көөрүнге Михаил Сергеевичиниң, Политбюро, ТК-ның кежигүннериниң кайгамчык кичээнгейлиг болганы мени, ажылчын кижини, магадатты. Ынчалза-даа ону ында шын билип шыдавадылар».

Пленумче баарының мурнунда ол телеграмма алган, ында мынча дээн болган: «Пермь. Дзержинский аттыг заводтуң бүдүрүлге каттыжыышкыны. Эш Ершовага. СЭКП-ниң платформазында турар Литваның коммунистерин пленумга деткиириңерни дилеедивис. Бисти кызыгдап тур». Саналдакчы телеграммага ат салган кижини, ооң адрезин дыңнаткан.

«Чүү чүве мында мени килеңнеткенил? — деп, ол уламчылаан — эш Бразаускас, политиктиг оюннарны соксадыр үе келген эвес бе?

Коммунистер, бүгү совет улус Төп Комитеттиң бо айтырыгга быжыг туружун манап турар. Бис коммунистерни болгаш шын туруштуу ээлээннерни камгалаар ужурлуг бис.

СЭКП ТК-ның кежигүнү доктаалдың шиитпирлерин саналдакчыларының киирген немелделери-биле кады деткиирин саналдаан.

Литваның организациязында болган чүүл эң берге, эң харысалгалыг, эң кризистиг байдалда эде тургустунуушкунга согуг болган. Ооң делегейге уржуктары база-ла аар-берге боор болур деп, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары **А. Н. Яковлев** чугаалаан.

XX съездиниң киржикчилери ону күзеп-күзевейн-даа турган болза, оларның хүлээп алган шиитпири ниитилеге болгаш партияга чагырып дужаар аргаларны катап эгидип кээринге дузалаан деп М. С. Горбачевтуң илеткелинде кончуг шын чугаалаан.

Ол эштер мону билбейн турар болза — Литваның Компартиязының узуткаттынып чидеринге чедире бээр чүүлдер тургустунуп турар-дыр, а бир эвес билип турар болза — олар боттарының оруунга моондакты боттары тургузуп турары ол. Таптаашкын үезинде болгаш ооң-даа мурнунда боор турган чүүлдериниң уржуктары мындыг байдалга чедирип келген деп чугаалап болур, ындыг-даа болза, литва коммунистерден харысалганы чайладып болбас. Херектиң субъективтиг талазы билдингир. Оппозицияда турар күштер хөделип, парторганизацияларны частырыгларны кылып, национализм илергейлеттинип турар. Бо бүгү чүүлдер кончуг айыылдыг, ылаңгыя национализмниң кандыг-даа хевирге илергейлээшкини.

Национализмниң ол-бо черлерге тыптып кээп турарының субъективтиг чылдагааннарындан аңгыда, объективтиг чылдагааннары база бар. Оларны илередип тывар херек. Национализмни хөрлээдедип калбартырынга дузалап, салдар чедирип турар факторларны база илередири чугула, чүге дээрге национал айтырыг кончуг нарын херек.

Оратор ооң ыңай Литвага чоруп турган чугаалап турган чүүлдериниң кол утказынга доктааган. 1988 чылдың августа болган республиканың партия-идеология активиниң хуралынга ниити-эвилел культуразынга болгаш эртеминге республиканың киирип турар салышкынын, 60 чылдарда литва литератураның болгаш уран чүүлдүң магалыг эки үнелелди ап турганын, кайы-даа улустуң национал байлаанга хайыралыг болурун сагындырып, национализмниң айыылының, федерация айтырыгларының база национал харылзааларга партия активиниң кончуг кичээнгейлиг болгаш хынамчалыг болуруның дугайын ынчан чугаалап турган мен, бо бүгү дээрге мээң быжыг үзел-бодалым болур болгаш болуп артар-даа деп, ол чугаалаан.

Литвада байдал дугайын чугаалап тура, ол ында партия организацияларны ажылдап шыдаар арга-шинээзин чидирген деп демдеглээн. Бистиң ниити үүргевисти деңге чүктээринден литва коммунистер чайлап эгелээн, ол чорук эде тургустунуушкунга база бир бергедээшкинни таварыштырган.

Ында кылдынган болгаш кылдынып турар чүүлдер чүнүң-даа мурнунда интернационализмни болгаш нацияларның бот-башкарттынылгазын хүлээп көрбейн турар национализмге болгаш шовинизмге кончуг ажыктыг боор турар.

Угаан-сарыылдыг болурунче, тургустунуп келген байдалды чон-биле кончуг кичээнгейлиг сайгарып көөрүнче коммунистерни ол литва кыйгырган.

Литвага бүдүрүлгелер удуртукчулары, күрплан төлээлери база республиканың экономиктиг албанының ажылдакчылары-биле ужуражылга үезинде шүгүмчүлекчи-даа, тургузукчу-даа санал-онал солчулгазы болган деп, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Күрплан даргазы **Ю. Д. Маслюков** дыңнаткан. Совет Эвилелиниң сонуургалын барымдаалап ажылдап турар бүдүрүлгелерге, орус дылдыг кижилер көвей черлерге чугаалажышкыннар тургустунган байдалдан үнериниң оруктарын тыварынче улуг болган. А чамдык бүдүрүлгелерге сепаратисчи кыйгылар колдап турган.

Бистиң чоруп турган черлеривиске формалдыг эвес организацияларны «Саюдистиң» башкарып турары илден болду. ЛКП-ның аңгылажыышкынынга «Саюдис» улуг үлүүн киирген.

Совет Эвилелиниң адында «эжелекчилерниң» овуру идепкейлиг-биле хевирлеттинип турар. Шак ындыг көрүштү хевирлээринге массалыг информацияның чепсектери база улуг салдарын чедирип турар. Солуннар, радио, телевидение дамчыштыр СЭКП-де эде тургустунуушкун чок деп, ынчангаш СЭКП-ден аңгылап алырга, ЛКП-ның арттарлдары, амыдыралга салдары көдүрлүр деп бодалды доктаамал чорудуп, эде тургустунуушкунну кылыр дээр болза, Литваның ССРЭ-ден үнүп алыры чугула дээрзин онзагайлап турар.

Ооң-биле чергелештир коммунистерниң чамдызы СЭКП-ниң платформазынга ЛКП-ның тускайлаңын көдүрер деп чүткүлдүг. Ындыг туруушту хөй националдыг партия организациялары болгаш литва эвес чоннуң хөй чурттап турар черлеринде күш-ажылчы коллективтер ээлеп турар.

Байдалды улам дүшкүүредири-биле Литов ССР-ниң Дээди Соведи бо чылдың январь 15-те Конституция хайгааралының дугайында ССРЭ Хоойлузун болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң ажаалга банкызын ССРЭ-ниң Күрбанкызының хайгааралынче дамчыдар дугайында доктаалын бодунуң девискээринге күш чок болдурган, ССРЭ-ниң талазындан Литва экономиктиг кыдыгларга таваржып турар деп сагышты тывылдырган. Ооң уу-биле хөй эштер боттарының идеяларын тарадырынга ажыктыг чүүлдерни чедип алырын кызыдып турарлар деп, оратор уламчылаан.

Оон аңгыда, республикага ужуражыышкыннар үезинде хөй-хөй кижилер Литваның Совет Эвилелинден үнери экономиктиг бууралашкынга чедирип болур деп түңнеп турарын саналдакчы айыткан.

Күрплан даргазы Литваның СЭКП-ниң платформазында турар Компартиязын амгы байдалынга дег харык чок, чаржынчыг байдалынга арттырбас, ол боду баазалыг, кадрларлыг, информация чепсектерлиг турары дээш бүгү чүүлдерни кылыр болза чогуур деп айыткан. Оон ыңай ол экономиктиг бот-тускайлаң чоруктуң айтырыгларынга доктаап, бо талазы-биле хоойлу нормаларын ажылдап кылыры чугула, ооң соонда харын федерациядан үнериниң дугайында чугааны тургузуп, хоойлу төлевилелин кылып, референдумга шиитпирлээри чүүлдүг.

Бо залда дээвирлер бедик-тир, деп Литваның Компартиязының ТК-ның секретары **Ю.В. Ю. Палескис** демдеглээн, ынчалза-даа бистер бүгүдениң кырывыста булут диргелбишаан. Ол ындыг болуп турар, хөй-хөй чылдар улаштыр ындыг болур, аңаа удур чүнү-даа кылып шыдавас сен. А бистиң эрткен үевисте тиилелгелер марштары болгаш өөрүшкүлүг рапорттарның бар болуп турганы хараадаңчыг-дыр. Оларда демократчыдылга эвээш, авторитеттер хөй, кижилерге чүдүүр чоруктар хөй.

Соңгулдалар бүдүүзүнде партияга дузалаар ужурлуг чаартыкчы платформаны СЭКП-ниң хүлээп алганын бөгүн Литваның Компартиязындан келген коллегаларывыс-биле кады өөрүшкү-биле деткидивис. Ол дээрге партияны, ниитилелдиң чаартыарынче бурунгаар улуг базым, чогаадыкчы изээшкин болгаш партияның чогаадыкчы күжүнге бүзүрээр кижилерге дузадыр.

Хүн чурумунуң ийиги айтырыынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул дээрге, эрги чүве дедир тырткаш чыдар болгаш бодалдар чаңчыл болган стереотиптерге болгаш албадаар, күштүг шиитпирлерже чайлы бээр-дир.

Литвага болуушкуннарны А. Н. Яковлевтиң 1988 чылдың августа Литвага чорааны-биле бир дугаар харылзаштырып турары бо эвес-тир. Ол кончуг ындыг эвес. Литвага баштайгы митингилер ол аян-чоруктуң мурнунда эрткен болгаш олар XIX партконференцияже делегаттар үделгези-биле, делегаттар-биле ужуражылгалар-биле холбашкан турган.

Кажан В. А. Медведев XX съездиниң бүдүүзүнде Литвага чедип кээрге, хаагыг аудиторияга бистиң аалчывысче халдаашкыннар эгелээн. Ол халдаашкыннар Бразаускастың эштеринге азы Березовка эвес, а эде тургустунуушкунга, бистиң партияның әзүлүг лидерлеринге болган. Биске таарымчалыг, кончуг үнелиг социализмни камгалаар деп дуза дилээн алгылар болган. Ниитизи-биле, эрги социализмни камгалаар дээни ол.

Чаныш-сыныш чогу-биле хомудалдар киирип турган кижилерниң хөй кезии Литваның Компартиязында (СЭКП-ниң платформазында) арткан. Литваның коммунистиг партиязында эрги чүъж чок деп чугаалаарын күзевейн тур мен. Янзы-бүрү кижилер бар боор чүве-дир, ынчангаш кижилерниң эргелерин хажыдар болгаш оларның угаан-сарыылынга доора салдар чедирер коммунистерден хосталып болур талазы-биле айтырыны ажылдап кылып болгу дег комиссияны тургузарын шиитпирлээн бис.

Пленумнуң материалдарын парлалгага чырыдар дээни кончуг эки-дир дээрзин ол саналдаан. Пленумнуң чүгле бирги эвес, харын ийиги айтырыының талазы-биле бедик индирден чүгле хөй-хөй шын эвес чүүлдерни эвес, харын-даа дедир организастаар утказыг саналдарны киирип турарынга харадаар ийик мен.

Эштер Купцов биле Григорьев бистиңнде Шальчининкаеге болган митингиге барганнар. Олар тус черде чурттаан поляктар-биле ужурашкаш, амгы байдал дугайын чугаалашканнар. Литваның Дээди Совединиң депутаттары дүүн ол крайже чоруткан болгаш база-ла поляктар, белорустар, орустар-биле ужурашканнар. Ынчалза-даа поляктар Белоруссияда, Украинада база чурттап турар болгай. Школаларга, дээди өөредилге черлеринге поляк дыл кырында башкылаашкын, а база ол ышкаш поляк дыл кырында үнүп турар солуннар, журналдар дугайын чугаалаарга болза, үстүнде ады кирген республикаларга деңнээрге, байдал эки. Шак мындыг байдал бистиңнде тергиин эки деп чугаалап болбас болбайн аан. Белорустарга-даа, поляктарга-даа, бистиң республиканың өске-даа националдарынга эки байдалдарны тургузар херек.

Маңаа бот-камгалал дугайында чугаа үнүп келди. Кижиниң медерелинге дораан-на чепсектиг отрядтар, дээрбечилер сагышка кирип кээр чүве-дир. Бо хамык чүве ындыг эвес болбайн аан. Мында чепсектиг демисел дузазы-биле эвес, а хоойлу-дүрүм дузазы-биле камгалалды көрген боор. Ол кончуг ындыг эвес. Прибалтикада болуушкуннарга Закавказьеде болуушкуннарга деңнежип турар дээрзиниң дугайында база катап Пленумга дыңналганы хомудаңчыг-дыр. Бистиңнде корум-чурум чок байдалдар тургустунуп, бистиңде хан төгүүшкүн бооп азы оон-даа өске болуушкуннар чоруп турар деп турар ышкажыл. Ол шын эвес чүве-дир.

Республиканың төлээлекчизи үндезин чурттакчы эвес чон ортузунда дүвүрээзиниг хөөннерге хамаарыштыр чүве чугаалап тура, хөлзээшкинде үндезин чок дээрзин бадыткаан.

Литваның чаартынган Компартиязын деткээниниң чалгыы Литвага кончуг дүрген коммунизмге удур улуг чалгыже шилчээн. Ол чалгыг Литваның коммунистиг партиязынче (СЭКП-ниң платформазынче) эвес, а боттуг политиктиг күш, кайы-бир кижиге соңгулда мурнунуң демиселинге шыңгыы коржакчы болур — Литваның бот-тускайлаң Компартиязынче угланган.

Бо индирден риториктиг айтырыг салдынган: ССРЭ-ниң составынга турар бе азы ССР-ниң составынга турбас бе? Мен бодаарымга, бо айтырыгга эш Бразаускас-даа, эш Бурокявичюс-даа харыы бээр эрге чок боор. Аңаа кара чаңгыс харыы бээр кижи—Литваның чону-дур.

Боттарының программалыг документилеринге суверенитет идеязын чарлап тура, Литваның бот-тускайлаң партиязының кежигүннери литов чоннуң хамаарышпас чоруун литов күрүнени тайбың, демократчы оруг-биле катап тургузарынче чүткүлүн долузу-биле деткип турарлар. Айыттынган сорулгаларны бодавышаан, Литваның коммунистери Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязы-биле эш хуу харылзааларын камгалаарынче болгаш быжыглаарынче чүткүлдүглер.

Мээң мурнумда чүве чугаалаан эш Палецкис-биле маргышпас мен, ооң туружу чоокта чаа Литвага чораан Михаил Сергеевич Горбачевтуң, Политбюрониң өске-даа кежигүннериниң туружунга кончуг дүүшпес-тир деп, Литваның Компартиязының түр ТК-ның (СЭКП платформазында) секретары **В-Ю. Ю. Кардамавичюс** чугаалаан. Бөгүн бис бистиң шак бо литов айтырывыстан канлыг дугуржулгалар дилеп турар бис дээрзин Совет Эвилелиниң Компартиязының Төп Комитединиң кежигүннеринден айтырыксап тур мен.

Саналдакчы СЭКП ТК-ның Пленумунуң Литваның Компартиязының XX съездизиниң шиитпирлериниң дугайында доктаалының төлевилелин шиитпир чок, ийи талалыг болганы дээш шүгүмчүлээн. Бровиков, Лигачев, Сайкин Совет Эвилелиниң хөй-хөй коммунистериниң бодап чоруур чүвезиниң дугайын чугаалааннар. Бир эвес эш Яковлев боду саналдыг болгаш ону чугаалаар эргелиг болза, бисте база шак ындыг эрге бар. Эш Яковлевтиң Литвага чораан чоруу республиканың ажыл-херектеринге эки эвес байдалдарны таварыштырган болгаш ол доора орук-биле Литваның Компартиязының XX съездизинге салдар чедирген чадавас дээрзин эштерге база катап дамчыдарын күзеп тур бис. Ол дугайын эш Яковлевтиң Литваның чамдык интеллигентилери-биле ужуражылгазы херечилеп турар.

Оратор Пленумнуң киржикчилерин ажыы-биле чугаалаарынче кыйгырган. Литваның Компартиязы XX съездиге СЭКП-ден үнген болгаш ынаар ээп келбес. XX съездиниң платформазында Литваның Компартиязы деп ат— аңаа чажыртыныг-дыр. Ол коммунистиг партия эвес, ында коммунистиг чүве кончуг эвээш арткан. Литваның Компартиязының уставы—коммунистиг партия уставы эвес-тир. Ол — социал-демократчы утказыг партияның уставы-дыр. Ынаар үрмек буржуаз туруштуң чамдык талаларын база киирген. СЭКП Төп Комитединиң кежигүннеринге ол канчап билдингир эвес болган чоор?

XX съездиниң платформазында Литваның Компартиязының ажылының утказы ооң удуртукчу органнарынче соңгуттурган кижилерниң туружу-биле, Төп Комитеттиң составы-биле, бюронуң составы-биле, секретариаттың составы-биле тодараттынар. Ол кижилерниң хөй кезии билдингир кижилер-дир, олар коммунистер эвес туруштарда турарлар, а оларның чамдызы харын-даа социализмге удур, реаксылыг туруштарны ээлээн. Оларның сорулгазы — Совет Эвилелинден Литваны хооруп алыры. Ооң сөөлүнде база катап дугуржур бе? Түр ТК-ның секретары СЭКП-ниң Төп Комитединиң кежигүннери чөпшүл эвес, а принципиалдыг чоруун көргүзүп тургаш, ону болдурбас боор дээрзинге бүзүрелин илергейлээн. Оратор Литваның Компартиязының XX съездизиниң шиитпирин Совет Эвилелиниң Компартиязындан хоорулган деп санаарын, Литваның Компартиязын (СЭКП-ниң платформазынга) хүлээп алырын, Литваның Компартиязының VI партийжи конференциязының шиитпирлерин шын деп санаарын, крылонуң эвес, а Литваның Коммунистиг партиязының таптыг ажылын хандырарынга эргежок чугула дузаны көргүзерин кыйгырган.

Бо айтырыг талазы-биле бисте эки бааза бар, бистиң туружувусту деткип турар хөй коммунистерлиг бис. Литов коммунистерден СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттар соңгууруның чурумунуң дугайында чугаалап турар пунктуну төлевилелден казып кааптарын ол чугаалаан.

Декабрь Пленумунга ол республикага калбарган оңза чугула болуушкуннар-биле холбаштыр Михаил Сергеевич Горбачевту болгаш партияның Төп Комитединиң бөлүк кежигүннерин Литваже чорудар деп шиитпир үндүргенивисти кончуг угаанныг чорук кылган бис деп санаар-дыр мен деп, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары **Е. К. Лигачев** чугаалаан.

Михаил Сергеевичиниң болгаш бистиң өске-даа эштеривистиң Литвага барган үеде мастержи ёзу-биле кылып чоруткан утка-шынарлыг ажылынга өөрүүр-дүр мен деп чугаалазымза, мээң шынныымга чигзине бербес боор силер.

Ынчалза-даа хөделиишкиннерниң шиитпирлер хүлээп алырының үези келген. Чүвениң алыс шыны чүдел дээрге, мээң бодап турарым-биле алырга, бөгүн бистер дараазында шиитпирни хүлээп алыр ужурлуг бис. Бирээде, Литваның Коммунистиг партиязының амгы удуртулгазының хоорлуушкунче, Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының, совет федерацияның чаңгыс эвин кошкадырынче угланган ажыл-чорудулгазын сойгалаар. Ийиде, Литваның Коммунистиг партиязының (СЭКП-ниң платформазында) бистиң партиявыстың идейлиг болгаш организакчы сырый каттыжышкынынче, хөй националдыг социалистиг күрүнениң быжыглаарынче угланган ажыл-чорудулгазын партияның Төп Комитединиң Пленуму деткип турар.

Шак ындыг шиитпирни хүлээп ап тура, Литваның коммунистеринге-даа, бүгү эвилелдешкен республикаларның коммунистеринге-даа ол чугула чүүл болур дээрзин сактыр болза чогуур деп, СЭКП ТК-ның секретары чугаазын төндүрген.

М. С. Горбачев ооң сөөлүнде СЭКП ТК-ның Пленумунга түңнел сөс ап чүве чугаалаан.

(СЭТА).

Арендатор өг-бүле

Бай-Тайгада «Мурнакчы» совхозтуң дуржулгалыг малчыннары Серен-оол Хертекович, кадайы Карбы Хомушкуевна Дары-Хөөлер бо чылын Базарактың Кызыл-Бут деп черде кыштаглап турар. Коданда төрүүр 217 хоюнуң 117-зи ооладапкан. Хураганнары онча-менди. Эрткен чайын малчын өг-бүле боттарының күжү-биле 25 тонна сигенни белеткеп ап, совхоздан 2 тонна суланы, чарбаны болгаш дусту садып алган.

1989 чылдың эгезинде совхозтуң дирекциязы Серен-оол Хертековичини контораже келдирткеш, аңаа аренда керээзи-биле ажылдаарының ажык-дузазының дугайында тайылбырлап, оларга чаа арга-биле ажылдаарын сүмелээн. Ынчалза-даа хойжу сүмеге дорт харыы бербейн, аалынга чедип келген. Одар-белчиирни сиген кезер шөлдү, кажааларны болгаш өске-даа херек чүүлдерни хөлезилеп ап, кадарган малындан күрүнеге продукция бүдүрүп бээрин хүлээнир ындыг арга-биле ажылдап көрзүвүсе кандыгыл дээрзин кадайы Карбы Хомушкуевнадан айтырып, аразында сүмелешкеннер. Бир эвес арендага ажылдаар болза, хамык чүүлдү боттары шиитпирлеп, бот-башкарнып ужурлуг. Чеди катап хемчээр, чаңгыс катап кезер деп улегер домак бар. Дары-Хөөлер ол бүгүнү баш бурунгаар санап, алыс түңнелин өөренип көргеннер. Ооң соонда совхозтуң дирекциязы-биле ийи талалыг керээни үш чылда чарган. Ында баштайгы чылда тус чер уксаалыг төрүүр 100 хойга онаашкаштыр 80 хураганны, бир хойдан 1650 грамм дукту кыргып алырын, мал бажының камгалалын 98 хуу чедирерин айытканнар. Пландан ажыр эрткен чылын 21 хураганны. артыкшылдыг дукту совхозка дужаап, хөй түңнүг орулганы киирген. Чыл дургузунда чарыгдаар ужурлуг акшазындан безин өг-бүле 10366 рубльди камнап алган. Эрткен чайын малчыннар кыргылда, чуулданы хуусаадан эрте дооскаш, Сайлыг-Хемге чедир машинага өөн чедирткеш, улаштыр аъттарынга чүдүртүнгеш. Шуй бажында Чайлаг-Өөзи. Алыр-Кара-Сут деп черлерже көже берген. Кара суглуг, одар-белчиирлиг тайгага малын семирткеш, күскү үеде ону тараа шөлдеринге кадарган. Керээде айтып каан 380 хойнуң 124-ү кырган боорга, совхоз удуртулгазы-биле дугурушкаш, күрүнеге эът планынга дужаапканнар.

Бо чазын малчын өг-бүле сула тарыыр шөлдү хөлезилеп алгаш, малынга чиртир быжыг чем-сүүрүн белеткеп аарын, мал-маганының чайлаглаашкынын база организастыг эрттирерин планнап турарлар.

Серен-оол Дары-Хөө чыл төнчүзүнде совхозунуң төлээлери-биле Моол Арат Республиканың Убса-Нур аймаанда Өлгүй сумузунуң «Хөдөлмер» каттыжыышкынының малчыннарының дуржулгазын таныышкан. Моол өннүктериниң хойну чадагай кажааларда шыдамык кылдыр өстүрүп турарын аажок сонуургаан. Ооң соонда моол өннүктери Дары-Хөөлерниң аалынга кээп, оларның кажааларын көрүп, чамдык арга-сүмелерни малчын эжинге каткан.

Александр ХЕРТЕК

Коми АССР. Республиканың хереглекчилер кооперациязының ажылдакчылары суур бүрүзүнге магазинни тудар деп сорулганы боттарының мурнунга салган. Оону боттандырары-биле тудугнуң септелге-үлетпүр баазазын тургускан. ЧУРУКТА: арболит дээр (хирээнди биле цементиден кылган) тудуг материалдарын чүдүрүп чорударынга белеткеп турары.

СЭТА-ның фотозу.

Кыштаглаашкын: дүвүренчиг медээ

ХАРЫЫСАЛГАНЫ КЫМГА ОНААРЫЛ?

Таңдыда Салчак Тока аттыг совхозта кыштаглаашкынның чоруп турарын көөрү-биле Элегес суурга барып, ында Кулузун сүтбараан фермазынга чеде бердивис. Баштай-ла кире берген кажаавыста ортумак назылыг бызаалар ажаап турар болду. Ону күзүн-не чылыглаваанындан иштиниң соогу-даа аажок. Элеш кынныр кижи-даа чок. Хыраахар ханаларны, эжиктерни дуй алы берген. Бызааларның күш-деңгелиниң кошкаа кончуг. Коошпаларда каап берген сигенниң чамдызы төктүп калган. Өскелеринде чүү-даа чок. Кажааны бир эргий кылаштаанывыс соонда, ооң бир ужунда эжиктен ийи кижи бакылап келди. Олар-биле чугаалажып, таныжа бээривиске, инек кадарчылары Конзаң Кыргыс биле Каң-оол Иргит болду. Иргит элээр болгаштың бистен эпчоксуна-эпчоксуна айтырган харыывыска тайылбырлап берип турду. Улуг кадарчы К. Кыргыс эзирик, мал чеминиң чедишпезинге хомудалын илеретпишаан, ажыл-агыйның удуртукчуларынга чарбыттыныш кагды.

Бо кажааны ам-даа болза чылыглап ап, эжиктерде чоржайтыр доңа берген доштарны хоора шаантарының аргазы чок чүве бе дээрзин айтырарывыска, эзирик кадарчы мурнун былаажып, мынчаар харыылады: — Кылып ап болбайн, бригадирнин-даа буруузу. Даргалар-даа ону көрбейн турар. Бис ону канчап кылыр бис. Чоор боор. Акшалыңын ап турар кижилер бар-дыр дигеш, аксын чыттaлдыр ээп кагды. Оон ыңай ооң чугаазындан чээрби тос чыл кадарчылаанын билип алдывыс. Шынап-ла, бир эвес арга-дуржулгалыг кижи болза, өске аныяк кадарчыларга үлегери бо ышкажыл. База бир кадарчы Маадыр-оол Түлүш биске немежип, бодунуң дүвүрээн сагыш-сеткилин илередидир:

— Ниитизи-биле фермада 541 саар инек бар. Мал чеминиң курлавырлары төнген. Сенажты совхоз Балгазындан садып ап, сөөртүп эккеп турар. Боттарывыста комбикорм шуут чок. Бызааларга сигенивисти хумагалап берип тур бис.

Соок кажаага тургаштың шыырныга берип-тир бис. Улаштыр кылаштаашкаш, төрүүр инектер болгаш чаш бызаалар кажаазынга бардывыс. Ында байдал баштайгызындан ылгалдыг-даа болза, кажаада дерээн агаар сордурар херексел ажылдавайн турар. Инектерниң адаанда чадыг кылдыр урган өдээ-даа чок. Үш кадарчыдан өске бызаа ажаакчылары, саанчылар чок, дуъштеп бажыңнарынче чоруткаңнар. Бригадири З. А. Кузнецова Чал-Кежигже чана берген. Инекти саап турар кажааларының ишти арыг-силиг болза-даа, мал чеми каап бээр коошпаларда эргилээн саваңдан өске чүү-даа чок. Тургузу азыраар чадагай кажааларда чем база-ла саваң. Инектер ону ылгап каапканындан коошпаларның эриктерин ажыр төктү берген. Малдың адаанда өдек оваалаңып, доңа бергенинден бо кижи аңаа кылаштаарындан безин дидинмес. Үстүрер трактор-биле арыг кылдыр аштап каан турган болза деп аажок-ла күзээн мен. Фермадан чоруурувуска чедир эзирик кадарчы үдеп, соовуска элеңейнип кылаштаарга безин, хейде ыятканымдан черже кире бер чазып чордум. Ында кормоцехтиң үр чылдарда ажылдавайн турарын, соңгаларының шилдери чок, эжии чадагай, улуг, кара бажың бадыткап турду. Ажыл-агыйжы эвес чоруктуң уржуун фермада байдалды чаңгыс катап баргаш, эскергеним ол.

Фермадан чоруткаш, Кара-Суг деп черде кыштагларда малчыннарга барып, оларның ажыл-ижин таныштывыс. Хураган кадарчызы Андрей Шалганның аалы хүннээрек талада ыжык черде турар. Аалдың ээлери ийи өг. Дузалакчызында хоочун хойжу Буура Оюн. Коданда 600 хураган бар. Хар улуг хөртүктеп кааканындан малын далбыйлаан черлерде кадарып турарлар. Аныяк хураган кадарчызының тура-соруу быжыг, ажылынга кызымаккай кижи-дир дээрзин ооң чугаазындан билдим.

— Мал ажылы харыысалгалыг, чымыштыг-даа, өөм иштиниң-даа ада-иези, бодумнуң-даа ада-ием хойжулап чораан. Эрткен чылын бир хойга онаашты 5 килограмм дүктү кыргып алгаш, оон 1800 рубль орулгалыг болдувус. Движок дузазы-биле телевизорну көрүп орар-дыр бис. Автомагазин айда ийи удаа кээп, чагыг ёзугаар барааннарны эккеп садып турар. Амдызында байдалывыс чүгээр ийин.

Хыылааш-Бели деп черде Бүрзеккей Очур 640 кошкарны кыштадып турар. Коданда мал чеми шуут чок. Далбый тыртып каан черже сүрүүн одарладырга-даа, чайгы үеде школачылар ук девискээрге хураган кадарып турган болгаш оът-сиген чок. Малчынның кадайы Светлана Оюн оглу-биле эмнелгеде. Ооң чылдагаанын айтырарымга, дем чок болгаш кадарчы өг-бүле бир хар алды айлыг оглу Артышты өгге удудуп кааш, кажаага ажылдап турганнар. Ол оттуп келгеш, кажаага кызыл даван кылаштап чедип келген. Ол-ла кежээ эъди изип ааран. Суурнуң эмчилери аалдарже үнүүшкүннер кылбайн турар. Тура-соруу быжыг-даа болза, малчын эр мал чеминиң чогунга аажок-ла ундарап, бодунуң хомудалын, кошкарның ажаалдазынче совхозу кичээнгей салбайн турарынга, хомудай-дыр. Шынап-ла, харын. Чаңгыс кижиниң боскунче аъш-чем ашпазын билир болгаш өгнүң ээнзиргей апарганынга аажок-ла таарзынмадым. Кударанчыг-даа, кээргенчиг-даа. Даанган ажыл-ижинге харыысалга деп чүве ол.

Очурнуң аалының ыындыда хову-трактор бригадазының төвүнде ийи кодан бар. Бирээзинде хураган. Өскезинде кошкар. Кошкар кадарчылары Чорбаа, Сергей Оюн адашкылар. А хураганда Адыг-оол, Валерий Сотпа адашкылар. Кошкар 520, а хураган 712, Шаараш кажаа чоогунга чеде бээривиске, ында ногаан сигенни аът чиген. Кажааның солагай талазындан аъдында ийлендир олурупкан кадарчы оожум чортуп келди. Дүшкен олар аъдын база көк сигенче киир сүрүпкеш, бистиң чанывыска чедип келзе-ле эзирик. Дылы ээлбес. Бистиң айтырыывыска шаг-даа чок харыылай-дыр. Хураган кадарчызы ол үеде бажыңындан үнгеш, бистиң-биле мендилежип, чазык хүлүмзүрбүшаан, хураганнарынга сиген каап берди. Кайызының-даа чугаазындан дыңнаарывыска, совхозта мал чеми чок. Ол хирезинде, сигенни камнап турарының дугайында чүнү-даа чугаалавадылар.

Кажаадан ырак эвесте, силос оңгары бар. Ону чүдүрген тракторларның ажылы чымыштыг. Оон аңгыда, малчыннарның хууда инектери, хаваннары ында «үүжени» «комбайннап», туразында-ла меннип турары каракка чаржынчыг. Силос салып турар үеде ук девискээрни чүге кажаалаваанлыл?

Ажыл-агыйда кыштаглаашкын берге, а кадарчыларның чамдызы арагалаан турда, ажыл-агый удуртукчулары «караан кумнап, кулаан бөөшкүннеп алган» олурарлары кайгамчык. Бо дээш харыысалганы кымга онаарыл?

Вячеслав МОНГУШ.

МОСКВА. Милицияның чаа чайгы формазын модельер В. Зайцевтиң удуртулгазы-биле коллектив ажылдап кылгаш, Мосхооркүүскомнуң иштики херектерниң кол эргелелинге дамчыдып берген.

Ол форма чүгле эптиг эвес, эрги форманы бодаарга газтыг баллоннар болгаш холга кедирер, өске-даа милиция ажылдакчыларының херекселдерин астып алырынга эптиг кылдыр чогаадып кылган.

Найысылалдың чурттакчылары бо чайын чаа форманы көре бээрлер.

Бо чаа форманы Москва милициязының ажылдакчылары 1992 чылда алыр. 1994 чылда чаа форманы чурттуң эрге-хоойлу камгалалының ажылдакчылары алырлар.

ЧУРУКТА: чаа форманың көргүзүг үезинде.

А. ШОГИННИҢ фотозу.
(СЭТА-ның фотохрониказы).

Саналдар, бодалдар

МЫНЧАЛЗА КАНДЫГЫЛ?

Феликс Сегленмейниң бо чылдың январь 9-та «Шын» солунга бижээни «Хоочуннуң бодалдары» деп чүүлүн номчааш, ол талазы-биле бодумнуң санал-оналымны база биживес аргам чок апарды. Бодум 1959 чылдан бээр мал эмчилеп ажылдап келдим. Алдан чылдарныынга бодаарга, бо үеде мал ажылының специалистери машина мунуп алгаш ажылдаар апарды. А малчыннарның аал-кодазынга ийи-бир хонуп деп чүвени шуут билбес, чаш уруг эмзирери-биле дөмейле. Малчыннарны 5-6 шак дургузунда эргий кезипкеш, кежээ чанып кээрлер. Ол дуза болур бе? Кандыг түңнел үнер боор. Бистиң «Мурнакчы» совхозта база-ла мал-маганның өлүр чоруу чыл санында-ла уламчылап тур. Мурнунда совхозтарга (колхозтарга) кол-ла ажыглаар транспорт — аът турбадыве. Бистиң колхозувуска тергелеп, шанактаар база мунар ажылчын аъттар ийи коданга турду. Контора ажылдакчыларының мунар аъттары аңгы кадарчылыг, ону ам пенсионер Алгыг-Хаай Хертек кадарып турган кижи. Ынчан колхоз даргазындан, партия организациязының секретарындан эгелээш, бухгалтерия ажылдакчыларынга чедир мунар аъттарлыг болгай. Мен база-ла ол аъдымны мунгаш, 2-3 хондур малчыннар кезип, мал-маганны эмнеп чоруп турдум. Ынчаарда малдың өлүрү дыка эвээш боор чүве. Мал эмчилери, зоотехниктер малчыннарга негелде ёзугаар дузалап турганы ол.

Ам бот-орулга-чарылга деп турар бис, аңаа ёзулуг-ла идегелдиг арганың бирээзи — аътты ажыглаары. Ынчангаш терге, шанак херек. Биске, Шуйга, шаанда шанакты чазап турду. Ол талазы-биле кооператив тургузуп болгай. Бистиң совхозта чыгы бар, четчир. Ооң чүгле барааның көөр дээн эвес. Республиканың хереглекчилер эвилели терге, шанакты көвүдеди чагыдар дугайын бодап турар чүве ийикпе, ону билип алыксаар улус хөй.

«Мурнакчы» совхозтуң хою январь 20-ден массалыы-биле төрүй берген. Ынчангаш зооветспециалистер аъдын мунупкаш, аалдарга барып, малчыннар аразынга хонуп-дүжүп, оларның-биле сүмележип, малды эмнээр, хайгаараар ужурлуг. Шак бо арганың дугайын чүге ханызы-биле бодавас улус ийик бис. Ажылга чиик чүве турбас, бергээ өөренир. Ам бисте төрүүр хойнуң баш саны дыка кызырылган, алыр хураганывыс, анаайывыс ол эвээжээн. Мынчап турар болза, элээн каш чыл болгаш хойнуң коданнары ээн каар чыгыы ийин. Боданып көрээлиңер даан.

Дамдын-оол СЮРЮН.
Совхозта профком даргазы.

БАЗАРАКТЫҢ МАЛЧЫННАРЫНДА

Бай-Тайгада «Мурнакчы» совхозтуң дирекциязы, профэвилел комитеди мурнуку чылдарга бодаарга, бо чылын хойжуларже кичээнгейни угландырып, оларның ажылдаар, дыштаныр таарымчалыг байдалдарны тургускан. Кыштаг бүрүзүнде дус, сиген, суланы чедирген. Төрүүр коданнарга чарбаны база берип турар. Малчыннар кышкы чылыг тоннар, халаттар, кажаалар иштинге кедер резин сапыктар-биле хандыртынган. Электри чырыын коданнарда киирген. Айның дургузунда экономиктиг, зоотехниктиг, ветеринарлыг өөредилгени ийи удаа организастап турар. Суурнуң бүгү агитквартираларының чурттакчыларын малчыннарга шеф дузазы чедирер кылдыр быжыглаан.

Чиңге-Сумун, Кызыл-Бут деп черлерде аренда керээзи-биле ажылдап турар Кызыл-оол Хомушку, Серен-оол Дары-Хөөнүң хойларының хөй кезии оолдапкан, хураганнары онча-менди. Адыг-оол Хертек, Өшкү-Саар Хөлчүкей болгаш өске-даа малчыннар хойну февраль-март айларда төрүдерин бо чылын бир-ле дугаар шенеп көөрү-биле эдериштирген. А малдың төрүүр хуусаазынга чедир деңгилдени суларатпас сорулга-биле ажаалда-хайгааралын, чемгерилгезин шын организастап турар. Хураган кадарчылары Кылчаң-оол Хертек, Чечек Майны чайгы, күскү үелерде хоюн эки семиртксениниден бо хүннерге чедир тургузу азыралче чаңгыс-даа баш киирбээннер.

Чаңгыс-Теректиң хойжу бригадазының Базаракта коданнарында чедир кылдынмаан ажылдар, четпестер база бар. Кызыл-оол Хомушкунуң кажаазының ишти өл-шык. Хураганнар турар черлер кырында электри удазыннары коштунмаан. Ол малчынның кыштаанда чунар-бажыңны ийи чыл мурнунда тутса-даа, иштинде керосин доскаары салып каан, от салырга чытталыр, кирер, чунар арга чок. Базарак-Адаанда кызыл-булуң бар. Ооң иштин дерип кылырынче бригадир Хүлер-оол Иргит, партком секретары Светлана Иргит мынчага чедир сагыш салбаан. Бригадада почтачы чагыткан солун, сеткүүлдерни чогуур үезинде эккеп бербезинге, районнуң хереглекчилер ниитилелиниң автомагазиниң эргелекчизи Александр Сонай аалдарга ховар кээринге, хереглелин өөренип көрбезинге малчыннарның хомудалы база чөптүг. Черле ынчаш, бо районнуң өске-даа совхозтарының малчыннарының садыг хандырылгазы кончуг багай. Райпо даргазы Чамбый-оол Кировка малчыннарды эргээш, негелделерин өөренип көөрүн, ооң түңнелин илеткээрин СЭКП райкомунуң бирги секретары дааскан.

326 кыс хураган кадарган Майны Чечектиң кыштааның чаны-биле электри шугуму эртсе-даа, бажыңынче, кажаазынче кошпааны элдептиг. Кижи эмчилери аалынга келбээнинден бээр 3 ай ашканын хойжу Өшкү-Саар Хөлчүкей чугаалап орду. Мурнуку чылдарда СЭКП райкомунуң планын ёзугаар культура, амыдырал хандырылга, садыг, эмнелге ажылдакчыларының кады комплекстиг үнүүшкүннерин организастап турган. Ону ам утканын сагындырары артык эвес.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Архив материалдарының бадыткалы

ШЫННЫ ТӨӨГҮ ТУРГУЗАР

30—40 чылдарда болгаш 50 чылдар эгезинде Тывага болгулаан репрессияларга хамаарыштыр материалдар «Шынның» арыннарында парлаттынып турар. Кем-буруу чок черге амы-тынындан чарылган, ат-сывы бужартаан кижилерниң чаагай алдарын ам эгидип турарынга номчукчулар өөрүшкүзүн илередип, төөгүнү шыны-биле билип алыксап турар. Репрессияларның чүгле эге чадазының дугайында ынчаарга солунга үнгүлээн материалдарны чамдык номчукчулар шала-соора билип, Тывага болгулаан репрессияларның кол удуртукчузу Токаның кемниг херектерин чажырар сорулганы салып турар дээн чижектиг чугаа-соотту чон ортузунга тарадып турар фактылар бар апарган.

Репрессияларга буруулуг кижилерни агартыр, оларның удуртуп турган ажылдарын чажырып, архив документилерин өскертир кылыр арга чок. Мону чиге сөглээрде, төөгүнүң ылаптыг шынын тодарадыры чугула. Ынчангаш төөгү эртемнериниң доктору Юрий Аранчынның бо талазы-биле тайылбырлыг чүүлү удавас солунга чырыттынар. Эртемденниң чүүлү бүгү байдалды төөгүнүң дөзүнден тайылбырлап турар. Бис маңаа СЭКП Тыва обкомунуң архивинден тывылган чамдык материалдарны кысказы-биле номчукчуларга дамчыдарын кызыдып көрээли.

Тывага болгулаан репрессияларга хамаарыштыр Токаның буруузунуң дугайында чүүлдер парлалгага үнгүлээн. Ында репрессияларны Тока дорт удуртуп турган дээр база бо ханныг херектерге кол буруулуг кижилерни агартыксаан хөөннер барын кым-даа эскерген турар ужурлуг. Хөй эвес архив документилери чүнү чугаалап турарыл? Токаның кол буруузу чүдел? Мындыг айтырыгны кажан-даа тодарады бээр үе келир. Даап бодаашкынга, чамдык төөгү материалдарынга үндезилеп алгаш, хамык буруузу чүгле чаңгыс кижиже чая каалтары шын эвес. Ооң-биле кады Токаны буруу чок азы чоннуң болгаш партияның мурнунга ооң ачы-хавыязы, ат-алдары улуг дээш кылган чазыгларын ыыттавайн баар дээн бодал бисте чок. Бир эвес туруп келир-даа болза, ону төөгү ылап эдип каар.

Тывага репрессияларны ССРЭ-ге, МАР-га канчаар кылып турган болдур, ол олчаан оттүнүп алган. Ол үеде ССРЭ-ниң иштики херектериниң, судтуң, прокуратураның ажылы ВКП(б)-ниң контролюндан үнген турган. А Тываның ындыг органнары нам, чазакка чүгле эреңгей чагыртып турган. Чүге дизе, ССРЭ-ден келген чөвүлекчилер ИХЯ-ның ажылдакчыларынга канчаар ажылдаарын шуут-ла айтып берип, ТАРН ТК-ның удуртукчуларынга дыңнадыгларны кылып, чүнү кылырын сүмелеп суг турганы бар.

ИХЯ-ның удуртукчулары ССРЭ-ден келген чөвүлекчилерге даянып алгаш, кем-буруу чок кижилерниң адынга хоп-нүгүл чыып, оларның «контрреволюстуг» үүлгедиглериниң дугайында медээлерни берип, тудуп бажыңнаарының чөпшээрелин Тываның үстүкү органнарындан барык-ла албадал хевирлиг ап турганнар. Тываның суд, прокуратура, юстиция органнарының кара туразында аажылаашкынын сый шавар туржук, оларга улуг бүзүрелди ТАРН ТК-зы берген. Тывада «контрреволюстуг» организациялар бар деп ИХЯ-ның дыңнадыын ханы анализтевейн, харын-даа оларга деткимче берип, шаңнап-мактап турганының фактылары бар.

1937 чылда ТАРН ТК-зы «ТАР-ның ИХЯ-зының суд коллегиязының Дүрүмүнүң дугайында» тускай доктаалды хүлээп алган. Коллегияның составынга Иштики херектер яамызының сайыды (даргазы), сайыттың оралакчызы, республиканың прокурору кирер, арткан ийи кижини ТАР Биче Хурал Президиуму томуйлаар деп ында айыткан. Шак мынчаар тургузуп каан суд коллегиязы херечилер, харын-даа буруудаттырып турар кижиниң боду чокта безин херекти үзүп шиидер эргелиг турган. Кызыгаар чок эргелиг ындыг суд органы яамының ажылдакчыларының кара-туразында аажылалынга ажык эжикти берген, ужур-дүрүм чок аажылалы-биле чон мурнунга арыг эвес ат-алдарны чедип ап эгелээннер. Чүнүң-даа мурнунда олар чоннуң эрге-ажыының камгалакчылары деп арын чагган атты чаалап алганнар.

Репрессиялар 1938 чылдың августуң төнчүзүнден эгелээн. ТАРН ТК-ның III пленумунга Токаның илеткели ооң репрессия херээнге киржилгезин кандыг-даа сайгарылга, маргылдаа чокка көргүзүп турар. Ол дугайын парлалгага чугаалап каапкан болганда, ону маңаа катаптааны ажык чок боор. 1937 чылдың төнчүзүнден эгелээш, 1938 чылдың эгезинге чедир Араттың Революстуг намының удуртулгазы-биле ИХЯ-ның удуртукчулары Полат, Намчак оларның карак кызыл ажылының түңнелинде, арат массаларның дайзыннары Чүрмит-Тажы, Хемчик-оол, Танчай оларның контрреволюстуг организациязы тодараттынган деп Токаның пленумга чугаазы херектиң байдалын билдиндирип турар.

ТАР-ның дээди суд органнарының фракциязы чоннуң дайзыннарының кемниг херектерин туюлунга чедир сайгаргаш, ТАР-ның эрге-хоойлузунуң дээди шииткелин онаарын пленумдан дааскан. Ол ышкаш парткомиссияның Лопсан, Тоткан, Бириңглей, Сеңгинжик оларны ТАРН кежигүнүнден үндүрер дээн шиитпирин күштүг кылдыр бадылап ТАРН ТК-ның Президиумунга (Политбюро.— **Ред.**) чоннуң кижи көөр хөңнү чок дайзыннары Чүрмит-Тажы, Хемчик-оол, Танчай болгаш өскелериниң-даа шииткелинин дугайында Токаның дыңнадыын чугаалажып көрген. Онза судтуң кежигүннеринге Ойдуп, (даргазы), Сүгдүр, Анчымаа (кежигүннери). Чөөн-Хемчик нам кожкомунуң даргазы Тодаштай, Барыын-Хемчик кожкомунуң даргазы Сүрүн-оол (арат төлээлери) кылдыр тургускан. ТАРН ТК-ның Президиумунуң болгаш ТАР Биче Хурал Президиумунуң каттышкан хуралынга Чүрмит-Тажыны ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң даргазындан, Хемчик-оолду ТАР Биче Хурал Президиумунуң даргазы хүлээлгезинден хостаан. Ук хурал август 30-де болган. Ынчаарга ооң даартазында ИХЯ-ның сайыды Полаттың киирген дыңнадыын барымдаалааш, Лопсан биле Тотканны тудуп бажыңнаарын ТАРН ТК-ның Президиуму чөпшээрээн.

Ол-ла чылдың октябрь 3-те ТАРН ТК-ның Президиумунга «Тостуң херээнге» хамаарыштыр буруудадыр шиитпирни Намчак номчуп дыңнаткан. Ук херекти ол айның оннуң хүнүнде көөрүн орта шиитпирлээн. Шииттирген Чүрмит-Тажы, Танчай, Хемчик-оол, Бириңглей, Лопсан, Тоткан, Серен, Сеңгинжик, Сунгар-оол оларның херээн үзе көөрү-биле октябрь 14-те Президиумга тургускан. Онза судтуң шиитпирин аңаа күштүг кылдыр бадылаан. Чеди кижиниң херээн күштүг кылдыр бадылааш, Тоткан, Серен оларның херээн чиигедир көөрүн Биче Хуралдың партия фракциязынга «дыңнадыр» диген.

Ол-ла чылдың ноябрь 12-де контрреволюстуг ажыл-чорудулгазы дээш Торлаажыкты, политиктиг сандараашкыны дээш Лакпа, Серен, Түгер оларны нам кежигүнүнден үндүрерин Президиумнуң доктаалында айыткан. Контрреволюсчу идегеттерниң артыкшылын узуткаарының талазы-биле хемчеглер дугайында Полаттың илеткелин база ТК-ның Президиумунга дыңнааш, Увангурну истелгеге киирерин сайыт дилээрге, ону хандырган.

«Чоннуң дайзыннарын» чок кылып каапкан дораан кожууннарга нам комитеттериниң пленумнарын, чон ортузунга хурал-суглаа болгаш өске-даа ажылдарны Тока, Байыр, Полат, Базыр-Сат, Бадыраа, Шоома болгаш өскелерниң-даа илеткелдери-биле эрттирген. Ук чыыштарның кыйгырыы — «чоннуң дайзыннары-биле» моон-даа соңгаар ажылды күштелдирери. Бо ажылдар чон ортузунга бот-боттарынга каразыжар чорукту улгаттырып, шынчы кижилерге удур хопчуларның сайын көвүдеткени чугаажок.

Иштики херектер органнарының ажылдакчыларының дүржок аажылалы намның болгаш чазактың хайгааралындан шуут үнүп, республиканың удуртур органнарының ажылдакчыларын чок кылып алганы безин аңаа сеткили ханмайн, ам оларның «артынчылары»-биле демиселди улам хөрлээлеткен. Ол дугайында ИХЯ-ның 1939 чылдың февраль 7-де тайылбыр бижии, контрреволюстуг организацияның чүгле баштыңнары чок кылдынган болгаш оларның артынчылары ам-даа тодараттынмаан деп турганын партия архивиниң документилери бөгүн бадыткап турар. Ук ажылдарны кожууннарга улам күштелдирер дугайында тускай шиитпирни хүлээп алган.

ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы Байыр, Биче Хурал Президиумунуң даргазы Полат, Иштики херектер яамызының сайыды Товарищтай апарган болгаш ТАРН ТК-ның Президиуму чаартынып, ооң кежигүннери колдуунда-ла хоп-нүгүл тарадып турган кижилер болу берген. Бо чылдарда Тывага репрессиялар улам күштелип, кожууннарның удуртулгазынга олурган, чоннуң иштинден үнген, хувискаалчы салым-чаяанныг, эртем-билиглиг, шынчы кижилер хөйү-биле кем чок черге буруудаттырган дугайында материалдар долу. Ол дугайында парлалга моон соңгаар чырыда бээр. Ынчангаш бо кыска чүүлге чамдык материалдарны тодаргайы-биле бээр арга чок. Чүгле ТАРН ТК-ның удуртулгазының үениң байдалының аайы-биле иштики херектер органынга «буруудуктадып» алгаш турганын чугаалаксаан ийик бис.

Тывага репрессияларның эгези хөрлээлеп үнүп олурда, Араттың революстуг намының ТК-зы серемчилелдиг болуп, дүржок аажылаашкын кылып турарларның оруун доза туруп шыдаваан. Харын мырыңай 1938 чылдың октябрь 18-те ТК-ның Президиумунуң хуралынга Полат, Намчак, Мандараа оларны ТАР ордени-биле, Тыртый-оолду Хүндүлүг бижик-биле шаңнаар дугайында саналды Тока киирген. 1941 чылда Тываның чекист органнарының он чеди чыл оюн демдеглеп турда, ИХЯ ажылдакчыларының юбилейлиг хуралынга Тока мынча дээн: «Дайзынның когу үзүлбээн шаанда хувискаалчы тыва чоннуң тургузуп кааны корум-чуруму-биле ол эптежип шыдавас. Дайзын дүжүп бербеске, ону чок кылып тура, ИХЯ шын кылып турар деп билир бис. Бистиң кол политиктиг органывыс — ИХЯ болза, чоннуң эрге-ажыы дээш, ооң сонуургалын камгалап, бистиң чоннуң чаалап алганы чедиишкиннерин чок кылыр дээн дайзыннарның кордаашкыннарын каң дег быжыг холу-биле чазыг чокка үзе шаап каан». Шак мындыг мактаашкыйга бажы дескингеннер кем чок кижилерге салым-хуунуң хилинчегин онаары дам барган. ТАРН ТК-га «ТАР-ның ИХЯ-зының ажылының дугайында» деп бижиинде репрессияга чаа таварышкан кижилерниң даңзызын киирген.

ИХЯ-ның бир юбилейинде илеткелдиң одуруглары-биле кыска таныжып көрээлиңер: «Тыва чоннуң болгаш намның баштыңчызы эш Тока—бодунуң чонунуң күзел-соруунуң ёзулуг чаяакчызы. Ол ИХЯ-ның ажылынга улуг кичээнгейни угландырып келген болгаш моон-даа соңгаар көргүзер. Эш Токаның ИХЯ-ның ажылынга хамаарыштыр хувискаалчы-намчы айтыышкыннары доктаамал туруп келгенин ажыы-биле чугаалаар апаар. «Кара аяк кажан-даа харыылыг» деп чүве бо эвес бе?

Иштики херектер яамызының ажылдакчыларының ТАРН ТК-га киирген дыңнадыглары кандыг-даа хыналда чокка ол-ла хевээр хүлээп алдынар турган. Ынчангаш Коминтернни будалчак бодалдарга база чедирген. ТК-дан республикада «чоннуң дайзыннары» бар деп дыңнадыгны Коминтернге кылып келген болгаш оон тускай айтыышкынны база алган.

Мооң мурнунда парлалгага чүгле Токаны буруудадыр сорулга-биле Тывага болуп турган репрессияларга хамаарышпас фактыларны киирип турганы шын эвес. Ооң ат-фамилиязы өскерлип турганында кемниг чүү барыл? Ол үеде Москвага өөренип турган тывалар аттарын барык шуптузу орусчудуп алган болгай. Тыкы — Тока, Седип-оол — Танов, Чүнчүк-оол — Киров, Кызыл-оол — Калинин, Сарыг-оол — Сталин, Тавaa-Самбуу — Тамбовский, Сувак — Судаков, Сат Таня — Камова, Лакпа — Границын, Севен — Семенов, Серекей — Сергеев болу берген болгаш оон-даа ыңай уламчылап болгай-ла. Атта кандыг-даа барымдаа чок. Токаның кол буруузу — ИХЯ, суд, прокуратура органнарының ажылын сула салыпканы, оларның удуртукчуларының эрге-дужаал сүрер сорулгазын эскербейн, бүрүнү-биле бүзүрепкени-дир. Бо дээрге чүүлдүң авторларының чүгле боттарының бодалы-дыр.

1937 чылда Танчайны намдан үндүргеш, контрреволюстуг ажылы дээш тудуп бажыңнап каарга, Чүрмит-Тажы, Хемчик-оол олар деткип, тудуп бажыңнаарынга чөпшээрелди бергеннер. Оон боттары «чоннуң дайзыннары» апардылар. Оларны медээжок сойгалап турган Увангур боду база репрессияга таварышкан. «Тостуң херээн» үзүп шииткен Соян Ойдуп, ИХЯ-ның оралакчы сайыды чораан, хөй-хөй кижилерни репрессияга онааган Салчак Парчың олар база буруу чок черге сөөлүнде шииттирдилер.

Ол үеде ТАРН ТК-зы иштики херектер органын эреңгейлеп чагырып турза-даа, ооң удуртукчуларының тұралааны-биле ажылдап турганы архив материалдарындан илдең. Төп Комитет кандыг-бир ажылды, хемчеглерни кылып чорудар дээн болза, баш удур ИХЯ-биле дугуржур турган. ИХЯ-ның негелдези-биле ТАРН ТК-зы ТК-ның кежигүннериниң болгаш кежигүннеринге кандидаттарның, өске-даа харыысалгалыг ажылдакчыларның, активчилерниң даңзызын өлче чорудуп бээр. Харын-даа шаңнал-макталга кирер мурнакчыларның, кинога тырттырар, өөренир кижилерниң даңзызын ИХЯ-га берип, олардан чөпшээрел ап турганын архивтен көрүп болур.

Тывага болгулаан репрессияларга, чамдыктарның бодап азы чугаалап турары ышкаш, Тока дорт айтыышкын берген, өлүрүп шиидерин боду чөпшээрээн дээн чижектиг бижимел бадыткалдар тывылбаан-даа болза, ооң политиктиг чазыглары бар. Ол дугайында төөгү материалдарындан өөренири, шинчилээри уламчылап турар.

«Шын» солуннуң 1938 база 1939 чылдарда ийи номери бар. Биргизинде Чүрмит-Тажы, Хемчик-оол олар баштаан ТК-ның Президиум кежигүннери турган, «чоннуң дайзыннары» болу бергеннерниң чуруктарының арның шыйып каапкан. Ийигизинде ТК-ның Президиумунуң чаа составы. Ук кижилер «чоннуң дайзыннарын» илерединге чугула черни ээлээннер. Ынчалза-даа олар үр-даа болбайн Президиум кежигүннеринден, албан-дужаалдарындан халашкан. Чаа удуртукчуларның чези-холазы көстүп келген хире. Меге дыңнадыглар кылып, чашпаа аажы-чаңы-биле Токаның бажын төөредип тургаш, улуг эрге-дужаалга олуруп алган кижилер Тываның социалистиг орук-биле хөгжүлдезинге киирип каан үлүү эвээш деп билдинип турар. Хоп-чип, нүгүл долган чагаа-бижиктериниң, дыңнадыгларының чамдыктары архивте артып калган. Ол дугайында сөөлүнде тодаргай чугаа болу бээр.

Төөгүнү кым-даа кара туразы-биле өскертип шыдавас. Репрессияларны сайгарып турар үеде, ол кижи кара чааскаан буруулуг, дүүлери чүгле дужаал күүседип турган дижири канчап-даа таарышпас. Ак биле кара кажан-даа көстүп келир. Шынны чүгле төөгү тургузар. Ооң сөзү шынчы, бадыткалдыг.

Оюн ТОЛГАР-ООЛ.
Төөгү эртемнериниң кандидады.
Эдуард ДОНГАК.
Журналист.

Улусчу чаңчылдарны—кижизидилгениң херээнге

ШАГАА БАЙЫРЫ

• Ону канчаар эрттирзе экил? •

Эрги чылды үдеп, чаа чылды уткуп тура, улустуң чугаалажыры дег: «Чылан чыл чылбыртып эртип, аът чыл чаларап үнүп» келир үе ам удавас. Ол — ак аъттың Шагаа байыры. Чөөн чүк календарын ёзугаар биске ол февраль 26-ның хүнүнге таваржыр болду. Ам канчаар, байырлалды ажыл хүнүнде эрттирер эвес, дыштанылга хүннери болур февраль 24-25-че «чыыра тыртар» ужурга таварышкан-дыр бис.

Ында улуг кем чок-ла боор. Бир талазында, Шагааның сценарийлери шагдала, ай бурунгаар тараттынган, ийиде, моон мурнунда ышкаш «Канчаарыл? Эрттирер бе, эрттирбес бе?» дижил, арам-саарлап турар чүве ам чок-тур. Хамык ужур ам белеткелде. Белеткенирде чүгле шагаа комиссиязы азы культура төптери, каш санныг харысалгалыг кижилер эвес, а бүгү чон белеткенир. Ажыы-биле чугаалаарга, эрткен чылгы Шагааның Кызылга-даа, чамдык районнарга-даа чедимче чок эрткени чоннуң хөй кезииниң, ылаңгыя аныяктарның, психологтуг белеткели четпес болганындан ындыг болганы магат. Ол ышкаш белеткел үезинде партия, совет органнарның шала манагзынар, дадагалзаар хөөннери, культура ажылдакчыларының үстүнден айтыышкын манаар чоруу, массалыг информация чепсектериниң оваарымчалыг, тыртым болганы хире-чергези-биле Шагаага чаагай салдар чедирбээнин ам чугаалап болгу дег-дир.

Шынап-даа болза, Шагааның ажыы чүл, ооң сорулгазы чүл ынчаш деп, ам-даа болза айтыртынар хөөннүг кижилер бар. Анаа харыы кылдыр, хамыктың мурнунда Шагаа — национал культураның чарылбас кезээ, чоннуң чаагай чаңчылдарын, уттундурган оюн-тоглаазын катап эгидериниң база бир аргазы, ооң үндезининге аныяк салгалды чонунга хүндүткелдиг, ада-өгбелеринге чоргааралдыг болурунга кижизидери, а бичии чаштарга бо бүгү оларның шуут-ла төрүмелинден сагылгазы кылдыр чаңчыктырары болур ийик. Ынчангаш чонувустуң чаагай чаңчылдарын катап эгидип, сагып турарывыс үениң девиинге чүүлдеш, чогум-на ооң ужун байырлаардаа болза, таптыг байырлаар, аянныг, көрүштүг, национал сүүзүннүг кылдыр эрттирер, өске аймак-сөөк улус бистиң чаңчылдарывысты чүгле тооп көөр эвес, а хүндүлеп көөр, харын-даа кижин-кара чокка киржи берген турар кылдыр ынчаар байырлаар болзувусса, Шагаадаа, Наадым-даа бодунуң дужунда интернационалчы ужур-уткалыг болу бээри чугаажок.

Ынчап кээрде, байырлал бүрүзүнге белеткел анаа-ла бир «чонум чаңчылын сагып тур мен» дээш-ле шооңайнып эрттириптери эвес, а хамыктың мурнунда тыва кижиниң иштики культуразы, эвилең-ээлдээ, эжиргек хүндүткелдии кымдан-даа дора эвес дээрзин бистиң чонувустуң бурунгу культуразы, амыдыралчы сагылгалары ханы утказыг, уктуг-дөстүг, төөгүнүң чеже-даа каржы чазын чурттап эртсе, кайыдаа шагда төлептиг чоруун салбайн чораан дээрзин боттарывыстың медереп билиривистен база кол хамааржыр.

А бо бүгүнү кижи бүрүзүнүң мээ-медерелинге киир сургап, сиңирип быжыглаар дизе, хамыктың мурнунда идеологтуг баазаны хандыры чугула-дыр. Ол дээрге байыр-ёзулалдар үезинде каш санныг кижиниң холунга кирер методиктиг сүмелер, рецензиялар, харын-даа кыска үениң радио, теледамчыдылгалары безин эвес, ол харын солуннарның тускай рубрикаларындан ангыда, кижибиле кезээде кады чоруур номнар болур ужурлуг. Ам көрээлиңер. Шагаа-даа, Наадым-даа тыва аъш-чем, оюн-тоглаа чокта, национал сүүзүн чок, тыва национал хеп чокта, көрүш чок болур-дур. Оон-биле кады Шагаа үр үеде үзүктелген, бүдүн салгал иштинде ёзулуг чончу ёзу-биле сагыттынмайн келген. Ам артында, январьның Чаа чылы-биле капсырлашкаш, чаңгыс чылда ийи дугаар (ооң соонда «Кыш үделгези» база бар) байырлал апаар болганда, бо чоруук кижилерниң психологиязынга бир-ле чергези-биле салдарлыг. Ындыг болганда, Шагаага белеткел Чаа чыл белеткелинден канчап-даа дудавас, бүгү тала-биле чоруттунган турарын чедип алыр апаар.

•

Черле ынчаш, кандыг-даа байырлал, ёзулал азы болуушкун бодунуу-биле хөйнинги ужур-уткалыг, аныяк салгалче көрүнген кижизидикчи бот-шынарлыг. Ол дугайын ам болуп эртер Аът чылының «Аътка тураскаадыг» деп кежээзинден безин көрүп болур.

Ол кежээ баш удур чарлаан «Аътка тураскаадыг» деп чурулга конкурузундан эгелээр. Ооң темазы янзыбүрү: тоолчургу аъттардан эгелээш, чарыш аъды, аъттың дөрт чоруу, эмдик аъттың өөредип турары дээш, ажыл аъдынга чедир көргүзүп болур. Ийи талазында, аъттың чуруун чоннуң үлегер домактарының утказынга дүүштүр-даа чуруп болур.

Культура бажыңының фойезинде астынган бо чуруктар болгаш үлегер домактар хөйнү сонуургадыры чугаажок. Чон ону көрүп турда, А. Чыргал-оолдуң «Алдан-Маадыр» деп симфониктиг поэмазының аялгазы дыңналып, ооң дөлеминге (фонунга) К. Кудажының «Аътка йөрээл» деп тоол-шүлүүн үш кижиниң (автор, аъттың ээзи, аъттың чугаазы) рольдап номчуп турары-биле күүсеттинип турар. Кежээниң баштайгы кезээ ооң-биле төнер.

• Ооң дараазында зал иштинге Ак-Сал ирейниң, Чечен-оол, Уран-кыс сугларның башкарылгазы-биле «Аътка тураскаадыг» кежээзиниң викторина оюннуг кезээ эгелээр. Оюн-тоглаа эгелээриниң мурнуу чарыында, Ак-Сал ирей тыва кижиниң сагылга-чаңчылдарының база бир чарылбас кезээ Аътка хүндүткел, ооң ачы-буянныг, ажылгыр шынарларының дугайын, эр кижиниң чорукхерээ каш шагда аът-биле тудуш чорааның кысказыбиле чугаалааш, кежээниң ажыттынганын чарлаар.

Бо кежээниң бир сорулгазы — чоннуң сагылга чаңчылын ажыглап, аныяктарны малга хүндүткелдиг болурунга чаңчыктырып, районда, совхозта чылгы малдың байдалын болгаш аът дугайында, ооң дериг-херекселдериниң дугайында билиин байыдары. Ол ышкаш аът дугайында тывызыктар, үлегер домактар, ыры, кожамыктар, йөрээлдер, алгап-курайлаары тыва чоннуң аас чогаалының кайгамчык хевири болбушаан, бистиң ада-өгбелеривистиң төөгүлүг чаңчылы боор доктааган дээрзин билиндирери болур.

Ам кежээниң канчаар эгелээрин көрээлиңер. Башкарыкчы Шагаа комиссиязының, жюриниң кежигүннерибиле киржикчилерни таныштырар. Дараазында «Аъдымны» болгаш «Чылгычының ырын» бөлүк ыраажылар (азы ийи, чаңгыс-даа) күүсеткен соонда, ук ырларның авторларын тыптырарын оюннуң дараазында бир кезээнге киирер, кежээниң жюризи оюн-маргылдааның негелделери-биле таныштырар.

Шагааның сценарийлери чер брүзүнде тарай берген чүве болганда, кежээниң бүгү чорудулгазын чаңгыстап биживейн, а билдилиг, тывынгыр ажыглаар болза, улусчу чаңчылдарда кижизидилгеге ажыглавас азы «кижи албас чүве-ле чок» дээрзин бадыткаарын оралдажып көрээли.

«Аътка тураскаадыг» деп оюнну (кежээни) дараазында үш, дөрт-даа кезекке үлей тургузуп ап, эрттирип болур. Бирээде, аът тыва улустуң аас чогаалында. Маңаа аът тоолдарның маадырлары болуп турарын сактып адаарындан эгелээш, ыры, кожамыктарны ырладып, ол ышкаш үлегер домактар, тывызыктар, йөрээлдер, курайларга чедир киржикчилер кагжып-маргыжар кылдыр ойнаар.

Ийиде, амгы үениң аныяктары аъттың долу дериг-херекселдерин долузу-биле адап билирин көөр азы ооң назы-харының, ол хамаанчок өң-чүзүнүн «кончуг дүрген адаарынга маргылдаа чорудуп болур. Борта колун, чирим, кымчы баа өрүүрүн азы баш удур дилип каан багны хөй буттап өрүүрүн база маргыштырып болур.

Үште, шимчээшкинниг оюннар. Маңаа аъттың кашпызы чоруун көргүзүп (өттүнүп) ойнаар оюн, танцылар кирер (сценарийде бар). Түңнелинде азы дөрткү кезээнге, аътты бөгүн ажыглаарының аргалары, ооң келир үези. Маңаа Ак-Сал ирей совхозта чеже баш чылгы барыл, мурнакчы чылгычы кымыл, ол 100 беден чеже кулун ап турарыл, суурга терге, шанактыг аъттар тудуп, кооператив тургузуп, улуска хөлезиледип турза кандыгыл, аът өөредириниң маргылдаазын (хүнүн) «Аныяктар хүнүнде» эрттирзе чүү деп бодаар силер дээн ышкаш, хүнгүң айтырыы-биле холбашкан чугула чугааны кылып түңнээр. Чалбарыг, курай салып кежээни доозар.

Чаңгыс бо янзылыг кежээни эрттирери безин баш удур ыяк белеткелди негээр. А национал оюн-тоглаа-биле «чемгертинип» эрттирген кежээлер чаңгыс эвес удаа болур болгаш олар алызы барып улуг-улуг байырлалдарның үндезинин тургузар деп чүве черле билдингир. Ынчап кээрде, бөгүнде байдалывыс кандыгыл деп айтырыг чайгаар тургустунуп кээр.

Ажыы-биле чугаалаарга, культура бажыңнарында, клубтарывыста буга-шыдыраа, муңгаш-шыдыраага маргылдаалар эрттирип, түңнеп турар бис бе, кажыкты шыгжап, ооң каш янзы ойнаар аргаларынга аныяктарны өөредип, коллективтер, организациялар аайыбиле адыг-чарыш эрттирип турар бис бе? Ак-Сал ирейниң, Чечен-кыстың идик-хеви бүдүн-бүрүн бар бе, азы концертчилер хеви-биле аргастанып турар бе? Тыва хөгжүм херекселинден чүл?

Ийет, чамдык эштер ол бүгү бисте бар, бар-даа болза, ойнап билир кижилер чок азы ховар боорунга сылдаглаар. Оларның оозу база чөп. Чүнү канчаарыл? Тыва кижи чонунуң оюннарын ойнаксаары, хөгжүм херекселдерин холга тудуксаары ооң иштики негелдези, чайгаар күзели апаарын чедип алырда, чүү херегил? Маңаа база-ла номнар, методиктиг сүмелер, программалар херек. Олар чеже-даа бол херек дээрзи ам шуут билдингир апарган. Ынчангаш Тываның ном үндүрер чери кандыг-даа сезигиишкин чокка, ам бисте бар номнарның катап үндүрүлгезин дарый боттандырары тоң чугула болуп турар-дыр. Ол дээрге бирги ээлчегде, И. Самбуунуң «Тыва оюннар» деп ному. Ону харындаа амгы үениң оюннарыбиле немеп ап болур. Дараазында М. Саттың «Тин чок торгум» (календарь хевиринге-даа болза), К. Л. Салчактарның «Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези» (төөгүлүг кезээн кызыра аарак, уруглар кижизидилгезинге угланган кезээнче углай көрүп) деп номнарын парлаарын көрүп көрзе кандыгыл?

Ол ышкаш В. Сүзүкейниң «Тыва чиңгине хөгжүм херекселдери» ному харыкчок — муң кезек болган. Чоннуң негелде, хереглели бо хире улуг апарган үеде, ук номнарның тиражы 3 муңдан эртпейн турары өкпеленчиг, ол чаңгыс кожуун шаа безин четпес.

Улусчу чаңчылдарга хамааржыштыр болуп эрткен практиктиг конференцияның материалдары тускай чыынды кылдыр ам удавас парлап үндүрери база борта деткимче болур дээрзин маңаа айтып каалы.

Чап ЧҮЛЬДҮМ.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАЛГА

Ленинградтың күрүнениң театр, музыка болгаш кинематография институдунга, Красноярскиниң күрүнениң уран чүүл институдунга (шии болгаш кино актёрлары) студентилер хүлээп ап эгелээнин Тыва АССР-ниң Культура министерствозу чарлап тур.

Ол черлерге үндезин чурттакчылардан аныяктар хүлээп алыр. Билдириишкинни дараазында адресче 1990 чылдың март 20-ге чедир чорудар: Кызыл хоорай, Советтер бажыңы, Культура министерствозунуң кадрлар килдизи.

Бирги шилип алыышкын март 25—26-да уран чүүл училищезинге болур.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ

Понедельник

ФЕВРАЛЬ 12
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Удур туруушкун». 5 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 11.30—12.30 «Дириг амытаннар оранында». 15.30 «Ынакшыл дугайында ырлап тур мен». Фильм-концерт. 15.50 «Өске кижи болуксавас мен». Уран-чечен телефильм. 16.55 Барымдаалыг телефильм. 17.25 Уруглар шагы. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 Телекөвүрүг Москва — Ленинград — Кишинев. 20.00 «Удур туруушкун». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 1-ги кезээ. 21.00 «Үе». 22.00 «Удур туруушкун». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 2-ги кезээ. 23.00—01.10 Литературжу-уран-чечен видеоканал «Сөс». Б. Л. Пастернактың төрүттүнгенинден бээр 100 чыл болганынга.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 9 класс. М. Ю. Лермонтовтуң хосталгага ынак лириказы. 9.05 Итали дыл. 10.05 Авам, ачам база мен. 10.35; 11.35 Астрономия. 11 класс. 11.05 Орус чугаа. 12.05—13.20 «Човуланга чоруп турганы». 6-гы сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.15 Казах ССР-ниң Күртелерадиозу. «Улусчу медицинаны катап тургузуп шыдаар бис бе?».

КЫЗЫЛДАН

18.00 «Салгынчыгаш». Уругларга дамчыдылга.

МОСКВАДАН

18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва черде». Программада: «Соңгулдаларга уткуштур». «Хоойлу болгаш хүлээлге». Медээлер. 19.35 Медээлер. 19.40 Чарлалдар. «Республиканың экраннарында» деп реклама. 19.50 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Барымдаалыг фильмнер. 20.45 Р. Штраус. Концерт. 21.30 — 22.30 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Күткүүшкүн».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Барымдаалыг фильм. 18.30 «Үе». 19.00 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 19.05 РСФСР-ниң улустуң артизи О. Воронецтиң концерти. 19.25 «Моондак». Дилээшкинни оперативчи-истелге бөлүү чорудуп турар. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Вторник

ФЕВРАЛЬ 13
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Удур туруушкун». Уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 9.45 Мультфильм. 10.05 «Ол болган... болган...» 10.25 «Аян-чорукчулар клуву». 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30—13.00 «Үе». 15.30 Уругларга фильм. «Немухинскиниң хөгжүмчүлери». 16.40 «Бажыңны чүге тудуп тур сен?». Барымдаалыг телефильм. 17.00 «Ниити ыры база бис». 17.40 Фотоконкурс «Чер — бистиң ниити бажыңывыс». 17.45 Философчу беседалар. «Орус философия болгаш амгы үе». 18.30 «Үе». 19.00 Эрге-чаргызы — Советтерге. 19.30 Таныжыңар: чурукчу Теймураз Мурванидзе. 19.50 «Удур туруушкун». Уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.45 «Мээң Чайковскийим». РСФСР-ниң улустуң артизи пианисчи М. Плетневтуң чугаазы. 22.45 «Болуушкуннар база бодалдар». Совет-англи программа. 23.15 — 23.55 «Акцент» Авторжу ыры.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Өг-бүле амыдыралдың этиказы болгаш психологиязы. 10 класс. Өг-бүлениң психологтуг климады. 9. 05 Француз дыл. 10.05 Француз дыл. 10.35; 11.35 Музыка. 6 класс. Орус улустуң ырлары (календарьжы). 11.05 Француз дыл кырында барымдаалыг фильмнер: «Роденге хүндүткелдиң демдээ», «Лувр». 12.05—13.20 «Човуланга чоруп турганы». Уран-чечен телефильм. 7-ги сериязы. 17.00 Ритмниг гимнастика. 17.30 «Бөгүн сен чааскаан эвес сен». «Анонимниг алкоголиктер» деп Москва ниитилелдиң ажыл-чорудулгазы. 18.15 «Пламя» ансамбльдиң концерти. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Соңгулдаларга уткуштур». «Социал айтырыглар дугайында репортаж». «Солун кижи-биле ужуражыышкын». «Бүгү-ле экини — уругларга». 19.30 Медээлер. 19.35 Чарлалдар. 19.40 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 20.20 Маңнаарынга ынактарга барымдаалыг телефильм. 20.30 Музыкалыг телеабонемент. «Декабрь кежээлери». «Б. Пастернактың салым-чаяаны». 21.30 — 23.50 «Шыгжамыр». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Бистиң өрелеривис». «Гжель кандыг болурул?». 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Среда

ФЕВРАЛЬ 14
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Ниити ыры база бис». 9.20 Литературжу - уран-чечен видеоканал «Сөс». Б. Л. Пастернактың төрүттүнгенинден бээр 100 чыл болганынга. 11.20 «Удур туруушкун». Уран-чечен телефильм. 4-кү сериязы. 12.30—13.00 «Үе». 13.55 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязының ажыдыышкыны. Төнгенде — ССРЭ-ниң Күрүнениң камерлиг оркестриниң концерти. 16.30 Уруглар шагы. 17.30 Останкинонуң Концерт студиязынга «Ажыл-херекчи кижилерниң ужуражыышкыны». 18.30 «Үе». 19.00 Музыка эртинези. С. Рахманинов биле П. Чайковскийниң чогаалдары. 19.50 «Удур туруушкун». Уран-чечен телефильм. 4-кү сериязы. 20.55 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 21.00 «Үе». 21.30 Вячеслав Малежик силерни чалап тур. 22.50 Концерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 9.35 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35 Информатиканың болгаш саналга техниказының үндезиннери. 11 класс. Графиктиг редактор-биле ажыл. 9.05 Немец дыл. 9.55 ССРЭ-ниң Күртелерадиозунуң Улуг симфониялыг оркестри Японияда. 10.55 «Мастер биле Бригантина». Телефильм. 11.25 «Баллада «Фильм-концерт». 12.15 Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 12.35 «Човуланга чоруп турганы». Уран-чечен телефильм. 8-ки сериязы. 13.55 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязының ажыдыышкыны. Төнгенде — ССРЭ-ниң Күрүнениң камерлиг оркестриниң концерти. 16.30 Белорус ССР-ниң Күртелерадиозу. «Үннер». 17.20 ССРЭ улустарының VII Кышкы спартакиадазы. Коньки спорту. Шорттрек. Киевтен дамчыдылга. 17.45 «Прелюдия». Телефильм. 18.15 Хаакка ийи хевирниң маргылдаазы. Делегей кубогу. Трамплинден шураашкыннар. 18.30 «Үе»..

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Диалог телеклуб». 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Тыва черде». Программада: «Соңгулдаларга уткуштур», Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң парлалга төвү дыңнадып тур. Медээлер. 20.50 «Уруглар бажыңы — энерелдиг бажың». ССРЭ-ниң В. И. Ленин аттыг Уруглар фондузунуң Тыва салбырының ажылы. 20.20 Киножурнал.

МОСКВАДАН

21.30—22.45 «Козлотур бөлүк сылдыстар». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Хаакка ийи хевирниң маргылдаазы. Делегей кубогу. Трамплинден шураашкыннар. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Фильм-концерт. 21.15—21.30 РСФСР-ниң алдарлыг артизи Б. Феоктистов (дошпулуур) ойнаар.

Четверг

ФЕВРАЛЬ 15
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Удур туруушкун». Уран-чечен телефильм. 4-кү сериязы. 9.35 Хоккей. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Химик». 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30—13.00 «Үе». 15.30 Тииледгениң 45 чыл болганынга. «Солдат мемуарлар» деп бөлүктен барымдаалыг телефильмнер. 16.30 Мультфильмнер. 17.00 «Сунжи чанында, хемчигеш чанында ышкаш». 17.30 Останкинонуң Концерт студиязынга «Ажыл-херекчи кижилерниң ужуражыышкыны». 18.30 «Үе». 19.00 Хоккей. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Химик». 21.00 «Үе». 21.30 Эде тургустунуушкун: нарын айтырыглар болгаш шиитпирлер. 22.30 Консерваторияның улуг залы. АКШ-тың национал симфониялыг оркестриниң концерти. 00.50—01.10 Улуг кижилерге мультфильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 8 класс. Л. Н. Толстой. «Бал соонда». 9.05 Испан дыл. 10.05 Испан дыл. 10.35; 11.35 Литература. 10 класс. Ф. М. Достоевский. «Кемниг херек болгаш кеземче». 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05—13.10 «Човуланга чоруп турганы». Уран-чечен телефильм. 9-ку сериязы. 17.00 Татар АССР-ниң Күртелерадиозу. «Татария—90». 18.15 Улусчу аялгалар.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Соңгулдаларга уткуштур». «Экологтуг хүн демдеглели». «Чугула интервью». 19.00 Медээлер. 19.05 Чарлалдар. 19.10 «Саян эдээнде кежээ». Литературжу-хөгжүмнүг программа. Эң эки хөгжүм чогаалы дээш конкурстуң түңнелдери.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45 — 00.20 Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Баштайгы көрүштен ынакшыл». (Грузия).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Чүрээмге чугааладым». 19.30 Барымдаалыг фильмнер. 20.15—20.30 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Пятница

ФЕВРАЛЬ 16
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Удур туруушкун». Уран-чечен телефильм. 5-ки сериязы. 9.40 Мультфильмнер. 10.15 «...16 харга чедир база оон улуг назы». 11.00 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Оркестрниң үделгези-биле». (Швейцария). 11.30 Кижи институду. 12.30—13.00 «Үе». 15.30 «Бир эвес силерниң харыңар...» 16.15 «Прокурорга намдар». Барымдаалыг фильм. 17.10 «Уругларга аңчыгаштар дугайында». 17.40 «Эртем медээчизи». 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 Ленинни номчуп тур бис. 19.30 Концерт. 19.55 «Удур туруушкун». Уран-чечен телефильм. 5-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Көрүүшкүн». 23.10—23.40 «Ол болган... болган...»

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Төөгү. 5 класс. Баштайгы беш чылдарның тудуглары. 9.05 Англи дыл. 10.05 Англи дыл. 10.35; 11.35 Бисти долгандыр турар хүрээлел. 2 класс. Көжеге ажыттынып турда. 10.55 «Тоол дамчыыштыр — амыдыралче». Англи дыл кырында дамчыдылга. 11.55—13.10 «Човуланга чоруп турганы». Уран-чечен телефильм. 10-гу сериязы. 17.00 «Чөрүлдээ». Фильмниң баштайгы көргүзүү. 18.00 Мультфильм. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Овур-хевир». Уран-чечен - публицистиг видеоканал. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар. 20.00 Чарлалдар. 20.05 Киножурнал.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45—00.35 «Киноабонемент». «Солагай кижи». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Байсунда хар эрип турар өйде». 19.30 Бүгүдеге спорт. 19.45 Концерт. 20.15—20.30 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Суббота

ФЕВРАЛЬ 17
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Авам, ачам база мен. 9.00 «Чыл үелери». Февраль. 10.00 «Америк провинция». 3 сериялыг барымдаалыг телефильм. 1-ги фильм. «Джон Кристал». 10.55 «Үежи кыс». Тележурнал. 12.10 Тииледгениң 45 чыл болганынга. 5 сериялыг уран-чечен телефильм. «Үе бисти шилип алган». 4-кү сериязы. 13.20 «Бүзүренниг-даа болза, эдлептиг». 14.20 Леонид Быковтуң рольдары база фильмнери. «Койгунчугаш». Уран-чечен фильм. 15.40 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. Туннистиң хөгжүмнүг аас чогаалы. 16.15 Партия дугайында диалогтар. 17.15 «Бичии фантазия». 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 «Парнасче чада». 19.00 Майамиде профессионал баскетбол фестивалы. Американың «бүгү сылдыстарының» маргылдаазы. 21.00 «Үе». 21.30. Чугула интервью. 21.40 «Телескоп». 21.55 «ХТК-90». Днепропетровскиде «Хөглүг болгаш тывынгырлар клувунуң» командаларының бирги Бүгү-эвилел фестивалы. 00.25—02.05 «А» программа.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг телефильмнер. 8.55. «Ада хөөрүмнүң изии». 9.20 «Франция делгерезин, азы Орустар Парижте». 10.05 «Кырган илбичинин частырыы». Уран-чечен телефильм. 11.20 Концерт. 11.50 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Үениң үшкү оңу» барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. Чернобыльда экологтуг байдал дугайында. 13.00 «Юрмала-90». 13.40 Мультфильмнер. 14.00 Орус чугаа. 14.30 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 «Сцена-биле диалог». Фильм-концерт. ССРЭ-ниң улустуң артизи Н. М. Дудинская балериналың чогаадыкчы оруувуң дугайында. 18.45 Мультфильм. 18.35 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 Озалондан чок шимчээшкин дээш. 19.05 Барымдаалыг фильм. 19.15 «Пи» демдек адаа-биле. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45 Хол бөмбүү. ССРЭ чемпионады. Эр кижилер. «Автомобилист» (Ленинград) — «Радиотехник» (Рига). 23.35 — 02.10 «Пи» демдек адаа-биле.

Воскресенье

ФЕВРАЛЬ 18
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 Адачуртунга бараан болур. 11.00 Эртенги хөглээшкинниг программа. 11.30 «Делегейни дескиндир». Альманах. 12.30 «Кадыкшыл». 13.15 Тииледгениң 45 чыл болганынга. «Үе бисти шилип алган». Уран-чечен телефильм. 5-ки сериязы. 14.20 Бүгүдеге педагогика. 15.20 Поэзия минуталары. 15.25 «Кедээден дамчыдылга». Панорама. 16.40 Тоолдар болгаш ужуралдар оранында. «Мио, мээң Мио». Уран-чечен фильм. 18.30 РСФСР-ниң алдарлыг артизи Л. Рюминаның концерти. 19.00 «Улуг-хүн кинозалы». Мультфильм. Барымдаалыг фильм. 19.45 «Квартира». Уран-чечен телефильм. 21.00 «7 хонук». 22.00 Мөңге чүүлдер дугайында бодалдар. 22.15 П. И. Чайковскийниң бүгү симфониялары. Симфония № 5. 23.15—00.55 Барымдаалыг телефильмнериң баштайгы көргүзүү. «Кисловодск», «Орустар Баден-Баденде».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Совет патриот». Киножурнал. 8.30 «Алдын». Уран-чечен фильм. 10.05 «Альтернатива чок». Барымдаалыг телефильм. Грозный хоорайда экологтуг байдал дугайында. 10.30 Н. В. Гогольдуң чогаалдарын экранчыткан. «Ревизор». Уран-чечен фильм. 12.45 Коньки спорту. Делегей чемпионады. Эр кижилер. Австриядан дамчыдылга. 13.45 Видеоканал «Совет Россия». 16.15 «Бистиң чурттап турар черивис». Д. Луньков режиссернуң фильмнери. «Хоорайжылар — сууржулар». Барымдаалыг телефильм. 17.20 Делегей конкурстарының лауреады Д. Хворостовский ырлаар. 18.00 Коньки спорту. Делегей чемпионады. Эр кижилер. 18.30 «Планета». Делегей программазы. 19.30 Барымдаалыг фильмнериниң баштайгы көргүзүү. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Чуваш АССР-ниң Күрүнениң Ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 21.00 «7 хонук». 22.00 «Кадайлыг бот кижи». Уран-чечен фильм. 23.35 Барымдаалыг фильмнер. 00.15 — 01.05 Коньки спорту. Делегей чемпионады. Эр кижилер.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 11-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Аазатпай» (Франция — Италия) 9.30, 11.30, 15.20, 17.20, **«Мен ам кортпастай берген мен»** (уругларга) 13.30 шактарда.

Видеозал: **«Ынакшылдың кужу»** (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Аленканың чечээ»** 9.00, **«Кара бөрү»** 10.20, **«Башкарыкчының ужудуушкуну»** 12.10, **«Хон Гиль Дон»** 14.00, 16.00, 20.50, **«Интеркыс»** (2 сериялыг) 18.00 шактарда.

Видеозал: **«Ай чурттакчыларының чажыды»** 11.00, **«Галактика дээш демисел»** (АКШ, 2 сериялыг) 12.00, **«Зита биле Гита»** (Индия) 15.00, 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Ак флюгер»** 11.00, **«Хоойлу-биле камгаланган оорлар»** 12.40, **«Америкага бир катап»** 14.30, 18.30 шактарда.

ФЕВРАЛЬ 12-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Аазатпай» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, **«Өжээн болгаш хоойлу»** (Индия 2 сериялыг) 19.00 шактарда.

Видеозал: **«Шииттиргенниң чагыы»** (Индия) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Транзисторияда Мария, Мирабела»** 9.00, 10.40, **«Билдинмес ортулук»** 12.20, **«Хон Гиль Дон»** 14.00, 18.30, 20.30, **«Интеркыс»** 16.00 шактарда.

Видеозал: **«Багай, эки, каржы»** (АКШ) 11.00, **«Өгбүле»** (Индия) 14.00, **«Зита биле Гита»** 17.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: **«Нокдаун»** 18.00, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Америкага бир катап»** 15.30, **«Канчалза-даа, сеңээ чүнү-даа чугаалавас мен»** 13.00, 19.30 шактарда.

Тыва АССР-ниң улус депутадынга депшиттирген кандидаттар В. И. Каң-оол болгаш А. К. Ооржак-биле соңгукчуларның ужуражыышкыннары февраль 17-де кедээ ажыл-агыйның институдунуң общежитиезинге 12 шакта эгелээрин округ соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

• • •

Февраль 17-де 12 шакта автооруук техникумунга Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат Д. Л. Тинмей соңгукчулар-биле ужуражыр.

Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарынга кандидаттарның база оларның бүзүреттирген кижилериниң ээлчеглиг ужуражылгазы округтар аайы-биле дараазында хүннерде болурун хоорайның соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

1990 чылдың февраль 13-те — бирден чүс дугаарга чедир округтарның кандидаттары болгаш оларның бүзүреттирген кижилери.

1990 чылдың февраль 14-те — 101-ден 200 дугаарга чедир округтарның кандидаттары болгаш оларның бүзүреттирген кижилери.

Ужуражыышкыннар 16 шакта СЭКП хооркомунуң хуралдаар залынга болур.

• • •

Тыва АССР-ниң улус депутадынга № 23 соңгулда округундан депшиттирген кандидаттар В. Л. Авруцкий, С. К. Буянды болгаш В. А. Попов оларның соңгукчуларбиле ужуражыышкыны февраль 12-де 17 шакта Кызылда № 3 школаның улуг залынга болурун округ соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

№ 1 профтехучилище «С» категорияның чолаачыларын белеткээр беш ай хуусаалыг курска өөренирин күзээн кижилерни хүлээп ап эгелээн. Анаа 17 хардан 7 ай ажа берген назылыг аныяк оолдарны хүлээп алыр.

Өөренгени дээш 243 рубль 80 көпеекти төлээр. Немелде төлевир киирген кижилерни общежитиеге тургузар болгаш хүнде дөрт катап чемгерер.

Айтырыгны дараазында черлерден билип ап болур: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 34, телефон № 3-27-88. Күш-ажылга киирип алыр талазы-биле республика төвү. **Кызыл хоорай, Салчак Тока кудумчузу, 14. Телефон №№ 3-00-57., 3-06-55.**

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ авторжу амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-38-73; ◆ агроүлетпүр — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер

Хемчээли 2 парлалга амазы

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 375. ТС — 00238.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 ч. февраль 13 вторник
№ 36 (14236)
1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

МЕДЭЭЛЕР

1750 ХУРАГАН

«Х Улуг хурал» совхозта Оступ-оол Балык-оол удурткан бригада бо чылын 100 хойдан 85 хураганны алыр, 23 тонна дүктү дужаар, өг-бүле бүрүзү 10—15 тонна сигенни белеткээр, 10 тонна өдекти бөлер сорулгалыг. Төрүүр хой 12 коданда турар.

Амгы үеде хой ооолдаашкыны кидин түлүк, 1750 хураганны доруктуруп, ажаап турар. Малдың нийти байдалы эки. Кыштаг бүрүзүнде мал чемин чедирген, хойну, улгады берген хураганнарны чылыг сүт-биле суггарып турар.

Оруйгу Сиирен-оол, Владимир Мекпер-оол, Даргын-оол Кара-оол оларның коданнарында 250—270 чедир хураган немешкен. Сакманчылар В. Мекпер-оол, С. Демир-Хая, В. Кенден, С. Бак-Кара олар улуг дузаны көргүзүп, кижи бүрүзү 100-теп 130 чедир хураганнарны онча-менди доруктуруп турар.

Малчыннарның чагыткылаан солун, сеткүүлдерин база чедирип, оларның ортузунда соңгулда кампаниязы-биле холбашкан тайылбыр-массалыг ажылды чорудуп турар.

Кызыл-оол САГААН-ООЛ.
Кызыл район.

АРЕНДАДА

Бай-Тайга районда «Мурнакчы» совхозтуң Чаңгыс-Терек хойжу бригадазында 1700 ажыг хой оолдапкан. Хураганнар менди алдынып турар.

Эрткен чылын бригададан беш кадарчы өг-бүле керээзи-биле ажылдаан. Керээлиг өг-бүле бүгүдези багай эвес түңнелдерлиг болуп, керээден ажыр бүдүрген продукция дээш төлевирни немей алган. Бо чылын бригада кежигүннери долузу-биле арендаже киргеннер. Кыжын совхозтуң девискээринде хар чуга, соок улуг эвес болганындан хойларның деңгилдези күскү хевээр. Ынчангаш нийти бригадага онаашпыр чүс хойдан 90-дан өрү хураганны ап болурунуң аргалары бар.

Бо хүннерде хөй чылдарда малчыннап келген дуржулгалыг малчыннар коммунистер Чымба Боргаан, Хертек Арбай-оол болгаш аныяк кадарчылар Аңчы-оол Куулар, Глеб Салчак болгаш оондаа өскелерниң коданнарында хойларның хөй кезии оолдапкан.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

БО ЧЫЛЫН БАЗА ЭКИ

«Найырал» совхозтуң Кызыл-Даг салбырында Байлак-оол Алдын-оолдуң өг-бүлези ажылынга кызымак, кезээде-ле шалыпчыларга санадып келген.

Оларның коданында ам 340 хойдан 130-и төрээн, хураганнары менди доругуп турар. Алдын-оолдарның өг-бүлези демниг. Херээжен кижиниң ролю ажылга, өг-бүлегедаа тергиин улуг. Маадыр-ие Ирина Данзырың, шынап-ла, ажылга кызымак. Өг-бүле чыл санында хөй хураганнарны совхозунга дужаап келгени — ооң ачызы. Сакманчыларны удуртуп башкарар, өөредиринге ол ёзулуг дагдыныкчы.

Бо өг-бүле 1990 чылда 100 хойдан 90 хураганны доруктурар сорулгалыг. Амгы үеде сакманчылар Ясли Сүрүң база малчыннарның уруу Марина олар төрүттүнген хураган бүрүзүн хоратпас дээш дагдыныкчызының удуртулгазы-биле кызымак ажылдап турар. Ол-ла салбырда аныяк малчын Виктор Баазаңның коданында хураганнар немежип, менди доругуп турар.

Кызыл-оол КОМБУ.
Улуг-Хем район.

Кыштаглаашкын—шылгалда

ХОЙ ООЛДААШКЫНЫ АДАКТАЛГАН

Эрги-Чодураалыгның хүннээрек талазы ыжыкта «Тиилелге» совхозтуң хойжулары Николай, Зоя Күжүгеттерниң кыштаа бар. Өг-бүлениң кадарган малының оолдаашкыны бо хүннерде адакталып келген. Төрүүр 370 хойнуң 320-зи оолдапкан. Хураганнары онча-менди. Аалдың ээлери, дузалакчы кадарчы оглу Хүреш, Тываның көдээ ажыл-агый техникумунуң ветеринария салбырының сургуулдары Эдуард Домаа, Сергей Шкоркин олар-биле кажаада хой адаанга кургаг саваң чадып, ооң өлүн аътта кошкан клеенкада чүдүрүп үндүрүп турда, таварыжы бердивис.

Өгнүң херээжен ээзи Зоя Максимовна чедип кээп, бистиң-биле мендилешти. Малдың чемгерилгезин канчаар организастап турарын айтырдым. Айтырыгга ол-ла дораан харыылаваайн өөнүң ээзи Николай Чингинович-биле чугаалажырын диледи. Хураганныг хоюн адаа кургаглаттынга берген кажаазынга киирип кааш, Николай бистиң-биле чугаалажы берди.

— Чемгерилге дугайында

чүнү чугаалаар боор, дуңмам. Чүгээр турар мал-дыр-ла. Январьның ортандан бээр оолдап, кезек үеде түлүктепкен. Бачым-на турдувус. Бо оолдарның мурнунда база-ла оларның эштери сургуулдар аажок дузалаштылар. Хөй эвес хой арткан. Мал чеминиң курлавыры бар. Чайын боттарывыстың күжүвүс-биле 10 тонна сигенни кезип алдывыс. Совхозтан немелде чемни база эккеп берген. Мал чеминге бергедешпейн турар бис. Бар курлавырны чөптүг ажыглап тургаш, кыш ажырып аары арткан.

Эрткен 1989 чылда малчын өг-бүле совхозтуң дирекциязы-биле аренда керээзин чарып ап, бүдүн чыл дургузунда 18451 рубльдиң материалдыг чарыгдалдарын үндүргеш, 21107 рубльдиң продукциязын бүдүргеш, оон 6010 рубль орулганы боттарынга алган. Өг-бүле малчыннааш, 7 чыл ажа берген. Ол чылдарның дургузунда совхозка хой ажылындан хөй продукцияны бүдүрүп берген. Баштайгы арендалыг ажылдаан чылында чүс хойдан 117 хураганны алган. Эрткен чайын баштайгы үеде Чедер эриинге, ооң соонда Чеди-Баштың чайлагларынга үш-дөрт удаа одар-белчиир солуп эрттирген. Хойларының күш-деңгилдезиниң шыыраа кончуг. Кыштагның девискээринде хар улуг. Малды тургузу азырап турарлар. Аренда керээзи-биле ажылдап турар болганда олар бүгү-ле санаашкыннарны баш бурунгаар кылып алганнар. Чылый бээрге, февраль төнчүвүнден ыңай малын черже одарладып үндүрер, күзүн ол черлерни көрүп, курлавырлап алган. Кажаа, бажың-балгаттың септелгезин Күжүгеттер кыштагже көжериниң мурнунда белеткеп алган.

— Төрүүр хойнуң сүткүрү күш-деңгилдезинден база кончуг хамааржыр. Хой төрүптерге, чаш хураганга камгалал тарыышкынны баштай чорудар. Хураган доруккуже неези-биле кады чаңгыс черге ажаап чемгерер. Хойга ногаан масса, сиген, чарбаны холуй бээр. Хураганны неезинге эмзирип, хайгаараар, бир эвес тотпас, азы ийис хураганнар болза, сула далганындан кылган сүттүг чуданны эмзирип турар бис — деп, Зоя Максимовна Күжүгет чугаалайдыр.

— Доруга бергеннерин канчаар ажаап, чемгерип турар силер, дашкаар база үндүрер боор силер аа?

— Неезинден аңгылаан хураганнарны төрүттүнген айы-биле бөлүктеп алгаш, чоорту үндүрүп эгелээр бис. Хары угда черле үндүрүп болбас. Хураганнары доруга берген хойларны даштын аңгы азырап турар бис.

Чадагай, шаараш кажааларда турар бедик-бедик сарааттарның ол-ла хевээр турары, шынап-ла харын, магаданчыг. Малчыннарның кыштаглаашкын байдалы эки-дир дээрзиниң бадыткалы ол.

Вячеслав МОНГУШ.

ЧУРУКТАРДА: хойжу Николай Күжүгет; сакманчылар Вероника Кыргыс биле Сергей Шкоркин.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Ужудуушкунда—«Союз ТМ-9»

СЭТА-ның дыңнадыы

Космос делгемин шинчилээр программага дүүштүр 1990 чылдың февраль 11-де Москваны-биле 9 шак 16 минута турда Совет Эвилели «Союз ТМ-9» деп космос кораблин салып үндүрген. Ону командир Совет Эвилелиниң Маадыры, ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы Анатолий Яковлевич Соловьев биле бортинженер Александр Николаевич Баландин башкарып чоруур.

Ужудуушкун программазында көрдүнгенин ёзугаар «Союз ТМ-9» корабльди башкарылгалыг «Мир» комплекс-биле тудуштурар. Кады ужудуушкун үезинде космоста чаа чеде берген экипаж Чер чоогунга үр үе ужудуушкун кылып турган космонавтылар Александр Викторенко биле Александр Серебряковту солуур.

«Союз ТМ-9» корабльдиң бүгү системалары эки ажылдап турар. Космонавтыларның кадыы эки.

Космоста чаа чеде берген корабльди «Мир» комплекс-биле февраль 13-те тудуштурар деп планнаан.

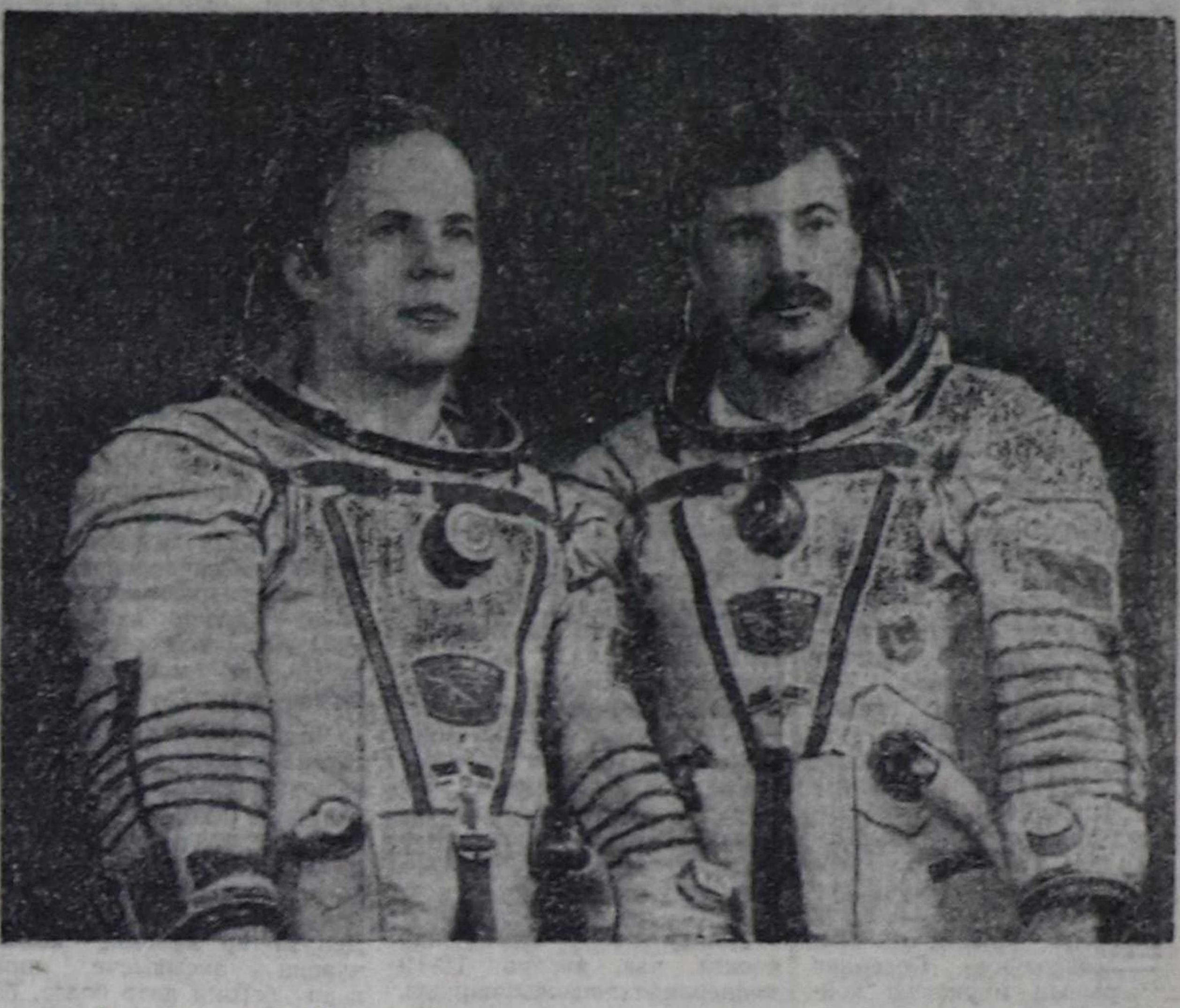

Анатолий Яковлевич Соловьев

Совет Эвилелиниң Маадыры, ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы Анатолий Яковлевич Соловьев 1948 чылдың январь 16-да Рига хоорайга төрүттүнген.

Күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын ажылчын аныяктарның школазынга өөренмишаан, 16 харлыында Риганың бир бүдүрүлгезинге эгелээн.

1968 чылда Черниговтуң Ленинчи комсомол аттыг ужудукчуларның шериг ужар чүүл училищезинге өөренип кирген. Училищени доскаш, Шериг-Агаар Күштеринге шериг албаны эрттирген. Шериг албанынга тургаш, он ажыг хевирниң самолёттарын башкарып билир кылдыр өөренип алган.

А. Я. Соловьев 1971 чылдан бээр СЭКП кежигүнү.

Космонавтылар отрядынга 1976 чылда хүлээп алдынган.

1977 чылда шенекчи-ужудукчулар школазын доскан, Анатолий Яковлевич «Бирги класстың шериг ужудукчузу», «Ийиги класстың шенекчи-ужудукчузу» деп мергежилдиг.

А. Я. Соловьев космоска баштайгы ужудуушкунну 1988 чылдың июньда совет-болгар экипажтың командири боор күүсеткен. Ынчан «Мир» комплекс-биле шинчилел болгаш шенелде ажылдарын боттандырып турган. «Үшкү класстың космонавтызы» мергежилди аңаа тывыскан.

Александр Николаевич Баландин

Александр Николаевич Баландин 1953 чылдың июль 30-де Москва областың Фрязино хоорайга төрүттүнген.

Москваның Н. Э. Бауман аттыг дээди техниктиг училищезин 1976 чылда доскаш, «Энергия» эртем-бүдүрүлге каттыжышкынга ажылдап турган. Нарын инженерлиг сорулгаларны шиитпирлеп шыдаар бедик мергежилдиг специалист кылдыр бодун көргүскен. Космоска келир үеде ажыглаар техниканы чогаадып тургузарынга киржип турар.

А. Н. Баландин 1981 чылдан бээр СЭКП кежигүнү.

Александр Николаевич космонавтылар отрядынга 1978 чылда хүлээп алдынган. «Союз ТМ-9» корабльге болгаш орбитаның «Мир» комплекизинге ужудуушкун кылырынга белеткелдиң курузун бүрүн доскан. Хөй удаа ажыглаттынар космос корабльдеринге ужудуушкун кылырынга белеткенип турар.

КАНДИДАТТАР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЫШКЫННАР

ЧАДААНА. Чоокта чаа Чадаана хоорайның Культура бажыңынга № 871 девискээр-соңгулда округундан депутатка кандидат кылдыр депшиттирген чогаалчы Кызыл-Эник Кыргысович Кудажы-биле соңгукчуларының ужуражыышкын хуралы эрткен. Хуралга районнуң совхозтарының бүдүрүлге, албан черлериниң төлээлекчилери чыылган.

Депутатка кандидаттың бүзүреттирген кижизи Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы А. А. Даржай кандидат дугайында соңгукчуларга таныштырылга кылган соонда ооң соңгулда мурнунуң, бир эвес ол РСФСР-ниң улус депутады болу бээр болза, чүнү кылырын тодараткан программазын соңгукчулар улуг сонуургал-биле дыңнаан.

Программада Тываның экология айтырыгларын, чоннуң социал байдалынга хамаарышкан бергедээшкиннерлиг айтырыгларны, ол ышкаш тыва культураны хөгжүдеринге хамаарышкан чүүлдерни, тыва дылды Тыва АССР-ниң күрүне дылы болдурары, күрүне тургузуунда кызыгаарлаашкыннарны ажып эртип, бүгү национальдарның федералдыг, деңэргелиг болурунче угланган хемчеглерни чазак черинге тургузуп тургаш чедип алырын киргилээн.

Депутаттың кандидадынга соңгукчулар хөй айтырыгларны салып, чамдык билдинмес чүүлдерни тодарадып, депутат кижиниң беш чыл бүрүн эргезиниң үезинде боттанмайн баар чергелиг чүүлдерни программазынга киирбезин сүмелеп, ажыктыг саналдарны берген. Ылаңгыя Чадаана хоорай Тываның хоорайларының эң шаандагыларының бирээзи болзадаа, социал байдалы, хоорайның овур-хевири өскелеринден оранчокта чыдып калган, аңаа бир көдээ улуг суурдан ылгалбас апарган, бо таварылгада Тываның бүдүрүлге черлерин чаңгыс Кызылга мөөңнеп турбайн, Чадаанага төлевилеп, хоорайны чаңгыс аай одалга системазынче киирер айтырыгны шиитпирлеп көрзе кандыгыл деп санал-оналдарны, чагыг-сүмени берип турганнар.

Дадар-оол ООРЖАК.

• • •

АК-ДОВУРАК. Барыын-Хемчик районнуң Ак-Довурактың № 41 транспорт соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр бүрүткеткен Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң килдис эргелекчизи Владимир Салчакович Чанзан соңгукчулар-биле ужурашкан.

Кандидат Ак-Довурак АТБ-зинге, № 3 орук-тудуг участогунга, орук-септелге-тудуг участогунга, № 2 ортумак школага, хоорайның шагдаа, таңныыл салбырларынга, өртке удур камгалал черлериниң ажылчыннары-биле ужурашкан. Бо соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга үш кандидат бүрүткеткен. Оларның кайызы дээш соңгукчуларның хөй бадылаашкын алыры чүгле соңгулда хүнү март 4-те билдинер.

Соңгукчулар депутаттың кандидадындан хоорайның экологтуг байдалын экижидеринге, аар чүък машиналарының оруун хоорайдан үндүреринге, кудумчуларны чырыдарынга, таңныыл салбырынга тускайжыткан бажыңны бээринге дузалажырын чагып турганнар.

Багыт-оол БАЙКАРА.

СЕМИНАР

РСФСР-ниң улус депутаттарынга соңгулдалар талазы-биле округ соңгулда комиссияларының, район, Кызыл хоорай Советтериниң күүском секретарьларының семинары Советтер бажыңынга эрткен.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң секретары В. С. Кажин-оол чыылганнарга РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш улус депутаттарының чер-чер Советтериниң улус депутаттарынга соңгулдаларга белеткелдерниң чорууп турарының дугайын чугаалаан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң организастыг килдизиниң эргелекчизи М. М. Даржаа, канцелярия эргелекчизи С. Ч. Куулар олар дыңнадыглар кылган. Оон аңгыда, семинарга соңгулда кампаниязының саң-хөөзү-биле холбашкан айтырыгларны база чугаалашкан.

Саналдар, бодалдар

УЛГАТТЫР ӨСТҮРҮП АЛЗА...

Тараа четчип үнгеш, быжа бергенде, кезип, ажаап алырывыс ышкаш, ногаа, кат-чимис, тооруктуң база-ла бышарын манаар бис. Оон чыып алгаш, аъш-чемге ажыглаар. Шак-ла ол ышкаш мал-маган, балык-байлаң, куш аймаан ынчаар ажыглаарга ажыктыг. Ылаңгыя мал четчип өзе бергенде, ону мунар, эдилээр, чедишкен малдың эъди эътсиг, мүнү мүнзүг, чаагай. Малдың мага-боду улгаткан тудум, деңзизи аартаар, дүгү ковудаар.

Эр малды 7-8 хар чедир улгаттырып алыр чүве болза, ооң деңзизи 1-2 харлыгда турганындан дыка аартаар, молдурганың, казыраның деңзизи 200—300 килограмм болур. А бир азы 2 харлыг сейнектиң дириг деңзизи чүү шоолуг деп бодаар силер —20—30 килограммдан ашпас. Дүгү база-ла ындыг болур. А тулган улуг шарының бирээзи 800—1000 килограмм чедер. Хөөредиг-даа чок. А ол хире назылыг ирт, сергениң ортумак деңзизи 75—80 килограмм чедер. Чиңгенарын дүктүг ирттиң дүгү 9—10, а сергении—2 килограммдан кудулавас-даа.

Эр малды улгаттыр азыраарга ажыы чок, продукциязының бот-үнези улгадыр, ынчангаш ажыл-агыйга карылгалыг болур деп, чамдык зооветспециалистер, экономистер ынча дижир боор чүве. Ол дээрге далаш түңнел, чүвени хандыр бодавааның хайы-дыр, мени ындыглар-биле чөпшээрешпес мен. Төрүүр хой, өшкүге бодаарга, ирт-серге улуг азырал-тежээл негээр эвес, кышты өттүр чер оъттап кыштаар. Эки чылыг кажааның база херээ чок, кырындан хар дүшпес кылдыр серилеп алыр, аңаа турар. А төрүүр шээр малдың кодан болур нормазы 300-тен улуг ашпас, эң ылаңгыя барыын база мурнуу районнарга ындыг болгай. Ирт-сергенин 500—600 баш чедир болур. Кыжын, чайын-даа ындыг. Моон алгаш көөрге, ажыктыы илдең-дир. Ажаалдазы чиик, чарыгдал эвээш болур.

Шарыжыктарны улгаттыр четчир кылдыр азыраарынга база улуг шүүдел үнмес. Шынааларның, алаактарның өлең-сигенин оъттап, кара суун ижип кыштаар. Адаа кургаг, кыры серилиг, бөдүүн кажаага-ла кыштаар. Ол хамааанчок шаанда чоп инек черге-даа хонар, шиви, дыт доразынга күдүрээлиг черге ажырбас боор ышкажыгай. Тулдур чедишкен улуг шары хамаанчок, инек молдургазы-биле кады чер оъттап, черге хонуп кыштаар чүве, төрүүр инек безин. Ол талазы-биле мындыг чижекти чугаалап болур мен: 1968—1969 чылдарда кыжын Улуг-Хем районнуң Торгалыг, Чодураа ол ынчаар улуг хар чагган, мал чеми төнген. Шынааларның, алаактарның өлең-сигенин улуг хар дуй база берген. Инек мал чудаан. Совхоз, колхоз ынчан малын дириг арттырып алыр дээш ырак-чоок черлерден саваң, хыыргыыш сөөртүп, чөгелин төткен. Ол чоок-кавының арга-арыгларының талдарын, чиңге ыяжын кыргааш, мал чемгерер кылдыр машиналарга (үүрмектекчиге) үүрмектээш, чудааң инектерин арга чадаарда ооң-биле чемгерип-даа турду. Ынчап турган кадында-ла саар, сагбас-даа инектер дыка хораан. Отчёт-учётка өлген малдың санын эвээжедир дээш оларны дилгилер азыраар кылдыр дугуржуп алгаш, мал согар черге эккеп, он-ону-биле диригге сөөртүп чедиргеш, бир килограммны-ла 05 көпеекке күрүнеге дужаап-даа турду.

Чайын сиген кезип белеткеп албаан бир кожам өг-бүле колхозчу та канчалзын, та чоонзун дээш боор оң, тыва уксаалыг, молдургалыг инээн арыгже сүрүп кирипти. Ол кыжын молдургалыг инээ алаак-арыгларны бир кылдыр чер оъттааш, аңаа-ла хонуп-даа турду, чазын чылый бергенде, чер карандылаанда, ол кижи малын ам-на өдээнге эккелди. Күжү черле баксыраан чоржук харын. Молдургазы шуут аңзый берген, чанынга кижи чагдатпас, хоюп маңнап турар, силии, сергээ аажок болган чүве.

Ындыг берге кыжын молдургалыг болгаш артында боос инек онча-менди ажар болганда, улгаттыр өстүрүп турар эр мал бүрүзү, черлик аң-мең ышкаш, чер оъттап, черге хонуп кыштап болур-дур ийин. Ынчангаш сергежиктерни, ирт-чигештерни база шарыжыктарны улгаткыже чедир азыраарынга улуг бергелер турбас. Арга бар. Артык чарыгдал үнмес.

Чиик деңзилиг аныяк малды дужаарга, каражалыг-дыр. А эвээш саныг, улуг болгаш аар деңзилиг малды дужаарга, күрүнеге база ажыл-агыйның бодунга-даа орулгалыг. Совхозтарның нийти малының баш саны өзер. Эң ылангыя бот-орулга-чарылга үезинде ол черле ажыктыг арга деп чүүлдү бодааш, бо дугайын бижип олурарым бо.

Маңаа бир мындыг айтырыг туруп кээр чадавас: малды чедиштир азыраар-ла-дыр харын, а ол аразында күрүне планын канчаарыл? Ону хары угда кылбас, чиже, бир коданны ынчалдыр улгаттыр азыраар апаар. Ооң дараазында шуптузун аан.

Ооң аңгыда, тараалаң районнар хаван, дагааны өстүрер болза эки. Аргалар бар. Тараалаң эвес районнар чылгы малды өстүреринче, ооң семиртилгезинче сагыш салыр болза деп саналдыг мен. Хоочун коктуг дээр болгай бис. Ынчангаш мээң бо саналдарымны көдээ ажыл-агыйның удуртукчулары, специалистери өөренип көрзе деп сүмелээрдир мен.

Ховалыг НУРСАТ.
Күш-ажылдың хоочуну.

Соңгулдаларга уткуштур

ООҢ БОДАЛДАРЫ, САГЫШСЫРАЛЫ

Ооң кыштаа Кызылдан ырак эвес Калбак-Хая деп черде. Хүндүс хой кадарып чораш, доң кырындан хоорайны бараадап көргүлээр. Ханаландыр турупкан борбак кара ыш иштинде дүлдүне берген бажың-балгат орасомазы дам-дум көстүр. «Ээ-та, дөпшилгениң арны бо-дур ийин» деп, ол кезек када муңгаралга алзыр. Хоорай чурттакчылары ол ышты канчап шөлээн тыныш олурарлар ирги? Ыштың кырындан довурак-доозун, машиналарның үндүр бүлгүрген газтыг хейи... Беш-алды хире бичежек заводтарның болгаш чавыт бажыңнарның үндүрүп кээр ыжы хоорай кырынга калбартыр чыдып алыр, шимчеш-дырташ-даа дивес улуг кара амытан-на...

Чааскааң хой кадарып чортуп чоруурга, кижи бажынга чүү кирбес дээрил аан. Чамдыкта элдеп-ээзин дүш биле дөмей, анаада болза, сагышка кирбес бодалдар баш иштн дойлуп келгилээр. Тыва чоннуң ажы-төлүнүң чамдызы ам келгеш, чоп дедир баштаны бергени ол? Ажылы чок. Сактырга базар-баар чер тыппайн, сугдан үндүр октадыпкан, тын девидээн балык дег, эшкедеп, шапкыланган... Башкарлып чадап-ла чоруур. А мал ажылы. Сээң чалыы, күштүг холдарыңны херегле турар чүгула адыр ол эвес-тир бе, аныяк эш? Мал-биле эдержир болзуңза, сээң туманналган бажыңдан бак хораны ол аартпайн-даа, бодуң билбээниңде ап октаптар. Малдың бир буяны ол-дур. Чаптанчыг, чаш анай-хураган ажаап-тежээр дээш тениир чайың-даа чок болур, сагыш-сеткилиң чайгаар чымчап келир. Мал ажылын багай деп кым ынча диди? Ол ындыг эвес. Кол-ла чүве — малчыннарның ажылдаар, чурттаар байдалдарын экижидери. Бо сөстерге пат шоюгуп калганывыстан ооң утказынче безин хаңылавас-тыр бис ийин...

Бии-Хем районнуң «Саян» совхозунуң Сесерлиг салбырының мурнакчы хойжузу Демир-оол Салчакович Дотпааның бодалдары оон-даа хөй. Чамдыкта баш муңгаштыгы бээр. «Угаандан човулаң» деп улуг чогаалчы анаа эвес черге чугаалаан болгай. Бис малчыннарывысты чүгле малынга-ла өйлежип олурар кылдыр сактыр болгай бис. Кижи бүрүзү база хире-шаанче бодал-сагыштыг чүве ыйнаан.

Демир-оол Салчакович Тыва АССР-ниң улус депутады апарза, бир дугаар сагыш човаашкыны — малчыннарның, черле ниитизи биле кедээ чоннуң социал айтырыглары болур. Кедээниң экономиказын быжыктырар. Ону чедип алырда биеэги чагырып дужаар аргадан адырылгаш, чаа, дээштиг экономиктиг арга-хевирлерже кирер. Аренда дээн ышкаш. Ооң ажыын Дотпааларның өг-бүлези баштайгы чылын-на керээ чарып алгаш, көрген. Олар совхозунга хоюндан аңгыда, он молдурганы өстүрүп берген. Чыл төнчүзүнде дөрт оранныг саннар-биле хемчээттинер акша-төгериктн алганнар-даа. Ооң ачызы-биле хуу машина садып алган. Кижи бодунуң ажыг дерин үндүрүп, ак сеткилдиг ажылының ачызында эки чурттап чоруур болза, ол дег деткиксенчиг чүве кайда боор. Ынчалза-даа социал айтырыглар шиитпирлеттинмээниңден мал ажылы берге болдур ийин. Ында чажыт чок. «Кижини бүдүү сиирел-ле чоруур ажыл-дыр ийин» — деп, Демир-оол Салчакович улут тынар. Ынчангаш-ла ооң программазының кол уу — социал айтырыглар. Чурттап, амыдырап олурар байдал эки болза, кижиниң ниитилелге беримчези ооң-биле деңзигүүрлеттинер.

Ам хөй кезиивис хоорай черлерже чүткүүр апарган. Ында социал хандырылга чүгээр-биле ындыг. Ынчангаш кижилер чурттап өскен суурларынга ажылдап, төрээн черлерин хөгжүдүп, сайзыратсын дээр болза, ындыг байдалды тургузар херек. Бии-Хемде Ленинка деп суур бар, ол уттундурган (кагдынган дээр бе) суурларның санынче кире берген. Ону чүге катап кедүрүп, диргизип болбазыл? Өөк, Сесерлиг, Сушь суурларының чаагайжыдылгазын кичээнгейге алыр. Ындыг-ла ырак эвесте Сесерлиг база уттундурган суур турду. Ам көрүңер даан: ийи каът школа база туттунган, кудуктар кактынган, ясли-сад ажыттынган, бажың-балгат немей туттунуп эгелээн. Черле шору. Ындыг янзылыг чоруп олурганш, чоорту бут кырынга туруп, өзүп, сайзыраай. Канчап черле чаңгыс черге таптальш-ла олурар боор.

Демир-оол Салчакович чоокта чаа, январь 18-19 хүннеринде ажылчыннарның, тараачыннарның, инженер-техниктиг ажылдакчыларның төлээлекчилериниң Москвага болган Бүгү-эвилел чөвүлел хуралынга кириш кеш келген.

— Горбачев дарга-биле чаңгыс төгерик стол артынга олургаш, чугаалаштывыс. Ону дыңнап, көрүп олура, ажыы-биле чугаалаарга, баарым ажып келди ийин. Михаил Сергеевич чурттуң байдалын экижидер дээш ол хире кызып турда, бистиң ниити чоннуң база чөгенчиивис кончуг-ла-дыр. Шимчеп чадап-ла, чүгле чугаа-биле «эде тургустунуп» турар — деп, хойжу сеткилин үлешти.

Ам черле болгай аан. Куруг чугаа-биле чүнү чедип алыр бис? Ынчангаш бо соңгудар депутаттар, шынап-ла, республикавыстың бурунгаарлаашкынынга ылаптыг үлүг-хуузун киирер апаар. Оон өске орук чок.

Демир-оол Салчаковичиниң кижизиг мөзүзүн, чону дээш сагыш аарып чоруурун, мал ажылын хөгжүдер, төрээн черин ажыл-иш-биле каастаар дээш чүткүлүн ону таныр кижи бүрүзү билир. Ынчангаш-ла ындыг болган боор — хойжунуң альтернативтиг турган эштери кандидатураларын уштуп каапкан. Ам Д. С. Дотпаа Өөктүң 93 дугаар округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр чааскаан арткан. Депутатка соңгударының үндезиннери бар. Демократия дээш-ле «модазырап», ыяап-ла хөй кижи чаңгыс чер дээш «демисежири» албан эвес. Каяа-даа топтуг, чөптүг угаап бодаашкын херек.

Бодум хуумда Д. С. Дотпаа ынчаар туржурунга белен деп диттип чугаалап болур мен. «Чүсчү малчын звено» клувунуң декабрь айда болуп турган хуралынга айтырыгларны хандыр, чидидир салыптар, силиг, шевергин, назы ортузу арай четкелек кижини баштай малчын кылдыр безин бодаваан мен. Мал бригадири азы специалист ирги бе деп бодап олурдум. Мээң маадырым — ол болган ышкажыл. Демир-оол Салчакович — уктуг малчын. Ооң ийи дуңмазы Виктор биле Эдуард база хой ажылында. База мурнакчылар. Акызы Каң-оол — Сесерлиг салбырының эргелекчизи. Ооң кыштаглаашкын дугайында чугаалап бээрин дилээримге: «Эпчогун аа. Солунга шупту Дотпаалар апаар эвес бис» — дээн. Ында кижи эпчоксунар чүү боор. Эки мөзүлүг, төлептиг, кызымак ажылдап, чурттап чоруур болза, алышкылар бис дээш канчаарыл? Адаарган сеткилдер, узун дылдар туругулаар харын.

Демир-оол Салчакович — сес уругнуң адазы. Аалынга чеде бергенивисте, улуг уруглары сакманчылап, адазынга дузалажып турар болдулар. Оглу Александр шериг эрттирген соонда бир чыл ажыр аалда, оңгу классчы Лора, Бораш — практикада. Уругларның авазы Дивзенмаа Маадыевна чурукка тырттырар дээрге: «Ол-даа хей боор. Демир-оол Салчаковичиниң бодун тырттырып көрүңер» — диди. Эптиг, найыралдыг, ажылгыр-кежээ өг-бүлениң дугайында моон-даа хөйнү бижип болур.

Чоннуң амыдыралын, сеткил-бодалын, сагыш човаашкыннарын эки билир, бөдүүн (чүге-ле «бөдүүн» болур ужурлугул?) малчывыс депутатка соңгудуп алза, сайзыралывыс бир-даа базым чыыш оргай. Депутаттар келгеш, хамык чүвени аксывысче жиир каап берзин дээр болза, база шын эвес. Чүгле негээринге-ле өйлежир болза, кайын болур. Оларны деткиири чугула.

Хойжувус коммунист кижи болганда, партия дугайында дүвүрел ооң сеткилин бүргеп чоруур. Ооң партийжи стажы оранчок барган, шеригге тургаш-ла кирип алган. Сөөлгү үеде буруулуг кижи тывыксаар хөөн-биле оо-хоран сөстер, чидиг тенчер дег, партияже кадалып-ла турар. Моон чамдызы шынныг магат. Ындыг буруудадыышкынга опаашпас дизе, партийжи турушту быжыг ээлээр херек. Чүгле коммунист ат азынмайн, партия деп чүл дээрзин сеткилиниң ындындан угаап, аңаа бүзүрелин оскунмайн чоруур кижи. Ол бедик сөстер эвес, шыны ол.

Коммунист, мурнакчы хойжу, депутатка кандидат Д. С. Дотпааның дугайында кысказы-биле бижиирге, ындыг. Төрээн чериниң өзүлде, сайзыралы, төрел чонувустуң мөзү-шынарларының айтырыглары, дедир эгидер үнелиг чаңчылдарывыс — бо бүгү кандидаттың программазында кирип турар. Ооң Тыва АССР-ниң улус депутадынга соңгудуп алырын күзеп, соңгукчуларның идегелин бүзүрелин шынзыктырар боор дээрзинге бис база идегеп каалы.

Надежда ЭРГЕП.

МАЛЧЫННАРНЫҢ АТ-АЛДАРЫН КӨДҮРЕР

Чадаананың № 871 соңгулда округундан РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар-биле бистиң корреспондентивис Седен Хертек чоокта чаа ужурашкаш, ооң программазынга хамаарыштыр чамдык айтырыгларны сонуургаан. Ам оларның аразында болган интервьюну моон адаанда парладывыс.

— Чимит-Доржу Байырович, силерниң программаңарны февраль 1-де «Шын» солунга РСФСР-ниң улус депутаттарының кандидаттарынга округтан кады депшиттирип турар өөрүңерниң-биле кады парлаан чүве. Ында дончулап кирген болгай. Аңаа немей чүнү чугаалап болур ирги?

— Шын харын, мээң программамда чамдык чүүлдер солунда парлаттынмаан чүве. Ону черле долузу-биле солуннуң номчукчуларынга дыңнатса эки деп бодаан кижи мен. Депутаттың мандадын соңгукчулар меңээ хайырлаптар чүве болза, бир кол ажылым — малчыннарның ат-алдарын көдүрери. Олар кайы районда канчаар чурттап турарын эки билир мен. Ажыы-биле чугаалаарга, кээргээр мен. Бистиң республиканың экономиказында кол черни мал ажылы ээлеп турар. Малчыннар дээрге аъш-чемни биске берип турар улус ол-дур. Олар чай-шөлээн чок, эмчилээр безин аргазы чамдыкта чок болур улус. Аэропорттарга, автовокзалдарга бараалыңарам че, гостиницага база. Малчыннарны канчаар хүлээп ап турар-дыр. Садыг-магазиннерге баарга кандыг-дыр?

Мээң бир сорулгам — Кызылга малчыннарның аалчылар бажыңын туттурар. Ол дээрге анаа эвес бажың болур. Харын орду деп-даа болгай-ла. Ооң иштинде билет садар кассалар база турар. Поликлиника... Оода чадаарда олар ханының базышкыын хынадып, дижин кылдыртып, караан шинчидип алыр кылдыр. Карак шилин база оон дораан-на садып алыр. Ындыг тудугну туттурар дугайында айтырыгны каяа-даа эң-не шыңгыызы-биле тургузар мен.

— Бистиң республика чоорту өске девискээрлер ышкаш, бот-хандырылгаже база кирер ужурлуг болгай. Сорулга ындыг. Маңаа холбаштыр программаңарда чүү бар ирги?

— Силерниң айтырыыңар шын. Чиг этти республикага болбаазырадырынче черле эң улуг кичээнгейни салбас болза хоржок. Мурнунда республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы тургаш, бо талазы-биле чамдык айтырыгларны Федерация чазааның-даа, черле ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге-даа тургускулаан мен. Ооң түңнелинде Кызылда ам алгыдан тон даараар фабриканы тудуп турары ол. Бо талазы-биле ССРЭ-ниң чиик үлетпүр министри турган эш Тарасовка каш удаа кирдим. Ол ышкаш ынчан ССРЭ-ниң Күрпланының даргазының бирги оралакчызы турган Н. И. Рыжковка киргиледим. Ол дарга биске дыка дузалаан. Ук фабриканы бо чылын азы келир чылын ажыглалга киирер. Бистиң совхозтарывыс алгыларны октап турар болгай. Өске черлерге барып дужаарывыска, тас, үрелген дээш-ле баар.

Оон аңгыда, Кызылдың эът комбинадының күчүзүн улгаттырар. Ооң ачызында чүнү кылып ап болур бис, чүнү чедип алыр бис? Арган малдың эъдин болбаазырадып тургаш, бирги сорттуу кылдыр консервалап алыр бис. Бис күрүне фондузунче чүгле 1 сорттуң эъдин дужаар ужурлуг бис. А сарлыктың, чылгының албас. А бир эвес ол эътти болбаазыраткаш, өскээр садар болзувусса, дыка кончаалыг болур бис.

База бир айтырыг: РСФСР-ниң Дээди Совединиң бир сессиязынга санал берип тургаш, чамдык черлер чүгле чиг эт бээр бааза болуп турарын чугаалааш, чижек кылдыр бодувустуң республикавыстың байдалын көргүстүм. Мээң ол саналымны төп солунга база парлаан, өске черлерниң төлээлери депутаттар аажок деткээн чүве. Чүнү ынча дээрим ол? Хамыктың мурнунда — дүк. Дүктен бис чылдың-на 40 млн. рубль орулга ап турар бис. Ону дыдып-дыраар болзувусса, 100 млн, а пөс-таавы кылып шыдаптар болзувусса, 200 млн. рубль ап болур. Ак-Довурактың аргыглыг кылыглар фабриказынга чордум. Шаа-биле эки ажылдап турар улус-тур. Кадрлар херек. Чиг этти болбаазырадыр талазы-биле программаны ажылдап кылыр, ооң механизмин чогаадыр апаар бис.

Районнар төптеринге база чиг этти болбаазырадыр бичии цехтерни ажыдар, аңаа аныяктарны хаара тудар херек. Ындыг аргалар бисте бар. Ол дээш ажылдаар мен.

— Ийе, ам мээң салыр дээн база бир айтырыымче чоокшулап олур бис. Чимит-Доржу Байырович, национал айтырыг, кижизидилге талазы-биле порграммаңарны тайылбырлап көрүңерем.

— Бистиң тываларның черле онзагай ылгалдыг шынары, мөзүзү — интернационализм деп бодаар кижи мен. Черле хүндүлел талазы-биле дыка магалыг, кайгамчык эки чаңчыл бистиң улуста бар. Ону улам байыдар, иштики культура дээш демисежир.

Амгы үеде бистиң Тывада дыл дугайында хоойлу белеткээри-биле комиссия ажылдап турар, ону республиканың бүгү чону баштай чугаалажып көөр апаар.

Интернационалчы коллективтерге бо-ла баар мен. Оларда улуг дуржулга бар. Ону нептередир, тарадыр дээш бүгү күжүмнү салыр мен.

— Силер кем-херек үүлгедир чорук-биле демисежир түр комитеттиң даргазы болгай силер...?

— Ийе ындыг. Бо талазы-биле бодум хуумда чамдык ажылдарны кылдым. Хамыктың мурнунда, чүл дээрге эрге-хоойлу камгалаар органнарны эргежок чугула дериг-херекселдер, техника-биле хандырар дээш айтырыгларны тургустум. ССРЭ-ниң иштики херектер министринге кирдим. Биске МИ-8 деп вертолётту берди. Ол дээрге милицияга дыка улуг дуза. Ол ышкаш 20 автомашинаны берди. Тускай жилеттерни база. Өске-даа чүүлдер кээп тур.

Программамда бо ажылды ам-даа уламчылаар. Кем-херек үүлгедии-биле демисел — кол сорулгамның бирээзи. Бо талазы-биле эки чүүлдерни деткиир, дузалаар мен. Улуг-Хемниң Арыг-Үзүүнде ийи милиционер бар апарган. Ооң бирээзин совхозтуң бодунуң күсели-биле, а өскезин хамаатыларның чыгган акша-хөреңгизиниң күсели-биле тудуп турар. Ук совхозтуң бо эки дуржулгазын өске ажыл агыйларга ажыглаар дээш туржур мен.

— Чимит-Доржу Байырович, хуу айтырыглар талазы-биле хүлээп ап туруңарда база олуруштум. Аңаа бир кижи репрессияга таварышкан адазының айтырыынга хамаарыштыр келди. Силер черле, бир талазында, Дээди Советтиң Президиумунуң Даргазы, ийи талазында, партия обкомунуң тускай комиссиязының даргазы болгай силер. Репрессияга таварышканнарга, оларның дөргүл-төрелдеринге дузалаар талазы-биле программаңарда чүү барыл?

— Бо дээрге амгы үеде бисте эң берге, нарын айтырыгларның бирээзи. Ынчалза-даа ону ыяап-ла төнчүзүнге чедир шиитпирлээр апаар. Ону шиитпирлээринге үе херек. Далаш болбас. Мээң туружум чүл дээрге алыс шынны шуптузун казып эккелгеш, оон чонга көргүзер, чарлаар. Чүгле документилер-биле бадыткаар.

— Силер мурнунда база РСФСР-ниң Дээди Совединиң депутады боор келдиңер. Парламент талазы-биле дуржулгаңар бар. Оон аңгыда, Совет органның ажылдакчызы-дыр силер. Советтерниң эргелери кандыг болур ужурлугул, программаңар ёзугаар чүнү канчаар бодап турар силер?

— Мээң бо-ла бүгү сорулгаларымны боттандырарда, Советтерниң эрге-чагыргазын долузу-биле чер-черге катап тургузар. Ам оларның эргези дыка кызыы. Холда тудар чүвези чок. Амгы үеде чер дугайында, өнчү дугайында, бот-башкарылга дугайында база өске-даа хоойлу төлевилелдерин белеткеп турар болгай. Олар Советтерге эргени холга тыпсып бээр, акша-хөреңгилиг-даа апаар.

Совет органнарга элээн үр үеде ажылдап келдим. РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазының оралакчызы болуп база дуржулгам мөөңнеп алдым. Федерацияның Дээди Совединиң комиссияларының ажылынга киржип келдим. Шору дуржулга бар. Ынчангаш улусчу депутаттың мандадын соңгукчулар бүзүрептер болза, хоойлулар белеткелинге, оларны амыдыралга боттандырарынга эң-не идепкейлии-биле киржир мен.

Бодумнуң депутат дуржулгамда бир чогумчалыг чүүл болза, республиканың чамдык районнарынга, хоорай, суурларынга барып, хуу айтырыглар талазы-биле чонну хүлээп ап турар мен. Ол чорук тус черниң органнарынга дуза база болур чүве бо. Ындыг практиканы уламчылаар мен. Бир сорулгам болза, чер-черде депутаттар каттыжып алгаш, деңге ажылдаар. Ынчан оларның авторитеди улуг, айтырыгларны шиитпирлээринге чиик болур.

— Интервью дээш четтирдивис. Чимит-Доржу Байырович. Депутат мандат дээш аажок күженишкинниг ажылдап, соңгукчулар-биле ужуражып чоруп турар болгай силер. Эң ылаңгыя округуңардан кады депшиттирген кандидаттар-биле телевидениеге база ужураштыңар. Ол черле солун болду. Округтуң өске кандидаттары база дыка-ла шыырак, төлептиг. Силерге чедиишкиннерни күзедивис.

...ДЕТКИМЧЕ, ДУЗА АЛБАН ХЕРЕК

Хүн келген тудум соңгулдалар хүнү чоокшулап орар. Депутаттарга кандидаттар бо хүннерде соңгукчулар-биле ужуражып чоруп турар. Ооң чогумчалыг, организастыг эртеринден, депутатка кандидаттың соңгулда мурнунуң программазының утка-шынарындан болгаш соңгукчуларның ону канчаар хүлээп, билип алырындан хөй чүве хамааржыры билдингир. Кижи депутат боорунга төлептиг болза, чон ону чугаажок деткиир. Улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызыл хоорай Совединиң соңгулда комиссиязының даргазы М. Х. Самданчап-биле чугаавыс бо удаада ол айтырыглар, тодаргайлаарга, соңгулда кампаниязының сөөлгү үе-чадазының дугайында болган.

— Бо соңгулда кампаниязын моон мурнунда эртип турган соңгулдаларга белеткелдер-биле деңнээрге, ылгалдыг, онзагай талаларлыг, ооң көскүзү бир чижээ — альтернативалыг болуп турары.

Хоорай Совединиң улус депутаттарының кандидаттарынга 200 округтан бүрүткеттирген депутатка кандидаттар — 98 округта ийи-ийи, 42 соңгулда округунга үш-үш кижи депутат мандады дээш туржур. Дөрт, беш-даа кандидат бүрүткеттинген округтар бар. Ынчап келирге, хоорай Совединиң улус депутадының мандады дээш демисел маңаа база чидиг болуру чугаажок.

Бүрүткелди эрткеш, хоорай Совединиң улус депутадының кандидадының шынзылгазын холга алганнар округунуң аайы-биле соңгукчулар-биле ужуражып чоруп турар. Ужуражылга хуралдары, оларның программазын сайгарып чугаалажыры — соңгулдаларга белеткелдер кампаниязының эң чидиг, шиитпирлиг үе-чадазы. А алыс түңнелди соңгулдалар үндүрер апаар.

— Хоорай Совединиң улус депутадынга кандидаттар соңгукчулары-биле каяа, кажан ужурашса эптигил, Мам-оол Хертекович?

— Депутатка кандидаттар соңгукчулары-биле ужуражып эгелей берген. Ужуражылгаларны аргалыг-ла болза, ажыл шагындан дашкаар үеде организастаарын көрүп турар бис. Ынчалзажок ол айтырыг байдалдан хамааржыр. Ужуражылга хуралдарын эрттирери-биле кызыл-булуңнарны, өөредилге черлериниң залдарын, клубтарны болгаш өске-даа хөй-ниити черлерин ажыглап турар бис. Аңаа немей дараазында чүүлдү база демдеглеп каайн, чугула айтырыг ол. Чаңгыс соңгулда округундан бүрүткеттирген ийиден хөй кандидат соңгукчулары-биле ужуражылганы чаңгыс үеде кады эрттирери кончуг эптиг, улусту ийи-үш катап чыып турбас кылдыр аан. Айтырыгның өске талазы — депутатка кандидаттарның программазын соңгукчуларның деңнештирип, сайгарып көөрүнге, аңаа үнелел бээринге-даа идиглиг болгай. Кол-ла чүве соңгулда мурнунуң демиселинге кандидат кижи бүрүзүнүң деңдески байдалдыг киржирин чедип алыры болур.

— Ужуражылга эрттиреринге депутатка кандидатты идип үндүргениң коллективтиң ийикпе, азы хөй-ниити организациязының талазындан деткимче, дуза база турар ужурлуг аа?

— Албан. Соңгулда участоктары-биле харылзаалыг болуру күзенчиг. Кандидатуразы дээш туржур, «аарыыр» болгай, сонуургалдыг болур ужурлуг. Бир-тээ, идип үндүрүп алган болганда, деткиир апаар. Кандидатуразы соңгулдалар түңнелдери-биле хоорай Совединиң улус депутады болзун дээш сагыш човап турар коллективтер бар. Чижээ, «Тыва автотранс» девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының, «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының болгаш өске-даа бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң хөй-ниити организациялары айтырыгны харыысалга, сонуургал-биле көрүп турарлар. Хоорайның хоочуннар чөвүлелинге хамаарыштыр база ындыг үнелелди берип болур. Оон ыңай депутатка кандидаттың бүзүреттирген кижилери идепкейлиг болур ужурлуг.

— Кызыл хоорайның социал-экономиктиг амгы байдалын, келир үезин көргүскен тайылбыр-дептержигешти албан-биле тургузуп, парлаткаш, ону ужуражылга үезинде ажыглаар кылдыр депутаттың кандидаттарынга кажан оларга депутатка кандидат кылдыр бүрүткеттирген дугайында шынзылгазын тыпсып тура, соңгулда комиссиязы ону база катай берген болгай. Ол айтырыг талазы-биле кандидаттар бүрүн чепсегленген деп болур, кончуг эки-дир. Соңгулдаларга чедир арткан үеде соңгулда комиссиязының ажылының планы черле кандыгыл?

— Кол-ла сорулгавыс — кандидаттар-биле соңгукчуларның ужуражылгазын организастаары. Ол ажылды соңгулда участоктарында информация-пропаганда төптери-биле кады чорудуп турарывыс бо. Кылыр, шиитпирлээр айтырыглар-ла бисте хөй.

Вера КУУЛАР интервью алган.

КАНДИДАТКА ХАМААРЫШТЫР

РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаттарының кандидадынга депшиттирген Каадыр-оол Алексеевич Бичелдейниң уруундан чагаа бистиң редакцияга келген. Ону долузу-биле парладывыс.

Эргим редакция. Каадыр-оол Алексеевич Бичелдейниң уруу Ирина Каадыр-ооловна Бичелдей силерге бижип ор мен.

«Ажык чугаа» деп дамчыдылганы көргеш, бо чагааны бижиир ужурга таварыштым, ачамны улус депутадының кандидадынга депшидер деп турарын ол дамчыдылгадан билдим.

Мээң бодалым болза, депутат кижи дээрге сеткил-сагыжындан буянныг, чаагай болгаш сагыш човангыр, бирги ээлчегде, өскелерниң дугайында, а ооң соонда, бодунуң дугайында сагыш салып чоруур кижи болур. Ынчаарга К. А. Бичелдей кандыгыл?

Удавас 20 харлаар мен. Уруглуг ие апардым. Ачам чорупкан соонда бүгү 16 чыл дургузунда ол дуза көргүзүп, менче холун сунуп көрбээн, ынчаарга мен оон — ачам кижиден дуза дилеп, каш удаа холум сунуп келген мен. Ол ийи дугаар өг-бүле тудуп чоруй баарга, авам дыка-ла муңгараан чүве. Ачам авамның аарып турган үезинде — Красноярскиге эмчиге кестирип чыдырда каапкаш барган. 7 харлыымга чедир авам ачамның ол бак үүлгедиин чажырып чораан. Ийи дугаар кадайындан уруглуг апарганда, шуптузу кады кылаштажып чорда ону көргеш, чүвениң ужурун билип каан мен. Ол университетке өөренип турда, авам аңаа дыка-ла дузалажып турган, чүгле ол дээш чурттап турду. Өг-бүлени азырап, ачамга дузалаар дээш бот-өөредилгеже шилчип алган турду.

Ада-иемниң чарылганының соонда баштайгы чылдарда биске дыка-ла берге турган. Алимент төлээриндеи чаштынып чоруп турган ооң немелде акша ажылдап ап турган черлери билдине бээрге, авам суд дамчыштыр тырттырып ап турган. Амыдырал-чуртталгавыс байдалы чүгээртей бээрге, авам оон алимент негеп, сүрүшпестей берген. Назы четкижемче чедир оон 24 рубль хемчээлдиг алиментини ап турдувус.

Бо хүннерде ындыг кижи өскелерге үлегер-чижек кылдыр чарлаттынып турар ышкажыл. Оон кандыг үлегер-чижекти ап болурул? Мээң эш-өөрүм ооң азып каан чуруктарын бир янзы көөр-дүр. Ачам-биле мээң арамда харылзааның чандыын, ооң ийи арыннарын олар эки билирлер. Чон-биле ужуражыышкыннарынга ол: «Бирги өг-бүлем-биле харылзаавыс эки, уруумга дузалажып чоруур мен» деп чугаалап чоруур-дур.

Бир катап 7 класска өөренип турумда, авам мени ачамга чедире берген, а ооң кадайы бисти үндүр ойладыпкан. Бүгү чүве ындыг болганынга ол өөрүп турган. Кудумчуга ужуражып кээримге, менден хая көрнү бээр-дир. Ол ам кырган-ача апарган хирезинде уруунуң оглун чаңгыс катап-даа сонуургап көрбээн.

Мээң дугайымда безин бичии-даа сагыш салбаан кижи чонга чүнү кылып берип шыдаарыл? Ийет ындыг. Өскелерге эки, чараш чаңныг кижи кылдыр ол көстүп шыдаар, чүгле бодунуң эрге-ажыы дээш.

Бо чагааны парлаарын кончуг дилеедим, ол кижи кандыг кижил деп чүвени бүгү улус билип алзын.

Хүндүткел-биле Ирина БИЧЕЛДЕЙ.

МАРГЫЛДАА ЧИДИГЛЕНГЕН

Чадаананың соңгулда округтарында улус депутаттарынга кандидаттарның бүрүткели доозулган. Соңгулдаларга уткуштур белеткел мурнундаазындан-даа калбарган. Хүн келген тудум, эрге-чагырганың органнарынга кордакчы боор турарларның ажыл-чорудулгазы, соңгулда мурнунуң демисели чидигленген, суртаал кидин тылук. Бо бүгүнүң дугайында чугааны Мария Сагаан-оол хоорküүском даргазы Калдар-оол Комбуевич Куулар-биле чоруткан.

Калдар-оол Комбуевич, бо соңгулда кампаниязында чон эң-не төлептиглерни депутаттың кандидаттарынга адаан. Бо эртер соңгулдаларга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Март 4-те эртер соңгулдалар моон мурнундагы соңгулдалардан бүгү талалыг онзагай. Чүге дизе депутаттарның кандидаттарын моон мурнунда «үстүкү» органнардан баш удур тодаралып, айтыышкын ёзугаар депшидип соңгуур турган болза, бо чылын соңгулдалар дугайында чаа хоойлуну удуртулга кылып, чон төлептиг кижилерни адап, а олар аразында чидиг маргыжыышкынның түңнели-биле бүрүткеттиргеннер.

— Чадаанада бар соңгулда участоктарының, округтарның ажылы-биле номчукчуларны допчу таныштырып көрүңерем.

— Моон мурнунда Чадаана хоорай Совединге соңгулдага 55 округ болгаш 55 депутат соңгуур турган. Ажыт-чажыт чокка, ажыы-биле чугаалаарга, мурнунда чылдарда депутаттарның хөй кезии депутат атты анаа эдилеп, тодаргай ажыл чорутпайн турганын миннир херек. Ынчангаш бо чылын округтарның болгаш депутаттарның саның кызырар деп шиитпирлээш, 40 округту тургускан, 46 депутаттың кандидадын бүрүткеткен. 6 округта 3 кижи чедир альтернатива бар боор турар.

Соңгукчуларны хүлээп алыры-биле 4 соңгулда участогун ажыткан, ында тускай хостаткан кижилер ажылдап эгелей берген. Участоктарны дериир акша-хөреңгини тускайлаан, телефон харылзаазы бо хүннерде арай негелдеге дүүшпейн турар. Шупту чүве бедик деңнелде дээрге, меге апаар. № 3 Шахтёрлар соңгулда участогу бо хүнге чедир ажылдавайн турар. Ооң чылдагааны Чадаананың хөмүр-даш разрезиниң Культура бажыңының одалга системазы кышка багай белеткенгениниден доңгаш, чарылган. Бо талазы-биле айтырыгны СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң бюрозунга көрген. Байдалды эдери-биле хемчегни ап эгелээн.

— Чадаанажыларның соңгулдаларга уткуштур ниити көдүрлүүшкүнү, идепкейиниң дугайында силерниң бодалыңар?

— Бо чылгы соңгулдаларга чоннуң сонуургалы улуг. Депутаттың кандидадынга шилилгени ханы анализтиг чорудуп, барык кижи бүрүзү санал берип турары идепкейниң херечизи ол деп бодаар мен. Бүрүткеттирген кандидаттар чоннуң, хоорайның ажыл, амыдыралын чаа ёзу-биле эде көөр сорулгалыг, быжыг туруштуг-даа, депутат хүлээлгени ак сеткилдиг күүседиринге чиганниг чок кижилер. Моон мурнунда чылдарда чон идепкейи чок, үстүнден келген кандыг-даа айтыышкынны ыыт чокка, чөпшүлү-биле күүседип турган, а ам байдал көскүзү-биле өскерилген. Соңгулдалар эртер пунктуларында, ылаңгыя кежээки үеде районнуң ажыл, амыдыралынга хамаарышкан дыка ажыктыг «маргыжыышкыннар» соңгукчулар аразында боор турары безин ол дугайында хөйнү чугаалап турар. Соңгулдалар дугайында чаа хоойлуну ажылчын коллективтер улуг сонуургал-биле өөренип таныжкан. Ооң херечизи чидиг саналдыг депшидилге хуралдары, депутатка кандидаттың шилилгези, оларның ажыл-чорудулгазындан чоннуң амыдыралы, хандырылгазы, социал байдалы дорт хамаарылгалыын соңгукчулар эки билир. Ам соңгуттурар депутаттардан чадааналар хөйнү манап, идегеп турары-даа ында.

Кыштаглаашкын—шыңгыы шылгалда

Эскерген чүүлдеривис

Кыштагларда малчыннарның чурттап орар оран-савазы бичии-даа бол, ийи-үш өрээлдиг, кире бээрге арыг-силиг, чылыг, чемзиг болурга, кижиниң сагыжы өөрүш-күнүң отчугаштарындан чылып келир. Бии-Хем районнуң «Саян» совхозунуң Сесерлиг салбырының болгаш «Ээрбек» совхозтуң малчыннарын эргип, канчаар кыштап олурарын чоокта чаа сонуургап чорааш, оларның дыка хөйү шору күш-быралыг, «балдырлыг» чурттап олурарын эскердивис.

Сесерлиг салбырының мурнакчылары, «Чүсчү малчын звено» клубтуң кежигүннери Демир-оол, Виктор Дотпаа алышкыларның аалдарынга баарывыска, оларның черле эптиг-деминг, кызымак ажыпдап турары каракка дораан илдигип кээр болду. Хойлары кидин түлүк төрүп эгелээн, сакманчылар кылдыр боттарының үстүкү классчы уругларын практикалап четкилеп келген. Кажаа-хораазының ишти кургаг, одаар-тудар ыяжы, хөмүрү бар, суг-чарны үзүктелдирбейн эккеп турар. Черле ынчаш улуг хомудаар чүве чок. Чүгле харын электри чырыы кииртинмээн, шимчедикчи күжү-биле чырык алыр, аңаа бензининиң артпазы зажок. Мырыңай Кызыл чанында, улуг оруктан ырак эвес кыштагларга мынчага чырык киирбейн турары кайгамчык. Оон ангыда, Виктор Дотпааның кыштааның турар чери арай-ла эпчок, шаанда ону кылырда, та чүнү бодап турган чүве ийик. Когурумнуг хаттар кээрге, ыжык эвес, дөңгелик кыры, ийемдиги мырыңай хөлчок, халаан кижи уг-биле оранчок куду караңнадып бада берги дег.

Маңаа чорупп тургаш, мал эмчилери уруглар-биле база ужурашкан бис. Олар четпейн турар чүүлдерин чугаалаарга, демдеглеп алдым: сыкыртыр эмнер, хураган чеминге холуксаалар, эмнер, шприцтер чедишпес. Мал фельдшерлерин дыңнап олура, бистиң малчыннарывыс чайын тайгалап чорааш, эм оъттар чыып, кадырып алырын шоолуг оваарбайн турар-дыр эвеспе деп бодап келдим. Шынап-ла, хураган ишти аарый бээрге, чойган карты, артыш, өске-даа эм оъттарын хайындырып бээрге, дээштии магалыг болгай. Оон аңгыда, сула суу, өске-даа кажаң, көже аймааның (ылаңгыя ристиң) суу база кончуг ажыктыг. Чаш малды хоратпас дизе, арга-ла херек.

Ээрбектиң болгаш Сесерлигниң малчыннарынга чорупп чорааш, эң-не четпес деп көрген чүүлүвүс — мал чемниниң чедишпези. Ол дугайында малчыннар боттары-даа чугаалап турдулар. Бистиң-биле деңге СЭКП Бии-Хем райкомунуң бирги секретары Ю. А. Чихачев малчыннарын кезип чораан. Тывалаары шору кижи болду — оозунга таарзындым. Ол Моолдан хыыргыыш, борбаанды болгаш болдунар шаа-биле өске-даа мал чемин садып алырын чугаалады. Хыыргыышты болбаазырадып, үзе кестиргеш, ылбырадып бербес болза, мал ону кая чиир деп каразыдывысдаа. Кандыг-чүү-даа болза, когурумнуг часкы сооктарда малды чем чок кагбас дээш бар-ла хемчеглерин алыр апаар.

«Ээрбек» совхозта чазын апрель айда төрүдер дээп дөрт кодан бар. Хураганның камгалалы, доругары кайы хире болурун оон түннеп көөр. Часкы хураганнар эки болур болза, моон соңгаар шупту хойну чылый бээрге төрүдеринче шилчиз-даа кандыг боор.

Чораан өглеривистиң чаш малындан амдыызында хораан чүве чок, ниити байдалы багай эвес болду. Хой кидии түлүк төрүй бергенде үстүкү классчыларны малчыннарже практикаладып чорудары кончуг эки — малчыннарга-даа, өөреникчилерге-даа. Баштайгыларынга — улуг дуза, ийигилеринге — амыдыралчы чугула практика. Мал соондан эдерип, ону карактап чорууга, ында багай чүү боор. Хөөкүй малдың буяны-ла хөй.

Надежда ЭРГЕП.

ЧУРУКТАРДА: сакманчы Чечек Ондар хостут шагында; Геннадий Салчак: «кадаг хөндүргеш, кажаа септээйн».

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Партийжи амыдырал: көрүлде чорупп тур

БАШТАЙГЫ ТҮҢНЕЛДЕРИ

Партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин бедидериниң көрүлдезин эрттирер дугайында СЭКП обкомунуң бюрозу доктаал хүлээп алган болгай. Ында партия эге организация бүрүзүнүң дайынчы арга-шинээзин көскүзү-биле бедидерин, оларның организакчы болгаш политиктиг ажылының хевирлерин, арга-методтарын чаартырын, ажыл-агый, чоннуң кижизидилге айтырыгларын чедиишкинниг шиитпирлээрин айыткан.

Партия эге организацияларының арга-шинээзин бедидериниң көрүлдезин эрттирер дугайында партия обкомунуң бюрозунуң доктаалын күүседири-биле совхозта парткомнуң, партбюроларының, партия эге организацияларының хуралдарынга чугаалашкаш, ону амыдыралга боттандырарда чүнү кылырын дугуржуп, шиитпирлеп алган бис. Бирги ээлчегде, партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин бедидеринче, ооң башкарыкчы ролюн, ат-алдарын көдүреринче сагышты салган. Ол чүл дээрге совхоз бүдүрүлгезинге партийжи удуртулганы күштелдирериниң, партияның иштики ажылын, ажылчы чоннуң, ылаңгыя аныяктарның күш-ажылчы, интернационалчы, мөзү-шынар, патриоттуг кижизидилгезин экижидериниң айтырыглары-дыр.

Айыткан хемчеглерни амыдыралга чедиишкинниг боттандырары коммунистерден хамааржыр болганда оларның даандырган ажыл-херээнге, партийжи даалгаларны күүсединге ээ-харыысалгазын мурнукузундан бедиткен. Ынчангаш оларның СЭКП Уставының негелделерин күүседип турарының, социал-экономиктиг хөгжүлдени дүргедедириниң, ажылчы чоннуң кижизидилгезиниң, идеология ажылын чорударынга хууда киржилгезиниң дугайында отчёттарын партком, партбюро, партия хуралдарынга дыңнаарын эрткен чылдардан көвүдеткен бис. Кол-ла кичээнгейни четпестерни илередиринче, ооң чылдагааннарын тыварынче, ону эдип алырда чүнү кылырынче салып турар. Партийжи сагылга-чурумну хажыдар, хуралдардан озалдаарлар азы аңаа келбестер, кежигүн дадывырын өй-шаанда төлевестер, планныг онаалдаларын күүсетпестер болгаш өске-даа төлеп чок чорууун көргүскен коммунистер-биле беседалажып, хуралдарга отчёттарын ап келген бис. Ооң ачызында оларның ээ-харыысалгазы элээн бедип орар, ажыл-иште, чурум-сагылгада четпестер эвээжеп турар. Ону парткомнуң ажылының баштайгы түңнели кылдыр санаар апаар. Бистиң сагыш-сеткиливисти ол бичии-даа оожургатпаан, партийжи принципиалдыг негелдени улам күштелдирери парткомдан, партия организацияларындан негеттинип турар.

Партия хуралдарын эрттирерин экижидеринче сагышты салган бис. Чугаалажыр айтырыгны баш бурунгаар тодараткаш, ону белеткээр кижилерге даалгаларны бээр, олар илеткелди тургузарынга, доктаал төлевилелин белеткээринге киржир. Ооң уламындан чугаалажыр хүн айтырыын хандыр билип алыр, тодаргайлаарга, чедиишкиннерни, четпестерни тодарадыр, оларны эдерде чүнү кылырын хемчеглеринге киирип алыр. Хуралдың чарлалын баш бурунгаар азар, ырак коданнарда чурттап орар коммунист малчыннарже дыңнадыгларны чорудар. Партия хуралының хүн айтырыын күш-ажылчы коллектив бүрүзүнге дыңнаткаш, партия кежигүнү эвестер хүн айтырыынга хамаарыштыр саналдарын, шүгүмчүлелдерин киирерин сүмелеп турар.

Демократияны, ажык-чарлыг чорукту калбартырынче, ханыладырынче партком сагышты салып келген. Хуралдарга хүлээп алган доктаалдарда айыткан хемчеглерин ажылчы чонга дыңнадыр, ону күүседир эштерниң, организацияларның харыысалгазын бедидер сорулга-биле суурнуң Культура бажыңынга өй-өйде агитхуудустарны үндүрүп эгеледивис. Ол ажыктыг болган. Доктаалдарда айыткан чүүлдерни күүсединче коммунистер доктаамал кичээнгейни салып турар болу берген.

Коммунистиң ролюн, ээ-харыысалгазын бедидеринге партийжи даалгалар улуг салдарны чедирер. Ону барымдаалааш, даалга бээрин өскертирин шиитпирледивис. Эрткен чылдарда партийжилерге даалгаларны бээрде партбюролар-биле дугурушкаш берип каар, оон партия хуралынга бадылап каар, ол-ла турган. Эрткен чылдың төнчүзүнде партия кежигүннери-биле тус-тузунда беседалашкаш, кандыг даалгаларны алыр күзелдиин, кандыг саналдар, сүмелери барын айтырган. Ооң соонда коммунистер боттарының кылып, шиитпирлеп шыдаар даалгаларны алыр күзелин илереткен. Түңнелинде ноябрьда бүгү партия эге организацияларының хуралдарынга «Коммунистерниң партийжи даалгаларының дугайында» айтырыгны чугаалашкан. Аңаа санал берген коммунистер даалгаларның күүселдезинче улуг кичээнгейни салырын саналдаап. Ону барымдаалааш, коммунистерниң отчеттарын алырын көвүдедирин дугурушкан.

Партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин бедидер дээш чорудуп турар хемчеглер ажыл-ишти экижидеринге, коммунистерниң ээ-харыысалгазын бедидеринге салдарын чедирип эгелей берген. Ээр-Хавак сүт-бараан фермазының коммунист саанчылары, бызаа ажаакчылары, инек кадарчылары эрткен чылын багай эвес түңнелди чедип алганнар. Амгы үеде олар СЭКП-ниң XXVIII съездизинге төлептиг ужуражыры-биле күш-ажылчы маргылдаада идепкейлиг киржип турарлар.

Күш-ажылды организастаарының дээштиг аргазы — аренда керээзин нептередир ажылды коммунистер баштап турар. СЭКП райкомунуң бюро кежигүнү А. Ч. Хертектиң удуртканы аренда керээзинче шилчээн звено ийи чүс ажыг саар инекти эки ажаап, чемгерип турар. Чер ажылында 5 звено аренда керээзи-биле ажылдап кирген, оларның дөртүн коммунистер В. Н. Сарыглар, С. Б. Хертек, В. А. Салчак, С. Б. Ногай удуртуп турар. Оларның арызындан С. Б. Ногайның звенозу эрткен чылын бөдүүн мал чемнерин белеткээр хүлээлгезин 143 хуу күүсеткен.

Көрүлдениң негелделерин күүседири-биле кадрларны шын шилип алырынче, ажылга таарыштыр тургузарынче, кижизидеринче, социал-экономиктиг хөгжүлдениң айтырыгларын дүрген шиитпирлээринче партком сагышты салып, чамдык ажылдарны кылган. Ындыг-даа болза, четпестер уламчылавышаан. Ылаңгыя капитал тудугнуң ажылы хожудап турар, ону коммунист Ы. С. Тойбу-Хаа удуртуп турза-даа, партийжи салдар, харыысалга чавыс хевээр. Шат хойжу бригадазында партия кежигүнү эштер башкарыкчы ролюн көргүспейн келген. Үстүнде адаан болгаш өске-даа четпестерни эдер дээш партком ажылын эде тургузар, сайзырангайжыдар сорулганы салган. Ында кол чүүл — партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин бедидери болур.

Мария ООРЖАК.

«Тээли» совхозта партком секретары.

Соңгулдаларга уткуштур

ПЛЕНУМГА ХҮЛЭЭП АЛГАН

Партияның район организациязы ажыл-агыйның бүгү адырларында, амыдыралда бар болуп турар четпестерни чайладыр, частырыгларны катаптавайн, эде тургустунуушкуннуң салымчолу дээш политиктиг харыысалганы бодунга алгаш, соңгулда мурнунуң политиктиг платформазының оруктарын айыткан тодаргай программаны СЭКП райкомунуң ээлчеглиг пленумунга хүлээп алган. Кижи дээш сагыш салып, социал айтырыгларны шиитпирлээрин кичээнгейниң төвүнге тургузуп, социал чөптүг чорукту бадыткаар дээш ол туржуп турар.

Аъш-чемниң кол продуктулары-биле кижи бүрүзүн хандырары көвүдеп орар. Ону бадыткап, дараазында сан-түңнү көргүзейн. 1985 чыл-биле деңнээрге, эът 64 килограмм апарган, сүт 261 кг азы 101 кг хөй, дагаа чуургазы 261 борбак азы 46 борбакка көвүдээн. Ынчалза-даа бо саннар бистерге оожургаарының барымдаазын бербейн турар. 1990 чылда кижи бүрүзүнүң хереглелинге эътти 64 кг, сүттү — 250 кг, чуурганы — 113 борбакка, хлеб кылыгларын — 110 кг чедирери көрдүнген. Бо бүгүнү чедип алырының оруктары дээрге аренда керээзин калбартыры, хууда дузалал ажыл-агыйын хөгжүдери, кедээ ажыл-агый кооперативтерин тургузары, совхозтарның экономиказын интенсификастаары. Оон аңгыда, аъш-чем продуктуларын бодувуска болбаазырадыр колбаса цегиниң күчүзүн долу ажыглаар, сүт болбаазырадыр пунктуну, чаа хлебопекарняны ажыглалга киирер база бүдүрүлге коллективи, организация бүрүзү дузалал ажыл-агыйын хөгжүдер сорулга салдынган.

Чурттаар оран-бажың айтырыы районда хөй-хөй өг-бүлелерге, ылаңгыя аныяктарга хамаарыштыр алыр болза, элээн нарын болуп турар. Бо хүннерде бисте ол талазы-биле биче-даа бол, бурунгаарлаашкын бар. Он ийиги беш чылдың дөрт чылында 19063 дөрбелчин метр чурттаалга шөлүн азы 347 квартираны туткан. 1986 чылда 57 квартираны ажыглалга киирген болза, 1989 чылда 109 квартираны ажыглалга киирген. Хууда бажың тудуу чылдан чылче көвүдеп турар. Бо хүннерде 49 кижи күрүнеден чээли алгаш, бажыңнарны бодунуң күжү-биле тудуп турар. Чүгле малчыннарга 1988-1989 чылдарда 60 квартираны, 51 чуңар-бажыңны туткан болгаш 70 километр черге электроэнергия шугумун киирген.

1989 чылда чоңга хереглел бараанарын 7 млн. ажыг рубльге азы бир кижиге онаалтыр 833 рубльге садып саарган, 1985 чыл-биле деңнээрге, ол 0.8 хууга өскен. Амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелели пландан ажыр 6 муң рубльдиң ачы-дузазын чоңга чедирген. Бир кижиге онаалтыр 1988 чылдың деңнелинден 20,3 хууга өскен азы 10 рубль 15 көпеек четкен.

Медицина хандырылгазын үндезини-биле экижидеринге, чоннуң кадыын камгалаарынга, кадык камгалал албан черлериниң материалдыг баазазын быжыглаарынга болгаш оларны эргежок чугула чаа дериг-херекселдер-биле четчелээринге 1990 чылда районга 808400 рубль көрдүнүп турар. Амыдыралдың социал талалары калбак деткимчени ап эгелээн. Ооң чижектерин амыдыралдан көргүзейн. 1988-1989 чылдарда чүгле Эрзин суурга колбаса цегин, 140 орунну ясли-садты, хепти химиктиг арга-биле аштаар пунктуну, 100 тонна ногаа шыгжаар складты, 25 машина кирер гаражты АТБ тудуп ажыглалга киирген. Ам сүт болбаазырадыр пунктунуң, чаа хлебопекарняның, 500 олуттуг Культура бажыңының, 50 орунну ясли-садтың тудуу чорупп турар.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарын соңгууру-биле районда дөрт соңгулда округтарын тургусккан. Депутаттарның кандидаттарын депшидери бисте ниитизи-биле ёзулуг демократтыг, ажык-чарлыг чоруктуң байдалынга эрткен. Чижээ: Эрзин № 127 соңгулда округундан 6 кандидатты, Нарын № 130 соңгулда округундан ийи кандидат депшиткенин көөрге-ле, илдең. Эрзин № 127 соңгулда округундан депшиттирген Тыва АССР-ниң улус депутаттарының кандидаттарының арасында № 5 АКМК-ның чолаачызы Ю. К. Ламажап, район эмнелгезинде эмчи сестразы З. Д. Баткар, Эрзин школазының эге класстар башкызы Н. Б. Уржук олар бар.

Район Советиниң 55 округтарынга 65 депутатка кандидатты депшиткен, азы 10 округта ийи-ийи кижи чаңгыс мандат дээш туржур. Оларның иштинде ажылчыннар — 20, СЭКП кежигүннери — 35, комсомолчулар — 3, партия ажылдакчылары 7 кижи болуп турар, херээжен чоннуң саны — 26.

Кедээ Советтерге соңгулда чорудар 110 округтан 114 депутаттың кандидады депшиттирген. Оларның иштинде ажылчыннар — 49, партия кежигүннери — 39, комсомолчулар — 16, херээженнер — 54.

Депутаттарга кандидаттарны бүрүткээр чугула ажыл бо хүннерде доозулган. Ынчангаш районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге аас-биле эвес, херек кырында боттуг идиг бээр, эде тургустунуушкуннуң шиитпирлиг талалакчыларын улус депутаттарынга соңгуп алыры-биле ажылды партия организациялары профэвилел, комсомол болгаш өске-даа хөй-нинити организациялары-биле калы демниг чорудуп турар.

Каң-оол ЕНЗУК.

СЭКП Эрзин райкомунуң организастыг килдизиниң эргелекчизи.

ЭШ-ӨӨРҮ БҮЗҮРЭЭН

Ак-Довурактың трикотажтаң хеп даараар фабриказының ажылчыннары болгаш инженер-техниктиг ажылдакчылары цехтиң делгем залынга чыглып келген. Хоорайның № 17 соңгулда округундан депутаттың кандидадын депшидериң оларга бүзүрээп. Коллективте 162 кижиниң арасында эрге-чагырганың органынга төлээ болуп ажылдаар төлептиглер кайы хөй. Аңаа болган чугаа ажык-чарлыг байдалга эртип, элээн каш кижилерниң аттарын адаан. Оларның арасындан чаңгыс кандидатты шилип алыры негеттинген. Бадылаашкынның түңнелинде быжыкчылар бригадири Марта Даржаевна Монгуш эң хөй санны алган.

Чоокта чаа фабрикага баргаш, кандидаттың бодунга ужуражып, удуртуп турар бригадазының ажылчыжи-биле таныштым. Марта Монгуш 16 харлыында ортумак школаны, ооң соолунде Абаканның № 5 профессионал-техниктиг училищезин дооскаш, Кызылдың дааранылга фабриказынга мергежилиниң аайы-биле 5 чыл ажылдап четтигипкен. Ак-Довуракка чаа фабрика ажыттынары билек, ажылчын болуп кирген. Амгы үеде хеп быжар бригаданы башкарып турар болду. Ында 10 кижи бар. Олар айда янзы-бүрү хевириниң 42 муң санныг хептерин бышкаш, дааранықчыларга хүлээдир. «Уран кыс удазынга ораашпас» дижир. Ында ажылдап турар аныяк кыстарның эптиин, аваангырын магададым. Шалыпчылар хөй. Оларның арасында Мария Ооржак, Валентина Часкал, Клара Дажы, Марта Сат эң эки ажылдап турар.

— Депутаттың кандидады программалыг болур болгай. Чүнү киирип алдыңар? — деп сонуургап айтырдым.

— Округумда 115 квартира кирип турар. Ында бистиң фабриканың, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ажылчыннары чурттап турар. Оларның чанында кудумчулап автобус маршрудун дарый ажыдарын, чаштарны ясли-садтарга тургузарын, бажыңнар чанын ногаанчыдарын, уругларга ойнаар шөлчүгештер кылдырарын оралдажыр мен. Чаа чурттаалга бажыңының тудуун дүргедедирин планнап алдым. Соңгукчулар боттарының чагыгларын база немей чугаалай бээр — диди.

Коллективте партия организациязының секретары Екатерина Николаевна Шилкина депутаттың кандидадынга хамаарыштыр бодалын мынчаар илеретти:

— Марта Монгуш бодунга, эш-өөрүнге негелделиг, эрес-кежээ, идепкейлиг, инициативчи, ёзулуг-ла кыптыгып чоруур кыс дээрзин коллективи кончуг эки билир. СЭКП кежигүнүнүң кандидадынга киргенинден бээр ам 7 ай четкен. Политиктиг болгаш экономиктиг билиин доктаамал бедидип, партийжи даалгаларын күүседип чоруур. Бүзүрелге төлептиг. Соңгудуп алза, чагыгларны күүседип-даа шыдаар.

Кышкы хүн барыын сыннарның артынче чүткүдүп ажа берген. Ажыл шагы төнген. Улус депутаттарының Ак-Довурак хоорай Советиниң улус депутадының кандидады Марта Даржаевна Монгуш бүзүреттирген кижизин эдерткеш, соңгукчуларынга барып ужуражыры-биле далажы берди.

Александр ХЕРТЕК.

(«Шынның» корр.).

Барыын-Хемчик район.

ТЕРЕ-ХӨЛҮМ — ЧАРАШ ОРАН

Тере-Хөл — Тываның эң чараш, байлак булуңнарының бирээзи. Янзы-бүрү балык-байлаң, аң-мең, арга-арыг, аржаан суглар мында, шынап-ла, хөй. Кезек када ол байлакты тус чериниң чону баш билбес, өскээртен келген улус төтчеглеп ап турду. Ам Тере-Хөлдүң бодун балыктаар кылдыр биске быжыглаан, ол ыышкаш аңныыр черлерни база-ла биске берди. Бодувустуң байлаавысты камгалаар талазы-биле чоннуң арасындан хөй-нинитиниң инспекторларын база тургустувус.

Тере-Хөлге коллективтиг ажыл-агый 1949 чылда тургустунган чүве бо. Хөгжүп турарывыс эки. Шиитпирлээр айтырыглар хөй харын. Биске суг күжү-биле ажылдаар электри станциязын тудар деп турары солун. Экономикавыстың кол-ла адыры — мал ажылы. Бо адырда шиитпирлээр ужурлуг-даа айтырыгларывыс, чедиишкиннер-даа бар.

Республиканың малчыннарының чарыжынга киришкеш, 100 хойдан 100 хураган алган кадарчыларывыс Баадыр Шулуун, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Константин Сурунгур бар. Малдың уксаазын өстүрер ажыл эгелээн. Бо чылын уксаалыг инектерни садып алыр деп турар бис. Бир эки чүүл болза, иви мыйыын садып саарары. Черле мал өстүрерингe черивис дыка таарымчалыг. Одар-белчир-даа делгем. Хойну Балыктыгга, Чекпеге, Кундуска тургузар, азыраар деп директор Сергей Седен-оолдуң планнап тура[...] ры черле чөп. Чекпе би[...] Кундуска кыжын [...] дүшпес, чүгле хыраа[...] Малчын өг-бүлелерни[...] рээзи-ле (чартык [...] дээрим ол) өгде чур[...] олурар. Ынчангаш чоо[...] чылдарда оларны шу[...]зун бажың-биле ханды[...]ры — эң улуг сорулгав[...] ол.

Бистиң малчыннар[...]вывста бир эки чүүл болза, олар хлебти боттары быжырып чиир. Оларның быжырган хлевиниң чаагайын! Тыва улустуң шаандагы чаңчылы ёзугаар бистиң малчыннарывыс аалга келгеннерге ак чемни — ааржыны, саржагны, чөкпектии, быштакты болгаш курутту салыр. Ол дээрге келир үениң салгалынга үлегер, өөредиг.

Бисте бүгү-ле чүве арыг, кылаң дээр болза, шын эвес. Аныяктарның чамдыктары ада-өгбелериниң чаагай чаңчылдарын уттуп, арага-дарыже сундулаар, оон кем-херек үлгедир чоруктар бар. Оон адырлыр херек. Ол талазы-биле совхозтуң дирекциязы, партком, профком, кедээ Советтиң күүскому база хөй-нинити өске-даа организациялар тодаргай хемчеглерни ап турар.

Василий ДОРЖУ.

Кунгуртуг суур.

АЖЫЛЧЫННЫҢ СӨЗҮ

Пётр Ондарович Байыр-оол Кызылдың хөй адырлыг чурттаалга-коммунал ажыл-агыйының бүдүрүлге каттыжышкынының бажыңнарда суг дамчыдылгазында үрелиишкиннерни дарый эдип чайладыр талазы-биле септелге албанында слесарь-сантехник болуп ажылдап турар. Ажылчын кижи черле ындыг — кижи-биле чугаалажып олура безин ол-бо чүүлдерни болганчок-ла тудуп алган, чугаа арзында безин кылдына берген олурар. Пётр Байыр-оолду көрүп, ооң-биле чугаалажып олура, шынап-ла, бо хире төлептиг, ажыл-ишчи, чоннуң херээ дээш бүгү мергежилин, арга-дуржулгазын өргүп чоруур кижилер оларның хүндүткелин чаалап ап чорбайн канчаар деп бодап олурдум. А Пётр Ондарович Байыр-оол чон-биле-даа чугаалажып билир, оларның негелделерин кичээнгейлиг өөренип көөр болгаш күүселдезин чедип алыры-биле айтырыгны кая-даа тургузуп шыдаар ындыг мөзү-шынарларлыг ажылчын.

— Чурт үлетпүрүнүң болгаш коммунал хандырылга ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң хуралының шиитпирлээни ёзугаар Тыва АССР-ниң улус депутатының кандидадынга силерни Тываның профэвилелдери депшиткен болгай. Бо эртер соңгулдалар дугайында чүнү бодап турар силер, соңгукчуларыңар-биле харылзааңар кандыгыл? — деп оон айтырдым.

— Бо эртер соңгулдаларның моон мурнундагы соңгулдалардан улуг ылгалдыын кижи бүрүзү эскерген болгай. Эң бөдүүн чижек — альтернативалыг кандидатуралар. Депутатка кандидат кылдыр мени депшидип турар Горький № 26 соңгулда округундан база бир кандидат — башкы Хүрен Бораевна Ооржак база бар болгай. Ынчангаш кайывысты депутат кылдыр шилип алыры соңгукчуларывыстан хамааржыр.

Горький № 26 соңгулда округу чаа тургустунуп турар улуг микрорайонда. Бир-тээ, чаа район болганда, чаа айтырыглар ында дыка хөй. «Ол микрорайонну чаражып, бажыңнары дээрге тос-тос каът — дээрже шаштыгып үне берген чүве-дир ийин, чурттакчыларда хомудал кайын турар» — дижирлер база эвээш эвес. Чаа микрорайонда чедир кылдынмаан ажылдар дыка хөй, ынчангаш чурттакчыларның хомудалдары база эвээш эвес. Каракка аажок чараш кылдыр кестүр бо микрорайонга барган, чамдык четпестерни дораан-на эскерип каар силер. Ында чаңгыс-ла магазинчигеш бар — он хире кижи кирерге-ле, дола бээр, а өскелери сүт, хлеб садып алырда, даштыгаа дистиндир тургулаптар.

Хеп чуур черни мында ажытпаанынга чурттакчылар аажок хомудап, ол талазы-биле айтырыгларны тургузуп турар. Ол айтырыг чоорту шиитпирлеттинер дээрзин база билип алдывыс.

— Пётр Байыр-оол-биле 1975 чылдан бээр кады ажылдап келдим. Ажыл-ишчи, биче сеткилдиг, дузаргак, бедик мергежилдиг специалист кижи. Коллективте ооң ат-алдары бедик. Чүгле профэвилел комитединиң даргазынга безин үш удаа улай соңгудуп турары — оон ажылгырын, бүдүштүүн көргүзүп, коллектив кежигүннериниң аңаа улуг идегелин көргүзүп турар-дыр — деп П. О. Байыр-оолдуң ажылдап турары ол албан чериниң начальниги Виктор Владимирович Столяров чугаалады.

— Бистиң бо септелге албанында профэвилелдиң 100 ажыг кежигүннери бактаап турар. Мен каттыжышкынның профэвилел комитединде амыдырал хандырылга талазы-биле секторну харыылап турар болганымда, чоннуң ол талазы-биле тургузуп турар айтырыгларын шиитпирлээр дээш бүгү-ле чүүлдерни кылып турар мен — дээш, ол уламчылады — Бир бажың ажыглалга кирерге-ле, хоорлуң күүскому бистиң каттыжышкынга ооң 2 хууун бээр чүве. Ынчангаш чоокта чаа 8 бажың берди. Күш-ажылдың инвалиди Хертек Оруктаага, дежурный слесарь Олег Маадыңа, участоктуң слесары Виктор Белокопытовка бажың берген бис.

Күш-ажылчы Алдар орденниң III чергезиниң эдилекчизи, беш чылдарның шалыпчызы, профэвилелдерниң адырлар аайы-биле ТК-зының болгаш чурт үлетпүрүнүң болгаш коммунал хандырылга бүдүрүлгелериниң профэвилел обкомунуң президиумунуң кежигүнү ажылчын Пётр Ондарович Байыр-оолдуң ажыл-ижи-биле каксы таныжарга мындыг-дыр. Профэвилелдерге эки ажылы дээш ВЦСПС-тиң хөрек демдээ-биле шаңнаткан бөдүүн ажылчын эштиг бо чылдың март айда Москвага ажыттынар профэвилелдерниң Бүгү-россия съездизинге делегат кылдыр ол адырның Төп комитединиң пленуму соңгаан.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

ЧОГААЛДАРЫ МӨҢГЕ ДИРИГ

Тыва драматургияның классиги Виктор Шогжапович Көк-оол 1925 чылда ревшеригге албан-күдээлгезин эрттирип, Хем-Белдиринге чедип келген. Ооң уран чүүлге хандыкшылы совет хамаатыларның «Орус ойнаар-бажың» дээр клувундан эгелээн. Анаа ССРЭ-ниң элчин чериниң ажылдакчылары, орус школаның башкылары болгаш өске-даа интеллигенция баштап алгаш, бот-тывынгыр уран чүүлдү организастап турганнар. «Орус ойнаар-бажыңга» болуп турган шии, концерттерниң белеткелин тывалар үргүлчү барып көрүп, тыва уран чүүлдүң баштайгы тавaан салып эгелээни ол. Оларның бирээзи — Адыг-Түлүш Көк-оол. Талантылыг актёр, композитор, баштайгы тыва драматург болу бээриниң ожу чогум-на моон үнген. Төрүмелинден салым-чаяанныг деп чүве ол-ла болгай: тыва шериг оол «Орус ойнаар-бажыңның» доктаамал аалчызы болу берген.

Кызыл хоорайның албан-хаакчы чурттакчыларының иштинден уран чүүлге сундулугларын Көк-оол чыып алгаш, орус чурттакчыларны өттүнүп, бот-тывынгыр уран чүүл бөлгүмүн тургузуп алган. Ынчан бистиң үжүк-бижиивис безин бар эвес, ынчалза-даа баштайгы шиилерни сцена кырынга удур чогаадып, ойнаар шенелде бир дугаарында эгелээн. Виктор Шогжаповичиниң ол талазы-биле сактыышкыны дыка солун.

«Баштайгы бөлгүмнүң киржикчилери чыглып алгаш, хуралдаар турган бис. Чүнүң дугайында ойнаарын, болуушкуннарны чижек кылдыр көргүзерин, чүнү чугаалажырын баштай ыяк дугуржуп алыр. Амгы үениң-биле алыр болза, режиссура-дыр ийин, рольдарны хуваажыры аан. Дугуржуп алган темавысты хуваажып, сен кыдат садыгжы бол, сен хам кижи болуп ойнаар болзуңза, таарыжыр-дыр сен дижип алгаш, ам-на белеткенип кириптер бис.

Сес-домакты удур чогаадып, овур-хевирлерни тургузары тергиин берге. Чүнү чугаалажырын уттуп алгаш, катап-ла эгелээр турдувус. Чамдыктарывыс могап-шылап келгеш, могаттынчып чоруй-даа баар. Каш хонук иштинде үрүңейинчип келгеш, «ойнаар-бажыңга» идик-хеп, паш-саваны хоорай чоогунда аалдардан ачылап алдывыс, Хамның дериг-дүңгүрүн Көк-Тейде хам кижиден ачылаарывыска бербээн. «Чазак чериниң айтыышкыны-дыр» деп Шара-Хөө хамны мегелеп тургаш, дериг-дүңгүрүн мун-не апкан бис. Хөөкүйнүң коргар-иргери-даа кончуг, сести-сести дериг-дүңгүрүн биске берип каан. «Хам-оол хамнап тур» деп сөс чок, сценага удур чогааткан баштайгы шиивисти ынчан көргүскеливис ол. Хам-оолдуң ролюн бодум күүсеткен мен. Ойнаанывыс сөөлүнде, бөлгүм улузу шупту чыглып алгаш, хамга кыдат сарыг шай, сарыг таакпы, даалымба салып аппарып бердивис. Шара-Хөө хамның өөрүүрү-даа кончуг, коргар-сестири чиде берген, харын-даа: «Дериг-дүңгүр херек болза, соонда ап туруңар» диген.

Ол-ла ынчаар диленип, колданып чоруп тургаш, «ойнаар-бажыңга» «Кажар кыдат», «Садыгжы кыдат», «Хам-оол хамнап тур» деп шиилеривисти чоңга көргүзүпкен бис. Тыва уран чүүл чогум-на моон эгелээн чүве ийин» — деп, Виктор Шогжапович солун чугаазын бола сала бээр кижи.

Орус бөлгүмнүң канчаар ажылдап турганын Көк-оол көрүп ап, ол ёзугаар чорударын кызыдып турган. Тываларның боттарының үжүк-бижии бар эвес, ынчан көрген чүүлүн сөөлүнде драматург сактып чугаалаарга, харын-даа каттырынчыы кончуг. «Ойнаар-бажың» сценазының мурнунда көрүкчүлерге көзүлбес үгек бар. Ооң иштинде бир кижи дептер тудуп алган номчуттунган, бижиттинген, ыт дылы дег саазыннарны ойнакчыларга үлеп берип-даа олурар. Ол кижини тывалар көргеш, артистерниң тускай бижикчизи деп билип турганнар. Суфлёрну ынчаар билип алганнары ол-дур ийин. Азы концерт үезинде бир кижи мурнунга туруп алгаш, хол чайып турарын шии үезинде режиссёрнуң башкарылгазын удуртуп чагырар даргалары деп билип алганнар.

Виктор Көк-оол дугайында бижип-даа, кады ажылдап-даа чораан өөрүнүң сактыышкыны дыка солун. Улустуң чогаалчызы Сергей Бүрбү: «1927 чылда Кызылга баштай келгеш, «ойнаар-бажыңга» шериг хептиг оолдуң хам кижи өттүнүп ойнааның черле утпас мен. Чогум ону ынчан кино бе, шии ирги бе деп орта ылгай албас турдум. Сөөлүнде хам өттүнүп турган артизим Көк-оол болган чүве» деп чугаалаар.

1956 чылда театр коллективи В. Көк-оолдуң бежен харлаанын демдеглээш, «Хайыраан ботту» көрүкчүлерге бараалгаттывыс. ТАР-ның «дөртен шериинге» Адыг-Түлүш Көк-оол-биле кады албан эрттирип чораан Межегей чурттуг Данил Данзын-оолдуң мынча дээнин утпас мен: «Совет хамаатыларның, улустуң «Орус ойнаар-бажың» дээр клувунга оюн-тоглаа болу бээрге, шериглерден Адыг-Түлүш Көк-оол дээр оолду кончуг сонуургаар турдум. Ынчан ол садыгжы кыдаттың ролюн күүседи бээрге, кыдат кижи кара олчаан болу бээр чүве болгай. Бай-Хаакка кыдат бүүзениң садыгжызы кыдат оол-даа сагыжымга кирип кээр чүве ийин оң. Талантызын ынчан-на кижи кайгаар чүве болгай».

Дөртен аътты
чарыштырган
Доңгеликтиг Дөге баары.
Дөртен шериин чыскаап
сургаан
Төп-ле черде дөрт-ле
ламы —

дижип ырлажыр болгай. Ук ырыны Көк-оолдуң башталгазы-биле хоорайның аныяктары чыскаалыпкан чиртиледир ырлажып турган. Чыскаалыпкан аныяктарны шериг паараңының чанынга аппаргаш, күш-культурага Көк-оол баштаар турган. Турникке туттунуп, черле эрес, кашпагайын чон кайгаар. Аныяктарны эки херектерге өөредир, организакчы, кижилер-биле чугаалажып билир болгаш, Көк-оол шеригге старшина эргелиг чораан.

Тыва уран чүүлдүң эгелекчизинге 1928 чыл онза болуушкун болуп арткан. Шынап-ла, ооң композитор, драматург, актёр болу бээринге ол чылдың күзүнү ооң амыдыралынга эң-не өөрүшкүлүг хүннер болуп артып калган. Бир катап ол кадагааты ламының чанынга хөй аныктар чыглы берген турганын эскерип каан. Оларбиле чугаалажырга, КУТВ-ка өөренир күзелдиг аныктар болган. Дондуп сайытка дораан баргаш, өөренир күзелин илереткен. Хары эрте берген дээш Көк-оолду ынаар чорударындан сайыт ойталаан. Барыын-Хемчик кожууну чурттуг Бадаң-оол дээр эжи харың кызырып ал деп чагыырга, ол олчаан кылган болгаш, КУТВ-че кожууннардан келген оолдар, кыстар-биле кады Улуг-Хемни куду сайлыктадып бадып, улуг черге Москвага угаан кирип алыр дээш аъттаныпкан.

Москвага дөрт чыл дургузунда өөренгеш, орус классиканың драматургиязы-биле улам чоок таныжкан. Орус культураның хамык-ла дээжилерин бодунга шиңгээдип ап келген.

Виктор Көк-оол дөрт чыл өөренгеш, сургуулун доозупкаш, Тывазынга чанып кээп, профэвилелдериниң культура-массалыг килдизиниң эргелекчизинге ажылдай берген. Тыва бижик чогааттынгандан бээр ийи чыл эрткен. Чер-черлерде араттар бижикке өөренип, республиканың культура хөгжүлдези улуг базымнарны кылган. Бижик-билиглиг Көк-оол «Чалым-Хая», «Чутту утпаалыңар» деп шиилерни бижээш, чоңга көргүзүпкен. Ол-ла ажылдап тургаш, Москвага ийи чыл хуусаалыг дээди курстарга өөренип алган. Чайгы дыштанылгазының үезинде төрээн черинге кээп, «Кажыкай», «Ынакшыл» деп шиилерин бот-тывынгыр артистерге өөредип, сцена кырынга тургускан. Өөредилгезин доозупканының сөөлүнде «Хайыраан бот», «Маны-Кара», «Эки хүн» деп шиилерин бижээн. Оларның бирээзи ам-даа тыва сценада чугула черни ээлеп, көрүкчүлерниң эрикпес чогаалы болуп арткан. Ук чогаалдарын Көк-оол боду режиссёрлап турган. Тывага ажыттынган «Уран театр» студиязынга бо шиилер өөредилге материалдары болуп турган.

Көк-оолдуң шии чогаадыр талантызы чогум-на бо чылдарда көстүп келген. Ол чүгле чогаал ажылы-биле кызыгаарланмайн, шиниге ойнаар салым-чаяанын база көргүзүп эгелээн. Ооң тургускан овур-хевирлери чогаалдың идеязын шуут-ла өттүр сөглеп турар. Комедияга ойнаанда, көрүкчүлер ону ыяап катты-хөг-биле хүлээп алыр, бир эвес драма азы трагедияга ойнаанда төлеп чок маадырны чон аразында чурттап чоруур кылдыр көрүкчүлер хүлээп алыр. Виктор Шогжаповичиниң тургузуп кааны хөй-хөй маадырларын маңаа катаптаан-даа ажыы чок деп бодай-дыр мен. Актёр ажылдап чоруур үезинде, ооң ойнаан маадырларын көрүкчүлер амдыгаа дээр тода сактып чоруурлар боор. Ооң амыдыралының сөөлгү чылдарында бижээни «Ах, чаражым!», «Найырал» деп шиилерин база көрүкчүлер багай эвес хүлээп алган. Ол ышкаш чонда нептерээн, тыва чоннуң аас чогаалындан үндезилеттинген аялгаларлыг ырларын санап олургаш-даа канчаар. Оларның саны эвээш-даа болза, шуптузу чон аразында чурттап чоруур.

Виктор Шогжаповичиниң дугайында чугаалап олура, тыва культураның өске-даа эгелекчилерин ыттавайн баарга кайын болур. Алексей Чыргал-оол, Степан Сарыг-оол, Сергей Бүрбү олар кымнарыл дээн херээ бар бе? Олар шупту чоннуң артизи, чогаалчылары. Алексей Боктааевич чүгле алдарлыг композитор эвес, шии артизи база чораан болдур ийин. Ынчангаш драматург, актёр, композитор Көк-оол болгаш бо үш кижиниң дугайында бодумнуң бодалымны илередиксээн кижи мен. Баштайгы тыва драма чогаалчызының дугайында бижиттинген чүүл чок болурга, Виктор Шогжапович дугайында тодаргайлай аарак бижидим.

Тыва литератураның болгаш уран чүүлдүң эгелекчилери дөрт кижи ам бистиң аравыста чок. Оларның чонда арттырып каан изи кажан-даа балалбас. Азы биргээр чугаалаарга, оларның чогаалдары чон аразынга чежеге-даа чедир чурттап чоруур дээрим ол. Тываның алдарлыг оолдарының чүгле чогаадыкчы ажылдарынга сеткил ханып чорууру эвээш хире-дир. Оларның ады хүн бүрүде каракка көстүп, кулакка дыңналып чоруур болза дээн сеткилим бар. Виктор Шогжапович тыва драматургияны эгелээн, ону хөгжүткен болганда республиканың хөгжүм-шии театрынга Көк-оолдуң адын тывысса черле чөптүг. Ол ышкаш тыва ыры чогаадылгазының таваанның баштайгы дажын салган Алексей Чыргал-оолдуң адын уран чүүл училищезинге берзе кандыгыл?

Республиканың улуг, биче суурларынга чоруп чорааш, Сарыг-оол биле Бүрбүнүң адын эдилээн оода ном саңы безин көрбедим. Бо ийи чогаалчының дугайында адаан кудумчу төрээн черлеринде безин чок. Ынчангаш мону бижидим.

Максим МУНЗУК.
РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң улустуң артизи.

Николай Лемчаавевич Монгуш Чадаанада хөмүр-дашчыларның Культура бажыңынга 18 чыл дургузунда киномеханик болуп ажылдаан. Ай санында 1500 рубль орулга киирер планын 2000 рубль чедирип, багай эвес түңнелдерни районнуң киномеханиктер аразында чарыжынга чедип ап келген.

СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң кежигүнү, коммунист Николай Монгуш бодунуң кылып турар ажылындан аңгыда, районнуң кино-четкизинде аныктар ортузунда кижизидилге ажылын база чорудуп турар.

ЧУРУКТА: Н. Л. Монгуш.
Виктор ХОВАЛЫГНЫҢ фотозу.

Өөрүшкүнүң ыры

Хүлүмзүрүү үргүлчү-ле чырып чоруур, шөйбексимээр ак ыжрайлыг, узун дурт-сынныг, чугаакыр, чалык, арыг-силиг кеттинген, топтуг-томаанныынга кылажы безин дааш чок ышкаш сагындырар, назыны дөгүй берзе-даа, аныяксыы олчаан, улуска ужурашкаш, тыва чаңчыл-биле мөгейип мендилеңир солун кижини Чөөн-Хемчик районда таныбас кижи ховар. Харын Москваның чамдык чурттакчылары, композитор Богданов чижектиг уран чүүлдүң ажылдакчылары безин ооң таныштары, бачүктери. Кымыл ол? Чарь чүүлдүң хоочуну Сундукай Шээлеевич Монгуш-да, берген чүүлге салымныг дөрт ар төрүттүнген бо кихемч «аксын ажыдарга-ла» ти ор, каргыраа, хөөмей зы-байгаар куттулуп кээр. алга эригге, Ыраккы Чөөндерүң Куриль ортулуктадига баргаш сыгыт, хөөме-ан биле хөй националдыг ол эрүн магадаткан. Сунка ай 6 харлыында-ла хөй дарып чораш сыгыртып, енеп эгелээнин ам-даа утзан. 14—15 харлыында ут хөөмейжи болу берн.

Сундукай Шээлеевич 1958 чылдан бо хүннерге чедир районнуң бот-тывынгыр уран чүүлүн сайзырадырынга үзүк чокка идепкейлиг киржип келген. Мен ону амы-хуумда 1962—1963 чылдардан бээр-ле таныыр болгаш эки билир мен. Бо удаада ооң-биле кады Чөөн-Хемчик районнуң ажыл-ишчилеринге концерт көргүзүп чордувус, С. Монгушту чарлаптарга-ла, алыш часкаашкыны чизирт дээр. Ол игилдиң үделгези-биле ырлап, хөөмейлеп, сыгыртып, каргыраалап чорду. Хөөмейлээш, сыгытче, ол шилчиирде, үш үн үнүп кээрин эскердим (каргыраа, хөөмей, обертон). Сундукайныы-биле алыр болза, тываларның боостаа ырызын үш үннүг деп болур. Сундукай Шээлеевич — чүгле сыгытчы эвес, ыраажы база кижи. Үнүнүң диапазону (бедик, чавызы) аажок делгем. Негр ыраажы Эмель-Сумак сагышка-даа кирер. Биче октаваның сиден ийиги октаваның сиге чедир ёзулуг хостуг ырлаар кижи. Диапозону биче ырларның бир куплединчавыс үнге, дараазында куплединбир октава бедиткеш ырлаптар. Бо концерттерге игил үделгези-биле «Адам каккан дүжүметти...» деп улустуң ырызын болгаш сөзүн-даа, аялгазын-даа боду чогааткан «Хектиң үнү» деп чаа ырызын күүседип чорду.

Сундукай Шээлеевич улустуң ырларын, кожамыктарын, үлегер чугааларын, тывызыктарын билириниң талазы-биле конкурс чарлаар чүве болза, кымга-даа аштырбас, бижиир чүве болза, улуг чыынды ном болур деп бодаар мен. Чадаанадан үнгеш, Сүт-Хөлче хаптывыс. Узун орук чалгааранчыг болгай, бистиң дилээвис ёзугаар ол кожамыктап эгеледи. Ылым-чылым бардывыс, чамдыкта шуут чиршоң-даа дүже бээр бис. Ыраажывыс Сүт-Хөлге чедир, оон дедир кээрде база чаңгыс-даа куплет катаптавайн ырлап келди. Чаңгысла аялгага 200 хире куплетти санап чоруй, бодалымга алаакаш, будулуп калдым.

«Чыткан хөй тургуспас», бо бөдүүн, ак сеткилдиг, чаагай мөзү-шынарлыг хоочун коммунистиң эрткен оруунче хая көрнүрү артык эвес. Сундукай Шээлеевич 60 харлыг. Чартык вектен ажыг үе иштинде ооң кылып чораан ажыл-херээн демдеглээн күш-ажыл дептеринде чүгле экиден өске демдеглел чок. Сундукайның күш-ажылчы үүргези 1948 чылдан Сүт-Хөл районнуң «Калинин» колхозунуң кежигүнү болуп киргениндеи эгелээн. Баштай садыг шугумунга элээн үр ажылдаан соонда. 1971 чылдан 1985 чылга чедир Алдан-Маадыр кодээ Совединиң чанында шериг столунуң начальнигинге ажылдаан, а 1985 чылда өг-бүлезиниң аайы-биле Чадаанага көжүп келгеш, районнуң Культура бажыңының агиткультбригадазынга методистей берген.

1958 чылдан бо хүннерге чедир Сүт-Хөл болгаш Чөөн-Хемчик районнарның бот-тывынгыр уран чүүлүнге С. Ш. Монгуштуң киирген үлүү улуг. Бот-тывынгыр уран чүүл бөлгүмнериниң чүгле киржикчизи эвес, а боду ол бөлгүмнерни тургузуп, удуртуп-даа турар. Чижээ, Алдан-Маадыр суурнуң Культура бажыңынга 1976 чылда хөөмей, сыгыттың «Сыгырга» ансамблин тургузушкан болгаш ооң идепкейлиг киржикчизи болуп келген.

Бот-тывынгыр уран чүүлдүң хоочуну Сундукай Монгуш 19 хүндүлүг бижиктерни болгаш сценага тырттырган хөй санныг чуруктарны улуг хүрең портфелинде суп алган камныг эдилеп чоруурун көрдүм. Ооң аразында РСФСР-ниң улусчу контроль комитединиң хүндүлүг бижии, ССРЭ-ниң композиторлар эвилелиниң бирги чергезиниң дипломузу, Тыва АССР-ниң партия обкомунуң, сайыттар Чөвүлелиниң, профэвилел болгаш комсомол обкомнарының Хүндүлүг бижиктери, ССРЭ-ниң Культура министерствозунуң «Эң эки ажылы дээш» деп хөрек демдээ, Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң белектери дээш шаңналдар арбын.

1972 чылда Иркутск хоорайга ССРЭ-ниң тургустунганы-ла 50 чылынга тураскааткан Бүгү-россияның бот-тывынгыр уран чүүл конкурузунга киришкеш, лауреат болган. Чеден чылдарда Тывага келген 35 даштыкы күрүнелерниң журналистеринге болгаш төлээлеринге Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң организастаан концертинге «Сыгырга» ансамбль-биле кады киришкеш, улуг үнелелди алган.

С. Ш. Монгуш хөй-ниитиниң ажыл-херээн база кезээде бедик үнелээр кижи. Суурга улусчу контроль бөлүүнүң даргазынга, улусчу дружинаның командиринге чаңгыс удаа эвес соңгудуп чораан. Бодунуң ажылының аайы-биле бичии оолдарның хөөмей ансамблин районнуң Культура бажыңынга чоокку үеде тургузарын планнап турар.

Саая БЮРБЕ.

«ШАЙЛААРАК» — ЧОГААДЫКЧЫ КЛУБ

Бай-Тайга районнуң төп библиотека системазының ажылдакчылары чон ортузунга ном пропагандалаарындан аңгыда, ажылының хевирлерин чаа арга-биле өскертип, бо талазы-биле көскү ажылдарны чорудуп турар.

Библиотекарьлар Культура бажыңынга эртип турар массалыг хемчеглерге киржиринден аңгыда, албан черлеринге, организацияларга болгаш кодээ ишчилериниң сонуургаан айтырыгларынга хамаарышкан ажык чугааларны, ужуражылгаларны эрттирип эгелээн. Районнуң төп библиотека системазында «Шайлаарак» деп литература-хөгжүмнүг сонуургалдар клувун эрткен чылдың төнчүзүнде ажыткан. Бо клубка янзы-бүрү мергежилдиң кижилери-биле ужуражылгаларны эрттирген бис. Чогаалчылар, артистер, саанчылар, тудугжулар, кодээ ажылагыйының тускай эртемниглери дээш кымнарны чок дээр. Ам ооң бир чижээнге тодаргайы-биле доктаап көрейн.

Чоокта чаа төп библиотека системазының библиотекарьлары Ээр-Хавак сүт-бараан фермазының клувунга «Хөгжүмнүгде хөглүг» деп бот-тывынгыр композитор Борис Чамбыттың чогаал ажылынга тураскааткан литература-хөгжүмнүг кежээни организастап эрттирдивис. Дыштанылга кежээзиниң сценарийин бо одуругларның автору бижип тургускан. Борис Чамбыттың допчу намдары-биле болгаш ооң чогааткан аялгаларынга ырларны чыылганнар улуг сонуургал-биле дыңнаан. Ажыл-ишчи кижилер, аныяктар, ие херээженнер, найырал, ынакшыл, төрээн чуртувустуң каас-чаражын алгап-йөрээгеи, өзүп орар салгалывыс дугайында ырларның күүселдези дыштанылга кежээзиниң кол кезээн ээлеп турган. Ырларның күүселдезин библиотекарьлар Чечек Иргит, Оксана Кертик, Ольга Чимит, Алдынай Саая, Ачыймаа Таргын болгаш Культура бажыңында методист «Мөңгүлектиң сыры» ансамбльдиң удуртукчузу Андрей Өпей, культура килдизиниң эргелекчизи Чечек Монгуш болгаш өскелер-даа чараш болгаш тода кылдыр аян тудканнар. Ээр-Хавак сүт-бараан фермазының инек кадарчызы хоочун коммунист Дүн-оол Иргит, ында медпункт эргелекчизи Дарья Баавыл олар база бистерден дудак чокка Борис Салчаковичиниң ырларын күүседип турдулар.

Кежээниң ийиги кезээнге столдар артынга саанчылар болгаш библиотекарьлар саадапканнар. Аяк шайны аартап, изиг аъш-чемни ижип, Борис Салчакович Чамбытка айтырыгларны салып, ажык чугааны кылганнар. Ажылчының дугайында библиотекарьлар болгаш саанчылар аразында сонуургап хөөрешкеннер. Мындыг янзылыг өске-даа хевирниң дыштанылга кежээлерин фермага удаа-дараа эрттирип кээп турарын библиотекарьлар аазаан.

Кежээниң үшкү кезээнде библиотекарьлар болгаш саанчылар массалыг оюннарны болгаш танцыларны ойнап кежээлээннер. Танцыларны Борис Салчакович баянга ойнап берген. «Челер-ойну» теп, вальстап, саанчылар дыка орайга чедир мага хандыр ойнап дыштанганнар. Ферманың хоочун саанчылары Севилбаа Салчак, Александра Билчей олар аныяктардан чыда калбайн, чиик адак ойнап турганнар. Хөглүг, солун кылдыр дыштанганы дээш ферманың коллективи Борис Салчаковичиге өөрүп четтиргенин илередип, аңаа бызыг кадыкшылды, хөгжүм ажылынга ак оруктуг күзевишаан, библиотекарьларга бедик утка-шынарлыг кежээ дээш чылыг сөстерни саанчылар чугаалап турган.

Чимис АДЫГ-ООЛ.
Библиотекарь.

ТЫВА ДЫЛДЫ ҮНЕЛЭЭР

Тыва дылды, тыва нацияны хүндүлээриниң база тыва кижилерниң чаагай чаңчылдарының дугайында солуннарга кодээ-даа, хоорай-даа чурттуг бижикчилер хөйү-биле бижип турары өөредиглиг, ажыктыг-дыр. Оңгу класста өөренип турар мен. Бодумнуң тыва болганымга чоргаарланып, тыва дыл, литература кичээлдеринге ынак-тыр мен. Сөөлгү үеде бистиң тыва дылывыстың үнезин бедиткен, ону арыг ажыглаарының дугайында чугаалашкан, эртем-практиктиг конференцияга киржип чораан тыва дыл, литература башкызы Валентина Чигжитовна Монгуш дылывыстың үнезин, дүрүмнерин биске чугаалап берген.

Бистиң Эрзин ортумак школазының тыва дыл, литература башкылары В. Ч. Монгуш, О. Ч. Дамба бурунгу тыва дылын эки билир. Олар биске орусчуй берген сөстерни шын бижииринин, адаарының дугайында ажылды солун кылдыр чорудуп турар. Ындыг турбуже, Б. Донгак «Шын» солунга «Өскертпезе чүл?» деп чүүлүнде Шагаан-Арыг хоорайда орус, тыва чон кады чурттап, ажылдап турар бис, ынчангаш эптиг кылдыр «Шагонар», «Аргузун» деп адаза кандыгыл деп турар. Мен бодум хуумда орта чөпшээрешпес мен. Чүге дээрге бо — Тыва АССР-дир. Бистиң республикада чүгле орус эвес, өске-даа нациялар хөй. Олар шупту тыва дылды өөренир, аңаа чаңчыгар ужурлуг. Бистиң Эрзин суурда база орус чон эвээш-даа болза, бар. Олар шупту арыг тывалаарлар. Оларга Клиновтар, Пенчиковтар, Самоддовтар, Жулановтар, Тадырловтар, Колоктяновтар дээш оон-даа өскелер хамааржыр. Тыва дылывыстың дүрүмнерин чурумчудуп, ону арыглаар тудум, сөстерни орусчуду адаарынче айтырыгны сала бээрге таарыжыр бе? Орус чон-биле кады чурттап, ажылдаары кончуг эки, интернационалчы найыралдыр. Бир эвес ол талазы-биле сеткил-сагыжы аарып чоруур болза, күш-ажылчы коллективтерге, бичии организацияларга тыва дыл бөлгүмүн организастааш, оларны өөредип, дузалашса деп саналдыг мен.

Белекмаа БЕГЗИКЕЙ.
Эрзин ортумак школазының 10 «б» клазының өөреникчизи. «Аныяк бижикчилер» бөлгүмүнүң кежигүнү.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 13
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Удур туруушкун». Уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 9.45 Мультфильм. 10.05 «Ол болган... болган...» 10.25 «Аян-чорукчулар клуву». 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30—13.00 «Үе». 15.30 Уругларга фильм. «Немухинскиниң хөгжүмчүлери». 16.40 «Бажыңны чүге тудуп тур сен?». Барымдаалыг телефильм. 17.00 «Ниити ыры база бис». 17.40 Фотоконкурс «Чер — бистиң ниити бажыңывыс». 17.45 Философчу беседалар. «Орус философия болгаш амгы үе». 18.30 «Үе». 19.00 Эрге-чагырганы — Советтерге. 19.30 Таныжыңар: чурукчу Теймураз Мурванидзе. 19.50 «Удур туруушкун». Уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.45 «Мээң Чайковскийим». РСФСР-ниң улустуң артизи пианисчи М. Плетневтуң чугаазы. 22.45 «Болуушкуннар база бодалдар». Совет-англи программа. 23.15 — 23.55 «Акцент» Авторжу ыры.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15. Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Өг-бүле амыдыралдың этиказы болгаш психологиязы. 10 класс. Өг-бүлениң психологтуг климады. 9.05 Француз дыл. 10.05 Француз дыл. 10.35; 11.35 Музыка. 6 класс. Орус улустуң ырлары (календарьжы). 11.05 Француз дыл кырында барымдаалыг фильмнер: «Роденге хүндүткелдиң демдээ», «Лувр». 12.05—13.20 «Човуланга чоруп турганы». Уран-чечен телефильм. 7-ги сериязы. 17.00 Ритмниг гимнастика. 17.30 «Бөгүн сен чааскаан эвес сен». «Анонимниг алкоголиктер» деп Москва ниитилелдиң ажыл-чорудулгазы. 18.15 «Пламя» ансамбльдиң концерти. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия тову». Программада: Медээлер. «Соңгулдаларга уткуштур». «Социал айтырыглар дугайында репортаж». «Солун кижи-биле ужуражыышкын». «Бүгү-ле экини — уругларга». 19.30 Медээлер. 19.35 Чарлалдар. 19.40 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 20.20 Маңнаарынга ынактарга барымдаалыг телефильм. 20.30 Музыкалыг телеабонемент. «Декабрь кежээлери». «Б. Пастернактың салым-чаяаны». 21.30 — 23.50 «Шыгжамыр». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Бистиң өрелеривис». «Гжель кандыг болурул?». 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО

ФЕВРАЛЬ 13-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Өжээн болгаш хоойлу» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 18.50 шактарда.

Видеозал: «Шиинттиргениң чагыы» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Транзисторияда Мария, Миробела» 9.00, «Бойдустуң оңнуктери» 10.50, «Билдинмес ортулук» 12.30, 14.30, «Пушпак» отель» (2 сериялыг) 18.30, «Хоойлу-биле чажыртынган оорлар» 16.30, 21.00 шактарда.

Видеозал: «Мана, шиңме!» 11.00, «Багай, эки, каржы» 12.00, «Зита биле Гита» 15.00, «Өг-бүле» 18.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Херээженнер тангозу» 18.00, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Үүлгедикчилерниң ассоциациязы» (Франция), 14.30, 16.20, 18.20, 20.00 шактарда.

Бай-Тайганың «Кызыл-Даг» совхозтуң Культура бажыңынга доктаамал ажылдаары-биле баянга, фортепианога болгаш тыва улустуң хөгжүм херекселдеринге ойнаар, танцы өөредир, ыры-хөгжүм ансамблин тургузуп билир бедик мергежилдиг культура ажылдакчыларын чалап тур. Бо талазы-биле тускай эртемниг өг-бүле кижилер болза, улам таарымчалыг.

Ажылга хүлээп алган соонда чурттаар оран-бажың-биле хандырар, акша-шалыңын, мал-маган азыраар талазы-биле айтырыгларын келгеш, дугуржуп алыр.

Девискээрде хөй-ниитиниң корум-чуруму багай эвес, үениң негелдезинге дүүштүр туттунган Культура бажыңы аянныг дериттинген, чылыг, чырык, кижилер идепкейлиг, актив чыып алыры берге эвес. Школага болгаш уруглар садынга мергежилиниң аайы-биле дакпырлап башкылап болур, чаш уругларын оларга тургузарында айтырыг чок.

Совхоз моон соңгаар уругларның уран чүүл-хөгжүм школазын ажыдарын база планнап турар.

№ 1 профтехучилище «С» категорияның чолаачыларын белеткээр беш ай хуусаалыг курска өөренирин күзээн кижилерни хүлээп ап эгелээн. Аңаа 17 хардан 7 ай ажа берген назылыг аныяк оолдарны хүлээп алыр.

Өөренгени дээш 243 рубль 80 көпеекти төлээр. Немелде төлевир киирген кижилерни общежитиеге тургузар болгаш хүнде дөрт катап чемгерер.

Айтырыгны дараазында черлерден билип ап болур: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 34, телефон № 3-27-88. Күш-ажылга киирип алыр талазы-биле республика тову. **Кызыл хоорай, Салчак Тока кудумчузу, 14. Телефон №№ 3-00-57, 3-06-55.**

Ленинградтың күрүнениң театр, музыка болгаш кинематография институдунга, Красноярскиниң күрүнениң уран чүүл институдунга (шии болгаш кино актёрлары) студентилер хүлээп ап эгелээнин Тыва АССР-ниң Культура министерствозу чарлап тур.

Ол черлерге үндезин чурттакчылардан аныктар хүлээп алыр. Билдириишкинни дараазында адресче 1990 чылдың март 20-ге чедир чорудар: **Кызыл хоорай, Советтер бажыңы, Культура министерствозунуң кадрлар килдизи.**

Бирги шилил алыышкын март 25—26-да уран чүүл училищезинге болур.

АГААР

Республикага булуттаар, аязыр. Чамдык черлерге шоолуг эвес хар чаар. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Агаар дүне 21—26, чамдык районнарга 30 градус чедир соор. Хүндүс 10—15, чамдык районнарга 1—6 градус соок болур.

Кызылга агаар улуг өскерилбес, хар чагбас. Хат кошкак. Агаар дүне найысылалга 24—26, хүндүс 11—13 градус соор.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ арвемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93; Килдистер: ◆ парт тийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39. ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арназы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 375. ТС—00096.

Кр.
Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 ч. февраль 15 четверг № 38 (14238)

1925 чылда үндезилдинген. Өртээ 3 кап.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязының ажыттынганы

Февраль 14-те Кремльге ССРЭ-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязы ажыттынган. Эвилел Совединиң болгаш Националдар Совединиң каттышкан хуралын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы **М. С. Горбачев** ажыткан. Ол эге сөзүн чурттуң амгы байдалын үнелээринге, кол хоойлужудулга актыларын ажылдап кылыр талазы-биле депутаттарның мурнунда туруп турар сорулгаларга тураскааткан.

Депутаттарның бирээзиниң саналы-биле Закавказьеге боол турган болуушкуннар үезинде өлген кижилерниң тураскаалын депутаттар бут кырынга туруп ёзулаан.

Сессияның ажылының чурумунуң дугайында саналдарны ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзинден ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы **А. И. Лукьянов** киирген. Хүн айтырыынга бежен, оларның иштинде бирги чергелиг үжен айтырыгны чугаалажып көөрү-биле киирери саналдаттынган. Ооң соонда ук саналдар талазы-биле дискуссия эгелээн. Дискуссия палаталарның каттышкан кежээки хуралынга база үргүлчүлээн. (СЭТА).

Н. И. РЫЖКОВ МЕЛЬБУРНДА ЧЕДЕ БЕРГЕН

Мельбурн, февраль 13. (СЭТА-ның тускай корр). Азия — Оожум океан регионунда аян-чорук кылып чоруп турар ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков ол хүн Австралияда ийиги улуг хоорай — Мельбурнда чеде берген.

Мельбурн аэропортунга ону Австралияның премьер-министри Р. Хоук, Австралияның даштыкы херектер болгаш даштыкы садыг министри Г. Эванс, Виктория штаттың премьери Дж. Кейн олар уткуп алган.

ССРЭ-ниң Австралияда элчини Е. М. Самотейкин ужуражып келгеннерниң аразынга турган.

Н. И. Рыжков хүннүң ийиги чартыында «Сейфуэй» дээр аъш-чем компаниязының үүрмектеп садыглаар хуваалда төвүнге чораан. Төптүң чиңгине эргелекчизи Т. Хэрд комплекстиң ажылын, аъш-чемин кайда шыгжап база кайыын магазиннерже чорудуп турарын чугаалаан. Шыгжамырның шөлү 50 муң дөрбелчин метр болган. Төптүң бүгү ажылын компьютер башкарып турар. Совет аалчы чүгле ажыл-херекти организастап турарын эвес, харын бүдүрүлгеде күш-ажылдың байдалын сонуургаан.

Н. И. Рыжков ол-ла хүн ССРЭ-ни болгаш Чөөн Европаны өөренип көөр талазы-биле төпке чораан, бо чаа шинчилел болгаш өөредилге черин албан ёзу-биле ажыткан. Ол төптү амгы үениң техниктиг херекселдери-биле дерээн, спутниктер дамчыштыр совет телевидениени безин көрүп болур. Мельбурнда турар үш университеттерниң баазазынга тургускан ол төп болза, Азия — Оожум океан регионунуң мурнуу талазында баштайгы төп болур. Ол төпке белек кылдыр А. С. Пушкинниң болгаш М. Ю. Лермонтовтуң шилиндек чогаалдарын берген.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы «Си ар эй» дээр улуг даг-руда компаниязының удуртукчулары-биле база чугаалашкан. Сөөлгү чылдарда ол компания совет партнёрлары-биле кады ажылдажылганы көскүзү-биле идепкейжиткен. Беседа үезинде кады кылып турар төлевилелдерни боттандырарын дүргедедиринге ийи таланың чүткүлдүг боол турарын демдеглээн.

Н. И. Рыжков Совет Эвилели-биле садыг-экономиктиг харылзааларны тудуп турар чурттуң кол садыгжы хөреңгитеннерин каттыштырып турар «Австралия — ССРЭ» дээр ажыл-агыйжы кижилер чөвүлелиниң удуртукчулары-биле база ужурашкан.

Алексей ВОРОНИН,
Вадим ТАЛАНОВ.

СЭКП ОБЛАСТЬ КОМИТЕДИНИҢ БЮРОЗУНДА

СЭКП обкомунуң бюрозунуң ээлчеглиг хуралы бо чылдың февраль 12-де болуп эрткен. Аңаа СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин СЭКП ТК-ның февраль (1990 ч.) Пленумунуң түңнелдериниң дугайында информация кылган. СЭКП ТК-ның партияның XXVIII съездизинге платформазын партияның область организациязынга чугаалажып көөрүн организастаарының талазы-биле саналдар солчуушкуннары болган. Ол бүгү ажыл коммунистерниң болгаш республиканың бүгү ажыл-ишчилериниң идепкейлиг киржилгези-биле эртер. Ол документиде тодараттынган сорулгаларны боттандырарынче онза кичээнгейни угландырар.

СЭКП обкомунуң бюрозу СЭКП обкомунуң IV пленумунуң СЭКП ТК-ның сентябрь (1989 ч.) Пленумунуң шиитпирлеринге, «Амгы үениң байдалдарында партияның национал политиказы» деп СЭКП-ниң платформазынга дүүштүр партияның область организациязының сорулгалары» деп доктаалының күүсеттинип турарының чорудулгазын чугаалажып көрген. Ол айтырыг талазы-биле практиктиг хемчеглерниң планын бюро бадылаан.

СЭКП обкомунуң бюрозу Министрлер Чөвүлелиниң болгаш республиканың Кадык камгалал министерствозунуң Кызыл хоорайда № 2 эмнелгени специализастаарының дугайында саналын деткээн. Хой ажылының ажылдакчыларының ажылының бергезин, эмчи хандырылгазынга оларның чидиг хереглелин өөренип көрүп, ол эмнелгени хойжуларның кадыкшыл байдалын ханызы-биле шинчилээриниң болгаш оларны шыпарлыг эмнээриниң талазы-биле терапия угланыышкынныг организас-методиктиг төп кылдыр тускайлаар деп шиитпир хүлээп алдынган. Чыттырып эмнедир болгаш поликлиника шинчилгезинге хереглелдиг аарыг кижилерни район эмнелгелериниң шынзылгаларын ёзугаар хүлээп алыр. Моон мурнунда № 2 эмнелгеге быжыглаттынган турган хамаатылар хоорайда чурттап турар черлериниң аайы-биле эмчи дузазын алыр.

СЭКП обкомунуң бюрозу обкомнуң ийиги секретары В. В. Рогило баштадыр улус депутаттарының Советтеринге соңгулда кампаниязының үезинде ажыл-ишчилерниң тургузуп турары айтырыгларны дүрген шиитпирлээриниң болгаш оларның талазы-биле алдынып турар хемчеглерниң дугайында бүгүдеге дыңнадырының талазы-биле бөлүктү тургускан.

ДҮРГЕН БОЛГАШ ШИИТПИРЛИГ ХӨДЕЛИИШКИННЕР ХЕРЕК

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязын ажыдарда М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ чугаазы

Эштер, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязын ажыдып тура, сессияга чугаалажып көөр деп турар айтырыглар болза, характериниң талазы-биле анаа парламент хуралындан дыка улуг хемчээлдиг боол турарын бүзүредиишкин-биле чугаалаксаан ийик мен. Боттандырган соонда бистиң ниитилеливистиң хөгжүлдезинге үндезин, шынар талазы-биле өскерилгелерге чедирип кээр Хоойлуларны сессияга хүлээп алыр ужурлуг. Чурттуң амыдыралынга ооң ужур-дузазын ол тодарадыр, бистиң силерниң-биле кайгамчык улуг харысалгавыс ол-дур.

Бистиң бодувустуң ажылывысты эгелеп турарывыс байдалдың онзагай талаларын чугаалавайн барып болбас. Кол-ла чүве — эде тургустунуушкун, ол амыдыралдың бүгү талаларын болгаш чоннуң кезектерин хаара туткан, ол демократияга, ажык-чарлыг чорукка, хосталгага кижилерниң угаан-нар болгаш энергияларын хостуг болдурарынга хөй чүүлдерни биске берген. Революстуг чаартылгаларже угланыышкын — ол дээрге маргыш чок барымдаа-дыр, ол чурттуң ниитилел хөгжүлдезин дыка дүргедеткен.

Ооң-биле кады эде тургустунуушкун чорудуушкуннарының чоруп турарынга, темпизинге болгаш түңнелдеринге, хереглел рыногунда байдалга, националдар аразының айтырыгларының чидигленип турарынга, корум-чурумнуң баксыраанынга сеткил ханмаан чоруктар көстүп келген болгаш оларның өзүп турарын улус депутаттарының ийиги Съездизинге болгаш партия ТК-ның Пленумунга демдеглээн болгай.

Бүгү угланыышкыннарга ажылды күштелдирер, ажыл-агыйжы болгаш харысалгалыг чорукту дүрген бедидер, корум-чурумну тудар, сагылга-чурумну быжыглаар талазы-биле бодунуң негелделеринге ниитилел ам херек кырында чаңгыс аай. Ниитизи-биле, эштер, бирги ээлчегде, экономика талазы-биле дүрген болгаш шиитпирлиг хемчеглерни алыр ындыг үе-чадада келген бис.

Экономиканы экижидер талазы-биле чазактың саналдап кииргени соңгаарладып болбас болгаш перспективтиг хемчеглерни улус депутаттарының Съездизи бадылаан. Ынчалза-даа бодунуң ужур-дузазы улуг боол турза-даа, бо дээрге чүгле программа болгай, ынчангаш чазактың боду-даа, аңаа адаандан үстүнге чедир чагырткан бүгү органнар-даа хүн бүрүде шыңгыы ажылдаар апаар. Чурттуң күш-ажылчы коллективтери база ынчаар ажылдаар.

1990 чылдың эрткен бүдүн чартык айы бистиң сагыш човаашкынывысты ам дээрезинде эвээжетпээн. Айыткан хемчеглерни боттандырар үеде төп органнарның деңнелинде чоржан болгаш органзас чок чоруктар хөй боол артпышаан. Бөдүүн ажыл-агыйжы чоруктар четпес, ындыг үеде холун булгап олурары кымга күзенчиг боор. Экономиканы эргелеп башкарарында кошкак чорудуушкуннарны ам дээрезинде доктаадып шыдаваан. Бүдүрүлгелерниң аразында дорт ажыл-агый харылзааларын оожум таарыштырып турар, монополизмни, бөлүглежир эрге-ажыктарны кызыгаарлаар талазы-биле механизм ажылдаваан. Ону кичээнгей салбайн анаа арттырып болбас, хөделир херек. Экономиктиг аргаларны ам-даа ажылдап кылбаан черлерге шилчилге үе-чадада эрги аргаларны ажыглап болур, ам эрги-даа, чаа-даа чүүлдерни деңге хөделдирип болуру-биле ол ылгалып турар. Ийет, улам бурунгаарлаары-биле чаа чүүлдерни колдады ажыглаар апаар.

Бир эвес кым бир кижиге бүрүн эргелер четпейн турар болза, ындыг эргелерни берген турарынче сагыш салыр херек. Ынчалза-даа бир эвес чүвени билири азы харысалгазы четпес болза, ынчаарда чугаа сыр өске болур.

Кончуг хөй чүүлдер чазактан, төп органнардан хамааржыры маргыш чок. Айыткан программаны күүседири дээш кайгамчык улуг харысалга, ылаңгыя аъш-чемге, чиик болгаш аъш-чем үлетпүрүнге, ачы-дуза талазынга, транспортка, садыгга хамааржып турар болза, чоннуң хүн бүрүдеги хереглелдеринге хамааржып турар болза, республика, чер-чер органнарынга оон-даа улуг харысалга онаажыр болгай.

Чер-черде бистиң кадрларывыс азырадыкчы хөөннерден оожум хосталып турар. Социал дүшкүүрлүг чоруктар хөй таварылгаларда оларның далаш чок, бир эвес күзээр болзуңарза, харысалга чок чоруктарның түңнелинде боол турар. Демир-орук транспорту шуут сандараан, вагоннарны чогуур үезинде дүжүрерин чер болганда таарыштырбаан. Ооң түңнелинде чоннуң хереглел барааннары, аъш-чем аймаа, бүдүрүлгелерниң үзүктел чок ажылдаарынга эргежок чугула четчелээр кылыглар, чиг эт, өске-даа материалдыг курлавырлар баар черлеринге четпейн турар.

Бис ам соңгаарладып болбас хемчеглерни хүлээп алырын болгаш экономиктиг реформаны шиитпирлии-биле бурунгаарладырын харыугда, ханы харылзаалыг чорудар ужурлуг бис. Бо дээрге чаңгыс медальдың ийи арны деп чугаалап болур. Реформаның оруктарынга, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнге чаа күчүлүг идиг бериишкиннерин киирерин болгаш инициативаларны хөгжүдерин, ажыл-агыйжы чорударының чаа хевирлерин ажыдарын хандырар херек. Өске орук чок, маңаа хамаарыштыр ниитилелде чөпшээрежилге бар. Бөгүнүң бүгү чидиг айтырыгларын ажыл-агыйның бүгү механизмин эде тургустунуушкун оруктары-биле, харын-даа бүдүрүлге харылзааларының бүгү системазының оруктары-биле шиитпирлеп болуруп сөөлгү үениң дуржулгазы база катап чугаалап турар. Эде тургустунуушкунну, үндезин экономиктиг реформаны саададыр болза, бистиң бөгүнгү бергедээшкиннеривис улам ханылап болур. Маңаа дыка хөй чүүлдер Дээди Советтен, оон амгы бо сессиязындан хамааржыр, чурт оон чүнүң-даа мурнунда хуу өнчү болгаш Чер дугайында Хоойлуларны, экономиктиг хоойлуларның бүгү пакеттерин манап турар.

Реформаларның, чаартылгаларның эргежок чугула апарганын өске талаларда база чидии-биле манап турар. Националдар аразының харылзааларын көрүңер. Бис ам чамдык регионнарда чүү боол турарынга дүвүреп турар бис. Кижилерниң өлүп-чидеринге болгаш материалдыг чидириглерге чедирип турар чөрүлдээлерниң быжыг доңнаашкынын чежери, озалдыг чарылдырыкчы илерээшкиннерни доктаадыры чугула боол турар, оларны чүгле совет федерацияны үндезини-биле эде тургузарын дүргедедип тургаш чедип ап болур.

База бир илдең чүве бар: бо угланыышкын талазы-биле хемчеглерни оларның кайда-даа ажылдап турары хамаанчокка, бүгү националдарның кижилериниң дүрүм ёзугаар эргелерин камгалаар талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни холбаштырып тургаш боттандырган турар ужурлуг.

Бистер шуптувус чурттуң мурнуу чүгүнге кижилерни өлүм-чидимге таварыштырган, оларның чурттап турган черлеринден массалыы-биле үндүр сывырарынга чедирген болуушкуннарның айыылдыг таварылгазын аар-бергези-биле чурттап эрттирип турар бис. Мен Дээди Советтиң өмүнээзинден эң чоок кижилерин оскунган өг-бүлелерге, боттарының оран-бажыңнарын, доктаамал чурттап турган черлерин каггаш чоруткаш, ядарал-түрегделге таварышкан кижилерге сагыш-сеткилдиң ханызындан кажыдал-хараадаашкынны илередип тур мен. Тургустунган бөдүүн эвес айтырыгларның политиктиг шиитпирлээшкинин тывар дээш үргүлчүлелдиг үениң иштинде бүгү чүүлдерни кылып келген. Ынчалза-даа муң-муң кижилерниң өлүм-чидимге таваржырын баш удур болдурбазы-биле оон өске кылыр чүве чок болу бээрге, Дээди Советтиң Президиуму онза хемчеглерни алыр ужурга таварышкан. Амгы үеде ында байдал, бир эвес ынчаар чугаалап болур чүве болза, контроль адаанда туруп турар, ындыг-даа болза, байдал мурнукузу хевээр дүшкүүрлүг болбушаан. Бистер тургустунган байдалды чугаалажып көөр болгаш ниити күжениишкиннер-биле угаан-сарыылдыг арганы тывары база катап оралдажыр төлээде, моон мурнунда дугурушканын ёзугаар, тускай үени тып, ажыглаар ужурлуг бис, ындыг күзел ол республикаларда база барын меңээ чугаалаан.

Дээди Советтиң мурнунда сессиязының шиитпирлериниң шынныын амыдырал көргүскен, ынчаарга оларны хүлээп албаан чорук аар уржуктарлыг өлүмнүг таварылгага чедирген. А ол шиитпирлерниң кол-ла утказы — ийи улустуң эрге-ажыктарын холбаштырары, Азербайджанның суверенниг эргелерин болгаш бүдүн-бүрүн турар чорууну бадыткаары болгаш Азербайджан ССР-ниң составынга Даг-Карабахтың улузунуң бактаап хөгжүүрүнге бүгү-ле эргежок чугула магадылалдарны хандырары боол турган. Ооң формулазы бо-дур, ынчангаш бистер ол айтырыгны катап көөр апаарывыста, олче кичээңгей салыры чугула боол турар.

Националдар аразының өскележиишкининиң онза айыылдыының дугайын Бакудан чалбыыштың дамчып чаштай бергени Душанбеге сөөлгү болуушкуннар база чугаалап турар. Ол дээрге күчүлээшкинниң нептереп, кедерээрин болдурган тудушкак хөрлээлээшкин ышкаш боол турар-дыр. Чугаа болза, эштер, чурттуң салым-хуузунуң болгаш бистиң хамаатыларның айыыл чок чоруунуң дугайында боол турар-дыр. Ынчангаш бистер өрттүг өжүрери-биле бүгү-ле чүүлдерни кылыр ужурлуг бис. Националисчи кылыктаныышкынны кыпсып, месилдежиишкиннерни өөскүдүп турар кижилерге эң-не шиитпирлиг байдал-биле удур туржур ужурлуг бис.

Ындыг кижилер кара сагыштыы-биле хөделбишаан, масса-чон аразынга чаштынып, аныяктарны, бичии уругларны, херээженнерни бирги одуругже сүрүп киирип, оларны хол боозунуң хараалының адаанга медеглелдерни кылырынче база хоойлу-дүрүмге удур антиконституцияллыг бижиктерге ат салырынче албадап турарлар.

Олар национал катап тургузуушкуннуң кыйгырыгларынга сылдаглап алгаш, улустарны боттарының күзел-чүткүлдер, хуузунда кызыы эрге-ажыының сорулгалары дээш демиселче элзедип киирип турарлар. Дээди Советке чогуур хоойлунуң төлевилелин киирген. Ону болдунар-ла дүргени-биле күштүг боол киирип болур кылдыр чугаалажып көөрүнге база хүлээп алырынга белеткээрин хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм болгаш эрге-хоойлу айтырыгларының талазы-биле комитетке дагзыры таарымчалыг боол турар. Бистер ону озалдадыр эргевис чок.

Эштер! Бистиң ниитилелдиң канчаар-даа аажок улуг политизациязы бөгүнгү байдалдың онза чүүлү боол турар. Ында эде тургустунуушкуннуң эң кол эчис сорулгаларының бирээзи илереп турар болгаш эң-не калбак улус массаларының күрүнениң болгаш ниитиниң ажыл-херектерин углап башкарарынга бөгүн киржип эгелеп турарынга чүгле байыр чедирип болур-дур. Республикаларга болгаш чер-черлерге соңгулдаларының соонда Советтерниң бүрүн, чаа структуразын хевирлеп тургузары доостур. Ол чүл дээрге бистиң политиктиг системавыстың хөделиишкиннеринге үндезин чаартылга-дыр. Ол ышкаш ТК-ның февраль Пленумунуң ССРЭ Конституциязының алдыгы чүүлүнге өскерилгелерни кылырының эрге чогунун дугайында санал база ол талазы-биле принципиалдыг ужур-дузалыг боол турар.

Ол бүгүнү кады алырга, а ол ышкаш дыка хөй чаа-чаа хөй-ниити организацияларының тыптып кээп турарының үргүлчүлээшкини-даа, чуртка чаа байдалды тургузуп, улустуң хостаттынган күжүн эле тургустунуушкуннуң эрге-ажыктарын ёзугаар тургузукчу ажыл-херектерже угландырар арганы берип турар. Митингилерге болгаш чыскаалдарга эде тургустунуушкуннуң чорудулгазын дүргедедирин саналдап, бюрократизм, ажыл-агыйны эвес, харысалга чок чорук-биле демиселди күштелдирерин, хоойлу-дүрүмнерни шыңгыы сагыырын, кем-херек үүлгедиишкиннеринге болгаш хээли алырынга удур демиселге дээштиг хемчеглерни алырын, транспортка, садыгга болгаш хандырылгага, бистиң хоорайларывыстың болгаш суурларывыстың кудумчуларынга корум-чурумну шыңгыы тургузарын негеп турар совет кижилерниң күзел-чүткүлүн бистер чогумна ындыг утка-биле көрүп турар бис. Бо бүгү болза, демократияны, ажык-чарлыг чорукту, эде тургустунуушкунну калбартып хөгжүдериниң чайгаар кезээ боол турар.

Ооң-биле кады, эштер, силерниң кичээңгейиңерни айтырыгның өске талазынче база угландырарын күзеп тур мен. Хөй-ниитиниң инициативазындан одуунган ындыг буянныг-чаагай демократтыг хөделиишкинни улустуң эрге-ажыктарындан болгаш ниитилелдиң революстуг чаартылгазының негелделеринден дыка ылгалдыг эчис сорулгаларны салган кижилерниң ажыглавазы биске дыка чугула боол турар. Бистер эрге-чагыргаларга чагыртпазынче, хоойлу-дүрүмнерни үрээринче күткүүшкүннерни, күштеп-күчүлээшкинче кыйгырыгларны, удурланыышкынны өжегээр үндүрер, хөлзээшкинни нептередир дээн оралдажыышкыннарны кичээңгейден дашкаар арттырбас болгаш чогуур түңнелди кылыр ужурлуг бис. Буруулуг кижилер хоойлу ёзугаар эң шыңгыы харыылаар ужурлуг.

Бистиң тургузуп алыр деп турарывыс эрге-хоойлулуг күрүневис ниитилелде бар боол турар хөй янзы үзелдерниң болгаш эрге-ажыктарның боттарының дугайын хостуу-биле чугаалаар, политиктиг структураларга дүүштүр боттарын камгалап шыдаар болгаш боттарының сорулгаларын политиктиг чүүлдер-биле чедип ап болур аргаларлыг болуру-биле чүнүң-даа мурнунда онзаланыр. Чүвениң алыс утказы мында, эштер. Хостуг соңгулдаларны чүү дээш доктаадып киирген бис. Съезд болгаш Дээди Совет чүү дээш ажылдап турарыл, калбак ажык-чарлыг чорукту чүге тургузуп турарыл, ниитилелдиң демократтыглгазын чүү дээш калбартып база ханыладып турарыл деп айтырыглар тургустунуп кээр. Конституцияның үндезинин барымдаалап көрүп турар бүгү хамаатылар болгаш организациялар ажык политиктиг чорудулгаларга киржип болур. Далаш чорукту болдурарын, күш ажыглаарын база үй-балай чоруктар тургузарын кордап турар кижилерни демократтар деп санаарының кандыг-даа барымдаазы чок, олар боттарын ындыг кижилер бис, идеяларның хостуг солчулгазы болгаш плюрализм дээш туржуп турар бис деп санап турар-даа болза. Бистиң парлалгавыска, массалыг информация чепсектеринге тургузукчу чорудулгаларны үрегдекчи чорудулгалардан тодаргай аңгылап көргүскен турарын чугаалаар херек. А оларны корум-чурум үрээшкиннерин болдурарынга, өш-өжээн нептередиринге болгаш күш ажыглаарынга ажыглай бээрин канчап-даа болдурбас херек.

Шынап-ла, чаа эгелеп чоруур, ам дээрезинде быжыгып хөнүкпээн демократияны камгалаары, чоннуң эрге-ажыктарын камгалаары — шиитпирлиг хөделиишкиннерни кылырын бистен негеп турар. Амгы үеде кайы бир тускайланчак эрге-ажыктарлыг азы сагыш салыышкыннар ийикпе, азы чоннуң кайы бир кезектериниң болгаш бөлүктериниң чаагай чоруунуң дугайында эвес, а кончуг нарын айтырыглар кес кырында тургустунуп турар. Чугаа болза эде тургустунуушкуннуң моон ыңай канчап баарының дугайында, демократияның болгаш дугуржулга-чөпшээрежилгениң оруу-биле хамаатылар болгаш националдар аразынга өнчүк-чөңгээни болдурбайн, күштеп күчүлээшкинни болдурбайн ооң чаагай сорулгаларын чедип ап шыдаар бис бе дээрзиниң дугайында боол турар. Эде тургустунуушкун боол турар болуушкуннарга хамаарыштыр янзы-бүрү туруштарны, угаап бодаашкыннарны, үзел-бодалдарны тургузуп келген. Ол чогумчалыг чүве-дир, ол чорудулга моон соңгаар-даа ынчаар хөгжүп уламчылаар деп баш удур чугаалап болур. Ындыг болзажок, бистер чаңгыс чүүлге бир эптиг болур ужурлуг бис: эде тургустунуушкуннуң бодун камгалап алыр.

Адак сөөлүнде: бистиң улуг аргаларывыстың-даа, а ол ышкаш биске таваржып болгу дег улуг айыылдарның-даа дугайын доктаамал бодап тура, айтырыгларны ол-бо талазынче чидиглевдирбейн, эки ажылдап көрээлиңер. Күжениишкинниг ажылдаар, чүткүлдүг бурунгаарлаар херек.

Чүгле ынчаар ажылдап тургаш, бистиң күрүневистиң мурнунда туруп турар кончуг улуг сорулгаларны шиитпирлеп ап болур бис. Дээди Советтиң ажылының бо шиитпирлиг үе-чадазында ажылыңарга чедиишкиннерни күзеп наарын чөпшээреп көрүңер. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязы ажыттынган деп чарладым.

ДЕСКЕННЕРГЕ ДУЗАЛАМЧЫ

1990 чылдың январь 1-ниң соонда Азербайджан ССР-ни каггаш, осксэр чоруур ужурга таварышкан хамаатыларга дузаламчы көргүзер талазы-биле немелде хемчеглер дугайында доктаалды ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели хүлээп алган.

Ол доктаалга дүүштүр база ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1990 чылдың январь 17-де хүлээп алган доктаалынга немей Азербайджан ССР-ни каггаш, өскээр көжер ужурга таварышкан хамаатыларга боттарынга хамааржыр кадыкшылга черлерин түр када берип, оларны чурттадырын, а ол ышкаш оларны аъш-чем-биле хандырарын чамдык министерстволарга болгаш ведомстволарга саналдаан. Бо чарыгдалдарны дуглаарының чурумун тодарадырын ССРЭ-ниң Саң-хөө министерствозунга дааскан.

Азербайджан ССР-ни каар ужурга таварышкан хамаатыларга боттарының болгаш чагырып турар организацияларының кадыкшылга черлерин берип, түр чурттадырынга хамаарышкан айтырыгларны чугаалажып көөрүн болгаш шиитпирлээрин эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдеринге саналдаан.

Азербайджан ССР-ни каар ужурга таварышкан хамаатыларны түр чурттаар черлеринче сөөртүр талазы-биле чарыгдалдарны ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң курлавыр фондузунуң хөреңгизиниң күсели-биле боттандырарын, ол чарыгдалды алызында барып, Азербайджан ССР-ниң бюджединден тыртып алырын доктаалда айыткан.

Азербайджан ССР-ни каггаш, оларның түр чурттап турар черлеринге аарыглар профилактиказының болгаш медицина дузазының талазы-биле хемчеглерни боттандырарын ССРЭ-ниң Кадык камгалал министерствозунга болгаш эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдеринге дааскан.

Азербайджан ССР-ни каар ужурга таварышкан, өске черлерде чурттап турар хамаатыларның уругларының, өг-бүлелерде элээди урутларның өөредилгезин болгаш кижизидилгезин организастаарынга байдалдарны тургузарын бо доктаалды ёзугаар Улус өөредилгезиниң талазы-биле ССРЭ-ниң күрүне комитединге база эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдеринге дааскан.

Күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле ССРЭ-ниң күрүне комитеди ВЦСПС-биле кады Азербайджан ССР-ден дескеннерни күш-ажылга кииреринге холбашкан айтырыглар талазы-биле саналдарны белеткээрин болгаш ийи неделя хуусаа иштинде ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге киирерин ук доктаалда база айыткан.

Азербайджан ССР-ни каар ужурга таварышкан хамаатыларга материалдыг дузаламчыны көргүзер талазы-биле ССРЭ-ниң Кызыл Крест болгаш Кызыл Чартык Ай ниитилелдериниң эвилелиниң, Тайбыңның совет фондузунуң, В. И. Ленин аттыг совет уруглар фондузунуң, Чаагай сеткил болгаш кадыкшыл фондузунуң инициативазын чүүлдүгзүнген.

(СЭТА).

БАЙДАЛ НАРЫН ХЕВЭЭР

Душанбе, февраль 13. (ТАДЖИКТА — СЭТА). Алды кижи өлүрткен болгаш 70 хире кижи балыглаңган: дүүн Таджикистанның найысылалынга болган үскүлежиишкининиң долу эвес түңнели ындыг. Тус черниң чурттакчыларынга бээр ужурлуг турган квартираларны эрге-чагырга черлериниң деткимчези-биле ээлеп алыры-биле Бакудан дезип үнген муң-муң кижилер хоорайга чедип кээр дугайында дамчыыр чугаа ол хөделиишкиннерниң чылдагааны болган.

Ол-ла хүн Таджикистанның Компартиязының ТК-зының бажыңының чанынга митинг эрттирер чөпшээрел албаан кижилер чыглып эгелээн. Олар армян өг-бүлелерге ажыл болгаш квартиралар бээринге удурланыышкынын илереткеннер. Баштай оларның саны чүс хире-ле кижи турган. Оон моон чыылза-чыылза, шелге элээн каш муң кижи чыглы берген. Таджикистанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары К. Махкамов, республиканың өске-даа удуртукчулары митингиниң киржикчилеринге чүве чугаалаан.

Ынчалза-даа Душанбеде чүгле 40 хире кижи келгенин, олар шупту таныштарының болгаш төрелдериниң бажыңнарынга чурттаар деп турганын, а амгы үеде оларны республикадан дашкаар чорудупканын республиканың удуртукчулары медеглеп турда-ла, чыылганнар ону тоомчага албаан. Митингиниң чамдык киржикчилери партия Төп Комитединиң бажыңынче шургуп кирерин оралдажып, кыжаныглыг сөстер октап, соңга шилдерин даштар-биле буза шаап каапкан. Ынчап баар орта иштики шериглерниң күштери бажыңче кирер эжиктерни дуй турупканнар.

Ок чок боолар-биле агаарже адыышкыннар безин экстремистерни доктаатпаан. Харын-даа чыылганнарның аразындан харыы адыышкыннар эгелей берген. Олар солдаттарже даштар октап эгелээн. Экстремистер аъш-чем болгаш үлетпүр барааннарлыг элээн каш магазиннерни үрей шаап, үптеп-тонап каапкан. Ниитиниң транспортун өрттедир таварылгалар база турган. Оларның ниитилелге удур хөделиишкиннеринге, ажык үптекчи чорууңга удур корум-чурум камгалалының органнары болгаш иштики шериглерниң солдаттары тускай чепсек-херекселди ажыглаан.

Февраль 12-ниң кежээзинде хоорайга онза байдалды чарлаан болгаш комендант шагын тургускан. Ындыг-даа болза, чер-чер эрге-чагыргаларының болгаш хоойлу-дүрүм органнарының күжениишкиннери турза-даа, ында байдал нарын болуп арткан.

* * *

ССРЭ-ниң ИХМ-те февраль 13-те болган брифинг үезинде дыңнатканы болза: Душанбеге болган массалыг корум-чурум үрээшкиннериниң үезинде хамааты чурттакчыларның иштинден алды кижи өлүрткен болуп турар. 108 кижи кемдээшкинге таварышкан. Олардан 39 кижи — иштики херектер органнарының ажылдакчылары. Оларның үжү берге байдалда эмнелгеде чыдар.

ТЫВА АССР: ЛЕНИН № 9 СОҢГУЛДА ОКРУГУНДАН УЛУС ДЕПУТАДЫНГА КАНДИДАТТАР

Таныштырып тур бис

Кара-кыс Донгаковна АРАКЧАА

Кара-кыс Донгаковна Аракчаа 1950 чылда Улуг-Хем районнуң Үрбүн суурга албан-хаакчы өг-бүлеге төрүттүнген, тыва националдыг, 1989 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, дээди эртемниг, ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң баштакчы эртем ажылдакчызы, химия эртемнериниң кандидады.

1967 чылда ортумак школаны, 1972 чылда Москваның күрүне университединиң химия факультедин дооскан. Күш-ажылчы амыдыралын Терлиг-Хая РЭП-тиң мөңгүн суу заводунуң лаборантызындан эгелээн. 1973 чылда Кызылдың башкы институдунуң химия кафедразынга лаборантылап ажылдаан. 1974 чылда ССРЭ-ниң ЭА-зының геохимия болгаш аналистиктиг химия институдунуң чанында аспирантурага өөренип кирген. 1980 чылда эртем ады камгалаан соонда, башкы институдунуң лаборантызы, ассистентизи, башкызы болуп ажылдаан. 1985 чылда аңаа доцент деп атты тывыскан.

1986 чылдан бээр ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң эртем секретары, кол эртем ажылдакчызы.

Ол хөй-ниити ажылдарынга идепкейлиг киржип турар. Эртемден болгаш инженер, Чаартыкчылар болгаш чогаадыкчылар ниитилелдериниң президиум кежигүнү, комплекстиг килдисте улусчу контроль бөлүүнүң кежигүнү.

Ол үжен ажыг ажылдарның автору, ийи автор херечилелдиң эдилекчизи. 1987 чылда аңаа ССРЭ-ниң чогаадыкчызы деп атты тывыскан. 1988 чылда Чаартыкчылар болгаш чогаадыкчылар ниитилелиниң хереэженнер ортузунда шаңналының лауреады болган. ССРЭ-ниң Эртемденнер эвилелиниң кежигүнү. Өглүг.

К. Д. Аракчааны Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга Чогаадыкчылар болгаш чаартыкчылар ниитилелиниң Тыва область чөвүлелиниң пленуму, Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институду, 60 маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи, Социал хандырылга министерствозу болгаш Кызылдың № 2 ортумак школазы депшидип үндүрген.

• • •

I.

— Чаа федерацияның принциптеринге үндезилеп, хөй националдыг эрге-хоойлулуг күрүнени тургузары дээрге бүгү национал күрүне тургузугларынга эвилелдешкен республиканың деӊ эргезин бээри болур ужурлуг. Моон-биле холбаштыр алызында барып, автономнуг республикадан эвилелдешкен республикаже Тываны шилчидериниң чугулазының дугайында айтырыгны тургузары негеттинип турар;

— республиканың экономиказының, социал болгаш политиктиг амыдыралының дыка хөй айтырыгларын шиитпирлээрде, тус черниң бот-башкарылгазының янзы-бүрү аргаларын, ооң иштинде, улусчу референдумнарны калбаа-биле ажыглаар.

II.

— Девискээр бот-орулгачарылгазынче шилчип турар байдалдарда Тыва АССР-ниң Күрбюджединиң орулга баазазын республика бюджедин тургузарынга киржир эвилел болгаш республика (РСФСР) чагыргалыг бүдүрүлгелерни калбартып тургаш, бүгү талалыг быжыглаары чугула. Амгы үеде шак ындыг 60 бүдүрүлгениң чүгле 12-зи тус чер бюджединче төлевир кииририштирип турар;

— бойдус курлавыры дээш база кедээ ажыл-агыйның экономиктиг эргилдезинден черлерни үлегпүр объектилери тудары-биле ап алган министерстволарның болгаш ведомстволарның хөреңгизинден черни үрээни дээш чылдың-на когарал эгиткени төлевирлер база киржир ужурлуг.

III.

— Социал чөптүг чоруктуң принцивин моон соңгаар быжыглаар сорулга-биле номенклатура институдун дужурер болгаш ниитилел херекселдеринге болгаш ачы-дуза чедирилгезинге, ооң иштинде эмчи хандырылгазынга, оларга артыкшылдыг чиигелделерин чок кылыр;

— республиканың инвестиция политиказынга улус өөредилгези, эртем, культура, кадык камгалалы кол черни ээлээн турар ужурлуг. Башкыларның, культура болгаш кадык камгалал ажылдакчыларының шалыынга, орулгазы амыдыралынга чедишпес хамаатыларның болгаш сургуулдарның пенсия болгаш социал хандырылгазынга тус чер бюджединден чоорту дотация үндүрерин чедип алыр;

— «Буянныг чорук», «Иези болгаш уруу», «Өг-бүлениң уруглар бажыңнары» деп социал программаларны амыдыралга боттандырарда, чер-черлерде улус депутаттарының Советтериниң бюджеттен дашкаар хөреңгизин тургузарын база ажыглаарын калбаа-биле чарлаар.

IV.

— Салым-чаяанныг уругларга республика школазын тургузарынга салдар чедирер;

— «Десант» аргазы-биле аныяктарны чурттуң кол дээди өөредилге черлеринге болгаш даштыкыга Тываның айтырыгларынга угландыр белеткээр арганы катап тургузарынга идиг көргүзер;

— Кызылда бар дээди өөредилге черлериниң баазазынга эртем-педагогика кадрларын мөөңнээр база материал-техниктиг баазазын быжыглаар сорулга-биле чаңгыс аай эртем-өөредилгелиг университет комплекизин кылдыр тургузарын көөр;

— аныяктарның культурага, уран чүүлге, улусчу чогаадылгага киржиксээн эгелээшкинин бүгү тала-биле деткиир;

— чырык, бедик номчулгага залдарлыг Тываның күрүнениң эртем-техниктиг библиотеказын тудар;

— Тывага музей болгаш архив херээн сайзырадырынга үлүүн кииририштирер.

V.

— Республиканың улус ажыл-агыйын экология талазы-биле арыг бүдүрүлгеже, энергияның хора чок дөстеринче угландырар. Тываның девискээринге экология талазы-биле хоралыг бүдүрүлгелерни болгаш транспорт системаларын тургузарын болдурбас;

— кол сорулгаларның бирээзи болза, чурттакчы чоннуң экологтуг культуразын бүгү-ниити көдүрери, экологтуг өөредилгени сайзырангайжыдары. Экология талазы-биле эртем-нептереңгей номнарны, брошюраларны, өөредилге номнарын орус, тыва дылдарга хөйү-биле парлаарын чедип алыр. Чоокку үеде дириг амытаннарның, үнүштерниң, ландшафт болгаш хөрзүннүң, хөлдер болгаш хемнерниң, республика Кызыл дептерин тургузар.

Хамааты сагыш човаашкынның бир чүүлү болза, кижиниң демократтыг эргелериниң болгаш хосталгаларының: сөстүң хостуунуң, чүдүүр-чүдүвезиниң хостуунуң, ажылдаар эргениң болгаш кижи бүрүзүнүң иштики болур-чогуур арга-курлавырларын күш-ажыл дамчыштыр илередир эргезиниң херек кырында боттанган турары дээш демисел болуп турар.

Соңгукчу Сазыг-оолович МОНГУШ

С. С. Монгуш 1942 чылда Тыва АССР-ниң Чөөн-Хемчик районунуң Бээн-Талага арат кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген. 1976 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, дээди эртемниг. Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Тывада филиалының директору.

С. С. Монгуш бодунуң күш-ажылчы оруун 1962 чылда чолаачы ажылындан эгелээн. 1963-1968 чылдарда Бурятияның көдээ ажыл-агый институдунуң зоотехния салбырынга өөренип турган. Ону доосканының соонда «Октябрь 30 чылы» база «Сүт-Хөл» совхозтарга кол зоотехниктеп ажылдаан. 1970-1984 чылдарда Тываның күрүнениң Көдээ ажыл-агый дуржулга станциязының мал ажылының талазы-биле килдизиниң улуг эртем ажылдакчызынга, ооң соонда ол-ла дуржулга станциязының директорунуң эртем талазы-биле оралакчызынга ажылдаан. Орта ажылдап тура, ВАСХНИЛ-диң Сибирь салбырының мал ажылының талазы-биле Сибирь эртем-шинчилел институдунуң чанында аспирантураны бот-өөредилге-биле дооскан. 1979 чылда көдээ ажыл-агый эртемнериниң кандидады эртем адын камгалаан. 1984 чылдан бээр Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Тывада филиалының директору.

«Билиг» ниитилелиниң, агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң президиумунуң, Тыва АССР-ниң агроүлетпүр каттыжыышкынының эртем-техниктиг чөвүлелиниң, өшкү ажылының талазы-биле Бүгү-эвилелдиң методиктиг чөвүлелиниң кежигүнү болбушаан, идепкейлиг пропагандисчи ажылды ол чорудуп турар.

1984 чылда Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижиии-биле шаңнаткан.

С. С. Монгушту Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Тывада филиалының коллективи депшиткен.

• • •

Амгы үеде чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинде нарын айтырыглар бар. Ол айтырыглар совет кижилерниң сагыш-сеткилин дүвүредип турар. Ындыг нарын бергелерни ларый чайладырда, кижи бүрүзү боттарының тодаргай үлүг-хуузун киирер болза эки. Бо дээрге чугула сорулгаларның бирээзи. Ынчангаш бодумнуң программамны тургузуп тура, окруттуң соңгукчуларының амыдырал-чуртталгазын экижидеринче үлүүмнү киирер мен. Тодаргайлаарга, окруттуң чурттакчыларының бажың-балгат, садыг, медицина хандырылгазын, ачы-дуза чедирилгезин база аныяктарның ажыл-биле хандырылгазын чедип алыры дээш чүткүлдүг ажылдаар мен.

Уруглар — бистиң келир үевис. Оларның келир үезин төлептиг орукче углаары бистерден хамааржыр.

Ынчангаш социал чөптүг чорукту камгалаары — мээң программамның чарылбас кезээ. Аныяктарны эртем-билиглиг кижилер кылдыр өөредиринден аңгыда, чажындан күш-ажылга ынак, культурлуг, мөзү-шынарлыг кижилер кылдыр кижизидери — ажылывыста чугула айтырыг. Бөгүн күш-ажылга кижизидилге биле өөредилге бот-боттарындан оранчок ырак. Ону чоокшулаштырып, таарыштырарының оруун тыварынга идепкейлиг киржир мен. Ажылдың чаа хевири аренда болгаш кооперация аргалары-биле ажылдаарынче аныяктарны эвилелдеп, оларның дыштанылгазын болгаш хостуг үезин шын организастаарынче сагыш салыр мен. Республиканың улус өөредилге системазында шиитпирлээр айтырыглар-ла хөй. Школаларның, өске-даа өөредилге черлериниң материал-техниктиг баазазын быжыглаар, ында ажылдап турар ажылдакчыларның амыдырал-чуртталгазының айтырыгларын экижидерин шиитпирлээринге үлүүмнү киирер мен.

Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Тывада филиалының студентилериниң общежитиезин, оларның өөредилге лабораториязының корпузун тудар талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни чорудар. Чурттуң Аъш-чем программазын күүседиринге бистиң филиалдың үлүү улуг. Ынчангаш ол программаны күүседиринге бедик мергежилдиг тускай эртемниглерни белеткээри чугула.

Сөөлгү үеде көдээ ажыл-агыйның тускай эртемниглерин кызырып, оларны аңаа ажылчыннар кылыр деп чугаага шуут удур мен. Тускай эртемниглер чокта Аъш-чем программазын күүседип шыдавас бис. Көдээ ажыл-агый специалистеринден аңгыда, улус өөредилгезиниң бүгү тускай эртемниглерин, ылаңгыя аныяк кадрларны бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга быжыглаары эргежок чугула. Ылаңгыя оларның ажылга тургустунарынга, амыдырал-чуртталгазынга таарымчалыг байдалды тургузарынга үлүүмнү киирер мен.

Улустар аразынга эп-найыралды быжыглаарынга, национал культурага, чоннуң чаагай чаңчылдарынга, ёзулалдарынга база чугаа культуразын хүндүлеп көөрүнге таарымчалыг байдалды тургузар дээш ажылдаар мен.

Хоорай чурттакчыларының сагыш-сеткилин экология айтырыы дүвүредип турар. Кызыл хоорайның агаар бассейни аажок хирленген. Кылаң суглуг Енисей безин хир-чамга туттура берген. Бойдусту камгалаары дээрге-ле боттарывыстың кадыывысты камгалаарывыс ол болур. Ону камгалаар хемчеглерге үлүүмнү киирер мен. Республикада ажылдап кылдынган «Кадыкшыл», «Экология — 95» программаларны боттандырарынга кижи бүрүзү сагыш салыры — соңгаарлаттынмас айтырыгның бирээзи.

Сергей Сайынович САНЧАЙ

Сергей Сайынович Санчай 1950 чылда Тес-Хем районнуң Самагалдай суурга ажылчын өг-бүлеге төрүттүнген. 1985 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, юрист дээди эртемниг, ИХМ-ниң истелге килдизиниң улуг байысаакчызы.

1968 чылда Самагалдай ортумак школазын дооскан, күш-ажылчы амыдыралын Тес-Хем райпозунуң чүдүрүкчүзүнден эгелээн. 1972 чылдан 1973 чылга чедир Москва хоорайның Лихачев аттыг автозаводунга фрезеровщиктеп ажылдаан, ооң соонда ук заводтуң комсомол организациязының сүмелээнин ёзугаар ССРЭ-ниң ИХМ-ниң Волгоградта Дээди истелге школазынче өөренип чоруткан. Ону доосканының соонда, Кызыл хоорккүүскомнуң иштики херектер килдизиниң байысаакчызынга томуйлаттырган.

1979 чылда ИХМ-ниң истелге килдизиниң онза аар херектер истээр улуг байысаакчызының албан-дужаалынче шилчиттирген. 1987 чылда Иштики херектер министерствозунуң партия организациязы ону улусчу контрольдуң кол бөлүүнче соңгаан.

Иштики херектер органнарынга ажылдап келген үезиниң дургузунда С. С. Санчай «Онза кызымак ажыл-чорудулгазы дээш» деп медальдың 2-ги болгаш 3-кү чергелери-биле, «Милицияның тергиини» деп хөрек демдээ-биле, «Кызыгаар шериглериниң тергиини» деп демдектиң 2-ги чергези-биле шаңнаттырган. Ол ышкаш эки ажылы дээш хөй-хөй шаңнал-макталдар-биле демдеглеттирген. Өглүг.

Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга С. С. Санчайны Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң коллективи депшиткен.

• • •

Соңгукчуларымның болгаш мени депшидип үндүрген коллективтиң бүзүрелин шынзыдар сорулга-биле, платформамның негелделерин «Чугаадан — тодаргай ажыл-херекче шилчиир!» деп кыйгырыгның адаа-биле тургускан мен.

Депутат ажыл-чорудулгамның дараазында айтырыгларга үндезилеп чорударын бодап турар мен:

— хамаатыларның политиктиг болгаш хоойлу-дүрүм-биле камгалаттынган болуру дээш демисежир апаар мен, буруу чок, актыг кижи суд сандайынга олурбас, ынчалзажок, кем-херек үүлгеткен кижи — харыысалгага онаашкан турар ужурлуг. Органистаан кем-херек үүлгедиглериниң, хээлиленир чоруктуң база бюрократизмниң хевирлери-биле демисежирин хүлээнип турар мен. Хоойлу кижи бүрүзүнге хамааржыр, ол дээш негелде чаңгыс:

— күш-ажылдың, дайынның, милиция хоочуннарының болгаш аныяктарның чуртталга байдалын, оларның чурттар бажың-биле хандырылгазын экижидер айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлээринге мээң үлүүм дорт кирген турар ужурлуг. Аныяктарның чуртталга-тудуг комплекизин хөгжүдер. Ямбыладыр чоруктарны чайладыр. Социал кежиктиң хуваалдазын чорударда, социал чөптүг чоруктуң сагыттынган турарын, ажык-чарлыг болуруун чедип алыр дээш демисежир апаар мен;

— чаа хоойлулар ажылдап кылырда хөй-ниитиниң санал-оналын албан барымдаалап, өөренип көрүп тургаш, демократчы байдалга чорударын чедип алыр дээш санал-оналымны киирер мен;

— милиция ажылдакчызы кижи болганымда, республикада хөй-ниитиниң корум-чурумунуң амгы байдалынга дүүштүр кызымак ажылдап, кем-херек үүлгедиглеринге удур шиитпирлиг демисежирин негеп, чоннуң сагыш-сыралын деткип, чүүлдүгзүнмес аргам чок;

— республикага националдар аразының харылзааларын быжыглаар, национал чаңчылдарны болгаш ёзулалдарны камгалаар айтырыгга үлүүм дорт кирер. Бүгү национар дылын, культуразын камгалаар херекке база киржирин бодап турар мен;

— аныяктар, ылаңгыя студентилер-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлежиринге идепкейлиг киржир мен. Оларның социал амыдырал, чуртталга байдалын экижидер, өөрениринге болгаш дыштаңырынга таарымчалыг байдалдарны тургузар сорулга-биле айтырыгны чогуур албан черлеринге тургузар мен. Педагогика институдунуң общежитиезинге столоваяның доктаамал ажылдаарын чедип албышаан, студентилерге көрдүнген өртек-биле изиг чем, чартык фабрикаттар садарын организастаары ажыктыг болур ужурлуг;

— студентилерниң эмчи хандырылгазын экижидерин база чугулалап турар мен;

— студент өг-бүлелерниң мурнунда айтырыглар эвээш эвес. Ындыг болганда, эвээш өг-бүлелиг студентилер чурттап турар общежитиеге немелде тудуг айтырыын база бодап турар мен;

— студент аныяктар-биле быжыг харылзааны тудуп, кады ажылдап тургаш, аныяктарның эрге-хоойлу кижизидилгезинге хамаарышкан чамдык айтырыгларны (берге кижизидилгелиг назы четпээннер-биле ажыл, арагалаашкынга, наркоманияга удур демисел) шиитпирлеп болурунун аргазы бар деп бодап турар мен;

— оон аңгыда, бодап чоруурум база бир айтырыг бар. Ол — экология айтырыы. Бойдус камгалалы-биле холбашкан хемчеглерни амыдыралга боттандырарынга идепкейлиг киржирин хүлээнип турарым ында. Ниити республикада экология айтырыглары-биле. Кызыл хоорайның агаар бассейниниң арыг болуру дээш ажыл-агый, бүдүрүлге удуртукчуларының база харыысалгалыг ажылдакчыларның хоойлу-дүрүм талазы-биле харыысалгазын бедидерин чедип алыр.

Алдын-кыс Темир-ооловна КОНГАР

Алдын-кыс Темир-ооловна Конгар 1962 чылда Тес-Хем районнуң Ак-Эрик суурга албан-хаакчы өг-бүлеге төрүттүнген. 1976 чылдан бээр ВЛКСМ кежигүнү, дээди эртемниг, күрүнениң Кызылда педагогика институдунуң студентилер профкомунуң даргазы.

Бодунуң күш-ажылчы намдарын 1987 чылда Кызылдың пединститудунуң биология кафедразынга биология болгаш химия башкызының ажылындан эгелээн.

1989 чылда студентилерниң профэвилелиниң отчёт-соңгулдалыг хуралынга күрүнениң Кызылда педагогика институдунуң студентилер профкомунуң даргазынга альтернативтиг үндезинге соңгуттурган. Өглүг.

А. Т. Конгарны Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга күрүнениң Кызылда педагогика институдунуң күш-ажылчы коллективи депшиткен.

• • •

1. Партияның болгаш Советтерниң хүлээлгелерин эң тодаргайы-биле аңгылап, Советтиң девискээринге эрге-чагырганы аңаа бүрүнү-биле дамчыдып бээрин чугула деп бодап турар мен.

2. Улус өөредилгезин, культураны кол айтырыглар кылдыр көрүп, ында байдалдарны үндезинин-биле эде көөрү чугула. Ол сорулга-биле чоокку беш чылда комплекстиг программа ажылдап кылыр апаар.

3. Бар-ла бүгү аргаларны чедимчелиг ажыглап тургаш, бистиң чуртувуста болгаш даштыкыда дуржулгага даянып, өөредилгениң арга-хевирлерин, арга-методун уруглар ясли-садтарындан эгелээш, улам сайзырангайжыдары чугула деп бодап турар мен.

4. Ажык-чарлыг чорукту амыдыралдың бүгү-ле адырларынга, ооң иштинде экология-биле холбашкан айтырыгларга, эргелеп башкарар органнарны тургузарда калбаа-биле ажыглаар дээш туржурун бодап турар мен. Социал кежиктерниң хуваалдазынга социал чөптүг чорук база шак ынчаар сагыттынган турар ужурлуг. Оон аңгыда, мени өскүс болгаш ада-иезиниң ажаалда-хайгааралы, кижизидилгези чокка арткан чаштарның, уругларның салым-чолу дүвүредип турар.

5. Инвалид уругларга, дуза херек кырганнарга чиигелделер хөй, кичээнгей улуг болур ужурлуг. Ниитиниң чемненилге чериниң бүдүрүлгелеринге профэвилелдерниң азы бүдүрүлгелерниң акша-хөреңгизи-биле халас чемненир пунктуларны ажыдар айтырыгны тургузарын артык эвес деп бодап турар мен.

6. Студентилер-биле ажылдап турар болганымда, аныяктар-биле холбашкан айтырыглар меңээ чоок. Ынчангаш аныяктар дугайында хоойлуну ажылдап кылып, хүлээп алырынга киржир.

7. Аныяк өг-бүлелерниң мурнунда тургустунуп турар айтырыгларның болур-чогууру-биле шиитпирлеттиниринге үлүүм кииририштирер ужурлуг мен. Өөредилге черлериниң аразынга студент өг-бүлелер общежитиезиниң тудуунуң дугайында айтырыгны тургузары черле артык эвес. Ясли-садка уруглар тургузарының айтырыы бисте дыка нарын деп чүвени билир бис. Аргажок чугула апарган таварылгаларда, ону өөренип көөрүнүң байдалдарын дилээр апаар.

8. Студентилерниң болгаш сургуул аныяктарның социал амыдырал байдалдарын экижидер хемчеглер дээш айтырыгларны тургузуп туржур мен.

9. Экология айтырыын, бойдус байлактарының чөп ажыглалын [illegible] кичээнгейге алыр мен.

Зоя Кыргысовна КЫРГЫС

Зоя Кыргысовна Кыргыс 1945 чылда Улуг-Хем районнуң Баян-Кол суурга төрүттүнген. СЭКП кежигүнүнге кандидат, ТДЛТЭШИ-ниң улуг эртем ажылдакчызы.

1965 чылда Кызылдың музыка училищезин, а 1972 чылда Чөөн Сибирьниң культура институдун доосканының соонда Кызылдың уран чүүл училищезинге ажылдаан. 1972 чылдың октябрьдан эгелээш, бөгүнге чедир ТДЛТЭШИ-де ажылдап турар. 1976 чылда Москваның Гнесиннер аттыг музыка-педагогика институдунуң аспирантуразынга өөренген, искусствоведение эртемнериниң кандидады.

З. К. Кыргыс — Тыва АССР-ниң Композиторлар эвилелиниң баштаар черниң даргазы. 1989 чылда «Тыва» деп фольклор ансамблин организастап тургускан.

• • •

I. Тываның девискээринге ёзулуг-ла эрге-хоойлулуг күрүне тургузуунче орук федерацияның иштинге боттуг автономияның угланыышкынында чыдып турар. азы ам туруп турар автономияны чаа боттуг ужур-утка-биле долдурарынга үлүгнү киирер. Ол сорулга-биле:

— эвилел деңнелинге хоойлужудулга актыларының хүлээп алдынарын манап чытпайн, Тываның амгы хоойлужудулгазын республика автономиязының хемчээлинге делегей хоойлу-дүрүмүнүң нормалары-биле дүгжүп турарынга чедирер дээш туржур:

— Тываның чурттакчы чонунуң культура, социал болгаш экономиктиг амыдыралынга хамаарышкан бүгү-ле айтырыгларны тус черниң деңнелинге, тодаргайлаарга, автономияның бодунуң иштинге шиитпирлээрин чедип алыр. чижээлээрге:

а) республиканың девискээринде шупту-ла аржааннарны, курорттарны болгаш курорт зоналарын Тываның Кадык камгалал министерствозунуң эргезинге дамчыдып бээр.

II. Амгы үеде Тывада демократтыг хосталганың эң бөдүүн магадылалы безин чок. Кижиге буянныг ниитилел чүгле хосталганың янзы-бүрү хевирлериниң — шажынга чүдүүр-чүдүвезиниң, парлалганың, сөстүң, хуралдарның, каттыжыышкыннарның хосталаларының хөгжүлдезин дамчыштыр хөгжүүр.

III. Кижи бүрүзүнүң болгаш чон бүрүзүнүң ёзулуг культуразы шилип алыышкынның хосталгазындан, шажынга чүдүүр-чүдүвезиниң хосталгазындан, ханы бодаттынган шиитпирниң хосталгазындан эгелээр. Ынчангаш шажынга чүдүүр-чүдүвезиниң хосталгазын чүгле хандырар эвес, харын бистиң хоойлужудулгавысты бо айтырыг талазы-биле делегей практиказының деңнелинге чедирип, деңнештирер.

IV. ССРЭ-де, ооң иштинде Тывада база кижиниң амы-тынынга болгаш ат-алдарынга хамаарыштыр кем-херек үүлгедиишкиннери — човаар-кээргээр сеткили чок болган ниитилелдиң уржуу-дур. Ынчангаш херектиң чылдагааннары-биле демиселче херектиң уржуктары-биле демиселден артык кичээнгей салып, олче бүгү-ле күжениишкиннерни угландырар. Кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисел кезедир хемчеглер алыр аппараттан эвес, чурум үрээшкиннерин баш удур болдурбазындан, өске кижилерге хамаарыштыр сеткил човаашкынны, буян-кээргелди хевирлеп тургузарындан эгелээр болза эки.

Кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисел кем-херек үүлгедикчизин ниитилелден аңгылап, шииткел хүлээп алганы-биле доозулбас, а кижини агартып, келдередиринче, үүлгедикчини ниитилелге ажыктыг, бүрүн эргелиг хамааты кылдыр эде кижизидеринче угланган болур ужурлуг.

V. Бичии чаштар — бистиң ниитилеливистиң келир үези, бистиң уругларывыс — конвейерлиг өөредилгениң объектизи. Социал-культура бөлүктериниң онзагай байдалдарын, черлерниң төөгүзүнүң болгаш культуразының чаңчылчаан чүүлдерин өөренип көрдүнген, бажың школаларындан база хууда лицейлерден күрүне өөредилге черлеринге өөрениириниң аңгы-аңгы-даа болза, деӊ эргелиг хевирлериниң принциптеринге тургустунган ёзулуг-ла улус өөредилгези эргежок чугула.

VI. Тываның угаан-бодал культуразының катап тургустунуушкуну-биле холбашкан бүгү-ле айтырыгларны чедиишкинниг шиитпирлээр дээр болза, культура хөгжүлдезинге үндүртүнер бюджеттиг акша-хөреңгини артканының принциви-биле тургузарын болдурбазы чугула. Чалгаа кижи ийи катап тудар, харам кижи ийи катап төлээр деп үлегер-домак бар-ла болгай. Акша-хөреңгини бирги ээлчегде — библиотекалар, музейлер, культура ордуларының тудугларынче, кижиниң амыдырап-чурттаарының культурлуг хүрээлээшкинин тургузарынче үндүрери чугула.

VII. Социал чөптүг чоруктуң принциптерин катап тургузары чугула. Чагыырып дужаар системаның бужар-бак илерээшкиннери болган янзы-бүрү артык эргелерни болгаш чиигелделерни, тускай хуваалдаларны, тускай эмнелгелерни, тускай курорт зоналарын болгаш өске-даа ямбылыг чиигелделерни чок кылыры чугула.

Бүгү эрге-чагырганы — Советтерге! Черни — тараачыннарга!

Айлана Леонидовна ЧАДАМБА

Айлана Леонидовна Чадамба 1948 чылда Кызылга суралжаан уруглар чогаалчызы Л. Б. Чадамбаның өг-бүлезинге төрүттүнген.

Күш-ажылчы намдарын 1972 чылда Москваның культура институдун доосканының соонда, Каа-Хем районнуң Сарыг-Сеп суурунга улусчу театрның режиссёру боопажылдааны-биле эгелээн.

1974 чылдан бээр, Кызылдың аныяк көрүкчүлер театрын удуртуп турар. Ук театр хоорайның хөй-ниити амыдыралынга идепкейлиг киржип келген болгаш республика фестивальдарынга 1, 2 чергениң дипломнары-биле каш удаа шаңнадып келген. А. Л. Чадамба уруглар-биле ажылдың чаа-чаа хевирлерин чогаадыкчы ёзу-биле дилеп тып турар.

А. Л. Чадамба 1986 чылда Күрүнениң театр уран чүүлүнүң институдунуң чанында Дээди режиссёр курстарын база дооскан. Ол — Кызыл хоорай Совединиң чээрбиги чыыжының депутады.

Культурага хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылы, театр уран чүүлүн чедиишкинниг пропагандалап чорууру дээш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң, ВЛКСМ ТК-ның Хүндүлел бижиктери-биле, ССРЭ-ниң Культура министерствозунуң «Кончуг эки ажыл дээш» деп демдээ-биле шаңнаткан.

• • •

Мээң программам чүгле кажан Советтер боттуг эрге-чагырганы алган турар болза, ынчан долузу-биле боттанып болур. Ам болур соңгулдаларга партияның Тыва область организациязының политиктиг платформазында «Улус депутаттарының Советтериниң бүрүн долу эрге-чагыргалыг болуруун чайгылыш чокка хандырарын партияның область организациязы бодунуң кол сорулгаларының бирээзи кылдыр көрүп турар» деп айыттынган.

Советтерге эрге-чагырганы долузу-биле дамчыдып бээриниң дугайында хоойлужудулга-биле быжыглаттынмаан аңаа-ла эреңгей кыйгырыгларның ужурунда оларның ажылдакчылары боттарының ажылынга сеткил ханмайн турар деп санап турар мен, ынчангаш Советтер долу эрге-чагыргалыг болуруун дүргедедири чугула.

Экономиктиг-даа, социал, мөзү-шынар-даа адырларында чаржынчыг болган чүүлдерден үнүп болуруунуң бир оруу — ниитилелдиң культуразын көдүрери. Ооң угаан-бодал эртинелерин көвүдедири болур, олар чокта кандыг-даа өскерлиишкиннер болбас. Чурттуң ниити байдалы, аныяктар, назы четпестер аразында кем-херек үүлгедиишкиннериниң көвүдеп турары, пенсионерлерниң чуртталга байдалының кээргенчиг боор турары, удуртулганың харыысалгазының кудулап турары, ажыл-иштиң ажыктыг чоруунуң өспейн турары — бо бүгү чүүлдер кижилерниң сеткил-сагыжынга дээп, олар моон-даа соңгаар уламчылаар болза, оон-даа артык аар-бергелерге чедирип болур деп бодалдарны тывылдырып турар. Ол бүгү чүүлдер культура-биле дорт холбаалыг. Культура дээрге чүгле культура болгаш уран чүүлдүң албан черлери эвес, ол болза, кижи төрелгетенниң бүдүрүлге, ниитилел болгаш угаан-бодал адырларынга чедиишкиннериниң каттыштырган ниити түңү-дүр. Ол дээрге ниитилел медерелиниң бир хевири болгай.

Культура адырларында шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар-ла хөй, ооң иштинде дыл айтырыы, нациялар аразының харылзааларының айтырыы дээш оон-даа өске.

Бир эвес соңгукчулар меңээ бүзүрелин көргүзер чүве болза, улус депутады деп хүлээлгемни күүседир дээш дараазында чүүлдерни боттандырар мен:

— соңгукчуларның чагыгларын бирги ээлчегде күүседир болгаш оларның күүселдези-биле соңгукчуларны доктаамал таныштырар;

— культурага, улус өөредилгезинге фондулар организастаарын болгаш акша-хөреңги үндүрүп бээрин «артканының» принциви-биле чорутпазын чедип аар дээш туржур;

— тыва улустуң болгаш Тывада чурттап турар өске-даа улустарның эки чаңчылдарын, ёзулалдарын камгалаар, национал чаңчылдарны, ёзулалдарны, байырлалдарны катап тургузар. Шагаа болгаш Наадым байырлалдарын доктаадып тургузар дээш туржур;

— шажын-чүдүлге тудугларын болгаш хүрээлерни чоннуң сагыш-сеткил болгаш материалдыг культуразының хевирлери кылдыр көөрүн чедип алыр;

— Кызыл хоорай Тываның найысылалы болганда, ону культураның болгаш улус өөредилгезиниң ёзулуг-ла төвү болдурар. Ол сорулга-биле хоорайга республика библиотеказын, музейни, бичии көрүкчүлер театрын, куклалар театрын, Аныяктар ордузун, Эртемниң болгаш культураның ордузун, литература музейин, чаа спорт-залдарны, кинотеатрларны тударын чедип алыр дээш туржур;

— республиканың болгаш хоорайның уран чүүл школаларының тудуун эгелээрин, гуманитарлыг угланыышкынның школаларын ажыдарын дүргедедир;

— тыва хөгжүм, уран чүүл, литература болгаш чурт-шинчилел талазы-биле өөредилге номнарын база көрүлде материалдарын хөйү-биле парлаарын чедип алыр;

— уран чүүлге онза сундулуг аныяк кижилерни янзы-бүрү шаңналдар, стипендиялар-биле хандырып, оларның амыдырал байдалдарын экижидип тургаш деткиир;

— элээдилерниң кижизидилгезин, оларны күш-ажылга хаара тударын эреңгей кыйгырыглар-биле саазын кырынга эвес, ёзулуг боттуг ажыл-херектер-биле боттандырар дээш туржур мен.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 39 (14239) ◆ 1990 чыл, февраль 16, пятница ◆ 1925 чылда үндезилеттинген. ◆ Өртээ 3 коп.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязы

ЧОННУҢ КҮЖЕНИИШКИНИН — ТУРГУЗУКЧУ АЖЫЛ-ХЕРЕКТЕРЖЕ

Сессиялар аразында чапсар — дыштаныылга үези эвес, а депутат ажыл-чорудулганың бир өске хевири. Ынчангаш эрткен «парламент дыштаныылгазының» үезинде ССРЭ-ниң улус депутаттары онза күжениишкиннниг ажылдап келген: бистиң парламентививистиң комитеттеринге болгаш комиссияларынга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязынга чугаалажып көөрү-биле киирер үндезин ужур-дузалыг хоойлужудулга төлевилелдериниң улуг бөлүүнүң талазы-биле чидиг маргылдаалар чорупкелген.

Сессия төлевилеттингениниң ёзугаар, февраль 14-те, эртенгиниң 10 шакта Кремльге Эвилел Совединиң болгаш Националдар Совединиң каттышкан хуралы-биле ажыттынган. Сессия ажыттынып турда амгы байдалдың онзагай чүүлдери-биле холбаштыр дүвүрээзин турзажок, ажыл-херекчи байдал тургустунган. Ол дугайын сессияны ажыдып тура, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы **М. С. Горбачев** демдеглээн.

Депутаттарның бирээзиниң саналы-биле Закавказьеге боон турган болуушкуннар үезинде өлген кижилерниң тураскаалын депутаттар бут кырынга туруп ёзулаан.

Сессияның ажылының чуруму кандыг болурул, хүн чурумунга кандыг айтырыглар кирерил — бо талазы-биле саналдарны ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы **А. И. Лукьянов** саналдап киирген.

Бо саналдарның үндезини болза бирги ээлчегле улус депутаттарының ийиги Съездизиниң даалгалары, комитеттерниң база комиссияларның санал-оналы, а ол ышкаш Дээди Советке улус депутаттарындан, күш-ажылчы коллективтерден, хамаатылардан кирген күзээшкиннер болган деп ол чугаалаан. Айтырыгларны шилип алырынга чуртта тургустунган байдал, бистиң ниитилел хөгжүлдевистиң эң чидиг болгаш парын айтырыгларын барымдаалап көөр дээн чүткүл салдарны база чедирген. Хүн чурумун тургузуп тура, хоойлулар чогаадып тургузар ажылды демократчыдылганы ханыладырынче, ниитилел амыдыралының аңгы-аңгы адырларынга үндезин өскерилгелерни боттандырарынче шиитпирлиг угланыышкынны алырының эргежок чугулазы барымдаалаттынган. Ол дээрге чүнүң-даа мурнунда экономиктиг реформа, политиктиг тургузугда өскерилгелер, хоойлу-дүрүмнү болгаш сагылга-чурумну быжыглаары, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын хандырары-дыр.

Адактың соонда, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң «портфелинде» кирген хоойлу төлевилелдериниң ажылдап кылдынганының, белениниң кайы хире чергелиин база барымдаалаан. Чүге дээрге «чиг» төлевилелдер киирерге, оларга артык, куруг үе чарыгдаттынарын эрткен сессияларның дургулгазы көргүскен.

Хүн чурумунга ниитизи-биле бежен, ооң иштинде оларның 30 хирези бирги ээлчеглиг чугаалажып көөр айтырыглар кирген. Оларны чеди бөлүкке чарып ап болур. Ол дээрге Конституция хөгжүлдезиниң, чурттуң Үндезин Хоойлузунуң чамдык үндезин чүүлдерин өскертириниң, экономиктиг реформаны боттандырарының үндезин айтырыглары, социал политиканың, совет федерацияны болгаш националдар аразында харылзааларны сайзыраңгайжыдарының айтырыглары, политиктиг реформаның, эрге-хоойлу реформазының айтырыглары, адактың соонда, организастыг айтырыглар-дыр.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму бо айтырыгны база катап кончуг тодаргай чугаалажып көргеш. Дээди Советке болгаш улус депутаттарының Съездизинге чугаалажып көөрү-биле Конституцияга эң чоокку үеде ындыг өскерилгелерни киирер деп чаңгыс аай түңнел кылган. Олар партияның болгаш өске ниитилел-политиктиг организацияларның туружунуң дугайында Үндезин Хоойлунуң 6 болгаш 7 дугаар чүүлдеринге, хуу өнчүнүң аңгы-аңгы хевирлеринге тураскаадтынган чүүлдерге база ол ышкаш депутаттарның, хамаатыларның, бистиң эртемивистиң, чурттуң президентизиниң эрге-хүлээлгезин тургузар дээн идеязы-биле дүүштүр күрүне эрге-чагыргазының дээди чадазының бүрүн эргелерин таарыштырып турар чурумнарга онаажы берип болгу дегдир.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму бо айтырыгларны чугаалажып көөрү-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизин чыылдырар саналды киирген.

Ооң соонда А. И. Лукьянов сессияга чугаалажып көөрү-биле киирип келген хоойлулар төлевилелдеринге ажылдың чоруп турганының дугайын тодаргай чугаалаан. Оларның шуптузунга тайылбырны ол берген.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының ийиги Съездизиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле Дээди Советтиң ажылын организастаарының дугайында доктаалдың төлевилелин сессияга чугаалажып көөрү-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму киирип турарын А. И. Лукьянов дыңнаткан. Ол саналдап киирген хүн чуруму-биле тудуш холбаалыг болуп турар болгаш ооң-биле кады ам боттандырар бүгү ажылдың талаларын тодарадыр. Ооң онзагай талаларының дугайын чугаалап тура, улус депутаттарының Съездизи Дээди Советке көңгүс чаа долу эргени тывыскан дээрзин ол демдеглээн: хоойлуларны хүлээп ап тура. Конституцияның аңгы-аңгы чүүлдеринге, ээлчеглиг Съездиге оларны дараалаштыр бадылаары-биле эргежок чугула өскерилгелерни ол ам хары угда киирип болур.

Ол планнаттынган реформаларны боттандырарының чорудулгаларын дүргедедиринге немелде аргаларны берип турар. Оон ыңай ниитилел болгаш күрүне амыдыралының айтырыгларын шиитпирлээринге идигни бээр. Ооң-биле кады ол айыттынган чаа чүүл хүлээп алдынган шиитпирлер дээш комиссияларның болгаш комитеттерниң, Дээди Советтиң кежигүннериниң, бүгү депутат корпузунуң харыысалгазын дыка бедидер.

Он үшкү беш чыл планының төлевилелин ам чугаалажып көөрү солун болур ужурлуг. Социалистиг рыноктуң байдалдарынга таарыжыр, конъюктураның өскерилгелери-биле, бүдүрүлгелерниң, девискээрлерниң, республикаларның экономика талазы-биле бот-тускайлаң чоруунуң калбарганы-биле холбаштыр ынчалдыр кылдынары-биле ол ылгалдыг болур. Ооң-биле чергелештир Дээди Совет бодунуң контролюн бүгү талалыг күштелдирер апаар.

Националдар аразының чугула харылзааларын база-ла чугаалажып көөр апаар. Бо айтырыгларны шиитпирлээрде кады ажылдаарынче, интернационализм базым бүрүзүнге-ле турарынче Дээди Совет кыйгырып турар. Дээди Советтиң маңаа үлегери улус депутаттарының бүгү-ле Советтеринге болгаш бүдүн ниитилелге-даа чижек болур ужурлуг.

Улус депутаттарының ам соңгудар Советтериниң ажылынга хамаарыштыр чугаалааш, А. И. Лукьянов улус депутаттарының Советтериниң ажылының эргелелди болгаш бот-башкарылганы хөгжүдериниң айтырыгларының талазы-биле комитетке улуг харыысалга онаажыр апаар дээрзин айыткан. Тус черниң бот-башкартынарының болгаш тус черниң ажыл-агыйының ниити үндезиннериниң дугайында эвилелдиң хоойлузун хүлээп алганының соонда, республикаларның шак ындыг хоойлуларын чогаадып кылырынга, эң-не улуг дуза чедирер апаар.

Оон аңгыда, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң айтыышкын үндүрер болгаш контрольдаар бүрүн эргелерин херек кырынга боттандырары-биле холбашкан айтырыгларже улуг күжениишкинни мөөңнээр апаарын оратор айыткан. Ол талазы-биле шиитпирлээр айтырыглар-ла хөй.

Дээди Совет чуртта байдалды, хоойлуларны база эрге-чагырганың дээди органының өске-даа шиитпирлерин амыдыралга сагып, боттандырарын шыңгыызы-биле хайгаараар апаар боор дээрзин совет кижилер манап турар.

Амгы бо сессия апрельдиң 24-25 үезинде доостур деп, ССРЭ-ниң Дээди Соведи ынчаар бодап турар. Хүн айтырыының хөй боон турарын, ажылдың кол нуруузун комиссияларга болгаш комитеттерге шилчидерин барымдаалааш, бир неделяда пленарлыг хуралдарны, а өскезинде комитеттерниң база комиссияларның ажылдаар апаарын саналдап турар. Эрткен сессияның дургулгазындан алырга, ынчаар ажылдаза эптиин көргүскен. Дээди Советтиң кежигүннериниң хөй санныг санал-оналдарын барымдаалааш, депутаттарның айтырыгларынга чазак кежигүннериниң, күрүнениң өске-даа органнарының удуртукчуларының харыызын дыңнаары-биле айның бир хүнүн аңгылап бээри чугула дээрзин А. И. Лукьянов түңнелинде чугаалаан.

Хүн айтырыының талазы-биле саналды депутаттар кичээнгейлиг дыңнаан. Чугула айтырыгларны бирги ээлчегже тургузуп, канчаар ажылдаарының чуруму дугуржуп алыры берге эвес ышкаш кылдыр сагындырар. Ынчалзажок ол талазы-биле дискуссия эгелээн. Чижээ, чурттуң чидиг болуушкуннар боон турар черлеринге байдалды кандыг янзылыг экижидип алырынга, ССРЭ Конституциязының 6-гы чүүлүнүң дугайында айтырыгны ам чугаалажып болур бе база кандыг янзылыг чугаалажып болурул дээрзинге хамаарыштыр тайылбырларны кылырын дилеп турган. Республика болгаш чер-чер Советтеринге соңгулдалар чоокшулап келген, ынчангаш тус черниң бот-башкартынарының дугайында хоойлу төлевилелин бирги ээлчегде чугаалажыры база саналдаттынган. Депутаттарның бирээзи парламентиде төлээлекчилер чөвүлели сессияга киирген айтырыгларны чугаалажып көөрүнүң чурумун тургузарынга, тодаргайлаарга, кандыг айтырыгларны бирги ээлчегде тургузарын доктаадырынга идепкейлиг рольду ойнаар ужурлуг деп демдеглээн. Хүн айтырыын доктаадып тургузарда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму чуртта байдалды болгаш хоойлу төлевилелдериниң кайызының кайы хире белеткеттингенин барымдаалап көрген турган.

Хүн айтырыын чугаалажып көрүп турда, хөй санал-оналдар кирген. Элээн каш улуг айтырыглар тодараттынып келген болгаш оларның кайызын бирги ээлчегде чугаалажып көөрүнүң дугайында саналдар кирип турган. Ындыг айтырыгларга национал харылзаалар, ССРЭ-ниң национал-күрүне тургузуу, улус депутаттарының ээлчег чок Съездизин чыылдырары дээн ышкаш айтырыглар хамааржып турган.

Калбарган дискуссияга киржип тура, М. С. Горбачев ооң чутулазын болгаш ажыктыын демдеглээн. Дээди Советке боон турар бүгү дискуссиялар ышкаш, бо дискуссияга чурттуң амгы байдалынга хамаарыштыр сеткил-сагыш дүвүрээшкиннери илереттинип турду, ындыг болзажок ажыктыг болгаш бодамчалыг санал хөйү-биле илереттинди, хүн чурумун дугуржуп тургузуп алырда оларны үндезин кылдыр алза чогуур деп, ол чугаалаан. Экономиктиг болгаш политиктиг айтырыглар талазы-биле хоойлу төлевилелдерин хүлээп алырын дүргедедирин база националдар аразында харылзааларга хамаарыштыр бөлүк айтырыгларны чугаалажып көөрүн ийиги Съездиге депутаттарның саналдап турганын сагындыргаш, Дээди Советтиң Даргазы чурттуң амгы байдалынга дүүштүр депутаттар, чуртка корум-чурумну быжыглаар, хоойлуларның негелделерин күштелдирер дугайында айтырыгларны чидиг-биле тургузуп турары чөптүг-дүр деп чугаалаан. Ол кончуг шын. Бир эвес демократия чогуур механизмнер-биле быжыглаттынмас болза, ол узуткаттынар. Нарын байдалды боттарынга ажыглай бээр күштер тыптып келир. Хүн айтырыынга хамаарыштыр хөй санныг санал-оналдар кирип турар болганда чапсар үезинде Дээди Совет база катап чыглып алгаш, оларны бөлүктер аайы-биле баштай палаталарга чугаалажып көөр кылдыр белеткеп кээрин ол сүмелээн. Ол санал хүлээп алдынган.

ССРЭ Конституциязынга өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер база чуртка демократчы президент эрге-чагыргазын тургузар апарганы-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизин чыылдырар дугайында айтырыгны хүн айтырыынга киирер деп сессия шиитпирлээн. Азербайджанда байдалга политиктиг үнелелди бээр дугайында айтырыгны база киирген. Бо сессияның хүн айтырыынга киирер дээн чамдык саналдарны баштай Дээди Советтиң Президиумунга чугаалашкан, ооң соонда оларны сессияга сайгарып көөр-көрбезиниң дугайын база катап чугаалажыр деп шиитпирлээн.

Сессияның ажылын кандыг янзылыг чырыдарының дугайында айтырыгны ССРЭ-ниң Күртелерадиозунуң даргазы-биле кады белеткеп кээрин палаталар даргаларынга дааскан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязы апрель 25-ке чедир ажылдаар. Депутаттар ындыг шиитпирни хүлээп алган.

Сессия ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

Дүүн

ЖУРНАЛИСТЕР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин дүүн Парлалга бажыңынга журналистер-биле ужурашкан. Ол СЭКП ТК-ның (февраль 1990 ч.) Пленумунуң эрткениниң дугайында дыңнадыгны кылган болгаш чамдык айтырыгларга бодунуң хамаарылгазын илереткен.

Парлалга, радио болгаш телевидение чонну сырый каттыштырарынга, тайылбыр ажылын чорударынга чаа аргаларны дилеп, массалар-биле харылзааны калбартыры чугула дээрзин ол демдеглээн. Съездиге уткуштур партияга хамаарышкан санал-онал солчуушкунун калбартырын сүмелээн болгаш массалыг информация чепсектериниң мурнунда туруп турар сорулгаларын тодараткан.

Ол ышкаш ол республиканың социал-экономиктиг айтырыгларынга доктааган. Партия организацияларының тургустунуп келген байдалда кандыг айтырыгларже кичээнгей салырын ол айыткан.

Г. Ч. Ширшин журналистерниң хөй санныг айтырыгларынга харыылаан.

Бистиң корр.

Кыштаглаашкын — шыңгыы шылгалда

ХУРАЛ ЧОККА АЙТЫРЫГ ШИИТПИРЛЕТТИНМЕС БЕ?

Республиканың чамдык ажыл-агыйларында кыштаглаашкынның дүвүренчиг чоруундан төп районнарның совхозтар директорларын, АҮК-тер даргаларын Кызылга чыгташ, оларның-биле чугаалажыр ужурга таварышкан. Бо айтырыгның тургустунуп келгениниң база бир чылдагааны болза, он ийиги беш чыл планы бо чылын доостур. Чаа беш чылче кандыг үндезиннниг кирер бис, оон база дыка-ла хөй чүүлдер хамааржыр.

Эрткен дөрт чылдың дургузунда пландан ажыр 1294 тонна эътти, 5443 тонна сүттү, 42 тонна дүктү дужаап алган бис. Ынчалза-даа маңаа оожургаар барымдаавыс чок. Эрткен чылдың бо үезинге бодаарга, мыйыстыг бода малдың баш саны 2785-ке, шээр мал 5265, хаван 2037 башка эвээжээн, а чылгыны көвүдээн. 1990 чылдың февраль 9-ка чедир 667 бода, 4219 шээр мал, 544 хаван өлүп хораан. Дөртенне хонук дургузунда. Кыш узун.

Бо хүннерде эң ылаңгыл Бии-Хем районда аажок дүвүрээзиннниг байдал тургустунган. «Өөк», «Хадың», «Саян» совхозтар мал-маганын чүгле чаа сөөртүп эккелген чем-биле чемгерип турар. Бо чылдың январьда 93 бода мал өлүп хораан. Ооң кадында 79-ту арган-дорган дээш хорадыр ужурга таварышкан. А шээр малдан каража чаңгыс-ла айда 830 баш болган. «Саян» совхозтуң садып алганы уксаалыг 150 хунажыныындан кышкы үеде 20-зи хораан, артканнарының күш-деңгели дыка кошкак. «Өөктүң» Чкаловка, «Саян», «Хадың» совхозтарның фермаларында чулуктуг болгаш бөдүүн чем барык чок, доозулган.

Кышкы үеде бир кол сорулга болза, сүт саалдазын кудулатпазы болгай. Бо талазы-биле бисте база-ла дүвүренчиг чүүлдер бар. Оперативтиг медээ ёзугаар алырга, бо чылдың февраль 9-та бир инектен-не 3,8 кг. сүттү саап алган, а эрткен чылдың ол үезинде 4,2 кг турган. Бии-Хем районда инектен сүт саалдазы эрткен чылдаазындан 1,8 кг эвээжээн. Ол ышкаш Каа-Хем, Таңды, Улуг-Хем районнарда бо көргүзүг кудулаан. Сүттүң бараанныг чоруу Каа-Хем, Бии-Хем районнарда чавыс.

Ниитизи-биле сүттү күрүнеге садарының темпизи куду, бир эвес шак мынчаар ажылдаар болзувусса, кварталда сүт дужаарының планын күүседип шыдавас бис. Бо талазы-биле эң ылаңгыя Бии-Хем район, «Коммунизмниң херели», «Ленинчи орук», «Х Улуг хурал», «Бурунгаар» совхозтарының удуртукчулары, зооветспециалистери, малчыннары черле бир хемчээн алыр ужурлуг.

Сүт планын күүседирде, хамык аргаларны санап көөр апаар. Ол хиреде дужааган сүдүвүстүң шынары куду. «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң инээ бруцеллез чок болза-даа, дужааган сүдүнүң 96,7 хуузу ийиги сорт, а бирги сорт шуут чаңгыс тонна-даа чок болган. ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтан 18 тонна сүттү ажыг дээш холуп каапкан. С. Тока аттыг совхозтуң директорунуң медеглеп турары-биле алырга, Кызылдың сүт комбинадынга барып дужаарга, бир хүн бирги, дараазында II сорт боон турар. Ооң чылдагааны чүдел дээрзин илерединге республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң специалистери оларга дузалажырын дилээн. Совхозтуң бодунуң специалистери заводка кээп-даа турганнар.

Чүгле ажыл-агыйлар эвес, харын агроүлетпүр каттыжыышкыннары кышкы үеде сүттү эвээжетпезиниң аргаларын санап, түңнеп алган турар ужурлуг. Ол хиреде Улуг-Хемде АҮК даргазы Н. Т. Букша сүттүң бараанныг чорууң, үскүрүн база мал чемин көвүдеди берип, болбаазырадып турган, чежени немей алырын мынчага чедир санап албаан болган. Ам квартал төнчүзүнге чедир бүдүн чартык ай арткан. Эрткен чылдың бо үезинге турганындан улуг-хемчилерниң дужааган сүдү эвээш. Өске районнарга бодаарга, Улуг-Хем районда мал чеми хөй. Кайы-бирээзинде чок чемин аразында солуп ап-даа турарлар. «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң Арыскан салбырында мал чеми белеткээр цех ажылдавас.

План күүседири дээрге чүткүлдүг болгаш тывынгыр ажылдаары болгай. Улуг-Хемниң ажыл-агыйлары инекти үш удаа саар арганы ажыглап эгелээн. Ол дээрге малдың сүткүр чоруун көвүдедиринге бир эптиг арга. Ол ышкаш бо районнуң 3 ажыл-агыйында мал чемин болбаазырадып берип турар. Мал чеми бар, кажаа-хораа таарымчалыг турда-ла «Улуг-Хая» биле «ҮТКА 25 чылы» совхозтарда мыйыстыг бода малдың өлүп хораар чорууң чүнүң-биле тайылбырлаар-ыл?

Сүттү саар болгаш ону күрүнеге садар талазы-биле Кызыл районда боттуг ажылды чорудуп турар. Эрткен чылдың бо үезинге бодаарга, 18 тонна сүттү ук районнуң ажыл-агыйлары хөйнү саткан. Бараанныг чоруу 86,4 хуу, а үскүрү 4,2-4,3 хуу боон турар. Амгы үеде бир инектен хүнде 7 кг. сүттү саап ап турар. Эң ылаңгыя «Тиилелге» биле «Шамбалыг» совхозтарның сүт-бараан фермаларының ажыл-ишчилери бо хүннерде кыштан малды хүр-менди ажырары-биле боттуг хемчеглерни ап келгеи.

Таңды районда АҮК-түң санап турары-биле алырга, бирги кварталда күрүнеге сүт садарының планын күүседиптер арга бар. Ооң бир бадыткалы болза, сүттүң бараанныг чоруу 90 хуу, үскүрү база бедик. Бисте 3 чыл бурунгаар «Сүт» программаны ажылдап кылгаш, ону бадылааш, боттандырып эгелээн болгай. Чогум ол чүл, чүнү канчаарыл дээр дугайында боттуг ажыл чок дээрзи республиканың Агроүлетпүр эвилелинге болган чөвүлел хуралга илерээн. А Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели Барыын-Хемчик районда мал ажылының талазы-биле экономиктиг чаа негелделерге дүүштүр кандыг-кандыг ажылдарны чорудуп турарын чугаалашкан, ында чамдык совхозтар ындыг программа чок болган.

Кыштаглаашкынны эрттирери дээрге хөй талалыг ажыл. Хамыктың мурнунда малчыннар бо харыысалгалыг үеде кандыг сорулгалыын ыяк билир ужурлуг. Ындыг турбуже, Бии-Хемниң «Өөк» совхозунуң Чанзаш фермазында эрткен чылдың түңнели, ол ышкаш хүн бүрүде саалда кайы хирел, кым мурнап турарыл дээр дугайында чаңгыс-даа медээ чок, көргүзүг самбыразын долдурбайн турар. Экономиктиг көргүзүглер чок, улус ону билбес болганда, ажыл-ишчилерни канчаар организастап тур бис деп чугаалаарыл ам? «Саян» совхозтуң төп фермазында байдал база шак-ла ындыг: чүү-даа билдинмес. Бо чылын коллективтиң планныг сорулгаларының дугайын малчыннарга кым-даа чугаалаваан, саанчылар, бызаа ажаакчылары хүлээлге-даа албаан. «Хадың» совхозтуң фермазында бир инекке хүнде 3-ле чем единицазын берип турар. А саваңны хүнде бирээзинге 5-6 килограммны немей бээриниң аргазы бар.

Фермада кижи бүрүзү шупту-ла планын, сорулгазын билир болгаш харын кереэлиг болур ужурлуг. Чамдыкта бодап көөрге, экономиктиг ажылды организастаарындан бистиң зооветспециалистеривис, кодээ экономистер харын мырыңай бужурганыр-даа ышкаш. Чыл түңнелин мынчага чедир үндүрбээнин, фермаларда көргүзүг самбыралары мынчага чедир куруг турарын ооң-биле тайылбырлаар апаар эвес-пе?

Республиканың Агроүлетпүр эвилелинге төп районнарның ажыл-агый удуртукчуларының, АҮК даргаларының кыштаглаашкын талазы-биле хуралынга олура, ыяап-ла улусту чыггаш, хуралдадырга, ону-мону кылынар деп кулаан «коңгалаарга» ам черле ажылдаар улус боор бис бе, оон башка дүште чок олурар, хамык чүүлдерни эскербес-даа ышкаш деп бодал кижиниң сагыжынга кирер чорду.

Амгы үеде республикада мал төрүп турар. Ооң байдалы база-ла эки эвес. Мал төлү өлүг төрүттүнер агы мал ара салыр чоруктан чыл эгезинден бээр 4400 хураганны, бызааны чедир албаан бис. Чаңгыс-ла ай дургузунда Таңдыда 60, Каа-Хемде 52 бызаа өлүп хораан. Кыштаглаашкынче сагыш салбайн турарывыстың бир бадыткалы ол.

Ам чүнү канчаарыл? Ак-Чыраадан хыыргыыш белеткээр, кожавыс Красноярск край саваңны чеже-ни-даа болза алыңар деп турар. Мал чемин болбаазыраткаш бээр. Дүне фермаларга улус дежурныйлавайн турар, ооң түңнелинде чаш мал колдуунда дүне өлүп хорап турар.

Агроүлетпүр эвилелинге хуралга тус-тус удуртукчуларны тургузуп эккелгеш, аксы-сөзүн алганы, аазаашкыннары кыштаглаашкынга оларның бедик харыысалгазын база катап сагындырган боор. Түңнелди олар черле үндүрер, ажылды холга алыр-ла боор деп идегел ындыг.

Седен ХЕРТЕК.

ЧАА МЕБЕЛЬ

КРАСНОЯРСК. Красноярск хоорайда «Енисей» дээр химия комбинады чонунуң хереглел бараанныарын бүдүрерин көвүдедир, ассортиментизин калбартыр талазы-биле боттуг ажылдарны кылып турар.

Комбинатта бажың иштинге салыр эт-херекселдер бүдүрер цехти ажыткан. Ында «Бархан-2» дээр мебельди кылып турар. Февраль айның эгезинде цехтиң бүдүргени элээн хөй мебелин садыг черлеринче чоруткан.

Цех чыл дургузунда бир муң комплект мебельди бүдүрер планныг.

(СЭТА).

Редакцияже чагаалар

ДИЛЭЭРИМ БОЛЗА

Экии, эргим редакция! Мен бодум 1950 чылдан 1953 чылдың тос айга чедир Кыдат Улус Республиканың девискээринге шериг албаны эрттирген мен.

Тывадан шеригге кады барган эжим Алдын-оол Бойдуевич Куулар дээр чүве. Ук боду Өвүр районнуң Хандагайтыдан шеригге келдирткен. 1953 чылдың күзүнүнде Хабаровск хоорайга тургаш, уурук-суруктап халашкан мындыг бис. Ам мээң кады шеригге чораан эжим кайдаазы-даа билдинмес. Сураглааш база чадаштым. Ол эжим кайда сен? Менче чагаадан бижип көр. Дергүл-төреддери, эш-өөрлери-даа болза, эжим дугайында «Шын» солунче бижиирин диледим.

Мээң адресим: Таңды район. Кочетово суур. «Коммунизмниң херели» совхоз. Самбуу Өдекпенович Оюн.

ХЕРЕК ЧОК АПАРДЫВЫС

Каш-ла чыл бурунгаар бистиң үлетпүр комбинадывыстың ат-сураа диңмиреп турду. Ам ындыг эвес. Чүл дээрге, үр үениң дургузунда удуртукчу чок ажылдап келдивис. Кол инженеривис база аараш, чок апарган.

Чылыг частың келиири шупту кижилерни өөртүп турар, а бисте муңгаранчыг-дыр. Чүге дээрге амга чедир тайгадан ыяш сөөртүп албаан бис. Дилиг материалы чокта бистиң комбинадывыс ажыл чок артар. Ам безин чамдык материал чедишпейн тур.

Боттарывыс удуртукчу шилип алгаш, СЭКП Улуг-Хем райкомунга чеде бээривиске, организастыг килдистиң эргелекчизи Александра Серен мынча дээн:

— Бүзүрел чок улус болгай силер, ынчангаш бээр маңнажып турбаңар. Кандыг кижини силерге даргаладырын боттарывыс билир бис.

Райком «боттары билип» орда, ай-хүн эртип-ле тур.

Чагыртыр черлеривис-ле хөй. Кызылда даргавыс Валерий Постников биске муң-не чорду. Ынчалза-даа ол ажылчыннар-биле ужурашпайн чоруй барган. Районнуң улуг даргалары-биле бистиң салымывысты-ла шиитпирлеп чорааны ол боор. Партия райкомунуң секретары Александр Августовский база биске чорду. Чүгле даргаларның ол гастрольдарындан биске удуртукчу тыпты бербес-тир. Бистиң канчаар ажылдап турарывыс, чүү чүве бисти дүвүредип турары кымга-даа солун эвес. Шынап-ла, кымга-даа херээвис чок апарган улус боор бис бе?

Коллективтиң мурнундан Уйнук-оол ТАСПААНЧЫК, Партия эге организациязының секретары. Май-оол УГААНЗА. Күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазы. Арина БЕРЗИНА. Коллективте профком даргазы.

ДЫҢНАДЫГ

СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин республиканың ажылчы чонунуң көдүрүп турар айтырыгларынга холбаштыр 1990 чылдың февраль 17-де тыва телевидениеге чүве чугаалаар. Дамчыдылга 19 шактан 20 шак 15 минутага чедир болур.

ТЫВА АССР: ЛЕНИНГРАД № 2 СОҢГУЛДА ОКРУГУНДАН ДЕПУТАТКА КАНДИДАТТАР

Таныштырып тур бис

Монгуш Борахович КЕНИН-ЛОПСАН

Монгуш Борахович Кенин-Лопсан 1925 чылдың апрель 10-да Чөөн-Хемчик районнуң Хөндергей сумузунуң Чаш-Талга аңчы араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. Кадайлыг, ийи уруглут. Кызыл-булуңга, чайлаг школазынга өөренгеш, бижик билбес чорукту узуткаарынга киржип, бөлгүм башкылап турган. Чеди классты Чадаана хоорайга дооскан.

1947 чылда Кызылдың тыва ортумак школазын дооскаш, Ленинградтың күрүне университединиң Чөөн чүк факультединиң Тыва салбырынга өөренип кирген. Ленинградтың күрүне университедин 1952 чылда дооскаш, Кызылдың башкы училищезинге тыва дыл, чечен чогаал, чоннуң чогаалы болгаш тыва школаларга орус дыл башкылап турган. 1953—1966 чылдарда Тываның ном үндүрер черинге чаштар номунуң болгаш чечен чогаалдың башкарыкчы редактору боол ажылдап турган.

1966 чылдың марттан 1985 чылдың апрельге чедир Тыва республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге Тыва Арат Республиканың төөгү килдизин эргелекчилеп ажылдаан болгаш амгы үеде Совет ниитилелдиң төөгү килдизиниң улуг эртем ажылдакчызы боол ажылдавышаан турар.

Монгуш Борахович Кенин-Лопсан Кочетов суурда төөгүнүң революсчу тураскаал музейин, Туран хоорайда Чоннуң пайыралы музейин база Хову-Аксы суурда Күш-ажылчы алдар музейин тудул тургузарынга эң идепкейлиг киришкен. Ол ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү. Культураны суртаалдаар ажылга ачы-хавыялыг болганы дээш РСФСР-ниң база Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы деп хүндүлүг аттарны тывыскан, төөгү эртемнериниң кандидады, 1944 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, тус черниң персоналдыг пенсионери.

* * *

1. Чаштар — бистиң байлаавыс. Бичии чаштар кедизинде баргаш, биче сеткилдиг, ажылга сундулуг болгаш артем-билиглиг хамаатылар болзун дээш, таптаашкын үезинде шуут уттундурган бурун өгбелерниң чаагай чаңчылдарын катап эгидер апаар. Мээң бодалым болза ие кижилерни бир хүнде чүгле дөрт шак ажылдадыр, айда алыр шалыңын ол хевээр арттырар болгаш оон арткан үе-шагын ажы-төлүн ажаап-тежээринге таарыштыр ажыглаар ужурлуг. Амгы үеде ава кижилерниң нииити байдалын ап көөрге, олар өгге, бажыңга шоолуг олурбас апарган, ынчангаш чаш төлдер авазының аажы-чаңын көрүп өзер үезинден арай хоорлу бергеннер.

2. Төөгү болгаш дуржулганың көргүзүп турарын ёзугаар алырга, делегейниң болбаазырангай чурттары хамыктың мурнунда культураның кол-кол одагларын — төөгүнүң, чогаалдың, эртемниң музейлерин тудуп тургускулагылаан боол турар. Музей дээрге төөгүнүң көрүнчүү болгай. Тываның найысылал хоорайынга чечен чогаалдың музейин тургузар үе келген. Депутат апарзымза, Кызыл хоорайга культураның база бир чаа одаан тургузарынга байгы күжүм салып киржир мен.

3. Этнография эртемин өөретпес чүве болза, бистиң чалыы салгал доңгун апаар — өгбелерни хүндүлевес, кара ажылдан оспаксыраар, арыг кижиге дуза катпас, ие кижилерни кээргевес, чон аразынга ал-бодун теневиргей көргүзер болгаш кымбир кижи-биле ужуражы берсеш, чугаа-соот безин эрей албас мелегейлер апаар. Эге, ортумак болгаш Кызылда Күрүнениң башкы институдунга этнография эртемин үе-чадалап өөренир программаны чогаадыр.

4. Чер, дээр, суг—олар болза амыдыралдың үнер дөзү деп тыва чоннуң тоолчургу чугааларында алгап йөрээген. Бойдустуң агаары арыг болзун, бүдүжү бүрүн турзун дээш бодамчалыг болгаш хумагалалдыг ажылдар чорудар. Өөктүң Аржаан базырыының иштинге чыткан материалдарны шинчилеп көөрге, бистиң бурунгу өгбелеривис дээрни, сугну, черни чылдың-чылдың дагып чорааннар. Ала-өгбениң чаагай чаңчылын база катап эгидип тургузар, адак дээрге хемниң, сугнуң, аргаарыгның болгаш тайга-сынның арыг-чаагай турары дээш байырлалдарны черге-черге эрттирип болур. Кайы-даа черде кедээ Советтиң тускай чөпшээрели чокка ол черден тудуг ыяжы кезерин, аңын-меңин, балык-байланын кырарын база кат-чимизин төтчеглээрин черле болдурбас. Чурттап турар чер-девискээриниң байлааг камгалаары дээрге-ле, бойдустуң онзагай бүдүжүн камгалааны ол болур.

5. Мынчага чедир Тываның архитектура-этнографтыг музейин тургузуп албааныывыс ыянчыг болгаш чаржыынчыг чорук-тур. Шак ындыг музейни тургузуп ап болур таарымчалыг чер болза, Чадаананың үстүү хүрээзиниң ханазы артып калган шөлчүгеш болур, ол хонаш чуртка Тываның «шокар-ужуунуң» баштайгы төлевилелин чогааткан улуг эртемниг лама Лопсаң-Чинмит Монгуш чурттап чораан. Төөгүге чүү чүве болган болдур, ол хевээр артар болгаш ону кым-даа хөмүрлендир балавас болгаш үндүр октап шыдавас.

6. Тыва национал культураның янзы-бүрү хевирлерин суртаалдаан «Тыва» ансамбль, хөөмейжилер бөлүүн деткип суртаалдаар, оларның делегейни дескинер аян-чоруун боттандырар.

7. Шынныг чорук — чырык хүн дижир. 1990 чылдың январь 29-та хоойлу-дүрүм ёзугаар бодараан «Мемориал», тыва аян-биле чугаалаарга «Тураскаал» ниитилелдиң кежигүнү кижи болганымда, 30-40 болгаш 50 чылдарда кара нүгүлдүң хайы-биле «чоннуң дайзыннары» дипткеш, амызын оскунган болгаш хилинчек-човаланга таваржып чораан кижилерниң актыг аттарын дилеп тодараткаш, оларның аттарын сиилбип бижээн тураскаалды чалаалып тургузарынга киржир мен.

8. Кырганнар — бистиң чоргааралывыс, оларның салым-чолун болгаш амыдырал-чуртталгазын үргүлчү сантып, бодап чоруур мен.

Владимир Константинович ЛЕВАШОВ

Владимир Константинович Левашов 1940 чылдың январь 1-де Красноярск крайның Канск хоорайга төрүттүнген, орус, дээди эртемниг. 1969 чылда Томскиниң күрүне университединиң хоойлу-дүрүм эртеминиң факультедин, 1971 чылда Москваның кызыгаар училищезин (ниити шериг офицер), 1975 чылда марксизм-ленинизм университедин (партия-политиктиг ажыл болгаш шериг кижизидилгезиниң үндезиннери) Чита хоорайга дооскан.

Күш-ажылчы намдарын ол 17 харлыг тургаш, Иштики херектер министерствозунуң органнарынга анаа шагдаа болуп эгелээн, ооң соонда ол Минусинск хоорайның милициязынга оперативтиг ажылдакчы апарган. 1966 чылда ол ВЛКСМ Минусинск хооркомунуң секретарынга соңгуткан, ол хоорайның № 5 школазынга башкы болуп дакпырлап ажылдаан. 1969 чылда КАК-тың кызыгаар шериинче келдирткеш, Забайкальениң кызыгаар округунга 1978 чылга чедир шериг албанынга турган. Шериг албанындан курлавырже халажып үнгеш, Кызылдың № 7, 11 школаларынга башкылап, шеригниң эге белеткелиниң удуртукчузу болуп ажылдаан. 1989 чылдың январьдан эгелеп бо хүннерге чедир ол Кызылдың Интернационалчы дайынчылар аттыг № 12 ортумак школазының директору албан-дужаалда ажылдап турар.

Өг-бүлелиг. Оолдуг. В. К. Левашов 1968 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, улус өөредилгезиниң тергиини, методист-башкы.

* * *

Ниитилелдиң туружун быжыктырарынга кол өзек — дидим болгаш дорт, мораль талазы-биле быжыг туруш, сагыш-сеткилдиң байлакшылы, бурунгаар базым, арыг мөзү-шынар дээр ийик мен. Бо бүгү амгы үеде бисте эң чидии-биле тургустунуп турар болгай, кошкак черивис ол. Бирги чылдагаан — кижизидилгениң кошкаа, медерелдиг болур чоруктуң четпези, культуравыс чавызы. Анай кара чажындан эгелээш, чүгле эртем-билиглиг, делгем сонуургалдыг кижи кылдыр хевирлеттинеринге чедир эвес, а кижиниң совет ёзу-биле чурттап билиринге чедир тургустунар ужурлуг бистиң бүгү-ле айтырыглаарывыс аңаа доңнаштынар ужурлуг.

Ынчангаш «ниитилелди эмнээри»— мээң бодап турарым-биле, өг-бүлеге, школага уругларның өөредилгезинден, кижизидилгезинден, ол ышкаш дыка хөй айтырыгларны шиитпирлээринден эгелээр. Уругларга «чүгле экини садып бээр бис» дивээлицер, а оларга эң кол чүвени сөңнээлицер: школаның материалдыг арга-шинээ бедик болган тудум, бичии кижиниң амыдыралга белеткели шынарлыг болур. Школаның дерилде-шимелдези, ооң мөзү-шынар, этиктиг болгаш эстетиктиг күш-шыдалы өөреникчиниң бүгү талазы-биле хевирлеттинеринге эки салдарны чедирер. Уругнуң кижизидилгези, өөредилгези болгаш ооң келир үези дээш харысалгалыг кижи —башкы. Башкы — өг-бүлелиг, амыдыралы дээш сагыш човаашкынныг кижидир. Бодун сайзырадырынга өөреникчилер-биле аралажырынга аңаа үе чедишпес. Бо дээрге эң кол айтырыглар-дыр. Башкыны школага, өөреникчилерге «өртээр» бе. Школа— башкыларның, өөреникчилерниң нииити бажыңы: кичээл төнер, кижизидилге эгелээр — өске шынарлыг кичээл. Бөлгүмнер, секциялар, студиялар, мастерскаялар, теплица, кооператив... Башкы кезээде өөреникчилери-биле кады. Ол уругларны-даа, ада-иенидаа каттыштырар. Ада-иелер уруглары дээш шоолуг-ла сагыш човавас-тырлар, чеже-даа чугула херек апарза, оларны школаже чалаары берге. Олар-биле аралажырының чаа арга-хевирин дилээр эки.

Уруглар ниитилелдиң бүрүнү-биле сагыш човаашкын төвү болган турар ужурлуг. Школачылар ортузунга чурум-сагылга чокталыры, кем-херек үүлгедири — олар дээш сагыш човаг чок чоруктуң уржуу-дур. Ада-иези ажылдап турар үеде уруглар хайгааралдан шуут хостуг апаар. Кажан черле бүдүрүлгеден иелерге кезик-чамдыктап-даа болза хостуг үе тыптыр чүве?! Иелерге долу эвес ажыл хүнүн амдыгааштан негезивиссе, ону чедип алзывысса. Арга чок эвес, бар. Бо айтырыг база-ла школа-биле, ооң материалдыг баазазы-биле холбажы бээр. Социал педагогтар дээр, чурттап турар черниң аайы-биле уругларның кичээлден хостуг үезин чөп организастаар, сонуургалдарының аайы-биле уруглар-биле ажылдаар кижилер херек. Школа биле ада-иениң сырый харылзаа тударынга, кижизидилгеге чугула айтырыг ол-дур. Хоочуннар, инвалидтер, буянныг ачы-дуза, сагыш човаашкын херек оон-даа өске кижилер база кичээнгейден ынчан дашкаар артпас. Кижизидикчилер, кижизиттирикчилер каяа ужуражып ап болурул? Школаларга, Хоочуннар бажыңнарынга, бүдүрүлгениң аңгылап бергени өрээлдерге... Школа биле бүдүрүлгениң сырый холбаалыг болуру кижизидилгеге тергиин эки салдарлыг.

Орус, тыва чоннуң аразынга турган эки хамаарылга баксырап бар чыдар дээш чижектиг кударанчыг фактыны база оюп эртпес ужурлуг бис, Ол ылаңгыя аныяктарның сарыылындан илдең болгай. Националдар аразында харылзааларны канчап экижидерил, сайзырадырыл? Маңаа шын шиитпир — уругларны школага-ла чоокшулаштырар. Уруглар чаңгыс школага өөренир болза эки, кайы-даа дылды катай өөредир, орус, тыва чоннуң чаагай чаңчылдарын өөредир, оларның амыдыралында эки чаңчылдарга таныштырар...

Уран чүүл-биле харылзаа база-ла тергиин эвес. Ном, кино, театр, музыка, уран чурулга амыдыралынга эргежок апарган кижилер ховартаан. Школада эстетиктиг кижизидилгениң кошкаанының херечизи ол. Маңаа школаның, ада-иениң ролю улуг турар ужурлуг. Чурукчулар, хөгжүмчүлер, шүлүкчүлер, артистер школага келзин...

Черде мөңге чүве чок. Бүгү-ле чүве бойдустуң хоойлузун ёзугаар төнчү түңнелге кээр. Казар байлак база-ла ындыг. Чуртувустуң, ол ышкаш республиканың бойдус курлавырларының ачызында бис төтчеглекчилер апарган бис. Ногаанчыдылга дугайында чугааны ажыл-херекче шилчидер. Школачыларга болгаш аныяктарга тодаргай ажыл-херек ол-дур... Хоорай Совединиң улус депутадының Дээди Советтиң улус депутаттары-биле кады шиитпирлезе чогуур айтырыглары оон-даа ыңай хөй.

Маадыр-оол Мөңге-Чаянович СААЯ

Маадыр-оол Мөңге-Чаянович Саая 1943 чылдың январь 4-те Барыын-Хемчик районнуң Эрги-Барлык суурунга малчын араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. Күш-ажылчы амыдыралы 1961 чылда Эрги-Барлык ортумак школазынга улуг пионер вожатыйлап ажылдааныындан эгелээн. 1962—1965 чылдарда Совет Армияның хүрээлеңинге албан эрттирген. 1965—1967 чылдарда Красноярскиниң политехниктиг институдунга өөренип турган. 1967—1968 чылдарда Улуг-Хем районнуң комсомол райкомунга килдис эргелекчилеп ажылдап турган. 1968—1969 чылдарда Улуг-Хем районнуң Ак-Тал сес чыл школазынга математика башкылаан, 1969—1975 чылдарда ол-ла школага өөредилге эргелекчилээн. 1975 чылда Барыын-Хемчик районнуң Барлык ортумак школазының директорунга томуйлаткан болгаш ол ажылга 1978 чылга чедир ажылдаан.

1978 чылдан эгелеп бо хүннерге чедир Кызылдың педагогика училищезинде башкылап турар.

1982 чылда СЭКП Тыва обкомунуң чанында марксизм-ленинизм университедин дооскан.

1965 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, дээди эртемниг. Өг-бүлелиг, үш уруглуг.

* * *

Депутат кижиниң бодунуң соңгукчулар мурнунга харысалгалыг болуп, оон бүгү хүлээлгелерин дорту-биле күүседиринге хүн бүрүде кылып турар ажылындан аңгыда, немелде улуг күжениишкин болгаш үе үндүрүп ажылдаарын билип, депутатка кандидат кылдыр мени депшиткен организацияның саналынга чөпшээрелим берген мен. Соңгукчуларның чагыгларының шүүтүзүн хандырар, бүгү-ле айтырыгларынга долузу-биле харылаар мен деп аазаашкын кылбас мен. Амыдыралдың негелделеринге дүүштүр дарый шиитпирлээрин негеп келген эң чугула айтырыгларны бодумнуң программам кылдыр алырымга мындыг:

1. Бистиң партиявыстың болгаш чазаавыстың хүн бүрүде чорудуп турар политиказының кол кичээнгейинде кижи, кижиже сагыш салыышкын — ооң өөредилгези, кижизидилгези, амыдырал-чурттаарынга ону белеткээри. Бо белен эвес сорулганы улус өөредилгезиниң бүгү чадалары ада-иениң болгаш хөй-нииити организацияларының деткимчези-биле боттандырып турар. Амдызында күрүне бюджединден хандыртынып турар болганывыста, ооң хуваалдазын улус өөредилгези-биле кадык камгалалынга колдалып тургузарын Тыва АССР-ге чедип алыр. Бо айтырыгны кичээнгейниң төвүнге алыр болгаш оларны амыдыралга боттандырарының талазы-биле айтырыгны удуртур органнарның мурнунга тургузар мен.

2. Улус ажыл-агыйынга, улус өөредилгезиниң шугумунга болгаш оон-даа өске адырларга кадрлар белеткээр ажылды удуртур чамдык органнарның туугай планнаашкынынга үндезилеп кылыр чорукту бурууга шаап, кадрларга хереглел айтырыын перспективтиг болгаш чыл санай планнаашкынга үндезилеп, кадрлар белеткээр өөредилге черлери-биле ажыл-агый, бүдүрүлге болгаш күрүне организацияларының ийи талалыг керээзинге даянып ажылдаар.

3. Аныяктарның кем-херек үүлгеди бээриниң, күш-ажылы кылырынга, өөредилгеге сунду чок чорууну тыптып келген чылдагааны ханызы-биле сайгарып, өөренип, ооң база бир кол чылдагааны болур ажы-төлдүң өг-бүлезинден оспаксыраан, хоорулчаан, ада-иениң уруглар кижизидилгезинге тоомча чок апаарын барымдаалап, ада-иениң өг-бүле кижизидилгезинге, боткижизидилгеге харысалгазын күштелдирер ажылды чоннуң чаагай чаңчылдарының, ёзулалдарының бүгү эки салдарын деткип, школа, төрелдер комитеттери, хөй-нииити организациялары-биле кады, демниг ажылдаарынга киржир мен. Маңаа хоочуннарның байлак дуржулгазын база чөптүг ажыглаар апаар.

Национализмниң болгаш шовинизмниң илерээшкиннеринге шыңгыы удурланыышкынны бээр, национал болгаш орус дылдарны деңге өөредириниң болгаш оларны сайзырадырының айтырыын тургузар мен.

4. Амыдыралдың янзы-бүрү уржуктарының хайы-биле ада-иезинден чарылган чаштарны өөредир, кижизидер ажылды күрүне мурнунга хүлээп алган Кызылдың школа-интернадының коллективинге бүгү талалыг материалдыг хандырылганы болгаш моральдыг деткимчени көргүзери-биле оларның чагыгларын ёзугаар чогуур органнарның мурнунга тургузар мен. Школа-интернат доозукчуларының салым-чолун, оларның кайы-бир өөредилге черинче улаштыр өөренирин азы күш-ажылчы коллективтерге турумчуп ажылдаарын школаның коллективи 5-6 чыл дургузунда уузук чок хайгааралга алган турарын чугулалаар мен.

5. Бисти долгандыр турар бойдусту, ооң байлаан хумагалап, оларны төтчеглеп турарларга шыңгыы удурланыышкынны бээр. Хемнеривисти, хөлдеривисти, аржаан сугларывысты хирлендирип, бокталдырып турар чорукка удур демижир. Тынып турар агаарывысты арыглаар. Кижилерниң кадыкшылынга хоралыг салдар чедирип турар хөмүр-даш одаар төптерниң саның дарый кызырып, оларны теп одалга системазынче шилчидериниң айтырыын шиитпирлээринге киржир мен.

«Каа-Хем» разрезтен чурттакчы чонга садып турар хөмүрнүң технологтуг белеткелин эртем ажыдыышкынынга үндезилеп кылыр, котельнаяларда ажылдап турар кижилерниң мергежилин бедидер, одаар чүүлдүң кыварының технологиязын сагыыр, кышпаан хөмүрнүң доозунунуң ыш-биле кады агаарже үнүп турарын болдурбас хемчеглерни алыр. Электри станциязының болгаш оон-даа өске бүдүрүлгелерниң Улуг-Хемче аксып турар хирлиг сугларын хоорайның канализация системазынче коштурар хемчеглерни дарый алырының талазы-биле айтырыгны хоорайның күүсекчи комитединиң мурнунга шыңгыы тургузар мен.

6. Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының, инвалидтерниң амыдырал-чурттталгазынче улуг кичээнгейни салыр. Оларның амгы үеде чурттап турар бажын-интернадынга улаштыр тудугну эгелээрин, хоочуннарга болгаш инвалидтерге тускай чурттталга бажыңын төлевилээриниң айтырыын, черле ынчаш улуг назылыг кижилерге таарышкан болгаш өртек-үнези улуг эвес хеп-биле, аъш-чем-биле хандырарының айтырыын тургузар мен.

7. Округтуң девискээринге радио шугумунуң ажылын экижидерин, телефон харылзаазының точкаларын көвүдедирин харылзаа эргелелиниң мурнунга тургузар мен.

Бистиң кандидаттарывыс

ОЗАЛААШ ХЕМНИҢ ОНЗАГАЙ КЫЗЫ

Любовь Санчы-Бидиповна Куулар, 1962 чылда төрүттүнген, Саглының Оонaчыда чурттап турар, сарлык кадарчызы, ортумак тускай эртемниг, СЭКП кежигүнү. Өг-бүлелиг, ийи кыстыг, үш оолдуг. Саглы № 87 соңгулда округунуң талазы-биле Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат.

ООҢ БОДАЛЫ:

Үе-чергем сарлыкчылар-биле таныжып алыр дээш чадаштым.

Чазык-хөглүг, хүндүлээчел Саглы чонунга сагыш-сеткилимниң ханызындан таарзынарымны чажырбас мен. Оларның аразынга чоруурга оюн-баштак, ыр-шоор үзүктелбес. Бо удаада хоочун чолаачы Чөнүк-оол Мынчыкович Ооржактың автобузу-биле «Кызыл тук» совхозтуң төвү Кызыл-Тей суурже орук-суур аът-таныштым.

— Соок-ла автобус болдур ийин — деп, чолаачымның сагындырыы чорупканывыс соон дарый, дораан бадыткаттынып келди.

Кыштың тыныжы соңга өттүр сооланнадыр үрүп турза-даа, кады чораан өөрүмнүң соруктуун, хөглүүн, чүгле каткы-итки чайтылаар. Дошкун бойдустуг тус черниң байдалынга шак мынчаар чаңчыгып, өөренип калган күштүг күзел-чүткүлдүг бөдүүн ишчилер каш-каш кадыр-берт арт-сыннар ажылдыр ажылдап, чурттап, чырыткылыг даартагы хүнче уткуштур кел чоруур.

Хөй өөр чоннуң дүлгээзининге алыскаш, доңмайн-даа чорзумза, чедип баргаш ужуражыр малчыным —Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат сарлыкчы кыстың амыдырал, ажыл-херээ сагыжымга чайгаар чуруттунуп, биллинип кел чыдар. Ол чаңгыс чер-чурттугларының бузурелин шынзыдар дээн болганда, ону дувүретпес айтырыглар кайда боор. Мээң бо олуруп чоруурум уттүг таап дег, лежик чүве-биле дөмей, соңгаларын өттүр ажыннадыр халып турар эргижирээн автобус-даа соң даарта оон шииттирлежир айтырыгларының бирээзи-даа апаары магат чок. Чедер черим ам-даа талыгыр — Саглының шыпшык бажы Арзайты, Оонaчы дээн чижектиг хая-даштыг, кадыр-берт тайга-сын баштары. Баар аалым машина безин четпес калырчаскак черде дээрзин баш удур меңээ каш-даа кижи сагындырды. Сарлыкчының кыштап орар аал-оранынга барып чедерде безин Оонaчының ындындан Барлык талазындан машина үнүп шыдаар. Мотор тыптпас, борастап шимчээр боруң-сарың машиналар Оонaчыже семээн-даа ажыы чогун аравыска кады чораан сарлык кадарчызы Александр Кууларның чугаазындан билип алдым.

Туруш байдалы хая-даштыг, агаар-бойдузу дошкун-ширин Оонaчы деп озалааш хем бажында чурттап орар сарлыкчы-биле дараазында хүнде ужуражып таныштым. Чугажак бопуур арыннг. шиитпирлиг чиге көрүштүг, бичежек дурт-сынныг аныяк уруг хамыкты мурнай мээң бодумга чемелел кылды.

— Сарлыкчылар дугайында республика солуннарында аажок эвээшти бижип турар. Колдуунда-ла хойжуларга хамаарышкан. Шак ынчаар чаңгыс талалай чырыдып турарынга хомудаар-дыр мен. Мээң үем аныяк сарлыкчылар-биле оода чадаарда солун дамчыштыр таныжып алыр дээш чадаштым.

Ол оон ыңай чугаазынга Өвүр биле Мөңгүн-Тайганың сарлыкчыларының аразында ажыл төлевиринде улуг ылгал барын ап турар акша-көпееэнге деңнеп тайылбырлады. Кайы-даа девискээр чылдың кандыг-даа үезинде шуурганнап дүвүлээр, ширин бойдустуг, течуңма турумчаан чалым хаяларлыг кадыр мээстерден бүткен, көшкелер баткан тайга-сыннарлыг. Ынчалза-даа ажылдың өртек-үнези ийи аңгы.

Сарлыкчылар-биле хамаанчок Саглы— Хандагайты аразынга аргыжылганың нарыын бо чүүлдүң эгезинде демдеглээним таварылга эвес. Автомагазин эки-ле дизе Арзайты чедип болур. Аъш-чем-биле хандырылга уузуктелиишкин чок-даа болза, ылаңгыя бичии уругларга тааржыр идик-хеп аймаа кайда-даа ховартаан.

Депутаттың кандидады сарлыкчыларның сагыш-сеткилин хөлзедип турар чүүлдерни сагыш човаашкын, дүвүрел-биле демдеглеп олурганын эскердим. Амыдыралга ажыктыг, ажыл-херекчи саналдарны каяа-даа көдүрүп, киирип болур, чону дээш туржуп шыдаар— ёзулуг-ла соңгукчуларның сонуургалын, бүзүрелин бадыткап болур онзагай мөзү-шынарларлыг ишчи кижи-дир дээрзи ооң чиге сөглээр аксы-сөзүнден, ажык аажы-чаңындан илерел келир.

Аныяк коммунист Любовь Санчы-Бидиповна Куулар чоннуң идегелин хүн бүрү амыдыралга ынчаар бүзүредип, шынзыдып чоруур. Адазы Санчы-Бидиптиң аайы-биле сарлыкчы Кууларларның ада-ызыгуурун, ажыл-херээн Саглыда таныв ас, билбес кым турар боор. Хоочун сарлык кадарчызы Санчы-Бидип Шаңгышович барык назынының иштинде кадыр-каскак кызаа хемчигештер унунга чурттап келген. Аныяктар дагдыныкчызы, дуржулгалыг сарлыкчы Арзайты бригадазында алдарлыг, хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи. Ол келир чылын 60 харның артын ажып, пенсияже үнер үези чоокшулаан. Ооң дөрт уруундан Любазы ийи дугаары ол. Оолдарзыг орланшоваазы-биле ол өскелеринден ылгалдыг өскен. Ооң бодун ап чорууру безин онзагай. Чажындан тура мал чаңын эки билир, сарлык бызаазындан салдынмас, ону ыяап-ла чассыткан, суйбаан турар.

Любаның сарлык малга хандыкшылы сарлыкчы мергежилче шилчээн. Ылапла ызыгуур салгаан малчын кыс-тыр дизе, маңаа частырыг турбас боор. Сарлыкчының чассыг кыстарының бирээзи сарлыкчы болган.

Олутпай кижи ол ажылга таарышпас. Сарлыкчылар чаашкын-бораннныг, халаан-дувүлээн хүннерде-даа эки аъттың ээриниң кырындан дүшпес. Херээжен кижиге кезээде аът кырынга чорууру ындыг-ла амыр эвес болгай. Сарлык малды кадарары база онзагай талалыг. Люба ол бүгүнү хенче чажында-ла «думчуунга» кертип ап, шиңгээдип эгелээн. Барлыктың Элдиг-Хем, Узун-Кыйыг, Оонaчы дээш өске-даа хонаштарга ооң баспайн барган изи ховар.

Люба он тос харлыг тургаш, ачазынга дузалакчылап кирген. 1983 чылдан бээр кады өг-бүле туткан ээжи Виктор Куулар-биле бир колдан сарлыкты хүлээп алгаш, чылдан чылче шырак көргүзүглерлиг ажылдап келген. Олар ортумаа-биле чүс сарлыктан 80-ден өрү бызааны ап турар. Ам оларның коданында чүс ажыг сарлык бар.

Аныяк өг-бүлениң ажыл-херээ март 4-те болур соңгулдалар-биле чергелештир кадарган сарлыының массалыг оолдаашкыны-биле холбашкан. Любовь Санчы-Бидиповнаның макталдыг ижинге, төлептиг аажы-чаңынга хамаарыштыр чылыг сөстерни саглыжылар чоргаарал-биле чугаалаар. Ооң кижизиг мөзү-шынарлары республиканың дээди органынче депутаттың кандидадынга бүрүткедир бүзүрелди берген. Саглының № 87 соңгулда округунуң талазы-биле депутаттың мандады дээш бөдүүн сарлык кадарчызы Любовь Куулар совхоз директору Болат-оол Шириевич Куулар-биле аразында чижип, демократчы маргылдааны уламчылаар. Төрээн совхозунуң сайзыралы дээш сагышсырал кайылаа кандидаттың программазының кол угланыышкыннары ол.

Данзы САЛЧАК.
(«Шынның» корр.),

ЧУРУКТА: Любовь Санчы-Бидиповна Куулар.

«ДЕМИР-АЪТТЫГ»

Бай-Тайга чүгле каас-чараш бойдус-чурумалы-биле эвес, а күш-ажылга бердинген, эки мөзү-шынарлыг кижилери-биле байлак оран. Чоннуң хүндүткелин чаалап алган, төлептиг аажы-чаңныг кижилерниң бирээзинге «Мурнакчы» совхозтуң хоочун чолаачызы Кара-оол Севээн-оолович Доңгак хамааржыр.

Руль артынга ол 25 чыл ажылдаан. Мынча хөй үениң дургузунда ол чолаачылап келгеш, чеже тонна ажыл-агый чүъктерин ырак, чоокка сөөртпээнил? Эдилээн техниказынга хумагалалдыг хамаарылгазының түңнелинде, хоочун чолаачы хөй үе-шактың дургузунда «демир-аъдын» септелгеге тургузуп көрбээн.

Бо хүннерде ооң «ГАЗ-53» маркалыг машиназын малчын коданнарга мал чеми, албан организацияларга одаар ыяш, Чадаананың болгаш Каа-Хемниң хөмүрдаш уургайларындан хөмүрдаш сөөртүп кел чорууруп көрүп болур.

Чолаачының кызымак ажыл-ижин үнелеп база аңаа улуг бүзүрелди көргүзүп, совхозтуң ажыл-ишчилери К. С. Доңгакты Шуйнуң № 36 соңгулда округунда Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга депшиткен.

Сүрүн ДАДАР-ООЛ

ЧУРУКТА: депутатка кандидат К. С. Доңгак.
Авторнуң фотозу.

АГИТАТОР ДЕП КЫМЫЛ?

Улус депутаттарының соңгулдаларынга хамаарыштыр Самагалдай суурнуң 24 микрорайонунга агитмассалыг ажылды чорударынга чеден ажыг агитатор киржип турар. Оларның бир хүн өөредилгези болган. Агитаторлар хуралын СЭКП Тес-Хем райкомунуң килдис эргелекчизи Алдынкыс Куңаа-Сирин, инструкторлар Дайынчы Дамба-Хуурак, Сергей Намзырай эрттирген.

Семинарга чурттуң иштики болгаш даштыкы политиказы, районнуң социал болгаш экономиктиг хөгжүлдезиниң талазы-биле чедиишкиннери илереттинген. Четпестерни чайладырының оруктарын дилеп тып турарының дугайында сан-фактыларны адап тургаш, ажыл-агыйларның көргүзүглерин деңнештирип көрүп тургаш, лекцияларны номчааны солун болган. Агитатор деп кымыл? Бо айтырыгга идеология килдизиниң эргелекчизи Алдынкыс Анатольевна тодаргай харыыны берген, улус депутаттарының соңгулдаларының системазының дугайында чугаалаан.

Моторк ТИРЧИН.

САРЫЫЛДЫГ БОЛГАШ БОДАМЧАЛЫГ БОЛУУЛУҢАР

Чоокта чаа партия обкомунга коммунистер — ТДЛТЭШИ-ниң улуг эртем ажылдакчызы К. А. Бичелдей, ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң улуг эртем ажылдакчызы К. Д. Аракчаа, ол-ла килдистиң директорунуң оралакчызы К. С. Күжүгет олар-биле ужуражышкын болган. Ол ужуражышкынга республиканың партия, совет ажылдакчылары, массалыг информация чепсектериниң төлээлекчилери киришкен. Мурнунда-ла ужуражыр деп турган, инициативтиг бөлүктүң үстүнде адаттынган кежигүннериниң дилээн ёзугаар элээн каш катап соңгаарлаттынган бо ужуражылганың кол сорулгазы болза: Тываның Улусчу фронтузун (ТУФ-ту) тургускан ол удуртукчуларның ёзулуг туружун тодарадыры, ол дугайын ажыт-чажыт чок болгаш шынныы-биле республиканың хөй-ниитизинге, бүгү чурттакчыларынга дыңнадыры. Ынчангаш акты ак дээр, караны кара дээр үе келген.

СЭКП обкомунга болган ужуражылганың дугайында долузу-биле чырыдарын маңаа оралдашкан. Ынчалза-даа эгезинде улусчу фронтунуң төлевилелинден чамдык пунктуларны көргүзери артык эвес боор. Аңаа мындыг чүүлдер кирген:

«Совет ниитилелди шиитпирлиг-биле чаартырының үезинде Тыва мындыг нарын айтырыгларга таварышкан. Оларга дараазында чүүлдер хамааржыр:

— эргелеп башкарылганы демократчыдары;

— экономиканы экижидери;

— бойдусту чөп ажыглаары;

— национал культураның чаңчыл болган чүүлдерин катап тургузары;

— социал чөптүг чоруктуң принциптерин бадыткап тургузары; кадык камгалалын, улус өөредилгезин, культураны хөгжүдери;

— эртемни болгаш тус черниң кадрларын белеткээрин сайзырадыры;

— чаштарның эргелерин камгалаары.

Бо одуругларда онзагай чүүлдер чогун эскерген боор силер, эргим номчукчулар, ону барык хүн бүрү дыңнап турар бис, харын-даа аңаа немей хөй чүүлдү чугаалап болур. Ол-ла төлевилелде мындыг одуруглар база бар: «Тываның Улусчу фронтузунуң программазында бо ниитилел-политиктиг шимчээшкинниң бүгү ажыл-чорудулгазы кирбейн турар, чүгле ТУФ-туң кол-кол принциптерин, республикага эде тургустунуушкунга идиг бээр талазы-биле ооң хүн бүрү болгаш перспективтиг сорулгаларын көргүскен үндезин документ болур». Келир үедеги тургузукчу ажыл-чорудулгага чогум чүү кирерин төлевилелде тода көргүспээн. Ол билдинмес. Чогум чүл ол?

Бо чылдың февраль 13. СЭКП обкомунуң хуралдаар залы

СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары **Г. Ч. Ширшин:** Улус депутаттарынга кандидаттарның соңгукчулар-биле ужуражышкын үезинде, а ол ышкаш партия обкомунче база мээң адымга кирип турар хөй-хөй билдириишкиннерде чурттакчылар Тываның Улусчу фронтузунуң инициативчи бөлүүнге бистиң хамаарылгавыс дугайын айтырып, тайылбыр бээрин дилеп турарлар. Ынчангаш ук бөлүкте кирип турар коммунистерни чалаан бис, оларны дыңнап, айтырыглардан салып, тургустунган организацияга хамаарыштыр боттарывыстың тодаргай туружувусту тып алыылыңар. СЭКП ТК-ның чоокта чаа болган Пленумунга СЭКП-ниң XXVIII съездизинге партияның Платформазының төлевилелин хүлээп алган болгай. Чаа тургустунуп турар хөй-ниити организацияларынга (неформалдарга) хамаарыштыр бодунуң хамаарылгазын ында партия тодараткан. Ынчангаш боттарының үнелелин коммунистер ук документини барымдаалап бээр ужурлуг.

СЭКП Тыва обкомунуң ийиги секретары **В. В. Рогило:** «Молодежь Тувы» солунга берген интервьюзунга (бо чылдың февраль 7-де үнген) эш Бичелдей келир үедеги Улусчу фронтунуң баштыңчызы деп адаарынга чөпшээрешкен дээрзин номчудум. Ынчангаш ол шимчээшкинниң алыс сорулгаларының стратегиязының болгаш тактиказының дугайында чугаалаарын дилеедим, ол дээрге ТУФ-туң дааныр кол күжү-дүр.

К. А. Бичелдей: Ол талазы-биле хөй тайылбыр кылып, сургаал салып турбас мен. Эчис сорулганы программада айыткан. Республиканың хөй-ниитизиниң күжү-биле эде тургустунуушкунга бүгү талалыг идиг бээри — кол сорулга ол. Эде тургустунуушкун бистиң республикада оожум чоруп турар, ол харын-даа чамдык чүүлдерле шуут көзүлбейн турар. Эде тургустунуушкунуң чорудулгаларынга эң идепкейлиг киржилге херек.

Бо ажылга хостуг бодалды дузалажыр дээн хөөннүг республиканың партия органнары оларның эрге-чагыргазынче халдаашкын кылдыр көрүп турар-дыр. Бис кымның-даа ажылынче холгааплаарын, киржирин күзевейн турар бис, харын-даа кады ажыл-херек кылыр, байдалды кады эдер [illegible] бис. Партия кежигүннериниң-даа, кежигүн эвестериниң-даа каттыжар, сөстен ажыл-херекче шилчиир үези черле келген.

Бистер эде тургустунуушкунга демократтыг чепсек-херексел-биле идиг бээр сорулгалыг бис. Совет эрге-чагырганы дүжүрер сорулга бисте чок, а эде тургустунмайн турар аппарат-биле демисежир бис. Чурттакчы чоннуң, ооң националы, ызы-гуур салгалы хамаан чокка, амыдыралын экижидер, кижилерге чогумчалыг байдал тургузар чорукту чедип алыр херек. Ону чүгле соңгулдалар дамчыштыр — республиканы эргелеп башкарарынга хөй-ниитини калбаа-биле кииримтиреринин аргазы-биле чедип алыр херек.

Бистиң шимчээшкинивис Кызылга № 9 школаның баазазынга ийиги национал школаны ажыдары дээш демиселге тыптылган. Ооң соонда улус биске кээп, организацияны тургузарын дилеп, негеп, саналдап турганнар. Оон башка аппарат шимчевес-тир, ажыл-херек база чогувас. Бөдүүн кижилер бүдүрүлгеде ажылдап турар болгай, оларның организация тургузар чайы чок.

Шимчээшкин бүрүзү ботбодунга дөмей эвес дээрзин билип турар бис. Оларның хүрээлеңинге бодамчалыгдаа кижилер кирип кээр, аксы-биле аал көжүрерлер база турар. Ында багай чүве база чок, боттуг бодалдыг, демократтыг аргаларны ажыглаар кижилер хөй болурунга бүзүрээр бис.

В. В. Рогило: Инициативчи бөлүктүң хүрээлеңинде безин чаңгыс аай бодалдар чок деп дыңнаан мен...

К. Д. Аракчаа: Бир эвес кандыг-бир организацияда бүгү кижилер бүгү чүүлдер-биле бир демниг чөпшээрежип турар болза, ол дээрге эреңгей организация-дыр. Бисте кижи бүрүзүнүң аңгы-аңгы бодалдыг болурунда онзагай чүве чок. Чамдык пунктулар талазы-биле бот-боттарывыска чөпшээрешпейн турган чүүлдеривис бар, ону чыглып алгаш тодарадып алган бис.

К. С. Күжүгет: Мээң хамааты туружум билдингир. Мен чүгле партийжи быжыг туружта мен. 1964 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, партия хооркомунуң кежигүнү кижи мен.

Хамык чүве чүден эгелээни? Комплекстиг килдиске улус чедип келген, олар хуралче чаладылар. Ынчангы программа дыка чиг болган. Эш Бичелдей келир үедеги организацияны Улусчу фронт дивес, а Тываның хөй-ниитичи төвү деп адаарын саналдаан чүве. Эки бодал, ону деткээн мен. Ол үеде республикаларның улусчу фронтуларының ат-алдары база чаагай турган. Ынчангаш хурал чаа организацияны Тываның Улусчу фронтузу деп адаарын шиитпирлээн боор.

Тываның девискээрин бичелей берген деп, программада кирген одуругларга таарышпайн турар мен. Бо дыка нарын айтырыг, маңаа кончуг хынамчалыг болур херек. Тываны эвилелдешкен республика болдурар дээнинге база удур мен. Ынчалза-даа бо айтырыгны тургузар үе келир дээрзинге улам бүзүреп келген мен.

Оон ыңай. Культура дугайында. Орус аныяктар бисте бижик-билиглиг. Орус болгаш тыва оолду кожа тургускаш, шылгаар болза, орус оол черле ажыг болур. Чүге дээрге ясли-садтан эгелээш, олар аңгы-аңгы социал байдалдарда турар болдур ийин. Культураны көдүрер, аныяктарны кижизидер херек.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **В. Е. Серяков:** Улусчу фронт — ол хөй-ниити организация бе, азы политиктиг организация бе? Баштайгы айтырыым ол. Ийигизи — Совет эрге-чагырганың чылдарында Тываның девискээри 30 муң дөрбелчин километрге кызырылган деп медээни кайыын алган силер?

К. А. Бичелдей: Улусчу фронт дээрге хөй-ниити организация-дыр. Ынчалза-даа ол чамдык таварылгаларда чүге политиктиг айтырыгларга киржип болбас деп? Перспективада ол ниитилел-политиктиг-даа апарып болгай. Партия кылдыр-даа хайызырай берип болурунуң айтырыы бар. Бо таварылгада-даа мен оон аайы-биле көшпес мен, коммунистиг шимчээшкинниң тургустунуп турары принциптери дээш туружур мен.

Тываның девискээриниң дугайында медээни аңгы-аңгы чылдарда үнген Улуг Совет Энциклопедияда кирген сан-медээлерден алдым.

В. В. Рогило: Коммунист кижи коммунистиг, социалистиг партияга, оон-даа өске база бир партияга хары угда кежигүн болуп шыдаар деп санап турар силер бе?

К. А. Бичелдей: Чок, ол дээрге хары угда ийи сандайга олурары-биле дөмей чүве-дир. Бир эвес ТУФ өске партияже шилчий бээр болза, оон үне бээр мен, коммунист болуп артар мен. Бир эвес ол боттуг угланыышкынныг болза, а бир эвес ол өскээр баар болза, ТУФ-ка салдар чедирери-биле аңаа артып калыр мен.

В. В. Рогило: Келир үедеги Тываның Улусчу фронтузун чон канчаар деткип турарыл, ажылчыннар чежел?

К. А. Бичелдей: Республиканың чурттакчы чонунуң хөй кезии деткип турар. Чогум каш кижи дээрзин санаваан бис, тургузукчу хурал болбаан болгай. Чогуур норма-чурумну эртпезин бодап турар бис.

В. В. Рогило: Чүге программаңарда бо дээрге массалыг интернационалчы шимчээшкин деп бижип турар силер?

К. А. Бичелдей: Чон өскерилген болдур ийин, ол силерниң мурнуңдагы айыткан черинерже-ле чоруп турганы чон эвес апарган болдур ийин. Чон бисти деткип турар, бисти чүгле кайгамчык амыдыралды тургузуп алган кижилер деткивейн турар. Ону бис билип турар бис, кымны-даа албадавайн турар бис. Мээң-биле чугаалажыр дээш хөй кижилер кээп турар, а силерге кым кээрил — улуг партийжи ажылдакчылар ышкажыңар чүл.

Г. Ч. Ширшин: Ындыг эвес-тир ийин. Бистер база-ла чон-биле ужуражып турар бис. Күш-ажылчы коллективтерге, оларның ажылдап турар черлеринге ужуражып турар бис. Олар ажыл-ижи-биле бисти таныштырып, амыдырал-чуртталга дугайын чугаалап турар, ынчангаш чер-черлерде ажыл-херектерни, кижилерниң сагыш-сеткилин эки билир бис.

В. Е. Серяков: Чоннуң амыдырал байдалын экижидер дизе кандыг быраларны ажыглаарыл?

К. А. Бичелдей: Кем-херек үүлгедиишкининиң өзүлдези бисти дүвүредип турар. Ынчангаш аныяктар-биле ажылдап турар бис. Оон ыңай. Социал чөптүг чоруктуң айтырыглары: хажыдыышкыннарны, чөп эвес хуваалданы илередир, оларның оруун дуглаар херек. Ынчангаш социал чөптүг чорукту тургузар. Чүгле лозуңнар-биле хөделирин бодавайн турар бис.

В. В. Рогило: Ынчаарга тодаргай экономиктиг программа силерде чок ышкажыл?

К. Д. Аракчаа: Бис дээрге, кол-кол айтырыгларның хажыызынга артар эрге чок ниитилел-политиктиг организация ышкажыл бис. Бистиң программавыс СЭКП-ниң Программазынга чөрүшпейн турар. Экономика-даа, культура-даа талазы-биле ындыг.

Ынчангаш бистиң бүгү ажыл-чорудулгавыска дилээшкиннерни, бодамчалыг чүүлдерни кылыры, чонну дамчыштыр ажылдаары чугула деп санап турар мен. Маңаа чоннуң үнүн дыңнаары чугула.

Ам чаштар болгаш элээдилер дугайында. «Бүгү-ле эки чүүлдерни — чаштарга» деп лозуң херек кырында «Бүгү-ле багай чүүлдерни — чаштарга» апарган-дыр. Чамдык социал айтырыгларны шиитпирлээринге чоннуң киржилгези чугула.

В. В. Рогило: Ол айтырыгларны амгы бо бар структура-биле шиитпирлээринге чүү силерге шаптыктап турарыл? Чижээ, дыл айтырыын ТДЛТЭШИ-ниң Комплекстиг килдистиң боттарынга шиитпирлептер арга чок чүве бе?

К. С. Күжүгет: Тус-туста дыка хөй айтырыгларны шиитпирлеп турар бис. А ооң-биле кады демократтыг шимчээшкинни чүге деткип болбас ужурлуг кижи мен? Чаа организацияларны партия үнелээр ужурлуг. «Тураскаалды» бүрүткээн-дир, а чүге Улусчу фронт туруп болбазыл? ТУФ дээрге чоннуң демократтыг шимчээшкини ышкажыл. Чаа партия дээрге-ле, фашист партия болбас болгай. Бир эвес ол СЭКП-ниң ышкаш эчис сорулгалыг болза, чүге ону тургузуп болбас деп?

СЭКП Тыва обкомунуң секретары **А. К. Канзай:** Силер чоннуң хөй кезиинге деткип турар дидиңер, а удурланып турар кижилер бар бе?

К. А. Бичелдей: Ужуражышкыннар залдарга болуп турар болгай, долу кижилигде. ТУФ-ка чүгле удуртукчулар удурланып, ону ажык чок организация деп санап турар. А удуртукчулар — ол дээрге чурттакчы чоннуң эвээш кезии-дир.

СЭКП Тыва обкомунуң секретары **А. И. Ванжа:** Силерни республиканың тыва эвес чурттакчылары деткип турар бе? Инициативтиг бөлүкте тыва эвес улус чок ышкажыл?

К. А. Бичелдей: Республикада тыва эвес чурттакчылар эвээш эвес болгай. Ниитизи-биле ТУФ-че олар улуг чигзиниишкин-биле көрүп турарлар. Оларга удуртукчу эштерниң талазындан ТУФ дээрге националисчи шимчээшкин-дир деп медээ чедип турар, ол шимчээшкин силерни Тывадан үнүп чорууурунче албадаптар деп турар.

Үн: Чогум кымыл ол?

К. А. Бичелдей: ТУФ-туң программазы болгаш уставы эш Канзайга турган чүве. Маңаа массалыг информация чепсектериниң туружунуң дугайын чугаалаар херек. Ук документилерге үндезилеп ТУФ-ту шүгүмчүлээн чүүлдер парлалгага көстүп келди, а документилерниң боттары көзүлбээн болдур ийин. Кижилерге чедир чүве чугаалаваска оларның айыылзынары чөп. Кажан бодувустуң туружувусту тайылбырлап бээривиске, чон бисти деткиир чорду. ТУФ-туң тургузукчу хуралын февраль 17-де эрттирер деп планнап турар бис. Аңаа тыва болгаш тыва эвес кижилер дең санныг киржирин күзээр бис. ТУФ-туң баштаар черинге база орус болгаш өске националдың кижилери кирери күзенчиг-дир. Чүге дээрге кымның-даа эрге-ажыы кызагдаттынмас ужурлуг.

СЭКП обкомунуң партийжи контроль комиссиязының даргазы **Г. А. Заркевич:** Саналдарның аңгы болур чоруунга республиканың кайы партия организациязы, кажан, каяа шаптыктап турганыл? Бисте чугаа болза саналдарның аңгы-аңгы болурунуң дугайында эвес, хөделиишкиннерниң аңгы-аңгы болурунуң дугайында болуп турар ышкажыл. Силерниң программаңар ёзугаар алырга, силер партия органнарынга, Советтерге ажылдаар политикаңарны оларны дамчыштыр чорудар ышкажыңар чүл. Силерниң чугаалап турарыңар-биле алыр болза, санал-бодалдарывыс чаңгыстыр, ТК-ның сөөлгү Пленумунуң шиитпирлеринге база даяндыңар.

К. Д. Аракчаа: Саналдар аңгы-аңгы болур деп тура-ла, чамдык чүүлдерни солуннарга парлатпас-тыр силер. Оон аңгыда, ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизи республиканы хөгжүдериниң комплекстиг программазын тургузуп кылып каар, партия обкому боду аңгы программа тургузуп алган болур.

СЭКП обкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи **Л. С. Зорина:** Силерниң программаңар ёзугаар алырга, «ТУФ каяа-даа хамаарышпас, идеологтуг ыйыдыышкындан хостуг, хоойлужудулга, күүсекчи болгаш суд органын тургузары дээш туржуп турар» деп айыткан-дыр. Ону канчаар билип алырыл? Оон аңгыда, чөрүлдээлер дээрге ниитилелдиң шимчедикчи күжү болгай, ол билдингир, а силер боттарывыстың тып, тургузуп турарывыс чөрүлдээлерниң дугайында чугаалап турар-дыр силер. Ол боттуг бе?

Оон аңгыда орус болгаш тыва чаштарга тургускан дең эвес байдал дугайында сөстер маңаа дыңналды...

К. А. Бичелдей: Бирги айтырыг талазы-биле. Программаны парлап турар үеде бир сөс кагдына берген боор. Ынчангаш билдинмейн барган-дыр.

Бистер партияга оппозиция тургуспайн турар бис, чүгле партияның эгелээни эде тургустунуушкунга киришпейн турар аппаратты шимчедир сорулгалыг бис. Бисче ыйыдыышкын кылыры аажок-тур. Комсомолдуң Чөөн-Хемчик райкому улус депутадының кандидадынга мени депшидер дээрге аппарат райкомче депшитпезин деп ыйыдыышкын кылды.

К. С. Күжүгет: Орус аныяктарның чажындан амыдыралы тыва аныяктарныынга бодаарга эки деп чугаалаваан мен. Мен хоорай биле көдээ аныяктарның аразында ылгал дугайында чугаааладым. Ийи тыва оолду-даа чижекке көрээли. Бирээзи чажындан аът мунуп, хой кадарып өзер болгай, а өскези — компьютер-биле ойнаар. Кайызының байдалы экил?

Л. С. Зорина: Чугаалаан чүүлдү өскертпес херек.

К. Д. Аракчаа: Хоойлужудулга, суд болгаш күүсекчи эрге-чагырганы аңгылаар чорук эрге-чагырганы чаңгыс черге мөөңнээринге удур чүүл-дүр. Бистер идеологияның ыйыдыышкынындан хоорук улусчу эрге-чагырганы тургузар ужурлуг бис.

Г. Ч. Ширшин: Силерниң идеологияңар кандыг болурул?

К. Д. Аракчаа: Чонга ажык-дуза чедирер идеология херек. XXVIII съездиге партияның Платформазы ылап-ла ындыг байдалдыг кылдыр тургустунган. Бодалдар мында база каттыжа берген-дир.

Г. Ч. Ширшин: Амгы идеологияга удур чүүл силерде чүл, ооң уйгезини кайдал?

К. Д. Аракчаа: Социализмниң идеологиязы артар ужурлуг, чүгле казарма социализмниң эвес. Аппараттың идеологтуг ыйыдыышкынындан үнер херек, чоннуң үнүн дыңнаары чугула.

Г. Ч. Ширшин: Маңаа чүнү удур тургузуп турар бис? 1985 чылдың апрель Пленуму эде тургустунуушкунуң шиитпирин хүлээп алган болгай. Ооң иштинде аңгы-аңгы хажыдыышкыннарга таварышкан идеологияны база эде тургузарын көрген.

СЭКП Тыва обкомунуң секретары **Ш. Д. Ооржак:** Силерниң программаңарда партия обкомунуң национал айтырыг талазы-биле пленумунуң шиитпирлеринден ылгалып турар чаа чүү барыл?

К. А. Бичелдей: Бистиң программавыста онзагай чүве чок дээрзи оон билдинип турар-дыр, аңгылапыр чүве чогу-биле аан. Бистер чаңгыс айтырыгны аңгы-аңгы аргалар-биле шиитпирлээр деп турар бис. Ынчангаш программада херек чок, артык чүве чок ышкажыл.

Ш. Д. Ооржак: Экономика айтырыгларының талазы-биле силерниң бодалдарыңарны дыңнаксап тур мен. Чижээ, малчыннарның амыдырал байдалын экижидер дээш кандыг хемчеглер алыр силер?

К. А. Бичелдей: Малчыннарның амыдыралында берге, нарын чүүлдер хөй. Айтырыглар ында эвээш эвес. Аңаа-ла хөй сан-түң адаары таарышпас.

Г. Ч. Ширшин: Силер бодуңарның мурнуңарда сорулгаларны салган-дыр силер. Ону боттандырарының кандыг аргалары барыл? Ол эң чугула чүүл болур. Чижээ, чурттакчы чоннуң кадыкшылын камгалаарын экижидер талазы-биле ажылга кандыг салдар чедирип болур силер? Ону боттандырарынга эвээш эвес акша-хөреңги херек болгай.

Социал айтырыглар багай шиитпирлеттинип турар дидиңер. Оларны дүрген шиитпирлээр акша-хөреңгини кайыын алырыл? РСФСР-ден дотация ап турар болгай бис. Тускайлаттынган фондулар шуптузу-ла курлавырлар-биле хандыртынмаан болур. Немелде акшаны кайыын тывары? Малчыннарда-даа шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар хөй, ону билир бис, ол талазы-биле эвээш эвес ажылдарны кылып турар бис.

К. А. Бичелдей: Айтырыгларны шиитпирлээринге идиг бээр күзелдиг бис, чогум канчаар шиитпирлээрил, аргалары кандыгыл дээрзин эки билбес бис. Ынчангаш кады ажылдаалыңар деп турар ужурувус-даа ында. Партия болгаш совет органнар дыка даамай-дыр.

Акша дугайында. Бисте экономистер бар болгай, олар билдилиг харыыны аңаа бээр. Чүгле бот-боттарын эки билчир херек.

Г. Ч. Ширшин: Фронтунуң программазында-даа, уставында-даа чажыт-даа, ажык-даа политиктиг чүүлдер бар-дыр. Кызылда, ТУФ-ка удурланыштыр, интерфронт деп организация тургустунуп эгелээн деп медээ бар. Партия обкомунче чагаа бижээн кижилерниң дүвүрели база ону көргүзүп тур. Улуг дүвүрел. Бистер бөгүн кижилерни бот-боттарындан хоорбас, харын-даа оларны улам сырый каттыштырар ужурлуг бис. Таарымчалыг, чаагай чурттаар дугайында бодаар үе келген. Эш Бичелдей «Молодежь Тувы» солунга берген интервьюзунга Улусчу фронт келир үеде өске оруктай берип болур деп турар-дыр. Ынчан ол ону кааптар мен деп турар. Диргелген айыылдан чонну ынчан кым камгалаарыл, бистер, коммунистер болгай бис. А силерниң таваңгайларыңар караш дээр болгай.

Бир-тээ силерниң шугумуңар обкомнуң шугуму-биле капсырлажып турар болганда, чүге эге организацияларның ажылынга идепкейлиг киржип болбас силер. Чоннуң медерелин, культуразын көдүрери — эргежок чугула чүүл-дүр. Комсомол, херээжен чөвүлели дээш өске-даа организациялар бар болгай. Бистиң амгы бо нарын үевисте организацияларның ажыл-херээн даңзынап турар чаа организация тургузары ажыктыг бе, чогум херээ бар бе?

ТУФ-туң ажыл-херээ тыва болгаш тыва эвес чурттакчыларның аразынга багай чүве тургузуп болур. Тываларның бут кырынга турарынга орус кижилер улуг дузаны чедирген болгай, ам чүү болурул? Ындыг хамаарылга кала чедирип болурул? Бүгү чүвени ханы сайгарар, кылып турар ажылынга бодамчалыг болуру чугула.

Улус депутаттарының кандидаттары силерге бо айтырыгларны шиитпирлээринге кым шаптыктап турарыл? Республиканың бүгү чогумчалыг күштерин каттыштырар талазы-биле бүгү хемчеглерни алыр херек. Амгы үеде чүгле тургузукчу күш-ажыл чедиишкинни быжыглаар дээрзин эш Горбачев демдеглээн болгай. Улусчу фронтунуң составынга янзы-бүрү кижилер кирип, хамыкты хайындырып болур дээрзинге силер база удурланмайн турар-дыр силер.

К. А. Бичелдей: Бистер чамдыкта ханы боданмайн баар, чамдык чүүлдеривис чедир ажылдаттынмаан дээрзин [illegible]. Бистер улуг политиктер эвес ышкажыл бис, дуржулга барык чок. Ол сагындырыг дээш четтирдивис, барымдаалаар бис. Интерфронт дугайында бир дугаар дыңнап тур бис.

Үн: Интерфронтунуң инициативчи бөлүү тургустунган-дыр.

К. А. Бичелдей: Ол бөлүк-биле чугаалажыр, программа солчур аргадан берген болзуңарза аа.

Республикага нарын байдал тургузарынга чедире бээр болза, ол дээш харыылаар бис.

Г. Ч. Ширшин: Чурттуң кайы девискээринде Улусчу фронт кандыг айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээринге дузалааныл? Оларның баштай тургускан программазы дыка эки болур, чон шынап-ла деткиир болгай. А түңнелинде чүге чедирерин эки билир болгай силер. Биске ындыг байдал тургустунмас деп магадылал бар бе, силер база бүзүревейн турар-дыр силер.

ТДЛТЭШИ-ниң улуг эртем ажылдакчызы, партия эге организациязының секретары **М. С. Байыр-оол:** Улусчу фронт — ол дээрге республикада тургустунган бюрократчы органнарга чамдык кижилерниң удурланыышкыны-дыр. Ылаңгыя аныяктарның удурланыышкыны-дыр. Институттуң партия хуралдарынга бистер ТУФ-ту тургузарынга удур эвезивисти чугаалашкан бис, чүгле экстремизм аңаа турбас ужурлуг.

ТУФ-туң программазын канчаар күүседир деп турары бөгүн меңээ билдинмейн-дир. Теория кырында хамык чүве — илдең. А практикада — улусчу фронтуларның дуржулгазындан көөрге, оларның ажыл-чорудулгазында чаңгыс-даа эки чүве чок-тур.

Баштайгы дугуржуп турганы хөй-ниити төвүн тургузар дээш чөп боор.

Г. Ч. Ширшин: Тывага эвилелдешкен республиканың статузунуң эргежок чугулазының дугайында чүүлдер база бар. Бистиң чурттакчы чонувустуң саны 300 муң ажыг кижи турда маңаа кандыг чугаа турар боор. Ол ышкаш девискээр айтырыы. Бо дээрге байдалды чидиглендирериниң дорт оруу-дур.

В. Е. Серяков: Бир эвес Тыва эвилелдешкен республика апаар болза, чүгле электри энергиязы дээш безин чурттакчы чондан 30 миллион рубльди алыр апаар. Чүгле өске чүүлдер дугайын безин чугаалаваска.

Г. Ч. Ширшин: Ажыл-херекти боттандырарының аргазы ТУФ-туң программазында чок-тур, чүгле байдалды шүгүмчүлээн чүүлдер хөй. Ындыг чүүлдер чүгле нарыыдадыышкынга чедирерден өске чүге-даа чедирбес. Чогум ажыл-херекчи саналдардан кым-даа ойталавайн турар. Национал школа тударындан, национал культураны болгаш дылды хөгжүдериниден кым-даа ойталаваан. А бо чүүлдерни дүрген шиитпирлээри болгаш бурунгаар шимчедири эргежок чугула, бо талазы-биле ажылдарны кылып-даа турар бис. Ооң-биле чергелештир орус дылды өөрениириниң айтырыгларын утпас, тыва эвес чурттакчыларның культуразын болгаш чаңчылдарын хөгжүдеринче кичээнгейни угландырар ужурлуг бис. Республиканың дыка хөй районнары орус башкылар чорудуп бээрин аажок дилеп турар дээрзин билир силер бе? Оларга бүгү-ле эң таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээринге беленнер.

Республиканың бөгүнгү байдалын ам-даа чедир билбес-тир силер. Маңаа политиктиг бышкан чорук, бодап кылдынган шиитпирлер херек.

Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы **К. А. Маспык-оол:** Материалдыг хандырылга чокта аңаа-ла идеялар хоозун болур. Ол идеялар шынап-ла дыка эки дыңналыр ышкажыл, ылаңгыя аныяктарга ол таарымчалыг. Тываны эвилелдешкен республика болдурар дизе чүнү канчаарыл деп ыяап айтырар болгай.

Девискээр айтырыының талазы-биле. Тыва биле Моолдуң аразында шаанда кызыгаар шуут чок турганын билир силер бе? Мээң кирип турарым Күрүне комиссиязы ону ийи катап тодараткан болгай, чүү чүвеге чигзине бердиңер? Энциклопедияның медээлерин база эң шын деп көрбес херек, ону үргүлчү тодарадып турар болгай. Тываның төөгүзүнге хамаарыштыр безин сан-түңге частыыглар турду, сөөлүнде харын эдип каан чорду.

СЭКП Кызыл хоорком унуң бирги секретары **Б. П. Свинцов:** Бүгү-ле улусчу фронтулар удур туржуушкундан, националдар аразының харылзааларын чидиглендирериндеи өске черле бичии-даа эки чүвеге чедирбээн. Прибалтика кижилерни аңаа чурттап турган үезин барымдаалап ийи сортка үзүп алган-дыр. Бистиң ТУФ Прибалтиканың Улусчу фронтузунуң салдарынга алыскан, аразында харылзаа тудуп алган ышкажыл.

Кижилерге салдар чедирер механизм силерде бар-дыр. Ынчалза-даа ол механизм дээрге митинг кылырының, чыскаалдарның, ыйыдыышкынның механизми-дир. Ындыг чорук айтырыгларның боттуг шиитпирлээриниң орнунга таарымча чок чүүлдерге чедирер болдур ийин.

Бо чүүлдер ажылчын аңгыдан үнмээн бөлүк интеллигентилер чыглып алгаш, күш-ажылчы коллективтерни доюлдуруп турар-дыр. Эвилелдешкен республиканың статузун негеп турар-дыр силер. Ону бербес болза канчаар силер? Закавказьеде ышкаш күрүне кызыгаарынче халдап кирер бе? Красноярскылар бистиң кара чаңгыс транспорт оруун дуглап кааптар апаар бе?

Г. Ч. Ширшин: Бир харыысалгалыг ажылдакчы Красноярьениң чурттакчыларын Шивилиг аржааннынче киирбес дугайын идирден саналдап турган. Бистиң кожаларывыс ол дээш чөптүг хомудаан эвеспе. Тываже олар сүттү, үстү, чуурганы болгаш өске-даа продуктуларны чорудуп турар болгай. Тываже орук база ук крайның девискээрин дамчып эртип турар, тарыга шөлдерин ээлеп алган, удавас нефть дамчыдар хоолайлар база шөйдүнер. Красноярскыларның кичээнгейин болгаш дузазын чамдык эштерниң тус черниң эрге-ажыын хараар чоруу-биле канчап дүүштүрерил?

Б. П. Свинцов: Инициативтиг бөлүктүң коммунистери алыс шынны хажыдып турар-дыр. Тыва улустуң хөй чурттап турары көдээ черде чуртталга харын хоорайныындан ылгалдыг, четпес болгай. Ынчалза-даа хоорайда чурттап турар орус-даа, тыва-даа улустуң байдалы бир дөмей эки, социал чөптүг чоруктуң хажыдыышкыннары мында чок.

В. В. Рогило: ТУФ-туң эгелекчилери дидим чорууң көргүскен-дир, ол черле багай эвес. Ынчалза-даа ындыг дидим чорук ажыл-херектиң моон соңгааргы байдалы дээш бедик харыысалга-биле капсырлашкан турар ужурлуг. А ол эгелекчилерниң чамдык турушта рында көзүлбейн турар. Фронт дээрге-ле бир-ле чүвеге, бир-ле кижиге удур фронт кылдыр көрдүнер болгай. Бо таварылгада ол удуртулгага удур демисел-дир. Ынчалза-даа оларны адавайн турар. Мында политиктиг кажарлаашкын бар хире-дир.

Кыйгырыг база хуудустар үндүрүп тургаш, кудумчуга чонну чыып алырынга дидим чорук-даа, улуг угаан-даа херээ чок дээрзин сагындырып каайн. А бир-ле айтырыгны шиитпирлээри, диргелип келген айыылды оожургадыры — улуг айтырыг.

ТУФ-туң программазында бүгү-ле чүүлдер «кайгамчык»-тыр. Эш Бичелдей партияның Платформазы биле Улусчу фронтунуң программазының дүгжүп турары, кайгамчык деп бадыткап тур. А бир-тээ олар ынчаар дакпырлажып турар болза Улусчу фронтуну тургускан херээ бар бе? Мында шимчээшкинниң удуртукчуларының политиктиг тогдунуушкунунуң кезектери илдең ышкажыл. Чүве ажыглаар дээн күзел база бар. Республиканың амгы байдалдарында мындыг организацияның националисчи апаары чайлаш чок.

А. К. Канзай: Чурттакчы чоннуң хөй кезии Улусчу фронтуну тургузарын деткип турар дээрзи-биле черле чөпшээрежип шыдавас-тыр мен. Силерниң бо шимчээшкиниңерге удур чүүлдер барын биликсевейн турар-дыр силер, а ол чорук улуг озалга чедирип болур. Силерниң платформаңар чондан үнмээн, ону кабинеттерге тургускан. Амдызында бис ооң эгелекчилеринден чүгле ыыткыр сөстер, лозуңнар дыңнап тур бис. Хөй-ле чүүлдерже шыгаавайн, чамыс тодаргай ажыл кылырын силерге хөй удаа сүмелеп келген бис. Аныяктар айтырыын шиитпирлээринге киржирин, кем-херек үүлгедир чорук-биле демисежирин, культура айтырыгларын шиитпирлээрин саналдаарывыска, «Эвээш-тир» деп харыылап келдиңер. Бо ыыткыр медегледерде, кыйгырыгларда фронтунуң удуртукчуларының хуу эрге-ажыктары бар-дыр.

Ш. Д. Ооржак: Аренда, керээ, хуу болгаш коллективтиг ажыл-агыйдан аңгыда аъш-чем айтырыын шиитпирлээринге тодаргай өске чүнү сүмелээр силер? Кооперациядан аңгы? Чүгле ыыткыр лозуңнар ышкажыл. Боттарыңар тодаргай чүнү-даа саналдавайн чыда бистерни бюрократтар деп тур силер.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазы **В. Н. Федосеев:** Бо удуртукчулар боттарынга ап турар чүъктүң кайы хире аарын эки билип турар ирги бе? Билбейн турар. Олар шимчээшкин күзенчиг эвес орукче кире бериш чадавазын, чөрүлдээлер өөскүдүп болурун билип турарлар. Сепаратизмниң идеялары кедизинде барып чүге чедирериниң үлегер-чижектери хөй болгай.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы **В. П. Болбат:** Социал айтырыгларны шиитпирлеп турары кайы хире дүргедеп, күштелип турарын эскерери берге эвес. Ындыг турбуже, силер бистиң хөгжүлдевистиң темпилеринге холбаштыр чоннуң таарзынмайн турар сеткилин хөрлээледип турар-дыр силер. Ындыг чоруктар кижилерниң угаан-медерелинге хоралыг.

«Тувинская правда» солунуң редактору **В. Л. Маслов:** Бөгүн орус-даа, тыва-даа интеллигентилерниң суурлардан чоруп турары дүвүрелди болдуруп турар. Митингилээр хамчык чурттуң дыка хөй девискээрлерин хөме алган, а план күүсеттинместээн. Митингилээр хамчыкты ТУФ-туң ажыл-чорудулгазы база тывылдырып болур. Ооң ажыл-чорудулгазы чүге чедирери билдинмес-тир, ынчалза-даа эки чүвеге чедирбес деп айыыл бар.

Г. Ч. Ширшин: Бисти республикада националдар аразының байдалы дүвүредип турар. Тыва чурттакчы чон талазы-биле хөй националдыг. Ооң бүгү төөгүзү ССРЭ-биле, орус улус-биле сырый холбаалыг. Бистиң шуптувус, ооң иштинде инициативтиг бөлүктүң удуртукчулары совет дээди өөредилге черлеринге билиг чедип алган. Тывага дуза чедирер дээш келген баштайгы бедик мергежилдиг специалистер орустар турган. Ынчангаш канчап бис ам Тываның амгы үезин эрткен үезинден адырар, ооң-биле кады келир үезинден хоорар бис? Кызыл партизаннарны сактып келиилиңер. Тываның келир үези дээш тывалар-даа, орустар-даа кады демисежип турганнар. Фашизмге удур кады демиселди сактыылыңар, доктаамал дузаны утпаалыңар, ооң түңнелинде республика амгы үениң аграр-индустриалдыг девискээри апарган болгай.

Республиканың ажылчы чонунга Улусчу фронтунуң херээ чүл? Силерниң адап турарыңар, кичээнгейге алыр ужурлуг айтырыгларны шиитпирлээриниң өске аргалары бар-дыр. Ол дээрге хамыктың мурнунда оларны партия организацияларын дамчыштыр шиитпирлээри-дир. Адак соонда, силер шуптуңар улус депутаттарынга кандидаттар-дыр силер, республиканың Дээди Совединге болгаш чер-чер Советтеринге ол айтырыгларны шиитпирлээриниң кайгамчык аргалары тургустунар эвеспе. Амгы демократтыг соңгулдалар соонда олар улус эрге-чагыргазының ёзулуг органнары апаар. Чоннуң эрге-ажыктарын ылап демократтыг арга-биле шиитпирлээринге Советтерден өске кайда чер барыл?

Маңаа дыңнаан чүүлдериңерни хандыр бодап, харыысалганың нарынын медереп билириңерни күзээр-дир мен.

К. А. Бичелдей: Бо чугаа кадыг-даа, тодаргай-даа, ажыл-херекчи-даа болду. Саналдарны барымдаалаар бис. Ынчалза-даа бистиң организациявыс амыдыраар эргелиг дээрзинге чөпшээрежир боор силер.

Г. Ч. Ширшин: Өөренип көөр бис, кичээнгейге алыр бис, эдип алыр бис... деп-ле аажок ээлдек чөпшээрежип тур силер. Бо залдан үнгеш, ол-ла хевээр бодуңарыы-биле кылып чоруп бээр боор силер. Ынчангаш силерге харыысалга дугайында сагындырып тур мен. Республикага байдалды баксырадыр болзуңарза, силер, коммунистер, ол дээш харыысалгага онаажыр силер.

К. Д. Аракчаа: Байдалдың баксыраарын-даа, хандаа төктүрүн бистер күзевейн турар бис. ТУФ-туң орнунга өске чажыт организация тургустунуп келбезинге магадылал бар бе? Аңаа бис кирбес-даа болзувусса?..

Ынчангаш мындыг янзылыг чугаа болган. Ооң киржикчилери бот-боттарын эки дыңнашкан ирги бе, билишкен ирги бе? Коммунист Аракчааның хенертен кылган сагындырыының утказы чүдел? Болуушкуннарның айыылдыг уламчылалы боол болур дээрзинге ооң шын сеткили-биле сагындырып турары-даа чадавас. Ынчалза-даа аңаа киришкеннерниң хөй кезии ону чажыртынган кыжаныг деп билип алган. Коллективтиг угаан-сарыылдыг чорук тиилезин дизе, кажан тургузукчу хурал болуп турар үеде байдалдың айыылдыын ханы медереп билир, сарыылдыг чорук тургустунары күзенчиг-дир. Аңаа кашла шак хереглеттиннер. Азы бо удуртукчулар угаан-сарыылдыг чоруктуң шынныын медереп билген, ынчангаш ындыг хуралдың херээ чок апарган чадавас. А бир эвес шиитпир эрги хевээр арткан болза, сөөлгү шиитпирни хүлээп алыр бетинде ханы боданыңар, бодал чок базымдан тыртылып көрүңер, эргим чаңгыс чер-чурттуг хамаатыларывыс!

А. БОГДАНОВСКИЙ.
Д. ЧЫДЫМ.

Бижек кылаш кынныр, дириг кижи чырык өртемчейден, алган кадайындан, ажы-төлүнден кезээ-мөңгеде чарлып чоруптар. Ажы-төлдүг ава кижиниң карааның чажын, халак-хилээн, сеткил-сагыжының саймааралын кым-даа эгидип берип шыдавас. Шак ындыг кээргенчиг байдалга Чөөн-Хемчикте Чыраа-Бажы ортумак школазының башкызы Евдокия Декеевна Ондар таварышкан.

Ооң хайыралыг, кады чурттаан ынак эжи Сергей Ондарны ук черде, ажыл-агыйның инек кадарчызы Шагыр-оол Куулар кара сагыштыы-биле чүрээнче кинр бижектеп өлүрүп каан. Беш чаш уруглар өскүс калган. Өлүрүкчү сес чылда шинттирзе-даа, дириг чурттап чоруур. Шынап-ла, кем-херек үүлгедиишкиннери көвүдеп турар. «Ында өлген, мында өлген» деп чугаалар дыргын бар чыдар. Шак ындыг бужар үүлгедиглер башкыны демир-үжүк туткаш, шүлүк бижииринче албадапкан.

КАРА ЧААСКААН КОРГАР-ДЫР МЕН

Караа чаштыг, дулгуяк боop арткан болгаш,
Хайым бодал бажым иштин хүннүң эргиир.
Хөрек өйген сеткил дүймээ дыш-даа бербес,
Хөйже кирип, чардыгарын кызып чор мен.
Эргип келбес чуртталгамны хандыр бодап,
Эжим сени сактып келгеш, чүрээм ыстап,
Сагыш-сеткил саймааралга алзы бээрге,
Саазынга шүлүк безин бижий бердим.
Кара сагыш; ханныг холдан эжим сени
Канчап черле камгалап ап шыдаваан мен.
Каяа-даа бол алаагарын кызарымга,
Кара чаңгыс ол-ла бодал хинчектээр-дир.
Кажан сени кижи-шулбус бижектээрге,
Караңга бис шупту көстүп келген боор бис.
Өндүрүм сээң эргим, чассыг уругларың
Өскүссүреп каарын ол кайыын билген.
Ажы-төлүм чүнү билир, мынчага дээр
Ачазының келбезинге бүзүревес.
Дайын-чаага өлген болза, хамаан эвес.
Тайбың өйде өскүс каары — салым багы.
Алдан харлыг ашакка дээр бижек тудар,
Амыдырал-чуртталгавыс канчап барды?!
Ажы-төлдер өскүссүреп туруп берди,
Аравыста дулгуяктар немежип тур.
Кандыг хүндүс өлүм-чидим бисти каарыл,
Кажанга дээр удур-дедир сокчуп кээр бис.
Каражалыг артып калган ие кижи
Караам чажын төге-төге бижип ор мен.
Кара чааскаан артарымдан коргар-дыр мен,
Кандыг бодал башка кирип келбес дээрил?!
Хөңнүм муңгак амыр-дыш мээ бербестээрге,
Хөйже кирип, чардыгарын бодаар-дыр мен.

Евдокия ОНДАР.

КЫЙГЫ САЛДЫМ

Угаан кирбээн, назы четпээн тыва оолдар
Улус үптеп коргуткан боор, күртенген боор...
Ийи дылга солун номчааш, медээ дыңнааш,
Иштн-хөңнүм карарып кээр, берге-ле-дир.
Аът каккас сөөскен сыптыг кызыл кымчы,
Амылыгже арнып көрбээн чидиг бижек —
Адаларның астып чораан каасталгазы,
Адын сыкпас эдилели чораан болгай.
Өгбелерниң ыдык чаагай чаңчылдарын
Өөдежок боол сагывайн чораан-дыр бис.
Оран-чуртка, төрээн чонга хүндүткелди
Оолга, кыска орта чагып чорбаан-дыр бис.
Хайыралыг салгалывыс бөгүн келгеш,
Хайлыг бачыт кылыштарын бодаваан бис.
Харысалга, оваарымча канчап барган?
Камнап чоруур ёзулалдар чүге чогул?
Сарыыл-опчок диртип турар чалыыларны
Чагып, сургап, эвин бодап эдип алыыл.
Ажы-төлче хажызындан көрүп орбайн,
Адап, сурап, аралажып көрээлиңер.
Когаралын кижи черле санап четпес
Хомуданчыг аажылалдар турбазын дээш,
Чүрээм балыы, ыы-сыызы сыстып үнгеш,
Шүлүктер боол хуула берди, эргим чонум.

Калдар КААДЫР-ООЛ.

Хову-Аксы суурда «Буянныг өг» клубтуң удуртукчузу.

ХЕВЭЭР-ДИР СЕН

«Ээлдек шыңгыраашы» самын көргеш,
Эжим сени дораан сактып кээр-дир мен.
Чавтанчыг кыс балерина урут чораан
Чалыы шааңны, чарашсынгаш утпас-тыр мен.
Танцы хевин, довурзааңны кедипкенде,
Дангына дег, шиник-чараш, алнныг сен!
Чиңге белиң, дорт сыныӊ, даваннарың
Чидиг согун ышкаш кылдыр хөндүрүпкеш,
Өл баг ышкаш, эптиг-ээлдек силгиңгилеп,
Өзен чериң чечээ ышкаш саглаңайнып,
Шала аяар, чиндиңнедир савап чоруй,
Салдырады самнап туруп бээриңге,
Улуг-Хемниң бырлаңнашкан тавар чалгыы,
Уттунмас, ак-чайт бөкпек чодураалар,
Кааң дээрде чалгын чайып, ушкан куштар,
Хая кырлап, дешкилешкен телери-даа,
Тожу чериң сыын-мыйгаа, ивизи-даа
Дооза-ла орта көстүп келген ышкаш.
Сеткил-сагыш чымырт туруп, чоргаарланып,
Сергеп хөглеп, улам чараш чурттаксаар сен!
Уругларың танцылаары угулза дег,
Улам чараш, уран-шиник апарза-даа,
Сагыжымда чалыы шааң дег ол-ла хевээр,
Самнавышаан чоруур-дур сен, эжим Сайхо!

Севил ЮМБУУ.

Кызыл хоорай.

КҮС

Карак четпес ак-көк дээрде булут-даа чок
Кайгамчыктыг аяс, чырык күскү хүн-дүр.
Алдын-сарыг, кыскыл өңнүг хевин кеткен
Аргаларның чараш-каазы кыпкан от-ла...
Ында-хаая кошкак салгын хенергедип,
Ыржым ээзим бүрүлерин силгий каапкаш,
Дагның ээзэ чооганы өрү алзы,
Талыгырже ужуктуруп чоруй барды.
Эки хүндүс чылыг чуртка чедип аар дээш,
Эдериштир дистинчипкен дуруяалар
«Кударава, чазын катап дужар бис» — деп
Курайлаанзыг кыйгы салып байырлашты.

Светлана ИРГИТ.

Таңды.

ОРУУН УЛААР

Амыдырал-чуртталганың оруун доза
Аарыг-аржык, өлүм-чидим холун сунар
Ак-көк баштыг хөөкүй даайым мөчээн-даа бол,
Аалчы болуп, бажыңынга чеде бээр мен.
Аъды өлүр — коданынга баглааш артар,
Ада өлүр — ажы-төлү оруун улаар,
Чечек ышкаш, чаңгыс кызы Айлаңмаазы
Чемниг-аъштыг, оолдуг, кыстыг, хүндүткелдиг.
Челезинде чеди чүзүн малын малдаан,
Челээш ышкаш каас черде чуртун туткан.

Клара ЧИНМИТ.

Тес-Хем район.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ТВ

ФЕВРАЛЬ 16

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Удур туруушкун». Уран-чечен телефильм. 5-ки сериязы. 9.40 Мультфильмнер. 10.15 «...16 харга чедир база оон улуг назы». 11.00 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Оркестрниң үделгези-биле». (Швейцария). 11.30 Кижи институду. 12.30—13.00 «Үе». 15.30 «Бир эвес силерниң харыңар...» 16.15 «Прокурорга намдар». Барымдаалыг фильм. 17.10 «Уругларга аңчыгаштар дугайында». 17.40 «Эртем медээчизи». 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 Ленинни номчуп тур бис. 19.30 Концерт. 19.55 «Удур туруушкун». Уран-чечен телефильм. 5-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Көрүүшкүн». 23.10—23.40 «Ол болган... болган...»

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Төөгү. 5 класс. Баштайгы беш чылдарның тудуглары. 9.05 Англи дыл. 10.05 Англи дыл. 10.35; 11.35 Бисти долгандыр турар хүрээлел. 2 класс. Көжеге ажыттынып турда. 10.55 «Тоол дамчыштыр — амыдыралче». Англи дыл кырында дамчыдылга. 11.55—13.10 «Човуланга чоруп турганы». Уран-чечен телефильм. 10-гу сериязы. 17.00 «Чөрүлдээ». Фильмниң баштайгы көргүзүү. 18.00 Мультфильм. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Овур-хевир». Уран-чечен - публицистиг видеоканал. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар. 20.00 Чарлалдар. 20.05 Киножурнал.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45—00.35 «Киноабонемент». «Солагай кижи». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 «Байсунда хар эрип турар өйде». 19.30 Бүгүдеге спорт. 19.45 Концерт. 20.15—20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидаттар А. Г. Богдановский, Н. М. Гуркина, Х. Ч. Монгуш, И. А. Остапец болгаш №№ 67, 68, 69, 70, 71, 72 соңгулда округтарындан Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарынга депшиттирген кандидаттар-биле соңгукчуларның ужуражылышкыны 1990 чылдың февраль 17-де «Тыва тудуг» девискээр-тудуг каттыжыышкынының бажыңынга (Красноармейская 76) 11 шакта болурун округ соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

• • •

Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарынга № № 50, 51 болгаш 53 округтардан депшиттирген кандидаттар-биле ужуражылышкын февраль 17-де 14 шакта кодээ ажыл-агыйы институдунуң филиалының бажыңынга, № 194 округтуң — февраль 16-да 16 шакта Улуг-Хем ылш үлетпүр ажыл-агыйының кызыл-булуңунга, № 198 округтуң — февраль 17-де 15 шакта «Енисей» Культура бажыңынга болурун хоорайның соңгулда комиссиязы соңгукчуларга дыңнадып тур.

• • •

«Тыва агроүлетпүр эвилелиниң» өөредилге-курстар комбинады үшкү класстың чолаачыларын (өөренир хуусаазы 5 ай), ийиги разрядтың токарьларын (өөренир хуусаазы 6 ай) белеткээр курстарга сургуулдар хүлээп ап эгелээнин чарлап тур.

Кичээл 1990 чылдың март 1-де эгелээр.

Өөренип кээрде бүдүрүлге черинден чоруткан бижиин, паспортун, шериг биледин ап алгаш келир.

Бистиң адрезивис: Кызыл, Калинин кудумчузу, 1 «В». Телефон № 6-11-67.

• • •

Свердловскиниң киностудиязының чанында төөгүлүг фильмнер тырттырар талазы-биле каттыжыышкын алдан маадырлар дугайында материалга үндезилээш, уран-чечен фильмни тырттырарын эгелээр деп турар. Фильмни чондан чыгган акшаның күзели-биле тырттырарын бодап турар. Ынчангаш фильмни тургузары-биле үлетпүр бүдүрүлгелеринден, совхозтардан, организациялардан, албан черлеринден болгаш хуу кижилерден акша чыырын Тыва АССР-ниң Культура министерствозу бодап турар. Ону барымдаалааш, Кызыл хоорайда **Чуртталга-социал банкызында №142050** агар санны ажыткан.

Уран-чечен тыва киноңу тургузарынга үлүүңерни кииріңер!

• • •

Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң чанында Чечен чогаал пропагандалаар бюрозунуң дирекциязы бухгалтер хереглеп турар. **Бистиң адрезивис:** Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 4, телефон 3-41-36.

• • •

Тываның «Тыва тудуг» каттыжыышкынының № 14 механизация эргелели суурталыг краннар талазы-биле электрик мергежилге өөренирин күзээн кижилерни чыып турар. 10 класс дооскаңнарны хүлээп алыр. Өөрениринин хуусаазы 3 ай, айда 108 рубль хемчээлдиг стипендияны бээр. Кичээлдер өөренирин күзээн кижилерниң чыглырының хире-чергези-биле эгелээр.

Тайылбыр алырда Кызыл хоорайда Кечил-оол кудумчузу, 3 дугаарлыг бажыңда № 14 механизация эргелелинге кээр, азы кадр килдизинде 2-15-00 телефонче долгаар.

БҮЗҮРЭЭР МЕН

«Шын» солуннуң арыннарында «Чаагай чаңчылдарны — кижизидилгениң херээнге» деп рубрика хүннүң чидиг айтырыын көдүрүп, солуннуң бүгү номчукчуларының сагыш-сеткилин хайындырып турары илдең. Оларның хөй санныг чагааларда илереткен ханы бодалдарын, чидиг сөстерин номчуп тур бис. Анаа-ла номчуп эртер кижилер ховар боор.

Чаагай чаңчылдар дугайында каш сөс. Бо айтырыг кайда-даа, кайы-даа солуннарның арыннарында база телевиденниеге-даа аажок чидиг көдүрлүп турар. Чоннуң национал культуразын, чаагай чаңчыл ёзулалдарын, хеп-сынын, өг-оранының херекселдерин катап оттуруп, чаа ёзуга таарыштыр сайзырадып турары анаа-ла таварылга эвес болгай. Бо талазы-биле тываларның культуразы бедик болгаш ону улуг-биче чон кончуг чараш сагып, хүндүлеп чораан-на болгай.

Херээженнер чөвүлелдериниң күжүн олче мөөңнезе чогуур

Улуг-биче кижилерниң аразында, дөргүл-төрел бөлүктерниң аразында хүндүткелдиң ээлдек аажылаашкыны безин аажок байлак болгай. Аныяктар улуг улустуң адын адаарындан эгенир, чаавай, честей, күүй, даай, акый, үгбай дээр, улуглары дуңмай, сарыым дээн ышкаш сөстерни ээлдек, чымчак ёзу-биле ажыглаар турду. Өглер аразында үнүп-кирнжири, аалдажыры безин тускай сагыыр чурумнуг.

Ол үеде арага-дарыгадаа хандывас, сарыг шайын, аъш-чемин ижип олурганш, амыр-мендизин, арга-сүмезин солчур чүве. Мээң хуумда күзелим чүл дизе, бо чаагай чаңчылдарны катап нептередир төлээде, эртем-шинчилел институдунуң ажылдакчылары тускай номчуугаштан үндүрер бolза эки.

Өг-бүлеге аянныг, чараш национал угулза хээлиг чараш аяк-сава база-ла культураның база бир кезээ болгай. Чижээ, шаанда уран шеверлерниң угулзалап хээлеп турган ыяштан, хадың картындан кылган хумуннарын өг бүрүзү эдилеп турду. Ындыг хумуннар чүгле аян-хевирлиг эвес, аъш-чемни үр үеде шыгжап кадагалаарынга кончуг эптиг болгай.

Ававыс кужур аар божааш, өг долдур, сес ажы-төлүнден чарлы берген. Ынчан ачам 40 хар безин четпээн турган. Чоок чурттап чоруур чону, төрелдери дузалаар шаа-биле дузалажып, арга-сүмезин берип турган. А Даңгыт деп төрели үш катап дилеп келирге, мени азырандыга берипкеш, чүгле үш-ле хонук эртерге, катап алымнап эккелген. Оон улус дилээрин соксаткан дээр.

Ачавыс чаа божуттунган чаш уруун-даа, бистерни шуптувусту ашка, соокка-даа алыспайн, өскүссүретпейн, кадык, шыырак, ажылгыже, кижилерге, бойдузунга ынак кижилер кылдыр өстүрүп алган. Шуптувус өглүг-баштыг, хире-шаанче эртем-билиглиг апарганывыста, «чоруй» баарды. Адавыска бүгү назынывыста сөгүрүп, мөгейип, сактып чоруур бис.

Бо чаагай, тайбың үеде чүге чамдык, харын-даа эвээш эвес санныг аныяк өскен боттарын хөй-ниити черинге ап билбес, улуг-биче чонну-даа хүндүлевес, оор, арагачы, наркоман, токсикоман, өлүрүкчү болуп турарыл? Чылдагааны кайдал, кым буруулугул деп айтырыгны сайгарып, арга-сүмезин киирип, бижип турары чөптүг. Чамдык бижикчилер сайгарылгазынга күжүр уругларым, дуңмаларым бистер шупту буруулуг бис деп бижээн түңнелге мен хуумда чөпшээрешпес-тир мен. Ынча дептерге, ылап буруулуглар шуптувустуң аравысче, хөлегеже чаштып, менде чүү боор. шупту буруулуг турда дээш сандаргай, эреңгей апаар ышкаш. Ол тургустунуп келген айтырыгга демисел чорудары, бүгү күштү мөөңнээри харын шупту улустуң херээ-дир.

Мээң бодап турарым, өзүп олурар салгакчыларывысты чажындан школага хүлээп ап, эртем-билигге өөредип, кижилерниң бедик идеалынче орук ажыдып кижизидеринче башкыларның үлүү база улуг. Чамдык башкыларның олутпаяк, кошкак ажылының түңнелинде, 10 классты дооскаш, Кызылга кээп тускай ортумак, дээди өөредилге черлеринге ийи-үш чыл дургузунда кирип чадаар, оон боттарындан чөгенгеш чоруй баар. Оларны албан организация черлери тускай эртемин чок дээш база хүлээп албас. Оларның ол бүтпейн барган салым-чолу дээш, багай ажылдың түңнели дээш тодаргай кымны канчаар хемчег алганыл? Мен черле ындыг материал номчуп-даа көрбээн мен. Нам-чазак башкыларның амыдыралын экижидип, акша-шалыңын-даа өстүрүп турар-дыр. Негелдени чүгле школаның удуртуп баштаар кижилери эвес, харын төрелдерниң талазындан көскү дузаны чедирип, шыңгыы негээр үе келген.

Тывага херээженнер шимчээшкини аныяк республиканың баштайгы тургустунуп турган чылдарында болгаш дараазында-даа чылдарда оон экономиктиг, культура хөгжүлдезинге-даа, интернационалчы кижизидилгезинге-даа, Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында дузаламчы чедиреринге, өг-бүле айтырыынга, не-чашты камгалаарынга эвээш эвес үлүг-хуузун кииргенин билир бис. Мээң кончуг эки билирим чеден чылдар үезинде көдээниң хоорай, суурларынга агитбажыңнарны тургузуп, аңаа чорудар ажылдарның планын, өг-бүлелерниң даңзызын кылып, харын-даа өөреникчилерниң улдуннарда алган демдектерин безин азып, контрольга ап турду. Оларны дамчыштыр янзы-бүрү бөлгүмнерни, өөредилгени, чогаадыкчы кежээлерни, концерттерни организастап турду. Кысказы-биле чугаалаарга, уруглар кижизидилгезинге ада-иелерниң ролюн бедидеринге чугула айтырыгларны шиитпирлеп, малчын херээженнерниң слёттарын, чарышты организастап эрттирип турган.

Улуг-Хемниң Арыг-Бажының херээженнер чөвүлелиниң даргазынга ынчап школа директору Александра Сундуевна Серен бодунуң хууда бажыңын агитбажың кылып алган ажылдап турду. Республиканың-даа, районнуң-даа херээженнер чөвүлелиниң чарыжынга ол чөвүлел бирги черлерни каш-даа ап, ат-сураа алгып турду.

Амгы үеде база-ла эвээш эвес ажылдарны чорудуп турарын билир бис. Ындыг-даа болза бо хүннерде кем-херек үүлгедикчилерин илередиринге милиция ажылдакчыларынга дузалажып, моон соңгаар бо айыылды болдурбазы-биле профилактика ажылын чорударынга херээженнер чөвүлелдериниң күжүн мөөңнээри чугула боор деп бодай-дыр мен.

Бо дугайында херээженнер чөвүлелдериниң арга-сүмезин ап, арга-дуржулгазын нептередири-биле «Шын» солуннуң арыннарынга парлаарын дилээр-дир мен.

Шурумаа ШЫЫРАП.

Партияның болгаш херээженнер шимчээшкининиң хоочуну.

Эмнелгеде

Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунда ийи каът бажыңда иниити аарыгларның эмнелгези бар. Ооң адаанда каъдында иниити аарыгларның № 1 эмнелгезин Галина Викторовна Яковлева эргелекчилеп, улуг эмчи болуп ажылдап турар.

Эмнелгеде чаа дерилгелер тургустунган. Дээди эртемниг, хөй чылдарда медицина шугумунга ажылдап, чоннуң кадыын быжыглаарынга үлүүн киирген эмчилер мында бар. Оларның бирээзинге Светлана Николаевна Козлова хамааржыр. Бо эмчи чүректиң болгаш чүстерниң аарыгларын эмнеп, келген улусту кадыкшыдып турар.

ЧУРУКТАРДА: (оң таладан) терапияның улуг эмчизи Галина Викторовна Яковлева улуг сестра Алла Александровна Еременко-биле; медицина сестразы Катерина Көкеловна Сат.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

НОМЧУЛГА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

Ак-Довурактың № 1 школазының 9 «б» клазының өөреникчилери М. Б. Ховалыгның «Хаяда хадыңнар» деп номунга сайгарылгалыг номчулга конференциязы эрттирдивис. Ол номдан «Частың ыры», «Хаяда хадыңнар» деп ийи тоожуну шилип алган бис.

Тоожуларның темазы кижи болгаш бойдус болганда, уруглар экология деп чүл деп айтырыгга кичээнгейлиг доктааганнар. Сайгарылга үезинде уруглар төрээн хоорайы — Ак-Довурактың агаарының дугайында дүвүрел-биле чугаалап турдулар. Ылаңгыя эртенги шактарда сут хоорайның кудумчуларынга кижи кылаштаар арга чогун уруглар чугаалап турду. ЧЭТ-тиң кара ыжын, фабриканың даг-дүгү болбаазыраткаңындан ак доозунну чурттакчылар тынып турар.

Конференцияга номнуң автору Маадыр-оол Бартыштаановичиниң киришкекни эки болган. Ол бодун өөреникчилерге таныштырып, номну бижээнин, чогаалдарның маадырлары чогум кымнарыл дээрзин чугаалап берген. Ол ышкаш Кызыл-Мажалыктың № 2 школазының болгаш районнуң суурларындан библиотекарьлар олуржуп, уругларга бойдус камгалалының дугайында солун болуушкуннарны чугаалап, арга-сүмезин катканнар.

Өөреникчилерден Алёна Ламажап, Долгармаа Ооржак, Руслан Монгуш, Мурат Хайдып болгаш оон-даа өскелер идепкейлиг киришкен. Класстың удуртукчузу башкы Светлана Байыр-оол конференцияны эки организастаан.

Номчулга конференциязындан уруглар хөйнү билип алганнар.

Светлана ДОРЖУ.

Библиотекарь.

Барыын-Хемчик район.

КУЛЬТУРА-СПОРТ КОМПЛЕКИЗИ

дыштаныр хүннерде

«Колос», «Енисей» Культура бажыңнарынга, культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгынга

Февраль 17-18-те. Дискотекалар. Эгелээри 19.30 шакта.

Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга

Февраль 17-де. Республиканың «Декей-оо» байырлалынга тыва улустуң ырылары. Эгелээри 12.00 шакта.

Спортчу маргылдаалар

Февраль 17-18-те. «Херел» спорт залынга бокс талазы-биле Тыва АССР-ниң бирги чери дээш маргылдаа. Эгелээри февраль 17-де 15 шакта, февраль 18-те 10 шакта.

Шыдыраа клувунга

Хоорайның шыдыраа фестивалы. Эгелээри февраль 17-де 15 шакта, февраль 18-те 10 шакта.

«Тайга» станциязынга

Февраль 17-18-те. Профэвилел обкомнарының командалар аразында хаакка маңнаарының талазы-биле маргылдаазы. Эгелээри 11.00 шакта.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 16

«НАЙЫРАЛ»: «Өжээн болгаш хоойлу» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

Видеозал: «Төрээн уруу» (2 сериялыг) 9.30, 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Транситорияда Мария, Мирабела» 9.00, 12.30, «Ы» операция болгаш Шуриктиң өске-даа ужуралдары» 10.40, 14.10, «Аазатпай» 16.00, 18.20, 20.00 шактарда.

Видеозал: «Мана, шиңме!» 11.30, «Акселератка» 13.00, «Зита биле Гита» 15.00, 18.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Канчалза-даа, сеңээ чүнү-даа чугаалавас мен» 18.00, 20.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Башкарыкчының ужудуушкуну» 14.20, «Пушпак» отель» 16.40, «Хоойлу-биле чажыртынган оорлар» 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Бир катап Америкага» 14.30, 18.30 шактарда.

АГААР

Республикага шокар булуттаар. Биче хар чаар. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 3—8 метр. Дүне агаарның температуразы 22—27, чамдык черлерге 13—18, хүндүс 8—13, чамдык черлерге 0—5 градус соок болур.

Кызылга шокар булуттаар. Чагбас. Дүне 22—24, хүндүс 8—10 градус соок.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-35-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93; Килдистер: ◆ ээ тийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузут — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аамазы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 377. ТС—00108.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 40 (14240.) ◆ 1990 чыл, февраль 17, суббота ◆ 1925 чылда үндезилеттинген. ◆ Өртээ 3 көп.

1990 чылдың март 4 — соңгулдалар хүну

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязында

Палаталарның февраль 15-те болган каттышкан хуралынга ССРЭ-де өнчү дугайында хоойлунуң төлевилелин чугаалажып эгелээн. Хуралды **А. И. Лукьянов** даргалаан.

Хоойлу төлевилелин чедир ажылдап кылырын улус депутаттарының болгаш ажылчы чоннарның саналдарын сайгарып көөр талазы-биле тургускан чазактың тускай комиссиязы боттандырган. Бо хоойлунуң төлевилелинге хамаарыштыр 10 муң ажыг санал-онал келген. Оларны шуптузун чинтилештирип түңнээн. Ук комиссияның даргазы, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы **Л. И. Абалкин** төлевилелдиң сөөлгү вариантызының дугайын илеткеп тура, бо хоойлу болза, совет ниитилелдиң үндезининиң ханызы-биле чаартырынче угланган деп онзалап демдеглээн. Өнчү дугайында хоойлунуң янзы-бүрү хевирлериниң деңэргеге болгаш деңчергеге камгалаттынган, күштүг кылдыр барымдаалаттынган турарын төлевилелде көрген.

Төлевилел чогуур бүдүн чергелиг документ кылдыр ажылдап кылдынган, ынчангаш ооң ийиги номчулгазының үезинде кончуг кичээнгейлиг болгаш күрүне туружундан сайгарып чугаалажырынче ол депутаттарны кыйгырган. Ооң-биле чергелештир бо хоойлу хүлээп алдына бээрге, амыдырал шуут чаарты өскерли бербес деп чүвени база барымдаалап көөрүн ол сагындырган. Чаа экономиктиг харылзааларның бадыткаттынып тургустунарынга каш чыл эвес, а он-он чылдар негеттинер. Ынчалзажок бо хүннерден эгелеп хоойлуда көрдүнгенин ёзугаар ажылдап эгелээри кончуг чугула.

Өнчү дугайында хоойлу төлевилелиниң бирги номчулгазын эрткен сессияга чугаалажып көрүп турда, чазактың киирип келген кол вариантызындан аңгыда, өске-даа вариантылар, оларның иштинде тус-тус кижилерниң киирип келгени 39 вариант турган. Төлевилелди чедир ажылдап кылып турар үеде кол вариантыны үндезин кылдыр алгаш, өске вариантыларда кирген таарымчалыг чүүлдерни база киирген. Өнчү дугайында хоойлу төлевилелин бүгү улус чугаалажып көрген деп, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Хоойлужудулга, эрге-хоойлу сагылгазы болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле комитединиң даргазының оралакчызы **Ю. Х. Калмыков** биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Экономиктиг реформа айтырыгларының талазы-биле комитединиң кежигүнү **А. Н. Бойко** комитеттерниң болгаш комиссилларның санал-оналын илеткээннер.

Төлевилелдиң ийиги номчулгазынга хамаарыштыр үжен депутат санал бергеш, ону чүүлдүг деп деткээн. Чүгле чаңгыс депутат — **Л. И. Сухов** төлевилелди хүлээп албас дээш бадылаар мен деп саналдаан. Ол бодунуң туружун мындыг бадыткал-биле тайылбырлаан: чуртта бөдүүн-не корум-чурум чок бооп турар амгы үеде ындыг хоойлуну хүлээп ап болбас. Ийиде, күрүнениң федеративтиг тургузуу база аңаа кирип турар тургузугларның эргелери болгаш хүлээлгелери тодараттынмааан шаанда ындыг хоойлуну хүлээп алыры шын эвес. Бо бүгүнү барымдаалааш, бүгү улустуң референдумунга бо айтырыгны тургузар деп, ол саналдаан. Бо саналды депутаттар деткивээн.

Төлевилелди депутаттар ниитизи-биле чүүлдүг деп санаан-даа болза, ооң тус-тус чүүлдеринге хамаарыштыр янзы-бүрү саналдар киирип турган. Оларның бир чамдыктары хуу өнчүнү хоойлужудуп тургусканы социализмден ойталааны, Октябрь революциязының ап октааны кижини кижи дарлаар чорукту катап эгиткени ол болур деп медеглээн, а бир чамдыктары идеологтуг билиишкиннерни удурулга болдурбайн, чурттуң экономиказын дүрген болгаш ажыктыг кылдыр тургузуп алырын барымдаалап көөр херек деп саналдаан.

Бир чамдык депутаттар бо хоойлуну хүлээп алган соонда чүгле боттарының эрге-ажыын бодаар алыксак-чиксек, кажар кижилер байып туруп бербес бе деп чигзиниишкиннерин илереткен.

Депутат **В. П. Носов** черни садарын болгаш садып алырын шуут хоруур, чүге дээрге ону садып алыр акша-хөреңги ак сеткилдиг ажылдап чоруур бөдүүн кижилерде чок деп чугаалаан. Депутат **В. В. Севрюков** хоойлуну хүлээп алыр мурнунда акша реформазын чорудар херек деп саналдаан. Ол саналга удур чүве чугаалааш, депутат **А. А. Коршунов** үй-балай чүүлдер болу бербези-биле өнчүнүң бүгү хевирлеринге шыңгыы контрольду тургузарын база үндүрүг онаар дээштиг политиканы боттандырарын саналдаан.

Санал-оналдар өнчү айтырыының чүгле чаңгыс бо талазынга хамаарыштыр боон турбаан. Чижээ, эвилел, автономнуг республика болгаш тус черниң өнчүзүнге чүү хамаарыжырын тодаргай кылдыр айтып көргүзериниң чугулазы база демдеглеттинип турган. Депутат **Р. А. Убайдуллаева** төлевилелди ниитизи-биле деткээш, ажыл чок чорук моон соңгаар кандыг янзылыг апаарын баш удур бодаарынче кичээнгейни угландырган.

Черни өнчү кылып алырының хөй янзы хевирлери бар болганда бо айтырыгны бүгү талалыг, комплекстиг көөрүнүң чугулазын депутаттар демдеглеп турган. Депутаттар **А. Н. Саунин, А. Ф. Касьянов, Б. Г. Васильев, Р. А. Аллаяров** болгаш оон-даа өскелер, черге, өске-даа бойдус курлавырларынга өнчү дээш өртек-төлевирни ук девискээрниң тодаргай байдалдарын барымдаалап тургаш, таарыштыр көөрүн саналдаан. Оон аңгыда, өнчү дугайында хоойлу рынок экономиказынче шилчииринге кайы хире дузалай бээрил деп айтырыгга дорт харыы база бердинмейн турган.

Афганистандан совет шериглерни үндүрүп чорутканындан бээр бир чыл болганы-биле холбаштыр интернационалчы хүлээлгезин күүседип тургаш өлген оолдарны депутаттар бут кырынга туруп сактып ёзулаан. Депутат **В. И. Цыбух** ол хүнну моон соңгаар сактыышкын тураскаал хүнү кылдыр доктаадып чарлаарын саналдаан. Ол саналды өөренип көөрүн Дээди Советтиң элээн хөй комитеттеринге даасан.

С. С. Алексеевти ССРЭ-ниң Конституция хайгааралының комитединге соңгааны-биле холбаштыр ону ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Хоойлужудулга, эрге-хоойлу сагылгазы болгаш корум-чурум комитединиң даргазы албан-дужаалындан хостаан. Ук комитеттиң даргазынга **Ю. Х. Калмыковту** соңгаан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Делегей херектериниң талазы-биле комитединиң даргазының хүлээлгезин күүседип турган **А. С. Дзасоховту** ук комитеттиң даргазынга соңгаан.

(СЭТА).

СОҢГУКЧУЛАР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

ССРЭ-ниң улус депутады С. С. Санчат «Мөрен», Ленин аттыг совхозтарга чораан. Ол аңаа соңгукчулар-биле ужурашкан. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездилериниң, оон соонда болгулаан сессияларының дугайында, ол үелерде соңгукчуларның чагыгларын күүседир талазы-биле кандыг хемчеглер алганын, оларның күүселдези кандыг болганын чыылганнарга ол таныштырган.

«О. Шынаа» совхозче электри шугуму шөериниң айтырыы бо чылдың ноябрь айда боттаны бээр. «Мөрен» совхозтуң төвүнге 720 өөреникчи өөренир школаның тудуу 1991 чылда эгелээр. Тес-Хем болгаш Эрзин районнарның төптеринге мороженое белеткээр аппараттар уравас четкилеп кээр.

Малчыннарның акша-шалыңын, пенсиязын улгаттырар дугайында айтырыгны шиитпирлээринге киржип дээнин депутат дыңнаткан.

Соңгукчулар чаа чагыгларны депутатка киирген. Ол болза, Тес-Хемни кежир көвүрүг кылырының, мал кыштагларын электрижидериниң, суурлар аразынга автобустар аргыштырылгазын организастаарының, Булуң-Бажы суурга библиотека бажыңын тударының, малчыннарның хандырылгазын экижидериниң дугайында айтырыглар-дыр. Оларны күүседиринге улуун киирерин ССРЭ-ниң улус депутады С. С. Санчат чугаалаан.

Депутат Сыын-Мыйыс, Сайыр-Аксы сүт-бараан фермаларынга чораан, малчыннарның ажыл-ижи, амыдырал-чуртталгазы-биле таныжкан.

Шагаа АРАНЧЫН,
ВЛКСМ Эрзин райкомунуң килдис эргелекчизи.

• • •

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Чадааның № 871 соңгулда округунда депутаттың кандидаттары Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар, республиканың Улусчу контроль комитединиң даргазы Д. К.-Х. Ооржак, Тываның улустуң чогаалчызы К.-Э. К. Кудажы Кызыл-Мажалыктың төпчүттүнген Культура ордузунга соңгукчулар-биле ужурашкан. Ак-Довурак хоорайның, район төвүнүң, совхозтарның төлээлекчилери аңаа чыылган.

Ужуражылга хуралын РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле № 871 соңгулда округунуң комиссия даргазы, СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң ийиги секретары Н. Ф. Монгуш ажыткан.

Депутаттың кандидаттары сөс ап чүве чугаалааш, чыылганнарга боттарының программаларын таныштырган. Ооң соонда олар соңгукчуларның хөй санныг айтырыгларынга харыылаан.

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказында механик М. С. Сундуй-оол, Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин эрттирген аныяк ажылчын А. А. Кара-Сал, Кызыл-Мажалыктың № 2 школазының директору В. К. Түлүш, «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң редактору В. У. Хомушку болгаш өскелер-даа санал берип, немелде чагыг-сүмени киирген.

Соңгукчулар Ак-Довурактың ажылчын суурунга уруглар эмнелгезин, амыдырал хандырылга бажыңын, Кызыл-Мажалыкка чаа школа тудар дугайында дилег кылган.

Депутаттың кандидаттары-биле ужуражылга ажыкчарлыг, идепкейлиг байдалга эрткен.

Александр ХЕРТЕК.

АДЫН СЫКПАЙН АЖЫЛДАНАР

Элдеп чүве! Ажылга кижилерни хүлээп ап, оларның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургузуп турары бистерниң сонуургалывысты кажан-даа хаара тутпайн чораан. Чамдык кижилер ажылче кирип, өскелери үнүп турар-дыр. Ол дээрге анаа-ла-бир чүве турган болгай. Кызылдың тудугларынга ажылдаар күзелин илереткен бөлүк аныяктарны «Тыва тудуг» девискээр-тудуг каттыжыышкынының удуртукчуларының февраль чединиң кежээзинде хүлээп алганы журналистерни аажок сонуургаткан. Үе өскерлип, дүүн бистиң дүшке какпас-даа чораан чүүлдеривисти бөгүн шиитпирлээри нарын айтырыг апарган. Ол ужуражыышкынны кижи сонуургавас-даа арга чок. Чүге дээрге аныяктарны, чүгле аныяктарны эвес, ажылга киирери, быжыглаары — үениң берге айтырыгларының бирээзи. Күш-ажылчы коллективтерниң бот-орулга-чарылгаже шилчип эгелеп, кижи бүрүзү шалыңны кылган ажылының хемчээли-биле алыр апарганындан ол тыптып келген деп база тайылбырлап болур, оон өске чылдагааннар база бар-даа болза... А кол-ла чүүл — күш-ажылчы коллективтер ажылдың организациязын экижидип, бүдүрүлге планнарын эвээш кижи саны-биле күүседип турар апарганы. Хүлээп алыр болза, арга-дуржулгалыг, бедик мергежилдиг, быжыг сагылга-чурумнуг кижилерни хүлээп алыр. Шак мындыг байдалда амыдыралдың оруунче чаа-ла үнүп, ажыл-ишке чаа-ла өөренип, чаңчыгып чоруур аныяк кижилер база нарын чүүлге таварышкан. А «Тыва тудуг» каттыжыышкын аныяктарны ажылче чалап, ажыл база чурттаар чер-биле хандырып эгелээн. Ону бөгүн улуг ажылче баштайгы базым деп санап болур. Ооң эгелекчизи СЭКП Тыва обкомунуң чанында аныяктар-биле ажыл чорударының комиссиязы болган. Аныяк кижилерни чурттаар шөл-биле хандырып, ажылга хүлээп ап болур бүдүрүлгелер-биле харылзажып, олардан чагыгны ап, найысылалдың бүдүрүлгелеринге ажылдаар аныяктарны эвилелдеп эгелээни ол. Баштайгы бөлүк Бай-Тайгадан келген. Оолдарны баштай көргеш, мындыг аныяк-чалыы кижилер кажан кандыг-бир мергежилге өөренип ап, харын-даа кайын ажылдап четтигер боор деп бодал сагышка кирер. Оларның-биле «Тыва тудуг» каттыжыышкынының начальниги И. А. Остапец, СЭКП обкомунуң секретары А. К. Канзай чугаалажы бээрге, оолдарның арازында чолаачылар, демир каңнакчызы, дашчы бар болду. А бир эвес олар чаңгыстай даргаларның өрээлдеринге кирген болза, ажыл-ижинге чардыккаш, ол хире кичээнгейлиг чугаалажыр болду-ла бе. Чижээлээрге, Эрес Дандар-оол шеригге каңнакчылап турган. Кижен-оол Ооржак — дашчы, Сылдыс Маадыр чолаачы болду. Оларны, ажыы-биле чугаалаарга, белен специалистер деп санап болур.

«Тыва тудуг» каттыжыышкынынга 300 хире ажылчын херек. Ол хире кижини ажылга хүлээп ап, өөредип, мергежилин бедидер дээш хемчеглерни ап турарын Иван Александрович оолдарга чугаалап берди. Амгы үеде 500 кижи чурттаар нийти чуртталга бажыңын, улуг эвес өг-бүлелер чурттаар 96 квартиралыг бажыңны тудуп турарын база бир ындыг бажыңның тавааан салганын, келир күзүн 72 квартиралыг бажыңның тудуун эгелээрин ол дыңнатты. СЭКП обкомунуң секретары чер-чурту Бай-Тайгазының ат-сывын баксыратпайн, быжыг сагылга-чурумнуг кызып ажылдаарын аныяктарга чагыды. Ооң сөстеринде чер-чурт тырткан чүү-даа чок. Кижи бүрүзү бодунуң чонунуң, чуртунуң адын бедик тудар, эки ажылы-биле алдаржыдар херек. Ол база кижиниң тура-соруунуң бир дөзү-дүр.

Оолдарның мурнунда каалама орук чок деп № 3 тускай тудуг эргелелиниң кадрлар килдизиниң эргелекчизи М. И. Нехорошева-биле чугаалашкаш билдим. Тудугжуларның ажылын организастаанында четпестерни чугаалап, хоолайлар чогундан амгы үеде бригадалар ажыл чок турарын ол дыңнатты. Оон ыңай суг, чылыгду дамчыдар хоолайлар шөери хир-чамныг, изиг, соокта ажылдаар берге ажыл болду. Ону Маргарита Ивановна оолдардан чажырбады. Демир каңнакчызы Эрес Дандар-оол-биле чугаалажып, оолдуң ындыг мергежилдиг болганынга өөрүп турар хевирлиг, аңаа дузалаарын аазап турду. Бир эвес удуртукчулар биле аныяк ажылчыннарның аразында харылзаа үргүлчү ындыг чылыг болур болза, ажылчын кадрлар айтырыы улуг бергедээшкин чок шиитпирлеттинер ийик.

Ажылчыннар херек тудуг организацияларының чагыы-биле ажылдаарын күзээн аныяктарны районнардан комсомолдуң дузазы-биле эвилелдээр ажыл ам-даа уламчылаар. Амгы үеде Сарыг-Септе, Эрзинде ийи бөлүктү чыып турар. Ол дээрге бүдүрүлгелерниң, партия, комсомол организацияларының сырый харылзаазының, кады ажылдааның түңнели-дир. Шак ынчаар эде тургустунуп ажылдаар болза, партияның, комсомолдуң ат-сураа чон аразынга быжыгары чугаажок. Чугаадан ажылче шилчип эгелээн, ол ара соксавас деп идегээли.

Бай-Тайгадан келген бөлүк аныяктарның шуптузунуң ат-сывы биске билдингир. «Тыва тудуг» каттыжыышкынының удуртукчулары, бир эвес эки ажылдаар болза, янзы-бүрү мергежилдерге өөредип, бажың-балгат үндүрүп бээринге дузалаарын аазаан. Ынчаар кылып болурунуң аргазы каттыжыышкынында тургустунуп турар. А оолдардан чүгле кызымаккай ажылдаары арткан-дыр. Оларның ажылын редакцияга хайгааралга ап, өйлеп-өйлеп оолдарның кандыг ажылдап турарының дугайында номчукчуга дыңнадыр бис. Экини-даа, багайны-даа арттырбайн.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

ОНЧА-МЕНДИ

Чөөн-Хемчикте «Искра» совхозтуң хойжузу Алдын-оол Менди-Байырович Ооржактың кыштаа Чаңгыс-Хадыңның хүннээрек талазында ыжык черде турар. Бо хүннерге чедир ооң кадарган 349 хоюнуң 250-и оолдапкан. Хураганнары онча-менди. Сакманчылар Чечекмаа Ооржак, Раиса Ховалыг боттарының хайгааралында 100—125 хураганны доруктурбушаан, дүнеки үелерде дежурнайлап турарлар.

Кыштагда электри чырыын кирген. Телевизорлуг. Мал чемниң курлавырлары, чарба, дус бар. Кышты эки эрттирип алырынга Ооржактың бүзүрели улуг.

Шойдар ДҮВЕНДЕЙ.

• • •

Бай-Тайга районнуң «Кызыл-Даг» совхозтуң хойжулары Кумзай-оол биле Өпек Төрелерниң коданында 240 хой оолдаан. Хураганнары онча-менди. Хоочун сакманчы Шимит Салчаковна Апан-оол бодунга быжыглаттынган хураганнарны хойларга ыдып берип, им-демдээн кылып, доруктур азырап эгелей берген.

Малчынның бир оглу, бир уруу база сакманчылап, ада-иезинге дузалажып турар. Малчыннар келир чылдан эгелеп аренда керээзинче кирер. Ам ону баш удур өөренип турар.

Салчак ОЧУР.

• • •

Кызыл районда «Тере-Хөл» совхозтуң Каргыда хойжу бригадаларында хой оолдаашкыны адакталыр чоокшулаан. 2500 ажыг хой төрээн. Хураганнары шупту онча-менди.

Ында хойжуларның аразында чарышка Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, ам улус депутаттарының район Совединге депутатка кандидат Константин Балчырович Сурунгур бирги черде чоруп, төрээн 285 хоюндан ынча хураганны онча-менди камгалап алган. Чаш хураганнарны ооң өөнүң ээзи дуржулгалыг малчын Ханды Хүргүловна Күнчүн, оларның оглу Серен Сурунгур кызымак ажаап азырап турар.

Ким-оол ХЕРТЕК.

ТУРАСКААЛДЫ ТУРГУЗАР

Кызыл хоорайның Кочетов биле Октябрьская кудумчузунуң белдиринден бежен метр хире черге, дорту-биле чугаалаарга, С. К. Токаның тураскаалының дужунга совет шериглерниң Афганистандан ээп келгениинден бээр бир чыл оюнга тураскааткан митинг болган. Аңаа Афганистанга болгаш өске-даа чурттарга шериг эрттирип чораан «кырган» солдаттар болгаш кызылчылар база хөй-нийти организацияларының төлээлери келген.

Бичии шөлчүгешке музыка чаңгыланып эгелээн. Чон чаңгыс черге чыглып келген. Чүък машиназының кырында салып каан микрофонга Н шериг кезээниң командириниң политкилдис талазы-биле оралакчызы майор В. А. Черепанов эге сөс-биле ажыткаш: «Эштер интернационалчы-дайынчылар база кызылчылар болгаш найысылалдың аалчылары! Бистиң офицерлеривис болгаш солдаттарывыс афган улуска дузалажыр дээш он хире чыл иштинде дайылдажып келген. Аңаа хөй-хөй аныяк оолдар, командирлер ханын төккен, өлүрткеннер. Ынчалза-даа афган черниң бөдүүн кижилери боттарының хосталгазы дээш ам-даа дайылдажып турар. Бөгүн Совет шеригни афган черден үндүргенден бээр таптыг-ла бир чыл болган. Ынчангаш бистер эрткен чылдарда аңаа чүү болуп турганын чугаалавас аргавыс чок. Чүге дээрге хөй-хөй авалар боттарының оолдарын чидирген. Ие кижиниң карааның чажы ам-даа төктүп чоруур. Ол дайынга муң-муң кижи өлүрткен. Ол хире кижилер аараан болгаш бертик-межелге таварышкан. Чамдыктары инвалид болуп арткан. Халаптыг дайынның уржуундан он-он тыва, орус оолдар төрээн Тывазынче ээп келбээн. Аваларының сагыжындан олар үнмес. Чамдыктары эртен чанып чоруур деп тургаш безин амы-тынындан чарылган болгай. Ынчангаш интернационалчы дайынчыларга тураскааткан митингиниң ажыттынган деп чарладым» дээрге, турган чон алыш часкаашкыны-биле уткаан.

ВЛКСМ Кызыл хоорковунуң чанында тургустунган интернационалчы дайынчылар каттыжыышкынының даргазы Юрий Арбатаев сөс ап чүве чугаалааш, интернационалчы дайынчыларның тураскаалын тургузары-биле 700162 дугаарлыг агар санче каш-даа болза, акшаны шилчидерин чыылганнарга чугаалаан.

Ооң соонда «Тыва» ансамбльдиң профэвилел комитединиң даргазы Николай Ооржак, республиканың шериг комиссариадындан майор М. М. Жиц, интернационалчы дайынчы Евгений Сандай-оол, Кызылдың башкы институдунуң башкызы А. Н. Биче-оол, СЭКП Кызыл хоорковунда партия эге организациязының секретары С. С. Григорьев, Кызыл хоорайның күүскомунуң даргазы Д. Л. Тинмей, БАЛКЭ Кызыл хоорковунуң бирги секретары Геннадий Куулар болгаш өскелер-даа сөс ап чүве чугаалааннар.

Чыылган чон бир минутаның кайгыдал-ёзулалын кылган.

Ол хүнге чедир тураскаал тударынга агар санче 300 муң ажыг рубль кирген. Ол митингиге хоорай Совединиң күүсекчи комитеди 10 муң рубльди шилчиткен. Эрткен-дүшкен чон акша чыыры-биле салып каан урнаже боттарының улуун киириштирип турган.

Бичии шөлчүгешке плакачуруктарны, лозуңнарны аскылаан. Интернационалчы дайынчыларның улус депутаттарының кандидаттарының чуруктарын болгаш дойчу намдарын бижээш, олар дээш боттарының бадылаазын бээринче аңаа чыылганнарны кыйгырган.

Интернационалчы дайынчыларга тураскаалды Интернациональная кудумчунуң Улуг-Хем талазынче ужунга тургузарын шиитпирлээн. Ол ам эң-не коскү черге турар ужурлуг. Тураскаалдың төлевилелин кылыры-биле конкурс чарлаттынган. Аңаа кижилерниң идепкейлиг киржирин интернационалчы дайынчылар манап турар.

Митинг төнген соонда интернационалчы дайынчылар Кызыл хоорайның хөөрүнге барып, эштериниң хөөрүнге чечектерни салгылаан.

Митинг ооң-биле доозулган.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЧУРУКТАРДА: митинг үезинде.
Ордаа ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ДЫҢНАДЫГ

СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин республиканың ажылчы чонунуң көдүрүп турар айтырыгларынга холбаштыр 1990 чылдың февраль 17-де Тыва телевидениеге чүве чугаалаар. Дамчыдылга 19 шактан 20 шак 15 минутага чедир болур.

САРЛЫКЧЫЛАРДА

Сарлыкты азырал хайгааралга тургуспас, аң-мең ышкаш мал деп улустуң чугаалажы бергени шын эвес. Амгы үеде Тываның девискээринден черлик сарлыктарны кижиниң тывары берге. Эрес-кашпагай, тура-соруктуг тыва чон аң ышкаш малды чаажыктырып, аал малы кылдыр өөредип алганнар. Оларның одарлаар чери кадыр-берт даг, сын-даа болза, аалдар чанындан кажан-даа ыравастар.

Өвүр районнуң «Кызыл тук» совхоз республикада ажыл-агыйлардан эң хөй сарлыкты өстүрүп турар. Ында 16 коданда 4000 ажыг сарлык бар. Арзайтыда Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Даваа Кара-Салович Очурга удурткан сарлыкчылар бригадазы эрткен чылын бедик көргүзүглерни чедип ап, үре-түңнелдиг ажылдаан. Аныяк кадарчылар Сергей Куулар 100 сарлыктан 97, Анна Кара-Сал 95 бызааны тус-тузунда камгалап ап, тиилекчи болганнар.

Доржу МОНГУШ.

ТЫВА АССР: ШКОЛА № 3 СОҢГУЛДА ОКРУГУНДАН ДЕПУТАТКА КАНДИДАТТАР

Валерий Борисович БЕНДЕРСКИЙ

В. Б. Бендерский 1946 чылдың июнь 15-те Красноярск крайның Рыбинск районунуң Ивановка суурунга төрүттүнген.

1963 чылда № 23 Чаа-Саяның ортумак школазын доосканының сөөлүнде Иркутск областың № 13 бүдүрүлгезинге электриктеп ажылдап эгелээн.

1964 чылда Красноярскиниң политехниктиг институдунга өөренип киргеш, ону 1969 чылда дооскаш, инженер мергежилдиг болган. Ооң соонда ону Совет Армияның хүрээлеңинче келдирткен.

1971-1978 чылдарда «Тыва автооруук» бүдүрүлге каттыжыышкынынга улуг инженерлеп, участок начальниктеп, кол инженерлеп ажылдап турган. 1978 чылдан 1980 чылга чедир Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызының дузалакчызы болуп ажылдап турган. 1980-1981 чылдарда — СЭКП Тыва обкомунуң тудуг талазы-биле килдизиниң инструкторy. 1981 чылдан эгелээш амгы үеге чедир көдээ ажыл-агый министрииниң оралакчызы, Агроүлетпүр комитединиң даргазының оралакчызы, Тыва АССР-ниң агроүлетпүр каттыжыышкынының эвилелиниң даргазының оралакчызы болуп ажылдап турар.

* * *

Бодумнуң программамның эгезинге улус депутаттарынга кандидаттың дугайында бодумнуң бодалымны, бөгүнгү байдалга хамаарыштыр кандидаттың туружун канчаар көрүп турарымны илередикседим.

Бирээде, ол дээрге бистиң ээдергей болгаш үенден ажыл-агыйывыстың «дарызын тынып каапкан». ооң-биле кады бодунуң бодалы, туружу, быжыг бүзүрели бар кижи-дир.

Ындыг кижилерниң программазы каас-коя сөстерден болгаш бодал чок аазаашкыннардан тургустунмас ужурлуг. Кандидат бүрүзү, удуртукчу-даа, студент-даа, станокта-даа ажылдап турар кижи болза, бодунуң деңнелин көрүп тургаш, шыдаар шаа-биле күүсеттинер хире программаны тургузуп алыр ужурлуг.

Мен чаңгыс аай федеративтиг күрүне дээш туржурун чугаалап-даа турган мен, ам-даа чугаалаар мен. Ынчангаш мээң программамны номчуп турар кижилерни, бодумнуң соңгукчуларымны хөй националдыг Тывага чоннуң сагыш-сеткилин төөредир, националисчи болгаш шовинисчи чүве чугаалаар, янзы-бүрү нациялар аразынга каразыыр болгаш эки чүве күзевес, багай чүве тарадыр кижилерге шыңгыы согугну бээрин кыйгырып тур мен.

Национал айтырыгга хамаарыштыр көдүрлүп келген айтырыгларны өй шаанда шиитпирлевес, ол дугайында «билбес бооп» туруш эжелеп турар, а харын-даа чөпшээрээчел хөөннүг партия, совет болгаш комсомол ажылдарында чамдык удуртукчуларның туруш чогун буруу шаап тур мен. Национал айтырыгларда өкээннешкек сеткил-сорукту эп-найыралдыг сеткил-сорук кылдыр хуулдурар херек.

Орус дылда өөренип турар школачыларга бирги класстан эгелеп, харын-даа школа назыны четпээнделе тыва дылды өөредирин сүмелээр мен.

Тыва Автономнуг Республиканың патриоду кижи болганымда, кол-ла кичээңгейни экологияже угландырары мээң хүлээлгем. Кызыл хоорайның «Экология-95» деп программазын чедир ажылдап кылыр. Хуу бажыңнарның ыжын эвээжедир талазы-биле ажылды чорудар, ол ышкаш хоорайның экологтуг байдалының көргүзүглерин тус черниң солуннарынга неделя санында чырыдып турза эки.

Тыва АССР-ниң улус депутады болу бээр болзумза, долгандыр турар хүрээлелди камгалаарын акшаландырары бирги черде турарын чедип алыр мен.

Көдээ ажыл-агыйда тос чыл ажылдап тур мен. Ол үениң иштинде кышкы часкы, күскү, чайгы үелерде б луп турган кампанияларны, янзы-бүрү «эде тургузуушкуннарны» х. Зү биле көрүп келдим. Оон чүгле мындыг түңнелди үндүрүп болур. Амгы үеде черге ёзулуг ээ херек, ол фермер-даа, арат-даа болгай-ла, чүгле черни шын ажыглап билир болза, хуу-даа, коллективтиң-даа, кооперативтиң-даа өнчүзү деп эргелиг болур, бо чүүлдер көдээ ажыл-агыйга деткимчени бээр. Лозуңнар, чараш сөстер-биле эвес, эът, болгаш хлеб-биле чонну чемгерерин чедип алыр херек. Аңаа көдээ-биле хоорайның аразында чогуур харылзаа херек. Үлетпүр бүдүрүлгелериниң болгаш көдээ ажыл-агыйның кады ажылдажылгазын хөгжүдер, шеф ажылын чорудар, малчыннарның социал байдалын экижидер. Чоокку үеде Кызылга амгы үениң негелдезин ёзугаар ногаачимис шыгжамырын, чем комбинадын, теплицаның ийиги ээлчээн туттурарын чедип алыр херек. «Чедер» курортунга доктаамал ажылдаар профилакторий-санаторийниң тудуун доос турар, ол ышкаш Кызыл хоорайга көдээ ишчилерге аалчылар бажыңын туттурар.

Материал-техниктиг хандырылганың ажылын үндезини-биле өскертир, бүдүрүлгелер-биле мөөңнеп садар садыг дорт дугуржулга ёзугаар солчулганы чедип алыр.

Эртенги шактарда автобустарны көрүп турарымга, бичии уругларлыг ада-иелер сынмарлашкан турар. [illegible] база-ла ындыг. Чели харга чедир уругларлыг иелерге кыскалаткан ажыл хүнү бээр дээрзинге каттыжар мен. Школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң ажылдаар шагын 9 шактан эгелезе эки деп санап турар мен.

Кем-херек үүлгедиишкининиң болдурбас талазы-биле, эң ылаңгыя аныяктар ортузунга, чоокку үеде тускай программаны ажылдап кылыр.

Экономикага чидириглер талазы биле чүнү кылып болурул дээрге, ажыл-агыйга чаа хевирлерни болгаш методтарны, бот-орулга-чарылгазын шиңгээдир дээш тускай хемчеглерни хүлээп алыр, күүседир.

Соңгулдалар эрткен соонда соңгулдалар системазынга өскерлиишкиннерни киирерин сүмелеп турар мен. Бүгү Советтерге соңгулдаларны хөй мандаттыг кылдыр чорудар. Чамлык партия, Советтер аппараттарының удуртукчулары соңгулдалар мурнунда-ла кагжыр-чижир кижилер чок кылдыр боттарының кандидатураларын идип үндүрүп турары канчап-даа таарышпас.

«Бүгү эрге-чагырганы — Советтерге» деп лозуң херек кырында боттаныр ужурлуг.

Александр Владимирович БРОКЕРТ

А. В. Брокерт 1963 чылда Кызыл хоорайга төрүттүнген. 1980 чылда Кызылдың 11 дугаар школазын дооскан. Ол-ла чылын Красноярскиниң политехниктиг институдунуң үлетпүр болгаш хамааты тудуг факультединге өөренип киргеш, ону 1985 чылда дооскан. Институт доосканың соонда Тыва АССР-ниң девискээр тудуг каттыжыышкынының «Кызыл тудугга» мастер боол ажылдап кирген.

1985—1987 чылдарда Совет Армияның хүрээлеңинге албан эрттирген.

Шериг соонда ВЛКСМ Тыва обкомунуң социал-экономиктиг килдизинге ажылдап киргеш, ол-ла чылын Кызыл хоорайның аныяктарының чуртталга комплекизиниң даргазынга соңгуткан. Ам бо хүннерге чедир ында ажылдап турар.

Өг-бүлелиг, бир уруглуг.

* * *

Кандыг-даа экономиктиг болгаш политиктиг чаартылгаларны кижилерниң амыдыралын экижидеринче угландырар херек. Экономиканың дедир бар чыдарын көре тура, амгы Советтер эрге-чагырганы холга алырындан сестип турар. Чон эртенги хүнге бүзүрелин оскунган. Ынчангаш мен бир дугаар ээлчегде, социал оожургалдыг чорук дээш туржур мен. Бурунгаар шимчээриниң мурнунда, дедир чыларын соксадыры албан.

Амгы туруп турар системага кандыг-даа депутат кижи, чеже-даа ол энергиялыг болза, чугула экижидилгелерни чедип ап шыдавас. Ынчангаш бир дугаарында дараазында чүүлден эгелээр:

— республиканың чурттакчыларының эрге-чагыргадан хоорулчак чоруун ажып эртер, бөдүүн соңгукчуларның берген чагыгларын сайгарып көөрү-биле тускай механизмни чогаадып кылыр;

— ССРЭ Конституциязының 6-гы чүүлүн солууруп, чаа Советтер ону шиитпирлевээнде партия боду шиитпирлээр ужурлуг;

— чаа депшилгелиг хөй-ниити шимчээшкиннерниң бут кырынга туруп алырынга дузалажыр;

— соңгулдаларга бүгү Советтерниң төлээлерин дорт соңгуур.

Ол дээш чүнү кылып болурул:

— нация, дыл болгаш социал байдалының хамаарылгазы чокка республика чурттакчыларының конституцияда көрдүнген эргелерни сагыырын чедип алыр;

— ховар бараанннарның кайы хире кээп турарын барымдаалап тургаш, үлээрин ажык-чарлыг чорударын чедип алыр;

— чурттакчы чоннуң аразында (пенсионерлер, инвалидтер, бот иелер, хөй уругларлыг өг-бүлелер) эвээш шалыңныг кижилерниң амыдырал деңнелин чавызадырын болдурбас;

— инфляция деңнелин барымдаалап шалыңны эде көөр;

— Тываның девискээринде чурттап турар бүгү нацияларның национал культуразын хөгжүдеринге чогуур байдалды тургузар;

— хоорайның чөөн талазынга тудар тудугларның төлевилелдерин чурттакчы чон-биле чугаалажып көөр болгаш оларның киирген саналдарын ёзугаар кылыр;

— хоорайның чөөн талазында чурттап турар хуу бажыңнарның чаагайжыдылгазының дугайында перспективтиг планны ажылдап кылыр болгаш бадылаар. Чоокку үеде микрорайонну кыдыгларынга элээн хөй телефоннарны тургузар болгаш чырык турарын чедип алыр;

— аныяктарны ажыл-биле хандырар, элээди оолдарның сонуургал аайы-биле клубтарының ажылдаарын чедип алыр;

— микрорайонга школаны кижизидилге ажылының төвү кылдыр тургузар, ынчангаш школаның кол ажылы уруглар-биле ажыл болур ужурлуг.

Ону канчаар кылырыл, акша-төгерикти кайыын алырыл?

1. Республиканың болгаш хоорайның бюджедин чүгле соңгукчулар-биле чугаалашкан соонда Советтерге бадылаар, бар акшаны чөп ажыглаар.

2. Республикага кандыг-даа өнчүнүң хөгжүүрүнге шаптыктавайн, экономиктиг идиг беришкинин ажыглаар, бөгүнгү ышкаш, чүгле чөпшээреп азы хоруп турбас.

3. Республиканың болгаш хоорайның экономиказын билдилиг, энергиялыг, белеткелдиг кижилер удуртур ужурлуг, номенклатурада турар болгаш эрге-дужаалын бир-ле дугаарында бодун хандырарынга ажыглаар кижилерниң херээ чок.

4. РСФСР-ниң иштинге республиканың экономиктиг бот-тускайлаң чоруун хөгжүдер.

5. Республиканың социал хөгжүлдезин болгаш экономиказын сайзырадыр талазы-биле бот-орулга-чарылгага болгаш бот-акшаланыышкынга үндезилээн программа херек, аңаа улустуң эки чаңчылдарын, бойдус курлавырларын барымдаалаар.

Ниитилелдиң эрге-ажыктары бөдүүн чоннуң эрге-ажыктарындан үндезилеттинип тургустунар деп чүвени улус депутады кижи кезээде бодап чоруур ужурлуг.

Генрих Яковлевич ЭПП

Генрих Яковлевич Эпп 1940 чылдың июнь 16-да Омск областың Полтавск районда Полтавка суурга төрүттүнген. Националы орус, партия кежигүнү эвес, өглүг, үш уруглуг.

1957 чылда Новосибирск областа Татарск хоорайга ортумак школа дооскан сөөлүнде Новосибирск хоорайда № 3 профессионал-техниктиг училищеге өөренип киргеш, ону дооскан соонда 1959-1961 чылдарда Красноярск крайда Назарово ГРЭС-тиң тудуунга слесарь-монтажник болуп ажылдаан. 1961 чылда Новосибирскиниң демир-орук транспорт институдунга өөренип киргеш, ону дооскан сөөлүнде Хабаровск хоорайда Ыраккы Чөөн чүктүң демир-орук эргелелинге 1969 чылга чедир янзы-бүрү инженер албан-дужаалдарга ажылдаан. 1969-1973 чылдарда Алма-Ата областа Тургень суурга автосептелге заводунуң кол технологу болуп ажылдаан. 1974-1976 чылдарда Кызыл хоорайда № 14 механизация эргелелиниң участок начальниги, кол инженер, бүдүрүлге талазы-биле начальниктиң оралакчызы албан-дужаалдарга ажылдап келген. 1976 чылдан бээр Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалынга ажылдап киргеш, амгы үеде улуг эртем ажылдакчызы, лаборатория удуртукчузу болуп ажылдавышаан.

ССРЭ-ниң Эртем болгаш инженерлер эвилелиниң Тыва область баштаар черниң пленумундан депшидип үндүрген.

* * *

Бистиң ниитилеливистиң хөгжүлдезинге кол дужак — номенклатура дээрзинге бүзүрээр болгаш ону сан-түңнер-биле бадыткаарынга белен мен. Маркстыы-биле алырга, бир эвес эрги аппарат дужур октаттынар болза, социал революция бүрүзү чүгле ынчан бодунуң сорулгазын чедип алыр. Ленин шак ынчаар кылган. Эрги системаның талалакчыларын баштай эрге-чагыргадан чайлаткаш, ооң сөөлүнде оларны специалистер кылдыр албан-ажылга хүлээп алган.

Бистиң республикавыста ажыл-херектерни экижидеринге эргежок чугула тодаргай хемчеглерниң программазын шак мындыг туруштардан тодарадып болур. Бир дугаарында, хоойлуларга үндезилеп үндүрген дүрүмнерни көргеш, оларның конституцияга таарышпастарын күш чок болдурар. Күүсекчи органнарга чүгле билиглиг кижилерни томуйлаар. Экономикага шилилдени хостуг болдурар, ону кылырда министерстволарның, каттыжыышкыннарның санын кызырар. Күрүне эрге-чагыргазы чүгле корум-чурумну болгаш хамаатыларның айыыл чок чоруун хандырар, кадык камгалал, өөредилге, социал хандырылга болгаш экология дээш туржур ужурлуг. Арткан министерстволар дүшкен турар ужурлуг. Өске кандыг-бир албан черлери чүгле бүдүрүлгелерниң, кооперативтерниң, бүдүрүлге ээлериниң өскээр чугаалаарга, материалдыг чаагай чоруктуң ёзулуг дорт бүдүрүкчүлериниң инициативазы-биле тургустунуп кээп болур. Өнчүнүң бүгү хевирлери хоойлу мурнунга деӊ байдалга турар ужурлуг.

Шак мындыг хемчеглерниң түңнелинде аппараттың санының чартыындан эвээш эвес кезии кызырылган турар ужурлуг. 1991 чылдан эгелеп, кажан чаа өртектер, өнчү болгаш чер дугайында хоойлулар күштүг болуп киргенде, карылгалыг бүдүрүлгелерге күрүнеден немерелде акша бээрин соксадыры эргежок деп санаар мен. Бүгү деңнелдерниң партия комитеттерин күрүне бюджеди-биле тударын соксадыр. Шак ындыг арга-биле камнап алдынган он-он миллион рубльди республиканың хамаатыларының амыдыралын боттуу-биле экижидеринче угландырар.

Бир дугаарында, өөредилге. Тывада өөредилгеже, РСФСР биле ССРЭ-ни ортумаа-биле алырга, элээн каш катап эвээш акша-хөреңги үндүрүп турар. Бо адырга эвээш-даа бол, акша-хөреңгиден үндүрүп берзе эки боор. Школалардан, оларның материалдыг базаларын экижидеринден, башкыларның билиин бедидеринден эгелээр херек.

Боттарының ажыл-чорудулгазынга хамаатыларның эргелерин кызып-кыяр чорукту болдурган, ажыл чылдырар, хээли алган, албан-дужаалын соора ажыглаан дүжүметтерни моон соңгаар күрүне, суд болгаш ажыл-агый аппарадынга албан-дужаалга катап ажылдадырын болдурбазының талазы-биле хоойлуну күштүг болдуруп киирери эргежок чугула.

Республика чазааның баштыңын чүгле чаңгыс хуусаага соңгуурунуң талазы-биле хоойлуну хүлээп алырын негеп тур мен: ийи дугаар хуусаага ону чүгле бүгү улустуң бадылаашкыны-биле соңгуур, үш дугаар хуусаала кандыг-даа таварылгада соңгувас. Ийи албан-дужаал эдилээрин болдурбас. Кызыл хоорайның эң эки бажыңнарының бирээзин шиидилге ордузу кылыры-биле шилчидер.

Квартира, машина, мебель болгаш өске-даа ховар бараанннар алырының ээлчеглеринде турарларның даңзыларын көрген кижи бар бе? СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң чазааның Тываның бүдүрүкчү күштерин хөгжүдер дугайында доктаалы канчаар күүсеттинип турарыл? Төп парлалгага чырыттынган сан-түңнер үндезининге кылган санаашкыннарымдан алгаш көөрге, ССРЭ-ниң ортумак статистиктиг хамаатызы бодунуң ажылдап алган акшазының чүгле 4 хуузун шалың хевиринге ап турар. Багай ажылдаанывыстан багай чурттап турар эвес, а багай чурттап турарывыстан багай ажылдап турар ышкажывыс чүл.

Бир эвес сен, соңгукчу, идепкейлиинни көргүзер болзуңза, кичээңгейлиин-биле өөренип көөр болзуңза, харын-даа соңгулдалар түңнелдеринге будулгаазыннарны кылдыртпас болзуңза, бистиң республикага 1992 чылга чедир ядыы-түреңги чоруктуң деңнелинден куду байдалга чурттаар кижи чок турбас ужурлуг: пенсионер-даа, студент-даа. А Тывага ындыг кызыгаар бир кижиге онаажтыр айда 100 рубль болур.

КИЖИ БҮРҮЗҮНГЕ ЧЕДЕРИ-БИЛЕ

РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтерниң улус депутаттарының соңгулдаларынга төлептиг ужуражыры-биле белеткел ажылдары Бай-Тайга районунуң совхозтарында, үлетпүр бүдүрүлгелерде, тудуг, садыг, амыдырал хандырылга коллективтеринде, албан черлеринде, школаларда партия организациялары калбарткан. Ол дугайында тодаргай билип алыры-биле СЭКП райкомунуң секретары Ч. А. Саарадан бистиң корреспондентивис дараазында айтырыгларны салган.

— Соңгулдалар — политиктиг чугула кампания дээрзин партия организациялары эки билир болгай, аңаа белеткел ажылдарын чүдеп эгелээнил, Чечекмаа Акимовна?

— СЭКП райкому соңгулдаларны хоойлуларга дүүштүр чогуур деңнелге эрттирери-биле бирги ээлчегде план-хемчеглерни ажылдап кылгаш, бадылаан, ол ёзугаар ажылдап турар бис. Парткомнарның, партия эге организацияларының секретарьларының семинарын ийи удаа эрттиргеш, соңгулдаларның баштайгы үезинден эгелээш, бадылаашкын болур хүнге чедир чорудар Партийжи организастыг, идеологтуг ажылдарны чугаалашкан. Ылаңгыя агитация-пропаганда төптериниң, агитколлективтерниң, культура албан черлериниң сорулгаларын тодараткан бис. Шак ынчаар дугуржуп алгаш, бир демниг ажылдап кирдивис.

Чер-черде соңгулдаларга белеткелди экижидер, социал-экономиктиг хөгжүлдениң айтырыгларын чедиишкинниг шиитпирлээр, корум-чурумну быжыглаар, ажылчы чоннуң негелделерин, херегледерин өөренип көөр, оларны чугула хереглелдиң бараанннары-биле хандырылгазын экижидери-биле партия райкомунуң бюро болгаш райкүүскомнуң кежигүннерин, партия райкомунуң база райкүүскомнуң харыысалгалыг ажылдакчыларын совхозтарда, күш-ажылчы коллективтерде быжыглаан бис. Олар берген даалгаларны күүседири-биле партия, совет, ажыл-агый органнары, хөй-ниити организациялары-биле сырый холбаалыг ажылдап турар, ындыг болганындан четпестерни бир демниг эдериниң хемчеглерин ап келген. Кылып чоруткан ажылды неделя санында түңнеп чугаалажыр, кандыг айтырыгларже кичээнгей салырын тодарадыр. Ажылды мынчаар чорударга чер-черде байдалды эки билип алырынга, айтырыгларны комплекстиг шиитпирлээринге дузалап турар.

— Районда чеже агитация-пропаганда төптерни тургусканыл, оларның ажыл-чорудулгазының дугайында чугаалап берип көрүңерем.

— Районда чеди агитация-пропаганда төптерин организастааш, оларны чоннуң азы соңгукчуларның хөй чыглыр черлеринде тускай өрээлдерде тургускан. Идеология ажылының бо чугула төптериниң ажылын моон соңгаар идепкейжидер, утка-шынарын экижидер сорулга-биле СЭКП райкому көрүлдени чарлаан. Ооң негелделерин, шаңнап-мактаарының хемчеглерин ажылдап кылгаш, ону шупту партия организацияларынга таныштырган, оларны күүседир дээш ажылыш чорул турар. Көрүлдениң баштайгы түңнелин бо хүннерде үндүрер бис.

Агитация-пропаганда төптери көрүлдениң негелделерин күүседир дээш каасталга-дерилгезин багай эвес чоруткан. Ында соңгукчуларга, агитаторларга херектиг соңгулдаларга хамаарышкан хоойлу-дүрүмнер, СЭКП обкомунуң политиктиг платформазы, улус депутаттарының кандидаттарының допчу намдарлары, литературалар, солуннар, журналдар болгаш өске-даа чүүлдер бар. Ол ышкаш тус черниң чурттакчы чонунуң ажыл-ижин, амыдыралын чугаалап турар фото-чуруктарны көскү черлерде делгээн. Ында аскан материалдарны көскү болгаш чараш кылдыр бижээни таарымчалыг. «Кызыл-Даг», «Мурнакчы», «Бай-Тал» совхозтарда партия комитеттери (секретарьлары Ю. Салчак, С. Самбый-оол, М. Баавыл) агитация-пропаганда төптерин эки дериирнче, соңгулдалар үезинде чон ортузунга идеология ажылын күштелдиреринче доктаамал кичээнгейни салып турар.

— Оон аңгыда, агитмассалыг ажылдың кандыг хевирлерин партия эге организациялары ажыглап турар ирги, Чечекмаа Акимовна?

— Соңгукчуларның клувун беш черде организастаан. Ажылчы чон ортузунда янзы-бүрү ажылдарны олар план ёзугаар чорудуп турар. Район төвүнде, Тээли суурда аныяктарның маргылдаа-дискуссия клувун ажыткан бис. Ооң кичээли айда ийи удаа болурун доктааткан. Мооң кол-ла сорулгазы болза, аныяк кижи бүрүзү амыдыралга идепкейлиг, шын турушту ээлээрин чедип алыры болур. Ынчангаш бо талазы-биле ажык чугааны кылып турарлар. Районнуң библиотекалары соңгулдаларга уткуштур белеткел ажылдарынга идепкейлиг киржип келген. Оларда совет соңгулда системазының дугайында номнар делгелгезин организастаан. Тус черниң радио дамчыдылгазы (организатору Сарыг-оол Салчак) сөөлгү үеде ажылын элээн идепкейжиткен. Соңгулдаларга белеткелдерниң улус депутаттарынга кандидаттарның допчу намдарының, ажыл-чорудулгазының дугайында материалдарны доктаамал дамчыдып турар. «Хемчиктиң сылдызы» солун районда соңгулдаларга белеткелди калбаа-биле чырыдып, бо чугула ажылда четпестерни эдип алырынга дузалап келген.

Соңгулдаларга белеткелдерге хамаарышпас-даа болза партия райкому, райкүүском кижилер-биле ажылды экижидериниң арга-хемчеглерин дилеп, тывар дээш ажылдап турарын чугаалаксап тур мен. Бистер эр улустуң ролюн, харыысалгазын көдүрери, кадыын камгалаары-биле эр улустуң район конференциязын эрттирерин шиитпирледивис. Аңаа Бай-Тайганың эр чурттакчы чонунуң социал-экономиканы хөгжүдеринге киирип турар үлүүн, оларның ажылында, амыдыралында бергелерни, четпестерни ханы анализтеп чугаалажыр. Районнуң эр улузунуң чөвүлелин тургузар, кылыр ажылдарын тодарадыр, салдынган сорулганың иштинде район эмнелгезинге эр улустуң консультациязын ажыдары көрдүнген.

Тыва улустуң чаагай чаңчылдарын болгаш ёзулалдарын өөредиринче, нептередиринче эвээш эвес кичээнгейни салып турар бис, ынчангаш культура бажыңнарынга неделяның среда, суббота хүннеринде чаңчылдар кежээлерин эрттирерин чурумчуткан.

— Соңгукчуларның планнаттынган хемчеглерге киржилгези кандыг болуп турарыл?

— Депутаттарның кандидаттарын депшиткен хуралдарга, конференцияларга, улус депутаттарының кандидаттары-биле ужуражылгаларга соңгукчулар идепкейлиг киржип, санал-оналдарын берип турарлар. Бо болза, бир талазында, чурттакчы чоннуң бот-идепкейиниң, сонуургалының өскени, ийиде, агитаторларның ажылынга харыысалгазын бедиткенинде деп санап турар бис.

Ниитизи-биле алырга, соңгулдаларга белеткел ажылдары районда калбарган, агитмассалыг ажылдар чон ортузунда чорул турар. Агитация-пропаганда төптериниң, агитколлективтерниң сорулгазы болза, өг-бүле, кижи бүрүзүнге чедип тургаш, соңгулдаларга хамаарышкан агитация ажылын чорудары, соңгукчуларга билдинмейн барган айтырыгларны харыылап бээри, оларның негелделерин, хереглелдерин дыңнап, билип алыры болур.

Районнуң идеология активи соңгулдаларга бүгү талазы-биле белеткелдиг ужуражыр дээш ажылдап турарлар.

Хертек ТААН-ООЛ беседалашкан.

ТИИЛЕКЧИЛЕРГЕ ШАҢНАЛ

Кызыл районда бүгү ажыл-агыйларның база үлетпүр бүдүрүлгелериниң аразында эрткен чылдың чарыжының түңнелдерин үндүрүп, бо чылдың сорулгаларын чугаалашкан. Социалистиг чарыштың тиилекчилеринге шаңналдарны тывыскан.

Ол районда ажыл-агыйлардан «Шамбалыг» совхоз эрткен 1989 чылдың планныг даалгаларын бүгү көргүзүглерге чедиишкинниг күүсеткеш, бирги черде болуп, районнуң шилчиир Кызыл тугу-биле шаңнаткан. Малдың баш санын өстүреринге, чер ажылын сайзырадып, бедик дүжүттү өстүрүп алырынга ажыл-агыйның эки талаларын демдеглээн.

Совхозтуң сүт-бараан фермазында байдал багай эвес. Саанчылар, кадарчылар малды тургузу азырап, чылыг суг-биле инектерни суггарып турар. Сүттүң саалдазы бо хүннерде-даа кудулаваан. Кыштагларда шээр малдың хөй кезиин база тургузу азыралче киирген. Малчыннарның, механизаторларның, чолаачыларының, суурнуң ажыл-ишчилериниң ортузунда хөй-ниитиниң корум-чурумун улам быжыглаарынче улуг кичээңгейни хөй-ниити организациялары салып турар.

Район төвүнге болган мурнакчыларның чыыжынга Шамбалыгдан повар Зоя Бопуштай, саанчылардан Куулар Дадар, Анжела Ооржак, чыл санында төрүүр чүс хойга онаажтыр чүстен эвээш эвес хураганы меңди ап келген малчын Кара-Сал Карттыг-оол болгаш оон-даа өске чарыштың тиилекчилерин хуралдан демдеглээн.

ЧУРУКТА: СЭКП Кызыл райкомунуң бирги секретары В. С. Очур-оолдуң шамбалыгжыларга тукту тыпсып турары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

АЖЫЛЫВЫС ШООЛУГ-ЛА ХӨНҮВЭЭН

Абаканның үлетпүр-садыг трикотаж каттыжыышкынының Ак-Довуракта трикотажтан хеп дараар фабриказы — бистиң республикада аныяк бүдүрүлгелерниң бирээзи. Ооң бажыңын «Тыва даг-дүгү» үлетпүр-тудуг комбинадының тудугжулары тудуп ажыглалга киргениндэн бээр бо чылын үш чыл болур. Бөгүн ында 162 кижи ажылдап турар. Оларның шуптузу Абакан, Красноярск, Новосибирск болгаш өске-даа хоорайларның төрелдешкек бүдүрүлгелеринге өөредилге курстарын эрткен болгаш шылгалдаларны дужаап, мергежилин айыткан тускай документилерни алган. Технологтар Тюмень, Челябинск хоорайларга техникумнар дооскаш, Чиик үлетпүр министерствозунун путевкалары-биле келгилээн. Тозан ажыг хуузун Барыын-Хемчик, Бай-Тайга районнарның, Ак-Довурак хоорайның ортумак школаларын дооскулаан үндезин тыва националдыг кыстар ээлеп турар.

Баштайгы ийи чылда ажыл-иживис шоолуг хөнүвээн. Чылдагааннарын кысказы-биле айтып болур. Дериг-херекселдерни эптеп салырынга хөй үе чарыгдаттынган. Ажылчыннарның болгаш инженер-техниктиг ажылдакчыларның мергежили чавыс, деткиир, дузалаар хоочуннар турбаан. Ооң-биле чергелештир баштайгы директор ажылдаарындан ойталаан. Орнунга томуйлаткан С. И. Медведев инженер эртемниг-даа бол, идепкей, инициатива чок, ажылчыннарның амыдырал-чуртталгазынче шоолуг көрүнмес, ажыл-агыйжы эвес кижи болган. Үш ай мурнунда коллективтиң хуралынга организакчы талантылыг, Советтер, профэвилел органнарынга үр чылдарда ажылдап келген, алыс боду башкы эртемниг Хунай-оол Чүвүртенович Сарыгларны соңгуп ап, коллективтиң ажылын үндезини-биле эде тургузар хемчеглерни ажылдап кылган.

Фабрика бо чылын 4 миллион рубльдиң бараанныг продукциязын бүдүргеш, 2,9 миллион рубльдиң бараанын бистиң республиканың садыг четкилеринче, артканын Саян ажыр чорударын планнаттынган. Бызыкчылардан аңгыда, даараныкчылар бригадаларын улгаттыр каттыштыргаш, кылыр ажылдарының хемчээлин тодарадып, ийи ээлчег-биле ажылдаарын чурумчуткан.

Мээң удуртуп турар бригадамда 32 кижи бар. Январь айда улуг, бичии улустуң 21 муң хептерин дараар планывыс күүсеттинген. Пөс артынчыларындан уктарны, шортиктерни база даарап, өртектерин боттарывыс доктааттывыс. Бригаданың ажылчыннарының хөй кезии фабрика чанында туткан ниити чуртталга бажыңынче кирген. Чоогунда суурлардан кээп турар уругларны сөөртүрү-биле Бай-Тайгада «Кызыл-Даг» совхозтан автобусту садып алган.

Фабриканың администрациязы, коллектив чөвүлели шиитпирлээр айтырыгларының планын ажылдап кылган. Цех начальниги, технологтар чедишпес. Оларны дарый тывары, аныяктарны өөредип чорудары негеттинер. Хамыктың мурнунда кижилерниң ажылдаар, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар сорулга-биле база бир хөй каъттыг чуртталга бажыңының тудуун эгелээн. Бо чылын тудуп доозар «Тыва даг-дүгү» комбинаттың уруглар садынга 140 уругларны тургузар дугайында дугуржулга база бар. Дыштанылга, оюн-тоглаа организастаар кызыл-булуңну фабрика бажыңынга чоокку үеде дерип кылыр.

Социал айтырыгларны дүрген шиитпирлээр, планныг даалгаларны болгаш хүлээлгелерни ыяап-ла күүседир дээш бүдүрүлгениң администрациязы, партия болгаш хөй-ниити организациязы, кижи бүрүзү күжениишкинниг ажылдаар. Үениң негелдези ындыг.

Айлаңмаа СЕГБЕ,

Ак-Довуракта трикотажтан хеп дараар фабриканың бригадири.

МАЛ-СҮРҮГ ХҮР-ЛЕ БОЛЗУН!

• Фоторепортаж •

Кызыл районда «Тиилелге» совхозтуң хойжулары аренда керээзи-биле ийи чыл ажылдап турарлар. Эрткен чылын арендаторлар үре-түңнелдиг ажылдап, төрүүр 100 хойдан 100 ажыг хураганнарны доруктуруп, хой продукциязын бүдүргеннер. Оларга Татьяна Баавылды, Николай Кужүгетти, Дукур-Кара Монгуш болгаш өскелерни-даа хамаарыштырар.

Совхозтуң кол зоотехниги Саакпан Төмүр-оолович Ондардан кыштаглаашкынның кандыг байдалдыг эртип турарын сонуургаарывыска: «Бо чылын малчыннар төрүүр 6686 хойну 18 кезек черде кыштадып турар. Бөгүнге дээр 5068 хой оолдапкан. Кодан бүрүзүнде Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң сургуулдарын хуваап чедирген. Олар ында бүдүрүлге практиказын эрттирип турар. Автомагазин хандырылгазы үзүктел чок. Кооперативке соктап, хоорган тарааны, арбай далганын чедирип турар» диди.

Дээрде булут-даа чок, кааң аяс хүн. Ындазында чылыы деген. Машина-биле суур кедээзинде оруктап чоруткаш, үр болбайн, Даштыг-Тейде кыштаан Чаш-оол Ооржак, Клара Монгуш оларның коданынга келдивис. Кадарган 350 хоюнуң 273-ү оолдапкан. Сакманчылар Айлаң Донгак, Саида, Орлан Сүлдемчиктер тус-туста боттарында быжыглаан хураганнарын доруктуруп турарлар. Эрткен чайын хойжулар Кара-Хаакка, Таспы унунга чайлаглап, хоюн семирткен. Малдың күш-деңгилдези бо хүннерде безин күскү хевээр.

Олардан ырак эвесте Арыжык, Балдыш-оол Ооржактарның аалы бар. Чээрби алды чыл дургузунда ажылдаан дуржулгалыг малчыннарга көдээ ажыл-агый техникумунуң сургуулдары Урана Кечил, Роза Доңгак, Доржу Чыпсын дузалажып, теория кырынга өөренген билиглерин херек кырында боттандырып турарлар. Өгнүң херээжен ээзи Арыжык Орус-ооловна тура: «Январь 11-ден эгелеп оолдаашкын эгелээн. 300 хире хой бо хүннерге чедир оолдаан. Ам 70 хире хой арткан. Байдалывыс чүгээр» деп чугаалады.

Сакманчы Рада Доңгактың чугаазы бо: «Көдээ ажыл-агый техникумунуң ветеринария салбырының ийиги курузунда өөренип турар мен. Мынчаар ажылдаарга солуну кончуг-дур. Чалгааранчыг-даа эвес. Башкывыс Галина Дуктуг-ооловна Куулар. Мында үш кижи бис. Малчыннар-биле чаңгыс бажыңда чурттап турар бис».

Кажаа даштында чадагай кажааларда сарааттап каан сиген бүрүн хевээр. Ол ышкаш хээндектеп каан сиген далганы дус, пемелде чемнер четчир. Кожазында Петр, Кертиине Ооржактарның коданында байдал база эки. Хой оолдаашкыны адакталган. Сакманчы кыстар Сайлык Монгуш, Валя Байкара шудургу ажылдап турарлар.

Чаа-Чодураалыг деп черде кыштагны совхоз 1981 чылда тудуп кылган. Ында малчын Лидия Очуровна Монгуш алды дугаар төрүүр 340 хойну кыштадып турар. Дузаланчы кадарчызында ооң чуржузу Кежиктиг-оол Монгуш, а дуңмалары Аямбуу Саая, Седип-оол Ужар-оол, техникум сургуулу Инна Чооду олар сакманчылап ажылдап турарлар. Эрткен чылын чаа эштиг чылар чүс хойдан 90 хураганны камгалап ап, аренда керээзи ёзугаар планныг даалгаларын чедиишкиниг боттандырган. Бо хүннерге чедир 230 хой оолдапкан. Хураганнары опча-менди.

Совхозтуң малчыннарының амгы үеде байдалы мындыг, а оларның кол сорулгазы — төрүттүнген чаш хураганнарны доруктуруп өстүрүп алыры. Ол бүгүнү эки боттандырары малчыннарның эрес-кежээ, шудургу ажылындан хамааржыр. «Мал-сүрүг хүр-ле болзун!» деп йөрээр-дир бис.

Вячеслав МОНГУШ.

ЧУРУКТАРДА: дөрт уругнуң иези пенсионер Арыжык Ооржак; Клара Монгуш чаа төрээн хойларынга сиген каап берип тур.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

«Сүт-Хөл херээн» номчааш...

БУРУУЛУГЛАРНЫ АДААР

«Шын» солунга үнген «Сүт-Хөл херээ» деп аттыг чүүлдү номчааш, аңаа хамаарыштыр чоннуң көдүрүп турганы айтырыгга парлалга болгаш чогуур органнар, комиссия шынныг үнелелди берген-дир деп билдим. Ынчангаш ол үениң дириг херечилериниң бирээзи болганымда, аңаа бодумнуң үнүмнү каттыштырып, актыг черге «контр» деп нүгүлдедип, шииттирген кижилерниң дугайында чонга чугаалап бээр деп шиитпирлеп алдым. «Контрларның» чамдыызын хуузунда таныыр, оларның-биле кады ажылдап, чурттап чораан кижилерниң үнү чөптүг чорукту тургузарынга база чугула деп бодаар мен.

Сталин аттыг колхозтуң даргазы Төгүс Какпаанак «контр» деп буруудаттырган кижилерниң аразынга кирди. Ооң-биле кады ажылдап, бажыңнарывыс аразы чоок болгаш, кожа-хелбээ чурттап чордум. Какпаанак дарганы тараа кезер машинага ийи аът кожуп алгаш, тараа кестирип ажылдап турган черинден тудуп алгаш барганнар. Ону мээң чаным-биле сүрүп бар чорда, «Көрем, мени бо улустар аппарды. Аъттарны тараа бастырып турган черимде, Алдыы-Шөлде баглады каапты лар. Алдыртып ап көөр сен» деп, ол кыйгырып чугаалады. Колхозувус даргазы ол хевээр барган. Удаваанда райкомдан сургакчы келгеш, Какпаанактың орнунга мени аттырып каан, ынчалза-даа айыыл чок черже каш катап кыйгыртып, мени Какпаанакка чыпшыр тудуп, байысаап шаг болган. 1952-53 чылдарның кыжынында колхоз даргазының хүлээлгезин күүседип турган албан-дужаалдан халап каапкан. Кижидаа тудуп, аппарып суп аар ийине деп бодап, сестип чоруп турдум. 1953 чылдың июнь айда Сүт-Хөл «контрлары агарган» деп дыңнааш, сагыжым ажаан.

Ол шагда чон хурал-суглаага кончуг идепкейлиг турган. Чоннуң ол эки чүткүлүн репрессия чорудары нга кончуг кажар ажыглаан деп бодаар мен: Хурал-суглаага озалдааннарның, кээп шыдавайн барган кижилерниң дораан-на үзел-бодалынга чедер, буруудадыр турган. Хуралга сөс ап чүве чугаалаан кижи чугаазын «Тока. Байыр. Болат делгерезин! Чүрмет-Дажы, Данчай, Хемчик-оолдар « сөнезин!» деп доозар турган. «Контрлар»-биле эптеш чок болур чорук чон ортузунга хурал-суглаа, солун, сеткүүл таварыштыр тургустунган. Ынчангаш «контрларның» ажы-төлү, дөргүл-төрели кижилерге эки-бак сөгледип, базындырып, өөредилге черлеринге, ажыл-хожулга сыңмайн келгени ол. «Контрларны» агарткан соонда безин ол чүүл уламчылап турган. Чүге дээрге оларны агартканының дугайында ажык-чарлыы-биле чарлавайн, тайылбырлавайн барган. Ол бүгүнү эде тургустунуушкун үезинде озалдап-даа бол, кылып турары кончуг эки-дир. Аңаа бодунуң үлүүн «Шын» солун база киириштирип тур.

Сарыглар Серин-оол прокурорлап турганш, судтаттырганнарны ялалаарда. «Шак мындыг ийи буттуг араатаннарны Тываның көктүг, шыктыг чуртунга бастырбас» деп ялалаар кижи болгай. Актыг черге боду «контр» дирткеш, ынчан бир боданган боор ийин оң. Оон ынчан ялалап турган херектери оор, дудагдал, самчыгдал херектери-дир ийин. Ол шагда хоойлу-дүрүм органнарының ажылдакчыларының шак ынчаар сөстер-биле сула чаңнаар чоруу репрессияның салгыны-дыр. Сериң-оолдуң ол чугаазын каш-даа катап дыңнаан мен. «Сүт-Хөл херээ» ол районга колхоз шимчээшкининиң хөгжүдеринге дыка күштүг согугну чедирген деп бодаар мен. Аңаа коллективтиг ажыл-агыйны организастап, араттарны ажылдап, чурттаарының чаа дешпилгелиг оруунче үндүрүп турган кижилерни тудуп, хоругдап шииткени удуртукчу кадрларны өөредиринге, кижизидеринге улуг доктар болган. «Контрларның» чамдыызы ол-ла хевээр ажыл-агый, партия болгаш совет органнарга долу күжү-биле ажылдап шыдавайн барган деп чүве билдингир болгай. Оларны чеже-даа агарткан болза, ооң ажык-чарлыг болбааны кижилерниң бүгү сагыш-сеткилинден ажылдаарынга, оларга чогуур черлерден деткимче бээринге доктар болган.

«Сүт-Хөл херээ» деп аттыг репрессия болуушкуннары чогуур чөптүг үнелелди алды. Актыг черге шииттирген «контрларның» херектери ханызы-биле сайгартынар, оларны шиидеринге идиг берип турган кижилерниң аттары база билдингир апаар боор деп идегээр-дир мен. «Шын» солунга үнген материалдарда «Сүт-Хөл херээн» «быжып, даарап» турган Седен, Бурчанинов дээш чамдык кижилерниң аттарын адааны ындыг идегелди тывылдырып кээр-дир.

Нима ОНДАР.
Кур-Чер суур.

«Шынның» конкурузунга

ХОЙЖУНУҢ ЧЫМЫЖЫ

1. Ак-Баштыгның ээлери

Дыттар чарлып,
дызырткайнып,
Кыштың соогу дыызыг
тур бол,
Дыттыг-Хемде
кадарчының
Кышкы турлаа чүден
чылыг,
Чүден чылыг, чүге дизе
Чүрээ чылыг малчын —
ында!

Бо дээрге Мөңгүн-Тайгага колхоз-совхоз үндезилекчилериниң бирээзи, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, коммунист, ам бистиң аравыста чок Доңгак Мазыкыевич Биче-оолга чээрби ажыг чылдар мурнунда-ла тураскаадып бижээн шүлүүмден одуруглар чүве. Аңаа башкы эжим аялга чогаадыптарга, аныяктар ырлажып-даа турду. Ук шүлүктү ам бо очерктиң кол овур-хевири, маадыры болу бээр, адазының изин базып, аал-чуртун ээлеп, ажыл-мергежилин салгаан оглунга болгаш ооң өг-бүлезинге база хамаарыштырып, арткан одуругларын чурумалдыг аян-хөөн киирери-биле мында ажыглааным дараазында көрүп болур.

Бо аразында таптаашкын үези эде тургузуушкун-биле солуттунган, районнуң амыдыралынга эки талаже угланган чамдык өскерилгелер болган, сураглыг малчынның Ак-Баштыг даг баарынга 1942 чылда-ла тавaан салып, өдекшиткени, буянныг кыштагга чаартылгаларның холу база дээпкен: бодунуң үезин, үлүүн чурттап эрткен хоочун турлагны амгы үениң үлегерлиг кажаа-балгады улам аян киирген. Мында салдынган чырык бээр хөделдирикчи кижи малдың оран-савазын, кодан девискээрин имир каксы чайыннадырыптар — ол бетинде Мугур-Аксы суурдай-на көстүг бээр! Бажың, өгде радио ырлап, телевизор чугаалап, көргүзүп, ак-көк от-газ аъш-чемни хайындырып, чурттакчылар солун, сеткүүл, дептерлерни номчуп, политиктиг, экономиктиг билиглер-биле чепсегленип, мал ажылының чаа, улусчу-даа арга-хевирлерин өөренип, демниг ажылдап, чурттап турар.

Ам Ак-Баштыгның одарларынче эртен эрте, чашкан ак ааржы дег, чаттылып үнүп, орай кежээ база-ла ынчалдыр кирип кел чоруур, удавас баштайгы төлүн берип эгелээр 365 дуңгуш хойларының ажаакчылары, ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң № 1 бригадазында өг-бүле ээлери-биле кады каксы таныжыптаалыңар. Чүнүң-даа мурнунда, калган Мазыкыевичиниң кады-кырааны, партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну, Октябрь революциязы орденниң эдилекчизи, аалдың ээлериниң, оларның ажы-төлүнүң авазы, кырган-авазы, ам 78 харлыг, бүгүдеге хүндүткелдиг Дыртыына Мага-Шириевна угбай чымыштыг оолдар, кыстарынга дөмек, соот болбушаан. Дараазында, шуваганчының оглу, кени, кайызы-даа коммунистер — Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, хой ажылының талазы-биле 1 бөлүктүң мастери Мочак-оол, ооң боду ышкаш, ажылгыр, чугаакыр, чонунга экииргек, дузааргак, бүгү-ле чүвеге эшкош болган кадайы, район Совединиң депутады Артис болгаш оларның урут-дарыы Ак-Баштыгның оюн ол, чигин чире совхозунуң малынга карак-кулак болуп чоруурлар. Моон ыңайгы чугаа кол кадарчы Мочак-оолдуң дугайында болур.

2. Кол кадарчы

Мага-бот талазы-биле ырбыскын кестүр, хензиг, хүрең арын-шырайлыг, хоюг кара карактарлыг бо малчын каяа-даа, кезээде-ле мөңгүн-суу дег, бөрбаңнаан, күске-кужүген дег ажаанзыраан чоруурун көөр, чаптаар ийик мен. Черле ынчаш, бо аймак алызындан сырый, демниг кады ажылдажылгага чаяаттынган, чүгле «керээ» деп сөс чок турган дээрден башка, шагдала өг-бүле бригадазын тургускан улус деп бодаар кижи мен.

— Чажыргаш канчаар, өг-бүле керээзинге баштай сести-сести кирдивис. Чамдыктарывыстың ону шиңгээдип ап келгени алдак-ондактыг, тускай эртемниглеривис безин ол арганы будулгаазынныг билип, тайылбырлап турган хевирлиг чүве. Мээң амы-хуумда, бодунуң-биле угаазылап чоруурум-биле алырга, керээниң алыс утказы — совхоз биле малчынның аразында кылганын барымдаалап ак сеткилдии-биле алчыр-бержири, кайы-кайызынга ажыктыг, чөптүг санажылга-дыр. Тус черниң аайыбиле ол биске харын-даа таарымчалыг. Керээниң дөзүнге бистиң арга-шинээвис, арын-нүүрүвүс, онаашкан ажыл, мергежил, хүлээлге, харыысалгавысты эки билири салдынган турары албан. Маңаа чүгле талаларның эрге-ажыктарын шын дүүштүрүп, барымдаалаары, эртемге үндезилээн, билдилиг башкарылга херек. Чалгаа, тоомча чок чорукту-ла казып каап тар болза, мал ажылының амыдыралга хынаттынган технологиязында, чаңчылчаан арга-хевирлеринде-даа кижи ап октаптар чүве чок, «Чоннуун — чонга» деп үлегер-майык борта аажок таарыжыр — деп, малчын түңнеди.

— «Хөөн киргенде, улам чиксенчиг апаар» дижир, чүс башка онаашты р 86 хураган алган болдуңар, оон арай өрү, чижээлээрге, 90-дан 100 баш чедир ап болбас чүве бе, малчын?

— Чүге болбас деп? 100-тен 106 чедир ап-даа турдум. Хутбай, чыл-чыл аайыбиле агаар-бойдустуң, үнүш-дүжүттүң байдалы база салдарлыг боор чүве-дир ийин. Баш саныы көвүдедир дээр болза, тарып боозадылгага үзер апаар-дыр. Ындыг шенелде биске турган-на болгай. Кылымал арга соонда, хойнуң ийистээри хөй боор чоржук. Ол арга ам уттундурган азы кайда-ла-бир саазын кырында чыдар боор, доктаал-шиитпирде дээрим ол-дур ийин. Чылдагааны, билир кижилер чогунда-даа эвес, херекке албас, сестир, коргар, бүзүрезвисте деп бодаар мен. Шенелдени катап эгелээр, практикалаар болза эки — деп, күзелин ол илеретти.

— Чоокка чедир-ле бистиң совхозтарывыс хойдан 1,1 кг дүк алза-ла, чолу ол турду, ам планны 1,3 кг чедир өстүрген-дир. Бо байдалда көргүзүүңер кандыгыл?

— Бот дугайты эрткен чайын хойдан алган дүгүм ниитизи-биле планны дуглаан, чамдык чедишкен хойлар 1,6 кг чедир берипте р чорду. Бистиң байдалывыска ол ажырбас — багай эвес көргүзүг. Малдың уксаазын экижидер болза, оон хөйнү-даа ап болур — диди.

Бөгүн-даарта шуурган
киткеп,
Меннип келзе, серт-даа
дивес,
Белдер оъду
курлаттынган,
Бөлген сиген өдекте —
тей!
— Белен сен бе? — Белен
мен! — дээр,
Мергежилдиг малчын —
ында!

Мыйда ажыр салдына берген чүве чок. Хойжунуң ой-чик аастарындан, Кускуннуг-Арыгда, Межеликте күзег, чазаг, кыштаг девискээринде аштаглыг черлеринден кескен сигени, дужунда Ак-Хөл кавызындан савалап алган кужуру, бөлген кургаг өдээ кажаа, үгектеринде, шынап-ла, тейлени берген чыдар. Аңаа немей, совхозтан сула, медени, чарбаны, дусту база ол алыр болгай.

— Бо хире «дишке чедир чепсегленген» кижиге кандыг-даа кыш коргунчуг эвес-ле ыйнаан? — деп баштактаны аарак айтырдым.

— Оо, кайын ындыг боор! Кышты амыр деп мен-не чугаалап шыдавас мен. «Чазы кыштан ширин чер» деп бодунар шүлүктеп кагдынар чоп? Мал чеми хөй-ле болза эки. Бо чылдан эгелеп төрүүр тогдулар үзүп берген, оларның чүгле төлүн эвес, харын чамдыктарын база азыраар апаар, аңгы-аңгы коданнардан бөлген чүвелер ара-аралыг боор-дур. Ындыг амытаннар хилинчектиг: төрүүрде бектенир, төлү ырбыскын, хээрек, чамдыктары хураганын тоттурбас, кургагга төрүүр, төлүн хозар, оларны алзыр, тоотпалаар төлээде, амдыгаааштан боостааны база камнаар апаар — деп баштактангаш, төрүүр тогдулар, хураганнар аңгылап үзер үгектерин, чагыларда халаңнадыр аскан хаш допчулуг, ишкир мыйыс эмискиктерин-даа көргүскүледи. — Болар удавас хереглеттине бээр.

— Тараалаң-хадылаң эвес-даа бол, бо чайын оранделегей ээзэш-биче-даа бол, оъг-сигенни-даа хайыралады, чайны өттүр кавырактанган чүвем бо-дур ийин — дээш, шедеде сараадыпче эдерти берди. Ында кандыг үнүш чок дээр: кадар, өлең, агы, чашпан, сараспан, малдырган, үүргене сывы, бүрү, шагар-оът, хураган-кулаа, булан-оъду, черлик-шай!... Мөңгүн-Тайганың хамык өңү, чыды ында деп болур! — Ындыг холумак улуг, биче малга бир дөмей хоолуг, эм шынарлыг, ылаңгыя доруга берген хураганнарга суг тергиин-не! Оларны дээрбедээн тараа, кужур-биле согажалап бээрге, семиртири аажок, дижи, дүгү база быжыг болур. Дус бар-даа болза, кужур ышкаш, оларның хыын хандырып шыдавас. Кужур берип эгелээнимден бээр хойларның диш аарыы шуут читти. Оъг-сигенниң, суксун-суггаттың, боржаңныг чемнерниң хире-чергези-биле черчерде малдың эъдиниң шынары безин аңгы-аңгы. «Мөңгүн-Тайганың хоюнуң эъди тускай амдан-сүүзүннүг!» — деп, оон-моон келген аалчыларывыстың чугаалаарында ужур-ла бар! — деп, кужүр Мочак чоргаарланган байдалдыг хөөрегиледи.

Кышты хүр ажып эрттиринге идегел, магадылал тургустунган деп чугаалап болур ышкажыл?

— Бир дугаар мал көрүп турарым бо эвес, ажырбас болгай аан! — дээрге, «Чанчыкта дары бар, хоочун коктуг» деп бүзүредип турары ол-дур ийин деп бодап кагдым.

Межеликке шала
часкаар
Хураганнар дешкилежир:
— Менди-ле бе? — Менди
бис! — деп,
Кудуруктар борбаң-
нажыр!
Билбес эвес, биезки-ле
Бистиң кежээ малчын —
ында!

Эрткен чайын совхозтуң оя ажыг малчыннары тереӊ оъг-сигенниг Хиндиктиг-Хөл девискээринче көжүп, хоюн, сарлыын семирткен, оларның аразында Мочак-оол хоочун чайлаа — Узун-Хем аксынга турумчуп алгаш, хөл кавызынга чартык ай дургузунда боттанааан, коданы аңаа үрдүндүр семирээш, шыырак деңгилделиг, дүгү бир-ле оярып чедишкен ээп келген. Малчын күзегден кыштаанче орайтадыр көшкен. Ам ол хоюн аал артында Тоолайлыг биле эжиктешкек, делгем, ханы чарыктың ол-бо талаларында кадарып турар. Ында оъг-сиген элбек. Соң даарта ол дүвү-шуурган аразынга баар, кылын хар, хөртүк адаанче кире бээр, ынчан олче чүү-даа ченгивес, ам ону чиртпейн, кажан чиртир боор? Кажар-ла малчын! Мочак-оол кадат таарыштырып, одар-белчиир солуп, камнап ап турда, амыр-ла! Ооң чедиишкиннериниң бир баажызы ында!

1956 чылдан бээр, 33 чыл дургузунда, Ак-Баштыгда бо кыштагдан, чүгле Мочак-оолдуң коданындан безин, 8 муң ажыг хураган менди алдынып, ниитиниң малының санынга немешкенин бодап көрүнер даан. Бо дээрге, аңаа-ла ыткыр сан-чурагай эвес, бүрүн онча, дириг баш, шынарлыг эът, дүк болганын маңаа айтыры солун! Бо чүрек ышкаш Ак-Баштыг дээрге кадыр-берт даг аяны, хат-шуурганның, хар-хөртүктүң, көшкениң оруу, «тос хөрүктүң аксы» деп болур чер-дир. Ындыг оранга чүгле маадырлыг чон амыдырап, чурттап, ак мал азырап, өстүрүп, ажы-төл төрүп доруктуруп болур. Ынчалза-даа бойдус дээрге бойдус-ла болгай, кижи ооң мурнунга сөгүрүкчү, диленчи эвес, харын-даа оон-биле акташкан демиселчи, тиилекчи болуп турары-биле күштүг, өндүр-чаагай! Мочак-оолдар ону бадыткап келген болгаш бүзүредип шыдап-даа турары бо.

Кедээвисте Ак-ла-Баштыг,
Хереп алган турар чүңүл?
Менден бедик чүве чок деп
Мензэргенип олур сен бе?
— Кайын ыңар харын
менден
Хавылалыг малчын бедик!

3. Партийжи сөс

Кандидаттары-биле кады 30 хире коммунистерлиг бо бригадада чүгле Мочак-оолдарның өг-бүлезинде безин барык эге организация азы партбөлүк шинчилиг кежигүннер хаара туттунуп, олар күш-ажылчы коллективтиң ажыл, амыдыралынга биче эвес кижизидикчи салдарны чедирип турар. Олар деп кымнарыл? Авазы, кадайы, Мочак-оол бо-дур. Партия райкомунуң кежигүнү, көдээ, район Советтер депутады-даа чорааш, Мочак-оол Донгакович Биче-оол пленумнар, сессиялар ажылынга идепкейлиг киржип, хөй сөс чок, тодаргай, ажылчы, боттуг санал, сүмелерин берип келгенин чаңгыс эвес удаа эскерер ужур меңээ таварышкан. Сөстү ажыл-биле бадыткаар үлегер-чижээн ол бөгүн-даа көргүспушаан, ооң барымдаазы үстүнде чуруп бижээним каракка көскү, дириг ажыл-херектер ол-дур. Бригада чыыштарынга хойжу эш-өөрүнүң, шеф дузазы көргүзүп чеде берген школачылар-даа мурнунга ол кадарчының ыр-шоорун бадырып, солун чугаа-сооду-биле оларны сорук киирер уран салым-чаяанныын эрткен чайын Балыктыгның кыргылда пунктузунга көрүп, бүзүрээн мен. Коммунист ада-иениң, кырган-аваның чаагай, кижизиг мөзү-бүдүжү Мугур-Аксы ортумак школада эки өөредилгелиг, чурумнуг, биче сеткилдиг 7-ги классчы Аяназында база сиңниккенин башкызы кижи болгаш, бадыткап, херечилеп тур мен.

— Амгы үеде коммунистиң, комсомолчунуң ниитилел амыдыралынга ролюнга хамаарыштыр чүнү чугаалаар силер? — дээримге, ол сагынмааным солун харыыны берди:

— Олар кайызы-даа партия, чазактың чорудуп турар политиказын деткизин, чурттуң, коллективиниң амыдыралынга боттарының туружун ээлезин деп күзээр мен. Тываның солуннарында көстүп турары-биле алырга, бадылергейлерин безин дужаап бээринге чедип турар апарган ийи-чаңгыс коммунистерни, комсомолчуларны элдепсинер, бо-даа тенээн кижилер-дир деп бодаар, ынчангаш оларны буруу шавар, төлеп чок деп санаар мен. Партияны Ленин тургускан болгай, ынчангаш ооң номналы, херээ бөгүн-даа шынныг ышкажыл. Бригадавыска ленинчи партил, ленинчи комсомол дээш ажыл чорудар бис, коммунистерге, аныяктарга-даа сөзүм ол — диди. Хойжунуң бо сөстеринде ооң үениң шын билип турары, чаңгылыш чок партийжи туружу, политика талазы-биле бышканы илереп турар-дыр. Ынчангаш бистиң бо нарын, чөрүлдээлиг үевисте чогум-на ындыг коммунистер херек деп бодап каан мен.

4. Ооң дүвүрели

— Кыштаавыс суур чоогунда болгаш, Мугур-Аксының эңмежок хуу малы бо кавыны, ооң иштинде бистиң-даа одар-белчиирививисти чыл-чылы-биле хоозурадып, чайын кескеш, кургаткан сигенивисти дойлап, харын-даа өдекке киргилеп кээр, бачым иште бистерге амырдыш бербейн турду. Ол дугайын хурал-суглаа, эргечагырга черлеринге-даа чугаалап шаг болдувус — түңнел чок! Ооң кадында совхозтуң «контора аъттары» деп ыдыктаткан, херек кырында ажыын кымдаа көрбейн турар бүдүн чылгы база шүүдүн халдатпышаан. Ону «кадарганы» дээш шалың-мелиң ап турар «чылгычы»-даа бар чүве ыйнаан? Директор, дарга-бошка, бригадир, тускай эртемниглеривис машиналыг чоруп турар болганда, ол тамчыктыг аъттарны бистер ышкаш чадаглаан кадарчыларга быжыглап, мундурза-даа кандыг боор? — деп чорда, үзе кирдим:

— «Чадаглаан» деп чүңерил, малчын?

— Аъттарын оорга алыскаш, хаван-чадаг арткан хамык өөрүмнү, ооң иштинде бодумну-даа ынча дейдир мен. Чай чок улус хоюн кадарар бе, читкен аъгхөлүн сураглаар бе, берге ышкажыл! Аъттарның сураа ишкээр кожууннарда үнүп турар деп «дидир-дидир» дыңналып-ла турар, бистиң эрге-хоойлу, корум-чурум камгалаар хүлээлгелиг ажылдакчыларывыс ону та чүге истеп-сүрүшпес чүве? — деп, малчын хомудалын идип үндүрдү. Бистиң оор-сук талазы-биле «тайбыңшөлээн» дирткен бо девискээрде ындыглар база бар болу берген. Ужукту оорлар боттары-ла айтып берип турар болганда, чүүлде, ады кирген районнарның иштики херектер ажылдакчылары, ооң иштинде бистиңдаа, ол ис-биле демниг хөделир болза, оорларның оруу мунгаш эвес чүве бе? Малчынның ол кыйгы сүмезин бистиң хүндүлүг шагдааларывыс солун арнындан тып ап, дуза кадыптар чадавас деп идегел-биле бо чүүлде делгереңгейи-биле киирдим.

— Чымыктыг иш, өлчар, соок-биле үр үеде холбажып келгенивистен боол чадавас, кадай-биле бистиң кадыкшылывыс таарымча чок өскерлиишкиннер билдинип турар апарган, шөлээ, дыш дугайы сагыжывыска кирип чоруур апарды — деп, назыны шору дөгүй берген Мочак-оол сеткилин чажырбады. — Мындыг янзылыг айтырыгны бистиң совхозтан Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Каң-оол Борарган «Шын» солунга база көдүрген, мен аңаа база ушкажыксап турар мен ийин — деп, ол немеп кагды. Үр чыл ажылдаан, пенсия, дышка төлептиг малчыннарның бо болгаш өске-даа негелде - хомудалдарынга чогумчалыг харыыны совхозтарның, районнуң удуртукчуларындан артык кым берип шыдаар деп аан?...

Молдурга САЛЧАК.
Мөңгүн-Тайга район.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

«ТУРАСКААЛ» НИИТИЛЕЛИНИҢ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

«Тураскаал» ниитилелдиң тургузукчуларының дилээ-биле ук ниитилелдиң ажыл-чорудулгазының талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели тускай доктаалды хүлээп алган. 1989 чылдың октябрь 29-та «Тураскаал» ниитилелдиң тургузукчу хуралының хүлээп алганы Уставты күштүг кылдыр бадылаан. Ниитилел бодунуң ажылының дугайында чылдың-на отчётту Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге январь 20-ниң хүнүнге чедир киирерин, ооң ажыл-чорудулгазын контрольга алырын Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелелиниң административтиг органнар талазы-биле килдизинге дааскан.

«Тураскаал» ниитилели болза, хөй-нити бот-тывынгыр организация болур. 30—40 чылдарда болгаш 50 чылдар эгезинде кем-буруу чок черге качыгдаан кижилерниң чырык адын катап эгидип, төөгүнү шыны-биле тайылбырлаар сорулганы ук ниитилел ажылының чугула сорулгазы кылдыр салган деп ук Уставта айыткан. Репрессияларга таварышкан кижилерниң аттарын бижээн стелланы тургузар. Буруу чок черге өлген кижилерниң хөөрүн тывар, оларның мага-боттарын эде хөөржүдер. Репрессияларга таварышкан кижилерниң дөргүл-төрелдеринге дузаны кадар болгаш хөй националдыг кижилериниң аразында найыралды быжыглаарынга үлүүн киирер.

Ниитилелдиң кежигүнүнге 18 хар четкен хамаатыларның билдириишкинин барымдаалап хүлээп алыр. Ниитилелдиң кежигүннери кем чок черге буруудаттырган кижилерге хамаарыштыр айтырыгларны каяа-даа чедир тургузар эргелиг, репрессияларны чорударынга киржип турган кижилерни тодарадырынга киржип, парлалгага болгаш чон мурнунга тайылбыр ажылын чорудар хүлээлгелиг. Ниитилелдиң ажылының дугайында чон ортузунга тайылбыр ажылын чорудуп тура, ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң Үндезин Хоойлуларын сагыыр.

Репрессияга таварышкан кижилерниң тураскаалын тургузарынга чондан эки тура-биле акша-хөреңги чыырынга киржир, ниитилелдиң кежигүн дадывырын үезинде төлээр. Ниитилелдиң эге организациязы он кижиден эвээш эвес санныг тургустунар. Ук организацияны хамаатыларның эки туразын барымдаалап, тургузукчу хуралга бадылаар.

«Тураскаал» ниитилелиниң эргелел органы болур баштаар чер кежигүннери 9—11 кижиден тургустунар. Баштаар черниң даргазы, ооң оралакчы секретарь-казначейни нити хуралга бадылаар. Баштаар черниң хуралынга ниитилелдиң ажылының планын, штадын, чарыгдалдарының сметазын бадылаар болгаш өске-даа ажылдарны кылыр.

Ниитилелдиң акша-хөреңгизи хамаатыларның эки тура-биле киргенинден, бүдүрүлгелер, организацияларның шилчиндилгезинден болгаш кежигүн дадывырларындан тургустунар. Кирген акша-хөреңгини ниитилелдиң баштаар черинин шиитпири ёзугаар чарыгдаар. Ниитилел тускай агар санныг, таңмалыг, юридиктиг орган болур.

Ниитилелдиң ажыл-чорудулгазы ССРЭ, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң Үндезин Хоойлуларынга болгаш өске-даа хоойлуларга удур апарган таварылгада, ниитилелдиң хуралының шиитпири ёзугаар Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы-биле ниитилелди дүжүрер.

АК АЪТ ЧЫЛЫ

Чыраа ак аът араалчалап,
Чылгы хуулун девиржиирге,
Чылан аңаа бастырбас дээш,
Шырыштыва дырлаш диди.
Чели дээрни чүлгүп чоруур,
Черге четкен кудуруктуг,
Маңгап ак аът — оглаа
хөглем,
Баглаажымга доктаай дүжем!
Дөртен ийи — аът чылда,
Төрүттүнген ээн-дир мен.
Сакты бердим, ынак аъдым,
Савап турар бажың калм.
Ылгын аъдым, сени көргеш,
Ыым келир кандыым ол
чоор?
Чүге ыткыр киштээриң ол,
Чүнү менден сонуургадың?
Көвей чылгы одарларда
Көзүлбеске кудараксап,
Кадыг өйде Саян ашкан
Хамык өөрүң чоктадың бе?
Эрте-бурун хонаштарда,
Ээнзиргей баглааштарда,
Эки аъттар ховар боорга,
Элдепсингеш, киштедиң бе?
Чаа-Хөл, Үрбүн, Кара-Талда
Сарааттарлыг алаактар чок,
Шалбаа далай чыдар боорга,
Сагышсыраш орандың бе?
Чүгүрүктер чарыштырар
Бора-Булак, Сесеге ам
Борзаң-корзаң аңгыс-тыр
дээш,
Чүрээң ыстап хөлзеди бе?
«Сыдым, багны хендир
солаан,
Шыңгырааштар уттундурган,
Коңгулуурлар
дагжавастаан —
Кончуун аа!» — дээш,
киштептиң бе?
Эрзин аъды — Кара-Хөлде,
Эъжим куну — Өвүр, Тесте
Чуртуң сактып чоруур
боорга,
Суглууң дайнап хойдуктуң
бе?
Аът бажы салам апаар —
Арыг мөңгүн чүген-чулар,
Ээр-чонак — дериглер чок,
Ээңни көргеш, киштептиң
бе?
Кижилериң боттары-ла
Кижен, көстег, дужаглыг дег,
Хаван чадаг арткан боорга,
Карбап, шурап туру сен бе?..
Суглууң уштуп, ыдык челиң,
Кудурууңну өрүп берейн,
Сула-тараа бо-дур, аъдым,
Кур күш кирип, чооглап ал.
Арат кижи чуртталгазы
Аът чокта — бергезин бил.
Амыдырал андазының
Аргажыр сен, көрем аъдым.
Чыраа, саяк, челер, маңнаар
Чоруун дески болгай, аъдым.
Чылды өттүр бүдүрер дээн,
Чорук-херээм кайы көвей.
Экн аъдым, эшкедеве.
Эртер орук узун деп бил.
Дашка, дошка тайбас кылдыр
Даваннарың дагалап бээйн.
Сагыш-чүрээм хөөнүн
киирер.
Чалгын-чүглүг, ылгын
аъдым!
Сырынналдыр челиң ор че,
Сыгыт-хөөмей салып
чорууйн.

Владимир СЕРЕН-ООЛ.

КЫШКЫ ОРУК УНУН ДУРГААР

Шапкын хемниң хараалчазы
Шаңныг бузун
тыңгылаштыр —
Мөңгүн хыраа думаалайын
Бөөлдес хадың эштн
каантар.
Оду кыпкан изиг чүрек
Оруктарже кыйгыра бээр.
Сыннар кыры демир дег көк,
Шынаа, шөлден чывар
хадыыр.
Шуушкан чүъктер
үзүктелбес.
Суурларның ыжы бединр.
Оду кыпкан күжүр чүрек
Орук үндүр албадап кээр.
Бир-ле черден өткүт ыры
Бизеңнерде чаңгыланыр.
Шөлде чылгы, дагда хойлар
Шөлээн оъттап чаптыла
бээр.
Оду кыпкан дөспес чүрек
Орук дургаар ырын ырлаар
Амыдырал оруктары
Арттар ажар, хемнер
кежер —
Чүректерден судалданып.
Чүгүрүктер маңын хемчээр.
Оду кыпкан дириг чүрек
Оруктарга чурттап эртер.

Алексей АРАПЧОР.

Эскериглер

Чажыт үүже

Райпонуң склад эргелекчизи Кажар-кыс ховар дээн бараанпар келирге-ле, чамдыызын ынаар-мынаар чажыра каапкаш, тала-дугай тыртып, таныш-көрүштеринге бүдүү сада каантар чаң тыпкан кижи-дир.

Бо удаада кургаг сүт келирге, чаңчыкканын ёзугаар складтың караңгы азыынче дажып алган. Хамык улус шупту чыгы дүштеки чем чиир дээш чоруй баар аразында, чажырып алган сүдүнден бичииден ап алыр дээш холун ынаар шоодайлар аразынче суп чыдырда, «шарт» дээн соонда, какпа хенертен сегирип алган. Алгы эвес алгы склад иштинге чаңгыланы берген.

Бодунун-на күскелерге салып каан какпазынга ол ынчаар туттурарындан аңгыда, улусчу контролерлар ол үеде ооң «чажыт» үүжезин база тып эккелген. Амыдыралга ындыг таварылга база тургулаар-дыр аа деп чүвеге ынчан бүзүрээн мен.

«Курлур» сам

Клубка аныяктар кежээзи болуп турган чүве. Хеп-хенертен хөлзээшкин үнген мындыг. Чамдык кижилер дүрген дуза эмчизи чалаан. Чогум чүү болганыл ынчаш? Бөлүк таңцылап турган аныяктарның аразында мырыңай кижи танывас кылдыр кеттинген, бажының дүгүн салбарартыр салып бадырыпкан, арынбажын «дозулап» алган кончут аныяк уруг ойта-доңгая дүшкеш, курлуп-тырткан чыткан.

Ол «курлуп-тыртар» таңцыларны теве бээрге, улус «дала» берген деп бодааш, корткаш, эмчи чалааны ол чүве-дир ийин.

Садыг «таңныылы»

— Дуу ол чүвүрүн хончузу чодага өй, чүлгүүштелген дуктуг баштыг оол хүннүң-не садыг чанында турар, чүнү-ле канчап турар кижи боор, оглум? — деп, бир кырган менден пат-ла кайгап айтырды.

— Садып алыкчылардан «кылаң-кара» сартыктаар садыгның хүндүскү «таңныылы»-дыр ийин, кырган — деп, далаш-биле харыылааш, оруум уламчылап чоруптум.

Дураннаар хойжу

Совхозтуң хой кадарчызы Хөреңгилээр аалының чоогунда тейден дуран-биле хоюн көрүп ора хүнзээр. Шала кежээликтей өдээнче хавырып хай деп аар.

Бир-ле хүн суур киргеш, хондур пактааш, эртен ээзирии олчаан аалынга келген. Хоюн ховуже чаңчыкканы ёзугаар сүрүпкен. Ол дораан-на доскаарда хойтпаанда барган. Ынчап тура, малчынның элээн «ээнгизи» дыңзый берип-тир. Хөреңгилээр эрги чаңчылы-биле тей бажынче үнгеш, хойларын дураннап хүнзээн.

Хүн даг бажынче олуруп чорда, хоюн сүрүп алыр дээш ховуже шаап үне берген. Эжен-не, хойлар деп бодааш, ээрик карак-биле дураннап көрүп турганы кара-кара «хойлары» ховунуң холахараганнары болган.

Ооң хойлары кожазы аалдарның коданы-биле каттыжа берген чораан арай чамдыызы чок хире болган. Эртенинде хайга хэй онаажып, санаашкын кылыр комиссия чедип келген. Чээрби хой ис чок читкен.

Дуран-биле хой кадаргаш, Хөреңгилээр хойнуң хөренгизин ылчалдыр оскунган. Ону онаашкан херээнге харыысалга чок болганы дээш ажылындан үндүр хөөглепкен.

Бораш ОНДАР.

БУЯНМАА

● Лириктиг новелла ●

Чанагаш куу дагларның хөректеринде көвүктелчек ак шаңнар дөжелген. Чоогунда хемчигештер кышкы тынныжын оларже үрүп чыдары илден.

Кулактарымны чымыладыэргелеткен эртенги чывар мени көдээ суурнун библиотеказынга чедир үдеди.

Номчулга залында ийи чалыы кыс аразында бир-ле солун төөгүзүн сымыранчып олурлар ышкаш. Залдын дөрүнде столда бижиттинип олурар херээженни топтап көре каапкаш, арным изиш диди... Адырам. Бо хүреңзимээр арын-шырайны каяа көрген кижи боор мен. Азы кандыг-бир херээжен-биле салчап турарым ол кижи боор мен бе? Чок. Чо-оок! Ол-ла-дыр! Буянмаа-ла-дыр! Бодум соора таныызымза-даа, чүрээм чүге эндээр деп!..

Хенертен куттулуп келген айтырыг-карыыларлыг бодалдарымны тодарадырыбиле бижиттинип олурган кижиниң чоогунга чылбыртып чеде бергеш, менди эредим.

Бодунун бодалдарынга өпейледип, бижиттинип олурган кижим тоомча чок «эки-ии!» дээш, менче чиге көрүпкеш, ээремден чаа ушта шелдирипкен балык дег, баш сугар чер тыппайн барды ышкаш.

Хейде-ле:

— Мында-дыр сен, але?— деп, сөс эттим.

— Мында. Мында. Кажан келдиң, Чочай, ужурашпаапывыстан бээр... — дээш шак дүштү.

— Үр-ле болган. Чээрби ажыг чыл эрте берди...

— Ойт. Шынап-ла, ынча хөй чыл эрте бергени олдур. Солун, сеткүүлдерден адыңны көрүп чоруур боордан башка, сеңээ ужуражыр мен деп бодавайн чордум— дээш, Буянмаа сагыш-сеткилинде «үүжени» бузарынга белеткени берди ышкаш.

Бо-даа анаа эвес амытаннар-дыр дээнзиг, залга ажыт-чажыдын солчуп олурган кыстар аяар чылбыртып үне бердилер.

Буянмааның дозур кара карактарынга изиг отчугаштар кылаңайнып, мээң чүрээмге одаг кыпсырынче белеткени бергензиг-даа. Дүжүм бе, түлүм бе? Азы амыдыралдың меңээ шаңнаксаан ховар аас-кежиинин бирээзи ирги бе?...

• • •

Чай адакталып эгелээн. Өзүп төрээн өөр куштар ажы-төлүн ужудуушкуннарга өөредип каапкан хире. Шынааларның чиңгир көк туман ышкаш дүдүскектеринин аразынга өөр-өөр куштар ырак-узак оранарже ужарынга белеткенип, шылгалдалар дужаап тургаызыг үе.

Бир кежээ Буянмаа-биле бо-ла көдээ суурнуң агым хемиңиң чаңгыс аай аялгазын таалап дыңнавышаан, чарлыышкынның ээлдек кударалдыг сөстерин солушкан бис.

Чайгы бойдус, аяс, көк кудай ийи биске херечилер болуп артканнарын чүгле бис ийиниң чарлып чагыш-кан чалыы, изиг чүректеривис шыгжап арткан болбайн аан.

Буянмаа кезек бодамчалыг базып олура, ийи сулагай чаш хаакcыг холдарын эгиннеримге оожум салгаш, аяар чугаалаан чүве.

— Институтка өөрени бергеш, менче чагаа бижиир сен бе?

— Ыяап-ла бижиир мен.

— А бир эвес манап шыдавайн барзымза, канчаар сен?

— Ол сээң салымың, хуу херээң апаар. Силерге шаптыктавазын кызар мен.

Ийе. Ынчаш Буянмаага бир эвес ол өске кижиге барып алза, оларның амыдырал-чуртталгазынга шаптыктавас болган мен.

Мээң өөрениp хуусаам беш ай эвес, а беш чыл дээрзин медереп билип турганымдан ындыг харыы төрүттүнген-даа чадавас боор.

Күскү үеде куштарның өөр-өөр болуп алгаш, чылыг оранарже ужуптары ышкаш, ол-бо өөредилге черлери кирип алган сургуулдар Саян ажыр шуужуп эгелээн. Оларның бирээзи мен мен.

• • •

Өөренип четкен хоорайымда чиик машиналарның хөйү ында кижилер-биле барык дөмейин, хүндүс изиг, ышкамын, эрткен каш хонуктарда Буянмааны каш-даа дүжээнимден эгелээш, ооң ынакшылының арыгшынчызынга чедир сеткилсагыжымны тө каггаш, келген черимче баштайгы чагаамны аъткарганымдан бээр ай ажа берген. А харыы сураг.

Хүндүс лекциялар дыңнап-дыңнап, общежитиеге сыр-кара маң-биле келиримге, үрде манаан харыы чагаам чок болур боорга, пат чөгенип эгелээн мен. А өске эш-өөрүмден, ха-дуңмамдан чагаалар кээп каапкан.

Дыштаныр хүнде кезек када телевизор кайгап олургаш, өрээлимге чедип кээримге, кады чурттап турар эжим Эдик: «Таңыла! Сеңээ чагаа!»—деп бо-ла.

Өөрээнимден ийи, үш улай өрү шурагылап, таңцылаан кижи өттүнүп каггым.

Буянмааның бижээн чагаазын ырак-узак хоорай черге бир-ле дугаар алганымдан-на боор, дер-бузум даа чодар чай чок мен.

«Экии! Сээң чагааңны мындаа-ла алзымза-даа, харыылаар аайын тыппайн турдум. Мени бүгү назынында көөр хөңнүң чок артар боор сен, Чочай. Сеңээ чүвени чүгле шынын бижип көрейн. Сээн чоруткаының соонда, удавааңда тайгада малчыннап турар авам, ачам суга арагалыг улус чорааннар ышкажыл. Мени айтырыып алыр дээш аан. А авам, ачам болур, бүдер дижип каапканнар-дыр. Мен ону дыңнааш, суурда угбам сугда тур мен. Угбамга таныштыг мен деп чутаалаарымга, оода аваңга мындаала чугаалап кагбас кончуунну але, хей-ле хой ыраандыр, чаа шериглен келген күдээде (ы-тай) чүү деп дээр болду. Чүнү-даа канчаарын аайын тыптас мен. Сен чүү деп бодаар сен? Дарый менче бижип көр. Кажыыдалдыг Буянмаадан» дээш доосткан чагаа болган.

Дем чаа-ла каң кадык маңнап турган бодум улуг шуурганга чулбарлаткан күскү терексиг апардым. Дидирексээм-даа кээр. Оон кадында карактарымны чаштар ала-чайгаар-ла дуглап келгилээр. Сактырымга, үнүм чиде бергенэг-даа.

Бодумнуң баштайгы ынакшылымның менден чарлып чоруй баары меңээ кандыг-даа аар-берге турган болза, өөредилгем октаваанымга улуг бодум безин чоргаарланып чорууp мен.

Үш дүн, хүн дүргүзүнда боданып келгеш, мындыг түннел үндүрген мен.

Буянмааны шыдалдыг улустуң оглу алыр дээни илдең-дир. Дораан-на арагадарызын, ужа-төжүн сөңнепкен-дир. А мээң ачам, авам хөөкүйлер кайызы-даа айда 12 рубль пенсия ап олурарлар болгай. Ам-даа колхозчулар. Ооң кадында назы четпээн дуңмаларым бода малывыс бажындан хөй болгай. Ынчап ээрде, Буянмааның аас-кежиктиг амыдыралынга шаптыктаан херээм чок. Шаптыктавас, ол-ла!

«Чагааңны алдым. Аас-кежикти күзедим. Кезээ мөңгези-биле байырлыг!» дээн каш сөс-биле Буянмааның чагаазын харыылап каан мен. Оон соонда оон чагаа келбээн. Бир дуңмам уругнуң чагаазындан шайлалга болганын билип алган мен...

Буянмаа-биле эрткен, барган эглип келбес чалыы назынывысты эде-херe тыртып, эң-не солун дээн ужуралдарывысты тө кагжып шаг болдувус.

Ийи аңгы углуг ийи оруктуң башташпазы билдингир. Ынчалза-даа өглүг-баштыг даа болза, кижилер боттарының эртип келген оруктарынче хая көрнүп, аныт чажыт чогу-биле амыдыралды сайгара бергилээр үелер тургулаары солун. Ховар ындыг үелерниң бирээзи бола-дыр.

Буянмаа-биле байырлажып тура көөрүмге, оон кара чажында мөңгүн кылдарның элбээ кончуг чораан. Ыя хөлзээзинниг минуттар үезинде мындыг одуруглар аксымга келгеннер:

Ужурашпайн чоруп-чоруп
көржүп кээрге,
Уйгу-дүштүн бүткени дег
солун-даа-дыр.
Өске улус көрүп каапса,
эпчок-даа бол.
Өле чажын суйбап каарын
чөпшээрен көр.

Бо одуругларны Буянмаага номчуп бээр дээш эпчоксунган мен.

Монгуш ДОРЖУ.

ООР КЫМЫЛ?

● Чечен чугаа ●

Кежээки кино төнген, кижилер тарап чанып турган. Ында-мында кылаштажып, бижирежип чугаалашкан кезек аныяктарның шимээни чоорту читкен. Көдээ суур ыржымче шымнып, бажыңнарның соңгалары өшкүлээн. Ында-хаая ыттарның ыглаан ышкаш улуушкуну ыржымны анчыы дегет үреп турган.

Чотпа ирей школа, интернат, столовая девискээрлерин эргий көргүлээш, интернат баары теректер аразында узун сандайга таваар таакпылап орган. Ынаар ырак чайгы караңгы дээрде чүгүрген сылдысты көргеш, «өршээ» деп бүдүү чалбаргылаан. Шимээн үндүрүп, даянгыыжы-биле баарында дозулуг улуг кара доскаарны соктагылап чоруй туруп келген. Катап биеэги девискээрлерни эргий көргүлээн, шимээн билдиртпес, бүгү-ле чүве тайбың, ыржым хевээр.

Улуг орукту кежилдир кылаштааш, аъш-чем, идикхеп шыгжаан складка келген. Ону бир долгангаш, эжик базары чадага негей тонун бөле туттунгаш олуруп алган. Шай-соовастан шай кудуп ишкеш, савазын хойнунче суккан. Дем шыырныгып чораан боду чылыгып, уйгу келиксээр апарган. Ханага ооргазын үстүргеш, кум кынны берген.

Элдеп чүве! Склад иштинден даащ үнген, савалар-даа кыңгыраар, саазыннар-даа шылыраар. Сагыжынга аза-четкер кирип, «ээленген бажың-дыр аа» дээн бодалдан эът-кежи сооланнап, куйга-бажы чырлы хона берген. Катап дыңнаалаан, анаа эвес дааш. Оор!

Хайлыг чүве, боозу база чок, тайгаже тооруктаан оглунга берипкен. Хейде бодун чемелеп, чок черге оглун-даа кончуур. Хол куруг, даянгыыш-даа чүү дуза боор. Чоок бажынга четкеш, улус медээлээр, оорну кынчыктырбайн тудар — бодалы ол.

Школа директорунуң бажыңының эжиин соктаан:

— Халап болган, складче оор кирген—деп медээлээн. Директор биле таңныыл оон маңнашкаш, школада ажылдагый эргелекчизи биле көдээ Совет күүскомунуң даргазын оттуруп алгаш, складка келгеннер.

— Ээй, бээр үн! Туттурган сен, оор, холуң көдүр, удурланыр болзуңза, боолаар мен!— дээш, таңныыл эжикти тепкилеп алгырган.

Кижилер кичээнип, оорнуң кайын үнүп келирин манаан. Сураг. Катап дааш үндүрүп медээлээн, база-ла сураг. Эргелекчи склад эжиинин шоочаларын ажыткаш, хаалганы ажа тырткан. Ол аразында кижилер чепсегленип, даштар, ыяштар тудуп алгылаан.

Ол-бо боттарын ыдалашкан, баштай кирер дидим чүректиг кижи тывылбаан. Шынап-ла, өлүм кедээн караңгыже кым кирер боортын — алдын. Оор дээрге диженге чедир чепсегленген кара сагыштыг дайзын ышкажыл. Черле таңма туткан эрге-дужаалдыгларның чарлыы күштүг. таңныыл биле эргелекчи баштай кирер апарган.

— Инек-сокпаланып органш, оор киирип алган кижи бодуң баштай кир, ашак!— деп, эргелекчи хөректенген. Таңныылды мурнунга сөлеп, фонарь биле ооң оруун чырыткан. Склад иштин өлүмзүргей чиктиг, чииртим ыржым ээлээн.

— Ээй, бээр үн, чолук— деп, чугааланмышаан, таңныыл даянгыыжын боогулаштыр шыгаай тудкан.

— Паа!—деп алгыра берзе-ле, өшкү үнү. Кижилер сырбаш кынныи, чожуй хона бергеннер. Ыя ол аразында өлүмнүг коргуушкун чидип, хеп-хенертен өлчейлиг катты солуп дүжүрген. Бот-боттарын удур кыжырыжып, баарын тудуп, быктын даянганнар. Дүнеки таалаңчыг ыржымны, тамчыктыг уйгу-дүштү үрээн оор школа директорунуң чуржузу эрниң хуназы болган. Кончуг хоптак хуна хүндүс изигде девээ дилеп, эжин ажык складче чимзенип кире берген боол-тур. Септелге кылган улус, эргелекчи-даа ону эскербээн. Ажыл шагы төнерге, шоочалап каап, чана бергеннер, а хуна аңаа артып калган.

Черле хайлыг хуна, чооккавы аалдарның кадайларының бо-ла халаан төгер, күжүрлерниң таарда божазын, ааржызын чандыр көрбес, карак чивеш аразында чара соп алган турар. Харын чамдык каржы кижилер хөөкүйнү сооду кажаалап, бектеп, өртеп тургулаан.

Эргелиг ээзи чеже улус чеме-чарбыы дыңнаар боор, адак соолуңде актап дүжүрген. Күскээр кыжын үүже белеткээр үеде бодум ооң бажын туткаш, изиг ханын-даа чоогладым. Шынап-ла, тулган семис серге болган ийин, ийи бүүрээ муңгаш, чааның чидиин чүү дээр, чүрек саргыы.

Карыма ТҮЛҮШ.

КРОССВОРД

ДООРА ДУРГААР: 5. Нэзэннээр ады. 6. Область төвү. 9. Грузин улустуң маадыры, шериг баштыңчызы. 10. Шажын ёзузунда үстүү оран. 11. Дириг амытан. 14. Хем кежилдир тудуг. 18. Улуг-Хемде суур. 21. Бүзээлел, сегиртиишкин. 22. Ээр дерии. 23. С. Сарыг-оолдун чечен чугаазы. 24 Удуртукчу дужаал ады. 27. Шылгараңгай совет дипломат. 30. Сураглыг орус далайжы, адмирал. 33. Украинага контрреволюстуг күштерниң бир удуртукчузу. 35. Көзер чүзүнү. 36. Чедиишкиннер, чуруктар көргүзүүшкүнү. 37. Ыт ады. 38. Тудугта ажыглаар оът.

УЗУН ДУРГААР: 1. Ыяш азы демир улуг сава. 2. РСФСР-нин болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артизи. 3. Оран чүгү, талазы. 4. В. Серен-оолдуң шүлүктер ному. 7. А. Гайдарның хөөрээн хоорай. 8. Тыва национал оюнга ажыглаар херегсел. 12. Тывыш, кежик. 13. Хемчиктиң адыры. 15. Идикче хар киирбес тускай хончу. 16. Балык чүден көвүдеп өзерил? 17. Совет космонавт. 18. Чуртта кол мергежил. 19. Отту чүнүн-биле кыпсырыл? 20. В. Скоттуң элээн каш чогаалдарының маадыры. 25. Краснодар крайда порт-хоорай. 26. Орус эр кижи ады. 28. Аът маңының бир хевири. 29. Солун парлаар машина. 31. Бай кижиниң айбычызы. 32. Эр тарбаган. 33. Тос эриниң бир хевири. 34. А. Пушкинниң сураглыг чогаалының кол маадыры.

Кроссвордту Николай САЛЧАК тургускан.

Каржыланып,
Хапкан эвес, сопкан эвес
аңаа черге
Угаанныг ыт
Улус кайын уш баш чок
ээре бээр.
«Удуучаңнап»,
Удур көрүп чытпайн
канчаар.

«ШАГАА» КӨРГҮЗҮҮ—МОСКВАДА

«Орус кыш» дээр Бүгү-эвилел фестивалынга киириштир Сибирь улустарының улусчу чогаадылга байырлалының уран чүүл көрүлдези Москвада Улус ажыл-агый чедиишкиннериниң делгелгезинде эгелээн болгаш ам дооступ турар. Чадаана хоорайның Культура бажыңының таңцы коллективи, ниитизи-биле 24 кижи ында чеберген.

Улусчу чогаадылганың ол байырлалынга киржир эргени оларның чедип алганында база барымдаа бар. Олар моон мурнунда чылдарда болуп эрткилээн уран чүүлдүң район, республика көрүлделеринге киришкеш, шаңналдыг черлерин каш удаа алгылаан. Бир-тээ, Тываның мурнундан таңцы коллективтериң төлээлеп баар болганда олар баш удур чогаадыкчы ёзу-биле шыырак белеткенген.

Бот-тывыңгыр артистер боттарының концерт программазын «Шагаа» деп адаан. Бо чылын болуп эртер аът чылының шагаазынга тураскааткан ол концерттиң фестивальга белеткелин Кара-кыс Ондар биле Зоя Балчыырак тускай сценарий ёзугаар чогаадыкчы, тывызык ёзу-биле белеткээн.

«Шагаа» концерт көргүзүүнде Чадаана хоорайда тургустунган аас чогаал ансамблиниң удуртукчузу, культура ажылының хоочуну Сундукай Монгуштуң «Йөрээл» деп көргүзүү солун. Ол тыва улустуң йөрээлдерин номчувушаан, хөөмейлеп, тыва хөгжүм херекселдеринге ойнаар. Ол ышкаш Шеминиң сураглыг ыраажызы, бот-тывыңгыр артист Балыңмаа Кара-Салдың тыва улустуң бурунгу ырларын көрүкчүлерге бараалгадыры база бир солун көргүзүг.

Тыва чоннуң чаа чыл уткуурунуң национал байырлалы шагаа оюннарын чадааналар москвачыларга бараалгадыр аас-кежиктиг болган. Ынчангаш концерттиң көргүзүг бүрүзү шагааже углаан. Сибирь улустарының ыры байырлалынга киржип, Россияның булуң бүрүзүнден келген бот-тывыңгыр артистер болгаш чалатан аалчылар, ССРЭ-ниң Культура министерствозунуң удуртукчу төлээлери тыва улустуң шагаа оюннары-биле таныжып, «Шагаа» концерттиң кол өзээ таңцычылар болганда, олар «Ховуннуң аялгалары», «Даңгыналар самы», «Тевекчилер», «Аъттар маңы» болгаш өске-даа таңцыларны күүседир. Концерттиң программазында тыва оюннар: чинчи чажырары, даалылаары, тевектээри, кажыктаары болгаш дүрген чугаа, тывызыктар, үлегер домактар бар.

Чадаананың Культура бажыңының «Шагаа» дээр концерт көргүзүглерин Кызылга болгаш республиканың район төптеринге көргүзери күзенчиг. Чон база оларны сонуургап, оларның уран талантызын көрүксеп турар.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 17
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Авам, ачам база мен. 9.00 «Чыл үелери». Февраль. 10.00 «Америк провинция». 3 сериялыг барымдаалыг телефильм. 1-ги фильм. «Джон Кристал». 10.55 «Үежи кыс». Награда. 12.10 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. 5 сериялыг уран-чечен телефильм. «Үе бисти шилип алган». 4-кү сериязы. 13.20 «Бүзүреннигдаа болза, элдептиг». 14.20 Леонид Быковтуң рольдары база фильмнери. «Койгунчугаш». Уран-чечен фильм. 15.40 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. Туристиң хөгжүмнүг аас чогаалы. 16.15 Партия дугайында диалогтар. 17.15 «Бичии фантазия». 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 «Парнасче чада». 19.00 Майамиде профессионал баскетбол фестивалы. Американың «бүгү сылдыстарының» маргылдаазы. 21.00 «Үе». 21.30. Чугула интервью. 21.40 «Телескоп». 21.55 «ХТК-90». Днепропетровскиде «Хөглүг болгаш тывыңгырлар клувунуң командаларының бирги Бүгү-эвилел фестивалы. 00.25—02.05 «А» программа.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг телефильмнер. 8.55. «Ада хөөрүмнүң изин». 9.20 «Франция делгерезин. азы Орустар Парижте». 10.05 «Кырган илбичиниң частырыы». Уран-чечен телефильм. 11.20 Концерт. 11.50 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Үениң үшкү өнү» барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. Чернобыльда экологтуг байдал дугайында. 13.00 «Юрмала-90». 13.40 Мультфильмнер. 14.00 Орус чугаа. 14.30 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 «Сцена-биле диалог». Фильм-концерт. ССРЭ-ниң улустуң артизи Н. М. Дудинская балериннаның чогаадыкчы оруунуң дугайында. 18.45 Мультфильм. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 — 20.15 СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин республиканың ажылчы чонунуң көдүрүп турар айтырыгларынга холбаштыр Тыва телевидениеге чүве чугаалаар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45 Хол бөмбүү. ССРЭ чемпионады. Эр кижилер. «Автомобилист» (Ленинград) — «Радиотехник» (Рига). 23.35 — 02.10 «Пи» демдек адаа-биле.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 17

«НАЙЫРАЛ»: **«Өжээн болгаш хоойлу»** (Индия, 2 сериялыг) 11.10, 15.50, 18.40, **«Кара бөрү»** (уруглар) 9.20, 14. 00 шактарда.

Видеозал: **«Төрээн уруу»** 9.50, 12.40 15.30, 18.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Транзисторияда Мария, Мирабела»** 9.00, **«Ы» операция болгаш Шуриктиң өске-даа ужуралдары»** 10.40, 12.30, **«Диско таңцычызы»** 14.20, 19.00, **«Аазатпай»** 17.00 шактарда.

«Донна Люция азы Чарлей угбай» деп шии моон мурнунда февраль 17-де деп чарлаттынганында эвес, а февраль 27-де болурун хөгжүм-шии театры чарлап тур.

Шин тыва дылга болур болгаш орус дылче очулдуртунар.

Шиини Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Чадамба Монгушка тураскааткан.

Соңгукчуларның кичээнгейинге

Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарынга № № 50, 51 болгаш 53 округтардан депшиттирген кандидаттар-биле ужуражыышкын февраль 17-де 14 шакта көдээ ажыл-агый институдунуң филиалының бажыңынга, № 194, округтуң — февраль 16-да 16 шакта Улуг-Хем ыяш үлетпүр ажыл-агыйының кызыл-булуңунга, № 198 округтуң — февраль 17-де 15 шакта «Енисей» Культура бажыңынга болурун хоорайның соңгулда комиссиязы соңгукчуларга дыңнадып тур.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100
Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-35-91, 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82 ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23. ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93 ◆ корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41. ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 арлалга
амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 377. ТС—00110.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 41 (14241) ◆ 1990 чыл, февраль 18, воскресенье ◆ 1925 чылда үндезилеттинген. ◆ Өртээ 3 көп.

БӨГҮНГҮ НОМЕРДЕ:

● Чаа рубрика: «СЭКП-ниң XXVIII съездизи»: бодалдар, саналдар, шүгүмчүлелдер, сүмелер.

● Бир директор дугайында фельетон.

● Чурукчунуң делгелгезинден репортаж.

ИШЧИ КОЛЛЕКТИВ

Барыын-Хемчик районда чурттакчыларга бажыңнар, совхозтарга кажаалар тудуп бээр № 741 АКМК бар. Ол коллектив планныг даалгаларын, кереэлиг хүлээлгелерин ай, квартал санында күүседип турар. Ында Кызыл-оол Ооржакка удурткан тудугжу бригада багай эвес көргүзүглүг. Ол бригада «Хемчик» совхозка ийи аал чурттаар 23 бажыңны 1979 чылдан бээр тудуп, ажыглалда киирген.

Бо чылдың баштайгы айында бир бажыңны дужааган. Бригадада Кудус-оол Монгушка удурткан звено Эрги-Барлык суурда 800 ажыг өөреникчи өөренир үш каът чаа школаның тавааи салып эгеләэн.

Тава-Самбу САРЫГЛАР.

ОНЧА-МЕНДИ

Өвүрде «Кызыл тук» совхозтуң шээр малы шупту 29 коданда кыштаглап турар. Коданнарда мал чеми, дус четчир. Эрткен чылын 100 хойдан 90—100 хураганны алганнарының саны немешкен. Оларга Болат-оол Саая, Начын-Бора Кара-Сал, Чамбылдай Ооржак, Кертик-оол Саая болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Совхозта хой оолдаашкыны март айда массалыг эгелээр. Амдыызында малчыннар ол чугула кампанияга хынамчалыг белеткенип турарлар.

Монгуш ДОРЖУ.

ДӨРТ МУҢЧУЛАР

Машиналыг саалда операторларының республикада «3000» клуву 1988 чылдың февральда тургустунган. Ынчан ооң кежигүннери чүгле «Көк-Тей» совхоз биле «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының 13 саанчызы турган.

Эрткен чылын «Көк-Тей» совхозтуң сүт-бараан фермазы планныг даалгаларын чедиишкинниг күүседип, республиканың социалистиг чарыжынга тиилекчи болган. А клубтуң кежигүнү Мария Ивановна Бородина бир инектен 4150 килограмм сүттү саап алгаш, республиканың рекордун тургускан. Республика клувунуң чөвүлелиниң даргазы Борис Даш-оолович Сат 4084, а пенсионер саанчы Махова Сереновна Монгуш 4056 килограммны сагган.

Чоокта чаа Кызыл районнуң партия ажыл-агый активиниң хуралынга үш саанчыга 1989 чылдың чемпионнарының кожааларын тывыспышаан, өртектиг белектерни берген. А 7 саанчы 3450—4000 килограммны сагаш, республика клувунуң кежигүннери болганнар.

Ким-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТАРДА: М. И. Бородина, Б. Д. Сат.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

УЖУРАЖЫЛГА

СЭКП Төп Комитединиң кежигүнүнге кандидат, партия Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин бурунгу хүн Кызыл хоорайның партия активи-биле ужурашкан.

СЭКП Төп Комитединиң февраль (1990 ч.) Пленумунга чүүлдүг деп көрген партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелиниң ужур-дузазының, ону Пленумга сайгарып чугаалашканының дугайында чыылганнарга делгереңгейи-биле чугаалап берген. Ылаңгыя чаартынып турар совет ниитилелге партияның туружунуң, ролюнуң, партияның демократчыдылгазының талазы-биле тайылбырны кылган. Партия эге организацияларының ролюн болгаш ат-алдарын бедидерин Платформада чугулалап көргенин ол айыткан. Конференцияларже болгаш съездилерже делегаттар соңгуурун бүгү коммунистерниң дорт киржилгези-биле шилилгелиг арга-биле чорударын база чугаалаан. Амгы үениң, чаа негелделеринге дүүштүр ажылдаары-биле СЭКП Төп Комитеди ажыл-чорудулгазын канчаар өскертирин төлевилеп турарын, партия аппарадының дугайында болгаш өске-даа чугула айтырыгларга оратор доктааган.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелин партия организациялары бүгү талалыг сайгарып чугаалажырын ол дыңнаткаш, бо чугула партийжи документини чугаалажырын эки организастаарын, Платформада айыткан чүүлдерге хамаарыштыр саналдарны, сүмелерни киирерин чугулалап айыткан.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедириниң, националдар арасында харылзааларны экижидериниң, улустарның найыралын, корум-чурумну быжыглаарының айтырыгларынга ол доктаап, чамдык кылдынган ажылдарны демдеглээн, моон соңгаар кылыр ужурлуг ажылдарга доктааган, ажыл-иште, амыдырал хандырылгазында, кадрларны шилип, депшидип, кижизидип турарында, интернационалчы кижизидилгеде, корум-чурум камгалалында четпестерни чидии-биле шүгүмчүлээн.

Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезин шапкынчыдар, ажылчы чоннуң ортузунга ленинчи национал политиканы ханы, тодаргай чижектерни көргүзүп тургаш пропагандалаар, улустар арасында интернационалчы кижизидилгени экижидер талазы-биле найысылалдың партия организацияларының сорулгаларын чугаалаан.

Г. Ч. Ширшин чыылганнарның хөй санныг айтырыгларынга харыылаан.

Бистиң корр.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязы

АҢГЫ-АҢГЫ САНАЛДАР — АЛЫС ШЫНГА ЧЕДИРЕР

Чугааның бүгү угланыышкыны политика-биле капсырлашкан. Кремльге февраль 16-да эртен болган парламент ажылы шынап-ла политиктиг медеглелден эгелээн. Ол хүн палаталарның кады эрттирген хуралы **А. И. Лукьяновтуң** даргалаашкыны-биле болган.

Киргизияның Экология болгаш халдавырлыг аарыглар профилактиказының эртем-шинчилел институдунун директору депутат **Г. А. Комаровтуң** дүвүрээзинниг сөстери шимээн чок апарган залга сессияның индирииндең чаңгыланган. Сөөлгү үениң болуушкуннары бистиң Ада-чуртувустуң, бистиң хөй националдыг Төрээн чуртувустуң салым-хуузу дээш улуг дүвүрелди болдуруп турар деп, ол чугаалаан. Бистиң ниити бажыңывысты хуюктаптар, ооң көзүнге боттарының сорулгаларын чедип алыр дээн күштер тыптып келген. Кандыг-даа чаагай чүүлдер-биле чагдынып алыр болза, оларның алыс сорулгазы илдең.

Чон, ооң бүгү депшилгелиг күштери чуртка берге үеде каттыжып, бистиң Эвилеливисти даштындан-даа, иштинден-даа үрегдээр дээн оралдажыышкынга удур туржуп шыдаар дээрзин бистиң бөдүүн эвес төөгүвүс бадыткаан дээрзин санал берикчизи сагындырган. Мында кол чүве чүл дээрге үени халас чидирбези, чогумчалыг эвес күштерниң ажыл-херээн улам ханылатпазы болур.

Чурттуң бүгү девискээрлериниң болгаш республикаларының төлээлекчилери чоокта чаа «Эвилел» депутат бөлүүн тургузар дугайында шиитпирни хүлээп алган дээрзин оратор ооң-биле холбаштыр дыңнаткан. Организакчы комитеттиң өмүнээзинден ол бөлүктүң политиктиг алыс сорулгазын чугаалаан: ССРЭ-ниң федеративтиг тургузуун болгаш күрүнениң бүдүн-бүрүн чоруун камгалап арттырары дээш демисел, сепаратизмниң, национализмниң болгаш шовинизмниң чуртка кандыг-даа хевирлеринге болгаш илерээшкиннеринге удурланыышкынны тургузары, федеративтиг күрүнениң девискээринде бүгү улустарның, нацияларның, националдарның, тускай сөөк-язы бөлүктерниң болгаш хамааты бүрүзүнүң деңэргелиг болгаш хостуг хөгжүлдезинче чүткүл. Депутаттар каттыжып алгаш социал-экономиктиг кризистен үнер база чурттуң доктаамал хөгжүлдезинге идиг бээр, долгандыр турар хүрээлелдиң шынарын болгаш федеративтиг күрүнениң бүгү девискээринге чоннуң чуртталга байдалын көскүзү-биле бедидер арганы хандырып турар эң чугула бөлүк хоойлуларны ажылдап кылырын болгаш хүлээп алырын дүргедедиринге идиг бээр.

Чүс ажыг кижиниң кирген «Эвилел» деп депутат бөлүү бодунуң кежигүннериниң санын кызыгаарлавайн турар дээрзин чугаалаар херек. Ол парламент өске депутат бөлүктери-биле калбак болгаш боттуг кады ажылдаарынга белен.

Ол медеглелдиң соонда депутаттар ССРЭ-ге Өнчү дугайында хоойлу төлевилелин чугаалажырын уламчылаанкар. Изиг маргылдаалар үезинде чамдык депутаттарның Хоойлунуң альтернативтиг төлевилелинче кичээнгейни угландырарын оралдажып турганы база чөптүг. Олар үш турган дээрзин сагындырып каалы: «Литва», «Латви» болгаш Экология талазы-биле комитеттиң вариантызы. Ийиги номчулга үезинде оларны арттырып каан. Төлевилелдерде кирген солун идеяларны хүлээп алган болгаш чугаалажып турар хоойлу төлевилелинде киирген. Оларның арасында ылаңгыя өнчүнүң хевирлерин улам тодаргай көргүзери, эвилел өнчүзүнүң чамдык чүүлдерин тывар үндезиннерниң дугайында, өнчү хамаарылгаларын боттандырып тура долгандыр турар хүрээлелге хора чедирбес ужурлуг дугайында идеялар солун болган.

Ындыг турбуже, альтернативтиг вариантыларда хүлээп алдынмас чүүлдер база эвээш эвес дээрзин санал бергеннер демдеглеп турганнар. Чижээ, «Литва» төлевилелде «күрүнеден аңгылаарының» дугайында, өнчүнүң аңгы-аңгы хевирлериниң дугайында, күш-ажылчы ажыл-агый дугайында чүү-даа кирбейн турар. «Латви» төлевилелде чамдык кол чүүлдерни илеретпейн турар. Альтернативтиг төлевилелдерниң чамдык дүрүмнери депутаттарны аайын тыппас чорукка чедирип турган. Чижээ, атмосфераның агаарын база өнчү болдурар дугайында экологтарның бодалын канчаар боттандырарыл?

Моон мурнунда санал берген 30 кижиге улаштыр 15 депутат саналдаан. Ынчалзажок ниитизи-биле алырга олар тургустунган айтырыгга хамаарыштыр боттарының бодалдарын илередип турганнар. Депутат **А. В. Яблоковтуң** саналының соонда байдал өскерли берги дег болган. Чүге дээрге ол хоойлу төлевилелиниң талазы-биле саналдарны болгаш немелделерни сайгарып көөр комиссия багай ажылдаан деп демдеглээн. Ынчангаш төлевилелдиң үшкү номчулгазын чорударын саналдаан. Депутаттар бо саналды хүлээп албаан. Оон аңгыда, элээн хөй депутаттар бо хоойлуну хүлээп алыр бетинде хуу өнчү дугайында референдумну чорудар деп саналды киирген. Ол санал база-ла хүлээп алдынмаан.

Депутат **А. А. Собчак** дискуссияны доозарынга дузалаан. ССРЭ-де Өнчү дугайында хоойлу төлевилели черле чүгээр ажылдап кылдынгандыр. Ында кол-кол чүүлдерни тодаргай кылдыр көргүскен. Ынчангаш ону бадылаашкынга тургузар деп, ол саналдаан.

Төлевилелди хүлээп алыр дээш 342 депутат бадылаан, 16 кижи удурланган, 24 кижи дадагалзаан. Аңаа сонуургалдыг комитеттер болгаш комиссиялар-биле кады сессияга депутаттарның киирип турган санал-оналдарын өөренип көрүп тургаш, хоойлу төлевилелин бир неделя хуусаада чедир ажылдап кылгаш, ону хүлээп алыры-биле Дээди Советке киирип кээрин ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң тургускан комиссиязынга дааскан.

Чер дугайында айтырыг өнчү дугайында айтырыглар-биле тудуш харылзаалыг. Өнчү дугайында хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр санал берип турган депутаттарның черге хамаарылга дугайында боттарының бодалдарын илередип турганы таварылга эвес. Чер дугайында ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен республикаларның хоойлужудулгаларының үндезиннериниң төлевилелдерин ажылдап кылып турган ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комиссиязының ажылының түңнелдериниң дугайында дыңнадыгны Аграр айтырыглар болгаш аъш-чем талазы-биле парламент комитединиң кежигүнү **А. А. Никонов** кылган. Бистиң ниитилеливистиң хөгжүлдезиниң төөгүлүг бүгү үе-чадаларында тараачыннар айтырыын шиитпирлээри, амгы бо үеде-даа дег, кончуг нарын боop келген деп, ол демдеглээн. Ынчангаш ооң онза чидиг хевирлиг тургустунуп кээп турары-даа таварылга эвес. Амгы үеде бо айтырыг экономиктиг реформаның база ниитилел чаартылгазының база бир кол кезээ кылдыр тургустунуп турар. Чүге дээрге ында политиктиг, экономиктиг, социал, технологтуг, мөзү-шынар болгаш биологтуг факторлар доңнажып турар. Бир эвес чер бөрүмче чок, ёзулуг ээ чок болгаш кымга-даа хамаарышпас апаар болза, ниитилел магабот болгаш мораль-даа талазы-биле кадык-шырак боор шыдавас.

Чер дугайында хоойлу төлевилелин анализтеп көрүп тура, эксперттер болгаш депутаттар 13 муң ажыг саналды сайгарып көрген. Ук саналдарның үштүң ийи кезии тараачыннардан кирген.

Депутаттар болгаш эртемденнер төлевилелди ийиги номчулгага белеткеп турган үезинде чер-черден келген саналдарны колдады барымдаалаан. Тараачыннарның черни назынының иштинде өнчү кылдыр алырының, ону бодунуң салгалынга дамчыдып бээриниң, черге ажыл-агыйны чорударының хевирин хостуу-биле шилип алырының болгаш чурттуң хамааты бүрүзү чер участогун алыр эргелиг болурунуң дугайында кол бодал чүүлдүг деп санаттынган. Ынчангаш аграр реформа чаа бүдүрүлге харылзааларынга үндезилээш, эрге-хоойлу талазы-биле быжыглаттынган деп, илеткелчи демдеглээн.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Хоойлужудулга, хоойлу камгалалы болгаш корум-чурум талазы-биле комитединиң хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр киирип турар саналын депутат **С. Г. Лущиков** дыңнаткан. Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгаларын хөгжүдеринге, черни деңбайдалдарга ажыглаарының янзы-бүрү хевирлерин тургузарынга база ажыл-агыйны башкарып чорударының амгы системазынга кандыг-даа багай салдар чедирбейн, кижилерниң колхозтардан болгаш совхозтардан хостуу-биле үнүп чорууурунга төлевилел таарымчалыг байдалдарны берип турар деп комитет санаан. Черни назы иштинде салгал дамчыдып ажыглаарының формулазы амгы байдалдарда көңгүс таарымчалыг боор турар.

(СЭТА).

Көдээ тудугларда

ПРОГРАММАНЫ КҮҮСЕДИР ДЭЭШ

Тес-Хемниң тудугжулары, тус-тус коллективтер 1989 чылда планныг онаалдаларын күүседир дээш чамдык хемчеглерни алган. Хамыктың мурнунда күш-ажылды организастаарын экижиткен. Ооң түңнелинде эрткен чылын район 122 аал чурттаар бажыңны туткан, ол дээрге 7042 дөрбелчин метр шөл-дүр.

«Чурттаар оран-бажың-2000» деп программаны ажыл-агыйлар аайы-биле боттандырып турарын көргүзерге мындыг: «Кызыгаар» совхоз (директору Мөңгүн-оол Эртине) 19 бажыңны, «О. Шынаа» (директору Бопуу Сади) 10 бажыңны тудуп, ажыглалга кииргеш, чыл планын күүседип шыдаан.

Районда бир эки чүүл болза, чамдык коллективтер: Шуурмактың ыяш белеткээр пунктузу, районнуң ыяш ажыл-агыйы, ажыл-агыйлар арасында көжүп чоруур механизастаттынган колонна, орук-тудуг участогу, аңныыр-тывыш ажыл-агыйы боттарының күжү-биле 1-1 бажыңны тудуп, ажыглалга киирген. Оон аңгыда септелге-техниктиг бүдүрүлге, районнуң төп эмнелгези база райкүүском кереэ чаргаш, 1-1 бажыңны тудуг организацияларынга туттуруп алганнар. Ниитизи-биле тус-тус коллективтер тудуг организацияларынга керээ-биле 62 бажыңны туттурган. Оон аңгыда күрүнеден чээли алган 4 өг-бүле бажыңнарын тудуп дооскан.

Шак мындыг чогумчалыг чүүлдер-биле чергелештир тудуг программазын күүседиринде шиңгыы четпестер уламчылавышаан. «Чодураа», «Таңды сыны» база Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтар чуртталга тудуунуң планнарын күүседип шыдаваан. Ол дээрге ажылды чедир организастап шыдавааныңдан болган. Тес-Хемниң ыяш ажыл-агыйы, Шуурмактың ыяш белеткээр пунктузу районда тудуг организацияларын материал-биле бүрүн хандырып шыдаваан. Ол ышкаш «Чодураа» биле «Кызыгаар» совхозтар ыяш дилер цехтерин чедир ажыглаваан.

Районда тудуг организацияларының кол өзээ — ажыл-агыйлар арасында көжүп чоруур механизастаттынган колонна (начальниги О. Шимит-оол) 12 айларның планын ажыр күүседип ажылдаан-даа болза, ында биче механизацияның ажыглалы негелдеге дүүшпес. Дарганнаар, чазаныр цех чок, тудуг-монтаж ажылдарын механизастааны кошкак, кран-биле чүгле бажыңнар кырынче шлак дээн чижектиг чылыглаашкын материалдары үндүрүп турар. Бульдозер болгаш экскаваторлар чүгле чер казарынга ажыглаттынар. Ол коллективте ажылдарны колдуунда хол-биле кылып турар.

Районнуң тудуг участогунуң удуртулгазы бажыңнарны шуткуп кударын, керамзиттен бажың тударын чугулага ап турар. Ону деткиир херек. Ол ышкаш шала сыскыгларын, штакетниктерни, эжик болгаш соңга блоктарын база чоңга манзалар дилдирип садар цехтерни немей тургузарын планнап турары өөрүнчүг. А Тес-Хемниң аңныыр-тывыш ажыл-агыйы ыяш материалдар дилдирер пилораманың күжүн долу ажыглавайн, чоңга чүгле ыяш кескиндизи садып келген. А райпо хамаатыларга 17 тонна янзы-бүрү бүдүктарны, 31 тонна цементини, 20 тонна чугайны, соңга шилин, 1,5 муң дөрбелчин метр шуугайны, саазын шуугайны чоңга база албан, бүдүрүлге черлеринге саткан. Ынчалза-даа үжен ажыг муң рубльдиң материалдарын чоңга чедир бербээн.

Районнуң тудуглар хүлээп алыр комиссиязы (даргазы Белек-оол Баткар) туттунган бажыңнарның кылдынмаан чамдык ажылдары, чижээ, бажыңнарның верандалары будуттунмаан, палисадниктер кылдынмаан база радио, электри точкалары кииртинмээн турда, хүлээп ап тургулаан.

Тудуг комплекизиниң ажылын экижитпээнде чурттаар бажың айтырыын чедиишкинниг шиитпирлээри берге дээрзи билдингир. Черчерде көдээ Советтер тудуг ажылдарынче кошкак кичээнгей салып, тудугларның ажыглалынче, туттунар хуусааларынче кичээнгей салбайн турарын айтыр апаар. Районда хуу бажың тудары-биле эрткен чылын он ийи кижи 68 муң рубль чээли алган, оларның беш бажыңнарын ажыглалга киирген, артканнары бажың тудуп алырын саададып турар. Бо талазы-биле четпестерни чайладыр болгаш хуу бажың тудуп алыр дээн хамаатыларга дуза көргүзерин көдээ Советтерге районнуң күүсекчи комитеди чоокта чаа бодунуң хуралындан дааскан.

Хуузунда бажың тудуп алырын күзээннерниң даңзызында дөртен ийи кижи бар. Ниити түңү 270 муң акшаның чээлизин ажаалда банкызындан дилеп турар, а ол албан чери 1989 чылда чээли бээрин бо хүннерге чедир ойталап келген.

База бир четпес чүүл болза, чамдыкта бажыңнарның төлевилелдерин барымдаалавайн баары. Чижээ, «Таңды сыны» совхозтуң чаа ажыглалга киирген бажыңнарында электри шугумун крышаларының кырында шөйүп кааныын район архитектору А. Күжүгет шүгүмчүлеп турар. Ол канчап ындыг болганыл? Өрт айыылы деп чүве бар. Ажылды шак ынчалдыр чуду-каралап болбас. Эде кылдыртыр апаар.

«Чурттаар оран-бажың-2000» деп программаны боттандырар талазы-биле районда бүгү-ле бар аргаларны ажыглаар болза, план күүселдези шапкынчыыр ужурлуг. Чылдың түңнели биске өөредиг, кичээндириг. Бо чылгы сорулга аажок улуг, эрткен чылын чедир тутпаан бажыңнарывыс база бар.

Моторк ТИРЧИН.
Самагалдай суур.

Кыштаглаашкын — шиңгыы шылгалда

БАШТАЙГЫ ОЛЧАЛАР

Бо чылын малды кыштан хүр-менди ажырып алыры белен эвес дээрзин малчыннар билип турар. Чүге ындыгыл? Мал чемин четчири-биле белеткеп албаан. Ынчангаш «Хадың» совхоз ырак-узак черлерден саваң, силос садып ап, ону сөөртүр ужурга таваржып турар.

Ындыг-даа болза амдыызында кандыг-даа малдың күш-деңгели эки. Хойжу коданнарга сигенни күзүн-не чедирип каан. Олар ол чемнерин камнап, далбыйлап каан черлерде хоюн одарладып турар.

Ам чамдык малчыннарда хой оолдаашкыны эгелей берген. Кызыл-оол Донгактың коданында 220, Чаш-оол Биче-Белектиинде 180, Көк-оол Оюннуунда 110 хой оолдапкан. Хураганнары онча-менди.

Степан ДАНГАА.
Бии-Хем район.

ТЫВА АССР-НИҢ КҮРҮНЕНИҢ АЙЫЫЛ ЧОК ЧОРУК КОМИТЕДИНДЕ

Сөөлгү үеде республиканың айыыл чок чорук комитединче болгаш массалыг информация чепсектеринче чамдык хамаатылардан, бүдүрүлгелерден болгаш албан черлеринден оларның бодап турары-биле тургустунган нарын байдалга база националдар арасының үндезининге үнүп болгу дег чөрүлдээлерге хамаарыштыр тайылбыр бээрин негеп турар. Чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле соңгуда мурнунуң ажылын үндезин эвес чурттакчыларның бажың-балгадын үрээри-биле дилээшкин болуп турар деп чугаа-соотту чамдык хамаатылар тарадып турар. Ол чугааны бадыткаары-биле Тываның Улусчу фронтузун организастап тургусканының фактызын болгаш Кызылга тургузукчу хурал эрттирер дээнин чугаа тарадыкчылары ажыглап турар. Ук фронтунуң удуртукчузунуң «Молодежь Тувы» солунга берген интервьюзунда одуругларны база киирип турар, ында ол мынча дээн: «бо шимчээшкин олче шилчий бербезин (үрегдекчилер отряды апарбазын — **ред. тайылбыры**) албан черниң удуртукчуларының оппозициязында турар чаңгыс-даа организация магадылап шыдавас».

Белеткеттинип турар дээн хөлзээшкинниң сөөлүнде барып массалыг корум-чурум үрээшкининге чедирер митингилер дугайында чугаа-домак кижилерни дүвүредип, оларның уруглары дээш сагыш салыышкынын болдуруп, Закавказье республикаларында болуушкуннар ышкаш апарбас ирги бе, ол чүүлдер кедизинде барып республикага социал нарын чорукту чидиглендиринге чедирбес ирги бе деп сезиглелге чедирип турар.

Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитеди бодунга хамааржыр бүгү айтырыгларны, ылаңгыя совет хамаатыларның Конституция ёзугаар эргелерин камгалаары-биле ындыг чүүлдерни болдурбас талазы-биле бүгү хемчеглерни ап турар. Кылып чоруткан оператив-дилээшкин ажылдарының түңнелинде чамдык хамаатыларның талазындан болдурган националисчи хөөннерни илередип тыпкан болгаш бар материалдарны партия, совет, эрге-хоойлу камгалаар органнарга дамчыткан.

Нептереп турар чугаа-соотка хамаарыштыр алыр болза, оларда үндезин чок дээрзин республиканың КАК медеглеп тур. Айыыл чок чорук комитединче киирип турар чүүлдер чүл дээрге, ол чугаа-сооттуң боду болгаш ол-ла чугаа-соот талазы-биле тайылбыр бээрин дилеп, хамаатыларның кээп турары болур.

Ындыг-даа болза, республиканың КАК бисте болуп турар чүүлдерни хайгаарап турар, бир эвес байдал чидиглени бээр болза, эрге-хоойлу камгалаар органнар-биле кады чогуур хемчеглерни алыр. Маңаа айыыл чок черниң ажылдакчылары хөй-ниитиниң дузазынга даянып турар. Хоойлуга удур үүлгедиглерниң тодаргай фактылары азы ону үүлгедир деп турар белеткелдер шынап-ла билдингир боор чадавас.

Байдал мындыг турда, чогумчалыг чорукту камгалап арттырары болгаш бодун туттунуп билири, күш догээриче күткүп турар кыйгырыгларны болдурбазы, нация бүрүзүнүң национал чоргааралынга кичээнгейлиг болуру негеттинип турар.

ТЫВА АССР: Енисей № 1 соңгулда округундан депутатка кандидат

Алексей Владимирович КОВАЛЬЧУК

1957 чылда Кызылга ажылчын өг-бүлеге төрүттүнген, Дзержинский аттыг школа-интернатты 1975 чылда дооскан. 1975—1977 чылдарда Совет Армияның хүрээлеңинге турган. 1977—1978 чылдарда Садыг министерствозунуң септелге-тудуг участогунга, ооң соонда бо хүннерге чедир «Кызыл ТЭС тудуг» эргелелиниң бызаңчы-бетонщиги болуп ажылдап турар.

А. В. Ковальчук 1981 чылда Кызылдың автоорук техникумун дооскан, өг-бүлелиг. Партия кежигүнү эвес. Ол улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң 19—20 чыыштарының депутады.

• • •

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң депутадынга моон мурнунда-ла соңгуттуруп чораш, чурттаар бажың-балгат айтырыын шиитпирлээр талазы-биле кол кичээнгейни угландырып турган мен. Ынчангаш бо айтырыг — мээн программамның өзээ ол болуп турар. Кызыл хоорайда бажың оочурлаан кижилерниң арасында дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, инвалидтер хөй. бот арткан улус эвээш эвес. Ынчангаш чаңгыс өрээлдиг бажыңнарны тударын, оларның төлевилел-планнаашкынын экижидерин, подъездилерге лифтилерни тургузарын чедип алыр мен. Чуртталга-тудуг объектилериниң чоогунга социал-амыдырал тудугларын көвүдедир болгаш кижилерге таарымчалыг бүгү чүүлдерни тургузарынче улуг кичээнгейни салыр мен.

Кызыл хоорайга диш эмнээр поликлиниканы, херээженнер консультациязын, уруглар эмчизиниң бажыңын, бичии уругларның, улуг улустуң халдавырлыг аарыгларга удур эмнелгезин болгаш аптеканы тудар талазы-биле айтырыгларны тургузар мен.

Тыва АССР бойдузунуң болгаш эм-аржааннарның сугларының талазы-биле РСФСР-де онзагай черде турар болганда, республиканың амгы турар курорттарының болгаш санаторийлериниң баазазынга чай-кыш чок ажылдаар эмнелге-дыштанылга комплекстерин тудар, бичии уругларны база эмнээриниң дугайында айтырыгны херек кырында боттандырар дээш, күжүмнү бээр мен.

Кызыл хоорайның агаарының баксыраанынга холбаштыр база чамдык чүүлдерни кылырын планнап турар мен. Ынчангаш «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезиниң берип турар хөмүрүнүң шынарын доктаамал контрольдаар, албан черлериниң, организацияларның одалгазын төпчүдер, котельнаяларның санын эвээжедип кызырар дээш ажылдаар мен. Кызыл хоорайның дыка хөй кудумчуларының санитарлыг байдалын экижидер дээш база сагыш салып турар мен.

Корум-чурум айтырыы чүгле Кызылда эвес, Тывада ниитизи-биле берге байдалда туруп турарын барымдаалааш, хоорайның хөй-ниити, культура, спорт албан черлеринге, милицияның болгаш эки тура улусчу дружиналарның, комсомолчу оперативтиг отрядтарның дежурныйлаашкыннарын эде тургузар, ону шыңгыырадырынче кичээнгейни угландырар мен.

Кыска программамның түңнелинде кижи бүрүзүнүң бот-харыысалгазын бедидерин болгаш ак сеткилдиг ажылдаарын кыйгырып тур мен.

ТЫВА АССР: Пролетар № 8 соңгулда округундан депутатка кандидаттар

Станислав Николаевич ПИВОВАРОВ

С. Н. Пивоваров 1965 чылда Кызыл хоорайга ажылчын өг-бүлеге төрүттүнген, дээди эртемниг, ВЛКСМ кежигүнү.

С. Н. Пивоваров 1982 чылда Кызылдың № 15 ортумак школазын, 1989 чылда Кызылда күрүнениң педагогика институдун дооскан.

1989 чылдың февральдан эгелеп чуртталга бажыңнары тудар аныяктарның «Спутник» комплекизиниң коммерция талазы-биле директору. Өг-бүлелиг.

• • •

Тудуг материалдарын көвүдедир сорулга-биле чаа туулбу заводунун күчүзүн улгаттырарын чедип алыр, ооң тудуун дүргедедиринче угланган ажылдарны улуг кичээнгейге алыр. Ынчангаш 2000 чылга чедир округтуң бүгү чурттакчыларын чаагайжыды туттунган бажыңнар-биле хандырарын чедип алыр. Чуртталга бажыңнарынга электрилиг одалга системазын киирер дээш чугула хемчеглерни алыр мен.

Улус депутаттарының Советтериниң ажыл-чорудулгазын контрольдаар, дуржулга солчур хостуг солуннуң болгаш телевидение дамчыдылгазын ангылап тургузар. Аңаа депутаттарның арга-дуржулгазын, ажыл-чорудулгазын, соңгукчулар-биле ужуражыышкынын делгереңгей кылдыр дарлап, чырыдар. Чазактың болгаш хоорайларның күүсекчи комитеттериниң чаа составының соңгулдаларын ыяап-ла ажык-чарлыг болдурар, бир албан-дужаалга ийиден эвээш эвес кандидатура турарын чедип алыр. Удуртукчу кижилерниң ажыл-биле дорт холбашпаан бүгү чиигелделерин чок кылыр.

Партиядан эрге-чагыргазы болгаш чер-чер Советтеринге ыйыдышкын кыла бээр чоруун чок кылыр.

Удуртукчуларның хуузунда харыысалгазының дугайында хоойлуну хүлээп алыр болгаш парлаар.

Экономиктиг реформаны амыдыралга дарый боттандырары-биле (республика бүдүрүлгелеринге хамааржыштыр):

— Бүдүрүлгелерден үндүрүгнү эвээжедир, акша төлевириниң фондузун орулгадан алыр, шалың фондузунуң улгатканындан немешкен үндүрүгнү соксадыр, а үндүрүгнү чүгле орулгадан алыр болгаш кылган продукцияның өртээн бүдүрүлге боду тургузарын чөпшээрээр.

Чуртталга айтырыгларын шиитпирлээринге чугула чүүлдер:

— Аар өртектиг тос болгаш беш каът бажыңнар тударын эвээжеткеш, оон орнунга магазинни тудуг материалдары-биле хандыргаш, хууда болгаш сад участоктарлыг бажыңнар тударынга акша чээлизин бээр херек.

Аъш-чем программазын шиитпирлээринге чугула чүүлдер:

Чугула херек чок болгаш аар өртектиг үлетпүр бүдүрүлгелерин тударының орнунга аңаа чарыгдаар акша-хөреңгини көдээ ажыл-агыйны сайзырадырынче, ооң иштинде көдээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадырынче, хоолулуг мал чемнерин бүдүреринче угландырар.

Экология айтырыгларының талазы-биле:

Хамаатыларның хууда бүгү бажыңнарының одалгазын төпчүдер.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединге база улус депутаттарының хоорайлар Советтеринге экологтуг байдалды хынаар комиссияны тургузар.

Кем-херек үүлгедир чорукка удур демиселге:

— Бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш кижилерниң хууда киирген акшазы-биле хоорайга болгаш районнарга милиция ажылын чер-чер Советтериниң киржилгези-биле күштелдирер.

— херээженнерге долу төлевирлиг кыскалаткан ажыл хүнүн тургузар.

Хөй-ниитиниң транспортунуң ажылын харыылаары-биле чер-чер Советтеринге харыысалгалыг кижилерни томуйлаар

Виктор Анатольевич ШАБАЛИН

В. А. Шабалин 1949 чылда Алтай крайда Яминск районнуң Овсяниково суурга төрүттүнген, ортумак эртемниг, СЭКП кежигүнү.

1966 чылда Кызылдың № 3 ортумак школазын дооскаш, дараазында чылын чолаачы мергежилин чедип алган.

Күш-ажылчы намдарын 1966 чылда Кызылдың № 1 автотранспорт бүдүрүлгезинге электрик-слесарьлап эгелээн. № 1 АТБ-ден № 2 АТБ-же шилчип, аңаа чолаачылай берген.

№ 2 АТБ-ге чолаачылааш, В. Шабалин бодунуң херээнге бердинген ак сеткилдиг ажылчын дээрзин бадыткаан. Ол № 2 АТБ-ниң партия эге организациязының бюро кежигүнүнге, СЭКП Кызыл хооркомунуң кежигүнүнге база улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң депутадынга соңгуттуруп чораан.

В. А. Шабалин кызымак ажыл-ижи-биле эш-өөрүнүң хүндүткелин чаалап алган. Идепкейлиг хөй-ниитичи. Өг-бүлелиг, дөрт уругнуң адазы

• • •

Эде тургустунуушкун бодунуң баштайгы чамдык түңнелдерин берген-даа болза, экономикада болгаш ниитилел демократчыдылгазында ооң ыңаайгы тодаргай базымнарны кылыры, ажыл-херектиг улам хандыр шиитпирлээри ам-даа белен эвес болуп турар. Тывага өскен, ооң хамаатызы кижи болганымда, чоннуң амыдыралын, оларның ажыл-ижин караам-биле көрүп аңаа үлүүмнү киириштирип келдим. Ынчангаш, мээн программам чоннуң амыдыралын экижидериниң айтырыгларындан эгелээн:

— партияның XIX Бүгүэвилел конференциязының хүлээп алган шиитпирин ёзугаар күрүне эрге-чагыргазын улус депутаттарының Советтеринге херек кырында дамчыдар;

— республикада эң чидиг шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларның бирээзи — чурттаар оран-бажың-биле хандырылга. Ажылдап турар бүдүрүлгелерни эде дерээш, чаа бүдүрүлгелерни немей тургускаш, тудуг индустриязының күчүзүн долузу-биле улгаттырар. Чуртталга тудуунга чээли бээриниң системазын экижидер, хууда болгаш кооператив тудуун хөгжүдер, бүдүрүлгелерниң болгаш ажыл-агыйларның ажылчыннарынга (бактаап турар организацияның күжү-биле) чуртталга тудуун чорударын экижидер.

— бойдусту үрегдээринге болгаш агаар бассейниниң хирлендиринге транспорт аймаа база улуг айыылды болдуруп турар. Агаарже үнүп турар хоралыг бүдүмелдерниң 50 хуузу автомобильдерниң ыжы болуп турар. Ынчангаш бо талазы-биле тодаргай хемчеглерни алыры дээш туржур мен. Маңаа бистерге тускай хемчээл приборлары, техника чугаажок негеттинер апаар. Он үшкү беш чылда Кызылга троллейбус тургузарының айтырыын шиитпирлээри дээш туржур мен.

— социал чөптүг чорук дээш, ажылчы чоннуң, пенсионерлерниң болгаш аныяктарның эрге-ажыктарынга дүүштүр туржур мен. Өскүс арткан уругларны өстүрүп кижизидери дээш база ажы-төлүн каггган ада-иелерге шыңгыы хемчег онаарының талазы-биле айтырыгны күштелдиреринче кичээнгейни угландырар.

— республикада кем-херек үүлгедир чорук кижи бүрүзүн дүвүредип турар. Чүгле хөй-ниитиниң, улусчу дружиналарның күжү-биле ону узуткап чок кылыр дээр болза, мен аңаа чүүлдүгзүнмес мен. Иштики херектер ажылдакчыларын техниктиг чепсек-херексел-биле хандырарындан ангыда, милицияның структурлуг тургузуун болгаш ооң хоойлузун эде көөрү дээш туржур мен.

— социалистиг демократия дээрге, бир-ле дугаарында сагылга-чурум болгай. Ындыг-даа болза ооң чорудулгазының үезинде чамдык түр бергедээшкиннерни ажыглап, ийи-чаңгыс кижилерниң талазындан чон арызынга меге суртаал үндүрүп, кижилерни каржы-хажагай чорукче чыгап, ылаңгыя аныяктарны кем-херекче алдадаар чоруктарга удур практиктиг ажыл биске бо хүннерде эргежок чугула. Ону боттандырарынга тодаргай үлүүмнү херек кырында ажылдар-биле бадыткаар мен.

XXVIII съезд: саналдар, бодалдар, шүгүмчүлелдер, сүмелер

Партияның ат-алдарының, ооң ниитилелге ролюнуң, туружунуң, партияның иштики амыдыралын демократчыдарының, партия эге организациязының дайынчы арга-шинээзин бедидериниң дугайында айтырыглар хөй-ниитиниң кичээнгейиниң төвүнге шагда-ла туруп эгелээн. Аңаа хамаарыштыр төп-даа чер-черлерниң-даа парлалгазы дискуссияларны, маргылдааларны чорудуп, кижилерниң ажык чугааларын организастап турар.

Бистиң солун бо айтырыг талазы-биле база дискуссия чорударын шиитпирлээн.

Партия дугайында ажык чугааны чорудуп турар сорулгавыс болза СЭКП ТК-ның февраль (1990 ч.) Пленумунга чүүлдүг деп көрген партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелиниң бүгү талалыг ханы чугаалажып көөрү болуп турар. Бо чугула партийжи документиде партияның моон соңгаар чорудар ажыл-чорудулгазының программазын тодаргай айтып турар болгай. Силерниң, солуннуң бүгү номчукчуларының — коммунистерниң, комсомолчуларның, кежигүн эвестерниң, аныяктарның — кижи бүрүзүнүң чаа, солун бодалдарын, саналдарын билип алыксаанывысты илереттивис.

Чугаага идепкейлиг киржиңер, эргим номчукчулар! Чагааңарны манап тур бис.

КАНДЫГ ПАРТИЯ ХЕРЕГИЛ?

Эде тургустунуушкуннуң хайымныг, эргилделиг үе-чадазында ниитилелде нарын, берге, шиитпирлээр хөй айтырыглар мөөңнеттинген, чаартылга дээш чидиг демисел чоруп турда, партияның ниитилелге ролю, туружу кол черни ээлээн турар ужурлуг. Аңаа хамаарыштыр бодумнуң бодалдарымны чугаалаксадым.

Сөөлгү үеде СЭКП-ниң ниитилелге авангардчы ролю, ооң ат-алдары кудулап турары шын. Ынчангаш ооң адрезинге чөптүг-даа, чөптүг эвес-даа шүгүмчүлел, харындаа, чамдыкта дорамчылаашкын безин бар апарган.

Сөөлгү дөрт чылдың иштинде партияның хүрээлеңинден чуртта 385 муң ажык коммунистер үнген. А бистиң республикада ындыг фактыларның массалыг эвези-даа база бар. Мындыг саннарны көрээлиңер: Тываның партия организациязында ниитизи-биле 116 кижи партия билединдужааган, Кызыл хооркомунда 1988 чылда 11 кижи, а 1989 чылда — 77 кижи билеттерин дужаап бериптерн. Ооң чылдагаанын чаңгыс сөс-биле тайылбырлаары болдунмас. Мээң бодап турарым-биле алырга, чамдык кежигүннер амгы эде тургустунуушкуннуң негелдезинге таарышпас, бедик харысалгадан чайлаарын бодааны ол. Чамдыктары — чиигелделер-биле чарлыр үе келгенин билгени ол, а үшкүлери — «кежигүн болуру-даа, болбазы-даа дөмей чүве ышкажыл» деп санааннар. Өске-даа хөй чылдагааннар бары билдингир.

Республиканың «Билиг» ниитилелиниң даалгазы-биле районнарга лекция номчуп чорууурга, дыңнакчылар хөй-ле айтырыгларны салыр: «Мурнуку үелерде, Хрущев, Брежневке чедир удуртулга турда, ижер-чиир, кедер хеп бараанныры четчир турду. Ам чоп садыгларның делгиирлери куруглай бергени ол?», «Чуртка ажылчын аңгының болгаш тараачыннарның ийи партиязын чүге тургузуп болбазыл?», «Партия кымның эрге-ажыын камгалап турарыл?» дээш, оон-даа өске. Моон көөрге безин партия организациялары, оларның пропагандистери массага чедингир, билдингир дыл-биле тайылбыр ажылын чорутпайн турар. Партияның эде тургустунмааның бир херечизи ол-дур. Мурнунда «улус, чон» деп билигни чүгле бүдүрүлгечилер, материалдыг чүүлдерниң кылыкчылары деп санап, билип турганывыстан, ам улус чон политиктиг эрге-чагыргадан, экономиктиг башкарылгадан, хостуг киржилгеден хоорук апарган. «Чон», «ниитилел», «күрүне» деп билиглерни аңаа-ла дүүлештир, хоозун сөс-биле деңней салып турган. Түңнелинде хөй ылгалдар тывылган.

Аңаа бөдүүн ажылчын коммунистер-биле бижик-билиглиг, эртем-суюлдуг, албан-хаакчыт ажылдакчы коммунистерниң арасында улуг ылгал бар. Материалдыг чаагай кежиктерниң хөйүн, экизин партия, совет ажылдакчылары, удуртукчу коммунистер ажыглап, чооглап турганы ам кымга-даа билдингир. Социал чөптүг эвес чоруктар партияның ат-алдарынга кончуг багай салдарын чедирген.

Моон соңгаар канчаарыл? Бо айтырыг мени база дүвүредип чорууур. Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелин чоңга чедир тайылбырлаары, угаан-бодалды аңдара тудары партия организациязындан, ооң секретарындан дорт хамааржып турар. Ындыг болганда партия эге организациязының секретарынга эң-не дидим, шимченгир, коллективте, хоорайда, районда, республикада политиктиг байдалды эскерип билир, арын-нүүржү, чонзурак, эптиг-эвилең кижини партияның ажык хуралынга соңгуур херек. Эге организация азы партбюро секретарынга соңгуткан кижи дараазында хуралга бодунуң планын, программазын илеткеп көргүзер, чон-биле сүмележир херек.

Ооң-биле чергелештир хөй хурал-суглаа кылыр чоруктан чайлаар. Квартал иштинде бир-ийи хурал четчир деп бодалдыг мен. Коммунистиң хууда херээн сайгарган таварылгада, ону ажык хуралга көргеш, үзе шиитпирлээш, ооң протоколун партияның үстүкү комитединге чедирип каары-биле болур. Коллективтиң шиитпирин хоорком азы райком бюрозу эде көрүп, өскерткен хереэ чок. Шиитпирни шын эвес деп көрген болза, апелляция, хомудал кылырын коммунист боду билип, кылаштап турзун. «Кижи тайып ужар, даянып турар» дижир. Хемчег дээрге кижизидилге херээ ышкажыл. Буруудаан коммунист үе-шаанда эттинип, чазыг кылганын миннип, ажыл, амыдыралынга ак сеткилдиг апарган болза, аңаа берген хемчегни, доңгулданы дораан уштуру чугула. Бисте багай чаңчыл бар болгай: чазыг кылган кижини хирелиг кижи дээш өөделетпес, а мактаан кижизин, чазыг-даа кылырга, дээрге чедир көдүрүп туруп бээр. Ындыг чоруктан уштунар херек, кандыг-даа кижиге идегел, бүзүрел турар ужурлуг.

Бистер, коммунистер партия дадывырын төлеп турар бис. Уставта партияның акша-хөреңгизи чүүден чыгдынып тургустунарын, каяа чарыгдаарын айтып каан. Ажыы-биле чугаалаарга, дадывырдан кончуг хөй хөреңги кирип турар. Пенсионерлерге, эвээш хандырылгалыг кижилерге дузаламчы хевиринге партияның хөреңгизинден чартык миллион рубльди аңгылап бергени чүүлдүг. Ындыг-даа болза мында база чөптүг эвес чүве бар деп бодаар мен. Профэвилел кежигүнү дээш дадывыр база төлеп турар бис. Профкомнуң көргүзер дузаламчызы партияныындан хөй болдур ийин. Кадыын экижитсин дээш курорттар, санаторийлерже эвээш-даа бол, путёвкаларны тып бээр, чиигелделии база бар. Хууда юбилейдаа демдеглээрде, куда-хуңуй-даа эрттирерде, өлүм-чидим болган-даа таварылгада профэвилел материалдыг деткимчени көргүзүп турар. А партиядан көргүзүп турар кандыг-даа дуза чок. Мен бо-ла чурттап чорааш, амыдыралдан херек кырында көрген мен: хөй чылдарда партия кежигүнү болуп чораан кижи чок болу бээрге, аңаа партия организациязындан материалдыг дузаламчы көргүспес чораан. Көргүзерадаа дээн болза, ооң шүүттүүн чүү дээр: өлген кижиниң чоок төрелинден, азы ажы-төлүнден билдириишкин киирер, оон ону бюрога, азы ниити хуралга көөр. Оон соонда хуралдың шиитпирин партия хооркомунга, азы райкомга көөр — шаг-ла боор — бюрократсыг хөй-ле чаданы эртер.

Ынчангаш бодум хуумда мындыг бодалым бар: партия дадывырының чамдыызын эге организацияга арттырар, ону канчаар чарыгдаарын олар боттары билир.

Дараазында кадрлар айтырыынга доктаааксадым. Партия аппарадынче кадрлар депшидерде шыңгыы шилиир, оларны күш-ажылчы коллективтиң сүмези-биле алыры чугула. Ол кижи ооң соонда ону депшиткен коллективиниң мурнунга харысалгалыг болур, отчёдун берип турар, а ол кадры дээш коллектив база харысалгалыг болур.

Оон аңгыда партия ажылдакчылары журналистер-биле сырый харылзаалыг болуру чугула. Ылаңгыя үе-үелеп кады сургакчылаарын практикалап, кандыг-бир чидиг айтырыгга кады шиитпир үндүрер, кады рейдилер чорудар херек. Ынчан солуннарга үнген шүгүмчүлелдиг материалдар дээштиг, түңнелдиг болур. Ажык-чарлыг чорукту, демократчыдылганы калбарткан үеде партия амыдыралында чугула болуушкуннар — пленумнар, конференцияларны чүве арттырбайн чырыдар, а телевидениеге, радиога, Тюмень облазында эгелээни ышкаш, дорт дамчыдылгаларны чорудары чугула.

СЭКП обкому биле Кызыл хооркомун кадар дугайында саналды деткип, ону херек кырында боттандырып алыр болза, ажылдың арга-методтарын чаартырынга идиглиг болур деп бодаар мен. Каттыжып алырга демниг ажылдаарынга эптиг болгаш штаттар база кызырлыр. Хөй-хөй хурал-суглаа, бюро, пленум, конференция эрттиреринден хөй-ле өттүнүштүр хуралдаар чоруктан база чайлаар апаар. Херек кырында кандыг ийик: СЭКП обкому пленум эрттирер, доктаал хүлээп алыр, ооң соонда хоорком, азы райком пленумнаар. Оон партком, оон эге организация. Чаңгыс айтырыг дээш чеже хуралдаалап көөр-дир? СЭКП обкомунуң пленуму болгандыр, ооң доктаал-шиитпирин бүгү коммунистер күүседири албан дээн болганда, ону чүгге удуртулгага алгаш, ажылдаар ужурлуг эвеспе?

«Шын» солунда партияның ниитилелге ролюнуң, туружунуң дугайында маргылдаа-дискуссияны эгелээни чүүлдүг-дүр. Биске кандыг партия херегил? Мен бодаарымга ийи, үш-даа партия тургай-ла. Кайы партия кымның эрге-ажыын камгалап турарын көөр. Бо дугайында солун арның дамчыштыр эш-өөрнүң бодалдарын дыңнаксадым.

Дартан-оол ЕНДАН.
1958 чылдан бээр СЭКП кежигүнү.
Кызыл хоорай.

БЮРОКРАТЧЫ ЧОРУК ТУРБАЗЫН

Партийжи стажым чаа-ла чартык чыл болган. Ынчалза-даа соңгулдалыг органнарда олурупкан аппарат биле «бөдүүн» коммунистерниң арасында улуг ылгал барын эскербес аргам чок болду. Партияның иштики тургузуун чаартып, үндезини-биле өскертпес болзувусса, партийжи бюрократия СЭКП-ниң дайынчы шинээзин, чон ортузунга ооң ат-алдарын чок кылып каап болур. Ынчангаш чоокта чаа болуп эрткен СЭКП ТК-ның февраль Пленумунга М. С. Горбачевтуң илеткелинде «...демократчыдылганы, партийжи массаларның эрге-чагыргазын онзалап көрүп, демократтыг централизмниң принциптерин эде көөр» дээн сөстерни чүүлдүгзүнүп номчудум. Кончуг шын сөстер-дир, чүгле херек кырында ол бүгү канчаар боттаныр ирги деп дүвүренчиг айтырыг артып калган хевээр. Эң ылаңгыя Конституцияның 6 дугаар пунктузундан ойталаары, ажыл-агый, чазак органнарын командылаар, оларның хүлээлгелерин солуп күүседир чоруктардан доп-дораан чайлаары чугула деп бодаар мен.

Партияның ат-алдарын бедидери, ооң авангардчы ролюн хандырары онзагай артык эргелер чокка чедип алдынган турар ужурлуг. Коммунистер — чоннуң эвээш кезии бис деп чүвени утпазывысса эки. СЭКП кежигүнү эвес-даа болза, совет чурттуң төлептиг хамаатылары болуп, чурттап, ажылдап чоруур кижилерни чеже дээрил! Бир эвес олар боттарының эки ажылгыр, организакчы талаларын көргүзүпсе, удуртур ажыл-агый, совет органнарынче депшидери албан апаар.

Эрге-дужаал, хууда ажык сүргеш, өй-шаанда партияже шургуп киргеннер ам оон дезип үнүп турарлар болгай. Ол харын эки-дир, арыгланыышкын деп санаар чүүлдүр. Ынчаарга коммунистиг идеалдарга бүзүреп, бүгү сеткил-сагыжындан оларны боттандырар дээш туржуп чоруур коммунистерниң амгы үеде партияда тургустунуп келген байдалдан хөңнү калып, ооң хүрээлеңинден үнүп турары — ол улуг чидириг-дир. Ону болдурбас ужурлуг бис. Ынчаар дизе, партияны үндезини-биле чаартыр апаар.

Бистиң республикада эде тургустунуушкуннуң темпизи оожум чоруп турар. Чүгле төпте болуп турар чүүлдерни көрүп, боттарывыс дидим, шиитпирлиг хемчеглер албайн келген бис. Ол ышкаш боттары тургустунуп турар (неформал) каттыжыышкыннарга хамаарыштыр үнелеливис четпес болган. «Турскаалдың», Улусчу фронтунуң кандыг сорулгалыын, оларның планнап турар ажыл-чорудулгазында эки, багай кандыг чүүлдер барын, чонга баш удур тайылбырлавайн келген бис. Ооң уламындан үндезин чок «дидир-дидирлер» тывылган.

Партия хамык чүвеже холгаарлаар деп чон чугаалажып турар. Ынчаарга ол холгаарлаашкын аппараттың талазындан болуп турар болдур ийин. Менээ сүт болза, СЭКП кежигүнү болуру — ол тускай мергежил, артык эрге эвес-тир. Миллион-миллион шак ындыг кежигүннер бар деп бодай-дыр мен. Ынчангаш бөгүн кол сорулгавыс — партияның бодунуң эде тургустунуушкуну. Эге организацияларның бүгү-ле партия айтырыгларын шиитпирлээринге киржилгези улгадыр ужурлуг. Партийжи бюрократияның тыптырын болдурбазы. Акша-төгерик айтырыын шиитпирлеп тура, Уставка өскерилгени киирзе эки: кежигүн дадывырының чартыындан эвээш эвес кезии эге организацияларга артар ужурлуг. Тоң дора дээрге, республика, район чергелиг организациялар тускай фондулуг болзун, чүгле оочу ажыглаарын адаандан коммунистер боттары контрольдазын.

Николай КУУЛАР.

Кызыл хоорай.

ШЫНАРЫ ЭКИ БОЛЗУН

Мен бодум хуумда хөй партия турар деп чүүлге удур мен. Ам көөрге чуртта кандыг-даа ниитилелдер, эвилелдер, организациялар бар апарган — ооң түңнелинде экижээп чүве-даа чок, харын-даа аай-баш чок чүүлдер көвүдээн. Сактырга, демократия дээш-ле «бажы-биле кылаштаар» чоруктар эндерлип турар ышкаш. Демократия дээрге, мээң бодалым-биле, бир дугаарында коммунист кижиниң мээ-медерелдиг, бедик харысалгалыг, ак сеткилдиг болуру.

Партияның ат-алдары чүге кошкап турарыл деп айтырыгга мынчаар харыылаар мен: партияга үлээшкиннииг онаалда ёзугаар (ажылчыннарны ынча хуу, албан-хаакчыттарны ол хирени деп айтып каан турда) киирип турда, ооң хүрээлеңинче дүш болган кижилер хөйү-биле кирген. Сонуургал чок, идепкей чок коммунистен чүнү манаар боор. База ол ышкаш албан-дужаалдың чымчак сандайларын ээлээр дээш, эрге-ажык сүрүксээр кижилер чежези-биле киргенин санаары берге. Мен бодум безин ындыгларны ийи-чаңгыс эвести билир мен.

Ынчангаш шак ындыг ак сеткилдиг эвес, ат азынган коммунистерден партияны арыглаары чугула. Ону кылырда коммунистерниң катап аттестациязын чорудар.

Бо хүнге чедир партияга кирген хүнүмнү утпас мен. Ынчан мени комсомол дамчыштыр партияга кирерин сүмелээн чүве. Ам бодаарымга ынчан партияның ролю моон улуг турган. Ынчангаш ооң ролюн, ат-алдарын эгидерде, арыглаашкынны чорудар, саны эвээш, шынары эки болзун.

Надежда КИРЮШКИНА.
Туран сүт-бараан фермазының партия эге организациязының секрет[арь]

ЧҮҮ ДЭЭШ «ЧЕТТИРДИМ» ДЭЭР МЕН

Партияның бистиң республикага ролюнуң дугайында чугаалап тура, мындыг чүүлге доктааксап турар мен. Тыва чон партияны шагдан тура кончуг хүндүлеп чораан: «авыралдыг намывыс» деп чугаалажыр турган. Ынчалза-даа «Хүндүлээрге хүлге боражыр» дээн ышкаш, чоорту-ла ат-алдары дужуп бадып кээри кончуг хомудаанчыг. Ажыы-биле чугаалаарга, дыка хөй партия, совет болгаш удуртур ажылдакчылар чонундан аңгыланып, хептиң экизин кедип, чемниң экизин чип эгелээн, путёвкалар, самолёт билеттери-даа оларның холунда барган.

Шак ындыг «чиигелделерниң» ужун олар чоннуң бүзүрелин чидирип, ооң аарышкылыг сөстерин ам дыңнап турар апарган. Мурнунда болза оларның арнынга чүве чугаалай алыр эвес бис. боттарывыс аравыста-ла «чөптүг чүве чуртталгада чок» дижип чугаалажыр турдувус.

Мен кэржы диртип, чөмеледирим чадап чок. Ынчалза-даа бодумнуң бодалымны ажыы-биле сөглээйн: чоннуң бүзүрелин чидирген партияның херээ чок. Чон ол чокка чурттап шыдаар. Амыдырап келген үемде партияның чаңгыс дугур копеэзн албаан, чаңгыс эптиг-эвилең сөзүн дыңнаваан мен. Ооң орнунга бир катап профэвилелдиң путёвказы-биле «Чедер» курортка эмнедип, дыштаныр аргалыг болган мен. Ол дээш аңаа четтирдим. А партияга чүү дээш «четтирдим» деп болур мен?

Александр МОНГУШ.
Барыын-Хемчик район.

Чагаалардан одуруглар

СЭКП чокта чурт иштинге Арменияга, Азербайджанга ышкаш корум-чурум чок чүүлдер, чагырары, контрольдаары болдунмас болуушкуннар болуп туруп бербезин кым магадылап шыдаарыл? Чүгле партияның шиитпирлиг болуру чугула. Бо чылдагаан-биле Закавказьеде болуушкуннар улам ханылап, мырыңай хамаатылар дайынынга чедип турду ышкажыл. Моон шыңгыы кичээндирилгеден үндүрери чугула.

Партия чон аразынче амдаа ханылавайн, арай четпес ажылдап турар деп бодаар мен. Ам-даа кабинет стилинден адырылбаан. Бистер, малчыннар, партия бар азы чок деп чүүлдү билбейн чыгыы олурар бис. Ынаар-ла үстүнде бар чүве боор ийин оң.

Чоокта чаа телевизорга Г. Ч. Ширшин республиканың экономиказының дугайында кончуг эки тайылбырлыг чугаа кылды. Шак ындыг ажык чугааларны чүгле Григорий Чоодуевич эвес, а бүгү партия ажылдакчылары амыдыралдың янзы-бүрү айтырыгларының талазы-биле чорудуп турары күзенчиг.

Виктор ДОТПАА.
«Саян» совхоз.

Сөөлгү үеде партия дугайында хөй янзы бодал үнүп турары эки. «Маргыштан шын төрүттүнер» дээр ийикпе. Чоннуң ажык чугаалары, бодалдары, саналдары партия ажылын экижидип алырынга ажыктыг дээрзи маргыш чок.

Бистиң совхозтуң парткому ажылының арга-хевирин чаартыр дээш кызып-ла турар. Ынчалза-даа үеден чыдып каар, арай шүшкең талазы-биле боттарывыска бот-шүгүмчүлекчи болур ужурлуг бис. Амгы үеде бисте партия хуралдары шупту ажык кылдыр эртип турар. Ооң чорудуун чон көрүп, билип, дыңнап турар болза, хуралдың беримчези, чедимчелии улуг болур. Коммунистерден айтырарда-даа эки.

Планнап алган ажылывыстың дөгерези кылдынып турар дээр болза, меге апаар. Мында парткомнуң, ооң бы[г]ыг туруштуг эвези база буруулуг харын. Парткомда чеди кижи бар: дөртү ажылчыннар, бир башкы, бухгалтер, көдээ Совет секретары. Оларның кижи бүрүзү тодаргай даалгалыг.

Ам эскерип турарымга, шүгүмчүлел кевүдээн, ынчалза-даа айтырыгны сегирип тудуп кылыр кижи ховар. ылап-ла сагындыртыр, катаптадыр. Бо дээрге коммунистерниң боттарының идепкей чогун херечилеп турар. Ынчангаш коммунист бүрүзү идепкейлиг туруушту ээлеп, ажыл-ишче хаара туттунар болза эки.

Ума БАЙКАРА.
«Ээрбек» совхозтуң партком секретары.

Хоочуннуң чугаазы

ӨСКЕН ЧЕРИМ ЭРГИП ЧОРААШ...

Куш уялыг, кижи өскен черлиг. Мен Сүт-Хөлге, ооң арыг-кылаң суунга эъдим дадыктырып, эштип, өпейледип өскен мен. Чайның изиг хүннеринде Сүт-Хөлдүң эриин каастаан чүзүн-бүрүн чечектерин сүзүп, өөрүм-биле «шывык» аъттарывыс мунгулапкан, шыкка чарыштырып-чарыштырып, хөлче кире халыжарга, магалыг-ла! Кавайда-биле дөмей чайгадып чыдар чүве-ле болгай.

Өөрүшкү-биле кады, өш-биле дөмей, качыгдал кады чоруур деп чүвени 12 харлыымда билген мен, авам чоң апарган. «Өскүзүнден өлбес» деп төрел чонум сургап каан.

Мен Кызыл-Тайга школазын өөренип доосказ, Кызылдың эмчи училищезинге киргеш, Красноярскиниң эмчи институдун улаштыр доосказ мен. Оон бээр-ле чонумга ачы-дузамны хире-шаам-биле көргүзүп, республиканың кайы-даа районнарынга колдуу кол эмчи болуп, дөртен ажыг чылдарда ажылдап келдим. Ам Тес-Хем районнуң кол эмчизинде мен.

Кижиниң өскен чери, өргүн чону өйлеп-өйлеп өстүбаарны өйүп келир. Чайгаарла бодунче кижини, соруңза дег. хаара туда бээр. Ынчангаш төрээн Тывамның кайы-даа булуңунга чорааш, шелээм үезинде төрээн черимче, төрел чонумче, чаныган аът-биле дөмей, чеде бээр чаңчылдыг мен.

Чоокта чаа өскен Сүт-Хөлүмге 87 харлыг, 4 оолду, 7 кысты азырап өстүрүп, кижизиткен, Тываның сураглыг суггатчызы, Октябрь революциязы орденниң эдилекчизи, төрээн ачам Имажап Допчаавевич Ондарга ужуражып, өскен черимниң чаартылгазын, ында корум-чурумнуң экижээнин магадап, сеткилим сергеп, аажок чоргаарландым.

Кызыл-Тайга суурда ачамның төлдери ону хирге-чамга дээспейн, аажок эки ажаап турарынга өөрдүм. Ылаңгыя оон оолдары — Ээнр-оол Имажапович — мурнакчы тракторист, Бургут-оол Имажапович — Ишкинде салбыр эргелекчизи, уруу — Дырбак Имажаповна — өшкү кадарчызы. кенээттерим, оларның ажы-төлдери кырганымны кедергей-ле хүндүлеп, карактаар болду. Бурунгу тыва кижилерниң: «кижиниң байы —ажы-төлү» деп мерген сөзү-даа бодалымга кирип орду. Мен хуумда 61 хар четкиже чуртталгадан база хөйнү көрдүм, чамдык ажы-төл ындыг эвес, ада-иези кырый бээрге, дүрген-не азырал черинче чорударын-биле далажырын кайгаар мен. Ада-иезиниң азыралын чандырып билбес аан! Чамдык ындыгларның арын-нүүрү кайда иргиҢ! Мээң бо чүүлүм аныяк салгалга угаадыг болур чадавас дээш бижээним бо. Мен-даа болза ачам Имажаптың ачы-дузазы, авыралдыг хайыразы эвес болза, чоннуң чоон оруу-биле чоруп, чонумга хире-шаам-биле буяным көргүзүп, РСФСР-ниң алдарлыг эмчизи диртип, ажылдап, чурттап чоруур шаам кайдал, ол бүгү ооң ачызы деп угаап ор мен.

Улузумну, уруум Лораны, мени ачам көрүп кааш, сагынганындан карактары чайырланып, он беш харлыг оолдар дег, чаңнап органы ам-даа караамга көстүп, ооң эргим үнү кулаамга дыңналып чор: «Чаг иштинде бүгрек дег чаагай үеде төрүттүнген улус-тур силер, чазак, намга эки ажылдаары чугула» деп бажың сыңмас ажы-төлү бистерни чагып, сургап орду.

Өскен черим Сүт-Хөлге баргаш, чаартынып турарынга чоргаарланмас аргам чок! Суг-Аксы биле Кызыл-Тайга суурнуң аразында асфальтылыг делгем орукту кылып каан болду. Эде тургустунуушкунга улуг-хүүнарны төлептии-биле кииреринерни силерге күзедим, сүт-хөлчүлер.

Роман КАЛДАР-ООЛ.
РСФСР-ниң алдарлыг эмчизи.

Тес-Хем район.

БОДАНГАНЫ БОТКА ХЕРЕК

Чолаачы кижи кезээде орук шимчээшкининиң дүрүмүн сагыыр хүлээлгелиг. Ынчалза-даа чамдык чолаачылар орук демдектерин, чадаг кижилер эртер черлерни, светофорларны кичээнгейге албайн турар.

Ооң ужурундан эрткен чылын Кызыл хоорайга 181 озал-ондак болган. Ооң түңнелинде 26 кижи өлген болгаш 206 кижи кемдээн. 42 озал-ондак эзирик чолаачыларның буруузу-биле болган. Чамдык чолаачылар кудумчуларга эмин эрттир дүрген чораш, светофорга чагыртпайн баргылаар.

Комсомольская биле Складская кудумчуларның белдиринге Чадаана АТБ-ниң чолаачызы Г. И. Ооржак «ЗИЛ-130» маркалыг машина-биле чоруп олургаш, «Жигули» машина эртер ужурлуг турда, ону эрттирбейн барып үстүрген. Түңнелинде чадаг кылаштап чораан кижи кемдээн. Кызыл районнуң төп эмнелгезиниң чолаачызы В. А. Кукунов Интернациональная кудумчузунга чоруп олургаш, эртип бар чыткан «Москвичини» эрттирбейн, үстүргениниң түңнелинде бир кижи өлген. ийи кижи кемдээн. Ужуру болза, «Москвичини» эрттирер турган.

Чолаачыларның кудумчу дүрүмүн билбес азы сагывас болуп турарының түңнелинде, 1988 чыл-биле деңнээрге, озал-ондак 13,1, амызындан чарылган чорук 137, балыглаган кижилер саны 9 хуу өскен. Хууда машина-балгаттыг кижилер хөй озал-ондакты кылып турар. Эрткен чылын оларның буруузу-биле 89 озал-ондак болган. Ооң түңнелинде 14 кижи өлген, 144 кижи бертинген.

Кызыл хоорайда орук транспортунга, озал-ондак хөй болуп турары-биле холбаштыр бо чылдың январь 12-де улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскомунуң үндүргени «Кызыл хоорайга кудумчу шимчээшкининге айыыл чок чорукту болдурбазының талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалының бир пунктузунда мындыг хемчеглер чорударын айыткан.

Машиналарны болгаш мотоциклдерни башкарар талазы-биле автодромну тудар. организацияларның, бүдүрүлгелерниң болгаш албан черлериниң, школаларның болгаш өөредилге черлериниң удуртукчулары орук шимчээшкининиң дүрүмүн өөренирин организастаар. Школаларның болгаш уруглар садтарының девискээринге орук шимчээшкининиң дүрүмүн өөренири-биле шөлчүгештерни тудуп кылыр. Башкы институдунга болгаш башкы училищезинге орук шимчээшкининиң дүрүмүн өөреткеш, тускай зачетту хүлээп алыр. 1990—1991 чылдарда «Техниктиг көрүлде пунктузун» тудары көрдүнүп турар.

Бир эвес автотранспортту эзирик чолаачы башкарып чораш, КАИ ажылдакчыларынга туттурган чолаачының машина башкарар эргезин казытпас дээр болза, бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар бир чолаачы дээш 500 рубльди № 00142306 агар санче шилчидер, 1989 чылдың июнь 1-де үнген ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыын ёзугаар 200 рубльге база торгадыр. Ниитизи-биле ол 700 рубльди чолаачы кижи бодунуң карманындан төлеп үнер. Ол дугайында боданза чогуур.

Валентина КЛЯВИНА.
Хоорайның иштики херектер килдизиниң КАИ пропагандазының инспектору.

СЕҢЭЭ

Чураан чурук, бижээн чогаал сагындырар
Чуртталгада каалама орук турбас.
Кышкы даңда туруп келгеш, чээрген салып,
Кыпкан оттуң чалбыыжында чыннып ор мен.
Улуг уруг өөренир, ону хепкер.
Ушпа-турба ийигизин садик чедир.
Аяк-саваң, оруй-дөжээң база аайла.
Ажылыңче озал чокка чедерин кыс.
Бичии када ажылыңдан шөлээ дилээш,
Бир-ле черден сүттеп алгаш, изиг шайлыг,
Эмнелгеде божуп чыдар кадайыңга
Эгиш-тыныш чедер шагың база утпа.
Сээң-биле чурттай берзе дывааҗаң деп,
Чеже чаагай күзелдерни бодаваан мен.
Амыдырал узун оруу берге-дир деп,
Акшый бергеш ам-на угаап олур мен ийин.
Өглүг кижи оюп эртпес аас-кежии
Өөрүшкүлүг ажы-төлүң каткызы-дыр.
Авамайлаан, ачамайлаан «анайларның»
Алгырышкан үннериниң чаңгызы-дыр.
Чүден артык меңээ эргим алдын байлааң
Чүрээң долган ынакшылдың элбээ ол-дур.
Сээң-биле чурттай берген магалыымдан
Сеткилим каас, күзелим бай чурттап чор мен.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

КЫЗЫМААНГА ӨӨРЭЭН ЫШКАШ

Көрүнчүк дег, чайынналган төгерик хүн
Көгерээрген сыннар ажыр чыла берди.
Кышкы дээрде эдирленчек булуттарны
Кызыл хүннүң өрт дег хээзи шыва берди.
Артты куду сыылаан чывар сыгыргылап,
Арын-башты ажыңнадыр шымчый берди.
Кадарчывыс ону көңгүс эскербээн боор,
Кара кирбиин хыраа шыпкан ажылдаан тур.
Кадайы уруг, ооң-биле маргышканзыг,
Хадың сыптыг, оңгар хүүрээн тудуп алган.
Оңгачалар аразының харын эжип,
Оңмас чаагы кыза берген иженген тур.
Чылыг, чырыы катчы берген кажаазында
«Чыргал сугже» аъттаныпкан арбын хойлар,
Кышкы эртен, орайга дээр ээлериниң
Кызымаанга өөрээн ышкаш, шимээн барды.

Салчак САРЫГ-ООЛ.

БАЗА КАТАП МАЙТАК КОЙГУН

База катап
Майтак койгун дугайында
Эрикпейн,
Ээлчеглиг тоолду ыдайн.

Койгунакты
Кокпазынга истеп чораш,
Кагар-Эгер
Кайгап-харап тура
дүшкен:

Хоруур туржук,
Хоюп-дезер бодалы чок,
Манаанзыг-даа,
Баарында дүш чок орган!
Димзенгени:

— Дидиминиңни але! —
дигел.

Амы-тының
Богда-бурган камгалаар
бе?

— Ады өлбейн,
Боду өлзе дээре—дээн.
Халапты шуут
Хаайга какпаап харыы
келген.

Хаарган, шиштээн
Кандыг-даа эът
апарзымза,
Чооглааннар
Шору аң деп мени
мактаай.

Ол-даа меңээ
Эки алдар-атты бергей.
Оон башка
Эзирик-ле, эзирик—деп
Орус, тыва —
Кандыызы-даа чогаалынга
Оо-хоран
Хайлыг суун кээп
сыгаарлар-дыр!
Ыядыксап,
Ыт ынчан чөптээн иргин:
— Бужар чокта,
Буян чок, ам көре бээр
сен.
Мээң база
Боскумдува ашпас суксун
Бертен ээмниң
Борбак бажын төөредип
каан...
Түңнели чүл?
Дүүрге шыгаап келген
«Аңчы»
Тог-даа кылза...
Тоолайдан далчыр болган!

Чаш-оол КУУЛАР.

Бойдус бисти каастап турар

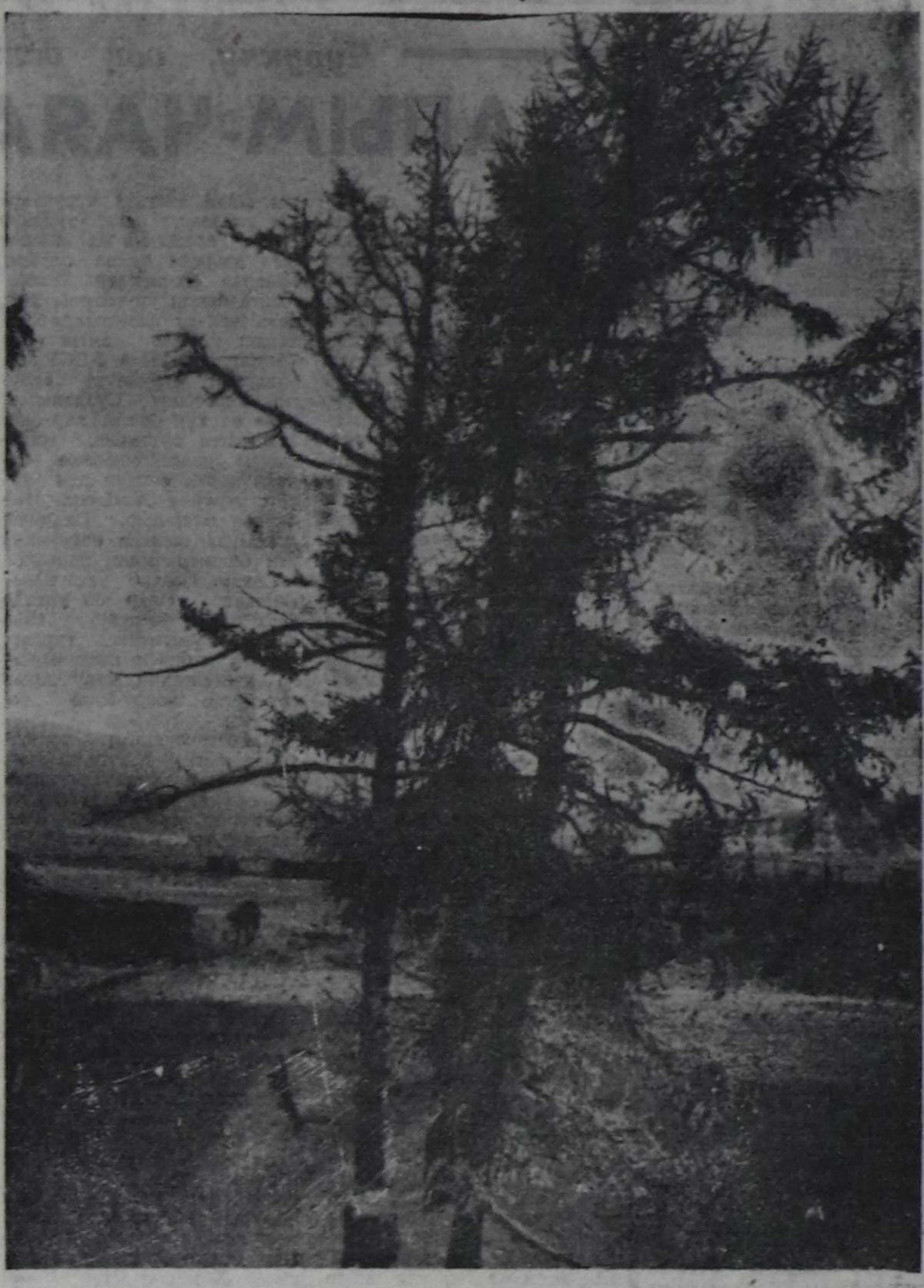

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотоэтюду.

Ырлажыылы

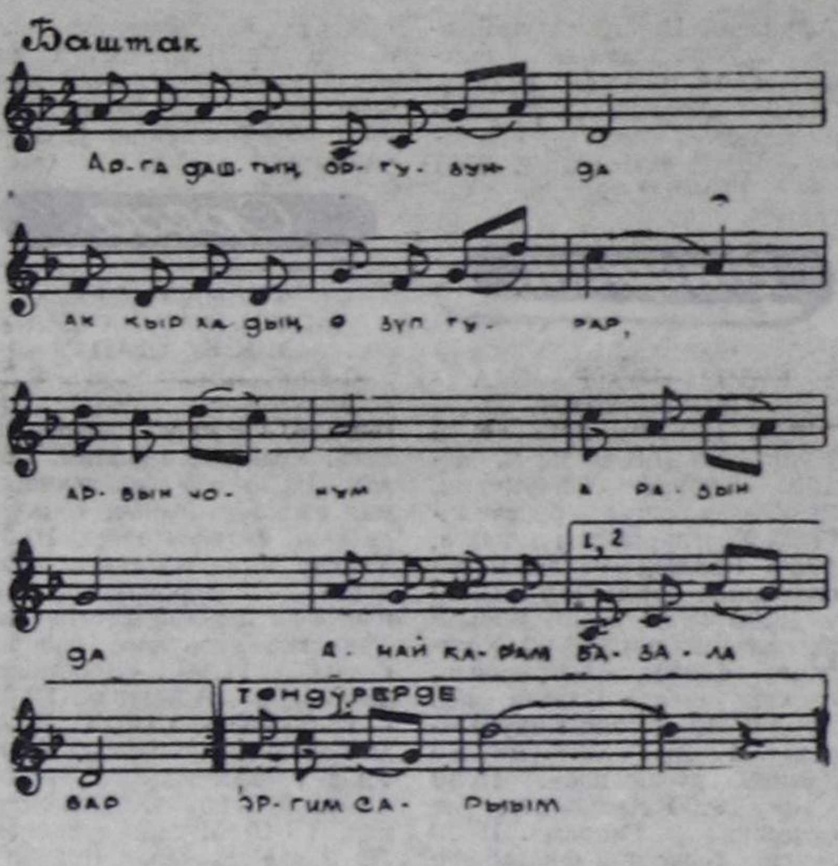

ДҮШКЕ КИРЕР ЫНААМ-НА БАР

Сөзү Николай ОНДАРНЫЫ.
Аялгазы Анатолий МОНГУШТУУ.

Арга-даштың ортузунда
Аккыр хадың өзүп турар,
Арбын чоннуң аразында
Анай карам база-ла бар.
Хөлбең тайга ортузунда
Хөнү чойган өзүп турар.
Хөйнүң, чоннуң аразында
Хөлчүң карам база-ла
бар.
Түмен сылдыс аразында
Дүннүң чырыы шолбаны
бар.
Түрлүг чоннуң аразында
Дүшке кирер ынаам-на
бар.
Көккүр дээрниң эртинези
Хөрлээ оттуг алдын
хүнүм.
Хөрек-чүрээм мөңге ээзи
Хөглүг, чараш, эргим
сарыым,

АЖЫКТЫГ ОЮН

МОСКВА. (СЭТА-ның корр. А. Драган). Аргыштырылга дээш тариф төлевирин өстүрбейн тургаш бюджет кызыдалының айтырыын канчап шиитпирлеп алырыл? ССРЭ-ниң Орук-харылзаа министерствозу бо айтырыгны лотерея дузазы-биле шиитпирлээр деп турар. Ол элээн каш миллион рубльди киирип болурун санап көрген. Ол хөреңги пассажирлер аргыштырылгазын экижидеринге дузалаар.

Чурттуң бүгү демир-оруктарынга садары-биле ам 10 миллион тиражтыг лотереяны үндүрген.

— Ниити түңнүң 50 хуузу ойнап алышкыннарлыг болур — деп, Орук-харылзаа министерствозунуң санхөө эргелелиниң начальниги В. Прядко тайылбырлаан. — Чаа лотерея билединиң өртээ бир рубль болур. Эң-не хөйнү ойнап алыры —744 рубль. Брест—Владивосток маршруду-биле баар, кээрниң хемчээлинге тариф ёзугаар дөрт пассажирниң купеге чоруурунуң эң улуг өртээ чогум-на ол түң-биле дүгжүп турар.

Тираж апрель 24-те болур Бир эвес силерниң билединер ойнаашкынга таварышкы берген болза чандыгдаа вокзалдың тускай кассазынга ону ылаптап ап болур Ынчангаш бөм онук бурунгаар Совет Эвилелиниң кайы-даа булуңунче билет ап болур аргалыг. А бир эвес аян-чорук кылыксаар күзелиңер чок болза, ойнап алышкынныңарның өртээн долузу-биле ап болур силер.

СОЛУП БОЛБАС ДИРЕКТОР

Фельетон

«Думчукка тулганда бызаа сугжу» дижир ышкажык. Башкы кижи өөреникчилеринге утка-шынарын улуг-ла билбес чүүлүн хамааанчок кайын сала бээр деп. Демир-оол Хертекович бодунуң башкылап келгени чылдарында өөреникчилеринге утказы, хевири чараш сөстерни чеже катап чугаалаваан дээр. Чижээлээрге, сураглыг чогаалчылар, философтарның бистерниң боданы бээривис чалгынныг сөстерин бо-ла чугаалай берген турарын сактып келилинерем. «Кижиге бүгү чүве чараш болур ужурлуг: арын-шырайы, кеткен хеви, аажы-чаңы» суг дээш аан. Ооң кырынга кижиниң арын-нүүрү даглыг черниң дамырак кара суу дег арыг болур ужурлуг деп турганың, Чыраа-Бажы школазында ам башкылар апарган. Демир-оол Демчиктиң дүптүг чүве дежилгиже челир сургап чораан өөреникчилери ам-даа бодап олурлар боор он.

Чөөн-Хемчик районда Чыраа-Бажы ортумак школазының директору Демир-оол Демчик дугайында эрткен чылдың төнчүзүнде. «Удуртукчу ындыг болур бе» деп эгелиг чүүл үнгенин номчукчулар утпаан боор. Ында кара нүгүл-даа эвес удуртукчузунуң хире-хире болгаш чези-холазы көстүп келир аажы-чаңын бир башкы сойгалап бижээн. Демир-оол Хертековичиниң «тазылы» кедергей быжыг амытан болду. Авторнуң чагаазын директорнуң кызыл арнынга, коллективке сайгарган. Частың кара сагыштыг, аяс тургаш бүргей каапкаш, долу, харын уруптар үезинде, директор баштаан кезек башкылар тайгадыва өөреникчилерин походтадып үндүре бергенин ында бижээн. Турисчи поход үезинде директорнуң боду аңаа чеде бергенин бодаарга, школаның кижизидилге ажылы дээш директорнуң сагыш аарып турары кончуг кижи-дир деп билир апаар ыйнаан. Оон башка турисчи походтарны ону харыылаар ужурлуг башкылар удуртуп, директорну өске ажылындан чардыктырбас болур ышкажык. А бо удаада чүү болган ирги? Директорнуң удуртулгазы-биле башкылар «ээнгизин дыңзыдып», тайга черниң часкы өл-шыгындан шак ынчаар «камгаланып» алган чүве-дир. Агаар-бойдустуң берге үезинде, барып-барып тайга черге өөреникчилер аразынга арагалаашкынны органи-застааны дээш директор харысалга чүктээр болгай, ол дугайында безин бодаваан. Кажан ук херек, дыдык хөнек ышкаш, билдинип келирге безин Демир-оол Хертекович көзүнген будун тыртпас кижи чорду. Редакцияга чагаа келирге, ол дугайын директордан айтырган бис: «Шупту нүгүл! Турпоход үезинде арага-лары ишкенимни кым бадыткаарыл? Ол дугайын коллектив хуралынга көөр» деп ол саналдаан.

Шынап-ла, коллективтиң хуралынга Демир-оол Хертековичини кажан шагда солуп болбас директор деп мактаар кижилер долу, а тайгага арага ижип турганын көңгүс «билбес» болганнар. Шак ындыг камгалалдыг кижи туразында чаңнап турбайн канчаар!

Шивегей чеже-даа бичии болза, ону хапка чажырып алыры тергиин берге. Чыраа-Бажы школазының директору Демчиктиң баштап алгаш, турпоход үезинде арагалаашкыны дөмей-ле хуралга илереп келген. Хамык-ла барымдааларны салаа базып санаптарга, ам кээп директор аксын долдур суг пактап алган чүве дег апарган.

Эрткен чылдың чайынында школа директору кудумчуга эзирик эленейнип, оон школага чедип келгеш. септелгеге ажылдап турган ажылчын, башкыларга хөрек көргүзүп, харын-даа ажылдаарынга шаптык кадып турган таварылгазын база кыңчыктырбайн хуралга тодараттылар.

«Арын-нүүр тайга черниң дамырак кара суундан арыг болур ужурлуг» деп. Демир-оол Хертековичиниң чагыг сургаалын ам өөреникчилери сактып олурлар боор. Буруулуг чүүлдү кылгаш, безин чадаарда арны кыспас кижи, шак мындыг ханы уткалыг, өөредиглиг чараш сөстерни чүге-ле чугаалап чоржук ирги? «Чок! Мен ындыг сөстер кажан-даа чугаалаваан мен. Автор ону кайын билип алганыл?» —дээш, ол тос чаргызының бирээзин ушта соп эккээр боор. Аңаа авторнуң харыызы чаңгыс: «Бир эвес силер бо хире узун үе дургузунда башкылап келгеш, өөреникчилериңерге арын-нүүр дугайында өөредиг кылбаан болзуңарза, башкы ажылыңарга үнелел бээри берге».

Авторнуң редакцияга бижээн чагаазын Чыраа-Бажы школазының коллектив хуралынга сайгарып турда, директорнуң өске-даа четпестери үнүп келген. Эрткен чылын кадайының бежен харын школаның столовязынга эрттирген. Аңаа эзирик кижилер долу болганын интернатта чурттап турар өөреникчилер-даа бадыткаан. Оон ыңай Чыраа-Бажы школазының хөй-ниити организацияларының удуртукчуларындан мындыг айтырыгны салыксаан ийик бис. Бир эвес силерниң школаның интернадынга эзирик кижи кирип келгеш, өөреникчилер кончуп турган болза, кандыг хемчег алыр силер? Дора дээрге, хөй-ниити черинге эзирик көзүлгени дээш, кеземче хүлээдир аа? Шак-ла ындыг дээш, хөделип-ле үнер боор силер? А директорунар бир катап сербээ эзирик чедип келгеш, өөреникчилерже алгырып, бир өскүс оолду кедергей куду көрүп дорамчылааның чүү дээр силер? Күрүвениң долу хандырылгазында өскүс чавыс кижини базымчалаары ол-дур. Ада-иелиг кижиже ол алгырып-кышкырып албас турган ийик. Даартазында «харыы сөс бээри ылап туруп келирин ол билир. А ынчаарга Арсенни директор шак ынчаар дорамчылап, турда, өскүс чавыс кижиге болчуптар кижи, барып-барып башкылар аразында чок болганы кайгамчык аа?

Ол-даа ындыг-ла ыйнаан. Директорнуң дугайында редакцияга келген чагааны сайгарган хуралга, кандыг-даа шиитпир хүлээп алдынмаан. Ону сөөлүнде коллективке база катап сайгаргаш, редакцияже дыңнадыр болган. Чүү болган деп? Чыл эгезинде партия эге организациязының ажык хуралынга солунга автор Макар Кууларның бижээн чүүлүн сайгарган. Аңаа директор, шынап-ла, адыының кежин аңдара кедип дүжүрүпкен. Арага-дарыга хандыгып, кижилер-биле ажылдап билбес аажы-чаңында бар четпестерни миннир туржук, авторнуң кырынга-ла барган. Харын-даа болза, ук школага бүгү назынында ажылдап келген, улус өөредилгезиниң хоочуннары ону арай деп оожургаткан. Түңнелинде аңаа чүгле доңгулда берген.

Бо ийиги хуралдың түңнелин барымдаалааш, школада чамдык эштерден уткупканым бир үлегер домактың ийиги кезээн айтып алыр бодаан ийик мен. «Чарык доскаар күзүн калыр...». Сүт-саан элбек шагда чуртка калыр чарык доскаарын улус оон-моон сыскып тургаш, ажыглай бээр. Чайның магалыг үези эртип, сүт-саан кызырлы бээрге, чурт черге чарык доскаарны хараган аразынче киир шывадапкан болур чүве. Шынап-ла, ооң херээ чүл! Адырам, чарык доскаар ындыг-ла ыйнаан, октапкан черинге ирип калыр, ынчаарга бо үлегер домактың ийиги кезээн дыңнаан мен. Бодаарымга ооң утказы силерниң коллективтиң хуралынга болган таварылгага кончуг дүүшкек хире эвейикпе. Кандыг кижи кажан калыр дижир ийик моң? Бир эвес Демир-оол Хертековичини дүкке-чамга дээспейн камгалап турар кижилер чок турган болза, коллектив кежигүннеринче, хөй-ниити организацияларынче директор кара туразында дүкпүрүп турбас ийик.

Солунга М. Куууларның чүүлү үнген сөөлүнде безин школага чүү болчук? Бөлүк күштээшкин, тос класс ийи оол бижектешкеш, бирээзи эмчиге үр чыткан. Чоокта чаа ийи оол оор херээ база кылган. Бо таварылгада директорну солуттунмас кижи деп камгалаарлар чүнү чугаалаарлар ирги? Айтырыглар хөй. Төнчү чок деп болур. Школада хөй-ниити организацияларынга чүгле мону сөглексээн ийик мен: солуттунмас кижи бо шагда чок болдур эвеспе. Чыраа-Бажы школазының башкылар коллективинде мырыңай көңгүс аныяк-даа, амыдыралды көре берген-даа кижилер-биле ажылдап болгу дег төлептиглер долу. Бир кижиниң иштинде эрээни хөйге көскү турда-ла ону дээр шаар өрү көдүрүп, хөөредип, өскелерни дора көрген херээ чок боор.

«Директорну кайын тыварыл?» — дээш, кедергей муңгарап олурар кижилер Чөөн-Хемчик районозунда база бар чорду. Күзезиңерзе тып алыр силер. Кайыын-даа эвес, Чыраа-Бажы школазындан.

Демир-оол Демчик ышкаш «дөзү быжыг» кижилерниң адынга шүгүмчүлел кылырда, черле оваарымчалыг болбас болза кайын болур. Хилис черге буруудай берип болур сен. Мону чүге ынча дидин дээрлер тыптып келир боор. Коллективтиң хуралынга эш Демчик чагааны сайгарып келген партия райкомунуң, районоңуң төлээлери болгаш корреспондентиге удур кедергей нүгүл сөстерни районо чөвүлелинге, Чыраа-Бажы суурнуң удуртукчуларының ажыл хуваалдазынга, школаның партия хуралынга чугаалаан. Чагаа сайгарып келген эштер кымның бажыңынга киргенин, кым-нар-биле чугаалашканын хынаар кылдыр кадартып каан кижи чүве-дир. Кымга дээр силер? Кадайынга. Арага-дары, хээли алган дээн чижектиг чугаа чон ортузунда тарай берген. Эш Демчик дээди эртемниг кижи эрге-хоойлу талазы-биле шыырак билиглиг боор. Буруу чок кижилерни чон мурнунга кара өжегээр нүгүлдээр болза. РСФСР-ниң КХ-ның 130 дугаар чүүлү бар болгай але?

Эдуард ДОНГАК.

ЭМЧИЛЕР МАРГЫШКАН

Эмнелге ажылдакчыларының барыын зона аайы-биле волейбол маргылдаазы Тээлиге болуп эрткен. Аңаа Мөңгүн-Тайга, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик болгаш бистиң районнуң эр-херээжен командалары киришкен.

Ийи хүн үргүлчүлээн чидиг спортчу демиселдиң түңнелинде бистиң районнуң оолдар, уруглар командалары удурланыкчыларындан артык күштүүн, спортчу мергежилдиин көргүзүп, чаңгыс-даа команда уттурбайн, бирги черлерни бүзүрелдиг-биле чаалап алганнар.

Эр улустан бай-тайгажылар оюнну эки организастап, тиилелге дээш чүткүлдүг ойнап турган, боттарының шыырак удурланыкчылары Чөөн-Хемчик, Мөңгүн-Тайга районнарының командаларын чидиг спортчу демиселге тиилеп үнгеннер.

Бо командаларны район эмнелгезиниң профэвилел комитединиң хүндүлел бижиктери, бирги черниң дипломнары, а ойнакчы бүрүзүн өртектиг белектер-биле тус-тус шаңнап-мактаан.

Уруглардан Барыын-Хемчик, Мөңгүн-Тайга, эр улустан Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик районнарының командалары ийиги, үшкү шаңналдыг черлерни ээлээннер.

Бай-Тайга район эмнелгезиниң профэвилел комитединиң даргазы Родина Хертек, кежигүннери Светлана Ооржак, Өшкү-Саар Даржаа, Билчитмаа Аранчал олар аалчыларын чылыы-биле уткуп ап, оларның удуур-чыдар черин, аъш-чем хандырылгазын баш удур эки белеткеп, бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургусканын, аалчыларга тураскааткан найырал кежээзин, танцы-оюннарны организастап эрттиргенин аалчылар үнелээн.

Седип-оол ИРГИТ.

Чурукчу, ооң делгелгези

САЛЫМ-ЧАЯАННЫГНЫҢ КӨРҮЖҮ

Кызылдың ийи дугаар школазынга өөренип турган, Пионерлер бажыңының аныяк чурукчулар бөлгүмүнге Бөвейлең бо-ла чеде бээр. Бир-ле катап ооң башкызы бичии оолдуң пластилинден кылган «Үш селемечи» деп ажылын дыка хынамчалыг, ол-бо талазындан топтап көргеш: «кызар, өөренир, чүткүүр, дилээр болзуңза, улуг чурукчу болу бээриниң бүгү аргазы черле бар-дыр» деп үнелээн. Оон эгелээш-ле ооң чурулгага хандыкшылы улам өскен. Өөреникчилерниң чурулга делгелгезинге Крыловтуң «Көрүнчүк болгаш сарбашкын» деп баснязын ёзугаар ооң чураан ажылы үнелелди алгаш, макталга четкен. Шаңналга алганы белектиң аразында өң-баазын карандаштар аныяк чурукчунуң чарылбас өннүктери апарган. Пионержи Бөвейлеңниң дугайын ынчангы «Сылдысчыгаш» солуңга мактап бижээн.

Иркутск хоорайның уран чурулга училищезин беш чыл өөренгеш, 1957 чылда дооскан. Чурулга делегейиниң эгээртинмес чажыттарының ужу-кыдыын билир апарган оол эртем-билиин Кызылдың башкы училищезиниң сургуулдарынга үш чыл иштинде күзелдии-биле дамчыдып келген. 1960 чылдан бээр Анай-оол Бөвейлең республиканың чурулга мастерскаязынга барык 30 чыл дургузунда ажылдап келген.

Чылдар эрткен. Кижилер бир кышты үдеп, өске частыуткуп турда, хар-назыны база улгадып келир. Республиканың Чурукчулар эвилелиниң баштаар чериниң чурулга мастерскаязының делгелге залынче кирер эжиктиң аксында «ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү Анай-оол Хөвең-Бадыевич Бөвейлеңниң юбилейжи делгелгези» деп чараштыр бижип каан. Олче кире бээримге, ийи кижи ында делгээн чуруктарны аайлаан, аскан турлар. Чугаа аразында ол кымнарыл дээрзин билип алдым. Шаанда Пионерлер бажыңынга бичии уругларны хып дээн чалыы назынында башкылап турган, амгы үеде 71 харлыг, Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу Георгий Сергеевич Суздальцев-биле ол хүн бежен хар оюн демдеглеп эрттирип, чогаадыкчы делгелгези-биле көрүкчүлерни өөртүр деп турар чурукчу Анай-оол Бөвейлең олар-дыр. Оларның аразында башкы, өөреникчи деп билиишкинниң найыралчы харылзаазы уламчылавышаан. Олар бо удаада база кайы чурукту каяа азарын сүмелешкен турлар. Оларга шаптык катпазы-биле делгелгениң чуруктарын сонуургап көөрү-биле базыптым.

Салым-чаяанныг, топтуг-томааныг, хүндүлээчел, шоолуг-ла чүве ыттавас, эш-өөрүнге дузааргак, улуг мактаныр күзел чок, алызындан оожум бүдүштүг мөзү-шынар сиңниккен чурукчу Анай-оол Бөвейлеңниң чогаалының кол темазы Төрээн чурт, күш-ажылчы кижилер, бойдус, дайынчы болгаш күш-ажылчы чаңчылдар, төөгү, эде тургустунуушкун болгаш өске-даа айтырыглар болуп турар. «Ак-көк Улуг-Хем» деп улуг хемчээлдиг чурукта хем бел-диринниң чурумалын утка-шынарлыг, ханы бодалдар сиңирип чураан. Оон ынай өске чуруктарны Улуг-Хемниң ажы-төлү-дүр деп санаарын чурукчу тайылбыр үезинде чугаалаан чүве. Оон адаанда «Маадырның чаныл келгени» деп чурук бар. Ону Совет Эвилелиниң Маадыры Хомушку Чүргүй-оолга тураскааткан. Маадыр дайынчы төрээн аалынга орус фронтучу эжи-биле чедип келген. Олар аяк шайын аартап ора, аразында хөөрежип олурар. Чурукта интернационалчы хөөн сиңникген. Бо чурук төөгүлүг. Ол Москвага болган «Социалистиг Сибирь» деп Бүгү-эвилел делгелгезинге база киришкен. Чурукчунуң «Хүреш» деп чуруу 1980 чылда Москва хоорайга болуп эрткен Бүгү-делегей олимпиадазынга база киришкен. Черле ынчаш, Анай-оол Бөвейлеңниң шилиттинген чуруктары Моолга, Францияга, Италияга болгулаан делгелгелерге Совет Эвилелиниң сураглыг чурукчуларының чогаалдары-биле кады киришкен болуп турар.

Ада-чурттуң Улуг дайызының киржикчизи Иван Поповтуң, композитор Ростислав Кенденбильдиң, хоочун артист Ольга Ензактың, алдарлыг башкы Фаина Тас-ооловна Манзановаңың портрет чуруктары ханы утказы, будуктарны шын ажыглааны, овур-хевирлерни бир янзы көргүскени-биле өскелерден ылгалып турар. Ол ышкаш «Тыва эки турачы уругларының уруглары-биле», «Эки турачылар», «Баштайгы чычаан», «Наадым», «Эде тургустунуушкунның берге үелери» болгаш өске-даа чуруктары көрүкчүлерниң сагыш-сеткилинге өөрүшкүнү арттырар. Бойдус темазын ол база оюп эртпээн. Шагның дөрт эргилдезинде уйгу чок Улуг-Хемни аңгы-аңгы үелер аайы-биле чурааны тывызык, чогаадыкчы шынарлыг болуп арткан.

Тываның база бир салым-чаяанныг чурукчуларының бирээзи Анай-оол Бөвейлең шагның дөрт эргилдезин Улуг-Хемниң чурумалдарынга дамныр, чуруп көргүскени черле солун. Ооң дугайында Тываның Күрүне шаңналының лауреады, алдарлыг чурукчу Георгий Суздальцев үнелелди мынчаар берип турар:

— Анай-оол Бөвейлең талантылыг чурукчу. Ол чурулга үезинде будукту кончуг эки шилип билир. Мен база Тывага төрүттүнген кижи мен. Ынчангаш өөреникчимниң кижилер дугайында чогаадыкчы чуруктарының ам-даа арбын болуруң күзээр мен. Чеден хар ажа дүжүп чорзумза-даа, чаңгыс катап өскээр курорттап чорбадым. Тываның чурумалдыг, эмзиг аржааннары меңээ эргим. Мен бодаарымга, эки шынарлыг чогаалдарны бодунуң салгалынга ол арттырып каап шыдаан — деп, ол тыва дылга тайылбырлады. Шынап-ла, Бөвейлең хууда чуруктарының делгелгезиниң баштайгызын 1969 чылда кылган. Ийиги делгелгезин 1985 чылда эрттирген. А үшкү чогаадыкчы делгелгезин бо чылын 50 харлыында, февраль 14-те, юбилейжи делгелге кылдыр эрттирип турары бо.

Салым-чаяанныг чурукчу Анай-оол Хөвең-Бадыевич Бөвейлең ниитизи-биле 130 ажыг чогаалдарны тургускан. Ол чоокку хүннерде Тываның улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажының болгаш РСФСР-ниң улустуң артизи Николай Өлзей-оолдуң портрет-чуруктарын доозар. Хөй-ле овур-хевирлерни көргүскен, ханы утка-шынарлыг чуруктарлыг ооң чогаадыкчы делгелгези көрүкчүлерни хүлээп алырынга белен.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТА: делгелге үезинде.

ТАЙЫЛБЫР

Сүт-Хөл районнуң Алдан-Маадыр суурдан мындыг чагаа келген: «Суурда элээн каш бот иелер сонуургап турарывыс бо айтырыгта хамаарылгалыг черлерден огулуг, шын харыы ап чадааш, солун дамчыштыр тайылбырлап бээриңерни дилеедивис».

Айтырыгга харыы. Чүгле бот иелерге хамаарыштыр тускай көрдүнген чиигелделер чок. Ынчалза-даа күрүне хөй уруглар лыг иелерге, бот иелерге, бичии уругларлыг орулгазы эвээш өг-бүлелерге дузаламчы чедиреи-биле чамдык чиигелделиг хемчеглерни көрген.

Ооң бирээзи — уругларның санын көрүп тургаш, «Иениң ордени», «Маадыр ие» орденнерни, медальдарны тыпсыры. Ие-чашты камгалаары-биле бот болгаш хөй уругларлыг херээженнерге дузаламчы акшаны бээр.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1981 чылда үндүрген доктаалын ёзугаар бот иелер хөй уругларлыг болза, хары угда бот иениң орулгазы эвээш өг-бүле дээш хөй уругларлыг, иениң дузаламчы акшаларын шуптузун алыр эргелиг. Ол ышкаш айда бир уругга хамаарыштыр 20 рубльди 12 хар назы четкиже алырын көрген. Ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринде өөренип турар уругларга (12 хардан 18 харга чедир) ол 20 рубльди өөредилге черин дооскуже чедир бээр.

Бот ие кижи чуртталга шөлүн база уруглар албан черин чиигелделиг ээлчег ёзугаар алыры база көрдүнүп турар. Уруглары аараан таварылгада оларга бюллетеньни 10 хонук чедир бээр деп чүвени база билип алза чогуур.

Бот иелер уруглар садигиниң өртээн шуут төлевес, ооң шалың төлевиринден олча-ажык үндүрүү тырттпас деп чүве турбас.

Инесса НАГОРНАЯ.
Тыва АССР-ниң Сан-хөө министерствозунуң ажылдакчызы.

Чарлалдар бюрозу

Тываның «Тыва тудуг» эргелелиниң аппарадынга:
бүдүрүлге-диспетчер килдизиниң начальниги;
инженер-геодезист;
төлевилээшкин бөлүүнге бирги категорияның инженери;
бүдүрүлгени белеткээр килдиске кол инженер;
капитал тудуг килдизинге инженер;
смета-керээ килдизинге кол инженер;
тудуг шынары контрольдаар килдиске инженер;
кол механик;
кол бухгалтер-ревизор;
кадрлар килдизинге инженер херек боор турар.

Агроүлетпүр эвилелиниң школазының общежитиезинге сургуулдарны болгаш Кызылга келген аалчыларны чурттадып (хондуруп) болурун ук школаның дирекциязы албан-организация болгаш өөредилге черлериниң удуртукчуларынга, Кызылга келген аалчыларга дыңнадып турар. Чеже оруннуң база кайы үеде херектиг апаарын баш удур дыңнадып болур.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу 9. Телефон № 3-14-56.

Агроүлетпүр эвилелиниң школазынга (Калинин кудумчузу 1 «В» — 6 «А» автобустуң «Машзавод» деп доктаар чериниң чаны) орус дыл болгаш литература талазы-биле өртек-хөлезилиг белеткел курузун организастап турарын чарлап тур. Өөренир хуусаазы 1 ай, өөредилге дээш 25 рубльди төлээр.

Билдириишкинни директорнуң адынга киирер. Бирги бөлүктүң өөредилгези март 1-де, ийиги бөлүктүң апрель 2-де, үшкү бөлүктүң май 10-да эгелээр.

Общежитиеге чурттаар болза өртек-хөлезилиг.

«Тыва агроүлетпүр эвилелиниң» өөредилге-курстар комбинады үшкү класстың чолаачыларын (өөренир хуусаазы 5 ай), ийиги разрядтың токарьларын (өөренир хуусаазы 6 ай) белеткээр курстарга сургуулдар хүлээп ап эгелээнин чарлап тур.

Кичээл 1990 чылдың март 1-де эгелээр.

Өөренип кээрде бүдүрүлге черинден чорутукан бижиин, паспортун, шериг билелин ап алгаш келир.

Бистиң адресивис: Кызыл, Калинин кудумчузу, 1 «В». Телефон № 6-11-67.

ТЭ Телевидение

ФЕВРАЛЬ

Понедельник

ФЕВРАЛЬ 19

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.10 «Кирери хоруглуг» деп барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 9.40 «Квартира». Уран-чечен телефильм. 10.45 «Бичии фантазия». 11.30—12.30 «Бүзүренчиг-даа болза, элдептиг». 15.30 «Египтянин». Барымдаалыг фильм. 16.10 УССР-ниң Күрүнениң П. Вирский аттыг академилиг танцы ансамблиниң концерти. 16.55 Уругларга дамчыдылга. 17.55 «Эрге-чагырганы — Советтерге». 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 Мультфильм. 19.40 Ж.-Б. Мольер. «Тартюф». Фильм-шии. 21.00 «Үе». 21.30 «Тартюф» фильм-шииниң уланчызы. 22.35—23.50 «Орус опера мастерлери. Иван Петровтуң амыдыралы, рольдары». Фильм-концерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Физика. 10 класс. Чартык дамчыдыкчының ажыглаары. 9.05 Итали дыл 10.05 Орус чугаа. 10.35; 11.35 Астрономия. 11 класс. Хүн. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 13.35 «Човуланның дөвүнчүүнде». Уран-чечен фильм. II сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.10 Ажыл-херекчи кижилер ярмарказы.

КЫЗЫЛДАН

18.10 Медээлер. 18.15 «Тыва черде». «Соңгулдаларга уткуштур». Медээлер. 18.50 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

19.00 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Химик» — «Динамо». (Рига). Чапсарда. (20.10) — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

21.00 Февраль 13-те «Сөстен бериңер» деп рубрикага салдынган айтырыгларга Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. Парунин харыылаар.

МОСКВАДАН

21.15 Армрестлинг. Москва-90. 21.35—23.35 «Иллюзион». «Сураглыг хөөн чаанчызы». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.10 Орус аян-чорукчу Афанасий Никитин дугайында барымдаалыг телефильм. 18.30 «Үе». 19.00—21.15 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Химик» — «Динамо» (Рига). Чапсарда (20.10) — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Вторник

ФЕВРАЛЬ 20
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.45 Ж.-Б. Мольер. «Тартюф». Фильм-шии. 11.05 «Ол болган... болган...» 11.25 Уругларга дамчыдылга. 12.25 Коллаж (реклама, информация, чарлалдар). 12.30—13.00 «Үе». 15.30 Барымдаалыг фильм. 16.00 Уругларга фильм. «Автомобиль, скрипка база Клякса деп ыт». 17.40 Поэзия минуталары. 17.45 «Хөгжүмчүлер хөгжүм дугайында». 18.30 «Үе». 19.00 Депшилге. Информация. Реклама. 19.30 Леонид Быковтуң фильмнери болгаш рольдары. «Тулчуушкунче чүгле кырганнар баар». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Тынгарыкчы хат». 6 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги эге. 22.45 «Варьетеден Юлдэ» барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 23.05—00.05 Владимир Горовиц Моцарттың чогаалдарын күүседир.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 География. 8 класс. Чөөн Сибирьниң бойдузу. 9.05 Француз дыл. (бирги чылда). 10.05 Француз дыл (ийиги чылда). 10.35 Музыка. 6 класс. Н. А. Римский-Корсаков «Харжыгаш». 11.05 Өг-бүле академиязы. 11.35 Улусчу аялгалар. 11.45 «Човуланның дөвүнчүүнде» 12-ги сериязы 13.00—13.30 Ритмниг гимнастика. 17.00 Биатлон. Делегей чемпионады. 20 км. Хуууда чарыш. Эр кижилер.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Соңгулдаларга уткуштур». 19.00 Медээлер. 19.05 «Көдээ амыдырал». «Соңгулдаларга уткуштур». «Аъш-чем программазы — бүгү чоннуң хереэ». «Дөрт мүнчулар» дугайында репортаж. Кызылдың эът комбинадының кол инженери В. М. Саиттиң чугаазы. 20.05 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30—23.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Мультфильм. 19.10 Орус аян-чорукчу Афанасий Никитин дугайында барымдаалыг телефильм. 19.30 Биатлонга делегей маргылдаазындан дамчыдылганың уланчызы. 20.15—20.30 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Среда

ФЕВРАЛЬ 21
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Хөгжүмчүлер хөгжүм дугайында». 9.20 «Тынгарыкчы хат». Уран-чечен фильм. 1-ги эге. 10.25 Узбекистанның мал ажыл-агыйының хөгжүлдезиниң айтырыглары. 10.55 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. Тунистиң хөгжүмнүг аас чогаалы. 11.30 «Делегейни дескиндир». Альманах. 12.30—13.00 «Үе». 15.30 Г. Шойдакбаеваның концерти. Улан-Удэден дамчыдылга. 16.00 «Чөөн Сибирь». Киножурнал. 16.10 Музыка эртинези. Л. В. Бетховен. Концерт. 16.55 Уругларга дамчыдылга. 18.20 Озал-ондак чок шимчээшкин. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 «Аныяктар медээчизи». 19.45 «Резонанс». 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Тынгарыкчы хат». Уран-чечен фильм. 2-ги эге. 22.45 Хоккей. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Динамо» (Москва) 23.25—00.30 Телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм 8.35; 9.35 Бойдус эртемi. 3 класс. Кышты кым канчаар ажарыл. 9.05 Немец дыл (бирги чылда) 10.05 Немец дыл (ийиги чылда). 10.35; 11.35 Физика. 7 класс. Архимедтиң күжү. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05—12.30 «Човуланның дөвүнчүүнде». Уран-чечен фильм. 13-кү сериязы. 17.00 Телефильмнер. 17.45 Валерий Зажигинниң концерти. (Допшулуур). 17.55 Мультфильм. 18.10 Орус аян-чорукчу Афанасий Никитин дугайында барымдаалыг телефильм. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Ажык чугаа». С. Д. Киров телекөрүкчүлерниң айтырыгларынга харыылаар. 19.30 Медээлер. 19.35 Медээлер. 19.40 «Бистиң кандидаттарывыс». 19.55 Чарлалдар 20.00 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!» 20.30—21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Братиславаның хөгжүмнүг байырлалдары» фестивальдың концерттери. 19.30 «Вертикаль». «Илья Сельвинский. Оруктуң эгези». Телефильм. 20.15—20.30 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Четверг

ФЕВРАЛЬ 22
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Чуваш АССР-ниң Күрүнениң ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 9.20 «Тынгарыкчы хат». Уран-чечен фильм. 2-ги эге. 10.25 «Чыл үелери». Февраль. 11.25 Уругларга дамчыдылга. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30—13.00 «Үе». 15.30 Концерт. 16.00 Уругларга фильм. «Кайда сен, Багира?». 17.15 «ТелеЭКО». Журнал. 17.45 Тиилелгениң 45 чылынга. «Орлов солдаттар». Барымдаалыг фильм. 18.15 Бичии концерт. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу видеоканалы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Тынгарыкчы хат». Уран-чечен фильм. 3-кү эге. 22.45 «Автограф». Лоредана Берте (Италия) ырлаар. 23.55—00.45 «Бөгүн сен чааскаан эвес сен». Москваның «Анонимниг алкоголиктер» ниитилелиниң ажыл-чорудулгазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 8 класс М. Горький — «Хартыга дугайында ыры», «Буревестник дугайында ыры». 9.05 Испан дыл (бирги чылда). 10.05 Испан дыл (ийиги чылда). 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. Хээкчилер болгаш койгуннар. 11.05 Бистиң садывыс. 12.05 Ритмниг гимнастика. 12.45—12.55 Барымдаалыг фильм. «Чер эгидип бээр...» 17.00 Биатлон. Делегей чемпионады. 10 км. Хуууда чарыш. Эр кижилер. 18.10 Орус аян-чорукчу Афанасий Никитин дугайында барымдаалыг телефильм.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Даарта — Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң хүнү». «Соңгулдаларга уткуштур». 19.00 Медээлер. 19.05 Аныяктар программазы «Кадар — казыыр». 19.35 Чарлалдар. 19.40 «Бистиң адресивис — Кечил-оол, 415» Реклама. 19.55 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30—23.20 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Биатлонга делегей чемпионадындан дамчыдылга. 19.30 Мультфильм. 19.45 Биатлон. Делегей чемпионады. 7,5 км. Хуууда чарыш. Херээженнер. 20.15—20.30 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!

Пятница

ФЕВРАЛЬ 23

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Концерт. 8.50 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 9.35 «Тынгарыкчы хат». Уран-чечен фильм. 3-кү эге. 10.45 ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң Төп музейинден репортаж. 11.00 Киноконцерт. 12.00 Тиилелгениң 45 чылынга. «Политрук Василий Клочков». Барымдаалыг фильм. 12.30 «Үе». 13.00 ССРЭ-ниң улустуң артизи, композитор Р. Паулстуң концерти. 14.55 Тиилекчилер. 15.55 Мультфильмнер. 16.15 «Хөглүг старттар». 17.00 Бөгүн — Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң хүнү. 17.15 «Өртемчейниң күзели». Уран-чечен фильм. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 «Солдаттар ырлажып турда» деп солдат ыры фестивалы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Белдир точказы». Кантемир-шериглер дугайында. 21.55 «Көрүүшкүн». 23.25 «Ол болган... болган...» 23.40—00.10 Киноконцерт. «Алыс шыны-биле база баштактанып».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 5 класс. К. Г. Паустовский. «Мещер талазы». 9.05 Англи дыл (бирги чылда). 10.05 Англи дыл (ийиги чылда). 10.35; 11.40 Бисти долгандыр турар хүрээлел. 1 класс. Хлеб — бүгүдениң эгези. 10.55 «Мигель Габриэль чугаалап тур...» Англи дыл кырында дамчыдылга. 12.00 «Мээң кудумчум». Телефильм. 13.10 Л. Зорин. «Цитата». Фильм-шии. 15.10 Мультфильм. 15.25 Барымдаалыг фильм. 15.45 «Революцияның төлээлери». Уран-чечен фильм. 17.10 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 17.15 Концерт. 18.10 Орус аян-чорукчу Афанасий Никитин дугайында барымдаалыг телефильм. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва телевидение чалап тур». Совет Армияга болгаш Шериг-Далай Флодунуң хүнүнге тураскаатканвидеоканал. 20.00 Медээлер. 20.05 Медээлер. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30—23.20 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Барги Сабз — бөдүүн белек». Душанбеден дамчыдылга. 19.30 Объектив. «Чер — бистиң ниити бажыңывыс» деп фотоконкурстуң ажыдыышкыны. 20.00 Бүгүдеге спорт. 20.15—20.30 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Суббота

ФЕВРАЛЬ 24

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Бистиң садывыс. 9.00 Никарагуа ансамбльдың концерти. 9.45 «Америк провинция». Барымдаалыг фильм. 2-ги фильм. 10.45 Кижи. Чер. Октаргай. 11.45 Тиилелгениң 45 чылынга. «Капитан С.». Уран-чечен фильм. 13.10 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 13.40 «Дириг амытаннар оранында». 14.40 «Спектр». 15.10 «Киржикчилер». 16.35 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Ритмнер болгаш өңнер». (Сирия) 16.55 «Делегей панорамазы». 17.40 Мультфильм. 18.05 «Аас-кежиктиг таварылга». Өг-бүле телевикторинаазы 19.10 «Отель «Бертрам». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. А. Кристиниң чогаалын ёзугаар. 21.00 «Үе». 21.30 Телескоп. 21.55 «Чүрээмге чугаалаан мен». 22.25 — 00.10 «Дүн ортузунга чедир болгаш оон соонда».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 М. Кристалинскаяга тураскааткан дамчыдылга. 9.35 «Когаралга таварышканнар хомудал чок». Уран-чечен фильм. 11.10 Депшилге. Информация. Реклама. 11.45 Бүгүдеге педагогика. 12.45 «Н. П. Старостинниң удур туруушкуну». «Бут бөмбүү чылдар өттүр» деп ном дугайында. 13.30 «Дүне ак аъттарлыг». Алды сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 14.20 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 Мультфильм. 17.30 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Эът одуругларын» деп телефильм. 18.20 Им Калер (скрипка) ойнаар. 18.30 «Үе». 19.00 ССРЭ-ниң улустуң артизи Л. Гурченконуң киржилгези-биле хөгжүмнүг телефильм. 19.45 Спидвей. Делегей чемпионады. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30—00.20 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

Воскресенье

ФЕВРАЛЬ 25

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 «Спортлото» тиражы. 8.30 Ритмниг гимнастика. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 Барымдаалыг фильмнер. 10.25 — 11.15 Чапсар. 11.15 Бүгүроссия конкурузунуң лауреады Сергей Лукин (домра) ойнаар. 11.30 Ада-чуртунга бараан болур. 12.30 Эртенги хөглээшкинниг программа. 13.00 «Аян-чорукчулар клуву». 14.00 П. И. Чайковскийниң шупту симфониялары. Симфония № 6. 15.00 «Музыкалыг киоск». 15.30 Уругларга информастыг публицистиг программа «Марафон-15». 17.00 «Кадыкшыл». 17.45 «Тараа шөлү». Көдээ публицистиг программа. 19.00 «Улуг-хүн кинозалы». Мультфильм. Барымдаалыг фильм. 19.55 «Тускай эртем чоктар». Уран-чечен фильм. 21.00 «7 хонук». 22.00 — 23.00 Чапсар. 23.00 Мөнге чүүлдер дугайында бодалдар. 23.15 Мелиховта А. П. Чеховтуң музей-бажыңының дугайында. 23.55 — 00.10 «Мээң уругларым шупту чараш». Барымдаалыг фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг фильм. 8.40 Скрипач Владимир Ланцман ойнаар. (Канада). 9.30 «Шавар халдаашкын». Уран-чечен фильм. 11.00 Мультипликатор А. А. Алексеев дугайында. 11.45 Улусчу аялгалар. 12.00 Биатлон. Делегей чемпионады. Эстафета 4×7,5 км. Эр кижилер. 13.00 «Аян-чорукчулар клуву». 14.00 «Хоорайжыгаш». Телефильм. 14.20 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 14.25 «Дүне ак аъттарлыг». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 15.30 Видеоканал «Совет Россия». 14.00 «Планета». Делегей программазы. 19.00 «Бистиң чурттап турар черивис». Д. Луньков режиссёрнуң фильмнери. «Херек кырында база сураглыг болуру». 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Коньки спорту. 21.00 «7 хонук». 22.00 «Юрмала-90». 00.00 —01.55 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Москва) — «Химик». Чапсарда база төңгенде — спидвей. Делегей чемпионады.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Өжээн болгаш хоойлу» (Индия, 2 сериялыг) 11.10, 15.50, 18.40, **«Кара бөрү»** (уругларга) 9.20, 14.00 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Төрээн уруу» 9.50, 12.40, 15.30, 18.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Ак флюгер» 14.00, «Транссибирь экспрези» 16.00, 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Башкарыкчының ужудуушкуну» 11.00, «Пушпак» отель» 12.40, 15.10, «Хоойлу-биле чажыртынган оорлар» 17.40, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Кортпастаан мен» 9.00, «Хон Гиль Дон» 10.30, 12.30, «Бир катап Америкага» 14.30, 18.30 шактарда.

ФЕВРАЛЬ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Анаа эвес чүве» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Төрээн уруу» 9.20, 12.20, 15.20, 18.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «От, суг болгаш чес хоолайлар» 9.00, 12.20, «Ак далай чаныңга катчы болгаш ажыг-шүжүг» 10.50, 14.10, «Өжээн болгаш хоойлу» 15.40, 20.00, «Камгалалдың кажар чепсээ» 18.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Хон Гиль Дон» 18.00, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Аазатпай» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Танцыла-ла, танцыла» 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-28; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93; Килдистер: ◆ аас тийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; ◆ идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ агроүлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга армазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 378. ТС—00110.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 ч. февраль 20 вторник № 42 (14242)

1925 чылда үндезилеттинген

Өртээ 3 кеп.

АРЕНДАТОР

Кымыл ол, ооң ажыл-ижи кандыг болур ужурлугул?

Амгы үеде республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң сан-медээзи-биле алырга, совхозтарның бүгү ажылчыннарының 12 хуузу аренда-биле ажылдап турар. Оларда тарылга шөлүнүң 20 хуузун, мыйыстыг бода малдың 15, шээр малдың 18, хаванның 8 хуузун быжыглаан.

Бисте аренда, арендатор деп сөстер чоокта чаа тыптып келген. Ындыг болганда аренда-биле ажылдаарының аргалары чамдыктарга эки-ле билдинмес, а специалистер ону ажыл-ишчилерге шоолуг тайылбырлавайн, өөретпейн турар.

«Мөген-Бүрен» совхозтуң сарлык кадарчызы Хойлак-оол Донгактан редакцияга мындыг чагаа келген: «1989 чылдың январьда мен аренда керээзин чарар дээримге, совхоз, партком, профком ону деткивээн-даа, кылбады-даа. 1990 чылда кирер дээримге база бо хүнге чедир кандыг-даа харыы бербейн турар...» Малчынның чүткүлү шын-дыр. Арендатор болуп ажылдаары дээрге, бот-харыысалга, бедик түңнел-дир. Шак ындыг арга-биле ажылдаарга, совхозка база кижиниң бодунга-даа ажыктыг. Мөген-Бүренниң ол малчыны эртем-билии шыырак болгаш аренда деп чүл, ооң ажык-дузазы кандыгыл дээрзин боду эки билир.

Аренданың бир кол сорулгазы болза, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидери. Ол чүл дээрге арга-курлавырларны чөп ажыглаары, төнчү түңнел дээш кызымак ажыл-дыр. «Кызыл» совхозта Нина Павловна Солдатованың 6 кижи составтыг звенозу 3 гектарга картофельди аренда керээзи ёзугаар тарып өстүрген. Ол бичии коллектив ам ийи чыл улаштыр бир гектардан-на 210 центнер дүжүттү алган. Бо сан-чурагайны көргеш, чамдык кижилер чери эвээш-тир дижир чадавас. Ол шын, ынчалза-даа кол-ла чүве төнчү түңнел: ол звено 3 гектардан 65 тонна картофельди алган. Черни чөп ажыглаар деп чүве ол-дур. А Бай-Тайганың «Мурнакчы» совхоз 8 гектарга ол культураны тарааш, чүгле 6 тоннаны ажаап алган. Бии-Хемде «Хадың» совхоз 20 гектардан база 6-ла тонна картофельди ажааган. Аренда кижиниң чогаадыкчы, тывынгыр, сагынгыр чоруун ажыдар деп чүүлдүң бадыткалы бир гектардан 210 центнер дүжүт алган картофель өстүрүкчүлериниң дуржулгазындан көстүп турар ышкажыл.

Аренда дээрге күш-ажылды тергиин эки кылдыр, эртем ёзузу-биле организастаары-дыр. Үстүнде мактаанывыс Н. П. Солдатованың арендалыг звенозунга совхозтуң агрономнары дузалашкан, хамык-ла чүүлдерни — чарыгдалдарны санап кылган, чемишчидилге, суггарылга, культураны тарыыр хуусаазы, үнүп келгенде ону ажаары дээш, бо бүгү чүүлдерни агротехниктиг негелделер ёзугаар кылган. Түңнел ол.

Арендаторга дуза херек. Чөөн-Хемчикте «Хөндергей» совхозтуң дирекциязы картофель тарып өстүрер талазы-биле звенолар-биле керээ чаргаш, оларга дузалашпаан, шөлдү суггарар системаны белеткеп бербээн. Ынчангаш артык чарыгдал үнген. Шугум чазаарда, шыгаар дээривис ышкаш, ол звенoларны арендаже киирерде, баштай-ла хамык чүүлдерни белеткеп алган турган болза!

Ийе, белеткел, дуза херек. «Хадың» совхозта Я. Р. Боргер хаван өстүрери-биле арендалыг ажылдап турар. Дирекция-биле керээлиг. Ооң чугаазы-биле алырга, директор Ю. А. Мишарин аңаа шору дузалап турган. Эрткен чылын звено 61 муң рубль арыг орулганы алган. Ынчалза-даа ам 6 ай дургузунда ажыл төлевири албаан. Звенонуң кажаазынга норма ёзугаар 200 хаван турар ужурлуг, а ам 500 хире бар. Дужаары база берге. Эм-дом садып алырынга акша бербес. Мал эмчизин чоокта чаа быжыглаан. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, арендаторнуң хомудалы улуг, аңаа бот-башкарныр арганы бербейн турар. Хол-будун хүлүп каан-биле домей. Ынчангаш ол агроүлетпүр банкызынга бодунуң аңгы санын ажыдып алыр дээш, республиканың Агроүлетпүр эвилелинге база барган. Дуза чок. Ынчангаш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазынга кирер, оон дилээр ужурга таварышкан.

Ийе, арендатор кижи мал-маганның, тарылга шөлүнүң-даа бүрүн ээзи болур ужурлуг. Ол бүгү чүүлдерни салгал дамчыдып берип-даа болур. Бистиң республикада аренда-биле ажылдап турарларда таарымча чок бир чүүл болза, оларның эргелерин керээде айытпаан, юридика талазы-биле камгалалы чок. Совхоз база арендатор-даа керээниң негелдезин күүсетпейн барган таварылгада чаргыны каяа, кымга барып чарарыл?

Чижээ, мындыг айтырыглар туруп келир: санажылга өртээ база күрүне өртээ—ийи аңгы өртек турар. А арендатор кижи тарааны азы мал төлүн арттыр апкан болза, совхозу-биле кандыг өртек ёзугаар санажыр апаарыл? Ол артык продукцияны канчаарыл? Керээге айтып алыр бир кол чүүл ол. База бир будалчак чүүл бар: арендатор кижи керээзинге продукцияны алырын планнап алыр, а хүлээлге деп чүве турбас. Чүге дизе, бо таварылгада совхозу малчынның планынче эвес, а хүлээлгезинче көөр, ол ёзугаар санаш дээр. Эң ылаңгыя өг-бүле керээзи-биле ажылдап турарларга мындыг чүүл бо-ла таваржыр.

Арендаторлар дээрге совхозтуң улуузу-дур. А оларга дузалаар бе? Ыяап-ла дузалаар. Бисте чамдык ажыл-агыйлар, чижээ, малчын азы механизатор, чолаачы арендаже кирген болганда, хамык эт-херекселиңни бодуң бил, бодуң кылып, септеп ал дээр-дир. Ол шын эвес. Бистиң сорулгавыс — арендаже шупту кирер. Ынчап баарда, чижээ, МТМ септээр техника чок канчаарыл, орулганы кайыын киирип алыр ужурлугул? А совхоз арендатор чолаачыларны база механизаторларны боттарыңар-ла техникаңарны харыылаңар дээр-дир. Ынчангаш арендаже совхозтуң бүгү адырлары киргенде, ажылдаарынга эптиг.

Быжыга берген арендаторлар агроүлетпүр банкызынга боттары агар санныг турарга, ажылдаарынга дыка-ла таарымчалыг болур. Бо таварылгада олар, амгы «Хадыңда» хаван ажаакчызы арендатор ышкаш эвес, совхозтан ийи холдап «өршээл дилеп» турбас, херек акшаны үндүрүп алыр, хереглээн чүүлдерни боттары-ла садып алыр.

Арендатор кижи бодунуң күжүн база хынамчалыг санап, хуваап алганы дээре. Эрткен күзүн «Сукпакта» картофель тарып өстүрер арендатор шөлдүң бок үнүжүн тура соп, арыглаар күш четпейн, редакцияга кээп, аңаа дузалажыр улус херек деп чарлаар ужурга таварышты. Ол ышкаш дыка хөй арендаторлар, чижээ, сиген тарып өстүргеннер, мал чеми белеткээр үе чедип келгенде, ону чүгле боттары кезип, бөлер бис дээш, күш четтикпейн баар, ынчангаш совхозунда-даа, боттарында-даа орулганы чедир албас таварылгалар эң ылаңгыя Бай-Тайга районнуң арендаторларынга турган.

Көдээ ажыл-агыйга арендаторлар чолну чемгерип шыдаар бе? Ол дээрге бүдүрүлгениң бир ажыктыг хевири. Ооң-биле кады кооперативтер, дузалал ажыл-агый база улуг рольдуг. Бо ажыктыг аргаже кижи бүрүзү-ле шилчий бербес, аңаа билиг херек. Чүл ол? Арендаже киргенде, ол кижи бухгалтер, экономист, а чер ажылдыг болза, механизатор, чолаачы, агроном, инженер болур, малчын кижи бо аргаже киргенде, зоотехник, мал эмчизи мергежилдерниң оода эге чадазын ыяап-ла билген турар ужурлуг. Ынчангаш негелде улуг. Арендатор дээрге, бир талазында, шенекчи-дир. Хөй эътти, дүктү, сүттү, тарааны алыр дээш ол хөй шенелделерни кылыр ужурлуг.

Аренда—ийи талалыг ажыл. Керээ чарган соонда, оларның кайы-бирээзи негелделерин күүсетпес болза, совхоз-даа, арендатор-даа каражадаар.

Экономиканы башкарарының, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидериниң дептилгелиг аргаларын мал, чер ажылынга, тудугга-даа канчаар ажыглаарының дугайында парлаттынган материалдар тыва дылда чүгле ийи-чаңгыс бар. Ол чорук эң ылаңгыя малчыннарның арендаже киреринге улуг шаптыктыг боол турар. А бо чылда ындыг литератураны тыва дылга бижиир база очулдурар талазы-биле чамдык хемчеглерни Агроүлетпүр эвилели база «Шын» солуннуң агроүлетпүр килдизи-даа алыр. Эң ылаңгыя арендаже баштай кирген ажыл-агыйывыс—«Тиилелге» совхозтуң дуржулгазының дугайында дептержигешти тыва дылга үндүрер деп турар. Ол болза, малчыннарга, механизаторларга база чолаачыларга өөредилге ному болур ужурлуг.

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУННУҢ ДҮРГЕДЕДИКЧИЗИ

Бистиң чаа парламентивисте чүгле «шуугаазын-на» көвүдеп турар деп санап турар кижилерниң бары элдептиг. Ол дээрге политиктиг кызыы чорук, азы угаан-сарыылдыг чорукту өжегээр дорамчылап турары-дыр. Дээди Совет дээрге, эде тургустунуушкуннуң аажок дүргедедикчизи дээрзин чоң-даа көрүп турар ышкажыл.

Парламентиниң ушкү сессиязы — эрге-хоойлулуг күрүнеже, гуманныг, демократтыг социализмче шилчиишкинниң база бир үе-чадазы.

Чурттуң ажыл, амыдыралынга эң эргежок чугула хоойлулар төлевилелдерин чугаалажып көөрү кол чүүл эвес. Ол ажылды шагда-ла кылып келген. Чаартылгалар үезинде политиктиг айтырыглар эвээш эвес тывылган. Оларны соңгаарладыр арга чок. Маңаа хамыктың мурнунда идея дугайында чугаалаар апаар. Бүгү делегейге улуг сонуургал-биле хүлээп алдынган ССРЭ-ге президент эрге-чагыргазының албанын тургузар дугайында идеяның дугайын чугаалаар апаар.

Бо дидим бодал, ону удуртукчулар чугаалаваан, а СЭКП ТК-ның февраль (1990 ч.) Пленумунуң оралчок мурнунда бөдүүн кижилер чугаалап турган, ол партияның XXVIII съездизинге Төп Комитеттиң Платформазында көскү одуруглар кылдыр кирген. А хоойлулар ажылдап кылыкчыларынга хамаарыштыр алыр болза, оларның чамдыктары шагда-ла президент эрге-чагыргазын киирер дугайында кызыдып турганнар, ылаңгыя девискээрлер аразының бөлүктери ынчаар албадап турган. Ол чүл — политиктиг өткүт угаан бе? Ол бөлүктерниң удуртукчулары угаан-меделел-даа талазы-биле, болуушкуннарның канчап баарын өттүр билир-даа талазы-биле шыырак-даа болза, олар президент албан-дужаал айтырыынга боттарының мурнуку политиктиг эрге-ажыын харааи турганнар боор. Ол кандыг-даа болза, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүннери үнген саналга хамаарыштыр боттарының туружун тодарадыры чугула апарган. Ону аңгы-аңгы хүлээп алгылаан, чоң-даа аңгы-аңгы саналдаан, ынчалза-даа маргылдаалар үезинде хөй кезии ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизин чыыр дугайында айтырыгны бо сессияга чугаалажып көөрү чугула деп саналдааннар, бистиң чуртка президент турар бе азы турбас бе дээр дугайында айтырыгны чүгле ол шиитпирлээр.

Бо айтырыгны чугаалажып турар үеде сессияның ажылынга хамаарыштыр чаңгыс чүүлдүң — М. С. Горбачевтуң ээлеп алган туружунуң дугайында сагындырза артык эвес. Дискуссия үезинде депутаттарның бирээзи биске эргелеп башкарылганың президент хевирин тургузар дугайында идеяга чигзинип, ол «аппараттың оюннары» эвес бе деп саналдап турда, Дээди Советтиң Даргазы аңаа изиг-изиг харыылай каггылапкан. Ол бо дээрге амыдыралдың негелдези-дир, байдал чуртта ынчаар тургустунган, президентиниң албан-дужаалы аңаа хууда эвес, а күрүнеге эргежок чугула, байдал улам чидигленип турар үеде күрүне чурттаар арга чок апарган дээрзин чугаалай каапкан.

Бо чүткүлдүг чорук дээрге—тургустунган политиктиг байдалга Лениниң дораан харыылай каaптарының мергежилин шиңгээдип алганының үлегери эвес бе? «Амгы үеге» хамаарыштыр Лениниң изиг кыйгырыын сактып келиилиңер: Бөгүн эрте-дир, а даарта орай болур. Президент дугайында айтырыгны чугаалажып турар үеде дыка хөй депутаттар бо айтырыгны дарый шиитпирлээриниң эргежок чугулазының дугайында саналды деткээннер.

Санал-онал солчуушкуннарының үезинде Латвиядан хөйге билдингир апарган депутат В. И. Алкснистиң болгаш Киргизиядан депутат Г. А. Комаровтуң «Союз» деп депутат бөлүүн тургузар бис деп медеглээнин чурттуң хөй-нитизи эскет чокка арттырып кагбаан. Ол бөлүктүң политиктиг сорулгаларынга чүгле байыр чедирип болур. Оларның бирээзи болза федеративтиг тургузугну болгаш ССРЭ-ниң күрүне тургузуунуң бүрүн-бүдүн чоруун камгалап арттырары, сепаратизмге, национализмге болгаш шовинизмге удурланышкынны кылыры деп санап турар.

Ам парламентиде боттарының политиктиг сорулгаларының болгаш эрге-ажыктарының талазы-биле үш каттыжыышкын тодараттынып келген: «аграржылар», «девискээр дээш туржуп турарлар», «эвилел дээш туржуп турарлар». «Эвилелчилер» бүгү парламент бөлүктери-биле калбак болгаш боттуг кады ажылдажылганы кылырынга белен бис деп бүзүрелдиг медеглээннер. Ынчаарга каттыжып алырынга херектиг бүгү чүүлдер херек кырында бар. Чуртта тургустунуп келген байдал бүгү күштерни, ооң иштинде депутаттарның күзел-маргылдаа кыптыгыышкынын-даа каттыштырарын негеп турар.

Сессия бүрүзү депутаттардан кичээнгейлиг болурун негээр. Ынчаарга амгы сессия депутаттарның кончуг кичээнгейлиг болурун негеп турар. Чүге дээрге оларны хүлээп албас болза эде тургустунуушкун бурунгаарлап шыдавас кончуг чугула болгаш үндезин хоойлулар төлевилелдерин бо сессияда хүлээп ап эгелээн. А оларның эге бажында ССРЭ-де өнчү болгаш чер дугайында хоойлуларның төлевилелдери болур. Ук төлевилелдерге хамаарыштыр сайгарылгаларның болгаш санал-онал солчулгаларының кандыг боол турганы билдингир. Ол дугайында чамдык чүүлдерни чугаалап болур.

Чурттуң амыдыралы берге боол турар бо үеде депутаттар эрге-чагырганың күүсекчи органнарынга дузалаар дээш изиг күзелин илередип турар. Моон мурнунда кайыдаа хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр чамдык депутаттар кайы хире чидиг болгаш шаштырыглыг айтырыгларны салып турган ийик. А бо удаада ындыг чоруктарның шеглеп эгелээни черле билдинип турар. Чижээ, өнчү дугайында хоойлу төлевилелинге хөй айтырыг тургустунмаан. Ол айтырыг талазы-биле илеткелди хаайы билиглиг болгаш маргылдаа кылырынга арга-дуржулгалыг Л. И. Абалкин кылганындан ындыг боол чадавас. Ынчалза-даа хоойлу доктаадып үндүрер болгаш күүсекчи органнарның алыс сорулгазы чаңгыс дээрзин депутаттар эки билип турар. Ол чүл дээрге ажыл-херекти экижидери, чаартылгаларны бурунгаарладыры. Ажыл-агыйны башкарып чорударын болгаш эргелеп башкарылганы чаартып турбас болза чедимшиннерни, эки амыдыралды канчап чедип алырыл? Социализм хөгжүлдезин шапкыны-биле бурунгаарладыр дээш хоойлуларны чаартып, амгы үениң негелделеринге дүүштүрүп турар болгай.

Өнчү дугайында хоойлу төлевилели сайгартынган. Өскерилгелерни болгаш немелделерни киирген соонда, ооң хүлээттинип алдынарынга чигзиниг турбас. Күрүне өнчүзүн үндезини-биле чаартыры, чайгылыш чок демократчыдары боттуг айтырыг апарган.

(СЭТА).

МАЛ-МАГАННЫГ ТУДУГЖУЛАР БИС

Районнуң тудуг угланыышкынныг албан черлериниң аразынга күш-ажылчы чүгээр көргүзүглеривис дээш, СЭКП Тес-Хем райкомунуң, улус депутаттарының район Совединиң күүсекчи комитединиң база ВЛКСМ райкомунуң шилчиир Кызыл тугун чаалап алдывыс. Эрткен 1989 ажыл-агый чылын мынчаар доостувус. Каш сан-чурагайдан адап көрейн. Номчукчуларга чалгааранчыг болур чадап чок, ынчалза-жок ол саннар ажылывыстың, планныг онаалдаларывыстың «көрүнчүү» дизе, частырыг болбас. Чыл дургузунда бүгү тудуг-монтаж ажылдарын 1 миллион 854 муң рубль түңге кылып чорудар турааш, херек кырында ону 2 миллион 46 муң рубль кылдыр боттандырдывыс. Ооң иштинде боттарывыстың күжүвүс-биле кылыр ужурлуг ажылдарывыс 139 муң рубльге база ажыр күүсеттинген.

Акша акшазында-ла ийнеп. Тудугжу кижиниң ажыл-ижиниң эки, багайын база бир үнелээр чүүл — ажыглалга киирген, киирбээн шөлү болгай. Эрткен чылын 2 муң 904 дөрбелчин метр чуртталга тудууп ажыглалга киирер турааш, 3 муң 441 дөрбелчин метрни киирдивис. «Бөдүүн дыл-биле» чугаалаарга, ол чартык чүс аал иштичурттаар 25 бажың-дыр. Немей чугаалап каар ужурлуг чүве чүл дээрге, ол бажыңнарывысты көдээ черге таарыштыр мал-маган тударынга дузалал тудугларын база кады холдан үндүрүп турар бис. Бир эвес чагыкчы кижи киирип келир чүве болза, чунар-бажың дээш ооң херeглээн тудуг-суурун база немей кылыры бистиң хүлээлгевис.

Ажыглалга чаа киирген болгаш тудуп, тургузуп турарывыс чугула ужур-дузалыг объектилерге база доктаар бодап тур мен. Берт-Даг суурда 140 оруннуг уруглар садын удавас ажыглалга киирер бис. Район төвү Самагалдай суурнуң амыдыралынга бир онзагай болур чүүл — ажыглалга кирер тудуг чүл дизе, ол районнуң Культура бажыңы-биле кожа чаа спорт залы-дыр. Ортумак школада дээрден башка биске спорт залы мурнунда турбаан. Ооң кадында бичежек спорт залын колдуунда гимнастика залы дижиривис билдингир. А бистиң бо тудуп турарывыс зал улуг, делгем, чырык болур. Аңаа баскетболдуң, хол бөмбүүнүң, гимнастиканың, хүрештиң дээш спортчу хөй хевирлерге белеткел, маргылдаа эрттирип болур дээрзин айтып каарга-ла четчир. Бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыска он ийиги беш чылдың сөөлгү чылында ол төлептиг белээвис болуру чугаажок. Ооң-биле чергелештир Шуурмакка ыяштан тудуг кезектери (соңга, эжик, шала ыяжы, рейка) бүдүрүп үндүрер септелге-механика мастерскаялыг, ол ыяш кургадыр черлиг бааза бүдүрүлгениң тудуун эрткен чылын эгелеп каан бис. Бажыңга херeглээр үүрмек кезектерни моон соңгаар өскелерден сураглаңып турбас апаар бис.

Республиканың кайы-даа районнарында, хоорай, суурларында ышкаш бажың айтырыы бисте нарын байдалда туруп турар. Бо херекти чогумчалыг шиитпирлээринге бистиң тудугжу бригадаларывыстың үлүү улуг дээрзин демдеглээр апаар. Олардан эң эки түңнелди «Таңды сыны» совхозтуң төвү Ү-Шынаа суурга — 2, Берт-Дагга —1, район төвүнге база бир ийи аал ишти чурттаар бажыңнарны туткаш, ажыглалга киирген хооч тудугжу Сырат Чолаачының бригадазы шылгараан. Чарыштың дараазында черлеринде Эрес Түменниң, Владимир Менгалдың, Халбын Монгуштуң удурткан «бригадалары чоруп, 6 аал чурттаар 3-3 бажыңнарын дүлгүүрлерин ээлеринге хүлээдип берген.

Ажыл-иживисте бүгү-ле чүүлдү деңдески эки дээр болза, амыдыралга дүүшпес апаар. Бир чамдык объектилерни өй-шаанда ажыглалга киирип шыдавайн баар-дыр бис. Ооң бирээзи—Берт-Даг суурда ясли-сад ол. Бистиң «бурууувус-биле» хөй чаштар өглеринде олуруп турарындан иелериниң бир чамдызының шуут ажылдаар харыы чок болуп турар. Тудуг материалындан кончуг аскап турар бис. Ынчангаш бискедаа, ол-даа улуска күзенчиг эвес ындыг таварылгалар туруп кээр. Демги ясли-садты ажыглалга киирери нге цемент чедишпээни шаптыктаан.

База бүдүрүлге баазавыс, конторавыс суур кыдыында турар. Бир эвес чоок чурттавайн турар болзуңза, дүъштүң кыска шак-үези сеңээ четчир деп ужур-даа чок. Эрги конторавыс турган бажыңны эде-хере дерип тур бис. Аңаа изиг шайлыг, аъш-чемниг столоваяның туруптарынга чедир санныг хонук арты. Боттарывыстың ажылчыннарывыстың ажылдаарынга таарымчалыг байдал ооң-биле тургустунар. Өртек-үнези холчок чиик болур. Далган аймаандан (макарон кылыглары, хлеб) өскези бистиң болур: эът, сүт, картофель, ногаа. Тудуп турарывыс дузалал ажыл-агыйывыс бодунуң адын борта ылап бадыткап дузалаары албан.

Амдыызында саар 6 инектиг, 30 ажыг хаванныг, картофель олуртур кара хөрзүннүг 3 гектар черлиг бис. Ногаа-биле база боттарывыс бүдүн чыл дургузунда хапдыртына бээр аргалыг апаарывыстың бир магадылалы бар. Х. Чүргүй-оол аттыг совхозтан Ужарлыгда эрги мал хүлээп алыр төп одалга системалыг черин садып алдывыс. Ында кажаа-хораа, ириңди, кол-ла чүүл—демир хоорзалар дамчыштыр келир чылыг суг бар-дыр. Ол мал хүлээп алыр черниң баазазынга кыры дуглаглыг теплица кыска хуусаада туттуна бээр. Амдыызында 240 дөрбелчин метр шөлге. Херек болза оон-даа улгаттырып ап болур бис. Тудуг материалы бодувуста-дыр, коллектив кежигүннериниң борта сонуургалы бедик дээрзи амдыгааштан иле. Бо бүгү күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн улам бедидеринге дөгүм болур ужурлуг. Эрткен 1989 чылда бистиң АКМК-да күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 7,4 хууга бедээн. Ол мурнуку 1988 чылга көөрде, 2,3 хуу улуг. Ооң уламындан ажылчын кижиниң ажылдап алыр шалыңы өскен. Ол ам бир айда ортумаа-биле 377 рубльге деңболп турар.

Шак ынчаар коллектив кежигүннериниң ажыл-ижин, амыдырал-чуртталга айтырыгларын бир деңге көрүп турааш, эвээш-биче чедип алган чедиишкиннеривисти улам быжыглаар бис.

Очур-оол ШИМИТ-ООЛ.

ЫРЫ АМЫДЫРАЛДАН УЖУКТАЛЫР

Тываның улустуң ырларының күүседикчилериниң Декей-оо аттыг республика байырлалын РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артистери Кара-кыс Мунзук биле Николай Өлзей-оол байыр чедирип ажыткаш, бурунгу тыва ырларны күүсеткен. Профоблчөвүлелдиң спортчу клувунуң бот-тывынгыр артистери «Дөге-Баары» деп ыры-биле байырлалды эгелээр аас-кежиктиг болган. Юрий Потапов удурткан ИХМ-ниң ыры ансамблиниң «Дагын катап дарлатпас бис» деп ырның күүселдезин мактавас аргажок. Сергей Сокольников «Бай-ла Тайгам» болгаш улустуң кожаңнарын тыва дылга кымга-даа дөмейлешпес, бир янзы ырлаан. Кызылдың төлээзи Татьяна Доржу «Бай-ла Хемчиимни» база тергиин эки күүсеткеш, көрүкчүлерниң сеткилин өрткен. Тыва улустуң хөгжүм херекселдери-биле атсураа республикада дыргын барган Бай-Тайганың бот-тывынгыр артистери бо удаада көрүкчүлерни база уран талантызы-биле магадаткан. Хөгжүм херекселдери-биле үдеткен бай-тайгажылар бурунгу тыва улустуң «Ала караан дешкен болза» деп ырызын, Галина Комбу «Чашпы-Хемни», Чечек Монгуш биле Юрий Кыргыс «Эжим сени» деп ырларны бедик деңнелге ырлап күүсеткен. Таңды туржук, республикада сураглыг ыраажы Оюн Болдукпан «Межегей» деп ырыны бадырыптарга, муңгак кижи ыглапкы дег болган. «Коңгургай» ансамбли «Декей-оону» аа-шуулаптарга, кижиниң катап-катап дыңнап оруксаазы келир. Сценага Кызыл районнуң ыры ансамбли «Коңгургайны» акопелла ёзугаар (үделге чокка) ырлаптарга, дыңнаксанчыг-ла чорду. Бот-тывынгыр уран чүүлдүң хоочуну, Тываның сураглыг ыраажыларының бирээзи Опал Шулуу «Чараш карам» деп ырызын Радомир Монгушка лимби-биле үдеткеш ырлаптарга, адыш часкаашкыннары залга диңмиттелип турду. Бии-Хемден Мира Ондар, Людмила Малахова, Ольга Карпова үш үнге тыва улустуң «Дагын катап дарлатпас бис» деп ырызын, уруглар садигиниң кижизидикчи башкызы Людмила Салчак «Агитаторну» база тергиин эки күүсеткен. Каа-Хемден Мөңгүн-оол Дамбаштай барык-ла сопрано үн-биле «База катап көрбес мен бе?», Наталья Шойгу «Кадарчы»

ЧУРУКТА: бот-тывынгыр уран чүүлдүң хоочуну Болдукпан Оюн ырлап тур.

(Төнчүзү 4-кү арында).

ПЛАННАРЫН АЖЫРГАН

«Чыраа-Бажы» совхозтуң Хорүг-Даг кооперативиниң Дөң-Терек сүт-бараан фермазының коллективи эрткен чылын эки ажылдап, сүттү бүдүрер болгаш күрүнеге садар планнарын ажыр боттандырган.

Ложка Ховалыг тус чер уксаалыг инек бүрүзүнден-не 2381 литр сүттү саап, районнуң саанчылар аразында чарыжынга ийиги черни алган. Күш-ажылдың хоочуну Севилбаа Ховалыг чыл түңнели-биле Москваже аян-чорук кылып баар халас путёвка-биле шаңнаткан.

— Хүнде бир инекке онааштыр ортумаа-биле 7 литр сүттү саап ап турар. Инектиң сүдү — дылында болгай. Чемгерилгезинче кол кичээнгейни салып турарывыстан деңгилдези шыырак — деп, кооперативтиң даргазы Попов Монгуш чугаалады.

Шынап-ла, аңаа барган кижи кажаалар иштиниң чылыын, чырыын, ажаалда-хайгааралды экижиткенин дораан эскерер.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

КОСМОНАВТЫЛАР ЭЭП КЕЛГЕН

«Мир» эртем-шинчилел комплекизинге боттандырып чорудар ажылдарының программазын долузу-биле боттандыргаш, космонавтылар Александр Викторенко биле Александр Серебров 1990 чылдың февраль 19-та Москваны-биле 7 шак 36 минута турда Черде ээп чедип келгеннер.

«Союз ТМ-8» космос корабльның Черже дүжүп бадар аппарады Аркалык хоорайның соңгу-чөөн талазынга кээп хонупкан. Космонавтыларның кадыының байдалы эки.

(СЭТА).

СӨӨЛГҮ ШАКТА

● ГАВАНА. Чурттуң найысылалынга Кубаның Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң ээлчег чок пленуму болуп эрткен. Пленумнуң киржикчилеринге Политбюронуң элээн хөй айтырыглар талазы-биле кылган анализиниң түңнелдерин таныштырган.

Республиканың политиктиг, экономиктиг болгаш социал амыдыралынга болдунган чамдык частырыгларны эдип база моон соңгааргы сорулгаларны тодарадып алырының дугайында Политбюронуң киирип келген саналдарын Пленумга чугаалашкан.

1991 чылдың бирги чартыында партияның дөрткү съездизин чыылдырар деп шиитпирни пленумдан хүлээп алган.

● ПРАГА. Чехословакияның Коммунистиг партиязының болуп эрткен пленумунга партияда болгаш чуртта тургустунуп келген политиктиг байдалды чугаалашкан. Ук партияның даргазы Л. Адамец аңаа илеткел кылган.

Сөөлгү үеде бүдүрүлгелерден болгаш албан организация черлеринден чүгле компартия кежигүнү боол турар дээш хөй-хөй кижилерни үндүрүп эгелээн. Бедик мергежилдиг кижилерни массалыы-биле ажылдан үндүрүп турары чурттуң экономиказынга багай салдарны чедирип турар.

(СЭТА).

ТЫВА АССР: Кызыл хоорайның Первомай № 4 соңгулда округундан депутатка кандидаттар

Таныштырып тур бис

Тамара Чаш-ооловна НОРБУ

Тамара Чаш-ооловна Норбу 1921 чылда Улуг-Хем районнуң Эйлиг-Хемге төрүттүнген, дээди эртемниг, СЭКП кежигүнү, өг-бүлелиг, үш уруглуг.

1939 чылда Горно-Алтайскиниң кодээ ажыл-агый техникумун дооскаш, 1947 чылга чедир бодунуң тускай эртемиинң аайы-биле Таңды, Чаа-Хөл, Тес-Хем районнарга болгаш Кызыл хоорайга ажылдап чораан.

1947—1949 чылдарда СЭКП Тере-Хөл райкомунуң килдис эргелекчизинге, 1950—1952 чылдарда СЭКП Тыва обкомунуң херээженнер ортузунга ажыл чорудар килдизиниң эргелекчизинге, 1952—1956 чылдарда «Шын» солуннуң килдис эргелекчизинге, СЭКП Кызыл хооркомунуң килдис эргелекчизиниң оралакчызынга, профэвилел обкомунуң даргазынга, СЭКП Кызыл райкомунуң секретарынга ажылдап чораан.

1956—1960 чылдарда Красноярскиде партияның дээди школазының дыңнакчызы турган. 1959 чылдан 1982 чылга чедир профессионалдар эвилелдериниң Тыва область чөвүлелиниң даргазынга соңгуттуруп келген.

1982—1985 чылдарда Бүгү-российаның төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаар ниитилелиниң Тывада салбырының харысалгалыг секретары, 1985—1988 чылдарда Тываның чурт-шинчилел музейиниң директору турган.

1987 чылда Тываның дайын болгаш күш-ажыл хоочуннарының республика чөвүлелиниң даргазынга соңгуткаш, хөй-ниити шутуму-биле ында амдыгаа чедир ажылдап турар.

1961—1982 чылдарда СЭКП Тыва обкомунуң бюро кежигүнүнге, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң I—V чыыжының депутадынга, 1961 чылдан 1982 чыл чедир ВЦСПС-тиң кежигүнүнүң кандидадынга, ССРЭ-ниң профессионалдар эвилелиниң XIII—XVI съездилериниң делегадынга соңгуттуруп чораан.

Күш-ажылдың Кызыл Тук, «Хүндүлелдиң Демдээ» орденнер-биле болгаш 5 медаль-биле шаңнаткан.

Тываның дайын болгаш күш-ажыл хоочуннарының республика чөвүлелиниң пленумундан депшиттирген.

* * *

Чуртта калбарган эде тургустунуушкунну бүгү талалыг деткип турар мен. Ол социалистиг уг-шигни кажан-даа чидирбес ужурлуг. Эде тургустунуушкунну ажыглап, аңаа чагдынып алгаш, янзы-бүрү шимчээшкиннер, бөлүктер чуртта байдалды бансырадып, эде тургустунуушкуннуң херээнге шаптыктап турар. Ындыг чоруктар-биле демиселди чорударынга, чуртта, республикада байдалды чогумчалыг болдурарынга үлүүмнү киирип, бактаап кирип турарым хоочуннар шимчээшкинин өлче киириштирери дээш туржур мен. Националдар арызында эп-найыралдыг, билчиишкинниг болуру дээш мурнундагызы деп быжыг туруштуг демисежир мен.

Кайда-даа бойдус камгалалының айтырыы эң чидиг боор илереп турар. Бо талазы-биле бодум хуумда Улуг-Хемниң арыы, ооң суунуң сыыгап, эвээжевезиниң талазы-биле айтырыгларже кичээнгейни угландырарын шиитпирлээн мен. Бо сөөлгү ийи-үш чылдарда Улуг-Хемниң суу ооң мурнундагы кайы-даа чылдарныындан оранчок сыыгап, ол дээш кыйгы салырын негеп келген. Бир эвес бо олчаан артар болза, Улуг-Хем суу, хөөрем чок, аъттыг кижи сүзүп кештирип турар апаар. Ынчангаш хем баштарындан, суг уннарының чоогундан арга-ыяш кезерин хоруп, ыяш белеткелин арга-ыяш болгаш бойдус камгалал органнары-биле ылап дугуржулгалыг, хамыдыышкын чок чорудары онза чугула апарган. Ол ышкаш ыяш белеткелиниң хемчээлин кызырып, ужурган ыяш бүрүзүн долу, ажыктыг ажыглаары дээш, оон мурнундагызы дег кам чок чорукту болдурбазы дээш бүгү хемчеглерни ап, шыңгыы контрольду тургузары чугула. Бо айтырыгже кичээнгейни улгаттырып, хөй-ниитини ынаар эвилелдээринче сагыш салыр мен. Ооң-биле чергелештир Кызыл хоорайда чылдан чылче соңгаарлаттынып, чедир туттунмайн турар суг арыглал тудугларын дүргедедиринче кичээнгейни күштелдирери дээш боттуг үлүгнү киирерин кызыдар мен.

Шагаан-Арыг чоогунда цемент заводунуң тудуунга хамаарыштыр алыр болза, Тывага цемент заводу эргежок чугула херек. Ынчалзажок ооң экологтуг байдалга салдары, амгы тудуп турар черинге таарыжыр, таарышпазының дугайында айтырыг кончуг чидиг тургустунуп турар. Аңаа кым-дан-даа хамаарылга чок, билдилиг экспертизаны эрттирери ол талазы-биле көдүрүлген маргылдааны шиитпирлээр ужурлуг. Ынчангаш эртемге үндезилеңген чогуур деңнелдиг экспертизаны чорудары дээш туржур мен.

Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга бүрүткеттирген округумнуң кандыг байдалдаазын билир мен. Ол дээрге Кызылдың чаагайжыдылга, амыдыралдың таарымчалыг байдалдары тургустунмаан эрги кезээ. Ынчангаш ол девискээрниң чурттакчыларының, ында бүдүрүлгелерниң эрге-ажыынга дүгжүп турар хемчеглерни боттандырарының талазы-биле саналдарны киирип, шиитпирлээрин чедип алыры дээш кызыдар мен. Кудумчуларның чаагайжыдылгазы, төп одаланы ажыглаарының айтырыглары аңаа онза чугула. Уруглар ойнаар черлер, культура хандырылгазының тудуглары аңаа хереглеттинип турар.

Республиканың чылгы ажылының уксаажыдылга албан чери ында бар. Ооң айтырыглары мынчага дээр чүгле ооң бодунуң херээ, сагышкыралы кылдыр көрдүнүп келген. Төлевилел ёзугаар көрдүнген ипподромну тудары, аъттыг ажыл-агыйга, спортка, туризмге ажыглаарының айтырыгларын шиитпирлээринге киржип, аът-чылгы ажылы жилерни сонуургадып, ол-га бараан боор турар кылдыр кичээнгей салырынче хөй-ниитини оттурары чугула боор турар. Хайгаарал чок арткан уруглар албан черинге дуза кадып, аңаа хөй-ниити организацияларының, чижээ, хоочуннар чөвүлелиниң шефтээшкинин чедип алыр мен.

Кызыл хоорайда чуртталга айтырыын шиитпирлээринге улуг салдарлыг аныяктарның «Спутник» чуртталга комплекизиниң айтырыгларын шиитпирлээринге болдунар шаа-биле үлүүмнү киирер мен.

Назылап-кыраан, чурттуң хөгжүлдезинге боттарының үлүүн киирип келген кижилер дугайында сагыш салыышкын өскен. Пенсиялар дугайында чаа хоойлуну хүлээп алыр деп турары ол дугайын база катап херечилеп турар. Хоочуннар шимчээшкининде киржип, кырганнарның амыдырал-чурттталгазын, эрге-ажыын билир кижи болгаш, Кызылга хайгаарал чок арткан хоочуннарга амыдыралдың садыг, эмчи хандырылгазының бүгү хевирлери көрдүнген база бир бажыңны тудары дээш туржур мен. Ол ышкаш хоочуннарның аныяктар кижизидилгезинге киржилгези, боттарының үлегер-чижээн, арга-дуржулгазын оларга идепкейлиг дамчыдары дээш хемчеглерни боттандырарынга үлүүмнү киирер мен.

Сарыг-оол Шожут-оолович СААЯ

Сарыг-оол Шожут-оолович Саая 1937 чылда Мөңгүн-Тайга районнуң Каргыга төрүттүнген.

Мугур-Аксы школазынга 1947 чылда өөренип киргеш, ортумак школаны Бай-Тайга районнуң Тээли школазынга 1957 чылда дооскан. Ол-ла чылын Тээли ортумак школазынга очулдурукчу башкы, а 1958-59 чылдарда Тожу районнуң Ий ортумак школазынга чурулга болгаш черчение башкызы болуп ажылдап чораан.

1959 чылда Иркутскиниң уран чурулга училищезинге өөренип киргеш, ону чедиишкинниг дооскаш, 1964-65 чылдарда Кызылдың аныяк көрүкчүлер театрынга, а 1965—1973 чылдарда Тываның чурулга-бүдүрүлге мастерскаязынга чурукчу болуп ажылдаан.

Бүгү-эвилелдиң, Бүгү-российаның болгаш республиканың чурулга делгелгелериниң киржикчизи Сарыг-оол Саая 1973 чылда ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү апарган болгаш Тыва АССР-ниң Чурукчулар эвилелиниң баштаар чериниң, чурулга мастерскаязының чөвүлелиниң кежигүнүнге хөй катап соңгудуп келген. Ол хууда делгелгелерин каш удаа организастаан. Ол өг-бүлиг, ажы-төлдүг, партия кежигүнү эвес.

Республиканың Чурукчулар эвилелиниң VII съездизинге Тыва АССР-ниң Чурукчулар эвилелиниң баштаар чериниң даргазынга соңгуткаш, бөгүнге чедир ында ажылдап турар. Чогаадыкчы ажылы дээш «Хүндүлелдиң Демдээ» орден-биле шаңнаткан.

* * *

Республиканың партия, совет органнары, чогаадыкчы интеллигенциязы, Тываның бүгү чону автономнуг республикаларның эрткен чылын Москвага болуп эрткен уран чурулга делгелгези-биле массалыг информация чепсектеринден танышкан. Ол Москваның төп «Манеж» залынга болуп эрткен. Аңаа Тывадан чурукчуларның, уссевер мастерлерниң — шупту 51 кижиниң ажылдары делгеттинген. Москвачылар болгаш найысылалдың аалчылары чүгле бистиң чурукчуларывыстың чогаалдары-биле танышкан эвес, тыва чоннуң уран чүүлүн, ыры, танцызын, хөөмейин, сыгызын сонуургап көргеннер. Ынчангаш «Уран чүүл чоннуу болур» деп кыйгы мээң программамның кол угланыышкыны болур.

Театр, музыка, балет, уран чурулга, чечен чогаал кижиниң угаан сайзыралынга дээштиг салдарын чедирип турар. Ынчалза-даа бо хүннерде республиканың найысылалы Кызыл хоорайда уран чүүл болгаш культура-чырыдыышкын ажыл-чорудулгазының хөгжүлдезинге таарыштыр туттунган албан черлери эвээш. Чаңгыс чижек, Аныяк көрүкчүлер театры 1964 чылдан эгелеп бичии көрүкчүлерге янзы-бүрү шиилерни бараалгадып келген. Бо хүннерде ук театр көрүкчүлер олуртур зал хамаан чок, бир бажыңдан өске бажыңче чыл санында көжүп чоруп турары чажыт эвес. Бо талазы-биле уругларга тускай шии театрын туттурар дээш айтырыг тургузары мээң бир кол сорулгам.

Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң төлевилелин ёзугаар планда көрдүнген культура албан черлериниң тудугларын дарый тудуп эгелээрин кончуг чугула айтырыгларның бирээзи деп санааш, ол дээш демисежир мен. Чоннуң культура, уран чүүлүн сайзырадырынга ажык-дузалыг Алдан-маадыр аттыг чурт-шинчилел, культураның болгаш уран чүүлдүң музейлерин чоокку үеде Кызылга тудары көрдүнген. 600 олуттуг Культура ордузунуң тудуун дарый эгелезе эки. Бо бүгүнү сагышка чоок хүлээп көрүп, оларның чонга ачы-дузазын дүрген чедирген турарын чедип алырынга төлептиг үлүүмнү киирер мен.

ССРЭ-де чурттап турар акы-дунма орус болгаш оон-даа өске улустарның культурлуг сайзыралынга даянып алгаш, чоннуң сагыш-сеткилин көдүрүп, хей-аът киирип келир тыва культура уран чүүлүнүң бүгү адырларын сайзырадыры хүнниң чугула айтырыгларының бирээзи. Ат-сураа алгаан «Саян» ансамбльге, тыва уссеверлерниң ажылдарынга, ССРЭ-ниң улустуң артизи В. Оскал-оолга удурткан цирк артистеринге чоргаарланыр бис.

Тыва Россия Федерациязының составында чүве болганда, бистер ынаар чиг этти, ылаңгыя дүктү, эътти берип турар бис... Республика боду баш миннип, чиг этти сайзырадып, болбаазырадып, оон янзы-бүрү бараанны бүдүрер арганы бо хүннерде шиитпирлээри эргежок чугула болуп келген.

Тывада хөй нация ажылчы чон чурттап, ажылдап турар. Тывалар шаг-шаандан бээр орус чон-биле найыралдыг эдержип чораан. Тожуда, Каа-Хемде улуг назылыг орус чурттакчылар тыва дылды эки билип, тыва дыл кырынга чугаалажып турары ооң херечизи. Бистиң республикада чурттап турар орус, хакас, украин, казах болгаш оон-даа өске нациялар деңэргелиг, найыралдыг ажылдаар, чурттаар. Бистиң арывыска национал айтырыг талазы-биле чөрүлдээлер турбас ужурлуг.

Февраль 7-де үнген «Молодёжь Тувы» солунда эш В. Е. Серяковтуң берген интервьюзун номчаан мен. Владимир Ефимовичиниң ол чүүлде чугаалааны болза, «Цемент заводун тударын бадылаан специалистерге бүзүрээр мен, олар агаар арыг болур талазы-биле бүгү-ле хемчеглерни өөренип көргеннер» дээн. Бойдузувусту бис боттарывыс камгалавас, агаарывысты бис арыг тургузар дээш демисешпес болзувусса, келир үеде салгалывыс мурнунга буруулуг апаар бис.

Хоорайның чөөн чүгүнде чурттакчылыг хуу бажыңнарның хөй кезии хөмүр-даш оттулар, кудуктан суглаар, кудумчуларда чырык чок (Полевая кудумчузу), телефон-автомат чок болганындан чон берге байдалдарга таваржып турар. Бо микрорайонну хоорайның чаагайжыдылга чериниң кичээнгейинге алыры чугула.

Ажык-чарлыг, демократия үезинде улусчу чаңчылдарны, ёзулалдарны улам сайзырадыр, оларның эң экилерин кадагалаар эргелиг бис. Кем-буруу чок, актыг черге буруулуг деп шамнадып, үжен, бежен чылдар үезинде репрессияга таварышкан кижилерниң арыг адын катап тургузарынга, оларның аттарын мөңгежидеринге үлүүм киириштирер мен.

Чоннуң культура сайзыралын улам бедидер сорулга-биле уран чурулганың республика чергелиг музейин (чурулга уран чүүлүнге музейлер чүгле үш автономнуг республикада: Тыва, Марий, Соңгу Осетин АССР-лерде чок болуп турар) чоокку үеде планнап, тудуп кирери дээш айтырыгны чогуур органнарга тургузар мен.

Бистиң кандидаттарывыс

ТЫНЫМ АП КӨРҮҢЕР, ЭМЧИ!

Аныяк кезер эмчи Борис Түлүшович Күржеп Тес-Хемниң эң-не ырак дээн булуңу О. Шынаага чалалгага баргаш, бергедеп бөжүза-даа, аас-кежиктиг болган иениң караан чырыдып кааш, орайдүне чаа-ла чанып келгени ол. Өгнүң херээжен ээзи Раиса Дамбаевна районнуң хереглекчилер ниитилелинде бараан килдизиниң эргелекчизи кижи болгаш бо хүн база балдыр сыкпаан. Кожазы суурга магазин санап хүнзээн. Дөрт харлыг кызы Ленажыктың бодунуң «ажылхожулу» база бар. Садикке могап-шылааның безин уттуп, хүнзедир ойнап, маңнап хүнзээр. Өөнге кээп, орунга чыдыпкаш, ава-ачазының эргелелинге кирип, кезек чассып чыда, ам-на харын тамчыктыг уйгузун удуй бээр. Бажың иштиизиг болганындан, эмчи пижамазын кедипкен. Сакпыңга сугну өйлей куткаш, кезек буузаны изиг суугу кырынга тип кааш, агартыр сүттээн сарыг шайын аартай берген. Аяк долу эвес шай орту безин киргелекте, даштын хар кыйыраан соонда, кухня соңгазын кижи дыңзыг соктаан. Девидээн, далашкан үн:

— Эмчи, эмчи, чаа Шуурмактан иштинде, боскунда ийи-үш балыглыг херээжен кижи эккелди. Үзе-ле тынныг кижи чүве-дир, хөй хан база чидирген. Чүгле силерниң дузаңар херек!

— Чүгле... Шынында өске кандыг-даа аарыг кижи болза, дежурный эмчиниң, ында сестраларның хайгааралының адаанга тура канчаптыр-даа турганш, даң атсып аптар. А мындыг таварылгада, чүгле кезер эмчиниң киржилгези эргежок чугула. Доп-дораан, хензиг-даа соңгаарладыышкын турбас ужурлуг. Баштай эпчок дыңналыр-даа бол, бижек балыын чүгле бижек шыдаар. Чепсекке удур чепсек. Бижек боорда, хирургтуң буянның «чылыг» бижээ. Аныяк ада иешкилерни эде шуглай тыртып кааш, божуу-далаш кеттинипкеш, караңгыже, өлүмден амыдыралды адырып алыр дээш, демиселче шимеш дээн. Ооң кандыг түңнелдиг доостуруун ам кым-даа, эмчи боду безин чугаалап, аазап шыдавас. Ол бо аът кулаа көзүлбес дүн дег караңгы, дүмбей, муңгаш Шуурмак суурдан ында ыяш пунктузунуң автомашиназы-биле балыг кижини чедирип эккелген төрелдери эмчини ыы-сыызы-биле уткуп алгаш, угбазының, дуңмазының, аваазының тынын алырын чаннып дилеп эгелээннер. Эмчи оон хамааржыр бүгү-ле чүүлдерни кылырын аазаан, кылган-даа...

Эге баштай сестразының долдура каапкан аарыгның төөгүзү-биле чүгүртү танышкан. 42 харлыг хамааты А. Монгушту кожазы орус херээжен кижи ашаанга хүннээш, аар кемдээшкинни чедирген болган. Баштай «кижи болуру берге кижи-дир» деп түңнелге келген. Бир-ле дугаарында, идегелдиг ассистент херек. Ол сорулга-биле РСФСР-ниң алдарлыг эмчизи, дуржулгалыг акушер-гинеколог Зинаида Анай-ооловна Кууларны орунундан барып тургускан. Сестразынга Кызылга интернатурага өөренип тургаш, бодунуң белен эвес мергежилинге ижиктирип, өөредип чораан сургуулу, чоокта чаа медицина училищезин дооскан Наталья Суваң-оолду «томуйлаан». Мындыг үеде бодунуң чоок билири дег идегелдиг кижи турбас. Ам арта бо хире нарын кезиишкинде. Үжелээ шак ынчаар өжүктүң үш дажы дег болуп алгаш, кижи дээш, чуртталга дээш шыңгыы демиселди чорутканнар. Кезиишкин барык үш шак иштинде уламчылаан. Боостаазы балыг ие кижи чүгле иштинде тынныг. Угаан кайдал. Ханны шыдавыже куткан, төрелдери база «харамнанмааннар». Кезер эмчиниң ачы-буянныг «алдын» холдары, дузалакчы эмчиниң бедик мергежили, аныяк эмчи сестразының кызымаа, чүткүлү база балыг кижиниң организминиң быжыы шупту биригип, каттышкаш, тиилеп үнген. Уруглары иезин, а ол өл-чаш, элээди ажы-төлүн база катап көөр, кужактаар аргалыг-дыр дээрзи аткан даң-биле кады чаа билдинген. Ол мырыңай чоокта эмчиден үндүр бижиткеш, чана берген болду. Өөрүшкү-маңнайлыг ие-биле ужурашпазымзадаа, ону аал-оранынче, уругдарынче эгидип берген база бир чаа амыдыралды аңаа шаңнаан эмчизиниң, эмнелгезиниң коллективинге ол хөй-ле чылыг сөстерни сөглээш, чаагай күзээшкиннерни йөрээш барганын, эмнелге ажылдакчылары шупту соңнуг-мурнуг сөглеп турдулар.

Кезер эмчиниң «оң холу», сестра Наталья Бадыевна Суваң-оол база бир аарыгның төөгүзү-биле мээң дилээм ёзугаар таныштырды. Белдир-Арыг суурда кооператив кежигүнү Маадыр-оол Оюн—хып дээн назын үези аныяк кижи. Үжен хар безин ыракта четкелек. Бир эвес ооң бодунуң үе-чергези болур кезер эмчи Борис Түлүшович Күржеп хамаарышкан хүлээлгезинге, даанган ажылынга мынчаар мергеживээн турган болза, чажыргаш чоор, чалыы назын хыл, кес кырынга келген, үстүрүнүң айыылы ооң кырынга диргелип келген турган. Ийет, база-ла кес, чидиг бижек ону дөрт хана артынче, эмнелгеже эккеп каан. Нарын кезиишкин соонда, ол ам-даа эмнелгеде чытпышаан болду. Ынчалзажок кезер эмчи өөрүнчүг «шиитпелди» аңаа бодунуң мурнундан үндүрүп каан: «Чурттаар, ажылдаар!».

Тес-Хем район эмнелгезиниң аныяк кезер эмчизи, төрүттүнгеш, үш он санны безин ажа базып четтикпээн хирезинде, хөй улуг-биче кижилерниң амы-тынын камгалап алырынга хүн бүрү төлептиг үлүүн, салыышкынын киирип чоруур эмчи Б. Т. Күржептиң дугайында эки сөстерни эмчилерден, ортумак медицина ажылдакчыларындан, салбырда эмнедип чыдар аарыг улустан хөй катап дыңнаар аргалыг болган мен. Үстүнде чүгле сөөлгү ийи чижекти киирген им ол. Ындыг таварылгалар хаая эвес дээрзин барык үш хонук дургузунда ооң-биле ужуражып чадашкаш, бүзүрээн мен. Бир катап улус хүлээп ап турда бар дээрзин ылап бүзүреп көргеш, хүлээп алыышкын шагы доостур чоокшулап орда, эмнелгениң улуг сестразы Валентина Дандар-биле кылаштажып келирививиске, бисти эмчивис эвес, а караңгы соңгалар «уткуп» алды. Улаштыр улуг эмчиже базып кирдим. Ынчан ооң ажылдан «эрте чоруй барганында» өске чылдагаан турганын улуг эмчи, РСФСР-ниң алдарлыг эмчизи деп бедик аттың эдилекчизи Р. И. Калдар-оол чугаалап берди. Берт-Дагда бир кижиниң байдалы баксыраан, орта кезер эмчиниң киржилгези херек апарганындан, ол бо үе-шакта ында турар кижи болган. Депутатка кандидат эмчиниң дугайында каксы чугаалап бээрин Роман Имажаповичиден дилээн мен.

— Көөр, ужуражыр болзуңарза, хөлчок бөдүүн кижи боор. Даштындан эмчи, доктор кижи кылдыр сагындырбас. Бирде, эмин эрттир бөдүүн апаар. Ооң уламындан-на боор, хөлчок биче сеткилдиг. Ажыл дээрге могап-шылаарын билбес. Аныяк кижи-ле болгаш шыдап чоруур чүве ыйнаан. Колдуу-ла эмнелгеде — «чурттап» турар кижи ийин бо. Чамдык улус даалга бээрге кандыг ийик, ылаңгыя хөй-нити аан, «дөө өг-оранным, алган кадайым, ажы-төлүм, амыр-дыжым» дээш хөй чылдагаан тывар. А Борис Түлүшович ындыг эвес. Дораан сегирип алыр, чажам дивес кылыр.

Болчаг шагы чеде бээрге, шалыпкын чедип, адап-сураанным эмчи-биле ужураштым. Эгезинде ооң амыдырал-чурттталгазын, аар-саар чүүлдер дугайында чугаалаштывыс.

— Биеэги буузаларымны домей-ле чип шыдаваан-на болгай мен—деп, кижим мындыг. —Менээ уруум авазы-биле удуур бетинде, ааска өй буузалар тудуп каан болганнары ол. Демги кезиишкинден келген дораан отту чүшкүргеш, буузаларымны ооң кырынга сала тыртып кааш, солун улуг каралап, диванга орган кижи мен. Уйгуга алзыпканымны безин билбээн мен. Чүгле чаа сакпыңымны харын «быжырып», хөө кара кылдыр өрттедип алган болбазык мен бе.

Чаа-ла 29-таан аныяк кижи болгаш ындыг боор. Допчу намдары чаңгыс ама саазынның чартыынга чайлыг сыңа бээр болган. Тес-Хем-биле чер-девискээри кожаланчыпкан чыдар Таңдының Элегеске төрүттүнгеш, өскен. Совет Армияга албан, медицина институду соонда калган. Кызылга бир чыл интернатура эрттиргеш, ийи чыл бурунгаар доктаамал ажылдап, чурттаары-биле борта келген. Эрткен кыска үе иштинде ооң канчаар ажылдап, чурттап келгенин үстүнде тайылбырлаарын кызыттым. «Депутат апарза, чонга оондаа эки, онзагай чүнү кылыр?». Бөгүн ону бир дүвүредип турары айтырыг ол. Бо дугайында ооң бодалы кыска:

— Самагалдай 106 дугаар соңгулда округундан мээң-биле кады Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга республиканың харылзаа техниктиг-бүдүрүлге эргелелиниң начальниги Дүгержап Братович Чоксум база депшиттирген кижи. Кымның соңгудаларга тиилелге чедип алырын үе көргүзе бээр, чүгле соңгукчулар шиитпирлээр. Мээң амгы сорулгам — удурланыкчымның канчап ажары эвес, а район нуң социал байдалын экижидеринче, ылаңгыя кижиде эң-не үнелиг чүүл — ооң кадыкшылын быжыглаарынче, ниити кадык камгалалын улам хөгжүдеринче, бедик деңнелче көдүреринче угланган программамны амыдыралга бүрүн боттандыры болур. Ол бүгү — депутат болур-болбазымзадаа, чоннуң амыдыралынга чугула херек. Чижээ, 1950 чылдарның эгезинде туттунган эрги чавыт бажың — район эмнелгезиниң кол корпузу болбушаан хевээр. Борта чаа эмнелге тударының, суурларда участок эмнелгелерин, медицина пунктуларын калбартырының айтырыгларын чугулалап көрүп турар мен. Кайы-даа черлер-биле бир домей, бисте бедик мергежилдиг эмчи кадрлар чедишпес. Ол дээрге бир дарый шиитпирлезе чогуур айтырыым. Хөрек өйген бодалдар-ла хөй. Соңгукчумга ону чедирер мен. Оларымның арга-сүмези база херек...

Бо удаада эмчи-биле чедир чугаалажып четтикпедивис. Салбырда аарыг улустуң бирээзиниң байдалы нарыыдаан...

Седип МОНГАЛ.

ТҮҢНЕЛДЕРНИ ҮНДҮРГЕН

Хандагайты суурга чоокта чаа районнуң ажыл-агый активиниң хуралы болуп эрткен, аңаа эрткен чылдың түңнелин чугаалашкан. Хуралга илеткелдерни агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел райкомунуң даргазы К. С. Ооржак, райкүүскомнуң план комиссиязының даргазы К. Д. Баазан олар кылганнар.

Районнуң совхозтары күрүнеге 1988 чылдың деннелинден 49,7 тонна сүттү, а 48 тонна эътти хөйнү саткан. Мал продукциязын бүдүрер болгаш садарының планын «Ак-Чыраа» совхоз ажыр боттандырып, чарышка тиилекчи болган. «Ак-Чыраа» совхозтуң Чалааты, «Коммунизмче орук» совхозта Улаатай бригадалары төрүүр 100 хойдан 86, 84 хураганны тус-тусга камгалап, бир хойдан 1,2—1,6 килограмм дүктү кыргып алгаш тиилекчи болганнар. «Коммунизмче орук» совхозтуң хойжулары С. Монгуш, К. Төмүр, К. Монгуш, «Торгалыгдан» Д. Кыргыс төрүүр 100 хойдан 100 хураганы камгалап ап, социалистиг чарышка шыдгараан. Төрүүр 100 сарлыкка оранаштыр 100 бызааны камгалап алгаш, «Торгалыг» совхозтуң сарлыкчылы, Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат Н. Тумат чемпион болган. Мурнакчыларның арызында «Коммунизмче орук» совхозтуң сакманчызы Октябрина Монгуш, ол-ла ажыл-агыйның саанчызы Дизеңмаа Монгуш, чолаачы Александр Тюлюш, «Торгалыг» совхозта механизатор Евгений Түвет-оол, «Кызыл тук» совхозтуң проравы Кончай Доңгак болгаш өскелер-даа бар.

Эрткен чылын совхозтар 5040 муң рубльдиң орулгазын планнаан болза, херек кырында 6251 муң рубльдиң орулгазын алган.

Районнуң мал, чер ажылында чедиишкиннер бардаа болза, чедир кылдынмаан чүүлдер ам-даа хөй. Эрткен чылын 414 бода, 135 чылгы болгаш 8206 шээр мал өлген. «Коммунизмче орук» совхозта малдың өлүп хораар чоруу 1988 чылдың деңнелинден өскен. Бир хойдан 1988 чылда 1430 грамм дүктү кыргаан болза, ол көргүзүг эрткен чылда 1253 грамм чедир кызырылган.

Күрүне планнарын күүседирде, эрткен чылын районнуң совхозтары 312 тонна эътти, 160 тонна сүттү чондан улуг өртек-биле садып алган.

Район төвүнде он бир албан черлериниң, организацияларының сезиг 1989 чылдың планныг даалгаларын долу болгаш ажыр күүсеткен. Автотранспорт бүдүрүлгези орулга киирип алырын 178 хуу, чүък сөөртүлгезин 104 хуу күүседип, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедиткен. Районнуң хереглекчилер ниитилели пландан ажыр 1 миллион 179 муң рубльдиң бараанарын саткан.

АКМК-га эрткен чылын күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 38 хуу кудулаан, 102 кижи-хүнү үстүнген болгаш 62 муң рубльдиң ажылдары чедир кылдынмаан. Социалистиг чарыштың түңнелин үндүрүп тура, СЭКП райкомунуң болгаш райкүүскомнуң шилчиир Кызыл тугун кайыдаа совхозка тывыспас деп хуралдан шиитпирлээн.

Он ийиги беш чылдың сөөлгү чылында сорулгаларны дугуржуп, даалгаларны күүседири дээш күженишкинниг ажылдаары-биле районнуң бүгү ажыл-ишчилерин хуралдың киржикчилери кыйгырган.

Маадыр-оол ДАНЗЫН.
Өвүр район.

Кыштаглаашкын — шыңгыы шылгалда

ХҮР АЖЫРАР АРГАЛАР БАР

Кандыг-даа кыш малчын бүрүзүнге шыңгыы шылгалда. Ылаңгыя хар кылын болгаш соок улуг болган тудум көдээ ишчилерге ажыл-херек чымыштыг, берге апаар. Кым аңаа эки белеткенип, мал чеминиң курлавырын четчир кылдыр тургузуп алганыл, ынчан ниитиниң малын кыштан хүр ажырып шыдаар аргалыг болу бээр. Бо талазы-биле байдал Өвүр районнуң «Кызыл тук» совхозунда кандыгыл? Аңаа хамаарыштыр чамдык айтырыгларга харыылап бээрин бистиң корреспондентивис Шаңгыр-оол Доржу ол ажыл-агыйда партком секретары Б. Д. Монгуштан дилээн.

— **Кандыг-даа малды кыштан хүр-менди ажырып алырының бир магадылалы — элбек болгаш эки шынарлыг мал чемин белеткеп, курлавырлап алыры. Аңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Бичиш Давааевич?**

— Совхозтуң девискээринде хар бо чылын кылын болгаш хөй дүшкен. Ындыг-даа болза ниитиниң малын кыштан хүр ажырып ап болурувустуң аргазы бисте бар. Ынчаар чугаалап орарым ужурлуг болдур эвеспе. Чүге ындыгыл дээрге, эрткен чылын сигенни четчири-биле белеткеп ап, суланы курлап алган бис. Мал чемин кыштаг бүрүзүнде четчир кылдыр дүжүрген. Сулавыстың эрткен чылгы курлавыры база бар. Ынчангаш сиген, суланың артыкшылын өске ажыл-агыйларга садар бодалдыг бис.

— **Амгы үеде коданнарда байдал кандыгыл, малдың чаш төлүн камгалап алырының айтырыы канчаар тургустунганыл?**

— Маңаа хамаарыштыр чугаалап каар чүве мындыг. Кыштан малды хүр ажырып алыры, ооң чаш төлүн менди ажаап, өстүрери — улуг айтырыг. Ону бистиң хойжуларывыс эки билип турарлар. Ынчангаш хойжуларның хөй кезиини кыштаглаашкынга белеткели черле эки. Оларның чамдыктарын адаайн. Саглы бажы бригадазында Халбан Очурович Монгуш бар-дыр. Эки хойжу, кызымак кижи. Халыын бригадазында Чамбылдай Кылын-оолович Ооржак. Хорумнут-Ой бригадазында Болат-оол Долзатпааевич Саая, сарлык кадарчызы Сергей Картыышкаевич Куулар болгаш өскелерни-даа адап болур. Бо улус бедик харыысалгалыг, ажылга бердингени, ак сеткилдии-биле эш-өөрүнге, коллективинге хүндүткелдиг.

Шээр мал 50 ажыг кодан. Эрткен чылгы практикавысты ажыглап, хойнуң массалыг оолдаашкыны март айның ийиги он хонуунда эгелээр кылдыр көрген бис. Ниитизи-биле он бир муң хой төрүүр. Ынчалза-даа чамдык коданнарда хой төрүп эгелээн. Ам төрээн 700 ажыг хойнуң хураганнары онча-менди.

— **Бичиш Давааевич, эки мал кажаалары, эки хандырылга — хойжу кижиниң ажылынга, амыдыралынга дузалыг, идиглиг чүүлдер деп санаар бис. А силерде бо айтырыглар кандыгыл?**

— Ол-даа чер чөптүг айтырыг-дыр. Бисте мал кажаалары четчир. Оларның барык 60 хире хуузу ам-даа ажыглаттынар аргалыг. А арткан кезиин эде кылырын бодап турар. Оларны алгыдар, азы шуут-ла чаарты тудар, адак-ла дээрге септеп кылыр апаар. Ынчангаш бо талазы-биле кандыг хемчээлдиг ажылдар кылырын ам планнап көөр апаар бис.

А хандырылга талазы-биле улуг-ла бергедээн чүвевис чок. Малчын коданнарга чугула херек чүүлдерни — аъш-чем аймаан чедирип берип турар. Автолавка кыштагларже чорбастаан, ынчалза-даа совхоз машиналарын ажыглааш, хандырылганы үзүктелдирип көрбээн бис. Төрүүр кодан бүрүзүнде чырык бар. Ону олар бичии моторлар күжү-биле ап турар. Бензинни ол кыштагларда чедирген.

Бир кол айтырыг —кодан бүрүзүн суг-биле хандырары болгай. Ону база-ла багай эвес организастаан. Суг сөөртүр автомашиналар ажылдап турар. Ынчалза-даа оларның чамдыктары эргижирээн. Оларны чаартып, септеп алыр арга берге—артык кезектер тывылбас. Ажылга бир шаптыктыг боор турар чүве ол.

— **Чамдык четпестер бар-дыр. Ынчалза-даа ниитиниң малын ниити күш-биле кыштан хүр-менди ажырып, чаш малды менди алырының аргазы бар ышкажыл? Ындыг бе?**

— Ийе, ындыг. Ол дугайын үстүнде чугаaладым. Ам бир кол ажыл бар. Ол болза, малдың чаш төлүн онча-менди өстүрери, оларның баш санын хоратпазы. Ынчалза-даа хойжуларда, бода мал кадарчыларында улуг дуржулга бар болгай. Бистер оларга идегеп турар бис.

— **Сөөлгү айтырыг. Март 4-те соңгулдалар хүнү. Район болгаш суур Советтеринге улус депутаттарының кандидаттары кылдыр бүрүткеткен кижилер малчыннардан бар бе?**

— Боттарының кол ажылындан аңгыда хөй-ниитичи, идепкейлиг болгаш негелделиг кижилер бистиң малчыннарывыс арызында эвээш эвес. Оларның чамдыктарын эш-өөрү улус депутаттарының кандидаттары кылдыр депшидип үндүрген. Сарлык кадарчызы Любовь Куулар Тыва АССР-ниң, Сергей Куулар, Казарак Ооржак район Совединиң, Анна Кара-Сал, Андрей Саая, Көшкен Кара-Сал, Начын-Бора Кара-Сал Саглы көдээ Совединиң улус депутаттарының кандидаттарынга бүрүткеткеннер.

Кыш айлары төнмээн. Ажыл берге. Мал чазын бергедээр, хораар болгай. Ону эки ажып эртерин бодап турар бис.

Коданнардан медээлер

ХУРАГАННАР ХОРАМЧАЛЫГ

«Чыраа-Бажы» совхозтуң Чыргакы кооперативиниң төрүүр 4132 хою 12 коданда турар. Тываның комсомол шаңналының лауреады Зоя Тары-Сүрүңовна биле Григорий Дупчүнович Ооржактар социалистиг чарыштың тии лекчизи болуп, 3 чыл улаштыр ээр-чүгенниг аът-биле шаңнадып келген. Бо өг-бүле республиканың «Чүсчү-малчын звено» клувунуң кежигүннери. Эрткен чылдың түңнели-биле 734 рубльди база 10 хураганны немелде төлевирге алган. Олар ам Кызыл-Өдек деп черде кыштаглап турар. Хар улуг дүшкен. Коданында 355 хоюнуң оолдаашкыны адакталган, хураганнары менди доругуп турар. Мал чеми четчир, кажаалары арыг, чылыг, кургаг.

А салбырның чамдык коданнарында байдал багай. Амгы үеде 151 хураган өлүг төрүттүнген, ара салган болган. Василий Доңгактың, Маадыр-оол Куулардың, Калин-оол Куулардың, Сады Ооржактың, Кинин-оол Доңгактың коданнарында ындыг чоруктар хей.

Эрткен чылын кооператив 100 хойдан 63-ле хураган алган, дүк планын күүсетпээн. Ол дээрге малчыннарга улуг кичээңгейниг. Мал чеми бо чылын четчир. Артыкшылдыын өске салбырларга берип турар. Соок база шоолуг эвес-тир. А хураган чүге хорап турарыл? Мал эмчизи Омак Доңгак биле бригадир-зоотехник Бопук-Кара Доңгак олар чүү деп бодап турарыл?

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

«ШЫНГА» ХАРЫЫ

Чагаа парлаттынмаза-даа

БАЖЫҢНЫ БЭЭР БИС

«Бай-Тал» совхозтуң хоочун хойжуларының бирээзи, Маадыр-ие Д. Х. Мылдык суурда чурттаар бажыңы чок дээр дугайында биске чагаа бижип, ол талазы-биле дузалажырын дилээн. Малчынның чагаазын бистер совхозтуң дирекциязынче, профкомче чоруткан бис. Элээн саадаткан-даа болза, профком даргазы Семен Доржуевич Ховалыг бисче мындыг харыыны чорутк₍ан.

— Совхозта ниитизи-биле 144 кижи бажың оочурунда турар. Оон иштинде 14 кижи шуут чурттаар ора-саа чок. 1990 чылдың январь 18-те көдээ Советтиң күүскомунуң чанында бажың хуваар комиссия хуралдааш, бо чылын ажыглалга кирер бажыңнарның бирээзин Долума Хертековнаның өг-бүлезинге бээр деп көрген. Ол өг-бүлениң бажың алыр оочуру чеди дугаарында болуп турар.

Дирекция база профкомдаа бо малчын өг-бүлениң дугайында сагышты салып келген. Оларның кыштаанда чунар-бажыңны, чаа бажыңны тудуп берген болгаш чайгы үеде ажыглаары-биле делгем улуг чаа өгнү база бүрүн херексели-биле берген.

Профком даргазы С. Д. ХОВАЛЫГ».

РЕДАКЦИЯДАН: Д. Х. Мылдыктың хомудалының дугайында чагааның хоолгазын совхозче чорудупканывыстың соонда, харыызы дыка үр келбээн. Чүгле профком даргазының боду-биле ужурашкаш, ол дугайында катап айтырганывыс соонда, харыызы чаа келгени бо.

Черле ынчаш чоннуң чагаа, дилеглеринге, билдириишкиннеринге хынамчалыг, ой-шаанда харыылап бээр дугайында доктаал-даа бар. Редакция өске-даа районнарже, совхозтарже чоруткан чагааларының харыыларының чамдыызын мынчага чедир албаан. Манап тур бис.

ЧӨПШЭЭРЕЖИП ТУР БИС

Бо чылдың январь 9-та үнген «Шын» солунга «Ады-ла хырбача», «Шынарын экижитсе» деп бижикчилер Долаан Оюнның база Раиса Толзатмааның материалдары парлаттынган. Ол материалдарда хырбача, хан белеткеп кылып турарының дугайында бижээн, шынап-ла, чүнү-даа эгелээри белен эвес, бистиң кылып турарывыста четпестер барын миннип, шүгүмчүлелди хүлээп ап тур бис деп харыыны ону кылып турар коллективтиң мурнундан бригадир Доңгак Галина бижээн.

Ол тыва чем аймаан белеткээрин экижидер дугайын эът комбинадының специалист технологтары-биле кады хуралга сайгарып чугаалашкан.

Ында чугаалап турары-биле алырга, херектиң байдалы мындыг. Бергелер хөй, негелдеге дүүштүр ажылдаары кол сорулга деп санап турар. Садып алыкчыларның саналдарын черле дыңнаксаан улус болду.

Хырбачаны хойнуң улуг хырнынга кылып турар. Ооң составында шээр малдың бүдүн-бүдүн баары, өкпези, ийи чумур, 0,5 кг хээндек эът (обрез). Хойнуң улуг хырнын машинага (центрофугага) чуурга шуут кадыг кылдыр хөмнелип каар, ынчангаш амданын-даа, хевирин-даа үреп кааптар боордур. Хол-биле чуп тур бис. Хырынны ынчаар чуурга, даштын көөрге, дүктүг ышкаш сагындырар. Ынчалза-даа хайындыргаш чиңге, хөлчок амданныг деп бижип турар.

Чөремени кылып турары эрги тываларныыындан бир янзы. Аңаа хойнуң кургулдайын, баар эъди, дилип каан хырын азы кергиек хөлүй тудуп турар. Баштай база-ла хырынны машинага чугганындан, чөреме аажок кадыг турганы шын. Ам хырынны хол-биле чуггаш, чөремеге ораарга амданныг болу берген. Чиңге шөйүндүлерни экидир чуп аштап турар.

Ханны инек ханындан кудуп кылып турар. Ужуру болза ханны көк шөйүндүге кудар болгай. Ол бригаданың улузу шынарын экижидер дээш инектиң долганчыынга (чаглыг шөйүндүзүнге) кудуп белеткээр.

Бригада улузу ам манчыны кылып эгелээн. Ооң составында аът эъди 70 хуу, хаван эъди 30 хуу, далганы-биле эъдиниң деңзизи 0,70 гр болур.

Бригаданың кежигүннери арга-сүме катканы дээш өөрүп четтиргенин илередип турар. Оларже хырбача кылыр талазы-биле солунга келген сүмелерден чамдык чүүлдерни чоруттувус.

Манчы дугайында каш сөс. Ниитизи-биле ажырбас, эки-дир. Манчының улуу кончуг, далганы хөлүн эрттир кылын. Далганының деңзизин барымдаалааны ол бе, далганның граммын эвээжеткеш, ниити манчының бодун-даа шала бичежек кылып болбас бе?

ХЕРЕК ОТТУРГАН

Сүт-Хөлдүң «Алдан-Маадыр» совхоз республикада мал ажыл-агыйлыг совхозтарның бирээзи. Ында хоочун малчыннарга аныяктарны бижыглаар, оларны солуур төлептиг кадарчылар кылдыр өөредиринче сагыш салдынып келген. Ынчалзажок чамдыкта бо ажылче хаара туттунган кадарчыларывыстың ажыл-ижи дээредээр туржук, харын-даа совхозка өре-шире чедирип турарынга кижи сеткили хомулаар.

1978 чылда совхоз директорунга ажылдап турган А. Х. Монгуш Чадаанадан Вера Содунамовна Ооржакты малчыннаары-биле экелген. Аңаа бир кодан хойну хүлээдип берген. Чаңгыс кыш эрткенде чазын хүлээдирге, 160 ирт чок болган. Ол чеже-чеже акшага санаттынар-дыр че? Шак мындыг төрел-дөргүл тырттыжып ажылдаар чорук чүге чедирген-дир. Чон идегээн болганда, ак сеткилдиг ажылдаар турган. В. С. Ооржактың ажылдаан сандар-гай чоруун совхоз директорунга каш удаа дыңнаткан. Ол дыңнадыгны үезинде херекке албаан. Район прокурору бо херекти билзе-даа, түңнел кылбаан. Мынчаар ажылдаарга болур бе?

Бады ООРЖАК.

Бады Санааевичиниң редакцияже чоруткан бо чагаазын истеп, хемчээн алыры-биле районнуң прокуратуразынче чоруткан. Сүт-Хөл районнуң прокурору А. А. Монгуштуң харыылааны болза:

«Хамааты Б. С. Ооржактың чагаазын хынап көрдүвүс. Шынап-ла, кадарчы В. С. Ооржактың кадарып турган ирттеринден 160 баш четпес болганы илереттинген. Бо фактыга үндезилээш 1989 чылдың январь 2-де кеземче херээн РСФСР-ниң КД-ниң 100 чүүлү-биле оттургаш, истелгезин кылыры-биле райкүүскомнуң иштики херектер килдизинче чоруткан. Истелгениң капитан К. С. Ховалыг чорудуп турар».

СОЛУН ШҮГҮМЧҮЛЭЭНДЕ, ЧОГУУР ХЕМЧЭЭН АЛЫР

Чоннуң чагаа, билдириишкин болгаш хомудалдары-биле ажылче хүн бүрүнүң кичээңгейин салыр дугайында мурнундагы чылдарда хүлээп алганы СЭКП Төп Комитединиң доктаалдарында-даа, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң чарлыктарында-даа каш удаа айыткан болгай. Бо дугайын билбес удуртукчу ам чок-даа. Ол ышкаш солуннарга парлаттынып, радиога дамчыттынып турар шүгүмчүлелдиг чүүлдерни база-ла чоннуң чагаазы, санал-оналы дег кылдыр көөр ужурлуг болгай.

Ынчалза-даа республика солуннарынга үнүп турар чамдык шүгүмчүлелдиг чүүлдерже кым-даа сагыш салбас, ол далай дүвүнче октаан даш дег, олчаан баар, ооң ужурунда сөөлүнде катап база-ла парлаттынар апаарын көөрге, эпчогу кончуг-даа болгулаардыр.

Ооң бир чижээнге «Шагаан-Арыг тудуг» трестиң удуртукчузу Г. Лаевтиң чаа чыл дүнезинде дүжээн дүжүнде кирген хоорайның баштайгы шеверлекчизи Эльвира Тепл-оолга сонгаартан чаладып кээр кол инженерге белеткеп каан бажыңның берипкениниң дугайын Кодур-оол Оюннуң бижээн фактызын киирип болур. Бо шеверлекчиниң 15 чыл дургузунда бажың манап келгенин та чеже катап республика болгаш район солуннарынга бижээн чүве. Бо аразында ол хоорайның улуг, биче даргалары та чеже бажыңнарны үлежип, солуп кашкан чүве. Ону база-ла бижип шаг болган. Ынчалза-даа ук шүгүмчүлелдерден түңнел үндүрүптер дарганың мынчага чедир тывылбааны хамык чүвениң баажызы болуп турар хире.

Тыва Арат Республиканың Биче Хурал Президиумунуң даргазы чораан «контр» деп хоя-мегеге таваржып, хей черге шаажылаткаш, ол «херектен» 27 чыл мурнунда агарткан тыва улустуң шынчы оглу Адыг-Түлүш Хемчик-оолдуң өөнүң ишти, оглу болгаш уруунуң бичии тар бажыңчыгаштарда хөй ажы-төлү, кырган-авазы-биле амдаа сыңмарлажып орарының дугайында мурнунда-даа, бо чылгы № 2 «Шында» Дүлүш Кызыл-оолдуң «Хензиг бажыңда» деп чүүлүнден база катап номчааш, дыка-ла эпчоксундум.

Хей черге буруудаттырып, шииттирген кижилерни агартып, оларга харын тураскаалдарны безин тургузар деп турар бо үеде, оларның өг-бүлезинче, ажы-төлүнче сагыш салыптар эриг баарлыг албан кижизиниң чүгле Хову-Аксында эвес, харын Таңды районда-даа, бүгү республикада-даа эрткен 27 чылдар иштинде тывылбааны ёзулуг-ла дүжүметсиг, човаар сеткил чок, чоннуң амыдыралын, дилээн тооп көрбес чоруктуң эң тода херечизи ол деп билдим.

Хову-Аксында «Тыва кобальт» комбинатта социал айтырыгларны экишиитпирлеп турар деп солуннардан номчуп пат болган мен. Комбинаттың директору, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссиязының даргазы А. А. Голиков Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында хоойлу төлевилелин сүмележип турувуста, соңгулдалар эрттириринге бодунуң хууда акша-хөреңгимни-даа бээр мен, ону ук хоойлуга дүрүмчүлер-дир деп саналдап турганын дыңнааш, чоннуң херээ дээш чүнү-даа харамнанмас ылап хувискаалчы, патриотчу эш-тир деп бодап чораан мен. Ам солунда фактылардан көөрге, чогум аксы-сөзү-биле ажыл-херээ каржып турар хире кижил? А. Т. Хемчик-оолдуң ажы-төлүнүң кайда ажылдап турарын биживээн болду. Бир эвес олар комбинатка ажылдавайн-даа турган болза, кижизиг, сагыш човангыр чорукту болдуруп, оларга ийи аал ишти чурттаар бажыңны берипкен болза, бон комбинат когарап, суларай бербес турган боор. Комбинаттың партия, профэвилел органнизацияларының Хову-Аксы суур Совединиң дарга-бошкаларының эриг сеткили, арын-нүүрү кайыл? Олар караан хаптап, кулаан куйлап алгаш органнар бе. солунга үнген чүүлдерни номчувас, номчуза-даа тоовас ужуру чүдел деп айтырыг чайгаар-ла салдына бээр-дир.

Солун шүгүмчүлээнде, хемчээн алыр херек. Тывалап билбес улус болза, өөрензиннер. Дылды билир харыысалгалыг ажылдакчыларның бирээзинге солуннарга ук черниң дугайында үнүп турар шүгүмчүлелдиг чүүлдерни оя кезип, тускай дептерге суккаш, даргаларынга илеткеп, оларның айтыышкынын ёзугаар хемчег алырын дагзыр ужурлуг-ла болгай. Бир эвес удуртукчуларда тыва дыл билир кижи чок чүве болза, ол черле бо үениң негелдезинге таарышпас чүүл-дүр. Бодап көөрге, тыва кижилер бажың-балгат айтырыын шыңгыы тургуспас боорга, ол черниң даргалары аңаа чыл-чылы-биле чаңчыгып, шуут шөюгуп калган боору чадавас.

Бүгү эрге-чагырганы Советтерге шилчидип берип турар, социал шынныг чорукту калбартып турар бо үеде районнуң-даа удуртур, баштаар черлери чүнү көрүп орарыл? А. Т. Хемчик-оолдуң оглу Бак-Көк деп кижиниң өөнүң ишти 7 кижи 12-ле дөрбелчин метрде, уруу Хөлчүк-Караның өөнүң ишти 11 кижи 15 дөрбелчин метр бажыңда сыңмарлажып орда, суур-даа, район-даа Советтериниң чуртталга-коммунал ажыл-агый талазы-биле доктаамал комиссиялары чүге ол бажыңнарга барып, чурукка тырттыргаш, айтырыг тургуспааныл? Комбинаттың даргаларының чурттап орар бажыңнарынга оларны деңнеп, сессиялар, конференциялар үезинде делгелгелерни кылып, депутаттарга көргүзүп, бо түрегдел көрүп чораан улуска ам-даа болза чүгээр байлалдан тургусса канчап баарыл? Азы айтыышкын манап орар талтаашкын үезиниң ында уламчылавышааны ол бе? Оларның мурнунга бистиң кажан-даа үзе төлеп шыдавазывыс өревистиң оода бичии-даа кезээн кижизиг, сагыш-човангыр чорук-биле дуглаза кандыгыл?

Хей черге шаажылаткан Тываның шынчы оолдарын саазын, сөс кырынга чеже-даа агартып бижип тургаш, оларның төрелдериниң мындыг түреңги чоруунга дузалавас болзувусса, ёзулуг-ла «сөстү сөглээш эчизинге четпес, сөөктү хемиргеш чартынга четпес» деп чүве ол эвеспе.

Адыг-Түлүш Хемчик-оолдуң өөнүң иштинге-даа, уругларынга-даа оран-бажың талазы-биле боттуг дузаны чедирериниң дугайында-даа, «Шагаан-Арыг тудуг» трестиң удуртукчузу Г. Лаевтиң чаа чылдагы дүжүнүң ол хевээр боттанганының-даа дугайында харыыны улус депутаттарының соңгулдаларынга белеткелдиң кидин түлүк үезинде «Шынның» арыннарындан дарый номчуурун кым күзевес боор.

Черле ынчаш парлалгага үнүп турар шүгүмчүлелдиг чүүлдерге хамаарыштыр чогуур органнизациялар удуртукчуларының кылып турар ажылының дугайын партия, совет органнарга удаа-дараа чугаалажып, ол дугайын чонга дыңнадып турары күзенчиг ийик.

Михаил ДАМЧАЙ.

ӨДҮГЕН: шиитпирлээр айтырыглар

АМЫДЫРАЛДЫҢ АРЫННАРЫ

3.

«Тожуну көрбээн кижи — Тываны көрбээн, а Азасты көрбээн кижи — Тожуну көрбээн». Бистиң чоргааранып чораан бо үлегер домаавыс. аңаа заповедник тургустунгандан бээр, ылаңгыя ол буянныг болур ужурлуг организацияны эң күчүлүг машина-техника-биле хандыртынган болгаш боо-моңгу-биле чепсегленген эртемденнер ээлеп, директор Сергей Александрович Окаемов биле ооң оралакчызы Андрей Андреевич Васильченко удуртукандан бээр, өске утказыг апарган. Дайын үезинде ивилерлиг белек чедирип, Кызылдан чиң тээп чораан Бараан Дагбажык «Бойдус үрегдээниң көрбээн кижи, ону моон көрүп алыр деңерден» дээрге, тоорукчулар бажыңын долган улус маңаа өске-даа сөстерни немеп, эргижирээн бо үлегер домакка дөмейлештирип турдулар.

Делегейниң бир сурагдыг хеминиң бажынга, ооң бойдус байлааның аразынга чораан кижи тайганы дүүретпес, чыткан сиген сыы баспас, тыныжын безин тырттынып ап чоруур ужурлуг. Аңаа ивиден өске чүнү-даа — чылгыны, моторлуг хеме безин ажыглавас ужурлуг. А ында совхозтарга тывылбас бир танкетка, ийи УАЗ-452 машина, бир ГАЗ-66, дөрт «Урал» мотоцикл, боду маңнаар он тос мотошанак, он үш хеме чайкыш болгаш дүн-хүн чок ыңай-бээр шууржуп, даашшимээн, чыт-бус үндүрүп болгаш бензин база үс төп чорул турар. Ам база бөлүк мотошанактар келген сураг бар, ивижилерге ол чүве кээтүр эвес. Ынча техника мунган эртемденнерде он тос дайынчы карабин, беш дүүрге, алды хол боозу бар. Боттарынын эвес, күрүнениин санаарга ындыг. Оон ыңай беш бензохирээ, хөй какпа, дузак, хоран — шуптү чүве четчир, чүгле ажыглаар, ол-ла. Ажыглавас чүвени кым алыр деп. Ынчангаш кижи бүрүзүнде аңгы техника, аңгы боо бар, херээжен улузу-биле катай санаарга безин ындыг.

Боолуг кижи канчап чүве боолавас боор, бөлүк кижилер мөөрейлежип-даа магат чок. Чаңгыс катап боо боолапкан кижини ийи дугаарындан соксадыры берге, ооң орнунга арагачыларны, харын, эмнедип ап болур. Оон башка заповедниктиң эр болгаш херээжен 44 ажылдакчыларының 24 хуузунуң аңныыр чуруму үрээш, туттуруп алганын чүү деп тайылбырлаарыл? Туттурбааны та чеже, чурум үревейн аңнааны та каш кижи? Ол девискээрже өске кижи киирбейн турда-ла, ынча хире эртемденнер туттургандыр. Заповедниктиң удуртукчулары, ооң камгалакчылары, ол дээш боттарының амы-тынын харамнанмас ужурлуг суртаалчылар боттары безин туттуруп турдулар. Чаңгыс-ла таварылганы чугаалаайн. Харыысалгалыг болгаш буянныг ажыл чорудар заповедниктиң Москвадан идегээн директору С. А. Окаемов ачазы А. С. Окаемов-биле май айда элик өлүрдүлер. Майда деп чүвени бодап көрүңерден! Кандыг-даа кижи, ылангыя эртемден, удуртукчу дарга, арта-ла, ол үеде анче боо арнырын канчап диттир чүвел?

«Иттире берген». Бодунун күзелинге, чоннуң чаңчылынга удур кандыг-бир таварылга болганда, тывалар ынча дижир. Бир эвес директорнуң бүгү назынының иштинде ол кара чаңгыс таварылга болган болза, ынча деп болур. А херек кырындан харысалгалыг удуртукчувустуң кармаңнын ийи чөпшээрел чораан: бирээзи — элик адарынга, бирээзи — адыг өлүреринге. Барып-барып, куу чазын магалыг-ла хандыртынган ачашкылардыр. А чөпшээрелди кым берген деп? Аңаа кым-даа, кажан-даа бузуреп шыдавас — ону Тыва АССР-ниң ынчан аңныыр-тывыш ажыл-агый эргелелиниң начальниги турган, ам балык камгалал күрүне инспекциязының улуг күринспектору, Тыва АССР-ниң бойдус камгалалының талазы-биле Күрүне комитединиң кежигүнү А. И. Стрельников хайырлаан. Бо даргавыстың ол дугайында тайылбырын, кымнарга каш катап чөпшээрел бергенин айытпаан-даа болза база көрген мен.

«Азас» заповедниктиң эртемденнери эртем ажылынга хереглээр (?) аңнар өлүрер чөпшээрелди үргүлчү ап турар. А тус черниң аңчылары, ылаңгыя ивижилер ындыг аас-кежикке чылдыңа таваржып турарлар бе? Чок. Ындыг турбуже, аң өлүреринге чөпшээрел Кызылдан ооң адынга долдуруп каан безин чедип кээр. Аңаа бир тоол. Эрткен күзүн аңныыр-тывыш ажыл-агыйының кооперациязынга аңчыларга чөпшээрелдер үлеп турда, А №0027715 чөпшээрелди «Азас» заповедниктиң директорунуң адынга Кызылга бижип каан болган, ону балаар эвес, даргага бээр ужурга таварышкан — бир аңчының эргези ынчаар казыттынган. Оон ыңай № 353144 аңныыр билеттиг, Тожуда чурттавайн турар Н. Н. Чичинин элик боолаар А № 0006086 чөпшээрелди бажындан, Кызылдан ап алгаш, ооң өртээн төлээн квитанциязын чорудуп берген — база бир тожунуң эргези ынчаар казыттынган. Арткан чөпшээрелдерни тус черниң чурттакчыларының холга алыры база берге дээрзи билдингир. Бо удаада Окаёмовка чөпшээрелди респотребсоюзтуң даргазының оралакчызы А. А. Магеря, та чүнү бодааш, боду ооң адын бижээш, чорудуп берген.

Эрткен чылдың июль 4-теги «Красноярский рабочий» солунну номчуп көрүңер: «Соңгу чүк улустарының амыдыралын өөренип көргеш, райкүүскомнуң болгаш «Красноярсккрайаңныырның» ондатра аңнаарын чүгле ол улуска чөпшээрээрин дилээн бижиин РСФСР-ниң Кол аңныыр чери хандырган болгаш тус черниң чагыргазынга дыңнаткан». А бис өскээртен янзы-бүрү улус чалаарының орнунга, бо кожаларывысты өттүнзүвессе чүл? Өскээртен холгаарлаашкынга удур хоойлу төлевилели белеткеттинип турар дээрзин ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжковтуң улус депутаттарының Съездизинге илеткелинден дыңнаан болганывыста, тус черниң чиңгине чурттакчыларын черле бодаар ужурлуг бис. А боттаңнап келген кижилерниң «Мээң соомда та канчанзын, та чоонзун» дээр сеткилин черде салган какпалары, чазылдырган болгаш үзе боттан хемнери, утбайн каапкан эъди, төгүлдүр октапкан балыы, ежүрбээн оду, ужургулаан пөштери херечилеп турар болгай.

Чоокта чаа **«ӨДҮГЕН: социал айтырыглар»** деп рубрика-биле мээң бир материалым парлаттынган. Оон соонда редакцияже улус «Ол кончуг шын-дыр, тожуларга лицензия чок аннаарын чөпшээрээр херек» деп бижип турар апарды. Мээң бижээнимде чугаа аңныыр дугайында эвес, а хлеб, боова безин ховар көөр ол улуска аштай бер-ген үезинде хырнынга ой эът дугайында болдур ийин. А амдыызында оларда майгын чанында хемден балык уштуп чиир безин эрге чок, инспекторлар таваржыр болза ат болганы ол. А аңныыр үезинде чөпшээрелдерни бир дугаарында оларга бээр, ынчангаш районда тускай аңчыларның санын кызырар, дараазында шуут дүжүрер, өскээртен улус дугайында кандыг-даа чугаа турбас — ындыг болдурар херек.

Тожунуң тайгазынга кайыын-даа келген кижиге таваржып болур. Күчүлүг машиналар болгаш хемелер, самолёт болгаш вертолёт, аът-ынаа өлүк-тывыш улузунга тыпты бээр. А орукту олар муңзавас, ажыы-биле чугаалаарга, Тожуга аъш-чем сөөртүп чедирери берге дээрден башка, ажык-кончаа сүрген кижилерге тайгада моондак болур чүве ховар. Эрткен күзүн Валерий Беспалов, Николай Кузнецов, Махмуд Абрилов суглар Кызылдан боттарының УАЗ-тары-биле аңнап чорааш, тайгага туттуруп алганнар. Боо-моңгузу, шуглак-дөжээ-биле катай чээрби какпа, элик эъди, арагадан бээр бар болган. Хүнезинни база хөй чораан: «Олбук хөлден ондатралаарывыс ол» деп. А эликти угунда республиканың аңныыр эргелелиниң ажылдакчызы турган Беспалов аткан. Оларның кайызы-даа машиналыг ыңай-бээр ам-даа халдып турарлар. Хамык документилерни долдуруп, чогуур черлерге дыңнаткан турда-ла ындыг.

«Азас» заповедниктиң ажылдакчылары Сорокин, Дёмкин, Коробейников олар балык үргенелеп турда, Ушпа-Хөлдүң өөжүн дуглапкаш, оон хөй балыкты шүүрел алганнар. Ийи доскаарны эртем-шинчилел машиназынга чүдүргеш, 70 метил балыкты эрик кырынга каапканнар. Бодум-на четтирип алзымза, ооң соонда бо чер та канчанзын, та чоонзун дээн хөөнүвүс ол-ла болгай. База-ла бо эртем черииниң ажылдакчылары Древянский, Бахарев, Черниченко Чиңге-Хемге адыг өлүргеш, чаңгыс будун үзе кезип чигеннер, өске хамык эъдин анаа каапканнар. Бойдус камгалалы дээш туржуп турган, ол дугайында тайылбырны даргазы Сергей Александрович Окаемовтан алган улус болза, канчап ынчаар хөлүн эрттире бээр деп? Тайганың тайгазынга. согур душ болуп туттурганы ол, а туттурбаан таварылгалар та каш четкен чүве! Эртем ажылдакчызы Васильченко чөпшээрел чок аңнап (эртем ажылы кылып чораш бе?) чорааш, Арга-Хөлге алды киш кештиг туттурду. Орта протокол долдуртунган турда, соонда Сыстыг-Хем аңныыр-тывыш ажыл-агыйы-биле дугурушкаш, мурнунда керээ чарып алган боол, кештерин аңаа дужааган. Ындыг кижилерге «дуза чедирер» кижилер болгаш органнизациялар кала-даа турар боор чүве-дир ийин.

«Азас» заповедниктиң директорунуң эртем талазы-биле оралакчызы А. А. Васильченко бодунуң оглу — эртем ажылдакчызы С. А. Васильченко-биле Кадыш-Хөлден 800 (сес чүс) килограмм, Арга-Хөлден база хөй балыкты вертолётка чүдүргеннер. Ачашкылар вертолётту Кызылдың балык заводунуу деп районнуң улуг охотоведи Ю. Г. Никитинге тайылбырлааннар. Хынап көөрге, балык заводу ол үеде вертолёт кайнаар-даа чорутпаан болган. А заповедниктиң директору С. А. Окаемов эртемге ажыглаар адыг өлүрер чөпшээрелди улуг охотоведке демдеглелип алгаш, ол-ла чөпшээрелдиң хос черинге эликти база киир бижип алган. Оон ачазы А. С. Окаемов-биле ийи аңны өлүргаш, кежин-даа, эъдин-даа дужаавааннар. Ындыг таварылга чаңгыс ол эвес. Ол чылын элик өлүрерин шуут хораан турган. Ындыг турбуже, республиканың аңныыр эргелелиниң даргазы «Окаёмовту хемчег албас бис» дээн. Туттурарга безин ол хире камгалакчыларлыг эртемденнерниң кымны-даа — бойдус камгалалының талазы-биле район комитединиң даргазын болгаш СЭКП райкомунуң бирги секретарын безин — киирбес девискээриниң иштинге чүнү-даа канчап турарын кым билир. Совхозтарның ап чадап турар вертолёттарын заповедник ажылдакчылары хереглээн санында ап алган боор-дур.

Кандыг-даа эрге, тус черниң чурттакчыларының дүжүнге кирбээн эргелер — заповедник ажылдакчыларында. Ёзулуг-ла сугга-даа дүшпес, отка-даа өрттенмес улус мыңда чүве ыйнаан. Ол дугайын тожулар чугаалап, салаа базып, чижектер айтып, тайылбырлап турдулар. Оларның чагаалары «Шында»-даа, менде-даа бар. Мыл бо каш чижек — партия, совет, хоойлу-дүрүм болгаш бойдус камгалал органнарынга кирген бижиктерниң хензиг кезиинден үзүндүлер-дир. Чоннуң ындыг чаргызының, хурал-суглааларга хомудалдарының, албан черлеринден дуза дилээн кышкызының ам беш чыл уламчылап турары бо. Заповедниктиң удуртукчуларының беш чыл «шыдажып» турары бо. Оларның оода ында чон-биле найыралдыг болуру кай. Ажыл айтырып келген кижини Окаемов «тываларны черле албас мен» дээр-дир.

«Трактор шанаан долдур ивижилер заповедник кызыгаарының кыдыы-биле бар чорувуста, Окаёмов кыштың соогунда дедир ойладыпкан. Чугаалажып чадашкан бис — деп, ВЛКСМ-ниң XIV съездизиниң болгаш партияның XXI область конференциязының делегады, угундан ивижи, «Тоора-Хем» совхозтуң иви бригадазының бригадири Михаил Барааннның СЭКП обкомунда тайылбыры чыдыр. — Ооң холунга бир чыл ажылдаан мен, чон-биле чугаалашпас, каржы кижи. Чугаалажырда боозун тудуп алыр».

Михаил Чигжитович тайгага «Хан-дамырым-биле тудуш черимге өске кижи ышкаш апардым, а өскээртен келген кижилер магалыг-дыр» деп орган чүве. Келген-не кижи бүрүзүнүң бойдуска болгаш чонга хамаарылгазы дөмей эвес дээрзи кымга-даа билдингир. Ынчалза-даа заповедник ажылдакчыларының кижи амытанның чаяаттынган-даа, чазактың тургускан-даа дүрүмнерин хажыдып, улуг туразын болгаш чагырга чогун көөргеттиниң келгенин чүгле бо тайганың эвес, а республиканың чону кайгап турар. Барыын-Хемчикте хоочун башкы А. Европтуң солунга бижээни бо: «Бойдусту карак огу дег камгалаар улус заповедникте аңнап турар ышкажыл. Ындыг улусту ол ыдыктыг черже боо адым чоокшулатпас херек».

Аңныыр чуруму үрээш (чүгле сагыштыы-биле ынчаар болгай), республикада бир чылда туттурган үш чүс чыгам кижиниң бир чүс ажыы — Тожуда. Улуг охотовед Никитинни ажылындан дүжүрүп кааптарга, эрткен чылын ындыг чурум үрээн улус мурнукузундан он катап кызырылган. Ол туттурган он кижиден кеземчеге онаашкан кижи чыл төнчүзүнге чедир чаңгыс-даа чок. Ынчангаш Никитинниң ажылдан үндүрткен чылдагааны тайылбыр чок-ка-ла билдингир. Ону республиканың аңныыр ажыл-агый бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору, Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң кежигүнү (улуг охотоведти ылап-ла деткиир эң чугула кижи болгу дег) Н. И. Сова боду үндүрген. А каш катап туттуруп, чурум үреп турган кижилер ажылдавышаан, харын партия талазы-биле алган хемчег шын эвес, журналистерниң бижип турары меге деп кайын бээр чаргылдажып турарлар.

Ам кундус дугайында каш сөс, ону ыттавас болзумза, тожулар мени билбейн баар. Чүге дээрге ол амытан — оларның амы-тыны, оларның кышкызы. Шынап-ла, 1985 чылда 120 баш турган ол үнелиг, чараш, чаптанчыг болгаш ховар аңның, ыя каш чыл дургузунда чүгле чартыы арткан дээрге, кайы хире дүвүренчиг-дир! Маңаа демги-ле эртемденнерни, ылаңгыя оларның удуртукчулары Окаемов биле Васильченкону адавайн баар аргам чок. Оларның каш чыл дургузунда кундустарның боттарын-даа, уяларын-даа «шинчилеп», эртем ажылынга ажыглап, дүн-хүн чок «хайгаарап» келгениниң түңнели... Ой, та, чүү деп чугаалаарга эптежир чүве? **«Находится под угрозой у-ни-что-же-ни-я. Внесен в Красную книгу СССР»** деп РСФСР-ниң Кызыл дептеринден номчудум. Ындыг турбуже, ол каш кундустуң 7-зин өске черде аппарып салган.

— Ээрежип турумда-ла, вертолёдунга мени олуртпады, СЭКП райкомунуң бирги секретары В. В. Содунамны-даа албады. Черле бо черниң бойдус камгалалынга сонуургалдыг кижилерни заповедникче чоокшулатпас улус — деп, бойдус камгалалының талазы-биле район комитединиң даргазы. республиканың ындыг комитединиң кежигүнү Д. Х. Мылдык хомудап ор. — Өскээртен улусту хүндүлеп хүлээп алыр ында ортулукта тускай бажың база бар.

А кундусту Баш-Хемге салган чылдагааны мындыг чүве бооп-тур. Ивижилерниң чылда ийи катап иви сүрүп эрттирер оруу — Баш-Хем уну. Аңаа кундус салып каарга, ол орук дуглалыр, чүгле тайга бажы-биле эртер. Ол черниң чиңгине чурттакчыларынга эртемденнерниң «дузазы» ындыг болган-дыр. Бо бүгүден кандыг түңнел үндүрүп болурул?

Тус черниң чурттакчыларының күзели, бодалы болгаш дилээ бо: Тожуда продукция бүдүрүп турар, оон продукция ап, ол бүгүнү планнап база акшаландырып турар органнизациялар районнуң удуртур органнизациялары-биле сырый харылзаалыг болур. Чылдың-на керээ чарып турары чугула. Ыяш болгаш өске-даа моон үндүр сөөртүр продукцияның хемчээлин кызырбас болза, ылаңгыя ыяш эвээжеп, суг сыгап, чер болгаш агаар бокталып турар. Аң-өлүк, балык-байлаң, кат болгаш өске-даа байлакты өстүрерин болгаш ажыглаарын база чурумчудар. Аңныыр болгаш өске-даа тывыш чурумун хажыткан улусту шыңгыы көөр. Тус черниң чурттакчыларының эргелерин болгаш амыдыралын холгаарлаарын болдурбас. Бо бүгү айтырыгларны олар үргүлчү тургузуп келген, моон соңгаарда-даа тургузар дээрзи кымга-даа билдингир.

Чооду КАРА-КУСКЕ.

ЧУРУКТАРДА: ажырымчы кижилерниң арттырып каан «үүжелери» — хаван болгаш төккен балык. (Чуруктарны Ю. Никитинниң чыылдазындан алган).

ЫРЫ АМЫДЫРАЛДАН УЖУКТАЛЫР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

деп ырларны бедик деңнелге күүсеткеш, көрүкчүлерниң сонуургалын хайныктырган. Байырлалдың эң бичии назылыг киржикчилери Улуг-Хем районнуң Арыг-Бажы суурдан келген өөреникчилер Неля Суванчап, Хеймер-оол Мунчап «Чавыдакты» ырлап күүседирге, үзүктел чок адыш часкаашкыннары-биле көрүкчүлер байыр тудуп турдулар. Уран чүүлдүң хоочуну, чеден хар ажып турар Хүрең Ооржак «Бай-ла Хемчиимни» дискант үн-биле ырлаптарга, сеткил-сагыш хайныгып келир. Чөөн-хемчикчилер база өскелерден дудал калбаан. Ыры ансамбли «Эрге чокка чораашымны» акопелла кылдыр күүсеткени тергиин болган. Сураглыг ыраажы, уран чүүлдүң хоочуну, Маадыр-ие Татьяна Сат «Бай-ла Хемчиимни» Тываның комсомол шаңналының лауреады Кайгал-оол Ховалытта игил-биле үдеткеш ырлаптарга, Тываның ак-көк хемнери, дагларының каракка костүп келгилээр.

«Декей-оо» байырлалының бүгү киржикчилеринге, көрүкчүлерге профоблчөвүлелдиң «Өөрүшкү» ансамблиниң самчылары, Франция, Голландия четкеш келген тыва херээжен хөөмейжи Валентина Чүлдүм, Бүгү-делегей, бүгү-эвилел конкурстарының лауреады Сайнхо Намчылак боттарының уран талантызын база бараалгаткан болгаш байыр чедирген. Ыры уран чүүлүнүң кайгамчык хөгжээнин «Декей-оо» көргүскен. Ынчалза-даа улустуң ырлары бисте эвээш болганындан чаңгыс ырыны чеже-даа катап катаптаар. Ийиги ырызын амгы үениң тыва ырларындан киирген болза, дыка-ла эки болур ийик. Ндик-хеп-даа, күүселде-даа талазы-биле район бүрүзү идепкейлиг киришкен.

Бир районнуң уран талантылыглары күүселделерин доозуптарга, өскелери эгелеп кирип тер. Ырак-узак Мөңгүн-Тайгадан бот-тывынгыр уран чүүлдүң хоочуну, Мыйзон Хертек тыва улустуң «Мөңгүн-Тайгам» деп кожамык ырызын уяранчыг, дыңнаксанчыг чиңге үн-биле ырлаптарга, сеткилдерге мөңге артып каар. Ол-ла черде ортумак школаның башкызы Лилия Санчат күштүг, чараш үн-биле «Ырлажыылы» деп ырыны кайгамчык-ла күүсеткен. Эрзинчилер көрүкчүлерни база кайгаткан. Ийи ятха, үш бызаанчы, лимби, дошпулуур-биле үдеткеш, ыраажы Ноозун Буду «Ырлажыылы» деп улустуң ырын бадырыптарга, дыңнаксанчыг-ла! Уран талантызы-биле улус чонну кайгаткан Валерий Монгуш удурткан Өвүрнүң «Буланныг» ансамбли тыва улустуң «Декей-оо», бурунгу тываларның моол улустуң кожаң ырызынга үндезилээн «Бежинден үнеримде...» деп ырызын база бир янзы чогаадыкчы чорук-биле күүсеткенин көрүкчүлер улуг магадал-биле хүлээп алган.

Сценаже Тожунуң бот-тывынгыр артистери Самыяларның өг-бүлезиниң «Тоора-Хемим» деп ырызын база «Артыш» ансамблиниң «Тожунуң кожаңнарын» күүсеткени кижи бүрүзүнүң сеткил-сагыжын өөрткен. Оларның соон дарый сүт-хөлчүлериниң тос кижиден тургустунган ыры-хөгжүмнүг ансамбли «Чавыдак» деп ырыны бедик деңнелге күүсеткен. Ол ышкаш республиканың уран чүүл көрүлделериниң каш дакпыр лауреады Глафира Донгак «Бай-ла Хемчиимни» эки күүсеткен. Барыын-хемчикчилер сценага костүп келирге, кара хилиңден кылган идик-хеви көрүкчүлерни магададыпты. Ыры-хөгжүмнүг ансамбль «Төп-ле сургуул», а бот-тывынгыр артист Чойганмаа Көгел «Төөгүнүң ырын» күүседип доозуптарга, залга адыш часкаашкыны диңмиреп тургулаар. Ол районда Ак-Довурак хоорайның бот-тывынгыр артистериниң тыва улустуң «Ырлажыылы» деп ырызын болгаш «Чашпы-Хем» деп ырыны Зоя Монгуш күүсеткенин көрген кижи ыры уран чүүлүнүң кайгамчык хөгжээнин эскерген боор.

Тес-Хем районнуң ыры ансамбли тыва улустуң «Самагалдай» деп ырызын акопелла (үделге чок) алны-биле күүсеткен болгаш көрүкчүлерниң онзагай таалалын болдурган. Бот-тывынгыр артист Сергей Чигжитмаа «Тооруктуг долгай таңдым» деп ырыны кайгамчык эки ырлаан. Черле ынчаш, тыва улустуң ырыларының күүседикчилериниң, ыры ансамбльдериниң амгы үеде шаптыын хөгжээнин «Декей-оо» байырлалы көргүскен.

Ыры уран чүүлүн сайзырадыр, ыраажыларны шилиир сорулгалыг республиканың «Декей-оо» байырлалын Тываның Культура министерствозунуң методиктиг төвү организастыг байдалга эрттирген. Ол хире ужур-дузалыг, өөредиглиг, келир үелиг улуг ажылды кылып, көрүкчүлерни республиканың уран талантылыглары-биле таныштырган улусчу чогаадылганың болгаш культура-чырдыышкын ажылдарының методиктиг төвүнүң ажылдакчыларынга чогаадыкчы чедиишкинни күзевишаан, өөрүп четтиргенивисти илередир ужурлуг бис.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТАРДА: Өвүрнүң «Буланныг» болгаш Барыын-Хемчиктиң ыры ансамбльдери күүселде үезинде.

Оюдар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

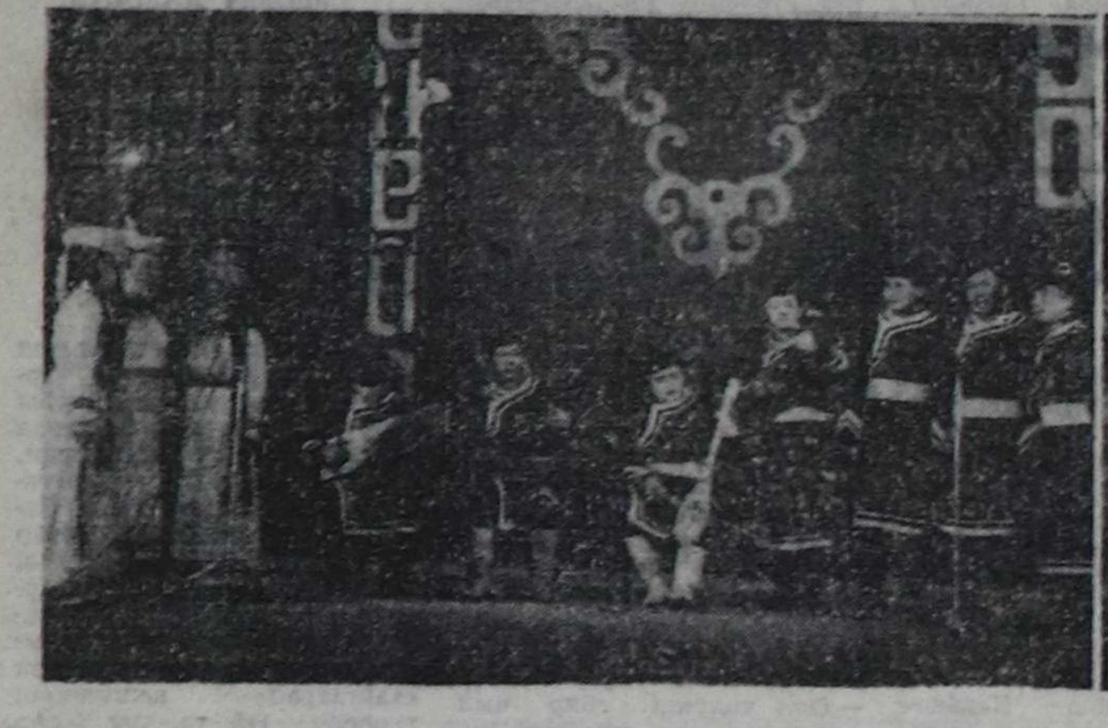

ШЫДЫРААЧЫ КЫС

— Бичиимде-ле шыдыраалаан улус көргеш, шак-ла ынчалдыр шак бо улус ышкаш ойнаптар турган болзумза деп иштимде бодангылаар-даа турдум. Шыдыраалаан улусту бо-ла кайгап, хараан турарымны эскерип каары-ла ол боор чадавас, ачам биле угбам шыдыраа ойнаарының ниити чурумунга, ооң ак, кара хөлүнге каш-каш бодалар, оолдар турар ужурлугул, ол бодаларның тус-туста кала турарын, кандыг-кандыг ужуктерге хамааржыштыр адаарының, кандыг бодаңын көзенектер аайы-биле канчаар кожерин, чижирин, мерзе кылдыр хуула бээрин, шалаарын, оол-биле содулаарын, чидилей бээрин, хайымнажырын дээш, сюнуң оон-даа өске онзагай байдалдарынга мени кезек үеде өөредип-даа турганнар. Оон эгелээш-ле, ачам биле угбамның шыдыраа салырын чайжок кадында бо-ла сонуургап көре бээр апарган мен — деп, Марта Донгак сактып, арай хүлүмзүрүп каап, чугаалап орган.

Өвүр районнуң Хандагайты школазының ийиги клазынга (ынчан сес харлыг турган) өөренип турда, күш-культура башкызы Каң-оол Кара-Сал, башкы Алексей Тевек олар Мартаның шыдыраа ойнаарынга изиг күзелин деткип, хандыкшылын улам өскүткен. Ол ышкаш Өвүрнүң шыырак шыдыраачыларының бирээзи Мадон Монгуш район школачыларының командалар маргылдаазынга киржиринге, аңаа белеткенипринге шыдырганчы арга-мергежили-биле дузалаан.

Хандагайты суурга районнуң бүгү школачыларының аразынга часкы дыштаныла үезинде команда аайы-биле шыдыраа маргылдаазы болган. Ол маргылдаага Марта бешки класска өөренип турган, бир-ле дугаар киришкени ол. Маргылдаага киржип чорбаап, чүгле бешки классчы бичии уругга аажок девиденчиг болган. Ооң түңнелинде Марта шоолуг эвес болуп, частырыглыг кештер кылгылап, удурланыкчыларынга уттуруп, чедимче чок ойнаан. Ынчалза-даа ол аңаа муңчулуп, ундараваан дээш, башкылары ооң шыдыраага сундулуун билир болгаш өөреникчизин сорук киирип: «Шыдыраа оюнунга кым-даа частырыгны кылып, уттуруп болур. Ынчангаш частырыгларындан бодунга чогуур ажыктыг түңнелди үндүрерин утпаза эки. Шыдыраа хөлүнге ойнаан ийи кижиниң кайы-бирээзи тиилээр ужурлуг. Ол дээрге ук оюннуң онзагай талазы-дыр. Даараазында болур школачылар маргылдаазынга харын эки белеткен. Марта, бис база сеңээ дузалажыр бис» дээннер.

Кызылдың Пионерлер бажыңынга республика школачыларының «Ак терге» маргылдаазынга эң-не баштай киришкеш, бодунуң ойнаап хөлүнге бирги черни ээлээш, «Смена» деп чурук тырттырар аппарат-биле шаңнатканы Мартага кажан-даа уттундурбас. Шак ол республика хемчээлдиг улуг маргылдаага Марта ынчан алдыгы класска өөренип турган, киришкен. Ооң соонда школачы уругнуң шыдыраага сонуургалы улам хайныккан.

1979 чылда республиканың бирги черни дээш шыдыраа маргылдаазынга, 1980 чылда «Урожай» эки тура спорт ниитилелиниң маргылдаазынга киришкеш, бирги черлерни алган. 1981 чылда республика чемпионадынга чеди салыгдан алды чартык саныг болуп, бирги черни, а 1982 чылда «Урожай» эки тура спорт ниитилелиниң беш кижи киржикчилиг ийи долгандыр салыр маргылдаага, 1987 чылда республика чемпионадынга он дөрт салыгдан он үш санны ойнап алгаш, бирги черже үнген. 1988-1989 чылдарда Кызыл хоорайның командалар аразынга, 1989 чылда улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының маргылдаазынга бирги черни ээлээш, ол-ла чылдың октябрь айда Тыва АССР-ниң шыдыраа чемпионадынга киришкеш, он бир салыгдан он санны алгаш, 1989 чылда Тыва АССР-ниң чемпиону атты чаалап алган.

1984 чылда Ак-Довурак хоорайга ССРЭ-ниң составынга Тываның эки туралы-биле киргениндеи бээр дөртен чыл болган юбилейинге тураскааткан командалар маргылдаазынга киришкен, база-ла бирги черге төлептиг болган. Ол-ла чылын Ленинград хоорайда күрүне университединиң физика-математика факультединиң ийиги курузунга өөренип турган, ийиги разрядтыг оолдар маргылдаазынга ойнааш, оолдарның ийиги разрядының нормазын күүсеткен. Ол-ла университетке 1985 чылда шыдыраа бөлгүмүнүң мергежил бедилдериниң маргылдаазынга оолдарның бирги разрядының нормазын күүсеткеш, чогуур шынзылганы холга алган.

Марта Донгак херээжен шыдыраачыларның республика маргылдааларынга киришкеш, ниитизи-биле беш катап чемпионнаан. Аңгы-аңгы чылдарда Новосибирск, Улан-Удэ, Красноярск, Бийск хоорайларга болуп эрткилээн Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң зона (девискээр аайы-биле) маргылдааларынга Тываның чыынды командаларының составынга кирип, багай эвес түңнелдиг болуп келген. Ынчангаш аныяк шыдыраачы кыстың чоокку чылдарда шыдыраачы мергежили, талантызы, тывынгыр чоруу улам бедип, харын-даа шыдыраа талазы-биле ССРЭ-ниң спорт мастериниң кандидадының нормазын күүседип алыр дээрзинге бүзүрээр мен.

Алексей ДЫРТЫЙ-ООЛ.

АК-КӨК ЭКРАН: СЕТКИЛИМГЕ ТААРЫШТЫ

(Телекөрүкчүнүң үнелели)

Кызылдың телестудиязының келир неделяда телекөрүкчүлерге бараалгадыр дамчыдылгаларының программазын садып алган кижи бүрүзү баштай-ла ону эгезинден төнчүзүнге чедир чүгүртү көөр, сагыш-сеткилди өөртүп, сонуургадып келир чүү барыл, кайы дамчыдылганы көөрүл дээрзин тодарадып, шилип алыр чүве болгай. Мен база-ла ындыгларның бирээзи мен.

Кызылдың телестудиязының дамчыдылгаларының шагы эвээш, чамдыктары солун эвес-даа болгулаар, ол киирезинде-ле Тываның амыдыралын эвес, а эвилел чергелиг барымдаалыг киноларны көргүзер турганынга дыка-ла таарзынмас турган мен, ажыы-биле чугаалаарга, ол чүгле мээң хуу-да хомудалым эвес, а ол дугайын өске-даа эштер чугаалажып турганын дыңнаар турдум.

Ам байдал кандыгыл? Кызылдың телестудиязының ажылдакчылары боттарының ажылын эде тургустуушкунунуң негелдези-биле телекөрүкчүлерге таарымчалыг кылдыр тургузуп, элээн солун дамчыдылгаларны оларга бараалгадып турар апарган-дыр деп сеткил ханышкын-биле чугаалаар бодап чоруур мен.

Январь 16-да, 20 шак ажып турда, «Саян эдээнде кежээ» деп литература-хөгжүмнүг программа болурун эртежик-ле билип алгаш, ол үени четтикпейн манап эгеледим. (Ынчалза-даа телепрограммада ооң адын орус дыл кырында «Вечер у подножья Саян» деп чаанынга база элдепсиниp, «Ол дамчыдылганы орус дылга эртирери ол ирги бе?» деп бодаан мен). Дамчыдылга эгелей берзе-ле, бистиң манап турганывыс ышкаш, тыва дылда болду. Ол дамчыдылганың редактору А. Чараш-оол-даа, диктор Д. Сотпа-даа эге сөс-биле ону ажыттылар.

Чоннуң хостуг үезин, культурлуг дыштаныылгазы — кол айтырыгларның бирээзи болгай. Ажыл хүнү доозулган соонда бажыңга келгеш, телевизордан солун дамчыдылганы көөрге азы радиодан-даа тыва ырларны дыңнаарга, кижиниң сагыш-сеткили өөрүп, дойлуп келир. А ындыг өөрүнчүг чүүлдерниң ховар болгулаары сагышка четпес.

Мындыг дамчыдылгаларны канчаар эрттирерил — азы план ёзугаар ёзу барымдаалап эрттирер бе, азы шынап-ла чоннуң (телекөрүкчүлерниң) сонуургалын барымдаалаар бе? Бо айтырыглар тележурналистерни база дүвүредип турар боор. Ынчангаш телекөрүкчүлерниң саналдарын өөренип көргеш, бо дамчыдылгаларга ырлар киирерин шиитпирлээн бис дээрзин дамчыдылганың редактору, хоочун журналист А. Чараш-оолдуң эгезинде чугаалааны ынчалгаш таварылга эвес деп билдинди.

Бот-тывынгыр композиторларның ырларын тускай дамчыдылгаларга киирип, чоңга пропагандалаары чугула айтырыг. Шынап-ла, радио дыңнакчыларының чагыгларын ёзугаар тургускан концерттерге радиога, концерттерге хөй катап ырлажып каапкан ырларны дамчыдып турарынга эригип калган бис. Ынчалза-даа чаа ырлар ховар болгулаар-дыр. Азы чаа ырлар чок бе? Олар дыка хөй, а чүгле оларны чоңга чедирбейн турары шуут таарышпас. А эрги ырларны ырлавазын, чүгле чаа ырлар херек деп бодап турар кижи-дир деп мени буруудады бербенер. Мээң күзелим — чоңга чаа ырларны чедирери.

Аныяк тыва оолдар — бот-тывынгыр композиторлар Григорий Базыр, Сергей Бадыраа, Борис Сайын оларның болгаш Галина Ховалыгның чогааткан ырларын база-ла бот-тывынгыр артистер күүседирге, дыка-ла солун болду, аңаа сеткилим ханды, сонуургадым. Бо хире талантылыг аныяк эштерниң ырларын радиога, телевидениеге эвээш дамчыдып, олар-биле ужуражылгаларны организаставайн турарындан бо аныяк эштерниң чамдыктарын чон таныывас-даа турган боор.

Бот-тывынгыр композиторлар-биле кыска интервьюну база кылган. Аныяк күүседикчилерни-даа, композиторларны-даа дүвүредип чоруур айтырыгларны олардан дыңнадывыс. Ылаңгыя Григорий Базырның «Бот-тывынгыр композиторлар профессионал композиторлардан дудак чок, харын-даа олардан артык ажылдап турар хире» дээнинге каттыштым. Ол черле шын боор. Ынчанмайн канчаар — республикада бот-тывынгыр 65 композитор ажылдап турар дээрзин ынчан билип алдывыс.

Бот-тывынгыр композиторларның концерттерин хөгжүм-шии театрынга чоңга калбаа-биле көргүзериниң чугулазын база аңаа чугаададылар. Ол черле шын айтырыг. Ону республиканың Композиторлар эвилели-даа, Культура министерствозу-даа деткиир, ол айтырыгны холга алыры чугула деп бодаар мен. Ылаңгыя бот-тывынгыр композиторларның хөгжүм-шии театрынга эрткен концертиниң далаш-биле, буу-хаа эрткенин Борис Сайын чугаалады. А театр ажылдакчыларының талазындан ол концертти дүрген доозарын, сценаны хостаарын олардан негеп турганы дыка-ла таарымча чок, ажыы-биле чугаалаарга, аалчыларынга хүндүткел чок болганы кайгамчык.

Дамчыдылганы сонуургавышаан, чедир кылдынмаан чамдык чүүлдерни база чугаалаар бодаан мен. Бот-тывынгыр аныяк композиторларның ырларының күүседикчилериниң аттары билдинмес болуп артып калды. Ырларның аттары база. Номчуттунмас үжүктер-биле кызыл өңге күүседикчилерниң аттарын, ырларның аттарын бижипкеш, кижи ону номчуп эгелеп чорда-ла, ап каантарынга дыка-ла таарзынмадывыс. Ынчангаш күүседикчилерни тыва дылга шуут чарлаары күзенчиг-дир, аңаа хөй үе-даа негеттинмес болгай. Бо бүгүнү ол дамчыдылганың режиссёру Лидия Донгак моон соңгаар кичээнгейге алыры күзенчиг-дир.

Кызылдың телестудиязының чамдык ажылдакчылары кижилер-биле интервью кылганда үргүлчү шагыыче көөр, «Үе эвээш арткан», «Шагывыс төнер четти» деп сөстерни каш удаа чугаалаары дыка эпчок. Ылаңгыя Дакан-оол Ондар, Вячеслав Салчак олар ол сөстерге аажок ынак. Үе үе-ле болгай, ону кым-даа билир, а каш катап-ла катаптап, сагындырып турарга, теледамчыдылганың культуразы-даа, шынары-даа кудулаар-дыр. Төп телевидение ынчап турбас-ла-дыр, оон өөренири чугула.

«Саян эдээнде кежээ» деп литература-хөгжүмнүг программаны каш удаа көрген мен. Ажыы-биле чугаалаарга, кижиниң сеткил-сагыжын доюлдуруптар ындыг дамчыдылгага таварышпаан мен, а чамдыкта харын-даа кижи хомудай бээр четпестер тургулаар чүве. Ол дугайын телестудияда ажылдап турар чамдык эштерге-даа чугаалап турган мен. А бо эрткен дамчыдылгага дыка-ла таарыштым. Моон соңгаар бо дамчыдылга оон-даа солун болур боор дээрзинге идегээр мен.

Дамчыдылганың редактору шынап-ла, кызымак ажылдаан-дыр деп билдим. Ооң дамчыдылгалар чорударда хостуу, сөс-домааның билдингир, чедингири, ында киржип турарларны далаштыра бербези аажок өөредиглиг. Телекөрүкчүлерни сонуургады бээр хөй-хөй дамчыдылгаларны Алексей Иргитовичиден моон соңгаар-даа манаар бис.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Журналист.

АМ-ДАА УЛАМЧЫЛААР

Азас школазының ол суурда чурттап, ажылдап турар доозукчуларының аразында маргылдаалар эгелээн. Ону этаптарга чарган.

Баштайгы этапка хол бөмбүүнге маргылдаа болган. Аңаа бирги черни 1982, ийиги черни 1981, үшкү черни 1978 чылда дооскан спортчулар тус-тузунда эжээн. Ол командаларының капитаннары — Роман Ээрилге, Сергей Данзын, Евгений Кушкаш.

Ийиги этап февраль айда баскетболга, үшкү этап мартта хаакка эртер. Бо солун спортчу маргылдааларны аныяк башкылар Сергей Данзын, Мирон Чигжит оларның эгелээшкини-биле культура-спорт комплекизи организастаан.

Татьяна КУШКАШ.
Тожу район.

Бокс маргылдаазы

ТРЕНЕРДЕН ХАМААРЖЫР

Эрткен дыштаныр хүннерде Кызылда «Херел» спорт залга хууда бирги чер дээш бокс талазы-биле республика маргылдаазы болуп эрткен. Спорттуң бо хевири бистиң Тывавыста сайзырап бар чоруурун сонуургап келген көрүкчүлерниң санындан билип ап болур. Тыва хүреш дээнде чон хөй чыглыр чүве болгай. Ам ындыг эвес, а бокс дээнде база эндере чыглып турар апарган.

Каш чыл бурунгаар Тывадан боксёрларны Саян артынга херекке албас, чер четпес дээр турган. Сөөлгү каш чылда тыва боксёрлардан сестип турар апарган. Тес-Хем, Өвүр районнар болгаш Кызыл хоорайның боксёрларын демдеглевес арга чок. Олар боттарының деңзилеринге багай эвес көргүзүглерни чедиг ап келген.

Мооң мурнунда чылдарда ыраккы Кунгуртуг суурдан безин кээп турган. Республиканың булуң бүрүзүнде спорттуң бо хевири сайзырап турары өөрүнчүг. Спортка хандыкшылдыг аныяк оолдар боттары бичии кижилерни өөредип турары мактанчыг. Улуг-Хемден Виталий Бартыжа-Сады аныяктар ортузунга барып, оларны спорттуң бо хевиринче хаара тудуп турар. Ооң өөреникчилеринден тиилекчи кижи чок-даа болза, маргылдаага эки киришкеннер.

Тес-Хемден Май-оол Кушаа чылдын-на маргылдаага эки белеткелдиг оолдарны эккеп турар. Бо маргылдаага ооң өөреникчилери Аяс Шалык, Шолбан Дандар боттарының деңзизинге бирги черлерни алган.

Кызыл хоорайдан Виталий Бирилей, Родион Хертек, Маадыр Монгуш, Илдар Шарафутин, Каа-Хемден Геннадий Наксыл, Барыын-Хемчиктен Иван Калзан олар бирги черлерни алган.

Сөөлгү чылдарда тренерлер Борис Донгак болгаш Афанасий Чүчунов оларның кызымак ажылы көстүп турар. Ол ийи аныяк тренер келген соонда бокс Тывада сайзырап эгелээн дизе частырыг чок.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЧУРУКТА: маргылдаа үезинде.

Оюдар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 20

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.45 Ж.-Б. Мольер. «Тартюф». Фильм-шии. 11.05 «Ол болган... болган...» 11.25 Уругларга дамчыдылга. 12.25 Коллаж (реклама, информация, чарлалдар). 12.30—13.00 «Үе». 15.30 Барымдаалыг фильм. 16.00 Уругларга фильм. «Автомобиль, скрипка база Клякса деп ыт». 17.40 Поэзия минуталары. 17.45 «Хөгжүмчүлер хөгжүм дугайында». 18.30 «Үе». 19.00 Депшилге. Информация. Реклама. 19.30 Леонид Быковтуң фильмнери болгаш рольдары. «Тулчуушкунче чүгле кырганнар баар». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Тынгарыкчы хат». 6 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги эге. 22.45 «Варьетеден Юла» барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 23.05—00.05 Владимир Горовиц Моцарттың чогаалдарын күүседир.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35, 9.35 География. 8 класс. Чөөн Сибирьниң бойдузу. 9.05 Француз дыл. (бирги чылда). 10.05 Француз дыл (ийиги чылда). 10.35 Музыка. 6 класс. Н. А. Римский-Корсаков «Харжыгаш». 11.05 Өг-бүле академиязы. 11.35 Улусчу аялгалар. 11.45 «Човулаңның дөвүнчүүнде» 12-ги сериязы 13.00—13.30 Ритмниг гимнастика. 17.00 Биатлон. Делегей чемпионады. 20 км. Хуула чарыш. Эр кижилер.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Соңгулдаларларга утпуштур». 19.00 Медээлер. 19.05 «Кодээ амыдырал». «Соңгулдаларга утпуштур». «Аъш-чем программазы — бүгү чоннуң херээ». «Дөрт мунчулар» дугайында репортаж. Кызылдың эът комбинадының кол инженери В. М. Саиттиң чугаазы. 20.05 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30—23.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Мультфильм. 19.10 Орус аян-чорукчу Афанасий Никитин дугайында барымдаалыг телефильм. 19.30 Биатлонга делегей маргылдаазындан дамчыдылганың уламчызы. 20.15—20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

ФЕВРАЛЬ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Анаа эвес чүве» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.
ВИДЕОЗАЛ: «Төрээн уруу» 9.20, 12.20, 15.20, 18.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «От, суг болгаш чес хоолайлар» 9.00, 12.20, «Ак далай чаңынга катты болгаш ажыг-шүжүг» 10.50, 14.10, «Өжээн болгаш хоойлу» 15.40, 20.00, «Камгалалдың кажар чеңсээ» 18.20 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: № 31 киночыынды 11.00, «Апачи» 12.00, 16.30, Чедип келгеш, көр» 14.00, 18.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к б: «Хон Гиль Дон» 18.00, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Аазатпай» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Хоойлу-биле чажыттынган оорлар» 15.00, 19.40, «Интеркыс» 17.00 шактарда.

Тыва АССР-ниң автомобиль транспортунуң алдарлыг ажылдакчызы, персоналдыг пенсионер **Олег Сарыг-оолович КОМБУЙ-ООЛДУҢ** 75 харлап чорааш мөчээнин дыңнатпышаан, Кызылдың пассажирлер АТБ-зиниң удуртулгазы, парткому болгаш профкому ооң дөргүл-төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалын илередип тур.

Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозу, улус депутаттарының Өвүр район Совединиң күүскомунуң улус өөредилге килдизи Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы, улус өөредилгезиниң хоочуну **Василий Сарыг-оолович ДАГБЫШТЫҢ** 64 харлыында мөчээнин дыңнатпышаан, ооң төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалын илергейлеп тур.

Агроүлетпүр эвилелиниң школазынга (Калинин кудумчузу 1 «В» — 6 «А» автобустуң «Машзавод» деп доктаар чериниң чаны) орус дыл болгаш литература талазы-биле өртек-хөлезилиг белеткел курузун организастап турарын чарлап тур. Өөренир хуусаазы 1 ай. өөредилге дээш 25 рубльди төлээр.

Билдирипшкинни директорнуң адынга киирер. Бирги бөлүктүң өөредилгези март 1-де, ийиги бөлүктүң апрель 2-де, үшкү бөлүктүң май 10-да эгелээр.

Общежитиеге чурттаар болза өртек-хөлезилиг.

* * *

«Тыва агроүлетпүр эвилелиниң» өөредилге-курстар комбинады үшкү класстың чолаачыларын (өөренир хуусаазы 5 ай), ийиги разрядтың токарьларын (өөренир хуусаазы 6 ай) белеткээр курстарга сургуулдар хүлээп ап эгелээнин чарлап тур.

Кичээл 1990 чылдың март 1-де эгелээр.

Өөренип кээрде бүдүрүлге черинден чоруткан бижиин, паспортун, шериг билетин ап алгаш келир.

Бистиң адрезивис: Кызыл, Калинин кудумчузу, 1 «В». Телефон № 6-11-67.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-82 ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ аво тийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25, идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73, ◆ агроүлетпүр — 3-41-16, ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93 ◆ корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер Хемчээли 2 парлалга арын. Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 370. ТС—00439.

Кр.
Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 ч. февраль 21 среда
№ 43 (14243)
1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 кеп.

ПАРТКОМ СЕКРЕТАРЬЛАРЫНЫҢ ЧӨВҮЛЕЛ ХУРАЛЫ

СЭКП Тыва обкому республиканың совхозтарында партия комитеттериниң секретарьларының чөвүлел хуралын Кызылга бурунгу хүн эрттирген.

СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин чөвүлел хуралды ажыткан.

Экономиктиг реформаны Тываның агроүлетпүр бүдүрүлгелери канчаар боттандырып турарының дугайында дыңнадыгны республиканың агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюн кылган. 1988 чылдан эгелээш, совхозтар бот-орулга-чарылгаже шилчээш, бригада, өг-бүле, аренда керээлерин нептередириниң хемчеглерин алганы, мал, чер ажылын, социал айтырыгларны шиитпирлээринге элээн дузалааның демдеглээн. Бо талазы-биле «Тиилелге», «Чыраа-Бажы», «Сукпак» болгаш өске-даа ажыл-агыйлар багай эвес ажылдааш, эрткен чылын арыг орулгалыг болганнар. Чамдык кылдынган ажылдар-биле чергелештир республиканың агроүлетпүр бүдүрүлгелери он ийиги беш чылдың эрткен чылдарында мал болгаш чер ажылын хөгжүдериниң планныг онаалдаларын күүседип шыдаваан. Четпестерниң чылдагааннарын илереткен, моон соңгаар экономиктиг реформаны чедишкинниг боттандырарда совхозтарның партия организациялары, дирекциялары, специалистери чүнү кылырын хуралга тодаргай айыткан.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, республиканың Күрплан даргазы Д. С. Монгуш Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планының дугайында хуралдың киржикчилеринге чугаалап берген. Чоокку чылдарда Тывага тудар, ажыглалга кирер бүдүрүлгелерниң, тудугларның болгаш объектилерниң дугайын тайылбырлаан.

Д. С. Монгуш, В. О. Оюн олар партком секретарьларының хөй санныг айтырыгларынга харыыларны берген.

Партком секретарьлары улус ажыл-агыйының бүгү адырларын хөгжүдеринге, ында четпестерни эдеринге, корум-чурумну, сагылга-чурумну быжыглаарынга, профэвилел, комсомол, хөй-нийти организацияларының ажыл-чорудулгазын улам идепкейжидеринге хамаарышкан болгаш өске-даа оларның хөй талалыг ажыл-чорудулгазынга херектиг айтырыгларны партия, совет, профэвилел, комсомол, ажыл-агый органнарының, министерстволарның, ведомстволарның удуртукчуларынга салган. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы К. А. Маспык-оол, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. Парунин, Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазы В. Г. Федосеев, профоблчөвүлелдиң даргазы Ш. П. Куулар, респотребсоюзтуң баштаар чериниң даргазы Х. Д. Монгуш, республиканың бүдүрүлге-техниктиг харылзаа эргелелиниң начальниги Д. Б. Чоксум, СЭКП обкомунуң херектер эргелекчизи В. И. Глущенков болгаш өскелер-даа салдынган айтырыгларга долу, делгереңгей харыыларны берген.

СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, партия обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин СЭКП ТК-ның февраль (1990 ч.) Пленумунуң эртенниниң, аңаа чүүлдүг деп көрген партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелиниң дугайында хуралдың киржикчилеринге чугаалап берген. Ылаңгыя бо чугула документиниң партияны чаартырының талазы-биле кезээнге доктаап, чүнү кылырын, шиитпирлээрин тайылбырлаан. Партияның аттарын, ролюн бедидер, туружун быжыглаар дээш партия организациялары, коммунистер шыңгыы демисежирин чугулага көрген.

Партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазын үндезини-биле эде тургузарын СЭКП ТК-ның Платформазында айыткан, ынчангаш бо талазы-биле парткомнарның сорулгаларынга доктааган. Съездилерже болгаш конференцияларже делегаттар соңгуурун бүгү коммунистерниң дорт киржилгези-биле шилилгелиг арга-биле чорударын, амгы үениң чаа негелделеринге дүүштүр ажылын эде тургузары-биле СЭКП Төп Комитеди ажыл-чорудулгазын кандыг янзы өскертирин төлевилеп турарын болгаш Платформаның төлевилелинде айыткан өске-даа чугула айтырыгларны бирги секретарь чугаалаан.

СЭКП ТК-ның Платформазын партил эге организацияларының, партия бөлүктериниң хуралдарынга калбаа-биле чоокку үеде чугаалажырын, ол ышкаш партия ажылдакчылары, удуртукчулар, коммунистер, партия кежигүнү эвестер бо талазы-биле саналдарын, бодалдарын, сүмелерин киирерин бирги секретарь чугаалаан.

Националдар аразында харылзааларны быжыглап, сайзырадырының айтырыгларынга Г. Ч. Ширшин доктааган. Совет Эвилелиниң акы-дуңма улустарының аразында найыралды, кады ажылдажылганы быжыглаары эң-не чугула болуп турар, ынчангаш партия организациялары интернационалчы кижизидилгениң үндезини-биле экижидер. Ылаңгыя аныяктар-биле ажылды кажангызындан-даа артык күштелдирер, оларның ажылдаарынга, чурттаарынга, дыштанырынга таарымчалыг байдалдарны тургузар, негелделеринге, хереглелдеринге дыңнангыр болур. Кадрларны шилип алырын, ооң национал составын шын барымдаалап ажылга таарыштыр тургузарынче партия организацияларының кичээнгейин угландырган. Кызылдың чамдык тудуг, транспорт, садыг организацияларының удуртукчуларының аразында тыва кадрлар эвээжин айыткаш, ону чоорту эде көөрүн саналдаан. Экология, бойдус камгалалының айтырыгларынга ол база доктааган.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планныг онаалдалары кайы хире күүсеттинип турарын чыылганнарга ол таныштырган. Совет, ажыл-агый органнарының удуртукчулары сонгулдаларның ажыл-херээнче чардыккаш, планныг онаалдаларның күүселдезин организастаарынче шоолуг сагыш салбайн турарын шүгүмчүлээн. Бо чылдың эрткен айында үлетпүр бүдүрүлгелери, тудуг организациялары бердинген даалгаларын күүседип шыдаваан. Сүт бүдүрүлгези кудулаан. Чаш бызааларның өлүп хорааары Чөөн-Хемчик, Таңды, Улуг-Хем, Каа-Хем районнарда хөй. Шээр малдың чаш төлүнүң чидирии хөй болуп артпышаан. Малдарны ажаарын, чемгерерин экижидеринче, ында ажыл-ишчилерниң ээ-харыысалгазын бедидеринче сагыш салырын айыткан.

Кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселди улам күштелдиреринче, күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаарынче партия комитеттериниң кичээнгейин угландырган.

Кижилер-биле доктаамал сырый харылзааны тудуп, оларның-биле ажылды үндезини-биле экижидерин, чоннуң негелделеринге, хереглелдеринге дыңнангыр болурун чугулага көрген.

Г. Ч. Ширшин партком секретарьларының айтырыгларынга харыылаан.

Чөвүлел хурал партком секретарьларының моон соңгаар чедиишкинниг ажылдаарынга практиктиг дузаны чедиргени чугаажок.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң МЕДЕГЛЕЛИ

Чамдык хөй-нийти организациялар болгаш шимчээшкиннер, оларның иштинде янзы-бүрү, аңгы-аңгы, харын-даа удурланышкак туруштарда турарлар, февраль 25-те Москвага, Ленинградка болгаш Совет Эвилелиниң өске-даа хоорайларынга демонстрациялар болгаш митингилер эрттирер дугайында кыйгырыг салып турар. Массалыг митингилерге болгаш чыскаалдарга тургузукчу ажыл болгаш демократия-биле канчаар-даа чүүлдешпес сорулгаларны чедип алырын бодап турар экстремистер база харын-даа мырыңай кем-херек үүлгедикчилери каттыжа берип болур деп, хөй-хөй совет кижилер дүвүрелин илередип турарлар.

Корум-чурумну камгалаар талазы-биле бүгү-ле эргежок чугула хемчеглерни ап чорударын ССРЭ-ниң чазаанга, чер-черлерде улус депутаттарының Советтеринге ССРЭ-ниң Дээди Соведи даандырып тур. Митингилерни болгаш демонстрацияларны чүгле олар чөпшээреттинген база оларны эрттирер черлер тодаргай айыттынган таварылгада эрттирип болур. Бүгү-ле чурум хажыдыышкыннарын шиитпирлии-биле үзе шапкан турар ужурлуг.

Эде тургустунуушкунну болгаш демократияны хоойлунуң дузазы-биле эң идегелдиг кылдыр камгалаары эргежок чугула.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИ

Часкы тарылгага белеткел

АРТЫК КЕЗЕКТЕР-ЛЕ БАР БОЛЗА...

Чоокта чаа «Шын» солунга бистиң Бай-Тайга районда техника септелгезиниң темпизи кошкак дээр дугайында А. Хертек шын шүгүмчүлеп бижээн.

Районнуң ажыл-агыйларында ниитизи-биле 97 тракторнуң 72-зи ажылдап турар, артканнарының он дөртү амгы үеде септелгеде. Техниканы боттары база Кызыл-Мажалыктың, Чадаананың, Кызылдың септелге-техниктиг бүдүрүлгелеринде септеп турар. Боттарывыстың мастерскаяларывыста темп кончуг оожум хевээр. Ол чүге ындыгыл дээрге бисти артык кезектер-биле хандырар ужурлуг Чадаананың материал-техниктиг хандырылга черинде херек кезектер чок. Чоокта чаа Чадаанага «Тыва агроүлетпүр хандырылганың» даргазы А. В. Шиганов-биле ужуражылга үезинде бистер, АҮК-терниң кол инженерлери, ол дугайында айтырыгны тургускан бис. Анатолий Васильевич ону сайгарар боор аазаан кижи.

Черле ынчаш артык кезектерниң чедир келбези дыка-ла хомуданчыг-дыр. Тракторга чүгле чаңгыс артык кезектиң чогу-биле ол септелгеде хевээр болуп санаттынар. Артык кезек чокта чүнү канчаптар боор.

«Бай-Тал» совхоз (кол инженери Л. Конгар) часкы тарылгага киржир кожуг машиналарын колдуунда септеп доозуп алган. Ам күскү дүжүт ажаар техниказын белеткеп кирипкен. База-ла артык кезек туткаш туруп берген. Силос ажаар КС-26 дээр комбайнның транспортёрун дилээш, кол инженер кайызындаа тыппаан. Шынап-ла, ону эрткен чылдан тура дилеп келген бис. Та чүге-ындыг ховар боор чүве.

«Тээли» совхоз көдээ ажыл-агый машиналарының септелгезин шалыпкын чорудуп турар. Септелгеде тускай механикти быжыглаан. МТМ эргелекчизи А. Көктүң чугаазы-биле алырга, Т-150 маркалыг тракторларның бир өзээ чок. Оон башка ындыг тракторларны септеп доозуптарының аргазы турган. «Мурнакчыда» байдал база-ла ындыг. Септелге хонүвейн турар. А «Кызыл-Даг» совхозта часкы тарылгага белеткээр техника эвээш болгаш септелгези барык доозулган. Ынчангаш күскү дүжүт ажаар техниканың белеткелинче кирген.

Артык кезектер-ле бар болза, септелгениң темпизи дүрген, шынары-даа бедик болур ужурлуг. Ам мээң бодалым чүл дээрге, бистиң районнуң совхозтарының материал-техниктиг хандырылгазын Чадаанадан ужулгаш, Кызылдың материал-техниктиг хандырылга черинге быжыглаар болза эки. Бо талазы-биле айтырыгны чеже-даа катап көдүрген бис. Түңнел чок боор турар. Бо чылдың февраль 1-де Чадаанага «Тыва агроүлетпүр хандырылганың» даргазы А. В. Шиганов-биле ужуражып турувуста, ол ынчан Бай-Тайга биле Барыын-Хемчикти материал-техниктиг хандырылга талазы-биле аңгылаарын аазаан дарга. Тодаргайлаарга, Кызыл-Мажалыкта септелге-техниктиг бүдүрүлгеге бо ийи районнуң совхозтарын быжыглаар, оон артык кезектер алыр кылдыр шиитпирлээрин аазаан.

Та чүү болур чүве: мен-не бодаарымга, Кызылдан хандыртынар кылып каан болза эки-ле-дир ийин. Черле ынчаш артык кезектер талазы-биле бо үр чылда хоочуураан аарыывысты черле эмневес болза хоржок. Алыс-ла мынчаар туруп болбас ужурлуг.

Александр МАНДАРАА.
Бай-Тайгада АҮК-түң кол инженери.

ССРЭ-ниң Дээди Совединде

Февраль 19-та ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел Совединиң болгаш Националдар Совединиң хаатлыг каттышкан хуралы болган. Аңаа Азербайджан болгаш Армян ССР-лерде тургустунуп келген байдалдарның дугайында болгаш ол байдалды чогумчудуп экижидип алырының хемчеглериниң дугайында айтырыгларны чугаалашкан.

Ол айтырыгларны чугаалажып көөрү уламчылаар.

(СЭТА).

Совет Эвилелиниң Маадыры ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы эш А. А. Серебровту Октябрь Революциязы орден-биле шаңнаар дугайында

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

«Мир» эртем-шинчилел орбита комплекизинге космос ужудуушкунун чедишкинниг боттандырганы база аңаа эрес-дидим болгаш маадырлыг чоруун көргүскени дээш Совет Эвилелиниң Маадыры ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы Александр Александрович **Серебровту Октябрь Революциязы** орден-биле шаңнаар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. ГОРБАЧЕВ.
Москва, Кремль. 1990 чылдың февраль 19.

. . .

Совет Эвилелиниң Маадыры ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы эш А. С. Викторенкону Октябрь Революциязы орден-биле шаңнаар дугайында

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

«Мир» эртем-шинчилел орбита комплекизинге космос ужудуушкунун чедишкинниг боттандырганы база аңаа эрес-дидим болгаш маадырлыг чоруун көргүскени дээш Совет Эвилелиниң Маадыры ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы Александр Степанович **Викторенкону Октябрь Революциязы** орден-биле шаңнаар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. ГОРБАЧЕВ.
Москва, Кремль, 1990 чылдың февраль 19.

ТЕХНИКА: ажыглалы, кадагалалы

Тес-Хем районда бо чылдың январь 1-де медээ-биле алырга, 104 чүък машиназы, аңгы-аңгы марканың 118 трактору, 17 комбайн база көдээ ажыл-агыйның 500 ажыг машиналары, дерилгелери бар. Кол-ла чүве ооң санында эвес, а ажаалда хайгааралында. Амгы үеде чүък машиналарының 82, тракторларның 83, комбайннарның 23 хуузу белен. Үстүнде сан-чурагайлардан алырга, бистиң районга ол техника четчир, чер ажылы шоолуг эвес, тарылга шөлү эвээш.

Техниканы үр эдилээн тудум, чарылга эвээш болур. Бо ажылды харыылаар улус механизаторлар, чолаачылар, инженер-техниктиг ажылдакчылар болгай. Оларның билиг-мергежили, харыысалгазы кайы хире болдур, техника оон кол хамааржыр. Бисте инженерлерниң, механиктерниң-даа мергежили куду, харыысалгазы чавыс деп дорту-биле чугаалап болур мен. ону бадыткаар фактылар-даа бар.

Часкы хову ажылдары эгелээрге, механизаторлар турлагларынга баргаш, 2-3 хонукта ыяап-ла барып септеттинери, техниказын өйлеп-таарыштырары шууттла чаңчыл апарган.

Районда техниканы ажыглап, шыгжап турарының сөөлгү хыналдазының түңнели мындыг: «Таңды сыны», «О. Шынаа», «Кызыгаар» совхозтарда бо ажыл куду деңнелдиг. Септеп белетнеп кааны техниказы үрелик болгулаан. Чамдык фермаларда дериг-херекселдерни катап септээр ужурга таварышкан. Ол дээрге артык чарыгдалдар-дыр. Техника септелгезинче совхозтар массалыы-биле кирбээн. Чүнү кылырып тодаратпаан. Кандыг-кандыг артык кезектер херегил? Черле септелгениң план-графигин тургуспаан, ол дугайын кым-даа айтырбаан. Ажыл-агыйларының кол инженерлери Сергей Сырат («Чодураа»), Юрий Дыт-оол (Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхоз), Артур Чайнаа («Кызыгаар»), Кызыл-оол Балчыр («О. Шынаа»), Владимир Күнзек («Таңды сыны») база Олег Кунгаа (Самагалдайның септелге-техниктиг бүдүрүлгези) —бо эштерниң аксы-дылы чаңгыс: техниканы арендаторларга берипкен бис, олар боттары бүрүнү-биле харыылаар ужурлуг.

Элдеп чүве, бир эвес ындыг болза, совхозтар артык специалистерни — инженерлерни, механиктерни тудуп турган ажыы бар бе деп айтырыг база тургустунуп келир.

Совхозтарныынга бодаарга, Самагалдайның септелге-техниктиг бүдүрүлгезиниң баазазы үлегер болур ужурлуг. А херек кырында кандыгыл? Технологияны барымдаалавайн турар. Дериг-херекселдерни, станоктарны четче ажыглаваатаан. Мастерскаяда кылыр ужурлуг операцияларның чүгле 40 хуузун аңаа кылып турар. Септээн техниканың шынарын хынавас.

«Кызыгаар», «Таңды сыны» база «Чодураа» совхозтар часкы тарылгага киржир белен техниказын доозун-довурактан аштап, үзеп албаан. Дугуй резиналарын чугайлаваан. Шыгжаар кезектерни адырбаан.

Районнуң агроүлетпүр каттыжыышкыны эрткен айда совхозтарга техниканың байдалын хынаан, ооң түңнелинде «Кызыгаар» совхозтуң 4 комбайны, сиген кезер 9 машиназы, 15 сеялка, 3 культиватор болгаш өске-даа техниканы чедир септевээн болган. А оларны шуптузун белен деп статотчётка айыткан турган. Ол ышкаш «Чодураа», «Таңды сыны» совхозтарда шак мындыг фактылар илерээн. Кымны мегелеп турары ол?

Районнуң совхозтары аңдазын, сеялкалар болгаш культиваторлар септелгезинче мынчага чедир кирбээнин чүнүң-биле тайылбырлаарыл? А Тес-Хемде техника септелгези шүшпең, ону харыылаар ужурлуг эштер «удувушаан». Кажан олар шимчээр ирги? Чогум оларның ындыг тоомча чогун айтырыптар органнар, кижилер чок чүве ирги бе?

Моторк ТИРЧИН.
Самагалдай.

Елизавета Кызыл-ооловна Салчак — 1989 чылда Каа-Хем районнуң саанчыларының социалистиг чарыжынга бирги черни ап, бир инектен 3720 килограмм сүттү саггаш, республиканың «Үш-муңчулар» клувунуң кежигүнү болган.

Ол «Ленинчи орук» совхозта ажылдап, чурттап турар. Бодунда быжыглаан 30 низээн ажаап, чемгерерин улам экижидип тургаш, шак ындыг бедик түңнелди чедип алган. Чоокта чаа Е. Салчак үш-муңчу саанчылар клувунуң кежигүннерниң ээлчеглиг ужуражылгазынга киришкен. Аңаа эш-өөрү-биле дуржулгазын солушкан. Бо чылын ол мурнуку көргүзүүн бедидер сорулгалыг.

ЧУРУКТА: Е. К. Салчак.
Владимир САВИНЫХТЫҢ фотозу.

ЧАРЫШТЫ ТҮҢНЭЭН

Чоокта чаа Сүт-Хөл районнуң партия-ажыл-агый активиниң хуралы болуп эрткен. Аңаа 1989 чылда районнуң совхозтарының, тудуг организацияларының, амыдырал хандырылга, коммунал ажыл-агый эргелелдериниң болгаш өске-даа күш-ажылчы коллективтерниң ажылының түңнелин чугаалашкан.

Район эрткен чылын күрүнеге сүт садарының планын 106,4, эътти (100 тонна немелде деңзини санаваска) 100, дүктү 109,6 хуу күүседип, пландан ажыр 97 тонна сүттү, 9,2 тонна дүктү саткан. 1988 чылдыынга бодаарга, мал продукциязын бүдүрерин болгаш садарын көвүдеткен. Ынчалза-даа тараа, ногаа болгаш картофель садарының планын район күүсетпээн.

Эрткен чылын ажыл-агыйлар пландан ажыр 52 тонна эът бүдүрген. Бода, шээр малдың дириг деңзизи көвүдээн болгаш өлүп хораар чоруу кызырылган. Малдың продуктулуу 1988 чылга деңнээрге өскен. Инектен саап алыр сүт 1,6 хуу өзүп, бирги болгаш ийиги сортка 99,2 хуу сүт күрүнеге дужааттынган.

Көдээ ажыл-агыйда кылдынган чүүлдер бар-даа болза, чедир кылдынмаан ажылдар болгаш долу ажыглаттынмаан курлавырлар хөй. Ажыл-агыйлар тараа, ногаа, картофель бүдүрер планнарын күүсетпээн. Инек, өшкүден аңгы өске малдың баш саны өспээн. Көдээ ажыл-агый адырын эргелеп башкарарының чаа арга-хевирлери бот-орулга болгаш аренда керээзинче «Сүт-Хөл», «Октябрь 30 чылы» совхозтар кирген-даа болза, өскелеринде ажыл шуудавайн турар.

Районда чуртталга, социал-культура тудугларының саны көвүдээн. Ажыл-агыйларының саң-хөөзү бергедээшкиннерлиг-даа болза, 2 млн. 994 муң рубль капитал салыышкынындан 1 млн. 827 муң рубльди чуртталга бажыңнары, клуб, чунар-бажыңнар тударынга чарыгдаан. 7251 дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажыглалга киирген. Сес өг-бүле ниити чуртталга бажыңынче, а 129 өг-бүле чаа ийи болгаш чаңгыс аал ишти чурттаар бажыңнарже көжүп кирген. Ийи дугаар ниити чуртталга бажыңын болгаш Ишкин суурда 300 олуттуг клубту удавас ажыглалче киириптер.

Тудуг организацияларындан көжүп чоруур механизастаттынган № 2 колоннаның коллективи тудуг-монтаж ажылдарын 1 миллион 580 муң рубльге күүседип, Сүт-Хөл баазазынга 401 муң рубльдиң ажылын шиңгээдип алган. А септелге-тудуг участогу тудуг ажылы кылыр планын күүсетпээн. Совхозтар ажыл-агый аргазы-биле бүдүрүлге тудугларынга пландан ажыр 200 муң рубльге тудуг-монтаж ажылын чоруткан. 3460 шээр мал киирер кажааларны, малчыннарга 5 чунар-бажыңны, Бора-Тайга салбырында 240 бызаа азыраар кажааны болгаш өске-даа объектилерни кылган.

Ынчалза-даа чурттаар оран-бажың, уруглар албан черлери, эмнелгелер, клубтар, чунар-бажыңнар-биле хандырылганы экижидер талазы-биле негелделерге хамаарыштыр социал деңэвес чорукту дүрген эдер, ажыглалды экижидер дээш тудуг организацияларындан күженишкинниг ажылдаарын үе негеп турарын райкүүском даргазы Ч. Б. Монгуш илеткелиниң түңнелинде чугаалаан.

Ажыл-агый активиниң хуралынга «Алдан-Маадыр» совхозтуң суггатчызы С. Бызытпаа, «Сүт-Хөл» совхозтуң директору П. Кара-Сал, «Октябрь 30 чылы» совхозта кол экономист А. Ооржак, Карл Маркс аттыг совхозтуң директору И. Монгуш, районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы Ч. Ондар болгаш өскелер-даа санал берип, чер, мал ажылынга аренда, бот-орулга-чарылганы улам нептередириниң, хол-биле кылыр ажылдарны эвээжедириниң, механизацияны ажыглаарының аргаларының дугайында ажыктыг сүмелерни киирген-нер.

Ооң соонда 1989 чылдың социалистиг чарыжының тиилекчилерин илередип, шаңналдарны тывыскан. «Октябрь 30 чылы» совхоз, Сүт-Хөлдүң хереглекчилер ниитилели, «Сүт-Хөл» совхозтуң Чечектиг бригадазы, «Октябрь 30 чылы» совхозтуң Булуң-Терек СБФ-зы, «Алдан-Маадыр» совхозта Кызыл-оол Алдын-оолга удурткан сигенчи звено, Баян-Тала суурнуң хереэженнер чөвүлели болгаш Баян-Тала ортумак школазының коллективи социалистиг чарыштың негелдезин ёзугаар ажылдааш, районнуң шилчип чоруур Кызыл туктарын чаалап ап, бирги черниң шаңналдарынга төлептиг болганнар.

1990 чылда районнуң ажыл-агыйлары күрүнеге 1540 тонна сүттү, 1920 тонна эътти, 94 тонна дүктү, 350 тонна тарааны, 450 тонна картофельди болгаш 150 тонна ногааны садар. Районга ол ышкаш Аъш-чем программазының негелделеринге дүүштүр дузалал ажыл-агыйын сайзырадыр, чоннуң аъш-чем-биле хандырылгазын организастаар талазы-биле ажылды чорудар.

Белеткеп алган продукцияны болбаазырадып сайгарар сорулга-биле Сүт-Хөл суурга колбаса цегин, сүт хүлээп алыр черни болгаш көдээ ажыл-агый продуктулары садар магазинни кылырын планнаан. Бо чылын районга 5 миллион 985 муң рубльдиң капитал салыышкыннарын тускайлаан. Алдан-Маадыр, Ийме, Ишкин суурларда 340 кижи турар уруглар садтары. Ишкинге 300 олуттуг клуб база 133 өг-бүле чурттаар чаа бажыңнарны тудар. Оларны бо чылын ажыглалга киирер. Оон аңгыда, Сүт-Хөлге 780 олуттуг школа, Бора-Тайга, Кызыл-Тайга суурларга чунар-бажыңнар болгаш өске-даа бүдүрүлге тудугларын эгелээр.

«Чурттаар оран-бажың — 2000» программаны боттандырары — районда чугула айтырыгларның бирээзи. Күш-ажылчы коллективтерниң удуртукчулары, совхозтар директорлары хуула бажын тудуп аар күзелдиглерни деткип, тудуг материалдары база транспорт-биле хандырар апаар.

Актив хуралын түңнеп тура, СЭКП райкомунуң бирги секретары М. Д. Кара-Сал эрткен 1989 чылда чедир кылдынмаан ажылдарга доктаап, бо чылын эрги частырыгларны катаптавайн, салдынган сорулгаларны күүседирде бар арга-курлавырларны чөптүг ажыглаары чугула деп чугаалаан. Хуралдан 1990 чылда районнуң социалистиг хүлээлгелерин болгаш чарыштың негелделерин хүлээп алган.

Хеймер-оол МОНГУШ.

СОҢГУКЧУЛАР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Каргы кодээ Совединиң № 22 соңгулда округунга «Алн» биле «Саадак» агиткварталдарны моон мурнунда ийи округ кылдыр чарып турган болза ам оларны чаңгыс округ кылдыр эде тургускан. Ооң мурнунда Каргы кодээ Совединге 35 округ турган болза ам соңгулдалар дугайында чаа дүрүм ёзугаар 25 округ чедир кызырылган.

Чоокта чаа үстүнде адаттынган ийи агиткварталдарның чурттакчылары Мугур-Аксында септелге-тудуг участогунуң кызыл-булуңунга чыглып кээп, № 22 соңгулда округундан кодээ Советке депутаттың кандидады ВЛКСМ Мөңгүн-Тайга райкомунуң ийиги секретары Виктор Хертек-биле ужурашканнар.

Депутаттың кандидады бодунуң кылыр чорудар ажылының программазын соңгукчуларга таныштырган.

Хурал ЧУЛЬДУМ.

ТЫВА АССР: Ий № 113 соңгулда округундан депутатка кандидат

Александр Соколович КААДЫР-ООЛ

Александр Соколович Каадыр-оол 1940 чылдың марта 9-та Таңды районнуң Кызыл-Арыг суурга ажылчын өг-бүлеге төрүттүнген. 1949 чылда Кызыл-Арыгның эге школазынга өөренип киргеш, 1958 чылда Кызылдың № 2 школазын дооскан. Ол-ла чылын Москваның Тимирязев аттыг кодээ ажыл-агый академиязынче өөренип киргеш, эртемден агроном-экономист боол 1963 чылда ону дооскан. 1963 чылда Тес-Хем районда «Тес-Хем» совхозка экономистеп ажылдап эгелээн.

1966—1972 чылдарда Таңды районнуң кодээ ажыл-агый бүдүрүлге эргелелинге кол экономистеп ажылдаан. 1972—1975 чылдарда Кызыл районда «Шамбалыг» совхозка улуг экономист боол ажылдап турган. 1975—1978 чылдарда Тожу районнуң «Тоора-Хем» совхозунга улуг экономистеп база Ий салбырынга эргелекчилеп ажылдаан. 1978—1985 чылдарда Кызыл районда «Шамбалыг» совхозка экономистеп ажылдап турган.

1985 чылдан 1988 чылга чедир Каа-Хем районнуң АҮК-ке улуг экономист, оон соонда Тыва АССР-ниң Күр-агроүлетпүр комитединиң кол экономизи болуп ажылдаан. 1988 чылдың август айдан эгелеп, Тожу районда «Май 1» совхозтуң директору болуп ажылдап турар. Ий кодээ Совединиң депутады, күүском кежигүнү.

* * *

Эде тургузуушкунну не-гелдезин ёзугаар администра-тивтиг командылал ажыл-агый башкарылгазындан, күш-ажылчы коллективтер-ниң ажыл-херээнче холгаар-лаар чоруктардан уштунар үе келген. Күш-ажылчы кол-лективтерге бот-башкартынар арганы бээр. Ынчангаш сов-хоз эрткен 1989 чылдан эге-леп, совхоз бүдүрүлгелери-ниң чамдык адырларын, ылаңгыя мал ажылын аренда керээзинче шилчиткен. Бо ажыл ындыг белен эвес, ын-чалза-даа тургустунуп келген четпестерни эдип, моон-даа соңгаар арендалыг харыл-зааларны калбартыры — бис-тиң сорулгавыс.

Совхоз бүдүрүлгезиниң экономиктиг туружун бжыг-лаар кол арга — бот-орулга-чарылгалыг аренда керээзин-че бүгү адырларны чоорту киирер. Бир эвес совхоз бү-дүрүлгезиниң экономиктиг туружун улам ыңай сайзыра-дыр болзувусса, ажылчы чон-нуң социал-экономиктиг хан-дырылгазын моон соңгаар-даа эки шиитпирлеп болур. Социал-экономиктиг айты-рыгларны шиитпирлеп тур-гаш, совхозтуң материал-техниктиг баазазын быжыг-лаар айтырыгны уттуп бол-бас. Бо чүл дээрге адыр бү-рүзүн четчир санныг маши-на-техника-биле хандырары, оларның анаа турар чоруун болдурбазы-дыр.

Чуртталга бажыңы-биле хандырылганы кичээнгейге алыр ужурлуг мен. Ол ыш-каш чаш уруглуг иелерге, ава болурунга белеткенип ту-рар херээжен чонга таарым-чалыг байдалдарны тургузар, ажылчы чоннуң шөлээлеп ал-гаш, эмнедип дыштанырынга эки байдалдарны тургузуп бээри — чугула айтырыглар. Хүндүлүг кырганнарывыска, хоочуннарывыска ачы-дузаны үе-шаанда чедирер апаар бис. Ынчангаш дараазында ажылдарны кылыр сорулгам кылдыр салып турар мен:

I. Социал айтырыглар талазы-биле мындыг чүүлдерни кылза эки деп бодап тур мен:

— бичии чаштарга сүт кухнязының тудуун 1991 чылда кылып, ажыглалга киирер;

— пекарняны 1990 чылда ажыглалга киирер;

— 1993 чылдан эгелеп сезонда 20 кижи эмнедип дыштаныр профилакторий тудуун Ногаан-Хөлге кылып чорудар;

— чыдып эмнедир медицина-акушер пунктузунуң тудуун 1994 чылда эгелээр;

— улуг назылыгларга, инвалидтерге чыл санында боттуг дузаны үе-шаанда чедирер;

— чуртталга бажыңының айтырыын шиитпирлээри-биле ооң акшаландырыышкынының айтырыын тургузар. Ол ышкаш кооператив, хууда тудугларны материалдар-биле хандырар сорулгалыг немей 2 пилораманы ажыглалга киирер. Сыстыг-Хемге чыл санында ийи квартиралыг бажыңны район бюджеди-биле тудуп бээр айтырыгны шиитпирлээр.

II. Тудуг талазы-биле:

— механизатор кадрларның машина-техниканы шынарлыг септеп чорударынга эки байдал тургузар сорулга-биле МТМ тудуун 1990 чылдан эгелеп чорудар.

— ажылчы чоннуң культурлуг дыштанырынга ажыктыг спорт шөлүн дерип кылыр;

— иви ажыл-агыйынга моон-даа соңгаар аренда харылзаазын калбартып турзаш, ооң түңнелинде оон алган немелде продукцияларны (мыйыс, кеш болгаш өске-даа) болбаазырадыр тускай цехтерни тудуп, ажыглалга киирер;

— бойдус камгалалының айтырыын шиитпирлээринге бодумнуң үлүг-хуумну киириштирер апаар мен;

— Ырбанны база катап бот-башкарылгалыг тускай ыяш үлетпүр ажыл-агыйы кылдырарын чедип алыр.

Сыстыг-Хем талазы-биле немей кылза чогуур чүүлдер:

— суурда школа назылыг, школа назы четпээн уругларның санының өзүп турарын барымдаалааш, 5 чыл иштинде анаа бир чылын-на бир класс 8 класс чедир немей ажыдар айтырыгны Улус өөредилгезиниң министерствозунга тургузар;

— суурнуң район төвүнден ырак турарын барымдаалап, Сыстыг-Хем кодээ Соведин тургузарын артык эвес деп бодап турар мен;

— иви ажылының артыкшылдыг продукциязын «Ранторин» каттыжыышкын дамчыштыр болбаазырадып база садып саарарынга практиктиг дуза көргүзер;

— бюджет-биле ийи квартиралыг бажың тудуун кылырын чедип алыр.

— күш-ажылчы коллективтерниң болгаш чөвүлелдерниң бот-башкартынып ажылдаарынга аргаларны бээр, оларның ролюн кызаг-давас;

— ажыл-агый айтырыгларын социал сорулгалар-биле кады шиитпирлээр.

Ырбан участогунуң талазы-биле:

— Ырбан кажан бот-тускайлаң ыяш үлетпүр ажыл-агыйы турда, мен бодап көөрүмге, бүдүрүлге, саң-хөө болгаш хандырылга айтырыглары элээн эки шиитпирлеттинип турган. Ынчангаш бот-тускайлаң Ырбан ыяш үлетпүр ажыл-агыйын тургузар мен;

— Ырбан суур хөй чыл туруп турар. Суурда электри шугуму эргижирээн. Ынчангаш ону чаартыр сорулга-биле электри дериг-херекселдери-биле хандырылга айтырыын программада киирип турар мен;

— соңгукчуларымның чагыгларын ёзугаар ажылдаар мен.

ТЫВА АССР: Саглы № 87 соңгулда округундан депутатка кандидаттар

Болат-оол Шириевич КУУЛАР

Болат-оол Шириевич Куулар 1946 чылда Тыва АССР-ниң Өвүр районнуң Саглы суурга арат кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген. 1977 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, дээди эртемниг.

Бодунуң күш-ажылчы базымнарын Б. Ш. Куулар 1966 чылда Өвүр районнуң «Кызыл тук» колхозунуң учётчиги болуп ажылдап эгелээн. 1966—1968 чылдарда шериг албан-хүлээлгезин эрттирген соонда, 1970 чылга чедир Саглының харылзаа салбырынга радистеп, 1970—1975 чылдарда «Кызыл тук» совхозка чолаачылап турган. 1975 чылдан 1983 чылга чедир ол-ла совхозка кол инженер болуп база Саглы ортумак школазынга башкылап ажылдап келген. 1983 чылдан бо хүннерге чедир «Кызыл тук» совхозтуң директору.

Б. Ш. Куулар 1984 чылда Красноярскиниң кодээ ажыл-агый институдун бот-өөредилге-биле дооскан. Хөй-нииттиң ажылынга идепкейлиг киржип, совхозтуң экономиказын көдүрер болгаш социал айтырыгларны шиитпирлээринге бодунуң арга-дуржулгазын, эртем-билиин ажыглап турар. Саглы кодээ Совединиң депутады, СЭКП Өвүр райкомунуң кежигүнү.

* * *

СЭКП ТК-ның совет улуска Кыйгырыында болгаш Тываның область организациязының политиктиг платформазында киирген чүүлдерни деткип турар мен.

Тыва АССР-ниң улус депутады болу берзимзе, мээң соңгулдалар мурнунда программамда кирип турар дараазында чүүлдерже кичээнгейни салыр мен:

1. Аъш-чем хандырылгазының айтырыын шиитпирлээрин дүргедеринге мурнакчы технологияларны, күш-ажылды организастаарының дешшилгелиг аргаларын ажыглап турзаш, кодээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрерин болгаш садарын көвүдедир. Долу бот-орулга-чарылганы, бот-акшаланыышкынны, өг-бүле, аренда керээлерин шиңгээдип алыр. Күрүне чагыын нииттиң малының продуктулуг чоруун бедидип турзаш күүседирин боттандырып, хуу чоннуң мал продуктуларын совхозтуң девискээриниң иштинге аъш-чем хандырылгазын шиитпирлээринге ажыглаарын дарый өөренип көөр. Продукция болбаазырадыр биче цехтер кылырын чоокку үеде доозар. Хамаатыларның болгаш албан черлериниң, организацияларның дузалал ажыл-агыйын хөгжүдеринге шиитпирлиг дузалажыр. Ногаа өстүрерин уламчылаар, суур төвүнге теплица тударын боттандырар.

2. Эмчи хандырылгазын экижидип калбартыры-биле участок эмнелгезинге ниити аарыглар эмчизин, уруглар эмчизин бээриниң айтырыын чогуур албан черлеринге тургузар. Сүт кухнязының, аптеканың тудуун доозар.

3. Чонну чурттаар бажың-биле хандырарының 2000 чылга чедир программазын күүседир. Аңаа үндезилээш, совхозка чуртталга бажыңнарын тударын көвүдедир. Күрүне чээлизи-биле болгаш хууда бажың тударын деткип, хамаатыларга бүгү талалыг дузаны чедирер. Малчын кыштагларда бичии бажыңнарны, кажааларны солуур.

4. Уруглар албан черлериниң материалдыг баазазын быжыглаар. 90 олуттуг ясли-садикти туттурар. Музыка школазын ажыдарының айтырыын чугаалажыр. 624 өөреникчи өөренир школаның төлевилел-смета документилерин кылып белеткээр.

5. Садыг хандырылгазын экижидер сорулга-биле суурда пекарняны эде кылып, кондитер кылыглар цегин ажыдар, тудуг материалдарының склад-садыын, белеткелдер пунктузун тургузарының айтырыын көдүрер. Ажылчыннарның, малчыннарның барааннар-биле хандырылгазы доктаамал болурун хыналдага алыр.

6. Хандагайты — Саглы аразынга автобус чорууруун көвүдедип, ону эптиг тургузарын шиитпирлээр. Иштики оруктар тударын кичээнгейге алыр.

7. Суурга хеп чуур черлиг чунар-бажыңны тудар. Суурнуң чонун, малчыннарны газ-биле хандырар. Мал бригадаларының төптеринге тудуг-суурну хөгжүдер. Херегжел барааннары кылыр цехти ажыдар.

8. Саглыга телевидениениң II программазын хүлээп алыр «Москва» деп системаны тургузар. Телефон харылзаазы чогумчалыг турар кылдыр ону экижидер.

9. Стадион, культура-спорт комплекизин тударының айтырыын шиитпирлээр. Адарганга дыштанылга баазазын, Улаатай аржаанынга бир бажыңны тударын көөр.

10. Аныяктарны өөредирин болгаш ажыл-биле хандырарын чедип ап, оларның интернационалчы, идейлиг кижизидилгезинче угланган хемчеглерни ажылдап кылыр.

11. Пенсионерлер, инвалидтерге күрүнеден ап турар пенсиязындан аңгыда, совхозтуң күсели-биле деткимчени көргүзер.

12. Күш-ажылдың, хөй-нииттиң корум-чурумун быжыглаарынга, кызыгаар камгалалынга, бойдус камгалалынга тодаргай чүүлдерни кылып, аңаа идепкейлиг киржир. Кем-херек үүлгедир, оорлаар чоруктарга удур бар хемчеглерни тодаргай ажыглаар.

13. Суурнуң чаагайжыдылгазын шиитпирлиг экижидип, бүрүнү-биле холга алыр.

14. Ажыл-агыйның экономиказын көдүрүп, ону калбартырының айтырыгларын доктаамал шиитпирлээр.

Бир эвес мени депутат кылдыр чонум соңгуп каар болза, бо программаны боттандырар дээш шыдаар шаам-биле ажылдаар мен. Республиканың, районнуң ажыл, амыдыралын шиитпирлээриниң айтырыгларынга идепкейлиг киржип ажылдаарым албан болур ужурлуг.

Любовь Санчы-Бидиповна КУУЛАР

Любовь Санчы-Бидиповна Куулар 1962 чылда Тыва АССР-ниң Өвүр районунуң Саглы суурга малчын өг-бүлеге төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, тускай ортумак эртемниг.

Бодунуң күш-ажылчы чорудулгазын 1981 чылда Кызылдың № 4 профессионал-техниктиг училищезин дооскан соонда, Өвүр районнуң «Кызыл тук» совхозка ада-иезинге дузалакчы сарлык кадарчызы болуп ажылдап эгелээн. 1983 чылдан бээр совхозтуң улуг кадарчызы.

Л. С.-Б. Куулар хөй-нииттиң амыдыралынга идепкейлиг киржип турар, Өвүрнүң комсомол райкомунуң кежигүнүнге соңгуткан.

Өг-бүлелиг, беш уругларның иези. Өг-бүлезиниң ээзи Виктор Калдар-оолович — дузалакчы кадарчы.

* * *

Бир эвес Тыва АССР-ниң улус депутады болу берзимзе, төрээн суурумнуң, совхозумнуң сайзыралы дээш туржур, соңгукчуларның амыдырал-чурттал газын, культурлуг байдалын экижидер, мензэ берген чагыгларны, дилеглерни амыдыралга боттандырар дээш бар күжүмнү, билимни мөөңнеп, шыдаар-ла шаам-биле ажылдаар мен. Бодумнуң ажыл-чорудулгамны дараазында угланыышкынныг чорудар мен:

1. Аныяктарның өөренииинге, ажылдаарынга деткимчени бээр, оларны ажыл-биле хандырарын чедип алыр, мал ажылында пенсия четкен хоочуннарны аныяктар-биле солуур, оларны мал ажылынче ханылап киирер кылдыр суртаал ажылын күштелдирер.

2. Малчыннарның культурлуг дыштанылгазын шын, эки организастаар, оларның кадыын экижидип алыры-биле курорттар, дыштанылга черлеринче баар путёвкалар-биле хандырарының айтырыын шиитпирлежир, доктаамал шөлээлээн турарын чурумчудар.

3. Малчын кодан бүрүзүнге чунар-бажың тудар, электрижидер, бичии хемчээлдиг газ балоннарны өг-бүле бүрүзүнге садар айтырыгны шиитпирлээр.

4. Малчыннарның школа-биле харылзаазын экижидип быжыглаар.

5. Сарлык, чылгы кадарчыларынга турум кыштагларны тудар, ийи бригаданың төвү болур Кара-Тейде турар клубтуң, чунар-бажыңнарның септелгезин чорудар, бригада төвүнге садыгны организастап, ону хүн бүрүнүң эргежок чугула барааннары-биле хандырар.

6. Халыын, Хорум-Ой бригадаларынга турум төптерни тургузар.

7. Малчыннарның тускай хеп-биле хандырылгазын, автомагазинниң ажылдаарын доктаамал болдурар, интернатта турар малчыннар уругларының идик-хеп, аъш-чем-биле хандырылгазын экижидер.

8. Өске чер-чер Советтериниң депутаттары-биле демнежип алгаш, ажылда чедер, четпестерни сайгаржыр, аразында дуржулга солчур.

9. Саглыга чаа школа, 90 орунуг ясли-сад тудуунуң дугайында айтырыгга боттуг үлүг-хууну киирип, өске депутаттар-биле кады бир демниг хөделир.

10.35 киловольтулуг электри шугумун Саглыже шөерин дүргедедир.

11. Чоннуң аъш-чем, идик-хеп-биле хандырылгазын экижидер сорулга-биле райпода хуваалдалыг барааннарны садыгларга кирген турарын чедип ап, магазинге кирген барааннарны садып алыкчыларга долу чедиштирер.

12. Хууда бажың тудуп алыр дээн кижилерге хамаарышкан организацияларны дамчыштыр деткимче дузаламчыны көргүзер. Суурнуң чурттакчы бүрүзү картофель, ногаа аймаан боттары олуруп ажыглаарын кичээнгейге алыр.

13. Совхозтуң девискээринде ажылдап турар кижилерниң ажылының түңнели-биле күрүне шаңналынче кижилер киирерин чурумчудар.

14. Малы чок хамаатыларны совхозтан мал садып малдадыр, чоннуң мал өстүреринге таарымчалыг байдалды тургузар. Чонда артыкшылдыг кодээ ажыл-агый продуктуларын совхозка садарын, а совхозтуун чонга садарын амыдыралга боттандырар.

15. Малчын кижи болганымда, совхозтуң экономиказын көдүрер дээш аренда керээзинче шилчип ажылдап эгелей берген мен. База ол ышкаш бүгү малчыннарны аренда керээзи-биле ажылдаарынче кыйгырар мен.

16. Бойдус камгалалының айтырыын кичээнгейге алыр мен.

Соңгукчулар-биле үргүлчү ужуражып, чагыг-дилеглерниң күүселдезин кады дыңнап, сүмележип, оларның дилег-негелделерин боттандырар дээш үстүкү кандыгдаа албан черлеринге чедир туржур бодалдыг мен.

ДЕМОКРАТИЯНЫ ШЫН АЖЫГЛАЗА?

Бо чылын соңгулдалар чаа ёзу-биле калбак демократияның, ажык-чарлыг чоруктуң адаа-биле эртер ужурлуг. Ынчалзажок ооң белеткелинде бо улуг күрүне ужур-дузалыг, суурнуң, хоорайның, чурттуң эртенгизи, чаагай чоруу-биле холбашкан политиктиг кампанияны эреңгейлеп көөр, чаңгыс талалаар, мурнунда ышкаш чүгле чаңгыс кижини деткиир, бир эвес «херек» болза, ыйыдып эгелээр чоруктар чер-черлерде бар дээрзин көрдүм.

Чижек, каш хонук бурунгаар Эрзин районнуң «Чаа орук» совхозтуң Иргит Шагдыржап аттыг сүт-бараан фермазынга Кызыл № 870 девискээр соңгулда округундан РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат, республиканың иштики херектер министри В. К. Кара-Сал соңгукчулары-биле ужуражып чеде берген турда, олар чүгле үш кандидаттың чаңгызын — В. Е. Серяковту доңгүп-даңгып «таныыр» болган. Ол ышкаш РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Каа-Хем № 130 национал-девискээр соңгулда округундан депутатка кандидаттар үш кижиден база чаңгыс — Роспотребсоюзтуң баштаар чериниң даргазының бирги оралакчызының ат-бажы чүгле билдинип турар боор чорду.

Депутатка кандидат моон багай ужур-утказын, салдарын, бо факт-барымдааны канчаар билип турар дээрзин соңгукчуларга тайылбырлаар деп эгелеп чорда, чаа-чаа озалдап кирип келген бир аныяк кижи «сөс алды». Демги эш Кызылдан келген аалчызынга бодундаа таныштырбады, депутатка кандидаттың программазын деткиир, деткивезиниң дугайында аас-даа ашпады. Чүгле олар чүге үш-үш кижиден чаңгыс-чаңгыс кандидатты-ла «алгап-йөрээп» турарларын ук кандидаттар мында соңгулда округундан депшиттирген дээрзи-биле тайылбырлап, ында чыылган чоннуң «думчуктарын чодуп», ол-ла округка депшиттирген кандидат кижиге хүндүткел чогун көргүстү. «Чаңгыс хамаарышкан округтан, түс черден депшиттирген кижилерни деткиир деп ындыг ужур-дүрүм совет соңгулда системазында чок» дээрзин Владимир Бораевич тайылбырлаарын кызытты. Ийет, кызытты. Демги оратор ону үзе кирип, бодунуң билири-биле демги чүүлдерни тайылбырлап, маңаа кызыы билиин көргүзүп турза-даа, соксаар ужур чок... Бир дем-биле арай деп барып олудунче чаладывыс.

Бо өскелерни хүндүлевес, бодунуң шын-меңе бодалдарын мурнадыр, хар-назыны ам-даа улуг эвес хирезинде таптаашкынның «быжыг» дузаандан адырлып чадаан эшти С. М. Шыырапай дээр болду. Ол «Чаа орук» совхозта партком секретары албан-хүлээлгелиг. Суурнуң, совхозтуң кол идеологу кижи мындыг турушчуг, амыдыралдан хоорук, чүгле бодунуң билири-биле суртаал ажылын чорудуп турда, өске партком кежигүннери барып-барып даргазынга каттышпайн канчаар. База ол хүн ол үе шакта ферманың кызыл-булуңунга чыглып келген ол чоокта чурттап, ажылдап турар кадарчылар, хойжулар бо ужуражылга болур мурнуу хүнүнде Сергей Михайлович боду аалдар кезип чоруп турзаш, эртен мынчан чаа бригадир соңгуур силер деп чарлап турганын буруу шаптылар.

Инек кадарчызы Биче-оол Чурук:

— Мен черле чугаалаар сөс тыппас кижи-дир мен. Бир эвес дүүн нам даргазы биске «бригадир соңгуур» деп меге медээ бербээн болза, мен оом ээзин, өске-даа малчын кожаларымны ап алгаш келир турдум. Арта теве шанактап алгаш келдим. Харалаан кадай база чоруксаан чүве ийин. «Чаңгыс бригадир соңгуурда чеже кижи баар чүвел?» диведим бе. Бо хире солун ужуражылга болур деп эрткен дүне дүштүлүмге-даа кирбээни шын. Канчаарга-чоорга-даа мен эр хиндиктиг кижи болгаш суурже херек-чорук бүдүрүп бо-ла кире бээр кижи-дир мен. Өгде егнүң херээжен ээзи куруг болгай. Ооң орнунга оомну-даа бээр чорудуптарым кай. Мен артында «көк кодээ» кижи болгаш ындыг бе, «дириг» сайыт кижини бир дугаар көрүп турарым бо...

Эрзин районда Тыва АССР-ге соңгулдалар чорудар талазы-биле 4 округ бар. Район төвүнде 127 дугаар соңгулда округундан депутаттың чаңгыс мандады дээш 6 кижи (белеткелчи, эмчи сестразы, башкы, юрист, чолаачы, инженер) кижилер демисел чорудуп турда, Бай-Даг № 128 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат, СЭКП Эрзин райкомунуң бирги секретары К. А. Моңга «ушкажыптар» чаңгыс-даа төлептиг кижи бүгү «Чаа орук» совхозтан тывылбаан дээр болза, хууда черле бүзүревес мен. Ажыы-биле чугаалаарга, чаңгыс-ла ол-бо кижи альтернатива чокка депутаттың мандадын холга «быжыг» тутсун дээш ак орукту аңаа ажыдып берип турарывыс бо эвеспе. Биргээр чугаалаарга, демги-ле С. М. Шыырапайның, ол ышкаш Бай-Даг кодээ Совединиң күүском даргазы Б. Ч. Севилбааның бо талазы-биле «эде тургустунуп, эки ажылдап», кол-ла чүүл чон ортузунга агитас-массалыг ажылды үстүнде чугаалаанывыс ышкаш чаңгыс талалай чорудуп турзаш, боттарынга таарымчалыг түңнелдерге кээп турары бо ышкажыл.

Седип МОНГАЛ.
(«Шынның» корр.).

ХОРУМ-ДАГНЫҢ КИЖИЛЕРИ

Чөөн-Хемчикте «Чыраа-Бажы» совхозтуң Хорум-Даг кооперативиниң ажыл-ишчилери бо чылдың кыштаглаашкынын организастыг эрттирер дээш бүгү хемчеглерни ап турар. Ажыл-агыйның малчыннары шупту аренда керээзиниче кирген. Кижилерниң күш-ажылга сонуургалы бедээн болгаш оларның харысалгазы улгаткан. Чижээлээрге, Доң-Терек сүт-бараан фермазының коллективи эрткен чылдың планныг онаалдаларын хуусаадан эрте күүсеткеш, районда сүт-бараан фермаларының аразында социалистиг чарыштың мурнуку одуруунче кирген. Хоочун саанчыларның бирээзи Севилбаа Ховалыг чыл санында бедик күш-ажылчы көргүзүг-

лерни чедип ап, дагдыныкчы хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип турар. Бо төлептиг иениң ажы-төлү шупту эртем-билигни чедип алгаш, амгы үеде республиканың кодээ ажыл-агыйында болгаш иштики херектер органында ажылдап чоруурлар.

Хорум-Даг кооперативтиң амыдыралында кол черни аныяктар ээлеп турар. Олар хой малдаарынга, сиген кезилдезинге болгаш суурнуң культурлуг амыдыралынга боттарының үлегерин көргүзүп турарлар.

ЧУРУКТАРДА: хоочун саанчы, Ленинчи юбилей медалының эдилекчизи С. А. Ховалыг; аныяк механизатор Маадыр Ондар биле Хорум-Дагның хоочуну Делег-оол Сандбаевич Куулар.

Владимир МОНГУШТУҢ фотолары.

ТЫВА АССР: Дус-Даг № 86 соңгулда округундан депутатка кандидат

Найырал Осур-оолович ТУМАТ

Найырал Осур-оолович Тумат 1944 чылда Тыва АССР-ниң Өвүр районунуң Чалааты деп черге арат өг-бүлеге төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ортумак эртемниг.

Бодунуң күш-ажылчы баштайгы базымнарын Н. О. Тумат ортумак школаны дооскан соонда, 1968 чылда Өвүр районнуң «Торгалыг» совхозтуң Кара-Тал хойжу бригадазынга малчыннап эгелээн 1977—1979 чылдарда «Торгалыг» совхозтуң бода мал бригадазынга бригадирлеп турган. 1980 чылдан эгелээш, амгы үеге чедир Өвүр районнуң «Торгалыг» совхозтуң сарлык кадарчызы болуп ажылдап турар.

Н. О. Тумат хөй-нииттиң амыдыралынга идепкейлиг киржип турар. Торгалыг кодээ Совединиң депутады, аныяктарның дагдыныкчызы. Бодунуң шилип алган мергежилинге шынчы болуп, ада-өгбезиниң ажыл-ижин уламчылап, төрээн совхозунга 20 ажыг чылдарның иштинде малчыннап, доктаамал эки көргүзүглерни чедип ап келгени база ооң кызымаккай, эрес-шудургу ажыл-ижи бедии-биле үнелеттинген, ол Күш ажылчы Алдар орденинин III чергези, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле, ССРЭ-ниң Агроүлетпүр комитединиң база РСФСР-ниң Кодээ ажыл-агый министерствозунуң хүндүлел бижиктери-биле, ССРЭ-ниң Улус ажыл-агыйының чединишкиннериниң делгелгезиниң хүлер, мөңгүн, алдын медальдары-биле шаңнаткан.

* * *

Бир-тээ, сарлык кадарчызы кижи болганымда чүүнгээ мурнунда мени, өске малчын чон-биле бир демей, кедээде чурттап чоруур кижилерниң социал амыдыралы база материалдыг хандырылгазы дүвүредип чоруур. Ол соңгулдаларга тургузуп мындыг чүүлдерни бодап чоруур мен:

— амгы үеде «Торгалыг» биле «Ак-Чыраа» совхозтарда чүгле нииттиниң малын кадарган 150 ажыг өреге бар. Оларның чүгле 31 коданында электри шимчедикчини долу эвес ажылдап турар. Бо айтырыгны шиитпирлээри-биле Тес-Хем О. Шынаа тавары чорутканы, тудуу ара соксаан электри шугумунуң улуг вольтулуг тудуун Торгалыгже углай эгелээрин үстүкү албан черлеринге тургузуп. «Ак-Чыраа», «Торгалыг» совхозтарның электри шугумунга чоок турар малчын бригадаларның чамдык коданнарын электрижидер

— малчыннарның болгаш сарлык кадарчыларының ажыл төлевиринде социал чөптүг эвес чүүлдер ам-даа шиитпирлеттинмээн хевээр, а чамдык хоорай чурттуг албан-хаакчыларның шалыны дыка өскен. Ынчангаш малчыннарның шалың төлевирин эде көөр дугайында айтырыгларны бо талазы-биле харылап турар адырлар-биле сүмележип сайгарар.

— «Торгалыг» совхозтуң девискээринде чурттап турар чон өске районнарга бодаарга, республика төвү-биле харылзажырда эң берге черлерниң бирээзи болуп арткан. Ооң ужурунда оода Кызылдан чүгле Торгалыг суур чедер самолёт рейизин ажыттырарын база Кызылдан Тес-Хем — Торгалыг автобус рейизин тургузарын, ол ышкаш ара соксаан Амдайгын — Торгалыг автооруунун тудуун уламчылаарын дүргедедир.

— мал ажылдыг «Торгалыг», «Ак-Чыраа» совхозтарда малчыннарга эмчи хандырылгазы үениң негелдезинге ыракта четпес. Дыштанылга черлеринче, курорттарже баар путёвкалар шуут чедишпес болганда бо совхозтарның баазазы кылдыр Успа-Хөлдүң эм шынарлыг чылыг малгажын ажыглаар аргалыг түр дыштанып эмнедир черни тургузар.

— аныяктар ортузунга кем-херек үүлгедир чоруктарга, арагалаашкынга, мал оорлаар чорукка удур суртаал ажылдарын күштелдирер. Аныяктарны мал ажылынга хаара тудар сорулга-биле оларга совхозтарның күсели-биле белен өглерни белеткеп берип база үр хуусаалыг материалдыг дузаламчыны ажыл-агыйларның талазындан көргүзерин дугуржуп чугаалажыр.

— малчыннарның садыг болгаш культура хандырылгазын, ачы-дуза чедирилгезин үргүлчүнүн кичээнгейинге ап, ону үндезини-биле экижидерин чурумчудар.

— бойдус камгалалынга хамаарышкан айтырыгларны чон ортузунга чидии-биле көдүрер, совхозтар девискээринде турар аржаан сугларны чоннуң эрге-ажыынга тургузар. Ону камгалап кадагалаар, чөптүг ажыглаар талазы-биле хамаарышкан кодээ Советтерниң харысалгазын күштелдирер.

Бистиң кандидаттарывыс

МИЛИЦИЯНЫ КАМГАЛАКЧЫМ ДЭЭР

Кызылдың № 870 девискээр соңгулда округундан РСФСР-ниң улус депутадының кандидадынга үш кижи депшиттирген: Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Серяков, республиканың иштики херектер министри Кара-Сал, Кызылда машина тудуушкуну заводтуң директору Тимонин. Округтуң адын чүгле Кызыл деп адаар боордан башка, ында республиканың бичии чартыы кирип турар. Тодаргайлаарга, бо адааным округта үстүнде депутаттың үш кандидады дээш бадылаашкынны март 4-те Тожу, Бии-Хем, Кызылдың кодээ районунуң, ол ышкаш Эрзин, Тестиң соңгукчулары чорудар. Үш кижи үжелээн РСФСР-ниң улус депутады болу бербес дээрзин номчукчу билир. Кым дээш олар деткиишкинни бээр, үнүн кадар дээрзи соңгукчу кижиниң бодунуң хууда херээ. Кажан соңгулданың ай, хүнү, доктааткан шагы кээрге, соңгукчу ону боду чааскаан шиитпирлээр, соңгулда чорудар кабинаже ооң-биле кым-даа кады кире бербес...

Ажыл-ижим аайы-биле Тес-Хем районга чорааш, РСФСР-ниң улус депутадынга депшиттирген «үштүң» бирээзи В. Б. Кара-Сал-биле ужуражып чугаалажыр аргалыг болдум. Улус чонунга ооң чүнү чугаалаксааның база ажылының, депутатка кандидат деп эрге-хүлээлгезиниң аайы-биле чүнү тодаргай кылыр деп турарының база ол ышкаш ооң кандыг кижи деп чүвени билип алыры-биле чугааны чоруттум. Чүгле чугаалашкан эвес, ооң чамдык черлерге чон-биле ужуражыышкынын кыдыындан эвес, а шуут дорту-биле хайгаарап көөр аргалыг болган мен. Депутатка кандидат В. Б. Кара-Сал доораан чон-биле, соңгукчулар-биле ужуражып эгелей берди. Баштайында машинадан дүшкеш, аалчылар бажыңынга безин тургустунуп албайн, СЭКП Тес-Хем райкомунуң болгаш райкүүскомнуң ажылдакчылары-биле, дараазында Тес-Хем район Совединиң күүсекчи комитединиң иштики херектер килдизиниң коллективи-биле чугааны кылды. Оон аъттангаш, «Кызыгаар» совхозтуң ажыл-ишчилеринге «аалдап» чеде берди. Орук аайы-биле бистиң амыр-дыжывыстың камгалакчылары — дайынчы кызыгааржылар-биле чугаалашты. Ооң орта айтырбаан, сонуургаваан, сагыш аарываан чүүлдери барык чок. Ол 18—20 хар иштинде аныяк, чалыы, чараш бистерниң интернационалчы ажы-төлдеривистиң амыдыралы, дилег-негелдези, кызыгаар камгалалы, бо талазы-биле туруп болур бергедээшкиннер, чанында даштыкы кызыгааржылар-биле харылзаазы дээш сонуургаан, айтырган чүүлдери хөй. Чүгле айтырган эвес, а бодунуң талазындан оларның мурнунда туруп турар сорулгаларны дарый шиитпирлээрин чедип алыр дээш демдеглеп, бижип ап туржук.

Дараазында малчыннарның амыдырал-чуртталгазын сонуургап көрдү. Ол көөрде мээң моон мурнунда «үдеп чорааным» чамдык даргалар ышкаш чүгле кажаа-хораа бакылап, айтыышкын берип кааш, бурт дивес кижи болган. Баштай-ла улуг-биче улус-биле чолукшуп, хөөрежир, оларның сеткилдерин, сагыш-бодалдарын шиичилээр, ажыдар, амыдырал-чуртталгазын айтырар, ынчап тура, ам чоорту барып кижиден малче шилчиир, кажаага чедер, арга-сүмезин кадар, айтырыгларны шиитпирлээри-биле демдеглелдерни кылып алыр. Чижээ, малчын Борбак-оолдуң 15 бода малы читкен дугайында айтырыын ол-ла аалга тура-ла барык шиитпирлежип берди. Черле ынчаш шак мынчаар көре тура чоннуң дилээн хандырбас, ажыл чылзыр, хей черге хоозун аазаашкын кылыр чүвеге ол кедергей хөңнү чок кижи деп чүвени көрдүм.

Ооң үргүлчү улус чон аразынга чоруур, оларның амыдырал-чуртталгазы-биле чиге, дорт хамаарышкан айтырыгларны хүн бүрү шиитпирлежип турар кижи болгаш ындыг бе, танывас-билбес кижизи чок дарга болду. Кызыгааржыларның амыр-мендизин айтыргаш, күрүневистиң, улус-чонувустуң камгалалынга моон-даа эки чедиишкиннерни күзеп, чылыы-биле байырлашты. Баштай келген аалывыс Сагаачы Дагбаның өө чүве. Мен тыва кижиниң «Эрниң үш оюну» деп адаар (хүреш, аът чарыжы, ча адары) оюннарының эң «колу» хүрешке кончуг ынак кижи мен. Ынчангаш республика мөгези Дагбаны кады чораан эжимге таныштырар деп бодалымдан чүү-даа бүтпеди. Ол боду-ла аалдың, коданның, хойнуң ээзи-биле мынчаар экилежир, чолукшуур кижи болду:

— Амыр-менди! Мал-маган сол, хүр бе, ыт-куштан өршээлдиг бе? Республика мөгези кижи мал-маганны база шак ынчаар дыңзыг малдап, карактап, көрүп, ажаап-тежээп турар-ла чүве ыйнаан...

Ол хүн черле элээн хөй аалдарга кирип четтиктивис. Барык шуптузу бажыңнарда чурттап орар. Чылыг, чырык. Чырык дээрге чүгле кодээниң ыш дуглаваан чырык хүнүнден эвес, а сайгылгаандан. Бажың бүрүзү Москва, Кызылды, Американы, Японияны, Индияны... «көрүп» орар. Кады чораан даргамның эрткен чыышта кады Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады турган, бистиң Тывавыстың ажыл-амыдыралын кады шиитпирлежип чораан эжи хойжу Кара-кыс Кенейниң бажыңында газтан бээр бар болган. Черле ынчаш бо малчыннарның бажыңнарының иштин көрүп орарымга, хоорай улустарындан дудак чок чурттап олурары илдең. Харын-даа ажа дүжер чүүлдер безин бар. Ылаңгыя аптараларының, үлгүүрлериниң каас-чаражын. Ол бүгү бисти өөрттү. Ооң дугайында депутатка кандидаттың бүзүреттирген кижизи, Тес-Хем районнуң улус судьязы Долгар Ондаровна Бартан барган өглеривис санынга чугаалап чорду.

В. Б. Кара-Салдың хөй чон-биле ужуражыышкыны баштай Ак-Эрик суурнуң Культура бажыңынга эгелээн. Даартазында Берт-Даг, дараазында кежээ район төвү Самагалдай суурга. Ажыл-ижи чай-кызыы чок кижи болгаш, өске суурларга четпээн. Ол оларга барбас, четпес дээни ол эвес, Ам келир санныг хонуктарның иштинде Убса-Хөлдүң чалгыглары ырак эвес бырлаңайнып чыдар О. Шынаа чедир оруун уламчылаар. Ол черниң туруш-байдалын көрген улус арткан өске суурлар ук оруктуң аксында турар дээрзин билир. Депутатка кандидат чүгле кежээлерни манап турбады. Хүндүс район төвүнүң улуг дээн албан черлерин, организацияларын барык дөгерезин эргиди, кезиди, четти.

Ол аразында бичии-ле чайхос тыпты бээрге, малчыннарга баарын утпады. Депутатка кандидат В. Б. Кара-Сал өгге хөлчок ынак кижи чорду. Чылдагаанын сөөлзүреди билдим. Ол бистиң база бир кыдыг-кызыгаар районувус бажы бедик Бай-Тайганың оглу, өгге төрүттүнген, өгге өскен. Ооң бир малчын аалга мындыг чүүлдү чугаалап органын сактып тур мен. Эрзин, Тестиң өглери черле ындыг. Улуг, делгем, ак. Ынчалзажок Владимир Бораевич бичии Володя турар шагда өглер оон-даа чараш, хевир-көрүштүг, чылыг турганын чугаалап орду. Чүге дизе кидисти ынчан кижилер боттары моон-даа кылын, ак кылдыр өйүп ап турган. Магазинге кидис келир-даа болза, албас. Боттары бүдүрер. Мээң чуртум Эрзинде Тере-Хөлче (Эзеңгилиг хөл) баар орукка Тес кыдыында Кидис-Салыр деп аттыг чер амдаа туру. Оладып чеже-даа аъттыг, чадаг эртип тургаш, б эвээш эвес хар-назыным иштинде орта кидис өйүп орган чаңгыс-даа эр, кыс кижини көрбээн мен. Чүгле тыва таңцылардан дээрден башка. Өгбелеривис ол атты тус черге анаа-ла тыпсып кагбаан...

Ынчаарга депутатка кандидат ол клубка, дөө бригадага, бо Культура бажыңынга чон-биле ынчаарда-мынчаарда шак мынчаар ужурашкан деп бижиириңден уштунар деп бодап алдым. Ооң орнунга ол ужуражылгаларга болгаш анаа-ла кудумчуга болган чоннуң чугаа-соодундан чамдык одуругларны маңаа кирикседим.

Кодур-оол Куулар, башкы:

— Хоойлу-дүрүм камгалаар, корум-чурум чок чорукка удур демисел чорудар түр комитеттер республикада бистиң районда безин тургустунганын билир мен. Чүгле тургустунган дээрден башка, оларның ажыы чок, көзүлбес мындыг. Боттарының дорт хүлээлгезин олар күүседип эгелээр кылдыр «оттурар» үе келбээн бе?

Борбай-оол Чооду, кадык камгалалының хоочуну:

— Сөөлгү үеде тыва дыл, культура дугайында чүгле чугаа эвес, а республика черге лиг хурал-суглаалар безин болгулады. Тыва чоннуң культуразын көдүрер, моон соңгаар хөгжүдер кижилер бистерниң ажы-төлдеривис болгай. Төрүмелинден ырлаарынга, хөгжүм херекселдеринге ойнаарынга, чуруур, бижиириңге салымчаяанныг бичии тыва ажы-төл хөй-дүр. Республика найысылалынга мырыңай оларны чыып алгаш, тускай школа кылып алган турдувус. Ам ол чок дээр. Мону катап тургузарын чедип алырын депутатка кандидаттан дилеп тур мен.

Мөңгүн-оол Эртине, совхоз директору:

— Кооперативтерниң ажык-дузазын көрүп чор бис. Ынчалза-даа дөө-ле ол Кавказтан, бөдүүнү-биле чугаалаарга, аяк чуур кижини безин бээр чалап турган ажыы бар бе? Боттарывыстың ажыл чок аныяк-өскенивисти ынаар хаара тутса чүл?

Моторк Тирчин, радиоорганизакчы:

— Тывага бир дугаар самолётту башкарып алгаш келген кижи кым ийик? Бистерниң чаңгыс чер-чуртуувус Чооду Кидиспей болгай. Ындыг хиреде ооң төрээн чуртунда (районунда дээрим ол), самолёт бөгүн ужуп турар бе? Чок. Л-410 хамаанчок, күчүлүг ТУ-154, ИЛ-62 безин хонуптар хире делгем шөл Тываның бурун найысылалы Самагалдай суурнуң чанында болгай. Биске аэропорт туттуруп бээр талазы-биле чагыгны депутатка кандидатка киирип тур мен.

Татьяна Аракчаа, башкы:

— Мен кажан-даа депутатка кандидаттың мындыг солун программазын дыңнап көрбедим. Ында кол чүүл шынында-ла, депутатка кандидаттың кыйгызы-биле бүрүн дүгжүп турар-дыр: «Хоозун сөстен ажыл-херекторже шилчиир» деп. Ында мен дыңнап, билип орарымга, ол бир чамдык улуг эрге-лиг даргалар ышкаш болур-болдунмас аазаашкыннар кылбады. Бир-тээ, депутатка кандидат эрге-хоойлу органнарында удуртукчу кижи болганда, корум-чурумну экижидер талазы-биле шыңгыы хемчеглерни ап чорударын диледим. Бистиң район кызыгаар черде турар, чурттакчылары база чүгле тус черниң улузу-дур. Ол хирезинде кижи Самагалдайга орай кежээ хостуг чорууру айыылдыг апарган. Бистиң шагдаа ажылдакчыларын бут кырынга тургузарын негедим.

Солун чугаалар, ажыктыг арга-сүмелер хөй. Оларның шуптузун мен маңаа киирип шыдавас болганымда, бир чамдык бодалдарны бодумнуу-биле бириктиргеш бижээним ол. Депутатка кандидат черле бөдүүн, биче сеткилдиг кижи-дир эвеспе деп чүвени мындыг чижек-фактылардан көрдүм. Чижээ, Владимир Бораевич Кара-Сал бо удаада РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр хары угда ийи округтан депшиттирген турган. Бирээзи Кызыл-Мажалыктың № 131 национал-девискээр соңгулда округу. Ында В. Б. Кара-Сал-биле черге лештир ажылчын, кадарчы, суггатчы мергежилдиг элээн каш кижи депшиттирген турган. Ол бо бөдүүн ажылчын улуска орук ажыдып бээри-биле ук округтан ойталаан. Ам бо үеде Кызылдың № 870 девискээр соңгулда округундан РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат болуп турарын дыңнаткан бис. Кандидат бодунуң чугаазын бирде моон эгелеп турганын дыңнаан мен.

В. Б. Кара-Салды депшиткени чоннуң корум-чурум камгалалынче кичээнгейни салып турарын херечилеп турар. Мооң мурнунда чурттуң бо хире улуг парламентизинге депшиттирип турган юрист ер барык турбаан, арта Тывадан.

— Хей чүве аазап, азы чамдык таварылгада бүдер-даа чүве болза, бир чаңгыс артык кажаа тударының орнунга ажы-төлүвүстүң, аныяктарның салым-чолун бодап, бо акша-хөреңгини ынаар углаза эки. Ынчангаш мен В. Б. Кара-Салдың салган сорулгазын бүрүн деткип, ол дээш бадылаашкынымны бээр мен — дээн кижилер хөй.

Ынчангаш мен база депутатка кандидаттың программазындан ындыг-мындыг саннар адап, ушта бижип турбайн, ооң программазының утказын ийи сөс–биле дамчыдайн: ол бистиң келир үевис — чаштарывыс, аныяктарывыс дээш демисел, аңаа холбаштыр корум-чурумну быжыг тудары, милицияны улус камгалакчым дээр. А уруглар — бистиң келир үевис, даартагы чырык амыдыралывыс-тыр.

Седип МОНГАЛ.

Номчукчулар шүгүмчүлеп, саналдап тур

ЧУГЖУП ТУРБАЙН, ХЕМЧЭЭН АЛЗА

Кызыл-Мажалык суурнуң Чүргүй-оол кудумчузунда чаагайжыды туттунган 18-18 аал чурттаар 2-2 каът 5 бажың бар. Ында күш-ажылдың, дайынның хоочуннары пенсионерлерден эгелээш, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге чедир 90 өг-бүле чурттап турар. Оларның ол бажыңнарже өөрүшкү-маңнайлыг көжүп киргени чугаажок.

Сөөлзүредир, ылаңгыя амгы бо үеде, оларның баштайгы өөрүшкү-маңнайы өжүп бадып, «Бараан чаагай, ады чаагайжыды туттунган бажыңнар-дыр» дээш аай-дедир көжүп эгелээн. Чамдыктары хөй чарыгдал үндүрүп, өрээл бүрүзүнде электри каминнери садып салып, энергия дээш хөй акша-хөреңгини чарыгдап турар. Батареялар чылытпас, соок, каъттанмааже хоржок. Шөлээн ном номчуп, телевизор көрүп, хөглүг чугаалажып орар чылыг чок. Тодаргай факт дээр болза бо. Мээң чурттап олурарым 102 бажыңның алды дугаар квартиразы хана биле дээвиирниң каттышкан тиинден, азыгларындан, соңга кастактарындан хыраалааш, дамдылап эгелээн, сөөлзүредир ол дамдылар доңгаш, дээвиирде, азыгларда дош булуктар болуп калган. Чамдык ханаларның штукатуркалары ойлуп дүжүп эгелээн. Бичии эрээн хыраа, доштуң суу шала кырында хөөлбектелип чыдар. Кухня, чунар черниң, туалеттиң агаар үндүрер черлери, хоолайлар дутланган. Үзүктел чок хөй каминнер салырга ындыг бе, розеткалар өрттенип, ажыглалдан үнүп турар. Эрткен декабрь айда электри энергиязы дээш 32 рубль төледим. Чамдык дүнелерде ажы-төл кожаларывыска-даа хонгулаар. Идик-хеп өл-шык, чамдыктары харын дүдүп чыдар. Кожаларым 4-5 квартира ындыг байдалдан өскээр көшкүлеп чоруй барган.

Ол бажыңнарның чурттакчылары бөлүк-бөлүү-биле районнуң чуртталга-коммунал ажыл-агыйы черинге, ооң начальнигинге баштай аас-биле, ооң соонда бижимел-биле каш удаа негелде-хомудалды киирген, кандыг-даа деткимче, дузаламчы чок болган. Партия райкомунуң, райкүүскомнуң удуртур даргаларынга база айтырыгны тургузуп, хомудалдарны база киирген, кандыг-даа түңнел чок. Бергези черле кончуг боорга, партия райкомунуң бирги секретары Б. С. Нурзатты бажынче чалап, байдалды көргүзүп, чылдагаанын чугаалап-даа турдум. Ам канчаар, ойлуп дүшкен хананы, булук-дошту, дамды сугну даргага көргүстүм. Айтырыг дөмей-ле районнуң чуртталга-коммунал ажыл-агыйы черинин начальниги Р. Я. Миллерге келген. «Чылдагааны чүдел, чүнү канчалза экил, кайы организациядан кандыг дуза дилээрил?» деп айтырыгны сүмележип, хемчег алган болза деп бодаан мен, ынчан бир янзы болур ийик. Байдалды дораан илеткээр хамаанчок, 20 ажыг хонукта кылган чүве чок, соок дыңзаанда, улам бергедеп келген. Чамдык чурттакчыларның ажы-төлү, ал-боттары аарып эгелээн.

Райкүүском даргазы С. И. Ильенков оралакчызы-биле 2-3 катап кээп көргеш, эът комбинады багай одап турар-дыр, одаарын экижиде, бис, кырынче шлак урдураг бис, хемчээн ап чоруп-ла тур бис дээр. 5-6 самосвал шлак дүжүрүп каан, оозу чартык ай хире кудумчу богу болду. Мону кандыг деткимче, дуза дээр боор.

Бирги секретарьга оон соонда-даа дуза дилеп база чедип турдум, кабинединге-даа кирдим. Сөөлүнде даргам шуут: «Че, чүү болду деп?» — деп удур айтырар апарган. Ам барып негелде-хомудал кылыр, деткимче, дуза дилээр черим, шынап-ла, чок болду. Ынчангаш редакцияже ону бижип олурарым бо. Кижилер дээш удуртукчулар сагыш човавас чүве болза, кым ажылдаар, хемчег алыр чүвел? Өске районнарда удуртукчу даргаларның кижилерниң негелде-херегделинге кичээнгейи кандыг ирги?

Чоннуң негелде-хомудалдарынга харыысалга чок, кижи дээш, оларның амыдырал-чуртталгазы дээш сагыш салбас шак мындыг удуртукчуларны ам болур соңгулдаларда депутат кылдыр депшиткен ажыы бар бе? Депшидер-даа болза, ажыкчарлыг чорукту ажыглап, ажыл-агыйында, аажы-чаңында чедер-четпестерни, дорт айтып, шүгүмчүлеп тургаш, депшидер болза, ынчан боттарынга эде тургузуушкунну эгелээр боор деп бодаар кижи-дир мен.

Саая ЭРЕС-ООЛ.
Барыын-Хемчик район.

КЫЗЫП-КЫЙЫП, КЫДЫГЛАЙ КӨӨР

Улус депутаттарының Шагаан-Арыг хоорай Совединиң күүском даргазы Киреев чоннуң негелде-хомудалдарын шуут херекке албастаан, кымның-даа чагыг дилээн тооп көрбестээн дарга-дыр бо. Чүү-даа чүве ужур-дүрүмнүг болгай. Чоннуң үнүн дыңнавас, оларның амыдырал-чуртталгазынче ханылавас Совет эрге-чагырга удуртукчузунуң биске кандыг-даа ажык-дуза чогу билдингир.

Маңаа чамдык чижектерни тайылбырлаксадым. Эрги Шагаан-Арыгның чурттакчыларының сөөлгүлери чүс ажыг кижи Шагаан-Арыгже көжерде, түр үеде чурттаар кылдыр ийи улуг демир баракт арга турумчуп алганнар. Олар аңаа чурттап турга ш, чоорту хосталган чуртталга бажыңнарынче көжүп кирер ужурлуг турганнар. Ындыг амыр чүве кая турар, ынаганыкың бажын ыт чигени-биле дөмей болган. Киреев ийи барак иштин долдур тырып каан улузун шуут уткан. Ол дугайында айтырыг тургузарга, хаайынга-даа какпастаан. Дарганың хүлээп алыышкынынга кирери бергедээн. Ол кабинединге шуут олурбас, бир-ле черже келдирткен, чалаткан болур. Арыннар үскүлештир ужуражып кээрге, ужур эдерип бичии манаарын дилээр. Кабинединден карыштыр үнгеш, хүнзедир чыде бээр. Дарганың шак мынчаар чонну хүлээп ап турарынга хамаарыштыр хомудалдарны ооң үстүнде эрге-дужаал ээлеп орарларга каш удаа дыңнадып шаг болдувус.

Эрткен чайын дыка хөй хамаатылар дарганың кирер эжик аксынга өрээлинге ээлчег манааш олурупканнар. Чыылган чон манап чадааш, эжиин бакылап көөрге, Киреев дарга ажылдап орар өрээлиниң дөрүнде соңгадаң үне халааш, дезе берген болган.

Хоорай Совединиң сессиязын чарлап алгаш, каш-даа катап үскен таварылгалар бар. Чамдыкта харын боду безин келбейн баар. Ам сөөлгү үеде бо чылдың эгезинден эгелээш, кымны-даа хүлээп албастаан. Даргавыстың шак мындыг хамаарылгазының ужурунда район төвүнде чамдык хамаатыларның талазындан күзенчиг эвес хөөннер тыптып турар. Айтырыг бо хире чидиг тургустунуп турда, СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары В. С. Неделин, райкүүском даргазы Д. Х. Ооржак чоннуң үнүн тоовайн турар. Харын-даа Киреевти хоорай Совединиң улус депутадынга кандидат кылдыр баштай барган организациязы деткивейн баарга, өскезинге баргаш, сыгап турга ш, депшиттирип каан.

Ам Киреев даргага бүзүреливис шуут оскунган бис. Хамаатыларның бажың-балгат негээн даңзызы, оочур чуруму билдинмес. Хамык чүве шупту хойтпакталган. Бажың оочурунуң даңзызы будалган, ону кым-даа билбес, чажыт черде шыгжап алган. Оочур чуруму үрелген. Чамдык кижилерниң билдириишкиннери, ат-сывы шуут тывылбас. Бо байдалды канчап эдерил? Ужурунда болза, ол оочур чурумунуң даңзызы өске бүгү черлерде ышкаш эң көскү черге астынган тургу дег.

Бажың үлелгезиниң талазы-биле чигзиниишкиннеривис дыка хөй. Киреев дарга колдуунда таныш-көрүш өөрүнче чая үлээш туруп бээр, тус черниң үндезин чурттакчыларын кызып-кыйып, кыдыглай көөр. Улусту алалап тургаш, бажың ордери тыпсыр.

Оон ыңай районнуң удуртукчулары кайыын-даа келген кижилерни чалап эккеп алгаш, ажылга киирбейн чыткаш-ла, Киреевти дамчыштыр бажың бээр чаңчылдыг апарган. Партия Улуг-Хем райкомунуң секретары Августовский мурнунда ажылдап турган чери Бии-Хем районнан А. Чеброва деп кижини амыдырал хандырылга комбинадынга даргаладып ажылдадыр дээш эккеп алгаш, ажылга тургустунмайн турда-ла, бажың берип каан. Нийти хуралга ажылчыннар чаа дарганы соңгувайн барган. Ол эрге-дужаалга ооң мурнунда ажылдап турган Бугалдайны хевээр арттырган. Бугалдай бир чыл дургузунда бажың чок боттаңнап чурттап келген. Шак мындыг байдалга коммунал ажыл-агыйының удуртукчузу Дозур-оол Кырлыг-Кара, Петр Найдан-оол, Николай Соскал база таварышкан.

Саян артындан келир улус бар дээш тудуу доозулган бажыңнарның чамдык кезиин тудуг трезиниң эргезинге берип каар таварылгалар бар. Ол үлелгени трестиң даргазы дагыр салаазын тыртып бээр, национал тыва кадрларның олче көжүп кирери болдунмас. Чыл төнчүзүнде ажыглалга кирген 40 аал чурттаар бажыңның 20-зин тресске берип каан. Ынаар чүгле дарганың «кижилери» кирген. Тыва ажылчыннардан кым-даа бажың албаан. Зинаида биле Хеймер-оол Шыыраптарның өг-бүлези Кызылдан дугуржулга ёзугаар кереэлиг ажылдап келген. Олар үш чыл ажылдап келгеш, 5 уруглары-биле кады нийти чуртталга бажыңының бичии, дыкпыш өрээлинде сыңмарлажып олурар хевээр.

Бажың ээлчээн манааннарның аразында күш-ажылдың хоочуннары мырыңай эндерик. Оларның аразында оочурда турар Мактар Монгуш улус чонну алалап көөр Киреев даргага каш удаа мегеледип келген. Бодум база шак мындыг шыдажыр арга чок берге байдалга таварышкаш, бо чагааны бижээн ужурум-даа ында чүве. Бо бүгү чүүлдерниң түңнелин үндүрүп, хоорайның бүгү чонунуң хуралын кылып, аңаа тайылбырлап бээрин чон негеп турар. Чоннуң хөөнүн Совет эрге-чагырганы холда тудуп баштап орар даргалар чогуур үезинде өөренип көөрү чугула.

Богатыр КОШКАР-ООЛ.
Партияның, күш-ажылдың хоочуну.
Улуг-Хем район.

Почтачыга сөс

АДРЕСТЕРНИ ТОДА БИЖИҢЕР!

Бо чылдың январь 24-те № 20 «Шында», «Адрезин соора бижээш» деп материалды номчааш, бо чагааны бижиирин шиитпирледим. Борис Бавууевич посылказының адрезин шын эвес бижээш, ону үр үеде дилеп турган-дыр. Мээң ажылымда ындыг чижектиг таварылгалар дыка хөй болуп турар. Чижээлээрге, мээң почта чедирип турар участогумнуң Салчак Тока кудумчузунда 3 «а» дугаарлыг бажың бар. Ында чурттакчылардан аңгыда, албан черлери база бар. Чамдык улустар боттарының дөргүл-төрелдеринге, улустарынга чагаа бижээш, адрезин Салчак Тока кудумчузу, 3 «а» дээш, оон секциялар дугаарларын салгаш, анаа-ла фамилиялар бижип каар. Ында ийи училищениң сургуулдарының арызындан Монгуш, Ооржак, Донгак, Ховалыг дээш оон-даа өске нептеренгей фамилиялар лыг улус дыка хөй. Мынчап кээрде секция дугаарын салгаш, фамилия бижип каарга ооң ээзин тывары шуут улуг ажыл. Ынчаарга ында чурттакчыларга хамаарыштыр чугаалаар болза, кажан олар солуннар, журналдар болгаш оон-даа өске чүүлдер чагыдып алгаш, анаа-ла Салчак Тока, 3 «а» дээш квартиразының дугаарын черле салбас боор-дур. Бистер, почтачылар ол чагыдылга кылып алган улустарны дилээр дээш хөй үе-шакты чидирип турар бис. Сургуулдарга чамдыкта акша-төгериктер келгилээр-дир, ынчангаш мастер башкыларны тып тургаш, улусту оон билип алыр-дыр бис. Чамдык чагааларны, акша-төгерик шилчилгелерин ээзи тывылбайн барганының ужурундан дедир чорудар таварылгалар бо-ла болу бээр-дир. А дедир чорудар дээрге, база-ла адрес чок болурга-ла, шүүттүү аажок. Ындыг чагаалар дыка хөй болуп турар. Оларда база-ла үстүнде адааным ышкаш кудумчу, бажың дугаары болгаш фамилия бар, олла. Чамдык ындыг чагааларны адрестер бюрозунчедаа чорудуп турдувус. Адрести тып, ээзинге ону чедирип турда, барык неделя ажыг үе эрте бээр.

Почта хааржактарынга хамаарыштыр база чугаалаар дээн чүүлдерим бар. Чамдык чурттакчылар боттарының почта хааржактары үрели-даа бээрге, ону боттары удур септеп, харын-даа шоочалап ап турары эки-дир. Ындыг улустар чагыдылгаларын, чагааларны болгаш өске-даа корреспонденцияларны өй-шаанда ап турарлар. Бодум почтачы кижи болганымда аңаа өөрүүр-даа-дыр мен. Чамдык улустуң хааржактары үргүлчү ажык, азы шоочалаар чери үрелик болгаш ужурундан аңаа эккелген чүүлдер удаа-дараа чидип турары хомуданчыг. Ындыг улустар хоорküүскомче болгаш бистиң удуртукчуларывысче хомудал киирип, телефонга кончуттунуп, азы почтачы кижини чамдыкта дорамчылап, бак сөглей бергилээри база бар. Ындыг таварылгаларда түвектиг-дир. Читкен журналдарны, солуннарны боттарывыс саткаш, чедирип-даа турар-дыр бис. Чамдыктарывыс мындыг чүүлдерден түвексингеш, ажылдан шуут үнүп-даа турган таварылгалар бар. Бир кижи ажылдап үнүп чоруурга, өске артканнарынга ажыл немежип, четтикпейн баргылаар улус-тур бис. Ынчап кээрге, солун номчукчуларга орай чедер ужуру-даа ында. Улустуң негеп турары-даа чөптүг.

Светлана САТ.
Кызылдың почтачызы.

ШУШЕНСКОЕГЕ БОЛГАН МИТИНГ

Район солуну «Ленинская искра» Красноярск крайның Шушенское район Совединиң улус депутаттарының кандидаттарының даңзызын январь 16-да парлаан. Советтиң 75 мандадында 108 кандидат депшиттиргенин районнуң соңгукчулары билип алган. Санап көөрге, дыка хөй улус депутаттарының кандидаттарының удурланыкчызы (альтернативазы) чок болган. Оларның арызында райкүүскомнуң даргазы, партияның район комитединиң секретарьлары болгаш районнуң өске-даа удуртукчу ажылдакчылары бар.

Шушенское райкүүскомунуң даргазы, район Совединиң депутадынга кандидат Н. И. Сергиенко-биле соңгукчуларның ужуражылгазы январь 30-де болуп турда, КАИ-ден алган справканы аңаа номчаан. Ында бижээнин ёзугаар алырга, районга келген дөрт «Ниваны» райкүүском даргазы боду, ооң машиназының чолаачызы Г. С. Истомин, райкүүскомнуң саң килдизиниң начальниги М. К. Агибалов болгаш районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы В. К. Максимов садып алган болган. Оон аңгыда, сөөлгү ийи чылда чаа чиик машиналарның ээлери райкүүскомнуң даргазының оралакчылары Н. В. Михайлов биле А. Н. Попов, садыг директору М. Е. Каскаев, садыг баазазының директору Ю. Н. Буянов болган.

Хөй-нииттиң негелдезин ёзугаар районнуң ажылчы чонунуң нийти митингизин февраль 9-та эрттирерин шиитпирлээн. СЭКП райкомунуң пленуму ооң бүдүүзүнде болуп эрткен. СЭКП райкомунуң бюро кежигүннери албан-хүлээлгезинден партия райкомунуң бирги секретары Н. К. Колесниченкону, партия райкомунуң организастыг килдизиниң эргелекчизи Г. В. Киселевту, райкүүскомнуң даргазы Н. И. Сергиенкону пленум хостаан. Пленум соонда сессия болган, албан-дужаалындан хостаар дугайында Н. И. Сергиенконуң дилээн сессия хандырган.

Бир хүн болганда митинг эрткен, орта үш муң хире кижи киришкен. Ооң кол лозуңу — бүгү эрге-чагырганы чонга бээри болган.

В. ОЛЬХОВИК,
А. СОНОВИКОВ.

Шушенское,
Красноярск край.

ХАНДЫР БОДАП КӨРЗЕ ЭКИ

Эрткен воскресеньеде Красноярскиниң кодээ ажыл-агыйы институдунуң Тывада филиалының хуралдаар залынга хурал болган, аңаа нийтилел-политиктиг чаа организация — Тываның улусчу фронтузун тургузарының дугайында айтырыгны чугаалашкан. Ук хурал чөпшээрел чок эрткен, ында инициативтиг бөлүктүң бурузу дээрзин К. А. Бичелдей бодунуң чугаазынга демдеглээн.

Хуралга киржирин күзээн бүгү кижилер олче кирип шыдаваан. Ол чорук Кызылдың хөй-ниитизиниң дыка хөй төлээлекчилериниң чемелээшкинин болдурган. Ындыг нарын байдалдың тургустунуп кээрин оон эгелекчилери баш удур көөр турган. Филиалдың хуралдаар залы, шынап-ла, бичии болгай, ындыг хевирлиг ажыл кылыры аңаа болдунмас. Ол четпес чорук салдынган айтырыгларны шынарлыг шиитпирлээринге саддар чедирген. Хөй-нииттиниң бүгү талалыг саналдарын дыңнаар арга чок болган.

Инициативтиг бөлүктүң мандаттар үлеп бергени 295 кижиде бадылаар эрге бар, олар үш чүүл айтырыгны чугаалашкан: нийтилел-политиктиг организацияны тургузары, уставтың болгаш программаның төлевилелин хүлээп алыры, тургузукчу съездини (конференцияны) эрттирерин белеткээр талазы-биле түр комитетти тургузары.

Инициативтиг бөлүктүң кежигүннериниң бирээзи К. А. Бичелдей тургустунуп турар организацияның программазының төлевилели-биле чыылганнарны таныштырган. Партия совет ажылдакчылар-биле болган дискуссияның соонда — ол дискуссияның дугайында отчёт «Шын», «Тувинская правда» солуннарга февраль 16-да парлаттынган — төлевилелге үндезинниг өскерилгелер болбаан. Инициативтиг бөлүктүң кежигүннерин ужуражыышкынга чаа шимчээшкинниң ажыл-чорудулгазы инициаторларның контролюнуң адаандан үнүп, өске орук-биле чоруй барып болурун сагындырган турган. Программаның «Күрүне дугайында» кезээнде Тывага эвилелдешкен республиканың эргезин бээр болгаш ооң девискээриниң дугайында чүүлдер өзек болуп артпышаан.

Боттарынга алган харыысалганың чүү хире шыңгыызың шимчээшкинниң эгелекчилери хандыр бодап көрзе эки. Бадылаашкынның хөй кезии-биле нийтилел-политиктиг организацияны Тываның демократтыг интернационалчы шимчээшкини деп адаарын доктааткан. Шимчээшкинниң угланыышкынының утказы өскерилген бе? Өскерилбээн, чок.

Чамдык кижилерниң чугааларында хөлүн эрттир хөлзээшкин, тогдунуушкун дээн ышкаш чүүлдерниң бар болганын шынныы-биле демдеглээр апаар. Дыңнадыгда болгаш хуралдың киржикчилериниң чугаазында манифестацияларже, партия болгаш эрге-чагырганың органнарынче чыгаашкынның политиктиг аргаларын ажыглаарынче кыйгырыглар бар болган. Экологтуг айтырыглар дугайында чугаа чоруп турда, чүгле тус черниң эрге-ажыын бодаар, азырадыкчы хөөннер көзүлген. Оларны, чижээ, тудуг материалдары-биле хандырылганы, бодунун бүдүрүлге баазазын тургузар болгаш калбартыр арга-биле эвес, а республикаже даштыыртан кирир сөөртүп турга ш шиитпирлээрин саналдап турганнар. Аныяктарны ажылга киирериниң, тыва болгаш өске национнуң чурттакчыларының культуразын база билиниин деңнелин бедидериниң айтырыглары көдүртүнген.

Серемчилелдиг үннер, бодамчалыг саналдар база хуралга дыңналган. Оларны шоолуг дыңнаваны кичээндирип турар. Тываның девискээриниң дугайында айтырыг программада арткан. Бо айтырыгны күрүне комиссиязы кичээнгейлиг сайгарып, кызыгаар тодараттынып турар болганда, ол айтырыгны катап-катап көдүрген херээ бар бе? Тыва биле Моол аразында тодаргай кызыгаар кажан-даа турбаан болгай.

Хуралга чугааның түңнели кысказы-биле кандыг болганыл, кандыг организастыг шиитпирлерни хүлээп алганыл? Бадылаашкынның хөй кезии-биле программаның болгаш уставтың төлевилелдерин хүлээп алган, оларны съездиге (конференцияга) бадылаар. Ону бо чылдың майда эрттирер деп турар. Шилилгелиг үндезинге съездини белеткээр талазы-биле 15 кижи составтыг түр комитетти тургусkан, ооң ажылын деңэргелиг 3 дарга удуртур.

Тургустунуп турар хөй-нийти организацияның интернационалчы туруш дугайында медеглээни кандыг-даа харыысалга чок декларация боол артып калбазы күзенчиг. Ук организацияның адын солааны анаа-ла хей чугаа болбас боор. «Фронт» деп сөстен ойталааны практиктиг ажыл-херектерже чүткүл, республиканың эрге-чагыргазының кызыгаарынга ылап демократтыг күштерни каттыштырары, националдар аайы-биле азы кандыг-бир өске ылгавыр-биле фронтулар боол чарлы бербези ышкаш-тыр. Ындыг болур бе? Чаа организацияны тургузарының инициаторларынга СЭКП обкомунга ужуражыышкын үезинде салган чидиг принципиалдыг айтырыгларга харыыны республиканың хөй-ниитизи чөпшээрел чок эрттирген хуралга албаан.

ЧАДААНАНЫ КАЖАН-ЧЕЖЕН САЙЗЫРАДЫРЫЛ?

«Төгерик стол» артындан аазаашкыннар

Чадаананың Культура бажыңынга ол хүн чон кажангызындан-даа хөй чыылган. Сцена кырында салдынган стол артында олуттарны СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң, райкүүскомнуң ажылдакчылары, республиканың тудуг, транспорт, амыдырал хандырылга, кадык камгалал, автоорук, садыг, агроүлетпүр, улус өөредилге, профэвилел, иштики херектер органнарының удуртукчулары ээлепкен.

Чурттуң амыдыралында чугула политиктиг болуушкун болур амгы соңгулда кампаниязының эртип турар үезинде депутаттарга кандидаттарның соңгукчулар-биле ужуражылгаларын ажыглап, коллективтер удуртукчуларындан болгаш чондан хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедирин холга алыр дугайында хөй негелделер кирген. Хоорküүском ону өөренип көргеш, РСФСР-ниң Дээди Совединге соңгулдалар талазы-биле Чадаананың № 871 девискээр соңгулда округунуң комиссиязын дамчыштыр депутатка кандидат, Ч.-Д. Б. Ондарның киржилгези-биле республика органнарының удуртукчуларын, чамдык министрлерни чалап эккеп, соңгукчулар мурнунга ужуражылганы организастаан.

Хоорküүском даргазы К. К. Куулар эгезинде сөс алгаш, хоорайның амгы байдалынга, шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларга доктааган.

Бо хүннерде хоорайның хөгжүлдези кандыгыл? Бо айтырыг чайгаар-ла салдынып кээр. Норматив ёзугаар алырга, чуртталга шөлү-биле хандырылга 52 хуу болуп, чурттакчы санынга 6.8 дөрбелчин метр онаажыр. Чоогунда Шагаан-Арыг, Ак-Довурактан оранчок чыдып калган.

Бо чылдың эгезинде 462 өреге бажың ээлчээнге турган, чурттаар бажың чогундан кадык камгалалдың, улус өөредилгезиниң, культура албан черлериниң, иштики херектер албанының аныяк тускай эртемниглери ажылын каапкаш, өскээр чоруур ужурга таваржып турар. Сөөлгү дөрт чыл дургузунда хоорküүскомнуң шугуму-биле бирээзинге ийи аал ишти чурттаар 15 бажың туттунган.

Бүдүрүлге комбинады биле ыяш ажыл-агыйындан аңгыда, автобүдүрүлге болгаш өске-даа улуг коллективтер безин бажыңнар туттупастаан, ооң кол-ла чылдагааны «Тыва хамааты тудугнуң» септелге-тудуг участогунуң материал-техниктиг баазазы багай, дузалал цеги чок, тудуг материалы четпес болуп келгенинде. Ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур мехколоннада байдал база дүвүренчиг. Профтехучилищениң, харылзаа белдириниң тудугларының ажыглалга киирер хуусааларын үстүнген. Хоорküүском эрткен чылын 29 кижиге хуузунда бажың тудуп алыр черлерни тускайлаан. Ынчалза-даа материал тыппаанындан 8 бажың ам-даа доозулбаан.

Эрткен чылын 15 кижи банкыдан 53 муң рубльдиң чээлизин алган турган болза, ам бо хүннерде ниитизи-биле 433 муң рубль түңге чээли алыр кылдыр 91 кижи аттарын бижиткен. Чуртталга тудуун дүргедедирде хамыктың мурнунда аңаа материалдыг бааза херек. Ынчангаш чоокку үеде тудуг материалдарының 70 хуузун өске районнардан ап турарын эвээжеткеш, иштики курлавырларны ажыглаар, тууйбу бүдүрер сарайны алгыдар, дериир, аңаа чылда бир миллиондан эвээш эвес тууйбуну бүдүреринге республиканың удуртур органнары деткимчени көргүзер ужурлуг.

Хөй кезии чаагайжыттынмаан бажыңнарда чурттап турар 11 муң кижиге ээлчегде 50-ден эвээш кижи кирер эрги чунар-бажың бары санитарлыг байдалдарга дүүшпес. База бир чаа чунар-бажыңны тудар дугайында шагда-ла тургузуп келген негелде мынчага чедир боттанмаан. Хоорай кырында агаарның хирлениишкини чылдан чылче улгадып бар чоруур. Лабораторияның кылган анализинден көөрге, бир чурттакчыга онааштыр доозун, ыш, хоонуң хемчээли дыка улуг болуп турар. Ынчангаш бүдүрүлге, организация бүрүзүнде от салыр черлерни хаап, чаңгыс аай төпчүттүген одалга системазынга тудуштурары-биле котельнаяны тудары эң-не чугула экологтуг айтырыг кылдыр көдүрлүп келген. Ону кымнар, кажан тудары ам-даа планнаттынмаан.

Суг дамчыдар хоолай биле канализация кылыры доктаалдарда бижиттинзе-даа, саазын кырында артпышаан. Хоорайның девискээри делгем эвес. Чер иштинде аай-баш чок кылдыр салдынган демир хоолайлар четкизи дадарып, дештип, ында сугларны хирлендирип эгелээн. Аңаа капитал септелге чорударынга болгаш төпчүдүп тудуштурарынга тускай төлевилел, хөй түңнүг акша-хөреңги херек. Ону кайыын алырыл?

Школа болгаш школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң олуттары норма-чижээниң чартыынга безин четпес, республикада эң-не куду —14-кү черде турары-биле эптежири берге, сөөлгү чылдарда чаңгыс-даа школа, уруглар сады туттунмаан. Бо талазы-биле депутаттарга соңгукчуларның берген чагыглары, республика чергелиг удуртукчуларының аазаашкыннары хоозун болуп арткан. Ам бо хүннерде 550 олуттуг садиктерде 684 уруг турар. Школа назы четпээн 1037 чаштар хаара туттунмаанындан 340 иениң ажылдаар аргазы чок. Эрткен чылын АКМК 140 олуттуг уруглар садының тудуун эгелээш, ону ара каап, ажыглалга киирерин 1991 чылче көжүрген. Хоорайның 3 ортумак школаларында 2371 өөреникчи ийи ээлчегде сыңмарлажып өөренип турар, а 6 харлыг уругларга кичээлдээр, ойнаар, дыштаныр таарымчалыг аңгы өрээлдер кылдынмаан.

Хоорайның чаагайжыдылгазы чылдан чылче дорайтап орарын аңаа барган кижи дораан эскерер. Сөөлгү ийи чыл дургузунда бөдүүн хевирниң спорт залын тутканындан, үш кудумчуну дескилеп, Ленин кудумчузунуң эде дериишкинин эгелээнинден аңгыда, кылдынган ажылдар көзүлбес. Школалар, бүдүрүлгелер, организациялар контораларының чанында бок сүстүп чыдар. Чуупду төгер оңгарлар чок. Кудумчуларда бок урар демир доскаарлар чедишпес. Чайгы үеде суг чок апаарындан тараан ыяштар суггартынмас. Чечек тарыры болдунмас.

Хоорайның кол кудумчуларын дүнеки үеде чырыдар айтырыг прожектор сайгылгааннарының чогу-биле шиитпирлеттинмээн. Ирээн чагыларны, электри удазыннарын солуур, дыңзыды тыртар ажылдарны кылбайн турарындан хат хадаанда, хоорайның кезиинге сайгылгаан чырывайн баар. Шак мындыг байдал өрт халавынга чедирип болур.

Ийи орук организацияларының асфальт кылыр заводтары битум-биле четпес хандырылгадан, үүрментеп сорттаар комплекс чок болганындан долу күчүзү-биле ажылдап шыдавайн турар. Битум сөөртүрү-биле Кызылче чоруткан автомашиналар куруг келгилээр таварылгалар база бар. Бо айтырыгны В. К. Трофимов биле П. А. Петровка тургузуп турза-даа, хемчеглер албайн келген.

Харылзаа белдириниң ажылында четпестерни чон шүгүмчүлеп, телефон харылзаазының, радио дамчыдылгазының ажылын экижидерин негеп турар. Ооң тудуу удавас доостур, чаа бажыңынга салыр дериг-херекселдерни дүрген эптеп, кожуп тургуспас болза, ажылды экижидери берге. Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелели деткимчени көргүзери чугула. Ол ышкаш хоорай иштинде автобустарның үш маршруду бар. Доктаар черлеринге оларны 40—50 минута манаар, чамдыкта шуут келбейн баар. Маршрут бүрүзүнге ийи автобусту тургузарын негеп чадашкан.

Районнуң төп эмнелгезиниң бажыңнары эргижирээн. Халдавырлыг аарыглар салбырының бажыңы ийи чыл бурунгаар ажыглалдан үнген. Кезип эмнээр, божудулга салбырларының бажыңнары буступ кээп дүжер чыгаан. Эмнелге комплекизин тудар дугайында айтырыгны көдүргенинден бээр хөй чылдар эрткен. Ооң төлевилелин безин кылып дооспаан.

Чадаана 5 районче аргыжар оруктарның белдиринде турар. Ооң магазиннеринден өске черлерден келген кижилер хүн санында хөй барааннарны садып ап турар болганда чугула хереглелдиң бараан фондузун көвүдедирин республиканың хереглекчилер ниитилелиниң баштаар черинден негээри чөптүг. Оон аңгыда, бо хоорайга күрүне садыын ажыдарын өөренип көөрүн чон дилеп турар.

Үстүнде айыттынган чугула айтырыгларны район, хоорай Советтериниң сессияларынга, райкомнуң пленумнарынга, актив хуралдарынга хөй удаа чугаалашкан. Хүлээп алдынган шиитпирлерниң, доктаалдарның күүселдезин чедип албаан. Маңаа районнуң партия, совет органнарының удуртукчулары буруулуг. Ийи чыл мурнунда «Шын» солуннуң ажык чагаа хүнүнге көдүрген айтырыгларның чамдыызы база түңнел чок болган.

Культура бажыңынга болуп эрткен чоннуң чыыжынга олурушкан, «төгерик стол» артынга кол олуттарны ээлээн республика органнарының удуртукчулары, министрлер салдынган айтырыгларга харыыларны берген. Оон кыска допчуларды киирдим.

А. В. РУДЗИНСКИЙ, Тываның автомобиль транспорт девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору: — Хоорайның автобүдүрүлгезинге сөөлгү чылдарда 17 чаа автобусту берген. Техниктиг ажаалдазы, хайгааралы, эдилели багай болганындан үрелиишкиннер хөй. Чоокку үеде хоорай иштинге автобус шимчээшкинин эде көрүп, беш маршрутту тургузуп болур. Автобустарны бээр бис. Кызылдың Чадаана таварты хүнде 10 автобус чоруп турар. Пассажир саны көвүдеп турарын көргеш, немелде рейсти ажыдарын көөр бис.

В. И. ЛУКАШОВ, Тыва АССР-ниң иштики херектер министриниң оралакчызы:

— Хоорайыңарда кем-херек үүлгедиишкини 1988 чылда 315 турганындан эрткен чылын 484 четкен. Ажыттынмаан кем-херектер талазы-биле республикада бирги черни ээлеп турар. Техника болгаш тускай эртемниглер талазы-биле хандырылганы моон соңгаар экижидер бис. Силерниң районнуң иштики херектер килдизинден 6 кижи ажылындан үндүрткен. Бодунар хоорайыңарга корум-чурумну экижидеринге идепкейлиг киржип көрүңер.

Н. С. КОНГАР, улус өөредилге министри:

— Чоокку үеде хоорайның № 2 школазын алгыдары планда көрдүнген. 1172 олуттуг чаа школаны дараазында беш чылда тудар. Пионерлерге болгаш башкыларга бажың тударын аазап шыдавас мен.

О. К. ОНДАР, кадык камгалал министриниң оралакчызы:

— Косметика кабинеди туттунар. Эмнелге бажыңнарын тударын өөренип көөр. Районда сүт кухняларының тудуун ажыл-агыйлар тудар, ажыдар ужурлуг.

В. А. ПОПОВ, Тыва АССР-ниң чуртталга-коммунал ажыл-агый девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору: — Кудумчуга азар прожектор сайгылгааннарын 100-түү алыр силер. Чунар-бажың биле аалчылар бажыңының тудуу 2-3 чылда шиитпирлеттинер. Хоорайның электри четкизин эде кылыры-биле тускай бригаданы чорудар бис.

Республиканың Күртудуунуң даргазы **Б. Д. Байыр-оол,** профэвилелдиң даргазы **Ш. П. Куулар,** Күрплан даргазының бирги оралакчызы **В. Б. Салчак,** республиканың хереглекчилер эвилелиниң баштаар чериниң даргазының оралакчызы **М. Х. Аракчаа** болгаш өскелер-даа салдынган айтырыгларга допчу харыыларны берген болгаш Чадаана хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезинге улуг дузаны көргүзерин аазааннар.

РСФСР-ниң Дээди Совединге соңгулдалар талазы-биле Чадаананың № 871 девискээр соңгулда округунуң комиссиязын дамчыштыр депутатка кандидат Ч.-Д. Б. Ондарның киржилгези-биле соңгукчулар мурнунга организастаан «төгерик столга» **Чадаана хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге айтырыгны тургузар кылдыр тускай шиитпирни хүлээп алган.**

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» тускай корр.).

Школа амыдыралы

ЭГЕ ШКОЛАНЫ АҢГЫЛАЗА

Тээли ортумак школаның эге класстарын 16 класс комплектиге хуваагаан. Шупту 389 өөреникчини 23 башкы өөредип, кижизидип турар. Олар шупту ортумак болгаш дээди эртемниг. Школаны ооң өөредилге эргелекчизи (бо чүүлдүң автору), методиктиг каттыжыышкынның удуртукчузу Лариса Чапчын олар удуртуп, баштап кончуг найыралдыг, күш-ажылчы коллективти тургузуп ап, амгы үениң негелдезинге дүүштүр чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап турар. Школавыска районнуң эге класстар башкылары эртемнер аайы-биле чыглып кээп, боттарының арга-дуржулгазын солчуп, көргүзүг кичээлдерин эрттиргилээн. Бо ажылды чорударынга бистиң районнуң методиктиг кабинединиң эргелекчизи Ольга Хомушку улуг дузаны чедирип келген.

Районнуң эге класстарында орус дыл башкылаашкынының байдалын хынап, республиканың башкылар билии бедидер институдунуң методизи И. В. Селиванова, Ак-Довуракта № 2 ортумак школазында үе-үениң иштинде тыва эге класстарда орус дыл башкызы, улус өөредилгезиниң тергиини Л. И. Маскакова келгеш, бистиң үшкү класстарывыска көргүзүглүг орус дыл кичээлдерин эрттиргеннер. Ол ажыл биске дыка улуг практиктиг дузаны көргүскен.

Бисте 3 «а» класстың башкызы Дакчыт Шожунчап, 3 «г» класстың башкызы Диимара Доржу, 2 «ж» класстың башкызы Полина Чүлдүм, орус дыл башкызы Долаана Иргит, 2 «к» класстың башкызы Көкеш Серен-Чимит олар тус-тузунда орус дыл кичээлдерин дыка солун кылдыр эрттиргеннер. Бо башкыларның кичээлдеринге карточкалар-биле ажылдар, тайылбырлыг бижилгелер болгаш өөредилге-кижизидилге утказы солун оюннар хөй черни ээлеп, уругларның орус дылга боттарының бодалдарын хостуг илередип билиринче, орус сөстерге словарь курлавырын байыдарынче угланган аас мергежилгелерин башкылар кончуг солун, билдилиг ажыглаан. Ол ышкаш районнуң эге класстар башкыларынга боттарының аргаларын практика кырынга көргүскеннер.

Башкылар кичээлдеринге Амонашвилиниң болгаш Лысенкованың методтарының чамдык чедимчелиг талаларын база ажыглап турар. Бо талазы-биле семинар кичээлдерни Д. И. Шожунчап, Б. Ш. Сат, Л. Ш. Чапчын, П. М. Чүлдүм школада методкаттыжыышкын хуралдарынга эрттиргеннер. Школавыста мурнакчы башкыларывыс К. С. Серен-Чимит республика иштинге, С. И. Шожунчап, Б. Ш. Сат район иштинге, А. А. Хертек, Л. Д. Ооржак школага арга-методтарын нептередири-биле районнуң методкабинединге ол кичээллериниң план-конспектилерин сайзырадып сайгаргаш, дужааган. Школада күш-ажыл кабинеди ажылдап турар. Ооң эргелекчизи О. Х. Таргын база ол кабинетке район башкыларынга ажык кичээлди эрттиргени солун болган. Өөредилге чылының бирги чартыында билиг бедидер институттуң шугуму-биле тыва дылга болгаш математикага чоруткан хыналда ажылдарының түңнелдери-биле алырга, тыва дылга 2 «д» класс башкызы Л. Ш. Чапчын, 2 «ж» класс — П. М. Чүлдүм, 2 «б» — Р. С. Оңгай-оол, 2 «к» — К. С. Серен-Чимит, 2 «в» класс — Б. Ш. Сат эң эки түңнелдерни көргүскеннер. Математикага 2 «б», 2 «к», 2 «д», 2 «ж», 2 «г» класстар эң эки болганнар.

Школавыста узаткан хүннүң дөрт бөлүктери бар. Олар чүгле бирги, ийиги ээлчеглер аайы-биле сналгалар күүседип, шимченгир оюннар ойнап, кино көрүп, экскурсиялар баргаш, оон бажыңнарынче чана бээр. 6 харлыглар база ындыг, чүге дээрге школавыста оларны удудар, ойнадыр өрээлдер чок, сыңышпайн турар бис. 6 харлыгларны 2-ги кичээл соонда интернат столовазындан чемгерип ап турар бис. Келир өөредилге чылында оларга таарымчалыг байдалды тургузары-биле дирекция-биле бар аргаларны ажыглаарын амдыгааштан эгелеп планнап тур бис.

Ынчангаш мээң бодап турар мындыг чүүлүм бар. Ол чоокку үеде Тээлиге эге школаны ортумак школадан аңгылааш, тускай директорлуг, өөредилге эргелекчилиг, класстан дашкаар ажыл чорудар организаторлуг, аңы вожатыйлыг, ажыл-агый эргелекчилиг кылдыр аңгы тургусса кайы-даа школаны удуртуп, баштап ажылдаарынга, өөреникчилерге быжыг билиг бээринге идиглиг болур деп бодап турар мен. Чүге дээрге мен бо школаның эге класстарынга 1983 чылдан бээр өөредилге эргелекчилеп ажылдап келгеш, чаңгыс кижиге ол ажылдың аарын, күш четтинмезин билип келдим. Эртенгинин 8 шак чартыктан эгелээш, кежээкиниң 7 шакка, а чамдыкта оон-даа орайга чедир школага ажылдаар апаардыр. Ажыы-биле чугаалаарга, директорнуң, өөредилге эргелекчизиниң, класстан дашкаар ажылдың, ажыл-агый эргелекчизиниң функцияларын чүгле чааскаан харыылаары дыка берге боорун практикамдан көрүп келдим. Мээң бо бодалымны республиканың Улус өөредилге министерствозу, Бай-Тайгада районо, райкүүском өөренип көөрүн дилеедим. Чүге дээрге эге школа келир үениң төлептиг хамаатыларын өөредип кижизидериниң кол фундаментизи ол деп чүвени шуптувус утпас ужурлуг бис.

Владимир ЧАПЧЫН.
Бай-Тайга районнуң Тээли ортумак школада эге класстарда өөредилге эргелекчизи.

Хаак оруунда

ДҮВҮЛҮГ ХАТ ШАПТЫКТАВААН

Бурунгу хүн, понедельник эртенинде, дыка соок болган. Хондур халаан хат соксаваан. Кызылдың кудумчуларының белдирлеринге, хөй каът бажыңнарның ыжык черлеринге хөртүктер кастүп келгилээн. Агаар-бойдустуң аажы-чаңы ол эртен ындыг дошкун апарза-даа, «Тайга» станцияга эртер маргылдааны башкарып эрттирер ажылдакчылар, аңаа киржир дээн спортчулар «Мөңгүлек» аалчылар бажыңынга оон-моон чыглып келгилээн.

Агаарның байдалы өскерилбээн: хат оожургаваан, соок дыңзыг. Чогум-на ынчан чамдык доора айтырыглар тургустунуп келген.

— Канчаарыл? Мында ындыг турда, «Тайга» станцияда хаак оруу ам кайда боор, дуй хадып каапты-ла ыйнаан.

— Ындыг боор болур. Бөгүн маргылдаа эрттирер хире эвес хүн-дүр. Соок-тур, хаттыг-дыр.

Мындыг чугааларны маргылдааның кол судьязы Л. С. Саидан үзе «шиитпирлеп» каапкан:

— Ажырбас. Шуптуңарны салып үндүрүпкеш, менде чүү боор, көрүп турар-ла мен ыйнаан.

Ооң ол баштак чугаазын аңаа турган кижилер ыыт чок хүлээп алган.

...Маңаа бир демдеглеп каар чүве — районнардан келген спортчуларның агаар-бойдустуң ол «хорадап ажынган» чаңындан кортпааны, аңаа хамаарыштыр артык сөс сөглевээни. Олар ол-ла бөлүү-биле маргылдаа эртер черге чеде берген. Республиканың улус өөредилгезиниң, дээди школаның болгаш эртем черлериниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң организастааны хаак талазы-биле комсомол-профэвилел крозу ынчаар эгелээн. Шынап-ла, хаак оруу кайда боор — шагда дуй хадып каапкан болган. Ону «Буран» дээр моторлуг шанактың дузазы-биле катап изеп тургаш, дистанцияга — эр улустуң 5, херээженнерниң 3 километр хемчээлдеринге чаа исти үндүрген.

Республиканың крозун киржикчи башкыларның назы-харын барымдаалап, дөрт бөлүкке — херээженнерниң ийи, эр улустуун ийи бөлүкке үзүп алгаш эрттирген. Баштайгы бөлүктүү (эр улустуу) 19-тан 35 хар чедир болган. Оларны чыскаагаш, хары угда салып үндүрүпкен. Ужуру болза, маргылдаа киржикчилерин сүрүштүр, доктааттынган үе барымдаалап үндүрер турда-ла, судья коллегиязы чүге ынчаар кылганын номчукчу бүрүзү билип орарынга бүзүреп артар апаар.

— Дистанция берге болду, берге — деп, эр улустуң бирги бөлүүнге маргышкан Таңды районнуң төлээзи Олег Саяты (ол чоокта чаа республиканың бирги чери дээш маргылдаага база чемпионнаан) чугаалааш, немеп кагды: «Ылаңгыя сөөлгү километрлери». Ол хүн аңаа турган кижи ооң-биле черле маргышпас. Хаак оруу берге, чылгыр эвес болган. А ооң үези — 19 минута 42 секунда. Ийиги черни 20 минута 55 секунда үе көргүскен Михаил Черепанов ээлээн. Ол база-ла Таңды районнуң башкылар коллективиниң төлээзи.

Эр улустуң ийиги бөлүүнден бирги черни Николай Григорьев (Кызыл) ээлээн. Ооң үези — 20 минута 40 секунда. Ийиги черде Тожу районнуң төлээзи Валерий Шыырап болган. Ол 5 километр дистанцияны 21 минута 29 секундада эрткен. Үшкү черде — Улуг-Хем районнуң башкыларының төлээзи Анчыкай Маады. Бо дистанцияга ол 24 минута 12 секунда чарыгдаан.

Беш километрге маргышкан эр улус финишке кээп эгелээн бичии соонда херээжен хаакчыларның бирги бөлүүнүң киржикчилери дистанцияны доозуп эгелээн. Бо дистанцияга Юлия Понамарева (Таңды) бирги черни ээлээн.

Херээжен улустуң ийиги бөлүүнүң киржикчилери дистанцияны багай эвес көргүзүглерлиг дооскан. Аңаа Эрзин районнан келген башкы Нина Сагды бирги черни ээлээн. Ооң үези — 24 минута 40 секунда болган. Ийиги черде Чөөн-Хемчик районнуң төлээзи Зоя Хүлер-оол. Ол бо дистанцияга 24 минута 55 секунда үени көргүскен. Эрзин районнан келген спортчу Светлана Демир-оол 25 минута 15 секунда үени көргүскеш, үшкү черни ээлээн.

Маңаа ниити түңнелди база за үндүргеи. Ол ёзугаар алырга, бирги черже Эрзин, ийигизинче — Бии-Хем, үшкүзүнче — Кызылдың башкы училищезиниң командалары үнген болуп турар.

Тиилекчилерге дипломнарны, өртектиг белектерни тывыскан. Бо маргылдааның түңнелиниң соонда база бир —«дээди деңнелге» ужуражылга болур. Ынчан профэвилелдиң адырлар аайы-биле обкомнарының бирги чери дээш маргылдаазы болур. Билип олур мен. Бо эрткен маргылдаа башкылар коллективтериниң сагыжынга четпейн барган. Чылдагааның үстүнде чугаалаан мен. Ынчангаш ам удавас болур ол улуг маргылдаага киржир сорулганы амдан эгелээр, белеткелди доктаамал чорудар апаары негеттинип турар-дыр.

Маңаа шыны-биле чугаалап каайн: маргылдаа солун болгаш чидиг спортчу демиселге эртпээн.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

ЧУРУКТА: маргылдаа үези. Ондар **ОХЕМЧИКТИҢ** фотозу.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 21

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Хөгжүмчүлер хөгжүм дугайында». 9.20 «Тыңгарыкчы хат». Уран-чечен фильм. 1-ги эге. 10.25 Узбекистанның мал ажыл-агыйының хөгжүлдезиниң айтырыглары. 10.55 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. Тунистиң хөгжүмнүг аас чогаалы. 11.30 «Делегейни дескиндир». Альманах. 12.30—13.00 «Үе». 15.30 Г. Шойдакбаеваның концерти, Улан-Удэден дамчыдылга. 16.00 «Чөөн Сибирь». Киножурнал. 16.10 Музыка эртинези. Л. В. Бетховен. Концерт. 16.55 Уругларга дамчыдылга. 18.20 Озал-ондак чок шимчээшкин. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 «Аныяктар медээчизи». 19.45 «Резонанс». 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Тыңгарыкчы хат». Уран-чечен фильм. 2-ги эге. 22.45 Хоккей. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Динамо» (Москва) 23.25 — 00.30 Телефильм.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.30; 9.35 Бойдус эртеми. 3 класс. Кышты кым канчаар ажарыл. 9.05 Немец дыл (бирги чылда) 10.05 Немец дыл (ийиги чылда). 10.35; 11.35 Физика. 7 класс. Архимедтиң күжү. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05—12.30 «Човуланың довүнчүүнде». Уран-чечен фильм. 13-кү сериязы. 17.00 Телефильмнер. 17.45 Валерий Зажигинниң концерти. (Дошпулуур). 17.55 Мультфильм. 18.10 Орус аян-чорукчу Афанасий Никитин дугайында барымдаалыг телефильм. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Ажык чугаа». С. Д. Киров телекөрүкчүлерниң айтырыгларынга харыылаар. 19.30 Медээлер. 19.35 Медээлер. 19.40 «Бистиң кандидаттарывыс». 19.55 Чарлалдар 20.00 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!» 20.30—21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Братиславаның хөгжүмнүг байырлалдары» фестивальдың концерттери. 19.30 «Вертикаль». «Илья Сельвинский. Оруктуң эгези». Телефильм. 20.15—20.30 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО

ФЕВРАЛЬ 21

«НАЙЫРАЛ»: «Мистер Индия» (2 серияллыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Төрээн уруу» 11.30, 14.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «От, суг болгаш чес хоолайлар» 9.00, 12.20, **«Ак далай чанынга каткы болгаш ажыг-шүжүг»** 10.50, 14.10, **«Өжээн болгаш хоойлу»** 15.40, 20.00, **«Камгалалдың кажар чепсээ»** 18.20 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Киночыынды 11.00, **«Ак-чүг баштыңчы»** 12.00, **«Эстип турар булуттар»** 14.00, 18.10, **«Хөктүг оолдар»** 16.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Өске улус маңаа кылаштавас чүве» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Бүтпестээн өжээн негелдези» 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

АГААР

Республикага улуг өскерилге чок агаар болур. Хар чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 9—14 метр. Агаар дүне 33—38, чамдык районнарга 26—31 градус, хүндүс 16—21, чамдык районнарга 6—11 градус соор.

Кызылга чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Агаар дүне найысылалга 36—38, хүндүс 16—18 градус соор.

Дыңнадыг

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округтуң соңгулда комиссиязы Интернациональная 25 соңгулда округунга депутатка кандидаттар Зоя Айзыновна Моңгуш, Сергей Ынаажыкович Ооржак, Вячеслав Сюрюнович Салчак, Владимир Алексеевич Подругин оларның соңгукчулар-биле ужуражылгазы болурун дыңнадып тур.

Ужуражылга 1990 чылдың февраль 24-те 14 шакта № 9 школаның ийиги каъдында хуралдаар залынга болур.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАЛГА

Кызылдың автоорук техникуму үш ай хуусаалыг белеткел курузунга сургуулдар хүлээп ап эгелээнин чарлап тур. Кичээлдер март 1-де эгелээр. Өөредилгениң өртек-хөлезини дээш 25 рубльди Кызыл хоорайның кайы-даа почта салбырында 426411 агар санче шилчидер.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, 415. Телефон №№ 2-27-80, 2-48-38, 6-15-48.

Сүт-Хөл районнуң улус өөредилге килдизиниң Александра Намзыраевна Моңгуштуң адынга долдуртунган 3, 4, 5, 6, 7, 8 дугаарларлыг доверенностарының база 382151—382175 дугаарлыг (ниитизи-биле 25 арын саазыннныг) 6000 рубль лимиттиг чек дептериниң бо чылдың февраль 8-те Кызыл хоорайга читкенин барымдаалааш, оларны күш чок деп санаар.

ЭРГИМ КЫЗЫЛЧЫЛАР БОЛГАШ НАЙЫСЫЛАЛДЫҢ ААЛЧЫЛАРЫ!

1990 чылдың февраль 25-те Кызыл хоорайның Октябрьская кудумчузунга («Саян» универмагтың чоогунга) тыва улустуң национал байырлалы — «Шагаанын» 12 шакта эгелээрин силерге чарлап тур бис.

Программада: театржыткан көргүзүглер, тыва национал оюннар, уруглар болгаш херээженнер аразынга «Чараш кижи» деп конкурс, национал хептер конкурузу, национал хептерниң, өг иштиниң дериг-херекселдериниң болгаш тыва аъш-чемниң садыг-делгелгези.

«Шагаага» киржирин чалап тур бис!

Хоорайның культура килдизи.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-28; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-83; Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39. ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга арын
Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 379. ТС—00439.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 ч. февраль 21 среда
№ 43 (14243)
1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 кеп.

ПАРТКОМ СЕКРЕТАРЬЛАРЫНЫҢ ЧӨВҮЛЕЛ ХУРАЛЫ

СЭКП Тыва обкому республиканың совхозтарында партия комитеттериниң секретарьларының чөвүлел хуралын Кызылга бурунгу хүн эрттирген.

СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин чөвүлел хуралды ажыткан.

Экономиктиг реформаны Тываның агроүлетпүр бүдүрүлгелери канчаар боттандырып турарының дугайында дыңнадыгны республиканың агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюн кылган. 1988 чылдан эгелээш, совхозтар бот-орулга-чарылгаже шилчээш, бригада, өг-бүле, аренда керээлерин нептерединиң хемчеглерин алганы, мал, чер ажылын, социал айтырыгларны шиитпирлээринге элээн дузалаанын демдеглээн. Бо талазы-биле «Тиилелге», «Чыраа-Бажы», «Сукпак» болгаш өске-даа ажыл-агыйлар багай эвес ажылдааш, эрткен чылын арыг орулгалыг болганнар. Чамдык кылдынган ажылдар-биле чергелештир республиканың агроүлетпүр бүдүрүлгелери он ийиги беш чылдың эрткен чылдарында мал болгаш чер ажылын хөгжүдериниң планныг онаалдаларын күүседип шыдаваан. Четпестерниң чылдагааннарын илереткен, моон соңгаар экономиктиг реформаны чедиишкинниг боттандырарда совхозтарның партия организациялары, дирекциялары, специалистери чүнү кылырын хуралга тодаргай айыткан.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, республиканың Күрплан даргазы Д. С. Монгуш Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планының дугайында хуралдың киржикчилеринге чугаалап берген. Чоокку чылдарда Тывага тудар, ажыглалга кирер бүдүрүлгелерниң, тудугларның болгаш объектилерниң дугайын тайылбырлаан.

Д. С. Монгуш, В. О. Оюн олар партком секретарьларының хөй санныг айтырыгларынга харыыларны берген.

Партком секретарьлары улус ажыл-агыйының бүгү адырларын хөгжүдеринге, ында четпестерни эдеринге, корум-чурумну, сагылга-чурумну быжыглаарынга, профэвилел, комсомол, хөй-нийти организацияларының ажыл-чорудулгазын улам идепкейжидеринге хамаарышкан болгаш өске-даа оларның хөй талалыг ажыл-чорудулгазынга херектиг айтырыгларны партия, совет, профэвилел, комсомол, ажыл-агый органнарының, министерстволарның, ведомстволарның удуртукчуларынга салган. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы К. А. Маспык-оол, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. Парунин, Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазы В. Г. Федосеев, профоблчөвүлелдиң даргазы Ш. П. Куулар, респотребсоюзтуң баштаар чериниң даргазы Х. Д. Монгуш, республиканың бүдүрүлге-техниктиг харылзаа эргелелиниң начальниги Д. Б. Чоксум, СЭКП обкомунуң херектер эргелекчизи В. И. Глущенков болгаш өскелер-даа салдынган айтырыгларга долу, делгереңгей харыыларны берген.

СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, партия обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин СЭКП ТК-ның февраль (1990 ч.) Пленумунуң эртенкиниң, аңаа чүүлдүг деп көрген партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелиниң дугайында хуралдың киржикчилеринге чугаалап берген. Ыланғыя бо чугула документиниң партияны чаартырының талазы-биле кезээнге доктаап, чүнү кылырын, шиитпирлээрин тайылбырлаан. Партияның алдарын, ролюн бедидер, туружун быжыглаар дээш партия организациялары, коммунистер шыңгыы демисежирин чугулага көрген.

Партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазын үндезини-биле эде тургузарын СЭКП ТК-ның Платформазында айыткан, ынчангаш бо талазы-биле парткомнарның сорулгаларынга доктааган. Съездилерже болгаш конференцияларже делегаттар соңгуурун бүгү коммунистерниң дорт киржилгези-биле шилилгелиг арга-биле чорударын, амгы үениң негелделеринге дүүштүр ажылын эде тургузары-биле СЭКП Төп Комитеди ажыл-чорудулгазын кандыг янзы өскертирин төлевилеп турарын болгаш Платформаның төлевилелинде айыткан өске-даа чугула айтырыгларны бирги секретарь чугаалаан.

СЭКП ТК-ның Платформазын партия эге организацияларының, партия бөлүктериниң хуралдарынга калбаа-биле чоокку үеде чугаалажырын, ол ышкаш партия ажылдакчылары, удуртукчулар, коммунистер, партия кежигүнү эвестер бо талазы-биле саналдарын, бодалдарын, сүмелерин киирерин бирги секретарь чугаалаан.

Националдар аразында харылзааларны быжыглап, сайзырадырының айтырыгларынга Г. Ч. Ширшин доктааган. Совет Эвилелиниң акы-дуңма улустарының аразында найыралды, кады ажылдажылганы быжыглаары эң-не чугула болуп турар, ынчангаш партия организациялары интернационалчы кижизидилгени үндезини-биле экижидер. Ылаңгыя аныяктар-биле ажылды кажангызындан-даа артык күштелдирер, оларның ажылдаарынга, чурттаарынга, дыштанырынга таарымчалыг байдалдарны тургузар, негелделеринге, хереглелдеринге дыңнангыр болур. Кадрларны шилип алырын, ооң национал составын шын барымдаалап ажылга таарыштыр тургузарынче партия организацияларының кичээнгейин угландырган. Кызылдың чамдык тудуг, транспорт, садыг организацияларының удуртукчуларының аразында тыва кадрлар эвээжин айыткаш, ону чоорту эде көөрүн саналдаан. Экология, бойдус камгалалының айтырыгларынга ол база доктааган.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планныг онаалдалары кайы хире күүсеттинип турарын чыылганнарга ол таныштырган. Совет, ажыл-агый органнарының удуртукчулары соңгулдаларның ажыл-херээнче чардыккаш, планныг онаалдаларның күүселдезин организастаарынче шоолуг сагыш салбайн турарын шүгүмчүлээн. Бо чылдың эрткен айында үлетпүр бүдүрүлгелери, тудуг организациялары бердинген даалгаларын күүседип шыдаваан. Сүт бүдүрүлгези кудулаан. Чаш бызааларның өлүп хораары Чөөн-Хемчик, Таңды, Улуг-Хем, Каа-Хем районнарда хөй. Шээр малдың чаш төлүнүң чидирии хөй болуп артпышаан. Малдарны ажаарын, чемгерерин экижидеринче, ында ажыл-ишчилерниң ээ-харыысалгазын бедидеринче сагыш салырын айыткан.

Кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселди улам күштелдиреринче, күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаарынче партия комитеттериниң кичээнгейин угландырган.

Кижилер-биле доктаамал сырый харылзааны тудуп, оларның-биле ажылды үндезини-биле экижидерин, чонунуң негелделеринге, хереглелдеринге дыңнангыр болурун чугулага көрген.

Г. Ч. Ширшин партком секретарьларының айтырыгларынга харыылаан.

Чөвүлел хурал партком секретарьларының моон соңгаар чедиишкинниг ажылдаарынга практиктиг дузаны чедиргени чугаажок.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң МЕДЕГЛЕЛИ

Чамдык хөй-нийти организациялар болгаш ыйнааашкиннер, оларның иштинде янзы-бүрү, аңгы-аңгы, харын-даа удурланышкак туруштарда турарлар, февраль 25-те Москвага, Ленинградка болгаш Совет Эвилелиниң өске-даа хоорайларынга демонстрациялар болгаш митингилер эрттирер дугайында кыйгырыг салып турар. Массалыг митингилерге болгаш чыскаалдарга тургузукчу ажыл болгаш демократия-биле канчаар-даа чүүлдешпес сорулгаларны чедип алырын бодап турар экстремистер база харын-даа мырыңай кем-херек үүлгедикчилери каттыжа берип болур деп, хөй-хөй совет кижилер дүвүрелин илередип турарлар.

Корум-чурумну камгалаар талазы-биле бүгү-ле эргежок чугула хемчеглерни ап чорударын ССРЭ-ниң чазаанга, чер-черлерде улус депутаттарының Советтеринге ССРЭ-ниң Дээди Соведи даандырып тур. Митингилерни болгаш демонстрацияларны чүгле олар чөпшээреттинген база оларны эрттирер черлер тодаргай айыттынган таварылгада эрттирип болур. Бүгү-ле чурум хажыдышкыннарын шиитпирлии-биле үзе шапкан турар ужурлуг.

Эде тургустунуушкунну болгаш демократияны хоойлунуң дузазы-биле эң идегелдиг кылдыр камгалаары эргежок чугула.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИ

Часкы тарылгага белеткел

АРТЫК КЕЗЕКТЕР-ЛЕ БАР БОЛЗА...

Чоокта чаа «Шын» солунга бистиң Бай-Тайга районда техника септелгезиниң темпизи кошкак дээр дугайында А. Хертек шын шүгүмчүлеп бижээн.

Районнуң ажыл-агыйларында нийтизи-биле 97 тракторнуң 72-зи ажылдап турар, артканнарының он дөртү амгы үеде септелгеде. Техниканы боттары база Кызыл-Мажалыктың, Чадаананың, Кызылдың септелге-техниктиг бүдүрүлгелеринде септеп турар. Боттарывыстың мастерскаяларывыста темп кончуг оожум хевээр. Ол чүге ындыгыл дээрге бисти артык кезектер-биле хандырар ужурлуг Чадаананың материал-техниктиг хандырылга черинде херек кезектер чок. Чоокта чаа Чадаанага «Тыва агроүлетпүр хандырылганың» даргазы А. В. Шиганов-биле ужуражылга үезинде бистер, АҮК-терниң кол инженерлери, ол дугайында айтырыгны тургускан бис. Анатолий Васильевич ону сайгарар боор аазаан кижи.

Черле ынчаш артык кезектерниң чедир келбези дыка-ла хомуданчыг-дыр. Тракторга чүгле чаңгыс артык кезектиң чогу-биле ол септелгеде хевээр болуп санаттынар. Артык кезек чокта чүнү канчаптар боор.

«Бай-Тал» совхоз (кол инженери Л. Конгар) часкы тарылгага киржир кожуг машиналарын колдуунда септеп доозуп алган. Ам күскү дүжүт ажаар техниказын белеткеп кирипкен. База-ла артык кезек тутнаш туруп берген. Силос ажаар КС-26 дээр комбайнның транспортёрун дилээш, кол инженер кайыындаа тыппаан. Шынап-ла, ону эрткен чылдан тура дилеп келген бис. Та чүге ындыг ховар боор чүве.

«Тээли» совхоз кодээ ажыл-агый машиналарының септелгезин шалыпкын чорудуп турар. Септелгеде гускай механикти быжыглаан. МТМ эргелекчизи А. Коктуң чугаазы-биле алырга, Т-150 маркалыг тракторларның бир өзээ чок. Оон башка ындыг тракторларны септеп доозуптарының аргазы турган. «Мурнакчыда» байдал база-ла ындыг. Септелге хонувейн турар. А «Кызыл-Даг» совхозта часкы тарылгага белеткээр техника эвээш болгаш септелгези барык доозулган. Ынчангаш күскү дүжүт ажаар техниканың белеттиинче кирген.

Артык кезектер-ле бар болза, септелгениң темпизи дүрген, шынары-даа бедик болур ужурлуг. Ам мээң бодалым чүл дээрге, бистиң районнуң совхозтарының материал-техниктиг хандырылгазын Чадаанадан ужулгаш, Кызылдың материал-техниктиг хандырылга черинге быжыглаар болза эки. Бо талазы-биле айтырыгны чеже-даа катап көдүрген бис. Түңнел чок боор турар. Бо чылдың февраль 1-де Чадаанага «Тыва агроүлетпүр хандырылганың» даргазы А. В. Шиганов-биле ужуражып турувуста, ол ынчан Бай-Тайга биле Барыын-Хемчикти материал-техниктиг хандырылга талазы-биле аңгылаарын аазаан дарга. Тодаргайлаарга, Кызыл-Мажалыкта септелге-техниктиг бүдүрүлгеге бо ийи районнуң совхозтарын быжыглаар, оон артык кезектер алыр кылдыр шиитпирлээрин аазаан.

Та чүү болур чүве, мен-не бодаарымга, Кызылдан хандыртынар кылып кааң болза эки-ле-дир ийин. Черле ынчаш артык кезектер талазы-биле бо үр чылда хоочураан аарыывысты черле эмневес болза хоржок. Алыс-ла мынчаар туруп болбас ужурлуг.

Александр МАНДАРАЛ.
Бай-Тайгада АҮК-туң кол инженери.

ССРЭ-ниң Дээди Совединде

Февраль 19-та ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел Совединиң болгаш Националдар Совединиң хаалгыг каттышкан хуралы болган. Аңаа Азербайджан болгаш Армян ССР-лерде тургустунуп келген байдалдарның дугайында болгаш ол байдалды чогумчудуп экижидип алырының хемчеглериниң дугайында айтырыгларны чугаалашкан.

Ол айтырыгларны чугаалажып көөрү уламчылаар.

(СЭТА).

Совет Эвилелиниң Маадыры ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы эш А. А. Серебровту Октябрь Революциязы орден-биле шаңнаар дугайында

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

«Мир» эртем-шинчилел орбита комплекизинге космос ужудуушкунун чедиишкинниг боттандырганы база аңаа эрес-дидим болгаш маадырлыг чоруун көргүскени дээш Совет Эвилелиниң Маадыры ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы Александр Александрович **Серебровту Октябрь Революциязы** орден-биле шаңнаар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. ГОРБАЧЕВ.
Москва, Кремль. 1990 чылдың февраль 19.

• • •

Совет Эвилелиниң Маадыры ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы эш А. С. Викторенкону Октябрь Революциязы орден-биле шаңнаар дугайында

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

«Мир» эртем-шинчилел орбита комплекизинге космос ужудуушкунун чедиишкинниг боттандырганы база аңаа эрес-дидим болгаш маадырлыг чоруун көргүскени дээш Совет Эвилелиниң Маадыры ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы Александр Степанович **Викторенкону Октябрь Революциязы** орден-биле шаңнаар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. ГОРБАЧЕВ.
Москва, Кремль, 1990 чылдың февраль 19.

ТЕХНИКА: ажыглалы, кадагалалы

Тес-Хем районда бо чылдың январь 1-де медээ-биле алырга, 104 чүък машиназы, аңгы-аңгы марканың 118 трактору, 17 комбайн база кодээ ажыл-агыйның 500 ажыг машиналары, дерилгелери бар. Кол-ла чүве ооң санында эвес, а ажаалда хайгааралында. Амгы үеде чүък машиналарының 82, тракторларның 83, комбайннарның 23 хуузу белен. Үстүнде сан-чурагайлардан алырга, бистиң районга ол техника четчир, чер ажылы шоолуг эвес, тарылга шөлү эвээш.

Техниканы үр эдилээн тудум, чарылга эвээш болур. Бо ажылды харыылаар улус механизаторлар, чолаачылар, инженер-техниктиг ажылдакчылар болгай. Оларның билиг-мергежили, харыысалгазы кайы хире болдур, техника оон кол хамааржыр. Бисте инженерлерниң, механиктерниң-даа мергежили куду, харыысалгазы чавыс деп дорту-биле чугаалап болур мен, ону бадыткаар фактылар-даа бар.

Часкы хову ажылдары эгелээрге, механизаторлар турлагларынга баргаш, 2-3 хонукта ыяап-ла барып септеттинери, техниказын ойлеп-таарыштырары шуутла чаңчыл апарган.

Районда техниканы ажыглап, шыгжап турарының сөөлгү хыналдазының түңнели мындыг: «Таңды сыны», «О. Шынаа», «Кызыгаар» совхозтарда бо ажыл куду деңнелдиг. Септеп белеткеп кааны техниказы үрелик болгулаан. Чамдык фермаларда деригхерекселдерни катап септээр ужурга таварышкан. Ол дээрге артык чарыгдалдар-дыр. Техника септелгезинче совхозтар массалыы-биле кирбээн. Чүнү кылырын тодаратпаан. Кандыг-кандыг артык кезектер херегил? Черле септелгениң план-графигин тургуспаан, ол дугайын кым-даа айтырбаан. Ажыл-агыйларның кол инженерлери Сергей Сырат («Чодураа»), Юрий Дыт-оол (Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхоз), Артур Чайнаа («Кызыгаар»), Кызыл-оол Балчыр («О. Шынаа»), Владимир Күнзек («Таңды сыны») база Олег Куңгаа (Самагалдайның септелге-техниктиг бүдүрүлгези) —бо эштерниң аксы-дылы чаңгыс: техниканы арендаторларга берипкен бис, олар боттары бүрүнү-биле харыылаар ужурлуг.

Элдеп чүве, бир эвес ындыг болза, совхозтар артык специалистерни — инженерлерни, механиктерни тудуп турган ажыы бар бе деп айтырыг база тургустунуп келир.

Совхозтарнынга бодаарга, Самагалдайның септелге-техниктиг бүдүрүлгезиниң баазазы үлегер болур ужурлуг. А херек кырында кандыгыл? Технологияны барымдаалавайн турар. Деп...ноктарны четче ажыглавастаан. Мастерскаяда кылыр ужурлуг операцияларның чүгле 40 хуузун аңаа кылып турар. Септээн техниканың шынарын хынавас.

«Кызыгаар», «Таңды сыны» база «Чодураа» совхозтар часкы тарылгага киржир белен техниказын доозун-довурактан аштап, үзеп албаан. Дугуй резиналарын чугайлаваан. Шыгжаар кезектерни адырбаан.

Районнуң агроүлетпүр каттыжыышкыны эрткен айда совхозтарга техниканың байдалын хынаан, ооң түңнелинде «Кызыгаар» совхозтуң 4 комбайны, сиген кезер 9 машиназы, 15 селлка, 3 культиватор болгаш өске-даа техниканы чедир септеваан болган. А оларны шуптузун белен деп статотчётка айыткан турган. Ол ышкаш «Чодураа», «Таңды сыны» совхозтарда шак мындыг фактылар илерээн. Кымны мегелеп турары ол?

Районнуң совхозтары ан[illegible] болгаш культиваторлар септелгезинге мынчага чедир кирбээнин чүнүң-биле тайылбырлаарыл? А Тес-Хемде техника септелгези шуушпен, ону харылвар ужурлуг эштер «удувушаан». Кажан олар ширтээр иргү? Чогум оларның ындыг тоомча чогун айтырыптар органнар, кижилер чок чүве ирги бе?

Моторк ТИРЧИН.
Самагалдай.

Елизавета Кызыл-ооловна Салчак — 1989 чылда Каа-Хем районнуң саанчыларының социалистиг чарыжынга бирги черни ап, бир инектен 3720 килограмм сүттү саггаш, республиканың «Үш-муңчулар» клувунуң кежигүнү болган.

Ол «Ленинчи орук» совхозта ажылдап, чурттап турар. Бодунда быжыглаан 30 инээн ажаап, чемгерерин улам экижидип тургаш, шак ындыг бедик түңнелди чедип алган. Чоокта чаа Е. Салчак үш-муңчу саанчылар клувунуң кежигүннериниң ээлчеглиг ужуражылгазынга киришкен. Аңаа эш-өөру-биле дуржулгазы солушкан. Бо чылын ол мурнуку көргүзүүн бедидер сорулгалыг.

ЧУРУКТА: Е. К. Салчак.
Владимир САВИНЫХТЫҢ фотозу.

ЧАРЫШТЫ ТҮҢНЭЭН

Чоокта чаа Сүт-Хөл районнуң партия-ажыл-агый активиниң хуралы болуп эрткен. Аңаа 1989 чылда районнуң совхозтарының, тудуг организацияларының, амыдырал хандырылга, коммунал ажыл-агый эргелелдериниң болгаш өске-даа күш-ажылчы коллективтерниң ажылының түңнелин чугаалашкан.

Район эрткен чылын күрүнеге сүт садарының планын 106,4, эътти (100 тонна немелде деңзини санаваска) 100, дүктү 109,6 хуу күүседип, пландан ажыр 97 тонна сүттү, 9,2 тонна дүктү саткан. 1988 чылдыынга бодаарга, мал продукциязын бүдүрерин болгаш садарын көвүдеткен. Ынчалза-даа тараа, ногаа болгаш картофель садарының планын район күүсетпээн.

Эрткен чылын ажыл-агыйлар пландан ажыр 52 тонна эът бүдүрген. Бода, шээр малдың дириг деңзизи көвүдээн болгаш өлүп хораар чоруу кызырылган. Малдың продуктулуу 1988 чылга деңнээрге өскен. Инектен саап алыр сүт 1,6 хуу өзүп, бирги болгаш ийиги сортка 99.2 хуу сүт күрүнеге дужааттынган.

Кодээ ажыл-агыйда кылдынган чүүлдер бар-даа болза, чедир кылдынмаан ажылдар болгаш долу ажыглаттынмаан курлавырлар хөй. Ажыл-агыйлар тараа, ногаа, картофель бүдүрер планнарын күүсетпээн. Инек, өшкүден аңгы өске малдың баш саны өспээн. Кодээ ажыл-агый адырын эргелеп башкарарының чаа арга-хевирлери бот-орулга болгаш аренда керээзинче «Сүт-Хөл», «Октябрь 30 чылы» совхозтар кирген-даа болза, өскелеринде ажыл шуудавайн турар.

Районда чуртталга, социал-культура тудугларының саны көвүдээн. Ажыл-агыйларның сан-хөөзү бергедээшкиннерлиг-даа болза, 2 млн. 994 муң рубль капитал салыышкынындан 1 млн. 827 муң рубльди чуртталга бажыңнары, клуб, чунар-бажыңнар тударынга чарыгдаан. 7251 дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажыглалга киирген. Сес өг-бүле ниити чуртталга бажыңынче, а 129 өг-бүле чаа ийи болгаш чаңгыс аал ишти чурттаар бажыңнарже кожуп кирген. Ийи дугаар нийти чуртталга бажыңын болгаш Ишкин суурда 300 олуттуг клубту удавас ажыглалче киириптер.

Тудуг организацияларындан кожуп чоруур механизастаттынган № 2 колоннаның коллективи тудуг-монтаж ажылдарын 1 миллион 580 муң рубльге күүседип, Сүт-Хөл баазазынга 401 муң рубльдиң ажылын шиңгээдип алган. А септелге-тудуг участогу тудуг ажылы кылыр планын күүсетпээн. Совхозтар ажыл-агый аргазы-биле бүдүрүлге тудугларынга пландан ажыр 200 муң рубльге тудуг-монтаж ажылын чоруткан. 3460 шээр мал кирер кажааларны, малчыннарга 5 чунар-бажыңны, Бора-Тайга салбырында 240 бызаа азыраар кажааны болгаш өске-даа объектилерни кылган.

Ынчалза-даа чурттаар оран-бажың, уруглар албан черлери, эмнелгелер, клубтар, чунар-бажыңнар-биле хандырылганы экижидер талазы-биле негелделерге хамаарыштыр социал деп эвес чорукту дүрген эдер, ажыглалды экижидер дээш тудуг организацияларындан күжениишкиннииг ажылдаарын үе негеп турарын райкүүском даргазы Ч. Б. Монгуш илеткелиниң түңнелинде чугаалаан.

Ажыл-агый активиниң хуралынга «Алдан-Маадыр» совхозтуң сугтатчызы С. Бызытпаа, «Сүт-Хөл» совхозтуң директору П. Кара-Сал, «Октябрь 30 чылы» совхозта кол экономист А. Ооржак, Карл Маркс аттыг совхозтуң [illegible] И. Монгуш, районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы Ч. Ондар болгаш өскелер-даа санал берип, чер, мал ажылынга аренда, бот-орулга-чарылганы улам нептередириниң, хол-биле кылыр ажылдарны эвээжедириниң, механизацияны ажыглаарының аргаларының дугайында ажыктыг сүмелерни киирген.

Ооң соонда 1989 чылдың социалистиг чарыжының тиилекчилерин илередип, шаңналдарны тывыскан. «Октябрь 30 чылы» совхоз, Сүт-Хөлдүң хереглекчилер ниитилели, «Сүт-Хөл» совхозтуң Чечектиг бригадазы, «Октябрь 30 чылы» совхозтуң Булуң-Терек СБФ-зы, «Алдан-Маадыр» совхозта Кызыл-оол Алдын-оолга удурткан сигенчи звено, Баян-Тала суурнуң херээженнер чөвүлели болгаш Баян-Тала ортумак школазының коллективи социалистиг чарыштың негелдезин ёзугаар ажылдааш, районнуң шилчиир чоруур Кызыл тугун тывыскан, [illegible] чаалап ап, бирги черниң шаңналдарынга төлептиг болганнар.

1990 чылда районнуң ажыл-агыйлары күрүнеге 1540 тонна сүттү, 1920 тонна эътти, 94 тонна дүкту, 350 тонна тарааны, 430 тонна картофельди болгаш 150 тонна ногааны садар. Районга ол ышкаш Аыш-чем программазының негелделеринге дүүштүр дузалал ажыл-агыйын сайзырадыр, чоннуң аъш-чем-биле хандырылгазын организастаар талазы-биле ажылды чорудар.

Белеткеп алган продукцияны болбаазырадып сайгарар сорулга-биле Сүт-Хөл суурга колбаса цегин, сүт хүлээп алыр черни болгаш кодээ ажыл-агый продуктулары садар магазинни кылырын планнаан. Бо чылын районга 5 миллион 985 муң рубльдиң капитал салыышкыннарын тускайлаан. Алдан-Маадыр, Ийме, Ишкин суурларда 340 кижи турар уруглар садтарын, Ийменге 300 олуттуг клуб база 133 өг-бүле чурттаар чаа бажыңнарны тудар. Оларны бо чылын ажыглалга киирер. Оон аңгыда, Сүт-Хөлге 780 олуттуг школа, Бора-Тайга, Кызыл-Тайга суурларга чунар-бажыңнар болгаш өске-даа бүдүрүлге тудугларын эгелээр.

«Чурттаар оран-бажың — 2000» программаны боттандырары — районда чугула айтырыгларының бирээзи. Күш-ажылчы коллективтерниң удуртукчулары, совхозтар директорлары хууда бажын тудуп аар күзелдиглерни деткиир, тудуг материалдары база транспорт-биле хандырар ээлээр.

Актив хуралын түңнеп тура, СЭКП райкомунуң бирги секретары М. Д. Кара-Сал эрткен 1989 чылда чедир кылдынмаан ажылдарга доктаап, бо чылын эрги частырыгларны катаптавайн, салдынган сорулгаларны күүседирде бар арга-курлавырларны чөптүг ажыглаары чугула деп чугаалаан. Хуралдан 1990 чылда районнуң социалистиг хүлээлгелерин болгаш чарыштың негелделерин хүлээп алган.

Хеймер-оол МОНГУШ.

СОҢГУКЧУЛАР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Каргы кодээ Совединиң № 22 соңгулда округунга «Аян» биле «Саадак» агиткварталдарны мооң мурнунда ийи округ кылдыр чарып турган болза ам оларны чаңгыс округ кылдыр эде тургускан. Ооң мурнунда Каргы кодээ Совединге 35 округ турган болза ам соңгулдалар дугайында чаа дүрүм ёзугаар 25 округ чедир кызырылган.

Чоокта чаа үстүнде адаттынган ийи агиткварталдарның чурттакчылары Мугур-Аксыда септелге-тудуг участогунуң кызыл-булуңунга чыглып кээп, № 22 соңгулда округундан кодээ Советке депутаттың кандидады ВЛКСМ Моңгүн-Тайга райкомунуң ийиги секретары Виктор Хертек-биле ужурашканнар.

Депутаттың кандидады бодунуң кылып чорудар ажылының программазын соңгукчуларга таныштырган.

Хурал ЧУЛЬДУМ.

ТЫВА АССР: Ий № 113 соңгулда округундан депутатка кандидат

Александр Соколович КААДЫР-ООЛ

Александр Соколович Каадыр-оол 1940 чылдың марта 9-та Таңды районнуң Кызыл-Арыг суурга ажылчын өг-бүлеге төрүттүнген. 1949 чылда Кызыл-Арыгның эге школазынга өөренип кирген, 1958 чылда Кызылдың № 2 школазын дооскан. Ол-ла чылын Москваның Тимирязев аттыг көдээ ажыл-агый академиязынче өөренип кирген. Эртемден агроном-экономист боор 1963 чылда ону дооскан. 1963 чылда Тес-Хем районда «Тес-Хем» совхозка экономистеп ажылдап эгелээн.

1966—1972 чылдарда Таңды районнуң көдээ ажыл-агый бүдүрүлге эргелелинге кол экономистеп ажылдаан. 1972—1975 чылдарда Кызыл районда «Шамбалыг» совхозка улуг экономист боор ажылдап турган. 1975—1978 чылдарда Тожу районнуң «Тоора-Хем» совхозунга улуг экономистеп база Ий салбырынга эргелекчилеп ажылдаан. 1978—1985 чылдарда Кызыл районда «Шамбалыг» совхозка экономистеп ажылдап турган.

1985 чылдан 1988 чылга чедир Каа-Хем районнуң АҮК-ке улуг экономист, оон соонда Тыва АССР-ниң Күрагроүлетпүр комитединиң кол экономизи болуп ажылдаан. 1988 чылдың август айдан эгелеп, Тожу районда «Май 1» совхозтуң директору болуп ажылдап турар. Ий көдээ Совединиң депутады, күүском кежигүнү.

* * *

Эде тургузуушкуннун негелдезин ёзугаар административтиг командылал ажыл-агый башкарылгазындан, күш-ажылчы коллективтерниң ажыл-херээнче холгаарлаар чоруктардан уштунар үе келген. Күш-ажылчы коллективтерге бот-башкартынар арганы бээр. Ынчангаш совхоз эрткен 1989 чылдан эгелеп, совхоз бүдүрүлгелериниң чамдык адырларын, ылаңгыя мал ажылын аренда керээзинче шилчиткен. Бо ажыл ындыг белен эвес, ынчалза-даа тургустунуп келген четпестерни эдип, моон-даа соңгаар арендалыг харылзааларны калбартыры — бистиң сорулгавыс.

Совхоз бүдүрүлгезиниң экономиктиг туружун быжыглаар кол арга — бот-орулгачарылгалыг аренда керээзинче бүгү адырларны чоорту киирер. Бир эвес совхоз бүдүрүлгезиниң экономиктиг туружун улам ыңай сайзырадыр болзувусса, ажылчы чоннуң социал-экономиктиг хандырылгазын моон соңгаар база эки шиитпирлеп болур. Социал-экономиктиг айтырыгларны шиитпирлеп турган, совхозтуң материал-техниктиг баазазын быжыглаар айтырыгны уттуп болбас. Бо чүл дээрге адыр бүрүзүн четчир саныг машина-техника-биле хандырары, оларның анаа турар чоруун болдурбазы-дыр.

Чуртталга бажыңы-биле хандырылганы кичээнгейге алыр ужурлуг мен. Ол ышкаш чаш уруглуг иелерге, ава болурунга белеткенип турар херээжен чонга таарымчалыг байдалдарны тургузар, ажылчы чоннуң шөлээлеп алгаш, эмнедип дыштанырынга эки байдалдарны тургузуп бээри — чугула айтырыглар. Хүндүлүг кырганнарывыска, хоочуннарывыска ачы-дузаны үе-шаанда чедирер апаар бис. Ынчангаш дараазында ажылдарны кылыр сорулгам кылдыр салып турар мен:

1. Социал айтырыглар талазы-биле мындыг чүүлдерни кылза эки деп бодап тур мен:

— бичии чаштарга сүт кухнязының тудуун 1991 чылда кылып, ажыглалга киирер;

— пекарняны 1990 чылда ажыглалга киирер;

— 1993 чылдан эгелеп сезен-даа 20 кижи эмнедип дыштаныр профилакторий тудуун Ногаан-Хөлге кылып чорудар;

— чыдып эмнедир медицина-акушер пунктузунуң тудуун 1994 чылда эгелээр;

— улуг назылыгларга, инвалидтерге чыл санында боттуг дузаны үе-шаанда чедирер;

— чуртталга бажыңының айтырыын шиитпирлээри-биле оон акпаландырыышкынының айтырыын тургузар. Ол ышкаш кооператив, хууда тудугларны материалдар-биле хандырар сорулгалыг немей 2 пилораманы ажыглалга киирер. Сыстыг-Хемге чыл санында ийи квартиралыг бажыңны район бюджеди-биле тудуп бээр айтырыгны шиитпирлээр.

II. Тудуг талазы-биле:

— механизатор кадрларның машина-техниканы шынарлыг септеп чорударынга эки байдал тургузар сорулга-биле МТМ тудуун 1990 чылдан эгелеп чорудар.

— ажылчы чоннуң культурлуг дыштанырынга ажыктыг спорт шөлүн дерип кылыр;

— ийи ажыл-агыйынга моон-даа соңгаар аренда харылзаазын калбартып турпаш, оон түңнелинде оон алган немелде продукциязын (мыйыс, кеш болгаш өскелер) болбаазырадыр тускай цехтерни тудуп, ажыглалга киирер;

— бойдус камгалалының айтырыын шиитпирлээринге бодумнуң үлүг-хуумну киириштирер апаар мен;

— Ырбанны база катап бот-башкарылгалыг тускай ыяш үлетпүр ажыл-агыйы кылдырарын чедип алыр.

Сыстыг-Хем талазы-биле немей кылза чогуур чүүлдер:

— суурда школа назылыг, школа назы четпээн уругларның санының өзүп турарын барымдаалааш, 5 чыл иштинде аңаа бир чылын-на бир классты 8 класс чедир немей ажыдар айтырыгны Улус өөредилгезиниң министерствозунга тургузар;

— суурнуң район төвүнден ырак турарын барымдаалап, Сыстыг-Хем көдээ Соведин тургузарын артык эвес деп бодап турар мен;

— ийи ажылының артыкшылдыг продукциязын «Ранторин» каттыжыышкын дамчыштыр болбаазырадып база садып саарарынга практиктиг дуза көргүзер;

— бюджет-биле ийи квартиралыг бажың тудуун кылырын чедип алыр.

— күш-ажылчы коллективтериң болгаш чөвүлелдериң бот-башкартынып ажылдаарынга аргаларны бээр, оларның ролюн кызагдавас;

— ажыл-агый айтырыгларын социал сорулгалар-биле кады шиитпирлээр.

Ырбан участогунуң талазы-биле:

— Ырбан кажан бот-тускайлаң ыяш үлетпүр ажыл-агыйы турда, мен бодап көөрүмге, бүдүрүлге, саң-хөө болгаш хандырылга айтырыглары элээн эки шиитпирлеттинип турган. Ынчангаш бот-тускайлаң Ырбан ыяш үлетпүр ажыл-агыйын тургузар мен;

— Ырбан суур хөй чыл туруп турар. Суурда электри шугуму эргижирээн. Ынчангаш ону чаартыр сорулга-биле электри дериг-херекселдери-биле хандырылга айтырыын программада киирип турар мен;

— соңгукчуларымның чагыгларын ёзугаар ажылдаар мен.

ДЕМОКРАТИЯНЫ ШЫН АЖЫГЛАЗА?

Бо чылын соңгулдалар чаа ёзу-биле калбак демократияның, ажык-чарлыг чоруктуң адаа-биле эртер ужурлуг. Ынчалзажок ооң белеткелинде бо улуг күрүне ужур-дузалыг, суурнуң, хоорайның, чурттуң эртенгизи, чаагай чоруу-биле холбашкан политиктиг кампанияны эреңгейлеп көөр, чаңгыс талалаар, мурнунда ышкаш чүгле чаңгыс кижини деткиир, бир эвес «херек» болза, ыйыдып эгелээр чоруктар чер-черлерде бар дээрзин көрдүм.

Чижек, каш хонук бурунгаар Эрзин районнуң «Чаа орук» совхозтуң Иргит Шагдыржап аттыг сүт-бараан фермазынга Кызыл № 870 девискээр соңгулда округундан РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат, республиканың иштики херектер министри В. К. Кара-Сал соңгукчулары-биле ужуражып чеде берген турда, олар чүгле үш кандидаттың чаңгызын — В. Е. Серяковту доңгүп-даңгып «таныыр» болган. Ол ышкаш РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Каа-Хем № 130 национал-девискээр соңгулда округундан депутатка кандидаттар үш кижиден база чаңгыс — Роспотребсоюзтуң баштаар чериниң даргазының бирги оралакчызының ат-бажы чүгле билдинип турар боор чорду.

Депутатка кандидат моон багай ужур-утказын, салдарын, бо факт-барымдааны канчаар билип турар дээрзин соңгукчуларга тайылбырлаар деп эгелеп чорда, чал-чаа озалдап кирип келген бир аныяк кижи «сөс алды». Демги эш Кызылдан келген аалчызынга бодунда-даа таныштырбады, депутатка кандидаттың программазын деткиир, деткивезиниң дугайында аас-даа ашпады. Чүгле олар чүге үш-үш кижиден чаңгыс-чаңгыс кандидатты-ла «алгап-йөрээп» турарларын ук кандидаттар мында соңгулда округундан депшиттирген дээрзи-биле тайылбырлап, ында чыылган чоннуң «думчуктарын чодуп», ол-ла округка депшиттирген кандидат кижиге хүндүткел чогун көргүстү. «Чаңгыс хамаарышкан округтан, тус черден депшиттирген кижилерни деткиир деп ындыг ужур-дүрүм совет соңгулда системазында чок» дээрзин Владимир Бораевич тайылбырлаарын кызытты. Ийет, кызытты. Демги оратор ону үзе кирип, бодунуң билири-биле демги чүүлдерни тайылбырлап, маңаа кызыы билинн көргүзүп турза-даа, соксаар ужур чок... Бир дем-биле арай деп барып олудунче чаладывыс.

Бо өскелерни хүндүлевес, бодунуң шын-меге бодалдарын мурнадыр, хар-назыны ам-даа улуг эвес хирезинде таптаашкынның «быжыг» дузаандан адырлып чадаан эшти С. М. Шыырапай дээр болду. Ол «Чаа орук» совхозта партком секретары албан-дүжээлгелиг. Суурнуң, совхозтуң кол идеологу кижи мындыг турушту, амыдыралдан хоорук, чүгле бодунуң билири-биле суртаал ажылын чорудуп турда, өске партком кежигүннери барып-барып даргазынга каттышпайн канчаар. База ол хүн ол үе шакта ферманың кыш-булуңунга чыглып келген ол чоокта чурттап, ажылдап турар кадарчылар, хойжулар бо ужуражылга болур мурнуу хүнүнде Сергей Михайлович боду аалдар кезип чоруп тургаш, эртен мынчан чаа бригадир соңгуур силер деп чарлап турганын буруу шаптылар.

Инек кадарчызы Биче-оол Чурук:

— Мен черле чугаалаар сөс тыппас кижи-дир мен. Бир эвес дүүн нам даргазы биске «бригадир соңгуур» деп меге медээ бербээн болза, мен өөм ээзин, өске-даа малчын кожаларымны ап алгаш келир турдум. Арта теве шанактап алгаш келдим. Харалаан кадай база чоруксаан чүве ийин. «Чаңгыс бригадир соңгуурда чеже кижи баар чүвел?» диведим бе. Бо хире солун ужуражылга болур деп эрткен дүне дүшдүлүмге-даа кирбээни шын. Канчаарга-чоорга-даа мен эр хиндиктиг кижи болгаш суурже херек-чорук бүдүрүп бо-ла кире бээр кижи-дир мен. Өгде өгнүң херээжен ээзи куруг болгай. Ооң орнунга оомну-даа бээр чорудуптарым кай. Мен артында «көк көдээ» кижи болгаш ындыг бе, «дириг» сайыт кижини бир дугаар көрүп турарым бо...

Эрзин районда Тыва АССР-ге соңгулдалар чорудар талазы-биле 4 округ бар. Район төвүнде 127 дугаар соңгулда округундан депутаттың чаңгыс мандады дээш 6 кижи (белеткелчи, эмчи сестразы, башкы, юрист, чолаачы, инженер) кижилер демисел чорудуп турда, Бай-Даг № 128 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат, СЭКП Эрзин райкомунуң бирги секретары К. А. Моңга «ушкажыптар» чаңгыс-даа төлептиг кижи бүгү «Чаа орук» совхозтан тывылбаан дээр болза, хууда черле бүзүревес мен. Ажыы-биле чугаалаарга, чаңгыс-ла ол-бо кижи альтернатива чокка депутаттың мандадын холга «быжыг» тутсун дээш ак орукту аңаа ажыдып берип турарывыс бо эвеспе. Биргээр чугаалаарга, демги-ле С. М. Шыырапайның, ол ышкаш Бай-Даг көдээ Совединиң күүском даргазы Б. Ч. Севилбааның бо талазы-биле «эде тургустунуп, эки ажылдап», кол-ла чүүл чон ортузунга агитас-массалыг ажылды үстүнде чугаалаанывыс ышкаш чаңгыс талалай чорудуп тургаш, боттарынга таарымчалыг түңнелдерге кээп турары бо ышкажыл.

Седип МОНГАЛ.
(«Шынның» корр.).

ТЫВА АССР: Саглы № 87 соңгулда округундан депутатка кандидаттар

Болат-оол Шириевич КУУЛАР

Болат-оол Шириевич Куулар 1946 чылда Тыва АССР-ниң Өвүр районнуң Саглы суурга арат кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген. 1977 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, дээди эртемниг.

Бодунуң күш-ажылчы базымнарын Б. Ш. Куулар 1966 чылда Өвүр районнуң «Кызыл тук» колхозунуң учётчиги болуп ажылдап эгелээн. 1966—1968 чылдарда шериг албан-хүлээлгезин эрттирген соонда, 1970 чылга чедир Саглының харылзаа салбырынга радистеп, 1970—1975 чылдарда «Кызыл тук» совхозка чолаачылап турган. 1975 чылдан 1983 чылга чедир ол-ла совхозка кол инженер болуп база Саглы ортумак школазынга башкылап ажылдап келген. 1983 чылдан бо хүннерге чедир «Кызыл тук» совхозтуң директору.

Б. Ш. Куулар 1984 чылда Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдун бот-өөредилге-биле дооскан. Хөй-ниити ажылынга идепкейлиг киржип, совхозтуң экономиказын көдүрер болгаш социал айтырыгларны шиитпирлээринге бодунуң арга-дуржулгазын, эртем-билиин ажыглап турар. Саглы көдээ Совединиң депутады, СЭКП Өвүр райкомунуң кежигүнү.

* * *

СЭКП ТК-ның совет улуска Кыйгырыында болгаш Тываның область организациязының политиктиг платформазында кирген чүүлдерни деткип турар мен.

Тыва АССР-ниң улус депутады болу берзимзе, мээң соңгулдалар мурнунда программамда кирип турар дараазында чүүлдерже кичээнгейни салыр мен:

1. Аъш-чем хандырылгазының айтырыын шиитпирлээрин дүргедединге мурнакчы технологияларны, күш-ажылды организастаарының депшилгелиг аргаларын ажыглап тургаш, көдээ ажыл-агый продукталарын бүдүрерин болгаш садарын көвүдедир. Долу бот-орулга-чарылганы, бот-акшаланыышкынны, өг-бүле, аренда керээлерин шиңгээдип алыр. Күрүне чагыын ниитиниң малының продуктулуг чоруун бедидип тургаш күүседирин боттандырып, хуу чоннуң мал продуктуларын совхозтуң девискээриниң иштинге аъш-чем хандырылгазын шиитпирлээринге ажыглаарын дарый өөренип көөр. Продукция болбаазырадыр биче цехтер кылырын чоокку үеде доозар. Хамаатыларның болгаш албан черлериниң, организацияларның дузалал ажыл-агыйын хөгжүдеринге шиитпирлиг дузалажыр. Ногаа өстүрерин уламчылаар, суур төвүнге теплица тударын боттандырар.

2. Эмчи хандырылгазын экижидип калбартыры-биле участок эмнелгезинге ниити аарыглар эмчизин, уруглар эмчизин бээриниң айтырыын чогуур албан черлеринге тургузар. Сүт кухнязының, аптеканың тудуун доозар.

3. Чонну чурттаар бажыңбиле хандырарының 2000 чылга чедир программазын күүседир. Аңаа үндезилээш, совхозка чуртталга бажыңнарын тударын көвүдедир. Күрүне чээлизи-биле болгаш хууда бажың тударын деткип, хамаатыларга бүгү талалыг дузаны чедирер. Малчын кыштагларда бичии бажыңнарны, кажааларны солуур.

4. Уруглар албан черлериниң материалдыг баазазын быжыглаар. 90 олуттуг ясли-садикти туттурар. Музыка школазын ажыдарының айтырыын чугаалажыр. 624 өөреникчи өөренир школаның төлевилел-смета документилерин кылып белеткээр.

5. Садыг хандырылгазын экижидер сорулга-биле суурда пекарняны эде кылып, кондитер кылыглар цегин ажыдар, тудуг материалдарының склад-садыын, белеткелдер пунктузун тургузарының айтырыын көдүрер. Ажылчыннарның, малчыннарның бараанннар-биле хандырылгазы доктаамал болурун хыналдага алыр.

6. Хандагайты — Саглы аразынга автобус чоруурун көвүдедип, ону эптиг тургузарын шиитпирлээр. Иштики оруктар тударын кичээнгейге алыр.

7. Суурга хеп чуур черлиг чунар-бажыңны тудар. Суурнуң чонун, малчыннарны газ-биле хандырар. Мал бригадаларының төптеринге тудуг-суурну хөгжүдер. Херегзелел бараанннары кылыр цехти ажыдар.

8. Саглыга телевидениениң II программазын хүлээп алыр «Москва» деп системаны тургузар. Телефон харылзаазы чогумчалыг турар кылдыр ону экижидер.

9. Стадион, культура-спорт комплекизин тударының айтырыын шиитпирлээр. Адарганга дыштанылга баазазын, Улаатай аржаанынга бир бажыңны тударын көөр.

10. Аныяктарны өөредирин болгаш ажыл-биле хандырарын чедип ап, оларның интернационалчы, идейлиг кижизидилгезинче угланган хемчеглерни ажылдап кылыр.

11. Пенсионерлер, инвалидтерге күрүнеден ап турар пенсиязындан аңгыда, совхозтуң күсели-биле деткимчени көргүзер.

12. Күш-ажылдың, хөй-ниитиниң корум-чурумун быжыглаарынга, кызыгаар камгалалынга, бойдус камгалалынга тодаргай чүүлдерни кылып, аңаа идепкейлиг киржир. Кем-херек үүлгедир, оорлаар чоруктарга удур бар хемчеглерни тодаргай ажыглаар.

13. Суурнуң чаагайжыдылгазын шиитпирлиг экижидип, бүрүнү-биле холга алыр.

14. Ажыл-агыйның экономиказын көдүрүп, ону калбартырының айтырыгларын доктаамал шиитпирлээр.

Бир эвес мени депутат кылдыр чонум соңгуп каар болза, бо программаны боттандырар дээш шыдаар шаам-биле ажылдаар мен. Республиканың, районнуң ажыл, амыдыралын шиитпирлээриниң айтырыгларынга идепкейлиг киржип ажылдаарым албан болур ужурлуг.

Любовь Санчы-Бидиповна КУУЛАР

Любовь Санчы-Бидиповна Куулар 1962 чылда Тыва АССР-ниң Өвүр районунуң Саглы суурга малчын өг-бүлеге төрүттүнген. СЭКП кежигүнү, тускай ортумак эртемниг.

Бодунуң күш-ажылчы чорудулгазын 1981 чылда Кызылдың № 4 профессионал-техниктиг училищезин дооскан соонда, Өвүр районнуң «Кызыл тук» совхозка ада-иезинге дузалакчы сарлык кадарчызы болуп ажылдап эгелээн. 1983 чылдан бээр совхозтуң улуг кадарчызы.

Л. С.-Б. Куулар хөй-ниитиниң амыдыралынга идепкейлиг киржип турар. Өвүрнүң комсомол райкомунуң кежигүнүнге соңгуткан.

Өг-бүлелиг, беш уругларның иези. Өг-бүлезиниң ээзи Виктор Каллар-оолович — дузалакчы кадарчы.

* * *

Бир эвес Тыва АССР-ниң улус депутады болу берзимзе, төрээн суурумнуң совхозумнуң сайзыралы дээш туржур. Соңгукчуларның амыдырал-чурттал газын, культурлуг байдалын экижидер, меңээ берген чагыгларны, дилеглерни амыдыралга боттандырар дээш бар күжүмнү, билиимни моондеп, оыдаар-ла шаам-биле ажылдаар мен. Бодумнуң ажыл-чорудулгамны дараазында угланыышкынныг чорудар мен:

1. Аныяктарның өөренинге, ажылдаарынга деткимчени бээр, оларны ажыл-биле хандырарын чедип алыр, мал ажылында пенсия четкен хоочуннарны аныяктар-биле солуур, оларны мал ажылынче ханылап киирер кылдыр суртаал ажылын күштелдирер.

2. Малчыннарның культурлуг дыштанылгазын шын, эки организастаар, оларның кадыын экижидип алыры-биле курорттар, дыштанылга черлеринче баар путёвкалар-биле хандырарының айтырыын шиитпирлежир, доктаамал шөлээлээн турарын чурумчудар.

3. Малчын кодан бүрүзүнге чунар-бажың тудар, электрижидер, бичии хемчээлдиг газ балоннарны өг-бүле бүрүзүнге садар айтырыгны шиитпирлээр.

4. Малчыннарның школа-биле харылзаазын экижидип быжыглаар.

5. Сарлык, чылгы кадарчыларынга турум кыштагларны тудар, ийи бригаданың төвү болур Кара-Тейде турар клубтуң, чунар-бажыңнарның септелгезин чорудар, бригада төвүнге садыгны организастап, ону хүн бүрүнүң эргежок чугула бараанннары-биле хандырар.

6. Халыын, Хорум-Ой бригадаларынга турум төптерни тургузар.

7. Малчыннарның тускай хеп-биле хандырылгазын, автомагазинниң ажылдаарын доктаамал болдурар, интернатта турар малчыннар уругларының идик-хеп, аъш-чем-биле хандырылгазын экижидер.

8. Өске чер-чер Советтериниң депутаттары-биле демнежип алгаш, ажылда чедер, четпестерни сайгаржыр, аразында дуржулга солчур.

9. Саглыга чаа школа, 90 орунуг ясли-сад тудуунуң дугайында айтырыгга боттуг үлүг-хууну киирип, өске депутаттар-биле кады бир демниг хөделир.

10. 35 киловольтулуг электри шугумун Саглыже шөерин дүргедедир.

11. Чоннуң аъш-чем, идик-хеп-биле хандырылгазын экижидер сорулга-биле райпода хуваалдалыг бараанннарны садыгларга кирген турарын чедип ап, магазинге кирген бараанннарны садып алыкчыларга долу чедиштирер.

12. Хууда бажың тудуп алыр дээн кижилерге хамаарышкан организацияларны дамчыштыр деткимче дузаламчыны көргүзер. Суурнуң чурттакчы бүрүзү картофель, ногаа аймаан боттары олуртуп ажыглаарын кичээнгейге алыр.

13. Совхозтуң девискээринде ажылдап турар кижилерниң ажылының түңнели-биле күрүне шаңналынче кижилер киирерин чурумчудар.

14. Малы чок хамаатыларны совхозтан мал садып малдадыр, чоннуң мал өстүреринге таарымчалыг байдалды тургузар. Чонда артыкшылдыг көдээ ажыл-агый продуктуларын совхозка садарын, а совхозтуун чонга садарын амыдыралга боттандырар.

15. Малчын кижи болганымда, совхозтуң экономиказын көдүрер дээш аренда керээзинче шилчип ажылдап эгелей берген мен. База ол ышкаш бүгү малчыннарны аренда керээзи-биле ажылдаарынче кыйгырар мен.

16. Бойдус камгалалының айтырыын кичээнгейге алыр мен.

Соңгукчулар-биле үргүлчү ужуражып, чагыг-дилеглерниң күүселдезин кады дыңнап, сүмележип, оларның дилег-негелделерин боттандырар дээш үстүкү кандыг-даа албан черлеринге чедир туржур бодалдыг мен.

ТЫВА АССР: Дус-Даг № 86 соңгулда округундан депутатка кандидат

Найырал Осур-оолович ТУМАТ

Найырал Осур-оолович Тумат 1944 чылда Тыва АССР-ниң Өвүр районунуң Чалааты деп черге арат өг-бүлеге төрүттүнген. СЭКП кежигүнү, ортумак эртемниг.

Бодунуң күш-ажылчы баштайгы базымнарын Н. О. Тумат ортумак школаны дооскан соонда, 1968 чылда Өвүр районнуң «Торгалыг» совхозтуң Кара-Тал хойжу бригадазынга малчыннап эгелээн. 1977—1979 чылдарда «Торгалыг» совхозтуң бода мал бригадазынга бригадирлеп турган. 1980 чылдан эгелээш, амгы үеге чедир Өвүр районнуң «Торгалыг» совхозтуң сарлык кадарчызы болуп ажылдап турар.

Н. О. Тумат хөй-ниити амыдыралынга идепкейлиг киржип турар. Торгалыг көдээ Совединиң депутады, аныяктарның дагдыныкчызы. Бодунуң шилип алган мергежилинге шынчы болуп, ада-өгбезиниң ажыл-ижин уламчылап, төрээн совхозунга 20 ажыг чылдарның иштинде малчыннап, доктаамал эки көргүзүглерни чедип ап келгени база ооң кызымаккай, эрес-шудургу ажыл-ижи бедии-биле үнелеттинген, ол Күш-ажылчы Алдар орденниң III чергези, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле, ССРЭ-ниң Агроүлетпүр комитединиң база РСФСР-ниң Көдээ ажыл-агый министерствозунуң хүндүлел бижиктери-биле, ССРЭ-ниң Улус ажыл-агыйының чедиишкиннериниң делгелгезиниң хүлер, мөңгүн, алдын медальдары-биле шаңнаткан.

* * *

Бир-тээ, сарлык кадарчызы кижи болганымда чүнүнээ мурнунда мени, өске малчын чон-биле бир демей, көшкен чурттап чоруур кижилерниң социал амыдыралы, база материалдыг хандырылгазы дүвүредип чоруур. Ол сорулгаларга чугула мындыг чүүлдерни бодап чоруур мен:

— амгы үеде «Торгалыг» биле «Ак-Чыраа» совхозтарда чүгле ниитиниң малын кадарган 150 ажыг өреге бар. Оларның чүгле 31 коданында электри шимчедикчини долу эвес ажыглап турар. Бо айтырыгны шиитпирлээри-биле Тес-Хем. О. Шынаа таварыш чоруткан, тудуу ара соксаан электри шугумунуң улуг вольтулуг тудуун Торгалыгже углай эгелээрин үстүкү албан черлеринге тургузуп, «Ак-Чыраа», «Торгалыг» совхозтарның электри шугумунга чоок турар малчын бригадаларының чамдык коданнарын электрижидер

— малчыннарның болгаш сарлык кадарчыларының ажыл төлевиринде социал чөптүг эвес чүүлдер ам-даа шиитпирлеттинмээн хевээр, а чамдык хоорай чурттуг албан-хаакчыларының шалыңы дыка өскен. Ынчангаш малчыннарның шалың төлевирин эде көөр дугайында айтырыгларны бо талазы-биле харылап турар адырлар-биле сүмележип сайгарар.

— «Торгалыг» совхозтуң девискээринде чурттап турар чон өске районнарга бодаарга, республика төвү-биле харылзажырда эң берге черлерниң бирээзи болуп арткан. Ооң ужурунда оода Кызылдан чүгле Торгалыг суур чедер самолёт рейзин ажыттырарын база Кызылдан Тес-Хем — Торгалыг автобус рейзин тургузарын, ол ышкаш ара соксаан Амдайгын — Торгалыг автооруунуң тудуун уламчылаарын дүргедедир.

— мал ажылдыг «Торгалыг», «Ак-Чыраа» совхозтарда малчыннарга эмчи хандырылгазы үениң негелдезинге ыракта четпес. Дыштанылга черлеринче, курорттарже баар путёвкалар шуут чедишпес болганда бо совхозтарның баазазы кылдыр Успа-Хөлдүн эм шынарлыг чылыг малгажын ажыглаар аргалыг түр дыштаныр эмнедир черни тургузар.

— аныяктар ортузунга кем-херек үүлгедир чоруктарга, арагалаашкынга, мал оорлаар чорукка удур суртаал ажылдарын күштелдирер. Аныяктарны мал ажылынга хаара тудар сорулга-биле оларга совхозтарның күсели-биле белен өглерни белеткеп берип база үр хуусаалыг материалдыг дузаламчыны ажыл-агыйларның талазындан көргүзерин дугуржуп чугаалажыр.

— малчыннарның садыг болгаш культура хандырылгазын, ачы-дуза чедирилгезин үргүлчүнүң кичээнгейинге ап, ону үндезини-биле экижидерин чурумчудар.

— бойдус камгалалынга хамаарышкан айтырыгларны чон ортузунга чидиг-биле көдүрер, совхозтар девискээринде турар аржаан сугларны чоннуң эрге-ажыынга тургузар. Ону камгалап кагалаар, чөптүг ажыглаар талазы-биле хамаарышкан көдээ Советтерниң харысалгазын күштелдирер.

ХОРУМ-ДАГНЫҢ КИЖИЛЕРИ

Чөөн-Хемчикте «Чыраа-Бажы» совхозтуң Хорум-Даг кооперативиниң ажыл-ишчилери бо чылдың кыштаглаашкынын организастыг эрттирер дээш бүгү хемчеглерни ап турар. Ажыл-агыйның малчыннары шупту аренда керээзинче кирген. Кижилерниң күш-ажылга сонуургалы бедээн болгаш оларның харысалгазы улгаткан. Чижээлээрге, Доң-Терек сүт-бараан фермазының коллективи эрткен чылдың планныг онаалдаларын хуусаадан эрте күүсеткеш, районда сүт-бараан фермаларының аразында социалистиг чарыштың мурнуку одуруунче кирген. Хоочун саанчыларның бирээзи Севилбаа Ховалыг чыл санында бедик күш-ажылчы көргүзүглерни чедип ап, дагдыныкчы хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип турар. Бо төлептиг иениң ажы-төлү шупту эртем-билигни чедип алгаш, амгы үеде республиканың көдээ ажыл-агыйында болгаш иштики херектер органында ажылдап чоруурлар.

Хорум-Даг кооперативтиң амыдыралында кол черни аныяктар ээлеп турар. Олар хой малдаарынга, сиген кезиилдезинге болгаш суурнуң культурлуг амыдыралынга боттарының үлегерин көргүзүп турарлар.

ЧУРУКТАРДА: хоочун саанчы, Ленинчи юбилей медалының эдилекчизи С. А. Ховалыг; аныяк механизатор Маадыр Ондар биле Хорум-Дагның хоочуну Делег-оол Салбаевич Куулар.

Владимир МОНГУШТУҢ фотолары.

Бистиң кандидаттарывыс

МИЛИЦИЯНЫ КАМГАЛАКЧЫМ ДЭЭР

Кызылдың № 870 девискээр соңгулда округундан РСФСР-ниң улус депутадының кандидадынга үш кижи депшиттирген: Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Серяков, республиканың иштики херектер министри Кара-Сал, Кызылда машина тудуушкуну заводтуң директору Тимонин. Округтуң адын чүгле Кызыл деп адаар боордан башка, ында республиканың бичии чартыы кирип турар. Тодаргайлаарга, бо адааным округта үстүнде депутаттың үш кандидады дээш бадылаашкынны март 4-те Тожу, Бии-Хем, Кызылдың кодээ районунуң, ол ышкаш Эрзин, Тестиң соңгукчулары чорудар. Үш кижи үжелээн РСФСР-ниң улус депутады болу бербес дээрзин номчукчу билир. Кым дээш олар деткиишкинни бээр, үнүн кадар дээрзи соңгукчу кижиниң бодунуң хууда херээ. Кажан соңгулданың ай, хүнү, доктааткан шагы кээрге, соңгукчу ону боду чааскаан шиитпирлээр, соңгулда чорудар кабинаже ооң-биле кымдаа кады кире бербес...

Ажыл-ижим аайы-биле Тес-Хем районга чорааш, РСФСР-ниң улус депутадынга депшиттирген «үштүң» бирээзи В. Б. Кара-Сал-биле ужуражып чугаалажыр аргалыг болдум. Улус чонунга ооң чүнү чугаалаксааныи база ажылының, депутатка кандидат деп эрге-хүлээлгезиниң аайы-биле чүнү тодаргай кылыр деп турарының база ол ышкаш ооң кандыг кижил деп чүвени билип алыры-биле чугааны чоруттум. Чүгле чугаалашкан эвес, ооң чамдык черлерге чон-биле ужуражыышкынын кыдыындан эвес, а шуут дорту-биле хайгаарап көөр аргалыг болган мен. Депутатка кандидат В. Б. Кара-Сал дораан чон-биле, соңгукчулар-биле ужуражып эгелей берди. Баштайында машинадан дүшкеш, аалчылар бажыңынга безин тургустунуп албайн, СЭКП Тес-Хем райкомунуң болгаш райкүүскомнуң ажылдакчылары-биле, дараазында Тес-Хем район Совединиң күүсекчи комитединиң иштики херектер килдизиниң коллективи-биле чугааны кылды.

Оон аъттангаш, «Кызыгаар» совхозтуң ажыл-ишчилеринге «аалдап» чеде берди. Орук аайы-биле бистиң амыр-дыжывыстың камгалакчылары — дайынчы кызыгааржылар-биле чугаалашты. Ооң орта айтырбаан, сонуургаваан, сагыш аарываан чүүлдери барык чок. Ол 18—20 хар иштинде аныяк, чалыы, чараш бистерниң интернационалчы ажы-төлдеривистиң амыдыралы, дилег-негелдези, кызыгаар камгалалы, бо талазы-биле туруп болур бергедээшкиннер, чанында даштыкы кызыгааржылар-биле харылзаазы дээш сонуургаан, айтырган чүүлдери хөй. Чүгле айтырган эвес, а бодунуң талазындан оларның мурнунда туруп турар сорулгаларны дарый шиитпирлээрин чедип алыр дээш демдеглеп, бижип ап туржук.

Дараазында малчыннарның амыдырал-чуртталгазын сонуургап көрдү. Ол көөрде мээң моон мурнунда «үдеп чораан» чамдык даргалар ышкаш чүгле кажаа-хораа бакылап, айтыышкын берип кааш, бурт дивес кижи болган. Баштай-ла улуг-биче улус-биле чолукшуп, хөөрежир, оларның сеткилдерин, сагыш-бодалдарын шинчилээр, ажыдар, амыдырал-чуртталгазын айтырар, ынчап тура, ам чоорту барып кижиден малче шилчиир, кажаага чедер, арга-сүмезин кадар, айтырыгларны шиитпирлээри-биле демдеглелдерни кылып алыр. Чижээ, малчын Борбак-оолдуң 15 бода малы читкен дугайында айтырыын ол-ла аалга тура-ла барык шиитпирлежип берди. Черле ынчаш шак мынчаар көре тура чоннуң дилээн хандырбас, ажыл чылзыр, хей черге хоозун аазаашкын кылыр чүвеге ол кедергей хөңнү чок кижи деп чүвени көрдүм.

Ооң үргүлчү улус чон аразынга чоруур, оларның амыдырал-чуртталгазы-биле чиге, дорт хамаарышкан айтырыгларны хүн бүрү шиитпирлежип турар кижи болгаш ындыг бе, танывас-билбес кижизи чок дарга болду. Кызыгааржыларның амыр-мендизин айтыргаш, күрүневистиң, улус-чонувустуң камгалалынга моон-даа эки чедиишкиннерни күзеп, чылыы-биле байырлашты. Баштай келген аалывыс Сагаачы Дагбаның өө чүве. Мен тыва кижиниң «Эрниң үш оюну» деп адаар (хүреш, аът чарыжы, ча адары) оюннарының эң «колу» хүрешке кончуг ынак кижи мен. Ынчангаш республика мөгези Дагбаны кады чораан эжимге таныштырар деп бодалымдан чүү-даа бүтпеди. Ол боду-ла аалдың, коданның, хойнуң ээзи-биле мынчаар экилежир, чолукшуур кижи болду:

— Амыр-менди! Мал-маган сол, хүр бе, ыт-куштан өршээлдиг бе? Республика мөгези кижи мал-маганны база шак ынчаар дыңзыг малдап, карактап, көрүп, ажаап-тежээп турар-ла чүве ыйнаан...

Ол хүн черле элээн хөй аалдарга кириш четтиктивис. Барык шуптузу бажыңнарда чурттап орар. Чылыг, чырык. Чырык дээрге чүгле көдээниң ыш дуглаваан чырык хүнүнден эвес, а сайгылгаандан. Бажың бүрүзү Москва, Кызылды, Американы, Японияны, Индияны... «көрүп» орар. Кады чораан даргамның эрткен чыышта кады Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады турган, бистиң Тывавыстың ажыл амыдыралын кады шиитпирлежип чораан эжи хойжу Кара-кыс Кенейниң бажыңында газтан бээр бар болган. Черле ынчаш бо малчыннарның бажыңнарының иштин көрүп орарымга, хоорай улустарындан дудак чок чурттап олурары илдең. Харын-даа ажа дүжер чүүлдер безин бар. Ылаңгыя алтарааларының, үлгүүрлерниң каас-чаражын. Ол бүгү бисти өөрттү. Ооң дугайында депутатка кандидаттың бүзүреттирген кижизи, Тес-Хем районнуң улус судьязы Долгар Ондаровна Бартан барган өглеривис санынга чугаалап чорду.

В. Б. Кара-Салдың хөй чон-биле ужуражыышкыны баштай Ак-Эрик суурнуң Культура бажыңынга эгелээн. Даартазында Берт-Даг, дараазында кежээ район төвү Самагалдай суурга. Ажыл-ижи чай-кызыы чок кижи болгаш, өске суурларга четпээн. Ол оларга барбас, четпес дээни ол эвес. Ам келир санныг хонуктарның иштинде Убса-Хөлдүң чалгыглары ырак эвес бырланайнып чыдар О. Шынаа чедир оруун уламчылаар. Ол черниң туруш-байдалын көрген улус арткан өске суурлар ук оруктуң аксында турар дээрзин билир. Депутатка кандидат чүгле кежээлерни манап турбады, хүндүс район төвүнүң улуг дээн албан черлерин, организацияларын барык дөгерезин эргиди, кезиди, четти.

Ол аразында бичии-ле чай-хос тыпты бээрге, малчыннарга баарын утпады. Депутатка кандидат В. Б. Кара-Сал өгге хөлчок ынак кижи чорду. Чылдагаанын сөөлзүреди билдим. Ол бистиң база бир кыдыг-кызыгаар районувус бажы бедик Бай-Тайганың оглу, өгге төрүттүнген, өгге өскен. Ооң бир малчын аалга мындыг чүүлдү чугаалап органын сактып тур мен. Эрзин, Тестиң өглери черле ындыг. Улуг, делгем, ак. Ынчалзажок Владимир Бораевич бичии Володя турар шагда өглер оон-даа чараш, хевир-көрүштүг, чылыг турганын чугаалап орду. Чүге дизе кидисти ынчан кижилер боттары моон-даа кылын, ак кылдыр өйүп ап турган. Магазинге кидис келир-даа болза, албас. Боттары бүдүрер. Мээң чуртум Эрзинде Тере-Хөлче (Эзеңгилиг хөл) баар орукка Тес кыдыында Кидис-Салыр деп аттыг чер амдаа туру. Оладып чеже-даа аъттыг, чадаг эртип тургаш, бо эвээш эвес хар-назыным иштинде орта кидис өйүп орган чаңгыс-даа эр, кыс кижини көрбээн мен. Чүгле тыва танцылардан дээрден башка. Өгбелеривис ол атты тус черге анаа-ла тыпсып кагбаан...

Ынчаарга депутатка кандидат ол клубка, дөө бригадага, бо Культура бажыңынга чон-биле ынчаарда-мынчаарда шак мынчаар ужурашкан деп бижииринден уштунар деп бодап алдым. Ооң орнунга ол ужуражылгаларга болгаш анаа-ла кудумчуга болган чоннуң чугаа-соодуундан чамдык одуругларны маңаа киирикседим.

Кодур-оол Куулар, башкы:

— Хоойлу-дүрүм камгалаар, корум-чурум чок чорукка удур демисел чорудар түр комитеттер республикада бистиң районда безин тургустунганын билир мен. Чүгле тургустунган дээрден башка, оларның ажыы чок, көзүлбес мындыг. Боттарының дөрт хүлээлгезин олар күүседип эгелээр кылдыр «оттурар» үе келбээн бе?

Борбай-оол Чооду, кадык камгалалының хоочуну:

— Сөөлгү үеде тыва дыл, культура дугайында чүгле чугаа эвес, а республика чергелиг хурал-суглаалар безин болгулады. Тыва чоннуң культуразын көдүрер, моон соңгаар хөгжүдер кижилер бистерниң ажы-төлдеривис болгай. Төрүмелинден ырлаарынга, хөгжүм херекселдеринге ойнаарынга, чуруур, бижииринге салым-чаяанныг бичии тыва ажы-төл хөй-дүр. Республика найысылалынга мырыңай оларны чыып алгаш, тускай школа кылып алган турдувус. Ам ол чок дээр. Мону катап тургузарын чедип алырын депутатка кандидаттан дилеп тур мен.

Мөңгүн-оол Эртине, совхоз директору:

— Кооперативтерниң ажык-дузазын көрүп чор бис. Ынчалза-даа дөө-ле ол Кавказтан, бөдүүнү-биле чугаалаарга, аяк чуур кижини безин бээр чалап турган ажыы бар бе? Боттарывыстың ажыл чок аныяк-өскенивисти ынаар хаара тутса чүл?

Моторк Тирчин, радиоорганизакчы:

— Тывага бир дугаар самолётту башкарып алгаш келген кижи кым ийик? Бистерниң чаңгыс чер-чуртуувус Чооду Кидиспей болгай. Ындыг хиреде ооң төрээн чуртунда (районунда дээрим ол), самолёт бөгүн ужуп турар бе? Чок. Л-410 хамаанчок, күчүлүг ТУ-154, ИЛ-62 безин хонуптар хире делгем шөл Тываның бурун найысылалы Самагалдай суурнуң чанында болгай. Биске аэропорт туттуруп бээр талазы-биле чагыгны депутатка кандидатка киирип тур мен.

Татьяна Аракчаа, башкы:

— Мен кажан-даа депутатка кандидаттың мындыг солун программазын дыңнап көрбедим. Ында кол чүүл шынында-ла, депутатка кандидаттың кыйгызы-биле бүрүн дүгжүп турар-дыр: «Хоозун сөстен ажыл-херектерже шилчиир» деп. Ында мен дыңнап, билип орарымга, ол бир чамдык улуг эргелиг даргалар ышкаш болур-болдунмас аазаашкыннар кылбады. Бир-тээ, депутатка кандидат эрге-хоойлу органнарында удуртукчу кижи болганда, корум-чурумну экижидер талазы-биле шыңгыы хемчеглерни ап чорударын диледим. Бистиң район кызыгаар черде турар. Чурттакчылары база чүгле тус черниң улузу-дур. Ол хирезинде кижи Самагалдайга орай кежээ хостуг чорууру айыылдыг апарган. Бистиң шагдаа ажылдакчыларын бут кырынга тургузарын негедим.

Солун чугаалар, ажыктыг арга-сүмелер хөй. Оларның шуптузун мен маңаа киирип шыдавас болганымда, бир чамдык бодалдарны бодумнуу-биле бириктиргеш бижээним ол. Депутатка кандидат черле бөдүүн, биче сеткилдиг кижи-дир эвеспе деп чүвени мындыг чижек-фактылардан көрдүм. Чижээ, Владимир Бораевич Кара-Сал бо удаада РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр хары утда ийи округтан депшиттирген турган. Бирээзи Кызыл-Мажалыктың № 131 национал-девискээр соңгулда округу. Ында В. Б. Кара-Сал-биле чергелештир ажылчын, кадарчы, суггатчы мергежилдиг элээн каш кижи депшиттирген турган. Ол бо бөдүүн ажылчын улуска орук ажыдып бээри-биле ук округтан ойталаан. Ам бо үеде Кызылдың № 870 девискээр соңгулда округундан РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат болуп турарын дыңнаткан бис. Кандидат бодунуң чугаазын бирде моон эгелеп турганын дыңнаан мен.

В. Б. Кара-Салды депшиткени чоннуң корум-чурум камгалалынче кичээнгейни салып турарын херечилеп турар. Моон мурнунда чурттуң бо хире улуг парламентизинге депшиттирип турган юристер барык турбаан, арта Тывадан.

— Хей чүве аазап, азы чамдык таварылгада бүдер-даа чүве болза, бир чаңгыс артык кажаа тударының орнунга ажы-төлүвүстүң, аныяктарның салым-чолун бодап, бо акша-хөреңгини ынаар углаза эки. Ынчангаш мен В. Б. Кара-Салдың салган сорулгазын бүрүн деткип, ол дээш бадылаашкынымны бээр мен — дээн кижилер хөй.

Ынчангаш мен база депутатка кандидаттың программазындан ындыг-мындыг саннар адап, уштап бижип турбайн, ооң программазының утказын ийи сөс-биле дамчыдайн: ол бистиң келир үевис — чаштарывыс, аныяктарывыс дээш демисел, аңаа холбаштыр корум-чурумну быжыг тудары, милицияны улус камгалакчым дээр. А уруглар — бистиң келир үевис, даартагы чырык амыдыралывыс-тыр.

Седип МОНГАЛ.

Номчукчулар шүгүмчүлеп, саналдап тур

ЧУГЖУП ТУРБАЙН, ХЕМЧЭЭН АЛЗА

Кызыл-Мажалык суурнуң Чүргүй-оол кудумчузунда чаагайжыды туттунган 18-18 аал чурттаар 2-2 каът 5 бажың бар. Ында күш-ажылдың, дайынның хоочуннары пенси черлерден эгелээш, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге чедир 90 өг-бүле чурттап турар. Оларның ол бажыңнарже өөрүшкү-маңнайлыг көжүп киргени чугаажок.

Сөөлзүредир, ылангыя амгы бо үеде, оларның баштайгы өөрүшкү-маңнайы өжүп бадып, «Барааны чаагай, ады чаагайжыды туттунган бажыңнар-дыр» дээш аай-дедир көжүп эгелээн. Чамдыктары хөй чарыгдал үндүрүп, өрээл бүрүзүнде электри каминнери садып салып, энергия дээш хөй акша-хөреңгини чарыгдап турар. Батареялар чылытпас, соок, каът-таңмааже хоржок. Шөлээн ном номчуп, телевизор көрүп, хөглүг чугаалажып орар чылыг чок. Тодаргай факт дээр болза бо. Мээң чурттап олурарым 102 бажыңның алды дугаар квартиразы хана биле дээвиирниң каттышкан тиииден, азыгларындан, соңга кастактарындан хыраалааш, дамдылап эгелээн, сөөлзүредир ол дамдылар доңгаш, дээвиирде, азыгларда дош-булуктар болуп калган. Чамдык ханаларның штукатурказы ойлуп дүжүп эгелээн. Бичии эрээн хыраа, доштуң суу шала кырында хөөлбектелип чыдар. Кухня, чунар черниң, туалеттиң агаар үндүрер черлери, хоолайлар дутланган. Үзүктел чок хөй каминнер салырга ындыг бе, розеткалар өрттенип, ажыглалдан үнүп турар. Эрткен декабрь айда электри энергиязы дээш 32 рубль төледим. Чамдык дүнелерде ажы-төл хоккаларывыска-даа хонгулаар. Идик-хеп өл-шык. Чамдыктары харын дүдүп чыдар. Хоккаларым 4-5 квартира ындыг байдалдан өскээр көшкүлеп чоруй барган.

Ол бажыңнарның чурттакчылары бөлүк-бөлүү-биле районнуң чуртталга-коммунал ажыл-агыйы черинге, ооң начальнигинге баштай аас-биле, ооң соонда бижимел-биле каш удаа негелде-хомудалды киирген, кандыг-даа деткимче, дузаламчы чок болган. Партия райкомунуң, райкүүскомнуң удуртур даргаларынга база айтырыгны тургузуп, хомудалдарны база киирген, кандыг-даа түңнел чок. Бергези черле кончуг боорга, партия райкомунуң бирги секретары Б. С. Нурзатты бажыңче чалап, байдалды көргүзүп, чылдагаанын чугаалап-даа турдум. Ам канчаар, ойлуп дүшкен хананы, булук-доштуу, дамды сугну даргага көргүстүм. Айтырыг дөмей-ле районнуң чуртталга-коммунал ажыл-агыйы чериниң начальниги Р. Я. Миллерге келген. «Чылдагааны чүдел, чүнү канчалза экил, кайы организациядан кандыг дуза дилээрил?» деп айтырыгны сүмележип, хемчег алган болза деп бодаан мен, ынчан бир янзы болур ийик. Байдалды дораан илеткээр хамаанчок, 20 ажыг хонукта кылган чүве чок, соок дыңзаанда, улам бергедеп келген. Чамдык чурттакчыларның ажы-төлү, ал-боттары аарып эгелээн.

Райкүүском даргазы С. Н. Ильенков оралакчызы-биле 2-3 катап кээп көргеш, «аът комбинады багай одап турар-дыр, одаарын экижидер бис, кырынче шлак урдурар бис, хемчээн ап чорупла тур бис» дээр. 5-6 самосвал шлак дужуруп каан, оозу чартык ай хире кудумчу богу болду. Мону кандыг деткимче, дуза дээр боор.

Бирги секретарьга оон соонда-даа дуза дилеп база чедип турдум, кабинединге-даа кирдим. Сөөлүнде даргам шуут: «Че, чүү болду деп?» — деп удур айтырар апарган. Ам барып негелде-хомудал кылыр, деткимче, дуза дилээр черим, шынапла, чок болду. Ынчангаш редакцияже ону бижип олурарым бо. Кижилер дээш удуртукчулар сагыш човавас чүве болза, кым ажылдаар, хемчег алыр чүвел? Өске районнарда удуртукчу даргаларның кижилерниң негелде-хереглелинге кичээнгейи кандыг ирги?

Чоннуң негелде-хомудалдарынга харыысалга чок, кижи дээш, оларның амыдырал-чуртталгазы дээш сагыш салбас шак мындыг удуртукчуларны ам болур соңгулдаларда депутат кылдыр депшиткен ажыы бар бе? Депшидер-даа болза, ажыкчарлыг чорукту ажыглап, ажыл-агыйында, аажы-чаңында чедер-четпестерни, дорт айтып, шүгүмчүлеп тургаш, депшидер болза, ынчан боттарынга эде тургузуушкунну эгелээр боор деп бодаар кижи-дир мен.

Саая ЭРЕС-ООЛ.
Барыын-Хемчик район.

КЫЗЫП-КЫЙЫП, КЫДЫГЛАЙ КӨӨР

Улус депутаттарының Шагаан-Арыг хоорай Совединиң күүском даргазы Киреев чоннуң негелде-хомудалдарын шуут херекке албастаан, кымның-даа чагыг дилээн тооп көрбестээн дарга-дыр бо. Чүү-даа чүве ужур-дүрүмнүг болгай. Чоннуң үнүн дыңнавас, оларның амыдырал-чуртталгазынче ханылавас Совет эрге-чагырга удуртукчузунуң биске кандыг-даа ажык-дуза чогу билдинигир.

Маңаа чамдык чижектерни тайылбырлаксадым. Эрги Шагаан-Арыгның чурттакчыларының сөөлгүлери чүс ажыг кижи Шагаан-Арыгже көжерде, түр үеде чурттаар кылдыр ийи улуг демир барактарга турумчуп алганнар. Олар аңаа чурттап тургаш, чоорту хосталган чуртталга бажыңнарынче көжүп кирер ужурлуг турганнар. Ындыг амыр чүве кая турар, ынанганының бажын ыт чигени биле дөмей болган. Киреев ийи барак иштин долдур тырып каан улузун шуут уткан. Ол дугайында айтырыг тургузарга, хаайынга-даа капастаан. Дарганың хүлээп алыышкынынга кирери бергедээн. Ол кабинединге шуут олурбас, бир-ле черже келдирткен, чалаткан болур. Арыннар үскүлештир ужуражып кээрге, ужур эдерип бичии манаарын дилээр. Кабинединден карыштыр үнгеш, хүнзедир чиде бээр. Дарганың шак мынчаар чонну хүлээп ап турарынга хамаарыштыр хомудалдарны ооң үстүнде эрге-дужаал ээлеп орарларга каш удаа дыңнадып шаг болдувус.

Эрткен чайын дыка хөй хамаатылар дарганың кирер эжик аксынга өрээлинге ээлчег манааш олурупканнар. Чыылган чон манап чадааш, эжиин бакылап көөрге, Киреев дарга ажылдап орар өрээлиниң дөрүнде соңгадаң үне халааш, дезе берген болган.

Хоорай Совединиң сессиязын чарлап алгаш, каш-даа катап үскен таварылгалар бар. Чамдыкта харын боду безин келбейн баар. Ам сөөлгү үеде бо чылдың эгезинден эгелээш, кымны-даа хүлээп албастаан. Даргавыстың шак мындыг хамаарылгазының ужуруунда район төвүнде чамдык хамаатыларның талазындан күзенчиг эвес хөөннер тыптып турар. Айтырыг бо хире чидиг тургустунуп турда, СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары В. С. Неделин, райкүүском даргазы Д. Х. Ооржак чоннуң үнүн тоовайн турар. Харын-даа Киреевти хоорай Совединиң улус депутадынга кандидат кылдыр баштай барган организациязы деткивейн баарга, өскезинге баргаш, сыгап тургаш, депшиттирип каан.

Ам Киреев даргага бүзүреливис шуут оскунган бис. Хамаатыларның бажың-балгат негээн даңзызы, оочур чуруму билдинмес. Хамык чүве шупту хойтпакталган. Бажың оочурунуң даңзызы будалган, ону кым-даа билбес, чажыт черде шыгжап алган. Оочур чуруму үрелгеп. Чамдык кижилерниң билдириишкиннери, ат-сывы шуут тывылбас. Бо байдалды канчап эдерил? Ужурунда болза, ол оочур чурумунуң даңзызы өске бүгү черлерде ышкаш эң көскү черге астынган тургу дег.

Бажың үлелгезиниң талазы-биле чигзиниишкиннеривис дыка хөй. Киреев дарга колдуунда таныш-көрүш өөрүнче чая үлээш туруп бээр, тус черниң үндезин чурттакчыларын кызып-кыйып, кыдыглай көөр. Улусту алалап тургаш, бажың ордери тыпсыр.

Оон ыңай районнуң удуртукчулары кайын-даа келген кижилерни чалап эккеп алгаш, ажылга киирбейн чыткаш-ла, Киреевти дамчыштыр бажың бээр чаңчылдыг апарган. Партия Улуг-Хем райкомунуң секретары Августовский мурнунда ажылдап турган чери Бии-Хем райондан А. Чеброва деп кижини амыдырал хандырылга комбинадынга даргаладып ажылдадыр дээш эккеп алгаш, ажылга тургустунмайн турда-ла, бажың берип каан. Нииити хуралга ажылчыннар чаа дарганы соңгувайн барган. Ол эрге-дужаалга ооң мурнунда ажылдап турган Бугалдайны хевээр арттырган. Бугалдай бир чыл дургузунда бажың чок боттаңнап чурттап келген. Шак мындыг байдалга коммунал ажыл-агыйының удуртукчузу Дозур-оол Кыргыс-Кара, Петр Найдан-оол Николай Соскал база таварышкан.

Саян артындан келир улус бар дээш тудуу доозулган бажыңнарның чамдык кезиин тудуг трезиниң эргезинге берип каар таварылгалар бар. Ол үлелгени тресттиң даргазы дагыр салаазын тыртып бээр, национал тыва кадрларның олче көжүп кирери болдунмас. Чыл төнчүзүнде ажыглалга кирген 40 аал чурттаар бажыңның 20-зин треске берип каан. Ынаар чүгле дарганың «кижилери» кирген. Тыва ажылчыннардан кым-даа бажың албаан. Зинаида биле Хеймер-оол Шыраптарның өг-бүлези Кызылдан дугуржулга ёзугаар керээлиг ажылдап келген. Олар үш чыл ажылдап келгеш, 5 уруглары-биле кады нииити чуртталга бажыңының бичии, дыкпыш өрээлинде сыңмарлажып олурар хевээр.

Бажың ээлчээн манааннарның аразында күш-ажылдың хоочуннары мырыңай эндерик. Оларның аразында оочурда турар Мактар Монгуш улус чонну алалап көөр Киреев даргага каш удаа мегеледип келген. Бодум база шак мындыг шыдажыр арга чок берге байдалга таварышкаш, бо чагааны бижээн ужурум-даа ында чүве. Бо бүгү чүүлдерниң түңнелин үндүрүп, хоорайның бүгү чонунуң хуралын кылып, аңаа тайылбырлап бээрин чон негеп турар. Чоннуң хөөнүн Совет эрге-чагырганы холда тудуп баштап орар даргалар чогуур үезинде өөренип көөрү чугула.

Богатыр КОШКАР-ООЛ.
Партияның, күш-ажылдың хоочуну.
Улуг-Хем район.

Почтачыга сөс

АДРЕСТЕРНИ ТОДА БИЖИҢЕР!

Бо чылдың январь 24-те № 20 «Шында», «Адрезин соора, бижээш» деп материалды номчааш, бо чагааны бижиирин шиитпирледим. Борис Бавууевич посылказының адрезин шын эвес бижээш, ону үр үеде дилеп турган-дыр. Мээң ажылымда ындыг чижектиг таварылгалар дыка хөй болуп турар. Чижээлээрге, мээң почта чедирип турар участогумнуң Салчак Тока кудумчузунда 3 «а» дугаарлыг бажың бар. Ында чурттакчылардан аңгыда, албан черлери база бар. Чамдык улустар боттарының дөргүл-төрелдеринге, улустарынга чагаа бижээш, адрезин Салчак Тока кудумчузу, 3 «а» дээш, оон секциялар дугаарларын салгаш, анаа-ла фамилиялар бижип каар. Ында ийи училищениң сургуулдарының аразындан Монгуш, Ооржак, Донгак, Ховалыг дээш оон-даа өске нептереңгей фамилияларлыг улус дыка хөй. Мынчап кээрде секция дугаарын салгаш, фамилия бижип каарга ооң ээзин тывары шуут улуг ажыл. Ынчаарга ында чурттакчыларга хамаарыштыр чугаалаар болза, кажан олар солуннар, журналдар болгаш оон-даа өске чүүлдер чагыдып алгаш, анаа-ла Салчак Тока, 3 «а» дээш квартиразының дугаарын черле салбас боор-дур. Бистер, почтачылар, ол чагыдылга кылып алган улустарны дилээр дээш хөй үе-шакты чидирип турар бис. Сургуулдарга чамдыкта акша-төгерик-даа келгилээр-дир, ынчангаш мастер башкыларны тып тургаш, улусту оон билип алыр-дыр бис. Чамдык чагааларны, акша-төгерик шилчиилгелерин ээзи тывылбайн барганының ужурундан дедир чорудар таварылгалар бо-ла болу бээр-дир. А дедир чорудар дээрге, база-ла адрес чок болурга-ла, шүүттүү аажок. Ындыг чагаалар дыка хөй болуп турар. Оларда база-ла үстүнде адааным ышкаш кудумчу, бажың дугаары болгаш фамилия бар, ол-ла. Чамдык ындыг чагааларны адрестер бюрозунче-даа чорудуп турдувус. Адрести тып, ээзинге ону чедирип турда, барык неделя ажыг үе эрте бээр.

Почта хааржактарынга хамаарыштыр база чугаалаар дээн чүүлдерим бар. Чамдык чурттакчылар боттарының почта хааржактары үрели-даа бээрге, ону боттары удур септеп, харын-даа шоочалап ап турары эки-дир. Ындыг улустар чагыдылгаларын, чагааларны болгаш өске-даа корреспонденцияларны өй-шаанда ап турарлар. Бодум почтачы кижи болганымда аңаа өөрүүр-даа-дыр мен. Чамдык улустуң хааржактары үргүлчү ажык, азы шоочалаар чери үрелик болгаш ужурундан аңаа эккелген чүүлдер удаа-дараа чидип турары хомуданчыг. Ындыг улустар хооркүүскомче болгаш бистиң удуртукчуларывысче хомудал киирип, телефонга кончуттунуп, азы почтачы кижини чамдыкта дорамчылап, бак сөглей бергилээри база бар. Ындыг таварылгаларда түвектиг-дир. Читкен журналдарны, солуннарны боттарывыс саткаш, чедирип-даа турар-дыр бис. Чамдыктарывыс мындыг чүүлдерден түвексингеш, ажылдан шуут үнүп-даа турган таварылгалар бар. Бир кижи ажылдан үнүп чорууруга, өске арткаиннарынга ажыл немежип, четтикпейн баргылаар улус-тур бис. Ынчап кээрге, солун номчукчуларга орай чедер ужуру-даа ында. Улустуң негеп турары-даа [illegible].

Светлана САТ.
Кызылдың почтачызы.

ШУШЕНСКОЕГЕ БОЛГАН МИТИНГ

Район солуну «Ленинская искра» Красноярск крайның Шушенское район Совединиң улус депутаттарының кандидаттарының даңзызын январь 16-да парлаан. Советтиң 75 мандадында 108 кандидат депшиттиргенин районнуң соңгукчулары билип алган. Санап көөрге, дыка хөй улус депутаттарының кандидаттарының удурланыкчызы (альтернативазы) чок болган. Оларның аразында райкүүскомнуң даргазы, партияның район комитединиң секретарьлары болгаш районнуң өске-даа удуртукчу ажылдакчылары бар.

Шушенское райкүүскомунуң даргазы, район Совединиң депутадынга кандидат Н. И. Сергиенко-биле соңгукчуларның ужуражылгазы январь 30-де болуп турда, КАИ-ден алган справканы аңаа номчаан. Ында бижээнин ёзугаар алырга, районга келген дөрт «Ниваны» райкүүском даргазы боду, ооң машиназының чолаачызы Г. С. Истомин, райкүүскомнуң саң килдизиниң начальниги М. К. Агибалов болгаш районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы В. К. Максимов садып алган болган. Оон аңгыда, сөөлгү ийи чылда чаа чиик машиналарның ээлери райкүүскомнуң даргазының оралакчылары Н. В. Михайлов биле А. Н. Попов, садыг директору М. Е. Каскаев, садыг баазазының директору Ю. Н. Буянов болган.

Хөй-нииитиниң негелдезин ёзугаар районнуң ажылчы чонунуң нииити митингизин февраль 9-та эрттирерин шиитпирлээн. СЭКП райкомунуң пленуму ооң бүдүүзүнде болуп эрткен. СЭКП райкомунуң бюро кежигүннери албан-хүлээлгезинден партия райкомунуң бирги секретары Н. К. Колесниченкону, партия райкомунуң организастыг килдизиниң эргелекчизи Г. В. Киселевту, райкүүскомнуң даргазы Н. И. Сергиенкону пленум хостаан. Пленум соонда сессия болган, албан-дужаалындан хостаар дугайында Н. И. Сергиенконуң дилээн сессия хандырган.

Бир хүн болганда митинг эрткен, орта үш муң хире кижи киришкен. Ооң кол лозуңу — бүгү эрге-чагырганы чонга бээри болган.

В. ОЛЬХОВИК,
А. СОНОВИКОВ.

Шушенское,
Красноярск край.

ХАНДЫР БОДАП КӨРЗЕ ЭКИ

Эрткен воскресеньеде Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Тывада филиалының хуралдаар залынга хурал болган, аңаа нииитилел-политиктиг чаа организация — Тываның улусчу фронтузун тургузарының дугайында айтырыгны чугаалашкан. Ук хурал чөпшээрел чок эрткен, ында инициативтиг бөлүктүң буруузу дээрзин К. А. Бичелдей бодунуң чугаазынга демдеглээн.

Хуралга киржирин күзээн бүгү кижилер олче кирип шыдаваан. Ол чорук Кызылдың хөй-нииитизиниң дыка хөй төлээлекчилериниң чемелээшкинин болдурган. Ындыг нарын байдалдың тургустунуп кээрин ооң эгелекчилери баш удур көөр турган. Филиалдың хуралдаар залы, шынап-ла, бичии болгай, ындыг хевирлиг ажыл кылыры аңаа болдунмас. Ол четпес чорук салдынган айтырыгларны шыңарлыг шиитпирлээринге салдар чедирген. Хөй-нииитиниң бүгү талалыг саналдарын дыңнаар арга чок болган.

Инициативтиг бөлүктүң мандаттар үлеп бергени 295 кижиде бадылаар эрге бар, олар үш чүүл айтырыгны чугаалашкан: нииитилел-политиктиг организацияны тургузары, уставтың болгаш программаның төлевилелин хүлээп алыры, тургузукчу съездини (конференцияны) эрттирерин белеткээр талазы-биле түр комитетти тургузары.

Инициативтиг бөлүктүң кежигүннериниң бирээзи К. А. Бичелдей тургустунуп турар организацияның программазының төлевилели-биле чыылганнарны таныштырган. Партия совет ажылдакчылар-биле болган дискуссияның соонда — ол дискуссияның дугайында отчёт «Шын», «Тувинская правда» солуннарга февраль 16-да парлаттынган — төлевилелге үндезинниг өскерилгелер болбаан. Инициативтиг бөлүктүң кежигүннерин ужуражыышкынга чаа шимчээшкинниң ажыл-чорудулгазы инициаторларның контролюнуң адаандан үнүп, өске орук-биле чоруй барып болурун сагындырган турган. Программаның «Күрүне дугайында» кезээнде Тывага эвилелдешкен республиканың эргезин бээр болгаш ооң девискээриниң дугайында чүүлдер өзек болуп артпышаан.

Боттарынга алган харыысалганың чүү хире шыңгыызын шимчээшкинниң эгелекчилери хандыр бодап көрзе эки. Бадылаашкынның хөй кезии-биле нииитилел-политиктиг организацияны Тываның демократтыг интернационалчы шимчээшкини деп адаарын доктааткан. Шимчээшкинниң угланыышкынының утказы өскерилген бе? Өскерилбээн, чок.

Чамдык кижилерниң чугааларында хөлүн эрттир хөлзээшкин, тогдунуушкун дээн ышкаш чүүлдерниң бар болганын шынныы-биле демдеглээр апаар. Дыңнадыгда болгаш хуралдың киржикчилериниң чугаазында манифестацияларже, партия болгаш эрге-чагырганың органнарынче чыгаашкынның политиктиг аргаларын ажыглаарынче кыйгырыглар бар болган. Экологтуг айтырыглар дугайында чугаа чоруп турда, чүгле тус черниң эрге-ажыын бодаар, азырадыкчы хөөннер көзүлген. Оларны, чижээ, тудуг материалдары-биле хандырылганы, бодунуң бүдүрүлге баазазын тургузар болгаш калбартыр арга-биле эвес, а республикаже даштыыртан киир сөөртүп тургаш шиитпирлээрин саналдап турганнар. Аныяктарны ажылга киирериниң, тыва болгаш өске нацияның чурттакчыларының культуразын база билииниң деңнелин бедидериниң айтырыглары көдүртүнген.

Серемчилелдиг үннер, бодамчалыг саналдар база хуралга дыңналган. Оларны шоолуг дыңнаваан кичээндирип турар. Тываның девискээриниң дугайында айтырыг программада арткан. Бо айтырыгны күрүне комиссиязы кичээнгейлиг сайгарып, кызыгаар тодараттынып турар болганда, ол айтырыгны катап-катап көдүрген херээ бар бе? Тыва биле Моол аразында тодаргай кызыгаар кажан-даа турбаан болгай.

Хуралга чугааның түңнели кысказы-биле кандыг болганыл, кандыг организастыг шиитпирлерни хүлээп алганыл? Бадылаашкынның хөй кезии-биле программаның болгаш уставтың төлевилелдерин хүлээп алган, оларны съездиге (конференцияга) бадылаар. Ону бо чылдың майда эрттирер деп турар. Шилилгелиг үндезинге съездини белеткээр талазы-биле 15 кижи составтыг түр комитетти тургускан, ооң ажылын деӊ эргелиг 3 дарга удуртур.

Тургустунуп турар хөй-нииити организацияның интернационалчы туруш дугайында медеглээни кандыг-даа харыысалга чок декларация боор артып калбазы күзенчиг. Ук организацияның адын солааны анаа-ла хөй чугаа болбас боор. «Фронт» деп сөстен ойталааны практиктиг ажыл-херектерже чүткүл, республиканың эрге-чагыргазының кызыгаарынга ылап демократтыг күштерни каттыштырары, националдар аайы-биле азы кандыг-бир өске ылгавыр-биле фронтулар боор чарлы бербези ышкаш-тыр. Ындыг болур бе? Чаа организацияны тургузарының инициаторларынга СЭКП обкомунга ужуражыышкын үезинде салган чидиг принципиалдыг айтырыгларга харыыны республиканың хөй-нииитизи чөпшээрел чок эрттирген хуралга албаан.

ЧАДААНАНЫ КАЖАН-ЧЕЖЕН САЙЗЫРАДЫРЫЛ?

«Төгерик стол» артындан аазаашкыннар

Чадаананың Культура бажыңынга ол хүн чон кажангызындан-даа хөй чыылган. Сцена кырында салдынган стол артында олуттарны СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң, райкүүскомнуң ажылдакчылары, республиканың тудуг, транспорт, амыдырал хандырылга, кадык камгалал, автоорук, садыг, агроүлетпүр, улус өөредилге, профэвилел, иштики херектер органнарының удуртукчулары ээлепкеп.

Чурттуң амыдыралында чугула политиктиг болуушкун болур амгы соңгулда кампаниязының эртип турар үезинде депутаттарга кандидаттарның соңгукчулар-биле ужуражылгаларын ажыглап, коллективтер удуртукчуларындан болгаш чондан хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедирин холга алыр дугайында хөй негелделер кирген. Хоорküүском ону өөренип көргеш, РСФСР-ниң Дээди Совединге соңгулдалар талазы-биле Чадаананың № 871 девискээр соңгулда округунуң комиссиязын дамчыштыр депутатка кандидат, Ч.-Д. Б. Ондарның киржилгези-биле республика органнарының удуртукчуларын, чамдык министрлерни чалап эккеп, соңгукчулар мурнунга ужуражылганы организастаан.

Хоорküүском даргазы К. К. Куулар эгезинде сөс алгаш, хоорайның амы байдалынга, шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларга доктааган.

Бо хүннерде хоорайның хөгжүлдези кандыгыл? Бо айтырыг чайгаар-ла салдынып кээр. Норматив ёзугаар алырга, чурттаалга шөлү-биле хандырылга 52 хуу болуп, чурттакчы санынга 6.8 дөрбелчин метр онаажыр. Чоогунда Шагаан-Арыг, Ак-Довурактан оранчок чыдып калган.

Бо чылдың эгезинде 462 өреге бажың ээлчээнге турган, чурттаар бажың чогундан кадык камгалалдың, улус өөредилгезиниң, культура албан черлериниң, иштики херектер албанының аныяк тускай эртемниглери ажылын каапкаш, өскээр чоруур ужурга таварыып турар. Сөөлгү дөрт чыл дургузунда хоорküүскомнуң шугуму-биле бирээзинге ийи аал ишти чурттаар 15 бажың туттунган.

Бүдүрүлге комбинады биле ыяш ажыл-агыйындан аңгыда, автобүдүрүлге болгаш өске-даа улуг коллективтер безин бажыңнар туттпастаан, ооң кол-ла чылдагааңы «Тыва хамааты тудугнуң» септелге-тудуг участогунуң материал-техниктиг баазазы багай, дузалал цеги чок, тудуг материалы четпес болуп келгенинде. Ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур мехколоннада байдал база дүвүренчиг. Профтехучилищениң, харылзаа белдиришиниң тудугларының ажыглалга киирер хуусаалары үстүнген. Хоорküүском эрткен чылын 29 кижиге хуузунда бажың тудуп алыр черлерни тускайлаан. Ынчалза-даа материал тыппаанындан 8 бажың ам-даа доозулбаан.

Эрткен чылын 15 кижи банкыдан 53 муң рубльдиң чээлизин алган турган болза, ам бо хүннерде ниитизи-биле 433 муң рубль түңге чээли алыр кылдыр 91 кижи аттарын бижиткен. Чурттаалга тудуун дүргедедирде хамыктың мурнунда аңаа материалдыг бааза херек. Ынчангаш чоокку үеде тудуг материалдарының 70 хуузун өске районнардан ап турарын эвээжеткеш, иштики курлавырларны ажыглаар, тууйбу бүдүрер сарайны алгыдар, дериир, аңаа чылда бир миллиондан эвээш эвес тууйбуну бүдүреринге республиканың удуртур органнары деткимчени көргүзер ужурлуг.

Хөй кезии чаагайжыттынмаан бажыңнарда чурттап турар 11 муң кижиге ээлчегде 50-ден эвээш кижи кирер эрги чунар-бажың бары санитарлыг байдалдарга дүүшпес. База бир чаа чунар-бажыңны тудар дугайында шагда-ла тургузуп келген негелде мынчага чедир боттанмаан. Хоорай кырында агаарның хирленишкинин чылдан чылче улгадып бар чоруур. Лабораторияның кылган анализинден көөрге, бир чурттакчыга онаажыр доозун, ыш, хөөнүң хемчээли дыка улуг болуп турар. Ынчангаш бүдүрүлге, организация бүрүзүнде от салыр черлерни хаап, чаңгыс аай төпчүттүнген одалга системазынга тудуштурары-биле котельнаяны тудары эң-не чугула экологтуг айтырыг кылдыр көдүрлүп келген. Ону кымнар, кажан тудары ам-даа планнаттынмаан.

Суг дамчыдар хоолай биле канализация кылыры доктаалдарда бижиттинзе-даа, саазын кырында артпышаан. Хоорайның девискээри делгем эвес. Чер иштинде аай-баш чок кылдыр салдынган демир хоолайлар четкизи дадарып, дештип, ында сугларны хирлендирип эгелээн. Аңаа капитал септелге чорударынга болгаш төпчүдүп тудуштурарынга тускай төлевилел, хөй түңнүг акша-хөреңги херек. Ону кайыын алырыл?

Школа болгаш школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң олуттары норма-чижээниң чартыынга безин четпес, республикада эң-не куду — 14-кү черде турары-биле эптежири берге, сөөлгү чылдарда чаңгыс-даа школа, уруглар сады туттунмаан. Бо талазы-биле депутаттарга соңгукчуларның берген чагыглары, республика чергелиг удуртукчуларының аазаашкыннары хоозун болуп арткан. Ам бо хүннерде 550 олуттуг садиктерде 684 уруг турар. Школа назы четпээн 1037 чаштар хаара туттунмаанындан 340 иениң ажылдаар аргазы чок. Эрткен чылын АКМК 140 олуттуг уруглар садының тудуун эгелээш, ону ара каап, ажыглалга киирерин 1991 чылче көжүрген. Хоорайның 3 ортумак школаларында 2371 өөреникчи ийи ээлчегде сыңмарлажып өөренип турар, а 6 харлыг уругларга кичээлдээр, ойнаар, дыштаныр таарымчалыг аңгы өрээлдер кылдынмаан.

Хоорайның чаагайжыдылгазы чылдан чылче дорайтап орарын аңаа барган кижи дораан эскерер. Сөөлгү ийи чыл дургузунда бөдүүн хевирниң спорт залын тутканындан, үш кудумчуну дескилеп, Ленин кудумчузунуң эде дериишкинин эгелээнинден аңгыда, кылдынган ажылдар көзүлбес. Школалар, бүдүрүлгелер, организациялар конторалары чанында бок сүстүп чыдар. Чуунду төгер оңгарлар чок. Кудумчуларда бок урар демир доскаарлар четтишпес. Чайгы үеде суг чок апаарындан тараан ыяштар суггартынмас. Чечек тарыыры болдунмас.

Хоорайның кол кудумчуларын дүнеки үеде чырыдар айтырыг прожектор сайгылгааннарының чогу-биле шиитпирлеттинмээн. Ирээн чагыларны, электри удазыннарын солуур, дыңзыды тыртар ажылдарны кылбайн турарындан хат хадаанда, хоорайның кезиинге сайгылгаан чырывайн баар. Шак мындыг байдал өрт халавынга чедирип болур.

Ийи орук организацияларының асфальт кылыр заводтары битум-биле четпес хандырылгадан, үүрмектеп сорттаар комплекс чок болганындан долу күчүзү-биле ажылдап шыдавайн турар. Битум сөөртүрү-биле Кызылче чоруткан автомашиналар куруг келгилээр таварылгалар база бар. Бо айтырыгны В. К. Трофимов биле П. А. Петровка тургузуп турза-даа, хемчеглер албайн келген.

Харылзаа белдиришиниң ажылында четпестерни чон шүгүмчүлеп, телефон харылзаазының, радио дамчыдылгазының ажылын экижидерин негеп турар. Ооң тудуу удавас доостур, чаа бажыңынга салыр дериг-херекселдерни дүрген эптеп, кожуп тургуспас болза, ажылды экижидери берге. Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелели деткимчени көргүзери чугула. Ол ышкаш хоорай иштинде автобустарның үш маршруду бар. Доктаар черлеринге оларны 40—50 минута манаар, чамдыкта шуут келбейн баар. Маршрут бүрүзүнге ийи автобусту тургузарын негеп чадашкан.

Районнуң төп эмнелгезиниң бажыңнары эргижирээн. Халдавырлыг аарыглар салбырының бажыны ийи чыл бурунгаар ажыглалдан үнген. Кезип эмнээр, божудулга салбырларының бажыңнары буступ кээп дүжер чыгаан. Эмнелге комплекизин тудар дугайында айтырыгны көдүргенинден бээр хөй чылдар эрткен. Ооң төлевилелин безин кылып дооспаан.

Чадаана 5 районче аргыжар оруктарның белдиринде турар. Ооң магазиннеринден өске черлерден келген кижилер хүн санында хөй бараанны садып ап турар болганда чугула херегледиң бараан фондузун көвүдедирин республиканың херегленкчилер ниитилелиниң баштаар черинден негээри чөптүг. Оон аңгыда, бо хоорайга күрүне садыын ажыдарын өөренип көөрүн чон дилеп турар.

Үстүнде айыттынган чугула айтырыгларны район, хоорай Советтериниң сессияларынга, райкомнуң пленумнарынга, актив хуралдарынга хөй удаа чугаалашкан. Хүлээп алдынган шиитпирлерниң, доктаалдарның күүселдезин чедип албаан. Маңаа районнуң партия, совет органнарының удуртукчулары буруулуг. Ийи чыл мурнунда «Шын» солунну, ажык чагаа хүнүнге көдүрген айтырыгларның чамдызы база түңнел чок болган.

Культура бажыңынга болуп эрткен чоннуң чыыжынга олурушкан, «төгерик стол» артынга кол олуттарны ээлээн республика органнарының удуртукчулары, министрлер салдынган айтырыгларга харыыларны берген. Оон кыска допчулалды киирдим.

А. В. РУДЗИНСКИЙ, Тываның автомобиль транспорт девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору: — Хоорайның автобүдүрүлгезинге сөөлгү чылдарда 17 чаа автобусту берген. Техниктиг ажаалдазы, хайгааралы, эдилели багай болганындан үрелиишкиннер хөй. Чоокку үеде хоорай иштинге автобус шимчээшкинин эде көрүп, беш маршрутту тургузуп болур. Автобустарны бээр бис. Кызылдың Чадаана таварты хүнде 10 автобус чоруп турар. Пассажир саны көвүдеп турарын көргеш, немелде рейсти ажыдарын көөр бис.

В. И. ЛУКАШОВ, Тыва АССР-ниң иштики херектер министриниң оралакчызы: — Хоорайнарда кем-херек үүлгедиишкини 1988 чылда 315 турганындан эрткен чылын 484 четкен. Ажыттынмаан кем-херектер талазы-биле республикада бирги черни ээлеп турар. Техника болгаш тускай эртемниглер талазы-биле хандырылганы моон соңгаар экижидер бис. Силерниң районнуң иштики херектер килдизинден 6 кижи ажылындан үндүрткен. Бодунар хоорайыңарга корум-чурум-ну экижидеринге идепкейлиг киржип көрүңер.

Н. С. КОНГАР, улус өөредилге министри:

— Чоокку үеде хоорайның № 2 школазын алгыдары планда көрдүнген. 1172 олуттуг чаа школаны дараазында беш чылда тудар. Пионерлерге болгаш башкыларга бажың тударын аазап шыдавас мен.

О. К. ОНДАР, кадык камгалал министриниң оралакчызы:

— Косметика кабинеди туттунар. Эмнелге бажыңнарын тударын өөренип көөр. Районда сүт кухняларының тудуун ажыл-агыйлар тудар, ажыдар ужурлуг.

В. А. ПОПОВ, Тыва АССР-ниң чурттаалга-коммунал ажыл-агый девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору: — Кудумчуга агар прожектор сайгылгааннарын 100-тү алыр силер. Чунар-бажың биле аалчылар бажыңының тудуу 2-3 чылда шиитпирлеттинер, хоорайның электри четкизин эде кылыры-биле тускай бригаданы чорудар бис.

Республиканың Күрүне тудуунуң даргазы **Б. Д. Байыр-оол**, профоблчөвүлелдиң даргазы **Ш. П. Куулар**, Күрпланның даргазының бирги оралакчызы **В. Б. Салчак**, республиканың херегленкчилер эвилелиниң баштаар чериниң даргазының оралакчызы **М. Х. Аракчаа** болгаш өскелер-даа салдынган айтырыгларга допчу харыыларны берген болгаш Чадаана хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезинге улуг дузаны көргүзерин аазааннар.

РСФСР-ниң Дээди Совединге соңгулдалар талазы-биле Чадаананың № 871 девискээр соңгулда округунуң комиссиязын дамчыштыр депутатка кандидат Ч.-Д. Б. Ондарның киржилгези-биле соңгукчулар мурнунга организастаан «төгерик столга» **Чадаана хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге айтырыгны тургузар кылдыр тускай шиитпирни хүлээп алган.**

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» тускай корр.).

Школа амыдыралы

ЭГЕ ШКОЛАНЫ АҢГЫЛАЗА

Тээли ортумак школаның эге класстарын 16 класс комплектиге хуваагаң. Шупту 389 өөреникчини 23 башкы өөредип, кижизидип турар. Олар шупту ортумак болгаш дээди эртемниг. Школаның ооң өөредилге эргелекчизи (бо чүүлдүң автору), методиктиг каттыжыышкынның удуртукчузу Лариса Чапчын олар удуртуп, баштап кончуг найыралдыг, күш-ажылчы коллективти тургузуп ап, амгы үениң негелдезинге дүүштүр чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап турар. Школавыска районнуң эге класстар башкылары эртемнер аайы-биле чыглып кээп, боттарының арга-дуржулгазын солчуп, көргүзүг кичээлдерин эрттиргилээн. Бо ажылды чорударынга бистиң районовнуң методиктиг кабинединиң эргелекчизи Ольга Хомушку улуг дузаны чедирип келген.

Районнуң эге класстарында орус дыл башкылаашкынының байдалын хынап, республиканың башкылар билии бедидер институдунуң методизи И. В. Селиванова, Ак-Довуракта № 2 ортумак школазында үе-үениң иштинде тыва эге класстарда орус дыл башкызы, улус өөредилгезиниң тергиини Л. И. Маскакова келгеш, бистиң үшкү класстарывыска көргүзүглүг орус дыл кичээлдерин эрттиргеннер. Ол ажыл биске дыка улуг практиктиг дузаны көргүскен.

Бисте 3 «а» класстың башкызы Дакчыт Шожунчап, 3 «г» класстың башкызы Динмара Доржу, 2 «ж» класстың башкызы Полина Чүлдүм, орус дыл башкызы Долаана Иргит, 2 «к» класстың башкызы Көкеш Серен-Чимит олар тус-тузунда орус дыл кичээлдерин дыка солун кылдыр эрттиргеннер. Бо башкыларның кичээлдеринге карточкалар-биле ажылдар, тайылбырлыг бижилгелер болгаш өөредилге-кижизидилге уткалыг солун оюннар хөй черни ээлеп, уругларның орус дылга боттарының бодалдарын хостуг илередип билиринче, орус сөстерге словарь курлавырын байыдарынче угланган аас мергежилгелерин башкылар кончуг солун, билдилиг ажыглаан. Ол ышкаш районнуң эге класстар башкыларынга боттарының аргаларын практика кырынга көргүскеннер.

Башкылар кичээлдеринге Амонашвилиниң болгаш Лысенкованың методтарының чамдык чедимчелиг талаларын база ажыглап турар. Бо талазы-биле семинар кичээлдерни Д. И. Шожунчап, Б. Ш. Сат, Л. Ш. Чапчын, П. М. Чүлдүм школада методкаттыжыышкын хуралдарынга эрттиргеннер. Школавыста мурнакчы башкыларывыс К. С. Серен-Чимит республика иштинге, С. И. Шожунчап, Б. Ш. Сат район иштинге, А. А. Хертек, Л. Д. Ооржак школага арга-методтарын нептередири-биле районовнуң методкабинединге ол кичээлдериниң план-конспектилерин сайзырадып сайгаргаш, дужааган. Школада күш-ажыл кабинеди ажылдап турар. Ооң эргелекчизи О. Х. Таргын база ол кабинетке район башкыларынга ажык кичээлди эрттиргени солун болган. Өөредилге чылының бирги чартыында билиг бедидер институттуң шугуму-биле тыва дылга болгаш математикага чоруткан хыналда ажылдарының түңнелдери-биле алырга, тыва дылга 2 «д» класс башкызы Л. Ш. Чапчын, 2 «ж» класс — П. М. Чүлдүм, 2 «б» — Р. С. Оңгай-оол, 2 «к» — К. С. Серен-Чимит, 2 «в» класс — Б. Ш. Сат эң эки түңнелдерни көргүскеннер. Математикага 2 «б», 2 «к», 2 «д», 2 «ж», 2 «г» класстар эң эки болганнар.

Школавыста узаткав хүннүң дөрт бөлүктери бар. Олар чүгле бирги, ийиги ээлчеглер аайы-биле онаалгалар күүседип, шимчеңгир оюннар ойнап, кино көрүп, экскурсиялар баргаш, оон бажыңнарынче чана бээр. 6 харлыглар база ындыг, чүге дээрге школавыста оларны удудар, ойнадыр өрээлдер чок, сыңыштпайн турар бис. 6 харлыгларны 2-ги кичээл соонда интернат столоваязындан чемгерип ап турар бис. Келир өөредилге чылында оларга таарымчалыг байдалды тургузары-биле дирекция-биле бар аргаларны ажыглаарын амдыгаараштан эгелеп планнап тур бис.

Ынчангаш мээң бодап турар мындыг чүүлүм бар. Ол чоокку үеде Тээлиге эге школаны ортумак школадан аңгылааш, тускай директорлуг, өөредилге эргелекчилиг, класстан дашкаар ажыл чорудар организаторлуг, азы вожатыйлыг, ажыл-агый эргелекчилиг кылдыр аңгы тургусса кайы-даа школаны удуртуп, баштап ажылдаарынга, өөреникчилерге бижыг билиг бээринге идиглиг болур деп бодап турар мен. Чүге дээрге мен бо школаның эге класстарынга 1983 чылдан бээр өөредилге эргелекчилеп ажылдап келгеш, чаңгыс кижиге ол ажылдың аарын, күш четтинмезин билип келдим. Эртенгиниң 8 шак чартыктан эгелээш, кежээкиниң 7 шакка, а чамдыкта оон-даа орайга чедир школага ажылдаар апаардыр. Ажыы-биле чугаалаарга, директорнуң, өөредилге эргелекчизиниң, класстан дашкаар ажылдың, ажыл-агый эргелекчизиниң функцияларын чүгле чааскаан харыылаары дыка берге боорун практикамдан көрүп келдим. Мээн бо бодалымны республиканың Улус өөредилге министерствозу, Бай-Тайгада районо, райкүүском өөренип көөрүн диледим. Чүге дээрге эге школа келир үениң төлептиг хамаатыларын өөредип кижизидериниң кол фундаментизи ол деп чүвени шуптувус утпас ужурлуг бис.

Владимир ЧАПЧЫН.
Бай-Тайга районнуң Тээли ортумак школада эге класстарда өөредилге эргелекчизи.

Хаак оруунда

ДҮВҮЛҮГ ХАТ ШАПТЫКТАВААН

Бурунгу хүн, понедельник эртенинде, дыка соок болгэн. Хондур хадаан хат соксаваан. Кызылдың кудумчуларының белдирлеринге, хөй каът бажыңнарның ыжык черлеринге хөртүктер көстүп келгилээн. Агаар-бойдустуң аажы-чаңы ол эртен ындыг дошкун апарза-даа, «Тайга» станцияга эртер маргылдааны башкарып эрттирер ажылдакчылар, аңаа киржир дээн спортчулар «Мөңгүлек» аалчылар бажыңынга оон-моон чыглып келгилээн.

Агаарның байдалы өскерилбээн: хат оожургаваан, соок дыңзыг. Чогум-на ынчан чамдык доора айтырыглар тургустунуп келген.

— Канчаарыл? Мында ындыг турда, «Тайга» станцияда хаак оруу ам кайда боор, дуй хадып каапты-ла ыйнаан.

— Ындыг бооп болур. Бөгүн маргылдаа эрттирер хире эвес хүн-дүр. Соок-тур, хаттыг-дыр.

Мындыг чугааларны маргылдааның кол судьязы А. С. Сандан үзе «шиитпирлеп» каапкан:

— Ажырбас. Шуптуңарны салып үндүрүпкеш, менде чүү боор, көрүп турар-ла мен ыйнаан.

Ооң ол баштак чугаазын аңаа турган кижилер ыыт чок хүлээп алган.

...Маңаа бир демдеглеп каар чүве — районнардан келген спортчуларның агаар-бойдустуң ол «хорадап-ажынган» чаңындан кортпааны, аңаа хамаарыштыр артык сөс сөглевээни. Олар ол-ла бөлүү-биле маргылдаа эртер черге чеде берген. Республиканың улус өөредилгезиниң, дээди школаның болгаш эртем черлериниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң организастааны хаак талазы-биле комсомол-профэвилел кроззу ынчаар эгелээн. Шынап-ла, хаак оруу кайда боор — шагда дуй хадып каапкан болган. Ону «Буран» дээр моторлуг шанактың дузазы-биле катап изеп тургаш, дистанцияга — эр улустуң 5, херээженнерниң 3 километр хемчээлдеринге чаа исти үндүрген.

Республиканың кроззу киржикчи башкыларның назы-харын барымдаалап, дөрт бөлүкке — херээженнерниң ийи, эр улустуун ийи бөлүкке үзүп алгаш эрттирген. Баштайгы бөлүктүү (эр улустуу) 19-тан 35 хар чедир болган. Оларны чыскаагаш, хары угда салып үндүрүпкен. Ужуру болза, маргылдаа киржикчилерин сүрүштүр, доктааттынган үе барымдаалап үндүрер турда-ла, судья коллегиязы чүге ынчаар кылганын номчукчу бүрүзү билип орарынга бүзүреп артар апаар.

— Дистанция берге болду, берге — деп, эр улустуң бирги бөлүүнге маргышкан Таңды районнуң төлээзи Олег Саяты (ол чоокта чаа республиканың бирги чери дээш маргылдаага база чемпионнаан) чугаалааш, немеп кагды: «Ыланғыя сөөлгү километрлери». Ол хүн аңаа турган кижи ооң-биле черле маргышпас. Хаак оруу берге, чылгыр эвес болган. А ооң үези — 19 минута 42 секундa. Ийиги черни 20 минута 55 секунда үе көргүскен Михаил Черепанов ээлээн. Ол база-ла Таңды районнуң башкылар коллективиниң төлээзи.

Эр улустуң ийиги бөлүүнден бирги черни Николай Григорьев (Кызыл) ээлээн. Ооң үези — 20 минута 40 секунда. Ийиги черде Тожу районнуң төлээзи Валерий Шыырап болган. Ол 5 километр дистанцияны 21 минута 29 секундада эрткен. Үшкү черде — Улуг-Хем районнуң башкыларының төлээзи Анчыкай Маады. Бо дистанцияга ол 24 минута 12 секунда чарыгдаан.

Беш километрге маргышкан эр улус финишке кээп эгелээн бичии соонда херээжен хаакчыларның бирги бөлүүнүң киржикчилери дистанцияны доозуп эгелээн. Бо дистанцияга Юлия Пономарева (Таңды) бирги черни ээлээн.

Херээжен улустуң ийиги бөлүүнүң киржикчилери дистанцияны багай эвес көргүзүглерлиг дооскан. Аңаа Эрзин райондан келген башкы Нина Сагды бирги черни ээлээн. Ооң үези — 24 минута 40 секунда болган. Ийиги черде Чөөн-Хемчик районнуң төлээзи Зоя Хүлер-оол. Ол бо дистанцияга 24 минута 55 секунда үени көргүскен. Эрзин райондан келген спортчу Светлана Демир-оол 25 минута 15 секунда үени көргүскеш, үшкү черни ээлээн.

Маңаа ниити түңнелди база үндүрген. Ол ёзугаар алырга, бирги черже Эрзин, ийигизинче — Бии-Хем, үшкүзүнче — Кызылдың башкы училищезиниң командалары үнген болуп турар.

Тиилекчилерге дипломнарны, өртектиг белектерни тывыскан. Бо маргылдааның түңнелиниң соонда база бир — «дээди деңнелге» ужуражылга болур. Ынчан профоблчөвүлелдиң адырлар гайы-биле обкомнарының бирги чери дээш маргылдаазы болур. Билип олур мен. Бо эрткен маргылдаа башкылар коллективтериниң сагыжынга четтейн барган. Чылдагаанын үстүнде чугаалаан мен. Ынчангаш ам удавас болур ол улуг маргылдаага киржир сорулганы амдан эгелээр, белеткелди доктаамал чорудар апаары негеттинип турар-дыр.

Маңаа шыны-биле чугаалап каайн: маргылдаа солун болгаш чидиг спортчу демиселге эртпээн.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.
ЧУРУКТА: маргылдаа үези. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 21

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Хөгжүмчүлер хөгжүм дугайында». 9.20 «Тыңгарыкчы хат». Уран-чечен фильм. 1-ги эге. 10.25 Узбекистанның мал ажыл-агыйының хөгжүлдезиниң айтырыглары. 10.55 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. Тунистиң хөгжүмнүг аас чогаалы. 11.30 «Делегейни дескиндир». Альманах. 12.30—13.00 «Үе». 15.30 Г. Шойдакбаеваның концерти. Улан-Удэден дамчыдылга. 16.00 «Чөөн Сибирь». Киножурнал. 16.10 Музыка эртинези. Л. В. Бетховен. Концерт. 16.55 Уругларга дамчыдылга. 18.20 Озал-ондак чок шимчээшкин. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 «Аныяктар медээчизи». 19.45 «Резонанс». 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Тыңгарыкчы хат». Уран-чечен фильм. 2-ги эге. 22.45 Хоккей. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Динамо» (Москва) 23.25 — 00.30 Телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.30; 9.35 Бойдус эртеми. 3 класс. Кышты кым канчаар ажарыл. 9.05 Немец дыл (бирги чылда) 10.05 Немец дыл (ийиги чылда). 10.35; 11.35 Физика. 7 класс. Архимедтиң күжү. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05—12.30 «Чөвуланның дөвүнчүүнде». Уран-чечен фильм. 13-кү сериязы. 17.00 Телефильмнер. 17.45 Валерий Зажигинниң концерти. (Дошпулуур). 17.55 Мультфильм. 18.10 Орус аян-чорукчу Афанасий Никитин дугайында барымдаалыг телефильм. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Ажык чугаа». С. Д. Киров телекөрүкчүлерниң айтырыгларынга харыылаар. 19.30 Медээлер. 19.35 Медээлер. 19.40 «Бистиң кандидаттарывыс». 19.55 Чарлалдар 20.00 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!» 20.30—21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Братиславаның хөгжүмнүг байырлалдары» фестивальдың концерттери. 19.30 «Вертикаль». «Илья Сельвинский. Оруктуң эгези». Телефильм. 20.15—20.30 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО

ФЕВРАЛЬ 21

«НАЙЫРАЛ»: «Мистер Индия» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Төрээн уруу» 11.30, 14.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «От, суг болгаш чес хоолайлар» 9.00, 12.20, «Ак далай чанынга каткы болгаш ажыг-шүжүг» 10.50, 14.10, «Өжээн болгаш хоойлу» 15.40, 20.00, «Камгалалдың кажар чепсээ» 18.20 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Киночыындыы 11.00, «Ак-чүг баштынчы» 12.00, «Эстип турар булуттар» 14.00, 18.10, «Хөктүг оолдар» 16.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Өске улус маңаа кылаштавас чүве» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Бүтпестээн өжээн негелдези» 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

АГААР

Республикага улуг өскерилге чок агаар болур. Хар чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 9—14 метр. Агаар дүне 33—38, чамдык районнарга 26—31 градус, хүндүс 16—21, чамдык районнарга 6—11 градус соор.

Кызылга чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Агаар дүне найысылалга 36—38, хүндүс 16—18 градус соор.

Дыңнадыг

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округтуң соңгулда комиссиязы Интернациональная 25 соңгулда округунга депутатка кандидаттар Зоя Айзыновна Монгуш, Сергей Ынаажыкович Ооржак, Вячеслав Сюрюнович Салчак, Владимир Алексеевич Подругин оларның соңгукчулар-биле ужуражылгазы болурун дыңнадып тур.

Ужуражылга 1990 чылдың февраль 24-те 14 шакта № 9 школаның ийиги каъдында хуралдаар залынга болур.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАЛГА

Кызылдың автоорук техникуму үш ай хуусаалыг белеткел курузунга сургуулдар хүлээп ап эгелээнин чарлап тур. Кичээлдер март 1-де эгелээр. Өөредилгениң өртек-хөлезини дээш 25 рубльди Кызыл хоорайның кайы-даа почта салбырындан 426411 агар санче шилчидер.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, 415. Телефон №№ 2-27-80, 2-48-38, 6-15-48.

Сүт-Хөл районнуң улус өөредилге килдизиниң Александра Намзыраевна Монгуштуң адынга долдуртунган 3, 4, 5, 6, 7, 8 дугаарлыг доверенностарының база 382151—382175 дугаарлыг, (ниитизи-биле 25 арын саазынныг) 6000 рубль лимиттиг чек дептериниң бо чылдың февраль 8-те Кызыл хоорайга читкенин барымдаалааш, оларны күш чок деп санаар.

ЭРГИМ КЫЗЫЛЧЫЛАР БОЛГАШ НАЙЫСЫЛАЛДЫҢ ААЛЧЫЛАРЫ!

1990 чылдың февраль 25-те Кызыл хоорайның Октябрьская кудумчузунга («Саян» универмагтың чоогунга) тыва улустуң национал байырлалы — «Шагааның» 12 шакта эгелээрин силерге чарлап тур бис.

Программада: театржыткан көргүзүглер, тыва национал оюннар, уруглар болгаш херээженнер аразынга «Чараш кижи» деп конкурс, национал хептер конкурузу, национал хептерниң, өг иштиниң дериг-херекселдериниң болгаш тыва аъш-чемниң садыглээлгези.

«Шагаага» киржиринче чалап тур бис!

Хоорайның культура килдизи.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100
Индекс 54241
Редактор В. Ф. ЧАДАМБА
ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82 ◆ оралакчылары — 3-45-83. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргаңда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.
Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арын. Тиражы 28000 экз.
Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.
Чагыг № 379. ТС—00439.

Кр
Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 ч. февраль 22 четверг № 44 (14244)

1925 чылда үндезилеттинген Өртээ 3 кеп.

СЭКП ОБКОМУНУҢ БЮРОЗУНДА

СЭКП обкомунуң бюрозунуң ээлчеглиг хуралынга «Көдээ ажыл-агыйны хөгжүдер программаны боттандырар талазы-биле Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң чөвүлелиниң удуртукчулары коммунистерниң ажылының дугайында» айтырыгны чугаалажып көрген.

Ол айтырыг талазы-биле хүлээп алдынган доктаалда республиканың агроүлетпүр комплекизиниң хөгжүлдезин бүгү талалыг көөр болгаш ооң бирги чергелиг угланыышкыннарын тодарадырып хандырар талазы-биле чамдык ажылдарны Агроүлетпүр эвилелиниң удуртукчулары коммунистерниң чорудуп турарын демдеглээн. Ажылдап кылдынган программалар көдээ ажыл-ишчилерниң, бирги ээлчегде хойжуларның, күш-ажылының болгаш амыдырал-чуртталгазының байдалдарын экижидеринче, черни эки ажыглаарынче, экономиктиг харылзааларны тургузарынче, өнчүнүң болгаш ажыл-агыйны башкарып чорударының янзы-бүрү хевирлерин хандырарынче, эртемни, мурнакчы дуржулганы база интенсивтиг технологияларны шиңгээдиринче, чидириглер-биле демиселди күштелдиреринче, көдээ ажыл-агыйның чиг эдин шыгжап кадагалаарының болгаш болбаазырадып кылырының баазазын быжыглаарынче угланган. Ол бүгү СЭКП ТК-ның март (1989 чыл) Пленумунуң шиитпирлеринге дүгжүп турар. Оларны күүседир хемчеглер алдынып, чер ажылының зона системазы шиңгээттинип турар. Белоктуг культуралар тарыыр тарылга шөлдери калбарып турар. Интенсивтиг технологиялар шиңгээттинип алдынып, интенсивтиг күш-ажылдың коллективтери тургустунуп турар. Тус черниң мал чеминиң баазазын өөренип көрүп тургаш, шээр малды янзы-бүрү зоналарга уксаа аайы-биле райончудуп өстүрер ажыл боттанып турар. Мал ажылының материал-техниктиг баазазын быжыглаар, кыс малдың уксаазын экижидер хемчеглер алдынып турар.

Агроүлетпүр эвилелиниң салбырлары үш чыл дургузунда долу бот-орулга-чарылганың болгаш бот-акшаланыышкынның негелделери-биле ажылдап турар. Күш-ажылды организастаарының депшилгелиг хевирлери — керээ, аренда болгаш кооперация хевирлери шиңгээттинип турар. Агроүлетпүр комплекизин эде организастаар ажыл дооступ турар.

Он бирги беш чылдың ол үезиниң чылда ортумак деңнелинге бодаарга, бо беш чылдың эрткен дөрт чылдарында көдээ ажыл-агыйның нийти продукциязын бүдүрери 16 хуу, эът — 20,4, сүт — 24,9 хуу, дагаа чуургазы болгаш тараа бүдүрери барык 1,8 катап көвүдээн. Тараа, эът, сүт болгаш дүк садып алырының талазы-биле дөрт чылдарның планнары күүсеттинген. 1985 чылда турганынга деңнээрге, бир инектен сүт саары 440 килограммга, бир хойдан дүк кыргып алыры 8,3 хуу, бир дагаага онааштыр дагаа чуургазы алыры 25 борбакка көвүдээн. Бир кижиге онааштыр эътке херелгел 11 хуу, сүтке — 77 кг, дагаа чуургазы — 60 борбакка көвүдээн. Аъш-чем программазында көрдүнгенинге дүүштүр алырга чедип алдынган деңнел эът талазы-биле алырга 1 кг., сүтке — 69 кг. дагаа чуургазынга — 73 борбакка хөй бооп турар.

1989 чылда ажыл-агыйларның орулгалыг чорууунуң деңнели 45,8 хуу болган.

Он бирги беш чылда турганынга деңнээрге 1986—1989 чылдарда социал хандырылга объектилерин тударынга акша-херекселдерни 1,4 катап хөйнү шиңгээдип алган.

СЭКП обкомунуң бюрозу ооң-биле чергелештир агроүлетпүр комплекизин хөгжүдер программаны херек кырында боттандырарын хандырар талазы-биле Агроүлетпүр эвилелиниң чөвүлелиниң удуртукчулары коммунистерниң болгаш специалистерниң организакчы ажылды четпес чорудуп турарын демдеглээн. Улуг-улуг айтырыгларны шиитпирлээрде олар чайгылыш чок болгаш туруштуг чоруун көргүспейн турар. Оларның чамдыктарының ажылында план болгаш чогуур уг-шиг чок, хүн бүрүнүң айтырыгларынга алзып, тодаргай, тускай сорулгалыг бодалдарны болгаш хөделиишкиннерни кылбайн турар. Чамдык программаларны күүседикчилерге кончуг хожудап чедирген. Агроүлетпүр эвилелиниң аппаратының ажылдакчылары чер-черге практиктиг дузаны көргүзери-биле тускай сорулгалыг командировкаларны кылбайн, контроль хүннерин, аппараттың килдистериниң, районнарда агроүлетпүр каттыжыышкыннарының, ажыл-агыйларның бот-боттарының аразынга хыналдаларны чорутпайн турар. Элээн хөй ажылдакчыларда программаларны боттандырарының хууда планнары чок боор турар.

Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчылары И. Г. Лавриненко, А. З. Бахарев оларның талазындан чер-черге тодаргай организакчы ажылды чорутпайн турарындан «Картофель болгаш ногаа», «Мал чеми», «Белок», «Хөрзүнүң дүжүткүр чоруу» программалар оожум күүсеттинип турар. Хөрзүнүң хаттан үрелир чоруу уламчылап турар. 1986 чылда турганынга бодаарга, 1989 чылда шөлдерге өдек төгери — 37, минералдыг чемишчидилгелер төгери — 43 хуу эвээжээн. Мал чеминиң база малга херелээр белок курлавырларын тургузуп алырының планнары үстүнген. 1989 чылда чижеглеп алган бир малга онааштыр 13,4 центнер чем единицазының оруунга чүгле 8,6 центнер чем единицазы белеткеттингенн. Белеткеттинген мал чеминиң шынары багай. Картофель болгаш ногаа белеткээриниң талазы-биле онаалдалар күүсеттинмейн турар. 1989 чылда бир гектар черден картофель дүжүдү чүгле 45,7 центнер, ногааның — 60,9 центнер болган. Черни мелиорастап турарындан чогуур беримче алдынмайн турар. Сугаттыг черлерниң бир гектарындан эрткен чылын 10,5 центнер тараа, 50 центнер кукурузаның ногаан массазы болгаш картофель алдынган.

Коммунист Б. Б. Балчир мал ажылының адырларын хөгжүдериниң технологиязынга чаа чүүлдерни эвээшти киирип турар. Малдың продуктулуг чоруу оожум бедип турар, мал-маганның чидирии улуг, оларның бруцеллёзтан аарыыр чоруу амдыгаа чедир уламчылавышаан. Сезен сүт-бараан фермаларының 33-үнде бир инектен сүт саалдазы ам-даа 1500 килограммдан эвээш боор турар. «Сүт» программада планнааныңдан сүттүң ортумак саалдазы 77 килограмм эвээш.

Коммунист Э. Х. Мецииг-оолдуң талазындан экономиктиг реформаны боттандырарында, бүдүрүлге харылзааларын таарыштырарында, коллективтерни долу бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче шилчидеринде хөй-ле эреңгей чорукту болдуруп турар. Совхозтарның баазазынга арендалыг коллективтерни оожум тургузуп турар. Нормативтерни, учёттуң болгаш ажыл-агыйның иштики өртектерин таарыштыр кылыр талазы-биле ажыл доозулбаан. Эң ылаңгыя удуртукчуларның болгаш специалистерниң нийти орулгадан ажыл төлевирин чер болганда-ла шиңгээтпейн турар. Ажыл-агыйларның карылгалыг чоруун чайладырынга бар курлавырларны четпес ажыглап турар. 1989 чылда Кызыл-Мажалыктың эът комбинады, пиво заводу карылгалыг болган, 10 совхоз эвээш орулгалыг ажылдаан. Тараачын (арат) ажыл-агыйларны тургузар талазы-биле ажыл барык-ла чорувайн турар. Хоорайларның бүдүрүлгелери болгаш организацияларлары-биле, улустуң хууда дузалал ажыл-агыйлары-биле совхозтарның экономиктиг харылзааларын кошкак быжыглап турар.

Совхозтарда ажыл-агыйжы эвес чорук база көдээ ажыл-агый продукциязының чидирии уламчылап турар. Коммунистер В. Б. Бендерский, К. Ш. Ялаков оларның харысалга чогундан аъш-чем комбинадын төлевилээриниң хуусаазы саадаан, Кызыл хоорайда эзиртпес суксун база аржаан суглар цегиниң, Кызылдың эът комбинадында соодукчунуң тудуу эгелевээн, Шагаан-Арыгның сүт заводу оожум туттунуп турар.

Удуртукчу коммунистер В. О. Оюн, И. Г. Лавриненко, Б. Б. Балчир, А. З. Бахарев агроүлетпүр комплекизиниң эртем хандырылгазының программазын багай күүседип турар. Планнааны эртем-бүдүрүлгениң база бүдүрүлгениң 7 системазындан чүгле үшкү — «Үрезин», «Мохер» («Өшкү дүгү») болгаш «Экономика» деп системаларны тургускан болгаш олар ажылдап турар. ВАСХНИИЛ-диң Сибирь салбырының адырлар институттары биле Агроүлетпүр эвилелдиң харылзааларын оожум тургузуп турар.

Коммунистер В. О. Оюн биле В. Б. Бендерский көдээниң социал чаартылгазының программазының боттанылгазынга шыңгыы контрольду тургуспааннар. Совхозтарның салбырларының социал чаартылгазының «Программа-15» талазы-биле ажылды соксаткан. Немелде саң-хөө база материалдыг курлавырларны дилеп тывар талазы-биле бүрүн долу хемчеглерни албайн турар. Көдээде тудуг индустриязының баазазы кошкак хөгжүп турар.

Коммунист А. В. Шиганов агроүлетпүр комплекизиниң материал-техниктиг хандырылгазын экижидер талазы-биле чогуур хемчеглерни албайн турар.

Агроүлетпүр эвилелдиң парткому (Д. С. Дамба) программаларны боттандырары дээш коммунист удуртукчуларның харысалгазын бедидериниң ажыктыг хевирлерин болгаш аргаларын амдызында тыппаан. Парткомнуң болгаш коммунистерниң хуралдарынга оларның отчёттарын эвээш дыңнап турар. Мурнакчы дуржулганы пропагандалаарынга массалыг информация чепсектерин болгаш хана парлалгазын кошкак ажыглап турар.

Көдээ ажыл-агыйның хөгжүлдезиниң программаларын күүседир талазы-биле агроүлетпүр эвилелиниң чөвүлелиниң удуртукчулары коммунистер В. О. Оюн, И. Г. Лавриненко, Б. Б. Балчир, Э. Х. Меңниг-оол, В. Б. Бендерский база А. З. Бахарев оларның ажылын СЭКП обкомунуң бюрозу четпес деп санаан болгаш СЭКП ТК-ның март (1989 ч.) Пленумунуң шиитпирлеринге дүүштүр бир ай дургузунда хууда чогаадыкчы планнарны ажылдап кылырын база аппараттың, районнарның АҮК-териниң удуртукчуларының болгаш специалистериниң шак ындыг планнарын чогаадып тургузарын хандырарын оларга хүлээткен.

Коммунистер В. О. Оюн, Э. Х. Меңниг-оол көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге экономиктиг харылзааларны сайзыраңгайжыдар, өнчүнүң база ажыл-агыйны башкарарының хөй янзы хевирлерин хөгжүдеринге эргежок чугула байдалдарны тургузар талазы-биле ажылды күштелдирер ужурлуг. Аренданы, керээни база кооперацияны шиңгээдип тургаш, агроүлетпүр эвилелдиң бүгү-ле адырларын долу бот-орулга-чарылгаже база бот-акшаланыышкынче шилчидерин хандырар. Бо чылдың бирги кварталында совхозтарның баазазынга кооперативтерни, арендаторларның кооперативтерин тургузар талазы-биле практиктиг хемчеглерни алыр. Хууда дузалал ажыл-агыйларны, садты болгаш огородту коллективтиг өстүрериниң хөгжүдеринге идепкейлиг дузалаар. Бо чылдың бирги чартыында район бүрүзүнге база болур 2-3 тараачын (арат) ажыл-агыйларны тургузар. Хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агыйлары, хоорайның бүдүрүлгелери-биле совхозтарны харылзаштырар талазы-биле ажылды шудургу чорудар. Ажыл-агыйларның база бүдүрүлгелерниң карылгалыг чоруун узуткаар талазы-биле тодаргай ажылды баштап чорудар. А коммунистер И. Г. Лавриненко, А. З. Бахарев олар чер ажылының зона системазын боттуг шиңгээдириниң, совхоз бүрүзүнге бедик дүжүт отрядтарын тургузарының, органиктиг болгаш химиктиг чемишчидилгелерни хөрзүнге төгериниң, интенсивтиг болгаш шык кадагалаар технологияларны ажыглаарының күсели-биле хөрзүнүң дүжүткүрүн бедидериниң талазы-биле ажылды организастаар хүлээлгелиг. «Белок», «Мал чеми», «Тараа» программаларны күүседириниң талазы-биле хемчеглерниң комплекизин хүлээп алыр. Белок-биле байлак культураларның, ылаңгыя люцернаның, рапстың тарылга шөлдерин калбартыр болгаш дүжүткүрүн бедидер. Бо чылдың иштинде мал чеми бүдүрер звеноларның эргежок чугула техника-биле долу чепсегленген болуруп чедип алыр. Онзагай кичээнгейни сугаттыг черлерниң ажыглалынче углаар. Шык, аллак черлерни болгаш оларларны эки болдурарынче кичээнгейни салыр. Мал чемнериниң белеткелин чижеглээн бир башка онаашты 16 центнер чем единицазы четкен турарын чедип алыр.

«Картофель болгаш ногаалар» программаның көрдүнген даалгаларын күүседирин организастаар талазы-биле боттуг хемчеглерни ап чорудар болгаш республиканың чурттакчы чонун бо продуктулар-биле хандырарында чидиг байдалды кыска хуусаада ажып эртер.

Коммунист Б. Б. Балчир мал ажылының специалистериниң организакчы ажылын интенсивтиг технологияларны ажыглап киирериниң, төрүүр малдың баш санын өстүреринче угланган ажылды күштелдирериниң, селекция-уксаажыдылга хемчеглерин боттандырарының күсели-биле адырда ажыл-херектиң байдалын үндезини-биле экижидеринче угландырар. Малдың бруцеллез-биле аарыырын болдурбазының, чидириглерни кызырарының болдунар бүгү хемчеглерин ап чорудар. «Хой ажылы» программаның даалгаларын күүседирин чедип алыр, онза кичээнгейни малчыннарның күш-ажыл база амыдырал байдалдарын экижидеринче, адырның материал-техниктиг баазазын быжыглаарынче угландырар. Мал ажылының зона системазын, сүт бүдүрериниң интенсивтиг технологияларын ажыглап киирериниң талазы-биле ажылды идепкейжидер, сүт бүдүрүлгезин көвүдедиринге сарлыкты, бени, өшкүнүң саары, чондан сүттү белеткелге хүлээп алыры ышкаш немелде аргаларны ажыглаар.

Удуртукчу коммунистер А. В. Шиганов, В. Ф. Загвоздкин олар көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин механизастаар болгаш электрижидер, ажыл-агыйларны депшилгелиг техника-биле хандырарының, арендаторларны, кооперативтерни, тараачын ажыл-агыйларны машиналарның болгаш дериг-херекселдерниң четчир бөлүү-биле хандырарының талазы-биле республика программаларының даалгаларын күүседирин хандырар, техника сепелгезиниң база ооң ажаалдазының шынарын экижидер хүлээлгелиглер.

Коммунистер В. О. Оюн, И. Г. Лавриненко, В. А. Барышников оларга республиканың Министрлер Чөвүлелиниң доктаалынга дүүштүр эртем-бүдүрүлге системаларын тургузарын 1990 чылдың апрель 1-ге чедир доозарын, АҮК-туң 1995 чылга чедир эртем хандырылгазының программазын ВАСХНИИЛ-диң Сибирь салбыры-биле кады кыска хуусаада ажылдап кылырын болгаш хүлээп алырын саналдаан.

Коммунистер В. Б. Бендерский, Г. М. Шубник олардан көдээде чуртталга, школалар, эмнелгелер, школа назы четпээн уруглар албан черлериниң, клубтарның тудуунда болдунган хожудаашкынны ажып эртерин, «Программа-15»-ти күүсединге немелде акшаландырыышкынның үнер достерин, материал-техниктиг курлавырларны дилеп тыварын бюро негээн.

Коммунистер К. Ш. Ялаков, В. Б. Бендерский болбаазырадып кылыр бүдүрүлгелерниң материал-техниктиг баазазын быжыглаары, көдээ ажыл-агый чиг эдин долу ажылдап кылыры, продукцияның ассортиментизин калбартыры, шынарын бедидери дээш шудургу ажылдаар хүлээлгелиглер. Бо чылын эзиртпес суксуннар болгаш минералдыг суг цегиниң тудуун, Кызылдың эът комбинадының чаартылгазын, аъш-чем комбинадының төлевилээшкинин эгелээр, совхозтарга чиг эт ажылдап кылыр болгаш продукция бүдүрер цехтерни ажыдарының айтырыгларын идепкейлиг шиитпирлээр ужурлуг.

Агроүлетпүр эвилелиниң парткому (Д. С. Дамба) программаларның хемчеглерин ханы өөренип көөр, оларның күүселдезин контрольдаарының системазын ажылдап кылыр хүлээлгелиг. Коммунист удуртукчуларның болгаш специалистерниң ролюн болгаш харысалгазын бедидер, партком болгаш партия организациязының хуралдарынга оларны доктаамал дыңнаар. Оларны бааза болур совхозтарга, бригадаларга, фермаларга оларның дуржулгазын өөренип база нептередир, специалистер өөредир сорулга-биле быжыглаарының аргазын өөренип көөр. Аппараттың профкому-биле кады килдистер болгаш специалистер аразынга программаларны эки шынарлыг боттандырарының талазы биле чарышты организастаар.

Массалыг информацияның чепсектерин дамчыштыр мурнакчы дуржулганы калбаа-биле пропагандалаар, хемчеглерниң боттанып чоруп турарынга ажык-чарлыг чорукту хандырар.

Бо чылдың июль 7-8-те малчыннарның республика Наадымын эрттирериниң дугайында шиитпирни хүлээп алган.

Малчыннарның Наадымын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле СЭКП обкомунуң секретары Ш. Д. Ооржакка удурткан ажылчын бөлүктү тургускан.

Бирги чартык чылда мал ажылының продукциязын бүдүрерин көвүдедириниң болгаш күрүнеге садарының база мал бажын камгалаарының талазы-биле мал ажылының ажылдакчыларының аразында социалистиг чарышты Наадым үезинде түңнээрин, 1990 чылдың болгаш беш чылдың планныг онаалдаларын күүседириниң сорулгаларын тодарадыры-биле хуралды ынчан эрттирерин көрүп турар.

СЭКП райкомнарынга, профэвилелдерниң область чөвүлелинге, ВЛКСМ обкомунга, Тыва агроүлетпүр эвилелинге, партия, комсомол болгаш профэвилел эге организацияларынга, совхозтарның удуртукчуларынга болгаш тускай эртемниглеринге Наадымга киржир эрге дээш социалистиг чарышты калбартырын, мал кыштаглаашкынын организастыг доозарын, хой кыргылдазын, семиртилгени болгаш чайлаглаашкынны, мал чеминиң белеткелин болгаш кышка белеткелди шынарлыг эрттирерин, малчыннарга социал-культура болгаш чуртталга тудуунуң темпизин дүргедедир дээш оларның күжүн мобилизастаарын сүмелээн.

Малчыннарның, саанчыларның, кадарчыларның болгаш мал ажылының өске-даа ажылдакчыларының аразындан Наадымга киржир кижилер демократтыг ёзу-биле, күш-ажылчы коллективтерниң хуралдарынга ажык-чарлыг чорук-биле тодараттынар ужурлуг.

Республиканың агроүлетпүр комплекизиниң хөгжүлдезин эртем талазы-биле хандырарының айтырыгларын РСФСР-ниң АҮК-түң эртем хандырылгазының Сибирь төвүнүң бюрозу-биле кады бо чылдың март 14-15-те болур чөвүлел хуралга чугаалажып көөр деп шиитпирлээн.

СЭКП обкомунуң чанында партийжи контроль комиссиязының, партия хоорькомунуң, райкомнарының, В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» болгаш «Тыва кобальт» комбинаттарда парткомнарның чанында комиссияларның 1989 чылда ажылының дугайында отчётту СЭКП обкомунуң бюрозу чүүлдүг деп көрген.

СЭКП ТК-ның, обкомнуң Пленумнарының шиитпирлерин удуртулга болдурбушаан, партийжи шиитпирлерниң күүселдезин хынаар талазы-биле ажылды күштелдирерин, демократтыдылганы, ажык-чарлыг чорукту хаңыладырынга бүгү тала-биле идиг бээрин, кадрларның харысалгазын болгаш сагылга-чурумун бедидерин, оларның ажыл-агыйжы болгаш билдилиг чоруунга деткимче көргүзерин СЭКП обкомунуң чанында партийжи контроль комиссиязынга, партия хоорькомунуң, райкомнарының, парткомнарның чанында партийжи комиссияларга сүмелээн.

Партия организацияларынга бедик негелделиг болгаш шүгүмчүлекчи чорукмарның байдалдарын тургузар, партийжи хүрээлеңниң арыг чоруун хандырар талазы-биле ажылды доктаамал чорудар, ажыл-агыйжы эвес, төтчеглекчи, меге немей бижилге кылыр, арагалаар чоруктарның болгаш өске-даа хажыдыышкыннарның, бюрократизмниң болгаш ёзу барымдаалаар чоруктарның илерээшкиннериниң фактыларын дарый сойгалаар. Мораль нормаларын болгаш социал чөптүг чорукту сагыыры дээш удуртукчу ажылдакчылардан негелдени күштелдирер, оларны хажыдып турарларга шыңгыы хемчег хүлээдир.

СЭКП обкомунуң бюрозу өске-даа айтырыгларны чугаалажып көрген болгаш оларга хамаарыштыр чогуур шиитпирлерни хүлээп алган.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязында

ЧЕРНИҢ САЛЫМ-ХУУЗУ — ЧОННУҢ САЛЫМ-ХУУЗУ

Февраль 20-де болган ССРЭ-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязы пятница хүнүнде чугаалажып эгелээн ССРЭ-ниң болгаш эвилелдешкен республикаларның Чер дугайында хоойлужудулга үндезиннериниң төлевилелин ийиги номчулга-биле чугаалажып көөрү доозулган.

Бо айтырыг талазы-биле моон мурнунда боор турган дискуссияларга ышкаш, черни тараачыннарга бээри чугула деп санап турар кижилерниң болгаш ону озалдыг базым кылдыр көрүп турар кижилерниң аразынга изиг маргылдаа болган. Чижээ, депутат А. Ф. Касьяновтуң бодалы-биле алырга, төлевилелде көрдүнген чамдык чүүлдер чуртту чемгерип шыдавас деп турар. Оон бодалын ёзугаар алырга, ам туруп турар ажыл-агыйларның амыдыралчы болуруп хандыргаш, оларның бүдүрүп турар продукцияларын камгалаар болгаш болбаазырадыр ажылдарны чорудары чугула боор турар. Ындыг харысалгалыг документини далаш-биле ажыглап болбас, ол документ баштай республикаларның Дээди Советтериниң чаа составтарының чүүлдүгзүнүүшкүнүн алган турар ужурлуг.

Хууда тараачын ажыл-агыйларның келир үезинге болгаш перспективаларынга депутат В. И. Штепо доктааган. Колхозтарның болгаш совхозтарның эртем-техниктиг күчүзүн бедидеринче кичээнгейни ол угландырган.

Депутат В. И. Беловтуң саналы бир янзы болган. Ооң бодалын ёзугаар алырга, «марксизмге үндезилеттинген крепостной эрге читкен турар ужурлуг, тараачын кижи черден өске бүгү чүүлдерден хостуг болур» деп турар. Бистиң маргылдааларывыс болгаш хуралдарывыс төөгүге чүгле бо чугула Хоойлуну бөгүн хүлээп алганының ачызында артып болур деп ол чугаалаан.

Депутаттар чугаалажып көрүп турар документиге сөс тургузуунуң-даа, оон чүүлдериниң принципиалдыг характерлиг боор, турарынга-даа эдилге-чазалгаларны хөйнү киирген. Чапсар соонда дискуссияның төвүнге Черге хуу өнчү дугайында айтырыг кол черни ээлээн. Черни салгал дамчыштыр ажыглаары четпес, ону хууда өнчү кылдыр кызыгаар чок ажыглаар чорук даартагы хүнге тараачынның бүзүрелдиг чоруун хандырар деп бир чамдык кижилер чугаалаан. Хамык ужур өнчүнүң хевиринде эвес, а ооң экономиктиг уткашынарында деп өскелери айтып турар. Үндүрүглерни болгаш өртектерни, капитал салыышкыннарын, бүдүрген продукцияны садып сайгарар эргени таарыштырары негеттинип турар.

Өг-бүле ажыл-агыйлары чүгле чуртту аъш-чем-биле хандырар эвес, харын рынок экономиказын хевирлеп тургузарының эгезин салыр деп, Барыын Сибирьде совхоз директору депутат Г. М. Ермолаев чугаалаан.

Националдар Совединиң Даргазының оралакчызы депутат Б. И. Олейник аграр секторга ажыл-агыйларның хөй вариантылыг болурунуң дугайында идеяны деткээн болгаш ындыг таварылгада тараачынның эрге-ажыктарын камгалаары эргежок чугула деп айыткан, депутаттың бодалын ёзугаар алырга, СЭКП-ниң идегелдиг партнёру болур күш-ажылчы тараачыннарның партиязын тургузары ажыктыг боор турар.

Дискуссия доозулган. Ийиги номчулгада сайгарып көрдүнген төлевилелди депутаттар бадылаашкынның хөй кезии-биле чүүлдүг деп санаан. ССРЭ-ниң улус депутаттарының киирген саналдарын болгаш эдилгелерин өөренип көрүп тургаш, палаталарның өске-даа комитеттери болгаш комиссиялары-биле кады төлевилелди чедир ажылдап кылгаш, хүлээп алыры-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединге киирип каарын сессия Аграр айтырыглар болгаш аъш-чем талазы-биле комитетке, Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм болгаш корум-чурум комитединге дааскан.

Оон соонда депутат Н. Д. Пивоваров чүве чугаалаан. Чурттуң янзы-бүрү хоорайларында февраль 25-те чыскаалдар болгаш митингилер эрттирериниң дугайында кыйгырыгларны бижээн хуудустар тарап эгелээни-биле холбаштыр хөй-хөй кижилер боттарының дүвүрээшкинин илередип турар деп, ол чугаалаан. Чурттакчы чон ындыг чыскаалдарга болгаш митингилерге экстремистер болгаш кем-херек үүлгедир кижилер колдап киржип бээр чадавас, ындыг кижилер тургузукчу ажыл-ишке болгаш демократияга кандыг-даа хамаарылга чок, а чүгле боттарының хууда эрге-ажыын болгаш сорулгаларын чедип алырын кордаарлар деп чөптүг-биле дүвүреп турар. Ынчангаш маңаа хамаарыштыр сессияның киржикчилериниң омунээзинден кыйгырыг хүлээп алырын ол саналдаан болгаш кыйгырыгны хуралдың даргазынга дамчыдып берген.

Ол саналды депутаттарның бирээзи деткээш, ажык-чарлыг чорук, хамаатыларның эргелери болгаш хомудал-билдиришкиннериниң айтырыгларының талазы-биле комитетке хөй санныг дилеглерниң кээп турарын чугаалаан: янзы-бүрү негелделерни кылган чыскаалдарның болгаш митингилерниң эмин эрттир көвүдеп турарын кичээнгейлиг өөренип көөрүн, харын-даа оларны шыңгыы көөрүн совет кижилер эрге-чагырга органнарындан негеп турар деп, ол чугаалаан. Ындыг чыскаалдар болгаш митингилерниң хөй кезиинде кандыг-даа эки чүве чок, хоралакчы чүүлдери хөй боор турар деп чон бижип турар. Ол митингилерниң кол-ла кыйгырыы «Чок кылыыл!», «Хүлээп көрбес!» деп күрүнеге удурланган сөстер боор турар. Ол бүгүнүң уламындан бүдүрүлге чорудулгазынга улуг бергедээшкиннер тургустунуп кээп турар. Ындыг чүүлдерни көрүп билгеш, совет улус чүге шиитпирлиг хемчеглерни албайн турар чүвел деп чөптүг айтырыгны салып турар.

Сессияның киржикчилери ССРЭ-ниң Дээди Совединге кыйгырыгны хүлээп алган. Корум-чурум камгалалын күштелдирери-биле чогуур хемчеглерни алырын Дээди Совет ССРЭ-ниң чазаанга болгаш улус депутаттарының чер-чер Советтеринге хүлээдип тур деп чүүлдү ында киирген.

Пленарлыг хурал оон-биле доозулган. Бо неделяның төнчүзүнге чедир депутаттар комитеттерге болгаш комиссияларга ажылдаар. Февраль 26-да олар Кремльге база катап чыглып кээрлер. Палаталарның тус-тус хуралдары болур.

(СЭТА).

КОМИССИЯ ХУРАЛЫ БОЛГАН

Дүүн, февраль 21-де партия обкомунуң национал харылзаалар талазы-биле комиссиязының хуралы болган, аңаа «Тыва АССР-де дылдар дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилелин чугаалажып көрген.

Чугаалажып турар айтырыг талазы-биле саналдарын болгаш сүмелерин комиссия кежигүннери Ю. Аранчын, Н. Конгар, А. Марцеха болгаш өскелер-даа берген.

Комиссия кежигүннериниң саналдарын болгаш сүмелерин Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң тургусканы комиссиязынга өөренип база чугаалажып көөр кылдыр дамчыдар.

СЭКП обкомунуң национал харылзаалар талазы-биле комиссиязының 1990 чылдың февраль-июнь айларда кылып чорудар ажылының планын хуралга бадылаан. Ылаңгыя комиссияның хуралынга республиканың Күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле күрүне комитединиң даргазы, коммунист С. Б. Аракчааның ажыл чок кижилерни, ылаңгыя аныяктарны күш-ажылга хаара тудар талазы-биле ажылын, министерстволарда болгаш ведомстволарда, Кызыл хоорайның бүдүрүлгелеринде болгаш организацияларында, коллективтерде болгаш адырларда ажылдап турарларның национал составын барымдаалап тургаш кадрларны хуваарының дугайында айтырыгны, национал айтырыг талазы-биле партияның область организациязының сорулгаларын тодараткан СЭКП обкомунуң IV пленумунуң шиитпирлерин күүседир талазы-биле партия Улуг-Хем райкомунуң ажылын чугаалажып көөрү планнаттынып турар.

Хуралды СЭКП обкомунуң национал харылзаалар талазы-биле комиссиязының даргазы, партия обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин эрттирген.

(Бистиң корр.).

ТК-ның пропагандисчи бөлүү — Тывада

СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга СЭКП ТК-ның беш кижи составтыг пропагандисчи бөлүү-биле Кызыл хоорайның активи ужурашкан.

СЭКП ТК-ның Нийтилел эртемнер академиязының доцентизи **С. В. Степанов**, РСФСР-ниң юстиция министриниң оралакчызы **Ю. Д. Северин**, Партияның Москвада дээди школазының философия кафедразының удуртукчузунуң оралакчызы **В. Н. Лавриненко**, РСФСР-ниң Өртектер талазы-биле күркомитединиң килдис эргелекчизи **И. В. Бодягин**, СЭКП ТК-ның Партийжи организастыг болгаш кадр ажылының талазы-биле килдизиниң харысалгалыг организакчызы **В. К. Погорелов** болгаш СЭКП Тыва обкомунуң ийиги секретары **В. В. Рогило** СЭКП ТК-ның февраль (1989 ч.) Пленумунуң материалдарынга болгаш амгы үениң чугула айтырыгларынга хамаарышкан айтырыгларга доктааганнар, айтырыгларга харыылааннар.

Партияның ролюнуң, аңгы талазы-биле билиишкиннерниң болгаш өске-даа чурттуң экономиктиг, политиктиг байдалының дугайында идепкейлиг санал-онал солчуушкуну болган. Пропагандисчи бөлүк бөгүн республиканың районнарынче чорупкан.

Бистиң корр.

БРИГАДИР. ОЛ КЫМЫЛ?

Бистиң кандидаттарывыс

Кызылдың 48 дугаар тудуг эргелелиниң шеверлекчи бригадаларының хуралы ажыл төнери билек эгелээн. Аңаа Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат депшидерин чугаалашкан.

Зоя Доңгактың бригадазының ажылчыны аныяк коммунист Галина Монгуш сөс алгаш:

— Депутатка кандидат депшидер улуг харыысалга бистерде онаашкан-дыр. Депутат кижиниң кылыр ажылы хөй, нарын. Ынчангаш аңаа чүгле бодунуң ажыл-херээн эвес, харын ниитилелдиң амыдыралын, кижилерниң үзел-бодалын медерел билип чоруур болгаш айтырыгларны канчаар шиитпирлээриниң талазы-биле дуржулгалыг кижи улуг рольду ойнаар ужурлуг. Бистиң коллективтен ындыгларның бирээзи — бригадавыстың удуртукчузу Зоя Байыровна Доңгак деп бодаар мен. Он чыл иштинде бригадирлеп келгеш, бодунуң бедик мергежилдиин, организакчы чоруун база төлептиин көргүзүп келди. Бо үениң дургузунда ол дагдыныкчылап келгеш, барык үжен хире аныяк ажылчыннарны бодунуң мергежилинге өөретти. Ынчангаш Зоя Байыровна Доңгакты Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга депшидер деп саналдыг мен — деп, ол чугаалаан.

Мурнакчы ажылчынның бо саналын хуралга олурган бүгү тудугжулар чаңгыс үн-биле деткип, З. Доңгак ол улуг идегелди шынзыдып шылаар дээрзиниң дугайында боттарының санал-оналдарын илередип турганнар. Депутатка кандидаттың доңчу намдары-биле таныжарга мындыг.

Он сес чыл бурунгаар Зоя Доңгак Кызылдың № 4 профессионал-техниктиг училищезин дооскаш, хоорайның тудугларының бирээзинге шеверлекчилеп ажылдай берген. Бир чыл хире ажылдап чорааш, ол бодунуң кызымаан, ажылга хандыкшылдыын бадыткап, эш-өөрүнүң хүндүткелин чедип алган. Тывада ат-сураглыг бригадир Е. Бизяева элээн каш аныяк уругларны звено кылдыр чыггаш, ооң удуртукчузунга Зояны бижыглап каан. Бригадириниң баштайгы идегелин ол шынзыдыпдаа шыдаан. Ажылга дуржулгазы улуг эвес-даа болза, Зояның организакчы мөзү-шынары бар дээрзин бригадир ынчан эскерген. Оон бээр каш чыл эрткен. Зоя Доңгакты бир бригаданың удуртукчузунга соңгаан. А ол бригада эргелелде хожудап турарларның одуруунга турган. Улуг эвес коллективти ындыг байдалдан уштуп алырының дугайында бодал Зояны доктаамал дүвүредип турган. Ол бригада кежигүннери-биле шыңгыы чугааны кылып, ажылды сегидеринче угланган чамдык тодаргай чүүлдерни кылырынга, аныяктарны эки ажылдаарынга, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидип алырынче кичээнгейни угландырган. Бир талазында Зоя бодунуң ажылга хандыкшылдыын, тура-соруктуун көргүскен. Ооң түңнелинде бригада барык ийи дакпыр күженииш-кинниг ажылдап эгелээн. Ооң удуткан бригадазы чыл четпээнде эргелелде мурнакчы коллективтер-биле деңнежип, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн чедип ап турар апарган. Бригада, ооң кежигүннери удаа-дараа мактадып, шеверлекчилерниң алыр акша-төгерии-даа немежип, бот-боттарының аразында найыралы улам быжыгып келген. Ол үеден эгелээш, Зоя Доңгактың удурткан шеверлекчилер бригадазы ай, квартал болгаш чыл планнарын доктаамал күүседип келген. Эрткен чылда бригада чыл планын 116 хуу боттандырган, а ажылчын бүрүзү 5765 рубльдиң шеверлел ажылдарын кылган, ооң-биле чергелештир ажылдың бүдүрүкчүлүү дыка бедээн. Чижээлээрге, бригадада 2-ги разрядтың шеверлекчизи хүнде 18 дөрбелчин метр хананы штукатуралаар турган болза, ону херек кырында 20 дөрбелчин метрден эвээжетпейн турар. Ол чүүлдү чамдык ажылдарны механизастаанындан чедип ап турар.

— Бис ийи бөлүк болуп алгаш ажылдап турар бис, шуууштурулга аайы-биле. Бир кезек кижи белен хоюдугну тускай машина-биле ханаже чаштырар, а өскелери ону дескилээр. Ынчангаш черле ажылды дүрген болгаш шынарлыг кылыр деп кол сорулгалыг бис.

— Силерниң ажылыңарга шаптыктап турар чүүлдер бар бе? — деп бригадирден айтырдым.

— Чок боор бе, кудумчуда 40—45 градус чедип турда, соок бажыңнар иштинге ажылдаары дыка берге-дир. Ооң уламындан доң ханага хоюдуг чыпшынмас, дески эвес болур-дур. Ынчаарга сөөлгү үелерде будуур ажылдар кылырынче бисти албадап, ыңай-бээр аңгы-аңгы объектилерже октап туруп бээрге, ажыл туруптар. Хоорайның төвүнде амыдырал хандырылга бажыңынга ажылдап турувуста, ам тос дугаар школаның чанында тос каът бажыңга бисти ажылдадып каан. Мында соогу шыдажыр арга чоктур, чамдык эштеривис соокка шыдашпайн шуут чанып турдулар. Бо чаңгыс чижектир. Белеткеттинмээн тудугларның шеверлел ажылдарын кылыры-биле албадап турар чорук ам-даа уламчылап турар. Мооң түңнелинде чамдык кижилер соокка алзып аарып, ажылче үнер аргазын чидирип келген.

Шынап-ла, бо бригаданың ажылдап турар черинге чорааш, ол бажың иштиниң соогун кайгаан мен. «Кандыг кончуг шыдамык улус боор. Аңаа ол кыстарның орнунга удуртукчуларны оода-ла 1-2 шак тургузуптар болза, канчап баар ирги?» деп иштимде бүдүү бодаан-даа мен.

З. Б. Доңгактың бригадазының ажылында кандыгдаа чажыт чок. Ооң кежигүннери колдуунда-ла 2-3 разрядтың шеверлекчилери. Чылдың чылыг үелерин ажыглап тургаш, харын-даа чайгы сезонда эртен эртеден кежээ орайга чедир ажылдап тургаш, хөй чүүлдерни кылып ап турар. Ынчаар орай күске чедир доктаамал ажылдаар.

— Чамдык бригадирлер чаа училище дооскаш келген уругларже кичээнгей салбас, оларның-биле сагыш-сеткилинден чугаалашпас боор-дур. Аныяк кижилерге деткимче көргүзүп, оларның ажыл, амыдыралын билбес боорга дыка хомуданчыг. Оон хөй чүве хамааржыр боор чүве-дир — деп бригадир чугаалаар.

Бригадада бо хүннерде училище дооскаш келген аныяктар эвээш эвес. Олардан Долаана Доңгак, Салбакай Оюн болгаш оон-даа өскелер ам ажылынга элээн мергежий бергеннер. Четпес чүве илерээнде, ону дем-биле кылыптарынга чаңчыга бердивис, чүге дизе, бот-боттарывыска базым бүрүзүнде дузалажып, ажылывысты хайгааражып турар бис. Ынчан ол бүдүнгүр-даа болур-дур.

З. Б. Доңгак күш-ажылчы болгаш бодунуң хууда амыдыралынче орукту бригадазынга эгелээн. Өг-бүлелиг, ажы-төлү улгаткан. Ол 1978 чылда партия кежигүнүнге кирген. Ак сеткилдиг, четпестерге эптеш чок, ону чайладырының оруктарын кезээде дилеп чоруур принципиалдыг коммунистерниң бирээзи. Бодунуң партийжи даалгазы — аныяктар болгаш чон ортузунга кижизидилге ажылы. Бригадада 4 коммунист, 10 комсомолчу бар. Кижи бүрүзү ажыл, амыдыралга харыылап турар айтырыглардыг. Комсомол бөлүүнүң удуртукчузу Аля Оюн бодунуң хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип, эш-өөрүнүң, коллективтиң хүндүткелиң чедип ап турар апарган. Бо чугула ажылда Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат, коммунист Зоя Байыровна Доңгактың киирген үлүү бар.

Кимм-оол ХЕРТЕК.

ЧЕРИНГЕ ЫНАКШЫЛ

Михаилдиң черинге ынакшылы, ажыл-ишче сонуургалы бичиизинде одунган. Төрүттүнген, өскен сууру Бижиктиг-Хаяга трактор, комбайн башкарган кижилерниң чанынга олурупташ, Барлыктың делгемнерин, ында тараажыларның чымыштыг ажылын аажок магадаар, аңаа барганда, шак-үениң эрткенин эскербес, чанарын безин уттуптар турган. Ферманың ат-сураглыг саанчызы, Ленин орденниң эдилекчизи Хажыт-биле инек кадарчызындан салбырның эргелекчизинге чедир депшээн Наксыл-оолдуң оглу кедизинде барып, эрес-кежээ, эки мөзү-шынарлыг кижи болурун кожа-хелбээ чурттап чоруур чону эндевээн. Школачы чылдары билдиртпейн эрте берген. Сески классты дооскаш, улуг улус-биле кады түр курска өөренип, механизаторнуң шынзылгазын холга апкан. Күштүг күзели боттанган.

— Баштай эрги трактор берген. Ол болганчок-ла ажылдавайн баар. Чаа дооскан, арга-дуржулга чок кижи ооң чажыттарын тодарадыры-биле адаанга союп, от кежээн, кожугларын эде-хере тыртып, тудуп, суйбап тура, холдарымны, арны-бажымны, идик-хевимни довуракка, үске борап алыр мен. Чамдык эш-өөрүм мени кээргээр, мынчаар хинчектенип чорбайн, өске ажыл кылырын, өөренирин сүмелээр-даа турду. Ынчалза-даа «демир-аъдымдан» чарылбайн, бергелерни ажып, мергежилимниң хыйн чоорту тыва берген мен — деп, Михаил Наксыл-оол ам сактып чугаалаар.

Оон бээр ам чээрби чыл ажа берген. Ооң ажыл-ижи Барлыктың шөлдеринге дүжүт өстүрери-биле холбашкан. Чеден чылдарның төнчүзүнде совхозтуң дирекциязы Узбек ССР-ниң Ташкент облазының бир колхозундан корей национадыг кижилер чалап эккеп, ногаа болгаш картофель өстүрер, тус черниң чонун өөредир талазы-биле керээ чарган. Оларның аразынга ажылдаар кылдыр бедик мергежилдиг механизатор Михаил Наксыл-оолду чоруткан. Аңаа баргаш, чер чарарындан аңгыда, хөрзүннүң органиктиг болгаш минералдыг бүдүмелдер-биле чемишчидер, ажаалдазын, суггарылгазын чорударының, бок үнүштер-биле демисежир аргаларын шиңгээдип ап, өске эш-өөрүн база өөреткен.

Чалаткан кижилер чорупкан соонда, картофель өстүрер звенонуң удуртукчузунга арткан. Дүжүдүн бедидер талазы-биле астраханьчыларның депшилгелиг аргазын ажыглааш, чүгле районунга эвес, харын республикага эң дээре түңнелдерни удаа-дараа көргүскен. Эрткен чылдың эгезинде арендаже кирип, 35 га черни болгаш ажыглаар техниканы керээ ёзугаар алган. Часкы, чайгы үелерде сугнуң үзүктелиишкини шаптыктаза-даа, эвилелдеп алган 7 эжи-биле могаг-шылаг чок ажылдап, агротехниктиг чурумнарны шын сагаанының түңнели халас барбаан. Күзүн 525 тонна эки шынарлыг картофельди ажаап ап, совхозка чамдыызын саткаш, артыын келир чылдың үрезининге хереглээри-биле уруп алган. «Барлык» совхозта арендаже шилчээн бо звенонуң ажылын АҮК-түң удуртукчулары өске ажыл-агыйларга үлегер-чижек кылдыр мактап демдеглээн. Ажылынга бердинген, үениң негелдезинге дүүштүр чаа чүүлдерни дилеп тыпкан чоруур шалыпчы ажылчынга бедик идегелди совхозтуң коммунистери көргүзүп, СЭКП кежигүнүнге хүлээп алган.

Бо чылдың март 4-те чугула бир политиктиг болуушкун — улус депутаттарының соңгулдалары эртер. Барыын-Хемчик район Совединге соңгулдалар талазы-биле Барлыктың № 33 соңгулда округундан Михаил Оюнович Наксыл-оолду улус депутадының кандидадынга бүрүткээн. Чоокта чаа аңаа ужурашкаш, бодунуң программазын чугаалап бээрин дилээн мен.

— Черниң кежиин четтирер дизе, ону шын ажыглаары, чемишчидери, суггарылганы шын чорудары негеттинер. Соңгудупсумза, ховунуң ажыл-ишчилериниң бо негелделерин амыдыралга боттандырары-биле айтырыгларны каяа-даа чедир тургузар мен — дээш, чугаазын уламчылаан. — Шынап-ла, Шыраа-Булак эдээнде суггат чок ховуларның, Барлыктың суггарылга системазының девискээринде чаптылган сиген, тараа, ногаа болгаш картофель шөлдериниң дүжүдү чыл келген тудум кудулап, янзы-бүрү чашпан дуй ала бээр апарган. Чылдагааны билдингир. Үр чылдарда тарып келгенинден, хөрзүннүң составы баксыраан. Аралаштыр тарыыр, чамдыызын дыштандырар, куруккан черлерни шиңгээдир, чемишчидер хемчеглерже кичээнгейни салбастаан. Интенсивтиг технологияны ажыглаар, чер ажылын техника, бар механизмнер-биле механизастаар аргаларны мынчага чедир шиңгээдип ап чадашкан. Эрткен чайын совхозтуң дирекциязы ногаа өстүрериниң астрахань методун ажыглаарын соксадып, ажылдап турар кижилерни деткивээнинден, ногаа аймааның дүжүдү мурнуку чылдардан багай болган.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чер ажылының культуразы чылдан чылче дорайтап орары М. О. Наксыл-оолдуң сеткил-сагыжын дүвүредип чоруур.

М. О. Наксыл-оол — үлегерлиг ада. Өг-бүлезиниң хээржен ээзи, башкы Любовь Хомушкуевна-биле 7 уругларны өстүрүп, эки аажы-чаңга чаңчыктырып, ажыл-ишке ынак кижилер кылдыр кижизидеринче кол кичээнгейни салып келген. Өг-бүле бюджедин шын чарыгдап билирин, дузалал ажыл-агыйны тудуп турарын чаңгыс чер-чурттуглары мактап чугаалажыр.

Черинге ынак, ону байлакшыдарын күзеп чоруур, шыңгыы негелделиг, дөспес чүректиг, идепкейлиг болгаш инициативчи коммунист соңгукчуларның идегелин шынзыдып, берген чагыглазын күүседип шыдаар.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ТЫВА ТОННУГ ОРУС КАДАРЧЫ

Кодандан репортаж

Тестен үнгеш, бедигээшти өрү углаан, «чоннуң чоон оруу» дижир төнчү чок чүве-биле дөмей сагындырар бир узун орук бисти ала-чайгаар чедире бержик. Орук билир чолаачы хеп-хенертен кедээр какпак хаялар аразында кыштагже ээй сопту. Улуг, делгем кажаа, ишти-даштында чиңлешкен хөй, херим долдур сараат сиген, баглаашта тыва ээр-чүгенниг аът-хөл. Кезек көржең куспактап алган элээди уруг ыш бурулаан бажыңче кире берди. Даштын шейүп каан чиңге багда хөй-ле алгы азып каан. Чок-чоок, чаа чудап өлген хөй кежи эвес, а тон кылыр дээш ууштап каан эрги алгылар.

Баштай көөрүмге, тыва аалдар олчаан аал-ла болчук. Ылгалыр чүвези-даа чок. Шупту улус дүктүг негей тоннарлыг, эр кижилер дөгерези тыва идиктерлиг. Ынчалзажок, ам бо хою кидин гүлүк төрүп турар, мында, дүгде ажыл-үүле бүдүрүп халышкан, чай-чапсар чок, чаш мал дээш демисел чоруткан интернационалчы өг-бүле-биле ханы таныжар болза, холчок солун улус чорду ийин. Ону-мону ындыгмындыг деп бодум тайылбырлавайн, коданның, хойнуң ээзинге ажылдап кезек чардыктырган дээш буруум билип, кажаа чанынга сөс эредим. Долузу-биле Константин Григорьевич Захаров. Ал боду, адаиези-даа орус улус дей-дир.

— Ачавыс бо хүннерде 64 харлап турар. Григорий Семенович дээр. Чогум боду Ачинск чурттуг. Мал эмчизи кижи. Бичезинде-ле маңаа келген. Эгезинде Эрзинге 2 чыл ажылдаан. Ада-чурттуң Улуг дайыны төнген чылын орта чедип келгени ол. А 1947 чылдан бээр Самагалдайга доктаамал чурттаан. Ам-даа ында хевээр. Ававыс Неврасида Федоровна Таңдының Арыг-Бажы (Владимировка) чурттуг кижи. Ада-иевистен төрүттүнген чеди халышкы бис, дааады-ла оолдар. Төрээн Тывавыстың аңгы-аңгы булуңнарында болгаш оон-даа дашкаар амыдырап-чурттап чор бис. Дылывыс — тыва дыл. Биче чажывыстан тыва оолдар, кыстар-биле ойнап өстүвүс, а кышкы, часкы, чайгы каникулдарда ада-иевис бисти шуут-ла «чидириптер» турдулар. Биеэде ачавыс бисти аътка ээлчештир ушкарып алгаш аалдар кезип, мал эмнеп чорууп каар турду. Оон чоорту боттарывыс эштеривиске ушкашкылапкаш, хой, өшкү, инек, чылгы, теве мал кадарары-биле хаптар апарган бис.

Хойтпак, тарак ижип, саржаглыг, өремелиг соктаан тараа, далган чип, ааржы, курут соруп өскенивис шын чүве. Ооң уламындан-на боор, мал ажылынга ижиге бергенивисти безин билбедивис. Барык дөгеревис тыва кыстар-биле өг-бүле туттувус, аас-кежиивис — аал долу, ажы-төлдеривис өг сыңмас чурттап чор бис. Чүгле бо «Чодураа» совхозта безин үш алышкы бар бис, үжелээ малда бис. Улуувус Василий — чылгычы мергежилинге Тес-Хем районда дээре дирткен, Чыргаланды кодээ Совединиң депутады кижи. Бөгүн каштың хүнү ийик, ...ам соңгузу хүн Москва ужар-дыр але, УАЧД баар халас путёвка-биле шаңнаткан.

Ооң удаазы мен мен. Өөм ээзи Мария Төвүт-ооловна-биле 6 уруглардыг бис. Чогум бо көргүзүт-биле акымны мен ызыртыр сүрүп четтим. А күш-ажылчы көргүзүглер талазы-биле ону чедерим берге-ле боор. Бир дугаар чыл хой малдай бердим. Алызы тракторист кижи мен. Немей төрүүр хой бо. Мал аразынга өскен кижиде чүү деп, канчап билир, акымны ажыр ажылдай-даа бээрим чадавас. Кызыдар, шырбаар апаар. Бо чылын 100 хойга онаалтыр 80-ден эвээш эвес хураганны онча-менди камгалап алыр деп хүлээлгени алдым. Бир эвес шаг-үе бо-ла хевээр, мындыг чылыг-чаагай (сигеним база четчир, немелде чемни совхоз сөөртүп турар) турза, өршээлдиг ышкаш 100-тен-даа хойнуң аптарым магат чок. Меңээ көөрде, дөө оичи дуңмам Андрюша харын дуржулгалыг малчын кижи. Ооң-биле кезек када чугаалажып көрүңер аа, мен ол аразында чаа төрээн хойларымга сиген каап берипкеш келийн...

Чаныывыска бир талакы чаагы үжээш, кежи карталып калган, арны чеже-даа хүнге, чыварга хүрертир додуга берзе, ак-көк дээрге чүүлдеш карактарлыг, алдын-сарыг тараа-биле өңнеш баш дүктерлиг, чаа-ла 20 хар ажа дүжүп чоруур хире орус оол чедип келди. Хураган кежи сеспирге ногаан тыва тон ооң аныяк-чалыы хевир-сынын улам «өң» киирди, каастады. Боду комсомолчу, өөнүң херээжен ээзи Алефтина — аныяк коммунист.

— Ам малда барганыңны дыңнадым. Мурнунда чүнү кылып ажылдап турдуң, Андрей?

— Черле дааады мал ажылынга чоруур кижи мен. Шериг соонда харын бир-ийи чыл хире трактористедим бе, оң. Ам бо хүннерде Таңдыда Дуржулга станциязындан эккелген үлегерлиг кошкар кадара бердим. Шупту 142 баш чүве. Амдыызында доктаамал кыштаг тудуп ап четтикпээн болгаш Василий-биле Хачыл деп черде чаңгыс кыштагда бис. Акыларым ышкаш бажың барааны та кажан көөр кижи мен. Амдыызында өглүг мен. Ынчалзажок эки өг багай бажыңдан дээре дижири чоп. Бир-тээ кошкарлыг кижи болгаш, улаштыр ажаап-карактаары-биле акым Васяга, чеңгем Херелмаа Сергеевнага түр када «дагзып» кааш, хою кидин түлүктеп төрүп турар бо Костяга дузалажыр дээш бээр чедип келгеним бо.

Ол аразында ынаар муңгаш кажаа иштинде херээжен кижи ырлай берди. Соксаар ужур чок. Көдээге өскен, кидис өгге төрүттүнген кижи болгаш дораан билип кааптым: хойга хураган чагыштырып орар кижи ышкажыл. Ынаар дап бээримге, хаалга кырында бир мындыг чарлал мени доктаадыпты: «Өске кижи кирип болбас! Чүгле малчын, сакманчылар, мал эмчизи кирер». Демги бижик, бүгү чугаа-соот-даа бо коданда чүгле тыва дыл кырында дээрзин баш удур чугаалап каалы.

Бис хөй, хураган кажаазынче киреринниң чөпшээрелин алгаш, «ыраажы»-биле база ужуражыр, ооң-биле чүгле ийи-бир сөс солчур эвес, а ажыл-ижин дорту-биле сонуургаар, көөр аргалыг болдувус. Демин чаа-ла хураганын хозуп турган хой оозунуң кондаалайын чыттап-чылгап, барык-ла таалал-биле эмзире берди, чаптанчыг чаш ак хураганның аптында чүгле кудуруу ходуңнаар. Мария Төвүт-ооловна 410 хоюнуң деңкезинден хөйү, тодаргайлаарга 220-зи шагда оолдапканын өөрүшкү-маңнайлыг дыңнаткаш, хураганнарга ногаан сиген боодалдай бөле шарый берди. Олар дөгерези бо, бистиң мурнувуста, улуг кажааның биче чартыын шыва алган турлар. Шупту онча-менди, тус-тус үгектерлиг. Кажааның иштиниң чырык, чылыг... делгемин. Улуг кижи тура безин ооң кайы-даа булуңунга чеде каап тар. Бирээзи бора, өскези кызыл бөртчүгештерлиг бир үе сакманчы кысчыгаштар оларын чемгерген, суггарга... ажаанзыраан-на турлар. Хоюткан чугай база бээр чүве боор тур. Тускай чугай. Чаш малдың өзүлдезинге эки диштти. Таныштывыс: эрткен чылын чаа 10 класс доосканнар. Айлана Сат, Альбина Урту дээр.

Муңгаш кажаа баарында база бир бичежек чадагай кажаа. Ында дааады төрүүр чеде берген хойларны үзүп каан. Бистиң караавыска бирээ оолдапты. «Орууңар ак, чоруууңар бүдүнгүр улус-тур силер, аалга улус келгенде мал төрүүрге, тоң эки боор чүве» — деп, улуг хойжу Константин мындыг. Силерниң база ажыл-ижиңер база-ла бо ышкаш үргүлчүнүң бүдүнгүр-ле болзунам, интернационалчы өг-бүле хойжулар...

Седип МОНГАЛ.

КАНДИДАТКА СӨС

Мен бодум хуумда Мөңгүн-Тайга район Совединиң Комсомольская № 19 соңгулда округундан улус депутадынга кандидат кылдыр депшиткен мен. Ындыг болган төлээде, бир эвес мени чон соңгуп алыр болза, Мугур-Аксы суурнуң Комсомольская кудумчузунуң чаагайжыдылгазын экижидер дээш штакетник хеimmерни четчелеп, ыяштар немей олуртур хемчеглерни алыр мен. Ол-ла кудумчуда чоннуң амыдырал-чуртталгазынга ачы-дузалыг бүгү аргаларны ажыглап тургаш экижидер. Меңги аттыг агиткварталга, ооң девискээринге уругларның спорт шөлүн дерип кылып бээр болгаш оон-даа өске айтырыгларны шиитпирлээр дээш ажылдаарын көрүп турар мен. Черле ынчаш Комсомольская кудумчузун чаагайжыдары чугула. Мугур-Аксы суур өзүп турар. Комсомольская кудумчузу ында эң-не узун кудумчуларның бирээзи, төп кудумчу боор турар. Ону асфальтылаарын база көрүп турар. Чуртталга бажыңнары база чараш, көрүштүг болур ужурлуг. Ынчангаш депутатка соңгудупсумза, ол-ла ажылдарга мээң киирер үлүүм эвээш эвес деп билир мен.

Илья ДОСТАН.

ИСТЕКЧИ

Коргунчуг, ханныг өлүм-чидим дугайында чугаа-соот Хандагайты болгаш Солчур суурларга эрткен чылдың февраль 25-те дыргын барган. Орай кежээ, сес шакта Каа-Хем районда төрелдеп келген, Сарыг-Сеп эмнелгезиниң дээди эртемниг эмчизи, Өвүр күдээзи Сергей Монгуш КамАЗ дээр улуг машина адаанче ээрик киир халды берген деп Өвүрге дүвүрээзин үндүрүп келген чугаа шын болган. Хандагайтыда бензин кудар автостанция чоогунга болган ыы-сыы, хан-чин долган хай-халапты истеп хынаары-биле районнуң иштики херектер килдизиниң бүгү ажылдакчылары бут кырынга туруп-кап.

Өвүрге костүп көрбээн өлүмнүг кем-херек үүлгедиишкини мынчаар болган. Красноярск крайның Хакас автономнуг облазының Абаканда 260 дугаар автоколоннзазының КамАЗ чолаачылары Геннадий Боргояков, Владимир Трофимов, Виталий Евтифеев. Владимир Усенко бензин кудар чер чоогунга орукка ап чораан чүү-хөөзүн кежээки чем кылдыр чип алгаш, Хандагайты — Чадаана оруунче хап үнүпкен. Оларның эң сөөлүнде Боргояков орукта машина кел чыдырда, четтигиптер боор мен деп бодал-биле орук шим чээшкинин үреп кирипкен. Түңнелинде ооң прицевиниң адаанче кел чыткан «Нива» дээр чиик машина киир шурады берген. Ыржым кежээни коргунчуг дааш үрепкен. Хууда машинаның чолаачызы, эмчи Сергей Монгуштуң бажы ийи чарлы берген. Оон-биле кады чораан аныяк кижилер Хорлуу Сат, Вера Монгуш, Николай Сат, Оюн-кыс Ойдуп ол-ла черинге амы-тынындан чарылган. Алды дугаар артык пассажир Вера Амыйлан аар кемдээн, мүнне тыныыг арткан. Ону эмчиге чедирген.

Истелге эгелээн. «Нива» чолаачызының болгаш аңаа олурган кижилерниң ээрик чорааны база артык кижини олуртуп алганы буруудаттырып турган Геннадий Боргояковтуң буруу чок болуп үнеринге дуза болган. Милиция ажылдакчылары ону буруу чок деп санааш, хостап үндүрген. Шынап-ла, ону буруудадып алыр факт барымдааны, бадыткалды херекти истеп турган милиция ажылдакчылары тыппааннар.

Ээрик-ле чорааны дээш, артык пассажир алганы дээш хамаатыларның амытынынга чедип каан кижи кандыг-даа кеземчеге онаашпайн, амыр-шөлээн чурттап чоруур бе? Ындыг айтырыг Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунга база ужугуп чеде берген. Айтырыг чөп. Кымны чорударыл? Сараат сиген аразынче кире берген ине дег, ужу-бажы билдинмес, айайы-биле чылып эрте берген херекти катап истээринче кым баар боор. Ынчалзадаа «майор Санчай шыдаар, ол кандыг-даа будалчак херекти тодарадып, бадыткап шыдаар, дуржулгазы улуг кижи. Ол шыдаар, ону чорудар» деп санал үнүп келген.

Хандагайты суурга бодунга таарышкан шагдаа хептиг, хүрен-кара карактары чүгүртүлениээш, арнынга таарышкан шевергин кырлаң думчуктуг, хүлүмзүргей шырай-арынныг, чугаакыр, эрес соруктуг кижи ынчаар кестүп келген. Ол дээрге Иштики херектер министерствозунун онза чугула херектер истээр байысаакчызы, милиция майору Сергей Сайынович Санчай-дыр. Дүмбей дүн дег, ужу-бажы билдинмес, хөй-хөй чажыттарлыг, тывызыктарлыг, төлеттинмес өлүм-чидимниг, хомудалдарлыг херекти ол истеп кирипкен. Бурулуг кижиниң буруузун ол бүзүрелдиг-биле шынзыдып, тодарадып эккелген. Ону канчаар бадыткап эккелгенин кижи тодаргай бижип шыдавас, хөй үе херек. Уйгу-чыдын чок, шудургу, тывызык ажылдың түңнелинде актыг болуп, кем-херектен арыг үне бээр часкан Геннадий Николаевич Боргояков Өвүр районсудунга сес чылда хосталгазын казыттырып шииттирген. Шак ындыг ужу-бажы билдинмес, коргунчуг, өлүм-чидимниг, аар-берге кем-херек үүлгедиглерин Сергей Санчай чеже катап шынын тып илереткеш, шаңналмакталды албаан дээр.

Сергей Санчай 1950 чылдың март 21-де Тес-Хем районнуң Самагалдай суурга ажылчын өг-бүлеге төрүттүнген. Бичии чажындан-на ол адазының эриг баарын, чымчак сеткилин көрбээн болгаш чартык өскүс арткан. 1968 чылда Самагалдай ортумак школазын дооскаш, ол өске эш-өөру дег ажыл чок суур кезип чорбайн, амыдыралга туружун тып, райпога чүдүрүкчүлеп ажылдай берген. 1969 чылда ол ыдыктыг шериг хүлээлгезин эрттирери-биле шеригкомга келдирткен. Шериг албан хүлээлгезин ол Оожум океанның Шериг-Далай Флодунга эрттиргеш, оон халашкаш, төрээн черинче чанып органш, Москва хоорайга эш-өөрүнүң сүмези-биле 1972 чылда Лихачев аттыг автозаводка фрезеровщик болуп ажылдай берген. Аңаа бир чыл эрткенде мурнакчы ажылчын болгаш хөй-ниитичи комсомолчу Сергей Санчайны заводтуң ВЛКСМ комитединиң саналы-биле ССРЭ-ниң ИХМ-ниң Волгоградта дээди школазынче өөредип чоруткан. Чаңган куштар-биле солчуп-каржып турза-турза, өөредилге чылдары билдиртпейн эрте берген. 1977 чылда ук дээди өөредилге черин юрист эртемниг болуп дооскаш, Кызыл хоорккүүскомнуң иштики херектер килдизиниң байысаакчызы болуп ажылдай берген. Ооң дописи намдарында болгаш хууда херээнде ынчаар бижээн.

Ийи чыл эрткенде, ону ИХМ-ниң истелге килдизиниң онза чугула херектер истээр улуг байысаакчызының албан-дужаалынче шилчиткен. Партия кежигүнү Сергей Санчайны 1987 чылда Иштики херектер министерствозунуң партия организациязы ону улусчу контрольдуң кол бөлүүнге соңгаан.

Иштики херектер органнарынга ажылдап келген үезиниң дургузунда милицияның майору Сергей Санчай «Онза кызымак ажыл-чорудулгазы дээш» деп медальдың ийиги болгаш үшкү чергелери, «Милицияның тергиини» деп хөрек демдээ, «Кызыгаар шериглериниң тергиини» деп демдектиң ийиги чергези-биле шаннаткан. Ол ышкаш эки ажылы дээш 21 удаа шаңнал-макталды алган. Бо бүгү шаңналдар майор Санчайның күрүнезиниң болгаш чонунуң мурнунга шагдаа хүлээлгезин ак сеткилдиг, быжыг тура-соруктуг, бедик мөзү-шынарлыг чоруу-биле бадыткап келгенин херечилеп турар.

Ооң хууда амыдыралы база солун. Волгоград хоорайга өөренип тургаш, Галина Ли дээр корей уруг-биле таныышкаш, олчаан өг-бүле тудуп чурттай берген. Галина Викторовна чоннуң амыдырал хандырылгазының технологтуг институдун Москвага дооскан, амгы үеде республиканың чоннуң амыдырал хандырылгазының девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының кол бухгалтериниң оралакчызы болуп ажылдап турар. Интернационалчы өг-бүлениң оглу Павел Кызылдың № 3 школазының 7-ги клазында өөренип турар. Өг-бүлези дээш сагыш човаачал Сергей Санчай бачым, харыысалгалыг ажылындан аңгыда, кала-даа чорааш эрге-хоойлу дугайында лекция, беседаларны номчуп чоруур.

— Эрге-хоойлу органнарынга кады ажылдап келгенививистен бээр 10 чыл үениң дургузунда Сергей Сайыновичини билир мен. Оон профессионал мергежилин, кижилер-биле психологтуг харылзааны дораан тып алырын, кажар, тывызык чоруун магадаар кижи мен. Ол ышкаш быжыг туруштуг, кижилер-биле чугаалажып билир, негелделиг чоруу-биле ол эш-өөрүнге, удуртукчу даргаларынга макталдыг — деп, Тыва АССР-ниң прокурорунуң бирги оралакчызы Н. А. Ондар ооң дугайында үнелелди ынчаар бээр чорду.

ИХМ-ниң оргинспектор килдизиниң начальниги Р. Д. Нугистиң бодалы мындыг:

— ИХМ-ниң истелге килдизиниң онза чугула херектер истээр байысаакчызы, милицияның майору Сергей Сайынович Санчайны бистиң коллектив Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр депшидип турда, аңаа бүрүнү-биле каттышкан мен. Ооң-биле 1977 чылдан бээр кады ажылдап келген болгаш чамдык айтырыглар талазы-биле изиг-изиг маргыжа-даа бээр турдувус, ажылга черле ындыг. Ынчалза-даа Сергейде кара бодал чок, кезээде шын дээш туруштуг, эш-өөрүн хүндүлеп билир, биче сеткилдиг, ажылынга хандыкшылдыг, чоннуң негелдези дээш туржуп шыдаар мөзү-шынарлыг кижи. Ындыг кижи улус депутады болуп шыдаар дээрзинге идегелим улуг.

Коммунист, хөй-ниитичи, милицияның майору Сергей Сайынович Санчай Ленин № 9 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр бүрүткеткен. Депутатка кандидат бүрүзү соңгулда мурнунда программалыг болгай. Сергей Санчайның кол сорулгазы «шуугаарының орнунга — ажыл-херекче кирер» деп кыйгырыгга дүгжүп турар. Хамаатыларның политиктиг болгаш эрге-хоойлу камгалалын тургузар дээш демисежир, буруу чок кижи бурулуг апаар чоруктарга удур туржур, кем-херек үүлгедикчилеринге, чашпаа, чиижек, оор, бюрократсыг чоруктарга удур туруштуу-биле ажылдаар. Ол ышкаш дайынның, милицияның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының база аныяктарның чуртталгазын экижидер, оларга бир-ле дугаарында бажың балгатты берген турар чорукту чедип алыры — ооң программазының кол угланыышкыны болуп турар.

— Бир эвес силер депутат апаар болзуңарза, кандыг айтырыгларны шиитпирлежир силер, Сергей Сайынович — деп, ооң-биле ужуражы бергеш, сонуургаан мен. Ол мынчаар чугаалады:

— Милиция ажылдакчызы кижи болганымда, республикада кедереп турар корум-чурум үрээшкиннеринге удур шыңгыызы-биле демисежир мен. Ол ышкаш тыва улустуң чаңчылдарын, ёзулалдарын, дылын, культуразын үнелээр, арттырар айтырыгны база язы-сөөк ылгажыр чорукту экижидер дээш ол талазы-биле ажылдарга идепкейлиг киржири — мээң кол сорулгам. Оон ыңай аныяктарның, ылангыя студентилерниң социал хандырылгазын, оларның өөредилгезин, дыштаныылгазын, эмчи хандырылгазын, чурттаар черлеринде байдалдарын экижидеринче улуг кичээнгейни салыры программаның кол черин ээлеп турар. Ол ышкаш пединституттуң столоваязының аъш-чем-биле хандырылгазын чогуур черлерге барып тургаш, чедип алырын кызыдар мен. Ооң-биле чергелештир бойдус камгалалын, экология айтырыгларын, аныяктарның корум-чурумун бедик деңнелге тургузар айтырыгларга идепкейлиг киржир мен — дээш, кылыр ажылдарның санап четпес хөйүн демдеглээш, шуптузунга четтигерин аазаар болду.

Сарыг-оол КУУЛАР.
ЧУРУКТА: С. С. Санчай.

Бии-Хемде «Саян» совхозтуң Сесерлиг салбырының төвүнде уругларның «Салгал» ясли-сады бар. Суурнуң ажыл-ишчилериниң ажы-төлүнден аңгыда, ында үжен ажыг малчын аалдарының чаштары база бар. Уруглар садының ажылдакчылары чаштарны кончуг эки ажаап, чемгерип, солун оюннарны ойнадып, чаштарны бичии-даа чалгааратпайн, чогаадыкчы аргаларны ажыглап, кызымак ажылдап турарлар.

Уругларны кыжын соок хүннерде өрээлдерге ойнадып, оларга ойнаарактарны садып берип, боттарының уран чогаадылгазы-биле картондан ойнаарактарны кезип, кылып берип, уругларның боттарынга база ойнаарныстарны-даа даарадып келген.

Уругларның башкыларының бирээзи (бо чурукта) София Салчак педагогиканың негелделеринге дүүштүр оюннарны ойнадып, ойнаарактарны кылып берип турар. Чаштарга таарзжыр, хөй эвес сөстерлиг орус болгаш тыва ырларны уругларга ол өөреткилээн.

Бо кижизидикчи башкы чайгы үелерде тайгадан кыңгырадып бадып чыдар хемниң кара суунуң чанынга агаарладып чедип келгеш, ооң даажын уругларга дыңнадып, «бичии хемниң суунуң кыңгыргайындыр хомустап, ойнап чыдары олдур, уруглар, катап-катап дыңнаңар-даан» деп чугаалаар.

— Агаарладып эдерткеним бичии чаштар долгандыр турар кайгамчык солун болгаш чараш бойдусту көргеш, чаптанчыг айтырыгларын улаштырып-ла турарлар-ла болгай — деп, София Салчак чугаалады.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

АҢАА ИДЕГЕЛ

Ооң адазы фермага кадарчылап, авазы саанчылап ажылдап чораан. Ол школага өөренип турган чылдарында авазынга дузалажып, үргүлчү инек сагжыр. Чоорту ол ажылга мергежип, харын-даа кандыг-бир чылдагаан-биле келбээн саанчыларның орнунга-даа ажылдай бээр турган. Чайгы дыштанылгаларында ынчаар ажылдап турганш, Люда мал ажылында кижилерниң боттарының кадыын камнаар, олче сагыш салыр чайы чогун караа-биле көрүп келген. Чылдың дөрт эргилдезинде изиг, соок кандыг хүннер турбас дээр. Ажылынче чардыккаш, баш буруңгаар эмчилевейн, кадыын баксырадып, хоочураан аарыглыг-даа апарган улусту ол көрүп келген. Ындыгларны Люда көргеш «эмчи болган болзумза, болдунар-ла дузаны көргүссүмзе» деп бодай бээр турган. Ооң кадында адазының аарып чорууру база дыка сагышсыраар. Чогум-на уругнуң ол бүгү байдалды ханы эскерип чорааны, эмчиниң мергежилин чедип алырынга идиглиг болган.

1973 чылда Томскиниң эмчи институдун дооскаш келирге, ону Кызылда № 1 поликлиниканың № 2 участогунга бижиглээн. Амыдырал кижини каяа-даа экзээр. Людмила Байкараевнаның эмчиниң мергежилин чедип алгаш, көдээге ажылдаар диген күзели ынчаар боттанмаан. Ынчалзажок бо хүннерге чедир ажылдап келген үелеринде, Кадык камгалал министерствозунуң хүлээткен даалгаларын чажам дивес күүседип чоруурун, ооң-биле ажыл-ижин ханы сайгаржып чугаалажып ора, билген мен.

Людмила Байкараевна-биле ажыл-ижин сайгаржып чугаалашпаан болзумза, ооң чогум ажылының угланыышкынын кайын билир ийик мен. Ол ажылдаар шинээзин түр када чидиргеннерниң эксперт талазы-биле республика эмнелгезиниң кол эмчизиниң оралакчызы, эмчилерниң сүме бээр төп контроль комиссиязының удуртукчузу болуп ажылдап орар. Ооң ажылын тайылбырлап орарындан алырга, дыка харысалгалыг. Кайы-бир участокка келген кижиниң аарыы тодараттынмаан таварылгада, төп контроль комиссиязының кежигүннери чыглып, сүмележир. Келген кижиге дуза көргүзериниң аргаларын дилээр, тывар. Ол кижи бүгү байдалын ажыт-чажыт чокка чугаалап бээр кылдыр беседаны кылыр. Оон түңнел үндүрүп, кандыг-бир эмнээшкинни сүмелээр.

Ийнде, чурттакчы чонуң аразында тыптып, нептереп турар аарыгларны тодарадыры — ооң ажылының бир кол талазы. Ону тодарадып ажыл-агый аайы-биле ийикпе азы удуртукчузу-биле аас былаашкан болур. Ылаңгыя ажылга мындыг байдал кадыы кошкак кижилерге кончуг багай салдарлыг.

Шагда репрессия үезинде ындыг кижилерни эмчилер чүгле угаан-медерел эмнелгезинге аппарып каар турганын Людмила Байкараевна хараадап сактып орду. Ам ындыг эвес. Нервизи кошкаан улус-биле беседалажып турганш, бодунуң ажылындан хосталып, өске ажылче шилчип алырын эмчилер сүмелээр. Чок болза ол кижиниң ниити байдалын өөренип көргеш, күштүг эмнээшкин кылыр. Ындыг кижилерни чыттырып эмнээр чер чок болганындан, амдызында амбулаторлуг эмнээшкинде оларны эмнеп турар. Чогум-на оларны дээди категорияның психоневролог эмчизи Ольга Петровна Жарова эмнеп турар. Эмчи ажылдаар шинээзинге чедир чүге эмнеттинмейн баргаңыл? Бо болгаш кадыкшылга хамаарышкан өске-даа айтырыгларны сайгарып, эмчилерниң ажылын контрольга алыры — ооң ажылының база бир сорулгазы. Ынчангаш үстүнде адааным аарыгларны эвээжедириниң хемчеглерин бүгү талалыг чорударын ол чугаалады. Бирээде, эмчилерниң ажылдаар байдалын экижидер. Ийнде, бүдүрүлгелер удуртукчулары ажылчыннарның ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургузар. Оларның дыштанырынга путёвкаларны көвүдедир. Тус черниң аржаан-сугларынга ажылчыннарны чедирип дыштандырар. Бо бүгү хемчеглерни чедип алыр дээш ол сагыш салып оҷарын билдим.

Людмила Байкараевнаны Октябрь № 11 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр коллективи идип үндүрген. Оон аңгыда чеди кижи-биле депутат мандады дээш туржур. Эмчи Тыва АССР-ниң улус депутады апарза, кадык камгалал хөгжүлдезиниң программазын республика хемчээлдиг кылдыр үндезини-биле эде көөрүн чугулалап турар. Чүге дээрге «Кадыкшыл» программазы дыка хөй удуртукчуларның ажыл-херээнче кирбейн, саазын кырында артпышаан. Тус черниң чурттакчыларынга болгаш районнуң аарыг кижилеринге амбулаторлуг дуза чедирер черниң хемчээлин делгемчидери-биле № 1 поликлиниканың чанынга немелде тудугну 13-кү беш чылда туттурары программазында кол деп киирген. Ниити аарыглар эмнээр эмнелгени дарый туттурары база эмчилерниң күзели.

Ооң программазында черчер Советтери, партия органнары, ажыл-агый удуртукчулары ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның ажылдаарынга эки байдалды тургускан турарын база бүдүрүлгелерде удуртукчуларның хоочураан болгаш инвалид кижилерни таарзжыр ажылдар-биле хандырган турарын чедип алыр дээш ажылдаарын айыткан. Кадык камгалалының сөөлгү үнген дужаалында аарыг кижи бодунга таарзжыр эмчизин шилип эмнедир аргалыг. Ындыг арганы күзээн кижи чылдагаанын айыткан бижикти бижээш, эмнелгениң удуртукчузунга чедиргеш, чөпшээрелди алыр. Бо арганы чурттакчылар билген турарын чедип алыр. Эмнелге ажылдакчыларынга Дус-Хөлге профилакторий, чуртталга бажыңнары база уруглар албан черлери туттурарынче сагыш салыр.

Чаш уругларлыг иелер үш чыл орар чингелделиг болзажок, материалдыг байдалы чегейиндеп эрте ажылдай бергилээр. Эртенден кежээге чедир эр кижилер-биле олар деңге ажылдаар болганда, оода чылда бир катап төлевир чок 15 хонук ыelээзни бээри дээш хемчег чорударын ол программазында онзалаан. Ол ышкаш Шивилигге курорт туттурарынче база «Чедер» курортун чыл дургузунда ажылдадыр кылдыр организастажырынче кичээнгей салыр.

Людмила Байкараевнаның кол кылып турар ажылы болгаш программазында киирген айтырыглар кижилерниң кадыын камгалаар дээш болдунар-ла хемчеглерни чорудуп ажылдаары. Ындыг болбастың аргажок. Чүге дээрге кандыг-даа чаа үндүрүлгениң техниказы кижи чок болза, шимчевес. Аңаа Тыва АССР-ниң улус депутадынга соңгудуп алырын өөрү-биле бир дөмей күзеп, аазаан айтырыгларын ажыл-ижинге бүзүредир дээрзи чугаажок.

Спирицмаа ЧООДУ.

Кадыкшыл–байлаавыс

алырда, кварталда, чартык азы бүдүн чылда чеже кижи бюллетеньнээнинден анализтептер. Чижээлээрге, эрткен чылгы бюллетеньнерден анализтеп көөрге, тыныш органнарының аарыы бирги, а ийиги черде — нерв системаларының аарыглары элбеп турар. Тыныш органнарының аарыгларының элбеп турар чылдагааның сайгарарга, агаар ыштан хирленип турар. Кижилерниң арыг-шевергин шын сагып билбези база салдарлыг. А нерв аарыглары — кижилерниң шугул, хорадаачал болу бергени. Ындыг кижилер сөөлгү чылдарда эмнелгеге хаая эвес кээрин Л. Ховалыг чугаалап орар. Оларның-биле чогум беседалажырга, анализтерин хынаарга, көңгүс анаа болур. Чүге ындыг шугул болу бергенин айтырарга, аарыг кижилерни сөөлгү үндүрүлгениң эми-биле эмнээринден аңгыда, сөс-чугаа аргазы-биле база эмнээр. Амгы үениң байдалы-биле бо эмчиниң мергежили кончуг ховар. Ынчангаш Кадык камгалал министерствозу ооң ажылдаарынга таарымчалыг өрээлден тускайлап тып бээрин Людмила Байкараевна күзеп орду. Эмчиниң бо күзелин дарый шиитпирлеп бээрин бодум хуумда деткивес аргам чок.

Л. Ховалыг республикада штаттан дашкаар кол эксперт эмчи болганда, эмчилерниң чедир кылбаан ажылдары ооң сайгарылгазы чокка эртпес. Чижээлээрге, кым-бир эмчи дижик. Аарыг кижини инвалид чедирбес кылдыр чүге чедир эмневээнил? Азы инвалид кижи болза, катап

Соңгулдаларга уткуштур

ОНУ БИЛИР БОЛГАШ...

РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Чимит-Доржу Байырович Ондарның соңгулда мурнунуң программазын солундан номчааш, бодумнун бодалдарымны чугаалаксадым. Ондарның программазы Тыва АССР-ниң чонунуң социал сайзыралының, хөгжүлдезиниң, ооң сорулгаларының дугайын, национал айтырыгларны шиитпирлээрин, тыва национал кадрларны өстүрүп, оларны удуртур ажылдарга депшидип үндүрерин болгаш өске-даа айтырыгларны киирген кончуг шын политика, угланыышкын-биле чоруп олурар дарга-дыр дээш, бодумнун хууда сеткилимге таарышканын демдеглевес аргам чок. Ылаңгыя бистиң республикада — национал интеллигентилерниң өспейн турарын эскерип, Ондарның сагыш човап турарын соңгукчулар деткиир дээрзинге бүзүрээр мен.

Ч.-Д. Б. Ондар институтту доозуп, инженер болу бергеш, төрээн Тывазынга келгеш, бодунун күжү, быжыг билии-биле улуг ажыл-ишче оруун ажыдып алган. Тыва инженер кадрларының иштинден улуг ажылдарга депшип ажылдап чораан. Таптаашкын үезинде безин, анаа удурланышкак күштерге алыспайн, бодунуң коммунист мөзү-шынарын, принципиалдыг чорууң көргүзүп, янзы-бүрү ажылдарга ажылдап келген. Партия ону калаа, кандыг-даа ажылдарже чорударга, Чимит-Доржу Байырович бодун шыңгы, бодүүн удуртукчу, организатор талантызын чоннуң мурнунга көргүскен. Барык-ла он чыл иштинде республиканың Министрлер Чөвүлелинге баштай оралакчылап, ооң соонда даргалап ажылдаан. Ол үеде мен Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга ажылдап, хурал-суглаага-даа олуржуп турдум. Ол үеде республиканың ажыл-агыйлары, ылаңгыя кодээ ажыл-агый амгы байдалынга бодаарга, чүгээр турган деп бодаар мен. Ынчан малдың чидирии чүгээр турган чүве, ажыл-агыйжы эвес чоруктар-биле демисел эки турган. Министрлер Чөвүлелиниң хүлээп ап турган доктаал-шиитпирлериниң күүселдези, ооң контролю эки турган хире чүве.

Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазынга Ч.-Д. Б. Ондар база-ла 5 чыл хире ажылдап турар. Бо үениң иштинде республиканың эрге-чагыргазының дээди органының ажыл-чорудулгазын экижидер талазы-биле тодаргай хемчеглерни ап-даа келди. Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге ооң бодунуң улуг үлүүн киирген илдең. Сөөлгү үеде ол эде тургустунуушкунну идепкейжидер талазы-биле улуг ажылдарны чорудуп, чогуур хемчеглерни ап турар. Республиканың эң ырак черлеринге барып, чон ортузунга ол улуг ажылды кылып турар. Кодээ ажыл-агыйга бот-орулга-чарылганы киирер айтырыгларга улуг кичээнгейни салып, ооң кончуг соңуургалдыг ажылдап турарын бистер, агроүлетпүр системазының ажылдакчылары эскерип турар бис. Республикага кем-херек үүлгедиишкинин чавырылдырар сорулга-биле, хоойлу-дүрүм органнарынга улуг дузаны чедирип турарын билир бис. Ол — республикала кем-херек үүлгедиглери-биле демисел чорудар түр комитеттиң даргазы. Бо даалганы канчаар-даа аажок улуг харысалга-биле күүседип турар.

Ажылдап турар кижиге, ылаңгыя улуг эрге-дужаал ажылдакчыларынга четпестер ылап-ла турар ужурлуг. Ындыг чүүлдерниң эш Ондарда бары чажыт эвес. Ону ол боду билир, эдип-даа шыдаар. Ынчангаш кижиниң, эң ылаңгыя депутатка кандидат кижиниң бичии бар-чок четпестерин ажыглап, соңгулда мурнунда кампания үезинде янзы-бүрү чугаа-соот үндүрүп, шүгүмчүлел кылыры шын эвес деп санаар мен. Эң-не кол чүве — кижиниң мөзү-шынарында, оон чүткүлүнде. Ынчангаш мен март 4-те Ч.-Д. Б. Ондар дээш соңгукчулар боттарының үнүн бээр боор деп бүзүреп, оларны кыйгырып тур мен.

Александр ООРЖАК.
Юрист.

Кызыл хоорай.

ЧҮҮЛДҮГ-ДҮР

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Чадаана № 871 девискээр соңгулда округундан депутатка кандидат кылдыр Тыва АССР-ниң улустуң чогаалчызы К. К. Кудажы депшиткен-дир. Ол чүүлдүг-дүр, эки-дир.

Кызыл-Эник Кыргысович тыва литератураны, тыва культураны сайзырадырынга улуг үлүүн киирген ин билир бис.

Чоокта чаа ооң «Уйгу чок Улуг-Хем» деп номунуң моңгун тому үнген. Бижээни солун, чечен-мерген-дир. Орта ол хөй күжүн, энергиязын үндүрген ин билдинчир. Ол — орус, тыва, моол, якут болгаш өске-даа дылдарда парлаттынгылаан чүс хире номнун автору. Чогаалчы К. К. Кудажы дээш бадылаарынче соңгукчуларны кыйгырдым.

Корода ОЮН.
Таңды район.

ӨШКҮЛҮГ ДЭЭШ

Бүрен-Хемниң № 71 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидатка «Совет Тыва» совхозтуң механизатору Өлчей-оол Чамыянович Өшкүлүгну депшиткен. Ол дээш март 4-те бадылаар бис. Өлчей-оол Чамыянович биче сеткилдиг, дузааргак, бодүүн кижи... Ол дег сагыш-сеткилдиг болза, кижи кижиге кажан-даа бүзүреп болур.

Мындыг фактыны маңаа киирээли: эрткен чылдың ноябрьның соок хүннериниң бирээзинде Чеди-Паш ховузунга чайгы тоннуг, ораашкы чок идиктиг, чаңгыс каът трико чүвүрлүг, кылаштап шыдавас кылдыр доңа берген 12 хире харлыг бичии оол орук кыдыынга, кушкаш дег олурган. Туман аразындан ону Өлчей-оол Чамыянович баштай эскерип каапкан. Ол оолдуң чүгле ийи караа кылаңнаар болган, чугаалаар дээрге дылы дыртык. О. Ч. Өшкүлүг чылыг тонун ужулгаш, оолду шуглааш, чоокта аалга барып чедирген. Малчыннар ол оолду деткерген. Кээргенчиг төл амы-тынындан чарлыр часкан. Оолдуң авазы Кызылдың сайгарылга баазазында ажылдап турар Н. Богданова деп кижи болган. Кежээ оглун сураглап, ыглаан-сыктаан чедип келген. Оглун камгалап алганы дээш, чаагай сеткилдиг кижилерге өөрүп четтиргенин илереткен. Өлчей-оол Чамыянович Өшкүлүгнүң ачызы ол.

Бистиң кандидадывыс ындыг. Ынчангаш ол дээш бадылаарынче соңгукчуларны кыйгырып тур бис.

Александра, Өтпек-оол МОНГУШТАР.
«Совет Тыва» совхозтуң малчыннары.

ЧАГЫГЛАРНЫ–АМЫДЫРАЛГА

Тожу районнуң «Май 1» совхозунуң ажылчы чону Культура бажыңынга чыглып, депутаттарның кандидаттары-биле ужурашкан.

РСФСР-ниң улус депутадынга кандидаттар В. А. Рощин, В. Б. Багай-оол, Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат В. В. Содунам олар чедип келген.

Депутаттарга кандидаттарның намдары-биле болгаш оларның тус-тузунда программалары-биле чон таныжкан.

Программаларының уг-шии районнуң болгаш совхозтарның социал байдалын хөгжүдериниче угланган чаа перспективтиг сорулгалар бар дээрзин соңгукчулар бүзүреп, чагыгларын берген.

Совхоз директору А. С. Каадыр-оол бодунуң саналынга иви ажылын экижидеринге, ивижилерниң социал амыдыралынга чугула чаартылгалар херек дээрзин база совхозка ыяш сөөртүр чүък машиназы болгаш күштүг машина-техника негеттинип турарын ол саналдаан.

Василий ХУГБЕН.

КАРЖЫ ЧОРУКТУҢ УЯЗЫ

Чагаалар допчулалы

Республикада болуп турар кем-херек үүлгедиишкиннери кижи бүрүзүн дүвүредип, тургустунуп келген криминогенниг (кем-херек үүлгедиишкиннериниң дүшкүүрлүг) байдалындан үнериниң аргазын дилеп тыварын оралдажып турар дээрзин редакцияга келген чагаалар херечилеп турар. Оларның авторларының хар-назыны аңгы-аңгы.

«Чүнү кылзымза, чонум дээш чүрээм ыстаары соксаар ирги? Кандыг чүүлдерни кылзымза, чонумнуң чаагай ат-алдары катап кодурлүрүл? Кандыг ындыг боралгактыг күш угаан-медереливисти дуй алганы ол? Кажан-чежен каржы чорук бистиң сеткил-чүректеривиске уяны тутканы ол? Оо, ыглаксанчыым, муңгаранчыым! Делегейде кандыг-даа язы-сөөктүң улустары-биле кады чурттап-ла чоруур-дур бис, ынчалза-даа «тывалар ындыг», «тывалар мындыг» дээн чемелел дыңнап чорууурувус ужуру чүдел? Ындыг чүүлдерни кулаам дыңнаваан-даа болурудай...»

Сагыш-хөңнүнүң ханызындан дойлуп үнген мындыг сөстерни Сүт-Хөл районда Марчын Ооржак бижип турар. Бодунга мындыг аарышкылыг айтырыгларны салбышаан, М. Ооржак аңаа харыыны бээрин оралдашкан. Ооң-даа база Кызыл хоорайдан А. Лопсанның-даа чагааларындан алгаш көөрге, аныяктарның кижизидилгезинде четпес талаларының тыптып келиринге аныяк-өскенниң бодунуң чонунуң төөгүзүн, культуразын билбезинде. Оон аңгыда оларның мурнунда амгы үеде тургустунуп келген социал айтырыглар кем-херек үүлгедииниң оруунче үнеринге дөгүм болуп турар деп авторлар бижип турар. «Репрессия чылдарында, таптаашкын үелеринде чаагай чаңчылдарывыстан «эргиниң артынчызы» дээш эки тура-биле ойталап кааптарывыска ындыг болбайн канчаар. Эмин эрттир хувискаалчааш, боттарывыс-ла культуравыстың, төөгүвүстүң эртинелерин «уралавышаан», узуткап-ла алган болгай бис. Херээжен кижиниң угааны кыска дээр. А кажан бүдүн чоннун угааны хоозун төөредигге алзып, кыскалаанда бурунгаар көрүшке туруш турар деп бе ышчаш деп. Баян-Кол суурнуң чурттакчызы Бчлен-оол Мандып-оол үстүнде ады кирген авторларга улуг харыы берген ышкаш бижип турар. Оон аңгыда ук автор тыва дылдың чоокку үеге чедир ийиги сорттуң дылы кылдыр санаттынып турганы культурага аажок улуг когаралды чедирген деп турар.

Ийе, шын. Эртемге бодаарга, национал культура чоннуң мөөңүнче ханылап кирген национал дылдың баазазы чокта чедиишкинниг хөгжүп шыдавас. Чүгле национал дылдың ачызында национал культура улам ыңай хөгжүүр, байлакшыыр. Дыл чокта чоннуң культуразы, төөгүзү чаңгыс черге туруптар.

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң тыптып келириниң бир чылдагааны аныяктарның чонунуң төөгүзүнден, культуразындан, улусчу педагогиказындан болгаш чаагай чаңчылдарындан хоорук болуп турарында деп түңнелге келдивис. А оон ыңай кандыг чылдагааннар барыл?

Аныяктарга үлегер-чижек болуптар хире интеллигенцияның чогунда. Оларның дөзексээри идеалдар, кумирлер чок. Бар-даа болза, ам-даа бюрократизмниң, волюнтаризмниң аспааның адаандан үнүп чадап чоруурлар. Кодээ интеллигенция аныяктарга үлегер-чижек боор туржук, чамдыкта амыдыралга, арын-нүүрге таарышпас чүүлдерни кылгылай бергилээр. Ол дугайында Чөөн-Хемчиктиң Шемиден малчын **Экер-оол Ховалыг** мындыг янзылыг бижип турар: «Бистер оолдар, кыстарывысты ортумак эртем чедип алзын дээш аажок кызып чоруур бис. Ол хиреде он класс доосан ажытөлүвүс орус дылга ӧмаахоң, бодунуң төрээн дылынга чагаа бижииринден ыядыр, оозуң база-ла бок сөстер-биле хойтпактап алыр. Ында-даа кижи элдепсинер чүүл чок. А элдепсинчиг чүүл чүл дизе, оларның алганы аттестаттарда шупту эки демдектерниң бар болуп турары. Чүрүм талазы-биле демдээ-даа «тас» болгулаар. Ынчалза-даа оларның улугларны, незин, угбазы ышкаш херээженнерни хүндүлеп билбези, орустар, тывалар деп язы-сөөк ылгажып, чер-чурт өскележип чорууру чүнү көргүзүп чоруурул?

Бо дээрге бистиң кодээде хүндүлүг интеллигенциявыс — башкыларының ажылының түңнели-дир. Шынга дүүшпес аттестатты хүндүткелдиг дээн башкыларның холундан алган доозукчуларның сеткил-сагыжынга кандыг бодал кирерил? «Ха, ынчап болур чүве' ышкажыл?» деп бодал-ла киргей. Бак үлегер-чижек амыдыралче базымнарын эгелеп чоруур аныяктарга моон-на эгелээр ышкажыл.

Шын дээш демисежип, четпестерни сойгалап чоруур кижилерни мооң мурнунда чылдарда (ам-даа чамдык таварылгаларда ындыг) даргалар кызып, кыйып каптар турган. Бо база аныяктарга эки үлегер болбас. Ол бүгү аныяктарның чөптүг чорукка бүзүрелин өжүрер, идепкей, инициатива чок хамаатыларны тывылдырар. Чүү-даа болуп турар болза, меңээ хамаан бе, олар боттарының дужунда, а мен бодумнуң дужумда дээн чижектиг эгоисчи (чүгле бодун бодаар) аажы-чаңны бодарадыр. Шак мындыг эгоисчи, тоомча чок чорук кем-херек үүлгедиишкиннериниң часкы үер дег шапкынчыырынга дөгүм болган.

Сеткилдеривиске каржы чоруктуң уязы бот-боттарывыска хумагалал, тоомча чок чоруувустуң, кызыы угаап-бодаашкынывыстың, чаа үзел-бодалдарга ойшаанда идиг бээр байтыгай, харын-даа ону дуглай базарын оралдажыр чоруувустуң түңнелинде тывылган деп база бир бодалга келдивис. А оон-даа ханылазывысса кандыгыл?

«Мен 20 ажыг чыл дургузунда эдип-чазаар күш-ажыл колониязынга ажылдап чордум. Бодумнуң эскериглеримниң, арга-дуржулгамның түңнелинде мындыг бодалга келген мен.

Тывага кем-херек үүлгедир чоруктар 60 чылдарның төнчүзүнде, 70 чылдарның эгезинде хеп-хенертен өскен. Ынчан специалистер, ажылчын күш чедишпес дээш Красноярск, Приморск крайлардан ажыл-агый тудугларынга, кодээ ажыл-агыйга херектеннерни эндере эккелген. Боттун ажылчын күш курлавыры ынчан четчир турган. Мен бодап олурарымга, аныяктарның ортузунда ажыл чок чорук оон эгезин алган хире.

Бужар чүүл дүрген чыпшынчак дижир. Эккелгени «специалистери» чүве билбес аныяктарны чефир (чеми хөй шай) ижеринге, көзер-биле мөөрей оюннар ойнаарынга, хендир чашпаны тыртарынга, наркотиктер сыкыртынарынга, чер-чурт ылгажып бөлүглежиринге, оор дүрүмнерге өөредип каан. Шак оон бээр тыва аныяктарның ортузунга «маадырлар» тыптып келген. Херек эрттирип чораан кижини ынчан маадырлыг чорук кылган кижи кылдыр көөр чорук нептереңгей турган.

Оон аңгыда эдип-чазаар күш-ажыл колонияларының даргалары боттарының алыс хүлээлгезин тооп көрбес, шалың сүрген, төрел-дөргүл тыртышкан кижилер боор. Ынчан хорүгдал чери күрүне иштинде күрүне дег турган. «Тускай» чаңчылдарлыг, хоойлу-дүрүмнүг. Колония ажылдакчылары, ажы-биле чугаалаар болза, боттары хоойлу-дүрүмнү каржызы-биле хажыдып турган. Ындыг күш-ажылчы кижизидилге черинге «школа» дооскаңнарның бодунуң кылган үүлгедии дээш өөредиг алганынга бүзүрел кончуг эвээш деп. Кызыл хоорайның чурттакчызы, күш-ажылдың хоочуну, курлавырда майор **Юрий Седенбалович Доржу** бижип турар.

Тывада кем-херек үүлгедиишкиннериниң өзүп, көвүдээниниң чылдагааннары-ла хөй. Ону янзы-бүрү барымдаалар-биле шынзыдып болур-даа чүве болза, чүгле кандыг-бир чаңгыс барымдаа кол, үндезин болуп турар деп шыдавас бис. Улуг-даа, үүрмек-даа барымдаалар бот-боттары-биле тудушкак. Ындыг төлээде олар-биле демиселди чорудуп тура, чүгле чаңгыс талазынче көрбейн, чылдагааннарны ниитизи-биле ап, улуг-даа, үүрмек-даа чылдагааннар-биле деңдески демисежир ужурлуг. Ынчанмас болзувусса, огулуг түңнелге кажан-даа келбес бис.

Черби суурдан **Роман Очур-оол** «СЭКП обкомунуң бюрозу ноябрь 14-те Кызыл хоорайда кем-херек үүлгедир чоруктарга удур демиселди чорударының дугайында шиитпирни хүлээп алганын билир бис. Шак мындыг хемчегни республика ужур-дузалыг кылдыр хүлээп алган болза, оон дээштии каш катап өзер турган ийик. Бир эвес бүгү республика кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур кодурлуп үнзе, кем-херек үүлгедикчилерин кыңчыктырбас ийик. А Кызылга корум-чурумну экижидип, оон хулиганнарны үндүр сывыртап алзывысса-даа, дөмей-ле бир черден корум-чурум үрээшкиннери дыттыгып үнүп келир-ле болгай. Кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселди комплекстиг кылдыр көөрү чугула. Чүгле кем-херек үүлгедикчилери-биле ажылды чорутпайн, шупту аныяктар-биле ажылды күштелдирип, өөредилге черлеринге профилактиканың дээштиин чедип алыры онза чугула».

Сүт-Хөл районнуң Алдан-Маадыр суурдан **Маңнай-оол Ондар**: «Корум-чурумну, хоойлу-дүрүмнү үрээр чоруктар: чогуш-содаа, өлүрүүшкүннер, үптээшкиннер, күштеп-чазарлаашкыннар, күрүнениң болгаш хуу өнчүнү оорлаар чоруктар чүгле Кызылда эвес, а республиканың бүгү-ле районнарында өзүмнү алган. Чамдык тыва аныяк оолдар ам мырыңай Тываның девискээринден үнүп, өске хоорайларга барып, боттарының бужар үүлгедиглерин кылып турар. Тыва кижиниң, тыва чоннуң ат-алдарын бужартадып турарлары ол-дур.

Аныяктарның ортузунда байдал шак мындыг дүвүренчиг турда, анаа олурар болзувусса, боттарывыс кем-херек үүлгедикчилеринге демейлежи бээр бис. Чоннуң, аныяктарның ортузунга политмассалыг ажылдарның ужур-утказын үндезини-биле өскертип, үениң тынызынга дүүштүр тургузары чугула. Комсомол организацияларының ажылынга дээштиг дузаны көргүзер херек. Аныяктар-биле ажылды комсомол чааскаан чорудуп шыдавас деп чүүлдү миннир апаар бис. Демнежип ажылдаар үе келген».

Ийе, демнежип ажылдаар үе келген. Чүгле ынчан хөй-хөй чылдарның дургузунда каржы чоруктуң дунчузу болуп келген уяны үреп, сеткил-сагыжывысты оон камгалап болур бис. А ындыг төлээде, тоомча чок чорук-биле, бюрократизм-биле, амыдыралывыста бүгү-ле бар хөлегеленчек чүүлдер-биле шиитпирлиг демиселди чорудар апаар бис. Каржы чоруктуң үнүп келириниң чылдагааннары мындыг чүүлдерде база бар болдур ийин. Ниитилелдиң амыдыралында хөй-хөй чылдарның дургузунда чыглып келген бокту аштап-арыглап тура, аажы-чаңывыста, мөзү-бүдүжүвүсте бокту база арыглаар апаар бис.

Артур ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ЭЪЖИМНИҢ КЕЖИИН ЧЕТТИРЕР ДИЗЕ...

Эъжим — «Улуг-Хая» совхозтуң малчыннарының оран. Кажааларны немей тудуп турар. Малчыннарга бичии магазинни база ында ажыткан. Автомагазин барып турар.

Ынчалза-даа Эъжимче сагыш салыр херек. Ол байлак оранның курлавырын четче ажыглааш, мал-маганны өстүрүп, чер ажылын-даа сайзырадып болур. Хамыктың мурнунда одар-белчиир четчир болганда, аңаа, ол чооккавыга, оода чадаарда төрүвес бода малды кадарза. Ол хемчигештиң бажында 3-4 чайлаг бар. Ол ышкаш кыштаглар кылдыр ажыглаар одарлар эвээш эвес. Өрүмнеп каскан кудуктар база херек. Суг сөөртүр автомашина кодааннарны хандырып шыдавайн турар. Хойдан эвээш дүк, хураган алыр чоруувустуң бир чылдагааны ында деп бодаар мен.

Чер ажылын ап көрээли. Шаанда аңаа янзы-бүрү культураларны тарып, дүжүттү ап турдувус. Эрги арык-бугалар-даа бар. Ам харын ону арыглап септээш, ажыглаарындан аңгыда, чаа системаны база каскаш, хөй черге тараа, мал чеми тарып болур.

Эъжимге совхозтуң салбырын тургузар болза, ол чер дыка сайзыраар, ооң кежиин ажыглап турар апаар боор бис ийин. Ынчангаш мээң бо саналдарымны совхозувустуң дирекциязы, специалистери чүү деп бодап турарыл? Чүгле мээң эвес, а харын хөй кижиниң саналы, бодалы мындыг чүве бо. Чоннуң сүмезин дыңнаар, ол ёзугаар ажылдаар. Үениң негелдези ындыг-ла болгай.

Даш-оол ЛОПСАН.

КЛУБ АЖЫТТЫНГАН

Шагаан-Арыгта шыдыраа федерациязын тургузуп, ооң даргазынга «Улуг-Хем» солуннуң корреспондентизи Салчак-оол Ондарны томуйлаан. Федерацияның тургузукчу хуралынга хоорайның шыдыраа клувун ажыткан.

Чоокка чедир-ле шыдыраачыларывыс, шыдыраага хандыкшылдыглар хостуг подвалдар, коридорлар, булуңнар дилеп чоруп турган болза, ам шыдыраа федерациязының ажыттынганы-биле холбаштыр 30 олуттуг делгем клубка хостуг үелерин ажыктыг эрттирер аргалыг апарган.

Эрткен дыштаныр хүннерде клубтуң бирги чемпионады болуп эрткен. Аңаа (бирги разрядтыг 10, а ийиги разрядтыг 9 шыдыраачы) ниитизи-биле 31 шыдыраачы киришкен. Хап чок чидиг демиселдиң түңнелинде ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаттынган колоннаның ажылчыны Мөңгүн-оол Түлүш бирги черни алган. Ийиги, үшкү черлерни культура килдизиниң ажылдакчызы Илья Мохов биле АКМК-ның ажылдакчызы Владимир Хаяң-оол дараалаштыр ээлээннер. Беш херээжен шыдыраачының аразынга сан-хөө килдизиниң ажылдакчызы Светлана Чыдыг-кыс шылгараан. Шак-биле дүрген ойнаарынга Владимир Хаяң-оол тиилекчи болган. «Тиилелгеже чүткүл» деп тускай шаңналдарга маргылдааның аныяк киржикчилери Чинчи Тоорук, оолдардан Анай Сергек төлептиг болганнар.

Кодур-оол ОЮН.

СОҢГУКЧУЛАРГА ААЗААН

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Сүт-Хөлдүң № 68 соңгулда округундан депутатка кандидат «Тыва агроүлетпүр тудуг» кооператив-күрүне каттыжыышкынының даргазы Геннадий Макарович Шубник-биле Сүт-Хөл суурнуң чурттакчыларының ужуражыышкыны болган.

Депутатка кандидаттың ажыл, амыдыралын, допчу намдарын партия Сүт-Хөл райкомунуң ийиги секретары Д. К. Черлик-оол бүзүредип, соңгукчуларга таныштырбышаан, Г. М. Шубник дээш бадылаашкынны бээринче соңгукчуларны кыйгырган.

Г. М. Шубник бодунуң программазын чыылганнарга таныштырып, катап тургустунга-ла ындыг-ла үр болбаан районнуң тудуг-суурун хөгжүдерин, тодаргайлаарга, район төвүнге чамдык албан черлерин чылыдар котельнаяны болгаш өске-даа чаа-чаа тудугларны кылырын, районнуң социал чаартылгалары дээш шудургу ажылдаарын соңгукчуларга бүзүреткен.

Башкы Сендиш Монгуш, мал эмчизи Б. М. Монгуш, эмчи Раиса Ховалыг, улус өөредилгезиниң ажылдакчызы Чечек Ховалыг, райплан даргазы Б. Д. Монгуш олар Сүт-Хөл ортумак школазының тудуун дүргедедирин, мал аарыглары-биле демисел чорудар станцияны, малчыннарга чуртталга бажыңнарын, эмнелге комплекизин, Кызыл-Тайга школазынга интернатты тударын, Кара-Чыраа, Ак-Даш школаларының тудуун чаартырын, Сүт-Хөл суурга Культура ордузунуң тудуун планга киирерин болгаш өске-даа чагыгларын киирген.

Депутатка кандидат Г. М. Шубник чагыгларны күүседир дээш чүткүлдүг ажылдаарын аазаан.

Бораш ОНДАР.

ТАНЫШТЫРГАН

Кызыл-Мажалыктың улус судунуң хуралдаар залынга районда арат төлээлериниң кежигүннериниң семинары болуп эрткен.

Семинарны Тыва АССР-ниң Дээди Судунуң даргазының оралакчызы Юрий Түлүшович Стал-оол эрттирген. Ол арат төлээлериниң эргелерин болгаш хүлээлгелерин таныштырган. Ол ышкаш эрге болгаш хоойлуларда чаа өскерилгелерге доктаап, семинарны солун болгаш дээштиг, ажыктыг кылдыр эрттирген. Арат төлээлерин дүвүредип чоруур айтырыгларга семинарның киржикчилери долу харыыны алган. Ындыг семинарларны эрттирип, арат төлээлериниң база суд, прокуратураның чон мурнунга отчёттуг болуруң болгаш эрге-хоойлуну чонга таныштырары чугула дээрзин саналдааннар.

Семинар соонда депутаттың кандидадының бүзүреттирген кижизи ооң намдары-биле таныштырган.

РСФСР-ниң улус депутаттарының талазы-биле Кызыл-Мажалыктың № 131 национал-девисказр соңгулда округунуң талазы-биле депутаттың кандидады Ю. Т. Стал-оол бодунуң программазы-биле таныштырып, аныяктар ортузунга эрге-хоойлу таныштырылгазын калбартыр болгаш аныяктарның сеткил-сагыжынче ханылаар, ажык-чарлыг чорукту, демократияны үениң негелдезинге дүүштүр тургузар, чөптүг, шынныг чорукту калбартыр деп чугаалаан.

Ю. Т. Стал-оол «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ажылчыннары-биле үш черге, районнуң төп эмнелгезиниң эмчилери-биле, эът комбинадының ажылчыннары-биле, «Хемчик» совхозтуң саанчылары-биле, башкылары-биле ужурашкан.

Валентина ШУРУК.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

АЧАВЫС — ЧЫЛГЫЧЫ

Чылгычының ажылын билир-ле кижи билир. Кыштың соогунда мал күзеттеп, даштыгаа черге хонар улус — чылгычылар. Чүгле ол дугайын бодап көрээлиңер. Бистиң ачавыс Түктүг-оол Баирович Сувак Каа-Хемде «Совет Тыва» совхозтуң чылгычызы болуп, 20 чыл дургузунда ажылдап келген. Чоокта чаа ол 50 харлады. Назынының барык чартык кезиин чылгычы болуп ажылдап турары бо-дур. «Совет Тыва» совхоз дээрге чылгыны өстүрер, ооң сүдүн саггаш, хымыс кылып, ону садыг-магазинге киирер, орулга алыр талазы-биле республикада безин сурагжаан ажыл-агый болгай. Ында ачавыстың киирип турар үлүү база бар. Ол ажылынга кызымак, биче сеткилдиг кижи. Бистерни, ажы-төлүн, эки кижилер кылдыр өстүрүп, кижизидер дээш улуг сагыш салып чоруур. Ававыс Валентина Базановна-биле кады оларның оглу, кызы-даа хөй. Мен башкы мен, бирээвис — бухгалтер, Слава деп оглу Кызылда чолаачы, Лариса даараныкчы, ыракта — Симферополь хоорайда чурттап, ажылдап турар. Ийи оглу школачылар.

Бо 1990 чыл — Аът чылы болгай. Ынчангаш ынак ачавыска уруглары бистер кадыкшылды, улуг-улуг чедиишкиннерни, эң ылаңгыя чылгызы хөй-ле болзун деп күзеп тур бис.

Елена ОНДАР.
Чыраа-Бажы суурда башкы.

Кызылдың уран чүүл училищезиниң Азас аттыг ансамбли тургустунганындан бээр үр болбаан. Ынчалза-даа чаа ансамбльдиң концерт программазы байлак. Хоорайның хөгжүм-шии театрынга, өске-даа культура одагларынга оларның көргүскен концерттерин көрүкчүлер бедик-биле үнелеп турар. Ында салым-чаяанныг ыраажылар, хөгжүм ойнакчылары, танцычылар, сыгыт-хөөмей күүседикчилери хөй болуп турар.

ЧУРУКТА: «Азас» ансамбльдиң танцы күүседикчилери концерт үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

Ном болгаш номчукчу

ҮЕНИҢ ЧАА КӨРҮЖҮ-БИЛЕ

Тываның улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп роман-эпопеязының мөңгүн тому номчукчуларының сонуургалын хайныктырып турар. Чогаалчының чоннуң сонуургалын чаалап алганының үндезини чүнүң-даа мурнунда роман-эпопеяның мөңгүн томунуң Тываның төөгүзү-биле быжыг доңнашканында.

Тыва чоннуң чээрби, үжен чылдарда эрткен демиселин хөй талалыг кылдыр чурумалдыг аргалар-биле көргүскен. Мөңгүн томда тоожуушкун Тываның ынчаардагы төөгүзүнүң чугула болуушкуннарын кол маадырларның амыдыралы-биле харылзаштырып чураан. Ол төөгүлүг болуушкуннар чечен сөстүң дузазы-биле боттуг көстүп кээр кылдыр амгы үениң чаа көрүжү-биле, эде тургустунуушкуннуң тыныжы-биле онзагай чуруттунган. Чогаалчы Тываның төөгүзүнүң чедир чырыттынмаан, балалчак арыннарын ажып, чонга көргүскен.

Чогаалчының бижип турары-биле алырга, Күрсединиң иштики делегейи нарын. Ооң бадыткалы мындыг. «Хувискаал шажын-биле деңге хөгжүүр» — деп, Күрседи чугаалап чораан.

Улус ажыл-агыйының чаартылгаларынга, баштайгы коммуналар, коллективтиг ажыл-агыйлар тургузарынга, культура революциязынга тываларның киржилгезин Буянның, Анай-Караның, Савандының, Хойлаар-оолдуң. Чудурукпайның амыдыралын дамчыштыр бүзүренчиг кылдыр көргүскен. Автор Бай-Даг сумузунуң, Хемчик-оол аттыг коммунаның тургустунганының, оларның ажыл-ижин, ооң кижилериниң амыдыралын тоожуп турар. Сумунуң араттарының амыдыралында чырык чаагай-даа, каттырынчыг-даа, муңгарапчыг-даа болуушкуннар бар.

«Уйгу чок Улуг-Хем» деп романның мөңгүн томунуң делгем, хөй талалыг тематиказы болгаш утка-бодалы авторнуң мерген тургускан композициязының болгаш бир мөзүлеш овур-хевирлерниң ачызында ажыттынган. Мөңгүн том ийи номга чарылган. А номнар аңгы-аңгы эгелерге хуваттынган. Ынчангаш чогаалдың тургузуу нарын. Ооң тургузуунуң нарыны чогаалдың темазының болгаш идеязының делгеминден хамааржыр.

Мөңгүн томнуң идейлиг утказынга чугула рольду ойнаар кол маадыр — хувискаалчы Буян. Намчыларның овур-хевирлерин көргүзери — чогаалчының база бир сорулгазы. Буянның овур-хевири романның темазын шилип алырынга дузалаан. «Уйгу чок Улуг-Хемниң» кол маадыры Буян революцияның херээнге идепкейлиг киришкен, төрээн чериниң, сумузунуң ажыл-херектерин бүдүрүшкен, янзы-бүрү сегиржип алыышкыннарга киришкен. Сумунуң нам үүрүнүң даргазы Буян хувискаалдың херээнге сеткилиниң ханызындан бердинген. Буян изиг-даа, дүрген-даа. Ол амыдыралдың кадыг-берге байдалдарынга таварышкылаар, хөй-хөй ажыл-херекти бүдүржүр, частырыгларны кылгылаар. Кол маадырның социал бүдүжү ооң хууда чуртталгазы-биле тудуш харылзаалыг кылдыр тодараар. Буян биле Анай-Караның өг-бүлезиниң төөгүзү мөңгүн томда күштүг сюжеттиг шугумнарга хамааржыр. Буянның оруу каалама эвес болганын автор үшкү томунда бижээн. Хувискаалдың, намның дайынчызының, чаныш-сыныш чок демиселчиниң овур-хевирин автор чураан.

Анай-Караның овур-хевири номчукчунуң караанга үргүлчү көстүп чоруур. Дидим, чоргаар Анай-Караның овур-хевири номчукчуларның, критиктерниң сонуургалын хайныктырар. Тура-соруктуг Анай-Кара кадыг-берге амыдыралды шыдажып эртер, байлар-биле дең эвес күштүг демиселге дадыккан. Анай-Караның овур-хевири чаа Тываның үезинде херээжен кижиниң амыдырал-чуртталгазын, күзел-соруун, бурунгаар чүткүлдүүн көргүзүп турар. Ол хууда амыдыралы чеже-даа берге болза, хөй-ниитиниң ажылынга идепкейлиг киржип турар. Дасык даргазы, нам кежигүнү Анай-Кара херээжен чон аразынга чаа амыдыралдың суртаалын калбаа-биле чорудуп турар. Анай-Кара — тыва чечен чогаалда херээжен улустуң база бир солун овур-хевирлериниң бирээзи.

Мөңгүн томнуң идейлиг утказының чедир ажыттынарынга күш-аңгылга ынак Соскарның болгаш Оңчатпааның өг-бүлези ужур-дузалыг болган. Буян биле Соскар ийи алышкыларның аразынга бо-ла амыдыралчы маргылдаалар, чөрүлдээлер үргүлээр.

Сүлдем ирейниң оолдарының салым-чолу янзы-бүрү: өлүм чок хувискаалчы Буян, бай-шыдалдыг арат Соскар, баштак, шүшпең Саванды, ус-тывышчы, алдынчы Хойлаар-оол олар амыдыралдың оруу нарын, берге дээрзин көрген.

Ынчангаш «Уйгу чок Улуг-Хем» деп роман-эпопеяның мөңгүн томунда чаа Тываның хөгжүлдези аңгы демиселиниң, коргунчуг репрессияның үезинде болуп турар.

Мөңгүн том тас бижиттинген дээр болза, шын эвес апаар ийик. Ооң эки талаларын ам-даа тып, аңаа хамаарыштыр чугаа кылып болур. Мөңгүн томда четпестер база бар. Ам чамдык маргылдаалыг айтырыгларга доктаап көрээлиңер. Күрсединии чогаалчы бай кижи чораан деп бижээн. Ол шын эвес. Күрседини мээң ада-өгбелерим кончуг эки билир чораан. Чамдыктары кожа-хелбээдаа чурттап чорду. Ооң дугайында олардан бичии чажымдан тура дыңнап чораан мен. Ынчангаш Күрседи — чиңгине арат. Даа кожууннуң хүн нояны ТАР чазааның эреңгей сайыды Буян-Бадыргының дугайында бижиттингени чөрүлдээлиг. Чогаалчы Буян-Бадыргыны чазактың, намның эң-не идепкейлиг тургузукчуларының бирээзи деп бижээн. Авторнуң чамдык чүүлдеринге каттышпас мен. Буян-Бадыргы ноян Тыва Арат Республиканы удуртуп турган-дыр, ол харын шын. Буян-Бадыргы чайгылчак кижи чораанын чон билир болгай. Аңаа бадыткал бо-дур. 1924 чылда Хемчиктиң үймээниниң баштыңчылары-биле чажыт харылзаалыг турганын улус уттупкан бе? Чок. Оон ыңай 1922 чылда Туранга тургустунган намның Төп хоразын тараткаңнарның бирээзи база-ла Буян-Бадыргы ноян болгай. Ындыг кижини канчап чазактың, намның идепкейлиг тургузукчуларының бирээзи дээр бис. Төөгүнү хажыдып болбас. Авторнуң оюннарның Ажыкай бээзин хувискаалдың херээнге идепкейлиг киришкен дээнин кижи деткиир арга чок. Ийи-чаңгыс улуг чыыштарга киришти-ле ыйнаан. Ажыкайның хувискаалдың херээнге киржилгези чок. Ноян хувискаалга чүнүң-биле дузалажыпканыл? Харыы чаңгыс. Чок. Ол дугайын Таңдының чону билир.

Романда тодаргай эвес чүүлдер бар. Чижээлээрге, Совет чазак каш «Фордзон» деп тракторларны Тываның чүгле күрэконом черлеринге берген. Ол үеде ТАР Биче Хурал Президиумунуң даргазы Хемчик-оол бир-ле катап Хендергеже эртип чыда, Элегестиң күрэкономунга кире дүшкен. Күрэкономнуң ажылы-биле танышкан. Ажыл-агыйның удуртукчулары тракторга өөренип турган оолдар-биле чугаалашкан. Ынчан Саванды аңаа трактор сургуулунга өөренип турган чүве-дир. Саванды чазактың баштыңчызы Хемчик-оолду честемейлеп, күрэкономнуң директору Долумажапты күдээмейлеп чыткаш, Барыктың, Сенектиң коммуназынга трактор айтырып аптар. Берге үеде алдыш өртектиг күрүнениң эдилелин халаска бериптер, кандыг ындыг төтчеглекчи даргалар чүвел? Автор маңаа частырыг кылган. Чүнү-даа болза, чурум, хоойлу ёзугаар салыглажыр, белекке бержир болгай.

Роман-эпопеяның кара томунда Сүлдем ирей Буянның орнунга Копту дайынга киришкеш келир болгай. Мөңгүн томда тодаргай эвес чүүл бар. Чүл дээрге мөңгүн томда Сүлдем ирейни Савандының орнунга Копту дайынга киришкен дээни чара элдеп. Ол авторнуң азы редакторларының частырыы бе?

Чамдык ындыг четпестер бар-даа болза, Тываның улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп роман-эпопеязының мөңгүн тому делгем тематикалыг, ханы идей-утказы, чидиг айтырыгларлыг, нарын тургузуглуг чогаал. Алдан харлаан ынак чогаалчывыс ам романның дөрткү томун бижиир боор деп бүзүрээр мен. Чүге дээрге маадырларның салым-чолу оон ыңай кандыг апаарыл, амыдыралдың чаартылгалары моон соңгаар кандыг болур ирги деп айтырыг чайгаар тургустунуп келир. Аңаа чогаалчы харыыны бээр боор. Кызыл-Эник Кыргысович роман-эпопеяның дөрткү томун алдын том дээри чадавас. Чүге дизе чоннуң амыдыралы алдындан артык үнелиг, ол хүн санай сайзырап орар.

Семен ОЮН.
Таңды район.

Спортинструктор-биле чугаа

Киржикчилер чүге эвээжил?

Маадыр Сат — аныяк кижи. Ол Солчур суурга ортумак школа дооскан. Амгы үеде ында спортинструктор болуп ажылдап турар. Чаала чыл ашкан. Ол чүл, районда спортчу кадрларның чедишпези бе, азы аңаа-ла ында душ болуп кире берген кижи бе? Маңаа чаңгыс талалыг харыы турбас ужурлуг. Чүге? Удуртур ажылдарга, ылаңгыя бо таварылгада, кижиниң спортчу чедиишкиннерин барымдаа кылдыр көрбейн, а ооң коллективти удуртуп башкарып шыдаар, ылаңгыя аныяктар-биле ажылдап, оларны эвилелдеп билир талазын көрген хевирлиг. Мен ынчаар билген мен. Мээң бо бодалымны Маадыр Самданович-биле чугаа база бадыткап турар.

Маадыр Сат хүлээнип алган ажылын багай эвес билир, ону дүвүредип чоруур айтырыгларны чугаалап орар кижи болду. Чижээ, бир-тээ, удуртукчу кижи болганда, ооң чамдык күзеп, планнап алган чүүлдери бүтпейн барган таварылгага ол доктаады. Бирээде, спорт-инвентарь айтырыы. Хаактар теннис столу садып алыр, харын-даа өске спорт херекселдери хайдынып, тып алыр дээш Кызылга база чораан. «Мен акшалыымда олар чок боор, а акша чогумда — турар-дыр, бар боор-дур». Ол хомудаан сеткилин ынчаар илеретти. Чоокта чаа чеди хаак садып алган. Колун-чирими чокта ээр аът оргазынга ызырынмас болгай. А ол хаактарга ботинкалар тывылбайн барган. Ынчангаш оларны анаа-ла «делгеп» каар ужурга таварышкан.

Оон ыңай суурда Культура бажыңынга бильярд столу турган. Аныяктар кежээлерде чалгаазын чазып, аңаа ойнап турган. Ооң шариктери үрелип калган. Чаартып алыр дээш дилээш, тыппаан.

Аныяк спортинструктор Маадыр Саттың ажылдап турары Өвүр районнуң «Коммунизмче орук» совхозунда бөдүүн стадион бар. Ооң кадында кышкы үеде бичии уругларга таарыштыр кылган чуңгулаар черлерни агитквартал-дар аайы-биле кылган. Совхозтуң спортчулары тыва хүрешке, хол бөмбүүнге элээн идепкейлиг. Олар район чергелиг маргылдааларга багай эвес көргүзүглерлиг болуп келген. Мөгелер Андрей Семис, Орлан Кызыл-оол, Каң-Демир Монгуш, Алдын-оол Доңгак, Павел Куулар оларны районда хамаанчок, республикада билир апарган. Суур төвүнде Хандагайтының элээди уругларның спорт школазының филиалы ажылдап турар. Спорт мастери Каң-Демир Монгуш хостуг хүреш секциязын ында удуртуп турар. Ол школачыларны, аныяктарны хар-назынының, деңзи категориязының аайы-биле үзүп алган.

Бо айда Шагаа байырлалы болур. Ынчан национал тыва оюннарга маргылдаалар эрттиреринге спортинструктор планнап алган.

А ынчаарга совхозта комсомол организациязының ажылынга дузазы кандыг-дыр, маргылдаалар болур хүннерде аныяктарны эвилелдээр, чыыр талазы-биле киржилгези кандыгыл деп айтырыгга ол: «Ажырбас, дузалаар улус» деп каар кижи болган. Ол эки-дир. Ынчалза-даа..

Ынчалза-даа бо совхозта спорт ажылы шуут-ла эки, аныяктар аңаа хандыкшылдыг дээр болза шын эвес апаар. Кылдынып турар чүүлдерден аңгыда Маадыр Саттың ажылында «аскактары» чугаалаар апаар.

Совхоз төвүнде тус-тус күш-ажылчы коллективтер бар болгай. Оларга бүдүрүлге гимнастиказын (кижи бүрүзүнүң күүседип, кылып шыдаар мергежилгелерин бодап, тып турган аан) чүге организастап болбас деп. Ынчаар кылырының аргазы бар. Оон ыңай чаңгыс хүннүң турисчи походтарын чайгы-даа, кышкы-даа үеде организастап болгай. Ол чүге чогул? Совхозта аныяктар бар-дыр. Мынчага чедир ында хоккей командазы чүге тургустунмааныл? Маргылдааларны эрттирип турар-дыр. Аңаа аныяктарның киржилгези чүге эвээжил? Маргылдаалар-ла болур: аңаа ол-ла аныяктар, ол-ла спортчулар киржир-дир. Мону өскээр көөр, аныяк кижилерни спортка хандыкшыдар, оларны маргылдааларга массалыг киириштирер үе ам келген боор.

Ийет, совхозка спорт ажылын экижидер дизе чүнү кылза экил, аныяктарны олче канчап хаара тудуп алырын болгаш өске-даа айтырыглар дугайында чугаалажып олурувуста, Маадыр Сат мынча дээн:

— Ол-ла айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлээр, херек кырында күүседир талазы-биле мээң негелделиг чоруум четпейн турарын билип турар мен. Ынчалза-даа чамдык таварылгаларда оларны чааскаан боттандырары база бергедей бээр. Аңаа хөй-ниитиниң киржилгези херек болгай. Ол-ла бодалым-биле чамдык коллективтер удуртукчулары-биле чугаалажы-даа бергенимде, хурал-суглаа-даа болу бергенде аныяктарны күш-культура болгаш спортче хаара тударынга дуза чедирер дугайында олардан дилегни кылып турдум. Бодумга таваржы бээр бергелерни чугаалап, четпестерни эдип алыр талазы-биле деткимче көргүзерин идегеп каар мен. Аазап-ла каарлар. А күүселде чок, сөс кырынга артып каар-дыр.

Маадыр Самданович-биле чугаалажып, ооң хуралдарга саналын дыңнап орган удуртукчулар ону хомудал эвес, а негелде кылдыр хүлээп алыр болза эки. Кандыг-даа ажылды бир дем-биле кылыр болза, оон черле эки түңнел үнер. Солчур суурнуң ат-алдарын шыырак мөгелер, хаакчылар, хол бөмбүкчүлери, шыдыраачылар өрү көдүрүп, республикага алдаржыда бээр кылдыр ажылдапса канчап баарыл ынчаш? Ында черле багай чүве чок ийин.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

Чарлалдар бюрозу

ТВ

ФЕВРАЛЬ 22

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Чуваш АССР-ниң Күрүнениң ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 9.20 «Тынгарыкчы хат». Уран-чечен фильм. 2-ги эге. 10.25 «Чыл үелери». Февраль. 11.25 Уругларга дамчыдылга. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30—13.00 «Үе». 15.30 Концерт. 16.00 Уругларга фильм. «Кайда сен, Багира?». 17.15 «ТелеЭКО». Журнал. 17.45 Тиилелгениң 45 чылынга. «Орлов солдаттар». Барымдаалыг фильм. 18.15 Бичии концерт. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу видеоканалы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Тынгарыкчы хат». Уран-чечен фильм. 3-кү эге. 22.45 «Автограф». Лоредана Берте (Италия) ырлаар. 23.55—00.45 «Бегун сен чааскаан эвес сен». Москваның «Анонимниг алкоголиктер» ниитилелиниң ажыл-чорудулгазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература, 8 класс. М. Горький — «Хартыга дугайында ыры», «Буревестник дугайында ыры». 9.05 Испан дыл (бирги чылда). 10.05 Испан дыл (ийиги чылда). 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. Хээкчилер болгаш койгуннар. 11.05 Бистиң садывыс. 12.05 Ритмниг гимнастика. 12.45—12.55 Барымдаалыг фильм. «Чер эгидип бээр...» 17.00 Биатлон. Делегей чемпионады. 10 км. Хууда чарыш. Эр кижилер. 18.10 Орус аян-чорукчу Афанасий Никитин дугайында барымдаалыг телефильм.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Даарта — Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң хүнү». «Соңгулдаларга уткуштур». 19.00 Медээлер. 19.05 Аныяктар программазы «Кадар—казыыр». 19.35 Чарлалдар. 19.40 «Бистиң адресивис — Кечил-оол, 415». Реклама. 19.55 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30—23.20 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Биатлонга делегей чемпионадындан дамчыдылга. 19.30 Мультфильм. 19.45 Биатлон. Делегей чемпионады, 7,5 км. Хууда чарыш. Херээженнер. 20.15—20.30 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!

КИНО

ФЕВРАЛЬ 22-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Мистер Индия» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Төрээн уруу» 11.30, 14.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «От, сут болгаш чес хоолайлар» 9.00, 13.00, Киноклуб: «Орленок», «Туннель» 10.50, 14.50, «Өжээн болгаш хоойлу» 17.00, 19.40 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Киночыыныды 11.00, «Хөктүг оолдар» 12.00, 16.40, «Эстип турар булуттар» 14.00, 18.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Пушпак» отель» 16.00, 18.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Душтуктар» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Хон Гиль Дон» 15.00, 19.30, «Бүтпестээн өжээн негээшкини» 17.00 шактарда.

АГААР

Республикага булуттаар, аязыр. Чамдык черлерге шоолуг эвес хар чаар. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Агаар дүне 35—38, чамдык районнарга 26—31 градус соок. Хүндүс 16—21, чамдык районнарга 6—11 градус соок болур.

Кызылга улуг өскерилге чок агаар болур. Хар чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 3—8 метр. Агаар дүне 36—38, хүндүс 16—18 градус соок.

Автоoруктарга кестүрү эки.

Индекс 54241

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ автиджи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга арныы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулар, бажың № 1.

Чагыг № 380. ТС—00447.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл. февраль 23 пятница

№ 45 (14245)

1925 чылда үндезилеттинген

Өртээ 3 кеп.

ТҮҢНЕЛДИ ҮНДҮРГЕН

Районнуң кодээ ишчилериниң аразында социалистиг чарыштың 1989 чылда түңнелдерин үндүрген. Совхозтар аразында чарыштың негелделерин кайызының-даа күүсетпээни-биле шаңналды тывыспаан. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң ажылын эки деп үнелээн.

Малчын бригадалар ортузунга калбарган чарышка ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң Барлык-Чажынга № 6 сарлык бригадазын (бригадири Алексей Кула) тиилекчи кылдыр санааш, бирги чергениң дипломун тывыскаан, ажыглаары-биле чаа ГАЗ-53 маркалыг машинаны тускайлаан. Ийиги черде 100 төрүүр сарлыктан 98,4 бызааны камгалап алган «Мөген-Бүрен» совхозтуң Телиг-Оюкта бригадазынга (бригадири Иван Иргит) ийиги чергениң дипломун, 100 рубльдиң акша шаңналын тывыскан.

Районнуң совхозтарында 18 малчыннар 85-тен 105 чедир малдың чаш төлүн камгалап алганнар. «Мөген-Бүрен» совхозтуң хойжулары, республикада «Чүсчү малчын өг-бүле» деп клубтуң кежигүнү Маадыр-оол Намзын төрүүр 100 хойдан 105, ол-ла совхозтан Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Чуглур-оол Тарын-Базыр 101, Сарыг-оол Сагаан 100, ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтан Родион Успун 100 хураганны, сарлыкчылар Очур Достан, Хорбии Бегзи 104 бызаазларны тус-тузунда камгалап алганнар.

Тоолайлыгның өшкү болгаш сарлыктың холушкак бригадазы эрткен чылын чедиишкинниг ажылдааның (бригадири Эрес-оол Хомушку) демдеглеп, үшкү чергениң дипломубиле 70 рубльдиң акша шаңналын тывыскан.

Мурнакчы болган малчыннарны районнуң агроүлетпүр каттыжыышкыны 50-ден 70 рубль чедир акша-биле шаңнаан.

«Мергежилдиң тергиини» деп аттарны ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтан чолаачы Валентин Кара-Салга, тракторист Борис Хертекке, «Мөген-Бүрен» совхозтан тудугжу Сарыг-оол Хертекке болгаш өскелерге-даа тывыскан. Малчыннар Хорбии Бегзи, Родион Успун, Хойлай-оол Донгак оларга «Чедер» курортка дыштаныры-биле путёвкаларны берген. Республиканың Мурнакчылар аллеязынга — Хүндүлел самбыразынга ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң аныяк малчыны Родион Успунну киирген.

Ниитизи-биле районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының агар санындан шаңналга 600 рубльди үндүрген. Мал чеминиң белеткелинге идепкейлиг киришкен районнуң албан организацияларын база шаңнаан. Одар-белчиири чедишпес девискээрлиг районнуң совхозтарынга мал чеми белеткелинге эңне идепкейлиг чоруун көргүскеш, чарыштың негелделерин ёзугаар бирги черни алган СЭКП, БАЛКЭ райкомнарынга 70 рубль, агроүлетпүр каттыжыышкынынга 50 рубль шаңналдарын тывыскан.

Хурал ЧУЛЬДУМ.

КӨДЭЭ ИШЧИЛЕРНИҢ СОРУЛГАЗЫ

План үндезинниг, ону күүседир апаар

1990 чылдың ийиги айы доостур чоокшулаан. Он ийиги беш чылдың сөөлгү чылында республиканың агроүлетпүр комплекизиниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң планнарын чогаадып тургускаш, оларны бадылаан.

Чаа сорулганы салганда, эрткен оруунче хая көрнүп, чүнү чедир кылган бис, күүсеттинмээни чүл, ооң чылдагааны чүү болганыл дээрзин хандыр сайгарар, ооң түңнел үндүрер, эки чүүлдерни нептередир, аңаа даянгаш, четпестерни чайладыр ужурлуг бис.

Районнарның план комиссиялары, агроүлетпүр каттыжыышкыннары, совхоз база бүдүрүлге бүрүзү эрткен дөрт чылдарның дургузунда канчаар ажылдааның хынамчалыг түңневес болза, четпестер катаптаар апаар. Бо чылда экономиктиг көргүзүглерни быжыглаш, он үшкү беш чылда продукция бүдүрериниң быжыг үндезинин белеткеп албас болза, хоржок. Республиканың аъш-чем хандырылгазынга район, совхоз, бүдүрүлге база дузалал ажыл-агыйы бүрүзүнүң салыышкынын хынамчалыг көөр херек.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чылда ортумак хемчээли 1986—1989 чылдарда он бирги беш чылдың ындыг көргүзүглеринден 24,7 млн. рубль көвүдээн. Ол үеде республиканың чурттакчы чонунуң саны 30 муң кижи немешкен турда, чоннуң кижи бүрүзүнге эъттиң онаажыры 20 хуу, а сүт биле чуурганы республикаже киир сөөртүп ап турары-биле катай бо продуктуларны хереглээри 30 ажыг хуу көвүдээн боор турар. А картофель биле ногааның хемчээли 1985 чылдагы деңнелинде хевээр.

Ынчангаш ам он үшкү беш чыл планында агроүлетпүр комплекизи аъш-чем курлавырларын көвүдедип, чем аймаан болбаазырадып турган, ооң шыпарын бедидер, чидириин болдурбас, совхозтарның боттарынга, агроүлетпүр каттыжыышкыннарынга, өске-даа бүдүрүлгелерге көдээ ажыл-агый продуктуларын болбаазырадыр цехтерни болгаш участоктарны тудуп, ажыглалга киирер апаар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1989 чылдың август 4-те хүлээп алганы «Агроүлетпүр комплекизиниң ажыктыын үндезини-биле бедидип, ону улам хөгжүдүп турган, Тыва АССР-ниң чурттакчы чонунуң аъш-чем хандырылгазын экижидер дугайында» доктаалынга дүүштүр 1995 чылда чурттакчы чоннуң кижи бүрүзүнге эътти хереглээрин чылда 78 килограмм, сүттү 346, картофельди 88, бахчи культураларын 92 килограмм, а дагаа чуургазын 288 борбак чедирер сорулганы салган.

Шак мындыг көргүзүгнү чедип алыр дизе, ажыл-агыйларның бүгү-ле категориязынга аъш-чемниң кол-кол продукцияларын бүдүрерин 1990 чылда деңнелинден эътти, сүттү 21—25 хуу, тарааны, ногааны база картофельди — 12—15 хуу көвүдедир апаар бис.

Он үшкү беш чыл дургузунда тарылга шөлү колдуунда немешпес, мурнуку хевээр турар, ынчангаш тараа, ногаа болгаш картофельди көвүдеди алырда, ол культураларның дүжүттүүн бедидер, интенсивтиг технологияны калбаа-биле ажыглаар, черчуртка таарыжыр чаа сорттарны шиңгээдир, үнүш камгалалының бүгү-ле аргаларын ажыглаар, суггаттыг черлерни ээ ёзу-биле ажыглааш, ооң дүжүткүрүн 1,5-тен эвээш эвес катап бедидер херек. Ындыг аргалар бисте бар. 1989 чылдың түңнелинде «Бай-Тал» совхозтуң суггатчызы Ооржак Натпиттиң удурткан өг-бүле звенозу бир гектардан 86 центнер медеени ажаап алган. «Кызыл» совхозта Н. Солдатованың арендалыг звенозу 3 гектарга картофель тараш, ооң бир гектарындан 210 центнерни ажааган. А «Искра» совхозтуң Очур Саал удурткан тараажылары 930 гектар шөлүнүң бир гектарындан ортумаа-биле 20,3 центнерни өстүрген. Ол ышкаш ногаа талазы-биле «Кызыл» совхозтан Зоя Шикина, Наталья Саянова олар дыка эки дүжүттү өстүрүп, ажаап алганнар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чер ажылындан бедик дүжүттү алырының бүгү-ле аргалары болгаш курлавырлары бисте бар. Ийе, курлавырлар. Эң чугула чиңге-тарааны болгаш кырлыг-караны тарып өстүреринче улуг кичээнгейни угландырар болза эки. Алдан-чеден чылдарда чиңге-тарааны 19 муң, а кырлыг-караны 600 гектар чедир тарып ап турган. Амгы үеде чиңге-тараа шөлү чүгле бир муң гектар.

Таңдыда «Россия» совхоз эрткен чылын чочак-тарааны бир гектардан 16,7 центнерни ажаап алган. Бо ажыл-агыйның ындыг эки дуржулгазын нептередип, ажыглаар херек. Ону барып өөренип, көрүп алыры чугула-дыр.

Картофель биле ногааның дүжүдү бисте дыка куду боор турар, чыл санында-ла ындыг. Ол хиреде түңнел үндүрбес-тир бис. Черле ынчаш кайы-бир ажыл-агый бедик көргүзүглүг болган болза, ооң аргалары чүдел, ону канчаар ажыглааныл деп чүүлдү бодавас, чанында эки чүүлдү эскербес олургулаар чоруктар бар.

Картофельди көвүдедир дизе, ооң шөлүн арендаторларга быжыглааш, эргежок чугула техника база сорттуг үрезин-биле хандырар херек. Ол ышкаш хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агыйынга хөйнү өстүрүп болур. Бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга черни керээ-дугуржулга ёзугаар совхозтар быжыглап бээриниң аргазы бар, ындыг шөлдерге коллективтиг огородту хөгжүдүп, дүжүттү немей ап болур.

Ногааны теплицаларга база анаа шөлгедаа өстүрер. Кадыг-шириин агаарлыг Мөңгүн-Тайга теплицаны тудуп алган, ону ажыглап, уруглар, эмнелге, албан черлерин хандырып эгелээн. Аңаа таарыжыр хөрзүннү безин Кызылдан специалист чалап турган шилип алган. Мөңгүн-тайгажыларның үлегерин өске районнар эдербейн турар. Кызыл район, «Тыва даг-дүгү», «Тыва кобальт» комбинаттар база-ла теплицалар лыг. Бистиң республикада амдыызында Кызылда, Шагаан-Арыгда, Ак-Довуракта база Каа-Хем суурда сад тарып өстүрер эштежилгелер бар. Ол дээрге ногаа аймаан немей алырынга бир аажок эптиг арга-дыр. Черле ынчаш ногааны хуу ажыл-агыйлар ам-даа эвээштин тарып өстүрүп турарын айтыр апаар бис.

Ам бо чылда база дараазында беш чылда-даа мал ажылын хөгжүдер талазы-биле улуг сорулгалар туруп турар. Ону чедип алырда, специализацияны ханыладыр, интенсивтиг аргаже шилчидер, аренданы база кереэни долу ажыглаар херек. Оон ыңай чүнү канчаарыл? Мал-маганның ажаалдазын экижидер, селекция-уксаажыдылга ажылын чогуур негелде ёзугаар чорудар, төрүүр малдың баш санын ниити коданга инектиниң—40, шээр малдыын—50—55 хуу чедирер, төрүүр 100 малга онаашты бызааны 80, анай-хураганны 85 чедирер, оон аңгыда, малдың өлүп хораар чоруун болдурбас, дужаар малдың деңзизин көвүдедир. Куш болгаш хаван ажылын хөгжүтпейн тура, чоннуң эът хандырылгазын дүрген шиитпирлеп шыдавас бис. Ынчангаш «Көк-Тей» совхозтуң хаван комплекизин, куш фабриказын улам калбартыр, бройлер фабриказын тудуп, ажыглалга киирер сорулга туруп турар.

Аъш-чем-биле хандырылганы экижидеринге бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның ролю улуг. Бо талазы-биле сөөлгү үеде «Көк-Тей» совхоз чамдык ажылдарны кылган. Мында төрүүр хойларны, арыны, бора-тоолайларны азырап эгелээн. Ол ышкаш хууда дузалал ажыл-агыйын хөгжүдери тергиин чугула. Бо талазы-биле бисте дуржулга хөй. Бай-Тайганың Кызыл-Даг, Каа-Хемниң Бүрен көдээ Советтериниң республикага кыйгырыы үнген, ол ёзугаар кым кандыг ажылды кылганыл? База түңнээр апаар. Бистиң республикада беш өг-бүлениң бирээзи-ле чаңгыс-даа мал азыравайн турар. Бодап көрээлиңер. Ынчангаш хаванныг ажыл-агыйлар чурттакчы чонга садарын шуут-ла планнаар херек. Ол ышкаш «Кызыл» фабрика куш садарын база ындыг янзылыг шиитпирлээр апаар.

Он үшкү беш чылда инектиң голштрин-фриз уксаазын төп районнарга көвүдедири көрдүнгеи. Черле ынчаш уксаажыдылга-ла херек. Улуг өртек-биле садып эккеп алганывыс уксаалыг малдар каш чыл болгаш-ла чиде бээр, холужуп каарын чүнүң-биле тайылбырлаарыл?

Бо-ла бүгү чүүлдер-биле кады көдээге социал айтырыын шиитпирлээри бирги чергениң деп чүүлдү агроүлетпүр комплекизиниң удуртукчулары, специалистер бичии-даа уттуп болбас. Бо талазы-биле бисте планнар, доктаалдар шупту бар. Чүгле оларны күүседир дээш ажылдаар херек. Кижиниң, ажыл-ишчиниң идепкейин көдүрер, ону деткиир — сорулга ындыг.

Бо чылын малчыннарның республика Наадымын эрттирер дугайында шиитпирни СЭКП обкомунуң бюрозу баш бурунгаар хүлээп алганы аңаа киржир эрге дээш малчыннар ортузунда социалистиг чарышты организастаарынга, ындыг болганда чыл планын күүседиринге улуг деткимче болур ужурлуг.

Ынчангаш ол чарыштың негелделерин амдыгааштан ажылдап кылгаш, бадылааш, малчыннарга таныштырар, оларны малдың баш санын өстүрериниче, эътти, сүттү, дүктү бүдүрерин болгаш күрүнеге садарын көвүдедиринче эвилелдээр херек.

ЧУРТТУҢ АЖЫЛЧЫ ЧОННАРЫНГА

Эргим эштер!

Бистиң төөгүвүстүң бо берге үезинде, оортан чурттуң болгаш чоннуң моон соңгааргы амыдыралы дыка улуг хамаарылгалыг бо үеде, СЭКП Төп Комитеди силерге кыйгырыгны үндүрүп тур.

Бистиң ниитилеливис эде тургустунуушкуннуң ачызында политикага болгаш экономикага, социал болгаш угаан-бодал амыдыралынга үндезин реформаларның оруунче, мөзү-шынар кадыкшылгазының оруунче элээн каш он чылдарның дургузунда бир-ле дугаар кирер арганы алган.

Демократчыдылга чайгылыш чок бурунгаарлап турар. Кижилерниң хөй-ниитичи идепкейи, эки талалыг ханы өскерилгелерже чүткүлү одунган.

Чуртта калбарган дискуссияның үезинде бистиң ниитилел тургузуувустуң үндезин чаартылгазының дугайында, хүн бүрүнүң хереглелдерин болгаш негелделерин шиитпирлээриниң дугайында принципиалдыг чугаа чоруп турар. Бөгүнгү амыдыралда дыка хөй чүүлдер биске таарымчалыг эвес болуп, дүвүрелди болдуруп турар. Ажылчы чон ажыл-агыйжы эвес, билдилиг эвес, шиитпир чок, харыысалга чок чоруктарның база хажыдыышкыннарның фактыларынга килеңнээшкинин илергейлеп турар. Совет кижилер националдар аразында чидиг месилдежиишкиннерни, экстремизмни, социалистиг эрге-хоойлунуң болгаш корум-чурумнуң каржы хажыдыышкыннарын дүвүрелбиле болгаш сеткил-сагышка аарышкылыг кылдыр хүлээп көрүп турар.

Чүгле бүгү улустуң күжениишкини, чоннуң соңгаарладыышкын чок болгаш шиитпирлиг күжениишкиннери чуртту амгы эң нарын байдалдан уштуп шыдаар деп чүве биске шуут илден. Ам биске билчиишкин болгаш хөделиишкиннерниң чаңгыс эптии, эде тургустунуушкунну камгалап алырынга, социалистиг чаартылганың орууне бүзүрелдиг бурунгаарлаарынга шиитпирливис кажангызындан-даа артык чугула херек.

Эде тургустунуушкун лозуннарынга чагдынып алгаш, херек кырында эде тургустунуушкунче шаап халдап, кара сагыш-биле боттарының эрге-ажыктарын, ат-алдар, эрге-дужаалзырак, тогдунчак хөөннериң сүрген, «дорайтаан тудум, улам эки» деп принцип-биле хөделбишаан, чонну удур туржуушкунче күткүп турар ындыг кижилер бистиң ниитилеливиске кара туразында барып, тергиидей бээрин болдурбас ужурлуг бис.

Маңаа бар четпестерни болгаш чазыгларны ол-бо деп боттарынга ажыктыг кылдыр тайылбырлап хөделири, күчүлээшкинче, экономиктиг харыысалга чок чорукче болгаш хамааты ёзунуң хүлээлгелерин күүсетпезинче, чагыртпазынче, күрүнениң болгаш ниитилелдиң албан черлеринче ыйыышкын кылырынче дорт күткүүшкүннер дээн ышкаш бүгү-ле чүүлдерни ажыглап турарлар. Кижилерниң эң бак, ёралыг аажы-чаңнарын болгаш күзелдерин хөөктүрерин, партия, совет, ажыл-агый база эрге-хоойлу камгалаар органнарның, бистиң армиявыстың дугайында хоп-нүгүлдү тарадырын — бүгү-ле ындыг янзылыг чүүлдерни арын-нүүр чогу-биле доюлдуруп турар.

Чогум-на ындыг экстремисчи күштерниң салдар хөделиишкини-биле чуртка эвээш эвес янзы-бүрү чыскаалдар эрткен, олар баштай дээрезинде чаартыныышкын лозуннары-биле эгелээш, совет ёзуга удур кыйгырыглар болгаш үй-балай, корум-чурум чок чоруктар-биле, хулиганзыг үүлгедиглер болгаш чуура шавыышкыннар-биле төнүп, кижилерге хай-халапты, ажыг-шүжүгнү чедирип келген.

Политиктер бис деп чагдынган, хоозун байбаң янзы-бүрү кижилерниң демократияга удур, хоойлу-дүрүмге удур хөделиишкиннери-биле, оларның нациялар аразынга өжээннежилгени кыптыктырып турары-биле, оларның каржы ыйыышкын болгаш кыжаныышкын кылыр аргалары-биле, партия болгаш совет органнарның, оларның ажылдакчыларының сузун базар дээн оралдажыышкыннары-биле, ниитилелге өжээтен, каржы-дошкун, дүвүрелдиг болгаш бүзүрел чок чоруктуң байдалын тургузуп, кедередип турары-биле бистер эптежип шыдавас болгаш эптешпес ужурлуг бис.

Бо бүгү дээрге канчап-даа эптежир арга чок хөделиишкиннер-дир. Оларны эң-не шиитпирлии-биле буруу шавар херек.

ССРЭ-ниң Дээди Соведи февраль 20-де хүлээп алганы Медеглелинге бистиң ниитилелди чайгап силгиирин оралдажып турар тургузукчу сорулга чок күштерге сагындырыг кылып, совет хоойлулар шыңгыы болгаш чайгылыш чокка сагыттынган турзун дээш, митинг бүрүзү чүгле эрге-чагыргаларның чөпшээрели-биле эрткен турзун дээш, чер-черлерге шыңгыы контрольду хандырарын чазакка, совет органнарга хүлээткен.

СЭКП Төп Комитеди Дээди Советтиң политиктиг Медеглелин деткивишаан, эде тургустунуушкунну камгалаарынче, эрге-чагырганың дээди органының негелделерин херек кырынга боттандырарынче партияның бүгү-ле организацияларын, чурттуң бүгү ажылчы чонун кыйгырып тур.

Хоойлуну, демократияның принциптерин кала-даа чер болганынга-ла камгалаарын, кым-на корум-чурум чок байдалче ыдалап, месилдежиишкинче, өжээннежилгеже база адаан-демиселче күткүп, ниитилелге оожургал чок чорукту тургузуп турарыл, ындыгларга шиитпирлиг ойтур шавыышкынны бээринче коммунистерни болгаш партия кежигүнү эвестерни, ажылчыннарны, тараачыннарны болгаш интеллигенцилерни, профэвилелдерин болгаш комсомолду, эр болгаш херээжен кижилерни, аныяктарны болгаш хоочуннарны СЭКП ТК кыйгырып тур. Хоойлу-дүрүм камгалаар органнар корум-чурум сагыырын шыңгыы хайгаараар, Конституцияга удур бүгү-ле хөделиишкиннерни шиитпирлии-биле үзе шавар, кижилерни камгалаар ужурлуг.

Күш-ажылдың кижизи алыс шиитпирлиг сөзүн сөглээр апаар. Эде тургустунуушкунну моондактап, ооң тургузукчу базымынга шаптыктап турар бүгү кижилербиле демиселге ажылчы чон бодунуң организастыг чоруу, сагылга-чуруму болгаш харыысалгазы, шиитпирлии-биле партияның инициативазын ёзугаар чуртта калбарган чаартылгаларның чедиишкинин хандырар боор деп идегелин Төп Комитет илергейлеп тур.

Чүгле харыысалганы болгаш чөптүг бодалды, хоойлу-дүрүмнү сагыырын, сагылга-чурумну болгаш демократияны, ак сеткилдиг күш-ажылды холбап турган чуртту амгы нарын байдалдан уштуп, ону экономиктиг өзүлдениң, социал кадыкшылдың, төлептиг амыдыралдың оруунче эргилдирип болур.

Социалистиг Ада-чурт дээш, чурттуң бүгү-ле улустарының, бүгү ниитилелдиң чаагай чоруу дээш, бажың бүрүзүнге, өг-бүле бүрүзүнге аас-кежик дээш, демократтыг чаңгыс эп-сеткилдиг каттыжарынче СЭКП ТК силерни кыйгырып тур.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитеди

ИЮЛЬ 7-8-ТЕ НААДЫМ БОЛУР

Бо чылдың июль 7-8-те малчыннарның республика Наадымын эрттирериниң дугайында шиитпирни СЭКП обкомунуң бюрозу хүлээп алган.

Малчыннар Наадымын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле СЭКП обкомунуң секретары Ш. Д. Ооржакка удурткан ажылчын бөлүктү тургускан.

Бирги чартык чылда мал ажылының продукциязын бүдүрерин көвүдедириниң болгаш күрүнеге садарының база мал бажын камгалаарының талазы-биле малчыннар аразында социалистиг чарышты Наадым үезинде түңнээр, 1990 чылдың болгаш беш чылдың планныг онаалдаларын күүседириниң сорулгаларын тодарадыры-биле хуралды ынчан эрттирер.

СЭКП райкомнарынга, профэвилелдерниң область чөвүлелинге, ВЛКСМ обкомунга, Тыва агроүлетпүр эвилелинге, партия, комсомол болгаш профэвилел эге организацияларынга, совхозтарның удуртукчуларынга болгаш тускай эртемниглеринге Наадымга киржир эрге дээш социалистиг чарышты калбартырын, мал кыштаглаашкынын организастыг доозарын, хой кыргылдазын, семиртилгени болгаш чайлаглаашкынны, мал чеминиң белеткелин болгаш кышка белеткелди шынарлыг эрттирерин, малчыннарга көрдүнген социал-культура черлериниң болгаш чурттаар бажыңнар тудуунуң темпизин дүргедедир дээш оларның күжүн мобилизастаарын сүмелээн.

Малчыннарның, саанчыларның, кадарчыларның болгаш мал ажылының өске-даа ажылдакчыларының аразындан Наадымга киржир кижилер демократтыг ёзу-биле, күш-ажылчы коллективтерниң хуралдарынга ажык-чарлыг тодараттынар ужурлуг.

КВАРТАЛ ПЛАНЫНЫҢ КҮҮСЕЛДЕЗИ

1990 чылдың февраль 16-да)
Эът садары (центнер)

1	2	3	4	5
Бай-Тайга	700	1068	152	142
Мөңгүн-Тайга	100			
Барыын-Хемчик	2500	1626	65,0	1837
Өвүр	1300	692	53,2	774
Сүт-Хөл	1900	630	33,2	552
Чөөн-Хемчик	1700	605	35,6	630
Улуг-Хем	2900	599	20,7	663
Таңды	5000	3589	71,8	2460
Бии-Хем	3600	1350	37,5	1256
Тожу	900	486	54,0	42
Каа-Хем	3400	1280	37,7	685
Эрзин	400	—	—	306
Кызыл	9000	4648	51,6	4811
Кызыл хоорай	300	1003	3,3 катап	73
Республика	36000	18005	50,0	14579

Тайылбыр: 1—районнар, 2—планы, 3—дужааганы, 4—хуузу, 5—эрткен чылдың бо үезинде дужааганы.

(1990 чылдың февраль 16-да)
Сүт дужаалдазы (центнер)

1	2	3	4	5
Бай-Тайга	1200	385	32,1	320
Мөңгүн-Тайга	50	24	48,0	24
Барыын-Хемчик	3600	1788	49,7	1578
Өвүр	600	123	20,5	54
Сүт-Хөл	3000	823	27,4	967
Чөөн-Хемчик	6200	2606	42,0	2842
Улуг-Хем	9000	4152	46,1	4289
Таңды	16500	7929	48,1	7764
Бии-Хем	13400	3815	28,5	6849
Тожу	700	67	9,0	250
Каа-Хем	9900	4120	41,6	3944
Тес-Хем	1200	376	31,3	483
Эрзин	1050	502	47,8	348
Кызыл	7000	3736	53,4	3443
Республика	73400	30446	41,5	33156

Тайылбыр: 1—районнар, 2—планы, 3—дужааганы, 4—хуузу, 5—эрткен чылдың бо үезинде дужааганы.

КОМИТЕТТЕРДЕ, КОМИССИЯЛАРДА

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында киржип турар депутаттар бо хүннерде тус-тус комитеттерде болгаш комиссияларда ажылдап турар. Олар сессияга чугаалажып көөр хоойлулар төлевилелдерин белеткеп турарлар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Аграр айтырыглар болгаш аъш-чем талазы-биле комитединиң февраль 21-де болган хуралынга чер реформазының дугайында айтырыгны чугаалашкан болгаш ийиги сессияга хүлээп алдынган саналдарның ботданып турарын түңнээн. 1990 чылда чурттуң хөгжүлдезиниң планын хүлээп ап тура, ийиги съезд үлетпүр бүдүрүлгелеринге болгаш тудуг организацияларынга көрдүнген күрүнениң төпчүткен капитал салыышкыннарының он хуузун көдээ ажыл-агыйга бээр деп шиитпирни хүлээп алган турган. Ол шиитпир ам дээрезинде эки-ле күүсеттинмейн турар. Көдээ ажыл-агыйга кирер ужурлуг 3 млрд. рубльден бо хүннерге чедир 250 млн. рубль кирген. Съездиниң шиитпирин чүгле он республика күүсеткен.

Тус-тус адырлар банкыларындан негелдени шыңгыырадып тургаш, март айның эгезинге чедир бо ажылды доозар деп түңнел кылдынган.

Эвилел Совединиң Транспорт, харылзаа болгаш информатика айтырыгларының талазы-биле база үлетпүр, энергетика, техника болгаш технология хөгжүлдезиниң айтырыгларының талазы-биле комиссияларының каттышкан хуралынга пассажирлер вагоннарының техниктиг байдалының, оларны ажыглаарын экижидерин болгаш бүдүрүп үндүрерин көвүдедириниң талазы-биле айтырыгны сайгарып чугаалашкан. Хуралдың ажылынга кол-кол министерстволарның, ведомстволарның удуртукчулары болгаш специалистери киришкен.

Чоннуң демир-орук транспорту-биле пассажирлер аргыштырылгазынга негелдезин эки хандырары-биле он үшкү беш чылда бо айтырыг талазы-биле бирги чергелиг күрүне программазын тургузар болгаш капитал салыышкыннарны янзы-бүрү ведомстволарга чашкаңнай хуваавайн, а төпчүдер хемчеглерни алыр деп түңнел кылдынган.

Комиссиялар хуралының ажылынга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел Совединиң Даргазы Е. М. Примаков, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы И. С. Силаев киришкен.

Дээди Советтиң өске-даа комитеттери болгаш комиссиялары оларга хамаарышкан айтырыгларны сайгарып турар. (СЭТА)

В. П. Шульгага «Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Уран чурулгага чогаадыкчы ачы-хавыязы дээш «Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу» деп хүндүлүг атты Тываның хөгжүм-шии театрының кол чурукчузу Валерий Павлович **Шульгага** тыпсыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.- Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.

Х. Ө. Ширин-оолга, Н. А. Шойгуга «Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Культураны хөгжүдеринге ачы-хавыязы дээш «Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи» деп хүндүлүг аттарны тыпсыры болза:

Ширин-оол Хертек Өлбезекович — Тываның хөгжүм-шии театрының артизи.

Шойгу Надежда Алексеевна — Тываның күрүне филармониязының «Аян» ансамблиниң ыраажызы.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.- Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.

1990 чылдың февраль 21.

Тыва АССР: Комсомольский № 10 соңгулда округундан депутатка кандидаттар

Николай Михайлович КОРОТАЕВ

Николай Михайлович Коротаев 1948 чылдың октябрь 26-да Тюмень облазының Шим хоорайга төрүттүнген. СЭКП кежигүнү, дээди эртемниг.

Н. М. Коротаев Тюменьниң дээди шериг инженер командылал училищезин дооскаш, шериг албан черле ниге рота командиринин оралакчызы, ВЛКСМ комитединиң секретарынга, партбюро секретарынга ажылдап турган.

1931—1983 чылдарда Тыва АССР-ниң шериг комиссариадының политкилдизинге ажылдап турган.

1983 чылда партияның дээди школазын бот-өөредилге-биле доосқан.

Ол-ла чылын ДОСААФ Тыва обкомунуң даргазынга соңгуткан. ССРЭ-ниң ДОСААФ ТК-ның кежигүнүкге. Кызыл хоорай Совединиң депутадынга соңгуттуруп турган.

ССРЭ-ниң алды медальдары биле база ол ышкаш МАР-ның, ГДР-ниң медальдары биле шаңнаткан.

Шериг дужаалы — подковник.

Тыва АССР-ниң депутадының кандидадынга ДОСААФ Тыва обкомунуң пленумундан болгаш ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан техниктиг школаларының коллективинден депшиткен.

• • •

Соңгулда мурнунуң камгаалыы берге байдалда эртип турар. Чон ниитилелдиң амыдыралынга Советтерниң ролюн бедидерин аажок идепкейлиг негеп турар.

Мындыг байдалдарда Тываның хамаатыларының социал камгалалын хандырарынче, чуртталга тудуун экижидеринче, ажыл-агыйжы эвес чорук-биле демиселди күштелдиреринче, партия, совет ажылдакчыларының чамдык кезиинде тургустунган үндезин чок чүүлдерни болдурбазынче, хоорайның кудумчуларынга чогуур корум-чурумну тургузарынче угланган хоойлуларны Тыва АССР-ниң Дээди Соведингe хүлээп алыры дээш туржур мен.

Эрткен үелерде албан ажылым аайы-биле Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери-биле, дайын шөлүнге өлген солдаттарның аваларлы-биле, дулгуяк арткан нелер-биле кончуг чоок чурттап, оларның-биле чугаалажып келдим. Ынчангаш оларның эргелерин камгалаар, негелделерин болгаш херегледерин долузу-биле хандырар дээш демиселди чорударымны бодумнуң мурнумда салдынган чугула сорулгаларның бирээзи кылдыр санап турар мен.

Кызыл хоорай Совединиң улус депутады кижи болгаш, 1989 чылда Интернациональная кудумчузун эде дерип, чаагайжыды тударын соңгукчуларның чагыгларын ёзугаар күүсеткен мен. Ам № 6 автобустуң маршрудун ооң мурнунда чоруп турган оруу-биле 10 дугаар соңгулда округунга чедир чоруурун катап тургузарын амгы хүннерде амыдыралга боттандырар мен.

Кызылда ДОСААФ автошколазынын курсантыларының амыдырал байдалдарын экижидер сорулга-биле 193 орунчуг ниитиниң чуртталга бажыңын тударынга хөреңгини тыварын чедип ап, ооң тудуун 1990—1991 чылда доозарын аазап турар мен.

Дельтапланер, автомобиль, мотоцикл болгаш спорттуң өске-даа техниктиг хевирлерин улам ыңай сайзырадырын, спорттуң шериг-дузалал хевирлерин өөренирииче аныяктарны хаара тудары-биле 1990 чылда Кызыл хоорайга спорт-техниктиг клубту ажыдарын хүлээнип турар мен.

Бистиң чурттуң бүгү национал кижилериниң интернационалчы найыралын быжыглаар дээш хууда салыышкынымны киирер мен.

ДОСААФ-ка хамааржыр организациялар республиканың улус ажыл-агыйының сорулгаларын болгаш аъш-чем программазын шиитпирлээринге идепкейлиг киржилгелиг болзун дээш күженишкинимни үндүрер мен.

Республиканың камгалал ниитилелиниң даргазы кижи болганымда Совет Чепсектиг Күштерни элээн кызырганының байдалдарында ССРЭ-ниң ДОСААФ системазынга Төрээн чурттуң идегелдиг камгалакчыларын белеткээринге бүгү күжүмнү берип тургаш, ажылдаар мен.

Светлана Чоодуевна МОНГУШ

Светлана Чоодуевна Монгуш 1955 чылда Тес-Хем районнуң Самагалдай суурга хөй уруглуг албан-хаакчы кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген, тыва националдыг, партия кежигүнү эвес, Кызыл хоорайда ажылдап, чурттап турар.

1972 чылда Кызыл хоорайның № 2 школазын дооскаш, ол-ла чылын Томскиниң күрүне университединиң экономика факультединге өөренип киргеш, ону 1977 чылда доозуп, политиктиг экономика башкызы деп экономистиң тускай эртемин чедип алгаш, университет дооскан ооң соонда үлелге ёзугаар ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада экономиктиг лабораториязынга инженер-экономист болуп күш-ажылчы амыдыралын эгелээн.

1979 чылдың январьдан бээр Тыва АССР-ниң ИХМ-де ажылдап турар. 1979-1980 чылдарда Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң күш-ажыл-биле эдип-чазаар албанның план килдизинге улуг инженер-экономистеп ажылдаан. 1980-1986 чылдарда Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң күш-ажылга эдип-чазаар албанның килдизинге күш-ажылдың болгаш шалың төлевириниң килдис начальниинге ажылдап турган. 1986 чылдан эгелээш, амгы хүннерге чедир Кызыл хоорküүскомунуң ИХК-ның истелге килдизиниң байысаакчызында ажылдап турар. 1983—1988 чылдарда Омскиниң милицияның дээди школазының Красноярск салбырынга бот-өөредилге-биле өөренип, 1988 чылда ийи дугаар тускай дээди эртемниг болуп, юристиң мергежилин чедип алган. Кызыл хоорküүскомунуң ИХК-ның коллективинден Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга депшиттирген.

• • •

Бистиң Сөгүңгү амыдыралывыс нарын болгаш удурланышкак талаларлыг. Экономикада тургустунган берге байдал, бараанңарда болгаш ачы-дуза чедирилгелеринде чедишпес чорук социал, сагыш-сеткил база хөй-нитини амыдыралының өске-даа адырларында чөрүлдээлер, харысалганың болгаш корум-чурумнуң кошкааны кем-херек үүлгедириин көвүдедиринге, хоойлу-дүрүмнү хажыдарының янзы-бүрү хевирлеринге чедирген.

Шак мындыг нарын үеде соңгукчуларның национал үзел бодалдарында, сагыш-сеткилинде диргелген хөөннеринге ойнап, болдунмас аазаашкын бээр эрге чогумну билип турар мен. Ынчангаш соңгулда мурнунуң программазын тургузарының мурнунда соңгулда округунуң амыдыралы-биле таныжып, ында кирип турар чурттакчыларның бажыңнарынга барып, соңгукчуларның дилеглерин, хомудалдарын, саналдарын өөренип көргеш, округтуң байдалын билип ап, округтуң соңгукчуларының ниитилел ужур-уткалыг чөптүг сонуургалдарын программамның үндезини кылдыр киирген мен.

Мен корум-чурум камгалалының ажылдакчызы кижи болганымда аажы-чаң талазы-биле холбашкан айтырыгларны экижидеринче угланган ажылдарны экижидер дээн соңгукчуларның санал-оналын деткип, аажы-чаң делегейин кадыкшыдарын, кем-херек үүлгедиглериин долузу-биле дүрген истеп илередип, назы четпээннер-биле, аныяктар-биле кижизидилге ажылын күштелдиререин, оларны ажылга тургузарын, когараанңарның, херечилерниң сонуургалын камгалаарынче угланган хоойлужудулгаларны хүлээп алырын база ол ышкаш кем-херек үүлгедир чорукка удур демисел-биле албан-хүлээлгелерин холбаан кижилерниң хоойлу-дүрүм ёзугаар камгалалдыг чоруун хандырарын программамның кол пунктулары кылдыр санап турар мен. Аңаа хамаарыштыр бир-ле дугаарында, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажылының кол угланыышкыннарының, шиитпирлеп турар айтырыгларының, таваржып турар бергелерниң, хөй-нитини-биле аразында харылзааның экижииринин оруктарының дугайында информацияның чонга элээн чедингир турарын, телекөрүкчүлерге неделя дургузунда илерээн болуушкуннарны доктаамал дамчыдып, көргүзүп турарын радиобажыңның ИХМ-ниң дежурный кезээ-биле дорт харылзааны тудуп, эрткен хонукта республикада тургустунган байдал дугайында ИХМ-ниң дежурныйы республиканың чонунга эртенниң-не медээлер дамчыдылгазынга дыңнадырын чедип алыксап турар мен. Ол хемчеглер чүгле чон ортузунга чоруп турар «дидирдидирни», хоп-мегени чок болдурарынга дузалаар эвес, а телекөрүкчүлерге, радио дыңнакчыларынга кандыг-бир баш удур сагындырыглыг салдар чедирип, милицияның канчаар ажылдап турарын чонга көргүзеринге идиглиг болур. Ооң-биле кады телевидениениң дузазы-биле шыңгыы кем-херек үүлгедиглерин илередип тып болур. Бо бодалымны боттандырарыбиле хүн бүрү болуп турар теледамчыдылгаларга: «Тыва АССР-ниң ИХМ дыңнадып тур», «Корум-чурум камгалаар органнарның ажыл-чорудулгазының дугайында ниитиниң үнелели» деп рубрикаларны киирерин ИХМ-ниң дамчыдылгазын организастаарын сүмележир бодап турар мен.

Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдези, аъш-чем программазын шиитпирлээри республиканың чурттакчы бүрүзү-биле бир дөмей мени дүвүредип турар. Бүдүрүлгелерни аңгы-аңгы эргелеп баштаары, удуртуп чагырарының талазы-биле тарамык чоруу республиканың социал-экономиктиг күчүзүн бедик бүдүрүкчүлүг кылдыр ажыглап, ооң экономиказын деңдески план ёзугаар хөгжүдерин мынчага чедир хандырып шыдавайн турар деп санап турар мен. Ол чорук эвилелдешкен республика болгаш чер-черниң эргелел органнарының сырый харылзаалыг ажылдаарының, оларның кылыр хүлээлгелериниң тодаргай турарының, республиканың девискээринде тургустунган организациялар, бүдүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазын мөөңнээриниң эргежок чугулазын айтып турар. Бир эвес мени депутатка соңгуп алыр болза, өске өөрүм-биле кады республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин тодаргай угланыышкыныг, үндезилеттинген программалыг, бар аргаларны баш удур өөренип көөр бодаашкыннарлыг турарын бадыткап, оларны ажыглаарының аргаларын, оруктарын тывар дээш ажылдаар мен. Ол сорулгага дүүштүр үстүнде адааным айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле республика органнарының улус депутаттарының Советтериниң, төп министерстволарның, ведомстволарның, хөй-нитини организацияларның төлээлериниң киржилгези-биле доктаамал ажылдап турар бүгү күштү бодунда мөөңнээп төптү тургузарын оралдажыр мен.

Мооң мурнунда чылдарга деңнээрге, чурттаар оран-сава элээн туттунуп турар-даа болза, бо айтырыг ам-даа бисти дүвүретпишаан. Бажың алырының ээлчээ барык бурунгаар шимчевес хевээр. Бир эвес бажың үлээшкининин ажык-чарлыг демократтыг байдалга кылбас, хыналдага тургуспас болзувусса, 1988 чылдың январь 1-ге чедир бажың алыр кылдыр учётка тургускан улусту 1995 чылдадаа хандырып шыдавас бис. Ону боттандырарда чуртталга фондузунуң инвентаризациязын тодаргай байдалдарда чорудар, бирги ээлчегде, эргижиреп үрелген бажыңнарда чурттап турарларны, хөй уругларлыг өг-бүлелерни, чаа өг-бүле туткаңнарны, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарын көжүрерин чурумчудар херек. Чуртталга шөлү артып турар хамаатыларны оон арай эвээш шөлдүг бажыңнар-биле орнажырынга идигни бээр.

Республика хоойлуларында эртем талазы-биле системажыткан, чаңгыс аайлаан ажылдар кылдынмаан. Кеземче чорудулга кодекизи, кеземче кодекизи, негелде кодекизи ышкаш кол хоойлулар тыва дылче очулдуртунмаан. Ынчангаш практиктиг ажыл-чорудулгамның юридиктиг терминнерниң орус-тыва словарын тургусчурунче угландырар мен.

Милиция ажылдакчызы бодунуң эрге-дужаалының аайы-биле кымның-даа национал дивес, оларны бир дөмей камгалаар. Ооң ужурунда бистиң республиканың девискээринде чурттап турар өске национарның кижилери-биле үндезин тыва чоннуң найыралының үнер дөстерин улам калбартып, орус-тыва дылды сайзырадырынга улуг-хуумну киирер мен.

Амгы үеде албан турар ужурлуг чагыглар учёду чок болуп турар. Соңгукчуларның чагыгларын камгалаар чөптүг чорук черле херек. Министерстволарга, ведомстволарга чагыглар өөренип көөрүнүн чурумунуң дугайында нормативтиг дүрүмнер негеттинип турар. Бир эвес депутат болу берзимзе, ындыг дүрүмнерни хүлээп алыры дээш туржур мен.

ТЫВА АССР: Рабочий № 7 соңгулда округундан депутатка кандидаттар

Валерий Андреевич АСОНЫЧЕВ, Монгуш Мунзукович СҮГЕ-МААДЫР

КАНЧААР АЖЫЛДААР БИС, ЫНЧААР ЧУРТТААР БИС

Чүък сөөртүр № 1 АТБ-ниң кол инженери, «Тыва автотранс» каттыжыышкынында партия комитединиң секретары В. А. Асонычев Кызылдың № 7 соңгулда округундан депутатка кандидат кылдыр депшиттирип турар. Ам ооң-биле бистиң корреспондентивис Артур Хертектиң беседазын силерниң кичээнгейиңерге бараалгаттывыс.

— Тывага ажылдап чедип келгениңерден бээр 30 чыл ажып турар-дыр. Янзы-бүрү ажылдарга иженип, хөй-хөй кижилер-биле күш-ажылчы холбааны тудуп шаг болган силер. Бодуңар дугайында кысказы-биле чугаалап көрүңерем, Валерий Андреевич.

— 1939 чылда Оренбург хоорайга орус өг-бүлеге төрүттүнген мен. СЭКП кежигүнү. Өг-бүлелиг, ийи улгады берген уругларлыг мен. 1959 чылда Оренбургтуң автооруk техникумун доосканымда ажылдаары-биле Тываже чоруткан. Күш-ажылчы амыдыралымны Кызыл хоорайның чүък сөөртүр № 1 АТБ-зинге эгеледим. 1964 чылдың августан эгелеп Чалааны АТБ-зинге баштай кол инженерлеп, сөөлүнде барып директор болуп ажылдап келдим. 1972 чылдың апрельден тура дагын катап чүък сөөртүр АТБ-ге ажылдай берген мен. Аңгы-аңгы албан-дужаалдарны ээлеп келдим, сөөлгүзү — АТБ-ниң кол инженери. 1985 чылда «Тыва автотранс» каттыжыышкынынга партком тургустунган. Каттыжыышкынның хоорай бүдүрүлгелериниң коммунистери мени ооң секретарынга соңгуп алган. Бо-ла-дыр.

— Чуртта болуп турар болуушкуннарга хамаарыштыр бодалыңар чүл? Чүге бүзүрээр, а чүге бүзүревес силер?

— Чаартылга чорудулгазының үезинде чоннуң калбак массазының идепкейлиг киржилгези чокта бистиң амыдыралывыс чүгле СЭКП ТК-ның, чазактың, улус депутаттарының ажыл-чорудулгазының түңнелинде эки талаже өскерли бээр деп чүүлге бүзүревес мен. Ажыл-ишчилерниң экономиктиг хосталгазы чокта элбекшилди тургузуптар бис дээрзинге, хөй-нитиге кыйгы салып, хамаатыларның өргүлүнге таалап олура кем-херек үүлгедиишкиннерин чүгеннептер, кадык камгалалын, улус өөредилгезин, ядыыларның социал хандырылгазын экижидиптер бис дээрзинге бүзүревес мен. Анархияже шилчээн демократия, эрткен үевисти бүрүнү-биле карартыр чорук корум-чурумну быжыглап, сагылганы көдүрүп, мөзүшынарның эки талаларын катап тургузуп, национар аразында өжээннежилгени чок кылыптар дээрзинге бүзүревес мен.

Чурттакчы чоннуң хөй кезииниң сарыылдыг угаап бодаашкыны-биле экстремизмни тиилээр, ак сеткилдиг ажылдаарын бистер ам-даа утпаан, буян чедирер болгаш кээргээр шынарывыс оскунмаан бис дээрзинге бүзүрээр мен. Орай-даа бол дөмей-ле, канчаар ажылдаар-дыр бис, ынчаар чурттаар бис дээрзин медерер биле бээривиске, халаажыраашкындан кижилерниң оттуп келиринге, долгандыр сарыылдыг көргеш, бистиң нитити бажыңывыс — ССР Эвилелинге чурумну тургузуп эгелей бээр дээрзинге бүзүрээр мен.

Мээң үзелдерим Тыва АССР-ниң депутады-даа апарзымза, депутат болбазымза-даа, өскерилге чок артып калыр.

— Депутат апарзыңарза, чүнү кылыр силер?

— Федерацияның иштинге Тываның политиктиг болгаш экономиктиг бот-тускайлаң чоруу дээш туржур мен, партияның, Советтерниң, ажыл-агый органнарының эрге-хүлээлгелериниң тодаргай аңгылаашкыны дээш мен.

Депутат апарзымза, регионалдыг бот-орулга-чарылгаже шилчилге дээш күженишкинге улуг-хуум киирер мен, күрүне болгаш кооперативтиг бүдүрүлгелер, арендаторлар, хууда ажылдыг кижилерниң ажыл-чорудулгазының арга-шинээзиниң деңэргелиг болурун чедип алырын кызыдар мен. Үндезин чурттакчыларның чүс-чүс чылдарда мөөңнеттинип келген арга-дуржулгазынга үндезилеттинген мал ажыл-агыйы Тываның көдээ ажыл-агыйынга бирги черге болур ужурлуг дээр мен. Хоорай-суурнуң хөгжүлдезинге херек кырында дузалажырынга, перспектива чок деп санаттырган суурларны диригжидеринге улуг-хуум киирер мен. Тараачынны черниң ээзи кылгаш, көдээ ажыл-агыйның продуктуларын шыгжаар болгаш болбаазырадыр баазаны хөгжүткеш, ынчан-на харын чурттакчы чонну аъш-чем-биле хандырарының айтырыгларын шиитпирлеп болур бис.

— Көдээ ажыл-агыйны хөгжүдүп тура, улус ажыл-агыйының өске адырларын база уттуп болбас бис. Бисте үлетпүр, транспорт кончуг улуг рольду ойнап турар. Бо талазы-иле бодалыңар чүл?

— Оо[illegible] беш чылда үлетпүрнүң болгаш транспорттуң чаа объектилерин тутпас болза ажырбас деп бодалдыг мен. Чүгле бисте бар баазаның эде тургузуушкунунуң алгыдыышкынын чорудары чугула. Ооң күсели-биле чоннуң хереглёл бараанңарының бүдүрүлгезин өстүрүп болур бис. Маңаа бир кол чүүл чүл дизе, үлетпүр бүдүрүлгелерин чиг эт эвес, а төнчү продукция бүдүреринче эде углаар херек.

— Силерниң программаңарда экономикага, социал айтырыгларга, экологияга хамаарышкан чүүлдер хөй-дүр. Улус ажыл-агыйы эде тургустунуушкунунуң оруунче кирзин дээш аажок сонуургалдыг-дыр силер. Бир эвес депутат апарзыңарза, ол дээш туржуруңарга бүзүрээр-дир мен. Оон ыңай ажыл-агыйжы эвес, акша-хөреңгини кам-хайыра чок чарыыр удуртукчуларга удур туржур үзелдиг-дир силер. Тывада чурттап турар национарның бот-боттарынга хамаарылгазының дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Ийе, Тыва дээрге хөй националдыг республика-дыр. «Өскээртен келген» кижилерниң кол нуруузу бурунгу черниң хөгжүлдезинге үлүүн киирип, хову-шөлдерде, цехтерде, тудугларда ак сеткилдиг ажылдап турар. Оларның адрезинге хамаарыштыр чамдык үндезин чурттакчыларның чемелээшкиннери шын эвес. Бистер аравыста найыралывысты, бот-боттарывыска дузалажылгавысты, кады ажылдажылганы хөй-хөй чылдар дургузунда кадагалап эртер ужурлуг бис. Келир өй дээш коргуушкунну ажып эртсе эки. Биске культураларның, дылдарның, бурунгу тывыштарның диригжидилгезиниң деңэргелиг чоруу эргежок чугула. Бир эвес буддизмниң диригжидилгези сырый каттыжыышкынга, национарның аразында хүндүлээшкининге, эде тургустунуушкунга, социалдыг дүшкүүрнү чавырылдырарынга дузалыг чүве болза, чүдүлгелиг кижилерниң күжү болгаш хөреңгизи-биле туттунар деп турар хүрээниң тургузуушкунунга шаптыктаар кандыг-даа эрге-барымдаа чок деп бодаар мен.

— Коммунист кижи-дир силер, мындыг кайгамчык «өскерилгелерлиг», будулгаазынныг үеде силерниң партийжи туружуңар кандыг болурул?

— Коммунист болганымда, партияның ат-алдарын көдүреринге улуг-хуумну киирер мен. Ындыг төлээде чидирип алганывыс чоннуң бүзүрелин чүгле күш-ажылга хуу үлегеривис-биле, төлеп-мөзүлүг болурувус-биле, партияның инициативазы-биле хүлээп алган шиитпирлер дээш чоннуң мурнунга харысалганы бедиткенивис-биле, идепкейжи амыдыралчы туружувус-биле чедип алыр аргалыг бис.

Хүндүлүг эштер соңгукчулар! Соңгулдалар хүнүнде боттарыңарның келир үеңер дээш сонуургалдыг болуңар, сагыш-сеткилдиң болгаш мага-боттуң ядамык байдалын ажып эртериниң аргазын төөгү биске берип турар-дыр.

СОРУЛГАГА ДЕТКИМЧЕ

Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат, республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазы М. М. Сүге-Маадырның бүзүреттирген кижизи Тываның республиканың ном садыының директору В. Я. Абрамова корреспондентиниң салган айтырыгларынга дараазында харыыларны берген.

— Валентина Яковлевна, депутатка кандидат-биле силер хөй чылдарда кады ажылдаан-дыр силер. Оон дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Бир-ле дугаарында, Монгуш Мунзукович ажылдыр, дааңган хүлээлгелерин ге кызымаккай кижи дээрзин айтып каайн. Оон аңгыда, ол улустарны дыңнап билир, оларның киирген чагыгларын, хомудалдарын ейшаанда шиитпирлеп шыдаар кижи деп билир мен. М. М. Сүге-Маадырның мөзү-бүдүжүнүң шак мындыг талаларын эскергеш, республиканың ном садыының хөй кижилиг коллективи бодунуң улус депутадынга кандидады кылдыр адаан.

— Соңгукчулар кандыг-кандыг чагыгларны киргенил?

— Чүнүң-даа мурнунда, чаа типографияның тудуун дүрген адакталдырарының дугайында. Чаа хевиркин полиграфия баазазының Тывага дүрген көстүп келири дээш Монгуш Мунзукович 5 чыл дургузунда сагыш човап келген. Бир эвес төлевилекчилерниң чазыы эвес болза, ук типография ажыглалче кире берген турар ийик. Частырыг принципиалдыг ужур-уткалыг болган: төлевилекчилер чаа оран-саваже шагда-ла эргижирээн полиграфия дериг-херекселдерин «дыгыырын» оралдашканнар. Бир эвес чагыкчы оларның аайындан эртпээн болза, республика 2000 чылга чедир офсет парлалга, фото-өрүлге болгаш полиграфия үлетпүрүнүң амгы үедеги чедиишкиннериниң дериг-херекселдерин көрбес, билбес турар ийик. Демир-бетонче куттунуп кылдынган төлевилелди эдери барык болдунмас херек. Монгуш Мунзукович маңаа турушкурун көргүзүп, чедиишкин ч[illegible] төлевилелди эде көөрүн чедип алган. Ам[illegible] үе-чадада кол бергедээшкин — даштыкы полиграфия дериг-херекселин садып алыры болуп турар. Валюта-биле болбайн аан.

Соңгукчулар оон аңгыда Кызыл хоорайга Ном бажыыңының болгаш ном садыының чаңгыс аай баазазының тудуун чорударын чагып турар. Ном талазы-биле садып алыкчыларның херегледерин аргалыг-ла болза долу хандырарын, республиканың чурттакчы чонунуң хандырылгазының культуразын бедидерин чедип алырының талазы-биле чагыглар болган дээрзи билдингир ышкажыл.

— Перспектива эки-дир. А ооң түңнелдерин номчукчу кижи кажан көрүп болурул?

— Баштайгы түңнелдер 1991 чылда чаа типографияның ажыглалга кирген-биле көстүп келир. Ынчан номчукчулар офсеттиг арга-биле парлаттынган, фото-өрүлге-биле өрүттүнген парлалга продукциязын көре бээр. Уран-чечен литератураның тиражы ийи-үш катап көвүдээр. Өөредилге номнары болгаш уруглар литературазы өңнүг каастыг болур. Төп солуннарны фототелеграф-биле алгаш, парлаар арга-шинек тыптып кээр.

Амгы үеде Монгуш Мунзукович Тывада ном үндүрүлгезин экижидериниң, ону моон соңгаар демократчыларының талазы-биле хемчеглерни ап турар. Ооң соңгулда бетиниң программазында-даа кол черни бо айтырыглар ээлеп турар. Оларның бир чамдызының боттаныышкыны хөй үени негеп турар, а өскелери бөгүнде амыдыралда боттаны берген. Чижээлээрге, М. М. Сүге-Маадырның дорт киржилгезиниң болгаш дузазының түңнелинде Тываның ном үндүрер черинде ийи кооператив ажыттынган — «Проспект» болгаш «Рукопись». Оларның ажыл-чорудулгазы номчукчуларның херегледерин хандырарынга дөгүм болур, карылгалыг деп санадып турар литератураның үндүрүлгезин дүргедедир (кол нуруузунда авторларның акша-хөреңгизиниң күсели-биле), реклама-информация үндүрүлгелер чырыкче үнүп эгелээр.

1990 чылда номчукчулар 628 муң кезектиг 60 хире номнар болгаш брошюраларны номчуур аргалыг болур дээн депутатка кандидаттың дыңнадыы соңгукчуларны өөрткен.

— Валентина Яковлевна, депутатка кандидаттың программазы, силерниң чугааңардан алырымга, чаңгыс аай уг-шиглиг ышкаш апарган, кандыг аайлыг чоор?

— Ол ындыг эвес. Программаның бир кезээнде чаа тудугларны кылырын дүргеведир, эрги оран-саваның септелгезин чорудар, амыдырал хандырылга черининиң, коммунал болгаш садыг хандырылгазының үндезин экижиишкинин чедип алырынче кичээнгейни угландырарын ол аазап турар. Округтуң девискээринде турар хөй-хөй коммунал бажыңнарның кол кезии 60—80 хуу эргижирээн. Ылаңгыя Пушкин, Дружба кудумчуларында. Медицинский, Проточный переулоктарында бажыңнарга дарый капитал септелгени кылыры чугула. Хуу бажыңнарга илегелдиг чылыдылганы киирери база эргежок чугула. Ол бүгүге эвээш эвес акша-хөреңги негеттинер. Кандидат хуу оран-сава тудукчуларынга берип турар чээлиниң хемчээлин өстүрери, оларны эргежок чугула тудуг материалдары-биле хандырарын чедип алырын соңгукчуларга чугаалаан.

База бир улуг кичээнгейни кандидат ачы-буян айтырыгларынче, кырганнарга, инвалидтерге, аарыг кижилерге, чааскаан арткан кырганнарга дузаламчыже база олар эрге-хоойлу ёзугаар камгалаттынган турарын чедип алырынче углап турар.

Монгуш Мунзукович Сүге-Маадырның салган сорулгазы мындыг. Бир эвес ол депутаттың мандадын холга алтар чүве болза, оларны күүседири чиигээр. Чүге дизе чоннуң деткимчези, бүзүрели аңаа улам ыңай хейаътты, тура-сорукту бээр.

ДАГ ОДАРЫН КАТАП АЖЫГЛАЗА

Бичиимден тура хөй кадарып өскен база колхоз бүдүрүлгезинге хөй чылдарда ажылдап чораан болгаш хойну канчаар кадарарын билир мен.

Амгы үеде машина-техника че[illegible] ар чавыс, хову черлерге малчыннар кыштаглаар апарган. Бо дугайында 1990 чылдың январь 9-та «Шында» үнген мал ажылының хоочуну Феликс Сеглеңмейниң чагаазынга бүрүн каттыжар мен.

Чоорту-ла тыва өгну узуткап чок кылып турары болгаш дагда кыштагларны узутканы улуг частырыг болган.

Бистиң республикага хой малды кыжын тургузу азыраарынга четчир мал чемин белеткеп ап шыдавас турдувус, моон соңгаар база-ла ындыг хевээр артар. Хой кыжын чер оъттап кыштаар турган болза, моон соңгаар ол база-ла үргүлчүлээр апаар. Ындыг чүве болганда даг одарын база катап ажыглаза чүл?

Шагда болза, кыштаг бедик даг бажынга-даа эвес, хөлүн эрттив соок үрер чавыс сайыр иштинге-даа эвес, кодандан мал үнүп, кирип оъттаар одар ортузу, соок белен-селен четпес ыжык даг баарында оргулааш черге турар боор чүве. Ынаар шарыга чүдүрнүп, шанакка сөөртүнүп алгаш көжүп чедер турган.

Аът-шарыдан, шанактергеден ядараан амгы совхозтар ындыг одарларны ажыглаары ам берге. Ол ындыг берге болганда биеэги ышкаш хой санын көвүдедири болдунмас. Ам канчалза экил деп айтырыгны кым-дан-даа эвес, совхоз директорлары, малчыннар боттарындан салза чогуур.

Кызыл-Эник Кудажы «Уйгу чок Улуг-Хем» деп номунда орус кижи черниң довурааң шинчилеп көөр, ногаа, тарга үнер бе, үнмес бе дээш, а тыва кижи дагның кырын көөр, мал магаг оъттаар оът бар бе, чок бе дээш көрзүнер деп шын эскерген.

Чавыс сайырлар иштинге, хотулар ортузунга туткан кажаалар, малчыннар чурттазын дээш кылган чамдык ойбак-дыдык, чер ажы, өңгегер соок бажыңнар кылдынган соонда, элбек одарбелчиирлиг даг одарлары кагдынгап чүве бо. Хойнуң санын ылап-ла өстүрер деп бодап турар чүве болза, дагда одарларны катап ажыглаарындан эки чүве турбас деп бодаар мен. Үрелген-тоналган эки, херектиг чүвени катап тургузары дээрге, ёзулуг эде тургустуушкун ол деп билир мен.

Маңаа хамаарыштыр колла чүве — өг! Эрзинниң, Тестиң өглери дег арыг-силиг, ширтек-дөжээ чымчак, чылыг, кидис тыва өглерден малчыннарга кылып берзе, чүге амыравас деп олар. Оон ыңай ада-ие малчыннар ажы-төлү дээш сагыш човавас кылдыр школаның интернаттарынга, дүн-хүн дивес ажылдаар ясли-садиктерге оларны ажаап-тежээри эргежок чугула. Ёзулуг бурунгу кадыг-берге амыдыралга чаңчыккан, быжыккан араттардан укталып дөстелген бо үениң патриотчу аныяктары база-ла көдээниң кадыг-берге ажылнжинге, амыдырал-чурттал газынга дадыгып быжыкканнар. Ынчангаш олар дагларга мал кадарып кыштаарындан дадай дивес боорлар деп бодаар мен.

Мээң бодап чоруурум-биле алырга, орук-чирик чок даг одарларынга хойну кыштадырынга ирт, серге коданы дыка эки тааржыр. Оон аңгыда машина-техника чедип турар орук-чириктиг, суг-суггаттыг чавыс сайырну, хову чер орай төрүүр кые хойга база тааржып болур. Чер оъттаар хой оът-биле кады хар чип чорууур болгаш белен-селен суксавас.

Оон аңгыда, чавыс болгаш даглыг черлерге кыштаар коданнарны кышкы үеде одарладыя кадарарын ийи үеге чарар бодалдыг мен: бирээде, күскээр кыжын чылыгда кодандан ырак одарларны болгаш кыжын хат хөртүктел каалтар черлерни мурнап оъткарып алыр. Ийиде, хүн дурту кыскалап, агаар-бойдус соой бергенде база хойнуң боозу улгадып, төрүй бергенде, кодандан ырак эвес одарларга, сал чоогу чүм харлыг даңның мээс талазынга оъткарар.

Ол оъткарарда, эртен хойну кажаадан үндүрген тигии-биле ыңай-бээр маңнаштырбайн бөле сүрүп алгаш, одарынга чедире бээр. Дараазында хүннерде база-ла ынчаар: одарны шыырат пас дээш чаңгыс черге туда ээдеп кадарып хүнзээр. Кодан хойну ынчаар туда ээдеп, чаңгыс черге кастырып хүнзээрге, дараазында күн ол-ла одары шыыр чок, хары чымчак, чүм болур.

Хойну туда ээдеп кадарарын дуржулгалыг улуг кадарчыларга эвес, а чаа хойжулап ажылдаан аныяктарга дуза болзун дээш бо чагааны бижип, сүмелеп тур мен.

Ховалыг НУРСАТ.
Мал ажылының хоочуну.

ШЫЛГАРАЛ

РЕВОЛЮСЧУ, ДАЙЫНЧЫ, КҮШ-АЖЫЛЧЫ АЛДАР

№ 2 февраль 1990 ч.

Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң 72 чыл оюн таварыштыр ССРЭ-ниң камгалал министри дужаалды үндүрген. ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң бүгү ниитилел-биле кады эде тургустунмушаан. Совет күрүнениң айыыл чок чоруун бүзүрелдиг камгалап турарын, Армия болгаш Флотта демократчыдылганы калбартыр, моральдыг байдалды экижидер чорудулгаларның чоруп турарын база шериг албанныгларның болгаш оларның өг-бүлелериниң социал талазы-биле камгалалының быжыгып турарын дужаалда демдеглээн.

Камгалал министри байырлал хүнүн таварыштыр Армия болгаш Флоттуң хууда составынга чедишкиннерни күзээн болгаш дайынның база күш-ажылдың хоочунналынга, бүгү ажылчы чонга байыр чедирген.

МАРГЫШКАН

Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң 72 чыл оюнга тураскааткан шалыпчы ай чарлээнының планын ёзугаар Кызылга хоорайда ДОСААФ эге организацияларының болгаш хууда бирги чер дээш боодалга маргылдаазы болган. Маргылдааның киржикчилерин ийи бөлүкке чарган. Бирги бөлүкке албан организация болгаш бүдүрүлге черлерин киирген. Ийиги бөлүкке өөредилге черлери болгаш школалар маргышкан.

Албан организация болгаш бүдүрүлге черлеринден бирги черни Тываның авиабүдүрүлге отряды алган. Ол команданың составынга М. Чемко, А. Сагашев, В. Корюхин олар киришкен. Ук команда алза чогуур 300 сандан 288-ти алган. Тываның электри четкилериниң адыгжылары 280 санныг болуп, ийиги черге барган. Үшкүзүн республиканың уруглар эмнелгези-биле геологиг чурт-шинчилел экспедициязы ээлээннер. Ол командалар кайызы-даа 279 санпарлыг болган. Ол бөлүкке шупту 36 команда киришкен.

Өөредилге черлериниң болгаш школалар бөлүүнге 19 часпас адыгжы команда киришкен. Ол бөлүктен Кызылдың автоорук техникумунуң командазы 245 санныг болуп, тиилээн. Ол команданың адын И. Тихонов, В. Демин, С. Корниенко камгалап киришкен. Ийиги шаңналдыг чер «Тыва автотранс» каттыжыышкынының түр курстар комбинадының үлүүнге онаашкан. Олар 240 санны алган. 226 санныг болуп, Кызылдың сес дугаар школазының командазы үшкү черни ээлээн.

Алексей ЕФИМОВ.

Төөгүнүң арыннарындан

АЪТТЫГ ШЕРИГ

Совет Армияның төрүттүнген хүнүн таварыштыр ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү Иван Келик-Сеңги Тываның Араттың революстуг шериниң нам комитединиң барык-ла тос чыл ажыг үеде секретары чораан, партияның, күш-ажылдың, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң хоочуну, халажып тада полковник Артём Сүрүндеевич Борбак-оол-биле ужурашкан. Ооң сактыышкынын допчулап парладывыс.

1924 чылдың сентябрь 28-те ажыттынган ТАР-ның II Улуг Хуралы, ТАР-ның үргүлчү турар революстуг шериниң 50 кижи составтыг аъттыг эскадронун шериг кезээ кылдыр тургускан. Эскадронунуң баштайгы командири Оюн Мандал-оол, оралакчызы Иргит Бадан-оол олар чүве. Аъттыг эскадронну чон чоорту Араттың аъттыг Кызыл шерии деп адаар апарган.

Тываның чепсектиг күштериниң эгезин салган ол эскадрон баштайгы хүнүнден эгелээш-ле, Совет Эвилелиниң Кызыл Армиязының дайынчы уставтарынга үндезилеттиндир тургустунуп, улуг хазының дайынчы боо-чепсээ, шериг дериг-херекселдери-биле чепсеглеттинип, ооң хеп-формазын кедип, а аъттыг эскадронунуң улуг, биче командирлери Кызыл Армияның ылгавыр демдектерин ол хевээр кадап турган. Аъттыг эскадронунуң баштайгы шериг сургакчызы (чөвүлекчизи) Горшков турган. А ооң хелемечизи анаа дайынчы Салчак Тыыкы (Тока).

«Чарылга шериниң» чанчыны, азы командири, шаанда Хомду дайынының киржикчизи Кыргыс Тактан турган. Тактан Хомду дайынындан бир холунуң улуг эргээ чок келген. Чон ону «Тактан маадыр» деп шолалай тыртып алган.

1925 чылдың октябрьда болган ТАРН-ның IV съездизи Тываның революстуг шериниң тургустунуп турарын чугаалажып көргеш, аъттыг эскадронунуң составының болгаш шериг албаны эрттирзе чогуур кижилерниң барык шуптузунуң бижик билбес болуп турары революстуг шеригниң дайынчы мөзү-шынарын бедидерин саададып турар деп санаан.

Оон эгелээш-ле, АРШ-тың составынга ТАРН ТК-ның Политбюрозунуң бадылаан программазын ёзугаар политиктиг кичээлдерни доктаамал чорудуп эгелээн.

1926 чылдың ноябрьда ТАР-ның IV Улуг Хуралының хүлээп алганы Тываның Конституциязы АРШ-тың тургустунганын эң-не баштай дүрүмчүдүп быжыктырган. Оон эгелээш-ле, АРШ-тың албанынга келдириишкинни чыл санында доктаамал чорудуп турар апарган. 1928 чылдың май 28-те ТАРН ТК-ның Политбюрозу АРШ-ка политиктиг килдисти тургускан.

ТАР-ның болгаш ССРЭ-ниң чазактарының дугуруушканы-биле совет шеригниң аъттыг эскадрону 1929 чылда Тывадан үнүп чорупкан.

А Тываның ажылчы чоннары совет аъттыг эскадронну байырлыг чылыг байдалга удээннер. Совет чазактың чөпшээрелин ёзугаар ук эскадрон бодунуң бүгү боо-чепсээн, ок-чемзээн болгаш шериг дериг-херекселдерин АРШ-тың командылалынга халаска берген. А Сибирьниң шериг округунуң дайынчы Кызыл тугу АРШ-ка мөңгези-биле кадагалаттынып арткан. Ол тук ам Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинде чалгывышаан хевээр.

1929 чылдың октябрь-ноябрьда болган ТАРН-ның VIII съездизи Тываның революстуг шериин организас-политика талазы-биле быжыглаар, АРШ-тың дайынчы аргаларын улам бедидери чижектиг үндезин айтырыгларже онза кичээнгейни салган.

1929 чылда тургустунган аъттыг дивизионну баштай Түлүш Дагбалдай, ооң соонда Күжүгет (Сарыг) Серен командылап турган. 1931 чылда аъттыг дивизионга биче даргалар белеткээр школаны ажыткан. АРШ-тың кезектери 1930 чылдың чазынында Хемчик феодалдарының орус кулактарынга деткиткен, ол ышкаш 1923 чылда Тере-Хөлге үиген контрреволюстуг тура халыышкынарын ядыы араттар-биле эвилелдешкеш, ТАРН-ның башталгазы-биле чылча шапкан.

1939 чылдың ноябрьда болган ТАРН-ның XI съездизиниң шиитпирин ёзугаар 1940 чылда ТАР-ның Шериг херээниң яамызын тургускан. Сайыдынга ТАРН ТК-ның Политбюро кежигүнү полковник Семен Шома томуйлаткан.

ССРЭ-ниң Шериг академиязын полковник Лакпа Оюн, полковник Моңгуш Сувак, подполковник Семен Севен суглар доосkан. А 1924 чылда капитан Түлүш Кечил-оол, майор Ооржак Лопсан, майор Александр Эртине болгаш майор Николай (Оюн) Лопсан олар Кызыл Армияның дээди школазын кыска хуусаада чедиишкинниг доосканнар.

АРШ-тың аъттыг полугун 1934 чылдан эгелээш, полковник Семен Шома, Сат Биче-оол, полковник Лакпа Оюн, полковник Моңгуш Сувак болгаш полковник Семен Севен олар командылап турган. Аъттыг полктуң комиссарынга Иргит Бадыраа, Артем Борбак-оол, Семен Севен, а кажан шериг комиссарларының институдун эде организастаанда, полк командириниң политика талазы-биле оралакчызынга Артем Борбак-оол, Александр Эртине олар турган. Полктуң штаб начальнигинге Михаил Кызыл-оол, Түлүш Биче-оол, майор Оюн Оолак, полковник Моңгуш Сувак, полковник Николай Тава-Самбуу, полковник Николай Лопсан турганнар.

АРШ-тың дайынчы болгаш политиктиг белеткелдерин Кызыл Армияның дайынчы үлегер-чижээ-биле эде тургузарынга ССРЭ-ден 1935 чылдан бээр чалаттырып кээп тургулаан шериг сургакчылары майор Шилов, полковник Смахтин, полковник Воронов, капитан-танкист Рудник, инженер-капитан Прохоров болгаш өске-даа бедик мергежилдиг эштер улуг дузаны көргүзүп турган.

Ылаңгыя Ада чурттуң Улуг дайыны эгелээри-биле, тыва ревшериглерни, биче даргаларны болгаш АРШ-тың офицер составын фронтуда тургустунган дайынчы байдалга чоокшулады белеткээр талазы-биле полковник Смахтин, полковник Воронов, капитан Рудник олар улуг ажылдарны кылган.

Тываның чепсектиг күштериниң кезектериниң дайынчыларының болгаш командылаар база политиктиг составының дайынчы аргаларын бүгү талазы-биле Ада-чурттуң Улуг дайынының негелделеринге дүүштүр эде тургузуп белеткээри эң-не кол сорулга болуп турган.

Тыва офицерлерден дыка хөй эштер бодунуң ажылының бедик мергежилдиг мастерлери, солдат массаларның ада-кижизидикчилери болу бергеннер. Генерал Семен Шоманы, полковник Моңгуш Сувакты, полковник Семен Севенни, подполковниктер Яков Норбууну, (Салчак Илья) Даваны, Николай Лопсаңны, майор Ооржак Лопсаңны, Тываның баштайгы ушудукчузу Чооду Кидиспейни, биче лейтенант Түлүш Нурзатты, политиктиг ажылдакчылар Моңгуш Байыскылаңны, Маады Момбужайны, үшкү рангалыг шериг эмчилери Сергей Серекейни, Кузьма Балчий-оолду болгаш өске-даа дайынчы эштерин бөгүн чоргаарланып адаары өөрүнчүг-дүр.

Совет чазак 1943 чылдың майда тыва эки турачыларны Совет Армияның хүрээлеңинге киирип алырын чөпшээрээн. Аңаа хей-аът киирген Тываның ажылчы чоннарындан фронтуже чоруурун күзээн рапорттар, билдиришкиннер ТАРН ТК-же болгаш ТАР Шериг яамызынче куттулбушаан турган. Ол чылдың май 20-де биче лейтенант Түлүш Самбуевич Нурзатка командылаткан тыва эки турачы танкистер фронтуже хайныккан күзели-биле аъттаныпкан, а сентябрь 1-де капитан Түлүш Балданович Кечил-оолга командылаткан Тываның эки турачыларының аъттыг эскадронун Тываның ажылчы чону Ада-чурттуң Улуг дайынынче үдевишаан, «Советтиг Ада чурт дээш!», «Тыва — совет улустарның акы-дуңмалышкы найыралын каңнап быжыктырар дээш!», «Гитлерлиг фашизмни чылча шавыпкаш, улуг тиилелгелиг чанып келиңер!» деп катап-катап чагып турганы кажан-даа уттундурбас.

Немец фашизм-биле өлүм билбес, карак кызыл сегиржип алышкынга Тываның эки турачылары боттарының ыдыктыг интернационалчы хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип, Совет Эвилелиниң дыка хөй акы-дуңма хоорайларын, суурларын болгаш бүдүн-бүдүн областарын, эвилелдешкен республикаларын хостаарынга маадырлыг чоруун көргүскеннер. Гвардейжи капитан Түлүш Кечил-оол, гвардейжи майор Моңгуш Байыскылаң, гвардейжи майор Оюн Оолак, улуг лейтенантылар Моңгуш Сат, Сат Бүрзеккей, Куулар Тончут, Моңгуш Доржу, баштайгы тыва танкист Түлүш Нурзат, медицина албанының лейтенантызы, гвардейжи Ховалыг Хүргүлек болгаш оларның командылаан эки турачы гвардейжи оолдар-кыстары Совет Дээди Кол Командылалдың дайынчы дужаалдарын алдарлыы-биле күүсеткеш, Советтиг Төрээн чуртунуң ат-алдарын камгалашканнар.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга тыва эки турачыларның киришкени АРШ-тың дайынчы аргаларын, организас-тургузуун дайын байдалынга чагырты үндезини-биле чаарткаш, АРШ-тың төөгүзүнге чаа, маадырлыг арыннарны ажыткан.

Тываның эки турачы «агаар эзирлери» Оюн Ензак, Ховалыг Хопуя, Хертек Хунан-оол болгаш Канчыыр-оол дайынчы чаа самолёттарны мергежилдиг башкарыптар кылдыр өөренип алла, Ыраккы Чөөн чүкке милитаристиг Японияны чылча шаварынга Совет Армияның ужудукчуларынга дузалажып, эрес-маадырлыг чоруун көргүскени уттундурбас.

Эки турачы танкист Чүргүй-оол Хомушкуга Совет Эвилелиниң Маадыры деп бедик атты тывыскан, а эскадронунуң командири, гвардейжи капитан Кечил-оолду, ооң политика талазы-биле оралакчызы, гвардейжи майор Моңгуш Байыскылаңны Дайынчы Кызыл Тук ордени-биле шаңнаан. Ол ышкаш Тывадан барган Михаил Бухтуевке, Николай Макаренкога болгаш Александр Семирацкийге Совет Эвилелиниң Маадыры аттарны тывысканынга Тываның ажылчы чону чоргаарланып, чүрээниң ханызындан өөрүп четтиргенин илередип турарлар.

ЧУРУКТА: ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң хоочуну, подполковник Иван Ничекеевич Даваа. И. П. Дааваның чуруун ооң өөнүң ишти партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну Ончунмаа Чадамбаевна Дааваның хууда архивинден Алексей Содунам хоолгалаан.

ДУҢМАЛАРЫМГА ЧАГЫЫМ

Эрткен чылын Өвүр районнуң Торгалыг ортумак школазын доостум. Сөөлгү доозукчу кезээвис эрте берген. Ынчан алды эштерим-биле шериг хүлээлгевис эрттирер дээш Төрээн суурувустан аъттаныпкан бис. Амгы үеде Төрээн чуртувустуң аңгы-аңгы булуңнарында ыдыктыг хүлээлгевисти күүседип тур бис.

Эге шериг билигни школачы турувуста-ла биске башкывыс Вадим Эртинеевич Кенден өөредип, шериг херээнге бистерни белеткээн. Ону шиңгээдип алганывыс, халас барбаан деп чүвени боттарывыс шериг албаны эрттирип тургаш, билип бүзүредивис. Башкывыстың күжү, билиин халас барбаан деп чүве оон илден.

Суурувуста доозукчу класстарда өөренип турар оолдарга чагывыс бар: шериг херээнге амдан эгелеп эки белеткенип эгелеңер. Спорттуң аңгы-аңгы хевирлеринге ынак болуп, күш-дамыр сайзыралын кылыңар, күш кирип алыңар.

Бистер шупту дөрт алышкы бис, чүгле хеймер дуңмам кыс. Ол ам бирги класста өөренип турар. Улуг аным Чөөн Чүкте шериг албан-хүлээлгезин эрттирип турар. Ол удавас халажып чана бээр. Оон ыңай мен-деп бичии ийи оол дуңмам бар. Үези келирге, олар база бистер ышкаш удаа-дараа шеригже аъттаныптар.

Акымның турар кезээнден авам, ачам байырлыг телеграммаларны, дыңнадыышкыннарны алган. Авам ону эң-не көскү черде азып алган.

Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң хүнүн таварыштыр чаңгыс чер-чурттугларымга, эш-өөрүмге, ада-иемге, дуңмаларымга изиг байыр чедирип, эки өөренип, ажылдаарын, быжыг кадыкшылды күзедим.

Айбулат САТ.
«Н» шериг кезээ.

КРАВЧЕНКОНУҢ ХӨӨРҮ КАЙДАЛ

Александр Диомидович Кравченконуң допчу намдарын сактып көрээл. Ол дээрге Тываның төөгүзүнде база кирип турар командирдир. 1880 чылдың сентябрь 3-те Воронеж губерниязынга тараачын кижиниң өг-бүлезинге ол төрүттүнген. Кижилер аразынга хувискаалчы хөөннүг суртаал нептередип турганы дээш 1902 чылда туттуруп бажыңнапткаш, ийи чылда херек эрттирер кылдыр шииттирген. 1907 чылда Сибирьже көжүп келген. Ачинск хоорайга чурттап тургаш, шагдаа чериниң уезд-можу даргазы турган. Колчак чанчын тергиидеп турар үеде Конь деп шола аттыг апарган болгаш Хову Баджейге чажыт ажылды кылып турган.

1918 чылдың ноябрьда большевиктер баштаан тура халыышкын өөскүп үнгеш, Красноярск болгаш Кан можуларга нептерээн. Октуг-боолуг тура халаан кижилерниң саны көвүдээн болгаш дөрт полкту организастаан. Партизаннар шериниң кол командиринге А. Д. Кравченкону соңгаан. 1919 чылдың сентябрьдан октябрьга чедир Минусинск хоорайның Комсомол кудумчузунда № 16 бажыңга чурттап турган. 1923 чылдың ноябрь 21-де Донда Ростов хоорайга аар аараанындан Александр Диомидович мөчээн.

А. Д. Кравченко командылаан Сибирьниң партизан шерии 1919 чылдың июль 18-те Тываның Белоцарск, азы амгы Кызыл хоорайга, чедип келген болгаш ол-ла чылдың август 16-да колчактарның артынчызын кыра шапкан. Ол улуг тулчуушкун болган эрик кыдыында партизаннар тураскаалы бар болгай.

Мындыг онзагай таварылга болган. 1978 чылда Ростов чурттуг Н. И. Иванченко ук хоорайның эрги чевээнге чеде бергеш, ха-дуңмазының хоорлерин дилеп чорааш, чер иштинде шалабула көстүп чыдар калбак даш тып алган. Ол дашта бижип каан состерни номчуп көргеш, ол Сибирь партизаннарының алдарлыг командири Александр Диомидович Кравченконуң хөөрүдүр деп билип каан. Минусинск хоорайда Мартьянов аттыг музейже дораан дыңнаткан. 1979 чылдың сентябрь айда А. Д. Кравченконуң сөөгүн талыгырда Донда Ростов хоорайның эрги чевээнден казып ужулгаш, Минусинск хоорайга эккелгеш, Советтер бажыңының чанында кончуг чараш садчыгашта чурт чандырып орнукшудуп каан.

Эки кижиниң хөөрү безин төөгүнүң тураскаалы деп чүве ол-дур ийин.

Иван ЦЕЛИЩЕВ.

БАЛКЭ-ниң XXI съездизиниң делегады

АФГАН ЧЕРНИ САКТЫП КЕЛГЕШ...

1975 ЧЫЛ. Улуг-Хем районнуң Булуң-Терек ортумак школазының доозукчузу Леонид Кара-оол школа доосkаш чүнү кылза экил деп чүвени бодап эгелээн. Школаның башкылары доозукчуларының дугайында үргүлчү чагыш чогаан: «Чүгле күзелиңерге таарыжыр мергежилден шилип ап көрүңер. Силерни ынаар-мынаар өөрениңер деп албадаар эргевис чок» деп бо-ла чагыыр турган. Ынчангаш доозукчу бүрүзүнүң угаан-бодалынга кыптыккан күзелдер ойлуп-хайнып турган.

Малчыннаар, саанчылаар, чолаачылаар, башкылаар, эмчилээр дээш оларның аразындан кандыг күзелдиг кижилерни чок боор. Леонид өөрүнүң шилип ап турар күзелдерин кичээнгейлиг дыңнап, чааскаан, үр-ле боданып орган. Чүге дээрге ол чамдык оолдар дег хөөремик эвес.

Шынап-ла харын, Леонид өйнү бодап, амыдырал ламын болгаш берге чүве-дир деп чүвени билип алган. Адак соонда, Новосибирскиниң дээди шериг политиктиг училищезинче шылгалдада дужаар деп шиитпирлеп алган. Амыдыралга бо чен чүве кала турар. Леонид школаны доосkаш, ол ай айда документилерин белеткээн. Чеде бээрге, ынаар шылгалдада дужаар кижилерниң документилерин арттын төнчүзүнге чедир хүлээп апкан болган. Леонид ынчап ону кайын бил... Шак ынчаар оон шериг училищезинче шылгалдада дужаар дээн күзели бүтпейн барган.

Леонид анаа бичии-даа ундараваан. Оон будужу-даа ындыг. «Ажырбас! Дараазында чылын дөмей-ле кирип алыр мен» дээш бодал-биле бажыңынга чаныпкан. Ада-иези:

— Чүү болду? Канчаандыг дүрген чедип келдиң? — деп алдаазыңнап айтырганнар.

Чүвениң ужурун тайылбырлаар ужурга таварышкан:

— Документилерни март 31-ге чедир хүлээп алыр ужурлуг чүве-дир. Ону билбээн-дир мен. Озалдаан-дыр сен, келир чылын кел дээш чандырыптылар...

Чамдык, азырадыкчы хөөннүг оолдар дег болза, Леонид ажыл-даа кылбайн, өөренмейн-даа суурга хүннер эрттирип кылаштап турар ыйнаан. Күзүн ол Кызылдың автошколазынче кирип алгаш, өөренип чоруп тургаш, дөстүнмээн күзелиниң тевии-биле ол-ла күзүн шериг албанынче кандыг-даа келдириишкин манавайн, хоорайның шериг комиссариадынга чеде бергеш, Совет Армияның хүрээлеңинге ыдыктыг хүлээлге күүседир күзелин илереткен.

— Назы-харың ам-даа 18 четпээн-дир. Чүге далажып турарың ол? — деп, бир офицер оон ылавылаан.

— Мен база, силер дег, офицер болур күзелдиг мен. Эрткен чайын документилерим орай чедире бергеш, шылгалдаже кирбейн бардым. Шериг албаны эрттирип тургаш, күзелимге дөмей-ле чедер мен — деп, ол шын-на сеткилин илереткен.

Совет Армияның хүрээлеңинге Леонид бир чыл хире шериг албанын эрттирип тургаш, бодунуң мурнунга таварышкан кандыг-даа бергелерге торлур хире эвес, быжыг тура-соруктуг өөренип алган. Бир-ле катап ол салбыр командиринге бүтпээн күзелиниң дугайында чугаалаарга:

— Улуг дыка үндарава. Шериг албанын эрттирип турарың эки-дир. Бис сээң документилериң белеткежип бээр бис. Чүгле амдыгаштан эгелеп шылгалдага эки белеткен — дээн.

Леонид школачы чылдарында-ла спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге киржи бээр. Ол хостуг хүрешке үе-чергези оолдар аразынга хүрешкеш, шаңналдыг черлерни-даа ээлеп турган. Оон школага өөренип турда хостуг хүрешке тренери Николай Ичинович Моңгуштуң «Эр кижи дидим болгаш шиитпирлиг болур херек» дээн чагыын каяа-даа чораш бо-ла сактып келир.

Санныг хонуктар удаар эвес. Новосибирскиниң дээди шериг-политиктиг училищезинче кирерниң шылгалдазын чедиишкинниг дужааган. Самбо секциязынче база кирип алган. Ооң ужуру мындыг. Бирээде, самбонуң дыка хөй аргалары тыва хүреш-биле чоок.

ЛЕОНИД өг-бүлезинде үш оолдуң эң улуу. Чылдар билдирер эвес, оон бээр 4 чыл чеде берген. Бир-ле хүн дуңмазы Валерийден чагаа келген. Часкаш номчуп көөрге, акызының өөренип турар училищезинче шылгалдада дужаар күзелин илереткен болган. Акызы дуңмазының күзелин деткээн соонда, чаңгыс училищеге ийи алышкы өөрени берген. Хеймер дуңмазы Шолбан база-ла дараазында ол училищеге өөренир деп баарга улуу: «Тайбың чагай үеде шуптувус-ла шериг албаны эрттирип чоруп бээривиске болур бе? Ынчалза-даа бодан, дуңмам» деп харыы чагаа бижээн. Шолбан акызының чагыынга бичии-даа удурланмаан.

Бо хүннерде Леонид — Тес-Хем районнуң шериг комиссариадында капитан, Юрий — Свердловскиде дайынчы кезекте улуг лейтенант, Шолбан — Свердловскиниң Күрүне университединиң доозукчузу.

Найысылалда «Кызыл» аалчылар бажыңынга Леонид Валерьевич-биле хөөрежип олура, Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин күүседип турган оолдар дугайында айтырыпканымны бодум безин эскербейн барган мен. Ол кезек боданып олургаш, мынчаар харыылай-дыр: «Афганистанга ийи чыл болдум, ажыы-биле чугаалаарга, ол дугайын чүнү-даа чугаалаар шаам чок ийин. Кажан ону чугаалай бээримге, кижилерниң кышкызы, октарның сылылаан даажы кулакка дыңналып, душманнар-биле канчаар дайылдажып тургаанывыс караакка көстүп кээр» дээш база катап-ла боданы берди.

Шынап-ла, ындыг ыйнаан. Дайын дээрге дайын-на болгай, ийи шак иштинде көөр кино эвес. Ийи чыл туржук, чаңгыс шак иштинде харыы черге дайзын-биле демисежири белен бе? Элээн боданып-боданып, чугаазын катап уламчылады: «Училищени доозупкаш, Моол Арат Республикага шериг албаны эрттирип турган мен. Дуңмаларымның кайызындан-даа чагаалар үзүктел чок кээп турган...

«Шериг училищезинче шылгалдада дужаап чеде бергеш база озалдап калган. Ам база-ла озалдаар бе» дээн бодал-биле шериг начальниктериниң хаалгазын амыратпастааш туруп бээрге, олары чөпшээрепкен.

Алышкылар бо удаада агаар-десант кезээнге шериг албаны эрттирер апарган. Десантниктер Совет Армияның шыырак дээн дайынчылары болгай. Ол кезекке шериг албаны эрттиреринге улуг белеткел херек. Чүгле чер кырынга эвес, агаардан парашют-биле база шураар апаар.

Шериг өөредилгези-даа эгелээн: чүгүрер, кара боолаар, парашюттуг шураар дээш оон-даа өске. Бир-ле катап Леонид парашюттуг бадып ора, улуг казырыгга таварышкаш, эпчок дүшкениниң түңнелинде кемдээн. «Кандыг кончуг хайлыг, чоруум чогувас кижи боор мен. Ам, шынап-ла, чорутпазы ол-дур» деп бодал оон бажынга дораан кире хонуп келген. Каш хонганда Юрий Афганистанче чорупкан, а Леонид шериг госпитальынга артып калган...

Оон бир чыл эрткен. Леонид, өске дайынчылар дег, шериг хүлээлгезин күүседип турар апаргаш, Афганистанче дөмей-ле чорупкан. Бодап-даа көрүңер даан, ол кайы хире кызымак-тыр: шылгалдадан озалдап калгаш, дараазында чылын кирип алган, ийи алышкыны чорутпас дээрге, катап-катап дилеп тургаш, чөпшээредип алган, парашюттан шурааш, кемдезе-даа, Афганистанче чорупкан.

1987 чылдың май 11-де эң берге тулчуушкун болганын Леонид Валерьевич сактып чугаалаар. Ынчан Леонидтиң өөрү хайгыыл чорупкан, салбырга каш-ла кижи арткан. Кожазында салбырның дайынчылары ок-чемзек чүдүрген караванга таварышкаш дуза дилээрге, Леонид салбырынга чүгле хайгыылчылар арттырып кааш, дайынчыларны биле вертолётка олурупкаш чорупкан.

Чеде бээрге, бир-ле улуг даглар аразында куйда тулчуушкун боол турар болган. Чүгле октарның сылылаан даажы дыңналыр, чогум кайыын боолап турары билдинмес. Ынчалдыр оларны ийи шак боолап келген. Бичии-ле шимчээрге, пулемёт-биле бүлгүртүп-ле эгелээр.

Чеже чыдар, бир-ле дугаарында Юрий Потапов шутулдавышаан, тура халаан, оон Владимир Юрик, дараазында — Леонид Кара-оол. Олар көрүп чыдарга, хорумнап каан даштар ындындан боолап турар мындыг болган. Кажан дайынчылар отту ажыдып эгелээрге, дайзын дезипкен. Юрий, Владимир, Леонид олар ол-ла маңнашкаш, дайзыннарның чыдынынга чеде бергеш, боолап турда, ындындан келген совет шериг душманнарның дезипкенин эскербейн, оларже боолап эгелээн. Оон Леонид тура халааш, хөйлеңин чайып эгелээрге, эштери ынчан билип каан. Ооң соонда улуг лейтенант Леонид Кара-оолдуң ийи солдадын Кызыл Сылдыс ордени-биле шаңнаан. Ындыг тулчуушкуннарга Леонид Кара-оол чеже таварышпаан дээр. Ынчангаш Афганистан дугайында чугаалажы бээрге, сагыш-сеткилим хөлзээр деп чугаалап олурар ужуру-даа ында.

АФГАНИСТАНГА интернационалчы хүлээлгезин күүседип чораан улуг лейтенант Валерий болгаш капитан Леонидтиң ада-иези Каа-Хем районнуң Бүрен-Аксында ажылдап чоруурлар. Авазы Анай Балчыровна Кара-оол — совхозта партия эге организациязының секретары, ачазы Валерий Ховалыгович Кара-оол — школада башкы.

Афган улуска интернационалчы дузазын көргүскени дээш совет «Дайынчы шылгарал дээш» деп, а Афган республикадан «Афган черден улуг өөрүп четтиришкин-биле» деп медальдар-биле Леонид Валерьевич шаңнаткан. Совет шериглерни Афганистандан үндүрген соонда, Леонид Кара-оол бо хүннерге чедир Тес-Хем районнуң шериг комиссариадында комсомол райкому-биле сырый харылзаалыг ажылдап турар. Ол — чоокта чаа болуп эрткен комсомолдуң XXIII Тыва область конференциязының киржикчизи.

Республиканың комсомол организацияларының мурнундан Леонид Кара-оолду БАЛКЭ-ниң XXI съездизинге делегат кылдыр соңгаан.

Иван ХЕРЛИИ.

Улусчу чаңчылдарны — кижизидилгениң херээнге

САЛГАЛДАРГА ДАМЧЫДЫП САЙЗЫРАТСА

Аныяк шаамның чамдык тыва спортчу оюннарын аныяктарга дамчытса деп бодадым. Тыва улустуң шагаа эрттирер чаагай чаңчылын сактып ор мен.

Тыва улус ай барымдаалап санаар шагаа дээр чаа чылды бодунуң өөрүшкүлүг байырлалы кылдыр демдеглеп эрттирер чаагай чаңчылдыг турду. Ол эртеки бурунгу шагдан бээр уктаап келген болгаш, үжен чылдарга чедир үргүлчүлээн хире чүве.

Чаа чылдың бүдүүзүнде болгаш бирээниң хүнүнде даалы, буга-шыдыраа, кажыктаары, ча адары, тевектээри, баг кагары, даг, тей кырындан чуңгулаары эң-не калбак массалыг оюннар бооп турган. Ол оюннарга чүгле аныяктар эвес, харын улгады берген назылыг кижилер безин эң-не идепкейлиг киржир чораан.

1929-1930 өөредилге чылында Баян-Колда хүрээ чанынга тургускан моол бижик өөренир бөлүмге Бичижик, Хөвеңмей болгаш өске-даа оолдар, кыстар-биле кады өөренип турган, шагаа бүдүүзүнде Хөвеңмей-биле нелээ чоруткаш, ооң Хаттыг-Тайгада дөргүл-төрелдериниң аалдарын кезип чорааш, шагаалаан бис. Мээң шагаага сөөлгү катап чорааным ол болган. Оон соонда сураа безин дыңналбас апарган ындыг үе эгелээн.

«Шын» солунга О. Данчай-оолдуң хүрээге албан кылып турган ламаларны, хелиңнерни революцияның чалгыы-биле тарадыр сывырыпкан деп бижээни ышкаш, шагаа дээрге база-ла бистиң революсчу ёзувуска чүүлдешпес эргиниң бужар-чүдек, караңгы, бүдүүлүк артыышкыны-дыр дээш ону соксаткан.

Кайы-бир черде ийи-чаңгыс кижилер ай барымдаалап санаар чаа чылды уткуп, эрттирип турар дугайында дыңналы берген болза, ол-ла дораан төп болгаш чер-черниң удуртукчулары, харыысалгалыг ажылдакчылары эргиниң бо бужар-чүдек артыышкыннары база катап бажын ковайтып, хөделдирип эгелей берди, ат болду, канчаар, чоорул деп дүвүреп, хөлзээр турду. Шагаага киришкен нам, аревэ кежигүннерин олардан үндүреринге чедир хемчеглерни алыр турган. 1987 чылга чедир безин шагааны эрттирзе деп кижилер бүдүү чугаалажырындан безин арай сестир турду.

Шынын чугаалаарга, шагааның бистиң амгы ёзу-чурумувуска чүүлдешпес, таарышпас чүвези чок. Шагаа хүнүнде ламалар чалап, ном-хүрүм кылдыртпас, хамнар хоп, хамнатпас чаңчылдыг турган-дыр. Шагаа хүнүнүң эртенинде улус даштыгаа саң салып, сүдүн тос-карак-биле ускаш, чажып, эгелээн чылда малмаган хүр, тараа-быдаа чаагай, думаа-ханаа, өлүм-чидим, ыт-куш өршээлдиг болзун деп йөрээлдерни, күзелдерни чугаалаар. Тыва улустуң оран-чуртун, бойдузун камгалап хайыралаарының база бир аргазы ол турган.

Шагааны хоруп каан соонда, бежен ажыг чыл болганда, эрткен чылдың февраль 5-те ону Кызыл хоорайга ооң чурттакчыларының калбак киржилгези-биле эң-не баштай эрттирген.

Аалдар шагаага белеткелди күзүн-не эгелээр чаагай чаңчылдыг турду. Семис хойнуң, бода малдың үүжезин, доңурган сүттү, кадырган быштакты, чодураа, бес, мыйырак хорлаан чөкпекти болгаш өске-даа аъш-чемни баш бурунгаар курлап шыгжаар. Ядыы, чүвеге чединмес араттар безин байларның малын соккаш алган ужа, төжүн, шээр мал өзээш алган эмиг, боостаа, өзүн безин чаа чылга курлавырлап алыр чүве.

Чаа чылдың бүдүүзүнде өглерниң ээлери ширтектерин даштыгаа силгип аштаар, эмгелеп секселээр, өглерниң кырында харын дүжүрүп, аал коданын ширбип, аштаар чүве. Байлар безин ындыг ажылды кылырынга «идепкейлиин» көргүзүп, хөделген турар.

Чаа чылдың бүдүүзүнде улуг, биче чон дашны атсы удувас, ойнап, хөглеп тура хонар: буга-шыдыраа-биле шыдыраалаар, тыва улустуң бодунуң чогаадып кылып алган даалызы-биле даалылажыр, кажыктаар, кажык адар. Ооң огу эликтиң чиг кажыы болур. Ойнакчылар арага ишпес, алгыш-кырыштыг, адаанныг оюннар черле кылбас турганнар. Тоолдар билир, чечен-мерген сөстерлиг кончуг угаанныг кижилер даңны атсы тоолдап олура хонар. Оларның тоолдарын дыңнаарга, дыка-ла солун болгаш тааланчыг болдур ийин.

Шагаа хүнүнде байлар-даа, ядыы араттар-даа боова-боорзаан оыжырган, үүжезин бузуп, хырбачазын доорап дүлген, быдаалаан, курлап каан чодураалыг чөкпээн, соктаан тараазын салган, шайны хайындырыаш, күзүн доңурган сүдүбиле сүттээш, хоо, домбууларга, хөнектерге долдур куткаш, от чанынга тургускан турар.

Ол хүн кады өглерниң ээлери шайлаарынче боттарын ээлдек-эвилең ёзу-биле чалап, чолугуп, мендилежир, шайладыр чаагай чаңчылды кады чурттап турарындан хамаарылга чокка олар ыяап-ла сагыыр турган. Мендилежири, амыр-мендизин айтырыжыры албан. Кадарчы кижи улус-биле кады аалдар кезип шагаалаар чай бар эвес, хой кадарып үнерде, аңаа инчеекке (бистиң сумунуң улузу ону таар дээр чүве) дүлген эътти, боова-боорзакты хүнезин кылдыр суккаш берип каар. Бичии-даа кижилерни ыяап-ла чалап шайладыр.

Баштай кымның аалындан шагаа хүнүн эгелээрин баш бурунгаар дугуржуп алганын ёзугаар аъттарлыг улуг, биче чон кожазы аалдар кезип шагаалап чоруптар, байлар чыраа, сайк, челер аъттарын мунуптар, олар аңаада кетпес чаа, силиг, көрүштүг идик-хевин, мөңгүн оттук, бижээн астып алыр, хаажылыг соруулдуг даңзазын идиктеп, чанчык хавын курлаанга астып алыр. Ынчан кырган байлар безин аныяксып, аян-шинчи кире берген турар болдур ийин. Чаа чылдың баштайгы хүнүн уткуп, хүндүткел-биле демдеглээриниң база бир херечизи ол.

Чыылган чон өглерге шайлап турда, аныяктар ча аткан, баг каккан, тевектээн турарлар. Кончуг дуржулгалыглары тевекти муң сан чедир тептер, улуг кижилер, аныяктар аалдың чанында даг, тей бар болза, ооң кырынче үне бергеш, чылгы мал кежинге ушкажып алган омак-хөглүү-даа аажок чуңгулаан турар.

Соктаан тараазының дүктүг кара хевээн бербес, өөнге кирген кижиге ажыг боозазын кутпас чыгыы харам байларга ядыы араттар өжээн, кылыкты хайныктырып, шагаа хүнүнде мени тоттуруп шыдаар шааң бар бе деп байларга баш бурунгаар бардамнап, сагындырып каар турган. Ындыг оюн сылдаглыг, кыжырыг-шоодуг чаңчыл турган. Бардамнаан кижилер шагаа хүнүнде ол байларның аалдарынга чеде бээрге, дүлген семис эътти деспиге долдур салгаш, ооң баарынга салып бээр. Бардамнаан кижилер эътти дөгерезин чипкен боор, мени тоттурар чемниң оон ыңай чогу ол бе деп байларны шоодуп, кочулаап турар. А бир эвес деспиде эътти шуптузун чип шыдаваан болза, ол кижиниң арнын үс-чаг-биле чаап каар, ону база бакка киирер.

Делгер-Хаан сумуга (амгы Кызыл районнуң Баян-Кол кодээ Соведи) шагаа ынчаар эртип турган. Шагаа хүнүн демдеглеп эрттирер дизе, биеэги хоочун салгалдарның ол чаагай чаңчылы ёзугаар ону ыяап-ла сагып эрттирер ужурлуг. Бистиң шаандагы салгалдарывыстың үргүлчү ойнап чорааны спорттуң чамдык тыва национал хевирлериниң дугайында бодумнуң хуумда бодалымны моон-биле чергелештир допчузу-биле бижип көрейн.

Ам буга-шыдыраа, даалы, баг кагары, тевектээри, кажыктаары, кажык адары уттундуруп бар чыдар. Эртебурунгу шагдан бээр чоннуң ойнап чорааны бо оюннарда бистиң үевиске чүүлдешпес, таарышпас чүве чок деп бодаар мен. Ам бо оюннарның шаг-үези улам-на ырап бар чыдар, ойнап чораан кырганнар база эвээш арткан. 1929 чылдан бээр чарылбас өңнүктер болуп чурттап чоруурувус партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну Алексей Клаевич Бичижик буга-шыдыраа-биле ойнап чорууруп билир мен, а даалыны боду чазап алыр болгаш ойнап чораан. Күш-ажылдың хоочуну пенсионер Ширбинжик олардан өске бо оюннарны ойнап чорууур кижилерни көрбээн болгаш билбес мен.

Араттарның тывынгыр угаан-бодалы-биле спорттуң тыва национал хевирлери чогааттынып тургустунган деп чүве ооң база билдингир. Шаандагы шагда кижилерниң ойнап чораан спорттуң тыва национал хевирлерин амгы салгалдар уламчылаар кылдыр арттырып бээри-биле ону калбартып сайзыратпайн турары харааданчыг. Ол оюннарны чидирбези-биле катап сурталдаза кандыгыл? Эртемден М. У. Самбуунуң «Тыва оюннар» деп номун катап немеп тургаш, бо оюннарның ойнаар дүрүм, чурумун тодаргай тайылбырлап бижээш, хөй тиражтыг кылдыр парлап үндүрзе.

Чүгле бистиң республикада спорттуң тыва национал хевирлери чидип турар эвес, харын спорттуң орус национал хевирлери болур славяно-горицкая борьба, бабка, городки сөөлгү чылдарда база уттундурган. Спорттуң бо хевирлеринге боттарын бердинген салым-чаяанныг кижилерниң кызымаккай негелделериниң түңнелинде, ол оюннар Москвада болгаш чурттуң өске-даа хоорайларында катап тургустунуп, оожум-даа бол, амыдыралга боттанып эгелээн деп солуннарга бижип турар-дыр.

Ол эштеривистиң үлегерчиизээн ап, уттундуруп бар чыдар ол спорттуң национал хевирлерин катап тургузуп хөгжүтпүшаан, дараазында салгалдарга дамчыдып берзивиссе, ында бак салдар чедирер хоралыг чүве чок, харын кижизидилгеге база улуг ужур-дузалыг деп билип турар мен. Аныяк салгалга уттундурбас тураскаал кылдыр бараалгатканывыс ол болур ийик.

Алексей САРЫГ-ООЛ.

ШАГАА ШАГАА-ЛА БОЛГАЙ

Бистиң ада-өгбелеривис шаг төөгүден бээр 12 чыл эргилдезин чыл бүрүде-ле частың башкы айының бир чаада үнүп кээп турар Чаа чылды демдеглеп, уткуп байырлап турганнар болгай.

Бо 1990 чылдың январьда үнген «Шын» солуннуң бир дугаарынга бир эртемден эш шагааны бо келир чаа аът чылдың уткулга байыры шагааны бо 1990 чылдың февраль айының 24-25 хүннеринде демдеглеп байырлаарын саналдап бижээн чораан. Эргилдениң он чедиги алдан чылдың, эр демир халаптың ак аът чылының (частың кыска сарыг пар айы) азы болза, ак аът чылдың частың башкы айының бир чаазы кара ыт хүнү (садбис) шагааның ёзулуг байырлаар хүнү. Ук хүн бистиң календарывыс-биле 1990 чылдың февраль 26-ның хүнү — понедельник болгай (эртемден база ынча дээн— Ред.).

Бо 1990 чылдың февраль 24-25 болза, бо төнмээн 1989 чылдың (сарыгзымаар чылан чылдың кыштың адак айын 29 азы 30 (бүдүү хүн) болур болгай.

Шагаа шагаа-ла болгай, шагааны шаг төөгүден бээр, частың башкы айының бир чаада байырлаар ышкажыгай. Ынчаарга ам сарыгзымаар чылан чылының кыштың адак ай (шилги инек айы) төнмээн турда-ла, келир ак аът чылының частың башкы ай (кыска сарыг пар айның) бир чаа, (кара ыт) хүнүн демдеглеп байырлай бээривиске, окта шын эвес. Ынчаарга шагааны бистиң ада-өгбелеривис боттарының хиреш-биле эрттиргилеп чорааннар. Ооң чижээнге бөдүүн (арат) ажылчын кижи хой ажы-төлүнге шээр мал (өшкү, хой) дөгерип, боова-боорзак, манчы-хуужуур болгаш быштак, хойтпак, ээжегей дээн чижектиг ак чемнер кылыр чораан.

Шагаа байырлалынга аът чарыжы, мөгелер хүрежин кылбайн чораан. Чүгле национал оюннар: кажык адар, даалы, хорлу, буга-шыдыраа, аңаа шыдыраа ойнаарлар. База ол ышкаш тыва национал хөгжүм херекселдеринге (игил, бызаанчы, лимби, дошпулуур, хомус) аялгалар, ырлар ойнаар болгаш йөрээлдер ырлап алгап күүседирлер.

Ук йөрээлдер өг йөрээлинден эгелээр. Ооң соонда мал-маганын, оранчуртун, ал-боттарын, этсевин йөрээрлер. База ол ышкаш шагаа хүнүнде малмаганын улуг назылыг кижилерге ыдыктадыр. Ооң чижээнге чүгүрүк аът азы серге, ирт, чоон шары дээн чергелиг малдарга киирип болур.

Шагаа байырлалында арага-дары хоруглуг, шупту чон элээр шагаалаар турганын айтыры артык эвес!

Ол хүн чон каас-коя хеп-сыпын кедер. Бистиң республикага шагааны чыл бүрүде демдеглеп байырлап турар чүве болган төлээде, мурнакчы малчыннарны эргилдениң чыл санаашкынын ёзугаар шаңнаары күзенчиг. Ам уткуп байырлаарывыс ак аът чылында республиканың чылгычыларын чүге аът-биле шаңнап болбазыл? Мурнакчы хойжуну, саанчыны чүге чаваа, кулун, аът-биле шаңнап болбас деп? Бир-тээ, уткуп турарывыс байырлалывыс аът чылының уткулга байыры болганда.

Константин ХАНГАЙ.
Эрзин район.

Театр болгаш көрүкчү

СЕТКИЛ-ЧҮРЭЭ — ДИЛЭЭШКИНДЕ

Республиканың хөгжүм-шии театрының чарлалдар самбыразының чанынга элээн хөй көрүкчүлер сонуургал-биле чугаалашкан турлар.

— «Февраль 27-де Оскар Фельцманның «Донна Люция азы ужурлуг-ла угбаам» деп шиизинге Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Чадамба Монгуштуң бенефизи болур». Па, бо бенефис деп күнү тып алганнары ол?

— Театрның шаандагы чаңчылын ёзугаар ук шиинге кирген орулганы кайы-бир артиске бээри-дир.

— Амыраан, артист-тир аа! Чүү дээш ынчаары ол ирги? Ой, дарга, буруулуг болдувус, ол шын чүве бе? —деп, сонуургаачал эр мени кыңчыктырбайн-на келди.

— Шын-шын. Бенефисиант — Чадамба Байырович ук орулганың чүгле ойлуг хуузун алыр, а артканы — артистерниң агар санынче кирер — дей тыртып кагдым.

— Чүү дээш бенефистеп турар артист боор?

— Хүндүткел-дир ийин. Бежен харлап турар юбиляр кижи.

— Ча, кайын ындыг боор! Чоокта чаа-ла бичии оолдар ойнаан. «Ыглаар-Дуругга» ынакшаан ол боол турду чоп?

— Театрга ажылдаан безин, 23 чыл боол турар кижи. 1968 чылда-ла «Тартюфка» Оргонну, «Дөңгүр-оолга» Чопук ирейни ойнаан ышкажыгай. Баштай кырганнар рольдарынга, а сөөлзүреди аныяктар, ынакшааннар ойнап эгелээн кижи болдур ийин.

— Артистер-даа магалыг-ла чүве аа? Кырывас даадырлар.

— «Кырыыр чай чок» — деп, Максим Мунзук бо-ла чугаалаар артист.

— Шынап бо, Чадамба артист Мунзук биле Монгальбиниин төрели боор ийин. Аажы-чаңы безин кара олчаан артист болгай.

— Төрел эвес, Аянгатыда чылгычы кижи оглу чүве. Бистиң — Хемчик оглу.

— Кайгамчык-ла ойнаар төл. Каттырынчыы халаптыг-ла.

— Бо бенефисти харын көрүп алыңар. Ында хыын тыпкан рольдуг кижи. Маңнап турда безин аңа хүлбүсле болбазыкпе—деп, чугааны хөй чылдарда культура сайыдаа чораан, ам ном үндүрер черниң директору Матпа Сүмбүевич Хомушку үзе кирди.

— Кончуг-ла кожамыктап ырлаар амытан. Кызыл-Мажалыктан Кызыл хоорайга киир ырлай бээр кижи—деп, хоочун артист Н. Өлзей-оол сактып чугаалады.

— Бедик разрядтың слесары мергежилдиг артист болгай — деп немеп кагдым.

— Шынап-ла, шыдай эрниң оюнун көөр-дүр —дишкеш, улус тарай берди...

Чартык чүс харны харлап турар Чадамба Монгуш — хөгжүм-шии театрының онзагай талантылыгларының бирээзи. Ооң он-он рольдарының аразындан чүгле ужунге доктаап көрейн. Ол рольдар таптаашкын үезиниң балыынга дээп, удуртукчуларның удурланыышкынын хайныктырып, артиске аактыг-даа боол келгени чажыт эвес.

Хоозун черге хөөрээр, үрдүнүкчү, эрги сарааттарны чаа кескен сиген-биле шуглап чаңчыккан салбыр даргазы Туматты ол С. Сарыг-оол бизе А. Чыргал-оолдуң «Хүннүң ыраажылары» деп хөгжүмнүг комедиязынга ылап-ла ойнаан. Ч. Монгуштуң ойнаан Тумадын көргеш, эң ыланғыя Ак-Чыраанын сиген бригадирлери хорадап, бисти шугумчулеп, удуртулгага удур хөөн кыпсып туру силер дижип-даа турганнар.

Кезек үеде чылгы малга удур «дайын» чарлаан чылдар турган. Ол өйде театр М. Верфоломеевтиң «Кежегелер» деп шиизин тургускан. Ында аът ажаакчызы ирей Кузьманың хаван чадаг арткаш, эът комбинадынче дужаапкан аъттары дээш колхоз даргазы-биле тутчуп, сеткил-сагыштың човулаңынга алысканып Чадамба Байырович кайгамчыктыг көргүскен. Чүге дээрге артист боду институт мурнунда чылгычылап чораан, аътка ынак кижи. Ол ышкаш ынчан чылгы малды колбасаже хуулдуруп, ажыл аъттарын дилги фермаларынче дужаап турарынга артист сеткилинден килеңнеп турганы сценага тода көзүлгени ол. Артист кижиниң амыдыралче ханылап, маадырның иштики делегейин ажыдып, сценага амыдыралда дег чурттай бээри ынчан көзүлген.

«Арагачы кижи чогаал маадыры боол болур бе? Арагачыларны сценага көргүскеш чоорул? Арагачылар —бисте чок!» дээн хөөннер А. Дударевтиң «Тайып ужар» деп шиизин театрга көргүскениниң соонда дыңналып турган. Ында човулаңныг салым-чолдуг арагачы Буслайның овур-хевирин, ооң трагедиязын алдарлыг артист Ч. Монгуш көрүкчүлерге коргунчуг кылдыр дамчыткан. Ук роль хөй-хөй кижилерни бодандырган. Амдаа ол шиини ойнаары күзенчиг. Ол чүгле театрның эвес, а республиканың Элээдилер ниитилелиниң доктаамал репертуары болуп артар ужурлуг.

Моон ап көөрге, Ч. Монгуштуң үстүнде ажылдары [illegible] хап, хүннүң айтырыгларын шиитпирлээринге ачы-дузалыг болган. Ындыг янзылыг рольга Ч. Айтматовтуң «Хүннүң дурту чүс чыл ажыг» деп чогаалының ёзугаар шиинде Казангап база хамааржыр. Бо-ла бүгү Ч. Монгуш хөй талалыг өзек артист дээрзин маргыш чок бадыткап каар.

Чадамба Байырович артист ажылындан аңгыда, чечен чогаалга сундулуг болгаш аңаа күжүн шенеп чоруур. Ооң очулгазын ёзугаар «Резидентиниң частырыы», «Ой күске», «Даарта болган дайын» деп уран-чечен кинолар тыва дылче очулдуртунгулаан. Театрның сценазынга Ч. Монгуштуң очулгазын ёзугаар А. Ставицкийниң «Байысаалга» деп драмазы тургустунган болгаш Е. Шварцтың «Хар кадыны» белеткеттинип турар.

Ч. Монгуш — Кызылдың уран чүүл училищезиниң театр салбырында артист мергежил талазы-биле башкы. Ооң сургуулдары бо чылын училищезин дооскаш, көрүкчүлерге «Хар кадынны» көргүзерлер. Доозукчуларның шилиндектери башкызының дооскан чери — Нева эриинде хоорайның театр, музыка болгаш кинематография институдунче улай өөренирлер.

Чадамба артист—назы-харның бышкан угааның үезинде чогаадыкчы ажылдакчы. Сеткил-чүрээ — чаа-чаа дилээшкиннерде. Ол бисти ам-даа дагын-дагын өөртүр. Орта хөй удаа чечектер сунар бис. Ол бистерни февраль 27-де болур бенефизинге чалап турар. Ынак артизивисче далажыылыңар!

Владимир СЕРЕН-ООЛ.

ЧУРУКТА: О. Фельцманның «Донна Люция азы ужурлуг-ла угбаам» деп хөгжүмнүг комедиядан көргүзүг. Солагай талазында Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Ч. Монгуш прокурор Спеглайтың ролюнда.

Ю. КОСАРЬКОВТУН фотозу.

КУЛЬТУРА-СПОРТ КОМПЛЕКИЗИ

дыштаныр хүннерде

Февраль 24-те. Театржыткан байырлал шөлүнге «Кыш үделгези». Эгелээри 15 шакта.

Хөгжүм-шии театрынга

Февраль 25-те. Агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкому «Бодумнуң мергежилимге чоргаарланыр мен» деп өөредилге черлери: Красноярскиниң кодээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалының, КПТУ-1, кодээ ажыл-агый техникумунуң аразында фестивалын эрттирер. Эгелээри 10 шакта.

Февраль 25-те. Октябрьская кудумчузунга «Шагаа» байырлалы. Эгелээри 12 шакта.

Февраль 24-25-те. «Колос», «Енисей» культура бажыңнарынга болгаш Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгынга дискотекалар. Эгелээри 19.30 шакта.

Спортчу хемчеглер
«Херел» спорт залынга

Февраль 24-25-те. Бүдүрүлгелерде күш-культура коллективтериниң аразында хол бөмбүүнүң талазы-биле маргылдаа. Эгелээри 10 шакта

«Тываның 5 чылы» стадионга

Бөмбүктүг хоккей талазы-биле хоорайның бирги чери дээш маргылдаа Эгелээри субботада 15 шакта. воскресеньеде 12 шакта.

Шыдыраа клувунга

Шыдыраа талазы-биле команда аайы-биле хоорайның бирги чери дээш маргылдаа. Эгелээри 15 шакта.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 23

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Концерт. 8.50 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 9.35 «Тыңгарыкчы хат». Уран-чечен фильм. 3-кү эге. 10.45 ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң Төп музейинден репортаж. 11.00 Киноконцерт. 12.00 Тиилелгениң 45 чылынга. «Политрук Василий Клочков». Барымдаалыг фильм. 12.30 «Үе». 13.00 ССРЭ-ниң улустуң артизи, композитор Р. Паулстуң концерти. 14.55 Тиилекчилер. 15.55 Мультфильмнер. 16.15 «Хөглүг старттар». 17.00 Бөгүн — Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң хүнү. 17.15 «Өртемчейниң күзели». Уран-чечен фильм. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 «Солдаттар ырлажып турда» деп солдат ыры фестивалы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Белдир точказы». Кантемир-шериглер дугайында. 21.55 «Көрүүшкүн». 23.25 «Ол болган... болган...» 23.40—00.10 Киноконцерт. «Алыс шыны-биле база баштактанып».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 5 класс. К. Г. Паустовский. «Мещер талазы». 9.05 Англи дыл (бирги чылда). 10.05 Англи дыл (ийиги чылда). 10.35; 11.40 Бисти долгандыр турар хүрээлел. 1 класс. Хлеб — бүгүдениң эгези. 10.55 «Мигель Габриэль чугаалап тур...» Англи дыл кырында дамчыдылга. 12.00 «Мээң кудумчум». Телефильм. 13.10 Л. Зорин. «Цитата». Фильм-шии. 15.10 Мультфильм. 15.25 Барымдаалыг фильм. 15.45 «Революцияның телзалери». Уран-чечен фильм. 17.10 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 17.15 Концерт. 18.10 Орус аян-чорукчу Афанасий Никитин дугайында барымдаалыг телефильм. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва телевидение чалап тур». Совет Армияга болгаш Шериг-Далай Флодунуң хүнүнге тураскааткан видеоканал. 20.00 Медээлер. 20.05 Медээлер. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30—23.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Бадги Сабз—бодүүн белек». Душанбеден дамчыдылга. 19.30 Объектив. «Чер — бистиң ниити бажыңывыс» деп фотоконкурстуң ажыдыышкыны. 20.00 Бүгүдеге спорт. 20.15— 20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

ФЕВРАЛЬ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Мистер Индия» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: № 23 киночыынды 9.00, 12.00, «Алдын мыйыстар» 10.20, 13.20, «Эжээн болгаш хоойлу» 15.00, 19.30, «Камгаланырының нарын аргазы» 17.40 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Алдын антилопа» 11.00. Хон Гиль Дон 12.00, 14.00, 17.00, 19.00, «Бир эвес мээң-биле эвес болзуңза» 15.50 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Хоойлу-биле чажыртынган оорлар» 18.00, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Кышкы эртен» 14.20, «Узамдыккан өжээн кеғелдези» 16.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: Хон Гиль Дон 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитеди болгаш хоорайның **Сонгукчулар клуву** РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш Кызыл хоорай улус депутаттарының кандидаттары-биле болгаш Кызыл хоорай Совединиң бойдус камгалалының ведомстволарының удуртукчулары-биле республиканың экология айтырыгларынга тураскааткан ужуражылгазын эрттирер.

Ужуражылга февраль 24-те 11 шакта Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга болур. Кээр күзелдиглерни шуптузун чалап тур.

«Тыва систем» эртем-техниктиг төп болгаш «Монолит», «Грань» кооперативтер байырлалды эрттирер.

Байырлалче кирип моорлаңар!

• • •

Тыва АССР-ниң ИХМ- [illegible]дээди болгаш ортумак тускай юридиктиг эртемниг истекчилер Кызыл хоорайга болгаш республиканың районнарынга ажылдаары-биле херегледтинип турар.

Ажылдаар күзелдиглер Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунда 18 бажыңның 114, 302, 110 кабинеттеринге эртенгиниң 9 шактан 18 шакка чедир келир.

• • •

Культура-спорт комплекизи февраль 24-те 15 шакта «Кыш үделгезиниң» театржыткан көргүзүглеринче чалап тур. Октябрьская кудумчузунга «Шагааның» театржыткан шөлүнге февраль 25-те 12 шакта болур.

Балгазынның КПТУ-2-ниң 1986 чылда Владимир Доржуевич Иргитке тывыскан 3 класстың тракторист-машинист шынзылгазы ВО 104232 дугаарлыг, диплом А№ 713201 дугаарлыг читкенин барымдаалааш, күш чок деп санаар.

Хайын Самбууевич Дандааның адынга 1989 чылдың декабрь 12-де Эрзинниң № 7985 ажаалга банкызының тывысканы № 434 счеттуг сберкнижка база № 0150281 чек дептери читкенин барымдаалааш, оларны күш чок деп санаар.

1990 чылдың февраль 25-тен эгелеп воскресенье болгаш байырлалдар хүннеринде Кызыл — Сарыг-Сеп — Балгазын — Кызыл деп рейстер 13 шак 30 минутада чорууруп 10 шак 30 минутада чорууур кылдыр өскерткен. Ажыл хүннеринде өскерилге чок.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54[illegible]

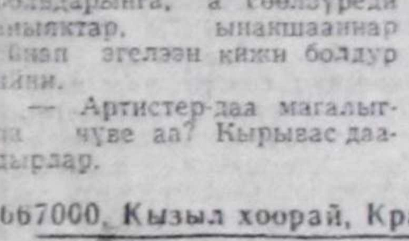

Редактор
З. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-83; Килдистер: ◆ ажыл-агый амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуу — 3-34-98, 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн бар ганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга арын
Тиражы 2[illegible] экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыынын херектеринин талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин — Кравченко кудумчузу, № 1.

Чагыг № 390. ГС — 00448.

республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 46 (14246) ◆ 1990 чыл, февраль 24, суббота ◆ 1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 көп.

БӨГҮНГҮ НОМЕРДЕ:

● СЭКП ТК-ның Кыйгырыынга хамаарыштыр чүүлдүгзүнүүшкүннер.

● «Чедн чүзүн малым турда» деп арынның ээлчеглиг үндүрүлгези.

● «Чүге үнүп чорутканыл?» (3-кү арында).

● «Аяк шайны аартап ора...» деп арынның ээлчеглиг үндүрүлгези.

МАНДАТТЫ— ЧҮГЛЕ ТӨЛЕПТИГЛЕРГЕ

Кандидат ● Соңгукчу ● Соңгулда

Соңгулдаларга чедир санныг хонуктар арткан. Депутатка кандидаттарның соңгукчулары-биле соңгулда мурнунуң ужуражылгалары база барык дооступ турар. Депутат мандат дээш кордакчылар боттарының соңгулда мурнунуң программазын соңгукчуларынга таныштырып, ажык демиселди чорудуп турар. Соңгулда мурнунуң кампаниязының бо үе-чадазында демиселдиң чидиг болуп турары — депутат мандатты холга алыры ындыг-ла чиик, белен эвес деп чүвени бадыткап турар.

Кандидаттар биле соңгукчуларның ужуражылгалары ам-даа чоруп, агитация ажылы уламчылап турар болганда, соңгулда кампаниязының эрткен үе-чадаларының дугайын чугаалавайн, соңгулда мурнунуң бөгүнгү чамдык айтырыгларынга доктаап көрээли. Республикада шии болгаш өөн-даа хөй кандидаттарлыг округтар эвээш эвес. Чижээ, РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызылдың № 129 национал-девискээр соңгулда округундан улус депутадынга он беш кандидат бүрүткеттинген. Ленин № 9 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадының мандады дээш алды кижи туржуп турар. Эрзиң № 127 соңгулда округунда кандидаттарның саны база ынча.

Мандат дээш демисел ол черлерге кончуг чидиг чоруп турда, Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле чамдык соңгулда округтарында кандидаттар альтернатива чок, бүрүткеттинген — кара-ла чааскаан. А Тожу районда үш округта Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга кандидаттар удурланыкчызы чок, оларның аразында чаңгыс-даа херээжен кижи депшиттирбээн. Шак ындыг байдалдыг черлерде колдуунда-ла чамдык партия, совет органнарының удуртукчу ажылдакчылары, совхоз директорлары депшиттирген боор турар. Кагжыкчы чокта, соңгулда мурнунуң демиселиниң дугайында чүнү чугаалап болурул? Шынчы, ак сеткилдиг демиселге тиилелгелиг боор үнери дег чүве кайда боор. Төлептиглерниң төлептиглерин шилип алыр чүве болганда, альтернативалыг болган болза эки ийик. Ол дугайын ам чугаалаан ажыы чок — депшидилге эрткен, кандидаттарны бүрүткеп каапкан. Удурланыкчызы, демисел чорудар кижизи чок-даа болза, чоннуң бүзүрелин чедип алыр дээш база туржур апаар.

Соңгукчуларның мурнуңда ам кол-ла чүве — шилилгени шын кылыры. Депутаттар корпузунга кымның кире бээри соңгукчулардан кончуг хамааржыр. Шилилге эң чөптүг болур, ынчангаш кандидаттың соңгулда мурнунуң программазынга, «Кандидатка кымны шилип алыры» деп айтырыгга тоомча чок хөөн турбас ужурлуг. Биске кээп турар чагааларда алырга, кандидаттар-биле ужуражылга, оларның программазын чугаалажырынга соңгукчуларның идепкейи, ылаңгыя Кызыл хоорайның чамдык соңгулда округтарында чавыс боор турар.

Депутаттарга кандидаттарны бүрүткээшкиниң түңнел көргүзүглерин көөр болза, ажылчыннар, херээженнер, аныяктардан депшиттирген кижилер эвээш. Сезиндирип турар бир айтырыг ол. Ажылчын кандидат дугайында чугаа чоннуң бодунуң төлээзиниң дугайында чугаа болур. Ооң артында күш-ажылдың он-он, чүс-чүс тодаргай кижилери бар. Чараш чугаалап өөрепмээн-даа болза, амыдыралды, шиитпирлээри негеттинип турар айтырыгларны өскелерден дудак чок билир, амыдыралга ол чоок. Ынчангаш ажылчын аңгының ат-алдарын, тура-соруун, туруштуун чедир үнелеп көрбейн баар чорукту болдурбас херек. Эш-өөрү оларны деткип, бүзүрелди көргүзер ужурлуг.

Депутатка кандидаттың хөделиишкини кандыг болурул? Маңаа кол-ла чүве — соңгулда мурнунуң агитациязын чорударда кандидат бүрүзүнге дең байдалды тургузары. Кымга-даа, ооң албан-дужаалындан, ат-алдарындан барымдаа чокка, артык эргени тургуспас — мандат дээш демиселдиң негелдези ындыг.

Кандидаттарның соңгукчулар-биле ужуражылгаларының канчаар эртип турарын дыңнаткан медээлер редакцияның почтазында хөй. Бай-Тайга районнуң төвү Тээли суурдан телефон долгап келген. «Мурнакчы» совхозтуң дирекциязының талазындан кичээнгей кошкак болганындан РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат С. С. Соржу соңгукчулар-биле ужуражылганың кончуг кидин түлүк үезинде чадаглап турган дээрзин соңгукчулар оон дыңнаткан. Транспорт айтырыын чогумчалыг шиитпирлеп албайн турганындан өске-даа черлерге ындыг таварылгалар болуп турган.

Кажан чаңгыс округтан депшиттирген бөлүк кандидаттар ужуражылга кылып бир суурга чедип келирге, соңгукчулар-биле болур ужуражылга хуралын чүгле чаңгыс кандидатка хамаарыштыр чарлап турганының бадыткалы кылдыр чарлалды редакцияга албан-биле эккеп турганының чижээ база бар. Каа-Хем № 130 национал-девискээр соңгулда округундан депутатка үш кандидаттың ийизи (бирээзи ынчан курортка турган) кады ужуражып чоруп турда, ындыг чүүлдер турган. Черле ынчаш бөлүк кандидаттарның ужуражылгазын, агитациязын организастап тура, деткимче, сонуургалды чаңгыс кижиже угландырып, кижилерни алалай көөр, кичээнгей арай чаңгыс талаже углай бээр чайгылчак хөөннер чер-черде партия, совет органнарының талазындан кандыг-даа таварылгада илеревес ужурлуг. Ыйыдыышкынның кандыг-бир хевири көстүп келир болза, ол кандидат бодун аштырыышкынче ажыы-биле чыгап турары ол деп болур. Агитация ажылы соңгулдаларга чедир ам-даа уламчылаар чүве болганда, ол дугайын сагындырып каары черле артык эвес. РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында хоойлуларда кандидаттарның соңгулда мурнунуң кампаниязынга дең эргелиг киржирин дорт айтып каан.

Депутатка кандидаттар боттарының программаларын соңгукчуларга таныштырып турар. Оларны соңгукчулар ханы анализтеп, деңней шүүштүрүп көөр ужурлуг. Ол платформалар кижилерниң амыдыралы-биле тудуш холбашкан, оларның бодалдары-биле дүгжүп турар болза, соңгукчулар ону чугаажок деткиир. Күүсеттинип болур-болбазын кижилер сайгарып, деңнештирип турар болганда, хөй-ле аазаашкын чок, амыдыралга боттанып болгу дег тодаргай сорулгаларлыг программа оларга чоок, үнелиг. Кижилерниң күзел-бодалдары-биле «ойнаары»—амгы үеде коргунчуг херек. Соңгулда хүнүнде бадылаашкынын бээр мурнунда, соңгукчулар түңнелди боттары үндүрер ужурлуг.

Кижиниң ажыл-херекчи шынарлары шагдан бээр үнелелди ап келген, ниитилелде чаартылга, эде тургустунуушкун чоруп турар бо үеде, ат-алдар сөс-биле эвес, тодаргай ажыл-херек-биле чедип алдынар. Амыдыралдан алгаш көөрге, демократияның калбарганы бо үеде, кандыг-даа кижиге—албан-дужаалдыг, ажылдакчы-даа, ажылчын-даа кижиге үнелелди чон чүнүдаа мурнай, оларның хамааты туружун, тодаргай ажыл-херээн барымдаалап бээр апарган.

Ужуражылгалар үезинде соңгукчулардан хөй санныг дилеглер кирип турар. Олар соңгукчуларның амыдыралы-биле дорт холбашкан болгаш оларны дүвүредип турар айтырыглар-дыр. Тургустунуп келир чамдык айтырыгларны чөгенчиг дээр хөөннер бар. Чугаа кижилерниң амыдырал-чуртталгазы-биле дорт холбашкан турда, ындыг бодал турбас ужурлуг.

Эде тургустунуушкунуң сорулгаларын ханызы-биле медереп билип чоруур, шиитпирлеттинер ужурлуг бүгү-ле айтырыгларны херек кырында сайгарып, кылып шыдаар, туруштуг кижилер Советке кирер болза, ооң ажыл-чорудулгазы дээштиг болур. Эде тургустунуушкуннуң херээнге киириштирип турар база киирер үлүү-биле, хамааты идепкейлиг туружу-биле чоннуң бүзүрелин чедип алганнарны улус депутаты кылдыр соңгуп алыр болганывыста, шилилгени шын чорудар ужурлуг бис. Чон кажан-даа частпас дээрзин утпас херек.

Кыштаглаашкын— шыңгыы шылгалда

САКМАНЧЫ

ЧУРУКТА: Кызыл районда «Тиилелге» совхозтуң хойжузу Балдып-оол Ооржактың кыштаанда комсомолчу сакманчы Рада Доңгак хойларның хураганнарын ажаап азыраарынга шалыпчы үлүүн киирген. Ол чүс ажыг хураганны онча-менди доруктурган.

Чаш хураганнарны ажаап, чемгереринге кызымак үлүүн киирип, өске эштеринге үлегер-чижектиг ажылдаан бо сакманчы Кызылдың көдээ ажыл-агыйы техникумунуң ийиги курузунда өөренип турар. Ол бодунуң өөредилге практиказын төрүүр үш чүс ажыг хойлуг, мурнакчы малчынның аалынга эрттирген.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ХОЖУДААШКЫН

Чаа бригадир соңгаан

Кызыл районда «Х Улуг хурал» совхозтуң Оттук-Даш сүт-бараан фермазында 45 кижи ниитиниң малын кыштан хүр-менди ажырар дээш бир демниг ажылдап турар. Олар эрткен 1989 чылда аренда керээзи-биле ажылдааштың сүт бүдүрерин 89, күрүнеге садарын 101,4 хуу күүсеткеш, сүттен 206 муң рубльдиң орулгазын киирип алган. Ынчалза-даа сүт бүдүрери 1988 чылдыынга бодаарга, эвээжеп, 240 центнер чедир кызырылган. Фермада бо хүннерде 311 инек бар. Ооң иштинде саары 230. Аренда түңнели-биле ажылдааштың коллектив 60 муң рубльге карылгалыг болган. Чылдагааны чүдел?

Фермада партия эге организациязының секретары, саанчы Тамара Балчийевна Болдук кыштаглаашкынның эртип турарының дугайында мынчаар тайылбырлады:

— Фермада саанчылар, кадарчыларның ажылдап турары эки. Кижи бүрүзү боттарының харыысалгазын эки билир. Чайлаглаашкынны ырак Өөдең-Шолге эрттирип, хөй чарыгдалдарны үндүрген. Сөөлгү үеде сүт саанывыс кудулаан. Инектер бруцеллёзтуг. Ынчангаш оларның баш саны база кызырлыр. Мал эмчилери ай санында хыналдаларны чорудуп турар. Мал чеминиң курлавырлары бар. Дүүн бригадир Владимир Сааяны ажылындан хостап, чаа бригадирге Александр Демир-Хаяны соңгуп алдывыс. Эрткен чылын Владимир Михайлович кошкак ажылдап, чек системазы-биле санаашкыннарны кылбайн, чогуур үезинде чарыгдалдарны санавайн келген. Ооң түңнелинде коллектив карылгалыг болган. Бир эвес санаашкыннарны өй-шаанда чорудуп, негелдени күштелдирген болза, ындыг байдал турбас ужурлуг. Сөөлгү үелерде ол ажылга шуут келбейн турду. Ынчангаш бригадирни солуур ужурга таварыштывыс.

Саанчыларның ажылдап турары эки дээрзин кажааларда арыг-силиг байдал херечилеп турду. 200 инек кирер чаа кажаада Т-25 трактор коошпаларже хөөндектеп каан сиген, саваң, сенаж холумаан уруп тур. А өске саалда кажаазында байдал база-ла эки. Ында ажылды хол-биле кылыр-даа болза, эрес-кежээ саанчылар дораан-на аштап арыглап каапканнар. Ооң ындай ол фермада бир онзагай эскерген чүвем, кажааларның хананарын, дээвирлерин ыяштан кылган. Ынчангаштың кажаа аажок кургаг, хыраа, ол-шык чок. Төрүүр инектер турар кажаада саанчылар, кадарчылар, районнуң, совхозтуң мал эмчилери инек ханнап турлар. Ажылдың чай чок, бачымы кончуг, Кажааның дөрүнде чаа төрүттүнген бызааларда көк сигенни боондактап берген. Чемни уруп каан. Бызааларның сергээ кончуг. Адаа-даа кургаг. Өске кажаада ортумак назылыг бызааларынга сиген каап берип турган Чашпай Мандып-оолга ужураштым. Оң 29 бызаалыг. Оларның чеми четчир. Бызааларның деңгилдези шыырак. Ол база аренда керээзи-биле ажылдап турар. Эрткен чылың 2490 рубльди аванс кылдыр алган. Бодунуң санап алганы болза, ам-даа 1500 рубльди алыр. Ам база бо чаш бызаалар 100 баш чеде бээр болза, чайлаглаашкын үезинде фермадан аңгы черже кожүп чоруурун шиитпирлеп турар. Эрткен чылгы бызааларның ажаакчызы Борбалдай Петрованың 60 молдургаларының күш-деңгилдези база шыырак. Коммунист саанчылар Бүрбү Молдурушку, Антонина Тевекей, Инна Крис-оол, Татьяна Чамыяң, аныяк саанчы Юлия Маны-Кара олар эрткен айның планныг онаалдазын чедиишкинниг боттандыргаш, өскелерге үлегерин көргүскен. Чаа соңгуткан бригадир Александр Демир-Хая ферманың коллективиниң ажылын экижидип, бүгү-ле күжүн ынаар угландырарынга баян-колчулар бүзүреп турар.

Вячеслав МОНГУШ.

ЧӨПТҮГ-ДҮР ДЕП КӨРҮП ТУР БИС

Чурттуң ажылчы чоннарынга Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң Кыйгырыын солуннарда парлаан. Хоойлуну, демократияның принциптерин каяа-даа камгалаарын, кымна корум-чурум чок байдалче ыдалап, месилдежиишкинче, өжээннежилгеже база адаан-демиселче күткүп, ниитилелге оожургал чок чорукту тургузуп турарыл, ындыгларга шиитпирлиг өйтур шавыышкынны бээринче коммунистерни, партия кежигүнү эвестерни, бүгү ажылчы чонну ында кыйгырган. Кыйгырыгда айыткан хемчеглерни Тываның коммунистери, бүгү ажылчы чону бир эп-сеткилдиг чүүлдүгзүнүп деткип, ону амыдыралга боттандырар күзел-соруктуушилередип турарлар. Оларның чагааларының чамдыктарын моон адаанда парладывыс.

ДЕТКИИР МЕН

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң чурттуң ажылчы чоннарынга Кыйгырыын номчуп танышкаш, чоннуң эргеажыын, эде тургустунуушкунну, хоойлу-дүрүмнү камгалаарынче, корум-чурумну, организастыг чорукту быжыглаарынче угланган хемчеглерни бүгү коммунистер-биле бир дөмей, чүүлдүгзүнүп деткип турар мен.

Чуртта эгелээн эде тургустунуушкун бистиң социал-экономиктиг хөгжүлдевисти дүргедедиринге биче эвес салдарны чедирген, ынчангаш ону камгалаар, калбартыр ужурлуг бис. Бо демиселдиң мурнуку одуруунга коммунистер чоруур апаар, ол дээрге даандырган ажыл-херекти ак сеткилдиг күүседири, кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур кам-хайыра чок болуру-дур деп бодап чоруур мен. Ынчангаш мен онаашкан ажылымны, хөй-ниити, партийжи даалгаларны негелдеге чедир күүседир дээш билиимни, күжүмнү, арга-дуржулгамны үндүрүп чоруур мен.

Чоокта чаа Тываның улусчу фронтузун тургузар хурал Кызылга болган, аңаа Тываның демократтыг интернационалчы шимчээшкини деп адаар ниитилел-политиктиг чаа организацияны тургускан. Ону эде тургустунуушкунну, демократияны калбартырынга, националдар арзында харылзааларны быжыглаарынга деткимчени көргүзери кылдыр санап турар. Мен бодаарымга, эде тургустунуушкуннуң херээн чедиишкинниг шиитпирлеп шыдаар партия, совет, хөй-ниити организациялары бар. Бо шимчээшкинни тургускан хуралга саналдардан алырга, эде тургустунуушкунга шаптыктаар хире бодалдар бар-дыр. Ону барымдаалааш, ооң ажыл-чорудулгазын бодум хуумда деткиир хөңнүм чок. Республикада «Тураскаал» деп ниитилел тургустунган. Ооң ажыктыг ажылын база көрбейн тур мен, ниитилелдиң кежигүннери солуннарга репрессия дугайында кандыг-бир маргылдаалыг айтырыгны көдүрген боор-дур, ооң ажыы-даа чок. Моон соңгаар ындыг организацияны, ниитилелди тургускан херээ чок. Бистиң улузувуска шынны билип алырынга олар шаптыктаар, моондактаар деп бодаар мен.

Аракчаа БАРЫМ.
«Тере-Хөл» совхозтуң кол мал эмчизи, хоочун коммунист.

ШИИТПИРЛИГ СӨЗҮВҮС БО

СЭКП Төп Комитеди чурттуң ажылчы чоннарынга Кыйгырыг үндүрген-дир. Бистиң ниитилеливисте сөөлгү бир-ийи чылда болуп турар канчап-даа эптежир аргажок хөделиишкиннер, националдар арасында чидиг месилдежиишкиннер, янзы-бүрү чыскаалдар, ажыл соксадыышкыннары кижини кичээндирип, сагыш-сеткилди чайгаар-ла доюлдура бээр, оларның ниитилелге, коллектив бүрүзүнге ажык чогун бодап кээр-дир.

Чүге ындыгыл? Маңаа харыылар хөй апаар. Ол-ла бүгү чүүлдерниң түңнелдери улуг каража, когаралга чедирип турар. Чижээ, ажыл соксадыышкыны кылган улус күрүнеден акшаны ап турар. А боттары ниитилелге ажыктыг продукция бүдүрбейн баар ышкажыгай. Ажыл шагының үезинде чыскаал, чыыш организастап турар экстремисчи хөөннүг ёра чок кижилерге хамаарыштыр база ынчаар чугаалаар апаар.

Бистиң коллектививис— республика найысылалында улуг бүдүрүлгелерниң бирээзи. Типография коллективинде орустар, тывалар, хакастар болгаш өске-даа нацияның кижилери бир демниг, чаңгыс өг-бүледе эп-найыралдыг ажылдап турар. Бистиң күрүневиске удур, бут кырынга туруп чадап турар экономикавыска удур, бистиң интернационалчы найыралывыска удур кандыг-бир хөделиишкин кылырын бодай бээр кижилер бар апаар болза, ынчап күш-ажылдың кижилери, бистер, шиитпирлиг сөзүвүс сөглээр апаар бис.

Степан АДЫГ.
Республика типографиязының ажылчыны.

ЭПТЕШ ЧОК БАЙДАЛДЫ ТУРГУЗАР

Чуртувустуң булуң бүрүзүнде эде тургустунуушкун, демократтыг чаартылгалар оожум-даа темпилиг болза, бурунгаарлап орар. Чоннуң амыдырал-чуртталгазын экижидеринче угланган чамдык чүүлдерни Совет чазак, Коммунистиг партия боттандырып турар. Ынчалза-даа бистиң бөгүнгү амыдыралывыста таарымча чок, харын-даа чамдык дүвүрелди болдуруп турар чүүлдерни черле буруу шаппас арга чок.

Закавказьениң чамдык республикаларында, чурттакчылыг черлерде сөөлгү үеде кижилерниң арасында бот-боттарын өлүржүр, черчурт хунаашкан чорук дээрге чоннуң боттарының эвес, а экстремисчи ийи-чаңгыс бөлүктерниң адааргак, эде тургустунуушкунга, ниитилел демократчыдылгазынга шаптык кадар дээн саттыныкчы хөөннүг кижилерниң арасындан үнген чүүл-дүр деп бодаар мен.

Бистиң Кызылывыста бо талазы-биле байдал база эки эвес. Чон арасынга дамчыыр чугаа үндүрер, болбаан чүүлдерни болган кылып алгаш, ниитилел арасынга меге медээлер тарадыр, аныяктарны кем-херек үүлгедиринче күткүүр кижилерге удур эптеш чок байдалды тургусса чогуур. Бистиң тайбың ажыл-иживис, ажы-төлүвүстүң келир үези бистерниң боттарывыстан хамааржыр. Ону ажыл-херекке боттандырары — бистиң күзээлгевис.

Каң-оол ИРГИТ.
Тудугжу.

СААНЧЫ АМ ХОЙЖУЛАЙ БЕРГЕН

Кезек-кезек борбак тейлер арасында кыштагны Алдыы-Хадыңныг дээр болду. Дочуңмаа Кертик-ооловна Монгуш биле Сандак Содунамович Куулар олар ында кыштаглап олурар дээрзин кады чораанывыс «Большевик» совхозтуң мал эмчизи чугаалады.

Эртенги ажыл адакталган хире. Дочуңмаа Кертик-ооловна улуг тазта хураган адаанга урар кургаг өдекти бир кажааже киир сөөрткеш, удавайн дедир үнүп келди. Ооң-биле амыр-менди солушкаш, чугаалаштывыс.

— Хой малдааш, кайы хире үр ажылдап тур силер? — деп оон айтырдым.

— Хойга ажылдааш, бо чылын ийиги чылдың нүүрүн көрүп тур бис — дээш, Дочуңмаа Кертик-ооловна чугаазын уламчылады. — Мооң мурнунда фермага ажылдап турдувус. Мен саанчы, а амдыы кижи инек кадарчызы, таптыг-ла үжен ийи чыл ажылдадывыс. Ам пенсионер мен, айда чүс үжен ийи акша ап турар мен.

— Пенсионер улус-тур силер. Кандыг чылдагаан-биле хойжулай бергениңер ол? — деп, кады чораан эжим оон сонуургап айтырды.

— Бо коданның ээлери аныяк өг-бүле улус, эрткен күзүн уругларын өөредир дээш суурже көжүп кире берген. Совхоз директору ээрежип туруп бээрге, бо коданны хүлээп алдывыс. Бода малга бодаарга, шээр малдың чымыжы берге-ле-дир. Баштайгы чылда түңнел ындыг-ла эки эвес болган. Ам харын ажылдың ууи, байдалын билип ап чор бис.

Бо хүннерде оларның коданында үш чүс чээрби хой бар, ооң 290-ы оолдаан, малдың чаш төлү онча-менди. Чемгерилге, суггарылгазы дески болганындан, кайы-даа малдың күш-деңгилдези шыырак. База кышка белеткели хоомай эвес, 30 тонна сиген, 10 тонна саваң турлаанда дүжүртүнген. Өг-бүле бо чылын арендаже кирген.

Кыштагже электри шугумун эпир чылын киирген. Малчыннарның чурттап орары хомудал чок, аъш-чем, ажылчын хептер-биле совхоз дирекциязы хандырган. Чиңге-тараа, соктаан далганны суурнуң агиткварталдары белеткээш, малчыннарга садып турары мактанчыг. Чаңгыс четпес чүүл — чунар-бажыңның иштики дериглгелерин четче кылбаанындан ажыглаттынмайн турары.

Мал төлүн ажаарынга сакманчыларның күжү чедишпес. Дочуңмаа Кертик-ооловна биле ооң сезен беш харлыг авазы чаш хураганнарны ажаап доруктуруп турарлар.

Дочуңмаа Монгуш алды урутну божааш, кижизиткен ие. дөрт уруу башкы, малчын, чолаачылар, а ийи бичиизи он, чеди класстарда өөренип турар.

Ава күш-ажылчы чедиишкиннери дээш Күш-ажылдың Кызыл Тук орден-биле база медальдар-биле шаңнаткылаан. Төлептиг коммунист район Совединиң депутадынга мооң мурнунда соңгудуп чораан. Совхоз дирекциязының берген дыштаныылга болгаш турисчи путёвкалары-биле Москва, Сочи, «Чедерге»-даа барып дыштанган.

Түлүш КАРЫМА.

ШЕРИГ ХҮНҮНГЕ ТАВАРЫШТЫР

Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң 72 чылынга тураскааткан байырлыг кежээ хоорайның хөй-ниитизиниң киржилгези-биле СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга болган. Аңаа партия, совет, профэвилел болгаш комсомол организацияларының төлээлери. Ада-чурттуң Улуг дайынының болгаш Чепсектиг Күштериниң хоочуннары, бүдүрүлгениң мурнакчылары, интернационалчы дайынчылар, Кызыл гарнизонунуң дайынчылары, кызыгааржылар, аныяктар киришкен.

В. И. Ленинниң кызыл партизаннарының, Ада-чурттуң Улуг дайынынга маадырлыы-биле өлген дайынчыларның тураскаалдарынга ногаан гирляндыларны болгаш чечектерни салган.

Ажыл төлевиринде чаа чүүлдер

Сөөлгү үеде малчыннар боттарының ажыл төлевиринин, шөлээзиниң, эмнелге болгаш черле социал хандырылгазының-даа дугайында хөй-ле айтырыгларны көдүрүп келген. Ол бүгү чагааларга үндезилээш, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профэвилелдерниң область чөвүлели 1989 чылдың декабрь 22-де «Шээр мал кадарчыларының база ыраккы коданнарда мал ажылының өске-даа ажылдакчыларының материал-амыдырал байдалдарын экижидер талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалды хүлээп алган. Ында айыткан бир кол чүүл болза, «Улус ажыл-агыйының бүдүрүлге адырларының ажылдакчыларының ажыл төлевирин организастаарын сайзырангайжыдарының болгаш оларга тариф ёзугаар шалыңның чаа хемчээлдерин база албан-дужаал шалыңнарын доктаадып киирериниң дугайында» 1986 чылдың сентябрь 17-де СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш ВЦСПС-тиң доктаалынга дүүштүр 1990 чылдың январь 1-ден эгелеп, ыраккы коданнарда малчыннарны тарифтиг ажыл төлевиринче бирги ээлчегде шилчидерин совхозтар удуртукчуларынга болгаш профэвилел комитеттеринге сүмелээн.

Бо айтырыгны шиитпирлээри-биле совхозтуң директору баштады тускай комиссияны тургускан турар ужурлуг.

Агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел төп комитеди-биле дугурушкаш, ССРЭ-ниң Агроүлетпүркүркомунуң 1986 чылдың март 24-те бадылааны чаңгыс аай норма ёзугаар даглыг черлерге төрүүр хой кадарарының норма-чижээ бир кижиге-ле 230 баш онаажыр ужурлуг.

Төрүүр хойнуң кадарчыларынга ай санында авансты, V разрядтың тариф ёзугаар шалыңын 4 руб. 06 көпеек кылдыр төлеп берип турган, ам чаа негелде ёзугаар ол төлевирин 4 руб. 98 көпеек чедир улгаттырган.

Ынчангаш ам кадарарының нормазын база тарифтиг чаа төлевирге үндезилээш, хойжу кижи алган продукциязы дээш үзе санаашкынга чедир малчынның ай санында алыр авансызын санап көрээлиңер.

Мурнунда V разрядтың таривин ёзугаар төлевири бир хойну кадарганы дээш ай санында-ла 4 руб. 06 көпеек турда, аванс 53,7 көпеек турган, бир баш хойну кадарарга ындыг. Ону санаарының чуруму мындыг: 4 руб. 06 көп.×365 хонук=1481 руб. 90 көп.: 12 айга=123 руб. 49 көп.: 230 баш=53,7 көп. А ам чаа негелде ёзугаар V разрядтың тарифтиг төлевири 4 руб. 98 көпеек апаар дээн бис. Ооң түңнелинде бир хойну айда кадарганының хөлезини 65,9 көпеек болур. (4 руб. 98 көп.×365 хонук=1817 руб. 70 көп.: 12 айга=151 руб. 48 көп.: 230 хойга=65,9 көпеек.

Ынчангаш мурнунда ай санында авансылаашкын-биле төлевир 123 руб. 49 көпеек турганындан ам 151 руб. 48 көпеек четкен азы 22,7 хуу өзер ужурлуг.

Ындыг болганда төрүүр 460 хойну кадарып турар өг-бүле звенозунуң айда алыр авансызы каттышкаш 302 руб. 96 көпеек болур.

Төрүвес хойну (өшкүнү) кадарып турар улуска авансты база-ла ынчаар санаар.

Авансылаашкын-биле кады өске немелде төлевирлер-биле малчынның айда шалыңы чеже чеде бээрил ынчаш? Чаа негелде-чурумче шилчээнивис соонда, авансты бир хойну айда кадарганы дээш 65,9 көпеек болур дээн бис азы ниитизи-биле айда 151 руб. 48 көпеек. ол түңге район коэффициентизи — 20 хууну немептерге, 181 руб. 78 көпеек болур. (151 руб. 48 көп. ×20%=30 руб. 30 көп.+151 руб. 48 көп.=181 руб. 78 көп.).

Оон аңгыда стаж дээш немелде төлевир турар. Чижээ, кадарчыларның стажын ёзугаар 20 хууну төлээр апаар дийик. 212 руб. 08 көпеек болур. (181 руб. 78 көп.+30 руб. 30 көп. (151 руб. 48 көпеектиң 20 хуузун кииреривис ол)=212 руб. 08 көпеек болур. База бир немелде төлевир: класс дээш. «Мал ажылының I класстың мастери» аттыг кижилер шалыңынга 20 хууну немей алыры албан. Ону санаарга 254 руб. 50 көпеек болур: 212 руб. 08 көп.+42 руб. 42 көп. (212 руб. 08 көп.+42 руб. 42 көп.)=254 руб. 50 көп. Малчынның аванс база немелде төлевирлер-биле катай айда алыр акша төлевири ол болур. Оон аңгыда малчынның стажы дээш немелде төлевирин чыл төнчүзүнде санап бээр. Чыл доостурга, ол ышкаш продукция дээш немелде төлевирни азы аренда база нийти алган орулгазын барымдаалап санап бээри база бар. 254 руб. 50 көпеек дээрге, чаңгыс малчынның алыры ол деп чүвени билип алыңар.

Амгы үеде бисте он ажыл-агый — Каа-Хемде «Бурунгаар», «Совет Тыва», «Ленинчи оруу», «Енисей», «Кызыл тук», «Улуг Октябрь», Улуг-Хемде «Эйлиг-Хем», Таңдыда С. Тока аттыг база «Россия», Бии-Хемде «Кызыл тараачын» совхозтар ук доктаал (№ 1115) ёзугаар малчыннарынга ынчалдыр санап эгелей берген.

Өске арткан совхозтарга база бо ажылды дүргедедир, хамыктың мурнунда шээр мал кадарчыларының төлевирин шак ол аргаже шилчидер херек. Ажыл төлевиринин бо аргазынче шилчиирде акшаны дилеп тывар апаар. Ооң-биле кады кадарар малдың баш санының чижек-нормазын шыңгыы сагыыр. Чамдык совхозтар хойнуң бир коданга тудар баш санын кызырар талазы-биле шиитпирин хүлээп ап турар.

Бо арганың орулгазы болза чаа аргаларны, чаа технологияны ажыглап тургаш, продукцияны бүдүрерин болгаш сайгарарын көвүдедири, продукцияның шынарын экижидери, чидиринин эвээжедири, кержэлиг коллективтерге ажылчыннарның санын эвээжедип тургаш, ажыл төлевириниң фондузун камнаары, үстүнде чүүлдерге үндезилээш, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидери, эргелел структуразын чурумчудары, ажылдакчыларының санын кызырары, аттестацияны чорудуп тургаш, ажылдаар черлерни таарымчалыг кылдыр тургузары, акша-хөреңгини шын чарыгдаары — бо бүгү чүүлдерге ажыктыг.

Тус черниң байдалын көрүп тургаш, кадарар малдың чижек-нормазын доктаадыры дээрге, совхозтар директорларының боттарының херээ-дир. Ынчаарга чамдыкта көөрге, үндезин чокка ону кызырар таварылгалар бар. Чижек-норманы эвээжедири артык чарыгдал дээрзи билдингир.

«Шээр мал кадарчыларының база ыраккы коданнарда мал ажылының өске-даа ажылдакчыларының материал-амыдырал байдалдарын экижидер талазы-биле хемчеглер дугайында» Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң база профэвилелдерниң область чөвүлелиниң доктаалын ёзугаар малдың продуктулуг чорууну өзүлдезин барымдаалап тургаш, малчыннарын материалдыг сонуургалын бедидер сорулга-биле ажыл төлевириниң тарифтиг фондузун 150 хуу чедир улгаттырарын совхозтарга сүмелээн. Ону совхозтарда ажыл төлевириниң дугайында Саввырга киирип болур. Ону совхозтарның директорлары профком база күш-ажылчы коллектив чөвүлели-биле дугуржуп тургаш, бадылап ап болур эргени 1986 чылда-ла берген болгай.

Ам сорулга болза, үстүнде адааныывыс ол доктаалды малчыннар ортузунга ыяк тайылбырлаар, өөредир, ынчангаш оларның ажыл төлевирин шын санап бээр херек.

Эрес-оол МЕҢНИГ-ООЛ.
Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы.

ҮШ-МУҢЧУЛАР 26 ЧЕТКЕН. ЭГЕЗИНДЕ 13 ТУРГАН

1988 чылдың февральда республиканың үш-муңчу саанчыларының клуву тургустунган. Аңаа чүгле ийи ажыл-агыйның — «Көк-Тей» совхоз биле «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының саанчылары негелде ёзугаар кирген турган. Ам ийи чыл эрткенде ындыг саанчыларның саны 2 катап көвүдээн. Чедиишкин аа? Чедиишкин.

Бо аразында клубтуң хуралы 7 удаа болган. Сөөлгү хуралы февраль 14-те профэвилелдерниң область чөвүлелиниң залынга эрткен. Аңаа үш-муңчулардан аңгыда 1989 чылда республиканың ажыл-агыйларының тиилекчи саанчылары, АҮК-тернин кол зоотехниктери, агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел райкомнарының даргалары. Агроүлетпүр эвилелиниң специалистери база киришкен. Мурнуку хуралдардан ылгал ол. Мурнакчы арганы нептередир, ону кол-ла харылаар улустарны чалааны черле таварылга эвес. Таңдыда, Улуг-Хемде, Кызыл районда, Чөөн-Хемчикте саанчылар клубтары ажылдап турар, а өске районнарда мынчага чедир тургуспаан.

Бо удаада клуб чөвүлелиниң даргазы, «Көк-Тей» совхозтуң саанчызы Борис Даш-оолович Сат хуралды ажыткаш, чугаалажыр айтырыгларны бадылаткаш, баштай-ла профэвилелдерниң область чөвүлелиниң даргазының оралакчызы, республиканың агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы **А. Т. Сотпага** сөс берген:

— Бөгүн мында чамдык АҮК-терниң кол зоотехниктерин база АҮК ажылдакчыларының профэвилел райкомнарының даргаларын келдирткен чылдагааныывыс болза, олар чарышты организастаар, нептередир ужурлуг. Бисте амгы үеде үш муң килограмм сүттү бир инектен-не саап ап турар ийи ферма бар, мурнундан бээр-ле ындыг боор келди. А оларга «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң Красноярровка фермазы чүге каттыжып болбазыл? Ол ышкаш «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң төп фермазы база. Оларда мал чеми четчир, нийти байдалы эки.

Бистиң бир четпезивис болза, фермаларда инектиң сүткүрүнүң учёду чок. Бодап көрүңер даан: Көк-Тей фермада саар 388 инек бар-дыр. Оларның дөртүнүн бирээзи-ле чылда 5000 кг-ни, а 26 инек 4000-дан 5000 килограммны, 72-зи 3000—4000 килограмм сүттү берген. Шак мындыг учёт кайы фермада ле? Селекционерлер безин бар болгай, оларның ажылы чүү боор турар чүвел? Эки-ле билдинмес-тир. Төрүүр инектерге зоотехниктиг хайгаарал чок. Бызаадан эгелээш, оларны хайгаараар-ла болгай. Көк-Тейде, Сосновкада база ындыг.

Сагылга-чурум чокта чедиишкинни чедип ап шыдавас бис. «Көк-Тейниң» фермазында чурум дыка шыңгыы. А өске чамдык фермаларны алыр болза, саанчылар бир хүнде-даа келбеске, сүт эвээжээр. Бир саалданы эрттирген инектер безенңээр, ону катап сүткүр кылдыр эгидеринге 5-6 хүн херек. Саанчылар ол дугайын эки билир.

Улуг-Хем районда малга чемни болбаазырадып бээриниң бүгү-ле аргалары бар. Кызыл районда база ындыг. Чөөн-Хемчиктиң чамдык фермаларын негелде ёзугаар чөптүг ажыглаар болза, нийти байдалдары багай эвес. Сүт саалдазын көвүдедир талазы-биле дээрим ол. Малдың уксаазын черле хынамчалыг көөр херек, эштер.

Сүт-Хөлде «Октябрь 30 чылы» совхоз ийи чыл бурунгаар эки уксаалыг 78 инекти садып алган. Ооң түңнелинде эрткен чылын ол ажыл-агый бир инектен-не ортумаа-биле 2223 килограмм сүттү саган.

Эрткен чылын нийти республика бир инектен ортумаа-биле 1907 килограммны саган. А 1988 чылда 1740 кг. турган. Ынчангаш эргим үш-муңчулар, силерниң үнүңер, силерниң үлегериңер кончуг улуг рольдуг. Силерниң дуржулганар чүнү көргүзүп турарыл дээрге бисте курлавырлар, аргалар бар-дыр. Дуржулгаңарга өске өөрүңерни өөредир, оларны эдертир ужурлуг силер.

Амгы үеде кыштаглаашкын чамдык районнарда, фермаларда дыка берге боор турар. Мал чеми чедишпес. Бар чемни камнаар херек.

Мында специалистерни база профэвилелдер райкомнарының даргаларын чыып эккелгенивистиң база бир чылдагааны болза, кыштаглаашкынның байдалын олар ханызы-биле өөренип көрзүн, ол ажылды шуут-ла холга алзын дээривис бо. Негелде улуг, харыысалга улуг болгай.

Агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң килдис эргелекчизи Шүрүнзе Халбан-Кулакович КУУЛАР:

— Ынчаарга, эштер малчыннар, силер болза чиигелделер, дузаламчылар дугайында эки билген турар ужурлуг силер. Ону эки билбезинден чаргы-чаалы удаа-дараа үнүп кээп турар. Ынчангаш пособие талазы-биле чаа чүүлдер дугайын баштай силерге таныштырып көрээли.

Иелерге болгаш биче чаштарга дузаламчы талазы-биле бисте доктаал-шиитпирлер хөй болгай. Оларның бирээзи — 1989 чылдың декабрьга чедир иелер бичии уругларын 8 хар четкиже оларга дузаламчы (пособие) алыр эргелиг турду. Ам ону өскерткен. Бүгү-эвилелдиң Профессионалдар Эвилелдериниң Бүгү-эвилел Төп Чөвүлелиниң доктаалын ёзугаар ам иелер бичии уруглары 12 хар четкиже дузаламчы акша алыр. Он үш хар чедерге соксаар. Бирээде, ындыг. Ийиде, не кижи чаш уруун 1 хар чедиг азырап, бажыңынга олурар, ооң шалыңын төлээр турган болгай. Ам ону база өскерткен: бир чыл алды ай иштинде уруун азырап олурар, ынчалза-даа ол 6 айда ооң шалыңын төлевес.

Үште, мурнунда, чижээ, саанчы кижи бичии уруун бир чыл иштинде азырап, ажаап олурар аразында, ооң ажылдаар эргези чок. Ам болза долу эвес хүн ажылдап болур. Ол дээш шалыңны алыр.

Айтырыг: — Мен уруум 3 айлыг апаарга, ажылдай бердим. Шалыңымдан 50 рубльди тыртып турду, ол шын бе?

Харыы: — Шын эвес, ол акшаны төледип алыр ужурлуг силер.

Дөртте, инвалидтер болгаш пенсионерлер мурнунда ол пенсиязының кырынга немей ажылдаарга, каттышкаш, айда 300 рубльден эртпес деп турган болгай, ындыг айтыышкын бар. Ам ону база солаан. 1990 чылдың январь 1-ден эгелеп, ажылдап турар пенсионер кижи чеже-ни-даа ажылдап ап болур апарган. База айтыышкын бар. Ол бүгү чүүлдер профкомнарда бар.

Агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң секретары Дадар-оол Сандый-оолович ОЮН:

— Мен силерге, эргим малчыннар, күш-ажылдың камгалалының болгаш социал хандырылганың чамдык айтырыгларының дугайын допчузу-биле тайылбырлаар бодай-дыр мен. Чүге дизе бо талазы-биле чаргы-чаалы бо-ла үнүп кээр боор чүве-дир.

Бирээде, ажылга чаа кирген кижини өөредир. Инструктаж эрттирер, тодаргайлаарга, саанчыны эдертип алгаш, ооң ажылдаар черин көргүзер, чүлер барын, оларның-биле канчаар ажылдаарын көргүзүп тайылбырлаар. Фермаларда дериг-херекселдер, электри моторлар бар болгай. Оларның дугайын бөдүүнү-биле билип алыр, оларга тайылбырлап бээр. Бо талазы-биле директорлар, ферма эргелекчилери, специалистер-даа эки-ле сагыш салбайн турар.

Шак ындыг тайылбырны эрттиргеш, саанчыны азы кадарчыны-даа өөреткеш, ат салдырып алыр. Делтерге. Чамдыктар боже чогуур кичээнгейни салып турар, а өскелери ёзу барымдаалаар боор-дур. Ол шын эвес.

Ийиде, бистиң фермаларывыс төлевилел ёзугаар туттунганы-даа бар, аңаа бөдүүнү-даа бар. Чамдыктарында хеп уштур, чунар, чем кылып чиир өрээлдери-даа чок, санитар-гигиенаның өрээли ыяап-ла турар ужурлуг.

Үште, тускай хеп-биле малчыннарны хандырар. Саанчыларга чылыг резин сапогтар, аржыыл база ак, кара халаттарны совхозу бээр. Халаска бээр, ооң өртээн совхоз төлээр, ындыг фонд турар. Чамдык ажыл-агыйлар болза, акша камнаар сорулга-биле арендаже киргеннерни боттарыңар садып алыр силер дээш, тускай хепти берзе-даа, ооң өртээн тыртып ап турар. Ол шын эвес. Профкомнар ону ыяк хайгаараар ужурлуг.

Дөртте, механизастаашкын. Ажыы-биле чугаалаарга, херээжен улус — саанчылар механизация чокта 36-37 килограмм флягаларны ыңай-бээр дажыглап, өдекти бөлүп, үндүр сөөртүп турар. Күш-ажыл камгалалының хоойлузун ёзугаар саанчы кижи чүгле 15 килограммны көдүрер, дажыглаар ужурлуг. Ынчангаш бо талазы-биле негелдени каржызы-биле үреп турар-дыр бис. Ам херек кырында чүнү канчаарыл? Тачкаларны азы идер-тергелерни негээр херек. Ол ышкаш чүдүрүкчү кижи турзун.

Беште, күш-ажылдың хүн чуруму, дыштаныылга болгаш шөлээ дугайында чүнү билип алза чогуурул дизе, шөлээлээннерни азы аарый бергеннерни, ыңай-бээр баар саанчыларны солуур саанчылар ыяап-ла турар. Шөлээ 24 хонук ажыл хүнү болур. Ынчаарга ам профэвилелдери бо талазы-биле чаа хоойлу төлевилели белеткеп турар. Ында шөлээ 24 эвес, а 30 ажыл хүнү болур ужурлуг. Чогум ындыг хоойлу кажан үнери билдинмес, хөй-ле черлер ону дугуржур апаар.

А. Т. СОТПА: — Ынчаарга эштер, тускай хептиң нормазының талазы-биле чүнү билип алза чогуурул? Бир халатты бүдүн чылда дээн болгай. Негелдези ындыг. Ынчалза-даа ону малчыннар боттарыңар билир силер бүдүн чылда шыдаар бе, азы хоржок бе? Ол айтырыгны күш-ажылчы коллектив чөвүлелинге тургузар херек. Хуусаазын өскээр көрзүн.

Оон аңгыда идикти чамдыктар боттары садып ап турарын чугаалап турлар. А ылгалын совхоз төлеп бээр ужурлуг. Ол дугайын кержэге айтып алыр.

Шөлээ талазы-биле кандыгыл? ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы ёзугаар 1983 чылдан эгелеп, бир чыл ажыл стажтыг саанчы, черле малчыннар — 18 хонук, ийи чыл стажтыг апаарга — 20, үш чылдыг болза 22, а дөрт дугаар чыл соонда — 24 хонук дыштаныр. Эң үстү ол. А бир эвес чаш уруглуг болза, ындыг иеге 3 хонукту немей бээр. Ол дугайын база коллективтиг кержэге айтыр.

Черле бистиң мында профэвилел райкомнарының даргалары олуржуп турлар. Малчыннарга чиигелделер дугайында кержэлерге моон соңгаар ыяап-ла дугуржуп, айтып каан турарын чедип ап көрээлиңер. Оон башка хынаарда берге-дир. Ол-ла чиигелделер дугайы совхозтарда бар, ынчалза-даа малчыннарга ону көргүспес боор-дур.

Агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң секретары Өнер-оол Сам-оолович КАРА-САЛ:

— Малчыннарның шөлээзиниң болгаш немелде төлевириниң дугайында бистиң черле чедир тайылбырлавайн турарывыс айтырыглар-ла бар. Доктаалдар, айтыышкыннар бар, ону малчыннарга таныштырбас, бухгалтерия ажылдакчылары, специалистер, профкомнар боттарының столдарында шыгжап алган чыдар. Ынчаарга ам СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш ВЦСПС-тиң доктаалын (1982 чылдың май 24-те үнген, № 436) ёзугаар 1984 чылдың январь 1-ден эгелеп, стаж дээш малчыннарның шөлээзинге 2 хонукту немеп бээр ужурлуг. А бир эвес малчынның стажы үзүктели берген болза, ону катап санап эгелээр, а бир эвес бодунуң буруузу-биле эвес үзүктелген болза, ону санаар.

Оон аңгыда, класс дээш немелде чүл дээрге, республика клувунуң кежигүнү апарган саанчылар «Мал ажылының 1 класстың мастери» деп атты чайгаар-ла алыр болгаш шалыңы 20 хуу немежир. Ол талазы-биле чүгле Агроүлетпүр эвилелдиң дужаалы үнер, ындыг саанчыларга документ тыпсыр. Ону чамдык черлерде тооп көрбейн турар. А ийиги класстыы болза, аңаа 10 хууну немей төлээр. Класстыы аттестация комиссиязы тыпсыр. Чаңгыс черге үзүктел чок ажылдап келгеннерге база немелде төлевир турар. Ол талазы-биле 1982 чылдың ноябрь 5-те ВЦСПС биле ССРЭ-ниң Күш-ажылдың күрүне комитединиң кады үндүрген доктаалы бар. Ол ёзугаар чаңгыс-ла коллективке 2—5 чыл чедир доктаамал ажылдаан малчыннарга шалыңы 12 хуу, 5—10 чыл чедир 15, а 10—15 чыл чедир, оон көвүдээрге 25 хуу улгаттырар.

Оон аңгыда, кержэде малчыннарның төлевири домейле ындыг болур. Класс дээш ай санында төлээр, а стажы дээш чыл төнчүзүнде.

«Көк-Тейден» Нина ЧАДАМБА: — Бис-ле стаж база класс акшазын албайн турар бис.

«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйында Ирина ОЮН:

— Бистиң фермада пландан ажыр алган продукция дээш, ооң чүгле 20 хуузун төлеп бээр. Кержэде айытпаан бис. Бо чылын харын 18 хуузун төлээр бис деп турар-дыр.

РЕДАКЦИЯДАН: Ол ышкаш тускай хеп бергеш, ооң өртээн дорт чарыгдалдардан тыртып ап турар таварылга база бар. Черле ынчаш ажыл төлевиринде дыка-ла хажыдыышкыннар бары үстүнде чижектерден илдең-дир. Профэвилел органнары ону хынаар, холга алыр херек.

«Көк-Тей» совхозтуң саанчызы, үш-муңчулар клувунуң чөвүлелиниң даргазы **Борис Даш-оолович САТ:**

— Бистиң ферма 1989 чылды бир инектен ортумаа-биле 3343 килограмм сүттү саган, саткан сүдүвүстүн 82 хуузу бирги сорттуу болган. 100 инектен 84 бызаа алдывыс.

1982 чылдан бээр инектеривистиң продуктулуг чоруу дыка көвүдээн, уксаазы экижип турар. Үргүлчү солуп ап турар-дыр бис. Ынчаарга ам инек бүрүзүнге тускай учет турар. Бисте 4 инектиң чылда бирээзи-ле 5000 килограммдан хөй сүттү берди, 210 инектиң бирээзинден-не 2500—3000 килограмм чедир сүттү сагдывыс.

Кол-ла чүве — технология, хүн бүрүде хыналда, хайгаарал херек. Мал чемиинч шынарында, чөп ажыглаарында. Улуска таарымчалыг чүүлдерни тургузуп бээринде, оларның мергежилинде, кызымаанда. Дыңнаарга ам чамдык фермаларда мал чеми четчир болур, а сүт эвээш.

Бистиң фермада ажылдаарынга таарымчалыг чүүлдер бар: столовааҥыг, хеп чуур черлиг бис. 65 биче чаштар турар ясли-садик, клубтуг бис. Чайын столоваадан хүнде бир катап халас чемненир-дир бис, саанчылар, кадарчылар-даа. Шак ынчаар шиитпирлеп каан. Хууда инектерлиг бис. Хереглээн улуска хаваны, бызааларны-даа совхоз садып турар. Хууда малга чемни база садып турар.

Бисте нийтизи-биле 62 ажылчын бар. Коллектив кержээзи-биле ажылдап тур бис. Бот-бодувуска негелде улуг. Эрткен күзүн 10 саанчы база 6 кадарчы халас путёвка-биле даштыкыже туристеп чораан.

Чыл түңнелинде чарыштың тиилекчилерин эки шаңнап, мактап турар. Фермада 15 саанчы бар. Олардан 3 кижи бир инектен-не 4000 ажыг килограммны сагды. А 3000 ажыг килограмм көргүзүглүглер улам көвүдээн. Кадарчылардан Андрей Сагаачы, Владимир Сат олар шаңнаттылар. Бызаа ажаакчылары база эки ажылдап турар улус.

Бистиң бригадиривис Игорь Петрович Сагоянның кызымак ажылын черле мактавас аргавыс чок. Кончуг шимченгир, соруктуг, ёзулуг организакчы, улусту хаара тудуп билир кижи.

Бисте четпестер чок эвес, бар. Бир неделя эрткенде-ле саанчылар, кадарчылар чыглып алгаш, ажылды түңнээр бис. Эң ылаңгыя кайы-бир саанчының көргүзүү кудулаан болза, ону дораан ылавылаар бис. Буруулугларга хемчег хүлээдир, алыр акшазын кудуладыр.

Чайгы үеде одарывыс аажок чедишпес. Хову одары. Ынчангаш үнүштер тарып алгаш, ону удур кескеш, малга каап бээр улус бис. Силос база эвээш. Четпес-ле чүүлдеривис бо.

Бистиң саанчыларның чедиишкининиң бир кол чылдагааны дээрге, инекти чаш бызаадан эгелээш азыраары, хайгаарары, чемгереринде деп бодаар мен. Инек бүрүзү тускай учёттуг. Хар-назыны, кажан тарып боозатканы, кажан төрүүрү, инек төрүүр кажаага кажан эккээри, ооң продуктулуу — шупту чүүлдерни бижип, демдеглеп турар бис. Эң ылаңгыя төрүүр инекти 15 хонук бурунгаар аңгы кажаага эккээр, ону дыштандырар. Инекти бистер черле төрүүр чеде бергенде, 1,5—2 ай бурунгаар-ла тускай хайгаараар бис. Дыштандырар херек. Дыштандырбаска сүдү эвээш болур чүве. Ооң эмиин безин нугул, массажтап алыр. Ындыг таварылгада инек чайын хүнде-ле 20—25 килограммны бээр, ынчаар белеткевеске сүдү оон барык ийи катап эвээш болур чүве.

Бызааны ажаап азыраар талазы-биле дуржулгавыс чүл дээрге, инекти саап-саап алгаш, оон бызаазын эмзирер бис. Ында база ужур бар чадавас. Ол ышкаш шаанда өг-булелерниң ажыглап чорааны эки дуржулгазы бар чүве-дир бо: бызаага сүт-биле кады чойган чөвүрээзин хайындырып бээр. Ону 3 чыл улаштыр шенеп тур бис, дыка эки-дир.

Мария Ивановна Бородина эрткен чылын бир инектен-не 4150 килограмм сүттү саган. Ол дээрге республикада бирги черде көргүзүг. Ийиги черде Б. Д. Сат — 4084, а үшкү черде хоочун малчын, пенсиялай берзе-даа, ажылдап турар саанчы Махова Сереновна Монгуш — 4056 килограммны саган.

Боларның дуржулгазы черле чүдел, чүнүн ачызы-биле ынча хөй сүттү саап алганыл деп айтырыг клуб кежигүннерин сонуургадып турары чөп. Аңаа допчу харыы мындыг:

Мария Ивановна БОРОДИНА:

— Мен ажылга эртенгиниң 5 шакта кээр мен. Дораанна чемгерип эгелээр, борбаанды бээр, суггарар, чуданны хүнде ийи катап бээр бис. Бирээзин эртен, саалда мурнунда.

Инекти саалдага эки белеткеп алыры чугула. Эмиглерин чуггаш, массажтап нутуп алыр мен. Малга черле каржы болбас, чедип келгеш, оларым-биле чассыдып, чугаалажыр мен. Дырбап, чассыдар. Ооң соонда аппараттарны ажылдадыптар мен.

Бо чылын шөлээ-даа үнмедим. Дыштаныр хүн-даа чок ажылдадым. Чамдык өөрүм база ынчалды. Хөй сүттү ынчангаш саап алдывыс.

ТҮҢНЕЛ ОРНУНГА.

Республиканың үш-муңчулар клувун тургусканы черле дыка ажыктыг боор турарын эрткен чылдар бадыткап келди. Мурнунда биске бир инектен-не 4000 ажыг килограмм сүттү чаңгыс-ла саанчы саган. Ам үш апарган. Ол ышкаш клуб кежигүннери немешкен. Оларны хүлээп алган.

Саанчыларның аразында чугаалажып, дуржулга солчур айтырыы-ла хөй. Шынап-ла, бистиң амгы байдалывыска бир инектен чылда 4000 килограммны канчап саап тарыл, ооң чылдагааны чүдел? Мындыг айтырыгны Бии-Хемден келген саанчылар көк-тейжилерден салып турду. Ынчалза-даа аңаа долу харыы болбады. Бодап көөрге, улусту баш бурунгаар белеткевээн, сагыыдырбаан-даа хевирлиг. Ол ышкаш баштай төрээн инектерни саалдага өөредириниң дугайын база малчыннар сонуургап турары чөп. Ол талазы-биле дуржулгазын О. Дөңгүрак (Дуржулга станциязындан) допчулап таныштырган.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, дуржулганы саанчылар ыяк билип алыр ужурлуг. Шын харын, чамдыкта малчыннар дуржулгазын боттары чугаалап шыдавас-даа болгулаар, а ол таварылгада специалист кижи азы бригадир клубтуң кежигүннеринге тайылбырлап бээр кылдыр, шак ынчалдыр организастаар болза эки. Бо удаада клуб кежигүннеринге социал айтырыглар талазы-биле тайылбырлап бергени эки.

База бир айтырыгны саанчылар сонуургап турду: ам чамдыкта дыңнаарга инекти хүнде 3 катап сагганы дээре дээр-дир. А Көк-Тейниң саанчылары ол арганы боттарынга шенеп көрген, түңнел эки эвес, ийи саары-биле дөмей болган, ынчангаш соксап кааннар.

Үш-муңчу саанчыларның чедиги ужуражылгазының киржикчилери республиканың ферма ажылдакчыларынга кыйгырыг хүлээп алган. Сорулга болза ол кыйгырыг чаа-ла саазын кырынга эвес, харын амыдыралга херек кырынга ону боттандырар талазы-биле хемчеглерни СБФ-лерниң удуртукчулары, зооветспециалистер база профкомнар, райкомнары алыр ужурлуг. Саанчылар клувун тургусканы дээрге, чарыштың бир эң дээштиг болгаш солун хевири-дир.

Арынны бистиң корреспондентилеривис Седен ХЕРТЕК биле Ондар ОХЕМЧИК (фото-чуруқ) белеткээн.

Кыйгырып тур бис

КАНДИДАТТАРНЫ АРАЛАЙ КӨРҮП БОЛБАС

РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң соңгулдаларының харысалгалыг үе-чадазы улус депутадынга кандидаттарның соңгукчулар-биле ужуражышкыннары калбаа-биле чоруп турар. Чамдык черлерде болуп эрткен ужуражылгаларда агитация ажылдарының чоруп турарында хажыдыышкыннарның, чаңгыс талалай көөр чоруктуң илереттинип турары депутатка кандидаттарның бүзүреттирген кижилерин дүвүредип турар.

РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң Конституцияларының 9-ку эгезиниң 8 чүүлүнде мынча дээн: «Улус депутаттарынга кандидаттар оларны депшиткен үезинден эгелеп соңгулда мурнунуң кампаниязынга дең байдал-биле кирер».

РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаттарының дугайында хоойлуларында соңгулда мурнунуң агитациязын чорудар эргезин хостуг боттандырарынга күш ажыглаар, мегелээр, кыжаныр, өске-даа аргалар-биле шаптыктаан кижилер харысалгага онаажырып айыткан болгай. Ындыг турбуже, чер-черлерде партия, совет органнарның төлээлери, республика төвүнден келген сургакчылар чон аразынга дең эвес агитация чорудуп, үстүкү черлерниң сүмезин ёзугаар «херектиг» кижилерни адап, сүмелеп турар чорук, ол ышкаш СЭКП райкомунуң, райкүүскомнуң аппарадында чамдык депутатка кандидаттарны аралай көөр хөөннер илереттинип турар.

РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң соңгулда хоойлуларында партия, совет органнарның ындыг янзылыг агитация чорудары көрдүнмээн. Оларның хүлээлгези депутаттың кандидады дээш деңналалыг ажылды чорудары, совет соңгулда системазының демократчы байдалын чонга пропагандалаары, ооң амыдыралда боттанылышкынын лекция, беседага, темалыг кежээлерге чугаалап, семинар-хуралдарга идеология активин өөредип, чонга чедирери болур ужурлуг.

Ынчангаш бистер, РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле № 870 девискээр, № 130 национал-девискээр соңгулда округтарының болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаттарының № 106 соңгулда округунуң талазы-биле депшиттирген чамдык кандидаттарның бүзүреттирген кижилери, республика девискээринде тургустунган бүгү соңгулда округтарынга соңгукчуларны РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң база чер-чер Советтеринге соңгулдалар дугайында хоойлуларның хажык чокка сагыттынган турарын чедип алырынче; соңгулда округунуң ажылынче партия, совет, өске-даа органнарның холгаарлаашкынын болдурбазынче, кандыг-бир эрге-дужаал ээлеп турарларның хажыызындан ыйыдыышкын кылыр чоруун буруу шаварынче; ужуражылга хуралдарынга соңгукчуларның хостуг санал берип, чүве чугаалаар эргезин кызыгаарлаар, үзе кирер чорукту болдурбазынче; соңгулда дугайында хоойлуларда көрдүнген кижилерниң, организацияларның агитация кылырындан аңгыда кандыг-бир өске күштерниң аңаа киржиишкинин хоруурунче кыйгырып тур бис.

Кыйгырыгны чер-черлерде соңгулда комиссиялары, соңгукчулар кичээнгейлиг өөренип көргеш, бистиң кыйгырыг саналывыска хамаарыштыр боттарының арга-сүмелерин киирерин күзедивис.

Долгар ОЮН-БАРТАН,
Шурун-Кара КОЧАГА,
Клара ТАНОВА.

№ 4 ОПТУ — АЖЫЛЧЫН КАДРЛАР БЕЛЕТКЭЭР ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЕРИ

Ында 900 ажыг сургуул өөренип турар

БАШТАЙГЫЛАРНЫҢ БИРЭЭЗИ МЕН

Красноярск крайның Ермаковское районунуң Үстүү-Усинск суурунга 8 классты 1966 чылда доосташ, Кызылга кээп, ынчангы ХПТУ-35 деп адап турган, амгы ОПТУ-4-ке өөренип кирдим. Бөлүүвүс интернационалчы, мастеривис Галина Ивановна Сокольникова турган. Башкымның — мастеримниң ынчангы берген билиин, мергежилин бо хүннерде ажыл-ижимге ажыглап, ооң эргим овур-хевирин ам-даа сактып, бодап чоруур мен.

Сургуул чылдарымда бистиң бөлүүвүстүң өскелерден онзагай турганын утпаан мен, интернационалчы найырал бисти өөредилгеге-даа, күш-ажылга-даа каңнап каан. Коллективке найырал быжыгда, сагылга-чурум-даа, өөредилге-даа эки боор чүве. Бот-тывынгыр уран чүүлге, спортчу маргылдааларга шаңналдыг черлерни ап турганывыс — найыралывыс херечизи. Хөй-нити ажылдарынга болгаш өөредилгеге чедиишкиннеривис дээш бүдүн бөлүк Шушенское баар шаңнал алганывысты, ынаар чорааныывысты утпас мен. Чүге дизе ол биске үнелиг, училищевиске аар өртектиг-даа болза, чоргаарланчыг шаңнал болган. Амгы үеде ооң сургуулдары кайнаар-даа, даштыкыже безин чоруп турар-дыр.

Бүдүрүлге практиказынче күзелдиивис-биле үнүп турдувус. «Тудугжу мергежил эң хүндүлүг, маляр — база-ла тудугжу» — деп, кезээде-ле кады чоруур мастеривис Галина Ивановна чагыыр чорду.

1968 чылда училищени доозуп алгаш, 48 дугаар тудуг эргелелинге ажылдап киргеш, ам ында 22 чыл ажылдап тур мен. Кандыг-даа ажыл хүндүткелдиг. А бистиң республикада тудугжунуң күш-ажылын бедик үнелеп турар. Биске аныяктар бо-ла ажылдап чедип кээр, ынчалза-даа оларның холу, чүге-ле ийик, салдынчак боор-дур. Тудугжу деп мергежилди оларның чедир үнелевейн турары көскү.

Чээрби ажыг чыл бурунгаар кады өөренип чораан эштерим Татьяна Сагалакова — тудугжу, Ирина Лубошникова училищеде ажылдап турар. Бистер ышкаш мергежилин кагбаан, чонунга бараан боор чоруур тудугжулар эвээш эвес. Мергежилинге бердинип ажылдаары кижиниң быжыг туруштуундан хамааржыр боор чүве.

Училищениң юбилейи-биле холбаштыр коллективке чогаадыкчы чедиишкиннерни, сургуулдарга быжыг билигни күзевишаан, мергежилин солувазын оларга чагыксаар-дыр мен.

Валентина БОРБАК-ООЛ.

48-ки тудут эргелелинде штукатур-маляр, Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу.

ТҮҢНЕП ЧУГААЛААРГА...

Бөгүн Кызыл хоорайның тудугжуларның профессионал-техниктиг № 4 училищези бодунуң үндезилеттинип тургустунганындан бээр 25 чыл оюн демдеглеп турар. Чүү турганыл, амгы үеде чүвүс барыл, бистиң тудугжу училищевистиң келир үези кандыг болурул?

Тыва АССР-ниң чазааның эгелээшкини-биле училищени 1965 чылда үндезилеп тургускан. Ынчан ХПТУ-35 (амгы ОПТУ-4) Кызылдың барыын талазында тудугжулар сууржугажынга ыяш барак бажыңга турган. 600 олуттуг чаа бажыңче училище 1972 чылда көшкен. Эң эгезинден тура бөгүнге чедир училищениң бааза бүдүрүлгези — «Тыва тудуг» трест. Чээрби беш чыл дургузунда училище 8-10 аңгы тудугжу мергежилдерге 10 муң хире ажылчыннарны треске болгаш республикага белеткеп берген.

Бистиң училищевистен дыка хөй төлептиг кижилер үнген. Олардан дыка хөй кижи профессионал бедик мергежилди чедип ап, республиканың алдарлыг тудугжулары болган. Оларның шуптузунуң аттарын адап санаары берге. А оларның тудуп тургузушкан база тудуп турар объектилериниң чежезин ол дээр. Доозукчу тудугжуларывыстан каш-ла кижиден сактып адаайн: Б. Б. Ензак, Н. Б. Донгак, З. Б. Донгак, И. М. Лубошникова, Е. Н. Балабанов, В. М. Пушкарев болгаш оон-даа өскелер боттарының бүдүрүкчүлүг күш-ажылы дээш чазактың шаңналындаа, күш-ажылчы коллективтерниң хүндүткелин-даа чаалап алганнар.

Тускай инженер-педагог эртемни чедип алгаш, төрээн училищезинде бүдүрүлге өөредилгезиниң мастери болуп ажылдап чедип келгеннер база бар. Чижээлээрге, Т. В. Сагалакова — профтехөөредилгениң тергиини, бүдүрүлге өөредилгезиниң мастери, бодунга төлептиг салгал — бүдүрүлге өөредилгезиниң мастерлерин ол белеткээн. Светлана Шалык, Татьяна Чечекпаа, Валентина Фёдорова болгаш оон-даа өскелер республика тудугларында ажылдап турарлар. Т. М. Нурсат, М. М. Оюн, О. С.-Д. Сат, Н. Л. Спрыгин, В. Г. Шубин, А. Г. Карашпай болгаш училищениң оон-даа өске доозукчулары ол-ла училищеде бүдүрүлге өөредилгезиниң мастерлери.

Училищениң тургустунган хүнүнден эгелеп бо хүннерге чедир ажылдап турарлардан РСФСР-ниң профтехөөредилгезиниң алдарлыг мастери, он удаа доозукчулар доостурган, ол дээрге барык 300 хире кижи. А. А. Юшкова, училищеде күш-культура башкызы А. Ж. Бархонов оларның күш-ажылчы үлүүн онзалап демдеглексээн мен. Күш-культурага хандыкшылдыг сургуулдар күш-ажылга база чедиишкинниг болурун практикадан көрүп тур бис.

1989-1990 өөредилге чылында 730 сургуул хүлээп алыр тургаш, 907 кижини хүлээп алдывыс. Чылда ортумаа-биле 803 кижи кылдыр алыр болза, ол хире кижиге акша-хөреңги чарыгдалы 2 млн. рубль ажып турар.

Училищеде ийи өөредилге корпузу бар, ийиги корпусту 1989 чылда тудуп дооскан, общежитие-биле аргыжар чылыг өдүглүг. Чуртталга корпузунда спорт, хуралдаар залдар, столовая, буфет, хеп уштур чер ажылдап турар. Ол бүгүнү эде дерээн. Өске корпуста чеди өөредилге мастерскаялары бар. Сургуулдар аңаа чүгле мергежил чедип ап турар эвес, а кандыг-бир продукция бүдүрүп, билиг-мергежилин улам байыдып турар. Ол дээрге чада, балкон дуглаглары, демир четкилер, узун сандайлар болгаш оон-даа өске чүүлдер болур. Оларны сургуулдар бааза бүдүрүлгениң тудуг эргелелдериниң чагыын ёзугаар күүседип турар. Ол ышкаш олар чоннуң хереглел бараанарын (табуреткаларны, маскаларны, кескилерни, хүл-узарларны, эжик болгаш соңга блоктарын) база бүдүрүп үндүрүп турар. Ындыг продукцияны көвүдедир кылып болур арга бар, ынчалза-даа Күрплан, биске план онаап тургаш-даа, тудуг материалдары-биле чедир хандырбайн турар. Бүдүрүлге практиказының бүгү дургузунда сургуулдар (бөлүк бүрүзү планныг) эрткен 1989 чылда 200 муң рубль ажылдап алган, ол дээрге планныг онаалдаларын сургуулдарның 139 хуу күүсеткени-дир. Өөредилге-бүдүрүлге ажылдарындан кирген орулга училищениң материал-техниктиг баазазын быжыглаарынче үнүп турар. Училище хууда тудуг кылырынга бодунуң күжүн шенеп турар. Эрткен чылын ийи квартиралыг чуртталга бажыңын тудуп алдывыс. 1990 чылдың планында гараж, 30 тонна ногаа шыгжаар чер болгаш чуртталга бажыңнарының тудуглары кирип турар. Музей болгаш профтөп тургузуп алыры база сорулгавыс. Кылыр ажылдар-ла хөй.

Училищениң баазазында ПТУ сургуулдарының ырының болгаш танцының республика ансамбли каш чыл улаштыр ажылдап турар. Бистиң сургуулдар концерти-биле дыка хөй хоорайларны кезээн. Аас чогаал коллективи — Красноярскиге болган зона көрүлдезиниң лауреады болгаш Белгородка болуп эрткен Бүгү-россия конкурузунуң дипломантызы. Танцы коллективи Кремльде Съездилер ордузунуң сценазынга база оюнун көргүскен.

Инженер-конструктор Б. Ч. Гомбоевтиң чогаадыкчы мастерскаязы-биле харылзаа тургустунган. Тыва улусчу хөгжүм херекселдериниң бирги бөлүү белеткеттинген. Ол херекселдерни кииринштиргеш, уран чүүл удуртукчузу Т. Т. Балдан оркестр тургускан. Сургуулдар ийи чыл дургузунда ол хөгжүм херекселдеринге ойнап өөренип алган. Ийи сургуул Иван Амырта биле Херел-оол Хертек национал хөгжүм херекселдери чазап кылырынга өөренип алгаш, белеткекчи-мастерлер дипломун камгалап алганнар.

Училищеде болгаш общежитиеде катай 18 бөлгүм болгаш спортчу 16 секция ажылдап турар, сургуулдар хостуг үезин ында ажыктыг эрттирип турар. Училищениң амыдыралын көргүскен фильм безин көстүп келген. Ол дээрге башкы В. К. Гущинниң удуртуп турары бөлгүмнүң ажылының түңнели-дир.

Дыка хөй эки ажыл-херектер болгаш чаңчылдар бистиң коллективте бар. Ынчалза-даа бо хүннерде шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар, сургуулдарның талазындан корум-чурум хажыда бээр чоруктар бар болуп турар. Өөредилге программазы тодаргай эвес, кабинеттер дерилгези эргижирээн, өөредилге номнары эртем-техниканың бөгүнгү деңнелинден чыдып каап турар.

Анатолий СУМЕНКОВ.
Училищениң директору.

ЧҮГЕ ҮНҮП ЧОРУТКАНЫЛ?

Ыракы Мөңгүн-Тайгаже «Шынның» корреспондентизи аңаа аъттанмаан. Чүү-даа чүве уктуг, дөстүг болгай. Ол Бай-Тайганың Кызыл-Дагга болган бир хуралдан эгелээн. Ында округтан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр депшиткен, ук районда улусчу контроль комитединиң даргазы К. С. Дилакка соңгукчулар-биле ужуражышкын үезинде «Шын» солунга эрткен чылдың сентябрьда үнген шүгүмчүлелге хамаарыштыр айтырыг салган. Аңаа К. С. Дилакты шүгүмчүлээн турган. Ук айтырыгта харыылап тура, Киров Салчакович солунда үнген шүгүмчүлелдиң үндезиң чогуп, ол дээрге аңаа удур калбарган ажыл дээрзин бадыткаарын кызыткан.

Аңаа тайылбырны бээри-биле солуннуң редколлегия кежигүннери Кызыл-Дагга чедип, соңгукчулар-биле ужурашкан-даа. Ынчалза-даа К. С. Дилакка хамаарыштыр редколлегия аңаа чыылганнарның чамдыктарын бүзүредип шыдаваан, харын-даа чамдык кижилер редакцияның ажылдакчыларының тайылбырынга дуй шавыышкынны кылган.

Ынчангаш чеже-даа күзенчиг эвес турган болза, эрги иече эглир ужурга редакция ынчаар таварышкан.

К. С. Дилак улус депутаттарының Мөңгүн-Тайга район Совединиң күүскомунуң даргазының албан-дужаалынга ажылдап турган үезинде районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге үлүг-хуузун киирип келгенин районнуң чону үнелеп турар. Бо талазы-биле кандыг-даа маргылдаа турбас ужурлуг. Районга элээн каш чылдарда ажылдап, чурттап каапкан, аңгы-аңгы ажылдарга ажылдап чораш, райкүүском даргазынга чедир депшип келген удуртукчузунга мөңгүн тайгажылар баштайгы удаада дыка-ла идегеп турганнар.

Ынчалза-даа тыва улустуң «Ынанганың бажын ат чизин» деп үлегер чугаазы бар. Шынап-ла, Киров Салчакович Дилак райкүүском даргазының албан-дужаалынга саадапкан соонда, ооң «чези-холазы» көстүп келген. Ооң ажылының стилинде болгаш методтарында таарымча чок чүүлдер хөй дүр деп чүвени чон эскерип каан. Райкүүскомнуң килдистериниң ажылдакчыларындан эгелээш К. С. Дилактың аактыг сөзүн, халалыг чемелээшкинин, каразыышкынын дыңнаан кижилер көвүдеп эгелээн. Оон адының кырынга шыңгыг шүгүмчүлел кылыптар болзуңза, кара шорун-на деп. Күүскомнуң ажылдакчылары чугаалажып органын хөй удаа дыңнаан мен. Шүгүмчүлел кылыпкан кижилерни истеп-сүрер, оларны кабинединге эккеп алгаш кончуг эъдинге-ле кирерин чугаалап-даа турар кижилер бар-ла чорду. Дарганың шак мындыг халалыг ажылдаашкынын сойгалаар чугаалар ол-бо черлерже шуужуп эгелээнинин бир чылдаганы-даа ында.

Бир-тээ ындыг болганда, маңаа тодаргай чижектерлиг, дарганың кылыңныг сезин, аарышкылыг аксын дыңнап мага ханган, ынчалза-даа дарганың «шелиптерин» билир болгаш, ажылдап орар ажылынга артып каарының арга-хоргазын бодааш, чүрээнге шыгжап чораан хомудалдарын корреспондентиге ажыт-чажыт чогу-биле ак саазынга бижээн-даа, аксы-биле чугаалаан-даа кижилерниң берген чүүлдерин кысказы-биле киирип каайн.

ӨШКҮ-СААР САЛЧАК:

— 1986 чылда «Шын» солунга «Шүгүмчүлел кызарга болур бе?» деп эгелиг чагаамга К. С. Дилакты шүгүмчүлеп бижээн кижи мен. К. Дилак шүгүмчүлелдиг санал-оналга кончуг удур кижи. Ооң адының кырынга шүгүмчүлел кылыр болза, ол кижини шуут көрбестээр, ажыл-агыйындан кызар-кыяр, эрге-дужаалын ажыглаар дарга деп билир мен. Ону бижээн ужурум мындыг. 1986 чылда ревизия түңнели чугаалашкан хуралга К. Дилак бодунуң эрге-дужаалын ажыглап алгаш, 1200 рубльди кандыг-даа документ чокка чарыгдал ордери-биле алганын база оон соонда унты идик апканын шүгүмчүлээн кижи мен. Оон бээр-ле К. Дилак мени ала караа-биле көрбестээн. Ынчангаш чон аразында кара чаңныг «кара каарган» деп хоп-кочуга киргениим ол.

Кара-кыс Чүльдүм, райкүүскомда партия эге организациязының секретары:

— К. Дилак ооң адының кырынга шүгүмчүлел кылыпкан кижилерни көөр хөңнү чок апаар, кызып-кыяр, оларның четпезин коптарыксаар дарга-ла болгай. Партия кежигүнүнүң дадывырын каш катап сагындырбаан шаанда, төлээр эвес. Райкүүскомда партия эге организациязының 1989 чылдың сентябрь 15-те болган отчёт-соңгулдалыг хуралынга коммунист К. Дилактың кежигүн дадывырын чогуур үезинде төлевейн турарын шүгүмчүлээн. Шынап-ла, коммунист К. Дилак 1989 чылдың июнь, июль айларының кежигүн дадывырын каш удаа сагындырып келгениниң соонда төлээн. Партия эге организациязының отчёт-соңгулдалыг хуралы болур мурнуу чарыында коллективте бүгү коммунистерниң болгаш кежигүн эвес ажылдакчыларның ортузунга анкета тараткан турган. Кежигүн дадывырын үргүлчү-ле озалдадып төлээр, партия хуралдарынга бо-ла озалдап келир азы шуут келбейн баар коммунист К. Дилактың хууда херээн партия хуралынга чүге сайгарып көрбейн турарының дугайында айтырыглар хөй турган.

— 1986 чылдың январьда эргелекчивис пенсияже үнген. Райкүүском даргазы К. С. Дилак мени келдирткеш, түр када эргелекчилеп ажылда дээн. Мен ынавайн турумда-ла, бодунуң эрге-дужаалын ажыглап, «Мээң кадайымны өөредир сен, ол-ла-дыр» дээш, кадайы К. К. Дилакты районнуң социал хандырылга килдизинге бухгалтерледип каан. Бухгалтерия ажылы билбес кижи-биле чартык чыл хире хилинчектендим. Шыдажып чадап кааш, партия райкомунуң секретарынга-даа кирип турдум. Ону билип кааш, К. Дилак мени кел дээш, «Чүге ыңай-бээр кирип, хоптанып турар сен. Эргелекчилеп шыдавас эвес сен. Мээң кадайымны кызып үндүрер деп турарың ол-дур» дээш кончуттунуп турганын черле утпас мен — деп, районнуң социал хандырылга килдизиниң эргелекчизи солуннуң корреспондентизинге хомудап чугаалаан.

Удуртукчу, коммунист К. С. Дилактың бодунуң адының кырынга шүгүмчүлелге кайы хире хөңнү чогун мындыг чижектер база бадыткаар.

А. БЕГЗИ — районда радиодамчыдылгазының редактор-организакчызы:

— Партия райкомунуң бюрозунга чугаалашкан айтырыглар талазы-биле материалдарны тус черниң радио дамчыдылгазынга болгаш СЭКП райкомунуң органы — «Партийжи амыдырал» хана солунга бижиир, ооң күүселдезин шүгүмчүлеткен удуртукчу коммунистерден негеп, оларның харыызын радиога дамчыдып хана солунга бижиир кылдыр чурумчуткан чүве. Шак ындыг шүгүмчүлелдиг материалдарга харыы бээрин райкүүском даргазы К. Дилактан база райкүүскомда партия эге организациязындан негеп, айтырып турган мен. Коммунист К. Дилак мээң ол чөптүг негелделеримге харыы бээр хамаан чок, харын-даа партия райкомунуң бирги секретары В. Д. Хемер-оолга хомудап, «Шак бо Адыг-Түлүш Бегзи партия райкомунуң бюро кежигүнү, райкүүском даргазы кижи мээң ат-алдарымга халдап, чон мурнунга бужартадып туруп берди. Ынчангаш А. Бегзиге кандыг-бир хемчег көргүзер, ол ажылындан хостаары чугула» деп айтырыгны каш удаа тургузуп келген.

Кижи бодаарга А. Бегзи айтырыгны шын көдүрген. Ынчалза-даа удуртукчу, коммунист К. Дилак ынчаар туразында аажылап турда, райкүүскомда партия организациязының мурнунга бо айтырыгны А. Бегзи чүге тургуспааныл? Азы база-ла ажыл-агыйын оскунуптарындан корткаш, айтырыгны көдүрбейн барганы ол ирги бе?

«Шүгүмчүлелдиг саналдарны күүседир талазы-биле улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң ап чорудуп турар хемчеглериниң дугайында» күүском даргазы К. С. Дилактың илеткелин СЭКП Мөңгүн-Тайга райкомунуң 1987 чылдың сентябрь 17-де болган бюрозунга чугаалашкан турган. Ынчан болган бюроның доктаалында айыткан шүгүмчүлелдиг саналдарның күүселдезиниң дугайында коммунист К. С. Дилактың отчёдун СЭКП райкомунуң 1988 чылдың май 20-де болган бюрозунга дыңнап чугаалажып турда, санал берген коммунистер мындыг шүгүмчүлелди кылган.

В. С. ДОНГАК — Мугур-Аксы ортумак школазының директору:

— Райкүүском даргазы удуртукчулар артынга көстүр-көзүлбес ыйыдыышкын кылыр, улустарны үскүлештирерин бодаар. «Дидир-дидир-биле» ажылдаарынга ынак кижи.

К. С. БОРАРГАН — хөйжу, партия райкомунуң бюро кежигүнү:

— Күүском даргазы талтаашкындан уштунмаан. Чонмону эскерип, бодунуң кадарчылар безин чугаалажыр турар апарган. К. Дилактың талазындан шүгүмчүлелге удурланыр чүве бар. Ол чүге читпезил? Эрткен чылын бюрога бо айтырыг база көдүрлүп турду. Партия талазы-биле шыңгыы доңгудар деп саналдыг мен.

А. С. Самдан — СЭКП райкомунуң бюро кежигүнү:

— К. С. Дилакты ажылындан хостаар.

СЭКП райкомунуң бюрозунуң доктаалында айыткан хемчеглерниң күүселдезин четпес организастап, контрольдап келгени дээш К. С. Дилакты партия талазы-биле шыңгыы доңгуткан.

Ам партия райкомунуң 1989 чылдың сентябрь 27-де болган бюрозунуң доктаалы-биле номчукчуларны кысказы-биле таныштыраал. «1989 чылдың сентябрь 6-да № 208 «Шын» солунга үнген «Түңнел чок ревизия» деп материалга хамаарыштыр айтырыгны чугаалашкан. Партия райкомунуң бюрозунуң доктаалында мынча деп бижээн. «Удуртукчу коммунист К. С. Дилактың харысалга чок чоруун илереткен материалды «Шынга» 1988 чылдың февраль 4-те райкүүском бухгалтери (ам эмнелгениң бухгалтери) Өшкү-Саар Салчак бижээн. К. С. Дилак сан-хөө айтырыгларынга хажыдыышкыннар илереп кээрге, оон тодаргай түңнел үндүрбес, харын-даа сан-хөө чуруму үреп турган кижилерни шыңгыы харысалгага киирер туржук, оларны камгалап келген. Бодунуң адынга шүгүмчүлел кылган Ө-С. Салчак, Д. Идам-Сүрюн оларга база чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлгезиниң ажылдакчыларының хомудалдарынга хамаарыштыр түңнел үндүрбейн, харын-даа истеп-сүрер чоруктарга четкен. Д. Идам-Сүрюннуң хомудалынга хамаарыштыр СЭКП райкомунуң бюрозу К. С. Дилакка шыңгыы сагындырыг берген турган.

К. С. Дилактың кадайы коммунист К. К. Дилак тускай эртеминиң дугайында кандыг-даа документ чок хирезинде. Үр үениң дургузунда эмнелгеге ажылдап келгениниң дугайында хомудалдар хөй келгениниң соонда, чүгле түр курс дооскан херечилелдиг болган. (Редакцияның тайылбыры: Бо материалды бижиир мурнунда республиканың кадык камгалал министриниң оралакчызы О. К. Ондар-биле харылзашкан бис. Күнзенмаа Куруевна эмчи талазы-биле дооскан тускай эртеми чок, а эмчи сестраларының түр курузун дооскан дугайында шынзылгазы бар дээрзин ол удуртукчу бадыткаан).

Коммунист К. С. Дилак эмнелгеге ажылдап турган кадайы К. Дилакты райкүүскомнуң социал хандырылга килдизинге бухгалтер кылдыр хүлээп алган. Ол аңаа чеди ай ажылдаан. Амгы хүннерде эмнелге шугумунда («Сайзанак» уруглар садигиниң эмчи сестразы) катап ажылдап кирген. К. К. Дилактың эмнелгеге ажылдаан стажын үзүктелиишкин чок кылдыр улуг эмчи турган Д. С. Успун меге бижилге кылып бергенинден ам К. К. Дилактың стажы үзүктелиишкин чок апарган. Шак мындыг меге бижилгениң түңнелинде хөй чиигелдени ап келген. (коммунал ачы-дузазы — чырыкты, одаар чүүлдү, бажың хөлезизин төлевейн келген. Эмчи талазы-биле ортумак тускай эртеми безин чок К. Дилакты тускай эртемниг специалист кылдыр санап турарындан шак мындыг халас ачы-дуза чедиттинип турар).

К. С. Дилак партия Уставын хажыдып, партияның болгаш күрүнениң сагылга-чурумун үреп, кадайының күш-ажыл дептеринге баш удур сагыштыг-биле меге бижилге кылганын чажырганы дээш шыңгыы доңгудар». Бо дээрге партия райкомунуң бюро доктаалында бижиттинген документ-тир.

К. С. Дилактың хамыкты хайындырып, хараачыгайны ужудуп турганының бир мындыг чижээ база бар. Күүском даргалап турар шагда ол ооң кабинединче «селектор» киирттип алган. Удуртукчу кижиге ол херек харын. Ынчалза-даа кылыр ажыл тыппаан чүве дег, ажылга келгеш, оозун күүскомнуң бүгү килдистеринче ажыдып кааш, ажылдакчыларының эки-бак чугаазын дыңнаар чаң база тыпкан. Бир-ле ажыдыпкаш, кулак салып орарга, райстат ажылдакчылары ооң дугайын чугаалажып органын дыңнап кааш, ол килдистиң ажылдакчызы Е. Ондарны кабинединге келдиртип алгаш, чаа-ла «чунар-бажыңнаткан». Ол чүл? Хамаатыларның хостуг эргезин кызып-кыйганы ол эвеспе? Күүском даргазының «чогаадыкчы» чоруунуң түңнелинде райкүүском ажылдакчылары бажыңнарынга безин чугаалажырда сымыранып чугаалажыр апарган турган деп дыңнаан мен.

— Райкүүском даргазы турган К. С. Дилак партия райкомунга болур хуралга мени камгалаар сен дээш дилеп, мени будулдуруп туруп бээрге, чүвениң ужурун билбейн баргаш, К. С. Дилакты шын эвес камгалап турган болган мен — деп, шериг албан-хаакчы, район Совединиң депутады С. Мовсесян солуннуң корреспондентизинге чугаалаанын маңаа киирип каары черле артык эвес боор.

Райкүүском даргазы К. С. Дилактың ажылында шак мындыг четпестерни илереткен чагаалар ол-бо черлерже шуужуп туруп бээрге, коммунист К. С. Дилактың хууда херээн партия райкомунуң бюрозунга көөр ужурга таварышкан. Ынчангаш күүском даргазының албан-дужаалындан хостаар дугайында билдириишкинни К. С. Дилак бижиир ужурга таварышкан. 1989 чылдың сентябрь 22-де болган Мөңгүн-Тайга район Совединиң тоску чыыжының оңгу сессиязынга организастыг айтырыгны чугаалажып көргеш, К. С. Дилактың билдириишкинин үндезилээш, ону 1989 чылдың сентябрь 22-ден эгелеп райкүүском даргазының албан-дужаалындан хостаан.

Маңай-оол ОЮН.
(«Шынның» тускай корр).

РЕДАКЦИЯДАН:

Партия райкомунуң 1989 чылдың сентябрь 21-де болган бюро хуралынга К. С. Дилактың ажылының дугайында чугаалашкаш, бюро мындыг доктаалды хүлээп алган турган: К. Дилактың хуу херээнге кикир бижившаан, ажылындан хостаар дугайында айтырыгны район Совединиң сессиязынга киирер. Ындыг доктаалды хүлээп ап тургаш-ла, партия райкому, ооң бирги секретары В. Д. Хемер-оол болгаш бюро кежигүннери коммунистиң адынга төлеп чок чорук кылып, партия Уставын хажыдып, партияның болгаш күрүнениң сагылга-чурумун үреп, кадайының күш-ажыл дептеринге меге бижилге кылганын чажырып турган коммунист К. Дилактың херээн чымчаткаш, харын-даа ажылдан хостаар дугайында билдириишкинни бижиттирип алганы база элдеп. К. Дилактың келир үезин, амыдырал-чуртталгазын бодааш, кээргээн сеткил-биле ажылдан хостаар дугайында билдириишкин бижиттирип алган дугайында партия райкомунуң бирги секретары В. Д. Хемер-оолдуң база бюро кежигүннериниң агартынышкыны оларның партийжи быжыг туруш чогун, принципиалдыг эвес болганын херечилеп турар.

К. С. Дилак шүгүмчүлепкен солунну партия обкомунче, Дээди Советтиң Президиумунче болгаш Министрлер Чөвүлелинче хомудаарын ам-даа уламчылавышаан. Ооң шүгүмчүлелге удурунуң бир бадыткалы база бо. Бо талазы-биле чогуур үнелелди ооң ажылдай берген черинин коммунистери бээр ирги бе?

Шоодуглар

БАШТАК

Баштаң билбес кижини чартыын дүмбей караңгы хөме алган айга чүүлдеш деп болур.

Угааны чер албас кижи баштак-даа билир шаа чок.

Долгандыр амыдыралга өөрүп, каттырып чорзуңза, ол база сеңээ ынчаар хамааржыр.

ЧАРЛАЛ

«Прогресс» деп идик фабриказынга бедик мергежилдиг быжыкчылар, даараныкчылар, хептекчилер дарый херек, ол ышкаш ногаа баазазынга кергээ ёзугаар ажылдаары-биле конструкторлар, модельерлер база херек.

ТЫВА БЕРГЕН

Сидоров Петровка мынча деп хорадаан:

— Кавдаай кижи сен, эш. Кажарлава. Мен ийи тууйбу дажып турумда, чаңгыстап-ла турар, чүге ындыг сен?

Петров Сидоровче көргеш, мынча дээн:

— Бодуң харын чакар сен: ыяап-ла ийилеп дажыыр, хөй катап маңнаарындан шылагзынарың олдур.

КАРААМ ЧЕТПЕС

— Тарас, чолаачыга чүге өөренип албас сен, эки ышкажыл?

— Караам четпес... Херим кырында бора-хөкпеш олур, көрдүң бе?

— Ийе, көрдүм.

— Ол-дур харын, а мен көрбейн-дир мен.

Кыска одуруглар

Баштактарга апрель 1-де бүзүрээри берге, а карак чаакчыларынга — бүдүн чыл дургузунда.

Баштак билбестерге чылда бир катап болур каткы хүнү безин хөйзүмээр ышкаш сагындырар.

Четпестер-биле демисежирде баштактаныр турган чүве болза, баштактанырларның өртек-үнези та кайы хире болур ыйнаан.

• • •

Күзээнин шуптузун чедип албаажеге чедир, ол бодунуң хөрээн шапчып келген.

• • •

Чүгле саазын очулдуруп орар кижини очулдурукчу деп болур бе ынчаш.

(«Хөглүг петит» деп шоодуглар номундан.)

Сонуургап номчуңар

ТОГДУ КУШ

Тогдунуң салым-чолу — бистиң чүвени чедир бодап билбезивистиң, культуравыстың кудузунуң, чүгле чаңгыс хүнүү бодап чурттап өөренип калганывыстың көскү херечизи-дир. ССРЭ-де бо куштуң ниити саны 4 муңдан ашпайн турар дээрзинге бүзүрээри берге, а бистиң чурттуң девискээринден дашкаар ооң саны чүс ашпайн турар.

Тывага тогдунуң санының хеп-хенертен кызырылганы 40 чылдарның төнчүзүнде билдинип келген, а Хакасияга оон-даа эрте.

Амгы үеде тогдунуң «төрээн бажыңы» кылдыр кандыг хову турганын деп чүүлдү тодарадыры берге. Тывада болгаш Минусинск ыйгылаанда бо хову кужун ындазаа көрүп болур. А кажан шагда тогдунуң саны бо черлерге аажок көвей турган. Тывада ол куштуң ууларын амдыгаа чедир көрүп болур, а Абакан, Шира ховуларында уялавайн турар деп чугаалап болур.

Тогдунуң санының кызырылганы 50—60 чылдарда ону автотранспорт-биле сывыртап тургаш төтчеглээнинде. Ховуларның кур черин аңдарып, кедээ ажыл-агыйга химижидилгени ажыглап эгелээни база улуг салдарлыг болган. Оон аңгыда тогдунуң санының кызырлырынга ооң биологтуг онза талалары база киржип турар. Кыс тогду 3-4, а эр тогду 5-6 харлыында үре-төл бодарадыышкынынга киржир. Ийиден хөй чуурга чуургалавас.

ООЧУРГА 20 ЧЫЛ

Социологтарның бадыткап турары-биле алырга, совет кижи амыдыралының дургузунда оочурга 20 чылды чарыгдап турар. Оочурнуң чылдагааннарын бо хүннерде шинчилеп турар болгаш оон дугайында хөйнү бижип турар. А херек кырында амгы үеде кандыг-даа чүүл дээш оочурларга каш-каш шактарны, чылдарны, он-он чылдарны эрттирип турар бис.

Кызылдың чурттакчылары чунар-бажыңнарга, садыгларга, ниитиниң чемненилге черлеринге хөй үе-шакты чарыгдап турар. Бажың телефон оочурунда турарлар он-он чылдарда манап турар.

МУРНУКУ ЧЕРДЕ

«Тыва даг-дүгү» комбинат республикада эвилел ужурдузалыг үлетпүр бүдүрүлгелериниң эң-не баштайгызы. Ооң бирги ээлчээ 1964 чылда ажыглалга кирген. Комбинаттың өртээ Ак-Довурак — Абаза автооруук-биле кады 100 млн. ажыг рубль болган.

Сөөлгү үелерге чедир «Тыва даг-дүгү» комбинат план талазы-биле карылгалыг бүдүрүлгелерге санадып келген.

Даг-дүгүнүң пөс-таавы сорттарының шыгжамырының талазы-биле Ак-Довурактың байлак тывыш чери Совет Эвилелинде мурнуку черни ээлеп турар.

Артур ХЕРТЕК.

ШААЖАҢ АЯКТАР

Баштак аян-биле

Мерген Бадыевич ай эгезинде барыын районнарның бирээзинче сургакчылаар апарган. Чогум кандыг ажыл-херектерни бүдүрер мен дээрзин ол ыяк билир кижи. Бо удаада база-ла мал-маганның хүр кыш ажып турарының дугайында айтырыглар сайгарары-биле ооң сургакчылаашкыны холбашкан.

Аэропортка чедип келирге, ынай-бээр ужар дээннерниң арбыны хөлчок, чамдыктары дүүнгү-ле пассажирлер дээрзи илдең, чедер, баар черлериниң аайы-биле бөлүглежип алгылаан, ол-бо чүүлдер дугайында хөөрешкилээн, а чамдык шагзырааннар саңгыларда «чыргал сугнун» аалынче барыксаачыыг, чыл-чырааа бергилээн, чарлакчының үнүнден сырбаш кылып каап олургулааннар.

— Экии. Мерген Бадыевич? — дизе-ле, ооң таныыры бир аныяк журналист кыс уткуштур базып келген.

— Экии! Кайы чүкче ужарың ол, Омак? — деп, Омакмааның адын ам кыскалады, а харын-даа чассыды адаан.

— Барыын талаже, а силер? — деп, өде-чара кыс удур айтырган.

— Мен база-ла барыын талаже ужар мен. Оруувус чаңгыс углуг-дур бис, дом. Аалыңга, аалыңга даадым, аваң сугга база баар сен ыйнаан? — дээш, Мерген Бадыевич ынай-бээр эрестиг коргүлээн.

— Ыяап-ла баар мен. Багай авазын оя бээрге кайын боор. Харын туткан чүвем хөй. Силерге эмгелештирип алырымда амырадым, Бадыевич — дээш. Омакмаа шыырак ишкир барбажыгашче көрген.

— О, оо! Аалчы кижи ышкажыл сен? Сартык четтирер дээн кижиге чүнү-даа чуъктедип кагза, шыдажыр апаар. Деңге чораанның деми чаңгыс дээр болгай, дунмаим — дээш. Бадыевич шагынче көрген.

Удаткан чок чарлакчы кыс оларның ужар-хемезин чиңгежек, хоюг үнү-биле чарлай каапкан.

Демги барбажыгашты Бадыевич сегирип алырга, аары бир-ле коргулчунзуг. Ол хирезинде иштинде шил ышкаш савалар аяар дагжааннар. Бо-даа чугула чүък-тур эвеспе дээн сеткили-биле Бадыевич барбажыгашты ийи холдап сегирип алган.

Ужар-хемениң чалгыгнары агаарга эжинмишаан, хүн ажар чүкче согуннаалып орган. Чедер черинге чедир ындыг-ла талыгыр эвес, а шак хире ужудар-даа болза, Бадыевичиниң дүүн кежээ чооглапканы «бичии чүвези» соок кара дер боол, эът-кежинде чымынайнып чораан. А кужур Бадыевич удаткан чок-ла шагынче көрүп каап, аар барбажыкче идегел-биле карак уштап каап чорда, ужар-хеме сирлеш кылдыр шөлдү шимчедипкензиг, черде хонупканының кедээзин бере каапкан.

— Менди-чаагай-ла ужуп келдивис. Мырыңай-ла чайгавады. Чамдыкта дуу сыннар кырынга... — дижип, кады келгеннер өөрүшкүлүг тарап турганнар.

— Че, эки келдиңер бе, Бадыевич! — деп, Омакмаа оон айтырган.

— Чүгээр келдим. Ынчалза-даа... — дээш, улус дыңнап кааптар дээнзиг, Бадыевич шак дүшкен.

Омакмааның дөргүл-төрели багай бажың иштинге сыңмас хире улус болган. Ооң кадында угбалары, честелери, акылары, чааваларлары бис-даа дижирлер бар.

— Шайлап көрүңер. Ырак-узактан үнген улус суксаан боор силер — дээш. Омакмааның авазы сүттүг шайын баштадыр аъш-чемин стол долдур де-тепкен хөөреп турган. Бадыевич чөкпектиг чиңгетарааның кырынче ийи катап шай кудуп алгаш, оозун аартап олурда, Омакмаа туп-тура халааш, аар барбажыкта барган.

Мерген Бадыевич өскелер-биле бир дөмей ону сонуургай берген.

Барбажыктан ужулган саазында ораап каан бир дүрүг чүвени чазарга-ла шаажаң аяктар!... Дөрт дүрүг шаажаң. Бир дүрүгдеде, он хире аяк. Дөртен хире шаажаң аяк аар болбайн канчаар!

Омакмаа ол-ла бүгү шаажаң аяктарын авазынга, угбаларынга, чааваларынга чоргааралдыг үлеп бергеш, делир стол чанынга келгеш, аякта сүттүг шайын аартай берген.

А бажың иштинде хөй-ле херээжен чоп демги шаажаң аяктарны чарашсынып, сонуургай бээрге, эрлер база-ла оларның талазында барганнар.

Деңге чорааннарның деми чаңгыс, бо шаажаңнарны маңаа мен эккелчип бердим чоп дээнзиг, Мерген Бадыевич дер-бузу шаагайны берген шайлап олурган.

Монгуш ТУМАН-ООЛ.

ЧЫЛАН ЧЫЛДЫ ҮДЕП ТУРА...

Мен Чылан чылдың шагаа байырлалының бүдүүзүнде тыва кидис өгге төрүттүнген мен. Оон бээр чылымның таптыг-ла дөрт дугаар эргилдези февраль 25-те дооступ, бодунун ээлчеглиг эргезин Аът чылче дамчыдып берип турары бо. Ынчангаш ак Аът чыл февраль 26-дан эгелеп долу эргезинче кириптер. Бичиимде өгге келген улуг улус авам-ачамдан: «Оглуңар каш харлыг апаарды?» деп айтырарга: «Чылан чылда төрүттүнген оол бо» — деп харыылаанын бо-ла дыңнаар турдум. Ол үеде чылан деп сөстү дыңнаарга чиртим-даа, коргунчугдаа ышкаш сагындырар турган. «Чыда өлүр чылан эвес» деп улустуң чугаазын дыңнааш, ооң утказын билбес турдум.

Чылан чылдыг кижи чылан сокпас, балыгланган чыландан хан көөр болза багай болур дээн чугааны каш-даа дыңнаан мен. Чыланны хенертен белиннедип, аңаа айыыл-халап таварыштыра бербес болза, ол кымга-даа багай чүве кылбас. Бойдустуң төлү болганда, ол бодунун шаа-хирези-биле чоруур амытан-дыр.

Балдыр-бээжек үемде кырган-авам ыяш кирип эккел дээрге та кажан, чежен чыып, бөлүп каан чүве, шала черзилени берген бөлүк будуктарны бөлехаара куспактап алгаш казанак бажыңчыгаштың эргинин артап чорумда, билээмде бир-ле соок чүве билдине берди. Көрүптеримге куу, узун чылан дырбаңайнып чор. Корткаанымдан кышкырыпкаш, ыяжымны кырган-авамның баарынче шывадапкаш, үне халааанымны безин эскербейн барып-тыр мен. Сээмдан сүрүп, халып көөр чүве дег, кайы ырактан дедир харап алган тур мен. Бажыңдан кырган-авам үнмес боорга кайгап-даа. Үрдаа болбаанда узун сөөскен даңзазы-биле кочалын кыңгырадыр дагжадып чорааш, чыланны эргинден үндүр чаларадыпты. Кырган-авамның чыландан кортпазын, мал-маган эвес ынчаар үндүрүптерин кайгап, чоокшулап чеде бээримге: «Бээр дыңна, сээң чылың Чылан болгай, үш-үдүрүм оолдар өттүнүп, ооң-биле аай-баш чок бериишпейн чор. Чазын баштай ужуп келген дээлдигенге мынчаар йөрээп чор: «Делегейни десиндир, октаргайны одуртур ужар оран-таңдымның кужу бо чайын мензэ узун-курт көргүспейн көр». Ийе, бичии шаамда ол куушту көргенимде ынчаар чалбарып чораан үем-даа турган чүве...

Чамдык кижилерниң төрүттүнген чылдарының дугайында Азия чурттарының календарындан ушта бижээн очулгаларны, тайылбырларны номчуурга аажок солун. Кижи кайы чылда, кандыг сылдыс адаанга төрүттүнген болдур, ол чылдың онзагай талалары ол кижиге шилчиир сүт дээш баар. Чижээ, Пар чылда төрүттүнген херээженнер дедир, чөрүү. бодунга идегээр, чүнү-даа канчап тургаш ашаан бодунга чагырып алырынче чүткүүр деп суг тайылбырлаан боор.

А Чылан чыл — мерген угааның, чүве эндевес, тура-соруктуг. Ол чылын төрүттүнген эрлер — ээлиг, уян, чымчак, аас-дылга алдыртпас болур, а херээженнер — чараш.

Сарыг өңнүг Чылан чылды үдевишаан, үнүп келген Аът чылдың чоруу ылгын, чогунгур, аас-кежиктиг бооруун күзедим.

Маадыр-оол АРТААЛ.

Эскерип көрүңер, чүү бар-дыр?

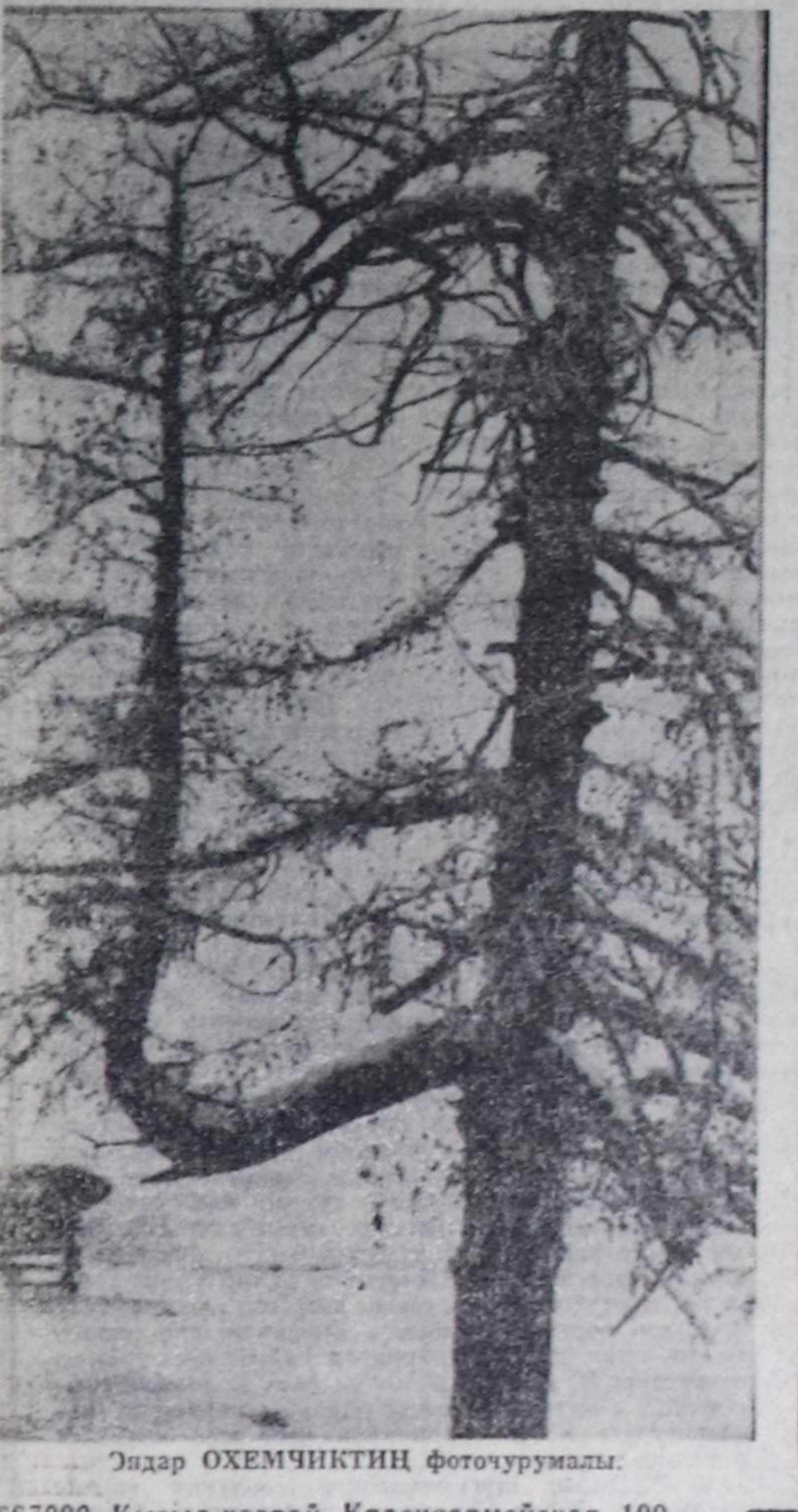

Эдар ОХЕМЧИКТИҢ фоточурумалы.

СЕС ДУГААР БААЛЫК

Тоолчургу чугаа

Сарыгбай чүгүрүк Хүрең-Аскыры-биле кадыр кашпалдан аңдарлы бээрге, ооң кожазы Маганбайның ала-чайгаар-ла ишти-хөңнү хей-аът кирип, сеткили хана берген. Маганбай бодун элдепсинип, кайгап калган: ооң мурнунда ол Сарыгбайга адааргап чораан эвес. Харын-даа өске кожалары ишти чарылгыже ооң бодунга адааргаарлар ышкажык. Херек кырында ооң мактаныпкы дег чүзү-даа бар-ла болгай. Безин чадаарда Маганбайның кадайы өске сөөк кижи, ооң хараазында ол бодун бир янзы, онзагай ап чоруур, а таныш-көрүштери чер-черде эндерик. Кадайынга шыичы. Хөй акша-төгерикти кужу-биле ажылдап ап, аас-кежиктиг амыдыралынга өпейледип, чыргап чоруур-дур.

Ынчалза-даа Маганбай бодунуң Сарыгбай ышкаш аас-кежиктиг эвезин бөгүн кээп билип каан: чадаарда чаңгыс баалык безин ажып шыдаваан. Чүге дизе ооң өгбелеринден дамчып келген уксаалыг аъды чок, а Сарыгбайның байыыргаптар чүвези чок бол, ооң сүлдезин көдүрүп чораан чаңгыс-ла чоргааралы, чеди ада ажылдыр дамчып келген хүрең чылгызындан арткан дың кара чаңгыс аскыры-ла болгай. Ол дээш кожазынга адааргалын херекке албайн чорааны, а кажан Сарыгбай озал-ондакка таваржы бээрге, бодунуң өөрүй бергенин Маганбай ам кээп угаанынга шывараш кылдыр бодай каапкаш, улуг моң-биле бажынче кактырыпкан дег угаан-куду караңгылаш дээн. Маганбайның хөреңгизи хөй-даа, садып алган аъттары-даа эндерик. Ынчалза-даа бир дугаар баалыкты ажып ора, аъды тайгаш ужуптарга, ол-ла черинге хөөкүй аътты өлүр кымчылап каапкан-на болгай. Изирниккен боду Баалыктайның сымыраныын херекке албайн барган. Элээн үе эрткенде, ол сымыраныгны ам-на база катап тода сактып келген. Ынчалза-даа чүгле чүвениң хөлү эртип калган дээрзин ол миннир ужурга таварышкан, чүге дизе бажының мээзинде чүгле түккүлээр ол-ла. Баалыктайның кеземчези кезээ-мөңгеде хилинчек бооп, ийи чаңгыс баш чарылгыже, кастыктарынга хан-дамыры-биле кады ырмасынчыг күштүг соп, сагындырып кээр:

«түң-таң-тик,
түң-таң-тик,
түң-таң-тик...»

Сарыгбай ол хүн, чүге-даа каразывайн, Чүгүрүк-Хүреңнин ээртээш, хеймер оглу Чеченбайны мурнунга ушкарып алгаш, аалдардан шайлап ижип, таныш-көрүштерин эргип чораан. Барлыктыг ховуга чортуп ора, оглун эргеледип, ооң бажын чыттагылай каап, сеткили ханып, таалап чораан. Хенертен Чүгүрүк-Хүрең тура дүшкеш, кулактарын сүвүрээртип, бүткүр боду сирлеш дээн. Чоогунда аът былгырганы дыңналган. Чыраа аразындан эл кырынче аскыр өөр чылгы үнүп келгеш, кезек кадар оъттуг ийде көктүг үзе соп, көйүредир дайнап чий берген. Чүгле чаңгыс хүрең кулунчак адашкыларже чоокшулап келгеш, мойнун сунупкаш, думчуун эде-хере тынып, чыдыыргап, караан аларты көрүп, сонуургап эгелээп. Сарыгбайга ындыг кулунну бир-ле черге дыка-ла көргензиг болган. Ийе, тос чыл бурунгаар Хүрең-Аскыр төрүттүнүп келгенде, шак-ла ындыг турган-на болгай. Дешкилей бергенде суг незин ажа халыыр чыгыы шурап турганын Сарыгбай ам-на сактып келген.

Адашкылар дөңгелик баарында, шык кыдыында аалга келген.

— Па, бо адашкылар-дыр ийин моң. Че, кайыын бээр келдиңер, кайнаар чедер силер? Хаа, бо эрниң шыырааны, караанның шоваа деп чүвезин.

— Силерниң чылгыңарда хүрең кулун бар-дыр, кайы аскырның оглу ирги? — деп, Сарыгбай дораан-на дорту-биле чугааның аяын өскертипкен.

— А бо сээң Чүгүрүк-Хүреңиң эвес чүве бе? Эмир чылын алаакка бо чылгы-биле кады чайлады чоп...

— А мен кулунумну силерге канчап берип шыдаар кижи мен? А сен Чүгүрүк-Хүреңиңни өске кижиге бериптер шааң бар бе ынчаш? ...Сес дугаар баалыкты сеңээ берейн, сээңии болзун! Чүмү-биле ап ал, а хүрең кулунчакты мээң оглумга бээр сен.

— А?! Сес дугаар баалык?! Мээңии болур! Мээң?! Өгнүң эр ээзи тыныжы бачыдап, карактары аларааңнап, дөжээниң баарынче моорап барып дүжер часкан...

Сарыгбай дээрзи ада-өгбелеринден дамчып келген беш баалык өнчүлүг чораан. Чүгүрүк Хүрең-Аскыр беш харлыында алды дугаар, чеди харлыында чеди дугаар баалыктарны ажа халып, ажыдып, кокпалап каан чүве-дир. Дүүн ол оглуң бодап, ада-өгбелериниң чагыын сагып, Хүрең-Аскырның уксаазы читпезин дээш, сес дугаар баалыкты Торгундайга айтыпкан, а оозу бүзүреп чадап, улуг кежиктиң тевиин уул шыдавайн, далып, моорап чыткаңы ол.

Хувураан кудай ол дүне кудуушкунунуг чаъзын чаап, кызаңайнып, ында-мында чайырадыр чаңнык дүжүрүп, диңмиреп тура хонган. Эртен Сарыгбай үнүп кээрге, кужур Хүрең баглаажында бажын савап каап, оранып, девиржип турган. Кажан-даа Хүрең-Аскыр ындыг чараш турбаан боор...

Хүн өрүлеп келген. Дээрде чаңгыс-даа булут чок. Чүгле Барлыктыг ховузундан каъттаашкак-каъттаашкак, ак-ак чүвелер хайынган-даа дег хүн херелинге кылаңдырып, баалыктыг даглар ындыынче шывараңнадып эрте бергеннер. Сарыгбай серт дээн. Дүне база Баалыктайның сымыраныын дыңнаанын сактып келгеш, демги ак-ак чүвелер дээрге-ле оонна болгай дээн бодал оон бажынга чык дээн.

Хенертен дирт дээн соонда: «Че, хак, капчалдың, чоондуң, Сарыгбай!» — дээн Баалыктайның сымыраны дыңналган. Баглаажын чердеп ушта тыртар чыгыы Чүгүрүк-Хүрең ийи бут кырынга тура халып келгеш, ыяңгылыг кылдыр киштеп, чер, дээрни сиртиледи тепсени берген. Чеди дугаар баалык кырынче үне халдып кээрге, ынаар-ла шала бедикте, туман, булут, боран аразында сес дугаар баалык көстүр-көзүлбес кылайып чыткан, а ооң бетинде, кырында, ындында чер-биле дээрни тудуштурган шилдегер көк үш каът ханалар сооланнап, Сарыгбайның караанга илдигип көзүлген дег болган. Бир дугаар хананы кужур хүрең чиңги-биле чире шаап үне бээрге, чиргилчин дег бырлаңайнып, черже төктүп бадып, чиде хона берген. Оон ыңайлаан тудум кадырберти дам барган.

Сарыгбай аъды-биле үш дугаар хананы дөңгүп-даңгып оя ап, чанчарылдыр шаап эрте бергенин билир. Ооң соонда караанга шалбул хайнып мөөреп чыдар Баалыктайның мага-боду, ооң коргуп мөгүдээн карактары хензиг када шывараш дээн.

Карак чивеш аразында чыыткылаш-караңгылаш дээн соонда, Сарыгбай аскыры-биле караңгы ханы тамы иштинче дүжүп бады барганнар...

Сес дугаар баалык кырында сөгедей олурупкан, узун сөөскен даңзазында таакпызын тыртып каап, Торгундай аң-меңниг, арга-каскактыг тайгаларны, карак четпес делгемнерни ооң ындында чалгып мөөреп чыдар, ужукдыы көзүлбес далайны магадап, сеткили ханып, көрүп-ле, көрүп-ле орган...

Хүннээректиг мээсте аскыр өөр чылгы оъттап чораан. Ооң чанында хүрең богбаны мойнундан куспактап, эргеледип, чыттап каап, балдырбээжек оол чылыг хүннүң херелдеринге амырап, каттырымзап алган туруп-ла, туруп-ла турган...

Виктор ЧОПТУН-ООЛ.
Москва.

Чарлалдар бюрозу

ТВ

ФЕВРАЛЬ 24
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Бистиң садывыс. 9.00 Никарагуа ансамбльдиң концерти. 9.45 «Америк провинция». Барымдаалыг фильм. 2-ги фильм. 10.45 Кижи. Чер. Октаргай. 11.45 Тиилелгениң 45 чылынга. «Капитан С.». Уран-чечен фильм. 13.10 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 13.40 «Дириг амытаннар оранында». 14.40 «Спектр». 15.10 «Киржикчилер». 16.35 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Ритмнер болгаш өңнер». (Сирия) 16.55 — Делегей панорамазы». 17.40 Мультфильм. 18.05 «Аас-кежиктиг таварылга». Өг-бүле телевикторинаазы 19.10 «Отель «Бертрам». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. А. Кристиниң чогаалын ёзугаар. 21.00 «Үе». 21.30 Телескоп. 21.55 «Чүрээмге чугаалаан мен». 22.25 — 00.10 «Дүн ортузунга чедир болгаш оон соонда».

ИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 М. Кристалинскаяга тураскаатккан дамчыдылга. 9.35 «Когаралга таварышканнар хомудал чок». Уран-чечен фильм. 11.10 Дем-шилге. Информация. Реклама. 11.45 Бүгүдеге педагогика. 12.45 «Н. П. Старостинниң удур туруушкуну». «Бут бөмбүү чылдар өттүр» деп ном дугайында. 13.30 «Дүне ак аъттарлыг». Алды сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 14.20 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 Мультфильм. 17.30 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Эът одуруглары» деп телефильм. 18.20 Им Калер (скрипка) ойнаар. 18.30 «Үе». 19.00 ССРЭ-ниң улустуң артизи Л. Гурченконуң киржилгези-биле хөгжүмнүг телефильм. 19.45 Спидвей. Делегей чемпионады. 20.15 «Тамчыктыг тамнар, чаштар». 20.30—00.20 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 24-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Мистер Индия» (2 сериялыг) 9.30, 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: №№ 66, 67, 68 «Ералаш» 13.30, «Лиге-ден» 13.00, «Амыдыралга ынакшыл» 11.00, 14.30, «Төрээн уруу» 16.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: № 23 киночыынды 9.00, 12.00, «Алдын мыйыстар» 10.20, 13.20, «Өжээн болгаш хоойлу» 15.00, 19.30, «Камгаланыышкынның нарын аргазы» 17.40 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Алдын антилопа» 11.00, «Хоп Гиль Дон» 11.30, 13.30, 17.40, «Бир эвес мээң-биле кады эвес болзунза» 15.30, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Узамдыкканнар өжээн негелдези» (2 сериялыг) 13.20, 16.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Хоп Гиль Дон» 10.00, 12.00, 14.00, 20.00, «Бир катап Американга» 16.00 шактарда.

Культура-спорт комплекизи февраль 24-те 15 шакта «Кыш үделгезиниң» театржыткан көргүзүглеринче чалап тур. Октябрьская кудумчузунга «Шагаа» театржыткан шөлге февраль 25-те 12 шакта болур.

«Тыва систем» эртем-техниктиг топ болгаш «Моцолит», «Грань» кооперативтер байырлалды эрттирер.

Байырлалче кирип моорлаңар!

• • •

Тыва АССР-ниң ИХМ-ге дээди болгаш ортумак тускай юридиктиг эртемниг истекчилер Кызыл хоорайга болгаш республиканың районнарынга ажылдаары-биле херегленттиниң турар.

Ажылдаар күзелдиглер Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунда 18 бажыңның 114, 302, 110 кабинеттеринге эртенгиниң 9 шактан 18 шакка чедир келир.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-28; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-83; Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-18; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ өөредилге — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргаңда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга ажалы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулары, бажың № 1.

Чагыг № 381. ТС — 00449.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл февраль 25 воскресенье

№ 47 (14247)

1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 кеп.

СЭКП ТК-НЫҢ ПОЛИТБЮРОЗУНДА

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң февраль 22-де болган хуралынга партия организацияларындан, коммунистерден болгаш кежигүн эвестерден кирген саналдарга болгаш партияның съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазында чүүлдерге дүүштүр белеткеп кылдынган СЭКП-ниң чаа Уставының төлевилелин чугаалашкан.

Төлевилелди бүгү талалыг чугаалажып көргеш, Политбюро СЭКП Уставының төлевилелин чедир ажылдап кылгаш, ону чугаалажып көөрү-биле ТК-ның Пленумунга киирери чугула деп санаан.

Хуралга СЭКП-ниң XXVIII съездизин чыылдылары-биле, оон иштинде съездиге төлээлел нормазы болгаш делегаттарны соңгуурунуң чуруму-биле холбашкан, партия организацияларынга отчёт-соңгулдалыг кампанияны эрттирериниң дугайында айтырыгларны чугаалашкан. Бо айтырыглар талазы-биле чогуур саналдарны ТК-ның Пленумунга чугаалажып көөр.

ТК-ның февраль (1990 ч.) Пленумунуң түңнелдери-биле холбашкан хемчеглерни —төпке база чер-черге боттандырып чорудар ужурлуг хемчеглерни Политбюрога чугаалажып көрген. Амгы үеде политиктиг болгаш организакчы ажылда кол чүүл болза, СЭКП-ниң XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазын, съезд мурнунуң өске-даа документилерин ханызы-биле чугаалажып көөрүн калбартыры, съездиге белеткелди эде тургустунуушкунуң сорулгаларынга дүүштүр партияның үндезини-биле чаартыын боттандырарынга, ниитилелдиң бүгү эки күштерин каттыштырарынга идепкейлиг ажыглаары болур дээрзин онзалап демдеглеттинген. Бүгү угланыышкыннарга практиктиг түңнелдерни чедип алыры, партия эге организацияларының, күш-ажылчы коллективтериниң идепкейжи чоруун чедип алыры чугула.

(СЭТА).

ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНДЕ

ССРЭ-ниң Дээди Соведи 1990 чылдың февраль 20-де хүлээп алган кыйгырыында февраль 25-те болур дээн чыскаалдарны болгаш митингилерни эрттирип турар үеде корум-чурумну тудары-биле эргежок чугула бүгү хемчеглерни чер-черге алырын ССРЭ-ниң чазаанга, улус депутаттарының Советтеринге хүлээткен.

Чуртта тургустунуп келген ниитилел-политиктиг байдалды өөренип көргеш, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели митингилерни болгаш чыскаалдарны эрттирериниң чурумун шыңгыы сагыыр талазы-биле чогуур хемчеглерни алырын эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Министрлер Чөвүлелдеринге, чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттеринге, эрге-хоойлу камгалаар органнарга дааскан. Массалыг чыскаалдарны болгаш митингилерни экстремисчи болгаш кем-херек үүлгедикчилериниң корум-чурум үрээринге ажыглаар дээн кандыг-даа кордаашкыннарын баш удур болдурбазынче онза кичээнгейни угландырган. Чөпшээреттинген митингилер дугайын, оларны эрттирер черниң болгаш үезиниң дугайын хамаатыларга дыңнадырын, ол ышкаш оларны эрттирип турар үеде корум-чурумнуң шыңгыы сагылгазы дээш харыысалга дугайын митингилерни болгаш чыскаалдарны организастап турар кижилерге дыңнадырын чер-черде эрге-чагырга органнарының күүсекчи комитеттеринге дааскан.

Бо шиитпирни хүлээп алырда ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели националы, чурттап турар чери хамаарылга чокка совет хамаатыларның амы-тынын, ат-алдарын, төлептиг чоруун камгалаарын, чурттаар оран-савага дээп болбазын хандырарын, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның эт-хөреңгизин камгалаарын барымдаалап көрген болгаш чурттуң Конституциязын удуртулга болдурган.

Шыдамыккай туттунарынче, угаан-сарыылдыг болгаш харыысалгалыг болурунче, сеткил-хөөн хайныышкынынга болгаш өлчүк-чөңгээлерге алыспазынче, ниитилелге болгаш хоойлу-дүрүмге удур ходелиишкиннерге идепкейлиг ойтур шавыышкынны бээринче чурттуң чазаа бүгү хамаатыларны, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның күш-ажылчы коллективтерин кыйгырып тур.

Амгы үеде эң кол чүүл — ниитилелге тайбың-чаагай чорук, чурттуң чогумчалыг күш-ажылчы амыдыралын хандырары дээш бүгү демшилгелиг күштерни каттыштырары болур.

КЫМНАР МУРНАП, КАЙЫЗЫ ХОЖУДАП ТУРАРЫЛ

ХОЙ ООЛДААШКЫНЫНЫҢ МЕДЭЭЗИ

(1990 чылдың февраль 23-те)

Районнар	1	2	3	4	5
Бай-Тайга	21072	7028	123	13	6892
Мөңгүн-Тайга	27067	14864	597	107	14160
Барыын-Хемчик	23299	15481	321	502	14658
Өвүр	13582	3052	30		3022
Сүт-Хөл	26660	16576	163		16413
Чөөн-Хемчик	24044	16805	369	370	16066
Улуг-Хем	37407	28258	1543	1153	25563
Таңды	42347	14373	851	282	13240
Бии-Хем	32247	18393	677	277	17439
Тожу	2715	1970	131	94	1745
Каа-Хем	20437	8722	274	341	8107
Тес-Хем	31602	6935	79	2	6854
Эрзин	37022	3936			3936
Кызыл	26740	17518	759	262	16497
Республика	395639	173911	5917	3403	164592

Тайылбыр: 1—төрүүр хой, 2—төрээни, 3—ара салганы, өлүг төрүттүнгени, 4—өлгени, 5—камгалап алганы.

(Сүт саалдазының, ону күрүнеге садарының медээзи, 1990 чылдың февраль 23-те).

Районнар	1	2	3	4
Бай-Тайга	209	1307	1107	3,7
Барыын-Хемчик	580	3720	3480	3,2
Өвүр	107	306	306	0,7
Сүт-Хөл	522	3049	2349	3,4
Чөөн-Хемчик	920	7459	6577	4,8
Улуг-Хем	1653	11718	10989	4,2
Таңды	3121	29149	17156	5,2
Бии-Хем	2283	11140	7480	3,1
Тожу	158	661	452	1,4
Каа-Хем	1860	11874	8790	4,5
Тес-Хем	272	1451	1181	2,2
Эрзин	308	1632	1498	2,5
Кызыл	1368	9960	8578	5,1
Республика	13366	84426	69943	4,0

Тайылбыр: 1—саап турар инээ, 2—хонукта ниити саалда (кг), 3—хонукта күрүнеге дужаап турары (кг), 4—бир хонукта 1 инектен саап ап турары.

1989 чылда Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйының чугула адырлары бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның план күүселдезиниң орулгалары. (Республиканың статистика эргелелиниң февраль 21-де медээзи-биле (млн. рубль-биле).

1	2	3	4
Республика ниитизи-биле	142,3	97,5	98,5
оон иштинде:			
Үлетпүр	21,0	111,1	107,5
Совхозтар болгаш өске-даа көдээ ажыл-агыйның бүдүрүлгелери	76,0	85,8	94,3
Транспорт болгаш орук ажыл-агыйы	10,8	117,9	113,2
Харылзаа	7,0	104,3	105,4
Бот-орулга-чарылгалыг тудуг-монтаж болгаш септелге-тудуг организациялары	18,0	95,5	84,6
Геолог-шинчилел организациялары	1,2	124,2	132,2
Белеткелдер	—0,3	—	—
Хандырылга болгаш сайгарылга	5,8	142,1	123,2
Садыг, АХК * киирерге	1,9	2,4 катап	110,7
Чөнга ачы-дуза чедиреринниң бүдүрүлгелери	—0,2	—	—
Коммунал бүдүрүлгелери	—1,3	—	—

Тайылбыр: 1—улус ажыл-агыйының адырлары, 2—чылда херек кырында орулгазы, карылгазы (—), 3—план күүселдезиниң хуузу, 4—1989 чыл-биле 1988 чылдың деңнелге хуузу (чүүлдештирген өртектерге).

*) Респотребсоюзтуң көргүзүглери чокка киирген.

Брошюра кылдыр үндүрген

СЭКП ТК-ның февраль (1990 чыл) Пленумунуң чүүлдүг деп көргени партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп Платформазының төлевилелин тускай брошюра кылдыр парлап үндүрген.

Брошюраны Политиктиг ном үндүрер чер үндүрген, ону «Красный пролетарий» типографияга парлаан.

(СЭТА).

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели 1990 чылдың март 11 воскресенье хүнүн март 9-та дыштаныр хүн кылдыр шилчиткен.

ТЭЭЛИНИҢ ТУДУГЖУЛАРЫНДА

«Тыва хамааты тудуг» трестиң Тээлиде бот-орулга-чарылгалыг септелге-тудуг участогунуң коллективи эрткен чылдың түңнели-биле трестиң участоктарының аразында социалистиг чарышка идепкейлиг киришкеш, аңаа үшкү черни ээлеп, Хүндүлүг бижик болгаш акша-биле шаңнаткан. Коллектив чылда көрдүнген бүгү планныг онаалдаларын ажыр күүсеткен. Чыл дургузунда 743 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылыр тургаш, 760 муң рубль чедирген. 122 муң рубль түңнүг орулганы алган болгаш кыварчаар материалдарны, одаар чүүлдү, электри энергиязын, тудуг материалдарын кампап алган. Бо сан-фактыларның аразында эң кол чүүл — тудугжулар эрткен чылда кайызы-даа ниң аал чурттаар 9 бажыңны ажыглалга кирген.

Суурда оларның кылып турары улуг тудугларның бирээзи — уругларның уран чүүл школазының бажыңы. Ында хоочун тудугжу коммунист Маадыр-оол Иргитович Содунамның удурткан бригадазы кылыр ажылдарны эрткен чылдың август айдан эгелээн. Бо хүннерде олар ниң каъттыг тудугнуң бирги каъдын доозуп турарлар. Ажылдың темпизи болгаш ооң шынары эки. Хоочуннар, коммунист Михаил Хертекович Адыг, Карл Күжүгет, Өлзей-оол Саая, тудугжулар аразынга районнуң чемпиону Вячеслав Хертек, комсомолчулар Адар Шожунчап, Александр Содунам болгаш оон-даа өскелер шалыпкын ажылдап турарлар.

ЧУРУКТАРДА: М. Содунамның бригадазының кежигүннери; хоочун тудугжу М. Х. Адыг.

Виктор КАРА-САЛДЫҢ фотолары.

Кыштаглаашкын— шыңгыы шылгалда

КОЖАЛАРДА БАЙДАЛ АҢГЫ

Бай-Тайга сынныарындан эгезин ап, Алаш биле Хемчиктиң аразындан шөйлүп баткан даглар эдектеринде «Барлык» совхозтуң Хөнделең кооперативи биле «Дөң-Терезин» совхозтуң шээр мал коданнарын ажыл-агыйыларның малчыннары кыштагладып турарлар.

Кооперативтиң девискээринде кыштаглаашкынның байдалы эки. Беш кезек черде кыштаглаан төрүүр 1408 хойнуң 949-зу оолдапкан. 939 хураган менди доругуп турар. Чыртак-оол Кара-кыс, Баяа Монгуш, Болат Соян, Олег Монгуш оларның коданнарында хой оолдаашкыны адакталган. Төрүвес коданнарда деңгилде шоолуг суларавааныңдан тургузу азыралче эвээш кирген.

Хөнделеңниң малчыннары эрткен чылгы планныг онаалдаларын чедиишкинниг күүсеткеш, районга чарышка тиилекчи болганнар.

— Коданнарда мал чеминиң курлавырлары, дус, немелде чемнер четчир. Чылыг сугну Ак-Довурактан дугуржулга ёзугаар, өртээн төлеп тургаш, үзүктелдирбейн сөөртүп эккеп турар. Кажааларның иштии чылыг, чырык, куртаг. Автомагазин—коданнарның доктаамал аалчызы. Өшкү март айда оолдап эгелээр. Аңаа баш бурунгаар белеткенип тур бис — деп, бригадир Шевер-оол Күжүгет чугаалады.

Хөнделеңниң Алдыы-Дулаан-Кара деп черде «Дөң-Терезин» совхозтуң малчыннарының кыштаглары бар. Бо хүннерге чедир ында 2086 хойнуң 1444-ү оолдаан. Түңнелдер өөрүнчүг эвес. Ара салдынган, өлүгге төрүттүнген болгаш өлген хураганнар 87 четкен. Кодан бүрүзүнде хорамчалыг. Ооң чылдагааның дугайында районнуң мал аарыгларынга удур демисел чорудар станциязының эмчизи Эрес-оол Хомушкунуң тайылбыры мындыг: — Халдавырлыг аарыглар чок. Малчыннарның боттарының малының ажаалда-хайгааралын багай чорудуп, харыысалгазын кошкатканындан байдал баксыраан. Кажаалар иштии өлшык, агаар солчулгазы багай.

Тургузу азырап турар 489 хураган кадарчызы Мерген Хомушкунуң коданында байдал дүвүреңчиг.

Агаар-бойдузу, одар-бел-чиири дөмей черлерде кыштап турар ийи ажыл-агыйның малчыннарының кыштаглаашкынының байдалы мындыг. «Дөң-Терезин» совхозтуң удуртукчулары, тускай эртемниглери ниитиниң малын кыштан менди ажырар, чаш төлдү камгалап алырының хемчеглерин кошкак чорудуп, кыштаглаашкынга багай белеткенгени илдең. Час узун. Малдың деңгилдези улам баксыраар. Хаткогуурумнуг берге үелер мурнувуста болганда, мал ажылдакчыларындан улам-на күжениишкинниг ажылдаарын негеп келген.

Александр ХЕРТЕК.

Коданнардан медээлер

МУРНУНДА «МУРНАКЧЫ»

Бай-Тайга районда хой оолдаашкыны кидин түлүк. Ниитизи-биле 21072 хой төрүүр, амгы үеде олардан барык 8000 хой оолдапкан. Бо хүннерде хорамча 100 ажыг хураган боол турар. Малдың чаш төлү өлүг төрүттүнер база ара салыр чоруктар бар. Амгы медээбиле алырга, «Мурнакчы» совхозтуң хоюнуң хөй кезии оолдапкан. Ында өлген хураганнар чок. Базала хорамча ара салыр болгаш өлүг төрүттүнер чоруктан боол турар.

Ниитизи-биле районда кыштаглаашкын амдыызында эки эртип турар. Чарба сула болгаш сүт бар. Малчыннарга дузалаары-биле автомагазин, кижи база мал эмчилери коданнарга барып турар. Оон аңгыда, кадарчылар чагыткаы солун, сеткүүлдерин өй-шаанда ап турар. Культура ажылдакчылары кино, концерттерни график ёзугаар көргүзүп келген.

Малдың өлүг төрүүр болгаш ара салыр чоруу кайы-даа совхозта бар. Хойнуң чартык кезии безин төрүвээнде, каража моон соңгаар улам-на немежир апаар-дыр. Мындыг хорамчаның чылдагааны чүдел? Маңаа зооветспециалистер болгаш кадарчылар боттары харыылаар, хемчег алыр ужурлуг.

Салчак САРЫГ-ООЛ.

КОРУМ-ЧУРУМНУ КАМГАЛААР

САГЫЛГА-ЧУРУМ ЧОКТА ЧҮҮ-ДАА БҮТПЕС

Чурттуң ажылчы чонунга СЭКП Төп Комитединиң Кыйгырыын улуг сонуургал-биле таныштым. Ол дээрге дүвүрелдиң болгаш чонга идегелдиң сөзү деп санап тур мен. Эде тургустунуушкун, демократия деп алгаш, бисте чамдык кижилер ол чаагай сорулгаларны өскээр ажыглап, харын партияже, демократияже, чонче халдап турары бо ышкажыл. Шак мындыг берге өйде партия чонунга, коммунистерге кыйгырыг үндүрүп, эде тургустунуушкунувусту, хоойлу-дүрүмнү камгалаары-биле дем каттыштырарын бистен дилээн-дир.

Шын харын, четпестер болгаш частырыглар бар, чаа чүүлге ынап-ла ындыг удурланышкак күштер, доктармоондак таваржыр. Ынчаарга ону месилдежиишкин, адааннашкак чорук-биле кудумчуларже сөктүп үнүп, янзы-бүрү лозуңнар, плакаттар тудуп алгаш, ниити совет чоннуң эрге-ажыынга таарышпас сөстер чулчуруп, негелде салып тургаш, бергелерни ажып эртип шыдавас бис. Кандыг-даа берге үеде кижи угаан-сарыылын салбас ужурлуг. Эде тургустунуушкуннуң доктаай берген чылдагааны чүдел? Сагылга-чурум чогувуста, хоойлу-дүрүмнү хажыдып турарывыста дизе частырыг болбас.

Сагылга-чурум, бедик харыысалга, күш-ажыл, чонуң херээ дээш быжыг туруш — амгы үениң бергелерин шиитпирлээривистиң дүлгүүрлери бо-дур. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады чордум. Бүгү назыда ажылдап келдим. Ам чазаам меңээ пенсияны хайырлады. Корум-чурум үреекчилери-биле, чоннуң чоон оруунга доктар боорлар-биле эптеш чок демисежир херек. Эде тургустунуушкунну сөс биле эвес, ажыл-херек-биле деткиир, ону боттандырар орта киржир херек.

Бот-бодун хүндүлешпес, каржы-дошкун чоруктан хан төгүүшкүнү боол турарын дыңнап, көрүп, номчуп тур ышкажыл бис. Чүү деп ындыг бужар-бак үүлгедигил ол? Совет кижилер бодувустуң херээвисти канчап дугуржуп, сүмележип албас бис. Империалистер-биле безин хөй-ле чүүлдү дугуржуп, дүшкүүрлүг чорукту чавыралдырып ап тур ышкажыл бис. Боданыылыңар, кичээнгилиңер.

Долзан ИРГИТ.
Күш-ажылдың хоочуну.
Бай-Тайга район.

БУРУУ ШАВАР

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң чурттуң ажылчы чоннарынга Кыйгырыын улуг кичээнгей-биле номчуп, таныштым. Ында кирген домак бүрүзү бистиң партиявыстың, чуртувустуң моон соңгааргы салым-чолунуң, чоннуң амыдыралының дугайында ханы чугаа болуп турар деп билдим.

Хоойлуну, демократияның принциптерин каяадаа, чер болганга камгалаарын, кым-на корум-чурум чок байдалче ыдалап, месилдежиишкинче, өжээннежилгеже база адаан - демиселче күткүп, ниитилелге оожургал чок чорукту тургузуп турарыл, ындыгларга шиитпирлиг ойтур шавыышкынны бээринче коммунистерни болгаш партия кежигүннери эвестерни, ажылчыннарны, интеллигентилерни, профэвилелдерин, комсомолду, эр болгаш херээжен кижилерни, аныяктарны база хоочуннарны СЭКП ТК-зы кыйгырып тур дээн. Оон ыңай харыысалгалыг болгаш чөптүг бодалды, сагылга-чурумну болгаш демократияны, ак сеткилдиг күш-ажылды холбап тургаш, чуртту амгы байдалдан уштуп, ону экономиктиг өзүлдениң, социал кадыкшылдың, төлептиг амыдыралдың оруунче эргилдирип болурун сиилап айыткан.

Ынчангаш партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну кижи болганымда быжыг корум-чурум дээш каяа-даа демисежир мен. Партияның болгаш күрүнениң сагылга-чурумун чөптүү-биле сагыыры коммунистерге бир демей дээрзин СЭКП-ниң Уставында айыткан болгай.

Кыйгырыгны бүгү талазы-биле деткивишаан, ону масса чонга суртаалдаары-биле ажылдарны чорударынга киржир мен.

Иван КЕЛИК-СЕНГИ.
1965 чылдан бээр партия кежигүнү.

СЪЕЗД ДҮРГЕН ЧЫЫЛЗЫН!

Эде тургустунуушкун үезинде хөй санныг митингилер, чыскаалдар кылып, чамдык чедип алган чүүлдерни сандарадып, эде тургустунуушкун херээнге доора салдар чедирип турар чүүлдерни СЭКП ТК-ның буруу шаап, чурттуң ажылчы чонунга Кыйгырыг кылганы черле чөптүг.

Байбаң кижилерниң демократияга удур, ССР Эвилелиниң Хоойлуларынга удур бодал чок, харын-даа кемниг үүлгедиглери бистиң бурунгаар базымывыска шаптык кадар боордан өске чүү-даа чок.

Эде тургустунуушкунга моондактаар чаңгыс-даа митинг, чыскаал турбас ужурлуг. Оларны болдурбас чаңгыс арга — ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизи болур. Оон бис хөйнү манап турар бис.

Бөгүн болуп турар барымдаа чок чыскаалдарны, митингилерни соксадыр чарлыктарны, хоойлуларны аңаа хүлээп алыр.

Съезд дүрген-не чыылзын!

Алексей АИР.
Күш-ажылдың хоочуну.

СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлунуң 30 чүүлүнге дүүштүр 1990 чылдың февраль 17-ден эгелеп Кызыл хоорайның соңгулда участоктарында бүгү-ниитиниң таныжып көөрү-биле соңгукчулар даңзызын тургузуп кылган. Даңзыларның шын тургустунганын соңгукчуларның хынап көөрүнге таарымчалыг бүгү байдалдарны тургусkан.

Даңзыга адын киирбээнин, шын эвес киирген азы оон казып каапканын, а ол ышкаш даңзыга частырыглыг кылдыр киирген нинге хамаарыштыр хомудалды хамааты бүрүзү киирип болур эргелиг.

Даңзыда ат-сывының кандыг янзылыг кирген телефон дамчыштыр база билип ап болур. Телефоннарның дугаарларын 1990 чылдың февраль 2-де үнген «Тувинская правда» солунда парлаан.

Конституцияның 45 чүүлүнде айыткан негелде ёзугаар соңгукчу бүрүзү чүгле боду бадылаар, өске кижи орнунга бадылап болбас деп чүвени билип алыры кончуг чугула. Соңгулда комиссиялары соңгулда бюллетеньнерин паспортун азы бодунуң дугайында өске-даа документини көргүскенде тыпсып бээр.

Бадылаашкын үезинде бюллетеньге ол дээш бадылап турары чүгле чаңгыс кандидаттың адын арттыргаш, өскелериниң адын балап кааптар деп чүвени билип алза чогуур, чүге дээрге бир бюллетеньге бирден хөй кандидаттарның аттары балаттынмайн артып калыр болза, ук бюллетеньни күш чок деп саңаар.

Бадылаашкын 7 шактан 20 шакка чедир эртер. Соңгулдаларга идепкейлиг киржириңерни дилеп тур бис.

Хоорküүском.

СОҢГУКЧУЛАР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

ЧЕРБИ СУУР. Кызыл районда ук черниң ажылчы чону РСФСР-ниң улус депутаттарынга Кызыл № 870 девискээр соңгулда округунуң депутадынга кандидат Тыва АССР-ниң иштики херектер министри Владимир Бораевич Кара-Сал-биле ужурашкан.

Ужуражылга хуралын Чербиниң көдээ Совет күүскомунуң даргазы В. А. Кручетов ажыткаш, депутатка кандидаттың бүзүреттирген кижизи республиканың Иштики херектер министерствозунуң политкилдизиниң даргазының оралакчызы, ында партком секретары Сергей Георгиевич Полухинге сөс берген. Ол В. Б. Кара-Салдың допчу намдары-биле болгаш ажыл-херээ-биле таныштырган.

Дараазында депутатка кандидат делгереңгей чүве чугаалаан. Бодунуң программазын чонга таныштырган. Ол улуг дузаны көргүзүп, хөй ажылдарны кылып шыдаарын Чербиниң ажылчы чонунга бүзүретти. Дараазында айтырыглар-даа хөй болган. Ол аңаа чогуур харыыларны берген. Ооң соонда, чагыглар, саналдар, сүмелер хөй кирген.

Чамдык айтырыгларның утказы — чуртка моон соңгаар хулиганнаар, оорлаар, өлүржүр чоруктуң когун үзери, моон соңгаар Чербиниң сайзыралынче улуг кичээнгейни салыры, күскү, часкы үелерде орук харылзаазын экижидери, үш чыл иштинде радио дыңнавайн турарынга хомудап турар чербижилерниң негелдезин күүседири.

В. Б. Кара-Сал допчу харыызынга чоннуң чагыгларын кичээнгейлиг хүлээп алганын чугаалап, оларны күүседир дээш энергиязын, билиин бээрин хүлээнген.

Роман ОЧУР-ООЛ.

Бистиң кандидаттарывыс

ЖУРНАЛИСТЕР ТӨЛЭЭЗИ

Байырлыг, школа! Экии, амыдырал!

Сугга эштип турган оолдар чанынга чиик-кара халдып келген. Оон үш кижи эрикке келгеш, хол чайып, оолдарже алгырышкан:

— Ээ-эй, Кодур-оол мында бар-дыр бе, бээр келзин!

Арган, кара оол хевин чоруй кеттинип, хат-салгын дег халып келген. Ооң бодалы мындыг болган: «хол бөмбүүнүң талазы-биле область маргылдаазынга мени улуг улус командазынга кириштирер дээн-дир!». Ынчалза-даа машиналыг улус ону улус судунга эккелген:

— Кайнаар өөренир деп тур сен, Кодур?

— Күзүн чолаачылар курузунга. Институт кирер дээрге, келир чылын шериг чоруур болгай мен.

— Шын-дыр, курсту доозуп алыр сен. Чүгле кежээки курсту болдур ийин. А хүндүс биске хелемечиле. Очулга кандыг-даа хажыдыышкын чок болур ужурлуг, оон ыңай «Узун эдек бутка ораажыр, узун дыл башка ораажыр» деп чүвени уттуп болбас.

Дээди эртемниг азы тускай ортумак мергежилдиг, улуг дуржулгалыг болгаш ийи дылды хостуг билир кижилер Таңды районда хөй-даа болза, районнуң коммунистиг хүт харысалгалыг организациязының хелемечизиниң шилилгезиниң ынчан, 1960 чылда аңаа таварышканы частырыг болбаан дээрзин Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат, «Шын» солуннуң Улуг-Хем болгаш Өвүр районнарда корреспондентизи Оюн Кодур-оолдуң ажыл-херээ болгаш амыдырал-чурталгазы бадыткап турар.

Халдып ор, чолаачы,
Хаттан үндүр халдып ор!
А бодуң, чолаачы,
Алдын күсту ырлап ор!

Чолаачылаар күзелин база чедип алган оолга тараа сөөртүрүнден онза ажыл чок ышкаш сагындырган

Мээң ада-иемниң, ол үениң кижилериниң «сен» деп чугаалажыры дыка хобар Кижинин алын бечин алапас, адаанда ылап-ла бир чымчак сөстү ол ат-биле кожар: адаш, кудагай, бижээчи, аңчы, эгече... А Кодур-оол ол чаңчылдан чарлыр хөөн чок кижилерниң бирээзи чүве. Таныш кижилери-биле болгаш эш-өөрү-биле «сеннежирде», ооң ол сөстү адаарының эптии тудугга туйбу салып турганы-биле дөмей. Чүгле сөстү адаары эвес, черле чугаалажыры ындыг. Ёзулуг-ла «орустап-тывалап чугаалаар, оңнап-солагайлап бижиир» кижи.

А бижииириниң «чуруму» чугаалаарындан нарын. Ынчалза-даа ол ийи дылдың кайызының-даа бижик дүрүмү-биле таныш, кайызын-даа эки билир. Судка ажылдап турган үезинде та чеже кижиниң чүве бижиир дилээн күүсетпээн дээр. Солуннарже бижип турганы база бар. Ылаңгыя чуртувустуң ийи ужунда турар Ыракы Чөөн чүк болгаш Киев шериг округтарының штаттан дашкаар корреспондентизи тургаш, журналистиканың нарын айтырыгларын шиңгээдип эгелээн.

Бир катап Кызылга хол бөмбүү ойнааш тарап туруувуста, Кодур-оол менче холун сунду: «Башкы институдунуң ийиги курузун дооскан, байыр чедирип болур сен. Моон соңгаар мындыг таварылга турбас, чүге дээрге өөренир чай чок, үе чедишпес-тир. Бот-өөредилге-биле өөренийн дээш».

1966 чылда чээрби дөрт харлыг оолдуң бо чугаазынга шынзыкпаан мен. Ол назыда «Өөренир чай чок» дээри безин кымның аксынга эптежир деп? А херек кырында ооңуу шын, бичии-даа кыйыспаан, «өзээн өттүр берипкен». Ооң ол ажылының түңнелин бөгүн көрүп, аңаа канчап четтигип келгенин кайгап чор мен. Ону соңгукчулар база эскерип каар боор: номунуң азы кандыг-бир чогаалының орус дылче кара очулгазын Кодур-оолга кылдыртпаан чогаалчы бисте барык чок. Тыва чогаалчыларның өске дылдарда-даа, даштыкы чурттарда-даа, каяа-даа парлаттынгылаан чогаалдарының баштайгы очулгазы — Кодур-оолдуң ажылы. Олег Саган-оол болгаш Салчак Тока, Доңгак Бегзи болгаш Моңгуш Өлчей-оол, Александр Даржай болгаш Кызыл-Эник Кудажы... Роман, тоожу, рассказ, шүлүглел, шүлүк, шии.

Кодур-оол Тарымаевич чогаал ажылы-биле чергелештир алдан чылдардан солуннар редакцияларынга ажылдааш, ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнүнге кирген. Ындыг бачым чымышта хирезинде тыва эки турачы фронтучулар дугайында материал чыгдынып, 1970 чылда тускай номну база үндүрген.

Кодур-оолдуң солун ажылынга салыышкынын шагда-ла билир мен. Улуг-Хемге район солунун редакторлап тургаш, Таңдыга бир хап келдим. «Бодум солунга ажылдаксаар кижи-дир мен, ону кадайым база билир ооң-биле дугуржуп көрейн» деп чалааң дилээмге харыы берди. А кадайы «соңгаарга» бир чыл хуусаалыг курска турган, ынчангаш ынаар иелээн ийи аңгы чагаа бижидивис. Чөпшээрешкен харыы кээрге-ле ийи машина-биле Шагаан-Арыгже көжүп алдывыс.

Оюн Кодур-оолдуң чаа тургустунуп турар солунну бут кырынга тургузарынга киирген үлүү улуг. Фотокорреспондент, литажылдакчы, килдис эргелекчизи болгаш харысалгалыг секретарь дүжүлгелерге дараалаштыр ажылдап келди. Типография ажылын база шиңгээдип алган. Бажыңы чанында болгаш дүнекиниң ийи-үш шакта безин парлаар машиналарның даажы соксай бээрге, доораан чедип келир — үрелген машиналарны септежири ол. Оон улаштыр, улус турбаанда, элээн ыракта кудуктан кочегаркаже суг дажыглаар бис. Хөмүр-даш кирип, от салып-даа турдувус. Кандыг-даа ажылга ооң дең харысалгалыы, бодунуң амыр-дыжын сагынмазы, ылаңгыя дузааргаа өске улустан ылгалдыг. Дыка хөй бижикчилерниң айтырыглары, хомудалдары болгаш негелделери ооң ачызында шиитпирлеттинген. Четпестер, дүжүметсиг чорук, төтчеглекчилер-биле демисел, бөдүүн чон болгаш чөптүг чорук дээш туруш — ооң хүн бүрү ажылы, ону чон солуннардан номчуп турар. Ындыг ажылы дээш аңаа Тываның Журналистер шаңналының лауреады атты тывысканы черле чөп.

Кодур-оолдуң кадайы Таисия Санзеевна — Улуг-Хем райкүүскомиуң даргазының оралакчызы, райплан даргазы. Бо ийи кижиниң кайызы-даа ажылгыр, кылбас-тутпас чүвези чок. Дагаа, хаван, огород, а үези келгенде хылба, кат, мөөгү, балык — оларның дыш хандырар, сеткил-сагыш өөртүр ижи ол. Маңаа уругларын болгаш оларның үш уругларын база хандыкшыдып турар. Кудээзи — орус, кени — тыва, хеймер оглу — 9 класста.

Оюн Кодур-оолду Тываның Журналистер эвилели Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга идип үндүрген. Журналистерниң бодалы чаңгыс болган: ол депутаттың кандидадынга төлептиг.

Кандидаттың беш чыл дургузунда Шагаан-Арыгга бызаңчы-бетонщик болуп ажылдаанын база айтып каайн. Беш чылдың шалыпчызының хөрек демдээн ынчан алган кижи. Ооң кандыг-даа ажылдан чалданмазы кандыг-даа ажылга харысалгалыын бо чижек база катап бадыткап турар. Ол дугайын, черле бо чүүлду ону мактаар дээш эвес, а номчукчулар билип алзын дээш бижидим. Чазак кежигүнү болу бээр болза, коммунист Оюн Кодур-оол бөдүүн чоннуң эрге-ажыын камгалап, олар дээш туржуп шыдаар дээрзинге кандыг-даа чигзиниг турбас.

Чооду КАРА-КҮСКЕ.
«Сылдысчыгаш» солуннуң харысалгалыг секретары.

Депутаттың кандидады-биле интервью

ДЕМНИ, КҮШТҮ САЛЫП ТУРГАШ...

Опанас Хурбаевич Ондар Красноярскиниң медицина институдун дооскан. Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи, кадык камгалалының тергиини, дээди категорияның кадык камгалал удуртукчузу. Бүгү-эвилелдиң медик-техниктиг диплому-биле шаңнаткан. Москвага клиниктиг ординатураны дооскан, Ленинградка удуртукчу эмчи кадрларның билиг бедидер курстарын база дооскан. 1970 чылдан бээр республиканың кадык камгалал министриниң оралакчызы.

Тыва АССР-ниң Иймениң № 66 соңгулда округунуң улус депутадынга кандидат, Тыва АССР-ниң кадык камгалал министриниң оралакчызы Опанас Хурбаевич Ондар-биле «Шынның» корреспондентизи ужурашкан. Республиканың кадык камгалалында, чоннуң медицина хандырылгазында байдал кандыг болуп турар дугайында олар беседалашкан.

— Опанас Хурбаевич, силерниң программаңарда чүү кол бооп турарыл?

— Чоннуң кадыкшылы социал-экономиктиг айтырыгларны канчаар шиитпирлээринден, кадык-чаагай амыдырал - чуртталгадан кол хамааржыр. Ылаңгыя Тываның байдалында материалдыг бааза чегей, мергежилдиг кадрлар чедишпес. Чоннуң кадыкшылын экижидер хемчеглер, кадык-чаагай амыдырал-чуртталга, экология айтырыглары. Чүгле адаарга шак мындыг янзылыг.

— Нииити айтырыглар мындыг-дыр, Опанас Хурбаевич, силерден мындыг чүүлдерни сонуургадывыс. Чижээлээрге, мындыг: республикада кадык камгалалының судалын тудуп турар удуртукчу болгай силер. Бир эвес депутат апарзыңарза, кандыг айтырыгны бир дугаарында сегирип алыр силер?

— Программамда өзек чүүлдер ол-дур, үстүнде ададым. Депутат болу бээр чүве болза, кол күштү — эмнелге албан черлериниң материалдыг баазазын экижидеринче углачдырар апаар мен. Депутатка депшиттирип турарым Сүт-Хөл районга хамаарыштыр элээн хемчеглерни алырын планнап алган мен. Район төвүнге чаа поликлиника, чыттырып эмнээр эмнелге, Иймеге 15-20 оруннуг эмнелге. Алдан-Маадырга эмчи амбулаториязын кылырынга киржилгелиг болур. Район төвүнде божудулга бажыңын тудуп эгелей берген.

— Сөөлгү чылдарда кайда-даа эде тургустунуушкун, чаартылгалар болуп турар-дыр. Республиканың кадык камгалалының кадрлар айтырыында принципиалдыг чаа чүү барыл чугаалап көрүңерем, Опанас Хурбаевич?

— Республиканың кадык камгалал органнарында кадрлар-биле ажылда чамдык чаа чүүлдер база бар болбайн аан. Ажыл-херээнге бердинген, чаазы-биле ажылдаарын бодап турарлар тыпты берген. Ооң чижээнге республиканың кеш аарыглар диспансерин, республика эмнелгезиниң травматология база нефрология салбырларын адап болур. Бо коллективтер 1989 чылдан эгелээш, бригада керээзи-биле ажылдап кирипкен. Чогум түңнелдер эки болган. Ындыг коллективтерни көвүдедири чугула.

Ооң аңгыда, чаш уруглар бүрлүп хораар чоруун ооң мурнунда турган деңнелден элээн эвээжеткен районнар база бар: Кызыл, Барыын-Хемчик, Тес-Хем, Тожу районнар аңаа хамааржыр. Чаштар — келир үевис, оларның кадыкшылы — чугула айтырыг. Ол бүгүнүң чылдагаанын чүден дилээр бис. Эмчи кадрларның мергежилиниң бедип турарында, харысалганың бедээнинде деп бодаар мен. Ол-даа болза ажылынга бир янзы хамаарылга, хире-чергези-биле ёзулуг эде тургустунуушкун-дур.

— Бистиң республикада кадык камгалалынга акшаландырыышкын талазы-биле чүнү чугаалап болур силер? Амгы байдал-биле таарзынып турар силер бе, чүнү кылза экил?

— Кадык камгалалын бистиң чуртувуска база-ла артынчы принцип-биле хандырып келген болгай, ону билир бис. Бистиң республикада байдал сөн черле дээредевес. Материалдыг бааза чегей, акша-хөреңгини аңаа киирип турары эвээш. Эң-не багай чүүл — капитал тудуг республикада эки чорбайн турар. Чыл бүрүде көрдүнген акша-хөреңги чүгле 50-60 хуу ажыглаттынып турар. Ол хирезинде ажыл-херекти багай организастааны, тудуг ажылдарының планын үзүп турары дээш кандыг-бир хемчег алыскан удуртукчуну кижи көрбес боор-дур. Ол көрдүнген акшаларны ажыглап, эмнелге албан черлерин туттурар дээш бодумнуң бүгү күжүмнү салыр мен.

Республиканың кадык камгалалында акшаландырыышкын амгы үеде биске кончуг таарымча чок. Районнарда болгаш хоорайларда эмнелге черлериниң багай материалдыг байдалын ындыг эвээш хемчээлдиг акша-хөреңги-биле бис черле кылып, экижидип шыдавас бис. Чоокку келир үеде эмнелге албан черлериниң мындыг чегей байдалын эдер дээш бистиң республикада шыырак дээн бүдүрүлге, албан черлериниң, совхозтарның акша-хөреңгизин кадык камгалалынче угландырар болза эки. 1991 чылдан эгелеп республиканың эмнелге албан черлери чаа хевирниң акшаландырыышкынынче кирер бис. Ынчан биске бүдүрүлге, албан черлериниң база совхозтарның дузазы кончуг чугула апаар боор.

— Соңгукчуларыңарга чүнү күзээр силер, Опанас Хурбаевич?

— Чүнүң-даа мурнунда каң дег кадыкшылды күзээр мен, ажыл-херээнге, амыдырал - чуртталгазынга чедиишкиннерлиг болзуннар.

Соңгулдаларга уткуштур

ӨӨРЕДИГ БОЛУР

Чер-чер Советтеринге улус депутаттарының соңгулдаларынга белеткелдер чоруп турар. Соңгукчуларның, улус депутаттарынга кандидаттарның соңгулда мурнунуң кампаниязынга идепкейлиг киржилгезинден, улус депутадынга соңгуларынга бодунуң деткип турары кандидатка идигни бээр дээш азы улус депутадынга кандидат кылдыр депшиттиргеннер соңгукчуларының бүзүрелин бадыткаар дээш демисежип турарындан көдүрлүүшкүн илдең. Бо дээрге кижилерниң политиктиг идепкейиниң күштелгениниң бир херечизи-дир.

Шак-ла ындыг байдал Тожунуң район болгаш кожээ Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларының мурнунда кампания үезинде база тургустунган. Эң ылаңгыя район Советиниң депутадынга соңгулдалар беш округта шилилгелиг, (Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидаттар элээн каш округтарда шилилге чок) байдалга эртер. Ол дээрге район Советиниң депутаттарының корпузу келир чылышта шору күштүг болур, депутаттарның ажыл-чорудулгазы экижиир дээрзиниң магадылалы-дыр. Аңаа бадыткал район Советиниң улус депутадынга кандидат кылдыр депшиттирген кижилерниң корреспондентиниң бир айтырыынга харыылар болур боор.

Айтырыг: Улус депутадынга кандидат кылдыр депшидерге чүге чөпшээрешкен силер?

Андрей Черлявский Тожу район Советиниң улус депутадынга кандидат:

— Районнуң херегленчилер ниитилелиниң коллективи мени депутатка кандидат кылдыр депшидип үндүрерге, баштайгы дээрезинде чөпшээрешпейн турган кижи мен. Тожуда үр эвес чурттап турар мен, чаа ийи чыл. Оон ыңай, херегленчилер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы болганымда, улус депутадының хүлээлгезин күүседиринге соңгуттурган эштерге дөмей-ле дузалажыр-ла болгай мен деп бодап турдум. Кажан округта менден өске кандидат база депшиттирип үндүрген деп дыңнааш, улус депутадынга кандидат болурунга чөпшээрештим. Мээң «удурланыкчым» база шыырак кижи. Кайывысты соңгукчулар хөй деткиир болдур, ол кижиниң чон аразынга ат-алдары улуг болганы ол. Ындыг чорук улус депутадынга негелделиг болур эргени бээр-дир. Шилилге чок эрткен кижиниң байдалы ол хире эвес деп бодаар мен.

Андрей Петровичиниң бодалы-биле долузу-биле кижи чөпшээрешпес арга чок. Чүгле депутат болур дээш бир округтан депшиттиргеш, кижилерниң деткиишкинин ап шыдавайн баргаш, өске округтан база депшиттирип алган эштер Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидаттарның арасында безин бар болгай. Чаңгыс үн-биле депшиттирип үндүрүп, чоннуң деткиишкинин алган улус депутадынга шилилгелиг кандидаттарга бодаарга, шилилге чок болган кандидаттарның байдалы, алызында черле соңгукчуларның арасында «деңзизи» та чүү хире чүве?

Чүгле Андрей Петрович эвес, Тоора-Хем № 4 соңгулда округундан соңгуттурар Тожу район Советиниң улус депутадынга кандидаттар район эмнелгезиниң эмчизи Николай Иванович Муругов база Тамара Монгушевна Кунгаа, районнуң санэпидстанцияның кол эмчизи дээн ышкаш эштер ажык, шынчы демиселге оларның кайы-бирээзи соңгукчуларның хөй кезиниң деткиишкинин алыр азы албайн-даа баар болза, улус депутадынга соңгуттурган эжинге негелделиг соңгукчу боор эргени аңаа бээр деп чугаалап болур.

Район Советиниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутадынга депшиттирген кандидаттарның хөй кезии шилилге чок, ынчалза-даа оларның шуптузун аңаа-ла депшиттирген кижилер деп санап болбас. Улус депутадынга кандидаттарның арасында чоңга кандыг-бир эки чүүлдү кылып, бодунуң бодалдарын, харын-даа күзелин боттандырар дээн амыдыралда идепкейлиг туруштуг эштер бар.

Үстүнде айтырыгга район Советиниң улус депутадынга кандидат, КАИ ажылдакчызы **Рамазан Хасанбаевич Беловтуң** харыызы.

— Улус депутадынга кандидат кылдыр депшидерге, чөпшээрешкен чылдагааным мындыг. Тожуда хууда автотранспорттуг хамаатылар хөй. Эң ылаңгыя мотоциклдер эндерик. Оларның ээлери боттарының хууда транспортун ону башкарар шынзылга чок мунуп турарлар. Оларны доктаадып, торгаар, чамдыкта хавырар-даа ужурга КАИ ажылдакчызы болгаш, таваржыр-дыр мен. Ынчан улус меңээ удур мындыг айтырыгны салыр-дыр. Автотранспорт башкарар шынзылганы биске бээри-биле өөредилге курстарын чүге организаставазыл? Бо айтырыгны каш чыл шиитпирлеп чалап каан. Ону боттандырар сорулгалыг мен. Улус депутадынга соңгуттурупсумза, кылыр ажыл-иш, шиитпирлээр айтырыглар немежи-ле бээр боор.

Улус депутадынга кандидат **Дадар-оол Хомушкуевич Мылдыктың** харыызы.

— Чөпшээрешкеним бир чылдагааны — амгы үеде депутат болуру берге херек. Кижилер улус депутаттарынга негелделиг апарган. Бодумнуң күжүмнү Советтер ажылынга шенекседим. Оон ыңай сөөлгү үеде бойдус камгалалының айтырыглары чидиглелип келген. Бо талазы-биле Тожу районнуң бойдус камгалалының комитединиң даргазы боорундан аңгыда, район Советиниң улус депутады апарзымза, ханызы-биле шиитпирлеп болур чүүлдер хөй. Чүге дээрге бойдус камгалалынга хамаарышкан янзы-бүрү документилерни херек кырында күүседири район Советиниң, ооң улус депутаттарындан база кончуг хамааржыр.

Валерий Сатович Самбукай, район Советиниң улус депутадынга кандидат:

— Чөпшээрешкенимниң кол-ла чылдагааны — амыдыралда, ажыл-иште четпес чүүлдерге мээң сеткилимниң эптежип шыдавазы. Районда шиитпирлээр айтырыглар хөй. Ону район Советиниң депутаттары чүге шиитпирлевейн турарыл? Оларның чамдызын чоокку үеде чедиишкинниг шиитпирлеп болур деп санаар мен. Ол дээрге пассажирлер артыштырылгазында, чижээлээрге, самолёт билеттерин пассажирлер чүге баш бурунгаар садып ап шыдавазыл, кожа-кожа турар хөй одалга черлерин эвээжедип, элээн каш албан черлериниң одалга системазын чаңгыс одалга черинге кожуп болгай. Эң ылаңгыя, бодум культура ажылдакчызы кижи болганымда, культура черлериниң ажылын чаа деңнелче көдүрер, ында ажылдап турар кижилерниң ажылдаарынга, чурттаарынга дуза көргүзер дээн ышкаш айтырыгларны шиитпирлээринге киржир сагыштыг мен.

Улус депутадынга ол кандидаттарның бодалдарындан ап көөрге, Тожу район Советиниң улус депутадынга быжыккан туруштуг кижилер соңгуттурары илдең-дир. Ында СЭКП Тожу райкомунуң, райкүүскомунуң үлүү база улуг боору чугаажок. Соңгулдалар мурнунда кампанияны канчаар утлап-баштап турарындан хөй чүве хамааржыр болгай. Ынчалза-даа ол районга «онзагай болуушкун» чок эртпээн. Сыстыг-Хем кожээ Советиниң девискээринде Ырбан суурнуң чурттакчыларының хуралының мурнундан район Советиниң улус депутадынга кандидат кылдыр Т. В. Родионованы, А. И. Ширинкинаны депшиткениниң дугайында меге протокол тургузуп, ону районнуң соңгулда комиссиязынче чоруткан. Шынында хурал болбаан. А Алевтина Илларионовна Ширинкина боду Сыстыг-Хем кожээ Советиниң күүском даргазы кижи-дир. Районнуң соңгулда комиссиязы бо болуушкунну сайгарып чедип чорааш, протоколду тургускан, аңаа ат салган кижилерни эки-ле тодарадып шыдавайн барган. Протоколдуң адаанга алы кирген эштер бистер ат салбаан, протокол тургуспаан бис дээш ойталап каапканнар. Депшидилгени күш-ажылчы коллективтерден катап чорудар ужурга таварышкан. Бо удаада А. И. Ширинкинаны депшитпейн барган.

Соңгулда кампаниязының үезинде мындыг таварылганың туруп келгенин Ырбан суурнуң чурттакчыларының идепкей чогу, Сыстыг-Хем кожээ Совет күүскомунуң даргазының, соңгулда мурнуңун кампаниязын организастап эргтирер ужурлуг эштерниң соңгулдалар эрттирер дугайында хоойлу-дүрүмнү эки билбес, хамыктың мурнунда ак сеткилдиг эвес болганы-биле Тожунуң рай күүском даргазы тайылбырлады.

Мурнуку соңгулдалар үезинде шак мындыг таварылгалар турган болза, билбээчеңнеп эрттириптер чыгыы чораан бис. Оларны ажык-чарлыг үеде чажырбайн, сайгарып, хемчеглерни ап турары кижилерниң политиктиг идепкейиниң бедээниниң, эрге-чагырга органнарынга шынчы, негелделиг кижилерни соңгуп алыр дээниниң херечизи деп дорту-биле чугаалап болур.

Амгы үеде Тожу район Советиниң улус депутадынга кандидаттар соңгукчулар-биле ужуражыышкынны эрттирип турарлар. Оларның арасындан районнуң эрге-чагырга органынга кымнар кирерил? Ону соңгулдалар көргүзе бээр. А районнуң эрге-чагырга органын хевирлээр дээш кылып чорудуп турар ажылдарда четпестер (бир эвес оларны удур эдип турар болза), чедиишкиннер-даа Советтерге эрге-чагырганы чер-черлерге дамчыдып бээри-биле чорудуп турар ажылга өөредиг болур.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

МЕХАНИЗАСТААН ДАЛБЫЙ

Специалистиң сүмези

Бистиң республикада мал чеми чылдың-на эвээш бооп турар, ынчангаш оларны, эң ылаңгыя кышкы үеде чөптүг ажыглаары бирги чергениң айтырыы. Чамдык чылдарда кыжын хар улуг болуру-биле мал одарладыры бергедей бээр. Ынчангаш кышкы одарларны далбыйлаар арганы хаая эвес ажыглап турар бис.

Амгы үеде совхозтарның ажыглап турары далбыйлар дыка бөдүүн, аар. Ындыг болганда, оъттуң дазылындан тура казып үрээр. Келир чылын оъттуң оон эки үнмес, харын хөрзүн үрелип, хатка, сугга алзып турар.

Үстүнде айыткан четпестерни өөренип көргеш, бодум хуумда механизастаттынган хевирлиг далбыйны кылып алырын сүмелеп тур мен. Ону канчаар кылырыл, артыкшылдыг чүүлдери чүлерил?

Амгы үеде ажыглап турарывыс кол тургузуун хевээр арттырар, аңаа немей сордурар хадыкчыны эптеп салыр. Ооң ажыктыг чүүлү болза, харны киир сордургаш, кыдынынче чалдай октап чоруур.

Чаа тургузуглуг далбыйның ниити хевирин (№ 1 чурукта), хажызындан (№ 2), кырындан (№ 3 чурук) көргүстүвүс.

Далбыйның ажылдаары: сордурукчу-хадыкчы тракторнуң кожуг өзээнден карданныг № 6 өзекти дамчыштыр ажылдаар. Далбыйның бизи харны аштаанда арткан хаары № 1 чеңнерни дамчыштыр, агаар кирер № 3 хоолайларны таварыштыр сордурукчу-хадыкчы агаар-биле кады киир соргаш, № 5 октакчы дамчыштыр үндүр октаптар. Ол хар далбыйның кыдынынга чалданып артып каар. Бир эвес арткан хар эки сордунмайн баар болза, сордурукчу-хадыкчы-биле чеңнерниң арызынга ыргак салааларны быжыглап ап болур. Ол салаалар далбыйга таптай бастырган харны үлдүрертип кааптар. Салааларның адаккы баштарын бичии калбартып каар ужурлуг. Аңаа грабль салааларын ажыглап болур.

Бир эвес далбый черниң оъдун дазылы-биле кады тура тыртып туруп берзе, чалгыннарның арызынга дугуйлар азы лыжалар (хаактар) тургузу эптээр апаар. Ынчан ол дугуйлар далбыйның бизин чер кырындан ырады көдүрүптер.

Далбыйны кылырының аргазы: сордурукчу-хадыкчыны шын кылып алганындан далбыйның ниити ажылдаары дыка хамааржыр. Ооң чалгыннарын чартык брустан, а рамазын — 45×45 градус азы 60×60 градустуң булуңчугаштарындан кылыр. Октакчыны тараа арыглаар машиналарның агаар хоолайларындан, чеңнерин 3-4 мм-ниң 2 дөрбелчин метр калбак демирлерни кезип, оон тудуштур каңнап тургаш кылып ап болур.

Карданныг дамчыдылганы силос комбайннарының кезектери-биле кылып ап болур. Агаар хоолайын брезентиден ийикпе, резинадан кылыр.

Шак мындыг янзылыг механизастаттынган далбыйны республиканың ажыл-агыйлары боттарының баазаларынга ийикпе, агроүлетпүр каттыжыышкыннарынга хамааржыр септелге-техниктиг бүдүрүлгелерге чагыг-биле кылдыртып ап болур.

Материалдар база сордурукчу-хадыкчы-ла белен болза, ажыл-агыйлар база септелге-техниктиг бүдүрүлгелер ындыг далбыйны 4-5 хонукта кылып алырының аргазы бар. Аңаа ниити чарыгдал 1200—1500 рубль болур.

Конзан ОЮН.
Красноярскиниң к/а институдунуң Тывада салбырының башкызы, инженер-механик.

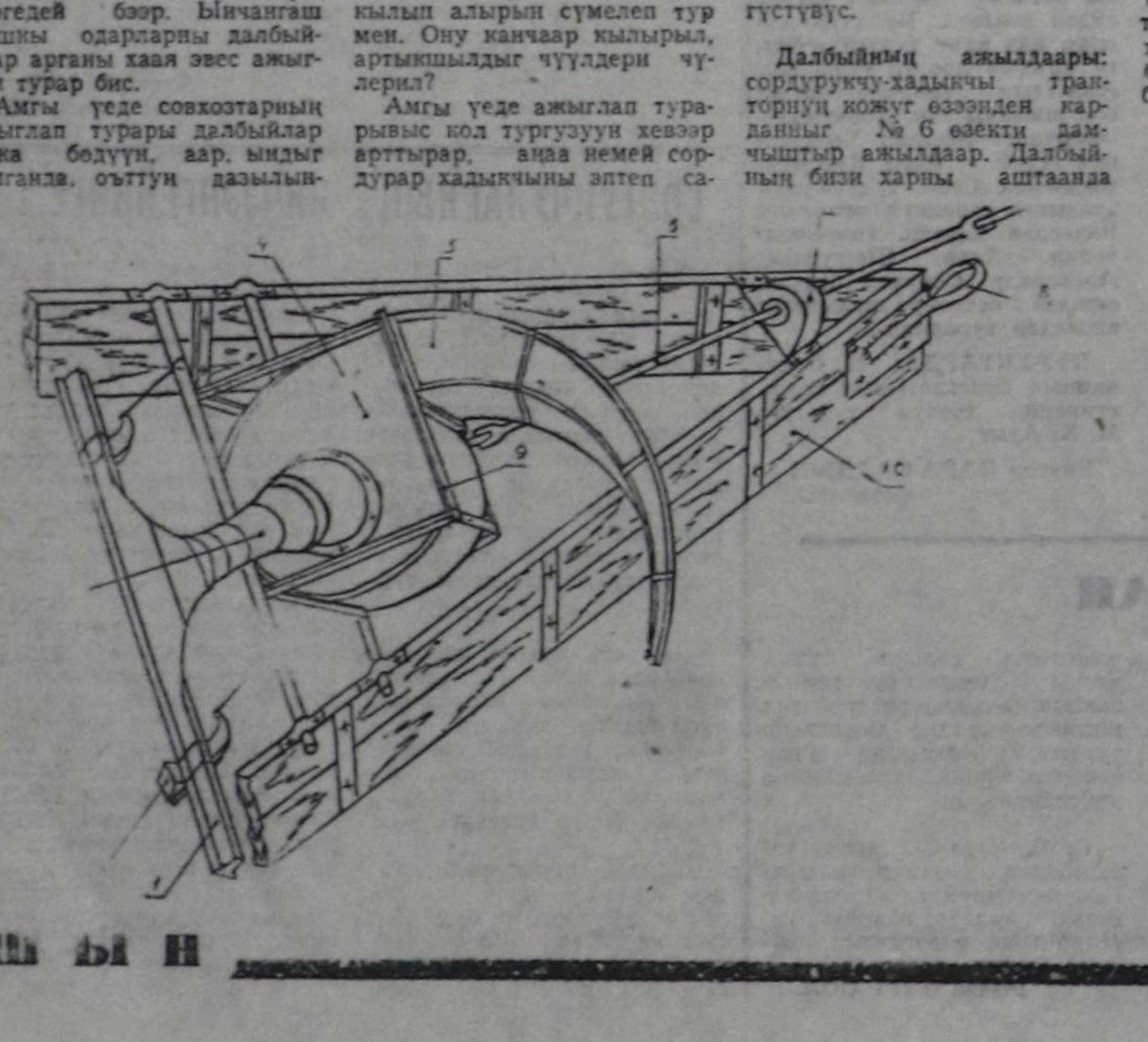

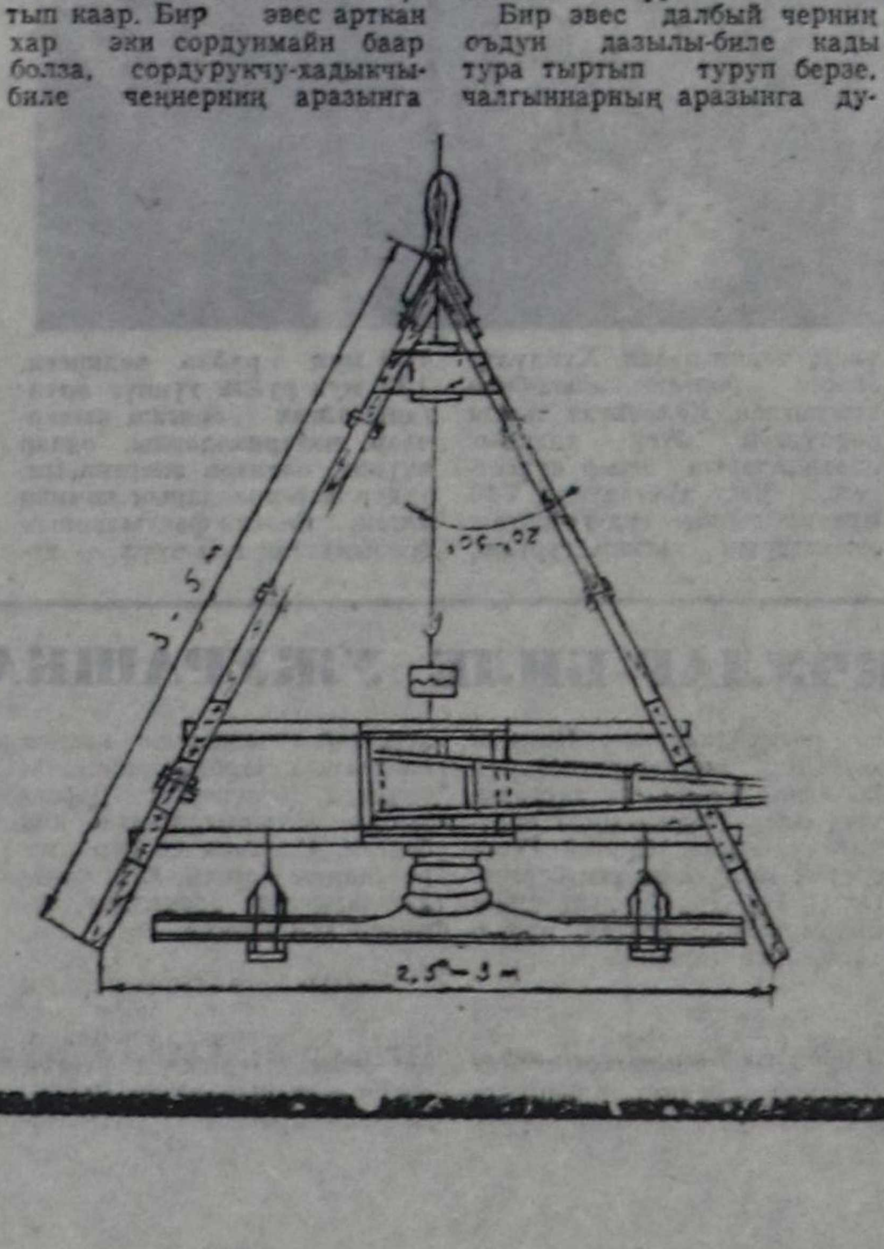

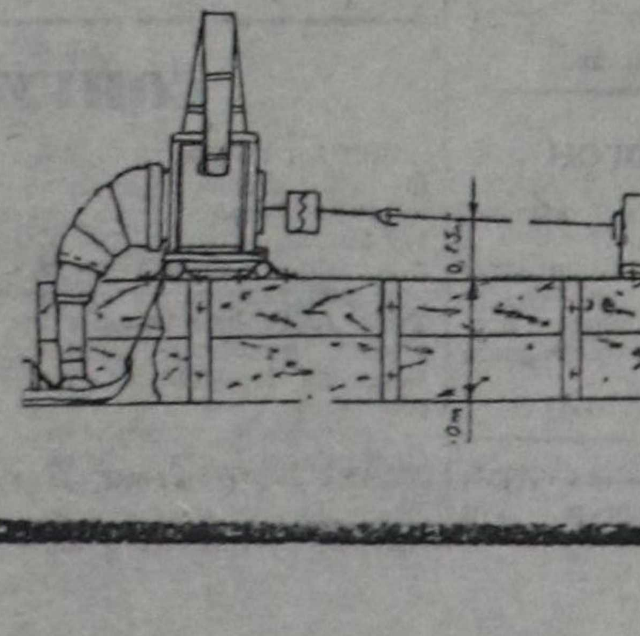

Чуруктар авторнуу.

ЧУРУК № 1: 1 — сордурар чеңнер; 2 — соар үңгекчи; 3 — агаар хоолайы; 4 — сордурукчу-хадыкчы (салгынналдырыкчы) РВ-73-3 азы ВЦ-75-4; 5 — октакчы; 6 — карданныг дамчыдыкчы; 7 — быжыглакчы; 8 — далбыйның кожукчузу; 9 — сордурукчу-хадыкчының (салгынналдырыкчының) рамазы; 10 — далбыйның чалгыглары.

РЕДАКЦИЯДАН: инженер Конзан Оюнуң бо чаартыкчы саналын ёзугаар далбыйны бо чылын кылып четтикпес-даа болза, келир кыжын белеткеп, ажыглаар болза дыка эки.

Номчукчунуң саналы

ТЫВА КИНОЛУГ БОЛУР ДИЗЕ...

«Шын» солунда Тыва АССР-ниң культура министри Чылгычы Ондарның чүүлүн номчааш, алдан-маадырларга тураскааткан тыва дылга кинону кылыр дээнин деткип, чамдык бодалдарны бижидим.

Тыва дылга кино кылырынга акша-хөреңги негеттинип турарын билдим. Амгы хүннер дээрге көпеекти санап билирин негээр, шыңгыы хыныыр, чүве-ле болза, орулга-чарылга дээр, экономиканың алдын хоойлузунга чагыртканын билир болгай бис. Ону барымдаалап, бот-орулга-чарылганың амгы негелдезинге чагыртып, аргасүмени тывар апаар бис. Барык 30 чыл дургузунда ортумак школага экономиктиг география башкылап, орулга-чарылганың айтырыгларынга лекциялар-даа номчуп, солуннарга чүүлдерни-даа бижип чораан болгаш, биригээр деңзигүүрлеп бодангаш, мындыг бодалга келдим.

«Алдан-Маадыр» деп кино кылырынга 500 муң рубль херек дээн-дир. Ынчаарга хүндүлүг министривис Чылгычы Ондар бир айның шалыңын чогуур агар санче шилчидип, өргүн чонга үлегерни көргүскен. Чоннуң ону деткииринге бүзүрээр апаар.

Беш чүс муң рубль херек. Ону тыварының аргазы кайдал? «Политиктиг экономияның» словарын номчуптаалы. Акционерлиг ниитилелди тургузуп, ооң ачы-дузазын ажыглаар болза, дыка ажыктыг дээн болду. Негеттинип турары 500 муң рубльге акция садары чугула апарган. Акция дээрге үнелиг-өртектиг саазын-бижик. Акция болза акционерлиг ниитилелге киржип, кончаа-дивидент алыр эргелиин бадыткаан үнелиг саазын. Амгы үениң негелдезинге дүүштүр акцияны 50 рубльден 5 муң рубльге чедир чоннуң аразынга тарадып болур. Чижээлээрге, бо чүүлдүң автору 500 рубльге акция садып ап, Алдан-Маадыр аттыг акционерлиг ниитилелдиң кежигүнү болурунга белен, аңаа изиг күзелин илередип олурар. Делегейни дескиндир, оранны одуртур бодап-бодап олурарымга, бистиң тывалар акционерлиг ниитилел тургузуп, акция садып, «демниг саасканы теве тудуп чиир» деп чечен чугаада дег, демниг, найыралдыг ажылдап хөделир үези келген боор.

Таңды районнуң ажаалга кассаларында 13 миллион 880 муң рубль шыгжамырда деп № 11 «Кызыл тук» солунда бижээн, ону чурттаар бажың тудуунга ажыглаар аргазын дилеп турар. Моон алгаш, таптыг чугаалажыр болза, кино кылыр акша тывар дээш акцияларны чонга садар, пропагандалаар, эвилелдээр, хөделир үези келген-дир. Тываларда акционерлер бар бе? Тыва АССР-де акционерлер ниитилели бар бе? Бот дугайты черле билбес кижи-дир мен.

Мындыг тайылбырны кылып көрейн. Межегейде азы Мөңгүн-Тайгада дижик. Малчын кижиде 1000 рубль бар. Оозу кассада, чылдың-на оозундан 20 рубль орулга ап чоруур, олча-дыр-ла. Чижек кылдыр бир-ле малчын дижик. «Алдан-Маадыр» деп кино кылыр акционерлиг тыва ниитилел тургустунган деп дыңнааш, малчын 1000 рубль-биле акция садып алган-дыр. Буянныг эки чүвени ол кылган, тыва кинога боттуг дузаны чедирген. 1991 чылда ук кино үнүп эгелээрге, малчын кончаа-дивидент алыр, оозу баштайгы чылда-ла 100 рубль болур, дараазында 1992 чылда ол 200 рубль, 1993 чылда база 200 рубль алыр. Мынчап кээрде, баштайгы 5 чылдарда малчын бодунуң салганы 1000 рублин эгидип апкан, а ооң салганы муң акшазы ам-даа хевээр, дивидент-кончааны ам-даа алыр, а херек болза, демги салганы муң акшазын холга дедир ап-даа болур.

Тываларны, күзелдиг өске-даа нация чонну мынчаар акционерлиг ниитилелче эвилелдеп, херектиг акшаны тывар арга бар хире. Мону организастаары берге, нарын деп билип олур мен. Харын-даа удур кижилер тургулаар-даа чадавас. Ынчалза кандыг-бир арганы тывары чугула. Мээң саналым, ындыг, а силерниң саналыңар кандыгыл?

Бо материалдың гонорарын № 142050 ЖБС агар санче шилчидерин диледим.

Оюн КОРОДА

БОДАП ЧОРУУР

● Чечен чугаа ●

Доржу октябрь төнчүледир амыдыралының аайы-биле бодунуң төрээн суурунга дедир кежүп келгеш, өске кижиден садып алганы бичежек бажыңының септелгезин дооскалакта, кодээ Советтен ону келдиртген болган. Бараалгап чеде бээрге, кодээ Совет күүскомунуң чолдак, ырбыска мага-боттуг, арганзымаар, ак шырайлыг даргазы аажок эвилең уткуп алгаш:

— Че, акым Доржу, силерден улуг дилеглиг болгаш чаладывыс — деп мынчанган.

— Чүү дилег апарды, Алексей Чыргалович?

— Мындыг, акым. Кыш-даа келди, ат болду. Клубта хөй дизе-ле ийи хонуктуң ажылы бар. Үүрмек септелге-дир ийин. Соңгаларының иштики рамаларын шилдээр, бир эжикти шуут дуй шапкаш, өске ханага эжик кылыр. А материалдары шупту белен чүве. Шевер кижи бо чүүлдерни кылып берзиңерзе кандыгыл? Акшазын чүгле доозуптарыңарга дораан туда салпай шаап бээр бис. Совхоз тудугжулары шуут чай чок, кыштаглар септеп турар — дээш, кыйыында столда олурган секретары уругже:

— Салбакай, белен акшавыс бар ыйнаан, дуңмам? — деп Доржуну бүзүрезин бо дигензиг айтырган.

— Бар-бар, Чыргалович — деп, секретары бажын согаңнаткан.

Бежен хар чоокшулап орар Доржу, шынап-ла, бызаңнаар, узаныр, кылбазы чок шевер кижи-дир. Дарга ооң ындызын билир болбайн аан.

— Чаа көжүп келген болгаш бажыңым безин орта септеп албадым. Бир-тээ, кылыр ажыл эвээш болза кызып корейнем — деп, ол чөпшээрежипкен.

Черле шевер, кежээ болгаш кара эртенден караңгы кежээге чедир ажылдап тургаш, үш хонганда кижиң-даа ажылды доосканын даргага дүъш соонда дыңнаткан.

Алексей Чыргалович бызаңчының холун өөрүшкү-биле дыңзыдыр тутпушаан:

— Ам амы-хуумда дилээмдир, акым, мээң бодумнуң бажыңымның эжиин база септеп берзиңерзе кандыгыл? — диген.

Ам канчаар, кижи эш хуузунда дилээрге, «хоржок» дээр эвес, Доржу база-ла чөпшээрежипкен.

Дарганың бажыңынга чеде бээрге, ооң кадайы чайдаа чок бажыңын доозулатч, чугайлаан турган.

Доржу ооң-биле мендилешкеш:

— Алексей Чыргалович эжик эде кылып бер дээрге келдим — дээн.

— Хаа, экизин! Бо-ла бүгай саниивис, акым, мырыңай оолнуң кээп дүжер чече берген. Бо кижи балды, маска-биле кылыр ажылдарга шуут тек кижи боор — деп, оозунуң амыраары-даа кончуг.

Доржу эжикти шүнчүктерден шуут адыргаш, хажаан черлерин хаарылдалап, эде чазап тургаш кылып кааш, дарганың кадайынга:

— Эжикти кылып дооступ, дуңмам. Чүгле чылыглап турган кидистерин чедир кылбадым. Имиртиңнеп-даа келди, караам арай четпес болгай, кадаг хап шыдавас апардым. Арткан ажыл берге эвес, дарга боду кылып аптар боор — деп чугаалааш чанып каан.

— Че, ажылың доозуптуң бе, ачазы? Төлевирин дораан санап бээр болдулар диведиң бе, каш болду? Сени акшазын аптар боор дээш арткан хокшулувус шаа-биле садыгдан эът аптывыс ышкажыл — дээш, кадайы хүлүмзүрбүшаан, эът, быдаазын столче делгей берген.

— Ажылым доозуптум. Дарга боду база бичии чүве кылдырган, аңаа саадааш, орайтай бердим. Акшазын эртен санап бээрлер ыйнаан — дээш, бирээзи уругларының бичиилерин часыткылай каапкаш, холун чунуп, чемнениринче белеткени берген.

Даартазында эртежик Доржу кодээ Советке чеде бээрге, даргазының дүүнгү дег эвес, шырайының ширинни кончуг ону уткуп алган.

— Кижи чаңгыс катап дилээрге, ажылын шала кылып каар-дыр сен але, акым — деп-ле мындыг.

— Чүнү шала кылыпкандыр мен, Алексей Чыргалович? — деп, Доржу кайгай берген.

— Мээң эжиимни аан.

— Доозуп кагжык мен чоп, дарга. Чүгле чылыглаары арткан ийик. Оозун таанда боттарыңар кылып аптар ыйнаан силер.

— Бодум кылып аптар болзумза, сени дилээн херээм чүл, акым — деп, дарга чугаалаарга, ооң үнүнде шугулдааны азы кыжыраанны билдинмес аян бар болган. Эпчоксунганындан Доржуга эжик безин ырак ышкаш апарган. Байырлашкаш ол үнүп бар чорда дарга:

— А кылган ажылың нарядын эртен маңаа совхоз төвүнден прораб кээрге кылдырып бээр ыйнаан бис — деп, кургамзык чугаалаан.

Ооң соонда, дөрт хонук эрткенде Доржу конторага катап келгеш, акшазын айтырган.

— Прораб келбээн. Даарта, соңгузу хүнден бээр бодум совхоз төвү чоктаар мен. Ынчан кылдырып бээр ыйнаан мен — деп, Алексей Чыргалович чугаалаан.

Ол чугаа соонда, он беш-даа хона бергенде, Доржу кадайынга:

— Бо кандаай дарга боор? Ажылды кылдырарда дораан санап бээр бис дээн болгай. Ам база айтырар чоор бе? — дээрге:

— Наряд кылыр даргалары тывылбайн, саадап тур боор, ачазы. Ам артында чаа көшкен, хөй аңы-төлдүг улусту канчап мегелей бээр, төлеп бээр дарга ыйнаан. Катап-катап ынаар барып канчаар сен, эпчок ыйнаан — дээш ынаткаан.

Наряд деп чугаа ынчалдыр-ла узамдыгып, уттундуруп барган. Доржу районнуң КМК-зынга бызаңчылай берген. Элээн үр үе эрткенде Алексей Чыргаловичиге бирле катап дүш боон ужуражы бергеш, ол-ла айтырыын сагындырарга:

— Ядараан, прораб оол өөренип чоруй барган. Кылган ажылың нарядын бодуң тургузуп каг, шүве. Мен совхозтуң бухгалтерлеринге аппарып көргүзер ыйнаан мен — деп каар болган.

— Бодум сан-түң үндүрүп, наряд тургуза аар эвес мен, бо-даа хөй херек-тир — деп, Доржу ам-на чөгени берипмир. — Ажы-төлдүг кижини билбес эвес, оода-ла «шай, хлеб садып аар сен» дээш, үш-дөрт акша-биле адыш агартып кагбас дарга боор? Кижи хоңнуү-ле ыйнаан. Чогум шын санаар болза, кылган ажылым үнези үжен-дөртен-даа акша бар-ла чүве. Че харын, оон кижи ядарай бээр бе. Ийи-үш хонук халас ажылдапкаш, чүү хире мотап турупкан деп мен. Чүгле чоннуң эрге-ажыын камгалазын дээш олуртуп каан дарга бодүүн ажылчының мынчаар анка каап таргага сеткили човап, ыятпас чоор бе? — деп, хоочун бызаңчы ам-даа иштинде бодап чоруур.

Александр БЕГЗИ.

Бай-Тайга — урая талантылыг ыраажыларның, хөгжүмчүлерниң, чонар-даш-биле уран ажылдар кылыр шеверлерниң аал-чурту. Чоокта болуп эрткен Декей-оо аттыг урая чүүл көрүлдезиниң программазында кол черни ол районнуң бот-тывыгыр артистериниң күүселделери ээлепкенин көрүкчүлер билир.

Бай-Тайганың бот-тывынгыр артистери ыры күүселделерин бызаанчы, чадаган болгаш оон-даа өске тыва улустуң хылдыг хөгжүмнери-биле үдээн.

ЧУРУКТА: бай-тайгажыларның бир күүселдези.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Москвадан чагаа

ХЕЙ-АЪТТЫГ, КӨСКҮ, ЧАРАШ

Фотожурналист, хоочун өңнүүм Юрий Алексеевич Косарьковтан телефон дамчыштыр солун медээ алгаш, шынап-ла, дыка өөрдүм. ССРЭ-ниң Улус ажыл-агыйының чедиишкиннериниң делгелгезинге Тывавыстың төлээлери — Чадааның Культура бажыңының бот-тывынгыр уран чүүл коллективиниң концерти болур дээрге, дораан-на [illegible].

Чаңгыс чер-чурттугларывыстың концерти УАЧД-ниң Октябрь шөлүнге ажык сценага эгеледи. Москвачыларга болгаш хоорайның аалчыларынга районнуң Культура бажыңының улуг методизи Зинаида Ондар байыр чедирген соонда, аът чылының йөрээлдерин хоочун культура ажылдакчызы Монгуш Сундукай салган, солагай талакы микрофонга аныяк хөөмейжилерниң сыгыт, каргыраазы кыңгыртнайнып-ла үндү. Ол хүнгү соок хат, чаъстан чаштынып турганнар концерт шөлүнче чайгаар-ла шуужуп эгеледилер. Удатпан чок шөлдү улус долуп, адыш часкаашкыннары улай-улай дыңмирел, сценада улузувустуң-даа хей-аъды кирип турары илдең.

Ондар Кара-кыстың удуртпан танцы бөлүү «Аъдым», «Ховунуң делгемнеринде» деп танцыларны күүседи бээрге, аныяк шаам сактып, сцена кырынче үне халыырынга-даа чоок турдум. Үр үеде бот-тывынгыр уран чүүл артистериниң концертин көрбейн келген болгаш ынчалдым ыйнаан, Төрээн Тывамның овур-хевири — саарылган хемнери, кадыр даглары, делгем ховулары каракка көстүп турган дег болду. Хоочун ыраажы Кара-Сал Барыңмааның ырлааны, шагаадан оюннар көргүзүглери чараш-даа, тывынгыр-даа болганын эскердим. Бот-тывынгыр уран чүүлдүң сайзыраашы, идик-хептиң чараш апарганы каракка чылыг, чүрекке өөрүнчүг болду.

Бо-ла сценага Даг-Алтай, Омск, Новосибирск областарының уран чүүл коллективтери концерттерин база көргүстүлер. Түңнелинде каттышкан программага Чадааның коллективи «Ховунуң делгемнеринде» деп танцызын киириштирген.

Концерт соонда чамдык кижилер-биле таныжып чугаалаштым. Аныяк-даа, хоочун-даа киржикчилер чурттуң найысылалы Москвага концерт көргүскенинге аажок өөрүп турдулар. Орук чарыгдалын райкүүскомнуң культура килдизи төлеп турары меңээ бир чаа чүүл болду. Болумчаны дилеп, мындыг янзылыг чүүлдерни моон соңгаар-даа практикалаза кончуг эки-дир деп бодадым.

Бо коллектив моон соңгаар-даа планнарлыг улус болду. Программага хамаарыштыр каш сөс-биле саналым киирикседим. Саң салып, йөрээл сөглеп турар үеде чергелештир орус дылга чараш, чечен тайылбырны кылыры, а ол ышкаш шагаа оюннарын база тайылбырлаары чугула болгу дег. Черле ынчаш улустуң билбес болгу хире чүүлдерин тайылбырлавас болза, даап, өскээр билип болур болгай.

Бот-тывынгыр уран чүүл коллективинде ажылчыннарда, албан-хаакчылар-даа бар чорду. Эң ылаңгыя Дөргүн сүт-бараан фермазының саанчызы Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат Мөңгүн-оол Иванович Монгуш-оол-биле чугаалашканым солун болду. Школа дооскаш-ла улаштыр саанчылаан. Ам сес чыл ажылдап турар. Москваның кодээ ажыл-агый академиязынга өөренирин планнап турар. Хөй-ниитичи, бурунгаар чүткүлдүг аныяк саанчы оолга база ооң эштеринге солун концерт дээш өөрүп четтирдим.

Бижек КОМБУ.

БИС — ОЛАРГА, ОЛАР — БИСКЕ

Февральдың ийиги чартыынга чедир үргүлчүлээн Совет Эвилелиниң Филиппиннерге хүннеринге Тывадан «Саян» ансамбльдиң балет артизи, Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Донгак Севекович Монгуш киржип чораан. Ол дээрге артистиң даштыкыже бирги эвес аян-чоруу.

Эрткен чылдың майда ол Париж Коммуназының юбилейинге тураскааткан «Тамбурин-89» байырлалга киржип, Франция база четкеш келген. Бистиң артистеривис Мурнуу Чөөн Азияны база эргээннер. А 1988 чылда Тыва АССР-ниң алдарлыг артистери Светлана Сүрүн биле Борис Монгуш база балет артизи Алексей Оюн олар полпотчу дерзии ёзу-чурумдан хосталганынга тураскааткан кампучийлерниң байырлалдарынга киржип, ол черниң чонунга тыва уран чүүлдү сонуургаткаш келгеннер.

Амгы балеттиң Тулуз театры-биле дуржулга солчурубиле дугуржулга кылып, «Саян» ансамбльдиң чоокку үеде Франциже аъттаныр деп турары дамчыыр чугаа эвес.

Февраль төнчүзүнде ийикпе азы март эгезинде бистиң республикага Якут филармонияның «Мелодии Севера» ансамбли биле Бурят АССР-ден «Ритмы Байкала» бөлүк аалдап чедип келир.

Сергей ӨЛЗЕЙ-ООЛ.
Филармонияның хөгжүм редактору.

АЪТ ЧЫЛЫ КЕЛДИ-ЛЕ

Хүндүткелдиг байырлалы — Шагааны тыва чон эрттирип чораан. Үжен чылдар эгезинде ону шажынчы, эрги ёзунуң байырлалы дээш хораан. Бичии тургаш, ооң канчаар эртип турганын көрген болгаш, ону номчукчуларга чугаалап көрейн.

Кыш эгелеп турда, чиш эъди-биле кады шагаа эъдин база белеткээр. Ийи-үш хонук бурунгаар аал коданын аштап, алгы хепти харга силгиир. Эъдин дүлүп, өреме-саржаан, далган-тараазын белеткээр. Аалывыс чоогунга тейжигеш турган. Орта калбак даштар салгаш, сан салыр.

Шагаа эртен болур деп турда, кежээ дөрде аптара кырында колдуга чула тудар. Ол эртенге чедир турар. Шагаа хүнүнде улуг улус хураган кежи тоннарын, кадыг идиктерин уштуп кедер, эки аъттарын мунар. Эртен эрте тургаш, чем-аъш-даа ишпейн, ол тейже чоруптар. Аъш-чемнин дээжизин өрү-куду өргүп турар боор чүве. Ачамны дыңнаарымга, мынчаар чугаалап турар: «Эрги чылывыс эки-менди ээп чорупкан, чаа чылывыс чаларап кээп, кижи бүрүзүнге аас-кежикти, өөрүшкү-маңнайны сөңнеп келген-дир оо!».

Авам сыгыртаа хумунда кудуп алган сүдүн тос-карак-биле чүк бүрү чажып, оран-таңдым, чер-чуртум деп йөрээп турар чүве. Турган улус шупту, уруг-дарыгдаа артпайн чолукшуп эгелээр. Чаа чыл келген, ам ынча харлыг сен деп биске чугаалаар чүве. Шагаа даарта болур деп турда божаан уругну эртенинде бир харлыг дээр. Иштинде чылы-биле харын ийи харлыг апаар.

Аалдар ишти удур-дедир шайлажып, ойнап, чуңгулаар. Баг кагар, кажык адар, тевектээр, буга-шыдыраа салыр, хөй янзы оюннарга улус шупту киржир.

Шагаа байырлалы моон соңгаар чоннуң улуг байырлалдарының бирээзи болуру чугаажок. Кандыгдаа байырлалдарның үезинде эпчок чүүлдер туруп кээрин билир бис. Кол-ла чүве — ол хүн арагалап болбас. Шаанда канчаар эрттирип турганын ол хевээр сагыыр. Ынчан чүгле аштаныр-чеменир, ойнап-хөглээр чүве-ле болгай.

Бир айда байырлалдар удаа-дараа болу бээрге, берге апаар. Ол хүннерни арагалаар хүн кылып алган кижилер эвээш эвес болдур ийин. Ол кончуг багай. Ооң уржуунда шош-содаа үнер, кем-херек үүлгедир чоруктар тыптып турар.

Байырлал дээрге-ле арага ижери ол деп ындыг бодаашкыннарны ажып эртип, тайылбырлаары артык эвес. Орта сунду чок-даа улус ужур ындыг дээш бичиилеп ижип тургаш, арагага өөренип турар. Ооң орнунга концерт үндүрүп, национал оюннар организастап, культурлуг дыштанза.

Донгак ЧАМЗЫРАЙ.

«Кунгуртугнуң делгемнеринде» деп Кунчун Маадының чурааи чуруу.

ИХМ-НИҢ ПАРЛААГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң 1989 чылдың декабрь 26-да хүлээп алган «РСФСР-ниң КД-ниң 218 чүүлүнүң дээштиин күштелдирер база шиштээр-кезер болгаш эът-ботка кемдээшкин таварыштырарынга хереглээр өске-даа чепсекти ап чорааны дээш хамаатыларның административтиг харысалгазын тургузар дугайында» доктаалынга дүүштүр январьда болгаш февральдың 12 хонуктарында 183 бижекти база өске-даа шиштээр-кезер чепсектерни хавырган, 173 кижини административтиг харысалгага онаапштырган болгаш 13 кижиге РСФСР-ниң КД-ниң 218 чүүлү-биле кеземче херээн оттурган.

Эзиртир суксун аймаан кады ишкениниң түңнелинде, хөй-хөй кем-херек үүлгедиишкиннери, алгыш-кырыш болган.

Бо чылдың январьда республика девискээринге янзы-бүрү хемчээлдиң 497 кем-херек үүлгедиишкиннерин бүрүткээн, ол дээрге эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 23,3 хуу хөй болганы ол-дур.

Дээрбечи халдаашкыннарның саны 3 катап, үптээшкиннер 56,8 хуу, хулиганзыг илерээшкиннер 2,1 катап, өлүрүүшкүннер 2,3 катап өскен. Кижилерниң хуузунда эт-севин оорлаар чоруктарның, ооң иштинде бажың ишти оорлаары 73,8 хуу көвүдээн. Кем-херек истээр органнарның санап турары-биле алырга, кем-херек үүлгедиишкиннери Тес-Хем (85,7%), Эрзин (83,3%), Улуг-Хем (82,2%), Чөөн-Хемчик (75,9%), Барыын-Хемчик (94,3%) болгаш Өвүр (75%) хөй демдеглеттинген.

Милиция ажылдакчылары хулиганчы чоруктарның илерээшкиннеринче улуг кичээнгейни угландырган. Милиция ажылдакчылары 49 таварылганы илереткен, ол дээрге 2,1 катап хөй болганы ол.

Ындыг турбуже, милицияның, хөй-ниитиниң, ажылчыннарның милицияга дузалаар отрядтарының демниг хөделиишкиннериниң түңнелинде кудумчуларда шөлээн апарган, кижилерниң эът-бодунга аар кемдээшкиннерниң саны эвээжээн, транспорт оорлаары 35,3 хуу кызырылган, мал-маган оорлаар чорук 11,1 хуу чавызаан, мооң мурнунда херек үүлгедип чорааннарның кем-херек үүлгедиишкиннери 33,3 хуу кызырылган, назы четпээннерниң — 24,1 хуу баткан, бөлүк кижилерниң кем-херек үүлгедир чоруу 9,4 катап эвээжээн, эзирик чорааш, кем-херек үүлгедир чоруктар 40,4 хуу эвээжээн, ажыл чок кижилер эрткен чылдың январь-биле деңнээрге, эвээш кем-херек үүлгеткен.

Сүт-Хөл районда кем-херек үүлгедиишкиннери ол-ла шиинде болуп арткан, кем-херек үүлгедиишкиннери Каа-Хем районда — 7,7, Бай-Тайгада — 78,9, Тожуда — 33,3 хуу кызырылган.

• • •

1990 чылдың январьда Кызылдың эзириктер сергедир черге 459 кижи кирген (1989 чылдың январь — 406), оларның аразындан 129 кижи республиканың районнарындан келген. Ынаар киргеннерниң аразында 23 херээжен бар. Ынаар кирип турар аныяктарның санының көвүдээни байдалды элээн дүвүреткен. Чижээ, ай дургузунда 12 назы четпээн кижини аңаа хондурган, ол дээрге эрткен чылдың ол үези-биле деңнээрге, 2 катап хөй болган. Студентилер, профессионал-техниктиг училищелер сургуулдары, Хөндергей болгаш Кызыл-Мажалык школаларының өөреникчилери база кирген.

Эзириктер сергедир черже киргеннерниң аразында Кызылда педагогика институдунуң 2 студентизи, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң 2 студентизи, Красноярскиниң кодээ ажыл-агый институдунуң 5 студентилери, башкы училищезиниң 1 студентизи, КПТУ1-ниң 5 сургуулу бар болган.

• • •

Кызыл хоорайның иштики херектер килдизи:

— Омск хоорай чурттуг, 1952 чылда төрүттүнген Василий Иванович Игнатовту улус ажыл-агыйының тудуундан дескени, а база ол ышкаш магазинден 10 муң рубль түңнүг бараанарны оорлааны.

— Өвүр районнуң Саглы суур чурттуг, 1970 чылда төрүттүнген, РСФСР-ниң КХ-ниң 145 чүүлүнүң 2 кезээбиле буруудаттырган Каадыр-оол Кызыл-оолович Донгакты судтан дескени дээш.

— Улуг-Хем районнуң Ак-Тал чурттуг 1968 чылда төрүттүнген, РСФСР-ниң КД-ниң 117 чүүлүнүң 3 кезээ-биле, 206 чүүлүнүң 2 кезээ-биле буруудаттырган Алдын-оол Маадыр-оолович Мандыны истелгеден дескени дээш.

— Сүт-Хөл районнуң Ийме суур чурттуг, 1965 чылда төрүттүнген, РСФСР-ниң КД-ниң 144 чүүлүнүң 2 кезээ-биле буруудаттырган Орлан-оол Дамбын-оолович Монгуштуң истелгеден дескен дээш дилеп турар.

КАИ экраны

Хемчеглерни онааган

Сөөлгү он хонуктарда республиканың девискээринге 13 озал-ондак болганын бүрүткээр ужурга таварышкан. Ооң түңнелинде ийи кижи өлген, 11 кижи бертинген. Бир озал-ондакты эзирик чолаачы кылган. Февраль 16-да дүнекиниң 1 шак 34 минутада Чыраа-Бажы суурнуң чурттакчызы В. Б. Ооржак пиво заводунуң чанында демир херим кырынче халыткаш, машиназын аңдарган. Ооң түңнелинде чанында чораан В. Х. Хек-оол дээрзи кемдээн. Ооң бажының мээзи кемдээн. Ол ам эмчиде чыдар.

Он хонук иштинде Кызыл хоорайга 718 орук хажыдыышкыны болганын КАИ ажылдакчылары тодараткан. Ооң иштинде 18 эзирик чораан чолаачыларны машина башкарарындан хостаан. Кызылдың орук-септелге тудуг эргелелиниң чолаачызы М. М. Поминов (Г-24 маркалыг, 50—00 ТВД күрүне демдектиг машиналыг), агроүлетпүр тудуг транспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы Ч. Д. Калдар-оол (ГАЗ—52, 79—45 ТВЕ), АТБ-1-ниң чолаачызы А. В. Кудрявцев (КамАЗ—4310, 77—54 ТВЕ), «Тыва септелге-тудугнуң» чолаачызы А. К. Печерицын (ГАЗ—52, 28—55 ТВЛ), «Тыва тудуг» МЭ-ниң механиги А. Д. Терентьев) УАЗ—452, 95—94) демдектиг, даараныглга фабриказының чолаачызы С. Т. Гребенкин (Г—24 маркалыг, 50—10 ТВЗ), пиво заводунуң чолаачызы В. А. Марьяхин (ГАЗ—52, 34—16 ТВЛ) эзирик чорааш туттурганнар. Оларга КАИ ажылдакчылары хемчеглерни онааган.

Валерий ОРУС-ООЛ.

КИЖИЗИГ ЧОРУУ ДЭЭШ БАДЫЛААР МЕН

Бистер, Афганистанга амы-тынын берген дайынчыларның иелери, республиканың удуртукчуларының бирээзи, коммунист кижиниң дугайында чугаалап, бистиң үнүвүстү бүгү чурттакчыларның дыңнаарын күзээрдир бис. Бистер Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. Е. Серяковтуң дугайында чугаалап тур бис.

В. Е. Серяков бодунуң кижизиг чоруу-биле онзаланып турар деп санаар бис, ооң ындыг шынарлары өзүп орар салгалды интернационалчы чаңчылдарның, кижиниң хүндүлээриниң ёзузунга кижизидер.

Бистиң республикадан Афганистанга өлүрткен солдарның чырыткылыг тураскаалын мөңгежидер айтырыгның кайы хире берге шиитпирлеттингенин билир бис. Бир эвес Владимир Ефимовичиниң хууда салыышкыны эвес болза, интернационалчы дайынчыларның адын эдилээн школа-даа, бистерниң өлүрткен ажы-төлүвүстүң адын класска тыпсыры дээш чаштар аразынга көскү аныл-даа турбас боор деп бодаар бис. В. Е. Серяков хөй күштү үндүрүп тургаш, бо ажылды кылган.

Бистиң республиканың, ооң иштинде Эрзин районунуң күш-ажылчы коллективтери, чурттакчылары В. Е. Серяковту РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр депшиткен-дир. Аңаа бүрүнү-биле каттыжар бис. Ол чоннуң негелде-хереглелин тергиин эки билир, оларны шиитпирлээриниң оруктарын тып шыдаар кижи деп билир бис. Ону ооң күш-ажылчы дуржулгазы, кижилерге хумагалыы, сагыш-сеткилиниң ажыы бадыткаар. Шупту удуртукчуларывыс В. Е. Серяков дег болган болза деп күзээр бис. Чамдыктарының каржы-халалыы, чүвени эки угаап билбези хомуданчыг.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының чонга көстүр-даа, көзүлбес-даа эки кылып турар чүүлдериниң чаңгыс чижээ бо-дур, ону эскерген улус ховар боор. Ынчангаш, бис ооң кандидатуразын деткип, март 4-те бадылаашкынывысты ол дээш бээр бис. Ооң-биле кады өске эш-өөрүвүстү, ылаңгыя интернационалчы дайынчыларны, оларның аваларын кыйгырып тур бис!

Чечен НОРБУ,
Альбина ДОК.
Эрзин суур. Афганистанга өлүрткен шериглерниң иелери.

ХПТУ № 4 — 25 чыл оюнга

ХӨГЖҮМЧҮЛЕР

1987 чылдың январь. Чарлалдар азар самбырага база бир чарлал көстүп келген: «Улусчу хөгжүм херекселдериниң оркестринге киржир күзелдиглер адын бижиттисин...» Бежен ажыг кижи адын бижиткен. Удаваанда ол саны 20-ге кээп дүшкен. Хөгжүм херекселдеринге ойнаар күзелин илереткеш, адын бижиткеннерниң хөвей кезии ырбапкан. Чүге? Национал хөгжүм херекселдериниң тургустунган оркестр деп чүл дээрзин олар билбес, үнелевес болган. Ийе, оркестрни эстрада ансамблинден ылгавастар амдаа хөй. Кажан кичээлдеп эгелей бээривиске, ынчан база дыка хөй кижи оспаксыраш чорупкан. Чүге дизе олар салаа баштары хаваргыже ойнаптар, бажын орта ажылдадыптар кылдыр күжениптер харык чок болган. Ам он үш кижи арткан — чаа хөгжүм херекселдерин шиңгээдип алырынга таваржып кээр бергелерге торулбаан, кортук эвес кижилер арткан. Бурунгуларының кыйгызынга харыылап шыдаан, тыва чоннуң уран чүүлүн сайзырадыр херекке киириштирер күштү бодундан тыпкан, сеткил-хөөнү арыг болгаш байлак кижилер арткан. Башкы кичээлдеривис үезинде мындыг таварылгаларның тургулааның утпас мен: класс эжиин чырта тыртып алгаш, хөгжүм херекселинге чаңчыкпаан кандай салааларны, «чарык» аялгаларны ночулаарлар бар турду. Хөгжүмчүлерни «контрабастар» деп шолалаарлар турду. Контрабас — оркестрниң үнлезини деп чүвени олар кайын билирлер ийик аан. Боду чүнү-даа билбес, чүгедаа киржир күзел чок тургаш-ла, бисти кыжырыыр, шүгүмчүлээр кижилер турду. Ажыы-биле чугаалаарга, чүүдаа турган-дыр ийин: чедимче чок болуушкун дээш хомудалдар-даа, конкурстарга тиилелгелер дээш өөрүшкүдаа турган.

Ынчалза-даа хөгжүмчүлер коллективинге чырык, өөрүшкүлүг хүннер хөй турган. Чүге дизе музыка-биле харылзаа, чаа чараш чүвеже чүткүл каттышкаш, уругларның сонуургалын күштелдирип турган. Хөгжүмчү бүрүзүнүң тус-тузунда хөгжүм херекселинге ынакшылы, күш-ажылгыры хөгжүмчүлерниң ийиги составын тургусткан. Ийиги составтың тургустунганы-биле музыка-биле харылзаа улам байлакшаан. Оларга бүгү курстардан ан дээрелер кээп каттышкан. Чурттаары солун апарган. Бодувустуң фотогравывыс Иван Амыртаның тырттырып турган чуруктарындан кылган альбомнуң арыннарын номчукчуларга сонуургадып көргүзер арганың чогу хомуданчыг-дыр. Иван Амырта биле Херел Хертек боттары хөгжүм херекселдерин кылып турарлар. Оларның холдары-биле кылган хөгжүм херекселдери УАЧД медальдары-биле үнелеткен. Төрүттүнген хүн болганда, байырлалдарда, театрга, «Тайга» станциязынга, Хадың хөл кыдыынга дыштаныылга үезинде-даа ансамбль кежигүннери бүдүн коллективи-биле кады чоруур апарган. Хөгжүмчүлерниң ындыг найыралдыы — ансамбльдиң директору С. Ш. Монгуштуң ачызы. А материалдыг деткимчени ансамбльдиң уран чүүл удуртукчузу К. М. Данзын хандырып шыдаан. Бүзүрелдиг шынзыктырар дээш хөгжүмчүлер кызымаккай ажылдап турар. Чүгле бистиң оркестрниң эвес, а харын Тываның амгы оркестр уран чүүлүнүң баштайгылары деп болур ол хөгжүмчүлерни келир күзүн бис Улан-Удэде Чөөн Сибирьниң культура институдунче өөредип кинрери-биле үдеп каар бис. Беш чыл эртерге олар дээди эртемниг хөгжүмчүлер болуп доозуп чедип кээр.

Татьяна БАЛДАН.
Национал хөгжүм оркестриниң удуртукчузу.

ЧАЛГААРААР-ДАА ЧАЙ ТУРБААН

Кедээ суурга школачы чораан чаш чылдарымда солуннарда, журналдарда чуруктардан, киноларадан улуг тудугларны көргеш, хөлчок чаражсынар, ындыг бедик бажыңнарны канчап тудуп каар ирги деп магадаар, ону тудуп турарын көрүксээр, билип алыксаар чораан мен. Ылаңгыя тудугга ажыглаар тракторларны, краннарны башкарган болза деп күзээр чордум.

Күзелимни боттандырарыбиле 1981 чылда сес классты дооскаш, Кызылдың дөрт дугаар профессионал-техниктиг училищезиниң башнялыг кран башкарыкчылары белеткээр салбырынче өөренип кирдим. Мастеривис Михаил Хакимович Галимовтуң дузазы-биле күчүлүг техниканы шиңгээдип алыры-биле өөренип кирипкен бис. Бөлүүвүске кыстар база өөренип турган. Бот-боттарывысты эки таныышпас болгаш, өөредилгениң эге хүннеринде найыралывыс шоолуг эвес турган. Ынчангаш мастеривис бөлүүвүске беседа кылып, кичээлден дашкаар үелерде кижизидилгеже угландыр янзы-бүрү хемчеглерни чорудуп эгелээн. «Өңнүктежиил» деп кежээ эртеннин ам-даа утпас мен. Ол кежээге бөлүүвүс уругларының, оолдарының арны чазыкkан. Оон эгелээш-ле, чаңгыс өг-бүлениң төлдери дег эптиг, найыралдыг апарган бис.

Өөренип кээривиске-ле училищеге янзы-бүрү бөлгүмнер, спортчу секциялар ажылдап турар чораан. Кичээл соонда общежитиеге келгеш, чалгаарап орар, азы хоорай кезип тояар-даа чай чок, бодуң-на четтигер болзуңза, секцияларның кандыызын чок дээр. Эш-өөр көвүдээрге, училищениң хөй-нииити ажылдарынга киржи бээрге, солун-на, ылаңгыя училищени доозуп үнер үе чоокшулаан тудум, кижиниң оон чоруксаар хөңнү чок, өөренип-ле, өөренип-ле туруксаары келир чүве.

Училищениң ыры, танцы ансамблиниң танцы бөлүүнге киржип турдум. Ансамбль чылдың-на республиканың районнарынче концерт көргүзүп үнүп турган. 1983 чылдың январьда бистиң ансамбль Улан-Удэ хоорайже гастрольдааш чедиишкинниг ээп келген.

Янзы-бүрү хоорайларже гастрольдап, ЧССР-же экскурсиялап чоруп тургаш, хөйнү билип, көрүп алган мен. Ол бүгү дээш училищемге улуг өөрелимни билип, ам бо хүннерге чедир төрээн училищемде ажылдап чор мен.

1984 чылда училищени дооскаш, бөлүүвүс чүк-чүкче тараан. Мен ол-ла чылын Магнитогорск хоорайның индустриал-педагогика техникумунче өөренип кирдим. Чартык чыл өөренип чорумда, шериг албаны эрттиреринче келдирткен. Шериг соонда өөредилгем уламчылааш, техникумну 1989 чылда доостум. Ынчангаш бо хүннерде училищемде дедир ээп келген, оолдар, кыстарга тудуг краның тургузуун айтып, ону канчаар башкарарын өөредип тур мен. Бодум ээлчээмде училищемниң ажыл, амыдыралынга үлүүм ол деп бодап чоруур мен. Училищениң үндезилеттинип тургустунганындан бээр 25 чылын демдеглеп тура, кады өөренип чораан эш-өөрүм мурнундан училище коллективинге, ылаңгыя бисти өөредип, кижизидип каан башкыларывыска өөрүшкүнүң сөстерин сөглеп, чогаадыкчы чедиишкиннерни күзедим.

Олег САНДАНМАА.
Училищениң доозукчузу, инструктор.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ

Понедельник

ФЕВРАЛЬ 26

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильм. 8.40 «Тускай эртем чоктар». Уран-чечен фильм. 9.45 «Кижи болгаш хоойлу». 11.00—12.00 «Дириг амытаннар оранында». 15.40 Компьютер-биле диалог. 16.25 Уруглар шагы. 17.25 «Чадалар». 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 Литературжу-уран-чечен программа «Сөс». 21.00 «Үе». 21.30 «Хүннээректиг хат». Уран-чечен телефильм. 4-кү эге. 22.45 — 23.40 Киноконцерт.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 9 класс. М. Ю. Лермонтов. «Бистиң үениң маадыры». 9.05 Итали дыл. 10.05 «Кратерлиг бухтаның тывызыктары». 10.35; 11.35 Төөгү. 6 класс. Бурунгу Грецияның мифтери. 11.05 «Октаргайның Кызыл дептери». 12.05—13.15 «Козлотур бөлүк сылдыстары». Уран-чечен телефильм. 16.45 Биатлон. Делегей чемпионады. 20 км. Команда чарыжы. Эр кижилер.

КЫЗЫЛДАН

17.45 «Салгынчыгаш». Уругларга дамчыдылга. 18.25 «Тыва черде». «Соңгулдаларга уткуштур». 19.00 «Ажык чугаа». Чуртталга шөлү болгаш автомашиналар үлээр айтырыгларга тураскааткан дамчыдылгага хооркүүскомнуң чурттала шөлү үлээр килдистиң эргелекчизи Л. П. Ткаченко биле садыг килдизиниң эргелекчизи К. Монгуш киржир.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 Медээлер. 20.20 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

20.35 «Юрмала-90». 23.10—00.50 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Спартак» — ЦСКА.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.45 Коньки спорту. Спринтиниң хөй хевирлиинге делегей чемпионады. 18.30 «Үе». 19.00 Узбек ССР-ниң Күртелерадиозу. «Найырал оруу». 19.50 «Чөөн Сибирь». 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15—20.35 «Фристайл».

Вторник

ФЕВРАЛЬ 27

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.00 «Хүннээректиг хат». Уран-чечен телефильм. 4-кү эге. 10.15 Киноконцерт. 11.05 Уруглар шагы. 12.05 «Ол болган... болган...» 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30 —13.00 «Үе». 16.25 Ужуражыышкын соонда ужуражыышкын. РСФСР-ниң Дээди Совединиң улус депутаты В. С. Мослаков. 16.55 «ТелеЭКО». Журнал. 17.25 «Экии, музыка!». 18.10 Мультфильм. 18.30 «Үе». 19.00 Аныяктар медээчизи. 19.30 «Кинопанорама». 21.00 «Үе». 21.30. Чугула интервью. 21.40 «Хүннээректиг хат». Уран-чечен телефильм. 5-ки эге. 22.55 — 00.05 Даштыкыда чурттап турар орус чогаалчы Вл. Максимов дугайында дамчыдылга.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Өг-бүле амыдыралдың этиказы болгаш психологиязы. Өг-бүле харылзааларның үрелириниң уржуктары. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Төөгү. 7 класс. Ортааки чүс чылдың мануфактуразы. 11.05 Авам, ачам база мен. 12.05 «Арын-нүүр». 5 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 14.50 — 15.55 «Автограф. Лоредан Берте» ырлаар. (Италия). 17.00 Мультфильмнер. 17.20 Ритмниг гимнастика. 17.50 «Чер дугайында». Телеочерк. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация).

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Спорт». Спорттуң национал хевирлери. 19.00 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Соңгулдаларга уткуштур». «Чугула интервью». 19.30 Медээлер. 19.35 Чарлалдар. 19.40 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.30 Барымдаалыг фильм. 23.00 «Декабрь кежээлери». Хөгжүмнүг телеабонемент. 00.00— 01.45 Баскетбол. Кубок эдилекчилериниң кубогу. Эр кижилер. «Жальгирис» (Каунас) — «Реал» (Мадрид).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Ф. Шопен. Фильм-концерт. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Среда

ФЕВРАЛЬ 28

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Экии, музыка!». 9.15 «Хүннээректиг хат». Уран-чечен телефильм. 5-ки эге. 10.30 «Чадалар». 11.30 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Ритмнер болгаш оңнер». (Сирия). 11.50 Мелиховта А. П. Чеховтуң музей-бажыңы. 12.30—13.00 «Үе». 16.30 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Кедээ башкы» деп барымдаалыг телефильм. «Солдат мемуарлар» деп бөлүктен. 17.25 Уруглар шагы. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 «Чадалар адаанда». Уран-чечен телефильм. 20.10 РСФСР-ниң улустуң артизи Э. Пьеханың дугайында фильм-концерт. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Хүннээректиг хат». Уран-чечен телефильм. 6-гы эге. 22.50 Ниити ыры концерти. 23.20—00.10 «Трансуорли» деп совет-бельгия компания дугайында телеочерк.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Информатиканың болгаш саналга техниказының үндезиннери. 11 класс. Херек эмгелээшкини болгаш ЭСМ. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Музыка. 5 класс. Кежүп чоруур чурукчулар болгаш «медээ-жок күштүг бөлүктүң» композиторлары. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильмнер программазы. 12.05 «Арын-нүүр». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 13.30 «Орус операның мастерлери. «Иван Петровтуң рольдары болгаш амыдыралы». 14.40 —15.25 «Хөглүг старттар». 17.00 «Мартин Иден». Телешии. 1-ги кезээ. 18.00 Эвилелдешкен республикалар киноьублицистиказы. «Мөңгүн куда» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

18.00 «Тыва черде». Программада: «Соңгулдаларга уткуштур». «Амыдыралдың ачы-дуза чедирер албан чери». Медээлер. 18.40 Чарлалдар. 18.45 «Диалог» телеклуб.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — 01.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «60 дугаар параллель». 19.40 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 19.45 Чалыы назын танцылап, ырлап тур. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Четверг

МАРТ

МАРТ 1

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Хөглүг старттар». 9.15 «Хүннээректиг хат». Уран-чечен телефильм. 6-гы эге. 10.25 «Аян-чорукчулар клуву». 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30 — 13.00 «Үе». 16.30 Мароккону аялгалары. 16.50 Мультфильм. 17.00 «Россия соңгулдалар мурнуу чарыында». Телекөвүрүг Москва — Хабаровск— Красноярск — Пермь — Грозный — Архангельск. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир база оон улуг назы». 19.45 «Эде тургустунуушкун: нарын айтырыглар болгаш шиитпирлер». ССРЭ-ниң пенсия болгаш шөлээлер дугайында Хоойлуларының төлевилелдерин чугаалажыры. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 —23.50 «Эфирде музыка».

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Биология. 11 класс. Генетика деп чүл? 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. Мөңгүн дуюгжугаш. 11.05 Орус чугаа. 12.05 «Арын-нүүр». Уран-чечен телефильм. 4-кү сериязы. 13.20 Ритмниг гимнастика. 13.50 «Египтяниң». Барымдаалыг фильм. 14.30 — 15.40 «Өртемчейниң күзел-соруу». Уран-чечен телефильм. 17.00 «Мартин Иден». Телешии. 2-ги кезээ.

КЫЗЫЛДАН

18.10 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Март 4-те— Советтерже соңгулдалар». «Социал репортаж». «Чугула интервью». 18.40 Телекөрүкчүлерниң айтырыгларынга СЭКП Тыва обкомунуң секретарьлары Г. Ч. Ширшин, В. В. Рогило, А. К. Канзай, А. И. Ванжа, Ш. Д. Ооржак харыылаарлар. Телефоннар: 3-24-70, 3-24-62, 3-27-12, 3-28-88

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!», 20.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

КЫЗЫЛДАН

21.00 «Улусчу чогаадылганың III Бүгү-эвилел фестивалы чоруп тур». Бот-тывынгыр уран чүүл коллективтериниң түңнел концерти.

МОСКВАДАН

21.30 Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Бирги көрүштен ынакшыл». 23.00 — 00.05 Вертикаль: «Шөлүгe. Райнис. Кастаньола». Телефильмниң баштайгы көргүзүү.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.10 «Парнасче чада». 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 Туркмен ССР-ниң Күртелерадиозу. «Туркменияның даг чурттуг кижилери». 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 21.00 —21.30 «Ырының төрүттүнери».

Пятница

МАРТ 2

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Чадалар адаанда». Уран-чечен телефильм. 9.45 «...16 харга чедир база оон улуг назы». 10.30 «Балет... балет...» 11.30 Кижи. Чер. Октаргай. 12.30 — 13.00 «Үе». 16.30 Түрк дарлаашкынга удур болгар чоннуң маадырлыг демиселиниң дугайында. 17.30 «Дуржулга». Телеочерк. 17.50 Поэзия минуталары. 17.55 Эрге-чагырганы — Советтерге. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 «Идеяның өртээ чежел?» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 19.30 «Чер—бистиң ниити бажыңывыс» деп фотоконкурс. 19.35 Леонид Быковтуң рольдары болгаш фильмнери. «Аты-баты, солдаттар чоруп орган». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.30 Чогаадыкчы ажыл дугайында телеочерк. 21.40 «Ол болган... болган...» 21.55—23.35 «Көрүүшкүн).

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Музыка. 4 класс. С. С. Прокофьев «Александр Невский». 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Бисти долгандыр турар хүрээлел. 1 класс. Бистиң аваларывыс. 10.55; 11.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 11.05 «Пага-даңгына». 12.05 «Арын-нүүр». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 13.30 Концерт. 14.15 — 15.55 Уругларга фильм. «Автомобиль, скрипка база Клякса деп ыт». 17.00 «Мартин Иден». Телешии. 3-кү кезээ. 18.10 «Янгантау». Телефильм. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Медээлер. 19.05 Медээлер. 19.10 «Бодалдар белдири». Соңгулдалар мурнуу чарыында ужуражыышкыннар. 19.30 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 21.00 Эштиишкин. ССРЭ чемпионады. 21.30 Бүгүдеге спорт. 21.45 — 23.35 «Ынакшыл болгаш кадын». (ГДР). Төөгүлүг фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Киноконцерт. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Суббота

МАРТ 3

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Авам, ачам база мен. 9.05 «Чуртта. Чер!». 10.05 «Америк провинция». 3 сериялыг барымдаалыг фильм. 3-кү фильм. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. «Зубр-биле кожа». 12.40 «Партнер». Коммерция медээчизи. 13.10 «Зураб Анджапаридзе». фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. 14.05 «Дрессировщик С. Богуслаев». 14.30 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Ковель чоогунда арыгларга». 3 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 16.40 Политиктиг диалогтар. 17.30 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Электрилиг кадарчы». (Венгрия). 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Киноафиша. 19.45 «Шарлоттаның кольези». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Телескоп». 21.45 — 23.50 «Ырлажыылыңар, өңнүктер!».

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Концерт. 8.40 «Чедиги ок». Уран-чечен фильм. 10.00 Эштиишкин. ССРЭ чемпионады. 10.30 Видеоканал «Совет Россия». 13.00 «Дүне када ак аъттарлыг». Уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 14.00 Видеоканал «Кады ажылдажылга». 17.30 Мультфильм. 17.50 «Курилдиң калачылары». Д. Луньков режиссернуң фильмнери. 18.30 «Үе». 19.00 Арена. Спортчу программа. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 21.00 Парлалга клуву. 00.30—02.05 «Айдыңда челээш». Уран-чечен фильм.

Воскресенье

МАРТ 4

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». Уругларга дамчыдылга. 10.00 «Ада-чуртунга бараан болуру». 11.00 Эртенги хөглээшкинниг программа. 11.30 «Делегейниң дескиндир». Альманах. 12.30 «Кадыкшыл». 13.15 Бүгүдеге педагогика. 14.15 Мультфильм. 14.25 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Коваль чоогунда арыгларга». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 15.35 «Кедээден дамчыдылга». Панорама. 16.50 Тоолдар болгаш ужуралдар оранында. «Финист— Чырык Хартыга». Уран-чечен фильм. 18.20 «Күрүнениң камгалалында». Телефильм. 18.50 «Шарлоттаның кольези». Уран-чечен фильм. 2-3 сериялары. 21.00 «7 хонук». 22.00 Мөңге чүүлдер дугайында бодалдар. 22.15 — 23.50 И. О. Дунаевскийниң чогаалдарындан концерт.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Келдерел». Уран-чечен фильм. 9.30 Гандбол. Делегей чемпионады. Эр кижилер. ССРЭ биле ГДР-ниң шилиндек командалары. ЧССР-ден дамчыдылга. 10.00 Чиик атлетика. Европа чемпионады. 10.45 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. «Бостон селтикс» — «Миннесота». 11.45 Чурттуң театрлары көргүзүп тур Т. Уайлдер— «Бистиң хоорайжыгажывыс». Шии. 13.20 «Дүне када ак аъттарлыг». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 14.25 Видеоканал «Совет Россия». 16.55 «Планета». 17.55 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.00 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Крылья Советов» — «Динамо». 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Г. Черны-Стефаньска ойнаар. (фортепиано). (Польша). 20.40 Таныжыңар: чурукчу Теймураз Мурванидзе. 21.00 «7 хонук». 22.00 «Чеди хаттың белдиринге». Уран-чечен фильм. 23.40—01.40 Концерт.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 25

«НАЙЫРАЛ»: «Транзисторияда Мария, Мирабела» 9.00, 13.40, «Мистер Индия» 10.50, 15.30, 18.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: №№ 66, 67, 68 «Ералаш», «Лицеден» 12.00, «Амыдыралга ынакшыл» 10.00, 14.00, «Төрээн уруу» 16.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: № 23 киночыынды 9.00, 12.00, «Алдын мыйыстар» 10.20, 13.20, «Өжээн болгаш хоойлу» 15.00, 19.30, «Камгаланыкчының нарын аргазы» 17.40 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Алдын антилопа» 11.00, «Хон Гиль Дон» 11.30, 13.30, 17.40, «Бир эвес мээң-биле кады эвес болзуңза» 15.30, 19.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: Киночыынды 14.00, «Аазатпай» 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Кышкы эртеп» 11.20, «Узамдыккан өжээн негелдези» 13.20, 16.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Башкарыкчының ужудуушкуну» 10.00, «Хон Гиль Дон» 11.40, 13.40, 19.40, «Бир катап Америкага» 15.40 шактарда.

ФЕВРАЛЬ 26

«НАЙЫРАЛ»: «Мистер Индия» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Амыдыралга ынакшыл» 11.30, 13.30, «Кавказтың туттурган кижизи» 15.30, 17.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киночыынды 9.00, 12.00, «Октаргайда аңнаар кижилер» 10.20, 13.20, «Анаа эвес чүве» 15.00, 19.20, «Сагыызын» 17.40 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Киночыынды 11.00, «Хон Гиль Дон» 12.00, 14.00, 18.30, «Эстип турар булуттар» 16.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Өжээн болгаш хоойлу» 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Интеркыс» 16.00, 18.50 шактарда.

«ВОСТОК»: «Пушпак» отель» 14.00, 19.20, «Узамдыккан өжээн негелдези» 16.40 шактарда.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100
Индекс 54241

Редактор Ф. ЧАДАМБА.

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-93; Килдистер: ◆ [illegible] — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуу — 3-34-88, 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39; ◆ фото — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ [illegible] — 2-27-41; ◆ солун [illegible] — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга [illegible]. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле [illegible] комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко [illegible] бажың № 1.

Чагыг № 381. ТС — 00449.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл февраль 27 вторник
№ 48 (14248)
1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 кеп.

Кызылга үш-муңчу саанчыларның чыыжы болган. Саанчылар аңаа ужуражып, таныжып, боттарының аргадуржулгазын солушкан. Аңаа Тожунуң, Сүт-Хөлдүң, Чөөн-Хемчиктиң. Таңдының бедик көргүзүглерлиг саанчылары «Көк-Тей» совхозтуң бир саар инекке онааштыр эрткен чылда дөрт муң ажыг килограмм сүттү саап алгаш, республикада тиилекчилер болган саанчыларның мурнакчы дуржулгазын сонуургап дыңнааннар.

ЧУРУКТА: «Көк-Тей» совхозтуң сүт-бараан фермазының аныяк саанчызы Надежда Михайловна Погарнец база республиканың мурнакчы саанчыларының чыыжынга киржип, ажылга ажыктыг хөй чүүлдерни билип алган. Бо саанчы бир дугаар төрээн аныяк инектерни саап турар. Ол малдың ажаалдазынче, чемгерилгезинче кол кичээнгейни салган. Бо чылда ол инектен-не үш муң ажыг килограмм сүттү саарын хүлээнип алган.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЭЛЕКТРОСТАНЦИЯНЫ ТУДАР

Тере-Хөл — , шынап-ла, делгем-даа, чараш-даа, байлактыг-даа оран. Тере-хөлчүлер ооң бойдус курлавырын чөптүг шиңгээдип алырынче, ажыктыг ажыглаарынче сагышты салып турарлар.

Кунгуртуг — республика найысылалындан ырак сууржарның бирээзи, ынчангаш ону электри чырыы-биле төптен хандырары дыка берге. Амгы үеде ында солярка-биле хөделир шимчедикчилер электри чырыын берип турар, ындыг-даа болза, суурнуң чурттакчы чонунуң негелде-хереглелдерин хандырып шыдавайн турар. Чүге дээрге электростанциязы чүгле кежээки болгаш эртенги шактарда ажылдаар. Соляркаңы ынаар сөөртүп чедирип алырының чарыгдалы улуг. Суурнуң чурттакчы чону электри чырыы-биле доктаамал хандырарын сөөлгү үеде шыңгыы негеп турар болу берген.

Улустуң чөптүг негелдезин хандырарының аргаларын тус черниң кодээ Совединиң күүскому, совхозтуң дирекциязы дилеп тыварының хемчеглерин ап турар. Солярка-биле хөделир шимчедикчилерни дүн-хүн чок доктаамал ажылдадыр болза, кывар-чаар материалдар-биле хандырылга берге, чарыгдал хөй үнер. Эрзинден электри шугуму шөйүп алыр дээрге чер аразы ырак, өртек-үнези улуг.

Бүгү байдалдарны өөренип көргеш, бичии гидроэлектростанцияны тудуп алыры ажыктыг дээрзин сонаашкыннар көргүскен. Ынчангаш Кунгуртуг суурдан 5 километр хире черде доңмас суглуг Балыктыг-Хемге биче хемчээлдиг суг күжү-биле ажылдаар электростанцияны тударын шиитпирлээн. Красноярск крайның «Гидропроект» институдунуң дуржулгалыг специалистери ол черни шинчилээш, гидроэлектростанцияны тудуп, ажыглалга киирип болурун көрген. Ооң төлевилел-смета документациязын кылып дооскан. Ону тударынга ниитизи-биле үш миллион хире рубль чарыгдаары [illegible] ген.

Чоокта чаа Кунгуртуг суурга Красноярскиниң «Гидропроект» институдунуң геологу Ильяс Сулейманов биле өрүмнекчи Василий Вдовин келгеш, биче гидроэлектростанцияны тудар черни база катап барып көрүп, чамдык шинчилел ажылдарын уламчылаан. Оларның тодаратканы-биле алырга, электростанцияны тударда бетон кудар чери мөңгеде доң чыдар, ону казып кааптары көрдүнген. Ынчангаш чер үттеп казар тускай дериг-херекселдерлиг улуг машиналарны Красноярскиден Кызылга эккелген, олар орук кадырберт болганындан Кунгуртугже чоруп шыдавас болган. Ынчангаш Красноярскиден келген ийи эш биче хемчээлдиг чер үттээр дериг-херекселдиг машиналарны дугуржуп алгаш, ону Тере-Хөлче эккээри-биле чорупканнар. Ол машиналар келирге, ажылын уламчылаар.

Кунгуртугга гидроэлектростанцияны тударын соксадыр дээн-дир деп чугаа ол черниң чурттакчыларының аразында чоруп турар. Ону тодарадыры-биле тудугнуң салым-чолун шиитпирлээр ужурлуг республиканың агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы В. Б. Бендерский-биле чугаалашкан бис. Ооң харыылааны болза: «Кунгуртуг суурну электроэнергия-биле хандырар биче хемчээлдиг гидроэлектростанцияның төлевилел-смета документациязын улам тодарадып кылыр, ону тударының керээзин чарар хемчеглер алдынып турар. Ону тударын соксадыр дугайында кандыг-даа чугаа болбаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Соңгулдаларга уткуштур

КЕЛИР ҮЕЖЕ КӨРҮШ-БИЛЕ

Эрткен субботада, февраль 24-те, ССРЭ-ниң улус депутады, Мугур-Аксының № 83 соңгулда округунуң талазы-биле Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат, СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин Мөңгүн-Тайга районнуң соңгукчулары-биле ужурашкан.

Хурал Мугур-Аксы суурнуң Культура бажыңынга болган. Округтуң соңгулда комиссиязының даргазы М. Ч. Ондар кандидаттың бүзүреттирген кижизи, Мөңгүн-Тайганың бот-орулга-чарылгалыг тудуг участогунуң начальниги Д. Б.-О. Хомушкуга сөс бээрге, ол сөөлгү чылдарда районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайын чугаалаан. Сөөлгү дөрт чылда районнуң кодээ ишчилериниң, ыяңгыя малчыннарының, кадарчыларның амыдырал хандырылгазы болгаш күш-ажылдың байдалы көскүзү-биле экижээн. Район төвүнде болгаш суурларда экономика, социал-культура черлеринге хамааржыр элээн каш объектилерни туткан. Чижээ, районда уруглар садтарында орун саны барык ийи чартык катап көвүдээн. 300 номерлиг АТС-ти ажыглалга киирген, колбаса бүдүрер цех, ногаа шыгжаар чер, ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозта теплица ажылдап турар. Район төвүнде спорт залды, чунар-бажыңны болгаш өске-даа объектилерни ажыглалга киирген. Район эмнелгезиниң, чаа уруглар садын, Культура бажыңынга улаштыр бир тудугну, аалчылар бажыңын тудуп эгелээн. Эрткен чылын районга бир миллион тууйбуну бүдүрүп, ооң-биле 67 бажыңны тудуп алган. Бо чылын ажыглалга кирер бажыңны 90 чедирерин көрген.

Чедип алдынган таарымчалыг чүүлдерде Г. Ч. Ширшинниң ачы-хавыязының барын Д. Б.-О. Хомушку демдеглээн. Маңаа хамаарыштыр 1985 чылда ооң идепкейлиг киржилгези-биле «Мөңгүн-Тайга районнуң экономиказын болгаш культуразын хөгжүдериниң талазы-биле хемчеглер дугайында» республиканың Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы хүлээп алдынган. Кыдыг-кызыгаар район бодунуң хөгжүлдезиниң талазы-биле өске районнардан бөгүн чыдып кагбайн турары дээрге-ле республиканың чазааның шиитпирлери күүседдинип турарының херечизи болур.

Ол дугайын хуралга чүве чугаалаан АҮК ажылдакчыларының профэвилел райкомунуң даргазы Э. Саая, тудугжу К. Донгак, автотранспорт бүдүрүлгезиниң начальниги А. Донгак, ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң партком секретары Ө.-С. Ооржак, Мугур-Аксы ортумак школазының башкызы М. Салчак, комсомол райкомунуң бирги секретары А. Саая база-ла ол дугайын демдеглеп айыткан. Олар ооң-биле кады районнуң социал-экономика болгаш культура хөгжүлдезинде чедир шиитпирлеттинмээн айтырыгларга, республикада национал дар аразында харылзааның айтырыгларынга доктаап, ол ышкаш Демократтыг интернационалчы шимчээшкин дээр хөй-ниити организациязының тургустунганы-биле холбаштыр дүвүрелди илереткен хөөннерни чугаалаан. Депутаттың кандидадынга чагыгларны берген болгаш соңгулдалар хүнүнде Г. Ч. Ширшин дээш бадылаашкынның бээринче округтуң соңгукчуларын олар кыйгырган.

Г. Ч. Ширшин сөс ап чүве чугаалааш, аңаа көргүскен идегел дээш мөңгүн-тайгажыларга өөрүп четтиргенин илереткен. Ол чыылганнарны республиканың экономиказының амгы байдалы-биле тодаргай таныштырып, ооң келир үеде хөгжүлдезиниң оруктарын чугаалаан. Тываның девискээр бот-орулга-чарылгазынче шилчилгезиниң айтырыгларын чугаалап тура, алгы-кеш, дүк болгаш өске-даа чиг эт аймаан республикага бодунга ажылдап кылырының чугулазынга доктааган. Ол сорулга-биле алгы-кештен тон даараар фабриканы тудуп турар. Дүктү ажылдап кылгаш, оортан пөс-таавы аргыыр бүдүрүлгени тудары планнаттынган. Республикага онза чугула ол бүдүрүлгелерни ажыглалга киирери чурттакчы чонну, ыяңгыя аныяктарны ажылга хаара тударынга база улуг салдарлыг болур. Кызылда машина тудуунуң заводун чоорту эде дерирри, аңаа чоннуң хереглел бараанңарын бүдүрери көрдүнген, ол ышкаш үлетпүр, социал-культура углуг өске-даа чаа тудугларны тудары көрдүнүп турар.

Оон ыңай Г. Ч. Ширшин республикада национал дар аразының айтырыгларынга доктаап, кижилер аразында найыралды, акы-дуңмалышкы чорукту быжыглаарының, ак сеткилдиг, бүдүрүкчүлүг күш-ажылды чедип алыры-биле күштерниң каттыштырылгазының эргежок чугулазынга доктааган. Организастыг чорук болгаш сагылга-чурум эргежок чугула, партия болгаш совет ажылдакчыларга хамаарыштыр үй-балай чулчуруушкуннарга төлептиг харыыны бээр херек деп, ол айыткаш, Демократтыг интернационалчы шимчээшкинниң тургузукчуларының чамдык негелделеринге шуут чөпшээрешпейн турарын илергейлээн.

Түңнелинде улус депутадынга кандидат соңгукчуларның айтырыгларынга харыылаан.

Дараазында хүнде Г. Ч. Ширшин ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң парткомунга партком кежигүннери болгаш совхозтуң специалистери-биле беседалашкан.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

ДАЙЫНЧЫЛАРНЫҢ ИЕЛЕРИНГЕ

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели «Афганистан республикага интернационалчы хүлээлгезин күүседип чораан өлүрткен дайынчыларның иелеринге пособиелер тыпсыр болгаш пенсияның хемчээлин улгаттырар дугайында» доктаал хүлээп алган. Ук доктаалды хүлээп алырда РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң «Хамаатыларның чамдык категорияларының амыдырал байдалын экижидер талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» бо чылдың январь 17-де хүлээп алган доктаалын удуртулга болдурган.

Ук доктаал ёзугаар бистиң республикада чурттап турар бадык иелерге тус черниң бюджединден бо чылдың февраль 1-ден 70-ден 120 рубль чедир пособиени төлээрин доктаадып тургускан.

ДЕМОКРАТИЯЖЕ ОРУК — ЧАҢГЫС ЭПТЕ

Февраль 25-те чурттуң элээн хөй хоорайларынга митингилер болуп эрткен. Оларның хөй кезии эде тургустунуушкунну болгаш чуртта боор турар чаартылгаларны деткиир деп кыйгырыгларның адаа-биле эрткен.

МОСКВА. Ниитилелде эгелээн демократчы чаартылгаларны дүргедедир, социал чөптүг чорукту хандырар, удавас болур соңгулдаларга «Демократтыг Россия» блоктуң кандидаттарын деткиир — Москвага февраль 25-те болган массалыг чыскаалдарның болгаш митингилерниң киржикчилериниң кол негелделери ындыг болган.

Ол дыштаныр хүнүү москважылар янзы-бүрү сеткил-хөөннүг болгаш чигзиниг-дүвүрээшкинниг манап турган. Корум-чурум камгалалының база хамаатыларның айыыл чок чоруунуң айтырыгларын бүгү талалыг сайгарып чугаалашкаш, Моссовет чыскаал болгаш митинг эрттирер черлерни тускайлап чөпшээреп берген. Митингилерниң организакчылары — девискээрлер аразының депутаттар бөлүүнүң база Москваның соңгукчулар каттыжыышкыннарының удуртукчулары болгаш хоорайның эрге-чагыргазы чурттуң ажылчы чонунга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Медеглелин болгаш СЭКП ТК-ның Кыйгырыын удуртулга болдурбушаан, корум-чурум камгалалынче онза кичээнгейни салган.

...Эртенгиниң 11 шак. Горький аттыг парктың болгаш Тура-халыышкын шөлүнүң чанынга колонналар чыглып эгелээн. Колонналарның киржикчилери янзы-бүрү утказыг лозуң-плакаттарны тудуп алгаш келгеннер. Оларның чамдыктарында бижээн сөстер бот-боттарынга шуут удурланышкак-даа. Бир кижиниң ап чораан плакадында: «Шүгүмчүлеп турар кижилериңден эки чүнү кылып шыдаар сен?» деп бижээн болган.

Митингилерге кончуг чидиг шүгүмчүлелдер болгаш санал-оналдар болгулаан. Эрге-чагырганы бүрүн болгаш долу харыысалгалыы-биле холга алырын далашпайн турары дээш партияны, ооң Төп Комитедин база Советтерни, кем-херек үүлгедир болгаш национал дар аразынга хан төгүүшкүннерин болдуруп турар чоруктарга удур шыңгыы демисел чорутпайн турары дээш эрге-хоойлу камгалаар органнарны чидиг шүгүмчүлелдерге таварыштырган. Т. Гдлян биле Н. Ивановту деткээн кыйгырыглар-даа дыңналып турган.

Митингилерге элээн каш резолюцияларны хүлээп алган. Оларның кол утказы мындыг янзылыг: эде тургустунуушкун чаңгыс черде таптап туруп берген, чаартылга чорудулгазы база бир немей күштү алыр ужурлуг, эрге-чагырганы Советтерге херек кырында дамчыдып бээрин дүргедедир, совет федерацияның принциптерин эде тургузарының, экономиканы хөгжүдериниң, эрге-хоойлулуг күрүнени тургузарының хоойлужудулга үндезиннерин хүлээп алырын дүргедедир, бо бүгүнү чедип алыры кижи бүрүзүнден хамааржыр, ынчангаш бүгү күштерни каттыштырар. Ниитилелди күш ажыглаарынче чыгап турар бөлүктерге шиитпирлиг ойтур шавыышкынны бээр деп негелдени база киирген.

Митингилерниң киржикчилери корум-чурумну эки тудуп бергени дээш хоорай чагыргазынга, милиция органнарының ажылдакчыларынга өөрүп четтиргенин илереткен. Найысылалга чыскаалдар болгаш митингилер эртип турган үеде кандыг-даа онза чүве болбаан.

Эде тургустунуушкуннуң чылдарында ажылчы чоннуң политиктиг культурага, чүвени боттуу-биле үнелээринге болгаш плюрализмге өөренип эгелээнин найысылалга эрткен чыскаалдар, митингилер көргүскен.

Бо хевирлиг митингилер Ленинградка, Минскиге, Свердловскиге, Кемеровога, Тбилисиге болгаш өске-даа черлерге эрткилээн.

(СЭТА).

АГРОҮЛЕТПҮР: канчалдыр бурунгаарлаарыл?

Республиканың Агроүлетпүр эвилелинге хамааржыр бүгү-ле коллективтериниң бүрүн эргелиг төлээлекчилериниң ийиги конференциязы февраль 24-те 7 шак дургузунда үргүлчүлээн. Чок, аңаа чажыт бадылаашкын-даа болбаан. Тыва агроүлетпүр чөвүлелиниң эвилелиниң 1989 чылда ажылының дугайы болгаш СЭКП ТК-ның март (1989 ч.) Пленумунуң шиитпирлеринге дүүштүр 1990 чылда аъш-чемни көвүдедир талазы-биле сорулгалар дугайында чөвүлелдиң даргазы В. О. Оюннуң отчёдун база агроүлетпүр комплекизинде тудугнуң чоруп турарының дугайында ол-ла чөвүлелдиң даргазының оралакчызы В. Б. Бендерскийниң илеткелин дыңнап, ону чугаалажып сайгарганы ол. Кайызы-даа эң чугула айтырыг.

Бирги конференция 1988 чылдың сентябрь 8-те болуп эрткен. Оон бээр барык бүдүн чартык чыл болган. Ук конференция агроүлетпүр комплекизиниң бүгү ажылдакчыларының кылыр ужурлуг ажылының талазы-биле делгеренгей доктаалды хүлээп алган. Ам ук документиниң канчаар күүсеттингениниң дугайында чугаа болган.

— Агрокомплекс организас талазы-биле быжыгып доктааган деп чугаалап болур. Эргелел органнарын эде организастаары доозулган, совхозтарның районнарда АҮК-терниң чөвүлелдерин, республиканың күрүне-кооператив каттыжыышкыннарын тургускан — деп, Вадим Орамбалович төлээлекчилерге дыңнаткан. — Кылдыңган чүүлдер бар: чөвүлел-даа, президиум-даа план ёзугаар ажылдап келген. Бирги конференцияга төлээлекчилерниң киргени шүгүмчүлелдиг саналдарын боттандырары-биле хемчеглерни алгылаан. Чөвүлелдиң ажылынга СЭКП обкомунуң үшкү пленумунуң шиитпири программа боор турар. Агроүлетпүр ам үш чыл дургузунда долу бот-орулга-чарылга база бот-акшаланыышкын аргазы-биле ажылдап турар. Республиканың совхозтары баштайгы 1988 чылда 79 млн., а 1989 чылда 73,5 млн. орулганы алганнар. Эрткен чылын сларның орулгалыг чорук 45,8 хуу болган...

1989 чылда совхозтарга 1112 бригадалар болгаш фермалар, 2385 өг-бүле звенолары шуптузу ажыл-агыйның иштики санаашкыны-биле ажылдап турган. Оларның 92 хуузу керээлиг. Ындыг коллективтерде тарылга шөлүнүң 93, мыйыстыг бода малдың 84, шээр малдың 93, хаванның 89 хуузун, а иви биле кушту шуптузун быжыглаан. Совхоз ажылчыннарының 58 хуузу керээлиг. Аренда-биле бригадаларның база фермаларның 26 хуузу, өг-бүле звеноларының 28 хуузу ажылдап турар. Ниитизи-биле совхозтар ажылдакчыларының 12 хуузу аренда керээлиг. 1989 чылда арендаторлар чер ажылының продукциязының 50 хуузун, мал ажылының 22 хуузун бүдүрген. Арендалыг коллективтерде 1 кижи 7827 рубльдиң продукциязын бүдүрген турда, ниити совхозтарда 5012 рубль боор турар.

Бистиң совхозтарывыс тараа, эът, сүт болгаш дүк садар талазы-биле 4 чылдың планнарын күүседипкен. Ону колдуунда интенсивтиг факторларның ачызы-биле чедип алган. 1989 чылда мал продуктуларын 91 млн. рубльге бүдүрген бис, ол дээрге 1988 чылда турганындан 6 млн. рубль хөй. А чер ажылы ындыг эвес: 30,4 млн. рубль болгап, ооң мурнунда чылдаазындан 10,8 млн. рубльге эвээжээн.

Агроүлетпүр комплекизиниң кайы-даа адырын алыр болза, ында «туттунгаш туруп келир» аргалар-ла хөй. Чүгле чер ажылын маңаа көрээлиңер: суггаттыг черлиг ажыл-агыйлар-дыр, тодаргайлаарга, «Алдан-Маадыр» биле С. Тока аттыг совхоз. Баштайгызы бир гектардан 17,4, а элегесчилер 3,9 центнерни алган. Барыын-Хемчикте «Барлык» биле «Дөң-Терезин» совхозтар бар — бирээзи картофельди гектардан 153, а ийигизи 44,6 центнер ажаап алган. Суггаттыг черлерден аан. Мооң чылдагааны чүдел? Дирекция чүнү чедир кылбааныл, а ажылчыннарның боттарының буруузу чүдел? Кым ону сайгарганыл?

«Көдээ ажыл-агый химиязы» деп каттыжыышкынны дүжүрүп каапканы маңаа черле салдарлыг болган дээрзин Вадим Орамбалович чугаалаан. Ынчангаш амгы үеде районнарда транспорт база септелге-техниктиг бүдүрүлгелер чанында ажылдап турар химижидилге отрядтарының баазазынга көдээ ажыл-агыйны химизастаар талазы-биле ажыл-агыйлар аразында бүдүрүлгелерни тургускаш, оларны суггарылга системалары-биле каттыштырза кандыгыл дээр дугайында саналды Агроүлетпүр эвилел чөвүлели Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге киирер деп турар.

Шын харын, четпестерни эдер, чаа чүүлдерни, аргаларны дилеп тывар апаар. Чамдык районнарда химизация отрядтары коммунал ажыл-агыйларының бир дузалакчызы, алыры апарган дээрзин СЭКП обкомунуң секретары Ш. Д. Ооржак бодунуң ук конференцияга чугаазынга айыткан. Мал ажылының талазы-биле бисте эң мурнакчы ажыл-агый «Эйлиг-Хем» совхоз боор турар. Ооң директору-даа, кол экономизи-даа — херээженнер. Мында арендаы база керээни черле ниитизи-биле ажыл-ишчилерге дыка шынарлыг, тода өөреткен. Ооң түңнелинде дүк бүдүрүлгези 26,5 хуу, а малдың баш саны барык 12 хуу өскен. Бо совхоз 1989 чылда 3 млн. 487 муң рубль орулганы алган, күрүнеде чаңгыс-даа рубль өрези чок. Чаа арга-биле тывыңгыр ажылдаарга ажыктыы ындыг-дыр. А Таңдыда ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң экономистери керээлиг аргадан боттары ойталаан. Оларның алыр төлевири ниити көргүзүглерден хамаарышпас болганда, хөй-ле санаашкыннар кылып, учёт-отчётту контрольдаар, хөңнү чок болганы ол-дур.

Экини көрүп, өөренип алгаш, ону амыдыралга ажыглаар деп чүве бар. А бистиң ажыл-агыйларның, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның база Агроүлетпүр эвилелдиң бодунуң аппаратының-даа удуртукчулары, специалистери дуржулга көрүп аар дээш республикадан дашкаар безин барып турарлар. Ол ышкаш мал азы чер ажылының талазы-биле шору түңнелдиг боттарывыстың ажыл-агыйларывыска семинарларны эрттирип турар бис. А оон кандыг түңнел үндүрүп турар бис?

Чүгле Барыын-Хемчиктиң ийи кожа ажыл-агыйын — «Барлык» биле «Дөң-Терезинни» ап көрээли. Барлыкчылар картофельден эки дүжүттү чүгле эрткен чылын эвес, а каш удаа улаштыр ап келген. Ындыг турбуже, дөң-терезинчилер чүге ол дуржулганы эрткен чылын барып көрүп, өөренип албааныл? Орук аразы ырак бе, хөй артык акша-төгерик үнер бе? Эрги ёзу-биле-ле хүн эрттирип турарының уржуу ол эвеспе?

Бо 1990 чылда совхозтар 165 муң гектарга тараа культураларын тарааш, ооң бир гектарындан 12,4 центнерни ажаап алыр ужурлуг. Чүнү канчаарыл? Эки үрезин херек. Февраль 15-те медээ биле алырга, үрезинниң 91 хуузу бар, ооң 70 хуузу чогуур негелдеге дүгжүр. Органиктиг чемишчидилге бистиң фермаларывыста төктүп чыдар, харын ол девискээрлерни боктaлдырып турар, ол хиреде ону тарылга шөлүнче аппарып төгериниң планын күүсетпейн турар-дыр бис.

Сүт саалдазы (бир инектен) 1988 чылда турганындан эрткен чылын 167 кг. көвүдээн. Эки көргүзүг-дүр. Бо талазы-биле «Көк-Тей», «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы, «Революцияның чалбыыжы», «Барлык», «Россия» совхозтарның сүт-бараан фермалары эки ажылдаан, а баазазы шыырак, хөй инектиг С. Тока аттыг, «Кызыл тараачын», «Өөк» совхозтар сүт саалдазын кудулаткан-дыр. Чүү шаптыктааныл? Ажылагыйжы эвес чорук.

1989 чылда күрүнеге эът дужаарының планын совхозтар чедир күүсетпээн. Оон бир чылдагааны — арган малды дужаап турар. Бодап көрээлиңер: 1989 чылда мыйыстыг бода малды 33,2 муңну саткан бис. Оларның аразындан 6500 мал ортумактаң куду деңгилделиг. 900-ү харын шуут чөлдүр болган. Мөңгүн-Тайга биле Барыын-Хемчиктиң дужааганы мыйыстыг бода малының 40 хуузу (боданар даан!) арган болган.

Кызыл-Мажалыкта эът комбинадынга мал дужаары дыка берге, ында мал кадарар чер чок, соок деп хомудалдар чогуур органнарга база солуннар редакцияларынга-даа кээп турар. Эрткен күзүн мен Барыын-Хемчикке чораашь, ук бүдүрүлгеге кире дүшкеш, аңаа ынчан мал дужаап турган улус-биле — «Бай-Тал» совхозтуң кол зоотехниги М. Баавыл-биле болгаш өскелерге-даа ужурашкан мен. Хой аразынга каш аът киирип каан. ол шээр мал ук аъттарның кудуруктарын безин «сөөк» кылдыр, дүгүн тазарты чип каапканын, кажааларда мал аштап, дора өлүп турарын чүрээ саргып чугаалады.

Чүү деп ындыг чүвел ол? Алыр орулгавысты боттарывыс-ла кызырып ап, каражага таваржып турарывыс бо ышкажыл!

Мал дужаарының бергелерин барымдаалааш, Мөңгүн-Тайгада АҮК даргазы С. Ондар, «Сүт-Хөл» совхозтуң директору П. Кара-Сал олар районга база совхозтуң бодунга мал дужаар пунктулар (шөлдер) тургузарын бирээзи диледи, а өскези харын шуут-ла боду ажыдып алырын дыңнатты. Аңаа харын тускай дериг-херексел херек, чижээ. Мөңгүн-Тайгага ындыг шөлдү ажыдып алыр болза, оон эътти Кызылче канчап сөөртүрүл? База арга херек. Ол район күрүнеге колдуунда садлык дужаар, а ону чайын дужаарга, арган болур, чүгле ноябрьда четчир. Ынчангаш ноябрьда хөйнү дужаар кылдыр чөпшээрээрин АҮК даргазы бо конференцияга чүве чугаалааш, диледи.

1990 чылда бистер күрүнеге 38 муң тонна сүттү, 30 муң тонна эътти, 1370 тонна дүктү дужаар ужурлуг бис. Сорулга аажок улуг.

Кижи факторунуң дугайында база бодаар апаар. Шынап-ла, чеже-даа хөй, нарын болгаш идегелдиг техника кижи чокта дөмей-ле ажылдап шыдавас. Амгы үеде бистиң совхозтарывыста 30 муң ажыг ажылчын кадрлар, 2400 ажыг удуртукчулар болгаш специалистер бар. Улуг күш. Чүгле оларны башкарар, углаар, деткиир, боттары тывыңгыр ёзу-биле ажылдаар херек.

Тудуг талазы-биле чүнү чугаалашканыл? Ол талазы-биле В. Б. Бендерскийниң илеткелин дыңнаан кижиге «Сүт-Хөл» совхозта эрткен чылын ажылчыннар хуузунда 15 бажыңны тутканы өөрүнчүг. Хөөрем чокка чугаалаарга, тергиин эки көргүзүг. Эки дуржулга.

(Төнчүзү 3-кү арында).

Дыңнадыг

РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат эш Александр Николаевич Тимонинниң киирген билдириишкинин болгаш «РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» РСФСР Хоойлузунуң 34 чүүлүн үндезин болдургаш, Кызылдың № 870 девискээр соңгулда округунуң талазы-биле РСФСР-ниң улус депутадынга эш А. Н. Тимонинниң кандидатуразын дүжүрген деп саналын РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызылдың № 870 девискээр округ соңгулда комиссиязы соңгукчуларга дыңнадып тур.

(*Төнчүзү. Эгези 1-ги арында*).

АГРОҮЛЕТПҮР: канчалдыр бурунгаарлаарыл?

үлегер бар-дыр. Ону чүнүң ачызы-биле чедип алганы ол? Бо дугайын конференцияның киржикчилеринге илеткелчи азы директор-даа тодаргай чугаалап берген болза дыка-ла эки ,чүве ийик. Ындыг сөстерни, хараалаан, дыңнавадывыс. Бистиң республика солуннарыдаа ону чырытпаан, ам харын бо чылын чүү боор ирги бис.

База бир эки чүүл бар-дыр: Мөңгүн-Тайгада ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң тууйбу бүдүрер цеги 1989 чылда 1 миллионну берген. Ындыг бүдүрүлгелер Бай-Тайгада, Эрзинде, Сүт-Хөлде, Чөөн-Хемчикте бар. Олар цехтерни эки-ле ажылдадып чадашкан. Чылдагааны? Ажыл-агыйжы эвес чорукта. Мөңгүн-тайгажылар бо талазы-биле тывынгыр болгаш шудургу болганнар: цехке херек чүүлдерни республика иштинден болгаш Алтайдан, Кемероводан бээр сураглаан. Кым-на дилеп, сурап чорууру — ол тып алыр деп чугаа бар. Бо чылын ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхоз (директору С. Монгуш) 1,3 млн. тууйбуну бүдүрер сорулгалыг. Эрхейлер!

Көдээде капитал тудугнуң хемчээли аажок өзүп турар. Маңаа бадыткал кылдыр В. Бендерскийниң илеткелинден чамдык сан-чурагайларны киирээли. 1986 — 1989 чылдарда совхозтарда 216,5 млн. капитал салыышкынның шиңгээдип алган, 175 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн, ооң иштинде малчыннарда 448 бажыңны ажыглалда киирген, күрүнениң электри шугумундан 545 коланга чырыкты киирген. 1989 чылда чуртталга бажыңнары, уруглар сады база клубтар тудар талазы-биле планны күүсеткен. Көдээде капитал тудугну Тес-Хем, Сүт-Хөл, Кызыл районнар шапкынчыткан, а Бии-Хем, Тожу, Бай-Тайга районнарда хожудап турар. Чылдагааны? Акша-хөреңги чок, материалдар чедишпес. «Көк-Тей» «Революцияның чалбыыжы» «Чыраа-Бажы» совхозтарда доозулбаан тудугларның хемчээли аажок улуг.

Бисте «Чурттаар оран-бажың — 2000» деп программа бар болгай. Амгы байдал ёзугаар алырга, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Каа-Хем, Кызыл, Бии-Хем, Таңды районнар көдээ тудугнуң беш чыл планын күүседип шыдавас.

Ийе, шиитпирлээр айтырыглар-ла хөй. Эң ылаңгыя малчыннарның социал хандырылгазының талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, профэвилелдериниң область чөвүлелиниң 1989 чылдың декабрь 22-де хүлээп алган улуг доктаалы бар. Агроүлетпүр эвилелиниң тудугжулары бо 1990 чылда 91,5 млн. рубль капитал салыышкыннарын шиңгээдип алыр, ажыглалга 70,8 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн, школа назыны четпээн уругларга 7 албан черин, 600 олуттуг клубтарны, малчыннарга 229 бажыңны, 510 чунар-бажыңны тудар, күрүнениң электри шугумунга 178 кыштагны кожар. Кызылга малчыннарның 87 орунныг аалчылар бажыңын тудуп эгелээр, Чедерде профилакторийни доозар болгаш өске-даа ажылдар бар.

Конференцияга 15 кижи санал берген. Оларны, кижи бүрүзүн дүвүредип чоруур айтырыглар-ла хөй. Агроүлетпүр эвилелинге хамааржыр «Агросервис», «Агрохандырылга» база тудуг талазы-биле күрүне-кооператив каттыжыышкыннары ажылын бир янзы эде көөр болза эки. Харын чамдык эштер оларны каттыштырар, чаңгыс холга турар кылза эки деп саналдап турду. «Агросервис» биле «Агрохандырылганы» каттыштырганы херек чок боор, ам-даа ажылдаарын эде тургуссуннар ужурлуг дээрзин олар онзалап демдеглээннер.

Черле ынчаш. Агроүлетпүр эвилелинге база ооң бүдүрүлгелеринге, организацияларынга бо конференция улуг кичээндириг болган. Улустуң шүгүмчүлелдерин өөренип көргеш, ону түңнээш, оларны боттандырар талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылгаш, дараазында конференцияга ол дугайын шуут-ла чаңгыстап тургаш айыткаар болза эки. Чөптүг саналдарны аан. Оон башка улусту чыыш, хуралдадып, оларга сөс бергенинин херээ чүү боор!

Конференцияның чапсар үезинде база ол ажылын доосканн соонда-даа анаа киришкен чамдык эштер-биле чугаалажып, оларның бодалын айтыргыладым.

— Маңаа эки ажыл-агыйларны база хожудап турарларны адады. Чогум ооң чылдагааны чүл дээрзин сайгарып, тайылбырлаан болза эки-дир ийин — деп, «Большевик» совхозтуң директору В. Ч. Куулар чугаалды. А көдээ ажыл-агый продуктуларын садып алырының болгаш шынарының талазы-биле күрүне инспекциязының килдис эргелекчизи Д. Т. Монгуш илеткел арай эрги ёзу-биле болганының дугайында бодалын илеретти. А «Кызыл» агрофирманың килдис эргелекчизи И. Занина бодунуң саналынга Агроүлетпүр эвилелиниң ревизия комиссиязы бодунуң ажылының дугайында илеткевээнин шүгүмчүледи. Илеткел болза отчёт болгай. Ынчангаш аппараттың бодунуң кылган ажылын тода чугаалаан болза кончуг эки болур ийик, чижээ, специалистер каяа, кандыг ажыл-агыйларга, АҮК-терге барганыл, кандыг дуза чедиргенил, түңнели чүү болганыл, кандыг четпестерни чайлатканыл? Ол ышкаш эрткен чылгы конференцияның доктаалының күүселдезин санап тургаш, чүге дыңнадып болбас деп? Ам бо удаада хүлээп алган доктаал база ындыг янзылыг артар бе? Доктаалды күүседир дээш-ле хүлээп алыр болгай.

Ш. Д. Ооржак «Көк-Тей» совхозтуң сүт-бараан фермазының эки ажылын чылганнарга чугаалады. Ооң одар-белчиири багай, харын мурнуу районнардан безин дора. Ол хиреде хөй сүттү саап ап турар. Эрткен чылын эң-не уксаалыг, саар 93 инээн дужааган-даа болза, ниитизи-биле бир инектен 3334 килограмм сүттү сагган. Мал чеми тарыыр шөлү чок. Ол хиреде-ле шак ындыг бедик көргүзүглерлиг.

«Барлык» совхозта М. Оюнның бригадазы 3 чыл улаштыр картофельден чаагай дүжүттү ап келди. Ол коллективтиң дуржулгазын барып өөренип алгаш ажыглаза.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы А. А. Мельников конференцияның ажылынга киржип, айтырыгларга харыылаан.

Седен ХЕРТЕК.

Профоблчөвүлелдиң президиумунда

ЧОННУҢ ЧАГААЛАРЫ — КИЧЭЭНГЕЙНИҢ ТӨВҮНДЕ

Профоблчөвүлелдиң президиумунуң ээлчеглиг хуралынга ажылчы чоннуң чагаалары-биле ажылды улам экижидериниң хемчеглериниң талазы-биле айтырыгны чугаалашкан. Профоблчөвүлел болгаш адырлар аайы-биле ооң обкомнары чоннуң чагаалары-биле ажылды экижидер талазы-биле чамдык ажылдарны кылып чорутканын ол хуралга демдеглээн. Эрткен чылын ажылчы чондан профоблчөвүлелге ниитизи-биле 268 чагаа келген болгаш удуртулгага болгаш килдистерге хууда хүлээп алыышкынга 1708 кижи келген. Профоблчөвүлелдиң даргазы болгаш секретарьлары 250 ажыг кижини хүлээп алган. Чондан кээп турар чагаа-бижиктерниң-даа, хүлээп алыышкыннарга кээп турарларның-даа айтырыгларының кол-ла утказы — республиканың бүдүрүлгелеринде болгаш организацияларында шалың төлевириниң болгаш күш-ажылдың нормалаашкынында бар четпестерниң дугайында болуп турар. Ол бүгү чагаа-бижиктерниң барык-ла 13 хуузу ынаар угланган. Ажылдан шын эвес үндүргениниң дугайында 21 чагааны, чуртталга бажыңнарының талазы-биле хомудалдыг 26 чагааны профоблчөвүлелче чон бижип чорутткан. А санаторийлерже болгаш дыштанылга бажыңнарынче путёвкалар бээриниң дугайында 44 чагаа келген.

Партия, совет болгаш өске-даа организациялардан, солуннар редакцияларындан 74 чагааны харыылаары-биле чорудуп берген. Ажылчы чоннуң ол чагаа-бижиктериниң хөй кезиинге чогуур үезинде шын харыыларны болгаш тайылбырларны берген дээрзин президиум хуралынга ол талазы-биле илеткел кылган херектер эргелекчизи В. А. Мерзляков чугаалаан.

Ооң-биле чергелештир, чоннуң чагаа-бижиктеринден алгаш көөрге, күш-ажыл хоойлузун каржызы-биле үрей бээр таварылгалар чамдык албан черлеринде, организацияларда эвээш эвес. Ында күш-ажылды организастап турарында, ооң төлевиринде улуг четпестер бар, чуртталга бажыңы алырының талазы-биле хоойлуну үреп турарының фактылары ажылчы чон бижип, ол талазы-биле айтырыгларны салып турар. Эрткен чылын республиканың үлетпүр бүдүрүлгелеринден 313 кижи профоблчөвүлелдиң бүдүрүлге ажылының болгаш шалың төлевириниң килдизинге кээп, аас-биле болгаш бижимел-биле айтырыгларны салган. Ол ышкаш күрүнениң социал страхование килдизинге 217 кижи, эрге-хоойлу инспекциязынга 448 кижи айтырыглыг келген. Бүдүрүлгелерде, организацияларда чамдык профэвилел комитеттери, профэвилел райкомнары, профэвилелдерниң адырлар аайы-биле обкомнары ажылчы чоннуң хомудалдарының тургустунуп кээп турар үндезиннерин, чылдагааннарын чедир өөренип көрбейн турарындан хөй чагаа-бижиктер, хомудалдар кээп турары билдингир. Бир эвес эрткен чылдарның-биле деңнээр болза, профоблчөвүлелге кээп турар хомудалдарның ниити саны эвээжеп-даа турар болза, агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң адрезинге чондан дыка хөй хомудалдар кээп турар, ортумаа-биле алырга, бо обкомче чылда 70 ажыг хомудалдарны көдээниң ажыл-ишчилери чорутткан.

Чоннуң чагаа-бижиктери-биле ажылды экижидер дээш бо обкомнуң ажылдакчылары чамдык ажылдарны кылып чорудуп турары база мактанчыг. Ылаңгыя ол чагааларның 18-ин хомудалдарның келген черлеринге барып сайгарган.

Чоннуң чагааларын сайгарып, шиитпирлээриниң ажылында чамдык четпестер барын президиумга демдеглээн. Агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң чер-черде профкомнарже, райкомнарже хемчег алыры-биле чорутткан 12 чагаа-бижиктериниң салым-хуузу контроль чок артканындан оларның ээлери айтырыгларынга азы хомудалдарынга харыы алган бе азы чок бе дээрзи билдинмес. Чоннуң чагаа-бижиктеринге харыы бердингениниң дугайында контроль бо обкомнуң ажылында кошкак болганын, чамдык удуртукчуларның, профэвилел комитеттериниң талазындан ажылчыннарны камгалаарының талазы-биле ажыл чорудулгазында четпестер бар дээрзин анаа демдеглээн.

Тодаргай чижек. Бии-Хемде «Саян» совхозтуң директору В. И. Жирновтуң эрткен чылдың апрель 14-те үндүрген дужаалынга хамаарыштыр «Алёнушка» ясли-садтың ажылдакчыларының чагаазы агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел обкомунга келген. Суурнуң хөй-ниити болгаш культура амыдыралынга киришпейн турары база коллективиниң бот-тывынгыр уран чүүлүнге киржиринден ойталааны дээш эмчи сестразы Т. Кирдеева, кижизидикчи башкы Е. Отева, ажылчыннар Л. Пережогина, Л. Задоя, Н. Золотухина, В. Федорченко оларны доңгудар болгаш чыл төнчүзүнде алыр 13-кү шалыңының 25 хуузун казыыр дугайында дужаалды профэвилел комитединиң дилээн ёзугаар совхоз директору үндүрген болган. Профэвилел комитединиң ол частырыын обком эткен.

Ажылчы чоннуң чагаа-бижиктерин даңзылаар талазы-биле ажылда чамдык четпестер бар. Ылаңгыя чурт үлетпүрүнүң ажылдакчыларының профэвилел обкомунда ол талазы-биле четпестер эвээш эвес, чагааларны даңзылаарының журналын ында ажык чок деп санаан болгаш чок кылган. Адырның ажылчыннарындан болгаш албан-хаакчыларындан алганы хомудалдыг 10 чагааны ниити журналда демдеглээн болгаш күүселдези демдеглеттинмээн, а Кызылдың алгы заводунуң 17 ажылчынының ат салганы коллективтиг чагаазы кайда-даа демдеглеттинмээн.

Садыг болгаш кооперация ажылдакчыларының профэвилел обкому хомудалдарны сайгарар талазы-биле ажылды багай эвес чорудуп турар. Чагаа-бижиктерни бүрүткээр, хыналдага алыр талазы-биле ажыл бо обкомда чогуур негелдеге чедир тургустунган. Чүгле Улуг-Хем райпозунче шилчиткен бир хомудалды үндүр бижип демдеглевээн.

Улус өөредилгезиниң болгаш эртем ажылдакчыларының, тудуг болгаш үлетпүр-тудуг материалдарының ажылдакчыларының профэвилел обкомнары кирген чагаа-бижиктер-биле ажылды багай эвес чорудуп турар дээрзин президиум хуралынга демдеглээн.

Президиум кежигүннери А. К. Бакулин, А. Т. Сотпа, профоблчөвүлелдиң даргазы Ш. П. Куулар олар бо айтырыг талазы-биле саналдарын берип, чагаа-бижиктер-биле ажылды моон соңгаар улам экижидериниң дугайын чугаалааннар.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Профоблчөвүлелдиң парлалга төвүнүң удуртукчузу.

Бистиң кандидаттарывыс

ИНЖЕНЕР ДАҢЗЫ

Оон бээр ам он беш чыл эрткен. Кызылдың автовокзалынга Саян ажып, Томск хоорайның дээди өөредилге черлеринче өөренип чорууру-биле чээрби ажыг оолдар, кыстар чыглып келген турдувус. Келир үениң эмчилери, инженерлери, башкылары-ла болгай бис деп бодап кээрге, өөрүнчүү кончуг турган чүве. 9 кижи Томскиниң политехниктиг институдунга өөренир болдувус. Оларның бирээзин Даңзы Николай дээр, а бир-тээ, чаңгыс чылын ук институтче үш Колялар (ийигизи — Балчыма Коля, үшкүзү — мен бодум) өөренип кирген болганымда, аңгылажыры-биле ол эживисти ТЭФ-тиң (тепло-энергетический факультет) Колязы дээр бис. Барыын-Хемчиктиң Кызыл-Мажалыкка 8 классты дооскаш, Кызылдың № 2 школазынга аттестат алган кижи болчук.

Ынчан-на эскерген чүвем: эш-өөрү бистерден шыңгыызы-биле, чүткүлдүү-биле ылгалыр кижи. Кичээлдээнде номчулга залындан үнместей бээрин, спортка хандыкшаашкежээниң чыгыы классиктиг хүреш секциязынче чоруп турганын билир мен. Найыралга-даа, ынакшылга-даа чаңгыс сөстүг эр болду. Бодунуң кадайы Надя-биле Томскиге ужурашкаш, студент өг-бүлени тудуп алдылар. Хоорайга бажың хөлезилеп алгаш, заводка ажылдавышаан, институдуң кежээки өөредилге-биле-даа болза, чедишкинниг доозуп үнду. Ол дээрге 1982 чыл турган.

Аныяк инженерни дооскан эртеминиң аайы-биле Кызылдың төп электри станциязынче ажылдадып чорудупкан. Та ол үеде тускай эртемниглер чедишпес турганы ол, та ТЭС-тиң удуртулгазы ооң аажы-чаңының турушттуун, харыысалгалыын өттүр билгени ол, дораан-на ээлчег начальнигинге томуйлап каан. Бүгү хоорайны, бүдүрүлге, албан черлерин, чуртталга бажыңнарын чылыг энергиязы-биле үзүктел чок хандырары нарын херек. Ээлчег начальниги ону дорт харыылаар, дүне-хүндүс, кажан ажылдаар үези таваржып келген болдур, үрелиишкин болур болза, доп-дораан эттирер, дарый бүгү шиитпирлерни боду хүлээп алыр, мындыг.

1985 чылдың декабрьда, Энергетиктер хүнүн уткуштур, репортаж кылыры-биле солун мурнундан ынчан чеде бээримге, Тываның электри четкилериниң начальниги Н. Чумаков Николай Даңзының ажылга хамаарылгазын мактап, ооң ээлчээнче мени чорудуптарга, институтчу эжимни дээш чоргаарланып база өөрүп шаг болган мен. Тыва аныяк техниктиг интеллигенцияның бут кырынга быжыг туруп, сан талазы-биле өзүп олурарынга өөрбес арга чок! Республиканың үлетпүр. бүдүрүлгелер хөгжүлдези чокка канчап болдунарыл, Тываны электрижидип, хереглээр бараанарывыстың кол-колун маңаа бүдүрүп ап, бойдузувустуң казымал байлаан болбаазырадып ажыглавас болзувусса, сайзыралдың чоон оруундан астыга бергей бис. Бо бүгү айтырыгларны шиитпирлээр, холга алгаш, боттандырар, эртем-сургуулдуг кижилер херек болгай. Ындыгларның бирээзи — инженер Николай Даңзы ол.

Төп электри станциязының коллективи аныяк инженерге бүзүрелин көргүзүп, эрткен чылдың декабрьда болган хуралга ону РСФСР-ниң улус депутадынга Кызылдың № 129 национал-девискээр округунга кандидат кылдыр депшиткен. Орус, тыва болгаш өске-даа сөөк кижилер ажылдаан улуг коллективтен депшиткени безин хөйнү чугаалап турар факт-тыр.

Эрткен чылдың ноябрьда Н. Даңзыны станцияның котельная цегиниң начальниги кылдыр томуйлааның база демдеглеп каайн. Ол цех хөөредиг чокка, төп электри станциязының өкпе-чүрээ болбазыкпе. Хоорайывыстың чылыг-биле хандырылгазы чогум-на 78 кижи ажылдаан бо цехтен дорт хамааржыр. Эрткен чылын чаа 2 котёлду ажыглалга киирген-даа болза, станцияның чылыг энергиязы бээр күчүзү хоорайның хереглелин мөлдүк-калдык хандырып турар. Ынчангаш цех начальнигиниң бо соок үеде, хөөрем чокка, дүн-хүн чок ажылдай бээр чылдагааны ол.

Депутатка кандидаттың программазы солун, бүгү республиканың амыдыралынга, хөгжүлдезинге хамаарышкан деп бүзүреп көрдүм. Шуптузун борта бижип, тайылбырлап канчаар. Кол-кол черлеринге доктаап көрейн. Тыва АССР-ниң экономиказын хөгжүдери — бүгү талалыг хөгжүлдениң бырзы деп айыткаш, ону чедип алыр дизе, республиканың өнчү-хөреңгизи болур черни, ооң байлаан холга ап, ээ ёзу-биле ажыглаарын чугулалап көрген. Чиг эттиң салар өртээн улгаттылары, хөмүр-дашты, алдынны, даг-дүгүн, кобальтыны... аргыжылга кылып саарары. Тываның девискээринге чиг эт, көдээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадыр бичежек бүдүрүлгелерни тударын көвүдедири. Чаңгыс сөс-биле, төптен хамаарылгавысты эвээжедип, бот-тускайлан чоруувусту улгаттырары «Бүгү эрге-чагырганы — Советтерге!» деп ленинчи лозуңну херек кырында боттандырарынче угланган хоойлу-дүрүмнү хүлээп алыры, чоннуң бот-башкарылгазын улам ханыладыры дээш демисежиринге кандидат Н. Даңзы белен.

Сөөлгү үеде бистиң хүн бүрү амыдыралывыстың кара хөлеге эдеринчизи болу берген кем-херек үлгедир чорук, экология, чурттаар бажың, аъш-чем, кадыкшыл, национал культура, дыл айтырыглары база-ла ооң кичээнгейиниң төвүнде. Бүгү-ле айтырыглар тудуш дөстүг, оларны чаңгыстап эвес, комплекстиг шиитпирлээри чугула деп, Николай Ооржакович билир.

Экология айтырыынга ылаңгыя Кызылдың агаарының арыынга Н. Даңзының ажылы дорт хамаарылгалыг болганда, ол талазы-биле чүнү кылыр деп турарын сонуургадым. Экология дээрге чүгле оттулуп турар хөмүрүвүстүң хүлү эвес болгай деп, ол харыылады. Бойдуска камныг болуру, кижиниң ажыл чорудулгазын өскертири үлетпүрнүң технологиязын чаартыры, бүгү талалыг контрольду күштелдирери бо талазы-биле хоойлужудулганы эде көөрү, шын, билдилиг ажыглаары — чоннуң төлээзи болур депутаттың, ооң турушкундан база улуу-биле хамааржыр айтырыглар-дыр деп чугаалап олурду. Кызыл хоорайның үлетпүр зоназынга улуг күчүлүг котельная тударының чугулазын, чылыг четкилерин ажыглаарын чурумчударын, ол талазы-биле бүдүрүлге черин тургузарын амыдырал негеп келгенин (амгы үеде хоорайда чаңгыс аай ээ чок, а бир эвес чылыг четкилеринге улуг авария болза, оон уржуктары чүге чедирип болурул дээрзин бодаары безин берге) база чугаалады. Чогум төп электри станциязында өрттенген хөмүрнүң хоразын эвээжедир дээш улуг ажылды чорутткан. Ам хоорайда бар 93 үүрмек котельнаяларны хаггаш, төп чылыг хандырылгазынга кожарын чедип алыр ужурлуг.

Николайның өөнүң ээзи Надежда ам Кызылдың дугаары 3 уруглар поликлиниказында уруглар эмчизи болуп ажылдап турар. Үш урууглар лыг. Студент чылдарда-ла төрүттүнген улуг уруу-биле ооң бичии оглу — школачылар, эң хеймер оглу садикче барып турар. Аныяк өг-бүле Каа-Хем суурда, төп электри станциязының бажыңында чурттап орар. Николайның сонуургалдары янзы-бүрү: ол спортка, номнар номчуурунга, хостуг шагында эш-өөрү-биле кады дыштанырынга ынак.

Тываның аныяк интеллигенциязының төлээлекчизи кылыр дээниң эчизинге чедирер дээнде тура душпес, ажыл-ишчи соруктуг кижи — Николай Даңзы дээш бадылаан соңгукчулар частырыг кылбас боор дээрзинге бүзүрээр мен.

Николай КУУЛАР.

БҮЗҮРЕЛГЕ ТӨЛЕПТИГЛЕР

Кур-Чер суурнуң чурттакчылары март 4-те болур соңгулдаларга улус депутадының кандидаттарынга эң төлептиглерни күрүне органнарынче депшидип, олар дээш бадылаашкынын бээринге белеткенип турар. Район, суур Советтеринче депшидип турарларның аразында эмчи, башкы, тракторист, тудугжу болгаш өске-даа мергежилдиң кижилери кирип турар. Ам оларның чамдыктарының ажыл-херектери-биле номчукчуларны таныштырар-дыр бис.

Фермада инек кадарчызы Сат-оол Кап-оолович Монгуш № 46 соңгулда округундан район Совединиң улус депутадының кандидадынга депшиттирген. Ол саар инектер кажаазында улуг кадарчының хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип, хамаарышкан ажылынга кызымаккай чоруу-биле коллектив кежигүннериниң хүндүткелин чаалап алган. Боду 1950 чылда Сүт-Хөлдүң Бора-Тайгага төрүттүнген. 22 харлыында шеригден халашкаш келген дораан, фермага ажылдай берген.

Амгы үеде Сат-оол Монгуш ийи эштиг ажылдап турар. Оларның ажаалдазында турар инектиң саны ийи чүс чедип турар. Инек кадарчыларының ажылындан ниити чедиишкин хамааржыр дээрзин олар эки билир. Ылаңгыя чайын, семиртилге үезинде эң күжениишкинниг ажылдаар. Одар-белчиирни шын шилип, сула оъткарып тургаш, малдың семиртилгезин чедип алыр. Семис-шыырак инек хөй сүт бээр. Ооң ужурунда, кадарчылар семиртилге айтырыынче кол кичээнгейни салып келген.

Кадарчы кижиниң ажылының кол түңнели малдың баш санын бүрүн кадагалаары, малдың ажаалда-хайгааралын экижидип, элбек сүттү хандырары болур. Сүт хөй болган тудум, алыр шалың база арбыдаар.

Ферманың инектери кышкы үеде тургузу азыралга туруптар. Саар инекти черже үндүрүп кадарбайн турар. Ынчалза-даа кылыр ажылдың хемчээли дөмейле четчир. Кажаа иштин арыглап аштаар, агаарладыр, инекти дашкаар үндүрүп дыштандырар, чемгерер дээш иженип бүдүрер чүүлдер-ле хөй. Хайгаарал бижырымчалыг эки болган тудум-на, сүт чыылдазы көвүдээр. Мал чеми эрткен чылгы курлавырга четпес-даа болза, инекке каап бээр силос четчир, ам-даа хөй. Саар инектерге силос-биле холуй сигенни база өйлеп салып бээр.

— Округум соңгукчулары-биле чоокта чаа ужуражылга эрттирдивис — деп, ол чугаалай-дыр. — Мээң чугаалаан программамга немелде чагыглар киирген. Төрүүр инек кажаазын даштан туткан болгаш, ооң иштин соок болуп турар. Ону ыяш кажаа-биле солуурун дугуруштувус. Бо дээрге боттарывыс күжүвүс-биле бүдүрүп ап болур ажыл-дыр.

Төрээн коллектививис депшидип алганы депутатка кандидат оон ынай чугаазынга бажың-балгат айтырыынга база доктаады. Чүге дээрге ферма — Кур-Чер суурда улуг коллективтерниң бирээзи. Анаа чыл санында аныяк өг-бүлелер немежип турар. Оларның чурттаары оран-сава ам-даа четпес. С. Монгуштуң кады ажылдап турар эжиниң бирээзи Мерген Монгуш көдээ Советтиң улус депутадынга кандидат кылдыр депшиттирген.

Суурнуң чону С. Монгушту үлегерлиг өг-бүле ээзи деп санап турар. Ол сес уругларның адазы. 5 кижи школада өөренип турар.

Сүге-Маадыр Донгакович Катаан «Тиилелге» совхозтуң ажылчын кооперациязының мурнундан Кызыл район Советинге депутаттың кандидадынга депшиттирген.

— Чоннуң көргүскен иделгелин шынзыдар мен — деп, Сүге-Маадыр Донгакович соңгукчулар-биле ужуражылга үезинде дыңнаткан. — Мээң бодап турар планнарым чаңгыс чер-чурттугларымның киирип турар чагыглары-биле бир дөмей. Хүннүң негелделиг бараанна рын үзүктел чок хандырар дээш туржур мен. Оон ыңай улуг негелделиг бараанарга чоннуң чагыглары хөй болуп турар. Ынчангаш оларны өйшаанда чагып, ээлчег барымдаалап садып сайгарарын чедип алырын бодап турар мен.

Сүге-Маадыр Катаан 1945 чылда Бай-Тайганың Бай-Талга төрүттүнген. 1970 чылдан бээр кадайы Галина Чадан-ооловна-биле кады садыг шугумунда ажылдап чоруур. Олар бо хүннерде ажыл-агый бараан нар магазининде садыгжылап ажылдап турар.

Найыралдыг өг-бүле үш кыстарлыг. Улуг уруу Долааназы Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң бухгалтерия салбырында өөренип турар. Шоравна — 10, Шенне 4 класста.

Суурда ийи каът садыгның тудуу чоруп турар. Ол ажыглалга кирерге ажылдаар байдал улам экижиир.

Коммунист Александр Сонам-Серенович Балчырны № 44 округтан район Совединиң депутадының кандидадынга депшидип турар. Ооң мергежили — механизатор Ол «Тиилелге» совхозтуң № 1 хову-трактор бригадазында бригадирлеп ажылдап турар.

Бригадир механизатор-биле совхоз конторазынга ужуражы бердивис.

— Мээң округумнуң соңгукчулары тулааланчак кудумчуда чурттап турар — деп, ол дыңнады-дыр. — Ынчангаш кудумчуну асфальтылаарын ужуражылга үезинде сүмелештивис. Район Советинче депутаттың кандидаттары кылдыр депшиттирип турар өөрүм-биле бир дөмей, чоннуң амыдыралын экижидер, чаагай чоруун көдүрер херекке чаңгыс демниг ажылдаарын бодап турар мен.

Александр Балчырның удурткан бригадазы 3500 гектар черге тараа өстүрериндең аңгыда, 1700 га шөлге мал чемин белеткеп турар. 18 механизаторнуң чедизи коммунистер. Бригадада ниитизи-биле 25 кижи бар. Оларның эргезинде 12 трактор ажыглаттынып турар.

Черни ээ ёзу-биле көөр чорук бригадирниң сагыш-сеткилин дүвүредип чоруур. Бригада кежигүннери тарылганы дилиндектер аайы-биле чорудуп турар. Дилиндектерниң чамдызын дараазында чылдарда тарыыр кылдыр дыштандырып каар, ажыглалда турар шөлге тараа, мал чеми өстүрер. Хөрзүн камгалаарын кол чүүл кылдыр санап, ону тарыырда кайы хамаанчок аңдара октай бербейн, черниң алаан үлдүреттип тургаш, оваарымчалыг чарарын кичээнгейге алган.

Ам болур соңгулдаларга депутаттың кандидаттарынга депшиттирип турар инек кадарчызы Сат-оол Монгушдаа салыгжы Сүге-Маадыр Катаан-даа, бригадир-механизатор Александр Балчырдаа — Кур-Чер суурнуң төлептиг төлээлери-дир. Олар төрээн черниң бөгүнгү арнын чаартып, көдээ амыдыралды ажык-чарлыг, демократчы байдалдарга шапкынчыдып, эде тургустунуушкуннуң херээнге боттуг улуун киирерингe бүзүрелдиг дээрзинге соңгукчулар илереп турар.

Даңзы САЛЧАК,
Кызыл район.

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң депутадының кандидадынга школа-интернаттың башкызы Клавдия Начыновна Ондарны оон коллективи бир үн биле депшиткен. Ол 1957 чылда Каа-Хемде Бүрен Бай-Хаак суурга ажылчын өг-бүлеге төрүттүнген. 1977 чылда Кызылдың башкы училищезин дооскаш, Каа-Хемде төрээн черинге башкылап турган. 1984 чылда Кызылдың педагогика институдун доозуп алгаш, Кызылдың Феликс Дзержинский аттыг школа-интернадында бо хүннерге чедир башкылап турар.

Кызылдың төп электри станция тудуг эргелелиниң он ийи дугаарлыг соңгулда округунга депутаттың кандидады Клавдия Начыновна башкылавышаан, школаның хөй-ниити ажылдарынга идепкейлиг киржип келген. Эрткен хүннерде бо башкы чон-биле ужуражылгаларга киришкен. Бодунуң ажыл ижин, салган сорулгаларын чугаалап берген. Соңгукчулар саналдарынга ону деткип, саналдарны берген.

— Уругларывыстың башкызының салган сорулгалары бүтсүн дээш соңгулда хүнүнде бир үн-биле бадылаар бис.

Келир үениң салгакчыларын өөредип, кижизидер, ылаңгыя интернатта өскүс уругларны өөредир талазы-биле ол программазында улуг сорулгаларны салган. Хоорайның аныяктарының кижизидилгезин, оларның культурлуг дыштанылгазын, ажылга тургузарының айтырыгларын организастаарынга дузалажыры салган сорулгазында киирген.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Соңгукчуларның саналы

ТАНЫЫР, БИЛИР БОЛГАШ

Министривис-биле доктаамал харылзажып турар пенсионерлер болгаш, Сергей Дамбаевич Кировту эки билир бис. Чонунга дыңнангыр, сагыш човангыр, эш-өөрүнге эвилең кижи. Ынчангаш РСФСР-ниң улус депутады кылдыр ону депшиткеш, бүрүткээниң бистер. Мунзуктар, чүүлдүгзүнүп турар бис.

Пенсияже үнгеш, чүс-чүс рубль түңнүг пенсияны кайывыс-даа он беш чыл иштинде ап келдивис. Ол пенсия таптыг санап көөр чүве болза, бистиң өг-бүлевистиң бүгү-ле хереглелдеринге долузу-биле чедишпес деп чүве билдингир. Амыдырал амыдырал-ла болгай. Чонувустуң биске бергени улуг аттардарлыг-даа болзувусса, хөй уруг-дарыглыг ава кижи болгай мен. Ажы-төлүм улгаткан, тускайланып, өг-бүлелерлиг-даа апаргылаан болза, оларымга дуза чедириксээр, деткимче көргүзүксээр мен. Хөй ажы-төлдүг өг-бүледе сагыш амыр олурар чүве кайда боор. Ынчалзажок пенсияның хемчээлин улгаттырар дугайында чугаа-даа кылбайн, айтырыг-даа көдүрбейн турдувус.

Бир хүн Социал хандырылга министерствозунда келдирткен деп мындыг. Чеде бердивис. Министр беседалашкаш, силерниң пенсияңарның хемчээлин өстүрүп болур-дур дээш тайылбыр кылды. Бистиң байдалывысты катап өөренип көрүп, хоойлу ёзугаар документилерни катап тургузуп тургаш, санаан мындыг болган. Ооң соонда, 1988 чылда пенсиявысты 132-132 рубльге министерство улгаттырып берген чүве.

Кижилерге кичээнгейлиг кижиң деп орарым таварылга эвес, ол дугайын чүгле бистер эвес, бистиң эш-өөр өске-даа пенсионерлер, күш-ажылдың хоочуннарындан база дыңнап болур.

Удавас соңгулдалар болур болгай бистиң министривис РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат кижи, ынчангаш ол хүн С. Д. Кировтуң дээш бадылаашкынын бээринче соңгукчуларны кыйгырып тур мен.

Кара-кыс **МУНЗУК,**
РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң улустуң артизи.

ОЗАЛ-ОНДАКТЫ БОЛДУРБАС ДИЗЕ

Кижиниң чуртталгазы дег үнелиг чүве бар эвес. Чырык черге төрүттүнүп келири безин улуг аас-кежик, кайгамчыктыг дүш, чолдуг таварылга ышкажыл. Бичии-ле чүве каржып, хажый берген болза, бистиң кайывыс-даа төрүттүнмейн барып болур турган. Аас-кежиктиг чол-биле чаяаттынып, алдын хүн адаанга чурттаар салымныг болганда, кижи бодунуң чаңгыс катап бердинер кежиктиг чуртталгазын хайыралаары чоп. Ындыг-даа болза, кижиниң ол хире ачы-авыралдыг, үнелеп хаймас чуртталгазы аас-кежик чок таварылганың тайлымындан ара үстүп калырга, оон артык муңгарал, когарал турар бе?

Ажыл үезинде озал-ондак болдурбазының чурумун сагывайн, серемчилел чок чоруктуң уржуу-биле элээн хөй кижилер амы-тынындан чарлып, чамдыктары бертик-межел артып турар. Маңаа сан-чурагайларны ажыглаар болза, ол дег муңгаранчыг чүве турбас боор. Ол дугайында эрткен чылдың түңнелдери-биле республиканың агроүлетпүр каттыжыышкынының күш-ажыл камгалалының болгаш озал-ондак болдурбазының талазы-биле инженери С. С. Распопова солунга материал бижип бээрин аазаан кижи. Ам ооң берген чижектерин маңаа киирзе артык эвес боор.

Эрткен чылдың ноябрь ортан үезинде КамАЗ башкарыкчызы М. О. Кызыл — Тээли оруунуң 223 дугаар километринге чүъктүг машиназын чая долгапкан. Бүргег хүн турган. Ооң кадында чолаачы «ыт иштес кара сугну» та кайыын «амзап» алган турган чүве ийик. Кышкы тайгыр оруукка шак мындыг байдалдарга машина башкарып чорааш, руль артынга та удуй берген кижи, та улуг машина холдарга чагыртпайн барган чүве — түңнелинде ийи уругнуң адазы айыыл болган черге ыш-биле барган. Узун, берге, шыланчыг оруукка ук чолаачы серемчилелин кошкатканындан ынчаар хайыраан чуртталгазындан чарылган.

Улуг-Хем районнуң «Найырал» совхозунуң мал чеми белеткээр звеноларының биреэзи 1989 чылдың октябрь 2-де Шанчы деп черге саваң пресстеп эгелээн. 4-түң хүнүнде улуг тракторист чок турда, ооң дузалакчызы Үйнук-оол биле Дойгун-оол нелээ чаңгыс тракторга ажылдап турганнар: баштайгызы — руль артынга, сөөлгүзү — пресс салыкчызынга. Шпагат багай чоруп турар боорга, олар тракторун доктааткаш, үрелик черни дилеп, көрүп эгелээннер. Дойгун-оол бир канчангаш хая көрнүп кээрге, эш карданга долгадыпкан чыткан.

Машина-тракторда бир кончуг айыылдыг чер — кардан. Ооң даштынга чогуур камгалалдың халывын механизаторлар нургулайында-ла ап октаптар. Ажылдадып каан техниканың адаа-үстүнче үнүп-кирип, кайы хамаанчок бак-кылап деп чүве ондагайлыг. А кол агрономнар, инженерлер боже шуут кичээнгей салбайн турар.

«Тыва агроүлетпүр тудугнуң» ажылчыны Шайхисламов эрткен чылдың майда тайгага ыяш ужуруп турган, бир ыяшты чедир кеспейн, улаштыр-ла өскезин хая көрнүп алгаш хирээлеп турда, демги ыяжы ушкаш, ол кижини таварааш, Шайхисламов ол-ла черинге шыдашпайн барган.

Кижилерниң амы-тынын мудадылар. Совхоз директорлары бо кижилерге оларның ёзулуг албан-хүлээлгелерин күүсеттирбейн, доора ажыглап, оларның ажылын херекке албайн турар.

Эрткен чылдың декабрьда Кызылга совхоз директорларының зона аайы-биле өөредилгези болуп турда, С. С. Распопова бүдүрүлгеге озал-ондак болдурбазының талазы-биле лекция номчуур дээш чаңгыс шак дилеп алырга, олар удурланып, «биске ооң херээ чок» дээш ойталап

Кичээнгейге алыңар

алган бо үш таварылганы чүү каттыштырып турарыл? Бир-ле дугаарында — озал-ондак болдурбазының талазы-биле инструктаж чорутпааны. Чогум кым ону чорудар ужурлугул? Баштай бодаптарга, харыы билдингир — озал-ондак болдурбазының талазы-биле тускайлаан инженерлер. Ынчалза-даа бо айтырыгда маргылдаалыг чүүлдер хөй дээрзин эрткен чылдың декабрьда Кызылга семинарлап чораан инженерлер-биле чугаалашкаш, билдим.

Озал-ондак болдурбазының талазы-биле инженерлерни совхозтарда канчаар ажыглап турарыл? «Кол нурууузунда бистерни артык кижилер деп санаар, өске ажылдарга ажыглаар. Акша-шалыңывыс эвээш, эргелеривис куду» деп ужурашканым инженерлер хокаапканнар. А бир бөлүктүң улузунга айыткан шагында чеде бээрге, аудиториязы куруг турган. Удуртукчуларның озал-ондак айтырыынга хамаарылгазы моон-на илдең ышкажыл. Директорларның, специалистерниң озал-ондак болдурбазының талазы-биле билии кошкак, билзе-даа, ону херекке албас. Олар боттарының дорт хүлээлгелерин бисче чууй каап турар. Айыыл чок чоруктуң айтырыгларынга олар биске чагыртыр ужурлуг. А шынында шуут сыр-дедир деп, демги инженерлерим уламчыладылар.

Чугааның уу-биле бөдүүн чижек схеманы тургузарга, мындыг: бажынга директор биле айыыл чок чоруктуң инженери турар, дараазында — кол специалистер, улаштыр — бригадирлер болгаш ажылчыннар. Мынчап кээрге, айыыл чок чорук айтырыгларынга инженерниң эргези чүгле бир дугаар удуртукчу-биле деңнежип болур ышкажыл. Херек кырында кол специалистер инженерлерни дыңнаар хамаанчок, чагырарын оралдажып турар. Бо айтырыг талазы-биле доктааттынган, аай-баштыг чурум чок.

Совхозтарның хөй кезиинде ук инженерлерниң олурар, турар чери-даа чок. А негелде ёзугаар озал-ондак болдурбазының талазы-биле дериттинген тускай кабинет турар ужурлуг. Ол ышкаш совхоз бүрүзү тускай машина-лабораториялыг болуру көрдүнген. Ооң дузазы-биле ажылдаар черлерниң шыгын, доозунун, газтыын, сирилээшкинин болгаш кадыкка хоралыг өске-даа чүүлдерни тодарадып хынаар. Ындыг машиналар оода район бүрүзүнге турары күзенчиг. Эрткен чылын лаборатория дерилгелиг үш «Москвичи-ни» Таңды АҮК-гү, «Кызыл» агрофирмазы чүък сөөртүр фургон кылдыр эдерий шаап алган. Лабораторияны канчаар ажыглаарын орта билир кижи чок. Азы өскээр чугаалаарга, тускай белеткелдиг, бедик мергежилдиг инженерлер республикада ховар. Оларның белеткелинче орта сагыш салдынмайн турар.

Оон аңгыда, совхозтарда өрт машиналары чок, бээр болза, район төвүнүң үндүр бижипкен чүвезин бээр, аңаа тускай чолаачы үндүрбес. Ооң чылдагааны-биле ук машина тонаттынар, ажыглаттынмас. Район төвүнден өрт машиназы кыйгыртып ап чадап турда-ла, муң-муң рубльдиң мал чеми, бүдүрүлге объектилери, хамааты тудуглар өрттенип турары чажыт эвес. «Кызыл тук» совхозка беш муң рубльдиң сигени ынчаар хуюкталган.

Көдээ черлерге айыылхалап болдурбазы-биле ол тускай инженерлерни чөп ажыглаары тоң чугула дээрзин үстүнде чижектер херечилеп турар. Ынчангаш совхозтар директорлары, РАҮК-тер удуртукчулары моон түңнелден үндүрүп, бо айтырыгны чурумчудар үези келген. Ажыл-агыйжы эвес, харыысалга билбес чорук, тоомча чок, чүве херексевес чанчыл когаралдан өске огулуг чүге-даа чедирбес. Директорлар, инженерлер, специалистер — кым-даа болза, хөй эргелер алырын бодавайн, хүлээлгелерин ак сеткилдии-биле күүседип, ажылчы кижиниң амы-тынынга, амыдырал-чуртталгазынга айыыл чок чорукту тургузар ужурлуг. Кижиниң алдындан артык авыралдыг ачы-тынышы серемчилел, харыысалга чок чоруктуң ужун үстүр болза, оон артык ханы когарал кая турар боор...

Надежда ЭРГЕП.

ЧОН-БИЛЕ УЖУРАШКАН

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызылдың № 870 соңгулда округундан депутатка кандидат, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Владимир Ефимович Серяков Тес-Хем районга соңгукчулар-биле ужурашкан. Ол «Кызыгаар», «Чодураа», Чүргүй-оол Хомушку аттыг болгаш өске-даа совхозтарга чораан.

Самагалдай суурга чон Культура бажыңын долдур олурупкан. Ужуражылга хуралын Тес-Хем райкүүскомунуң даргазы К. Л. Лапчаа ажыткан. Депутатка кандидаттың бүзүреттирген кижизи райкүүском даргазының оралакчызы Б. Ч. Баткар чыылганнарны В. Е. Серяковтуң допчу намдары-биле, ажыл-чорудулгазы-биле таныштырган. Ооң соонда, депутатка кандидат сөс алгаш, бодунуң соңгулда мурнунуң программазын республиканың, районнуң ажыл, амыдыралы-биле холбаштырып тургаш чугаалаан.

Соңгукчулар кандидаттан хөй айтырыгны салып, санал-оналдарын солушканнар. Чугаалажыр айтырыглар, шынап-ла, хөй болган. Мыйыстыг бода, шээр малдың, чылгы болгаш хаванның баш саны 1989 чылда ооң мурнунда үелерге бодаарга, өскен. Мал продуктуларының чамдык күрүне чагыглары күүсеттинген. Ажыл-агыйлардан «Таңды сыны» совхоз эрткен чылын орулгалыг ажылдаан. Дузалал ажыл-агыйын хөгжүдериниң чугулазын билип, ол талазы-биле хемчеглер ап эгелээн коллективтер база бар. Ол болгаш өске-даа айтырыгларга хамаарыштыр чугаа аңаа болган. Кол кичээнгей ол чүүлдерни улам быжыглап, хөгжүдериниң дугайында болган.

Ужуражылга хуралынга санал бергеннер Тес-Хемде ыяш ажыл-агыйын катап тургузарын, Берт-Даг, Дуттуг-Сыннарда өртке алысканчерлерни ыяш ажыл-агыйының ажыглаарын, камгалаарын чугаалааннар. Аныяктарга хамаарыштыр чугаа база болган. Кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселди күштелдирер, не-чаш-биле холбашкан айтырыгларны соңгукчулар көдүрүп турганнар. Амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелинге агы-кеш эттеп кылыр цех тургузары-биле холбашкан айтырыгны көдүрүп турарлар база бар. Кудумчулар асфальтылаарын дилеп турарлар база бар. Санал берген соңгукчулар оон аңгыда, Самагалдай суурга авто болгаш авиапорт тудуун кылырын, Чыргаланды болгаш Кызыл-Чыраа суурларга культура бажыңнарын тударын дилээннер. Самагалдай суурда чурттакчылыг чаа кварталдарга суг дамчыдылгазын чорударын, О. Шынаага электрижидилгени доозарын дилээн күзээшкиннер база бар.

Моторк ТИРЧИН.
Тес-Хем район.

АЖЫЛГА ӨӨРЕДИР ДЭЭШ

Шамбалыгның чаа кажааларлыг Шат сүт-бараан фермазынга эрткен хүннерниң биреэзинде чеде берген бис. Чаа тудуп, ажыглалда киирген кажааларның чанында инектерни чемгерер ажык кажааларны кылган.

Ферманың эргелекчизи Чооду Самбууевич Дадар-оол ажылчыннар Светлана Хертек, Демир-оол Хертек чаш бызааларны деңзилеп турлар. Бир ай бурунгаар төрээн мал төлү кайы хире немелде деңзилиг болуп, өзүп-мандып турарын тодарадып турганнары ол.

Кажааларның иштиг курлаг болгаш чылыг. Шупту сес чүс ажыг инектиг бо ферма эрткен чылдың планныг даалгазын ажырган. Малдың баш санын өстүрери кудулаваан. Бо чылда бедиткен хүлээлгелерни алганнар. Он саанчы, 16 кадарчы малды ажаап, чемгерер, семиртир, мал чемнерин белеткеп алыр талазы-биле даалгаларлыг.

Саанчылар, кадарчылар уттугларын, оолдарын эки башкарып, ажылга өөредип, оларның корум-чурумун быжыг тудар ужурлуг-даа.

Маңаа хамаарыштыр элээди ажы-төлдү холга ап, кижизидер дээш бедиткен хүлээлгелерни алгылаан. Малчын кижиниң элээди оглу чурум үреп каар болза, кандыг хемчеглерни алырын дугурушкан.

Шамбалыгның бо сүт-бараан фермазы арендаже кирген. Саанчылар чылда бир инекке онаалтыр эвээш көргүзүглер чедип алырын соксаткаш, бир баштан-на үш муңдан куду эвес килограмм сүттү саап алырын дагдынып алган.

Бо хүннерде инектерни, бызааларны рацион ёзугаар чемгерип, сигенни, чарбаны, витаминниг чемнерни камналгалыг чарыгдаарынче кирген. Эрткен чылда бир инектен-не 2500 кг сүттү сагган саанчылар Куулар Дадармаа, Анжелла Ооржак болгаш оон өске-даа шалыпчылар бо хүннерниң чарыжының мурнуу одуруунда чоруп турарлар.

ЧУРУКТА: (солагай таладан) ферма эргелекчизи Чооду Дадар-оол ажылчыннар-биле.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Кандидат-биле интервью

КОЛ БОДАЛЫ — КИЖИЛЕР ДУГАЙЫ

Илья Васильевич Перфильев амгы үеде Туран хоорайда район эмнелгезиниң оргкилдизиниң эргелекчизи болуп ажылдап турар. Бо эрге-дужаалга ол беш чыл болган. Ооң мурнунда 23 чыл дургузунда районнуң санэпидстанциязынга ажылдаан. Ажылының аайы-биле көдээ улустуң, ылаңгыя малчыннарның амыдырал-чуртталгазын эки билир апарган. Хөй-хөй тыва хойжу өг-бүлелер-биле ол быжыг харылзаалыг. Ынчангаш тараажы болгаш малчын кижилер Илья Васильевичиге эргим болгаш чоок.

Оларның ажыл-херээнче, амыдырал-чуртталгазынче удуртукчуларның талазындан чогуур кичээнгей салдынмайн баары, чымыштыг кижиниң улуг-ла үнелел чок артып каары, ам, кажан ол Туранның соңгу № 89 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр депшиттирген соонда, эрткен-барган ол чылдарның дүвүрели катап эглип келген.

— Силерниң-биле чугаалажып ора, малчыннар дугайында бодалыңар билдим. Депутатка кандидат кижи бүрүзү программалыг апарган. Силер малчыннар дугайында...

— Айтырыңар билдине берди. Аъш-чем программазын шиитпирлээри, социал-экономиктиг чаартылгаларны болгаш четпестерни чок кылыры ышкаш айтырыгларны болур-чогууру-биле күүседирин эргежок чугула кылдыр санап турар мен. Өскээр чугаалаарга, көдээниң чурттакчыларынга өрелеривисти дедир эгидеридир ийин.

Көдээ ажыл-агыйны алыыл. Аренда, бригада керээзи, хууда фермер ажыл-агыйы аңаа кол черни ээлээр ужурлуг. Маңаа экономиктиг ажыктыг чүүлдерниң өске-даа быралары хевээр артар апаар.

Хойжуларның социал байдалын шиитпирлээрин кончуг чугула кылдыр санап турар мен. Бодап-даа көрүңер. Олар хөй-хөй чылдар дургузунда мал ажылынга көшкүн байдалга ажылдап, чурттап чорааш, ооң соонда пенсияже үне бергеш, чурттаар оран-савазы безин чок артар-дыр. Ынчангаш бо айтырыгларны район хемчээли-биле күүседиринге дорт киржилгелиг болур мен.

Оон ыңай хойжуларның акша-шалыңы кончуг эвээш. Маңаа хамаарыштыр бодалым мындыг. СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш ВЦСПС-тиң 1986 чылдың сентябрь 17-де № 1115 доктаалынга дүүштүр 1989 чылдың декабрь 22-де Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели № 191 доктаал хүлээп алган. Күш-ажыл төлевириниң чаа, тариф хемчээлинче хойжуларны, сарлык кадарчыларын, инекжилерни болгаш мал ажылының өске-даа ажылдакчыларын шилчидер дугайын ында көрген. Эки доктаал-дыр. Ону боттандырарын чугула кылдыр санап турар мен.

— Кадык кижилер — ниитилелдиң байлаа. Көдээ кижилерниң кадыкшылын быжыглаар, экижидер талазы-биле силерниң программаңарда кандыг бодалдар киргенил, Илья Васильевич?

— Бо чугула ажыл. Кадык камгалалын көдээге хөгжүдер дээр болза, чаа эмнелге-профилактика албан черлерин тудар, оларга физиотерапия кабинеттерин дерип кылыр, ажыл-агыйларны кооперастаарының күсели-биле черчерде аржаан сугларның баазазынга санаторийлерни калбартыр — программамда кирген кол бодалдарым ындыг.

Келир беш чылда бүдүрүлге, ажыл-агый бүрүзү «Кадыкшыл» программаны күүседип алырынга, районга ажылдап кээр специалистерге амыдырал-чурттаар байдалын тургузуп бээриниң күсели-биле Бии-Хем районга кадрлар айтырыын шиитпирлээринге киржир апаар мен.

Маңаа бичии тайылбырдан кылыптайн. Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат И. В. Перфильев бодунуң соңгукчулары-биле баштайгы ужуражылгазын Туран сүт-бараан фермазының Найырал суурунга эрттирген. Саанчылар, инек кадарчылары, бызаа ажаакчылары ону эки билир. Ынчангаш чугаа ажык, солун болган. Соңгукчулар чагыгларын берген. Ылаңгыя аржаан сугларны ажыглаарын чурумчудар, кижилерниң кадыын экижидерниң айтырыы аңаа база тургустунган.

Ынчаарга район девискээриниң иштинге кадыкшылга профилакторийни тудар дугайында айтырыг ооң мурнунда-ла тургустунуп турган. Турандан ырак эвесте Ак-Хөл деп чер бар. Ооң суунуң составы республикада хамаанчок, оон дашкаар сурагжый берген Дус-Хөлдүг-биле дөмей. Аңаа профилакторий кылып алырын чөпшээрээр дугайында дилегни 1982 чылда-ла республиканың Министрлер Чөвүлелинче чоруткан. Ол хөлдүң суунуң бүгү характеристиказын тодаргай бижээн ол документ ол-ла хевээр харыы чок чиде берген. Илья Васильевич бо дугайында айтырыгны, он ажыг чыл бурунгаар, район Совединиң депутады турган, сессияга база көдүрүп, саналдап турган. Өөренип көөр дээн. База читкен, түңнел чок арткан.

Ол өйү келген айтырыгны ниити күш-биле ам шиитпирлеп болурунуң аргазы тургустунуп келген. Ону кылырда совхозтарның удуртукчулары дугурушкаш, аразында керээ чаргаш, ол хөл чанынга чурттаар оран-саваны, эмнелге черин, столоваяны, администрация бажыңын бир дем-биле кылып кирипсе кандыг деп. Черле ажырбас. Ол чоокку 2-3 чылда күүсеттинмес-даа болза, чугаа кижилерниң кадыының дугайында болуп турар болганда, ооң алызын бодаза эки.

— Кадык камгалалынга хамаарышкан айтырыгларның чамдык талалары ындыг-дыр. Силерниң программаңарда оон ыңай кандыг айтырыглар кирип турарыл?

— Үлетпүр талазы-биле чугаалаайн. Районнуң девискээринде арга-ыяш курлавырының эвээжээни-биле Туранның райүлетпүр комбинадының чанында туүйбу цегин улам алгыткаш, чуртталга болгаш культура-амыдырал объектилериниң бажыңнарын туүйбу-керамика блоктар-биле тударынче шилчитсе деп бодал бар. Ону ынчаар кылып алыр болза, ажылдаар кижилер саны көвүдээр апаар, Ынчангаш ол цехти хөгжүдери, калбартыры ажыктыг болуп турар. Туранның ыяш ажыл-агый участогунуң база үлетпүр комбинадының баазазынга республиканың чурттакчы чонунга бөдүүн эт-херекселдер кылып, бүдүрер талазы-биле цектерни тургузуп алыры орулгалыг-даа, ажыктыг-даа.

Программада улус өөредилге, экология айтырыглары база кирип турар. Ол талазы-биле кылыр, бүдүрер кылдыр бодап алганым чүүлдерни хөй ниитиниң күжүнге даянып тургаш күүседирин оралдажыр мен.

Национал айтырыг. Чон, нация бүрүзү ССРЭ Конституциязында быжыглаттынганы ёзугаар бодунуң культуразын сайзырадыр, бот-догуннаар эргелиг. Хөй чылдар иштинде кады ажылдап, чурттап келген бис. Моон соңгаар-даа кады демниг ажылдаар, чурттаар боор бис деп идегээрдир мен. Амыдыралывыста тыптып кээп турар нарын айтырыгларны кады шиитпирлээр ужурлуг бис. Кижи бүрүзү бодунуң хүн бүрүде күш-ажылы-биле эде тургустунуушкунну болгаш демократияны күштелдирер ужурлуг.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ беседалашкан.

Малчынче көрүнзе

ЧЫРЫК, ЧЫЛЫГ БАЖЫҢ БЭЭР БЕ?

Мээң мурнумда хөй-ле демдеглелдер дептери. Оларны ажып оргаш, малчын кижиниң сагыныгыр, угаангырын, ооң ажылыжынге бердингенин, келген даргалар-биле ужурашканының соонда, ол кижи дугайында үндүрген түңнелдерин номчааш, район болгаш республика чергелиг даргаларга характеристика берип кааның пат кайгадым. Бир эвес ол эртем-сургуулдуг чораан болза, удуртукчу дарга турар боор.

Ол малчынны мен 1967 чылдан бээр билир мен. Чадаанага малчыннар Наадымы болуп турда, аңаа эки көргүзүглерлиг болганы дээш ону өртектиг белек-биле шаңнаан чүве. Болу чугаакыр, үргүлчү үрдүнүп, далашкан чоруур кижи.

1969 чылда «Сүт-Хөл» совхозтуң малчыннарының хуралынга ол-ла малчын сески беш чылдың дөртку чылында кончуг эки чедиишкиннери дээш ээр, чүгенниг аът-биле шаңнаткан. Малчын кижиге тулган-на белек болган.

Ооң адын Доржу Аныяковч Ооржак дээр. Республиканың малчыннары ооң адын ынчаар билир, тус черниң чурттакчылары ону Достаң дээр. Ооң бир онзагай бүдүжү — улус-биле чугаалажып билири. Мал ажылының дугайында айтыра бээр болза, салдыкпаттай бээр.

Доржу Аныяновч-биле бир чылын ооң аалынга барып чугаалажыр ужур менээ таварышкан. Өөнүң ээзи чуга, ак арынныг, узун, кара, суук баш дуктуг, чугаакыры аажок, өөнге черле аңаа олурбас, үргүлчү бир-ле чүве кылган орар. Оозун бодаарга, ниитиниңдаа, бодунуң-даа ажылынга бердингени чугаажок. Кайызы-даа мындыг кежээ болгаш мактадып чоруурлары ол-дур ийин деп, иштимде бодадым. Мындыг кежээ улустуң ажы-төлү база ажылгыр боор аа дээн айтырыг бажым иштинде хевээр артып калган.

Ол ийи малчынның тоску беш чылда көргүзүглерин маңаа чугаалаарга-ла четчир. 1971 чылда Ооржактарның коданынга 284 баш төрүүр хой турган. Боттарының алган планы чүс башка онаалтыр 85 хураган. Херек кырында 132-ни алган, бир баш хойдан 2 килограмм 300 грамм дүктү кыргаан.

1972 чылда ооң төрүүр хою 260 турган. Ынчан чүс башка онаалтыр 133 хураган болган болгаш бир баштан 2600 грамм дүктү алган. Тоску беш чылдың үшкү чылында чүстен 140 хураганны, бир баштан 2 килограмм 700 грамм дүктү кыргаан. Дараазында чылын ийи чүс алдан беш хой быжыглаттынган. Ол эң-не дүжүткүр чыл болган. Чүс хойга онаалтыр 151 хураганны алгаш, республикага дөрт чыл улаштыр чемпионнааны ол. Хойдан ийи килограмм беш чүс грамм дук алдынган. Ооң соонда чылда 128 хураган чүс башка онаалтыр алдынган.

Ынчангаш Доржу Аныяновч болгаш Лаа-Сюрюн Билигиновна Ооржактар тоску беш чылда эң эки көргүзүглерлиг болуп, хураган алыр талазы-биле рекордту тургускан. Ол дээш малчыннар шаңнал-мактальн алганнар.

1970 чылда Д. А. Ооржак «Алдан-Маадыр» совхозтуң шаңналы — ээр, чүгенниг аътты алган. 1971—1974 чылдарда Тыва АССР-ниң чемпиону болбушаан, кызыл кожаа-биле шаңнаткан. 1973 чылда Күш-ажылдын Кызыл Тук орден оон хөрээн каастаан. Ашак, кадай не лээн — Ленинчи юбилей медальдың эдилекчилери. Кайызы-даа Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны деп аттарлыг, социалистиг чарыштың тиилекчилери деп хөрек демдектерин аңгы-аңгы чылдарда алган. Үш катап хевис-биле шаңнатканнар. А. Д. Ооржак үш катап ССРЭ-ниң Көдээ ажыл-агый министерствозунун хүндүлел бижиининиң болгаш УАЧД-ниң алдын медалының эдилекчизи болган. Аңаа немей 200 рубльди берген. Лама-Сюрюн Билигиновнаның чуруун республиканың Хүндүлел самбыразынга бир катап, а районнуунга үш катап аскан. Совхоз болгаш район чергелиг хүндүлел бижиктерин болгаш шаңнаткан суй белектерин санап бижиир болза, саазын арнынга сыңмас дизе хөөрем эвес.

Д. А. Ооржак бүгү назынында хой ажылынга бердинген болгаш ол бодунуң блокнодунда демдеглелдерни кылып чораан деп чүвени номчуп оргаш эскердим. Ында бир мындыг чүүл бар: «Кызыл кирип наадымнап чорааш, дуңмам оол Дапылдың бажыңынга хонуп чыткаш, улаарай берип-тир мен. Ол дүне суггур чаашкын чагган болгаш диңмирээшкин эгелээн. Чаңнык, диңмирээшкин катай-хаара келирге, ыт дукпуруп, оор келгени ол-дур дээш тура халаап мен. Дуңмаларым эртешинде мени кочулап шаг болган. Ол хүн Дапыл шүүлген. Дуңмам алган шаңналын менээ белек кылдыр берген. Ол мени аажок өрткен».

Хоочун малчынның демдеглелин уламчылаар болза, лыка хөй солун чүүлдерни бижип болур. Чоокта чаа Чодураалыг-Сайырга чорааш, Лама-Сюрюн Билигиновнага ужураштым. Ам пенсияда Хеймер уруу Кызылдың ийи дугаар школазында өөренип турар. Назынының иштинде күрүне малы кадарып, боттарының хуу малмаганын, үс-саржаан күрүне планынга кииріштирип келген. Суурга чурттаар дээрге бажың чок. Бодунуң хуу малын кадарбышаан, сакманчылап ажылдап турар. Малчынның күзеп орары: «Кызылга бичии бажыңдан берген чүве болза, хеймер уруумну каракталп чоруур аан» дидир.

Шынап-ла, малчынның хомудалы кончуг шын. Өөнүң ээзи Д. А. Ооржак пенсияже үнеринге чедир бир ай четпейн чорааш, аарааш, мөчээн. Ооң соонда ооң ат-алдары читкен. Дириг чорааш күрүнениң малын малдааш, чеже тонна дүктү, эътти күрүнеге дужаавааан дээр, чеже хойну өстүрүп, хураганны албады дээр. Ооң чедиишкиннерин үстүнде алган орден-хавыязы, шаңнал-макталы херечилеп турар. Мынчаар ажылдап келген, республикага билдингир киживисти безин дораан уттуптар-дыр бис.

Чодураалыг-Сайыр хойжу бригадазының кызыл-булуңунга, хоочун малчынның чуруун аскаш, көргүзүглерин бижээш, делгеп каан болза, ында малчыннарга үлегерлиг-даа болур ийик. Ол дугайында аңаа болган хуралга база чугаалаан мен. Харын-даа совхозтуң конторазынга «Хойжунуң булуңун» тургускаш, аңаа Дажы-Намчал болгаш Доржу Ооржактарның допчу намдарын, алган көргүзүглерин азар ужурлуг.

Малчыннар дугайында сагыш салыр деп шагдан тура шуугажып келген бис. Район бүрүзүнде алдарлыг малчыннарывыс хөй. Оларның аразында Маадыр-ие деп аттыг улус база бар. Хоочуннар пенсияже үне бээрге, оларның дугайында сагыш салбайн баар. Оттулар хөмүрүн дүжүрүп бербес, көжүп алыр дээрге техника-биле хандырбас. Көшкенде теве херек чок дээри ышкаш, малды азырадып алгаш, ол хевээр баарга болур бе?

Тайга-таскыл черлерге оорга-мойну шылагыжеге чедир кылаштап, дерин төп, кыштың соогунда дүвүлүг хатка доңуп, малды чаңгыс черге бөлүп, оңчалап, күрүнениң малының баш санын хоратпас дээш кызып ажылдап чоруур малчыннарывысты пенсия үне бээрге, чырык, чылыг бажынче чалап олуртуп болбас бе? Назынында ынчаар амыдырап келген кижилерни уттуптарга кайын боор.

Чамдык партия райкомнарының бирги секретарьлары болгаш райкүүском даргалары малчыннар пенсияже чоокшулап орда, оларны Кызыл хоорайга эккелгеш, чылыг, чырык бажыңны дораан берип каар бис деп аазагылаар. А малчыннар пенсиялай бээрге, хоорай хамаанчок суурга безин бажың бербес. Бо аарыгны» канчап эмнеп алыр бис?

Амгы бо ажык-чарлыг үеде удуртукчу кижи бүрүзү бодунуң ажылын эде көрүп, кижи дугайында сагыш салыр деп чүвени хаайынга кертип албас болза, кандыг удуртукчу дээр боор. Бүгүле чүвени деңнеп көөр болгаш ханы анализти кылыры чугула.

Хоочун малчын Д. А. Ооржактың хеймер оглу Слава Кызылдан көжүп чоруткаш, адазының орнунга малчыннап ажылдай берген. Ада өлүрге, оглу артар деп чүве ол-ла ыйнаан. Оон кандыг малчын үнер эвес, удавас дыңнай бээр бис.

Лама-Сюрюн Билигиновнага Кызыл хоорайдан бажың үндүрүп бээриниң аргазы бар ирги бе? Бо айтырыгны Кызыл хооркүүскомундан дорт айтырыксап ор мен. Малчыннарга бажың бээриниң талазы-биле чигелделер бар бе?

Мен хоочун малчын бүрүзүнге бажың бериңер дивейн тур мен. Бүгү назынында малчыннап келген болгаш ат-алдарлыг малчыннарны Кызыл хоорайга эккеп, кыраан назынында чылыг чырык черге оларны чурттадып көрзе деп бодалдыг мен.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.
ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

Башкы дугайында сөөлгү сөс

ҮЖЕН ЧЫЛ ЭРТКЕНДЕ...

Илчирбеленчек даглар-биле долгандыр кажааланып алган оймак черде Хандагайты суур турар. Кайнаардаа көөрге, туман-биле эңчектенген караңгы булуттар көстүр. Ол-бо таладан чыккылама кыштың тыныжы — сооксумаар дүвүлүг хат үрүп келгилээр. Агаар-бойдус мынчап барганда, октаргай оруундан ужар-хеме, арт-сын ажыр автобус-даа манаак херээ чок. Агаар чеже-даа чүдереп турза, көдээ суурнуң кижилери анаа чагыртыр эвес, тус-тус ажылдарынче далажып чоруп тургулаан эртенги үе чүве. Суурнуң төп кудумчузун өрү бичии уругларга үдеткен кижи базып кел чор.

Мендеи беш хире базым черге келгеш, кады чораан бөлүк оолдары-биле ол чугаалажы берди. Ам-на танып кагдым. Ийе, ынчан 1959 чыл турган. Хып дээн чалыы оол Даш-оолдун дугайын «Шын» солунга «Диплом чок инженер» деп эге-биле мактап бижээн кижи мен. Ол чурумалымга аныяк оолдуң техникага хандыкшылын, өрттенген илиирлерни, үрелген даараныр машиналарны, радиоприёмниктерни, стол, хол шактарын дээди эртемниң дипломунуң чок-даа болза, кылып берип, улуска «диплом чок инженер» деп мактадып турганын бижээнимни сактып келдим. Оон бээр 30 чыл эрткен.

Оолдар-биле хөөрежип турар аразында эшти шинчилей каалтым. Ол сөске харам чүве дег, чүгле кижиниң сонуургаан айтырыынга допчу харыылап каар чаңныг кижи чораан. Бежен хар чаа-ла чедип бар чыдар хире назылыг, кырлагар думчуктуг, кара-хүрең карактарлыг, чарашсымаар арын-шырайы ам-даа хевээр-даа бол, амыдыралдың, ажыл-иштиң «ажыг дузунуң» амданын амзап эрткениңден кастыктарында моңгүн дүктер көстүп келгилээн ол эш-биле мендилежип, амы-хууда чуртталгага, ажыл-ишке хамаарыштыр чугаалажы бердим. Пионерлер бажыңынга бөлгүм башкылаары-биле бар чыдарын чугаа кадында билип алдым.

Даш-оол бичии турда, авыралдыг авазы «кызыл дустап» чорупкан. Адазы ажыг-шүжүгге алыскаш ажы-төлүнче улуг сагыш салбас болган. «Өскүзүндеи өлбес» деп үлегер чугаа бар. Хандагайты школазының бирги клазынга өөренип бергеш, ол интернатка чурттап, номнарны, өөредилге херекселдерин, идик-хептин халаска ап, экти бедик, аас-кежиктиг апарган.

Чылдар, Успа хөлге келген куштарның изиг оран-нарже чаныптары дег, солчуп эртип тургулаан. Өөредилгениң он чылы эрткен. Саңга салым-чаяанныг, техникага хандыкшылдыг Даш-оол 1959 чылда Хандагайты ортумак школазын чедиишкинниг дооскаш, Красноярскиде Калинин аттыг өңнүг металл институдунче өөренип кирген. Ол ийиги курсту дооскаш, кадының бас-кыраанындан арты-иштинден дузалаптар кижи чогунндан Өвүрге чедип келген.

Ынчан 1969 чыл турган. Аныяк кижи ажыл чок олуруп каяа шыдаар. Ол Хандагайты школазынга күш-ажыл башкызы апарган. Башкылаашкынның арга-мергежилин, чажыттарын хандыр билбес кижиге ажылдаары берге болган. Ынчалза-даа ажылга улуг хандыкшыл, ынакшыл, быжыг тура-соруу, бичии чаштарга бердиниишкин бергелерни ажып эртеринге дузалаан. Ооң кады ажылдап турганы хоочун-даа, аныяк-даа башкылар аңаа хүн бүрүнүң дузазын көргүзүп турган. Ол өөреникчилерни чаа келген станоктарны ажылдадырынга, чазаныл-ганың нарын аргаларын ажыглаарынга кызымаккай өөредип шыдаан. Ооң түңнелинде Хандагайты школазының өөреникчилери районга, республика найысылалынга болгулаан школачыларның уран чогаадылга көрүлделеринге шаңналдыг черлерни каш удаа ап келген. Бо чедиишкиннерде аныяк башкы Даш-оолдун киирген үлүү бар.

Бичии чаштарга ынакшыл, оларны ёзулуг кижилер кылдыр кижизидип өөредир, эртем-билиг-биле чалгынаар күзел Даш-оол Куулар-ны Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң физика-математика факультединге бот-өөредилге-биле өөренир кылдыр албадапкан. Ол ону 1980 чылда чедиишкинниг доосканн. Бот-өөредилге дээрге эң-не кызымаккай, өөредилгеже чүл-дү-чүрээн бүрүн өргүпкен кижилерниң чедип алыр күзели-дир. Ындыг мөзү-шынар Даш-оолга турганы ол. Школаның 9 клазынга физика, 11 клазынга астрономия эртемнерин башкылап турган.

Хандагайты ортумак школазының директору Татьяна Даш-ооловна Куулар мээң сонуургаан айтырыымга мындыг харыы берди: — Башкы Даш-оол Куулар ажылынга хандыкшылдыг, башкылап турар эртемнеринге ынак, школачыларның ёзулуг өңнүү, хөй-нийти ажылдарынга идепкейлиг башкыларның бирээзи, төлептиг ада кижи — деп чугаалааш, — ол боду физика кабинединде, азы Пионерлер бажыңында боор, ужуражып көрүңерем — деп сүме катты.

Директордан чоруткаш, районнуң Пионерлер бажыңының бир өрээлин бакылай бердим. Ында бөлгүмге хереглээр дериг-херекселдер, шил савалар, янзы-бүрү демир-дес дээш чүнү чок дээр. Оларны чурумнуг чыскаай тургузуп каан. Өөреникчилерниң чогаадып кылганы бичии машиназы сыылады маңнап тур. Ону тускай автоматчыткан. Ол ышкаш чамдык өөреникчилер физика-техниктиг дериг-херекселдерин автоматиктиг дерилгелер-биле башкарган-даа тургулаар. Ол дээрге физика-математика бөлгүмүнүң киржикчилери-дир. Даш-оол башкының бот-идепкейи-биле организастап тургузуп алганы бөлгүмнүн ажылын Пионерлер бажыңының директору Шыдыраа Саая база мактаар чораан. Школада өөредилге кинофильмнерин база ол үндүрүп турар. Ынчанмайн канчаар ийик, ол ам физика талазы-биле дээди эртемниг, дипломнуг ёзулуг инженер кижи ышкажыл.

Ооң хууда амыдыралынга база улуг өскерилгелер болгулаан. Өөрүшкүнү, муңгаралды деңге үлежип чоруур алган кадайлыг, амыдыралын каастап чоруур ажы-төлдүг апарган. Өөнүң ишти Сара Сат 29 чыл дургузунда райпо шугумунга үзүктел чок ажылдап келген, «Совет садыгның тергиини» деп хөрек демдектиг, макталдыг коммунист.

Башкы Даш-оол Куулар-ны хөй-нийти ажылынга идепкейжи, мурнакчы чоруу дээш районнуң кинофикация чериниң даргазынга, райОНО инспекторунга депшидип-даа турган. Ынчалза-даа ооң башкы ажылынга бердингени, физика башкызының тывылбазы ону школага дедир эккээр турган. Ол эки ажылы дээш хөй санныг хүндүлел, мактал бижиктер, өртектиг бараан-нар-биле шаңнадып келген. Найырал аттыг Культура бажыңының идепкейлиг бот-тывынгыр артизи. Районга, республикага болгулаан уран чүүл көрүлделеринге ол хөй удаа киришкеш, шаңнадып, мактадып тургулаан. Ооң кол күүселдези — тыва улустуң каргыраазы.

Башкы кижи хуулгаазын, ол ыраажы, шүлүкчү, лектор, сүмелекчи, агитатор-даа апаар. Физика башкызы мырыңай ёзулуг илби-шидилиг. Лаборатория ажылдарының үезинде шенелде кылыр дээш ол чүнү-даа хуулдуруп тургулаар. 20 чыл дургузунда башкылап келген Даш-оол Куулар школаның техниктиг шимелдезин ажылдап эгелээнинден бээр харыылап турар. Районда физика-математика эртемнериниң методиктиг каттыжыышкынының удуртукчузу Даржык Сат, математиктер Людмила Стихина, Светлана Достай олар-биле кады ажылдап, арга-дуржулганы солчуп, ажык кичээлдерни эрттирип, демниг ажылдап турарын башкы Даш-оол Куулар чугаалап олурар. Ооң Пионерлер бажыңында физика-техниктиг бөлгүмде 7-10 класстарның 30 ажыг өөреникчилери электрониканың чажыттарын өөренип турар.

Авыралдыг хүн бедик дагларның бажын ажыр бакылап келгеш, чыжыр алдын хереддерин Хандагайты суурну шыва чажыптар. Хөй-ле кыдырааштар, номнар колдуктаан кижи школаже далаш базып бар чоруур. Ону амыдыралдың каастакчылары — ажы-төлдер өөрүшкү-биле уткуп алыр.

Бо чүүлдү парлап турда, Өвүр районнуң Хандагайты ортумак школазының башкызы Даш-оол Санчатович Куулар халаптыг аарыгга таварышкаш, хенертен нарын кезиишкин үезинде амы-тынындан чарылган. Ынчангаш ооң ажы-төлүнге, кадайынга, эш-өөрүнге, коллективинге хапы хажыдалды автор сеткилиниң хаңызындан үлежип тур.

Сарыг-оол КУУЛАР.

«ЧИҢГИС-ХААНГА» ӨГ

«Киргизфильм» киностудия Ялтаның киностудиязы-биле база Италияның болгаш ГФР-ниң кинофирмалары-биле кады Исай Калашниковтуң «Каржы чүс чыл», Василий Янның «Чиңгис-Хаан», «Батый», «Сөөлгү далайже» деп номнарынга база Рашид-ад-Динниң «Чажыт чугааларынга» үндезилеп, «Чиңгис-Хаан» деп киноңуң белеткелин чорудуп эгелей берген.

Кинога херек дериг-херекселдерниң бир чамдызын киностудияның тускай киирген чагыын ёзугаар Лопсан Соянович Нурзаттың удурткан «Эртине» кооператив кылгаш, «Киргизфильмниң» төлээлеринге хүлээдип берген.

9 кижи: Урана Кочага, Хүлермаа Комбуй-оол, Виктор Сырат, Артур Оюн, Олег Ооржак, Артем Сарыглар, Александр Кырлыг-Кара, Эмиль Баазаң-оол, Николай Пирлей олар чагыгны 7 айның дургузунда кылып доосканн.

«Киргизфильмниң» кол чурукчузу Рустам Одинаев «Эртинениң» ус-шеверлериниң кылган эт-херекселдеринге сеткили ханган.

ЧУРУКТАРДА: кооператоржулар хүлээдиишкин соонда; оларның кылганы өгнүң иштики каасталгазы.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

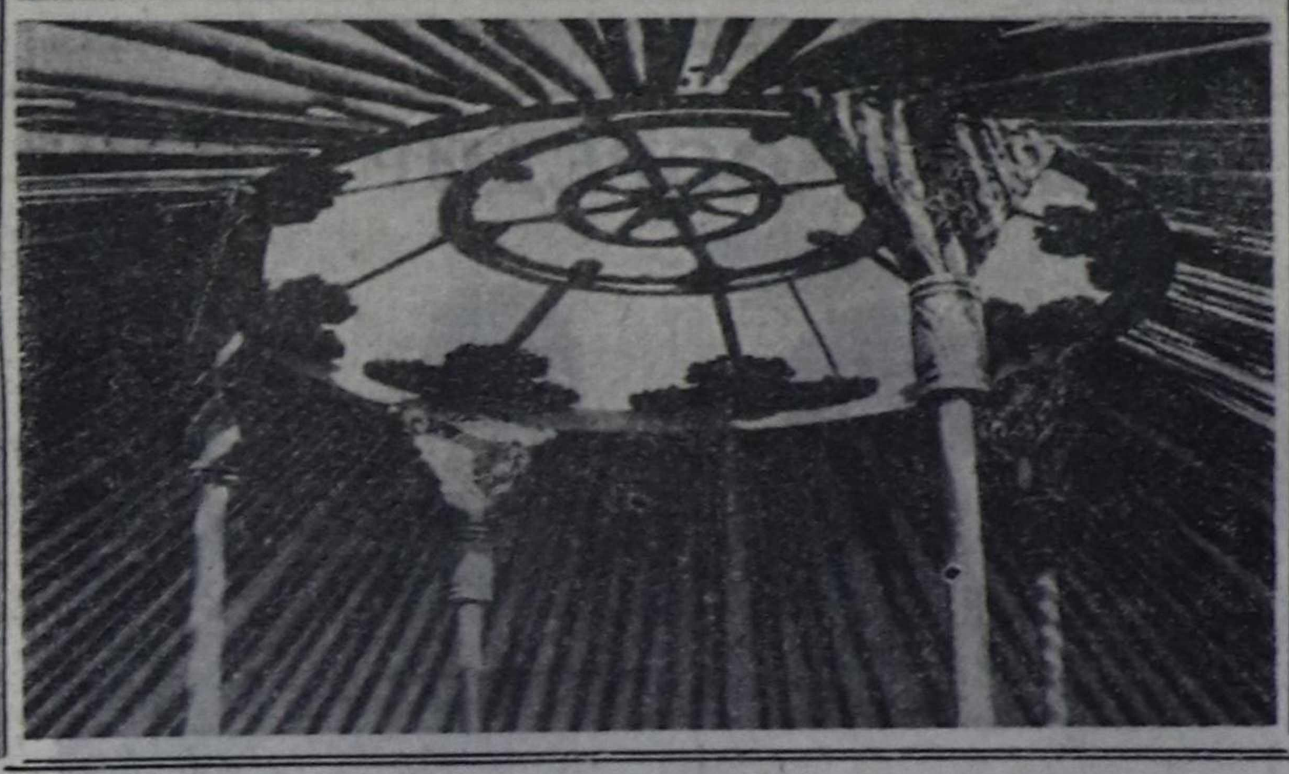

ЧАСТЫҢ ДЕМДЕКТЕРИ ЧОК-ДАА БОЛЗА...

Кышты Кызылга канчаар үдээнил?

Найысылал Кызылга, хөгжүм-шии театрының мурнунда шөлге, суббота хүнүнде кыш үдээриниң байырлалы болган. Баш удур тургустунган программа ёзугаар театрның, аныяк көрүкчүлер театрының, «Радость» уруглар ансамблиниң чамдык ажылдакчылары болгаш артистери кызылчыларга база аалчыларга бараан болган. Олар орус болгаш тыва улустарның тоолдарынга, үлегер чугааларынга, кожамыктарынга, кожаңнарынга үндезилээн театржыткан концерт көрүлдезин барык бир шак ажыг үениң дургузунда көргүскен.

Хүн соок болган. Ынчалза-даа көрүкчүлер ол солун программалыг оюн-тоглааны каапкаш чоруй барбаан. Соокка доңа-доңа ону төнчүзүнге чедир көргеннер.

«Байырлыг, кыш! Чаc моорлап келди!» дээн сөстер шөлге чаңгыланы берген. Шанактыг үш аът театрның эжиинче үнер чада чанынга доктаай дүжерге, частың чаагай демдектерин илередип көргүскен хептиг чараш орус уруг шанактан шалыпкыны кончуг дүже халааш, чыылганнарга чылыг болгаш эргим сөстер йөрээп, өргүй каапкаш база катап-ла шанаанга олурупкаш ынай болду.

Национал орус хептерлиг садыгжылар уругларга болгаш улуг улуска эвилең-ээлдек бараан болуп, таныыр болгаш танывазы кижилер-биле амыр-мендизи солчуп, оларны чалап, хөглүг болгаш соруктуг ажылдааш барганнар.

Ыр-шоор чаңгыланып, оюн-тоглаа үргүлчүлеп тур. Концерт-көрүлде соон дарый күш-түглерниң, аваангырларның маргылдаазы кыш үдээриниң байырлалының ужуун ужуктай берди. Солун маргылдаа — чагы бажынче үнери. Маңаа киржикчи кижи күштүг, шыдалдыг болурундан аңгыда, соокка шыдамыын база көргүзер апаар турган. Ынчалза-даа соокта чалданмас, изиг эъттиг орланшоваа аныяк ... хөй болган.

Баштайгы шаңнал — самовар. Шо-шо кылдыр хаара бээр сооктуң байдалын өөренип көргеш ынчалганнар боор, судьялар ону чагының шуут-ла шыпшык бажынга эвес, а арай кудулдур азып кагдылар. Баштай-ла бир аныяк кижи үнду. Эрессимээр, шалыпкыны кончуг өрүлеп бар-ла чыдыр. Самоварга бир метр элээн ажыг четпейн чораш, доктаай берди. Бичии дыштаныл алгаш, оон үнгеш, самоварга холун дээртип кагды. Доңганы-ла илдеп, дедир бадып келди. Адын айтырдым:

— Орлан Эрелчин дээр. ТЭС-те слесарьлап турар мен — дээш хевин дүргени аажок кеттинип эгеледи.

Дараазында шаңнал — кроссовка. Ооң ээзи Кызылда суй белектер фабриказының ажылчыны Владимир Азанов болган.

Үшкү шаңналдың эдилекчизи болур дээш чагы бажынче үнерин кызыткан аныяктар хөй болду. Элээн каш кижи ынаар үнүп чадап турда, ону каапкаш, өске солун оюннар көөр бодааш, шөлдү бир кылдыр кылаштадым. Чүү-даа чогул. Чүгле хар «октар-биле» кара «боолааш» тарап турган улус кырынга кылаштай бердим. «Шаңналдарым үлеп берипитим, төнгени бо-дур» — деп, бир судья эр чугаалай-дыр.

Ам, шынап-ла, Кызылга эрткен кыш үделгезиниң организастыг талазын чугаалаар апаар. Моон мурнунда чылдарда ону Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгынче кирер сепке, парктың иштинге организастап турган. Үези — марттың баштайгы он хонуунуң дыштаныр хүнү. Ол үеде частың чамдык демдектери — крышадан баткан дамдылар, ыжык черлерге эрээн харның бусталып чыдары, баскан харның кыйыравас апаары билдине бээр, кижилерниң сеткил-сагыжынга чылдың чылыг үези — частың эгелей бергени өөрүшкү, омакты тывылдырып кээр ышкажыгай.

А эрткен субботада ындыг эвес болган. Хүн соок. Кыш хевээр. Частың демдектери безин чок. Шөлге чыылган кижилер доңуп-дожап чанган. Кижилер аңаа келгеш, удаткан чок буттарын олуй-солуй баскылап, идиктерин шалыштыр тепкилеп, «танцылаар» чыгыы турдулар.

— Барып-барып мындыг соок хүн кыш үдээр деп чүну тып алган улус ыйнаан бо. Мен бодаарымга, эрте эрттирип турар-дыр. Соок-тур — деп, күш-ажылдың хоочуну Михаил Чамьян чугаалады.

— Шынап-ла харын. Март эгезинде мооң мурнунда чылдарда эрттирип турганы ышкаш; частың баштайгы демдектери көстүп келгенде организастаан болза көрем — деп, ооң чанынга турган эжи база ындыг янзылыг бодал илеретти. Оларның ол бодалы-биле мээң айтырыг салганым өске-даа улустуң чугаазы дүгжүп турду.

Ам оюн-тоглаа, маргылдаа талазы-биле каш сөс. Чагы бажынче үнериндеи аңгыда, улустуң кичээнгейин хаара туда бээр өске оюннар — канат тыртчыры, бедиди тургузуп каан чудук кырындан дүжүр нтчири, ыяш хирээлээри, аътты дүрген, шын шанактаары, шоодайлар кедип алгаш чаржып маңнажыры болгаш оон-даа өске маргылдаалар болбайн барган. Мооң мурнунда чылдарда кыш үдээшкининче, тывалап чугаалаарга, кижи бажы кизирт, аът бажы козурт турган болза, суббота хүнүнде ол байырлалды сонуургап көрген кижилерниң саны эвээш болган.

Соок хүнде эвес, а частың баштайгы демдектерин манап алгаш, кышты үдээн болза, сагышка чылыг бодал артып каар турган. Мону ол талазы-биле харыысалгалыг удуртукчулар утпаза эки ышкаш-тыр.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

ЧУРУКТАРДА: кыш үдээшкининиң үези.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ «ХҮНДҮЛЕЛДИҢ ДЕМДЭЭ» ОРДЕННИГ ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫНЫҢ 1990 ЧЫЛДЫҢ МАРТТА РЕПЕРТУАРЫ

Март 9-та. В. Лебедев. «Диоген» (тыва бөлүк).

Март 10-да. Г. Качели. «Ханумаҷың тѳѳредиглери» (тыва бөлүк).

Март 11-де. Тоол. «Кайгамчыктыг Василиса» (орус бөлүк). Эгелээри 12 шакта.

О. Фельцман. «Донна Люция азы ужурлуг-ла угбала» (тыва бөлүк).

Март 15-те. М. Кожелдей. Тыва тоол. «Үш эртемниг оол». Эгелээри 15 шакта.

Март 16-да. У. Шекспир. «Он ийиги дүн» (тыва бөлүк).

Март 17-де. Ч. Ондар. «Ханныг истер» (тыва бөлүк).

Март 18-те. М. Кожелдей. Тыва тоол «Үш эртемниг оол». Эгелээри 12 шакта.

А. Арбузов. «Буруулуглар» (орус бөлүк).

Тыва бөлүктүң шиилери орус дылче очулгалыг болур.

Шиилерге чагыгларны коллективтии-биле хүлээп ап турар.

Телефоннар: 2-25-49, 2-35-88. Хүндүскү шиилер 12 шакта, кежээкилери 19 шакта эгелээр.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 27

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.00 «Хүннээректиг хат». Уран-чечен телефильм. 4-кү эге. 10.15 Киноконцерт. 11.05 Уруглар шагы. 12.05 «Ол болган... болган...» 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30 — 13.00 «Үе». 16.25 Ужуражыышкын соонда ужуражыышкын. РСФСР-ниң Дээди Совединиң улус депутады В. С. Мослаков. 16.55 «ТелеЭКО». Журнал. 17.25 «Экии, музыка!». 18.10 Мультфильм. 18.30 «Үе». 19.00 Аныяктар медээчизи. 19.30 «Кинопанорама». 21.00 «Үе». 21.30. Чугула интервью. 21.40 «Хүннээректиг хат». Уран-чечен телефильм. 5-ки эге. 22.55 — 00.05 Даштыкыда чурттап турар орус чогаалчы Вл. Максимов дугайында дамчыдылга.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Өг-бүле амыдыралдың этиказы болгаш психологиязы. Өг-бүле харылзааларының үрелиринин уржуктары. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Төөгү. 7 класс. Ортааки чүс чылдың мануфактуразы. 11.05 Авам, ачам база мен. 12.05 «Арын-нүүр». 5 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 14.50 — 15.55 «Автограф. Лоредан Берте» ырлаар. (Италия). 17.00 Мультфильмнер. 17.20 Ритмиг гимнастика. 17.50 «Чер дугайында». Телеочерк. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация).

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Спорт». Спорттуң национал хевирлери. 19.00 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Соңгулдаларга уткуштур». «Чугула интервью». 19.30 Медээлер. 19.35. «Сөс бээрин дилеп тур мен» деп февраль 13-те дамчыдылгага кѳдүрген айтырыгларга Кызыл хоорай Совединиң күүском даргазы Д. Л. Тинмей харыылаар. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.30 Барымдаалыг фильм. 23.00 «Декабрь кежээлери». Хөгжүмнүг телеабонемент. 00.00 — 01.45 Баскетбол. Кубок эдилекчилериниң кубогу. Эр кижилер. «Жальгирис» (Каунас) — «Реал» (Мадрид).

КИНО

ФЕВРАЛЬ 27-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Мистер Индия» 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

Видеозал: «Кавказтаң туттурган кижи» 11.30, 13.30, «Аза-четкерниң изи» 15.30, 17.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киночыыпды 9.00, 12.00, «Октаргайда аныяк кижилер» 10.20, 13.20, «Анаа эвес чүве» 15.00, 19.20, «Сагыызын» 17.40 шактарда.

Видеозал: Киночыынды 11.00, «Хон Гиль Дон» 12.00, 14.00, 18.30, «Эстип турар булуттар» 16.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Өжээн болгаш хоойлу» 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

СЭКП Тес-Хем райкому болгаш район Совединиң күүскому партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну, персоналдыг пенсионер, СЭКП райкомунуң кежигүнү, районнуң кино четкизиниң директору

Эртине Баазанович ЧООДУНУҢ

мөчээнин дыңнатпышаан, ооң төрел-дөргүлдеринге база чоок кижилеринге хаңы кажыдалын илередип тур.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-83; Килдистер: ◆ ар тыжки амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектеринин талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыңы № 1.

Чагыг № 381. ТС—00243.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина
Кр.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл февраль 28 среда
№ 49 (14249)
1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

СЭКП ТК-НЫҢ ПАРТИЯ ТУРГУЗУУШКУНУНУҢ БОЛГАШ КАДР ПОЛИТИКАЗЫНЫҢ АЙТЫРЫГЛАРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КОМИССИЯЗЫНДА

СЭКП ТК-же кирген болгаш массалыг информация чепсектеринге чырыттынган саналдарны барымдаалааш, СЭКП ТК-ның Партия тургузуушкунунуң болгаш кадр политиказының айтырыгларының талазы-биле комиссиязы «СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттар соңгуурунуң чурумунуң» төлевилелин белеткээн. Ам үнүп келир саналдарны болгаш сүмелерни барымдаалааш, ук төлевилелди чугаалажып көөрү-биле СЭКП ТК-ның ам болур Пленумунга киирер деп санап турар.

ТӨЛЕВИЛЕЛ

СЭКП-НИҢ XXVIII СЪЕЗДИЗИНЧЕ ДЕЛЕГАТТАР СОҢГУУРУНУҢ ЧУРУМУ

СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттар соңгуурунуң чурумун партияда калбаа-биле чугаалажып турар. Съездиниң түңнелдери хамыктың мурнунда делегаттарның составындан аажок хамааржыр деп коммунистер чөптүү-биле санап, ол айтырыгны онза ужур-дузалыг деп көрүп турар. СЭКП-ниң съездизинче делегаттар соңгууру, эвилелдешкен республикаларның компартияларының съездилеринче, партия край, область конференцияларынче делегаттар соңгууру ышкаш, альтернативтиг байдалдыг болур, чурттуң дээди партийжи шуулганының составын тургузарынга коммунист бүрүзүнүң киржиринге аргаларны ол тургузар ужурлуг деп, олар калбаа-биле санап турарлар.

Партия организацияларының, коммунистерниң, хөй-ниитиниң саналдарын барымдаалап көргеш, СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттар соңгуурунуң дараазындагы чурумун саналдап турар.

Съезд делегаттарынга кандидаттарны партия эге организациялары депшидер. Эвээш кижилиг организацияның коммунистери ол аргаларын партия райкомнарының, хооркомнарының эрттирип турары бөлүк аайы-биле хуралдарынга боттандырар. Бо таварылгада шилилгени, альтернативаны, кандидаттарның политиктиг болгаш моральдыг шынарларының боттуг үнелээшкиннерин тургузары эргежок чугула. Аңаа партияның ат-алдарлыг кежигүннериниң, ажылчын аңгының, тараачыннарның болгаш интеллигенцияның төлептиг төлээлекчилериниң кирген турары чугула, олар эде тургустунуушкун чорудулгазынга боттарын эки деп көргүскен болгаш партияның политиказын ажылдап кылырынга болгаш боттандырарынга идепкейлиг киржип шыдаар кижилер болур ужурлуг.

Партия политиказының болгаш практиктиг ажылының айтырыгларының талазы-биле боттарының туруштарын партия организацияларынга болгаш массалыг информация чепсектеринге чарлап дыңнадыр арганы кандидаттарга бээр херек. Бодунуң кандидатуразын өске парторганизацияларга деткиир талазы-биле ажылды партия организациялары чорудуп болур.

Делегаттарны соңгуурунуң чурумунга хамаарыштыр депшиттирген кандидатураларны партия район, хоорай конференцияларынга чугаалажып көрүп болур. Бо таварылгада районда азы хоорайда СЭКП кежигүннериниң ниити санын, альтернативтиг санал-оналдарны киирериниң аргаларын барымдаалаар. Ол азы өске-даа кандидаттарга көргүзүп турар деткимчениң кайы хире калбаан болгаш идепкейлиин кичээнгейге алыр херек. Кандидатураны депшидер талазы-биле шиитпирни киржикчилерниң саналын ёзугаар ажык азы чажыт бадылаашкын-биле хүлээп алыр. Депшиттирген кандидаттарның даңзызын парлаар.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттар соңгуурунуң чурумун партияның область, край организацияларының, эвилелдешкен республикаларның компартияларының пленумнары тодарадыр, партия организацияларында ажыл-херектерни, оларның ажыл-чорудулгазының байдалдарын өөренип көөр база коммунистерниң саналдарын барымдаалаар. Бо таварылгада партияның чаңгыс мандаттыг болгаш хөй мандаттыг соңгулда округтарының аайы-биле дорт соңгулдалар база эрттирип болур.

Чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарынга соңгулдалар. Бо таварылгада СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттар соңгулдазын эрттирер талазы-биле комиссияны пленум соңгуур. Партия эге организацияларының, партия райкомнарының, хооркомнарының саналын ёзугаар болгаш СЭКП ТК-ның бадылааны партия структуразының төлээлежилге нормазын барымдаалап, комиссия партияның соңгулда округтарын тургузар. Округтар партияның элээн каш район (хоорай) организацияларын хаара тудуп болур. Округтарга округтарның соңгулда комиссияларын тургузар.

Округтарның соңгулда комиссиялары партия эге организацияларынга соңгулдалар эрттирилгезин контрольдаарын боттандырар, съезд делегаттарынга кандидаттар-биле коммунистерни таныштырарынга байдалдарны тургузар, округтуң соңгулда бюллетениниң бижимелин бадылаар, бюллетеньнер белеткелин болгаш оларны эге организацияларга бээрин хандырар, округка соңгулдалар түңнелдерин үндүрер.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттар соңгуур талазы-биле чажыт бадылаашкын бюллетенинге округта партия организацияларының депшиткени бүгү кандидатураларны, а элээн каш районнарны (хоорайларны) хаара тудуп турар округка — районнарның (хоорайларның) партконференцияларының деткээни кандидатураларын шуптузун киирер.

Соңгулда округунга кирип турар съезд делегаттарының соңгулдаларының талазы-биле чажыт бадылаашкынны партия эге (эге организация эргелиг цех) организацияларынга чорудар. Ол сорулга-биле олар саналга комиссияларын соңгуур. Бадылаашкыннарны ук организацияда учётта турар коммунистерниң даңзызын ёзугаар районнуң, хоорайның партия конференциязынче делегаттар соңгуурунга дөмей кылдыр чорудар.

Округтта СЭКП кежигүннериниң чартыындан хөйү киришкен болза, соңгулдаларны болган деп санаар. Соңгулдаларга киришкеннерниң чартыындан хөй санны чаңгызы-даа албаан кандидаттарлыг черлерге баштайгы ээлчегде эң хөй сан алган ийи кандидаттарга хамаарыштыр катап бадылаашкынны кылыр.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттар соңгулдазының түңнелдерин партия комитединиң пленумунуң тургусканы комиссия партияның область, край конференциязынга азы эвилелдешкен республиканың компартиязының съездизинге илеткээр. Бир эвес катап бадылаашкын үезинде соңгуттурган кандидаттарның чаңгызы-даа чогуур санны албас болза, хостуг мандатка СЭКП-ниң съездизинче делегатты партияның область, край конференциязы, эвилелдешкен республиканың компартиязының съездизи дорт соңгуур.

Хөй мандаттыг округтарга соңгулдалар. Бо таварылгада пленум партияның район, хоорай конференцияларының бүгү кандидатураларын чугаалажып көөр болгаш партияның область, край, республика организацияларынга СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттарының чаңгыс аай даңзызын бадылаар.

Пленум СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегаттар соңгулдазын эрттирериниң талазы-биле область, край, республика комиссиязын тургузар.

Кандидаттарның даңзызын парлалгага парлаар, аңаа кижи бүрүзүнүң кыска допчу намдарын бээр. Ол даңзыга үндезилээш комиссия чажыт бадылаашкынның бюллетенин бадылаар, бюллетеньнер санын хереглеттинерин ёзугаар кылып белеткээр болгаш оларны партия райкомнарынче, хооркомнарынче чорудар, олар партия эге организацияларынга бадылаашкынны организастап эрттирер. Ону чорудары-биле партия райкомнары, хооркомнары саналга комиссияларын тургузар. Саналга комиссияларын партия эге (цех) организациялары боттарынга база соңгуур.

Бадылаашкынның түңнелдерин партия комитединиң пленумунуң тургусканы комиссия партияның область, край конференциязынга, эвилелдешкен республиканың компартиязының съездизинге илеткээр. Бир эвес бадылаашкынга областың (крайның) партия организациязының, эвилелдешкен республиканың компартиязының составының чартыындан хөй кезиги киришкен болур болза, соңгулдалар эрткен деп санаттынар. Соңгулдалар эртпээн азы хостуг мандаттар арткан таварылгаларда делегаттарны областың, крайның партия конференциязындан, эвилелдешкен республиканың компартиязының съездизинден дорт соңгуур.

Хөй мандаттыг соңгулда округтарын парторганизацияларның районнар (хоорайлар) бөлүктериниң аайы-биле тургузуп болур. Ындыг таварылгада оларның тус бүрүзүнге округ соңгулда комиссияларын тургузар.

Партия обкомунуң, крайкомунуң, эвилелдешкен республиканың компартиязының ТК-зының пленумунуң шиитпирин ёзугаар съездиге делегаттарны дорт соңгуур эргени партия эге организациязынга, бир эвес ында коммунистерниң саны СЭКП ТК-дан доктааткан төлээлелге нормазынга дүгжүп азы ажыл турар болза, тыпсып болур. Ындыг таварылгада парторганизация чаңгыс азы хөй мандаттыг соңгулда округу апаар. Соңгуткан делегаттар область, край партия организациязындан, эвилелдешкен республиканың компартиязының СЭКП-ниң XXVIII съездизинге соңгуткан делегаттарның ниити санынга кирер.

СЭКП-ниң күштүг боop турар Уставынга дүүштүр партия съездизинге делегаттарны партияның область, край конференцияларынга, эвилелдешкен республикаларның компартияларының съездилеринге хаалгыг (чажыт) бадылаашкын-биле соңгуп болур. Бир эвес ындыг чурумну хүлээп алыр болза, соңгулда чорудуу эң-не демократтыг байдалга эртер ужурлуг. Бо таварылгада соңгулдаларны партия эге организацияларынга идип үндүрген болгаш район (хоорай) партконференциязынга деткээн кандидаттарның арызындан альтернативтиг үндезинге эрттирер.

Бадылаашкынның түңнелдерин үндүрүп турар үеде СЭКП-ниң амгы үеде күштүг боop турар Уставында көрдүнгенинден аңгы чурумну ажыглаары таарымчалыг. СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттыг кылдыр өске кандидаттардан хөй бадылаашкынны алган, ооң кадында бадылаашкынга киришкен СЭКП кежигүннериниң, конференцияның, съездиниң делегаттарының бадылаашкынының чартыындан хөйүн алган кандидаттарны санаары таарымчалыг.

Совет Армияның, Шериг-Далай Флодунуң, иштики болгаш кызыгаар шериглериниң партия организацияларындан СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегаттар соңгуурунуң чурумун өскерти көөрүнүң эргежок чугулазы тургустунган. Ооң мурнунда оларны девискээр аайы-биле парторганизацияларның делегаттары-биле кады соңгуп турган. Бо таварылгада оларны шериг округтарының, флоттарның, каттыжыышкыннарның, Чепсектиг Күштерниң хевирлериниң, иштики шериглерниң эргелелдериниң, кызыгаар шериглериниң округтарының партия конференцияларынга дорт соңгуурун саналдап турар. Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң даштыкыда турар кезектеринде партия организацияларында коммунистерге хамаарыштыр алырга, олар ооң мурнундаазы дег, XXVIII съездиниң делегаттарын шериг каттыжыышкыннарының партия конференцияларынга соңгуур. Ооң-биле чергелештир шериг албанныг коммунистер ооң мурнундан тургустунган практикага дүүштүр девискээр конференцияларының, эвилелдешкен республикаларның компартияларының съездилериниң ажылынга киржир, олар партияның чогуур органнарын соңгуп база ынаар соңгуттуруп болур, ынчалзажок девискээр парторганизацияларындан СЭКП-ниң съездизинге делегаттар соңгуурунга киришпес.

Даштыкыда ажылдап турар совет албан черлериниң партия организацияларынга, Москвага партия конференциязын эрттиргеш, съездиниң делегаттарын соңгуур арганы бээри чүүлдүг.

Комиссияның бодап турары-биле алырга, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттар соңгуурунуң саналдап турар чурумун партияның өске съездилеринге болгаш конференцияларынга делегаттар соңгуурунга ажыглап болгу дег.

Партияның область, край конференциялары, эвилелдешкен республикаларның компартияларының съездилери партия организацияларының санал-оналын барымдаалап тургаш тургускан партияның төп органнарының составынга кандидатуралар талазы-биле саналдарны СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң адрезинге чорудар кылдыр доктаадыры чүүлдүг.

СЭКП ТК-ның Партия тургузуушкунунуң болгаш кадр политиказының айтырыгларының талазы-биле комиссиязы.

МЕДЭЭЛЕР

КҮҮСЕТКЕН

Ниитиниң малының баш санын өстүрер, продуктулуун бедидер сорулганы салгаш, Кызыл районнуң «Тере-Хөл» совхозтуң малчыннары шалыпчы ажылдап турарлар. Соңгулдалар хүнүнге күш-ажылчы чедиишкиннерлиг ужуражыры-биле социалистиг чарышты ажыл-ишчилерниң ортузунда калбарткан. Ажыл-агыйның малы хүр кыштап турар. Хойнуң төрүүрү түлүктээн, чаш төлү менди доругуп турар.

Совхоз бо чылдың бирги кварталында 250 центнер эътти күрүнеге садар тургаш, 600 центнер чедирген. Сарыг-Хөл сүт-бараан фермазының коллективи 50 центнер сүт садар даалгазын хуусаа бетинде күүсеткен. Тере-хөлчүлер пландан ажыр мал продукталарын садарын уламчылап турар.

Бистиң корр.

СОҢГУЛДАЛАР ХҮНҮНҮҢ БЕТИНДЕ

Ак-Довурак хоорайның төвүнде сезен оруннуг аалчылар бажыңының тудуу эгелээш, дыка шуудай берген. Бо аалчылар бажыңы үжен садыгжы ажылдаар улуг магазинниг, ресторанныг. Ооң тудуунда 24 кижи составтыг Биче-оол Түлүшке удурткан коллектив ажылдап турар.

Олар ооң мурнунда 280 оруннуг уруглар садының тудуун тудуп дооскаш, аңаа келген. Бригада аалчылар бажыңының таваан салып доозуп турар. Тудуг материалдары-биле хандырылгазы эки. Ындыг болганда план күүселдезин бригада кежигүннеринден хамааржыр. Оларның бир демниг ажылы бүдүнгүр, үре-түңнелдиг.

Бригада бирги кварталдың бүдүрүлге планын соңгулдалар хүнүнүң бетинде күүседип алыр сорулганы салган.

Багыт-оол БАЙКАРА,

Барыын-Хемчик район.

ЧУГААЛАЖЫЫШКЫН

ЧССР Президентизи В. Гавел ажылчын аян-чорук кылып, февраль 26-да Москвада чедип келген.

Внуково аэропортка ону ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы А. И. Лукьянов болгаш албанның өске-даа кижилери уткаан.

• • •

Президент Билдинмес солдаттың хөөрүнге чечектер салган.

• • •

Ол-ла хүн ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. С. Горбачев Кремльге В. Гавел-биле ужурашкан. Хүннүң ийиги чартыында калбак составтыг совет-чехословак чугаалажыышкыннар болган. Аңаа совет талалан В. А. Крючков, Ю. Д. Маслюков, Э. А. Шеварднадзе, Д. Т. Язов, чехословак таладан ЧССР-ниң Президентизин үдеп чоруур албан кижилери киришкен. Чугаалажыышкынның түңнелинде ССРЭ биле ЧССР-ниң арзынга харылзаалар дугайында Декларация хүлээп алдынган. Ону солуннарга парлаар.

Э. А. Шеварднадзе биле ЧССР-ниң даштыкы херектер министри И. Динстбир Чехословакияның девискээриндеп совет шериглерни үндүрүп чорударының дугайында совет-чехословак чазактар арзының дугуржулгазынга ат салганнар.

Совет удуртулганың өмүнээзинден Чехословак күрүнениң баштыңынга аддар кылдыр дүштеки шайлалганы тургускан.

(СЭТА).

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында

Дээди Советтиң сессиязы ажылдап эгелээнден бээр үш неделя ажыг үе эрткен. Бо үениң дургузунда депутаттар тус-тус комитеттерге болгаш комиссияларга колдады ажылдаан. Часкы сессияга эвээш эвес хоойлу төлевилелдерин чугаалажып көөр. Оларны хүлээп алырын дүргедедири-биле төлевилелдерни хамаарышкан комитеттеринде болгаш комиссияларында сайгарып турар.

Февраль 26-да палаталарның аңгы-аңгы хуралдарынга хоойлулар төлевилелдерин чугаалажып эгелээн. Эртенги хуралга чугаалашкан төлевилелдерни бадыладыры-биле сессияга киирер деп шиитпир хүлээп алдынган. Оларны чугаалажып көөрү чаңгыс аай болбаан. янзы-бүрү саналдар үнүп турган: ам дээрезинде соңгаарладыр, комитетке дедир дамчыдып бээр, чедир ажылдап кылыр дээн чергелиг саналдар хөйү-биле дыңналып турган. А Прибалтиканың депутаттары төлевилелдерни чугаалажып көөрүн соксаткаш, оларны тус-тус республикаларга сайгарып көөрүн саналдап турган. Депутаттар Ф. М. Бурлацкий, В. И. Кисин, Ю. А. Рыжов чуртка президент эрге-чагыргазының статузунуң дугайында айтырыгны шиитпирлевээн шаанда төлевилелдерни чугаалажырын соңгаарладыр деп саналдааннар. Ындыг айтырыг сессияга чогум тургустунмайн турган болгай, а чуртта боop турар болуушкуннар онзагай байдалды чарлаарының дугайында хоойлу төлевилелин бирги ээлчегде сайгарып көргеш, хүлээп алырын кончуг шыңгыы негеп келген деп аңаа өске депутат удурланган.

Онза байдалды чарлаарының дугайында хоойлу төлевилелин чугаалажып турган бо хуралга Черкассы хоорайдан келген телеграмманы номчаан. Ону ажылчыннар чоруткан. Бүгү үптекчилерни, бажың-балгат өрттедикчилерни, үрегдекчилерни база оруктар мосидактап, машина-балгат боолап турарларны херек үүлгедип турган черлеринге-ле боолап кааптар эргени эрге-хоойлу камгалаар органнарга тыпсырын олар негээннер. Ажылчыннарның ындыг негелдези чуртта боop турар болуушкуннарга хамаарыштыр ажылчы чоннарның кайы хире дүвүреп турарын тодаргай илередип турар.

Ол айтырыгны сайгарып чугаалашканының түңнелинде, онза байдал чарлаар дугайында хоойлу төлевилелин баштайгы номчулгадан чүүлдүг деп көөр болгаш ону бо-ла сессияга хүлээп алыры-биле Националдар Соведингe дамчыдып бээр деп шиитпир хүлээп алдынган.

Иштики шериглерни эки тура үндезинге тускайлап тургузарының дугайында Хоойлужудулга, эрге-хоойлу болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле комитеттиң ажылдап кылган хоойлу төлевилелин (иштики шериглерниң корум-чурум камгалаар хүлээлгелериниң болгаш эргелериниң дугайында) депутат Н. В. Федоров ол-ла хуралга дыңнаткан. Иштики шериглерни ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң составындан үндүрери, кем-херек үүлгедикчилери-биле демиселге кандыг байдалдарда боо-чепсекти ажыглаар эргени оларга тыпсыры, оларның хүлээлгелери кандыг болуру дээш, оон-даа өске айтырыгларны төлевилелде тодаргай киирген.

Депутаттар ук төлевилелди колдуунда чүүлдүг деп көргеш, Националдар Соведингe база чугаалажып көөрү-биле ону ынаар дамчыткан.

Ол хүн Националдар Совединиң хуралынга эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларга экономиканы база социал таланы удуртурунуң ниити эгелериниң дугайында хоойлу төлевилелин сайгарып чугаалашкан. Санал-оналдар янзы-янзы боop турган-даа болза, төлевилелди колдуунда чүүлдүг деп көргеш, Эвилел Соведингe дамчыдып берген.

(СЭТА).

Аныяк малчыннар

Кызыл районда «Тиилелге» совхозтуң калбак делгемнери ак шаң апарган чыдар. Ук ажыл-агыйның аныяк хойжузу Лидия Очуровна Монгуштуң кыштаанда 340 баш төрүүр хой тургузу азыралда. Кыштагның улуг кажаазының мурнуу талазында ажык кажааларда төрүүр хойларны үзүктей кажаалааш, чемни каап берип турар.

Малчын аалда малды ажаарынга бо чурукта аныяк хойжулар шалыпчы үлүгнү киирип турарлар. Бо хүннерге чедир үш чүс ажыг хой хураганнаан. Седип-оол Ужар-оол биле Айымбуу Саая сакманчылап база турарлар. Бо хойжуларның хойлары-даа, чаш хураганнары-даа хүр-менди.

Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Редакцияже чагаа

БИСЧЕ КЫМ КӨРНҮРҮЛ?

Мен Чадаана аэропортунуң дугайында бижикседим. Бежен-алдан чылдар үезинде Кызыл—Чадаана—Сүт-Хөл—Кызыл-Мажалык аразынга самолёт рейстери доктаамал чоруп турган болгаш черле таарымчалыы хөлчок турду. Кижи бодаарга, ол чүүл үе эрткен тудум сайзырап, экижиир ужурлуг. Ам ол талазы-биле ажыл-херек шуут сыр дедир болуп, Чадаана аэропортун хаап каапкан, ээнзирээн. Ында ам ээзи чок контора бар.

Эрткен чайын районнуң «Ленинчи орук» солунунга «...Чурттуң кайы-даа булуңунче баар кижилер самолёт биледин почтадан садып ап болур...» деп чарлалды берген. Аңаа чон өөрүп турган. Удавaанда ол эки эгелээшкин база-ла чоорту хөмүрерип өшкен. Ам шуут уттундурган.

Эрткен чылын ыракты Мөңгүн-Тайга чедер дээш Кызыл киргеш, оон чордум. Чүгле чаңгыс мен эвес, өске-даа кижилер ынчаар чоруп турар болгай. Чадаананың кыры-биле самолёттар сыыладыр ужуп-ла турар. Чамдыкта кижиге адааргаңчыг-даа, хомуданчыг-даа болур-дур. Кижиниң кайнаар-даа чоруур херээ турар болгай, далажып-даа болур. Автобустарга үр чоруурга, чамдыкта шылаңчыг-даа болур-дур, билет база чок болур. Бо хүннерде Чадаанадан Кызылче чаңгыс-ла рейс чоруп турар. Ол рейсти ам-даа көвүдедип, немээр болза эки.

Чадаана хоорайда кудумчу автобустарының ажылы база эки эвес, хоорай иштинге пассажир сөөртүрүүнүң чамдык маршруттарын эде кылыр болза эки. Хоорайның кыдыында шериг турган черде ам эмнелге болгаш өске-даа албан черлери кылып каан. Эмчилээр дээн кижилер олче чадаг чоруп турар.

Бо айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле улус депутаттарының Чөөн-Хемчик райкүүскому кандыг хемчеглер алыр ирги? Манап-ла тур бис.

Алдын-Херел КУУЛАР.

Чадааның чурттакчызы.

РСФСР-де чурттап турар хөй уругларлыг иелерге «Маадыр ие» атты тыпсыр дугайында

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Он болгаш оон-даа хөй уругларны божаан болгаш кижизиткен иелерге «Маадыр ие» атты тыпсыр болгаш «Маадыр ие» орден-биле шаңнаары болза:

ТЫВА АССР-ДЕН

Быштак Өнермаа Арановна — ажылчын, Улуг-Хем район.

Донгак Дина Сандан-ооловна — ажылчын, Өвүр район.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. ГОРБАЧЕВ.

Москва Кремль.

1990 чылдың февраль 22.

XXVIII съезд: саналдар, бодалдар, шүгүмчүлелдер, сүмелер

КОЛЛЕКТИВТИГ БОДАЛ — КҮЧҮЛҮГ ШИМЧЕДИКЧИ

СЭКП ТК-ның февраль (1990 ч.) Пленумунга чүүлдүг деп көрген партияның XXVIII съездизинге СЭКП Төп Комитединиң Платформазының төлевилелин солуннарда парлаан. Бо чугула партийжи документиде партияның ажыл-чорудулгазынга, амыдыралынга хамаарышкан чугула айтырыгларны көдүрүп турар. Ооң кол-ла сорулгазы — гуманныг, демократтыг социализм дээш демисежири, тодаргайлаарга, амгы үеде эгелээн чаартылгаларның темпилерин, социал-экономиктиг болгаш политиктиг чидиг айтырыгларны шиитпирлээрин дүргедедири. Амыдыралчы ол эң чугула айтырыглар бүгү коммунистерниң, бүгү ажылчы чоннуң сагыш-сеткилин дүвүредип, сагышсыралын болдурган. Ооң уламындан моон соңгаар кайнаар баарыл, кандыг оруктап чорууурул? Бистиң бурунгаар шимчээшкинивиске, партияның ат-алдарын, ролюн бедидеринге чүү шаптыктап турарыл деп айтырыглар тургустунуп турар. Амгы үеде партияның политиказының кол угланыышкыннарының, ооң чугула принциптериниң дугайында СЭКП Төп Комитединиң Платформазының төлевилелинде бүгү талалыг, ханызы-биле айыткан. Партия организацияларынга, коммунистерниң болгаш бүгү ажылчы чоннарның чугаалажып көөрүнче ону киирген, ынчангаш ону чер болганда калбаа-биле чугаалажып, саналдарын, сүмелерин киирип турар.

Платформаның төлевилелин съездиге бадылаан соонда партияның чаа Программазын ажылдап кылгыжеге чедир коммунистерниң ажылының принципиалдыг үндезини, шилчилгелиг үе-чаданың байдалдарында политиктиг угланыышкынның системазы-дыр деп Платформаның төлевилелинде айыткан. СЭКП Төп Комитеди программыг документиде көдүртүнген чугула айтырыгларга хамаарыштыр бодунуң быжыг туружун илередиринче коммунистерни кыйгырган, ол ажык чугаа, дискуссия, маргылдаа партия ажылын чаартырынга, эде тургузарынга идигни, деткимчени бээр.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП Төп Комитединиң Платформазының төлевилелинге хамаарыштыр коммунистерниң, кежигүн эвестерниң бодалдары, саналдары, сүмелери «Шын» солуннуң редакциязында кээп турар. Чагааларда бижип турарын ёзугаар алырга, СЭКП Төп Комитединиң февраль Пленумунуң шиитпирлери, аңаа чүүлдүг деп көрген Платформаның төлевилели партияның болгаш чурттуң амыдыралында улуг болуушкун дээрзин демдеглээш, партияны чаартырынга, ооң ажыл-чорудулгазын эде тургузарынга, амгы үениң политиктиг удуртулгазының арга-методтарын шиңгээдип алырынга, демократияны, ажык-чарлыг чорукту калбартырынга шиитпирлиг рольду ойнаар дээрзин айыткан. Чаартыышкын турар ниитилелге СЭКП-ниң туружунуң болгаш ролюнуң, ооң кандыг болурунуң дугайында саналдарын коммунистер, партия кежигүнү эвестер киирип турарлар. Партияның ат-алдарын, ролюн бедидер, туружун быжыглаар дээш партия организациялары, коммунистер шыңгыы демисежирин олар чугулалап көрген. Ылаңгыя партийжи демократияны, СЭКП-ниң тургузуун болгаш партия ажылының хевирлерин, аргаларын чаартырын, сайзыраңгайжыдарын сүмелеп турарлар.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге белеткелдиң чугула болгаш эң-не харыысалгалыг үе-чадазы чоруп турар. Партияның XXVIII съездизинге СЭКП Төп Комитединиң Платформазының төлевилелин партия организацияларында, күш-ажылчы коллективтерде, чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле чугаалажып эгелээн. Нииити партийжи болгаш бүгү-нииити чугаалажыышкынга хөй санныг коммунистерниң, партия кежигүнү эвестерниң киржилгези партияның ажыл-чорудулгазы-биле оларның ажыл-херектерин сырый холбаштырып, чоннуң бүгү күзелдерниң күзел-чүткүлүн, эрге-ажыктарын болгаш хереглелдерин долу өөренип көөр арганы бээр. СЭКП Төп Комитединиң февраль Пленуму Платформаның төлевилелин чугаалажып көөрүн бүгү талалыг ханы чорударын, тодаргай саналдарны, сүмелерни киирерин, партия организацияларының, күш-ажылчы коллективтерниң практиктиг ажыл-чорудулгазы, шиитпирлээр ужурлуг айтырыглары-биле сырый холбаарын айыткан. Ынчангаш партия комитеттери, партия организациялары социал-экономиктиг хөгжүлдениң, ылаңгыя аъш-чем, чуртталга тудуунуң, кадыкшылдың болгаш өске-даа программаларның салган сорулгаларын боттандырарынче кичээнгейин салыр. Ол ышкаш улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга күш-ажылдың сагылга-чурумун, кайы-даа корум-чурумну быжыглаарынче, органызастыг чорукту экижидеринче, четпестерни кыска хуусаада эдип алырынче, курлавырларны, аргаларны долу ажыглаарынче кичээнгей мөөңнеттинген турар ужурлуг.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП Төп Комитединиң Платформазының төлевилелин ханы болгаш калбаа-биле тайылбырлаарынче партия комитеттери улуг кичээнгейни салып, пропагандистерни, лекторларны, партия, совет, ажыл-агый активин чугула партийжи документини пропагандалаар ажылда хаара туткан. СЭКП Төп Комитединиң беш кижи составтыг пропаганда бөлүү бистиң республикада чедип келген, оларның сорулгазы болза, СЭКП Төп Комитединиң Платформазының төлевилелиниң ужур-дузазын, утказын ажылчы чонга калбаа-биле тайылбырлап, таныштырары. Пропаганда бөлүүнүң кежигүннери Кызыл хоорайның идеология активи, республиканың журналистери-биле ужурашкан, күш-ажылчы коллективтерге чораан.

СЭКП хооркомунуң, райкомнарның, парткомнарның сорулгазы болза Платформаның төлевилелин калбаа-биле чугаалажырын организастаар, коммунистерниң, ажылчы чоннуң саналдарын алыр, оон-биле кады партия ажылының хевирлерин, аргаларын сайзыраңгайжыдарынче кол кичээнгейин салыр ужурлуг.

СЭКП Төп Комитединиң Платформазының төлевилелин коммунистерниң, бүгү ажылчы чоннуң калбаа-биле чугаалажып көөрү, саналдарны киирери, партия ажылын чаартырынга, эде тургузарынга идигин бээр.

МЕРГЕЖИЛИН БАДЫТКААР

Партийжи ажылдакчы бүрүзү, коммунист бүгүдези бодунуң туружун тодаргайлап, профессионал деңнелин, хуула ролюн шүгдүнүп, партияга херээм бар бе, азы чок бе деп айтырыгга харыылап, ылавылаттынар үе келген.

«Партияның ажылын сайзыраңгайжыдар». Редакцияның ажыл планында ындыг мурнуку чүүл көрдүнген. Бо темага аңаа бодүүн журналист кижи чүнү бижиирил? Мурнунда, таптаашкын үези деп адаарывыс ойде ону бижиири чүүден-даа белен турганы чадап чок. Ийе, харын төпгүн-даа, тус черниң-даа солуннарынга бижип тургулаан. А коммунистер, аңаа чон ындыг мурнуку чүүлдерни номчуп турган бе, ынчаш? Чигзинчиг-ле. Номчуур, көөр улус колдуунда политинформаторлар, илеткел, справка кылыр дээн кижилер кандыг турган чүве ийин...

Ам бо теманы ажыдып бижиири ындыг-ла амыр эвес дээрзи ооң адындан-на илдең. Чүүлдүң адын бижип алгаш, боданы бээрге, баш иштинде «СЭКП сөнезин!» дээн кыйгы-плакаттарлыг, митингилээн хөй кижилер, партийжи билеттерин өрттедип турарлар, үн чок кинонуң кадрларында дег, шокараңайны бергилээр. А парлалга арыннарындан партия дугайында кандыг янзы бодалдар, шоодайдан тө сопкан ак-тараа дег, чашканалып турар-дыр? «Партия — авангардчы эвес апарган. Ындыг эвес болганда, ооң херээ чүл?» — деп, ажылчын Евтушенко айтырып турар. Студент Игнатьева «Идеологтар экономика башкарып турар шаанда, бистиң амыдыралывыс экиживес» деп санаан. «Партийжи программаның кыйгылыг лозуңнарынга ам кым-даа бүзүревес апарган» дээш оон-даа өске.

Партияга үндезин демократчы чаартылгалар негеттинип турар дээрзин СЭКП ТК-ның чоокта чаа февраль Пленуму демдеглээн. Партия ажылының стиль, методтарының үеден аргажок хожудап калганын, шак ындыг эрги арга-хевирлерниң чүге-даа дыңнамазын Пленумнуң киржикчилери саналдарынга айтып турган. Устав эргижирээн. Мында эде көөр чүүлдер эңдерик, ынчалза-даа ооң эде кылыышкыны өршээл чогу-биле узудай берген. Хөй-хөй партия организацияларының, оларның партийжи удуртукчуларының ажыл-чорудулгазында базыышкын ёзузунуң стили, ыйыышкын методу хевээр. Ооң чаңгыс-ла чижээн партийжи комитеттерниң чуртта сөөлгү үеде хөйү-биле тургустунуп турар улусчу шимчээшкинниң организациялары-биле харылзаазындан көрүп болур.

Сөөлгү үеде партия обкомунуң, хоорномунуң, райкомнарының ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр чон ортузунда ындыг-ла эки эвес үнелелдер нептерээн. Бо чугаалар кандыг-бир барымдаага үндезилеттинген бе? Оларның кезик-чамдыызы шынныг дээрзи маргыш чок. «Баштак бүрүзүнде шынның чартыы бар» дижир. Партийжи ажыл-херектерниң хөй кезии ам-даа чүгле ажыл чоруттунган деп үнелел алыры-биле кылдынып турар дизе хөөредиишкин болбас. Хөй хуралдаалаарынга Уставтың негелделери баш удур-ла магадылалды тургузуп турар. А ол болуп турар хуралдарның ажык-дужүү, дээштиги бар бе, ынчаш? Амгы үеде чамдык хуралдарга чугаалажып турар айтырыглар шыңгыы, чидиг апаргылаан. Ынчалза-даа хүлээп алдынган шиитпирлер күүсеттинип турар бе деп айтырар болза, харыызынга ыттаар чүве тывылбайн баар чыгыы. Кол нургулайында күүседир ужурлуг шиитпирлер чүгле саазын кырында. «Ажыл кылдынган» дээр чылдактың аайы-биле түңнел чок ажылдар чорудар чаңчыл ам-даа, таагылыг кудурукта орааштынган каңмыыл-сиген дег, ажылдың стилинден адырлып чадап турар. Ам партия ажылындан тодаргай хемчеглер — тодаргай түңнелдер негеттинип келген. Ынчалза-даа олутпай, шүшпең чорук болгаш манаашкын хөөнү республиканың дыка хөй партия организацияларының, секретарьларның болгаш өске-даа аппаратчыларның ажыл-чорудулгазының шынарларында сиңниккен. «Партия ажылдакчылары чүнү-даа кылбас хирезинде оларның акшаалыңы эңме-тикчок кылдыр өскен» деп, хөй кижилерниң шыжыгып, кылыктанып чугаалап турары ону барымдаалап болур. «Чүге-ле дамчыыр чугаалаарга даянып алгаш, түңнелдер үндүрер силер?» деп чемелелге онаажып болур мен. Ынчалза-даа ындыг чугаалар, ырадыр шывадаптарга каракка көзүлбейн баар даш эвес, ол чоннуң, хөйнүң сагыш-сеткилиниң хөөнү кайнаар угланганын чарт айтып турар. Мынчага чедир хөйнүң хөөнүн, улустуң уун херекке албайн, чоннуң бодалын дыңнавааңчаңнап, билбээчеңнеп келген чорук дүшкүүрелди, сагыш ханмазының байдалын тургузуп, партияга бүзүрелди божаңнаткан. Түңнелинде чон бир аңгы, партия бир аңгы апарган.

Партия — авангард деп теореманы шиңгээдип алган болганда, ооң бадыткалын көргүзер апаар. ССРЭ Конституциязының 6 дугаар чүүлү дээш хөй шуугаазын үнүп турар. Бир-ле чүвеге үстүгүп алгаш, артык черге маргыжарынга, сөглежиринге, шуугаарынга ынаавыс кедергей. Сактырга, бижип каан сөстен чер-дээр андарлып, бүгү чүве бир янзы апаар-даа ышкаш. СЭКП — авангард, чоннуң мурнакчы кезээ деп сөс бижиттинген, бижиттинмээн-даа болза, оон хамаарылга чокка партия бодунуң башкарыкчы ролюн күүседир апаар. Оон башка «партия хамык чүвени эгелээн, башкарыкчылаан» деп хөлзээн херээ бар бе?

Бистиң республика Европа кезээнден озалааш турары-биле амыдыралдың чамдык агымнарындан озалдап турар. Ынчалза-даа төпте болуп турар бүгү шимчээшкиннер, хөлзээшкиннер бистиң Тывага база ээнин дээртип келгилээр. Ниитилелдиң кризистиг байдалы сагыш-сеткил куюмунга алзыптар кижилерни ындыг хөлзээшкинче чыгай идип турар. Ынчангаш партия ажылдакчылары чурт иштинде, делегейде болуп турар болуушкуннарга үндезилеп алгаш, ындыг байдалга канчаар хөделирин баш удур көрүп, күзенчиг эвес чүүлдерни болдурбазының оттур көрүкчү ёзузу-биле ажылдап өөрениири чугула. Ол кандыг-даа сургаашкын эвес, а үениң үнү дыңзып келгенинче кичээнгей салырының сагындырыы-дыр. Партия ажылынга даап билиишкин, баш удур бодаашкын, прогноз, интуиция (лыл боктаалдырып турар дээш буруудатпаңар) кончуг чугула рольдуг болуп келген. Ону партийжи практика-даа бадыткап турар. А бисте колдуунда «содаа соонда чудурук чаар» чорук бодараан. Хамык чүвени хөлгээрледип алгаш, кандыг туруш аптарын угаазылап шыдавайн, болуушкуннарны бодунуң агымынче сула салыпкаш, шыгырт олуруптары партия ажылдакчызының адыңга, арын-нүүрүнге чүүлдешпес.

Бодумга чоок адыр — парлалганы алгаш, ооң партия комитеди-биле харылзааларынга кысказы-биле доктаап керейн. Чоокка чедир-ле солуннуң кандыг арынныг болуру партия комитединден, колдуунда ооң бирги, ийиги секретарьларының билижинден, көрүжүнден хамааржып турган. Ам солун чоннуң ёзулуг индири апарып, оон сеткил-сагыжының илередикчизи, ажык-чарның арыны апар чыдары өөрүнчүг. Ынчалза-даа чамдык редакцияларда эргижирээн, таңмаланчак хөөннер ам-даа барын чугаалаза артык эвес.

Чамдык партия, совет ажылдакчылары парлалганы ооң ёзулуг ужур-дузазынга чедир ажыглап өөренмээни — ажык-чарның принциптерин үнелексевезиниң, дириг үннерни дыңнаксавазының херечизи. Архивтен 40—50 чылдарның область солуннарын сонуургап көрген мен. Оон бир эскерген чүүлүм: ол чылдарда партия обкомунуң ажылдакчыларының кайы-бирээзиниң ай санында «Шын», «Тувинская правда» солуннарга чугула темаларга материалдарны доктаамал бижип турганы. А райкомнар секретарьларының, киддис эргелекчилериниң дугайында чугаалаан-даа херээ чок. Экини эки дээр: С. К. Токаның бодунуң орус, тыва чылдарда бижиттинген чүүлдери мырыңай эңме-халажок. Областың ажыл-ишчи чону-биле харылзааның чепсээ кылдыр солунну көрүп чораанын оон илдең. Партия ажылдакчызынга солуннуң арыны харылзааның көвүрүү кылдыр ажыглаттынып болурунуң херечизи ол-дур. Ол чылдарның парлалгазында акты ак деп, караны кара деп дорт айыткан материалдар көвей. Ында партия обкомунуң ажылдакчыларының албан-дужаалын-даа барымдаалавайн, ат-сывын адап тургаш, оларның четпестерин, чедир көрбээн, кылбаан ажылдарын айтып, бижип турар. Демократия ынчан турбаан деп кижи канчап диттирил?

Ам партия ажылдакчызындан материал бижидип алыры амыр эвес. Каш катап дилег кылырга безин чамдыктары олчаан бижип бербейн баар. Ажык-чардан сестири ындыг бе, азы чой-биле чугаалажып билбезиниң чылдагааны ында бе? Новосибирскиге демократтыг эвилелдиң (ДС) митинг-хуралдарынга партия ажылдакчылары «оттуг, чүге чугаалажып албаан» барымдаа кылып шыдаганын, ол чылдагаан-биле ДС-тиң хуралдарынга колдуунда киришпезин херечилеп болур мен. Партия ажылдакчызы экстремистчи хөөннерни, боредиичи хөделиишкиннерни чавырылдырып шыдаваска, аңаа төлептиг сөгүг берип, барымдаа кылып, ажык чугаалажып билбези эгенигдаа, кээргенчиг-даа. Хөй чылдарда тиилеп келген «кабинет стилиниң үре-түңнели ол-дур. Амгы үеде боттарының кошкаан, үеден чыдып калганын, профессионал деңнелиниң кудузун чажырар сорулга-биле кедереп турган чагырар, хоруур аргаларны ажыглаар болза, аштырыышкынга агартыр-ла таварыжып болурун билзе чогуур.

Партия ажылының стилин, арга-методтарын канчаар сайзыраңгайжыдарын үе боду чугаалап турар. Партия ажылдакчызы политика талазы-биле профессионал кижи-дир. Бодунуң ол мергежилин ёзулуг ажыл-херек, тодаргай туруш-биле бадыткап шыдавас болза, партия комитединге ажылдаан ажыы бар бе? Партия ажылының шалыңының ортумак деңнелден хөйүн бодап алгаш, билиг-мергежили чавыс, организакчы талантызы чок, чиигелде, чымчак олут дилеп чоруур кижилер партаппаратче эвээш эвези-биле ажылдап кирген. Бодунуң борбак думчуун бодаар, албан-дужаал сүрүксээр, хоозун ат-алдарга чедиксээр партажылдакчылар партийжи идеалдарның ёзулуг үне-бүдүжүн чүдередип каан, оларның ужурундан ниитизи-биле партияның ат-алдары, ролю кошкаан. Шак ындыг кижилерни танып, билип, оларның-биле дүүген баарылажып алганы дээре.

Партияның мындыкы сорулгаларының чайырын балалдырбас дизе, оон ат-алдарын, ужур-дузазын бадалдырбас дизе, партийжи ажылдакчы бүрүзү, коммунист бүрүзү бодунуң туружун тодаргайлап, профессионал деңнелин, хуула ролюн шүгдүнүп, партияга херээм бар бе, азы чок бе деп айтырыгга харыылап, ылавылаттынар үе келген. Ону бистиң чурттап эртип турар үевис, ниитилелдиң демократчыдылгазы, өртек-үнени эде көөрүнүн өйү, төөгүнүң үе-чадазы көргүзүп турар.

Надежда ЭРГЕП.

Хууда дузалал ажыл-агыйларга, арендаторларга

Челябинсктиң трактор заводунга «Уралец» деп бичии 10 аът күштүг «молдурга» тракторну бүдүрүп эгелээн. Ол (чурукта) хууда дузалал ажыл-агыйынга болгаш арендаторларга боттуг дузаны оон чедирери чугаажок.

Бүзүреп болурунга магадылал бар

Бо чурттап келген назынымның иштинде чеже кижи «Комсомолчу чорааш, ону таварыштыр партия кежигүнүнге кирип ал, бодуңга ажыктыг апаар» деп чугаалавадылар дээр. Оларның ындыг сүмезинге каттыжып турзумза-даа, иштимде элдепсиниип чораан мен. «Чүгле эрге-ажык, албан-дужаал сүрер дээш СЭКП-ниң одуруунче кирер чүве болза, ындыг партиядан чүү үнерил?»

Солуу-сакпай, кенен чалыы үелеримде комсомолчу биледимден чарылгаш, ындыг-ла кончуг ундараваан мен, чегген акшам эгидип берипкеним-биле дөмей болган. Удавааңда шериг албан-хүлээлгем күүседир дээш аъттаныптым. Шериг хепти кеткенден бээр 3 ай чедип чорумда, кезектиң комсомол комитединиң секретары кыйгырткан. Чеде бээримге, «бээр олур» дээн соонда, чурукка тырттырып алган. Неделя эрткенде база катап кыйгырткан. Секретарь холумну дыңзыг туткаш, комсомол биледи тутсуп берген. Апыяктар эвилелинге ийиги удаа ынчаар кирдим. Ооң соонда, ротаның комсомол бюрозунуң секретарынга-даа ажылдап турдум. Ынчангаа харыы эреңгейлээшкин, арын чаар чүүл, чаңгыс талалаар деп чүүлдерни көрген мен. Бистиң идеологиявыстың кошкаан ынчан билдим.

Бөгүн бистер партия бодунуң ээлчеглиг XXVIII съездизинге долузу-биле чаартынгап келир ужурлуг деп чугаалажып турар бис. Төп солун, сеткүүлдерден номчуурга, партийжи арыглаашкын чамдык черлерде хөлчок идепкейлиг чоруп турар. Эде тургустунуп чадап каан чамдык кижилер адаккы партийжи эшелоннуң сонуургалдарын, негелделерин күүседип чадашкаш, боттары-ла албан-дужаалдарындан ойталап турарлар. Партия моон соңгаар эрге-ажык, албан-дужаал чедип алыр орган эвес апарган дээрзин билгеннери ол. Черле ынчаш ындыг чергелиг кижилерниң партиядан үнүп турарын бодаарга, кажан-бир шагда аңаа чүгле ёзулуг партийжилер артып каар дээрзинге бүзүреп болурунуң аргалары бар.

Артур ХЕРТЕК.
Таптаашкын үезиниң комсомолчузу.

ШИИТПИРЛЕТТИНЕРИНГЕ ИДЕГЕДИМ

Тывага улусчу революция соонда бөлүк араттар аңаа көжүп келген орус тараачыннар-биле кады «Черби» колхозту чоорту тургускан. Оларның аразынга хакастар, көрейлер база турган. Орус тараачыннар Симаковтар, Седовтар, Беспаловтар, көрей Ким Сахо олар тывалар-биле кады колхоз тургузуушкунунга идепкейлиг киржип чорааннар.

Алдан чылдарның үезинде Чербини өске ажыл-агыйларга кадып, ол-бо «октап» турганының түңнелинде колхоз дүшкен.

Бо бүгүнүң соонда Чербиге ыяш белеткээр пунктуну ажыткан. Ам Черби хемниң баштарын, Таспының дургаар Чагылай, Хамдыт, Кара-Суг болгаш Туман тайгаларының ыяштарын он-он чылдарда кезип келген. Моон түңнелинде бо ийи хемнерниң суу бичиилеп, ында шагдагы ышкаш хөй кат-чимис, аң-меңдаа чок калган.

Ыяш белеткээр черге баар болза, ында оваалааны берген чыдар манза артынчыларын, бокту көргеш, кижиниң килеңи хайныр.

Хоорай, суурларны тудуп, оларны сайзырадырынга ыяш чугула дээрзи чугаажок. Ынчалза-даа чурттакчылыг черлер чоогундан ыяш кезип, бойдуска хора чедирери кемниг херек дээрзин удуртукчулар, спу кылып турар улус билир.

Бо хүннерде Шивилиглерде ыяш кезерин уламчылап турар. Ынчангаш мээң сеткил-сагыжымны өйүп чоруур бир айтырыг — Чербиниң девискээринден ыяш кезерин шуут хорууру, ол черлерни камгалалдыг зона кылдыр тургузары.

«Бойдусту камгалаары — кижилерни камгалаары-дыр» деп партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелинде айыткан. Ынчангаш Чербиниң камгалалының айтырыы ажыктыг кылдыр шиитпирлеттинер дээрзинге бүзүредим.

Амырта ЛОПСАН.

БАШКАРЫКЧЫ РОЛЮН ЧИДИРБЕЗИН КҮЗЕДИМ

Чажымдан-на, пионер, комсомолчу чорааш, коммунист дээрге эң-не дээди харыысалга, аңаа экилерниң эки, төлептиглерниң төлептиг кирер деп бодуун арат ала-немин. Башкыларымның үлегеринден көргеш, ооң хүрээлеңинге бир-ле дугаар өргүүделим кирип турар, чонумга, чуртумга кылган чүүлүм ам-даа эвээш-тир ийин деп бодалдыг турдум. Ынчалза-даа ээлчег хөй, бир-ле дугаарында удуртукчу улус кирер дээш хүлээп албаан, дыка хомудаан мен, оон соонда чамдык коммунист эштерниң төлеп чок чоруун көргеш, шуут-ла осыкпаан кагдым.

Ам көрүп чоруурумга оларның эртем-билии-даа, ажылга хамаарылгазы-даа, корум-чуруму-даа менден дээредевес чорду. Ооң арасында партиязындан үндүр-түп, мындыг харыысалгалыг үеде билеттерин дужаап, дезип турарлары-даа бар. Шак ындыг туруш чок кижилер партияның ат-алдарын бадырып, чонуң аңаа бүзүрелин кошкатканнар. Чуртта, республикада өскерлиишкин таваар, кошкак чоруп турар дээш бүгү кужун мөөңнээриниң орнунга, үнүп турар кежигүннерни кандыг коммунистер дээрил?! Ол бир-ле дугаарында партия организациязының кошкак ажылы-дыр. Партиже душпа-келбе кижилер кирип турганы оон-на көскү.

Федерацияның кол кужу — хөй национал кижилерниң чүгле тускайлаң чурт девискээри, дылы эвес, культуразы, чаңчыл ёзулалдары, амыдырал-чуртталгазы и д а катаптанмас, онзагай байдалында болгай. Мен сеткилимден интернационалчы кижи мен, меңээ орус, тыва, грузин, армян-даа дөмей-ле. Кижилерниң арыг, чаагай кайыралы — эң-не ыдыктыг байлакшыл ол, ынчалза-даа чон бүрүзү колдуунда бодунуң девискээринге чурттап, ону байыдып, байлакшыдарынга бот-бодунга дузалажып, заалдажып, деткижип чоруур ужурлуг деп бодаар мен.

СЭКП обкомунга улусчу фронтунуң организакчылары-биле ужурашканын база номчудум, «Тыва чоннуң бүгү төөгүзү ССРЭ-биле холбашкан» деп, ынчан Г. Ч. Ширшин чугаалаан чорду, ол кончуг шын. Орус чон-биле акы-дуңма харылзааны үзер деп чүүл мээ-медерелимге-даа кирбес. Ынчангаш Тываның девискээринге бир-ле дугаар көжүп келген бодуун ажылчыннар, тараачыннар тываларны хлеб быжырып, бажың чугайлап өөреткен кижилерни мен тус черниң чурттакчылары деп санаар мен. Олар мында турумчуп, бистиң-биле экибакты үлежип чурттап чорлар. Чаа, чырык бажыңнарже кирген хамаатыларның арасында олар хөй дээрзинге чигзинер мен. Олар колдуунда-ла чаңгыс каът, печка одаар, хуу бажыңнарында арткан, тус чурттакчылар ол дээрзинге харын бүзүреп болур; бо бүгүнү улусчу депутаттар тодарадып, чөптүг шынны тургузар дээрзинге бүзүреп каайн.

Шупту-ла удуртукчу эштерни чаңгыс хепке кудуп, бактап, чектеп туруп бээр болза база шын эвес. Тыва чурту төлептиг оолдар, кыстар-биле кызаттырбаан, чонунуң бүзүрээр, идегээр удуртукчулары эвээш эвес. Даргаларның хөй кезииниң чүнү канчап турарын билбезивис информация чогундан база болуп турар, ону дарый эдер болза эки.

Амы-хуумда Д. Енданның СЭКП обкому биле Кызыл хоорокомун кадар дээн сүмезин деткиир мен, бот-боттарын катаптажып турар органнарның херээ чүү боор. Аңаа эң-не төлептиг кижилер артсын, ажылдазыннар, хосталган бажың-балгатты эмнелгелер, дыштанылга өрээлдери, чогаадыкчы эвилелдер-даа кылгай-ла.

А кандыг партия херегил деп айтырыгга — ийи-үш-даа партия тургай-ла, чоннуң эрге-ажыын-на камгалаар болза, дөмей-ле деп бодалдыг мен. Кежигүн эвес кижи болганымда, демократтыг партия тургустунуп кээр болза, аңаа кирерин күзээр мен. Арыг ханын төп тургаш. Ленин башкының тургузуп каан коммунистиг партиязынга авангардтыг ролюн чидирбейн, чоннуң бүзүрелин долузу-биле эгидип алырын күзедим.

Дадар МОНГУШ.
Тывада Театр ажылдакчыларының эвилелиниң харыысалгалыг секретары.

Чагаалардан одуруглар

Бистер, кодээ суурнуң чурттакчылары, чүнү-даа дыңнавайн олурар бис. Партия обкомунда та чүү болуп турар чүве? Ону кым биске чугаалап берип турар деп?

СЭКП обкомунуң пленуму, бюрозунуң дугайында солуннар чедир чырытпас. Чижээ, бир катап национал айтырыг чугаалашкан пленумга Д. К.-Х. Ооржактың саналынга хамаарыштыр маргылдаалыг чүүлдер турган деп телевизордан чүгле дыңнаан бис. Ону сонуургааш, солуннарны ажып көөрүвүске, саналдар олчаан үнмейн барган. «Чондан чажырганы ол-дур» дижип, аравыста чүгле чугаалажып эрттирип каан бис. Партия ажылы мындыг чажыт болур болза, партия чонга эвес, а чүгле бодунга ажылдап турар ышкажыл.

ДОРЖУЛАРНЫҢ өг-бүлези.
Сүт-Хөл район.

. . .

1945 чылда партияга кирген мен. Ынчан хүлээп алыышкыны шыңгыы, кончуг негелделиг турган. Намның Устав, Программазын кижи аажок кызып өөренир боор чүве. Ам партия херек чок деп бодалдар безин үнүп турар апарган. Ол, бир талазында, партия ажылының эрги стильден уштунмаайын херечилеп турар.

Партия, армия, милиция чокта күрүне туруп шыдавас болгай. Кандыг-даа үеде корум-чурум чок кижилер ылап-ла туруп кээр. Ынчангаш чуртка анархия тургуспазы-биле СЭКП ышкаш чаңгыс аай партия турар ужурлуг. Чүгле ажылды бо тургаанындан сегидер херек.

Оон аңгыда, бир хомудап, сеткилим өйүп чоруур айтырыым бар: ол дээрге — бойдус камгалалы. Делегей ужур-уткалыг чугула айтырыг. Ол хиреде партия бээр көңгүс кичээнгей салбайн турар. Чамдык партия ажылдакчылары боттары тотчеглекчилер болуп, машина-балгаттыг аңнап турары кижи бажынга сыңмас.

Мaады ЧИГЖИТ.
Пенсионер.
«Кызыл тараачын» совхоз.

БИСТИҢ КАНДИДАТТАРЫВЫС

Сорулгам: чоннуң социал амыдыралын экижидерниге үлүүмнү киирери.

Бай-Тайга районнуң төвү Тээли суурну бо хүннерде барып көөр болза, он беш, чээрби чыл бурунгаар турганынга канчап-даа деңнээр арга чок: делгем улуг-улуг чуртталга бажыңнары, чаагайжыткан кудумчулар, бүдүрүлге, албан организация бажыңнары дээш, немешкен чүүлдер-ле хөй. Эрткен чылдан эгелеп суурда шлак блоктуг ийи каът бажыңнарны база тудуп эгелээн. Ону кылып турарларның бирээзи «Тыва хамааты тудуг» трестиң септелге-тудуг участогу.

Ажылчыннарның бирээзи начальниги-биле ужуражып, дугуржуп каапкан соонда, ам кээп Василий Байтосович Донгакка ужуражыр аргалыг болдум.

Василий Байтосович чогум ажык, чугаакыр-даа болза, бодунуң дугайында шоолуг-ла хөөрексевес, колдуунда-ла удуртуп турар коллективиниң, бригадаларының дугайында, оларның ажыл, амыдыралын чугаалаксаар болду.

В. Донгак Мөңгүн-Тайга чурттуг, амыдыралының аайы-биле Тээлиге өскен, аңаа ортумак школаны 1969 чылда дооскан. Ол-ла чылын Кызыл-Мажалыктың 741 дугаар көжүп чоруур механизастаттынган колонназының Тээлиде участогунга тудугжулай берген. Василий школага өөренип турган-ла, аар-саар ажылдарны кылып, чайгы үелерде бодунуң үези оолдар-биле бир-ле ажылды хүлээнип алгаш, ону кылыр турган. 1973 чылда В. Донгак Кызылдың политехниктиг техникумун дооскаш, «техник-тудугжу» деп тускай ортумак эртемни чедип алган. Бир күзел бүткен! Мергежилиниң аайы-биле Улуг-Хем районга бир чыл ажыр ажылдааш, Совет Арминың хүрээлеңинге албан-хүлээлгезин эрттирген. Дайынчы өөредилгелер, дөргүл-төрелинден ырак-узак турары Василийге моондак болбаан — ийи чыл көзүлдүр-ле караш дээн. Өскен сууру Тээлиге келгеш, Василий Донгак безин эки-даа дыштанып албайн, дораан-на ажылдап турган коллективинге чедип келген. Өскерилген чүве шоолуг чок, чүгле биеэги участогу бот-орулга-чарылгаже шилчип кирген болган. Аңаа ол мастерлеп кирген. Каш чыл улаштыр ажылдаанының соонда ооң негелделиг болгаш ажылынга харысалгалыг чоруун, кижилер-биле чугаалажып билирин, оларның ажыл-ижи, амыдыралы дээш турузтуг чоруун коллектив чоорту эскерип каан. 1984 чылда В. Б. Донгак «Тыва хамааты тудуг» трестиң Тээлиде бот-орулга-чарылгалыг септелге-тудуг участогунуң начальниглинге томуйлаткан.

— Василий Байтосович, силерниң бүдүрүлгеңер чоокку чылдарда кандыг-кандыг ажылдар кылганыл, чугаалап көрүңерем — деп оон айтырдым.

— Бо беш чылдың эрткен дөрт чылдарында 2 миллион 711 муң рубль түңнүг тудуг-монтаж ажылдарын кылдывыс. Ол планныг онаалдадан оранчок ажып турар. Ооң иштинде 66 өг-бүле чурттаар чаа бажыңнарны, делгем спорт залын туткаш, хүлээттивис, район эмнелгезиниң, школаларның капитал септелгезин чоруттувус. Ынчаарга чыл санында Культура бажыңының, киирген чагыглар ёзугаар чурттакчыларның бажыңнарын, бүдүрүлге, албан черлериниң септелгезин доктаамал чорудуп турар бис. СЭКП райкомунуң бажыңының немелде тудуун база кылып дооскан бис.

— Бо чылын кандыг тудугларны ажыглалга киирер силер?

— Бистиң ам кол мөөңнеп турар объективис — уругларның уран чүүл школазы — ийи каът тудуг. Ажылдарны эрткен чылда август айда эгеледивис. Ында коммунист Маадыр-оол Иргитович Содунамның удурткан бригадазы доктаамал ажылдап турар. Ол тудугнуң онзагай чүүлү — чаа төлевилел ёзугаар ону кылып, республикада бир дугаар эгелээни. Ам ооң бирги каъдын доозуп турар. Ажылдың шынары эки.

Коллективтиң кежигүннери шупту бажың-балгаттыг, ажылчыннарның уруглары ясли-садик-биле хандыртынган. Бүдүрүлгеде ортумак шалың 280-ден 310 чедип турар. Ажылчын коллективтиң дөрт кежигүнү эрткен чылын путевкалыг дыштанып чораан. Корум-чурумну тударынга коллектив доктаамал киржип, улусчу дружинаның ажылын идепкейлиг баштап келген. Комсомолчу Антон Чанзан милицияга дузалаар ажылчын отрядка бодунуң эки талаларын көргүскен. Коллектив аңаа чаа бажыңны бергеш, улуг бүзүрелди илередип, райкүүскомнуң иштики херектер салбырынга ажылдаар кылдыр үдеп чорудкан. Тудугжулар Николай Хертек, Андрей Кара-Сал, Михаил Минчинмаа олар тудуг мастеринге, а Гагарин Монгуш Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалынга бот-өөредилге-биле өөренип турарлар.

Тээлиниң бот-орулга-чарылгалыг септелге-тудуг участогунуң начальниги Василий Байтосович Донгакка улуг бүзүрелди көргүзүп, Тээлиниң № 32 соңгулда округундан чоокта чаа ону Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга депшиткен.

— Василий Байтосович, силер депутаттың кандидадынга депшиттирип турар болганыңарда, боттарыңарның соңгулда мурнунуң программаңарны кысказы-биле чугаалап көрүңерем — деп оон диледим.

— Мээң программам колдуунда үш кезекке чарылган. Бодум тудуг талазы-биле эртемниг болганымда, тудуг чок болза, кижиниң амыдыралы сайзыравас деп бодаар мен. Ынчангаш бир дугаарында, Тээли суурнуң тудуг талазы-биле сайзыралы, ооң чаагайжыдылгазы дээш туржур мен. Ам суурнуң бажың ээлчээнде 298 өг-бүле турар. Бир эвес 2000 чылга чедир өг-бүле бүрүзүн бажың-биле хандырар дээр болза, Советтер шугуму-биле чылда-ла 10-15 хире ийи-ийи аал чурттаар бажыңнарны тудары чугула. А бир эвес ону боттандырар дээр болза, мээң удуртуп турарым тудуг-септелге участогун тудуг-септелге эргелели кылдыр эде тургузарын чедип алыр мен. Ынчап кээрде, чылда кылыр ажылдарның хемчээли 1,2-1,3 миллион рубль түңге чедер. Районнуң, районнуң коммунал ажыл-агыйының база мээң ажылдап турарым участоктуң баазаларының тудугларын дүргедеткеш, чоннуң бүгү талазы-биле хандырылгазын экижидерин чедип алыр мен. Эрги болгаш шөлү бичии бажыңнарның септелгезин чорударда, оларның шөлүн улгаттырары чугула. Суурда күш-ажылчы коллективтер боттарының күжү-биле чурттаар бажыңнарны тудуп алзын дээш улуг кичээнгейни угландырар мен, хуу бажың тудар дээн кижилерге чээли бээрин экижидер болгаш тудуг материалдарын оларга садарын калбартыр. Совет Арминың хүрээлеңинден болгаш күш-ажылга эдип чазаар колониядан келген аныяктарның иштинден кадрларны шилип алгаш, тудугжу кооперативтерни тургузар, ону бо чылын эгелээр. Район төвүнге 140 орунннуг уруглар садиги, 840 өөреникчи кирер школаның тудугларын эгелээрин чедип алыр мен. Чамдык үлетпүр тудугларын чаа беш чылдың эгезинден эгелээрин холга алыр.

Бистиң суурнуң кудумчулары делгем-даа болза, чаагайжыдылгазы ам-даа четпес. Ынчангаш паркты, стадионну, уруглар ойнаар шөлдү, тыва эки турачыларга тураскаалды кылганы таарымча чок болганындан ону эде кылдырар арга, күш бар. Чамдык кудумчуларны асфальтылаар, тротуарларны кылдырар мен.

Суурнуң электрижидилге системазын долузу-биле чаартыр. Херээжен улустуң ажыл, амыдыралының байдалдарын экижидер айтырыг мени кезээде дүвүредип келген. Оларның ажылдаар черлеринде күш-ажылдың гигиеназын сагыырын, кеттинер болгаш чунар, ажылдаар черлерни таарымчалыг болдурар. Бичии уругларны сүт-биле хандырар пунктуну тургузар мен. Септелге-тудуг участогунуң материалдыг саң-хөөзүнүң шыдалын барымдаалап көргеш, 1 харга чедир уруун азырап орар (коллективте ажылдап турар) иелерге дузаламчы фондузундан кижи бүрүзүнге чылда 250 рубльди бир удаа бээрин планнап турар бис. Бо арганы суурнуң өске-даа коллективтеринге нептередирин чедип алыр мен.

Школа дооскан аныяктарның өөредир, оларга практиктиг дузаны көргүзер талазы-биле чыл санында 5-6-дан эвээш эвес аныяктарны ажылга киирип, өөредир мен, оларның угаан-бодал, мөзү-шынар талазы-биле хереглел-чүткүлүн хандыр өөренип, дузалаар мең. Оларны эки чаңчылдарга өөредири дээш кичээңгейни угландырар мен.

— Суурувус улуг эвес-даа болза, долгандыр турар агаары сөөлгү үелерде дыка баксыраан, мал-маган оъттаар шөлдеривис бокталган. Хөмүр ыжы 3 катап, өске хоралыг газтар нормадан дыка ажып турар. Ынчангаш чаа тудугларның одалгазын чоогунда котельнаялардан хандырарын чедип алыр болгаш Тээли суурну арыг-шевер талазы-биле үлегерлиг суур болдурар дээш бүгү күжүмнү, арга-дуржулгамны бээр мен — деп, ол чугаазын доосту.

Моон алгаш көөрге, Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат В. Б. Донгактың соңгулда мурнунуң программазында шиитпирлээр ужурлуг чугула айтырыглар, ажылдар хөй. Ынчангаш аңаа март 4-те болур соңгулдаларга чедиишкинниг болуруң күзеп кааларыңар.

Виктор КАРА-САЛ.
(«Шынның» корр.).

Корум-чурум үрээр, кем-херек үүлгедир чоруктарны узуткаар дээш ажылдаар мен.

Уйнукай Шагдыровна Ондар 1944 чылда Сүт-Хөл районунуң Хор-Тайга суурга арат кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген, националы тыва, 1983 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, тускай ортумак эртемниг, Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң саң-хөө план килдизиниң эргелекчизи. Бодунуң күш-ажылын 1964 чылда Чөөн-Хемчиктиң район эмнелгезинге дезинфекторлап ажылдап эгелээн. 1965-1972 чылдарда Бай-Тайга, Тес-Хем районнарның саң-хөө килдизиниң күрүне орулгаларының талазы-биле улуг экономизинге ажылдап чораан. 1973-1975 чылдарда Самагалдайның коммунал ажыл-агый черинге улуг бухгалтерлеп ажылдап тургаш, Красноярскиниң саң-хөө техникумун дооскан. Техникумну дооскан соонда 1975-1983 чылдарда Чөөн-Хемчик районнуң улус өөредилге килдизинге улуг бухгалтерлеп, 1984-1988 чылдарда Улус өөредилге болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилел обкомунга улуг бухгалтерлеп ажылдап турган. 1989 чылдан эгелээш Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединде ажылдап турар. Коллективте профэвилел комитединиң ревизия комиссиязының даргазы. Коллективтиң хөй-ниити ажылынга идепкейлиг киржип келген. Өг-бүлелиг, дөрт уругнуң иези.

У. Ш. Ондарны Кызыл хоорай Совединиң улус депутадынга кандидат кылдыр хоорайның № 48 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң коллективи депшиткен.

Программазының кол-кол айтырыглары мындыг:

— Долгандыр турар хүрээлелди арыг тургузары, ону камгалаары — кижи бүрүзүнүң хүлээлгези. Ындыг болганда мен аңаа бодумнуң үлүүм база киирер апаар мен. Ынчангаш «Экология-95» деп комплекстиг программаны боттандырарынга идепкейлиг болуру — мээң хүлээлгем. Ол ышкаш ажылчы чоннуң экологтуг билиин бедидер талазы-биле ажылга киржир мен. Бойдуска ынак болурунга аныяктарны, школачыларны кижизидери — улуг ажыл. Орта база кызымак чорум көргүзер мен.

Бойдус камгалалының фондузунуң акша-хөреңгизин ажыглаарын контрольдаар ажылга киржилгем улуг болур.

Бодумнуң округумнуң соңгукчуларының чагыгларын күүседиринге негелделиг болур мен. Хоорайның чурттакчыларын аъш-чем продуктулары-биле хандырарынга кызымак болуп, оларның ассортиментизин көвүдедир талазы-биле айтырыгны тургузар мен.

Инвалидтерге, пенсионерлерге коммунал-амыдырал ачы-дузазын чедирер талазы-биле ажылды холга ап, чурттакчыларны чурттаар оран-сава-биле хандырарын, оларның бажың-балгадын септээриниң хуусааларын, оларга ховар барааннарны садарын чурумчударын контрольдаар апаарымны аазап тур мен.

Националдар аразында харылзааның айтырыгларын шиитпирлээринге дорт киржилгелиг болуп, хоорай девискээринге корум-чурум үрээр, кем-херек үүлгедир чоруктарны узуткаары дээш чүткүлдүг ажылдаар мен.

Ажыл чок аныяктарны ажылга киирер, оларга таарымчалыг байдалдарны тургузар херекке дузаны чедирери — база бир сорулгам.

Бир эвес депутат апарзымза, ол хүлээлгемни күүседиринге, соңгукчуларның чагыгларын боттандырарынга силерниң санал-оналдарыңарны дыңнаары, силерниң деткимчеңер алыры — улуг дуза, идиг ол деп санап турар мен.

Тываның эртемденнериниң бирээзи Кара-кыс Донгаковна Аракчааны элээн коллективтер Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр депшидип үндүрген.

Ол депшилгелиг амыдыралчы туружу-биле, дидим эгелээшкиннери-биле, эртемге тодаргай салыышкыннары-биле, тура-соруктуу, чүткүлдүү-биле чоңга билдингир апарып, эле тургустунуушкунунуң ёзулут сурук[illegible] берген.

Эртем ажылдакчызы кижиниң дугайында чугаа болуп турда, ооң шинчилелдериниң кол угланыышкынын база чугаалаза артык эвес. Ооң эртем адыры — аналитиктиг химия. Эртем сонуургалдары хөй талалыг болгаш делгем: бойдус болгаш үлетпүр объектилериниң экспресс анализиниң физика-химиктиг аргаларын ажылдап кылыры, Тываның суг база гидроминералдыг курлавырларының геохимиязы болгаш экологиязы...

1986 чылдан эгелеп комплекстиг килдиске ажылдаандан бээр беш эртем ажылдарын парлаткан. Ооң иштинде аналитиктиг химия талазы-биле Кембридж хоорайга болган делегей конференциязынга илеткелге тезистер, ниити болгаш дузалал химия талазы-биле XIV менделеевчи съездиге дыңналыг дээш өске-даа ажылдар. Сибирь салбырының эртем чөвүлелиниң Тывага болган үнүүшкүннүг сессиязы, «Долгандыр турар хүрээлелдиң болгаш кижиниң камгалалы» деп бистиинге эрткен эртем-практиктиг республика конференциязы оон эгелекчи саналы-биле болгаш идепкейлиг киржилгези-биле болуп эрткен. Өске-даа семинарларга ол өзек илеткелдерни кылгылаан. Экология талазы-биле тайылбыр номнарын орус, тыва дылдарга парлап, садиктен эгелеп уругларга билиндирип, солун, сеткүүлге пропаганда ажылын калбартырынга ол үлүүн киириштирер сорулгалыг.

Үлетпүр бүдүрүлгелериниң экологияга хоразын эвээжедир хемчеглерни ол программазында көрүп турар. Арыг технологияны, хора чок энергия дөстерин ажыглаарын чугула деп айтып турар. Ук бүдүрүлгелерниң бойдуска чедирген когаралын эгиттирер хемчеглер негеттинип турар. Бойдуска, кижиниң кадыынга хоралыг бүдүрүлгелерни чоннуң хөй акшазын үндүрүп тургаш тудары шын эвес. Ол ийи дакпыр каража. Черге, сугга хамаарылганы экижидип, ону эртемге үндезилээрин ол чугула деп көрүп турар.

Ак-Довурактың комбинадындан хат кагар уу чурттакчылыг черже угланган. Шагаан-Арыгның цемент заводу база. Далай тургустунары-биле хаттың аайы өскерли бээрин барымдаалаваан. Эртем ёзугаар санитар зоназы 1 дөрбелчин километр турар турда, мында беш чүс метр хире черде хемниң адыры агып бадып чыдар. Ооң унунда чурттакчылыг хоорай туруп турар. Эштир зона база заводтан ырак эвес черде.

Чоннуң санал-оналын өөренип, удуртулгага демократчыдылганың арга-хевирлерин нептередириниң идепкейлиг талалакчызы. Кандыг-даа айтырыгны шиитпирлээрде, ооң саналын айтырар, өөренип көөр болза эки. Ол часпас. Хейнуң киржилгези чокка, ийи-чаңгыс кижи чүве шиитпирлей бээринден частырыглар болуп турар.

Политиктиг, экономиктиг, экологтуг болгаш социал айтырыглар-биле холбаштыр угаан-бодал экологиязынче база сагыш салыр мен.

Кара-кыс Донгаковнаның саналып ёзугаар онкология аарыгларының тыптып турарының чылдагааның дугайында эмчилерниң киржилгези-биле эмчи-экология семинарын Тывага эрттиргени база чаа чүүл. Ам ол «Кижиниң амыдырал байдалынга бойдус болгаш үлетпүр факторларының салдары» деп семинарны эрттирерин планнап турар.

Депутатка кордакчының программазында автономнуг республикадан эвилелдешкен республика кылдыр Тываның эргезин моон соңгаар эде көөрүн киирип турар. Ооң бодап турары-биле национал айтырыгның ленинчи принциптеринче эглири чугула. Лениннин-биле девискээриниң улуг, биче хемчээли, турар чериниң байдалы, чурттакчы чонунуң саны болгаш экономиказының дээштии хамааңчокка бүгү национал хевирлээшкиннер чаңгыс аай дең күрүне эргелиг болур. Ол дээрге политиктиг айтырыг, ону экономика-биле будаары частырыг болур деп, Ленин бижип турган. Дең эрге болгаш национал күрүнеге дең байдалдыг эрге турар дээрзин ол шын деп көрүп турар. Девискээр талазы-биле Тывадан биче хемчээлдиг күрүнелер бар. Оларның хөй кезии КНО кежигүннери.

Ооң бодап турары-биле Аъш-чем программазы черни салгал дамчыыр хуу өнчү кылбаан шаанда, продукциязының артыкшылын хостуг рынокка сайгарар эрге чокта болдунмас. Өртек садып алыкчы каш дээр болдур, ынча болур ужурлуг. Бот-үне кайыын-бир төптен үе-дүпте доктаадып кааны хевээр артпас, девискээр аайы-биле ол аңгы болур ужурлуг. Чиг эт өртээ рынок өртээ-биле кады өзүп турар шимченгир болза, ынчан шимчээшкин туруп болур.

Политиктиг, экономиктиг, экологтуг болгаш социал айтырыглар-биле холбаштыр ол угаан-бодал экологиязынче база сагыш салып турар. Тыва тоолдарның маадырларының чижээнге уругларны садиктен эгелеп кижизидери чугула. Амгы үеде тыва тоолдар эвээш үнүп турар болгаш, уруглар чүгле орус тоолдарны эки билир. Ону орус дылче очулдуруп-даа парлаар болза, бистиинде чурттап турар өске сөөк чаштарга ол салдарлыг болуп, тыва чоннуң чаңчылдарын, төөгүзүн, аас чогаалын билип алырынга дузалап, интернационалчы чаңчылдарны быжыктырар.

Чүдүлгениң хостуун ол онзалап көрүп турар. Ону чээрби чылдар деңнели-биле ам көрүп болбас. Буянныг чорукту, тайбынга ынакшылды, кижилер аразында эки хамаарылганы шажын нептередип турарын утпаза эки. Шажынның үр үеде чыгдынган мөзү-шынар билиишкиннерин угаан-бодал культуразындан адыра көөрү берге. Кайы-даа чон шажынга хамаарыштыр медерелдиг турган.

Тываларның чер-чуртунга чүдүп чорааны ол дээрге бойдусту балыыргаачал, дириг организм кылдыр билип, ону камнап турганы. Шажынга хамаарылганы өскертирин ол саналдап турар.

Уруглар кижизидилгезиниң интернат системазы кол харысалганы өг-бүледен адыргаш, күрүнеже чая каап турар. Ону эдер болза эки. Интернат орнунга фермаларга, коданнарга барып турар көжүп чоруур эвээш өөреникчилиг школаларны тургузарын өөренип көөр бодалдыг. Ынчан башкы чүгле өөреникчилерге эвес, чоңга чырыдыышкын ажылы чорудар ёзулут башкы болуп, өг-бүлеге чоок апаар. Амгы үеде ол өг-бүледен хоорук, а өг-бүлениң кижизидилгеге ролю кончуг куду.

Кара-кыс Донгаковна ССРЭ-ниң улус депутадынга кордакчы турган. Бир эвес ону Тыва АССР-ниң улус депутады кылдыр соңгуп алыр болза, көрдүнүп турар улуг хемчээлдиг, чурттакчы чоннуң сонуургалынга дүгжүп турар программазын боттандырар дээш, ол билиин, күжүн харамнанмас дээрзи черле бүзүренчиг. Ол бурунгаар көрүштүг кижи.

Артык ХОВАЛЫГ.

Чоннуң эрге-ажы дээш, ажыл-агыйның социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир дээш кызымак ажылдаар мен.

Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Константин Балчырович Сурунгур Тере-Хөлден ырак эвесте Бош-Дагда кыштап турар. Чоокта чаа мурнакчы хойжу-биле ужурашкаш, ажыл-ижи, амыдыралы-биле таныжар аргалыг болдувус.

Тываларның турза узун, тутса мөге деп чугаалажыры дег, даштындан көөрге, улуг мага-боттуг, бежен хар ажып чоруур хире назылыг, чазык-чаагай шырайлыг, чугаакыр кижи болду.

Бистерни танывазы өске кижилер деп ол бодавады-даа, элээн үр үеде ужуражып, чугаалашпааны төрелдери ышкаш хамык ажыл-ижин, амыдыралын чуртталгага таварыы бээр болуушкуннарны, бергелерни ажыт-чажыт чогу-биле төөгүп берген. Ажык, ак сеткилдиг кижи дээрзин бо бүгү бадыткап турду.

Дуржулгалыг малчынның соглээн сөзү-биле ажыл-херээ карышпас дээрзин Каргы бригадазының малчыннарындан, совхозтуң чамдык удуртукчуларындан каш удаа дыңнаан мен.

Хойжу-биле ужуражып, ажыл, амыдыралы-биле таныжарывыска, ол бүгүнү долу бадыткаан. Хойну Тере-Хөлге өстүрериниң эртемге үндезилеттинген билии, практиктиг ажыл-чорудулгазы-биле бүрүн чепсегленген дээрзин ооң чугаазы херечилеп турар. Кандыг-даа ажылды негелдезинге чедир кылыр деп бодаар болза, орта сагыш-сеткилинден бердинип; ооң бүгү чажыттарын шиңгээдип алыры, даандырган ажыл-херек дээш хууда ээ-харыысалганы бедидери, тура-соруктуг болуру эң-не чугула дээрзин Константин Балчыровичиден билип алдывыс.

Шынап-ла, ындыг болгай. Бир эвес онаашкан ажылынга хөөн чок, ону эки билбес болза эчизинге чедир ажылдаары берге.

Малчынның кодан девискээрин, кажааларын кезип көрдүвүс. Аал девискээри арыг-силиг, корум-чурумнуг, моон алырга ажыл-ишчи кижилер мында чурттап, ажылдап турар дээрзин дораан-на чугаалай бээр. Делгем хой, хураган кажаазының барыын талазында ногаан сигенни сараттап каан туру. Ооң ужундан хөй эвес сигенни малга каап берипкени илдең көстүп чыдыр.

— Совхоз хөй сиген дүжүрүп берген-дир аа — деп айтырдывыс.

— Ам дээрезинде совхозтап сиген албаан бис. Бодувуступ күжүвүс-биле белеткеп алган сигенивис-тир ийин — деп, хойжу харыылады.

— Чеже тонналы белеткеп алдыңар?

— Хөй эвес чүве, бежен тонна чеде бээр боор.

Эки шынарлыг, хөй сигенни белеткеп алган хойжу болду, ону шала күжү ара берген, төрээн хойларга, чаш хураганнарга каап берип турар.

Кажааларның иштиарыг, чылыг, кургаг, чаш хураганнарны ажаарынга, чемгерерингe таарымчалыг кылдынган.

Чаъс, өл дүшпес сери адаанда кургаг өдекти күскү, кышкы, часкы үелерде кажааларга четчири-биле төгерингe белеткеп алган болду.

Хойжунуң чурттап орар бажыңы шала бичежек, ындыг-даа болза ооң септелгези, дерилгези багай эвес кылганын эскерип көрдүвүс. Суурдан ырак черде чурттап орар малчын кижиге эргежок чугула дериг-херекселдер, аъш-чем аймаа ында бар. Радиоприемниктиг, төп болгаш республика солуннарын, журналдарын ап турар, ынчангаш делегей, чурт, республика иштиниң амыдыралындан биче-даа чыдып калбайн турар. СЭКП Төп Комитединиң февраль (1990 ч.) Пленумунуң материалдарының, аңаа чүүлдүг деп көрген партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелиниң дугайында хойжу делгерeңгейи-биле чугаалап орду. Ырак-узак черде чурттап чоруур-даа болза, амыдырал, культурадан хожудап калган малчын дээр бодал бистерге кирбеди.

Ооң бажыңының чанында «Буран» дээр хар кырынга маңнаар машиназы туру. Хар-даа, кадыр-дөшдаа, арга-арыг-даа барымдаалавас магалыг эт дээрзин хойжу хөөреп турду. Чаңгыс-ла четпес чүвези болза эвээш эвес бензин чарыгдаар, ону хандырары бо черге дыка берге. Хойжу «Буранынга» олуруптарга чурукка тырттырып алган бис. Шак ындыг машиналыг кижилер Тере-Хөлде он чыгап турар. Ниитизи-биле ажыктыг машина дээрзин көргүскен.

Черле кончуг солун амыдыралдыг, дуржулгалыг, политиктиг болгаш ниити билии шыырак хойжу болду.

Хойжунуң кадайы Маадыр-ие Ханды Хүргүловна Кунчуп ниитиниң малын өстүрер, баш санын камгалап алыр херекке биче эвес салыышкынын киирип келген дуржулгалыг малчын, ылаңгыя чаш хураганнарны ажаап өстүрериниң ёзулуг мастери. Оолдарын, кыстарын кадык-шыырак өстүрер, төлептиг аажы-чаңга кижизидер дээш доктаамал сагыш салып келген, ам-даа олары дээш сеткил-сагыжы оожургавайн чоруур. Ие кижи черле ындыг-ла болгай.

Константин Балчырович ниитиниң малын өстүрер херекке биче эвес салыышкынын киирип, сөөлгү чылдарда доктаамал эки көргүзүглерни чедип алгаш, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны деп хүндүлүг атка төлептиг болган. Амгы үеде хойжунуң коданында 315 төрүүр хой бар, олар кидин түлүк төрүп турар. Дуржулгалыг малчын хой бүрүзүнден хураганны менди доруктуруп алыр сорулганы салган. Ону боттандырарының бүгү аргалары-даа, курлавырлары-даа хойжуда бар.

Ажыл-ишке, амыдыралга төлептиг, хөй-ниитичи К. Б. Сурунгурну «Тере-Хөл» совхозтуң Каргы хойжу бригадазының хойжулары Кызыл район Совединиң улус депутадынга кандидат кылдыр депшиткен.

— Бир эвес мени район Совединиң улус депутадынга соңгуп алыр болзуңарза, округтуң-даа, бүгү совхозтуң ажылчы чонунуң эргеажы дээш, ажыл-агыйның социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир дээш кызымак ажылдаар мен — деп, Каргыга болган соңгукчулар-биле ужуражылга хуралынга ол чугаалаан. Шынап-ла, төлептиг кандидат, соңгукчуларның идегелин ол бүзүредип шыдаар.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Кунгуртуг суур.
Кызыл район.

АРТЫК КЕЗЕКТЕР ХЕРЕК

«Тээли» совхозтуң механизация цеги бо чылдың февральдан эгелеп аренда керээзинче долузу-биле кирген. Ам автопарк чолаачылары дирекция-биле керээ чарып, санаашкыннарны кылып турар. А чамдыктар — Дондуп Сеңги-Доржу, Сергей Донгурак, Александр Хертек олар эрткен чылын-на аренда керээзи-биле ажылдааш, чыл дургузунда керээде көрдүнген планныг даалгаларын ажыр күүсеткилээн. Механизаторларның болгаш чолаачыларның экономиктиг өөредилгези неделя санында эртип турар. Автопаркта пропагандист Шолбан Чыңгылап, МТМ-де совхозтуң кол агроному Николай Кара-Донгак олар кичээлдерни районнуң база совхозтуң ажыл, амыдыралы-биле холбап, шынарлыг, билдингир эрттирип турарындан дыңнакчыларның сонуургалы бедик.

Бо хүннерде 30 автомашинаның он сези ажылче үнүп турар. Он ийизи артык кезектер чогундан септелгеде турар. Ылаңгыя ЗИЛ-157-ниң мотору, ГАЗ-53-терниң электри дериглери, моторларының чамдык кезектери чедишпес. Чадааннның материал-техниктиг хандырылга баазазынче чагыгларны киирип-ле турар. Ону бааза четче хандырып шыдавайн келген.

А часкы тарылгага киржир көдээ ажыл-агый машиналарының септелгезин март 15-те, ажаалда техниказын июньнуң эгезинде септеп доозар деп графикте бадылаан. Хүлээлге-график дээрге ажылдың эгези-дир. А херек кырында байдал кандыгыл, ынчаш? «Тээли» совхозта янзы-бүрү марканың 23 трактору бар. Олардан септелгеге кирери 18. Тракторларны, көдээ ажыл-агый машиналарын арендаторларның звенолары боттары септеп ап турар. Эң ылаңгыя Сергей Ногайның звенозу техниказын бүрүн септеп дооскан. Мастерская ажылчыннарындан каңнакчы Николай Хертек септекчилерге улуг дузаны көргүзүп, кызымак ажылдап турар.

Техниканы өй-шаанда шынарлыг септээринге артык кезектерниң чогу дыка шаптыктап келген. Ылаңгыя Т-150 маркалыг тракторларга дискектелчек өзек, ДТ-75-терге рама чедишпес. Эң-не бергедеп турар чүүлдер ол. Агрохандырылганың Кызылда, Чадаанада баазалары совхозту артык кезектер-биле дыка багай хандырып келген. Бир эвес олар турган болза, арендаторлар техниказын бо хүннерде бүрүн септеп доозупкан турар ийик. Ам та канчаар чүве? Кижи бодаарга, ол баазалар база ооң үстүнде турар коллективи — «Тыва агроүлетпүр хандырылга» артык кезектер талазы-биле чүү бооп турарын черле дыңнадып, чарлаар болза эки хевирлиг-дир.

Седип-оол ИРГИТ.
Бай-Тайга район.

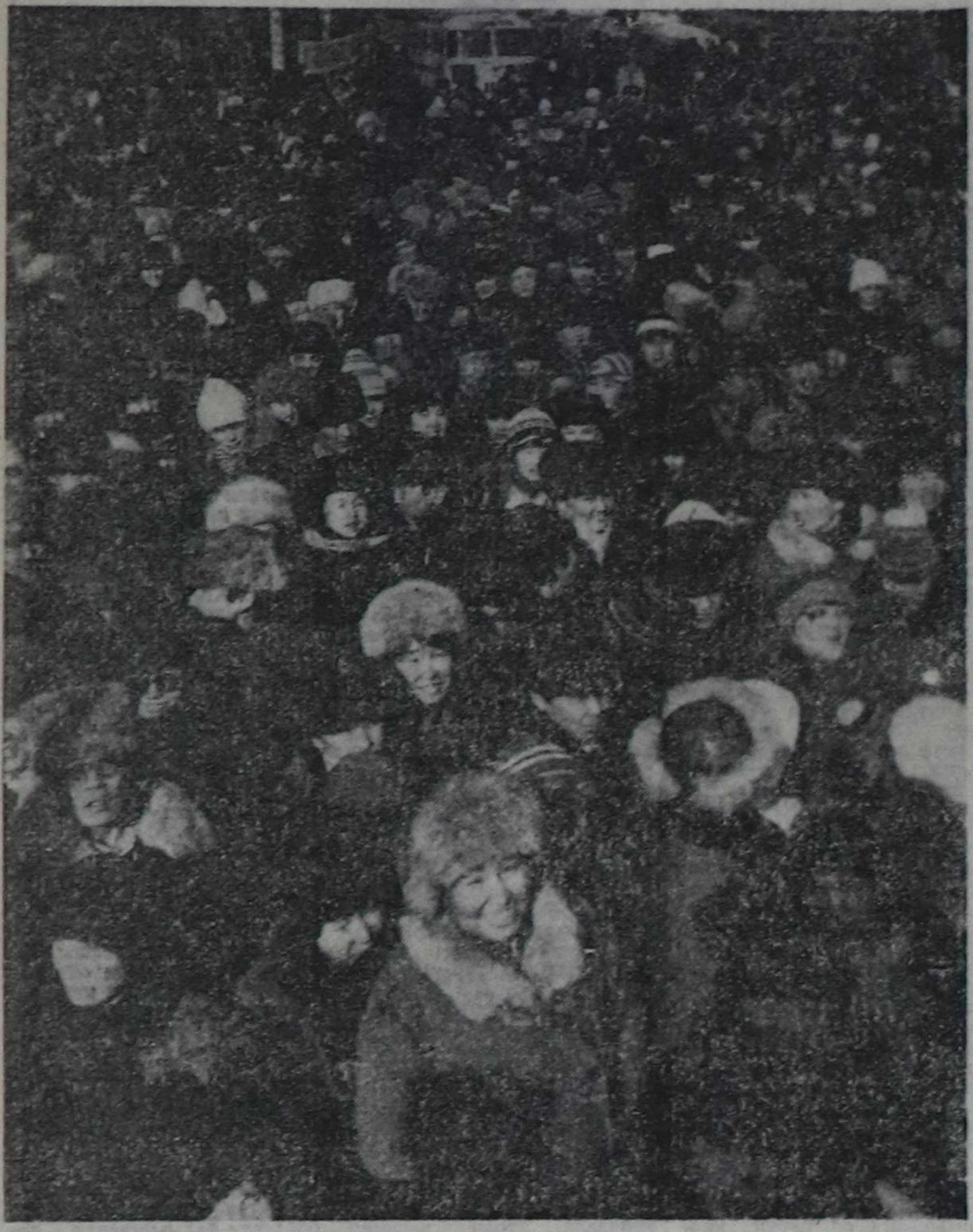

ШАГАА

Ону байырлааны

Чаа чылды уткуурунуң улусчу чаңчылын ёзугаар Шагаа байырлалын найысылалдың культура-спорт комплекизи организастаан. Хой национал хоорайның чову Октябрьская кудумчузун долган. Шыдыраа, буга-шыдыраа ойнаан, кажык аткан улус тип каан өгде чыылган. Ында изиг суугуда сүттүг шайны хайындырып кудуп турду. Ол-бо черлерде садыгны организастаан. Уруглар чуңгулаан. Хөглүг хогжүм чаңгыланган, улустуң арнында хүлүмзүрүг чайнаан.

Улусчу байырлал Шагаа таварыштыр кызылчыларга болгаш аалчыларга хоорк үүскомиттиң даргазы Д. Л. Тинмей байыр чедирген. Хой национал чонга СЭКП обкомунуң секретары А. К. Канзай байыр чедирип, сөс алган. Ооң соонда Ак-Сал ирей йөрээл салган.

Орус чоннуң байырлалы — Кыш үделгези бүгү чоннуң байырлалы болган. Ол болза чаагай чаңчылдарның интернационалчы талазын чугаалап турар. Шагааны моон соңгаар доктаамал эрттирип, чоннуң кижизидилгезинге ону ажыглаарының аргаларын өөренип көөрү чугула. Улусчу ырлар, кожамыктар, дүрген чугаалар, тывызыктар, национал оюннар, чуңгулаары — бо бүгүнү Кызылга эрткен Шагааның организакчылары чогаадыкчы ёзу-биле ажыглаан.

РСФСР-ниң улустуң артизи Кара-кыс Мунзук, Сайынхо Намчылак, Галина Сат, Татьяна Доржу, Зоя Монгуш, Солун-оол Соржу болгаш өскелерниң-даа улусчу ырларны ырлааныны, Лазо Монгуштуң, Орлан Чүдекпенниң каргыраа-сыгыдын чон сонуургаан.

Байырлалдың баштакчылары Иван Комбу, Эңгил-оол Монгуш оларның чечен-мерген алгыш-йөрээлдери, солун тывызыктарны ыткан, улустуң үлегер домактарын, дүрген чугааларын таныштырганы солун болган. «Кичик-кичик» деп оюнну сценага көргүскен. Байырлал үезинде улуг-биче улустуң чолукшууруун айтып, шак мынчаар кылынар деп улусту дилээн болза, оон-даа солун боор ийик. Ырыларны чоннуң күүселдези-биле кылып болур турган.

Тевек тевериниң ийи аргазынга маргылдааны сцена кырында кызаа черге эвес, черге тус-тус бөлүк аайы-биле кылган болза, шыырныгып турган улус чылыктыр сиңнип аар ийик. Ону тевектээринге маргылдаа болур деп баш удур чарлап, тевээкер ап алгаш келиңер дээн болза, чон чүгле көрүкчү эвес, киржикчи болур турган. Ол ышкаш сцена кырынче үнеринден ыяткан чараш кыстарны база баш удур сагындырып, кеттинип алгаш келиңер дээн болза эки хире. Тыва уруглар арай эгениичел болгаш боттарының костүрүнден эпчоксунган боор.

Өгде кажык аткан, шыдыраалаан улустан кым эки ойнаанын тодараткаш, чарлаан болза база артык эвес. Көрдүнүп турганы хана солуннар делгелгези, чараш аъттар көрүлдези база болбайн барган. Чоокку совхозтар аътты бүрүн дерээш, борта кииришкирген болза, байырлалды база каастаар турган. Байырлал ёзу-биле каастаан индир хүн удур апарган. Бир дугаар эрттирип турар болганда, чамдык четпестер туруп келген чадавас. Моон соңгаар программа улам байыыры чугаажок.

Кезек-кезек черлерге улусчу оюннардан организастай шаап турган болза деп база бодадым. Өске-даа шагаа ёзулалдарын киирген турган болза солун хире. Чогум Иван Комбунуң тургускан сценарийинде тыва оюннар, кожамыктар, үлегер домактар арбын, ону массалыг кылдыр организастаарынга бергелер турган чадавас.

Ол хүн хурээн кежи тон кеткен улус элээн болган. Эң эки национал тон дээш конкурсту чарлааш, чамдык улустарны сценаже чалады. Бичии уруглардан эгелээш улуг улуска чедир тыва хептиг үнүп келген кижи бүрүзүнге суй-белектерни тывыскан. Ахмет, Рада Ховалыглар уруу Марина-биле кады үжелээ тыва хептиг болган. Оларга бирги черниң шаңналын берген. Саяна болгаш Сайзана Бады авашкылар, Антонина болгаш Сандан Шинин олар, Аида Осржак, Чиңгир-оол Саая, Дептер-оол Хүреш болгаш өскелер-даа мактаалдыг черлерни ээлээн.

Шагаа байырлалын эрттиреринге үнген чарыгдалдарны спонсорлар — «Грант» база «Монолит» кооперативтер, «Тыва суг системазы» эртем-техниктиг төп эгидип дуглаан. Оларның бо чаагай эгелээшкинин база детлипир апаар. Черле ындаш кижизидилге ажылынче, ниитилелдиң мөзү-шынар кадыкшылынче угланган хемчеглерге тыртым болбазы-ла эки.

Шагаа хүнүнге улус боттарынга эң чаагай күзээшкиннерни күзээр. Чыл дургузунда мал-маган хүр, аал-оран аарыг-хамчык чок, амыр-менди болуруун, аас-кежикти, өөрүшкү-маңнайны күзээр. Чүгле төрел-төрел улус арасында эвес, кожа аалдар аразында бот-боттарын билчир, хүндүлежир чоруккa, улусчу педагогикага, чоннуң мергенинге ажы-төлүн кижизидип чораан. Бо ажылды доктаамал болгаш чүгүлдүг чорудары культура албан черлеринден, партия, совет органнардан негеттинип турары билдингир.

Аныяктар улусчу байырлалдарны, чонунуң төөгүзүн сонуургап турар — орта келген улустуң чартык кезии оолдар, кыстар болган. Боттарындан айтыржып, ол чүү чоор деп сонуургап турдулар. Ырлаар, сыгыртыр күзелин илередип, сценаже үнүп турдулар. Ол эки чорду.

Ак аът чылы келген. Ак-Сал ирейниң күзээни чаагай күзээшкиннерге каттыжып, ажыл-ишкиерге, амыдыралчурттал ганарга эң-не эзиин күзеп каалынар.

Артык ХОВАЛЫГ.

ЧУРУКТАРДА: Шагаа үезинде.

Улуг Тиилелгениң 45 чылынга

СЦЕНАДА: келир үениң тускай эртемниглери

Шагаа хүнү—февраль 25-те республиканың хөгжүмнүн театрынга аныяктарның — келир үениң кодээ ажыл-агый талазы-биле тускай эртемниглеринин уран чүүлге баштайгы фестивалы эгелээн.

Кожеге ажыттынган соонда «Аяк шайым» деп ырының аялгазы көрүкчүлерни хаара туда берген. Холдарында аяктар туткаш тан кылаан аныяктар соонда, сценаже жюри кежигүннери болгаш аалчылар үнүп келген. Бот-тывыныгыр уран чүүлдүн хоочуну Н. Б. Тыртык-Кара Шагаа байырлалы-биле холбаштыр көрүкчүлерге байыр чедирген соонда, профоблчөвүлелдин секретары, агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел обкомунун даргазы А. Т. Сотпа, Красноярск крайның Ермаковск районунун «Горно-Саянск» совхозунун төлээлеринин баштыны, байыр чедирип чүве чугаалаан соонда, жюри даргазы— республиканың профэвилелдериниң хоочун ажылдакчызы чораан, Тыва АССР-ниң социал хандырылга министри, РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат С. Д. Киров бот-тывыныгыр уран чүүлдүн киржикчилеринге байыр чедиргеш, «Мергежилимге чоргаарланып чор мен» деп фестивальдың ажыттынганын чарлаан.

Сценада—кодээ ажылагый техникумунун коллективи, А. Чыргал-оолдун «Партияга алдар» деп хөйнүн ыры-биле фестивальды эгеледи. Бо коллективтин концерти солун. Ында ырылар-даа, танцылар-даа байлак. Уран чүүл коллективиниң удуртукчузу Ю. Потапов-даа, танцылар тургузукчузу Г. Данзын-даа көрүлдеге эки түңнелдерни чедип алыр дээш кызып ажылдааны илдең. Ылаңгыя Чигжит Болат-оолдуң күүселдези-биле сыгыт, молдав, татар, тыва танцыларны күүседип турары дыка солун. А бир эвес матростар танцызын оларның хевин кеткеш күүсеткен болза, оон-даа солун, чараш болур турган ийик. Шопулактар-биле оюн күүседир ансамбльдиң киржикчилериниң «Кадрильди» күүсеткенин көрүкчүлер сонуургаан.

Бо коллективтиң концерти доостурга, театрның фойезинде арга ан, даараан кылыгларның, техниктиг чогаадылганың делгелгезин чон көрген. Ылаңгыя Тываның кодээ ажыл-агый техникумунуң коллективиниң сургуулдары, башкылары бо делгелгеге шыырак белеткенген.

Тываның кодээ ажыл-агыйының дээди эртемниг тускай эртемниглерин белеткээр өөредилге черинин коллективи сценаны ээлепкен. Хөйнүң ыры «Төрээн чурт» болгаш «Бистиң Тыва» деп ырларны күүсеткен соонда, Эрзин райондан чаладып келген аалчы, бот-тывыныгыр уран чүүлдүн хоочуну Ак-кыс Сагаандайның күүсеткени «Бай-ла Хемчиим» деп ыры көрүкчүлерниң сонуургалын чаалап алган. Танцы бөлүүнүн киржикчилериниң күүсеткени «Тачанка», румын улустуң танцызы, башкы Григорий Сарыгларның күүсеткени «Аът мунукчузу» деп танцылар: «Дайынчы салгалдың ырызын» оолдар ансамблинин күүсеткени, Орлан Ламалдайның күүсеткени «Манчүрээм», Донзун Санчаттың күүсеткени «Малчынның ыры», Шамбалыг школазының өөреникчилери, алышкылар Шолбан, Сылдыс, Саид оларның күүсеткени «Бодаган» деп ырызы болгаш оон-даа өске номерлер көрүкчүлерниң сонуургалын чаалап алган. Красноярск крайдан келген аалчы — «Горно-Саянск» совхозтуң хойжузу Сергей Тюлюш Тыва дугайында чогааткан шүлүктерин концертке номчуп берген. Ол ышкаш уран чүүлдүң хоочуну Кызыл-оол Оюн «Тыва кыска» деп ырыны таланчыг кылдыр ырлаан.

Сценада—Кызылдың № 1 профессионал-техниктиг училищезиниң уран чүүл коллективи.

> **ССРЭ-ниң бүлезинде**
> **хеймери боор**
> **Чечектелип хөгжүп ор**
> **сен, тыва черим**
> **Делегейни дескиндир**
> **эргээштиң-даа**
> **Деңнепки дег ындыг оран**
> **тыппас-тыр мен.**

—деп, микрофон дамчыштыр хоюг, дыңзыг үн-биле чугаалаан соонда, А. Чыргал-оолдуң «Тыва черим» деп ырызы залга чаңгыланы берген. «Мен болза ырлаар ийик мен», «Колхозчу мен» деп ырларны уругларның ыры ансамблиниң күүсеткенин көрүкчүлер магадаан. Тываның уран чүүлүнде сыгыт база бир кол черни ээлеп турар. Бо концертке ону Белек-оол Хертек эки күүсеткен. А башкир улустуң танцызын училищеде бүдүрүлге өөредилгезиниң мастери Розалия Рудольф ээлгир, чараш кылдыр күүсеткеш, көрүкчүлерниң бедик үнелелин алган. И. Тюлюштуң удурткан фольклор ансамблиниң киржикчилери тыва улустуң аялгаларын солун кылдыр ойнап күүсеткенин демдеглээри чугула. Ол — бо көрүлдеде кара чаңгыс фольклор ансамбли болган.

Фестиваль доозулган. Кайы коллектив канчаар ойнааныл, кандыг ажылдар чедир кылдынмайн барганыл? Концерттерниң киржикчилериниң хеп-сыны база улуг рольдуг болуру чугаажок. Ылаңгыя национал хептерлиг аныяктарны сценага көөрге, чараш, харын-даа чоргаарланчыг. Бо фестивальдың киржикчилери (кодээ ажыл-агый институдунуң оолдар ансамблиниң хептери чаңгыс аай эвес болду) хеп-сын талазы-биле белеткелдиг болганы көрүнчүг. Ынчалза-даа чамдык номерлерниң күүседикчилериниң кеткен хептери, бир эвес ынчаар чугаалаар чүве болза, «нацияларарасының» апарганы база чараш эвес. Чижээлээрге, Н. Тыртык-Караның тургусканы румын танцының күүседикчилери румын хептиг, а идиктери тыва угулзаларлыг болганын көрүкчүлер дораан-на эскерип кааш аразында чугаалажы бердилер.

Театрның ол хире улуг залынга күүседикчилерниң үнү, бир эвес микрофонну ажыглавас болза, дыка багай дыңналыр дээрзи билдингир, а бо эрткен фестивальдың киржикчилериниң хөй кезии микрофонну ажыглап билбес болганы-ла ол боор, микрофондан дыка ырак тургулап алгаш ырладылар, а дыңналыры багай. Шамбалыг школазындан келген школачы оол Сылдыс шынап-ла, хоочун артистерзиг — микрофонну турар черинден ужулгаш, холунга тудуп алгаш, кылаштап тургаш ырлаан болгай. Сценага ынчаар бодун ап билир ужурлуг.

Кодээ ажыл-агый техникумунуң коллективиниң концерти орту кирип чорда, жюриге каш кижи келгеш чугаалаан: «Бо коллективтиң концертинде дыка хөй номерлер боттарының эвес, а милиция ажылдакчыларының ансамблиниң номерлери-дир. Ында В. Югай, Ю. Потапов болгаш өскелер-даа киржип турлар, ынчангаш бо концертке удурланып тур бис».

Шынап-ла, ол коллективтиң кежигүннери эвес улустуң бо фестивальга киржи бергени таарымча чок дээрзин көрүкчүлер база-ла дораан чугаалажы бердилер. Ынчангаш бо коллективтин номерлериниң дөгүвейн барганының бир чылдагааны ында боор деп билдим.

Моон соңгаар-даа көрүлделер, фестивальдар, конкурстар болгулаар болгай, ынчангаш частырыглардан түңнел үндүрүп, өөренири чугула боор деп бодал бар.

Фестивальдың түңнелин жюри кежигүннери үндүрген. Тема талазы-биле эки белеткенгени дээш бирги черни профтехучилищениң коллективинге тывыскан. Хөйнүң ырларын эки күүсеткени дээш бирги черни база-ла ол училищениң коллективинге, ийигизин — кодээ ажыл-агый техникумунга, үшкүзүн — кодээ ажыл-агый институдунуң филиалынга тывыскан. Танцы күүселдези дээш бирги черни кодээ ажыл-агый институдунуң филиалынга, ийигизин — профтехучилищеге, үшкүзүн — кодээ ажыл-агый техникумунга тывыскан. Эки хептер дээш шаңналга кодээ ажыл-агый техникумунуң болгаш профтехучилищениң коллективтери төлептиг болганнар. Национал хөгжүм херекселдеринге күүселделер дээш шаңналдарны профтехучилищениң, кодээ ажыл-агый техникумунуң уран чүүл коллективтери алган. Ыры ансамбльдеринден профтехучилищениң болгаш кодээ ажыл-агый институдунуң филиалының коллективтери шаңнаткан.

Бо фестивальдың идепкейлиг киржикчилеринге болгаш аңаа киришкен аалчыларга өртектиг белектерни болгаш хүндүлел бижиктерни тывыскан.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Профоблчөвүлелдиң парлалга төвүнүң удуртукчузу.

ЧАДААНАЖЫЛАР ТИИЛЭЭН

Профэвилелдерниң эки тура күш-культура болгаш спорт виитилелиниң область чөвүлелиниң организастааны мячилиг хоккейге маргылдаа болуп эрткен. Маргылдаа «Совет Тываның 5 чылы» стадионга ийи хүн үргүлчүлээн. Аңаа дөрт команда — Кызылдың «Енисей», Ак-Довурак хоорайның, Эрзин болгаш Чөөн-Хемчик районнарның командалары киришкен.

Баштайгы хүн солун оюн Ак-Довурак биле Чөөн-Хемчик районнуң командаларының аразынга болган. Кайыдаа коллективтиң ойнакчылары аваангыр, кашпагай ойнаан. Ужуражылганың баштайгы минуталарында ак-довуракчылар удурланыкчызының хаалгазынче ийи бөмбүктү киирген. Ооң соонда олар үени шөерип бодап, камгалалын быжыглап, шингирлиг халдаашкыннар кылбаан. Ындыг оюн чадааанажыларга таарымчалыг, эптиг байдалды тургускан. Олар ону боттарынга ажыктыг кылдыр ажыглап шыдаан. Бир демниг, тиилелгеже чүткүлдүг ойнааш, чадаанажылар ужуражылганың сөөлгү минуталарында ийи санны чедип ап, аштырыышкындан чайлай бергеннер.

Эрзиничилер чаңгыс-даа команда удуп албайн, улаштыр үш аштырыышкынга таварышкаш, сөөлгү черни ээлээн. «Енисей» ийи катап уттурган.

Бирги черни Чөөн-Хемчик районнуң командазы ээлээн. Ак-довуракчылар ийиги черде болган.

Тиилээн командаларга кубокту, дипломнарны болгаш өртектиг белектерни тывыскан.

(Бистиң корр.).

ДЕТКИМЧЕДЕН КӨРГҮССЕ...

«Өөрүшкү». Ат чараш-даа болза, амгы үеде ансамбльдиң байдалы кандыг байдалда турарын кым-даа билбес. Ол танцы ансамблинде киржип турар улуг бөлүктүн уругларының ада-ие хуралы болган. Аңаа Тыва АССР-ниң депутадынга кандидат Айлана Леопидовна Чадамба база республика типографиязының директору Ирина Монгушовна Кара-оол база киришкен. Шупту 300 хире уруг аңгы-аңгы бөлүктерде үстүнген.

«Өөрүшкү» чүгле бөгүн төрүттүнүп келбээн-не болгай. Кым-даа кижи ажы-төлүнүң кадык чорууруун күзээр. Бистер барган ада-иелер бир шак олургаш, аажок доңган-дыр бис. «Бичии уругларывыс канчап шыдажып турар ирги» — деп чугаалажып олурдувус.

— Моон мурнунда «Мөңгүлеккө» танцылап турган бис, бир хүн кээривиске бисти оон үндүрүпкен, ажыглап турган залывысты «Видеосалон» кылып каан — деп, Вера Севен-оол башкы чугаалады. Видеофильм «Өөрүшкүден» үнелиг болганы ол ышкажыл.

«Өөрүшкү», оон оюн-тоглаазын, ыры-шоорун көрүксевес кижи чок. Театрга ойнаар бир хүнден оларга чүге бербезил? Албан-на кандыг-бир хурал, суглаа болу бээрге, ийи-чаңгыс номер көргүзерин организастап турбайн аан. Телевизорга база көргүссе кандыгыл, чоп бичиилерниң талантызын манап, көрүксеп турар-дыр. «Өөрүшкүнүң» моон соңгааргы салым-хуузунуң кандыг болуру бистерден — көрүкчүлерден болгаш удуртукчулардан кол хамааржыр. Ынчангаш келир үеде салгалывыстың кадыкшылы, талантызын сайзырадыры дээш кичээңгейивисти угландырып, чаш өзүмге деткимчеден көргүссүвүссе.

Ирина БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

Чарлалдар бюрозу

Кызыл хоорайның Совет № 21 соңгулда участогу турар автоорук техникумунуң бажыңында «Кызыл — дүүн, бөгүн болгаш даарта» деп фотоделгелге ажыттынган.

Делгелгени сонуургап көөрүнче соңгукчуларны чалап тур бис.

Округ соңгулда комиссиязы.

* * *

«С» категорияның чолаачыларын белеткээр бешай хуусаалыг курстуң ажыттынып турарын № 1 профтехучилище чарлап тур. Аңаа 17 хар 7 айдан өрү назылыг оолдарны хүлээп алыр.

Өөредилге дээш 243 рубль 80 көпеекти төлээр. Бир эвес өртек-хөлезинин төлээр болза общежитиеге чурттадыр, хүнде дөрт катап чемгерер.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу 34-2, телефон № 3-27-88 азы Салчак Тока кудумчузу 14, телефон № № 3-00-57, 3-06-55.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 28
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Экии, музыка!». 9.15 «Хүннээректиг хат». Уран-чечен телефильм. 5-ки эге. 10.30 «Чадалар». 11.30 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Ритмнер болгаш өңнер». (Сирия). 11.50 Мелиховта А. П Чеховтуң музей-бажыңы. 12.30—13.00 «Үе». 16.30 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Кодээ башкы» деп барымдаалыг телефильм «Солдат мемуарлар» деп бөлүктен. 17.25 Уруглар шагы. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 «Чадалар адаанда». Уран чечен телефильм. 20.10 РСФСР-ниң улустуң артизи Э. Пьехаың дугайында фильм-концерт. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью 21.40 «Хүннээректиг хат». Уран-чечен телефильм, 6-гы эге. 22.50 Ниити ыры концерти. 23.20—00.10 «Трансуорли» деп совет-бельгия компанияның дугайында теле очерк.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35 9.35 Информатиканың болгаш саналга техниказының үндезиннери. 11 класс. Херек эмгелээшкини болгаш ЭСМ. 9.05 Немец дыл 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Музыка. 5 класс. Көжүп чорууур чурукчулар болгаш «медээжок күштүг бөлүктүң» композиторлары 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильмнер программазы. 12.05 «Арыг нүүр». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 13.30 «Орус операның мастерлери «Иван Петровтуң рольдары болгаш амыдыралы». 14.40—15.25 «Хөглүг старттар». 17.00 «Мартин Иден». Телешиин. 1-ги кезээ.

КЫЗЫЛДАН

18.00 «Тыва черде». Программада: «Соңгулдаларга уткуштур», «Амыдыралдың ачы-дуза чедирер албан чери». Медээлер. 18.40 Чарлалдар. 18.45 «Диалог» телеклуб.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — 01.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы «Мөңгүн куда» телефильминиң баштайгы көргүзүү. 18.30 «Үе». 19.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «60 дугаар параллель». 19.40 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 19.45 Чалыы назын таңцылап, ырлап тур. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО

ФЕВРАЛЬ 28-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Жикинниң династиязы» (Югославия) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Аза-четкерниң нэп» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киночылынды 9.20, «Ава» 11.10, 13.00, Киноклуб: «Эжи», «Валентин биле Валентина» 14.50, «Мистер Индия» 17.00, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Өжээн болгаш хоойлу» 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-03; Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аразы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыы № 1.

Чагыг № 382. ТС—00245.